ГЕОПОЛІТИКА

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

А • Я

Геополітика

Енциклопедія

За редакцією
члена-кореспондента НАПН України,
доктора філософських наук, професора Є. М. Суліми

КИЇВ
ЗНАННЯ УКРАЇНИ
2013

УДК 327(031)
ББК 66.0я2
Г35

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-2721 від 28 лютого 2012 р.)

Рецензенти:

– ***Гнатенко П. І.***, член-кореспондент НАПН України, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара;
– ***Денісенко В. М.***, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка;
– ***Кудряченко А. І.***, доктор історичних наук, професор, директор Інституту всесвітньої історії НАН України.

Г35 Геополітика : енциклопедія / за ред. чл.-кор. НАПН України, д-ра філос. наук, проф. Є. М. Суліми. – К. : Знання України, 2013. – 919 с.
ISBN 978-966-316-318-5.

Енциклопедія охоплює всі основні аспекти історії, теорії, понятійно-категоріального апарату та напрямів розвитку геополітики як науки і виду політики. Широке коло персоналій дозволяє познайомитися з особливостями життєдіяльності, ідейними поглядами, науковими концепціями і політичними доктринами основоположників, класиків і сучасних представників геополітичної науки, а також політичних діячів, що уособлювали собою історично важливі геополітичні стратегії. Значна кількість статей присвячена суб'єктам геополітики – державам і міждержавним організаціям. Також велика увага приділяється висвітленню основних вузлів геополітичних суперечностей у сучасному світі.

УДК 327(031)
ББК 66.0я2

ISBN 978-966-316-318-5

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Суліма Є. М., член-кореспондент НАПН України, доктор філософських наук, професор (м. Київ) – *керівник авторського колективу*
Шепєлєв М. А., доктор політичних наук, професор (м. Дніпропетровськ) – *заступник керівника авторського колективу*
Білецький І. П., кандидат філософських наук, доцент (м. Харків)
Бобилева С. Й., кандидат історичних наук, професор (м. Дніпропетровськ)
Варзар І. М., доктор політичних наук, професор (м. Київ)
Висоцька О. Є., доктор філософських наук, професор (м. Дніпропетровськ)
Висоцький О. Ю., доктор політичних наук, доцент (м. Дніпропетровськ)
Грачевська Т. О., кандидат історичних наук, доцент (м. Дніпропетровськ)
Громико О. В., кандидат філософських наук, доцент (м. Харків)
Даховник Л. Л., кандидат політичних наук, доцент (м. Севастополь)
Двуреченська О. С., кандидат історичних наук, доцент (м. Дніпропетровськ)
Денісенко І. Д., доктор політичних наук, професор (м. Харків)
Зубчик О. А., кандидат філософських наук, доцент (м. Київ)
Коваль І. М., доктор політичних наук, професор (м. Одеса)
Ковальська-Павелко І. М., кандидат історичних наук, доцент (м. Дніпропетровськ)
Конотопцев О. С., кандидат наук з державного управління, доцент (м. Харків)
Кривошеїн В. В., доктор політичних наук, професор (м. Дніпропетровськ)
Кротюк В. А., кандидат філософських наук, доцент (м. Харків)
Кудряшова Ю. С., кандидат історичних наук, доцент (м. Москва)
Куц Г. М., доктор політичних наук, доцент (м. Харків)
Куц Ю. О., доктор наук з державного управління, професор (м. Харків)
Куць О. М., доктор філософських наук, професор (м. Харків)
Макаренко В. А., кандидат соціологічних наук, доцент (м. Дніпропетровськ)
Максимова О. М., кандидат політичних наук, доцент (м. Севастополь)
Мамонова В. В., доктор наук з державного управління, професор (м. Харків)
Микитчук Н. М., кандидат історичних наук, доцент (м. Дніпропетровськ)
Наумкіна С. М., доктор політичних наук, професор (м. Одеса)
Осельська О. С., кандидат політичних наук, доцент (м. Дніпропетровськ)
Пермінов В. О., кандидат політичних наук (м. Дніпропетровськ)
Перфільєва А. О., кандидат політичних наук, доцент (м. Дніпропетровськ)
Поляков М. В., доктор фізико-математичних наук, професор (м. Дніпропетровськ)
Поляков С. І., кандидат історичних наук, доцент (м. Дніпропетровськ)
Полянська В. Ю., кандидат політичних наук, доцент (м. Дніпропетровськ)
Ростецька С. І., кандидат політичних наук, доцент (м. Одеса)
Скребець О. В., кандидат політичних наук, доцент (м. Київ)
Скрипник Н. Є., кандидат економічних наук, доцент (м. Дніпропетровськ)
Талько Т. М., кандидат філософських наук, доцент (м. Дніпропетровськ)
Токовенко О. С., доктор філософських наук, професор (м. Дніпропетровськ)
Федуняк С. Г., доктор політичних наук, професор (м. Чернівці)
Целуйко В. О., кандидат політичних наук, доцент (м. Харків)
Целуйко М. Є., кандидат політичних наук, доцент (м. Харків)
Чемшит О. О., доктор політичних наук, професор (м. Севастополь)
Шульга М. А., доктор політичних наук, професор (м. Київ)
Щолокова Г. В., кандидат політичних наук, доцент (м. Дніпропетровськ)
Юрченко С. В., доктор політичних наук, професор (м. Семфирополь)

СПИСОК АБРЕВІАТУР

АЕС – атомна електростанція

АН – Академія наук

АНЗЮС – Тихоокеанський пакт безпеки, військово-політичний договір між Австралією, Новою Зеландією і США (англ. ANZUS Security Treaty – Australia, New Zealand, United States)

АО – автономна область

АСЕАН – Асоціація держав Південно-Східної Азії (англ. Association of Southeast Asian Nations, ASEAN)

АТР – Азіатсько-Тихоокеанський регіон

АТТАС – Міжнародний рух за регулювання транснаціональних фінансових потоків

БРІКС – група найбільших за площею та населенням країн, що розвиваються: Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська Республіка (англ. BRICS – Brazil, Russia, India, China, Republic of South Africa, до 2011 р. – BRIC)

ВВП – валовий внутрішній продукт

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) (1925–1952 рр.)

ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді до 1991 р.

ВМС – військово-морські сили

ВНД – валовий національний дохід

ВПС – військово-повітряні сили

ВЦВК – Всесоюзний центральний виконавчий комітет (1922 1936 рр.)

ГА ООН – Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй

ГУАМ – регіональне об'єднання чотирьох держав: Грузії, України, Азербайджанської Республіки та Республіки Молдова

ДКБ – Договір про колективну безпеку

ДКНС – Державний комітет з надзвичайного стану (рос. Государственный комитет по чрезвычайному положению, ГКЧП)

ЕСКАТО – Економічна і соціальна комісія ООН для Азії і Тихого океану (англ. United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, ESCAP)

ЄврАзЕС – Євразійське економічне співтовариство

ЄС – Європейський Союз (до 1992 р. – Європейське Співтовариство) (англ. European Union, EU)

ЗМЗ – зброя масового знищення

ЗМІ – засоби масової інформації

КНДР – Корейська Народно-Демократична Республіка

КНЕУ – Київський національний економічний університет

КНР – Китайська Народна Республіка

КНУ – Київський національний університет

КПК – Комуністична партія Китаю

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу (1952 1991 рр.)

КПРФ – Комуністична партія Російської Федерації

КПЧ – Комуністична партія Чехословаччини

МАГАТЕ – Міжнародне агентство з атомної енергії (англ. International Atomic Energy Agency, IAEA)

МБРР – Міжнародний банк реконструкції та розвитку (англ. International Bank for Reconstruction and Development, IBRD)

МВС – міністерство внутрішніх справ

МВФ – Міжнародний валютний фонд (англ. International Monetary Fund, IMF)

МДІМВ(У) – Московський державний інститут міжнародних відносин (університет) МЗС РФ

МДУ – Московський державний університет

МЗС – міністерство закордонних справ

МНР – Монгольська Народна Республіка (1924–1991 рр.)

НАН – Національна академія наук

НАТО – Організація Північноатлантичного договору, або Північноатлантичний альянс (англ. North Atlantic Treaty Organization, NATO)

НАФТА – Північноамериканська угода про вільну торгівлю (англ. North American Free Trade Agreement, NAFTA)

НБСЄ – Нарада з безпеки і співробітництва в Європі

НДІ – науково-дослідний інститут

НДР – Німецька Демократична Республіка (1949–1990 рр.)

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ (до 1946 р.)

НКЗС – Народний комісаріат закордонних справ

НСДАП – Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини (нім. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP)

ОАЄ – Організація африканської єдності (до 2002 р.) (англ. Organization of African Unity, OAU)

ОБСЄ – Організація з безпеки та співробітництва в Європі (англ. Organization for Security and Cooperation in Europe, OSCE)

ОВД – Організація Варшавського договору

ОДКБ – Організація договору про колективну безпеку

ОЕС – Організація економічного співробітництва

ОЕСР – Організація економічного співробітництва та розвитку (англ. Organization for Economic Cooperation and Development, OECD)

ООН – Організація Об'єднаних Націй (англ. United Nations, UN)

ОЧЕС – Організація чорноморського економічного співробітництва

ПАР – Південно-Африканська Республіка

ПНР – Польська Народна Республіка (1944–1989 рр.)

ПОРП – Польська об'єднана робітнича партія

ППО – протиповітряна оборона

ПРО – протиракетна оборона

РАН – Російська академія наук

РБ ООН – Рада Безпеки ООН

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків) (1918–1925 рр.)

РНБ – Рада національної безпеки США (англ. National Security Council, NSC)

РПЦ – Руська православна церква

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (1918–1991 рр.)

РСДРП – Російська соціал-демократична робітнича партія (1898–1920 рр.)

РСДРП(б) – Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків) (1917–1918 рр.)

РФ – Російська Федерація

СААРК – Асоціація регіонального співробітництва держав Південної Азії (англ. South Asian Association for Regional Cooperation, SAARC)

СДВ – Співдружність демократичного вибору

СЕАТО – Організація договору Південно-Східної Азії (Манільський пакт, англ. South-East Asia Treaty Organization, SEATO)

СЕНТО – Багдадський пакт (з 1959 Організація центрального договору) (англ. Central Treaty Organization, CENTO, The Baghdad Pact)

СНД – Співдружність Незалежних Держав (рос. Содружество Независимых Государств, СНГ)

СОТ – Світова організація торгівлі (англ. World Trade Organization, WTO)

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік (1922–1991 рр.)

США – Сполучені Штати Америки

ТНК – транснаціональна корпорація

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка (1917–1991 рр.)

УСРП – Угорська соціалістична робітнича партія

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

ЦК – Центральний комітет

ЧССР – Чехословацька Соціалістична Республіка (1960–1989 рр.)

ШОС – Шанхайська організація співробітництва

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (англ. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO)

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

год – година
дол. – долар
ін. – інший
кер. авт. кол. – керівник авторського колективу
км – кілометр
м – метр
м. – місто
млн – мільйон
млрд – мільярд
мм – міліметр
н. е. – наша ера
обл. – область
о-в – острів
п-в – півострів
р. – рік
р-н – район
рр. – роки
с. – село
ст. – століття
т. – том
т. д. – так далі
т. зв. –так званий
тис. – тисяча
ф. ст. – фунт стерлінгів

А

АБЕНДЛАНД (нім. Abendland – сутінкова, вечірня земля) – з кінця XVIII ст. збірна назва для середньовічної католицько-протестантської Європи чи Заходу. У німецькій мові для позначення Заходу є назва «Abendland» – «вечірня земля», а для позначення Сходу – «Morgenland», що означає «ранкова земля». У XIX–XX ст. це поняття стало основою теорії, що походить від ідей Новаліса і братів Шлегелів, згідно з якою А. (або Європа), східна межа якої визначалася, як правило, довільно, є певним співтовариством народів, що ґрунтується на романо-германській і християнській спадщині й культивує західний спосіб життя. «Der Untergang des Abendlandes», тобто «Шлях назад вечірньої землі» – вираз, що повторює назву книги *О. Шпенглера*, яка перекладається як «Сутінки Європи» або «Занепад Європи». Безпосередньою темою книги був аналіз кінця європейсько-американської культури (А. для О. Шпенглера – Європа і США), а саме поняття Європи як єдиного цілого Шпенглер заперечував і називав «пустим звуком». Європу як Захід він відокремлював не лише від Росії, а й від Східної Європи.

У післявоєнній Західній Європі, особливо для протестантських консерваторів ФРН, концепт А. містив вказівку на культурну перевагу над усіма не-західноєвропейцями, включаючи американців, але поступово в 50-ті рр. відбувається зміна змісту цього концепту в частині коригування ставлення до США, а сам він дедалі частіше замінюється концептами «вільного суспільства» і «Заходу» (Okzident, Westen) у їх протиставленні Радянському Союзу. Після закінчення «холодної війни» посилилися суперечності між континентально-європейською та атлантистською (англосаксонською) складовими Заходу. У зв'язку з цим показовою є відома фраза французького політолога Домініка Муазі, за якою за часів «холодної війни» ми мали один Захід і дві Європи, розділені залізною завісою, а тепер маємо два Заходи і одну Європу.

М. А. Шепєлєв

АВСТРІЙСЬКЕ ПИТАННЯ – питання майбутнього австрійської державності, зумовлене міжнаціональними суперечностями в Австрійській (Австро-Угорській) імперії, її виключенням з процесу об'єднання Німеччини та її поразкою в Першій світовій війні, яке, зокрема, містило можливості об'єднання Австрії з іншими німецькими землями у складі Німеччини (аншлюс) або створення незалежної Австрії як другої німецької держави.

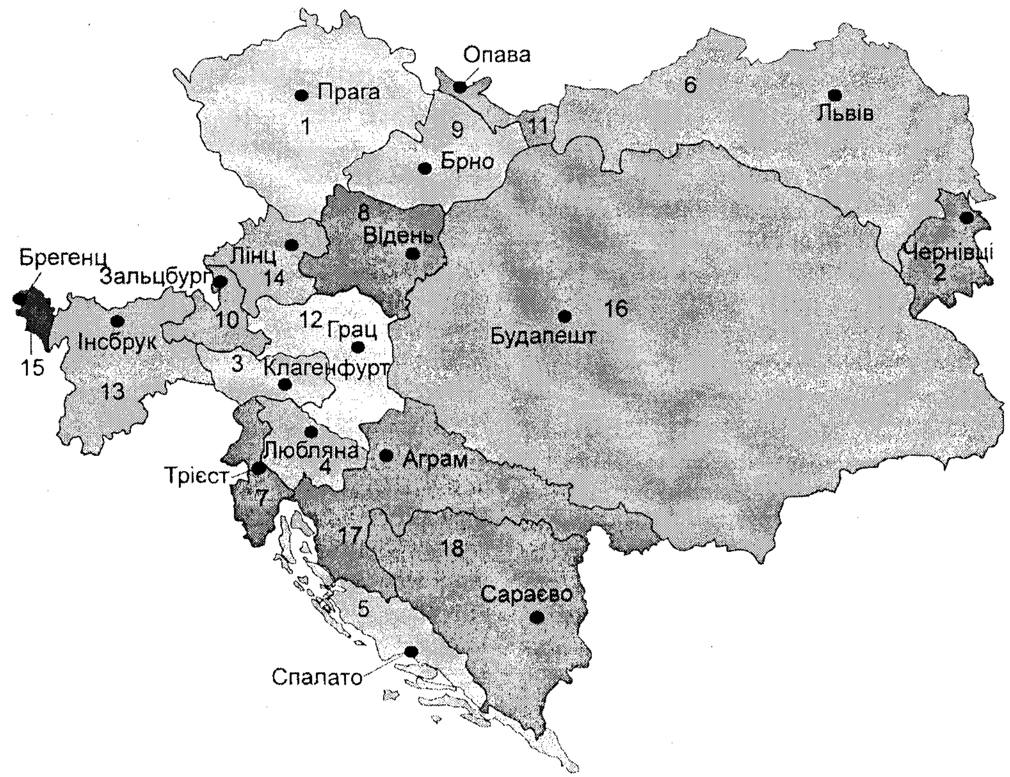
А. п. виникає на політичному порядку денному в 60-ті рр. XIX ст. у контексті проблеми державного реформування Австрійської монархії. Створення Австро-Угорщини було способом подолання затяжної кризи імперії, спричиненої піднесенням національних рухів народів країни, зміцненням національних еліт, поразками в австро-італо-французькій 1859 р. і австро-прусській 1866 р. війнах, зростанням панслов'янської загрози, а також провалом спроб реформування імперії на засадах централізму. Скасування Священної Римської імперії німецької нації, яка залишила Габсбургам тільки титул імператора Австрії, означало початок розбіжності німецького та австрійського розвитку. Поразка у війні з Пруссією означала виключення Австрійської імперії з Німецької конфедерації

і початок процесу об'єднання Німеччини під егідою Пруссії. Різке ослаблення в результаті війни Австрійської імперії за одночасного посилення загрози з боку Росії, зростання панславістських симпатій усередині національних рухів слов'янських народів імперії (насамперед чехів), посилення національних рухів інших націй Австрійської імперії (хорватів, румунів, поляків і словаків), які вимагали перетворення держави на федерацію рівноправних народів, стурбували угорських лідерів.

Відповідно до договору, укладеного 15 березня 1867 р. між австрійським імператором Францем-Йосифом I і представниками угорського національного руху на чолі з Ференцем Деаком (Австро-угорський компроміс, нім. Ausgleich; угор. kiegyezés), Австрійська імперія перетворювалася на дуалістичну Австро-Угорщину. Ним передбачалося надання угорській частині держави повної самостійності у внутрішніх справах, за збереження на рівні загальноімперського уряду лише питань зовнішньої, військово-морської і фінансової політики. Обидві частини повинні були мати парламент, що обирається, і незалежний уряд, власну систему державної адміністрації, суду та юстиції. До складу Угорського королівства (Транслейтанії) увійшли, крім Угорщини, території Трансільванії, Хорватії і Славонії, Воєводини, Закарпатської України і місто Рієка. Решта території імперії утворила австрійську частину монархії («королівства та землі, представлені в рейхсраті», Цислейтанія: Верхня і Нижня Австрія, Штирія, Каринтія, Тіроль, Зальцбург, Форарльберг, Крайна, Гориця і Градишка, Трієст, Істрія, Далмація, Богемія, Моравія і Сілезія, Галичина і Буковина). Новий державний устрій мав яскраво виражені недоліки, серед яких найважливішими були збереження сильної влади імператора, що фактично врівноважувала роль парламентських структур, і незадоволеність інтересів інших націй імперії. В умовах поразки у війні вони відіграли фатальну роль у долі Австро-Угорщини, спричинивши крах і розпад імперії в 1918 р.

Після розпаду Австро-Угорщини, що включала близько 20 народів, на її колишній території виникло декілька унітарних етнократичних держав, більшість яких існує дотепер. Решта територій, населених розділеними народами, увійшли до складу вже існуючих або новостворених держав. Юридично розпад імперії був оформлений у Сен-Жерменському договорі з Австрією, який також був мирним договором після Першої світової війни, і в Тріанонському договорі з Угорщиною.

Ще до закінчення Першої світової війни австрійська соціал-демократія висунула ідею «соціалістичного аншлюсу» (аншлюс – приєднання, об'єднання з Німеччиною), головним теоретиком якої був Отто Бауер. Однак консолідацію з Німеччиною він вважав можливою лише за умови перемоги над імперіалізмом у цій країні. Після закінчення війни Австрія вважалася нежиттєздатним і штучним утворенням з огляду на свої невеликі розміри і втрату основних промислових потужностей та сільськогосподарських угідь. Перша спроба аншлюсу в 1918–1919 рр. відбувалася під впливом ідей соціал-демократії і лібералізму. Німецькі та австрійські соціал-демократи підкреслювали, що ідея аншлюсу, створення Великонімецької республіки з'явилася на самому початку організованого робітничого і соціалістичного руху, пов'язували її з іменами К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Лібкнехта, А. Бебеля. Основоположники марксизму ще напередодні європейських революцій 1848–1849 рр. висунули гасло єдиної та неподільної Німецької республіки. На думку О. Бауера, тільки в єдиному з Німеччиною економічному просторі в Австрії є перспективи виходу з післявоєнної економічної кризи та проведення соціалістичних перетворень.

1 – Богемія. 2 – Буковина. 3 – Каринтія. 4 – Крайна. 5 – Далмація. 6 – Галичина і Лодомерія. 7 – Австрійське примор'я. 8 – Нижня Австрія. 9 – Моравія. 10 – Зальцбург. 11 – Австрійська Сілезія. 12 – Штирія. 13 – Тіроль. 14 – Верхня Австрія. 15 – Форарльберг. 16 – Угорщина. 17 – Хорватія і Славонія. 18. Боснія і Герцеговина.

О. Бауер виокремлював три основні німецькі області Цислейтанії, які мали скласти основу Німецької Австрії: Внутрішня Австрія (власне австрійські райони), Німецька Богемія (райони з німецьким населенням, розташовані в історичних межах Чеського королівства) і Західна Сілезія (прикордонні німецькі області між чеськими та польськими областями Австрії). Саме для цих територій О. Бауер припускав здійснення аншлюсу. Особливу стурбованість у нього викликали зазіхання чехословацьких лідерів на володіння німецькими областями у Богемії і Сілезії. Оскільки більша частина судето-німецьких областей не була пов'язана спільним кордоном з територією Німецької Австрії, і лише судето-німецькі райони на території Південної Моравії та Південної Богемії безпосередньо межували з німецько-австрійськими землями, тільки аншлюс з Німеччиною давав змогу вирішити питання територіальної єдності німецько-австрійских земель в єдиній німецькій державі.

Австрійський посол у Берліні Людо Моріц Хартман (1865–1924) також був одним з провідних ідеологів «соціалістичного аншлюсу». Багато в чому завдяки його активності представники австрійської та німецької сторін уклали секретний протокол про аншлюс 1919 р. і дійшли угоди про вибори до спільного для Австрії та Німеччини органу – Національних зборів. Подальшій реалізації цих планів завадили держави Антанти.

Рух за возз'єднання був досить сильним як в Австрії, так і в Німеччині, судето-німецькі соціал-демократи також

послідовно пропагували ідею аншлюсу Австрії та Судет у Німецьку республіку. У двох німецьких державах поширювався і напівофіційний монархічний рух за аншлюс. Однак такий курс штучно стримувався країнами-переможницями. Також його не підтримували регіональні політичні сили австрійського Форарльбергу і німецької Баварії, які виступали з позицій сепаратизму. Аж до свого виходу з уряду в жовтні 1921 р. австрійські соціал-демократи вели активну роботу зі здійснення аншлюсу. Після приходу до влади в Австрії християнських соціалістів почався швидкий відхід від концепції аншлюсу на користь самостійності німецько-австрійської держави. Разом з тим у програмі австрійських соціал-демократів 1926 р. аж до приходу до влади А. Гітлера зберігалася вимога аншлюсу «як закономірного підсумку національних революцій 1918 р.».

У березні 1931 р. уряди Німеччини та Австрії висунули пропозицію про митний союз, але країни-переможниці виступили проти. Після приходу до влади в Німеччині нацистів стали активно пропагуватися ідеї про те, що Австрія здатна вижити тільки в складі німецького рейху. Пропагуючи «страждання 10 млн німецьких братів» за межами Німеччини, А. Гітлер нарощував свій вплив у Центральній Європі. 11 липня 1936 р. було укладено австро-німецьку «дружню угоду», за якою Австрія фактично зобов'язалася дотримуватися політики нацистської Німеччини. Австрійський уряд зобов'язався «дотримуватися тієї принципової лінії, яка відповідає факту, що Австрія визнає себе німецькою державою».

Ідея аншлюсу була реалізована гітлерівською Німеччиною 12–13 березня 1938 р. Австрійська армія отримала наказ не чинити опору. Гітлер офіційно скасував назву «Австрія» (Österreich – буквально «Східний рейх»), з огляду на те, що рейх відтепер тільки один, і замінив його давньою, відомою з часів Карла Великого, назвою Ostmark («Східний кордон»). 10 квітня 1938 р. одночасно в Німеччині і «Остмарці» був проведений плебісцит щодо вже здійсненого аншлюсу. У результаті за аншлюс в Німеччині проголосувало 99,08 %, а в Австрії – 99,75 % учасників плебісциту.

Незалежність Австрії була відновлена у квітні 1945 р. після її зайняття союзними військами в ході Другої світової війни і узаконена Державним договором 1955 р., що забороняє аншлюс. У нових умовах, в тому числі у зв'язку з поділом Німеччини, австрійці дедалі більше усвідомлювали себе як близьку до німців, пов'язану з ними історичними узами, але самостійну, істотно відмінну від них націю. Навіть у мовній сфері на перший план вийшли місцеві діалекти, особливості австрійської говірки, які в минулому вважалися регіональними наріччями, а тепер стали характерними ознаками мови, якою розмовляють австрійці. Прагнучи до збереження єдності всупереч біполярній конфронтації, Австрія обрала шлях державного нейтралітету («суверенітет в обмін на нейтралітет»). Федеральний конституційний закон Австрії про постійний нейтралітет 1955 р. зобов'язує австрійський уряд підтримувати нейтралітет країни і «захищати його всіма наявними в її розпорядженні засобами». На сьогодні належність Австрії до групи європейських нейтральних держав сумніву не піддається, хоча всередині країни після її входження до ЄС виникли досить впливові сили, що виступають за відмову від нейтралітету і вступ до НАТО.

М. А. Шепєлєв

АВТАРКІЯ (від грец. autarkeia – самозадоволення, самодостатність) – 1) античний ідеал самодостатнього суспільного буття, необхідна умова для досягнення людиною щастя, гармонії; 2) модель організації господарського та суспільного життя, побудована на принципі замкненості, самодостатності та ресурсної самозабезпеченості.

В античному світогляді А. – кінцева мета буття античного поліса та його природа. Це не лише суверенна незалежність від зовнішнього світу, а й внутрішня закінченість економічного і політичного ладу, а також морального стану. Сократ вважав хибною людину, яка має потребу в інших, не автаркійну, вважаючи, що мудрець тим ближчий до божества, чим менше у нього потреб, а божество – автаркійне, оскільки взагалі не має потреб. На думку Платона, Аристотеля та інших мислителів, невеличкі розміри, абсолютна замкненість та цілеспрямована усередину життєдіяльність – поняття, які визначають поліс як досконале суспільство. У «Державі» Платона йдеться про походження поліса з потреби одного в одному самих по собі неавтаркійних людей, а за Аристотелем, «досконалий поліс володіє межею всякої автаркії благ». У промові Перикла, за словами *Фукідіда*, Афіни названі найавтаркійнішим полісом для миру і для війни.

Ідеї автаркічного суспільного життя обґрунтовувалися середньовічними та новоєвропейськими мислителями. Й. Г. Фіхте створив у 1800 р. «філософський проект» «замкненої торговельної держави». Правову державу він розглядає як замкнену сукупність людей, підпорядкованих одним і тим самим законам та одній і тій самій вищій примусовій владі, і її природа зумовлює те, що держава має насамперед замкнутись від іноземної торгівлі та утворити такий самий відокремлений торговельний організм, який вона вже утворила у юридичному та політичному аспектах.

Й. Г. Фіхте розглядав А. як спосіб забезпечення надійного миру. Головною причиною війн він вважав штучні державні кордони. Розширення або звуження території держави до її природних кордонів є головною умовою створення замкненої торговельної держави, що у свою чергу призведе до знищення війн, оскільки вони завжди пов'язані з конкуруючими торговельними інтересами. На думку Фіхте, замикання території та торговельних відносин взаємно передбачають та вимагають одне одного. Держава, яка дотримується звичайної торгівельної системи, зберігає постійну зацікавленість у зростанні території навіть за межами природних кордонів, щоб розширити свою торгівлю та збільшити багатство, яке знову використовується для нових завоювань.

Замкнена торговельна держава, навпаки, не має жодної користі від виходу за межі своїх природних кордонів, тому що весь устрій розрахований тільки на її природні розміри. Створення такої держави передбачає, за проектом Й. Г. Фіхте, унеможливлення безпосередніх зносин громадян держави з іноземцями, вилучення в громадян усіх світових грошей з обміном їх на місцеві, поступове витіснення іноземних товарів з внутрішнього ринку. Єдина зовнішня комунікація, яку Фіхте пропонує зберегти, – наукові контакти. Для нього замкнена держава є інструментом захисту відсталої держави від промисловості передових країн і засобом прискорення наздоганяючого розвитку.

Розвиваючи ідеї Фіхте, німецький економіст Фрідріх Ліст сформулював уявлення про «А. великих просторів» – економічно самостійних та в основному самодостатніх територій, де внутрішні зв'язки і обмін надають їм певну органічну єдність. Він доводив, що відносно невелика, економічно слаборозвинута держава, відкриваючи свою господарську систему більш розвинутій державі, не тільки не доганяє лідера, а й ще більш відстає від нього, оскільки економічне зростання відбувається асиметрично, підлаштовуючись під зовнішню кон'юнктуру, а не під стратегічні інтереси національного господарства. Але й повна закритість економіки є тупиковим рішенням. Способом розв'язання цієї суперечності Ф. Ліст вважав об'єднання близьких територій в єдине ціле із загальною господарською інфраструктурою, самодос-

татнім внутрішнім ресурсним забезпеченням. Тоді митний кордон з іншими просторами починає виконувати функцію якісного фільтра, пропускаючи ті зовнішньоекономічні тенденції, які сприяють розвитку всього «великого простору», і відтинаючи ті, які його послаблюють.

Низка ідей Й. Г. Фіхте і Ф. Ліста були використані при здійсненні спроби побудови автаркічної національної економіки мілітаристського типу в умовах тоталітарних режимів нацистської Німеччини та фашистської Італії. Але тоді як Фіхте висував свій «філософський проект», ставлячи мету знищення війн, ідеологи та практики фашизму використовували його для забезпечення власних агресивних планів.

Ідеал А. став одним з важливих світоглядних орієнтирів класичної континентальної геополітики. Він був закладений її фундатором *Ф. Ратцелем* у концепт «життєвого простору». Народ, який природно почувається у своєму просторі, постійно відтворюватиме одні й ті самі характеристики, сформовані завдяки впливу простору. Ставлення Ратцеля до держави, як до живого, просторового, вкоріненого у ґрунті організму, стало головною думкою в геополітичній науці та стрижньовою віссю геополітичної методики. Думка Ратцеля про те, що «держави мають тенденцію вростати у природні замкнені простори» і ця схильність може бути задоволена лише у кордонах континентів, заклала підвалини майбутньої концепції «Великого Простору» (Grossraum), яка стала однією з центральних у геополітиці та була детально розроблена *К. Шміттом*. Ф. Ратцель першим дійшов висновку, що рано чи пізно географічний розвиток держави має дійти до своєї континентальної фази.

Інший класик геополітики *Р. Челлен* також обстоює принцип А., сутність якої, на його думку, полягає в тому, що виробництво в державі не повинно бути ні суто аграрним, ні суто індустріальним, але має забезпечувати економічну самодостатність держави. Якщо такої самодостатності не можна забезпечити, то держава не спроможна вести війни за нові території, джерела сировини та ринки. А. в такому економічному розумінні є протилежністю системі «відчинених дверей». Держава, яка залежить від імпорту, ніколи не може бути незалежною. Необхідна політика «зачинених дверей», бо імперіалістична політика «відчинених дверей» морських держав – це війна іншими засобами, засобами економіки.

Автаркічна модель світосприйняття властива також євразійській геополітичній школі. Її представників об'єднувала ідея про Росію як особливий світ, особливе цивілізаційне утворення – Євразію, яка становить особливий *«місцерозвиток»* – якісний простір, неповторне географічне середовище, в якому відбувається становлення людських спільнот. Євразія – географічно замкнений і самодостатній культурний світ, за межами якого знаходяться як власне Європа, так і власне Азія. Принцип А. пов'язаний з євразійською концепцією ідеократії, оскільки передбачає, що економічні пріоритети, ціни, рентабельність виробництва повинні відповідати не так званим світовим цінам, а внутрішнім умовам і потребам з урахуванням соціальної, політичної, оборонної, морально-духовної «вигоди» того чи іншого виробництва для країни.

З цими ідеями споріднені економіко-соціологічні концепції, що розроблялися школою світ-системного аналізу. Її основоположник *Ф. Бродель* ввів в обіг поняття «світ-економіка», тобто «економіка, яка є (окремий) світ». Ці «світи-економіки», що формують загальну світову економіку та визначають динаміку світової системи, розглядаються ним як економічно самостійні частини планети, здатні в основному бути самодостатніми, такі, що їх внутрішні зв'язки та обміни надають їм певної органічної цілісності. «Світи-економіки» існували здавна, подібно цивілізаціям, державам й імперіям.

На практиці чи не єдиною країною у світі, що наближалася до А., аж до початку XX ст. була Росія, господарський уклад якої давав їй змогу самостійно і повноцінно існувати незалежно від іноземного імпорту та експорту. Щодо зовнішнього світу Росія була автономна, забезпечуючи себе всіма необхідними товарами, і сама споживала майже все, що виробляла, а високі загороджувальні мита на значну частину товарів стимулювали внутрішнє господарство. Частка Росії у світовому імпорті на початку XX ст. становила трохи більше 3 %, що для країни з населенням, яке дорівнювало десятій частині людства, було мізерно. На цьому ґрунті в Росії склався унікальний економічний механізм, що забезпечував її населення всім необхідним і був майже повністю незалежним від інших країн. Створювались умови для утвердження пріоритету вищих неекономічних цінностей над утилітаризмом, над примітивним економічним розрахунком.

За сучасних умов ідеї А. переважно розглядаються як радикальні, екстремістські, такі, що заперечують взаємозалежність країн і народів світу та суперечать прогресивним процесам *глобалізації*. Однак насправді глобальні держави, насамперед США, є значною мірою автаркічними, і саме це дає їм можливість реалізувати активну інтервенціоністську політику в усіх сферах суспільного життя в усьому світі.

М. А. Шепєлєв

АДАМС, Брукс (Brooks Adams; 24 червня 1848, Куїнсі, шт. Массачусетс – 13 лютого 1927, Бостон) – американський історик, онук президента США Джона Куїнсі Адамса. У 1870 р. закінчив Гарвардський університет. Будучи прихильником соціал-дарвінізму, він намагався інтерпретувати історію як боротьбу, в якій виживають найбільш пристосовані соціальні види.

У першій книзі «Визволення Массачусетсу» (1887) доводив, що інтолерантність церкви у питаннях віротерпимості прискорила Американську революцію. У праці «Закон цивілізації і занепаду» (1895) він пропонував політику експансіонізму, закликаючи: «Використовуйте економічну і військову силу для розширення кордону Сполучених Штатів на захід». Також закликав до перетворення Азії на економічну колонію, що дало б США новий величезний кордон в Азії. По суті, саме тоді було покладено початок завоюванню Євразії. На думку В. Вільямса, зовнішня політика США під час холодної війни «була просто "перевиданням" зовнішньої політики Адамса часів 1890-х рр.». В іншій книзі «Американська імперія» (1911) А. передбачав пришестя Американської світової імперії та завоювання всього євразійського геополітичного простору.

У 1900 р. А. написав працю «Американське економічне панування» як «підручник для будівельників американської імперії». «Економічне панування, – заявляв А., – це основа будь-якої влади». Вільна торгівля й економічний інтернаціоналізм, тобто інтернаціональна економіка під контролем Америки, стали ключем до світового панування. У цій праці він закликав перетворити Тихий океан на внутрішнє американське море. А. також говорив про занепад Великобританії і попереджав, що Росія може поглинути Німеччину та Китай і завоювати весь світ. У цьому контексті він обґрунтовував геополітичну неминучість зіткнення з Росією. Закликав американців зрозуміти, що це буде війна не на життя, а на смерть – боротьба вже не проти окремої нації, а проти цілого континенту, бо у світі немає місця двом центрам багатства й імперії. Основним завданням політики США вважав нав'язати Європі боротьбу за виживання величезної інтенсивності. Політика «відкритих дверей», за його словами, повинна вестися безжально і нещадно.

О. С. Осельська

АЕРОКРАТІЯ (від грец. aerocratia – влада за допомогою повітря) – силовий компонент стратегії опанування повітряного простору та його використання з метою геополітичної експансії. Уперше увагу до нових тенденцій розвитку геополітичного простору привернув *К. Шмітт*, який вважав, що А. разом з *ефірократією* становлять подальший розвиток номосу Моря, продовження фази саме таласократії, оскільки технічний процес освоєння нових сфер у цілому здійснюється у бік «розрідження» середовища. Ці процеси, за Шміттом, супроводжуються відповідними культурними й цивілізаційними процесами – прогресивним відходом від номосу Суші не тільки в стратегічному, а й в етичному, духовному, соціально-політичному плані. Тобто опанування повітряного й космічного середовищ є продовженням суто таласократичних тенденцій, а отже, може розглядатися як вища стадія суто атлантичної стратегії.

Розвиток авіації, на відміну від розвитку мореплавства, власного номосу не породив, ставши лише розвитком таласократичного принципу. Ідея А. багатовимірна й наднаціональна, включає як істотні елементи ідеалізм, соборність, імперіалізм, колоніалізм, волюнтаризм, космізм, що мають боголюдський або надлюдський вектор: у релігійному плані вони вказують на шлях внутрішньої досконалості, а в технічному – на сферу зовнішньої експансії.

У першому десятилітті XX ст. багатовікова мрія людей підкорити небо стала втілюватися в життя: літальні апарати було поставлено на промислове виробництво. Розпочалася революція у сфері транспорту й комунікацій. Якщо в Першу світову війну літаки виконували переважно допоміжні функції, а основну – морський та сухопутний транспорт, то в Другу світову війну результати воєнних операцій значною мірою залежали саме від участі авіації. У післявоєнну добу суперництво між наддержавами розгорнулося вже з урахуванням змін у світовій інфраструктурі: спираючись на традиційно потужний морський флот, англомовні країни (США та Великобританія) створили за допомогою авіації глобальну систему таласократії, оточивши сухопутні країни ОВД мережею військових баз і замкнули їх на континенті. Геополітична блокада була доповнена «залізною завісою» у сфері інформації. Не маючи технічних можливостей для симетричної відповіді Заходу, неминучим асиметричним вирішенням питання про поділ сфер впливу стала авіакосмічна гонка. З'ясувалося, що контроль над *таласократією* можливий тільки з космосу. Змагання за панування в космосі неминуче призвело до суперництва в галузі високих технологій. Протистояння СРСР та США в період «холодної війни» закінчилося поразкою радянської системи, проте ця поразка була зумовлена технологічними, а не ідеологічними причинами.

Хоча закінченої й цілком розробленої, повноцінної геополітики Повітря не сформовано, А. суттєво доповнює загальну геополітичну картину, оскільки опанування повітряного простору до певної міри зрівняло між собою Сушу й Море, бо для літаків і ракет різниця між цими просторами не є значною (особливо важливим кроком було створення авіаносців, що остаточно відірвало повітряні бази від Суші, зробивши їх незалежними від якості земної поверхні).

На думку К. Шмітта, А. багато в чому затьмарює протистояння Суші і Води, частково зрівнюючи їх перед обличчям цілком деструктивної стихії, оскільки саме повітряні види озброєнь характеризуються максимальною руйнівністю. Так, стратегічні бомбардування з повітря дають змогу повністю знищити економічну спроможність країни вести війну. Воєнний теоретик Дж. Дуе вважав, що в ідеалі «повітряний флот» може досягти абсолютної переваги в небі й розгромити ворожу країну у війні. Він доводив, що той, хто панує у повітрі та має відповідні наступальні сили, з одного боку, охороняє всю свою територію і свої моря від ворожих повітряних нападів, позбавляючи супротивника можливості будь-яких допоміжних повітряних дій (сприяння літальних апаратів сухопутним і морським операціям); з іншого боку, він може вчиняти проти ворога наступальні дії страхітливого масштабу, яким противник не в змозі протидіяти. За допомогою таких наступальних дій він може відрізати ворожу армію і морський флот від їхніх баз і здійснити всередині ворожої країни руйнування, здатні швидко знищити матеріальний і моральний опір.

Першим в історії повітряним бомбардуванням, в якому цивільне населення було атаковане з явною метою повного руйнування міста, став повітряний наліт німецького «Легіону Кондор» на місто Герніка в ході громадянської війни в Іспанії 26 квітня 1937 р. Перехід техносфери до стихії повітря ще більше, ніж води морів, відриває людство від його земних, традиційних коренів, відсікає його від історичного, культурного та етичного ґрунту. Опанування повітряного простору супроводжується дедалі більшим послабленням моральних критеріїв у цивілізації.

Деякі мислителі стверджують, що повітряні комунікації сприяють нівелюванню значенням просторових чинників у житті суспільства. «У століття повітря, – писав А. Тойнбі, – місцезнаходження центру ваги людської діяльності може бути визначено не фізичною, а людською географією. Не розташуванням океанів і морів, степів і пустель, річок і гірських хребтів, доріг і стежок, але розподілом чисельності людства, його енергії, здібностей, майстерності і моралі». Авіація, яка стала ефективним засобом подолання перешкод у вигляді гір, морів, океанів, величезних просторів для переміщених людей, багато в чому «розм'якшила» дихотомію морських і континентальних держав.

Розвиток авіації змінив пропорції планетарного масштабу, зробивши Землю значно «менше», а відстані – «коротше». Разом із тим ракетобудування й розвиток стратегічної авіації багато в чому релятивізували традиційні геополітичні чинники – морські й сухопутні кордони, внутрішньоконтинентальні бази тощо. Перенесення озброєнь на навколоземну орбіту (проект «зоряних війн») й стратегічне освоєння космічного простору були останнім етапом «стискування» планети Земля й остаточної релятивізації просторових розбіжностей.

В. В. Кривошеїн

«АЗІАТИЗАЦІЯ АЗІЇ» – поняття, запропоноване японським журналістом Тоїчі Функабасі для позначення відродження власної ідентичності азійськими державами. Т. Функабасі розуміє під ним зростаюче внутрішньоазійське співробітництво та відповідне світосприйняття, знаходження свого обличчя Азією і відповідь на виклик Заходу. Вона постає як результат глобалізації азійської економіки та ЗМІ. Виявляється як у посиленні державами регіону акценту на традиційних національних культурних цінностях у своїй внутрішній і зовнішній політиці, так і в прагненні зміцнення їхніх позицій у світі та боротьбі з цінностями західної політичної і масової культури. Гасло «а. А.», яке є частиною ідеології паназіатизму та ґрунтується на комплексі азійської зверхності, протиставляється практиці вестернізації та покликане згуртувати азіатські країни в боротьбі за новий переділ світу між основними центрами сили.

Економічне «диво» у державах Східної та Південно-Східної Азії відбувалося на власній азійській основі, не копіюючи західні моделі. Тут сформувалася специфічна модель «конфуціанського капіталізму», за ринкових відносин держава не виганяється зі сфери економіки, а навпаки, займається її плануванням, передбачаючи розвиток промисловості, орієнтованої на експорт. Звідси стає зрозумілим, чому, наприклад, Малайзія взагалі

відмовилася від послуг МВФ, розглядаючи його вимоги як прояви «економічного колоніалізму». У цьому процесі формується певний азійський світогляд, який, за словами Т. Фунабасі, «одухотворяється повсякденним прагматизмом, соціальним пробудженням процвітаючого середнього класу і мистецтвом технократів, з присмаком антиколоніалізму і байдужості до громадянських свобод».

Відродження азійської самосвідомості багато в чому стимулюється викликами з боку Європи і США. Кроки ЄС щодо створення конфедерації і США щодо формування північноамериканського та панамериканського «спільного ринку» породили у керівників азіатських країн також прагнення до консолідації. Це сприяє вивільненню духу змагання, суперництва в азійських суспільствах, насамперед в Японії та Китаї. При цьому варто враховувати, що саме під гаслами руху «Азія – для азіатів» у міжвоєнний період Японія приступила до мобілізації населення і ресурсів величезних територій між Східним узбережжям Африки і Західним узбережжям Тихого океану для створення бази світового панування Японії.

Прихильники «а. А.» вважають, що «проблеми суперечностей і безладів, зумовлених модернізацією, на базі старих цінностей не розв'язати. Ключ до їх вирішення зовсім не обов'язково в руках західноєвропейської цивілізації. Тому саме азійська освіта та азійське розуміння речей, властиві азійській еліті, набувають нині першорядного значення» (К. Огура).

М. А. Шепєлєв

АЗІАТСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКИЙ РЕГІОН (АТР) – поняття, що використовується для позначення групи країн, території яких мають вихід до Тихого океану.

Хоча вже наприкінці XIX ст. державний секретар США Дж. М. Хей стверджував: «Середземне море – океан минулого, Атлантичний океан – океан сьогодення, Тихий океан – океан майбутнього», до Другої світової війни АТР не був чітко визначений у географічному або культурологічному аспекті. Нині одна частина дослідників вважає його новою геополітичною цілісністю з різними державами на різних стадіях промислового розвитку з багатим і колосальним потенціалом для подальшого розвитку, а для іншої – це поняття та його зміст є предметом дискусій або взагалі повного заперечення.

У 1969 р. тодішній прем'єр-міністр Японії Е. Сато висунув ідею «об'єднання» Азіатського й Тихоокеанського регіонів у «Тихоокеанську Азію». На його думку, до цього регіону мали увійти країни Східної Азії й південної частини Тихого океану. Офіційний збірник МЗС Японії «Блакитна книга» де-факто включає в АТР Південну, Південно-Східну і Північно-Східну Азію, але не включає Росію, США, Канаду, країни Тихоокеанської Латинської Америки (ТЛА) й південну частину Тихого океану. Своєрідність китайського підходу полягає в тому, що вони взагалі віддають перевагу поняттю Північно-Східної Азії, а коли використовують термін АТР, то включають у нього Південну, Південно-Східну і Північно-Східну Азію, Австралію й Нову Зеландію та Океанію, але не включають ТЛА. Австралійські вчені не включають в АТР Південну Азію й ТЛА.

Синонімами поняття АТР для більшості вчених є терміни «Тихоокеанський басейн», «Тихоокеанський регіон», «Тихоокеанська Азія», «Азіатський Тихий океан», «Тихоокеанська економіка», «Азіатсько-Тихоокеанський простір», «Тихоокеанське кільце». Один з авторів концепції Тихоокеанського співтовариства П. Драйсдейл не включає до цього співтовариства країни Океанії. А. Бурнет, уживаючи термін Західний Тихий океан (West Pacific), «викреслює» з регіону США й Канаду, а також Радянський Союз, протиставляючи Західну Європу й Північну Америку «своєму регіону».

Промова М. С. Горбачова від 28 липня 1986 р. у Владивостоці стала підставою для включення в АТР 36 держав (у тому числі Індії, Шрі-Ланки, Непалу, Мальдівської Республіки й Бірми). У Красноярській промові (1988) він включив до АТР і країни Близького Сходу (Ірак і Іран), щоправда, «виключив» з регіону Латинську Америку й південну частину Тихого океану, тобто Австралію й Нову Зеландію, а також Океанію. Але навіть без останніх таким чином до АТР потрапляло близько 50 держав. У подальшому в Росії принцип включення тієї чи іншої країни в АТР залежав від політичної кон'юнктури, пов'язаної головним чином з питаннями безпеки.

Зі змісту багатьох праць виявляються два основні підходи у визначенні АТР: економічний і океано-географічний. Океано-географічний підхід припускає, що в АТР включаються країни, розташовані на узбережжі й островах Тихого океану (тобто Північна, Центральна й Тихоокеанська Південна Америка (в останньому випадку держави, розташовані на берегах Тихого океану), південна частина Тихого океану, Північно-Східна Азія або Далекий Схід і частина Південно-Східної Азії, оскільки інша її частина ближча до Індійського океану. Цей підхід викликає в деяких дослідників заперечення, тому що цілі субрегіони й безліч країн опиняються водночас у різних океанічних зонах. Але схожа ситуація спостерігається, наприклад, щодо країн арабського Магрибу, які належать до Африки, Афразії та Середземноморського регіону. Цей підхід реалізується у діяльності трансрегіонального форуму «Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва» (АТЕС), який охоплює нині 21 державу. АТЕС є не регіональною інтеграційною організацією, а лише інструментом багатостороннього міжнародного діалогу та співробітництва.

За економічного підходу за географічним принципом апріорі окреслюється регіон із заданою кількістю держав, що проявляють інтеграційні властивості. В одному випадку серед цих елементів фігурують країни Далекого Сходу, Південно-Східної Азії й Океанії, в іншому до них додають країни Латинської Америки. Природно, скрізь присутні США й Канада. За основу інтеграції приймають особливості тихоокеанського регіоналізму, що визначаються набором таких параметрів: 1) середньорічні темпи зростання ВНП і зовнішньої торгівлі; 2) частка внутрішньорегіональної торгівлі в експорті й імпорті країн Тихоокеанського регіону; 3) прямі інвестиції США і Японії в Тихоокеанському регіоні; 4) центри банківської й міжнародно-фінансової діяльності в Тихоокеанському регіоні; 5) частка Тихоокеанського регіону у видобутку мінералів капіталістичними країнами.

А. Дирлик висунув ідею про те, що концепція Тихоокеанського кільця або Тихоокеанського басейну не обов'язково має збігатися з географічним простором у фізичному змісті. Він підкреслює важливість самої Тихоокеанської ідеології, мета якої – згрупувати економічні й політичні чинники, які самі по собі ні «всередині», ні «поза» не проявляються у вигляді загальної регіональної структури. Тихоокеанське кільце – концепція, ідея, що не обов'язково повинна збігатися з реальністю, тобто географічними межами.

Отже, при визначенні змісту поняття АТР виникає чимало невизначеностей. Наприклад, не зрозуміло, чи вважати Індію азіатсько-тихоокеанською державою (вона є учасником Регіонального форуму АСЕАН); яка роль має бути визначена для острівних держав південної частини Тихого океану; чи слід Росію розглядати як інтегральну частину АТР; нарешті, якщо буде сформульована розгалужена система безпеки, як визначити її членів. Скажімо, якщо виходити з міркування про культуру як сполучну ланку АТР, то навряд чи до нього потрапляють одночасно США, Китай, Японія,

Росія, Індокитай і Латинська Америка – країни й субрегіони з украй різними культурами. Так само, як не варто говорити про економічну інтеграцію, наприклад, між Тувалу й Канадою, а їх разом із Росією.

Разом з тим АТР розглядається як ключовий у геостратегічному та геоекономічному аспектах регіон, насамперед з огляду на те, що він стає одним з головних вузлів перетинання інтересів і формування суперечностей між провідними країнами, що виходять на тихоокеанське узбережжя (США, Китай, Росія, Японія, Канада, Австралія, Індонезія). Регіон стає одним з основних епіцентрів гонки озброєнь, у ньому є багато «заморожених» і чимало тліючих конфліктів, що періодично призводять до спалахів силового протистояння (зокрема, у Кореї і навколо Тайваню). Все це змушує розглядати АТР скоріше як арену геополітичного протистояння у боротьбі за світове лідерство і гегемонію, ніж як простір інтеграції. Інтеграційні проекти в АТР не охоплюють регіон у цілому, а реалізуються провідними регіональними державами або угрупованнями порівняно невеликих держав, що прагнуть їм протидіяти.

Є. М. Суліма

АЛЕКСЄЄВ, Микола Миколайович (1 травня 1879, Москва – 2 березня 1964, Женева) – російський філософ права і правознавець, провідний діяч євразійського руху. Після закінчення в 1906 р. Московського університету залишився в ньому для підготовки до професорського звання. Із 1908 р. – викладач кафедри філософії, а з 1916 р. – професор юридичного факультету Московського університету. Написав книги «Науки суспільні й природничі в історичній взаємодії їхніх методів. Нариси з історії й методології суспільних наук» (1911), «Вступ у вивчення права» (1918). З жовтня 1918 р. – професор кафедри державного права Таврійського університету в Криму. Був редактором газет «За єдину Росію», «Велика Росія». Вступив у Добровольчу армію, брав участь у боях. З поразкою Білого руху евакуювався в Константинополь, потім переїхав до Праги, ставши в 1922 р. секретарем юридичного факультету Карлового університету, потім викладав у Берліні (до 1931), у Страсбурзі (до 1940), Белграді (1940–1948), Женеві (1948). Брав активну участь у русі євразійців, у розробленні його програмних документів «Євразійство. Досвід систематичного викладу» (1926) і підготовці таких публікацій, як «Власність і соціалізм. Досвід обґрунтування соціально-економічної програми євразійців» (Париж, 1928), «На шляхах до майбутньої Росії (Радянський лад і його політичні можливості)» (Берлін, 1927), розробив соціально-економічну й політичну програму євразійського руху. Радянський лад розглядав як владу ідеократичної держави, що тотально підкорила собі все життя людства. Ідеалізуючи федеративний устрій Радянської Росії, вважав, що майбутня Росія також повинна будуватися на засадах федералізму.

Розробленню правових и політично-соціальних питань євразійства присвячено праці: «Народне право і завдання нашої правової політики» (Париж, 1927); «Радянський федералізм» (Париж, 1927); «Власність і соціалізм. Досвід обґрунтування соціально-економічної програми євразійства» (Париж, 1928); «Обов'язок і право» (Париж, 1928); «Євразійство і марксизм» (Прага, 1929); «Релігія, право и моральність « (Париж, 1930) та ін.

А. однозначно стверджує, що право в Росії має будуватися на принципах і передумовах, альтернативних західно-ліберальним юридичним теоріям. Не право є важливим, а правда, держава правди. Він розробляє концепцію «гарантійної», «обов'язкової», «тяглової» держави, яка має справу з особистостями як проекціями єдиного, але не з індивідуумами. «Тяглову державу» А. розглядає на прикладі правової системи епохи Івана Грозного. Вона передбачає, цілком в йосифлянському дусі, злиття релігійного та господарського аскетизму. Служити Богу і служити православній державі, православному Царю – нерозривні поняття. Одне без іншого не буває. Але і сам православний Цар у такій моделі бере участь у «тягловій праці». Він відповідає за всіх своїх людей, його гріховність і його праведність неначе підсумовують духовне життя народу. Цар запряжений у важкий віз загальнодержавної долі так само, як і останній підданий. І його світська діяльність має цілком релігійний сенс. Рятуючи або гублячи свою душу, він просвітлює або знищує духовну сутність довіреного йому народу.

Національна юриспруденція повинна різко і жорстко відмовитися від копіювання правових теорій Заходу, піддати їх детальному і скрупульозному історико-геополітичному і критичному аналізу, переймаючи лише те, що не суперечить принципам «тяглової держави» і може бути використане в обмежено-інструментальних цілях. А. вважав, що ідеалом була б побудова в Росії "гарантійної держави", яка крім загальних обов'язків і тяглового принципу включає деякі елементи особистої свободи, які диктуються православної антропологією (лінія Ніла Сорського та заволзьких старців).

Євразійська «гарантійна» держава, за А., має дотримуватися православ'я, захищати правду, забезпечувати фізичне існування народу. Для цього слід охороняти необхідну для економічного життя сферу вільної ініціативи і конкуренції, регулювати і контролювати її з погляду зору інтересів цілого, тобто здійснювати державно-приватну систему господарювання. В основі такої держави лежить єдина державна ідея, яка стабілізує громадську думку і формує панівну ідеологію суспільства. Така ідеократична держава, за А., є водночас і демотичною державою. Демотична держава збудована на «народних засадах», але не в розумінні механістичного західного «народного» суверенітету, а як «організований» і «органічний» народний суверенітет, що має державно-ідеологічний і надкласовий характер.

У низці праць А. підкреслював певну близькість радянської та євразійської державної моделі. Так, він вважав, що ідея органічного народного представництва, що лежить в основі радянської системи (але не радянської практики), може бути використана в євразійській державі. «У радянській системі відправним пунктом є не окрема людина і не штучне об'єднання людей, а органічний територіальний член цілого – рада, округ, область, місто і т. ін. – або професійні об'єднання людей у межах цих територіальних одиниць, і, нарешті, національні частини держави. Це підлягає подальшому зміцненню, розвитку та удосконаленню в євразійській державі». Іншим позитивним моментом радянської держави, за А., є скасування партії в західному значенні. Більшовицька партія є не «частиною» суспільства, а відображає інтереси цілого. Радянська система складається з диктатури єдиної партії і з ряду «представницьких» установ. Перша втілює початок постійного, другі – початок бурхливого. Правильне поєднання цих двох сил і становить основне завдання євразійської політики».

У праці «Радянський федералізм» А. звертав увагу на те, що за величезних просторів Росії і надзвичайного різноманіття населення широкий розвиток автономності просто означав би розпад державного цілого. Тому для Росії найменш придатна система крайньої децентралізації, яка проповідувалася і навіть здійснювалася революційною інтелігенцією. Для цілісності Росії потрібен певний централізм, і в цьому розумінні радянська система створила низку умов, що прищепили централістичне начало охопленому революційним процесом російській державі. За наявності децентралізаційних процесів у Росії, особливо тих, які виникли в революції 1917 року, радянська форма федералізму, за всієї її обмеженості, має багато недостатньо оцінених переваг.

М. А. Шепєлєв

АЛЬБЕРОНІ, Джуліо (або **Хуліо**) (Julio Alberoni; 31 травня 1664, Фьоренцуола – 26 червня 1752, Пьяченца) – іспанський державний діяч. За походженням італієць, син винороба. З 1712 р. був представником герцога Пармського при дворі іспанського короля Філіппа V, посередником при укладенні королем другого шлюбу з Єлизаветою Фарнезе, останньою спадкоємницею Парми. У 1714 р. фактично перейшов на іспанську службу. В 1717 р. одержав сан кардинала. У 1717–1719 рр. перший міністр іспанського двору, його просвітницьке правління позитивно вплинуло на внутрішнє життя королівства. А. прагнув зміцнити адміністративний і судовий апарат держави, здійснив заходи для поліпшення стану промисловості й торгівлі, посилення флоту. Домагався відновлення позицій Іспанії в Європі та повернення її італійських володінь, що були втрачені за Утрехтським миром 1713 р. та перейшли до Австрії. З цією метою намагався зруйнувати антиіспанську коаліцію, проводив політику підтримки Туреччини й затягування її війни з Австрією (1714–1718). Зовнішня політика А. призвела до невдалої війни Іспанії з Англією й Францією у 1717–1719 рр. На вимогу англійського і французького урядів Філіпп V був змушений у 1719 р. вислати А. з Іспанії. У 1735–1740 рр. він був папським легатом у Равенні, з 1740 р. – у Болоньї.

Щоб повернути Іспанії її колишню могутність і вплив, треба було насамперед розладнати стару антиіспанську коаліцію держав, яка створилася з Англії, Австрії та Голландії під час війни за Іспанську спадщину. Водночас А. змушений був, задовольняючи честолюбство свого короля, який бажав отримати французьку корону, плести майстерну інтригу і в цьому напрямі. Він діяв проти Франції, турбуючись, що може втратити прихильність своєї володарки, а разом з цим втратити все, бо іспанські гранди ненавиділи його як вискочку і пройдисвіта. «Я не хотів би бути гребцем на турецьких галерах», – сказав одного разу А. Він був невтомний у дипломатичних комбінаціях. Він купив союз з Англією, дозволивши їй торгівлю з американськими колоніями; він підбурював у Франції супротивників регента, герцога Орлеанського, заохочував турок проти Габсбургів, всіляко намагався примирити Карла XII Шведського з Петром І, для того щоб насолити цим непримиренному ворогові – Георгу І Англійському; він таємно підтримував в Англії якобітів, прихильників поваленої династії Стюартів.

Імператор Австрії та король Іспанії прагнули володіти Сицилією, яка за Утрехтським договором була віддана герцогу Савойському; Франція й Англія обидві бажали збереження миру у Західній Європі, тому що війна дала б випадок для успішної дії незадоволених в тому і в іншому королівствах. Оскільки положення Георга І було більш певне, ніж становище герцога Орлеанського, то політика останнього підпорядковувалася першому. Георг, як германець, бажав успіху імператору, й англійські державні діячі природно бажали бачити Сицилію скоріше в руках Австрії, ніж у руках Іспанії. Франція, всупереч своїй істинній політиці, але під тиском положення регента, розділяла цей погляд, – і врешті-решт було запропоновано змінити Утрехтський договір передачею Сицилії з рук Савойї в руки Австрії, віддавши замість того першій Сардинію. Було, однак, необхідно рахуватися і з Іспанією, яка помітно посилилася під керівництвом А. Однак вона все ж не була готова до боротьби, але ще менш була вона готова відмовитися від своїх претензій. Отримавши казус беллі, іспанці бажали зараз же почати військові дії проти Сицилії; але Франція і Англія активно втрутилися для запобігання можливої загальної війни. Англія послала в Середземне море флот, і одночасно почалися дипломатичні переговори між Парижем, Віднем і Мадридом. Результатом їх була угода між Англією і Францією зробити вищезазначений обмін Сардинії та Сицилії, винагородивши Іспанію передачею їй Парми і Тоскани в північній Італії і зажадавши, щоб імператор зрікся назавжди від свого домагання на іспанську корону, безпідставного, але такого, що вносило роздратування в міжнародні відносини. Імператор спочатку не погодився на це, але зростаючі розміри військових приготувань А. змусили його прийняти пропозицію, по суті таку вигідну, а потім приєдналася до договору і Голландія, внаслідок чого він відомий в історії під ім'ям Четверного союзу. Іспанія, однак, опиралася, і можна судити про успіхи, досягнуті А. в справі розвитку її сил, а також про те серйозне, щоб не сказати тривожне, враження, яке справили ці успіхи на Георга І, по тому факту, що він зробив пропозицію купити згоду Іспанії поступкою Гібралтару.

А. намагався підкріпити свою військову силу дипломатичними заходами у всій Європі. Росія і Швеція були залучені ним до участі в проекті вторгнення в Англію в інтересах Стюартів; підписання Голландією Четверного союзу було сповільнено через її агентів; у Франції була організована змова проти регента, турки були обурені проти імператора, по всій Великобританії підтримувалося невдоволення, і була зроблена спроба залучити на бік Іспанії герцога Савойського, скривдженого відібранням у нього Сицилії.

А. вступив у контакти з графом Герцем, тодішнім керівником шведської політики; запропонувавши укласти мир між Швецією і Росією, спрямувати сили Швеції проти Англії, підтримувати вторгнення до Шотландії претендента Якова II і доставити владу такою ж партії у Франції. Це призвело влітку 1716 до утворення четверного союзу держав, взагалі ворожих одна одній, але вони сходилися в загальному бажанні зберегти Утрехтський мирний договір. На початку проведеного А. влітку 1717 нападу на Італію була зайнята Сардинія, інший флот заволодів в 1718 р. Палермо і Мессіною. Але тут шведські кораблі, які повинні були везти Карла XII в Англію, виявилися знищеними, сам король убитий під Фрідріхсгаллем, шотландське повстання не вдалося, а іспанський флот майже знищений 10 серпня 1718 англійським адміралом Бінгом у сицилійської височини Пассаро. Австрія звільнила свою армію і флот, уклавши з Туреччиною мир в Пасаровіце; призначений для Шотландії іспанський флот став біля мису Фіністерра жертвою бурь, тим часом як англійці спустошували берега Галісії. Крім того, французьке військо проникнуло в 1719 р. в саму Іспанію. Коли майже вся Європа була покликана до зброї для боротьби проти Іспанії, Філіп V і Єлизавета погодилися вилучити свого міністра, що було необхідного союзниками як перша умова світу. 5 грудня 1719 А. отримав наказ залишити Іспанію. Папа Климент XII призначив його в 1734 р. равеннським легатом; на цій посаді він намагався безуспішно приєднати республіку Сан-Марино до церковної області.

М. А. Шепелєв

«АЛЬ-КАЇДА» (з араб. – «основа», «база») – міжнародна терористична організація ісламістського спрямування. Повна назва – «Аль-Каїда аль-Сульбах» (міцна основа). Засновник – уродженець Саудівської Аравії Усама бен Ладен. До кінця 1990-х рр. назва «А.» була майже не відома, використовувалися назви «мережа У. бен Ладена», «організація арабських "афганців"». Проте власне А. була заснована бен Ладеном ще за часів війни в Афганістані (1979–1989), близько 1988 р. Спочатку до її складу увійшли ветерани афганської війни й основним завданням було переправлення коштів, людей, доброчинної допомоги ісламістським центрам у всьому світі для ведення джихаду. На власні кошти (за допомогою Пакистану й США) бен Ладен побудував цивільну інфраструктуру в Афганістані, створив чис-

ленні навчальні табори з військової підготовки в Афганістані й Пакистані, відкрив представництва у різних країнах, які вербували майбутніх воїнів джихаду. Наприкінці 1980-х рр. відділки та вербувальні центри були в 50 країнах, включно зі США, Єгиптом, Саудівською Аравією та низкою західноєвропейських країн, утворюючи інфраструктуру А. Зрештою спільні тренування і бойовий досвід сприяли виникненню дружніх зв'язків і співпраці між ісламістами з різних країн. По закінченні афганської війни моджахеди роз'їхалися по своїх країнах, але не знайшли для себе місця у мирному житті й повернулися до тероризму. Колишні «афганці» діяли самостійно або малими групами. Проте ті угруповання, до яких вони вступали, невдовзі приєднувалися до терористичного руху. Це були як нелегальні терористичні угруповання, так і легальні політичні партії, доброчинні організації, мечеті, установи соціального забезпечення, фінансові структури. Саме вони становили небойову платформу для існування терористичної мережі У. бен Ладена.

У середині 1990-х рр. було створено мережу представництв міжнародного ісламістського руху за допомогою духовного лідера Судану Хасана ат-Турабі, основним спонсором якої виступав бен Ладен. Ця мережа включала шість регіональних об'єднань з центрами в Хартумі (Єгипет, Лівія, Гана, Уганда, Кенія, Камерун), Сані (держави Перської затоки), Могадишо (Сомалі, Ефіопія, Джибуті, Еритрея), Римі (Північна Африка), Карачі (Пакистан, Афганістан, Албанія), Тегерані (Центральна Азія і Боснія) і забезпечувала приплив добровольців у навчальні табори ісламістів. Зокрема, в 1994–1995 р. окрім представників азійських та африканських країн у східному Афганістані навчалися 100 чеченських загонів, три групи з Боснії і Герцеговини, молдавська група та дві українські групи (здебільшого кримські татари). Саме з Судану розпочалася міжнародна діяльність А. (її представники помічені в Боснії, Кашмірі, Алжирі, Таджикистані, Чечні тощо). Характерною рисою арабських «афганців» бен Ладена було їхнє вміння переносити діяльність з однієї географічної зони в іншу залежно від навколишніх змін і потреб. Вони брали участь, зокрема, в операціях в Алжирі, Аль-Гамаа в Єгипті, в Сомалі, Уйгурському автономному окрузі.

У 1998 р. А. поряд з іншими ісламістськими терористичними групами входить до складу створеної бен Ладеном організації «Всесвітній ісламський фронт джихаду проти іудеїв і хрестоносців», який об'єднав такі групи, як єгипетські «Аль-Джихад» і «Гамаа аль-Ісламія», бангладешську «Харакат аль-Джихад», пакистанські джихадистські організації «Лашкар-і-Тойба», «Харакат уль-Муджахедин», «Сіпах-і-Сахаба», Пакистанське товариство вчених, Повстанський рух Кашміру, військову гілку афганської організації «Рада та реформа» та ін., а також тісно співпрацював, зокрема, з «Ансар аль-Ісламі», що базується переважно в Європі, «Джамаа Ісламійя» в Південно-Східній Азії, «Абу Сайяф» і «Ісламський визвольний фронт Моро» на Філіппінах тощо. Керівним консультативним органом є «шура» на чолі з бен Ладеном, діє гнучкий механізм координації між групами.

Власне А. у 1998 р. також була реорганізована. Виокремлені чотири взаємозалежні напрями діяльності: 1) пірамідальна структура для спрощення стратегічного й тактичного керівництва; 2) глобальна терористична мережа; 3) основа для продовження війни в Афганістані; 4) вільне об'єднання терористичних і партизанських груп. Ключовими пунктами для проведення закордонних операцій були Великобританія та Ємен. Керівний орган – «шура» (консультативна рада) складався з дев'ятьох найближчих бен Ладену людей. Нижче розташовувалися вісім комітетів. Головний серед них – комітет з релігійних справ. Другим за значенням був військовий комітет, який мав п'ять підкомітетів: з безпеки, проведення операцій, «афганський фронт», бойової підготовки, розміщення бійців у різних країнах. Фінансовий комітет складався з двох структур, що свідчить про великі обсяги фінансових потоків. Також до структури А. входили комітети з питань зовнішньої підтримки, відносин зі ЗМІ, питань зв'язку, ведення документації й допомоги сім'ям. У 2001 р. ця структура зазнала численних ударів з боку антитерористичної коаліції держав і була частково знищена.

Пристосовуючись до нових умов, А. обрала іншу стратегію поведінки. Якщо раніше вона віддавала перевагу створенню в певних країнах своїх осередків для конкретного теракту, а не взаємодії з місцевими організаціями однодумців, то з початку 2002 р. для підготовки та здійснення разових операцій А. почала залучати місцеві структури. Найгучніші теракти після 11 вересня 2001 р. були вчинені не власне А., а групами, яких вона озброювала, фінансувала й тренувала. До того ж А. потребує нових країн базування, перетинання кордонів яких не створюватиме великих труднощів. Найбільше цьому відповідають країни Магрибу та Сахелю. За інформацією розвідок цих країн, спостерігається незвична активність елементів, близьких до А. в Алжирі, Тунісі, Малі, Нігерії, Чаді, Нігері та Мавританії. Численні арешти прихильників організації в Європі після 2001 р. свідчать про те, що У. бен Ладену давно вдалося створити тут свою мережу. У США А. здебільшого спирається на засновані вихідцями з Саудівської Аравії доброчинні організації, що проповідують радикальний іслам, терористичну організацію «Джамаа уль-Фукра» й ненасильницьку організацію відродження «Джамаа Табліхі».

Сьогодні А. є невеликими повністю автономними осередками, учасники яких, проте, отримують допомогу ззовні. Вона дедалі більше перетворюється на мережеву організацію, яка має транснаціональний характер. В основу мережевих відносин лягли неформальні зв'язки колишніх «афганців». Ядро А., за деякими оцінками, становить близько 500 осіб, однак кількість людей, пов'язаних з нею, – кілька десятків тисяч. До 30 ісламістських угруповань стали її послідовниками. А. і У. бен Ладен значно вплинули на багато ісламських течій, змусили їх мислити і діяти за своєю подобою, ставши символами, які надихають навіть не пов'язані з нею екстремістські групи у всьому світі. В цьому сила і унікальне значення А. Вона об'єднала енергію різних ісламістських рухів у єдину глобальну й антизахідну ідеологію, якою став салафізм в інтерпретації У. бен Ладена. Наприкінці 1980-х рр., коли У. бен Ладен створював А., у неї було завдання скинути прозахідні (або прорадянські) режими у мусульманських країнах і замінити їх правлінням за шаріатом. Пізніше сфера дій поширюється на західні країни, головним ворогом оголошуються США, метою стає створення всесвітнього Халіфату.

Після вбивства У. бен Ладена в ніч на 2 травня 2011 р. американським армійським загоном спеціального призначення в районі м. Абботабад, поруч з Ісламабадом (Пакистан), розпочалася боротьба за лідерство в А. Його наступником став Айман аз-Завахірі, засновник організації «Єгипетський ісламський джихад».

Основні терористичні акти, за якими стоїть А.: замах на президента Єгипту Х. Мубарака (1995), два вибухи в Ер-Ріяді (1995), два вибухи в єгипетському посольстві в Ісламабаді (1995), вбивство єгипетського дипломата в Женеві (1995), масштабний теракт у Луксорі (1997), хвиля терактів в Індії (1997), вибухи посольств у Кенії і Танзанії (1998), вибухи у Всесвітньому торговельному центрі в США (2001), вибухи в нічному клубі на о. Балі (2002), вибухи на залізничній колії в Іспанії (2003), вибухи

в Касабланці (2003), вибухи в Лондоні (2005), численні вибухи в Іраку, Афганістані, Пакистані, які тривають до сьогодні.

М. Є. Целуйко

АЛЬТЕРГЛОБАЛІЗМ – масовий рух противників нинішньої американоцентричної моделі глобалізації, представники якого виступають за посилення соціальної та демократичної спрямованості глобального устрою, а також ідеологічні засади цього руху.

Російський економіст та один з лідерів альтерглобалістів О. В. Бузгалін визначив альтерглобалістський рух як «позитивну альтернативу відчуженню», маючи на увазі позитивне створення нових моделей соціальної організації, альтернативних тим, що притаманні існуючому світовому порядку й породжують глобалізацію відчуження. А. передбачає не відмову від глобалізації як такої, а зняття її сучасних корпоративно-капіталістичних обмежень, збереження розмаїття культур, господарських укладів і способів життя, заперечення глобальної гегемонії корпоративного капіталу, як і взагалі всіх форм гегемонії та відчуження.

Ідеологи А. вважають його інституційним та ідеологічним проявом глобалізації Праці як реакції на глобалізацію Капіталу. Вони висувають гасла вирівнювання заробітної плати працівників схожих кваліфікацій в усіх країнах світу, реалізації та розширення міжнародно визнаних стандартів соціального захисту і охорони праці, розвитку форм співучасті найманих працівників в управлінні підприємствами і галузями економіки, міжнародної експертизи національного законодавства про працю з можливістю запровадження санкцій проти тих країн і корпорацій, які порушують права працівників. Лунають вимоги демократичного, базованого на «міжнародній солідарності трудящих» вирішення проблеми міграції робочої сили. Наголошується на необхідності радикальної демократизації міжнародних регулюючих органів та підтримки «глобалізації знизу».

Рух А. стає реальною глобальною силою, опозиційною інтеркратії як правлячому класу глобалізму. Протистояння прибічників і противників глобалізму і мондіалізму стає найактуальнішим питанням політичного життя в різних країнах світу, оскільки саме з нею пов'язуються демонтаж державного регулювання, скорочення або згортання соціальних програм, свобода фінансових спекуляцій та необмеженість дій глобальних корпорацій. Альтерглобалістські настрої слід відрізняти від «глобалофобії» як критичного сприйняття глобалізації як такої.

Прийнято вважати, що першим організованим виступом противників глобалізму були демонстрації в Мексиці з приводу набрання чинності угодою про створення НАФТА 1 січня 1994 р. Наступним імпульсом для розгортання «антиглобалістського» (насправді, альтерглобалістського) руху стала публікація в 1997 р. результатів багаторічних переговорів у рамках ОЕСР за багатосторонньою згодою про захист іноземних інвестицій, сприйнятих як неприйнятні поступки країн – членів ОЄСР транснаціональним корпораціям.

Однак джерела А. слід шукати раніше, у той час, коли формувалась економічна система глобалізму, альтернативу якій і прагнуть віднайти представники цього руху. Поява феномена А. співвідноситься з виникненням у 70-ті рр. XX ст. ідей «нового міжнародного економічного порядку». Основною тезою концепції НМЕП була теза про історичну відповідальність країн світового центру за відсталість світової периферії. Подолати цю відсталість пропонувалося через подолання нееквівалентного обміну та дискримінаційних економічних і фінансових механізмів. Саме навколо цієї концепції об'єдналося широке коло суб'єктів альтерглобалізму, до яких можна віднести як Групу 77 країн, що розвиваються, так і мережу громадських об'єднань і рухів, відомих як «антиглобалісти», хоча вони не заперечують об'єктивність глобалізаційного процесу як такого.

Якщо в 70–80-ті рр. провідну роль відігравали держави, то нині «силова глобалізація» під американською гегемонією суттєво обмежує їх протестні можливості. Нова конфігурація співвідношення сил у світі, а також зростання внутрішніх суперечностей усередині самого світового постіндустріального центру призвели до того, що в 90-ті рр. на перший план вийшли громадські об'єднання і рухи.

Основними загальними цілями альтерглобалістського руху є: 1) у середньостроковому плані – анулювання або реорганізація і демократизація нинішніх наднаціональних структур (СОТ, МВФ, Світового банку), забезпечення прозорості в їхній діяльності; 2) у довгостроковому плані – розроблення альтернативних, демократичних механізмів прийняття рішень з міжнародних проблем, усунення соціальних, економічних, екологічних диспропорцій між державами.

Альтерглобалістські організації підтримують ідеї списання боргів країн, що розвиваються, і постсоціалістичних країн, вироблення нових правил міжнародного кредитування, насамперед з метою заборонити кредиторам висувати такі умови, які обмежують державний суверенітет, у тому числі право народу самостійно обирати економічну систему і політичний курс. Пропонується замінити МВФ і Світовий банк системою регіональних банків, побудованих на демократичних засадах і підзвітних усім державам-учасницям однаковою мірою. Особливий акцент робиться на принциповому відокремленні суспільного інтересу і приватних прибутків: за словами Б. Кагарлицького, «вони хочуть ринку – нехай самі й живуть за його законами». Тобто пропонується, щоб суспільні грошові ресурси витрачалися виключно на громадські, соціалізовані проекти. Це доповнюється ідеєю транснаціоналізації суспільного сектору господарства. На розвиток цієї тези Б. Кагарлицький пропонує створити мережу регіональних і транснаціональних агенцій розвитку, які здійснювали б під демократичним контролем широкомасштабні соціально-економічні проекти в інтересах більшості.

Ставиться питання про створення процедур демократичного формування інститутів, що визначають основні параметри міжнародної взаємодії у соціально-економічній сфері, вироблення на максимально демократичній основі нормативів, які б обмежували діяльність глобальних корпорацій. У центрі уваги також введення єдиних глобальних екологічних норм, міжнародне регулювання соціальних відносин: наголошується на необхідності заборони примусової праці, дискримінації працівників, подвійної експлуатації іммігрантів тощо. Разом з тим учасники руху вважають, що міжнародні норми можуть мати пріоритет над національними лише за умови їх ратифікації демократичними інститутами окремих держав. Нарешті, висловлюються вимоги розпуску військових блоків за паралельного посилення ролі міжнародних сил безпеки, наприклад, на основі сил ООН.

Одним з перших об'єднань руху А. стала міжнародна коаліція «Ювілей-2000», яка виступила за скасування боргів бідних країн. У Франції виник рух за регулювання транснаціональних фінансових потоків (АТТАС), який протягом 1999–2000 рр. створив філії майже в усіх країнах Європи та в Росії. Кількість організацій і чисельність прихильників руху А. неухильно зростають.

Дедалі більшою стає організованість альтерглобалістського руху. Провідну роль у цьому процесі відіграють Всесвітні соціальні форуми. У січні 2001 р. паралельно зі Всесвітнім економічним форумом у Давосі «антиглобалісти» зі 120 країн уперше провели в м. Порту-Алегрі (Бразилія) альтернативний Всесвітній соціальний форум під гаслом «Проти неолі-

бералізму», що за авторитетом учасників одразу вийшов на рівень Давоського. На II Всесвітньому соціальному форумі, на якому було представлено 4909 організацій зі 123 країн світу, особливу увагу було приділено проблемі координації міжнародного руху за «глобалізацію знизу». У листопаді 2002 р. відбувся перший Європейський соціальний форум у Флоренції, в якому взяли участь представники 426 організацій і рухів. Ці форуми проводяться щороку.

Альтерглобалістський рух, будучи певною глобальною соціальною мережею, вирізняється гнучкістю, відкритістю і демократичністю, швидкістю створення та розпаду структур, їх другорядністю відносно змісту діяльності, некомерційною спрямованістю останньої. Однак ці принципи стикаються із соціально-економічною нерівністю учасників руху, що створює певне напруження усередині його та зумовлює відсторонення від участі в альтерглобалістських заходах тих, хто не має для цього матеріальної можливості, тобто робітників, селян, незаможної інтелігенції незахідних суспільств. Водночас відкритість мережевих структур А. перешкоджає можливості брати активну участь в інституційно оформлених політичних процесах, у тому числі в боротьбі за владу.

Рух А. із самого початку розгортався як подвійний феномен, в якому містились як системні, так і антисистемні елементи. Перші утворюють своєрідний рух за глобальну демократію, об'єднуючи у своїх лавах прибічників зміни нинішньої неоліберальної моделі глобалізації та попередження неототалітарних тенденцій у розвитку політичної системи мондіалізму. Вони не заперечують глобалізації як такої, прагнучи спрямувати її розвиток у напрямі, який більш відповідатиме інтересам світової більшості. Другі обстоюють ідеї радикальної відмови від глобального капіталізму як такого, заперечують всю його політичну інфраструктуру у вигляді інститутів і цінностей глобалізму і мондіалізму. Вони, зокрема, вважають, що завдання вільного, загальнодоступного поширення культурних благ в умовах інформаційного суспільства вимагають скасування приватної власності на знання, розвитку засобів їх використання, доступної для всіх комп'ютеризації, загальнодоступної безкоштовної освіти.

Успіх А. можливий лише за умов об'єднання громадського руху за глобальну демократію з державами, що стали жертвами неоліберальної глобалізації та позбавлені можливості в нинішніх умовах подолати відсталість. Для цього необхідно забезпечити скоординовану реалізацію політики самозахисту від гегемонізму, створити умови для відкритого діалогу культур, сформувати інтернаціональні союзи, базовані на новому типі міжнародного співробітництва країн з різним рівнем розвитку, розвивати співробітництво держав периферії та антигегемоністських сил у постіндустріальному світі. Однак головним чинником успіху А. є наявність держав з великим культурним, індустріальним і силовим потенціалом, здатних взяти на себе роль лідера А. і сприяти своєю глобальною активністю відновленню зруйнованої рівноваги у світі.

М. А. Шепєлєв

«АЛЬЯНС ЦИВІЛІЗАЦІЙ» – провідний форум ООН з міжкультурного діалогу та співробітництва, який розглядався як інструмент «м'якої сили» для цілей культурної і превентивної дипломатії.

«А. ц.» було створено у 2005 р. за ініціативою урядів Іспанії та Туреччини під егідою Генерального секретаря ООН з метою розроблення програми дій щодо забезпечення ефективного управління культурним різноманіттям на глобальному і на місцевому рівнях та сприяння у боротьбі з розбіжностями, поляризацією й екстремізмом усередині суспільств і між ними. У квітні 2007 р. Генеральний секретар ООН призначив колишнього президента Португалії Жоржа Сампайю Високим представником з «А. ц.». «А. ц.» створив мережу під назвою «Група друзів», яка є широкою спільнотою, що складається з держав та міжнародних організацій, які підтримують його цілі, і займається налагодженням великих мереж за участю організацій громадянського суспільства в галузі міжкультурного і міжрелігійного взаєморозуміння і співпраці. «Група друзів» налічує понад 122 члени, головним чином держави, але також і міжнародні організації.

Створено дослідну мережу «А. ц.», що об'єднує університети високого рівня та науково-дослідні центри, які є інтелектуальним ресурсом для проведення досліджень за його основною тематикою, – міграцією, ЗМІ, освітою та молоддю. Нині мережа складається з 14 науково-дослідних інститутів із різних регіонів світу. Також створено Глобальний молодіжний рух «Альянсу цивілізацій» і Фонд солідарності молоді. «А. ц.» продовжував розвивати кілька своїх ініціатив щодо медіа-грамотності.

В. О. Пермінов

АМЕРИКАНОЦЕНТРИЗМ – геополітичні уявлення, згідно з якими США покликані твердо і надовго взяти на себе керівництво світом, що хаотично розвивається, стверджуючи в ньому принципи американської системи. За словами головного редактора журналу «Ю. С. ньюс енд Уорлд Ріпорт» М. Закермана, «Франція володіла XVII століттям, Британія – XIX, а Америка – XX. І володітиме й XXI».

Витоки А. пов'язані зі спробами протиставити Новий світ Європі, розглядаючи Америку як новий культурний простір, принципово інший світ. Квінтесенцією цього світогляду стала символічна фраза «Град на Пагорбі», написана проповідником Джоном Уїнтропом в 1630 р. Вона була навіяна віршами Євангелія від Матвія й означала образ Нового світу, що підноситься над світом Старим, в якому гріх і несправедливість тріумфували частіше, ніж святість і добро. Вважалося, що цей град зростає, і одного разу, згідно з прогнозом Т. Джефферсона, перетвориться на «імперію свободи». Американський письменник Герман Мелвілл розмірковував у 1850 р.: «Ми, американці, – особливий, обраний народ, Ізраїль нашого часу. Ми несемо на собі тягар свободи світу».

Американський історик Джон Фіске у лекції «Передвизначення долі англосаксонської раси» висловлював впевненість у близькості того дня, коли американська система пошириться «від полюса до полюса» і на «обох півкулях» встановиться панування США. У книзі «Політична наука і порівняльне конституційне право» (1890) Джон Барджес писав, що політична організація держав визначається расовим характером населення. Англосакси є найбільш політичною расою, заявив Барджес, а США – найполітичнішою країною у світі. Тому перед США стоїть завдання поширити свою систему на весь світ. Інші країни «слід змусити підкоритися, застосувавши, якщо потрібно, будь-які засоби». Барджес сформулював програму імперіалістичної експансії США, що включає протекторат США над Латинською Америкою, островами Тихого океану і Східною Азією.

А. – характерна риса американського світогляду. Уявлення про географію, історію, культурні особливості зовнішнього світу не дуже цікавлять американців. Все, що не є американським, значуще лише остільки, оскільки здатне з ним змагатися. Вважається, що Америка покликана стати форпостом розвитку нової досконалої культури, базованої на релігійній та громадянській свободі й рівноправності всіх соціальних і етнічних груп. Америка повинна поширити нові культурні цінності на всі регіони світу. У руслі цих ідей, зокрема, в січні 1917 р. президент США В. Вільсон заявив, що американські принципи – це принципи всього людства. Він запропонував націям світу «прийняти доктрину президента *Монро* як доктрину для всього

людства». Розквіт А. припадає на кінець XX ст., коли з розпадом СРСР США залишилися єдиною наддержавою у світі й у них з'явилися можливості та мотивація для здійснення глобальної перебудови. У дусі цих уявлень Дж. Буш-молодший зазначав, що «Сполучені Штати знайшли надзвичайно сприятливе становище країни незрівнянної військової могутності, яка створює момент можливості поширення благ свободи по всьому світу».

М. А. Шепєлєв

АМІН, Самір (араб. سمير أمين, фр. Samir Amin; нар. 3 вересня 1931, Каїр) – франкомовний єгипетський політолог та економіст, проживає в Сенегалі, один з провідних представників неомарксизму, *світ-системного аналізу* і теоретик залежного розвитку, ідеолог альтерглобалізму. З 1947 по 1957 р. навчався в Парижі, де отримав дипломи у сферах політичних наук (1952), статистики (1956) та економіки (1957). Наприкінці 50-х рр. працював у Міністерстві економіки Єгипту, потім радником уряду Малі. У 1963–1980 рр. працював в Африканському інституті ООН з економічного розвитку та планування (IDEP), розміщеному в столиці Сенегалу Дакарі, до 1970 р. поєднуючи цю роботу з викладацькою діяльністю в університетах Пуатьє, Дакара і Парижа. У 1970 р. Амін очолив IDEP і залишався його директором до 1980 р., коли був запрошений на посаду директора Форуму Третього світу в Дакарі. З середини 90-х рр. – президент «Міжнародного форуму альтернатив». Автор більш як 30 книг, включаючи «Імперіалізм і нерівномірний розвиток» (1976), «Від'єднання» (1985), «Євроцентризм» (1988), «Спектр капіталізму: Критика поточних інтелектуальних віянь», «Застаріваючий капіталізм: Сучасна політика та глобальний безлад», «Вірус лібералізму. Перманентна війна і американізація світу» (2003).

У центрі уваги А. – відносини *центру і периферії* світ-системи, розвинутих країн і країн, що розвиваються. Поляризація світ-системи та супутнє їй виникнення панівних центрів і пригноблених периферій, їх відтворення, дедалі глибше на кожній стадії невід'ємні від процесу накопичення капіталу, здійснюваного в глобальному масштабі. А. асоціює імперіалізм із процесом накопичення капіталу у всесвітньому масштабі, який розглядається як такий, що створює єдину реальність, різні виміри якої фактично неподільні.

Головним гальмом країн, що розвиваються, є слабка конкурентоспроможність, особливо в боротьбі за інвестиції. Розв'язати ситуацію можна лише за рахунок більшої чи меншої автономії від світових центрів. А. називає це терміном «déconnexion» (відключення, розрив). Його приклади – СРСР, що відгородився від капіталістичної світ-системи «залізною завісою», і Південна Корея, де не було такого всепереважного впливу державної власності, але великі корпорації, т. зв. Чеболи, відіграли ту саму роль, що і держава в СРСР.

Хоч *імперіалізм* існує вже друге століття, тепер він вступив у якісно новий стан. У XIX ст. і навіть раніше, у Новий час, існувало кілька центрів імперіалізму, і реально капіталізм, яким він був у житті, а не в підручниках, – результат боротьби цих центрів, а також класової боротьби всередині них і пригноблених країн проти них. Тепер єдиний імперіалістичний центр – Західна Європа (на захід від Польщі), США, Японія – управляє світом без будь-якої участі периферії. Вони монополізували технологічні ресурси, доступи до сировини і т. ін. Метою окупації Іраку є фактична ліквідація країни, зупинення її розвитку. Гегемоністична стратегія США здійснюється в рамках нового колективного імперіалізму. Сьогоднішній світ у військовому розумінні однополярний. Водночас з'явилися певні розбіжності між США і деякими європейськими країнами, які вимагають враховувати, принаймні в теорії, принципи лібералізму щодо політичного управління глобальною системою. Солідарність панівних груп транснаціонального капіталу членів тріади реальна і втілюється в їх згуртуванні навколо глобального неолібералізму. США з цього погляду можна розглядати як захисника (військового, якщо необхідно) цих спільних інтересів. Проте Вашингтон зовсім не прагне до рівного розподілу прибутків від свого панування. США, навпаки, намагаються перетворити своїх союзників на васалів, і тому згодні тільки на невеликі поступки молодшим союзникам по тріаді.

А. вважає *регіоналізм* «єдиною ефективною відповіддю на виклики поляризації, що постійно посилюється, спричиненої процесами капіталістичної глобалізації». На його думку, становище країни на світовій арені «визначається її здатністю конкурувати на світовому ринку, ...яка є складним продуктом багатьох економічних, політичних і соціальних факторів». А. вважає, що центр використовує п'ять монополій для того, щоб не дати країнам периферії розвиватися: технологічну монополію, фінансовий контроль світових фінансових ринків, монополії на доступ до природних ресурсів планети, медіа- та комунікаційні монополії, монополію на зброю масового ураження. Ці монополії «визначають рамки, в яких діють глобальні закони». Оскільки держави не можуть безпосередньо боротися проти цих п'яти монополій самостійно, А. вважає регіоналізацію єдиною альтернативою. Для А. регіоналізація може працювати як захист від капіталістичної глобалізації.

Особливе значення при аналізі геостратегії та геополітики імперіалізму і, зокрема, гегемоністичного проекту США, А. надає Близькому Сходу, що розглядається разом з прикордонними територіями Кавказу та пострадянської Середньої Азії. Він пояснює це значення трьома чинниками: багатством нафтових родовищ, географічним положенням у «серці» Старого світу, і тим, що регіон є вразливим місцем світової системи. Занепад режимів популістського націоналізму і зникнення радянської підтримки дали США можливість поширити свій проект на цю територію. Контроль над Близьким Сходом – наріжний камінь вашингтонського проекту глобальної гегемонії. Американське панування в регіоні послаблює Європу, що залежить від енергопостачання з Близького Сходу, до становища васала. Європа не може вийти за межі атлантизму, поки політична влада належить панівному транснаціональному капіталу. Контроль над Близьким Сходом дає змогу поширити доктрину Монро на Старий світ, здійснюючи завдання гегемоністичного проекту США. США діють на Близькому Сході в тісній взаємодії з їх двома безумовними союзниками – Туреччиною та Ізраїлем. Європа видалена з регіону і змушена приймати те, що США захищають там глобальні життєві інтереси тріади, тобто постачання нафти.

Є. М. Суліма

«АНАКОНДИ» СТРАТЕГІЯ – геополітичний таласократичний напрям діяльності, який передбачає оволодіння береговими лініями і витіснення континентальних держав від морських просторів з поступовим відтинанням від них околиць. Її автором є американський адмірал, засновник таласократичної геополітичної концепції *Альфред Т. Мехен*, який почав застосовувати цей принцип у стратегічній площині з метою досягнення США світового панування. Сутністю концепції «А.» с. є реалізація стратегії англосаксонського світу, спрямованої проти телурократії і пов'язаної зі здобуттям переваги на морі й переведенням геополітичної боротьби всередину континенту.

Цей тактичний прийом використовувався під час північноамериканської Громадянської війни 1861–1865 рр. фактично до її закінчення. Розроблений головнокомандувачем союзними військами адміралом Дж. Б. Мак-Клелланом він

спочатку передбачав організацію щільної морської блокади супротивника, включаючи входження флоту в річкові артерії. Основу плану становили повне блокування сировиннодобувного Півдня, економічне «задушення» і боротьба з його економічними центрами, відтиснення від берегових ліній і позбавлення виходу до морів. Війська ворога, позбавлені можливості маневру, опинялися в стратегічно невигідному становищі.

Принципи «А.» с. були модернізовані і набули завершеної форми, з огляду на регіональні й планетарні завдання США, А. Мехеном, *Н. Спайкменом* і Б. Л. Гартом. «А.» с. виходить з антагонізму морських і сухопутних країн та можливості забезпечення контролю перших над другими через розташування серії опорних центрів, що оточують Євразійський континент. Основою стратегії стала теза, що часи сухопутних імперій залишилися у минулому і держави, позбавлені виходу до морів і океанів, опиняються у вкрай невигідному становищі, втрачаючи великодержавність. «А.» с. передбачає виснаження противника, і застосування її щодо великих держав позбавляє їх можливості маневру стати могутніми. Відповідно, континентальні держави, такі як Китай, Німеччина, Росія, повинні бути обмежені й замкнуті в подібних «кільцях анаконди».

«А.» с. полягає в ослабленні супротивника шляхом блокування його уздовж берегової лінії з моря і, відповідно, недопущенні застосування подібного прийому з боку ворога.

Елементи стратегії є такі:

– ведення війни у своїх безпосередніх економічних інтересах, з переважанням економічної мотивації;
– створення опорних баз на кордоні з територією противника, ухилення від прямих сутичок з його основними силами і використання економічної блокади як основні способи ведення воєнних дій;
– перенесення рішучих сутичок з головними угрупованнями озброєних сил ворога на союзні війська;
– постійний контроль над власними береговими зонами;
– від'єднання від континенту берегових зон;
– позбавлення ворога виходу до зовнішньоторговельних партнерів;
– поступове витіснення з конкурентної боротьби за політичне й економічне панування не тільки безпосередньо супротивника, а й власних союзників.

«А.» с. передбачає відокремлення євразійських держав від виходу до морських просторів, необхідність здійснення контролю як з боку моря, так і вздовж берега, не допускаючи створення за участі супротивника коаліційних утворень. Цей принцип полягає в прагненні відторгнення від Євразії максимальних берегових територій з метою обмеження її геополітичної експансії. У другій половині XX ст. принципи «А.» с. було доповнено прийомами психологічної і фінансової воєн, ідеологічних диверсій і технологічної блокади. Пізнішим варіантом стало досягнення максимально пільгових умов для власної економіки і мінімальної ефективності економіки противника в умовах блокади.

У сучасних умовах «А.» с. є атлантистською доктриною, що реалізується під керівництвом США з метою ослаблення євразійського континентального моноліту. На практиці вона втілювалася в період Першої світової війни в політиці Антанти проти Німеччини та її союзників; під час підтримки «білого руху» в Росії з боку моря; під час Другої світової війни проти держав Середньої Європи і Японії; веденням війни у В'єтнамі; під час холодної війни – щодо СРСР «політикою стримування». Головною метою американської стратегії в другій половині XX ст. була Росія, її міжнародні і економічні інтереси. Стосовно неї «А.» с. реалізовувалася шляхом її витіснення із зон узбережжя Світового океану і узбережжя теплих морів, виснаження континентального блоку. Після Другої світової війни США, застосовуючи «А.» с., здобули контроль над Євразійським побережжям, використовуючи військово-політичні блоки НАТО, АСЕАН, АНЗЮС, СЕНТО. Концепція була доповнена стратегією створення цілісного поясу з країн, лояльних до США, навколо держави (коаліції) супротивника (підтримка США певних політичних сил в Ірані, країнах Прибалтики). Оскільки сухопутні кордони вимагають великих ресурсів для їх контролю, а повернення втрачених берегових ліній також потребує значних економічних і політичних зусиль, стратегія фактично робить неможливою геополітичну експансію. США, шляхом розміщення військових баз, узяли під контроль берегові зони Євразійського континенту, позбавляючи континентальних країн виходу до морських просторів або утрудняючи його.

Дієвим засобом проти принципів «А.» с., на думку *К. Хаусхофера*, є реалізація концепції континентального блоку й автаркії Великого простору. Спробами прориву «кілець анаконди» була участь СРСР у локальних конфліктах у Кореї, Угорщині, у Карибській кризі, у Чехословаччині й Афганістані. Проте до початку 90-х рр. XX ст. «А.» с. довела свою ефективність, забезпечивши одноосібну гегемонію США в світі. Однією з найсерйозніших загроз реалізації «А.» с. нині вважається стрімкий розвиток Китаю.

О. В. Скребець

АНАЛІЗ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ – 1) єдина дослідна основа всіх прикладних геополітичних субдисциплін; 2) прикладна дисципліна, що формулює основні вимоги вивчення конкретних геополітичних проблем, пошуку їх найбільш прийнятних рішень і визначення необхідних технологічних засобів і прийомів діяльності. А. г. як дослідницький процес передбачає такі основні етапи: побудова моделей; дескриптивний аналіз і моніторинг подій; діагностика; прогнозування; планування і конструювання «дизайну» політичного курсу; програмування та оцінка результатів політичної діяльності. Ці етапи визначають структуру А. г.: дескриптивний аналіз передбачає моніторинг та опис поточної геополітичної ситуації, дослідження причин її виникнення або прийнятих раніше рішень та їх наслідків (ретроспективний цикл); перспективний аналіз передбачає прогноз наслідків тих чи інших альтернативних рішень у майбутньому (прогностичний підцикл), рекомендацію прийняти те чи інше рішення (прескриптивний підцикл); оцінний аналіз передбачає оцінювання політики держав і недержавних акторів (оцінний цикл).

Виокремлюють методологічний, методичний і процедурний рівні геополітичного аналізу. На методологічному рівні формується методологія (від грец. methodos – шлях до істини, logos – учення) А. г., яка визначає його структуру, логічну організацію, принципи побудови, форми, методи і способи наукового пізнання. По суті, методологія є стратегією наукового пошуку, яка ґрунтується на усвідомленні завдань, методів організації та проведення дослідження, програмних настанов, ціннісних характеристик, нормативів і регуляторів теорії предметної сфери, що вивчається. Методологія дослідження пов'язана з певним рівнем зрілості пізнавальних засобів відповідної науки, теоретичного уявлення її проблем. Вона включає методи, методику і техніку дослідження, підпорядковуючи їх загальним евристичним і прагматичним цілям пізнавального процесу на конкретному етапі розвитку науки. Методологія поєднує внутрішньонаукові, теоретичні й практичні проблеми з міждисциплінарними, загальнонауковими завданнями.

Методологія дослідження характеризує внутрішні механізми продукування знання, умов використання, адекватності й ефективності різних методів, їх порівняльного зіставлення і взаємодії,

можливості комплексного аналізу реалізації програми пізнання, системного усвідомлення й логічного забезпечення пізнавального процесу.

Методологія А. г. прагне до збагнення наявного й дійсного у сфері просторових відносин між державами за допомогою новітніх наукових досягнень. Сучасна геополітика, зосередившись на глобальному геополітичному просторі як такому, покликана осягати природу й динаміку просторових процесів у найширшому та найглибшому змісті й значенні. Тим самим методологія А. г. закладає глибинні основи для вивчення динаміки сучасної геополітичної ситуації, дослідження геополітичних конфліктів і суперечностей у сучасному світі. В основі методології А. г. – *геополітична парадигма*. Її методологічна цінність полягає в тому, що вона надає рамкову концепцію, відштовхуючись від якої дослідник починає аналіз всієї сукупності геополітичних факторів, які взаємодіють на геополітичному полі.

Методологія А. г. містить такі компоненти: принципи А. г. є найузагальненішими орієнтирами пізнавального процесу, які забезпечують регулювання й орієнтування пізнавальної діяльності, вказують напрям пошуку істини; методи А. г. – багаторазово перевірені моделі способів здобуття достовірного і надійного знання; теорії геополітичного аналізу розглядають власне А. г., його структуру, а також типи детермінант, фактори впливу, механізми, моделі та результати, тобто теорії утворюють моделі-норми, на які має спиратися дослідник реального геополітичного об'єкта; методологічно орієнтоване знання, яке містить категорії, закономірності, тенденції, теорії, гіпотези, факти тощо.

Методичний рівень А. г. репрезентований методикою – сукупністю правил і процедур, що визначають шляхи практичної реалізації методології. Це не просто сукупність, а система конкретних процедур та операцій, що використовуються у дослідженні й дають змогу здійснювати аналіз специфічного предмета.

Доцільно розмежовувати поняття «метод» і «методика». Під методом розуміють сукупність конкретних прийомів і способів пізнання, перетворення або оцінки дійсності. У цьому контексті методи є складовою методології, так би мовити, «нижчим поверхом» методології певної науки. Метод (від грец. methodos – шлях [до істини]) – систематизований спосіб досягнення теоретичного або практичного результату, розв'язання проблеми або отримання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання і діяльності, усвідомлення специфіки предметної сфери, що вивчається, і законів функціонування її об'єктів. Метод як засіб пізнання є способом відтворення у мисленні досліджуваного предмета. За його допомогою окреслюється та впроваджується «шлях до істини», напрям ефективної діяльності з реалізації поставлених цілей, задаються регулятори і нормативні настанови пізнавального процесу. Тобто метод характеризує спосіб, підхід до вивчення дійсності, що відображає загальну логіку уявлень про політичні процеси та явища.

Методика – сукупність прийомів, переважно технічних, які застосовуються для накопичення й систематизації емпіричного матеріалу. У цілому під терміном «методика» слід розуміти насамперед сукупність процедур оброблення емпіричного матеріалу. Методика, що характеризується з інструментального боку, належить до сфери, яку називають технікою (від грец. techne – мистецтво, ремесло, майстерність) дослідження. В А. г. техніка є, по суті, системою різних методик і прийомів вивчення геополітичної реальності відповідно до цілей та етапів дослідження. Але головна особливість техніки А. г. полягає в тому, що відповідні прийоми жорстко стандартизовані, можуть бути використані до різних за змістом об'єктів вивчення.

Основою методики є стандартні й однозначні правила, які забезпечують надійність і достовірність здобутого знання. Ці правила називають процедурами (від фр. procedure, від лат. procedo – рухаюсь [уперед]), які становлять процедурний рівень А. г. По суті, процедура – це встановлений порядок досягнення дослідницької мети.

В А. г. функціонально злиті опис (аналіз), пояснення (діагноз) і передбачення (прогноз). Опис у геополітиці суттєвішим чином відрізняється від опису в природничих науках: якщо в природничих науках опис здійснюється в процесі й унаслідок спостереження та експерименту, є формою протоколу (протокольного знання), супроводжуючись наочними матеріалами (малюнками, графіками, діаграмами, фотографіями та ін.), що передбачає встановлення таких основних вимог, як достовірність, точність відтворення даних спостережень і експерименту, то в геополітиці, як і в будь-якій іншій суспільній дисципліні, ця вимога поєднується з авторською інтерпретацією подій. Пояснення – розумова операція, орієнтована на виокремлення причинної залежності об'єкта дослідження, осягнення закономірностей їх функціонування і розвитку, розкриття його сутності. Пояснення передбачає наявність вихідних даних про об'єкт і логічно не може передувати опису цього об'єкта. Пояснення тісніше пов'язане з висуненням різних здогадок, гіпотез. Часто опис пов'язують з кількісним аналізом, а пояснення – з якісним.

Якісний (змістовний) аналіз – сукупність аналітичних і синтетичних процедур, які мають на меті виявлення корінних властивостей, основних закономірностей і особливостей виникнення та функціонування досліджуваних об'єктів і явищ. Це дає змогу розкрити їх істинну внутрішню сутність і роль в об'єктивній реальності. Якісний аналіз завжди ґрунтується на певних теоретичних посилках. Зрозуміло, такий аналіз може проводитися лише за наявності відповідної інформації, тобто відомостей про досліджувані об'єкти і явища дійсності.

Є два способи відображення інформації про дійсність – описовий і кількісний. Сьогодні в А. г. широко використовують кількісні методи, складний математичний апарат для обґрунтування своїх прогнозів. З одного боку, поява комп'ютерної техніки, за допомогою якої можна аналізувати нескінченне число статистичних показників, зробила змістовними порівняльні дослідження країн. Нині можна детально проаналізувати всі показники геополітичної могутності, покликані кількісно відобразити геополітичну ситуацію в різних регіонах. Виник навіть новий напрям прикладних досліджень – геополітичне картирування, спрямоване на пошук адекватних шляхів відображення світового геополітичного простору на мапі. З іншого боку, захоплення кількісними методами, оперування великими потоками цифр часто заслоняє від дослідника сутність геополітичної проблеми.

Описовий і кількісний методи як такі можуть лише охарактеризувати ті чи інші видимі риси і властивості досліджуваних об'єктів, але не їх внутрішню, найчастіше приховану сутність. Ця сутність на основі інформації, репрезентованої в описовому або кількісному вигляді, розкривається в результаті сутнісно-змістовного, якісного аналізу. Тобто описовий і кількісний аналіз характеризує явище, а якісний аналіз – його сутність. Оскільки явище і сутність органічно взаємопов'язані, то і в науковому дослідженні нерозривно взаємопов'язані описовий і кількісний аналіз, з одного боку, і якісний – з іншого. Фактично в науковому дослідженні відбувається або сутнісно-описовий, або сутнісно-кількісний аналіз.

Передбачення як функціональний сегмент А. г. стосується двох різних сукупностей форм його реалізації: сукупність, що належить до власне категорії перед-

бачення – описова (дескриптивна); сукупність, що належить до категорії управління – приписова (прескриптивна). Прогноз передбачає опис можливих або бажаних перспектив, станів, вирішення проблем майбутнього. Припис пов'язаний з розв'язанням цих проблем, використанням інформації про майбутнє для цілеспрямованої діяльності. Ці сукупності, у свою чергу, реалізуються в різних формах конкретизації: прогноз репрезентований передчуттям (простим передбаченням), передбаченням (складним передбаченням), прогнозуванням (науковим дослідженням перспектив розвитку явища); припис – цілепокладанням (виражається як встановлення ідеально припустимого результату діяльності), плануванням (визначається як проекція в майбутнє людської діяльності для досягнення заздалегідь установленої мети, перетворення інформації про майбутнє на директиви для цілеспрямованої діяльності), програмуванням (передбачає встановлення послідовності конкретних заходів для реалізації планів), проектуванням (є створенням конкретних образів майбутнього, конкретних деталей розроблених програм та управління, яке в цілому нібито інтегрує попередні форми припису).

А. г. як прикладне геополітичне дослідження – система процедур організаційно-технічного характеру на основі методів вивчення геополітичних об'єктів, спрямованих на отримання науково обгрунтованих даних про політичні події, явища і процеси, які набувають прогностичного характеру (для їх використовування у практиці політичного управління). У цьому значенні він характеризується певними властивостями: експліцитність, тобто всі правила для опису і вивчення політичної реальності мають бути сформульовані в явному вигляді; системність, тобто кожний зафіксований факт має бути пов'язаний причинним зв'язком або спостерігатися поряд з іншими фактами; контрольованість, тобто явища, піддані аналізу, розглядаються з максимальною суворістю.

В. В. Кривошеїн

АНІЗОТРОПНІСТЬ – нерівноправність напрямків рухів, наявність виокремлених, привілейованих векторів переміщень. Основні прояви А. геополітичного простору: варвари йдуть зі Сходу (континентальний світ) на Захід, з Півдня (доіндустріальний, патріархально-архаїчний світ) на Північ (високорозвинутий у цивілізаційному та індустріальному аспектах світ). Колонізація, навпаки, відбувається з Заходу на Схід, з Півночі на Південь. А. геополітичного простору проявляється у його структуруванні на основі «панідей» (панамериканської, пантихоокеанської, панросійської – євразійської тощо).

В. В. Кривошеїн

АНКЛАВ (фр. enclave) – поняття в міжнародному праві та теорії міжнародних відносин, що означає: 1) територію держави, повністю оточену сухопутною територією іншої держави (наприклад, Королівство Лесото в Африці, повністю оточене територією Південно-Африканської Республіки або р. Лівія, розташований усередині французького департаменту Східні Піренеї); 2) частину території держави, повністю оточену сухопутною територією однієї або декількох інших держав (практично в усіх відомих випадках ідеться про деяку набагато меншу за територією і населенням, ніж сама країна, її частину).

З погляду міжнародного права як сам А., так і навколишні території політично суверенні й входять до політико-правових полів різних держав. Тоді, коли частина території держави оточена сухопутною територією іншої держави (інших держав) не повністю, оскільки має вихід до моря, її називають напіванклавом (наприклад, округ Кабінда, відокремлений провінцією ДРК Кіншаса від Анголи).

Поняття «А.» вживається країнами, які оточують його територію, тобто щодо країни, що має анклав. З погляду самої цієї країни така належна їй територія є так званим ексклавом (від фр. *exclaye*; префікс «екс» в слові «ексклав» підкреслює зовнішній характер, відокремленість такої території).

В. В. Кривошеїн

АНСЕЛЬ, Жак (Jacques Ancel; 22 липня 1879 – 1943) – французький географ. Ще у 1932 р. він виступив з гострою критикою книги *К. Хаусхофера* «Кордони», в якій містилися геополітичні зазіхання на весь басейн р. Рейн. Автор праць «Народи і нації Балканського півострова» (1926), «Македонія: дослідження сучасної колонізації» (1930), «Географія кордонів» (1938). У дослідженні балканських народів акцентував увагу на «способі життя», відсуваючи на другий план такі категорії, як національність, кордони, держава, в ім'я «демократичної сільської одиниці цивілізації, де панує балканський селянин. Як повноправний господар своєї землі, він хоче бути також повноправним володарем держави».

У праці «Геополітика» (1936) А. обгрунтовував ідею про абстрактність концепції «природних кордонів», доводячи, що кордон, насправді, – умовний бар'єр, що відображає поточний баланс сил і здатний до змін. У дусі Відаля де ла Блаша він розуміє кордон як живий, усвідомлюваний, а не обумовлений «зовнішніми» рамками держави або безпосередньо фізико-географічними факторами. Єдиний природний кордон – відсутність людей, рубіж Ойкумени, як, наприклад, північний кордон Росії. «Кордон насправді – результат рівноваги між життєвими силами двох народів. Він не має абсолютної цінності. Кордон має лише відносну цінність відповідно до функції, яку він має виконувати за рішенням груп людей, яких охоплює та які прагнуть його підтримувати». Згідно з А., шлях до прогресу лежить через створення гнучких угруповань, які були б визнанням основних людських реалій і внеском у загальний добробут, як економічний, так і культурний. Це забезпечувало б лад, за якого велич однієї нації не була б сумісна зі свободою всіх інших націй. А., який помер невдовзі після визволення з нацистського концтабору у 1943 р., намагався відокремити геополітичну науку від німецької геополітики, яку вважав лише ідеологією німецької експансії.

Є. М. Суліма

АППАТОВ, Семен Йосипович (24 січня 1930 – 26 березня 2003) – український історик, політолог. Працював професором Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Організатор Одеської наукової школи з міжнародних відносин. У 1996 р. став ініціатором створення і першим завідувачем кафедри міжнародних відносин Одеського університету, яку очолював до 1999 р.

Основні праці: «Американська буржуазна історіографія німецької проблеми» (М., 1966), «США і Європа: загальні проблеми американської континентальної політики: Критичний аналіз буржуазної історіографії США» (М., 1979), «Критичний аналіз американської буржуазної історіографії: концепції східноєвропейської політики США» (К., 1984, з І. М. Ковалем), «Покровителі агресії. Близький Схід у світлі буржуазної історіографії» (К., 1986, з П. Я. Райновим), «США: сучасна зовнішньополітична думка. Аналіз концепцій американської політології» (О., 1992, з І. М. Ковалем, П. Я. Райновим).

В. В. Кривошеїн

АРАБСЬКІ ПОДІЇ 2011 р. – хвиля протестів, безладів, повстань, що охопила на початку 2011 р. країни Арабського Сходу, призвела до повалення урядів у деяких країнах і супроводжувалася активним зовнішнім втручанням, в тому числі силовим. А. п. розглядалися спочатку як демократична революція, однак

на практиці охоплені ними країни отримали, за словами *В. В. Путіна*, «замість утвердження демократії, замість захисту прав меншості – виштовхування противника, переворот, коли домінування однієї сили змінюється ще агресивнішим домінуванням іншої».

Події в країнах Арабського Сходу викликали серйозне сум'яття в умах політиків і експертів не тільки несподіваністю (для більшості) і масштабністю потрясінь, а й докорінним зламом колишніх геополітичних стереотипів. Одна та обставина, що президенти США та Ірану стали фактично на один бік, підтримавши повалення лідерів Тунісу, Єгипту та Лівії і вимоги демократичних реформ в арабському світі, не могло не викликати здивування в одних і занепокоєння в інших. А. п. вже отримали визначення Великої арабської революції, а 2011 р. розглядається як аналог 1989 або навіть 1789 р. За словами російського політолога С. Е. Кургіняна, «розпочався другий етап зміни глобальної архітектури (перебудова-2)».

Стверджується, що ці події розпочалися нібито через украй тяжке соціально-економічне становище і підвищення цін на продукти харчування внаслідок фінансової кризи. Але швидше ці події підготовлені тим, що за останні 60 років в арабському світі змінювався традиційний общинний уклад життя, маса народу переїхала із села в місто, сформувалося абсолютно нове соціальне середовище. З одного боку, підвищився рівень освіти, а з іншого – робочі місця апріорі обмежені, неможливо всіх забезпечити хорошою роботою, звідси – і зростаюче розчарування в суспільстві. З'ясувалося, що чим швидше відбувається розвиток країни, тим вищий рівень незадоволення. Першою в ланцюзі революцій стала найрозвинутіша і найбільш ліберальна держава регіону – Туніс, де були величезний середній клас і всі структури, властиві громадянському суспільству.

Головним наслідком подій стала серйозна і тривала дестабілізація стратегічно важливого регіону світу, що тягне за собою докорінне переформатування геополітичної «матриці». Це об'єктивно невигідно ЄС, особливо середземноморським країнам Європи. Так, посилюється потік мігрантів в охоплену кризою Європу, а з нелегальним переспрямуванням іммігрантів на південь Європи може бути пов'язана поява піратства на південному (арабському) березі Середземного моря. У світлі перспективи активізації ісламістського екстремізму однозначно невигідний такий сценарій Росії. У стратегічно найскладнішому становищі опиняється Ізраїль, який залишається без союзників на Близькому Сході, з огляду на те, що раніше розпався стратегічний союз із Туреччиною. Навпаки, скористатися з цих революційних потрясінь можуть намагатися США, Іран і Туреччина.

Побутує думка, що Захід на чолі з США працює на зміну режимів по всьому просторі Великого Близького Сходу для гарантованого контролю трубопроводів та безперешкодного перекачування нафти і газу в «правильних» напрямках. Але є сумніви в тому, що цьому заважали колишні, абсолютно керовані правителі. Єдиним винятком серед них була Лівія, і тут виникає думка, чи не були події в Тунісі та Єгипті лише підготовкою до здійснення повстання в Лівії.

Фідель Кастро одним з перших заявив, що НАТО має намір окупувати Лівію за наказом США. «Безладдя в Лівії інспіровані США. З години на годину слід чекати введення військ. США введуть їх, щоб "захистити лівійський народ". Але насправді, їм потрібна лише лівійська нафта», – заявив 22 лютого 2011 р. лідер кубинської революції. «Для мене абсолютно очевидно, – зазначив він, – що уряд США абсолютно не турбує мир у Лівії, і він не буде коливатися, щоб віддати НАТО наказ розпочати вторгнення в цю багату країну, можливо, протягом годин або декількох днів». Він закликав Муаммара Каддафі «триматися до останнього». На підтримку Каддафі тоді виступив і нікарагуанський лідер Даніель Ортега, «полковник веде важку битву, але навіть за цих обставин відкритий до діалогу і намагається зберегти єдність нації». А вже менше, ніж через місяць, 19 березня, розпочалася воєнна операція проти Лівії «Одіссея. Світанок».

На відміну від опозиційних коаліцій в Єгипті, Алжирі, Тунісі, Ємені, Бахрейні, що базуються в самих цих країнах, т. зв. Народний фронт Лівії з часу свого створення наприкінці 1970-х рр. базується в США. Показово, що саме в Лівії опозиціонери, зокрема ті, що прибувають із сусідніх Єгипту, Тунісу і Чаду, виступають під прапором колишньої проамериканської держави, тобто монархії Сенуссітів, які правили Лівією до революції 1 вересня 1969 р. Опозиція ж у Єгипті та Ємені, наприклад, не вимагала і не вимагає відновлення тамтешніх монархій, теж прозахідних. На думку С. Е. Кургіняна, у цій ситуації виявляється «новий формат американської політики: зупинення розвитку у величезному південному регіоні та використання його для дестабілізації Сходу».

Вважається, що США потрібен тотальний контроль над нафтою і газом Великого Близького Сходу і над шляхами їх доставлення. Для цього від Марокко до Пакистану формується зона керованого хаосу. До неї можуть бути втягнуті й держави Центральної Азії, яким властиві потенційні ризики змін режимів. Керований хаос, проте, не гарантує надійного постачання енергоносіїв, зате забезпечує їх високі ціни, що американській економіці невигідно. Якщо говорити не про економічні вигоди, а про геополітичні, то вони очевидні, причому відразу в трьох напрямках – ЄС, Росія, Китай. Дуга нестабільності, що виникає, ніби вдавлюватиметься на південь ЄС, де вже розпалюються антиісламські й антиіммігрантські пристрасті. Вона здатна спровокувати глибоку кризу ЄС. Водночас вона здатна дестабілізувати Росію, але головне – спрямована насамперед проти Китаю як головного стратегічного опонента США.

В реальному політичному дискурсі поширюється точка зору (С. Е. Кургінян та ін.), що для відкидання трьох своїх головних потенційних суперників США обрали курс на союз з ісламізмом, – знову, як і наприкінці 1970-х рр., коли вони підтримали афганських моджахедів, включаючи талібів, створюючи загрозу експансії ісламізму в республіки СРСР. Країни ісламського світу прагнуть до розвитку, але Захід ламає ці спроби і допомагає перемогти на їх територіях ворогам розвитку. Ісламізм – особлива релігійна субкультура, зрощена за прямою участю Заходу. Мета – атакувати незручні Заходу країни. Його використовували, щоб підірвати Османську імперію, спрямовували проти Російської імперії на Кавказі та в Середній Азії, пізніше – проти СРСР, поміркованих лідерів у Пакистані. В ісламізм намагаються «переформатувати» весь Південь, щоб він відмовився від розвитку, перетворився на агресивну, постійно насичену тероризмом масу, яку можна кинути, куди треба.

Започаткована протестними виступами в Тунісі 24 грудня 2010 р., хвиля революцій в арабських країнах триває. Масові заворушення – знак «ісламського пробудження» регіону. Після того, як з Тунісу втік президент З. А. бен Алі, до цієї країни повернулися опальні мусульманські лідери, такі як Рашид Ганнуші – лідер ісламістського руху «ан-Нахда» («Відродження»). В інших арабських державах, де почалися масові протести, ісламісти теж зайняли чільні позиції серед революціонерів. Так, у Тунісі та Єгипті помірковані й радикальні ісламісти отримали понад дві третини місць у парламентах. Харизматичним лідером, якому належить об'єднати єгипетські маси й очолити революцію, може стати голова Всесвітнього союзу мусульманських

богословів шейх Юсуф аль-Кардаві, духовний лідер ісламістів, висланий єгипетською владою в 1961 р., і який нещодавно повернувся до країни. Коментатори відзначають схожість повернення аль-Карадауі з вигнання із тріумфальним поверненням в Іран Рухолли Хомейні в 1979 р., який ознаменував поворот у революційних настроях. І збіг дат Іранської (1979) та Єгипетської (2011) революцій — 12 лютого — глибоко символічний.

Єдиним винятком з правил став Іран, де протестувальники так і не домоглися від влади жодних поступок. Адже більшість у країні підтримує духовенство, що перебуває при владі. Та й всі протести в іранській державі були спрямовані проти президента Махмуда Ахмадінежада і його оточення. Теократичну форму держави ніхто з демонстрантів не критикував. Доти, доки в Ірані не відбудеться дестабілізація азербайджанських провінцій, жодних змін не відбудеться. А азербайджанські провінції навряд чи повставатимуть, тому що де-факто Іран залишається азербайджанською державою, значною мірою керованою азербайджанцями.

Фактично США ліквідували політичний фронт поміркованих мусульман-сунітів, які протистоять Ірану. Вони перетворюють хомейністський Іран на провідну регіональну державу. У свою чергу, політичне керівництво Ірану, яке вважає себе вірним послідовником Хомейні, постулює нинішній етап світового розвитку як час, цілком придатний для реалізації ідеї про всесвітню ісламську державу. «Експорт ісламської революції» офіційно закріплений у тексті Конституції Ісламської Республіки Іран як наріжний камінь її державної політики. Рахбар Ірану аятола С. А. Хаменеї неодноразово підкреслював, що тільки вороги ісламу створюють видимість і пропагують, що А. п. ніяк не пов'язані з ісламською релігією, тоді як іслам був і залишається дороговказом цих протестів. Під час зустрічі в Тегерані з послами ісламських країн і високими офіційними особами Ірану Хаменеї заявив: «Америка бажає не бути зачепленою гнівом народів країн регіону. Але головне бажання народів регіону полягає в тому, щоб гегемон-експлуататор покинув їх країни». У свою чергу, М. Ахмадінежад, виступаючи 11 лютого 2011 р. на головній площі Тегерана з нагоди 32-ї річниці Ісламської революції, оголосив, що Близький Схід вступає в нову еру і на ньому незабаром «не буде місця Ізраїлю і втручанню США». Він пообіцяв присутнім новий світ, в якому «не буде сіонізму і гноблення». Нарешті, виступаючи в меджлісі, міністр закордонних справ Ірану А. А. Салехі попередив, що відтепер «одним з найважливіших пріоритетів Тегерана буде зміцнення зв'язків із державами Азії і створення потужного блоку азійських країн на міжнародній арені».

Проте конкуренцію Ірану в боротьбі за регіональне лідерство у новій геополітичній ситуації може скласти Туреччина, де активно відроджується османізм. Як підкреслюється в оперативній доповіді, підготовленій аналітичною групою «Da Vinci AG», внутрішньополітичні конфлікти послаблять вплив окремих країн, які сьогодні є регіональними лідерами в Ісламському світі (Єгипет, Лівія). У результаті домінуватимуть країни з більшою економічною і політичною стабільністю та привабливими світськими «демократичними» режимами. Таким центром впливу може стати Туреччина, яка не входить до ЛАД, проте претендує на посилення ролі в ісламському світі.

Ситуація показала, що країни регіону вітають політику Туреччини, де влада намагається встановити більш демократичний режим, а зовнішньополітичний вектор спрямований у бік ісламського світу. «Останніми роками Туреччина проводить активну політику, що підвищує її регіональний престиж. Наприклад, у справі примирення сербів і боснійців, під час російсько-грузинської війни,

у питанні про іранську ядерну програму і в сирійсько-ізраїльських переговорах», — вважає турецький інтелектуал Іхсан Баль.

Арабська зима 2011 р. створила новий близькосхідний пейзаж, і офіційна Анкара вписалася в нього як захисниця «Мусульманського братства» і народних повстань. 8 лютого 2011 р. лідер єгипетського «Мусульманського братства» Ашраф Абдель Гаффар похвалив Туреччину і правлячу Партію справедливості та розвитку (АКП), підкресливши, що вважає АКП моделлю для майбутнього Єгипту. Сьогодні, коли «Мусульманське братство» стало ключовим гравцем в єгипетській політиці, АКП знайшла союзника в Каїрі. Те саме стосується Тунісу, де місцеве «Братство» вийшло з тіні після втечі Бен Алі. У найближчі місяці та роки АКП буде прагнути посилити роль «Братства», яке в обмін підтримає поширення турецького впливу в регіоні. Подібно до того, як за часів «холодної війни» Туреччина відігравала роль форпосту НАТО на південному фланзі проти СРСР, тепер їй може бути відведена та сама роль форпосту, але проти радикального ісламізму.

А. п. супроводжувалися масованими інформаційно-психологічними операціями, дезінформуванням, вони також наочно продемонстрували, що світова громадська думка нині формується шляхом найактивнішого залучення новітніх інформаційних і комунікаційних технологій. Інтернет, соціальні мережі, мобільні телефони тощо поряд із телебаченням перетворилися на ефективний інструмент сучасної геополітики.

М. А. Шепєлєв

АРОН, Реймон Клод Фердинанд (Raymond Aron; 14 березня 1905, Рамбервіллер, Франція — 17 жовтня 1983 р., Париж) — французький історик, соціолог, міжнародник, близький до школи політичного реалізму. В 1928 р. закінчив Вищу нормальну школу в Парижі, працював асистентом у Кельнському (1930–1931) та Берлінському (1931–1933) університетах. Після приходу до влади в Німеччині нацистів повернувся у Францію, працював у Гаврському ліцеї, Вищій нормальній школі, Нормальній школі в Сен-Клу, був професором соціальної філософії Тулузького університету. Після окупації Франції емігрував в Англію, де редагував журнал «Вільна Франція». По закінченні війни викладав в Інституті політичних досліджень і Національній школі адміністрації, очолював кафедру соціології в Сорбонні, у 1968–1970 працював професором у Школі вищих соціальних досліджень, а в 1970 р. очолив кафедру соціології сучасної цивілізації в «Колеж де Франс», якою керував до кінця життя. З 1962 р. — віце-президент Всесвітньої соціологічної асоціації. З 1963 р. — дійсний член Французької Академії моральних і політичних наук. У 1978 р. заснував і очолив журнал «Комментер» — провідний орган філософської й політичної думки Франції.

У центрі його уваги — дипломатико-стратегічний та філософський підходи до проблеми майбутнього людської цивілізації, відображені у працях «Вступ до філософії історії» (1938), «Мир та війна між націями» (1962), «Велика суперечка» (1963), «Розчарування у прогресі» (1963), «Роздуми про війну: Клаузевіц» (1976), «На захист занепадницької Європи» (1977). Хоча він заперечував свою безпосередню належність до школи політичного реалізму, проте прямо заявляв, що «зовнішня політика — це, власне кажучи, політика сили». При цьому А. наголошував, що в міжнародних відносинах прагнення до сили виникає заради не самої сили, а виконання певного завдання.

А. зазначав, що влада взагалі включає такі елементи, як територія, монополія на легітимне фізичне насильство та інститути. У міжнародних відносинах другого елемента немає, а третій достатньо слабкий, тому притаманні владі відносини командування, впливу і авторитету проявляються тут як прямий примус або

загроза насильства, а її цілями стають безпека, сила і слава. Тому, на його думку, поняття «влада» більш придатне для характеристики внутрішньосуспільних відносин, а в міжнародній сфері воно трансформується у поняття «міць». Як одне, так і друге поняття не піддаються точному вимірюванню. Він висуває три основні елементи державної моці: територію та матеріальні ресурси, людські ресурси та здатність до колективної дії.

Міжнародні відносини А. розглядав як відносини між державами, які втілюються у специфічній поведінці двох символічних постатей — дипломата і солдата. Тим самим зовнішня політика держави зводиться до дипломатії та війни. Альтернатива «мир або війна» дає змогу сконцентрувати основні категорії міжнародних відносин навколо дипломатично-стратегічної поведінки, яка змушує розраховувати сили та засоби.

Діяльність дипломата та стратега спирається на певну ймовірність та в міру врахування ризику є раціональною. Однак у міжнародних відносинах завжди залишається невпевненість, що пов'язано з непередбачуваністю людських реакцій. Це вимагає застосування стратегії залякування. Залякування настільки ж старе, як і людство, але форма стратегії ядерного залякування найспекулятивніша, тому що їй не вистачає досвіду.

Основним гарантом миру А. вважає гонку озброєнь, що виступає як наслідок пошуків безпеки, яка гарантується силою. Він вважав теоретично можливим існування єдиного світового суспільства без гонки озброєнь, територіальних та ідеологічних конфліктів, але лише за наявності багатьох умов. На противагу популярному у Франції «антиамериканізму» А. вважав США «дітищем європейського лібералізму» і був прихильником присутності США в Європі, вбачаючи в цьому противагу тоталітарній експансії СРСР у Східній Європі.

Є. М. Суліма

АРСЕНЬЄВ, Костянтин Іванович (12 жовтня (23 жовтня) 1789, с. Міроханово Чухломського повіту Костромської губ. — 29 листопада (11 грудня) 1865, Петрозаводськ) — російський історик, статистик і географ, член Російської академії (1836), академік Петербурзької академії наук (1841). Закінчив духовну семінарію і Педагогічний інститут (1810), залишився в ньому на викладацькій роботі, потім викладав у Головному інженерному й Артилерійському училищах. У 1824—1828 рр. — редактор Комісії складання законів, а потім до 1837 р. був викладачем історії і статистики для цесаревича Олександра Миколайовича. Після завершення навчання майбутнього імператора А. завідував статистичним комітетом, був членом Ради Міністерства внутрішніх справ. У 1845 р. був з-поміж засновників Російського географічного товариства.

Основні праці: «Коротка загальна географія» (1818), «Огляд фізичного стану Росії і вигод від того, що випливають для народних промислів, які нині існують» (1818), «Історія народів і республік стародавньої Греції» (1825—1826), «Царювання Петра II» (1839), «Статистичні нариси Росії» (1848), «Царювання Катерини I» (1856).

А. є одним з творців російської системи статистики. На основі статистичних даних він запропонував декілька сіток економічного районування, що відображали рівень розвитку сільського господарства в певних регіонах Росії (у тому числі залежно від частки вільної праці відносно кріпака). Його досвід у цій сфері використали багато географів другої половини XIX — початку XX ст. Написаний А. підручник «Коротка загальна географія» залишався основним навчальним посібником з цієї дисципліни протягом 30 років.

У праці «Статистичні нариси Росії» А. розробляє базові геополітичні поняття території, простору, межі. Він детально описує західний, південний, східний і північний кордон Росії, попереджаючи опис таким положенням: «Кордони держави можна і треба розглядати в різних відношеннях: фізичному, комерційному, військовому та політичному; і щоб судити правильно, щасливе чи невигідне місце розташування має яка-небудь держава, треба розглядати їх у всіх цих відношеннях. Частина невигоди в одному відношенні винагороджується або переважується перевагами в іншому».

Розпочатий А. опис кордонів дав йому підставу для оцінки простору Росії в геополітичному розумінні. Зокрема, відзначаючи унікальність місця розташування Росії, А. звертає увагу на те, що жодна держава не має такого впливу на Сушу, як Росія. Тому «суміжна найважливішим державам Європи та Азії, Росія... повинна мати політичні стосунки до всіх і спільно діяти на долю багатьох народів». По суті, А. передбачив ідею Х. Маккіндера про «географічної осі історії». Становище Росії у військовому аспекті, на його думку, таке, яке «тільки можна бажати, і яке необхідно для збереження безмірних її меж. Якщо Північний і Східний (Тихий) океани та великі пустельні землі надають мало вигод для торгівлі, зате вони цілком забезпечують зовнішню безпеку держави і роблять його доступним тільки з західного та південного боку».

М. А. Шепєлєв

АСАМБЛЕЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ РЕГІОНІВ (АЄР) — політична форма організації регіонів Європи і представництва їх інтересів на європейському і міжнародному рівнях. АЄР об'єднує близько 300 регіонів з 33 країн Європи (у тому числі країни СНД), а також 16 міжрегіональних організацій, організована у 1985 р. під назвою Ради регіонів Європи. АЄР тісно співпрацює з Радою Європи та інституціями ЄС, підтримує постійні зв'язки з іншими міжрегіональними асоціаціями. У Статуті АЄР головна її мета визначається як «політичний голос регіонів Європи». Вона покликана єднати регіони Європи і надавати їм можливість брати участь у розбудові Європи і реалізації цілей європейської інтеграції. Складовою її діяльності є програми міжрегіонального співробітництва.

Серед завдань АЄР також сприяння регіоналізації в Європі, посиленню політичного впливу регіонів у європейських інституціях та підтримка принципів субсидіарності та комплементаризму між місцевим, регіональним, національним та наднаціональним (загальноєвропейським) рівнями, просування регіональної демократії (принципу субсидіарності як пріоритетності нижчої ланки в прийнятті рішень) з урахуванням наявної різноманітності регіонів і відповідно до принципів, визначених у Декларації щодо регіоналізму в Європі, полегшення міжрегіонального співробітництва всередині розширеної Європи та за її межами, розроблення спільних проектів у різних сферах і їх реалізація.

Структуру АЄР утворюють: Генеральна асамблея (до неї входять усі члени АЄР); виконавче бюро (представники, призначені регіонами — членами АЄР); Президія — голова, два віце-голови, один віце-голова-скарбник і чотири голови комітетів; комітети: економіка та регіональний розвиток, соціальна політика та охорона здоров'я; культура, освіта та міжрегіональне співробітництво; інституційні справи. Генеральний секретаріат АЄР перебуває в Страсбурзі (Франція), є відділення в Брюсселі (Бельгія) і Альба-Юлії (Румунія).

Політика згуртованості ЄС сприяє не лише скороченню регіональних розбіжностей, а й налагодженню відносин партнерства між ЄС, країнами-членами, місцевою владою та приватним сектором з метою вироблення стратегій розвитку для вирішення завдань на рівні Співтовариства. У зв'язку з цим практикується система прийняття тристоронніх контрактів і угод між ЄС, країнами-членами й регіональною владою з метою визначення їх ролі та повноважень в регіональній політиці. У прийнятій АЄР Декларації з регіоналізму в Європі

зазначається, що вона прагне до визнання регіоналізму не лише в ЄС, а й за його межами, адже «регіони, федеративні держави і автономні утворення насамперед головні підвалини демократії; вони сприяють розвитку культурного різноманіття в Європі, є основними партнерами в соціально-економічного розвитку».

В. В. Мамонова

АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. assimilatio – уподібнення, зіставлення) – втрата однією частиною соціуму своїх відмінних рис і заміна рисами, запозиченими в іншої частини соціуму; поглинання однієї групи іншою, що має наслідком ототожнення культурних, ціннісних та інших характеристик самосвідомості членів названих груп. Є різні види А.: соціальна, етнічна, культурна, мовна тощо.

Соціальна А. є результатом поступового засвоєння представниками певної соціальної групи соціально-культурних рис іншої групи. Об'єктивна основа соціальної А. – процеси інтеграції та інтернаціоналізації всіх боків життя суспільства. Найінтенсивніше А. відбувається в середовищі соціальних, етнічних, конфесійних та інших меншин в умовах домінування культури більшості. У сучасному суспільстві важливим геополітичним чинником соціальної А. стали процеси глобалізації, які ініціюють формування масової глобальної культури, що характеризується такими рисами, як універсалізація цінностей та принципів міжкультурної взаємодії, посилення транснаціональних зв'язків, домінування масмедійного чинника впливу на масову свідомість, лібералізація відносин тощо.

Етнічна А. – процес засвоєння представниками певного етносу мови, культури, звичаїв, традицій, норм та цінностей іншого етносу, в результаті якого відбувається втрата ними власної мови, культури, звичаїв, традицій та зміна самосвідомості їхньої етнічної належності.

Культурна А. (або *акультурація*) прямо пов'язана з іншими видами асиміляції (зокрема, її часто розглядають як один з етапів етнічної А.) та є формою засвоєння людьми, що належать до різних культур, нової для них культури, властивої спільноті (країні, організації, громаді, соціальній групі тощо), членами якої вони стали на тривалий термін. При цьому спостерігається суттєва зміна як їхньої внутрішньої культури (культурної самоідентифікації), так і зовнішньої поведінки (культурних норм) у бік набуття статусу представників нової для них культури. Процеси А. можуть охоплювати як групи етнічних меншин однієї країни (наприклад, валлійців у Великобританії, бретонців – у Франції, карелів у Росії тощо), так й іммігрантів, що переїхали на місце постійного проживання (наприклад, італійців, які переселилися до США). В умовах панування західноатлантичної геополітичної стратегії можна спостерігати тенденції до уніфікації культурної різнорідності та створення універсалізованої західноцентристської культури (у межах Європи та Північної Америки). Водночас відбуваються зіткнення та конкурентна боротьба двох різноспрямованих ідеологій культурної А.: глобалізму як економоцентристської моностратегії світового розвитку за моделлю вестернізації, з одного боку, та мультикультуралізму як стратегії поліфонічного розвитку світової (насамперед західноєвропейської) культури, або «розвитку без вестернізації», з іншого боку.

А. може мати як добровільний характер («м'яка», чи *природна*, А.), так і примусовий (*насильницька* А.). Природна А. як правило є спонтанною і становить елемент загальної соціальної та політичної інтеграції, тоді як насильницька А. – наслідок штучної та цілеспрямованої політики.

«М'яка», чи природна, А. виникає за безпосереднього контакту різних соціальних, культурних, етнічних груп і зумовлена потребами загального соціального, господарського та культурного життя. Вона відбувається при об'єднанні окремих індивідів (у міжнаціональних та міжконфесійних браках) чи етносів (у процесі еміграції чи переселення), а також у результаті процесів захоплення ціннісними, культурними зразками більш розвинутої чи прийнятної культури у межах певних культурних спільнот. Прикладом останньої є американізація сучасної культури, пов'язана із поширенням взірців і норм американської культури завдяки впливу кіно та телебачення на масову свідомість, а також певних моделей глобалізації економічного та політичного простору (див. *вестернізація*).

Насильницька А. є результатом примусових дій щодо окремих соціальних груп, класів, етносів чи членів певних конфесійних груп під час завойовницьких або релігійних війн, репресій та гонінь унаслідок завоювання, чисельного винищування, вимушеного переселення, законодавчої діяльності, спрямованої на придушення прав меншин, мовної, класової чи іншої дискримінації. У такому разі поняття А. позначає особливу політику та практику домінуючої соціальної, етнічної, культурної, конфесійної групи стосовно інших груп, спрямовану на насильницьке придушення їхньої традиційної культури, цінностей та норм поведінки і створення таких соціальних умов, коли участь меншин в інституційних структурах домінуючої групи опосередкована їхнім прийняттям культурних, політичних, соціальних еталонів більшості (політика асиміляторства).

Політика асиміляторства характерна для країн, де є дисбаланс у правах представників різних етносів, класів, соціальних груп, і становить систему заходів уряду чи місцевої влади у галузі шкільної освіти та інших сферах суспільного життя, спрямованих на штучне прискорення асиміляції шляхом обмеження мови та культури етнічних меншин, тиску на самосвідомість представників окремих класів чи соціальних груп. Політика асиміляторства протилежна політиці сегрегації (від лат. segregatio – відокремлення) – примусовому відокремленню певної групи населення на засадах релігійної, расової, етнічної та інших видів дискримінації. З насильницькою А. пов'язаний також геноцид – цілеспрямовані дії з метою знищення окремих груп населення чи цілих народів за расовими, національними, політичними або релігійними мотивами. Геноцид супроводжує політику расової чи етнічної дискримінації, класової боротьби, релігійного протистояння і є результатом завойовницьких та громадянських війн.

Вирізняють однобічну А., коли культура меншості повністю витискається домінуючою культурою, а також культурне змішування, за якого елементи підпорядкованої та панівної груп змішуються, утворюючи нові сталі комбінації, що започатковують нову культуру. Прикладом культурного змішування стало створення американської культури як синтетичного поєднання різних за змістом і походженням культур. Подібний погляд на американську культуру сформувався завдяки теорії «плавильного тигля», де остання розглядається як величезна «творча лабораторія», в якій різні культурні традиції перемішуються і переплавляються в єдине ціле.

Аналізуючи процеси А., важливо розглядати їх у термінах ступеня, тобто проблематично говорити про повну А. тих чи інших соціальних груп (за винятком цілком реалізованої політики етноциду). Зазвичай має місце певний ступінь трансформації традиційної культури меншості під впливом домінуючої групи. Також часто можна спостерігати зворотний вплив меншості на домінуючу групу.

А. може супроводжуватися явищем маргінальності, властивої групам та індивідам, які втратили зв'язок зі старою культурою, але не повністю сприйняли риси та ціннісні й культурні зразки нової культури (що часто спостерігається у так званих синтетичних культурах, зокрема, в американській культурі при розгляді асиміляційних процесів афроамерикан-

ського, латиноамериканського населення тощо). У такому разі маргіналізовані групи утворюють найнижчі прошарки певного суспільства, водночас справляючи зворотний вплив на культурні, соціальні, політичні процеси країни.

О. Є. Висоцька

АСНЕР, П'єр (Pierre Hassner; нар. 31 січня 1933, Бухарест) – французький соціолог і політолог румунського походження, учень *Р. Арона*, почесний науковий керівник Центру міжнародних досліджень (CERI) Національного фонду політичної науки. У 1964–2003 рр. – професор міжнародних відносин і політичних наук в Університеті Джона Хопкінса в Болонні. Основні праці «Насильство і мир: від атомної бомби до етнічної чистки» (1999), «Вашингтон і світ: дилема наддержави» (2003), «Терор та Імперія» (2004), «Виправдати війну? Від гуманітарної діяльності до зворотного терору» (2005, у співавторстві з Жилем Андреані). Один з авторів неомедієвалістської концепції сучасного світового розвитку, згідно з якою світ вступає в епоху «нового середньовіччя». Стверджує, що «суперечливе різноманіття дійових сил, типів громадянства і конфліктів повертає нас, із деякими застереженнями, до XVI ст. з його могутніми торговими містами і релігійними війнами, або навіть до середньовіччя з його змішуванням безладу і суворої ієрархії. Але сьогоднішнє середньовіччя – без папи й імператора, хоча ООН і США роблять амбівалентні й суперечливі спроби виконати ці дві ролі». Не виключає ймовірність настання періоду анархії та громадянської війни навіть усередині розвинутого західного світу.

Є. М. Суліма

АСОЦІАЦІЯ ДЕРЖАВ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ (АСЕАН) – регіональна міжурядова організація держав, розташованих у Південно-Східній Азії. Була утворена 8 серпня 1967 р. в Бангкоку і включає 10 країн – Індонезію, Малайзію, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни (перші п'ять держав-засновниць), Бруней (з 1984 р.), В'єтнам (з 1995 р.), Лаос, М'янму (з 1997 р.), Камбоджу (з 1999 р.). Статус спеціального спостерігача має Папуа-Нова Гвінея.

Передумовою інтеграції різних за соціально-економічним статусом країн Південно-Східної Азії стала необхідність стабілізувати ситуацію в регіоні, вирішивши проблеми політичної стабільності і безпеки наявних у країнах регіону режимів, для сприяння економічному розвитку держав і вигідного використання їх сировинного та транзитного потенціалу. Під час створення організації стояло також завдання розв'язання низки економічних та соціальних проблем, подолання внутрішніх суперечностей між країнами регіону, підвищення їх міжнародного статусу, зокрема в економічній сфері. Не останню роль в процесах інтеграції відіграло колоніальне минуле країн.

У 1967 р. була прийнята Бангкокська декларація АСЕАН, що визначила цілями організації сприяння розвитку соціально-економічного і культурного співробітництва країн-членів, зміцненню миру і стабільності в Південно-Східній Азії (ПСА). У 1971 р. була прийнята Декларація про зону миру, свободи та нейтралітету в Південно-Східній Азії (Куала-Лумпурська декларація), де заявлялося, що нейтральність регіону є «бажаною метою». Логічним продовженням Куала-Лумпурської декларації став договір про створення в Південно-Східній Азії зони, вільної від ядерної зброї (Бангкокський договір 1995 р.). Договірне оформлення АСЕАН відбулося в 1976 р. у підписаних на острові Балі Договорі про дружбу і співпрацю в Південно-Східній Азії і Декларації згоди АСЕАН. У грудні 2008 р. набрав чинності Статут АСЕАН.

Внаслідок процесу інституалізації провідними установами АСЕАН стали Конференція голів держав і урядів, яка збирається раз на три роки, щорічна зустріч міністрів закордонних справ, Постійний комітет, щорічна нарада міністрів

держав-членів, Генеральний секретаріат (м. Джакарта), національні секретаріати, спеціальні комітети для розвитку міжнародних відносин АСЕАН, спеціалізовані установи для сприяння міжурядовій співпраці та співпраці з організаціями, які мають схожі цілі та завдання, нарада вищих посадових осіб, об'єднаний консультативний комітет. Рішення приймаються на основі принципу консенсусу і не мають обов'язкового характеру.

Цілі організації такі: прискорення економічного розвитку, соціального і культурного прогресу країн Південно-Східної Азії; сприяння миру та стабільності на основі збереження справедливості й законності у відносинах між країнами регіону, дотримання принципів Статуту ООН; активне співробітництво та допомога в економічній, соціальній, культурній, технічній, науковій та адміністративній сферах; надання взаємодопомоги в підготовці кадрів та досліджень у галузі освіти та професійно-технічного навчання; співробітництво з метою ефективнішого використання сільськогосподарського та промислового потенціалу; розширення торгівлі та покращання транспортних систем; підвищення рівня життя населення; вивчення проблем Південно-Східної Азії; співробітництво з міжнародними та регіональними організаціями зі схожими цілями та завданнями. У відносинах країни керуються принципами: взаємної поваги незалежності, суверенітету, рівності, територіальної цілісності та національної ідентичності усіх націй; права кожної нації на існування, вільне від зовнішнього втручання; невтручання у справи одна одної; врегулювання суперечок мирним шляхом; відмови від погрози чи застосування сили; ефективної співпраці. Під час «холодної війни» члени організації позиціонували себе як неприєднані. Офіційною ідеологією був антикомунізм.

Асоціація виступає як свого роду ядро таких впливових об'єднань, як Регіональний форум АСЕАН з безпеки (АРФ), форум «Азія – Європа» (АСЕМ), механізмів «АСЕАН + 3» (Китай, Республіка Корея і Японія) і східноазійських самітів (АСЕАН плюс Китай, Республіка Корея, Японія, Індія, Австралія і Нова Зеландія).

Країни АСЕАН відіграють на світовій арені зростаючу самостійну роль. 20 листопада 2007 р. у Сінгапурі відбувся 13-й саміт АСЕАН, на якому була прийнята Хартія Асоціації – перший за 40-річну історію організації документ, що визначає політичні та юридичні основи діяльності АСЕАН. Набрання чинності Хартією у грудні 2008 р. відкрило перед державами-членами можливості прискорити та розширити сферу спільного руху на шляху інтеграції, в якій вони бачать консолідовану, інтегральну відповідь на виклики і загрози нового покоління. Етапним завданням на цьому шляху керівники держав-членів назвали необхідність її перетворення до 2015 р. на Спільноту АСЕАН із загальним простором у сфері безпеки, економіки та соціально-культурній сфері.

Вперше доктрина «трьох спільнот» була оприлюднена в 2003 р. Це була колективна реакція держав Південно-Східної Азії на валютно-фінансові потрясіння 1997–1998 рр. і терористичні акти 11 вересня 2001 р. У доктрині йшлося про те, що завершити формування «трьох спільнот» країни-члени мають намір до 2020 р. На вироблення механізму реалізації цього завдання була спрямована і В'єнтьянська програма дій, прийнята в 2004 р. на 10-му саміті АСЕАН. Як пріоритетне завдання програма «десяти» зафіксувала необхідність суттєвого скорочення розриву в рівнях соціально-економічного розвитку між країнами-засновницями, такими як Сінгапур, Таїланд, Малайзія, а також Бруней, і новими членами – В'єтнамом, Лаосом, М'янмою і Камбоджею.

У країнах АСЕАН розгорнулося широкомасштабне транспортне будівництво, у тому числі в рамках проекту «Схід – Захід». Його реалізація дасть змогу поєд-

нати глибинні райони Лаосу, Камбоджі, Таїланду, М'янми з морськими портами В'єтнаму на узбережжі Південно-Китайського моря. Форсованими темпами відбувається будівництво Трансазійської залізниці від Куньміна (КНР) через Лаос, М'янму, Таїланд, В'єтнам, Камбоджу і Малайзію до Сінгапуру. Тільки Китай має намір інвестувати в цей проект 6,4 млрд дол. США. Великі кошти виділяються на збільшення потенціалу морських портів, будівництво аеропортів, розширення і модернізацію авіапарку.

Країни АСЕАН проводять лінію на інтеграцію і лібералізацію в регіоні ПСА на базі Угоди про створення зони вільної торгівлі АСЕАН (АФТА), Рамкової угоди про зону інвестицій в АСЕАН (Айя) і Базової угоди про схему промислового співробітництва (Аїко). Зона вільної торгівлі АСЕАН (АФТА) є найбільш консолідованим економічним угрупованням країн Азії. Про її створення було оголошено на 4-й зустрічі глав держав та урядів АСЕАН у Сінгапурі (1992). Спочатку до неї увійшли шість країн (Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни і Бруней). У 1996 р. до АФТА долучився В'єтнам, у 1998 р. – Лаос і М'янма, в 1999 р. – Камбоджа.

У прийнятому на Сінгапурському саміті АСЕАН Плані будівництва економічного співтовариства в рамках АСЕАН підтверджується намір Асоціації сформувати до 2015 р. єдиний економічний простір зі спільним ринком і спільною виробничою базою, де будуть вільно переміщуватися товари, послуги, інвестиції та технічний персонал, функціонувати висококонкурентні економічні зони. В АСЕАН використовується комплексний підхід до вирішення проблем інтеграції. Розвиток взаємодії держав не обмежується сферою торговельно-економічних відносин, а підкріплюється інтеграцією у виробничій сфері, створенням нових можливостей для збільшення інвестицій у конкурентоспроможні виробництва.

З метою створення Співтовариства у сфері безпеки країни АСЕАН затвердили у 2004 р. спеціальну програму спільних дій у цій сфері. У процесі її реалізації зміцніло співробітництво правоохоронних та інших компетентних органів у боротьбі з транснаціональною організованою злочинністю, у тому числі з транснаціональною торгівлею «живим товаром», нелегальною торгівлею зброєю, наркотиками. Прийнято узгоджені заходи щодо посилення боротьби з піратами і захопленням заручників в акваторії Малаккської протоки.

Колективна дипломатія АСЕАН активно просуває роботу механізму поглибленої взаємодії зі східноазійською «трійкою» (Китаєм, Японією, Південною Кореєю). На базі структури «10 + 3» у 1999 р. зародилася ідея створення Спільноти країн Східної Азії, що передбачає динамічну взаємодію за 26 пріоритетними напрямами. На листопадовому саміті 2007 р. в Сінгапурі було підтверджено, що формат «10 + 3» «залишається головним шляхом з досягнення довгострокової мети створення Східноазійського співтовариства». Прийнято Робочий план співпраці АСЕАН – Китай – Японія – Південна Корея на 2007–2017 рр. Найефективнішим виявився діалог «10 + 1» з Китаєм. Сторони домовилися закінчити до 2010 р. формування зони вільної торгівлі АСЕАН + Китай, на території якої проживають більше 1,8 млрд осіб. За кількістю населення вона стане найбільшою в світі.

Регіональний форум АСЕАН з безпеки, учасниками якого є 27 держав, зокрема ключові країни регіону, утвердився як провідний загальнорегіональний діалог з питань попередження та врегулювання конфліктів, вироблення заходів довіри, протидії загрозам нового покоління. Багато хто вбачає у цьому форумі прообраз майбутньої системи безпеки в АТР.

З липня 1996 р. Росія є повномасштабним партнером у діалозі з АСЕАН. Відносини країн-членів з Росією вийшли

на якісно новий рівень у результаті 1-го саміту Росія – АСЕАН, що відбувся 13 грудня 2005 р. в Куала-Лумпурі. На ньому було прийнято Декларацію про розвинуте та всебічне партнерство між Росією і АСЕАН, підписано Договір про дружбу і співробітництво. До сьогодні між Росією і АСЕАН вибудована цілісна і розвинута система діалогового партнерства, центральна роль у якому належить саміту Росія – АСЕАН. Створено всі необхідні механізми взаємодії, включаючи Спільний комітет співробітництва Росія – АСЕАН.

Нині на міжнародній арені АСЕАН, імовірно, друге після ЄС за згуртованістю об'єднання, не без підстав заявляє про себе як про центр інтеграційних процесів в АТР. Тим часом у регіоні з'явилися заклики до формування східноазійського, а в перспективі й азійсько-тихоокеанського співтовариства. Започаткований у 2005 р. саміт східноазійських країн, який спочатку об'єднав 13, а потім 16 держав, тепер не проти того, щоб до нього увійшли Росія і США. Водночас спостерігається певна тенденція до звуження співробітництва, проявом якої є, наприклад, започаткування такого проекту, як саміт Китай – Японія – Південна Корея, який певним чином перехоплює ініціативу у АСЕАН.

О. С. Двуреченська

АСОЦІАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ДЕРЖАВ ПІВДЕННОЇ АЗІЇ (СААРК) (англ. South Asian Association for Regional Cooperation – SAARC) – регіональна міжнародна організація, що об'єднує держави Південної Азії. За чисельністю населення є найбільшою регіональною організацією (майже 1,5 млрд жителів). Форум регіонального співробітництва в Південній Азії був створений на конференції міністрів закордонних справ країн регіону в серпні 1983 р. у Делі. Інституціалізація СААРК як міжнародної організації відбулася в Дацці 8 грудня 1985 р. Створення СААРК відображало розуміння реальних взаємозв'язків і взаємозалежностей всіх країн і народів, що утворюють історико-культурне та геополітичне поняття «Індостан», відгороджений від решти континенту з півночі ланцюгом Гімалайських гір, а з півдня омивається водами Індійського океану з прибережною смугою завдовжки кілька тисяч кілометрів. За такої природної ізольованості державні кордони між країнами проходять в основному вздовж головних річок. У їх басейнах склалися найбільш густонаселені зони ареалу індійської цивілізації. Вони формують природні передумови для розвитку економічних, культурних та етнічних зв'язків, що складалися століттями.

Метою створення асоціації було заявлено забезпечення співробітництва в соціально-економічній сфері між державами Бангладеш, Бутан, Мальдіви, Непал, Пакистан, Індія і Шрі-Ланка. У квітні 2007 р. на 14-му саміті СААРК як восьмий учасник до організації приєднався Афганістан. Нині штаб-квартира організації розташована в Катманду (Непал).

При створенні СААРК Індія відкинула ідею перетворення її на воєнно-політичну організацію, досягнувши згоди сусідніх країн па те, щоб СААРК займалася виключно питаннями економічного, технічного та культурного співробітництва. Галузями в рамках СААРК є: сільське господарство та підтримка сільських жителів; наука і технології; культура; охорона здоров'я та контроль за народжуваністю; протидія торгівлі наркотиками і антитерористична діяльність.

Була досягнута домовленість, що всі офіційні обговорення двосторонніх, у тому числі спірних, питань на спільних форумах забороняються, рішення вважатимуться прийнятими лише за умови консенсусу. Внутрішня конкуренція, взаємна недовіра і підозрілість двох головних учасників СААРК – Індії і Пакистану – негативно впливають на поступальний розвиток організації. Індія побоюється, що Ісламабад зуміє послабити її зв'язки з іншими членами організації,

а Пакистан протидіє встановленню гегемонії Індії як найбільш потужної і розвинутої держави регіону. У свою чергу, малі країни стурбовані можливим обмеженням своєї економічної та політичної самостійності, тиском на них з боку регіональних лідерів.

На 9-му форумі СААРК (Мале, Мальдівська Республіка, травень 1997 р.) почалося обговорення можливості створення до 2005 р. зони вільної торгівлі в Південній Азії, а в січні 2004 р. був підписаний договір про її створення, що дасть змогу істотно збільшити торговий оборот і взаємні інвестиції. На практиці реалізація угоди про САФТА зазнала серйозних труднощів. Так, Пакистан відмовляється повною мірою застосовувати положення САФТА щодо Індії, незважаючи на скасування Індією заборони на ввезення товарів з Пакистану. Серед інших цілей СААРК – створення південноазійського митного союзу до 2015 р. і південноазійського економічного союзу до 2020 р.

В. О. Пермінов

АСТРОПОЛІТИКА (КОСМІЧНА ГЕОПОЛІТИКА) – новий напрям у геополітичній науці, що досліджує політичні аспекти освоєння і контролю космічного простору.

Основоположником А. є професор Школи перспективних аерокосмічних досліджень ВПС США Еверетт К. Долман. У статті «Геополітика в космічну еру: астрополітичний аналіз» (2003) він визначив цей термін так: «я прагну охопити сутність класичної геополітики, поширюючи її на царину зовнішнього простору. Саме це я і назвав астрополітикою». Інакше кажучи, геополітика, вийшовши за межі Землі, трансформувалася в А. При цьому Долман розрізняє поняття Astropolitics (теорія) й Astropolitik (практика). У книзі «Astropolitik: класична геополітика в космічну еру (стратегія та історія)» (2002) він прямо заявляє: «Підкорення космосу має стати моральним імперативом, необхідним для виживання людської раси і його домінування в цій сфері».

Е. К. Долман поділив космічний простір Сонячної системи на чотири стратегічні сектори (регіони):

1. Земля (Terra) та її атмосфера – до нижньої межі космічного простору (100–150 км від земної поверхні) – так званої нижньої земної орбіти (Low Earth Orbit / LEO). Ця свого роду «прибережна зона» космічного простору винятково важлива – для запуску космічних апаратів, їх відстеження, контролю, обслуговування.

2. Космічний простір Землі (Terran / Near Earth space) лежить у межах від нижньої земної орбіти до геосинхронної орбіти (≈ 36 000 км). У цьому просторі сьогодні працюють розвідувальні, комунікаційні та інші супутники. Це також потенційне простір для польоту космічних ракет великої дальності.

3. Космічний простір Місяця (Lunar / Moon space) між геосинхронною земною орбітою і місячною орбітою нині використовується суто в наукових цілях.

4. Космічний простір Сонця (Solar space) тягнеться за місячною орбітою. Цей регіон – потенційне джерело ресурсів, нових технологій і завоювань.

Перефразовуючи відому формулу Х. Маккіндера, Е. Долман сформулював геополітичне кредо для космічної ери: «Хто контролює LEO (низькі орбіти), той контролює Terran (навколоземний простір). Хто контролює Terran, той домінує на Землі. Хто домінує на Землі, той визначає долю людства». У цій формулі підкреслюється значущість «близького космосу» для вирішення сучасними державами воєнно-політичних завдань, забезпечення безперебійного зв'язку і управління.

В А. приділяють велику увагу паралелям між космосом і морем. Відповідно до теорії Панамського перешийка Д. Коула, у космосі є стратегічно важливі «перешийки» – точки, в яких збігаються всі комунікаційні лінії. Контроль і оборона таких «перешийків» (космічних

станцій, астероїдів і/або планет) надаватимуть вагомі військові, політичні та економічні переваги. Тому обґрунтовується необхідність ефективного державного контролю і оборони «перешийків». Часто висувається пропозиція розглядати поняття повітряна/космічна міць через фактори загального характеру (контроль повітряного простору, отримання та розподіл інформації, створення універсальної стратегії повітряного/космічного простору, стратегічне придушення супротивника тощо).

Головна теза Е. Долмана полягає в тому, що США більше не повинні суворо дотримуватися чинних правил поведінки в космічному просторі (таких, як договір 1967 р., що вимагає використання космосу виключно з мирною метою), а мають заявити свої претензії на військове панування в космосі й водночас утверджувати там принципи «вільного ринку». Він вважає, що протягом найближчих 20 років США повинні не просто бути готовими до використання космічних систем зброї для атаки ворожих ракет, боєголовок і супутників, а й бути в змозі впоратися з асиметричною космічною зброєю, наприклад, так званими протисупутниковими ракетами.

Використовуючи наявні та очікувані можливості, США мають спробувати нав'язати військовий контроль в області низької навколоземної орбіти (на висоті від 1200 до 2000 км). Згідно з Долманом, хоча таку політику, ймовірно, оточення сприйматиме як «відверто провокаційну й імперську», вона було б логічною відповіддю на низку сучасних тенденцій у цій сфері, таких як Європейський проект зі створення супутникової навігаційної системи Galileo, або проект європейської системи космічних спостережень, призначеної для виявлення (і, можливо, нейтралізації) іноземних військових супутників.

Е. Долман переконує, що якщо США досить швидко встановлять повний контроль над областю низької навколоземної орбіти, вони зможуть зупинити гонку озброєнь у космосі, поки ще «зоряні війни» не вирують реально, і тим самим забезпечити мирне використання космічного простору всіма іншими країнами. Звісно, тут насправді йдеться про екстраполяцію геополітичної логіки однополярності або гегемоніальної стабільності у сферу А.

На початку XXI ст. американські неоконсерватори, що групувалися навколо тодішнього міністра оборони Д. Рамсфелда, і частина військового керівництва країни, переважно з ВПС, сформулювали концепцію «космічного Перл-Харбора» як основної загрози американському орбітальному угрупованню, що передбачала раптове знищення противником істотної частини розміщених на орбіті апаратів та/або наземної інфраструктури. Цим вони обґрунтовували доцільність розгортання систем озброєнь у космосі. Але критики цього підходу висловлювали занепокоєність тим, що США найбільше за всі інші країни залежать від супутникових систем, тому подальша мілітаризація космосу вдарить по них найпотужніше.

Відображенням досягнутого компромісу стало підписання 31 серпня 2006 р. тодішнім президентом США *Дж. Бушем-молодшим* документа під назвою «Національна космічна політика США». У ньому зазначається, що «свобода дій у космосі настільки ж важлива для США, як і володіння повітряною і морською силою». Свій космічний потенціал, включаючи наземні та космічні сегменти й зв'язки між ними, США вважають життєво важливим для своїх національних інтересів. Вони заперечують право противника на використання космічного потенціалу з ворожою метою щодо національних інтересів США. Особливе значення приділяється супутниковій розвідці у режимі реального часу, а також створенню систем захисту від аналогічних супутників спостереження, спрямованих на США.

У середині 2000-х рр. міністерство оборони США поставило нові завдання у сфері мілітаризації космічного простору: створення протисупутникової зброї повітряного базування, систем ураження телекомунікаційних космічних апаратів, лазерів повітряного і космічного базування, апаратів вивчення далекого космосу, більш потужних вантажних космічних кораблів. Було запущено супутники розвідки, оснащені різними інструментами стеження, почалося розроблення лазерних систем повітряного і космічного базування. Ще один важливий аспект астрополітики – мініатюризація зброї та різних автоматичних систем. Фахівці вже говорять про появу класу нано- та пікосупутників діаметром до 10 см.

М. В. Поляков

АТЛАНТИЗМ – один з основних напрямів геополітичної теорії, що сформувався на зламі XIX–XX ст. насамперед у Великобританії та США. Є втіленням таласократичного підходу, який підкреслює значення контролю над морями і океанами як необхідної передумови забезпечення національних інтересів. Основоположники – *А. Мехен, Х. Маккіндер, Н. Спайкмен*. На їхню думку, міць держави визначається її потенціалами становлення морської сили. А. Мехен вважав, що США мають «морську долю», перший етап якої полягає в стратегічній інтеграції всього Американського континенту, а потім – у встановленні свого світового панування. Він першим сказав про планетарну долю США, про її утвердження в ролі провідної морської держави. Для цього, як він доводив, необхідно насамперед встановити необмежений контроль над Карибським басейном, де знаходиться ключ до контролю над Атлантичним і Тихим океанами. Головною небезпекою для «морської цивілізації» А. Мехен вважав континентальні держави Старого світу, насамперед Росію й Китай, а також Німеччину. Х. Маккіндер вважав необхідним всіляко перешкоджати створенню євразійського континентального блоку Німеччини і Росії, сприяти максимальному ослабленню *Хартленду* (серцевини Старого світу, яка визначає та спрямовує розвиток історії і якою є територія Російської імперії та Афганістану) та розширенню впливу «зовнішнього півмісяця» острівних держав (Британія, США) на «внутрішній» (узбережні території Старого світу – *Римленд*).

На думку Н. Спайкмена, Римленд – «маргінальний півмісяць» узбережних територій, який охоплює морські країни Європи, Близький та Середній Схід, Індію, Південно-Східну Азію і Китай, – є ключем до світового панування. Він висунув геостратегічну формулу: «Хто контролює Римленд, той панує над Євразією; хто панує над Євразією, той контролює долю світу». Досконалий контроль над Римлендом з боку морських держав призведе до остаточної та необоротної перемоги над континентальними державами, які відтоді будуть цілком підконтрольними. Для визначення сучасної ролі Атлантики Н. Спайкмен запровадив поняття «Серединний Океан», який виступає в нього як «внутрішнє море», на зразок Середземного моря в епохи античності та середньовіччя. Він виокремив особливу геополітичну реальність – «атлантичний континент», пов'язаний спільністю культури західноєвропейського походження, ринковою економікою, ліберальною ідеологією, демократичним режимом та спільністю історичної долі. Політична суверенність європейських держав, згідно з поглядами атлантистів, має поступово скорочуватись, і влада переходитиме до особливої інстанції, що об'єднує представників усіх атлантичних просторів та підпорядковується вирішальній домінації США. Тим самим Спайкмен концептуально обґрунтував процес створення НАТО, встановлення планетарної гегемонії США та обмеження суверенітету європейських держав у післявоєнному світі. Ідеї атлантистів було покладено в основу геостратегії США і НАТО часів «холодної війни».

Після перемоги в «холодній війні» А. вступив у новий етап розвитку, пов'язаний з осмисленням нової геополітичної ситуації у світі та місця в ній Заходу. Провідний представник сучасного *А. С. Хантінгтон* доводить, що перемогу Заходу не можна вважати остаточною, що вона підносить на поверхню глибинні культурно-релігійні пласти. Цивілізаційна ідентичність ставатиме дедалі важливішою, і обличчя світу значною мірою формуватиметься у взаємодії 7–8 основних цивілізацій, які Хантінгтон вирізняє здебільшого за релігійною ознакою. На зміну ідеологічному протистоянню приходить конфлікт цивілізацій, коли лінії розламів між локальними цивілізаціями стають лініями фронтів. Найімовірнішими противниками Заходу Хантінгтон вважає Китай та ісламський світ. Тому вкрай необхідно стримати антиатлантистські настрої в незахідних цивілізаціях, не допустити об'єднання опозиційних Заходу геополітичних центрів у єдиний союз. Для цього Заходу слід: тісніше співпрацювати, забезпечуючи єдність між США та Європою; інтегрувати в Західну цивілізацію суспільства Східної Європи і Латинської Америки, культура яких близька західній; обмежувати воєнну експансію ісламської та конфуціанської цивілізацій; використовувати труднощі й конфлікти у взаємовідносинах ісламських та конфуціанських країн; підтримувати групи, які орієнтуються на західні цінності та інтереси в незахідних цивілізаціях; посилити міжнародні інститути, які відображають і легітимізують західні цінності та інтереси, забезпечити втягнення незахідних держав у ці інститути.

М. А. Шепєлєв

АТТАЛІ, Жак (Jacques Attali; нар. 1 листопада 1943, Алжир) – французький економіст, футуролог, політичний діяч, ідеолог глобалізму. Є членом Більдербергзького клубу. У 1981–1991 рр. був головним радником президента Франції Франсуа Міттерана. У квітні 1991 р. став першим главою Європейського банку реконструкції та розвитку. З 1998 р. – президент міжнародної неурядової організації PlaNet Finance. Автор книг «Три світи» (1981), «На порозі нового тисячоліття» (1991), «Лінії горизонту» (1992), «Карл Маркс: Світовий дух» (2005), «Коротка історія майбутнього» (2006).

Одним з перших А. передбачив геополітичний рух світу до Тихого океану, фінансову нестабільність капіталізму, кліматичні зміни, виникнення віртуальної економіки, крихкість комунізму, загрози тероризму, появу «нового кочівництва», загальне поширення мобільних телефонів, персональних комп'ютерів та Інтернету, провідну роль мистецтва і особливо музики у створенні світового розмаїття.

Проголосив настання нового номадизму. У книзі «Лінії горизонту» А. писав, що «кочівництво буде вищою формою нового суспільства», визначить спосіб життя, культурний стиль і форму споживання до 2000 р. Людина (кочівник), як і предмет, перебуватиме в постійному пересуванні, без адреси або стабільної сім'ї. Коженноситиме з собою власну ідентичність. А. вважає, що культура вибору, поєднана з логікою ринку, надасть людині засоби досягнення безпрецедентного ступеня особистої автономії. Володіння кочовими предметами або доступ до них всюди розглядатиметься як ознака свободи і могутності. Не виключає він і того, що наприкінці такої культурної мутації сама людина перетвориться на кочовий предмет. Зі вставленими в неї штучними органами вона і сама стане штучною істотою, яку можна буде купити або продати, як кожний інший предмет чи товар. В один і той самий день кожен зможе сам себе полагодити, потім провести протези з самого себе і, нарешті, бути клонованим. Людина перетвориться на артефакт, що споживає інші артефакти, на канібала, який

поїдає канібальські предмети, на жертву кочівницького зла.

А. виходить з того, що є три види примусу: силовий, релігійний та економічний. Релігійний примус був характерний для традиційного суспільства, апогеєм силового був Радянський Союз, а тепер настає ера економічного насильства, яке має одну важливу перевагу: воно може поставити на свій бік як силу, так і релігію. Майбутній світоустрій він визначає як «лад грошей», що є, на його думку, вищою формою еволюції суспільства. У його основі лежать вільний ринок і політична демократія як універсальні загальнолюдські цінності. Більшість останніх історичних потрясінь пояснюється саме «тріумфальним маршем грошей», втіленням глобального всепереможного індивідуалізму. Ставши єдиним законом у світі, ринок сформує те, що Атталі називає гіперімперією, неосяжною і планетарною, що створює торгові багатства і нове відчуження, значні статки і жахливу убогість. Цією гіперімперією – відкритою імперією без ґрунту, без центру – керуватимуть гіперкочівники (hypernomades).

А. вирізняє 11 провідних країн (США, ЄС, Японія, Китай, Росія, Індія, Індонезія, Корея, Австралія, Канада, ПАР, Бразилія і Мексика). На противагу традиційної геополітичної полярності він висуває три нові ключові геополітичні сфери – Об'єднана Європа, Об'єднана Азія (на чолі з Японією) і Об'єднана Америка. Він пов'язує це виключно з міццю економіки, а не географічним положенням, культурним капіталом і збройними силами. Він прогнозує незабаром втрату США глобального лідерства.

До 2035 р. до закінчення дуже тривалої битви і посередині важкої екологічної кризи, США – ще домінуюча імперія – будуть переможені глобалізацією (мондіалізацією) ринків, особливо фінансових, і могутністю концернів, особливо страхових. Виснажені фінансово і політично, як і всі інші імперії до них, США перестануть керувати світом. Вони залишаться провідною державою планети, вони не будуть заміщені ні іншою імперією, ні іншою домінуючою нацією, але світ тимчасово стане поліцентричним, керованим десятком регіональних держав. Центром «торгового ладу», ймовірно, стане Японія, хоч Атталі не виключає можливості накладення двох домінуючих просторів – тихоокеанського (США і Японія) і європейського.

Якщо виникне можливість стримати мондіалізацію/глобалізацію без того, щоб повернути її назад, якщо ринок буде обмежений, але не знищений, демократія стане планетарною, залишаючись цілком конкретною, а панування однієї імперії над світом припиниться, тоді відкриється епоха демократії: нова нескінченність свободи, відповідальності, гідності, прискорення, поваги до інших. Гіпердемократія приведе до встановлення демократичного світового уряду і створення мережі місцевих і регіональних інститутів влади.

Світова фінансово-економічна криза розглядається як перша серйозна криза глобалізації і перша серйозна перевірка глобального організму на міцність. На думку А., неминучість кризи була пов'язана з тим, що склалася ситуація, коли є глобальний ринок, але нема глобальних інструментів його регулювання та контролю, що стоять вище за «парад національних егоїзмів».

Є. М. Суліма

АУГСБУРЗЬКИЙ ДОГОВІР 1555 р. – договір, що мав на меті врегулювати відносини між католиками та протестантами в Священній Римській імперії німецької нації. Договір було укладено на засіданні німецького рейхстагу 25 вересня 1555 р. між імператором Карлом V та німецькими курфюрстами. Католицтво та лютеранство визнавалися офіційними релігіями на території імперії. Всі інші напрями протестантства (кальвінізм, баптизм, анабаптизм) оголошувалися поза законом. Релігійна належність мешканців того чи іншого князівства визначалася релігією, яку сповідував князь. Це положення було відображено у принципі «Чия влада, того і віра». Особи, які відмовлялися прийняти віру володаря, змушені були залишити територію князівства.

У результаті на території імперії утворилося два союзи князівств. Перший був представлений католицькими державами (Баварія, Франконія, Прирейнські князівства, Ельзас), другий – протестантськими (Пруссія, Бранденбург, Саксонія, Гессен). В імперських містах допускалося існування як католицьких, так і протестантських громад, за умови, що вони існували там і раніше. Якщо католицький священик переходив у лютеранство, то він позбавлявся сану, церковної посади, а свій лен не міг секуляризувати. Ці заходи були вжиті для захисту інтересів католицької церкви. Заміщення посад в імперських органах здійснювалося католиками та лютеранами на паритетній основі. Місцеві лютеранські консисторії підпорядковувалися князівській владі та стали елементом управлінських органів князівської адміністрації. Після прийняття угоди імператор Карл V зрікся престолу, а його політика, спрямована на побудову світової імперії Габсбургів, зазнала остаточної поразки.

Для *Священної Римської імперії німецької нації* А. д. означав пожвавлення відцентрових тенденцій та посилення політичної роздробленості. Спочатку планувалося, що ця угода діятиме до остаточного розв'язання релігійних суперечностей на Тридентському Соборі. Втім цей собор проголосив непримиренну боротьбу з будь-якими ухилами в католицизмі і суворо заборонив іти на поступки єретикам. Католицькі князі Німеччини були засуджені за їх угоду з лютеранами. З огляду на те, що взаєморозуміння так і не вдалося досягнути, А. д. регулював відносини між представниками католицизму та лютеранства до укладення Вестфальського миру у 1648 р.

Т. О. Грачевська

АФРАЗІЯ – геополітичний регіон, простір генезису ісламської цивілізації, що включає Аравійський півострів, Малу Азію, Передню Азію, Іранське нагір'я, а також Сомалі та Судан. Виокремлюється *О. Шпенглером, А. Дж. Тойнбі, Л. М. Гумільовим* та ін., які брали до уваги, що ландшафти Близького Сходу, включно з Малою Азією і Північною Африкою, схожі один на одного, тоді як Північна Африка відокремлена від решти континенту – Чорної Африки біосферним кордоном – Сахарою. Регіон сполучений степовими комунікаціями. Згідно з А. Тойнбі, територія афразійського степу «простягається від західного узбережжя Перської затоки до східного узбережжя Атлантичного океану і від південних підступів Іранського нагір'я, Анатолії, Сирії і Північно-Західної Африки до північних підступів Єменської височини та Абіссінії і північної лісової зони Тропічної Африки». У районі Кавказьких гір і Каспію Афразія стикається з Євразією. Тойнбі вважає, що природні умови Євразійського і Афразійського степу зумовлюють подобу людських суспільств, що виникли на цих територіях. Для обох регіонів характерний номадизм, що і передбачалося теорією середовища.

За оцінками Л. Гумільова, А. – «середземноморський басейн, що включає Близький Схід і Африку на північ від Сахари. Народи, що населяли А., завжди становили особливу цілісність, пов'язану культурними, економічними та політичними зв'язками. Іноді ця цілісність захоплювала південну частину Європейського п-ва – Іспанію, а іноді відступала на південний схід від Середземного моря».

Цей регіон є ядром арабо-мусульманського світу й охоплює основні історичні території Візантійської імперії, Арабського халіфату і Османського султанату. С. Хатунцев включає в регіон А.

Магриб, Єгипет, Іран і Аравійський півострів. С. Переслєгін зазначає, що нині А. не тільки досягла своїх природних меж (Інд, Ніл, Південне узбережжя Чорного, Каспійського, Мармурового морів), а й проникла на територію геополітичної Європи, закріпившись у зоні проток і встановивши контроль над Північною Африкою.

М. А. Шепєлєв

АФРИКАНСЬКИЙ СОЮЗ – міжнародна міжурядова організація, що об'єднує 53 держави Африки, правонаступник Організації африканської єдності (ОАЄ) та Африканського економічного співтовариства. Об'єднує всі країни Африканського континенту за винятком Марокко, яке покинуло ОАЄ в 1984 р. на знак протесту проти прийняття невизнаної Сахарської Арабської Демократичної Республіки – САДР. АС прагне до інтеграції на рівні європейської, це найбільш амбітний інтеграційний проект у світі після Євросоюзу.

АС засновано 9 липня 2002 р. Ініціатором перетворення ОАЄ на АС був лідер лівійської революції М. Каддафі. 9 вересня 1999 р. глави держав і урядів держав – членів ОАЄ, які зібрались на малій батьківщині М. Каддафі у м. Сирт, ухвалили Сиртську декларацію, в якій заявили про намір створити АС. У 2000 р., під час саміту в Ломе, був прийнятий Установчий акт АС, а в 2001 р., на саміті в Лусаці, – план з реалізації проекту нової організації. Тоді ж була схвалена масштабна програма стратегії розвитку Африки – «Нове партнерство для розвитку Африки» (НЕПАД). Відродження ідеї африканського єдності, яка реалізувалася у формі створення АС, відбувалося майже паралельно з розробленням концепції «Африканського ренесансу», проголошеної президентом ПАР Табо Мбекі, першим президентом АС.

Вищий орган АС – Асамблея, що проводиться на рівні глав держав і урядів раз на рік. У 2004 р. було створено Панафриканський парламент, який згодом має стати вищим законодавчим органом АС. Також усередині АС діють Повноважний орган АС (до 2009 р. – Комісія АС), Виконавча рада, Рада миру і безпеки, Верховний суд, створені такі фінансові установи, як Африканський центральний банк, Африканський валютний фонд, Африканський інвестиційний банк.

Основними завданнями АС проголошено ведення діалогу зі світовим співтовариством з єдиних позицій (у тому числі прийняття рішень, здатних відповідати на виклики економічної глобалізації), захист суверенітету, територіальної цілісності держав-членів, сприяння підтриманню миру, безпеки і стабільності на континенті, ефективне вирішення регіональних конфліктів. Основна відмінність АС від ОАЄ полягає в тому, що головним пріоритетом діяльності нової організації проголошується економічна інтеграція, необхідними складовими якої є формування регіонального спільного ринку та валютного союзу, ліквідація бар'єрів на шляху руху капіталів і робочої сили.

Одним з основоположних принципів діяльності АС проголошено повагу до державних кордонів держав – членів організації, що існували на момент здобуття ними незалежності. Крім того, в Установчому акті АС акцентується увага на взаємозалежності держав-членів. Передбачається також право АС на підставі рішення Асамблеї глав держав і урядів (прийнятому 2/3 голосів) на прямі (у тому числі збройні) втручання у внутрішні справи держави-члена в разі геноциду, воєнних злочинів і злочинів проти людства. Принципово новим є положення, згідно з яким до участі в роботі АС не допускаються представники урядів, що прийшли до влади неконституційним шляхом. В Установчому акті визначено також комплекс заходів щодо забезпечення виконання рішень Асамблеї АС, зокрема введення політико-економічних санкцій (позбавлення права голосу на Асамблеї, припинення транспортних і телекомунікаційних зв'язків тощо), застосування яких сприятиме втіленню в життя колективних рішень.

На самітах 2007–2009 рр. М. Каддафі висунув пропозицію про створення Сполучених Штатів Африки замість АС і формування континентального уряду з широкими повноваженнями. Ця пропозиція не отримала підтримки ПАР, Нігерії та Кенії, які не захотіли втрачати частину свого суверенітету на користь єдиного уряду континенту. У результаті було вирішено лише трохи розширити повноваження Комісії АС, перейменувавши її на Повноважний орган АС.

На думку голови Комітету у міжнародних справах Ради Федерації РФ М. Маргелова, «африканська інтеграція сьогодні – це боротьба між різними групами країн за вплив на континенті, за якими стоять інтереси не тільки африканських держав, а й США, Євросоюзу, Китаю та інших серйозних міжнародних гравців, тому політичне і економічне об'єднання континенту, що є оптимальним виходом з безлічі кризових ситуацій в Африці, поки видається справою далекого майбутнього».

М. А. Шепєлєв

АХЕМЕНІДІВ ІМПЕРІЯ – одна з великих світових імперій, політична суперструктура близькосхідної давнини, яка справила істотний вплив на розвиток цивілізації. Античними джерелами, що свідчать про існування А. і., її особливості та правителів, є твори Геродота і Фукідіда. Політичну історію імперії досліджували А. Тойнбі, В. Фогельсанг та ін.

Представники династії Ахеменідів були великими правителями стародавнього Близького Сходу. Центром імперії був палац Персеполя (на південному заході Ірану). Створення А. і. датується 547 р. до н. е., періодом підкорення Лідії й об'єднання Північної Месопотамії, Північної Сирії і Південно-Східної Туреччини правителем Парси, Кіром II Великим, Ахеменідом (558–530 до н. е.). У 539 р. до н. е. завоювання Ахеменідів поширилися на території Анатолії, Вавілонії і Палестини. Державне утворення персів і мідян перетворилося на гігантську імперію, підкоривши в 525 р. до н. е. Єгипет, Фінікію, простори Малої Азії. А. і. включала території від середземноморського побережжя до середньоазійських регіонів, простори від Єгипту до Індії і поширилася до Європи на 200 років.

Особливістю під час створення імперії стало добровільне підпорядкування невеликих держав. Влада А. і. проводила політику терпимості до традицій завойованих поселень, їх релігії і культури. Факторами імперських успіхів були державні реформи, що зміцнювали центральну владу, досвід управління численними племенами і народами, особливості політичної системи і соціальної структури. Відмінністю правління династії Ахеменідів було обґрунтування встановлення нового політичного ладу концепцією визволителів і його божественною природою.

Адміністративна структура А. і. й особливості її соціальної системи мали ассирійське походження. Під час правління династії Ахеменідів перси, увійшовши до еліти, ієрархічних сходів мідійско-скіфського управління, зберегли її устрій. Політика ахеменідських царів щодо завойованих країн, які оголошувалися сатрапіями, відрізнялася гнучкістю і далекоглядністю. Територіально А. і. була поділена на 20 провінцій, якими управляли відповідальні перед центральною владою, призначені на посаду царем губернатори (сатрапи, в окремих джерелах іменовані префектами або преторами) та їх заступники, що виконували функції збирачів податків, мали судові й фінансові повноваження. Окремі сатрапії володіли широкою автономією, проводили власну зовнішню політику. Відповідальність, яку несли перські

сатрапи, сприяла розвитку економічного потенціалу провінцій.

Перси в адміністративному устрої А. і. посідали привілейоване становище. Великі адміністративні територіальні одиниці очолювалися етнічними персами, дрібніші області – бактрійцями і согдійцями, представники осілої аристократії Середньої Азії. Вихідці з кочового середовища, як правило, керівних посад не посідали.

Сатрапії, особливо великі, поділялися на області, очолювані місцевими правителями з колишнім адміністративним апаратом влади та органами місцевого самоврядування. Політична структура А. і. зберегла традиційну систему правління як в іранських, так і в неіранських регіонах. Імперська система будувалася на підставі підтримки владою адміністрації східноіранських областей скіфського походження і здійснення контролю над ними з метою підтримки центральної влади в завойованих землях. Функціонував розгалужений чиновницький апарат.

Дотримувалися політичні традиції завойованих народів (коронації на царство за місцевими звичаями, поклоніння місцевим божествам та ін.). А. і. характеризувалася терпимістю до релігій земель, що увійшли до її складу. Кір II протегував релігіям підкорених народів. Наприклад, його указом вигнаним євреям було дозволено повернутися до Єрусалима в 538 р. до н. е. Зміцненню А. і. сприяли такі акції, як відновлення жрецьких шкіл, будівництво храмів. Було здійснено перше офіційне перське карбування.

Імперським нововведенням стало встановлення принципу верховенства права (Дарій кодифікував вавилонське прецедентне право) та запровадження ефективної судової влади. В економічній сфері новий лад не втручався у функціонування центрів торгівлі й ремесел на завойованих територіях, що забезпечило добровільне підпорядкування імперським порядкам. Центральна влада зміцнювала державу, відбудовувала міста, покращувала дороги й удосконалювала систему зв'язку і повідомлень. Сатрапії мали сплачувати данину.

Було запроваджено розмежування цивільної і військової влади. Незалежні від сатрапа постійні військові гарнізони перської армії, що складалися здебільшого із середньоазійських кочівників і представників інших (осілих) народів Середньої Азії і Східного Ірану, розміщувалися в стратегічних центрах по всій території імперії.

У пізніші періоди існування А. і. її політика змінилася – за Ксеркса з повсталими сатрапіями нещадно розправлялися, невдоволене населення знищувалося, майно конфісковувалося (у Вавилоні, Мідії, Парсі).

Відносини персів і греків, західний аспект зовнішньої політики імперії, є одним з найвідоміших сюжетів у світовій історії. Кордони А. і. проходили поблизу від грецьких. А. і. вела греко-перські війни, у результаті яких у середині V ст. до н. е. перси були відтіснені з грецької Малої Азії. У великих сатрапіях – Єгипті, Сирії, Лідії, – спалахнули антиперські повстання, які були придавлені, проте призвели до послаблення імперії. Спроби здолати Грецію, священний символ західної цивілізації, навіть із залученням величезних ресурсів, зазнали поразки.

У V ст. до н. е. настав період занепаду А. і., відокремлення від неї околичних земель. У цей час мідяни та перси змагалися за право спадкоємництва. V–IV ст. до н. е. характеризувалися постійними міжусобицями претендентів на перський трон. Незважаючи на тимчасову стабілізацію верховної влади за Артаксеркса II, до кінця його правління імперія втратила території Кіпру, Кілікії і Лідії. Існування А. і. тривало до 331 р. до н. е., часу східного походу Александра Македонського. Після вирішальної битви при Гавгамелах 1 жовтня 331 р. до н. е.

Дарій III утік у Бактрію і був убитий, А. і. припинила існування.

Особливостями А. і. була її інтернаціональна природа, яка проявлялася в її правовій і фінансовій системах, використанні арамейської мови як засобу адміністративного і міжнародного спілкування, її мистецтві. Імперська політика вирізнялася універсалізмом, відповідальністю і справедливістю, які забезпечили існування величезної імперії, що охоплювала десятки держав і народів, майже на 200 років. Чимало принципів і традицій імперського правління Ахеменідів справили помітний вплив на іудейсько-християнський світ. Водночас історія А. і. продемонструвала неможливість постійного утримання значних завойованих територій, нескінченної експансії.

О. В. Скребець

Б

БАЛАНСУ СИЛ КОНЦЕПЦІЯ – концепція регулювання міжнародних відносин на основі управління співвідношенням сил між державами.

Ідея Б. с. відома вже за часів античності, її рецепція відбувається в епоху Відродження (XV–XVI ст.). Вже французький історик та дипломат Філіпп де Комін відмічав, що кожен великий народ та держава мають свою особливу противагу: королівство Францію Бог створив для протистояння англійцям, для Англії він створив шотландців, для Іспанії – португальців, для Австрійського дому – Баварію.

Б. с. к. вперше в Новий час висунули в Італії ідеологи нового суспільства на противагу середньовічному уявленню про єдиний християнський світ, який передбачав феодальну ієрархію держав. Її сформулювали Б. Русселен та Ф. Гвічардіні. Ідея підтримання рівноваги у Італії, що була об'єктом боротьби між двома великими державами – Францією та Іспанією, неминуче переросла в ідею балансу сил у Європі. У першій половині XVII ст. один з лідерів французьких гугенотів герцог Роанській висловив загальноприйняту думку про те, що Франція і Іспанія займають два полюси міжнародної політики і баланс сил між ними повинен бути дороговказом для політиків інших країн.

Теоретично Б. с. к. обґрунтував Жан Боден у 1576 р.: слід перешкодити досягненню будь-яким володарем такої могутності, яка б дала йому змогу нав'язувати свою волю як закон іншим країнам. Подібні погляди поділяв також, зокрема, Ф. Бекон. Доктрина балансу сил створила політичну перешкоду на шляху об'єднання Європи під владою династії Габсбургів за формулою Ернандо де Асуни: «один монарх, одна імперія, один меч».

Можна виокремити основні підходи до розуміння Б. с. к.: 1) як політики, спрямованої на певний розподіл воєнної сили; 2) як опису будь-якого істинного стану справ у світовому співтоваристві; 3) як відносно рівний розподіл сили у світовій системі; 4) як будь-який розподіл сили у світовій системі.

Переважно Б. с. розглядається у двох останніх значеннях. Сутність балансу сил як відносно рівного розподілу сили ґрунтується на ідеї про те, що жодна держава не повинна мати достатньо сили, щоб становити загрозу для іншої, а якщо хтось виривається вперед, усі інші мають укласти союз для відновлення статус-кво. В останньому значенні баланс сил є загальним принципом рівноваги системи та притаманний усім історичним її станам. У кожний момент він визначає усталеність та рівноважність системи, а його зміни супроводжуються структурними кризами.

Доречним є розведення цих двох значень та визначення відносно рівного розподілу сили як рівноваги сил, а будь-якого розподілу сили – як Б. с. У такому значенні Б. с. є універсальною рисою кожної міжнародної системи, а рівновага сил виконує такі функції: 1) перешкоджає перетворенню світової системи як системи держав на єдину глобальну імперію; 2) сприяє певному захисту незалежних малих держав від домінування великих держав; 3) сприяє збереженню середніх розмірів держав. Як Б. с., так і рівновага сил обумовлюють інститути, від яких залежить міжнародний порядок, у тому числі міжнародне право та дипломатію.

На думку Емера де Ватттеля, Європа становить політичну систему, певну цілісність, у якій все пов'язане з відносинами та інтересами націй. Він використовує для характеристики цієї системи термін «політична рівновага», під якою розуміється стан речей, за якого кожна держава не здатна мати абсолютну перевагу над іншими та встановлювати для них закони. Найправильнішим засобом збереження рівноваги було б створення порядку, за якого б жодна держава не переважала набагато інші, щоб усі вони або значна їх більшість були б приблизно рівними за силою. Але Е. Ваттель ставить питання про засоби закріплення цієї рівності, підкреслюючи, що торгівля, промисловість, войовничість швидко призведуть до її зникнення.

А. Тойнбі сформулював закон рівноваги сил: «Закон рівноваги сил є системою політичної динаміки, що набуває сили кожного разу, коли цивілізація розпадається на ряд взаємно непов'язаних держав. У загальному вигляді він виконує функцію збереження середніх розмірів держави».

Б. с., базований на відносно рівному розподілі сили між учасниками міжнародних відносин, гарантує певну стабільність самої системи міжнародних відносин. Б. с. можна також охарактеризувати як динамічний стан відносин між державами через постійне чергування процесів порушення балансу і встановлення нової рівноваги. Прикладом є гонка озброєнь часів «холодної війни».

Але рівновага сил, основана на конвенційній зброї, містила в собі потенційну можливість для будь-якої сторони порушити цю рівновагу на свою користь та забезпечити собі переважне становище шляхом винайдення нових видів зброї, кращої тактики її застосування, оволодіння якоюсь новою територією, придбання нових союзників. У цих умовах рівновага сил становила динамічний процес постійних змін у співвідношенні сил та постійного відновлення порушеної рівноваги.

На практиці політика рівноваги сил може іноді призводити до поділу території менш важливого учасника системи, як трапилося з Польщею в 1770–1790-х рр. Вона передбачає постійний процес перевіряння сили за допомогою контрсили шляхом створення неусталених, тимчасових союзів та контрсоюзів. Вона проявляється у постійному розпалюванні суперечностей між сторонами, протиставленні одних держав іншим, застосуванні або погрозах застосування сили для досягнення вигідної позиції.

Як раніше, так і тепер, концепції «балансу сил», «силової рівноваги», «балансу мощі», єдині дають змогу будувати практичну зовнішню політику для всіх держав незалежно від типів їх соціальних систем або ідеологій. Вони не тільки не відкинуті лібералами, а й доповнюють ліберальні підходи у сферах, де ці підходи не діють або не забезпечують ефективного результату.

При цьому слід ураховувати, що зі створенням ядерної зброї виникає ситуація «воєнного пату». Специфіка ядерних сил у сучасну епоху полягає в тому, що жодна гонка озброєнь не дасть жодній зі сторін можливості отримати вирішальну стратегічну перевагу та захиститись від ризику та наслідків раптового ядерного удару. Наївним анахронізмом є уявлення про те, що для створення рівноваги сил необхідна арифметична рівність ядерних потенціалів. У цих умовах стратегічна ядерна міць виступає не як зброя прямої дії, а як знаряддя залякування. Самовбивчий характер ядерних засобів боротьби з необхідністю вимагає розвитку нових непрямих засобів ведення війни, з урахуванням водночас, що в епоху рівноваги ядерних сил сфера свободи дій є для обох сторін далеко не безмежною і, навпаки, дуже обмеженою.

Б. с. тісно пов'язаний з балансом інтересів. Зокрема, коли вихід з конфлікту через незбіг інтересів неможливий, то протистояння може відбуватися на основі Б. с., який у свою чергу, може

породити нові інтереси, що призведуть до завершення конфлікту. Наприклад, виснаження сторін через важкі умови, підтримку Б. с. або збільшення сили до обсягів, які можуть завдати шкоди самій державі.

Порушення Б. с. можна використати з метою демонстрації збільшення сили однієї зі сторін. Другий варіант – підтримка непорушності Б. с. з метою примусити конфліктуючі сторони шукати компромісний вихід із ситуації. Третій варіант використання Б. с. – одночасне збільшення сил кожної зі сторін і підтримання балансу. Результатом третього варіанта також може стати прагнення сторін до зменшення інтенсивності конфлікту, але зазвичай політика Б. с. може призвести до конфліктів із переростанням їх у силову фазу.

Г. Кіссінджер зазначав, що ніколи протягом усієї своєї історії Америка не брала участі в системі Б. с., у період до двох світових війн Америка отримувала вигоду від комбінацій системи Б. с., без залучення до її маневрів і водночас маючи можливість використовувати її на власний розсуд. Проте США завжди чітко стежили за Б. с. на міжнародній арені й коригували його відповідно до своїх інтересів. Нині США прагнуть за рахунок використання інтересів інших держав та геополітичних чинників забезпечувати собі вигідне становище на міжнародній арені та досягати зовнішньополітичних цілей. У рамках Б. с. к. для США характерне виконання ролі арбітра в міжнародних справах. Ця тактика дає змогу підтримувати протистояння як мінімум двох держав і стежити, щоб жодна з них не здобула стратегічної переваги.

О. С. Двуреченська, М. А. Шепєлєв

БАЛКАНІЗАЦІЯ – процес дезінтеграції поліетнічних держав, що супроводжується спалахом збройних міжетнічних та міжрелігійних конфліктів, з утягненням у них зовнішніх «центрів сили». Виникнення терміна пов'язане з образом Балканського півострова як «порохової бочки Європи», що історично неодноразово ставала джерелом масових націоналістичних рухів і територіальних конфліктів, ескалація яких призводила до загальноєвропейських і світових конфліктів. Передумовою для розгортання цього процесу є низький престиж домінуючої етнічної групи та заміна асиміляції етнічним сепаратизмом як напрямом масової мобілізації. У такому разі домінуюча етнічна група стає не тільки непривабливою, а й перетворюється на негативну точку співвіднесення.

А. Г. Задохін зазначає: «Балкани є місцем переплетення небезпечних і насильницьких конфліктів вже через те, що цей регіон формується як особлива контактна зона – простір, де на перетині трансконтинентальних комунікацій увійшли в пряме зіткнення регіональні системи Близького Сходу, Євразії та Європи, де вступили в пару і релігійні системи ісламу і християнства, православ'я і католицизму». Це зумовило ситуацію протистояння культур, або «зіткнення цивілізацій», що провокує напруженість і силові конфлікти. Вона підсилюється тим, що Балкани мають важливе геостратегічне значення в умовах загострення боротьби між провідними європейськими державами за можливість контролювати регіональні та світові комунікації і ринки. Ці держави прагнуть використовувати ту чи іншу кризову або конфліктну ситуацію на Балканах насамперед у власних інтересах, не зважаючи на інтереси та почуття інших країн і народів.

Державні кордони на Балканах перекроювалися неодноразово, так само, як неодноразово змінювався склад населення певних районів. У зв'язку з цим виникло багато спірних територіальних питань. Крім того, кордони проводилися з урахуванням інтересів великих держав, які бачили в тій чи іншій балканській державі свого союзника або союзника свого супротивника. Тому на

Балканах немає жодного державного кордону, який сусідні держави могли б вважати справедливим. За цих умов на потрійному конфесійному кордоні (католицької, православної та мусульманської) Австро-Угорщини, Сербії та Османської імперії розкрилися сербсько-хорватські, боснійські, грецько-албанські, сербсько-албанські, угорсько-румунські та інші історичні суперечності.

Термін «Б.» застосовується також за аналогією до низки «гарячих точок» як в Європі, так і в Африці та Азії. І. Лолан говорить про «Б. планети», під якою розуміє «необоротний процес розпаду відносин солідарності й взаємозалежності, що поступово встановились у повоєнному світі». На думку С. Кургіняна, Б. зумовлена «неврозом незалежності, неврозом самостійності» в малих народів. У процесі Б. відбувається посилення відцентрових тенденцій, розпад багатонаціональних держав, наростання внутрішньорегіональних суперечностей, ослаблення взаємодії і кооперації між країнами і народами, зростання загроз злиття численних кризових ситуацій у широкомасштабну війну з можливістю переростання її в неконтрольовану глобальну конфронтацію.

Б. передбачає втілення ідеї «нового трайбалізму», на противагу тезі про дедалі більше об'єднання світу висувається теза про його дедалі більшу дезінтеграцію. Логічним у такому разі вважається «світовий сплеск сецесіонізму». Щоправда, деякі дослідники, зокрема Д. Несбіт, упевнені, що виникнення на місці певної наддержави малих, але ефективних державних утворень відкриє нові можливості демократизації та національного самовираження.

Останнім часом великого поширення термін набув після статті британського екс-прем'єр-міністра Гордона Брауна, присвяченої 300-річчю об'єднання Англії і Шотландії, в якій він обіцяв не допустити «Б.» Сполученого Королівства. Провідний аналітик RAND Corporation генерал Грем Фуллер сформулював модель майбутнього, згідно з якою головним процесом XXI ст. буде створення 800 нових країн, що відколються від великих держав. У Росії активно обговорюються сценарії Б. Кавказу, модераторами якої можуть стати Іран, Туреччина, США та власне Росія. З. Бжезинський говорить про «перетворення Близького Сходу в Балкани XXI ст.», попереджаючи, що саме в цьому регіоні в майбутні 10–15 років на нашій планеті може спалахнути глобальний ядерний конфлікт.

Процес Б. може бути тривалим і повільним, тому послаблення державного контролю може затягнутися на багато десятиліть чи століття. Так, на Балканах у XIX – на початку XX ст. відкритий культурний опір і мобілізація ніколи не зникали. Також Б. може розпочатися досить швидко, як відбувалося при ослабленні центральної влади правління в СРСР з середини 1980-х рр.; і в такому разі вважається, що який би курс культурної політики не був обраний правителями, він все одно сприятиме опору.

М. А. Шепєлєв

БАЛКАНСЬКІ ВІЙНИ – воєнний конфлікт на Балканському півострові в 1912–1913 рр. Б. в. стали результатом занепаду Османської імперії та були спричинені невдоволенням Балканських держав (переважно слов'янських) результатами Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Відбулося дві окремих Б. в., у яких взяли участь всі держави Балканського півострова, об'єднані під час воєнних кампаній у різних комбінаціях.

Перша Б. в. (9 жовтня 1912 р. – 30 травня 1913 р.) велася Балканським союзом у складі Болгарії, Сербії, Греції та Чорногорії проти Османської імперії. На початку XX ст. Османська імперія перебувала в стані глибокої системної суспільно-політичної кризи, наслідком якої стало повстання «младотурків» 1908 р. Остаточна анексія Австро-Угорською імперією Боснії в 1909 р., Албанське національне повстання 1910–1912 рр. та

поразки в битвах Італійсько-турецької війни, яка почалася 29 вересня 1911 р., засвідчили воєнно-політичну слабкість Османської імперії. Цим скористалися країни Балканського союзу.

9 жовтня 1912 р. Чорногорія оголосила війну Османській імперії (напад на Шкодер). До 18 жовтня 1912 р., коли в Лозанні було підписано мирний договір Туреччини з Італією, до Чорногорії приєдналися Сербія, Болгарія та Греція. Війська Османської імперії в Європі майже в 1,5 раза поступалися військам країн Балканського союзу, які разом виставили майже 1 млн солдатів (найсильніша армія була в Болгарії). Турецькі війська зазнали великих поразок. Війна велася з активним застосуванням новітньої військової техніки (зокрема, 29 жовтня 1912 р. в битві під Люлебургазом болгарська авіація вперше в історії здійснила повітряне бомбардування). Слов'янські війська часом негідно ставилися до поранених та полонених ворогів, про що замовчувалося в Європі. 17–18 листопада 1912 р. болгарські війська здійснили спробу захопити Константинополь (Стамбул), яка закінчилася невдачею.

3 листопада 1912 р. уряд Османської імперії офіційно запросив посередництва великих держав для укладення мирної угоди. 17 грудня 1912 р. в Лондоні розпочалася конференція за участі послів великих держав з метою укладання мирного договору на умовах автономії Албанії та надання Сербії виходу до Адріатичного моря. Але Болгарія, яка сподівалася захопити Константинополь та починала претендувати на провідну роль серед південних слов'ян, ігнорувала результати цих переговорів. 13 січня 1913 р. Лондонська конференція закінчилася безрезультатно. Державний переворот 23 січня 1913 р. та прихід до влади в Османській імперії младотурків призвів до остаточного відновлення війни.

Проте воєнний успіх був на боці держав Балканського союзу. 26 березня 1913 р. болгаро-сербські війська захопили Едирне – 60 тис. турецьких солдат потрапили в полон. 23 квітня 1913 р. чорногорська армія нарешті оволоділа турецькою фортецею Шкодер, яку облягала з самого початку війни. Продовження бойових дій для турецьких військ втратило сенс.

Протягом квітня 1913 р. Османська імперія поступово уклала перемир'я з усіма державами Балканського союзу. 30 травня 1913 р. в Лондоні було підписано остаточний мирний договір, за яким Албанія ставала незалежною, а Османська імперія втрачала на користь держав-переможниць майже всі свої володіння в Європі (крім невеликої території навколо Стамбула) разом з о. Крит. Учасники Балканського союзу отримували значні території: Греція – Салоніки, Болгарія – вихід до Егейського моря, Сербія – майже всю Македонію та Косовський край.

Перша Б. в. призвела до докорінної зміни політичної ситуації в регіоні. П'ятисотлітня гегемонія Османської імперії на Балканах закінчилася: численні православні слов'яни звільнилися від національного та релігійного гніту, виникла нова держава (Албанія), а Болгарія остаточно підтвердила свій статус незалежної держави. Водночас 1-ша Б. в. призвела до виникнення конкуренції між проросійськи орієнтованою Сербією та пронімецькою Болгарією за домінування на звільненому просторі. Невключеність Македонії до складу Болгарії спричинила незадоволення останньої результатами війни, а включення Косова до складу Сербії заклало фундамент набагато пізніших конфліктів.

Друга Б. в. (29 червня – 10 серпня 1913 р.) велася проти Болгарії її колишніми союзниками, до яких приєдналися Румунія та Османська імперія. Війну зумовила незгода країн регіону зі зростаючими претензіями Болгарії на гегемонію на Балканах та небажанням держав Антанти отримати замість слабкої пронімецької Османської імперії потужну пронімецьку Болгарію.

Впродовж усієї 1-ї Б. в. Румунія вимагала за свій нейтралітет територіальних поступок від Болгарії (що було реалізовано передачею Румунії м. Силістра в Добруджі). Вже під час спільних бойових дій проти турок відбувалися збройні сутички сербської та болгарської армій в Македонії, більшість населення якої становили болгари. Передача значної частини цих земель Сербії як компенсації за невихід до Адріатичного моря остаточно посварила її з Болгарією. Греція, яка також не отримала цієї території, планувала компенсувати це за рахунок Південної Фракії, переданої за Лондонським мирним договором Болгарії.

На додаток, після остаточної поразки Османської імперії до ситуації на Балканах почали втручатися великі держави. Країни Троїстого союзу розраховували, що Болгарія замінить Османську імперію в справі утримання Сербії, Румунії та Греції від участі в можливому конфлікті Австро-Угорщини з країнами Антанти. Водночас Російська імперія намагалася зберегти монолітність Балканського союзу, який фактично був інструментом агресивної політики Росії на Балканах.

Ще до підписання мирного договору в 1-й Б. в. Сербія, Греція та Румунія уклали союз проти Болгарії. За тиждень після укладення Лондонського мирного договору до цього союзу приєдналася Османська імперія. У свою чергу, Болгарія уклала оборонну угоду з Австро-Угорською імперією. Намагання російського імператора Миколи II здійснити арбітраж у територіальних суперечках (на прохання Болгарії) успіху не мало.

29 червня 1913 р. болгарські війська напали на війська Сербії та Греції в Македонії. Плани болгарського військового командування по черзі розгромити Грецію, Сербію та Румунію не справдилися. Наступ здійснювався недостатніми силами, а противники Болгарії встигли підготуватися до війни з нею – їх війська мали чотирикратну перевагу. Невдовзі до бойових дій приєдналися Румунія та Османська імперія. Німеччина утримала Австро-Угорщину від втручання, оскільки Троїстий союз не був готовий до ескалації конфлікту до масштабів загальноєвропейської війни. У цій ситуації уряд Болгарії не вбачав за можливе продовження війни і 30 липня 1913 р. було укладено перемир'я.

10 серпня 1913 р. у Бухаресті укладено мирний договір, за яким Болгарія робила значні територіальні поступки Сербії, Греції та Румунії. 29 вересня в Константинополі аналогічний мирний договір було укладено з Османською імперією.

У результаті 2-ї Б. в. політична ситуація в регіоні знову змінилася. Колись монолітний Балканський союз розпався, а замість нього сформувалися два ворогуючі табори: прибічників Антанти (Сербія та Греція) та прибічників Троїстого союзу (Болгарія та Туреччина). Раніше нейтральні Румунія та Чорногорія остаточно схилилися на бік Антанти. Це заклало передумови участі країн Балканського півострова в Першій світовій війні.

О. С. Копотонцев

БАРСЕЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС – називають також Європейсько-Середземноморським партнерством або Середземноморським союзом – процес європейського та середземноморського співробітництва, дієвий інструмент реалізації інтеграційної стратегії Європейського Союзу, базований на інноваційній моделі розвитку стратегічних відносин між країнами, що входять до Європейського Союзу та Середземномор'я (Північної Африки і регіону Середнього Сходу).

Витоки Б. п. лежать у 1970-х рр., коли Європа досягала багатосторонніх домовленостей стосовно надання допомоги регіонам Магрибу (Алжир, Лівія, Марокко, Мавританія та Туніс) і Машреку (Ліван, Йорданія, Сирія та Єгипет). У 1990-х роках ЄС переглянув рішення щодо здійснення окремих регіональних

політик, результатом чого стала спільна політика стосовно країн Середземномор'я без поділу на регіони. Таким чином, Б. п. створив базу для формування нових регіональних відносин (стабільність і мир між територіями, постійні політичні консультації та консультації з безпеки, міжкультурне порозуміння тощо).

Б. п. був започаткований Барселонською декларацією 28 листопада 1995 р. у м. Барселона (Іспанія) на Європейсько-Середземноморській конференції, в якій взяли участь 15 тогочасних країн — членів ЄС та 12 країн Середземномор'я. Б. п. мав стати основою політичної, економічної та культурної співпраці з урахуванням специфічних умов функціонування кожної країни задля окреслення пріоритетних стратегій взаємодії для кожного учасника окремо. Специфікою Б. п. є те, що в його рамках співіснують такі антагоністичні учасники як Ізраїль та Палестинська автономія.

Метою Б. п. була співпраця країн Середземномор'я з країнами ЄС шляхом реалізації спільних проектів у різних сферах (створення зони вільної торгівлі, модернізація енергетичної галузі, розвиток сільських територій, боротьба з безробіттям, заохочення зовнішніх інвестицій тощо). У Барселонській декларації було визначено три базові напрями співробітництва між країнами ЄС та Середземномор'я: політичний діалог (формування спільної зони миру і стабільності через неприпустимість використання сили у політиці та шляхом постійного діалогу з питань безпеки); економічне співробітництво (формування на основі фінансово-економічного партнерства вільних економічних зон); взаємодія в культурній та гуманітарній сфері (створення зони спільного процвітання шляхом соціальної, культурної та гуманітарної співпраці, метою якої є міжкультурний діалог).

Починаючи з 2004 р., Б. п. став складовою Європейської політики сусідства, яка ставить за мету створення гомогенного простору добробуту та стабільності. Три основні напрями Барселонської декларації (політичний діалог, економічне співробітництво, взаємодія у культурній та гуманітарній сферах) було доповнено у 2005 р. так званим IV розділом, який стосувався питань міграції, соціальної інтеграції, правосуддя та безпеки.

Певних змін Б. п. надав саміт «Барселонський процес: Союз для Середземномор'я», який відбувся 13 липня 2008 р. у Парижі за ініціативою Франції, що головувала на той час в ЄС. У роботі саміту взяли участь усі 27 країн — членів ЄС, а також 5 країн Європи, що не входять до ЄС (Албанія, Боснія та Герцеговина, Монако, Чорногорія і Хорватія) та 11 країн півдня Середземномор'я (Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Марокко, Палестинська автономія, Сирія, Туніс, Туреччина і Мавританія). Саміту передувала активна діяльність президента Франції Ніколя Саркозі, який, оголосивши ще в 2007 р. про створення «Союзу для Середземномор'я», змушений був згодом піти на поступки Німеччині та врахувати запити всіх країн — членів ЄС (а не лише тих, які мають вихід до Середземного моря, як спочатку планувала Франція). У результаті тривалих консультацій проект «Союзу для Середземномор'я», запропонований Н. Саркозі, зазнав змін, отримавши статус загальноєвропейської ініціативи, яка здійснюється в руслі Б. п.

Результатом саміту стало прийняття Паризької декларації, згідно з якою суттєво поглиблювалася участь країн — членів ЄС у регіональній політиці Півдня. У рамках Б. п. ЄС був єдиною структурою, що приймає рішення та фінансує проекти. Після Паризького саміту в «Союзі для Середземномор'я» пропонувалося ввести форму спільного головування, де один головуючий від ЄС, другий — від країни Півдня. Також планувалося запровадити таку інституціональну новацію як спільний секретаріат для відбору проектів, що насамперед необхідні певному регіону.

У Паризьку декларацію майже без змін було перенесено базові положення Барселонської декларації. Було визначено шість основних напрямів співробітництва: боротьба із забрудненням Середземного моря; розвиток морського та наземного транспорту між берегами Середземного моря, будівництво прибережних магістралей, модернізація залізничних ліній сполучення країн Магрибу з метою забезпечення доступності та підвищення рівня безпеки для людей і товарів; спільне забезпечення громадської безпеки та попередження природних і гуманітарних катастроф; розвиток альтернативних джерел енергії, що включає використання сонячної енергії Середземномор'я; розвиток вищої освіти, наукових досліджень, створення євро-середземноморського університету; розвиток мікро-, малих і середніх підприємств.

Таким чином, після Паризького саміту було визначено, що економічні та гуманітарні проекти у рамках «Союзу для Середземномор'я» мають стати пріоритетними. Хоча на сьогодні в країнах Середземномор'я є кілька джерел нестабільності (палестино-ізраїльський конфлікт, турецько-грецьке протистояння, напружені відносини між християнами та мусульманами, між сунітами та шиїтами тощо), першорядними мають стати завдання вирішення нагальних економічних проблем, незважаючи на проблеми врегулювання конфліктів та такі складові Б. п., як перемога демократичних стандартів (зокрема, плюралізм, громадянське суспільство, верховенство закону). Разом з тим у рамках сучасного перебігу Б. п. вважається, що відповідальність за результати його впровадження має бути розподілена між усіма країнами учасницями.

Г. М. Куц

БЕЗПЕКА ДЕРЖАВНА — стан, за якого надійно захищені від зовнішніх і внутрішніх загроз конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність та життєво важливі інтереси держави, її політичний, економічний, оборонний, науково-технічний та інформаційний потенціал.

Термін «Б. д.» у 1936 р. був офіційно включений до тексту Конституції СРСР (пункт «і» ст. 14 гл. 2) і почав вживатися в документах і актах органів Радянської держави, у радянській правовій літературі. Частина однієї групи авторів розглядала Б. д. як стан міцності та непорушності державного і суспільного ладу держави, непорушності її територіальної цілісності і незалежності у визначенні зовнішньої і внутрішньої політики, інша частина бачила Б. д. як стан захищеності від підривної діяльності супротивника. Представники другої групи розкривають поняття Б. д. через систему суспільних відносин, що забезпечують незалежність державного і суспільного ладу. Треті вважають, що Б. д. — здатність держави протистояти ворожим силам і захищати інтереси народу.

Розрізняють два аспекти безпеки: гіпотетична відсутність небезпеки, самої можливості яких-небудь потрясінь, катаклізмів та реальна захищеність від небезпек, здатність надійно протистояти їм. Поняття безпеки містить виявлення, систематизацію, оцінку всіх можливих джерел і параметрів загроз. У сучасних умовах Б. д. залежить від стану збройних сил, економічної міцності, характеру участі в міжнародному поділі праці, конкурентоспроможності економіки, якості системи освіти, добробуту громадян та суспільних настроїв, якості уряду та якості дипломатії.

Безпека може вимірюватися за такими одиницями:

– військова безпека, яка проявляється у взаємодії двох рівнів потенційних можливостей збройного нападу і оборони та сприйняття міжнародними акторами намірів один одного (основною ознакою цієї взаємодії є фактичне застосування або ймовірність застосування збройного політичного насильства);

– політична безпека, яка проявляється в організаційній стабільності держав, їх систем відносин і управління, ідеологічних і ціннісних систем, що надають їм закономірності;
– соціальна безпека, що проявляється у можливості підтримання в межах прийнятних умов традиційних моделей мови, культури, релігійної та національної ідентичності й звичаїв;
– економічна безпека, яка проявляється у доступі до ресурсів, фінансів та ринків, необхідних для підтримання прийнятних умов добробуту та влади (продовольча, енергетична, фінансова, технологічна та науково-технічна безпека);
– інформаційно-психологічна безпека, яка проявляється у захищеності особистості, різноманітних соціальних груп і об'єднань людей від впливів, здатних проти їх волі й бажання змінювати психічні стани й психологічні характеристики людини, модифікувати її поведінку й обмежувати свободу вибору;
– екологічна безпека, яка проявляється у збереженні атмосфери як основної системи життєзабезпечення, від якої залежать усі інші дії людини.

У. Ліппман зазначав, що «держава перебуває в стані безпеки, коли їй не доводиться приносити в жертву свої національні інтереси з метою уникнення війни і коли вона здатна за допомогою війни захистити ці інтереси у разі зазіхання на них».

Б. д. складається та оцінюється за такими параметрами:
– здатність забезпечити фізичне існування і територіальну недоторканність держави від будь-яких зовнішніх та внутрішніх загроз;
– забезпечення гарантій від зовнішнього втручання у внутрішні справи;
– запобігання потенційним непередбачуваним загрозам, загрозі самому способу життя.

У крайньому прояві ця мета виступає як забезпечення виживання людства, що означає збереження держави як носія та реалізатора спільних цінностей, які визначають спосіб життя певного народу.

У сучасних умовах у багатьох аспектах Б. д. стала похідною від міжнародної безпеки. Раніше внутрішньо стабільна держава була достатньо впевнена в тому, що вона забезпечить свою безпеку від зовнішніх загроз, але сьогодні міжнародна сфера може в принципі зламати будь-яку внутрішньо стабільну державу, навіть зовсім не агресивну. І, навпаки, гарантії міжнародної безпеки можуть стати міцним фактором підтримання внутрішньої Б. д.

Безумовно, нині вже неможливо забезпечити свою безпеку за рахунок безпеки інших держав. Безпека має бути тільки для всіх та рівною для всіх (принципи загальності та рівності безпеки). Рівна безпека полягає в тому, що всі держави мають рівне право на забезпечення власної безпеки. Винахід і гонка ракетно-ядерних озброєнь зробили кожну державу, кожний регіон і кожного індивіда абсолютно взаємозалежними в тому розумінні, що фізичне виживання всіх і кожного з них стало спільною й головною проблемою. Зниження ймовірності глобального знищення життя на Землі після зупинення біполярної конфронтації відновило певну автономність дій держав і недержавних дійових осіб у просторі безпеки. Втім, хоча рівень напруженості у світі дещо знизився (лише у сенсі зняття ризику тотальної ядерної війни між наддержавами), держави зобов'язані не порушувати рівновагу, прагнучи до мінімізації рівня озброєнь і збройних сил та забезпечення ефективного контролю насамперед над зброєю масового знищення.

М. А. Шепєлєв

БЕЗПЕКА МІЖНАРОДНА – стан міжнародних відносин, коли створюються умови, необхідні для існування та функціонування держав, при забезпеченні їх суверенітету, політичної, економічної та культурної незалежності, можливості здійснювати необхідну самооборону.

Політика Б. м. спрямована на створення ефективних гарантій миру та сприятливих умов для розвитку всіх держав світу. Поступово Б. м. як стан не-війни у відносинах між державами трансформується у внутрішню безпеку людства, яка полягає у здатності світового співтовариства своєчасно здійснювати назрілі зміни в усіх сферах життя.

Останнім часом суб'єктна сфера Б. м. розширюється. Донедавна монопольними дійовими особами в питаннях війни й миру, а потім Б. м. були держави. Подекуди недержавні формування – пірати, збройні загони великих заморських компаній, бойові осередки транскордонних ідеологічних рухів, збройні формування національно-визвольних сил – істотно впливали на стан миру й Б. м. у різних регіонах, але джерелами переважної частини загроз і потенціалів їх відбиття, основними учасниками збройного протиборства або підготовки до нього залишалися держави.

Вже за часів «холодної війни» позначились симптоми подальшого «роздержавлення» простору міжнародної безпеки, що виявилося у збройній боротьбі колоніальних народів за національне самовизначення. Вона свідчила про зародження нового глобального феномена – збройної боротьби між державними й недержавними міжнародними акторами (хоч останні й боролися за створення власних держав). Вже на межі XX–XXI ст. виклик безпеці багатьох держав і світового співтовариства загалом кинув транснаціональний тероризм. Крім досить нетипового випадку напівлегального базування «Аль-Каїди» на території Афганістану, сили транснаціонального тероризму розчинені в глобальному світовому співтоваристві.

Іншим недержавним викликом безпеки світового співтовариства є та частина загрози поширення зброї масового знищення та засобів її доставлення, що пов'язана з імовірністю їх потрапляння до недержавних організацій. Зберігається ймовірність доступу фанатиків до ядерних вибухових пристроїв. Деякі дослідники, наприклад, не виключають сценарію втрати урядового контролю над ядерним потенціалом Пакистану. Ядерний тероризм, застосування радіоактивних, токсичних і біологічних матеріалів міжнародною злочинністю й погано контрольованими спецслужбами можуть невдовзі посісти на перше місце серед загроз безпеки, перетворившись зі спорадичних випадків в «кардинальну реальність» сучасної світової політики.

На тлі зниження числа війн і збройних протистоянь між державами масштабне вторгнення нових, недержавних акторів у простір безпеки вплинуло на загальний розвиток світової взаємодії з питань безпеки. Напад терористів 11 вересня 2001 р. на США став символом, каталізатором і рубежем усвідомлення новизни цього явища й мобілізації сил для боротьби з ним. Ця подія перетворилася на головний вододіл новітньої історії, точку біфуркації розвитку феномена світової безпеки.

Також у світовому співтоваристві в основному сформувався консенсус про те, що внутрішні збройні конфлікти є серйозною загрозою не тільки для країн, де вони відбуваються, а й для їх сусідів і світового співтовариства в цілому. Саме недержавні сили були основними ініціаторами й головними дійовими особами міжетнічного геноциду (взаємного знищення членів племен тутсі й хуту, населення в Дарфурі), громадянських воєн (у ДРК), сепаратистських рухів (у Шрі-Ланці, на території Росії в Чечні), втрати державності й перемоги збройної анархії (у Сомалі).

Разом з тим недержавні актори є носіями лише частини загроз. Потенційними, а нерідко й реальними носіями іншої частини залишаються держави. Збереження ракетно-ядерних озброєнь на надлишковому рівні й розширення клубу держав, які володіють ними, свідчить про те, що зовнішні загрози дер-

жавного походження залишаються важливим фактором сучасної безпеки. Хоча провідні країни істотно реформували частину національних армій, пристосувавши їх до ведення антитерористичних, антиповстанських, миротворчих операцій, основну частину національних збройних сил і нині становлять сили і засоби ведення міждержавних війн.

Значущою залишається «стара» вісь конфліктності між державами, насамперед найпотужнішими у військовому аспекті. Найбільш яскравий вплив цієї осі виявився в розбіжностях з питань американського лідерства (однополярності). США зберегли ракетно-ядерний потенціал, масштаби якого не виключають імовірності його застосування не тільки проти носіїв нових загроз, а й проти великих у військовому плані держав. Вони володіють найпотужнішим у світі потенціалом звичайних озброєнь і здатністю проектування сили водночас у більшості регіонів світу. В останнє десятиліття зростала політична воля США вирішувати конфліктні ситуації у світі воєнними засобами та схильність використовувати силу в односторонньому порядку. Як альтернатива такій ситуації висувається ідея побудувати «багатополюсний» простір безпеки.

Посилена модернізація збройних сил і озброєнь за всім спектром за принципом довгострокової готовності до «сценарію гіршого випадку» збройного протиборства свідчить, що міждержавна «дилема безпеки» у принципі зберігається. Хоча перед обличчям спільних для багатьох держав «нових загроз» вони змушені об'єднуватися й відсувати на другий план суперництво між собою, ступінь єдності не слід перебільшувати. Отже, держави залишаються потенційними носіями «старих загроз» міждержавного суперництва.

Дедалі впливовішим «архітектором» нового порядку денного міжнародної безпеки стає глобалізація. З одного боку, глобалізація сприяє прискореному розвитку продуктивних сил, науково-технічному прогресу, інтенсивнішому спілкуванню держав і народів, а через це – створенню людством ресурсної бази й інтелектуального потенціалу для забезпечення Б. м. на якісно новому рівні. Зацікавленість переважної більшості націй у долученні до економічної й технологічної глобалізації стабілізує світовий простір безпеки, більш-менш масштабне порушення якої може призвести до руйнування взаємозалежної структури світового господарства. Це дає багатьом дослідникам підстави стверджувати, що, хоча й недостатньою мірою, але зростає спільний мирний «дивіденд» від зниження рівня конфронтації у світі. З іншого боку, стихійність багатьох процесів глобалізації загострює низку традиційних проблем Б. м., породжуючи нові ризики й виклики. Різко підвищується роль зовнішніх факторів у розвитку держав, поглиблюється однобічна залежність одних від інших та від стихійних процесів у глобальному середовищі. Глобалізація у всіх іпостасях означає проникнення транснаціональних потоків через національні кордони за згодою «приймаючої» сторони або без такої. Це може розглядатись як «втручання» у суто суверенну сферу внутрішньої політики. У сфері безпеки зростає стурбованість держав не тільки зовнішньою політикою інших країн, а і їхнім внутрішнім станом – тією мірою, якою він впливає на їх власну безпеку й безпеку світового співтовариства. Рада Безпеки ООН багаторазово приймала рішення, які санкціонували міжнародне збройне втручання без згоди об'єкта операції або введення миротворчих сил за згодою приймаючого уряду. І хоча два випадки втручання в обхід РБ ООН (Косово й Ірак) призвели до серйозних конфліктних ситуацій, вони не скасовують новий феномен консенсусу щодо включення внутрішньополітичних ситуацій в окремих країнах у певних випадках у набір загроз миру й Б. м. та розв'язання їх шляхом втручання у внутрішні справи.

У світовій економіці також вузька група провідних постіндустріальних держав відіграє в основному роль суб'єктів глобалізації, а величезна більшість інших є її об'єктами, що посилює нерівномірність соціально-економічного розвитку світу. Розшарування світової економіки на «зони зростання» і «зони стагнації», нерівномірність розвитку різних країн і регіонів, що посилюється, сприяють збільшенню нестійкості світового економічного зростання, нагромадженню кризового потенціалу в міжнародній фінансовій і торгово-економічній системі. Так само, як епідемія вдаряє насамперед по ослаблених людях, найслабкіші члени світового співтовариства зазнають більших збитків від зростання негативних наслідків глобалізації, ніж країни, захищені своєю фінансово-економічною міццю. Розрив між ареалами розвитку й стагнації формує потенціал політичного насильства, що вражає його зсередини (внутрішні збройні конфлікти) і «вихлюпується» в різних формах зовні як неприйняття нової парадигми світової взаємодії (поширення зброї масового знищення, підтримка тероризму).

М. А. Шепєлєв

БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНА – 1) стан, за якого забезпечується захист життєво важливих інтересів держави і громадянського суспільства в економічній, політичній, воєнній, екологічній, гуманітарній та інших сферах; 2) синонім етнічної безпеки – єдність зовнішніх і внутрішніх умов існування поліетнічної (або моноетнічної) держави, які гарантують етносу територіальну цілісність, захищеність етнічного менталітету і виключають насильницьку зміну етнічної самоідентифікації.

Також Б. н. часто ототожнюється з безпекою державною: під Б. н. розуміють, зокрема, «таке поєднання внутрішніх і зовнішніх обставин, що впливають на життя держави, за якого немає загроз критичного характеру й водночас зберігається повноцінна здатність держави адекватно реагувати на ці загрози, якщо вони виникнуть» (І. Л. Прохоренко). Ще один підхід передбачає розгляд Б. н. як показника стану національного суспільства і середовища його проживання, що означає здатність цього суспільства витримувати вплив руйнівних факторів і адаптуватися до мінливих умов таким чином, щоб зберігати високу якість життя. Таке розуміння фактично ототожнює це поняття з поняттям суспільної безпеки.

Дослідники визначають стирання межі, що відокремлює Б. н. від безпеки міжнародної. Зокрема, Г. Кіссінджер вважає, що в ядерну еру немає такого поняття, як «Б. н.», забезпечена лише військово-силовою перевагою. Вирішальним фактором безпеки великої держави, за словами Р. Макнамари, є характер її міжнародних відносин. Під цим кутом зору він вважає обов'язком США «захист» країн, що розвиваються, забезпечення ефективного партнерства з країнами, які можуть та повинні брати участь у «виконанні міжнародних зобов'язань з підтримання миру», а також у зусиллях «для зниження ризику конфлікту з тими, у кого могла б з'явитися спокуса підняти зброю проти нас».

О. С. Осельська

БЕЛУДЖИСТАН – історична область на південному сході Іранського плато, на північному узбережжі Індійського океану, що входить до складу Афганістану (Гільменд, Кандагар), Ірану (Систан і Белуджистан) і Пакистану (Белуджистан (Пакистан)). Поділ белуджських територій відбувся наприкінці XIX ст., коли в результаті домовленостей між Іраном, Афганістаном та Великобританією з'явилися Іранський, або Західний, Б. і Британський (індо-пакистанський), або Східний, Б.

Белуджі – іраномовний народ, який сповідує іслам сунітського толку, – протягом багатьох століть боролися за незалежність і створення власної держави.

Ідея створення Великого Б. посідає центральне місце у планах сучасних белуджських націоналістів.

Під час правління династії Пехлеві було зроблено все, щоб не допустити національної консолідації белуджів. У сучасному Ірані белуджською питання як такого немає, незважаючи на активну роботу антиіранських сил з дестабілізації ситуації в районах, населених белуджі. В Ірані діє терористична організація «Джундалла» («Солдати Аллаха»), також відома як Рух народного опору Ірану. Іранські націоналістичні організації белуджів – Національний рух іранського Б., Народна партія Б., Об'єднаний фронт іранського Б. – також виступають за створення незалежної держави Великий Б. Белуджські націоналісти в Ірані використовують релігійну сунітську риторику, щоб підкреслити свою ідентичність і звинуватити іранську владу в переслідуваннях за релігійними мотивами.

В Афганістані белуджі (близько 0,5 млн осіб) компактно проживають переважно на південному заході країни. Вони виступають проти доктрини «Пуштуністану», згідно з якою Келат – споконвічно белуджська територія – мав увійти під юрисдикцію афганського уряду. У 1978–1979 рр. белуджська мова поряд з узбецькою, туркменською і нуристанською мовами була включена до списку офіційних мов Афганістану. Белуджі Афганістану надали підтримку радянським військам в афганських провінціях Німроз і Гільменд. Можна сказати, що в Афганістані радянські війська спиралися в північних провінціях на таджиків і узбеків, у південних – на белуджів. У Пакистані белуджі не пускали на свої землі афганських моджахедів і навіть вели з ними збройну боротьбу. Нині афганська частина белуджських земель зовсім не контролюється афганською владою. Радикальні ісламісти отримали підтримку белуджів у провінціях Гільменд, Фарах, Німруз, Герат.

При створенні держави Пакистан у 1947 р. англійці включили і ханство Келат, населене белуджі. Келат був напівнезалежним князівством, яке перебувало у васальній залежності від Англії, але формально ніколи не входило до складу колонії Британська Індія. Келат проголосив незалежність, але через рік у процесі переговорів його вдалося включити до складу Пакистану. У 1952–1955 рр. був створений Союз белуджських провінцій Пакистану. Антиурядові виступи белуджів Пакистану тривали і в 60–70-х рр. Повстання було придушено за допомогою шахського Ірану, але белуджській

мові надали офіційний статус. Б. є однією з найбільших і однією з найбідніших провінцій Пакистану. Хоча нині белуджі готові залишатися в конфедерації з Пакистаном, вони хочуть набагато ширшої автономії, вважаючи, що політика Ісламабада полягає у підтримці відсталості Б. З найбільших військових формувань у пакистанському Б. діють Визвольна армія Б., яка нагадує Визвольну армію Косово, фінансується за рахунок торгівлі наркотиками і підтримується ЦРУ.

На початку 90-х рр. прем'єр-міністр Пакистану Беназір Бхутто (її чоловік, нинішній президент А. А. Зардарі наполовину белудж) пообіцяла Б. автономію, але обіцянка не була реалізована. Після приходу до влади генерала П. Мушаррафа виник план поділу Б. на три частини. Північні райони мали відійти до пуштунської Північно-Західної Прикордонної провінції, південні приморські – до Сінді, а корінне населення планували витіснити у самі пустельні й безплідні центральні райони.

Стратегічно Б. з трьома портами на Аравійському морі, включаючи Гвадар, розташований практично в гирлі Ормузької протоки, дуже привабливий. Побудований Китаєм у 2002–2005 рр. і відкритий навесні 2007 р. порт Гвадар є стратегічно важливим вузлом у війні, що розгортається за реалізацію двох альтернативних проектів трубопроводів: 1) нафто- і газопроводу Іран – Пакистан – Індія, названого «трубопроводом світу» і неприйнятного для США, і 2) трубопроводу Туркменістан – Афганістан – Пакистан – Індія, який підтримує США, але реалізація його проекту зазнає перманентних труднощів. Цей трубопровід повинен постачати туркменський газ через афганську територію, яку він проходить у районі Герата. Одне з його відгалужень має пройти через Кандагар і Гвадар.

Вважається, що плани створення «Великого Б.», який об'єднає белуджські райони Пакистану з белуджськими районами Ірану і, можливо, з південним краєм Афганістану, можуть розраховувати на підтримку США, оскільки вони сприяють процесу політичного дроблення як Ірану, так і Пакистану. ЦРУ неодноразово звинувачувалося в підтримці сепаратизму белуджів. За даними доповіді 2006 р. Пакистанського сенатського комітету з оборони, британська розвідка також брала участь у підтримці сепаратистського руху Б.

Є. М. Суліма

БЕРЛІНСЬКА МІЖНАРОДНА СИСТЕМА – міжнародна система, встановлена за підсумками Берлінського конгресу 1 (13) червня – 1 (13) липня 1878 р., яка відображала геополітичні зміни в Європі, зумовлені об'єднанням Німеччини у 1871 р., перемогою Росії в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. та новою конфігурацією співвідношення сил.

Берлінський конгрес був скликаний для перегляду умов Сан-Стефанського мирного договору 1878 р., що завершив російсько-турецьку війну. За словами англійського історика А. Дж. П. Тейлора, підписаний за підсумками конгресу Берлінський трактат «став свого роду вододілом», якому передували 30 років воєн, а після нього встановився мирний час на 34 роки. Однак за цією видимістю ховалася напружена дипломатична боротьба і загроза війни постійно висіла над Європою.

В умовах Б. м. с. домінуючим імперіалістичним антагонізмом, який істотною мірою визначав розстановку сил на міжнародній арені, стала англо-німецька суперечність. Так, розвиток цього антагонізму значною мірою пояснює історію дипломатичних переговорів між двома країнами за короткий час шлях від англо-німецької угоди про розподіл сфер впливу в Китаї 1900 р. та англо-німецьких переговорів про союз проти Росії 1901 р. до початку політики оточення Німеччини, Марокканської кризи 1905 р. та утворення Антанти у 1907 р. як головної дипломатичної поразки Німеччини. Англо-

німецькі розбіжності Г. Хальгартен пояснює тенденцією монополізувати для експорту капіталу та потреб власної промисловості максимум ринків збуту та джерел сировини.

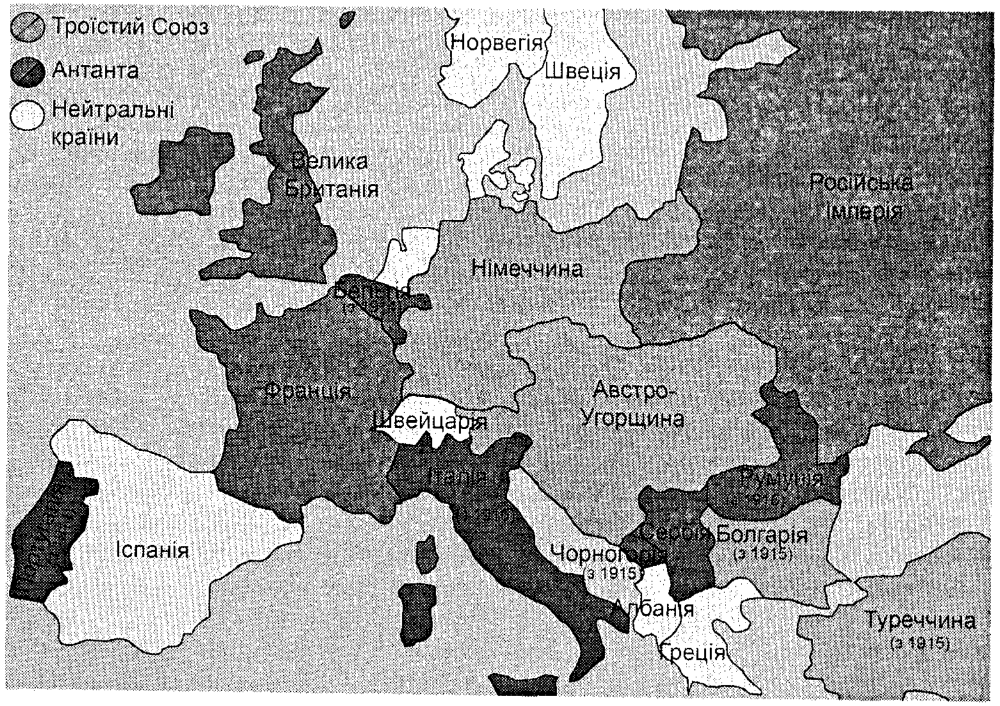
Але головну загрозу для англійської Морської сили становила стратегія східної експансії Німеччини, у рамках якої німецький Генеральний штаб та Німецький банк звернули свої погляди у бік Оттоманської імперії, що втілилось у проекті залізничної магістралі через Босфор та Багдад до Перської затоки. Гасло німецьких правлячих кіл «Наше майбутнє на морі!» було прямим викликом Англії, де викликало серйозне занепокоєння успішне здійснення Німеччиною програми військово-морського будівництва, яке поступово змінювало співвідношення морських потенціалів двох країн.

Заповнення геополітичного вакууму в Центральній Європі після об'єднання Німеччини та наступне неухильне зростання її стратегічного потенціалу призвели до того, що ця країна швидко перебрала на себе організуючі континенталістські функції, згадуючи своє арійське коріння. Гаслом німецької геополітики тих часів була боротьба з «прогнилим торгашеським Заходом».

Посилення Німеччини призвело до формування близької до біполярної міжнародної системи, коли баланс сил між двома таборами забезпечував стабільність у Європі. За словами А. Дж. П. Тейлора, «перебування Бісмарка при владі було для великих держав гарантією миру, хоча б цей мир і був організований Німеччиною». Укладання в 1879 р. австро-німецького союзу поклало початок оформленню тих військових коаліцій, які пізніше стикнулися в Першій світовій війні. Наслідком цієї угоди стала інша, російсько-французька угода 1891–1893 рр., а згодом – формування Антанти і Троїстого союзу.

Водночас відбуваються кардинальні зрушення у таласократичній напівсфері, пов'язані зі сходженням американської сили. На думку І. Валлерстайна, «початок шляху США до теперішнього становища гегемона у світовій політиці слід датувати 1873 р. Саме в цей період почалася перша велика депресія капіталістичного світу-економіки і водночас почалось ослаблення гегемонії Британської імперії у світовій політиці». Але події 70–80-х рр. слід розглядати скоріше як передумову переходу США до глобальної геостратегії, що починається після іспано-американської війни і посилюється на початку XX ст. під час президентства Т. Рузвельта. Геополітичним наслідком цих процесів було порушення попереднього балансу сил у світі, організованого британською морською гегемонією, та виникнення ситуації рухомої рівноваги.

М. А. Шепєлєв

БЕРЛІНСЬКИЙ ТРИСТОРОННІЙ ПАКТ 1940 р. – договір, підписаний у Берліні 27 вересня 1940 р. представниками Німеччини, Італії та Японії – І. фон Ріббентропом, Г. Чіано та С. Курусу, який завершив формування фашистського блоку держав у Другій світовій війні. До пакту пізніше приєдналися Угорщина, Румунія, Болгарія, Фінляндія, Іспанія, Сіам, маріонеткові уряди Хорватії, Маньчжоу-Го і прояпонський уряд Ван Цінвея в Китаї.

У першій статті Б. т. п. зазначалося, що «Японія визнає і поважає керівництво Німеччини та Італії в справі створення нового порядку в Європі», у другій – що «Німеччина та Італія визнають і поважають керівництво Японії у справі створення нового порядку у великому східноазійському просторі». Німеччина, Італія і Японія висловили згоду «співпрацювати на зазначеній вище основі. Вони взяли на себе зобов'язання підтримувати одне одного всіма політичними, господарськими та військовими засобами, у випадку якщо одна з трьох сторін зазнає нападу з боку будь-якої держави, яка нині не бере участі в європейській війні і в китайсько-японському конфлікті». Втім, окремо у ст. 5 було заявлено, що «ця угода жодним чином не торкається політичного статусу, що існує в цей час між кожним із трьох учасників угоди і СРСР». Тим самим він враховував право кожної зі сторін мати власні відносини з СРСР і був досить доброзичливим щодо останнього. Так ця стаття відкривала можливість для укладання радянсько-японського договору про ненапад.

З німецького погляду цей союз був створений насамперед для того, щоб утримати США від вступу в Другу світову війну. Але цей план не мав успіху, навпаки, Ф. Рузвельт продовжував «неоголошену війну» в Атлантиці проти держав Осі і підтримав Великобританію поставками зброї і важливих військових матеріалів, хоча це було абсолютно несумісним зі статусом формально нейтральної держави.

М. А. Шепєлєв

БЖЕЗИНСЬКИЙ, Збігнев (Zbigniew Kazimierz Brzeziński; нар. 28 березня 1928 р., Варшава) – американський політичний діяч, політолог, геополітик. Радник і член правління Центру стратегічних і міжнародних досліджень при Університеті Джона Хопкінса у Вашингтоні; професор Школи сучасних міжнародних досліджень Пола Нітце при цьому університеті, член ради директорів Національного фонду підтримки демократії; опікун Тристоронньої комісії; співголова Американського комітету з допомоги Польщі.

Народився и виховався в родині польського дипломата, яка в 1938 р. переїздить в Канаду. У 1955 р. одружився з дочкою президента Чехословаччини (1935–1938 та 1945–1948) Едуарда Бенеша Емілією. Закінчив Монреальський університет Макгілла. У 1953 р. отримав докторський ступінь з філософії в Гарвардському університеті, написавши роботу, присвячену формуванню тоталітарної системи в СРСР. У 1958 р. стає громадянином США. У 50-ті рр. працював над теорією тоталітаризму, в 60-ті рр. – над питаннями соціалістичного блоку

в Східній Європі (перша книга – «Радянський блок: об'єднання і конфлікт»), а в 70-х рр. – над системними питаннями переходу західного суспільства до технотронної ери, де на зміну важкій промисловості прийде високотехнологічне виробництво. Був професором Гарвардського та Колумбійського університетів. Серед учнів – майбутні державні секретарі США М. Олбрайт і К. Райс.

Підтримуючи демократів, брав участь у передвиборній кампанії Джона Кеннеді як консультант з питань зовнішньої політики, намагався втілити в життя тезу про «наведення мостів» з країнами Східної Європи з метою провокування їх розриву з СРСР. Усвідомивши безперспективність військового протистояння з ядерною державою, що має величезні мобілізаційні ресурси, у другій половині 60-х рр. Б. як член Ради політичного планування державного департаменту США обґрунтовує політику «наведення мостів» щодо Східної Європи і «мирного втягнення» щодо СРСР, починає працювати над планами підриву його економічної могутності, ідеологічних і політичних засад. Він вважав, що СРСР приречений залишатися за порогом нової постіндустріальної ери через неспроможність економічної і соціальної моделі розвитку.

Разом з Девідом Рокфеллером ініціював створення у 1973 р. Тристоронньої комісії, яка включала провідних представників міжнародної торгівлі, фінансистів, власників найбільших ЗМІ і навіть членів урядів Західної Європи, Америки та Японії. В адміністрації президента Дж. Картера Б. стає радником президента з питань національної безпеки (1977–1981), а також очолив Спеціальний координаційний комітет, до сфери відповідальності якого належали питання контролю озброєнь, міжнародні конфлікти, загальна стратегія американської зовнішньої політики. Він вважав за необхідне остаточно нормалізувати відносини з КНР і продовжувати нав'язувати СРСР гонку озброєнь, щоб виснажити його ресурси і не дати розгорнутися в країнах третього світу, спрямовував зусилля на втягнення СРСР в афганський конфлікт й надання підтримки моджахедам.

У подальшому залучався як консультант до діяльності різноманітних державних органів з питань зовнішньої політики і національної безпеки. Після перемоги Джорджа Буша-старшого на президентських виборах стає співголовою Консультативної групи з національної безпеки. У 1988 р. виходить його книга «Великий провал: народження і смерть комунізму в XX ст.», де він розкриває своє бачення причин зародження і найближчі перспективи комуністичного режиму в СРСР та інших країнах радянського блоку. В цій праці він спрогнозував зростання націоналізму, сепаратизму і розпад багатонаціонального Радянського Союзу.

Геополітична концепція Б., викладена ним в останніх працях – «Велика шахівниця. Панування Америки та її геостратегічні імперативи», «Вибір. Світове панування або глобальне лідерство», «Передчасне партнерство», «Ще один шанс. Три президента і криза американської наддержави» – спрямована на пошук нової стратегії світового панування США після закінчення «холодної війни». Він вважає, що відмінністю американського світового панування є стрімкість його становлення, глобальні масштаби і засоби реалізації.

У результаті зруйнування СРСР, спричиненого, на його думку, внутрішніми факторами – процесами дезінтеграції, посиленням економічних і соціальних проблем – США опинилися в унікальному становищі першої і єдиної насправді світової держави. Вони не тільки контролюють усі світові океани і моря, а й створили переконливі військові можливості для узбережного контролю силами морського десанту, що дає їм змогу здійснювати свою владу на суші. Американські

васали і залежні держави поширились по всьому Євразійському континенту.

Б. визнає, що Росія і Китай негативно сприймають гегемонію США, але вважає, що вони не мають засобів для того, щоб постійно справляти політичний вплив в усьому світі та нездатні найближчим часом забезпечити собі такі засоби. Американська перевага у чотирьох вирішальних сферах світової влади – у військовій галузі, в економіці, у технологічному аспекті та в галузі культури – породила новий міжнародний порядок, який багато в чому відтворює за кордоном риси американської системи.

Його основні моменти, за словами Б., включають:

- систему колективної безпеки, в тому числі об'єднане командування і збройні сили (НАТО, Американо-японський договір безпеки та ін.);
- регіональне економічне співробітництво (АТЕС, НАФТА) і спеціалізовані глобальні організації співробітництва (МВФ, МБРР, СОТ);
- процедури, які приділяють особливу увагу спільному прийняттю рішень, навіть за домінування США;
- надання переваги демократичному членству в ключових союзах;
- рудиментарну глобальну конституційну і юридичну структуру (від Міжнародного суду до спеціалізованого трибуналу з розгляду військових злочинів у колишній Югославії).

Головним геополітичним «призом» для Америки Б. вважає Євразійський континент, звідки, як він визнає, виходять всі потенційні політичні та/або економічні виклики американському домінуванню. Євразію він порівнює з шахівницею, на якій триває боротьба за глобальне панування між декількома гравцями, кожен з яких має різний ступінь влади.

Встановлення контролю над усім Євразійським континентом він розглядає як центральну основу для глобального панування, бо саме тут може зародитися потенційне суперництво з Америкою. Використовуючи термінологію стародавніх імперій, Б. зазначає: «Три великі обов'язки імперської геостратегії полягають у запобіганні змови між васалами і збереженні їх залежності від загальної безпеки, збереженні покірності підлеглих та забезпеченні їх захисту, недопущенні об'єднання варварів». Саме в цьому полягає, на думку Б., сучасна євразійська геостратегія США.

Для тривалої та стабільної провідної ролі США у світі життєво важливе значення має те, яким чином США управляють головними геостратегічними фігурами на Євразійському континенті. В Європі головне завдання Америки він бачить у зміцненні та розширенні наявного демократичного плацдарму на західній окраїні Євразії. На Далекому Сході геостратегічний консенсус з Китаєм є умовою наявності політичного опорного пункту в Азії. Територію пострадянського простору Б. вважає «чорною дірою» в геополітичному плані. Регіон на півдні від Росії Б. назвав «євразійські Балкани»: цей регіон загрожує перетворитись на «котел» етнічних конфліктів і великодержавного суперництва.

Б. доводить, що у короткостроковому плані США мають закріпити вже завойовані позиції, а у довгостроковому – побудувати систему, яка забезпечуватиме глобальне домінування США. «У непостійній Євразії першорядне завдання полягає в тому, щоб створити умови, коли держава або будь-яка комбінація держав не змогли б витіснити США або навіть зменшити їх вирішальну роль».

З метою ослаблення та дезінтеграції Росії Б. у 90-х рр. підтримував чеченських сепаратистів. На його думку, ідеальним результатом війни на Північному Кавказі стала б втрата Росією регіону від Чорного до Каспійського моря. Очолюючи «Американський комітет за мир в Чечні», він вступив у заочну полеміку з адміністрацією президента США щодо її «м'якої» позиції у став-

ленні до Росії. Він вимагав від російського керівництва покаятися за «пакт Молотова – Ріббентропа», «окупацію» Східної Європи і злочини сталінізму.

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. він концентрує увагу на українській проблемі. Саме оволодіння Україною є, на його думку, запорукою відновлення імперського статусу Росії. Він вважає виникнення незалежної України однією з трьох найважливіших геополітичних подій XX ст. «Перша подія – розпад у 1918 р. Австро-Угорської імперії. Друга – поділ Європи у 1945 р. на два блоки. Поява незалежної України може вважатися третьою подією, оскільки вона знаменує кінець імперської Росії» («День», 17 грудня 1999). У його планах було не допустити нового об'єднання Росії і України, бо тільки шляхом такого злиття Росія зможе повернути собі статус наддержави. Для цього Б. передбачає зміну політичного режиму в Україні, входження її до НАТО та створення штучного тліючого конфлікту між РФ і Україною, щоб не тільки «убезпечити» Україну від Росії, яка «піднімається з колін», а й створити санітарний кордон навколо останньої, а також по можливості наблизитися до російських кордонів силами НАТО.

У новому тисячолітті ідеалом для Б. стає побудована на ліберальних цінностях всесвітня держава, де не можливе домінування одного регіону, але США відіграватимуть роль лідера. Після 2001 р. Б. критикував політику Джорджа Буша-молодшого, звинувачуючи його в нацькованні всього мусульманського світу на США й створенні їм репутації агресора. Гасло боротьби з тероризмом сприймається Б. як надто загальний і спрощений постулат, неприйнятний для наддержави. Не можна бути світовим лідером, керуючись страхом. «Якщо ми хочемо лідирувати, ми повинні проводити політику, за якої нам будуть довіряти інші країни».

У статті «Америка зазнає катастрофи» («Los Angeles Times», США, 11 жовтня 2005) Б. засудив воєнні дії в Іраку й підтримку антиарабської політики Ізраїлю. Він писав, що Москва і Пекін спеціально провокують США, підштовхуючи до антимусульманської політики. Якщо Америка продовжить подібну політику, то вона ризикує стати «головним ворогом мусульманського світу». В цьому контексті його особливо турбує перспектива реалізації сценарію «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона. Щоб уникнути її, він пропонує США стати на шлях країни-лідера, яку не бояться, а поважають.

М. А. Шепєлєв

БІЛА РУСЬ – назва історичної області руських земель. Спочатку, в XII–XV ст., ця назва стосувалася Північно-Східної Русі і Великого князівства Московського, в XVI ст. – Російської держави. На карті Середньої Європи, виданій близько 1459 р. Миколою Кузанським, назва Б. Р. визначає Московію (Russia Alba sive Moscovia). Лежить ця місцевість на схід від Дніпра (Борисфена).

Вперше назва Б. Р. трапляється в Розкольницькому і Ростовському літописах під 1135 р. при назві Ростово-Суздальського князівства. У літописах великий князь Андрій Юрійович вже називається князем Б. Р. В «Історії держави Російської» Н. М. Карамзін також наводить листи, які надсилав до Риму великий князь московський Іван III перед своїм шлюбом з племінницею останнього імператора Візантії Константина XI Софією Палеолог у 1472 р. У цих листах він підписувався як і «князь Б. Р.».

Улус Джучі також називався «Біла Орда», іноді Білою Ордою називали всю Монгольську імперію, монгольські правителі іменувалися «Білими ханами».

З ослабленням влади Орди московські правителі на початку XVI ст. стали іменувати себе титулом «Білий цар», тобто виводили легітимність своєї влади від «Білих ханів» Золотої Орди. Це стосувалося в тому числі влади на «всея Русі» – іншими російськими князівствами,

оскільки монгольський «Білий хан» був верховним володарем усіх руських князівств, і після розпаду Золотої Орди його влада, за московською інтерпретацією, перейшла до московського Великого князя, який став «Білим ханом» або, в перекладі на грецьку, – Білим царем. Так, венеціанський дипломат Амброджо Контаріні, який побував у Москві в 1475 р., називає Івана III князем великої Білої Росії.

На одній з європейських карт того часу (1507) навіть зазначено: «Росія Біла, або Московія». Походження назви може бути пов'язано і з давньоруським містом Білоозеро, в якому, згідно з «Повістю временних літ», правив ще брат Рюрика Синеус.

У 1578 р. завершив роботу над «Описом європейської Сарматії» (виданий у 1581) італієць Олександр Гваньїні, який протягом 14 років служив військовим комендантом Вітебська. У його творі йдеться про дві частини Росії – «Білу», яка перебуває під владою великого князя московського, і «Чорну», яка перебуває під владою польського короля. Жителі Московії для автора – «росіяни» і розмовляють «російською» мовою, сама Московія утворилася з багатьох «російських» князівств, а «москвичі» (Moschovitae) – це «простонародна» назва. Він пише: «Московія, по-місцевому звана Москвою, – величезне місто, столиця і метрополія всієї Б. Р., підвладної великому князю московитів, разом з областю чи князівством отримала назву від місцевої річки, що тут протікає, званої Москвою».

Згодом назва «Біла Росія» утрималася тільки за частиною російських областей на заході (у тому числі за Смоленськом). Пов'язано це з тим, що після укладення в 1569 р. Люблінської унії, що об'єднала Польщу і Литовське князівство в одну державу – Річ Посполиту, поляки стали активно використовувати термін «Б. Р.» стосовно російських земель князівства, які опинилися під їх контролем.

В «Історії» О. Карамзіна зазначається, що коли в 1602 р. утіклий чернець Григорій Отреп'єв, майбутній цар Лжедмитрій I, опинився на литовській стороні, місцевий житель, якого він зустрів, оголосив, що «країна ся Білоруська і володіє нею король Жигимонт [Сигізмунд]». У тому ж році Георгій Тектандер, секретар посольства імператора Рудольфа II до перського шаха, записав у своєму щоденнику, що, від'їхавши від Орші, вони досягли річки, «яка розділяє Б. Р. і країну московитів». Як вважається, ідентифікація Б. Р. із західноросійськими областями не викликала заперечень у Москві, оскільки її правителям більше імпонував епітет Велика.

Польський письменник, історик і публіцист С. Старовольський у книзі «Польща, або Опис стану Королівства Польського» (1632) відносив до Б. Р. шість воєводств: Новогрудське, Мстиславське, Вітебське, Мінське, Полоцьке і Смоленське. У цей період влада Російської держави вважала Б. Р. Полоцьку, Вітебську, Мстиславську і Смоленську землі. Землі на захід від них Москва називала литовськими. На початку російсько-польської війни 1654–1667 рр. цар Олексій Михайлович у дарованій грамоті боярину Василю Бутурліну в травні 1654 р. вперше назвався «Государ, цар і великий князь всієї Великої і Малої і Білої Русі самодержець».

Вперше в офіційному документі-грамоті короля Яна Собеського від 1675 р. використано термін «Білорусь», «Білоруська православна єпархія» для Могильовської, Мстиславської і Оршанської єпархій. Спочатку білоруською називалася тільки Могильовська православна єпархія. Поступово цим терміном почали називати всі землі, на які поширювалася влада могильовського єпископа. Після приєднання в 1772 р. північно-східних земель Б. Р. та Росії ця назва набула нового адміністративно-географічного значення: нею стали називати дві новоприєднані губернії – Полоцьку і Моги-

льовську, які в 1796 р. були об'єднані в Білоруську губернію з центром у місті Вітебську. Поступово протягом XIX ст. термін «Б. Р.» поширився на Мінську, Гродненську і Віленську губернії.

М. А. Шепєлєв

БІПОЛЯРНІСТЬ – геополітична модель сучасної світової системи, що характеризується наявністю двох глобальних центрів сили, конкуренція та співробітництво яких визначає характер світового порядку.

Біполярна система відповідає міжнародній ситуації періоду «холодної війни», але біполярність є фундаментальним принципом розвитку світової системи на всіх його попередніх етапах.

Основні риси біполярного світу: 1) наявність двох блоків, які очолюють лідируючі актори та які ґрунтуються на постійних незмінних інтересах, містять ідеологічні компоненти й мають тривалий характер; 2) диференціація ролей, коли крім блоків і членів блоків система включає держави, що не ввійшли до них та міжнародні організації, у тому числі можливість існування універсального актора (ООН), який схильний підтримувати посередницьку та конфліктознижувальну діяльність; 3) наявність ядерної зброї, що справляє стримувальний та стабілізуючий вплив на відносини всередині системи, коли страх перед ядерною війною пом'якшувально діє на збройні конфлікти, сприяючи їх мирному врегулюванню; 4) прагнення блоків змінити співвідношення бойових потенціалів на свою користь, яке породжує гонку озброєнь; 5) мовчазна згода двох наддержав не посягати на зони впливу кожної зі сторін та співробітництво між ними у здійсненні контролю над периферійними зонами обох таборів; 6) готовність блоків швидше вступити в ядерний конфлікт, ніж дати супернику посісти панівне становище; 7) схильність акторів, що не приєднались, діяти на користь зменшення небезпеки воєнної сутички між блоками.

За умов Б. коаліції, засновані на постійних незмінних інтересах, включають ідеологічні компоненти та мають тривалий характер. Страх перед ядерною війною пом'якшувально діє на збройні конфлікти.

Розробляючи ідеальні моделі міжнародних систем, М. Каплан створив модель «дуже вільної біполярної системи». У ній зростаюча ядерна рівновага призводить до того, що побоювання центральної війни зменшується та міжнародні кризи класичного воєнного типу пом'якшуються. Водночас це перешкоджає партизанським діям та «мікровійнам». У цій системі деякою мірою ослабли б наявні блоки, відбувалося б часткове розповсюдження ядерної зброї, діяльність універсального актора відповідала би прагненням більшості акторів, що не приєднались. За отримання їх підтримки всередині цієї організації змагалися би блоки, та в цьому змаганні блок, що виступатиме за збереження статус-кво, зазнаватиме в основному поразки. Але правило невтручання ще частіше порушуватиметься, ніж у вільній біполярній системі.

С. Хоффман вважає біполярну систему ідеальним типом революційної системи, яка вирізняється «широким масштабом національних цілей, тиранією міжнародної політики над внутрішньою, використанням надмірних засобів, браком нейтральності у режимах, жорсткістю союзів, перебільшенням та знищенням міжнародної ієрархії». На його думку, в ній кожна з двох основних держав прагне досягти своїх широких амбіційних цілей всіма наявними в її арсеналі засобами. За цих умов суперники мають обмежений вибір, проводячи політику ворожості щодо іншої сторони. Загальне суперництво призводить до постійної боротьби за союзників, що руйнує ієрархію, роблячи кожну з двох наддержав залежною від підтримки чи нейтральності третіх країн. Це також збільшує ризик зіткнення, що існує у будь-якій точці контактів між наддержавами. Ідеологічні засади протистояння призводять до загального втручання у міжнародні конфлікти. Результатом «надмірності цілей та засобів» є нестабільність, що, на думку С. Хоффмана, притаманна біполярній системі в цілому та стану великих держав зокрема.

К. Уолтц, навпаки, доводив, що саме біполярна система стабільніша, ніж мультиполярна, оскільки у біполярній системі нерівність між наддержавами та малими державами дуже велика. Біполярна система полягає у спільному контролі двох найпотужніших держав та їх взаємному антагонізмі. Вони мають можливість завдавати удари та контролювати насильство, тому можуть утримувати інші держави від насильства і гасити дестабілізуючі зміни, що породжуються насильством у разі неможливості його контролювати. Дві наддержави однаковою мірою прагнуть з почуття самозбереження шукати можливості підтримувати баланс сил у системі, який може ґрунтуватись на широких можливостях, включаючи військову та технологічну міць.

Р. Арон вважав біполярну систему не більш нестабільною чи здатною спричинити війну, ніж мультиполярну, хоча вона скоріше може призвести до загальної війни. Кожен локальний конфлікт у ній розхитує всю систему. Для збереження рівноваги в ній лідери коаліцій повинні накреслити між собою демаркаційну лінію, розподілити сфери впливу, а також заборонити відхід учасників від умов системи. Ставкою в конфлікті між наддержавами є доля акторів. Іноді поведінка малих акторів може призвести до втягнення коаліцій у загальну війну, для запобігання якій наддержави мають заборонити перехід держав з однієї коаліції в іншу.

Структура біполярного світу містить: «перший світ» – провідний блок, який надає імпульс розвитку системи, «другий світ» – блок, який є системною опозицією, «третій світ» – велику групу країн, що не приєдналися до жодного з блоків і простір яких становить арену взаємодії двох наддержав та їх союзників. З розпадом Б. такий поділ зникає, «другий світ» поступово вповзає основною своєю частиною в «третій світ», посилюючи тим самим прірву між центром та периферією в сучасній світовій системі.

М. А. Шепєлєв

БІСМАРК, Отто Едуард Леопольд (Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen; 1 квітня 1815, Шенхаузен – 30 липня 1898, Фрідріхсру) – німецький політичний та державний діяч. Народився в невеликому дворянському маєтку Шенгаузен неподалік Берліна в родині юнкера та дочки професора. Освіту Б. здобув у Геттінгенському та Берлінському університетах, де вивчав юриспруденцію. Після завершення університету невдало намагався влаштуватися на дипломатичну службу, тому змушений був тривалий час працювати у судовому відомстві. Через конфлікт із керівництвом відомства Б. залишив посаду й зайнявся управлінням батьківським маєтком, у чому досяг значних успіхів. До того часу політичні погляди політика повністю сформувалися – він став монархістом. Пізніше один із соратників Б. так сформулював політичне кредо Б.: «Сила має більше значення, ніж право». У період революції в Німеччині 1848 р. Б. брав участь у придушенні революційного повстання у Берліні, куди ввійшов з озброєним загоном своїх селян.

У травні 1851 р. розпочалася дипломатична кар'єра Б., він отримав призначення на посаду радника, а потім посланника Пруссії при Союзному сеймі у Франкфурті-на-Майні. Перебуваючи на цій посаді, Б. вивчив усі тонкощі австрійської політики, переконався, що Австрія має намір відігравати провідну роль на політичній арені й має намір послабити позиції Пруссії і, в боротьбі за гегемонію над німецькими державами, сутичка між Австрією та Пруссією є неминучою. В цей період у нього сфор-

мувалося переконання керуватися в політиці лише державними інтересами, для забезпечення яких необхідні військова сила та укладення союзів із сильними державами. У 1859 р. Б. став послом Пруссії у Російській імперії, де ретельно вивчив досвід російської дипломатії, особливо дипломатичну майстерність О. Горчакова. У 1862 р. політик призначений на посаду посла у Франції. Займаючи протягом 11 років дипломатичні посади, Б. безпосередньо вивчив зовнішню політику найбільших європейських країн, які оточували Пруссію, й дійшов думки, що для боротьби Пруссії з Австрією найкращими союзниками можуть стати Російська імперія і Франція.

У 1862 р. Б. призначено на посаду міністра-президента, або першого міністра Пруссії. Б. обійняв цю посаду в момент гострого протистояння між королем та ландтагом Пруссії з приводу реалізації військової реформи, спрямованої на збільшення кількості військових та переоснащення армії. Незважаючи на ліберальну опозицію в парламенті, що була проти реформи, Б. вдалося здійснити перетворення в армії, завдяки яким Пруссія в 1864 р. разом з Австрією успішно воювала проти Данії, а у 1866 р. Пруссія разом з Італією здійснили напад на колишнього союзника – Австрію. Унаслідок поразки Австрія визнала право Пруссії на створення Північнонімецького союзу, в якому було об'єднано 21 державу, й відмовилася від Ломбардії. Втім для повного об'єднання Німеччини необхідно було підкорити південні німецькі держави, які належали до сфери впливу Франції. Для приєднання цих земель Б. спровокував війну, скориставшись суперечностями між Францією та Пруссією стосовно кандидатури спадкоємця іспанського престолу. В результаті франко-прусської війни 1870–1871 рр. Франція втратила Ельзас і Лотарингію, що мали багаті поклади вугілля та залізної руди, сплатила контрибуцію в розмірі 5 млрд франків. Мирна угода між Францією та Пруссією, підписана у Франкфурті, надавала Пруссії значні привілеї, але ще більше загострила суперечності між двома державами. Б. одним із головних завдань своєї політики вбачав послаблення внутрішніх сил Франції та її ізоляцію на міжнародній арені. У 1871 р. було проголошено утворення Німецької імперії, Б. став її першим канцлером. Успішна зовнішня політика Б. сприяла зміцненню його позицій та зростанню популярності всередині країни.

Б. вважав, що на особливості зовнішньої політики Німеччини впливає її географічне розташування в Європі. Він висунув ідею спільності династичних інтересів трьох східноєвропейських монархів. У 1873 р. було створено союз трьох імператорів – німецького, російського та австрійського, використаний Б. для зміцнення позицій Німеччини на міжнародній арені. Однак цей Союз невдовзі розпався через неспроможність Росії та Австро-Угорщини узгодити балканську політику.

Значну роль в утворенні Німецької імперії відіграли відносини Б. з Російською імперією. Росія позитивно ставилася до його політики в 1870–1871 рр. через його послідовні заклики до дотримання нейтралітету Пруссією під час Кримської війни та неприйняття ідеї поділу Росії західними державами. Росія у відповідь під час франко-прусської війни також дотримувалася нейтралітету, навіть коли Австрія висловила готовність вчинити напад на Пруссію задля допомоги Франції, Росія виступила проти. Втім, коли Пруссія була готова розпочати війну з Францією у 1875 та 1877 рр., Росія категорично виступила проти. У такій ситуації Б., що вмів уміло грати на суперечностях між європейськими державами, почав плести інтриги проти Росії, намагаючись посварити її з Австро-Угорщиною та Англією. Росія, Австро-Угорщина та Англія були зацікавлені в подіях, що відбувалися на Балканському п-ві. Після російсько-турецької війни 1877–

1878 рр., під час якої Російська імперія значно зміцнила позиції в регіоні, Б. став підтримувати Австро-Угорщину, що також мала зацікавленість у цьому регіоні. Отримуючи вигоду від загострення відносин між Англією та Францією на Близькому Сході, він обіцяв надати допомогу Англії у разі початку війни з Єгиптом, що значно послаблювало позиції Франції на міжнародній арені.

Істотне місце в зовнішній політиці Німеччини Б. відводив колоніальній політиці, що призвело до погіршення відносин з Англією. Для того щоб забезпечити собі певну свободу дій, канцлер у 1887 р. уклав з Росією «договір перестрахування», зміст якого полягав у тому, що обидві імперії мали дотримуватися нейтралітету у разі нападу третьої держави. Він забезпечував безпеку східних кордонів Німеччини, якби Франція спробувала повернути Ельзас і Лотарингію, у свою чергу Б. визнавав інтереси Російської імперії на Балканах. Російський вектор зовнішньої політики Б. залежав як від політичної ситуації, так і від особистих стосунків з російськими державним діячами, насамперед з О. Горчаковим. У цілому він був прихильником дружніх відносин із сильним сусідом.

Полемізуючи з прихильниками нападу на Росію, Б. у 1888 р. писав: «Про це можна було б сперечатися в тому разі, якби така війна, справді, могла призвести до того, що Росія була б розгромлена. Але подібний результат навіть і після найблискучіших перемог лежить поза всякою вірогідністю. Навіть найсприятливіший результат війни ніколи не призведе до розкладу головної сили Росії, яка ґрунтується на мільйонах власне росіян... Ці останні, навіть якщо їх розчленувати міжнародними трактатами, так само швидко знову об'єднаються одне з одним, як частки розрізаного шматочка ртуті. Це непорушна держава російської нації, сильна своїм кліматом, своїми просторами й обмеженістю потреб».

У 1882 р. Німеччина, Італія і Австро-Угорщина підписали «Троїстий союз» терміном на п'ять років. Б. отримав обіцянку Італії підтримати Німеччину в разі нападу на неї Франції, у разі нападу Франції на Італію, їй повинні були допомогти обидва союзники. У заявах держав ішлося, проте, що союз у жодному разі не спрямований проти Англії.

У результаті укладання низки угод, Б. убезпечив Німеччину від загрози нападу з боку Франції й перетворив німецьку державу на центр системи союзів, які необхідно було підтримувати, а за сприятливої нагоди розширювати.

У 1890 р. Б. змушений був піти у відставку через складні відносини з новим кайзером Німеччини Вільгельмом II. У книзі «Думки та спогади» Б. розповів про своє життя, політику, мотиви, якими він керувався, приймаючи ті чи інші рішення. Незважаючи на різноманітні трактування особистості та діяльності Б., він залишається однією з найяскравіших та найсильніших фігур у німецькій політичній історії.

Т. О. Грачевська

БОГАТУРОВ, Олексій Демосфенович (нар. 24 травня 1954 р., Нальчик, Кабардино-Балкарія, Росія) – російський політолог-міжнародник, доктор політичних наук (тема дисертації: «Конфронтація і стабільність у відносинах СРСР і Росії з США в Східній Азії після другої світової війни (1945–1995)», 1996 р.), професор Московського державного інституту міжнародних відносин – Університету, у 2005–2007 рр. – декан факультету політології, а з 2007 р. – проректор університету. Працював в Інституті Далекого Сходу та Інституті США і Канади АН СРСР, у 1993–1996 рр. – завідувач відділом, у 1999–2000 рр. – головний науковий співробітник, у 2000–2003 рр. – заступник директора Інституту США і Канади РАН, з 2004 р. – заступник директора Інституту проблем міжнародної безпеки РАН. З 2000 р. – директор НКП «Науково-освітній форум з міжнародних

відносин». З 2002 р. – головний редактор журналу «Міжнародні процеси». У 2006 р. отримав іменну премію Російської академії наук імені академіка Є. В. Тарле «За видатні досягнення в галузі досліджень всесвітньої історії та міжнародних відносин», присуджену за чотиритомник «Системна історія міжнародних відносин. Події та документи. 1918–2003». Також є автором праць «Сучасна світова політика. Прикладний аналіз» (М., 2009), «Великі держави на Тихому океані. Історія і теорія міжнародних відносин у Східній Азії після Другої світової війни. 1945–1995» (М., 1997), «Японська дипломатія в боротьбі за джерела енергетичної сировини (70–80-ті роки)» (М., 1988) та ін., загалом понад 200 наукових публікацій.

Має багаторічний досвід аналізу та дослідницького прогнозування міжнародних відносин, зовнішньої і внутрішньої політики США і Росії; підготовки оперативно-аналітичних матеріалів для політикоформувальних структур (МЗС, Державна дума, Адміністрація президента, Рада безпеки, Міністерство оборони, апарат Генштабу, Державна Рада РФ), а також менеджменту міжнародних освітніх та наукових програм у недержавних структурах

В. В. Кривошеїн

БОЛІВАР, Симон (повне ім'я Simón José Antonio de la Santísima Trinidad Bolívar de la Concepción y Ponte Palacios y Blanco – Симон Хосе Антоніо де ла Сантисіма Трінідад Болівар де ла Консепсьон і Понте Паласіос і Бланко, 24 липня 1783, Каракас, Венесуела – 17 грудня 1830, біля Сайту-Марта, Колумбія) – лідер боротьби за незалежність іспанських колоній у Латинській Америці, генерал. Народився у знатній креольській родині. Юність провів у Європі (Іспанія, Франція, Італія). Повернувшись на батьківщину, взяв активну участь у поваленні іспанського панування у Венесуелі у 1810 р. і проголошенні її республікою у 1811 р. Після розгрому останньої іспанцями Б. облаштувався в Новій Гранаді (сучасна Колумбія). У 1813 р. його війська зайняли Каракас і була створена Друга Венесуельська республіка на чолі з Б. Національним конгресом Венесуели у 1813 р. проголошений Визволителем. Однак у 1814 р. зазнав поразки й був змушений покинути батьківщину. У 1816 р. загін Б. знову висадився на узбережжя Венесуели. Скасування рабства (1816 р.) і декрет про наділення солдатів визвольної армії землею (1817 р.) допомогли Б. отримати підтримку широких мас. У 1819 р. його війська звільнили Нову Гранаду, і Б. був обраний президентом Республіки Велика Колумбія, до складу якої ввійшли Венесуела й Нова Гранада. Завершивши розгром іспанських сил у Венесуелі у 1821 р., армія Б. визволила в 1822 р. провінцію Кіто (сучасний Еквадор), яка приєдналася потім до Великої Колумбії. У 1824 р. Б. розгромив іспанські війська на території Перу й у 1825 р. став на чолі створеної у Верхньому Перу Республіки Болівії, названої так на його честь. Прагнучи до об'єднання молодих латиноамериканських держав, він скликав у Панамі у 1826 р. континентальний конгрес, однак не домігся реалізації своїх планів створення потужної єдиної латиноамериканської держави. Сепаратистські виступи призвели до повалення влади Б. у Перу й Болівії та створили загрозу відокремлення Венесуели й Кіто від Колумбії. На початку 1830 р. Б. пішов у відставку. Вважається, що він за життя виграв 472 битви.

Під час Визвольної війни Б. сподівався на допомогу США – першої республіки в Західній півкулі. «Ми одинокі, ми змушені звертатися за допомогою до Півночі, насамперед тому, що вони наші сусіди і брати, а також у зв'язку з тим, що у нас немає ні способів, ні можливостей для контактів з іншими країнами», – писав він. Однак «сусіди і брати» оголосили нейтралітет, тим самим фактично ставши на сторону Іспанії. В 1829 р. Б. заявив: «Схоже, що США самим провидінням призначено ввергнути Південну Америку в голод і злидні, прикрившись ім'ям свободи».

М. А. Шепєлєв

БОЛІВАРІАНСЬКИЙ АЛЬЯНС НАРОДІВ НАШОЇ АМЕРИКИ (Alianza Bolivariana para los Pueblos de Nuestra América, АЛБА, до червня 2009 р. – Боліваріанська альтернатива для Америк). Виник наприкінці 2004 р. з ініціативи президента Венесуели *Уго Чавеса* і кубинського лідера Фіделя Кастро на противагу ідеї США щодо створення Зони вільної торгівлі для Америк (АЛКА), що зазнала поразки. Тоді як АЛКА відповідає інтересам транснаціонального капіталу і ставить мету абсолютної лібералізації торгівлі товарами і послугами та інвестицій, АЛБА робить акцент на боротьбі з бідністю, соціальним виключенням і тому відображає інтереси латиноамериканських народів. У. Чавес зазначив, що об'єднання держав АЛБА є «альтернативною дорогою, дорогою до соціалізму XXI ст.».

В основі концепції АЛБА, оприлюдненої У. Чавесом, ідеї С. Болівара про об'єднання латиноамериканських націй на базі їх історичної та етнокультурної спільності, близькості політико-економічних інтересів. У. Чавес розглядає її в контексті практичного втілення свого курсу на розгортання в Латинській Америці «боліваріанської революції» з метою створення єдиного латиноамериканського воєнно-політичного, соціально-економічного і культурного простору. До складу АЛБА входять Болівія, Венесуела, Куба, Нікарагуа, Еквадор, а також три карибські держави – Домініка, Сент-Вінсент і Гренадини та Антигуа і Барбуда. Загальна територія країн АЛБА 2600 тис. км^2, населення – більше 73 млн осіб, сукупний ВВП – 640 млрд дол. США. Вищим органом є Рада голів держав. При ній функціонують два консультативні органи – Рада міністрів і Рада громадських рухів. У квітні 2009 р. на саміті країн-учасниць у м. Кумана (Венесуела) було одноголосно прийнято рішення про введення умовної одиниці для взаєморозрахунків «сукре».

«Латинська Америка і Карибський басейн є зоною світу, яка повинна залишатися вільною від присутності військових баз та іноземних збройних сил, які містять загрозу нашим народам», – йдеться в підсумковій декларації саміту 2009 р. У документі також міститься вимога «без жодних умов» повернути Кубі територію, на якій «нелегально перебуває військово-морська база США в Гуантанамо».

М. А. Шепєлєв

«БРЕЖНЄВА ДОКТРИНА», або **«доктрина обмеженого суверенітету»**, – зовнішньополітична доктрина, в основі якої лежить принцип пріоритету загального блага (конкретно – інтересів захисту соціалізму) порівняно з інтересами певної країни. Вважається, що «Б. д.» стала ідеологічною основою вторгнення військ країн ОВД на чолі з СРСР на територію Чехословаччини в серпні 1968 р. з метою запобігання її виходу зі згаданої організації. Сама назва «Б. д.» вперше набула поширення на Заході. Тодішній Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв не пов'язував жодну з політичних концепцій зі своїм іменем і як керівництво до дій ця доктрина не згадувалася в жодних з офіційних радянських документах або промов, хоча принцип втручання в справи союзних країн, у тому числі з використанням військової сили, був властивим СРСР.

Вважається, що приводом для оформлення «Б. д.» став виступ Л. Брежнєва на V з'їзді Польської об'єднаної робітничої партії в 1968 р. Тоді він сказав: «Добре відомо, що Радянський Союз чимало зробив для реального зміцнення суверенітету і самостійності соціалістичних країн. КПРС завжди виступала за те, щоб кожна соціалістична країна визначала конкретні форми свого розвитку на шляху соціалізму з урахуванням специфіки своїх національних умов. Але

відомо, товариші, що є й загальні закономірності соціалістичного будівництва, відступ від яких міг би призвести до відступу від соціалізму як такого. І коли внутрішні та зовнішні сили, ворожі соціалізму, намагаються повернути розвиток будь-якої країни в напрямі реставрації капіталістичного ладу, коли виникає загроза справі соціалізму в цій країні, загроза безпеці соціалістичному співтовариству в цілому, — це вже стає не тільки проблемою народу цієї країни, а й загальною проблемою, турботою всіх соціалістичних країн».

Пізніше викладене Л. І. Брежнєвим на V з'їзді ПОРП було опубліковано в концентрованому вигляді в газеті «Правда» від 26 вересня 1968 р. у статті «Суверенітет та інтернаціональні обов'язки соціалістичних країн». Суть її зводилася до того, що кожна комуністична партія несе відповідальність не тільки перед своїм народом, а й перед усіма країнами соціалізму і всім світовим комуністичним рухом. Це означає, якщо деінде ідеалам соціалізму загрожує небезпека, обов'язок комуністів – втрутитись.

В основі підходу Л. І. Брежнєва та його оточення до подій 1968 р. у Чехословаччині, з одного боку, лежав принцип пролетарського інтернаціоналізму, з іншого – небезпека «празької весни» для східноєвропейської системи військової безпеки. Керівник Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) А. Дубчек намагався привнести до соціалістичної системи атмосферу індивідуальної свободи, втіленням якої стало забезпечення умов для діяльності політичних клубів і скасування цензури преси. Така лібералізація соціально-політичних відносин містила загрозу країнам соціалістичного табору, внаслідок чого було прийнято рішення про введення збройних сил СРСР, НДР, ПНР, Угорщини та Болгарії на територію Чехословаччини.

Введення військ до ЧССР призвело до того, що протягом півтори доби країни ОВД встановили контроль над усією чехословацькою територією. Чехословацька армія не чинила опору, перебуваючи в казармах. Населення великих міст висловлювало невдоволення, однак воно не втілювалося в активних формах, а скоріше мало символічний характер: розповсюдження листівок зі зверненнями до чехословацьких громадян і союзних військ, робота радіостанцій та ін.

Введення військ до Чехословаччини створило міжнародний резонанс. Деякі країни (США, Англія, Франція, Канада, Данія і Парагвай) виступили в Раді Безпеки ООН з вимогами винести «чехословацьке питання» на розгляд Генеральної Асамблеї ООН з метою ухвалення рішення про негайне виведення військ країн ОВД. Представники Угорщини і СРСР проголосували проти. Пізніше і представник ЧССР вимагав зняти це питання з розгляду ООН. Ситуація в Чехословаччині обговорювалась також у Постійній раді НАТО. Із засудженням військового втручання п'яти країн виступили уряди Югославії, Албанії, Румунії та Китаю.

У результаті переговорів радянських та чехословацьких керівників було досягнуто рішення про запобігання заходів з посилення соціалізму і робітничого руху шляхом контролю над ЗМІ та згортання політичних опозиційних організацій. При цьому керівництво КПЧ, з огляду на досвід Угорщини 1956 р., демонструвало своє прагнення залишатися членом ОВД та проводити спільну зовнішню політику разом з іншими її учасниками.

Пізніше з ЧССР було підписано договір про умови тимчасового перебування радянських військ на її території. Наприкінці 1969 р. більшість ліберальних починань було ліквідовано – ЧССР залишалась у складі «радянського блоку», а «Б. д.» посіла ключове місце в зовнішній політиці СРСР аж до його розпаду.

«Б. д.» мала на практиці серйозні наслідки для СРСР. На бік його супротивника в «холодній війні» перейшла ліва інтелігенція Заходу, включаючи керівництво провідних компартій (єврокомунізм). Для СРСР розпочався новий етап «холодної війни» – не тільки без союзників, а й із західними компартіями в ролі прихованих, а то й явних противників. Загалом вторгнення до ЧССР сприяло ідеологічній консолідації дисидентського руху на антирадянській основі.

Нині ідея вторгнення до внутрішніх справ суверенних країн під гаслом захисту та поширення своїх цінностей, які лежать в основі «Б. д.», набула нового звучання. У сучасній ідеології північноатлантичних країн обмеження суверенітету окремих країн виправдовується метою поширення демократичних цінностей.

Л. Л. Даховник

БРИТАНСЬКА ІМПЕРІЯ – найбільша за площею у світовій історії колоніальна імперія, створена Англією у процесі експансії у XII–XX ст.

Розширення Англії розпочалося з захоплення п-ва Ірландія (1169) і Уельсу (1282). У 1497 р. Джон Кабот відкрив Ньюфаундленд і оголосив його володінням Генріха VII. Ньюфаундленд став, по суті, першою англійською опорною базою за морями. Шлях до британської колонізації Америки було відкрито розгромом іспанського флоту – Непереможної армади в 1588 р., ослабленням морської могутності Іспанії, а потім і Португалії, і перетворенням Англії на потужну морську державу. Шотландія приєдналася до Англії на правах особистої унії зі сходженням в 1603 р. на англійський престол шотландського короля з династії Стюартів, що став королем Яковом І.

У XVII ст. виникла англійська імперія в сучасному значенні цього слова, але імперія у формі американських колоній і Ост-Індської компанії з'явилася на багато десятиліть раніше Великобританії, тобто союзу Англії і Шотландії (1707). Приєднуючи Шотландію, англійці збільшували свою відносну міць у європейському балансі сил і виключали ризик того, що Франція може отримати як сателіта кероване Стюартами королівство на північному кордоні Англії. Шотландська еліта з часом отримала доступ до прибутків і влади не лише в Лондоні, а й в усій англійській імперії. Основною жертвою цього прогресу став гельський народ Північної і Західної Шотландії, чиє суспільство і культура були знищені політичним союзом Південної Шотландії з Англією, а також впливом індустріальної революції в Південній Шотландії на її гірські райони. У 1801 р. Ірландія увійшла до складу Сполученого Королівства, але цей союз не забезпечив вражаючого економічного успіху.

Період від створення англійських поселень у Північній Америці і Вест-Індії і заснування в 1600 р. приватної Ост-Індської компанії до втрати 13 колоній під час Американської війни за незалежність наприкінці XVIII ст. згодом названо «Першою Б. і.». Перше англійське постійне поселення в Америці було засновано в 1607 р. у Джеймстауні з капітаном Джоном Смітом на чолі. До 1640 р. Ост-Індська компанія створила мережу своїх факторій в Індії, у Південно-Східній Азії і на Далекому Сході. У 1690 р. компанія почала будувати місто Калькутта і протягом наступного десятиліття фактично підпорядкувала собі весь Індостан. У XVIII ст. Великобританія перетворюється на найбільшу світову колоніальну державу, а Франція стає її основним суперником. Першої кризи Б. і. зазнала, втративши 13 своїх колоній у результаті війни британських поселенців Північної Америки за незалежність (1775–1783), підтриманих Францією. Розпочата в 1756 р. Семилітня війна була першою війною в глобальному масштабі, перемога в ній Великобританії над Францією зробила її головною світовою колоніальною державою: після розгрому Наполеона у Британії не залишається серйозних супротивників, за винятком Російської імперії в Середній Азії.

У період «колоніального поділу світу» (остання чверть XIX ст.) Великобританія захопила Кіпр, встановила контроль над Єгиптом і Суецьким каналом, завершила завоювання Бірми, встановила фактичний протекторат над Афганістаном, завоювала великі території в Тропічній і Південній Африці: Нігерію, Золотий Берег (нині – Гана), Сьєрра-Леоне, Південну і Північну Родезії (Зімбабве і Замбія), Бечуаналенд (Ботсвану), Басутоленд (Лесото), Свазіленд, Уганду, Кенію. Вона в прямому розумінні перетворилася на «імперію, над якою ніколи не заходить Сонце». Найбільшої площі Б. і. досягла в 30-х рр. XX ст. – 37 млн км², що становить близько чверті земної суші.

Територіально роз'єднана Б. і. була найвищою мірою децентралізована і гетерогенна в системі управління. Вона ніколи не мала єдиного зводу законів і централізованого адміністрування. Протягом майже всієї історії імперії британські конституційні закони також проводили чітку межу між Сполученим Королівством та заморськими володіннями корони.

У 1867 р. Верхня і Нижня Канади, Нью-Брансвік, Нова Шотландія були об'єднані в домініон Канада, конфедерацію з повним самоврядуванням, за винятком закордонних справ. Австралія і Нова Зеландія отримали аналогічне самоврядування в 1900 р., австралійські колонії об'єдналися у федерацію в 1901 р. У 1910 р. Капська колонія, Наталь, Трансвааль і Оранжева вільна держава утворили Південно-Африканський Союз, який також отримав статус домініону. Імперська конференція 1923 р. визнала право домініонів проводити власну зовнішню політику незалежно від метрополії. З прийняттям Вестмінстерського статуту (1931) парламенти Канади, Австралії, Нової Зеландії, Південної Африки, Ірландської Вільної Держави і Ньюфаундленду стали незалежними від законодавчої системи Британії.

Основну частину Б. і. становили колонії. Кожною колонією управляв генерал-губернатор, якого призначало міністерство у справах колоній у Лондоні. Найбільшою колонією Б. і. була Індія, яка формально увійшла до її складу в 1858 р. До того протягом півтора століття нею управляли чиновники Ост-Індської компанії. У 1876 р. британська

королева отримала титул імператриці Індії, а її намісник – титул віце-короля. Безпосередньо за межами імперії були протекторати, чиї правителі формально вважалися суверенами. Протекторати погоджувалися брати «поради» Великобританії у внутрішньополітичних справах і допускали майже повний контроль своєї зовнішньої політики. Ступінь втручання Лондона в їхню політику сильно варіював. У XX ст. у цій позиції тривалий час перебували Єгипет та Ірак. Після Першої світової війни Ліга націй передала Великобританії в управління на основі т. зв. мандату Палестину, Ірак, Трансйорданію, Танганьїку, частину Камеруну і Того.

Б. і. здійснювала масштабну ідеологічну експансію і була потужним механізмом територіальних загарбань і створення британських спільнот в усьому світі. Однак у перші два століття свого існування вона (якщо не вважати Ірландії) передусім була торговою імперією. Непохитним принципом британської політики з 1650-х до 1840-х рр. було збереження колоніальної торговельної мережі у вигляді закритої імперської системи, що виключало будь-яку участь сторонніх. Період з 1840-х до 1930-х рр. був періодом британської «імперії вільної торгівлі». Вважається, що без Б. і. не сталося б великомасштабної лібералізації торгівлі та значної міграції робочої сили. Головним напрямком британської еміграції була Північна Америка, пізніше – Австралія і Нова Зеландія.

Як результат імперської спадщини у багатьох країнах зміцнилася парламентська модель демократії і британське право, відбулася лібералізація світової торгівлі, а англійська мова продовжує підкорювати світ.

У міжвоєнний період спочатку в Ірландії, а далі в Індії сформувалися рухи за незалежність. Після закінчення Другої світової війни Б. і. розпалася внаслідок зростання національно-визвольних рухів у британських володіннях і фінансових труднощів британського уряду. Більшість колишніх колоній входять до Співдружності націй (до 1946 р. – Британська співдружність націй).

Нині Сполучене Королівство зберігає суверенітет над 14 територіями за межами Британських островів. У 2002 р. вони отримали статус британських заморських територій. Британський суверенітет над деякими заморськими територіями оскаржується сусідами: на Гібралтар претендує Іспанія, на Фолклендські о-ви, Південну Джорджію і Південні Сандвічеві о-ви – Аргентина, на Британську територію в Індійському океані – Маврикій і Сейшели.

М. А. Шепєлєв

БРІКС діалоговий механізм – формат партнерства держав з економіками, що розвиваються найбільш динамічно в сучасному світі (до 2011 р. – БРІК).

Термін «БРІК» був вигаданий економістом «Голдман Сакс» Джимом О'Нілом, який проживає у Лондоні, для позначення чотирьох основних швидкозростаючих економік – Бразилії, Росії, Індії та Китаю, в яких виникає можливість протистояти гегемонії економічної потужності Заходу. Країни БРІК займають чверть земної території, їх населення становить 40 % світового, їх сукупний ВВП дорівнює 15,435 трлн дол. США. У доповіді, підготовленій «Голдман Сакс», «Мріючи разом з БРІК: шлях до 2050 року» передбачається, що країни «четвірки» до 2050 р. змінять чинний порядок. Китай та Індія будуть домінуючими глобальними постачальниками товарів промислового призначення і послуг, тоді як Бразилія і Росія стануть також домінуючими постачальниками сировини. Їхня спільна потужність перевершить потенціал США, Франції, Німеччини, Великобританії, Японії та Італії. У листопаді 2010 р. була досягнута домовленість про приєднання ПАР до цього неформального об'єднання найбільших країн, що розвиваються, хоч економіка Південної Африки приблизно

в чотири рази менше економіки Індії, яка за цим показником посідає останнє місце в БРІК.

16 травня 2008 р. Бразилія, Росія, Індія і Китай урочисто заявили, що збираються перетворити свою «групу чотирьох» на потужний інструмент з перебудови світу. У спільній заяві за підсумками саміту 2010 р. було заявлено про підтримку «багатополярного, справедливого і демократичного світопорядку, базованого на міжнародному праві, рівності, взаємній повазі, співробітництві, скоординованих діях усіх держав і колективному прийнятті ними рішень». На зустрічі в Єкатеринбурзі міністри закордонних справ чотирьох країн домовилися про проведення регулярних самітів на рівні глав зовнішньополітичних відомств, оформивши тим самим створення БРІК. Міністр закордонних справ Індії Пранаб Мукерджі назвав БРІК «унікальним об'єднанням взаємодоповнюваних економік», платформою для забезпечення енергетичної та продовольчої безпеки, боротьби з тероризмом, реформування глобальних політичних і економічних інститутів. БРІК підкреслює тверду прихильність до багатосторонньої дипломатії за центральної ролі ООН. Держави-учасниці дотримуються думки, що такі гострі питання, як бідність, голод, хвороби, можна вирішити, «тільки якщо до уваги братимуться інтереси всіх націй і в рамках справедливої глобальної економічної системи».

Ще у форматі БРІК країни – учасниці діалогу утворили нову геоекономічну вісь між Євразією і Південною Америкою, яка стала цілком певною реальністю, здатною залучити в найближчому майбутньому інші євразійські й південноамериканські країни. Як вважає Т. Граціані, «якщо за короткий і середній період така вісь остаточно сформується, то «прозахідним» мріям Англії про євроатлантичне співтовариство від Туреччини до Каліфорнії або сподіванням США на встановлення світового порядку, базованого на тріаді сил – Північна Америка, Європа і Японія, так і не судилося збутися».

Росія виступає як основна рушійна сила БРІК. Показово, що БРІК створена в Єкатеринбурзі на базі тристороннього співробітництва Росії, Індії та Китаю, ідею якого вперше сформулював Є. М. Примаков у 1998 р. Початок роботи у форматі РІК було покладено зустрічами міністрів закордонних справ за рамками сесій Генеральної асамблеї ООН у Нью-Йорку в 2003–2005 рр., а також в Алма-Аті в рамках міністерської наради НВЗДА в жовтні 2004 р. Перша самостійна (без прив'язки до міжнародних форумів) зустріч міністрів закордонних справ РІК відбулася в червні 2005 р. у Владивостоці. 17 липня 2006 р. «на полях» саміту «Групи восьми» у Санкт-Петербурзі відбулася перша зустріч у форматі РІК на вищому рівні (Президент Росії В. В. Путін, Прем'єр-міністр Індії М. Сінгх, Голова КНР Ху Цзіньтао). У Харбіні в жовтні 2007 р. міністри закордонних справ РІК вирішили оформити взаємодію в рамках «трійки» за низкою напрямів. Як найперспективніші галузі було визначено сільське господарство (курирує КНР), попередження стихійних лих і ліквідацію їх наслідків (Росія), охорону здоров'я (Індія). Росія, Індія і Китай (РІК) підкреслювали схожість позицій щодо широкого спектра політичних питань і намагалися відкрити нову глобальну перспективу, докорінно відмінну від позиції США.

Важливою допомогою в розвитку чотиристороннього діалогу є ініціативна лінія уряду Санкт-Петербурга, що організував у травні 2008 р. міжнародну конференцію «БРІК: прорив у глобальну економіку XXI ст.» за участю представників муніципальної влади та провідних університетів міст-побратимів Санкт-Петербурга в Бразилії (Ріо-де-Жанейро), Індії (Мумбаї) і Китаї (Шанхай і Циндао). Втілилася в життя й ідея створення форуму громадськості країн БРІКС для неформального обговорення актуальних питань світового розвитку та чотиристоронньої взаємодії.

Проте серед експертів досить поширене скептичне ставлення до БРІКС. На сьогодні в економічному плані Бразилія, Росія, Індія, Китай і ПАР більше взаємодіють з розвинутими країнами, ніж між собою. Також спостерігається характерний поділ БРІКС на «пари за інтересами»: Росія найактивніше взаємодіє з Індією, а Китай – з Бразилією і загалом з Латинською Америкою.

М. А. Шепєлєв

БРОДЕЛЬ, Фернан (Fernand Braudel; 24 серпня 1902, Гондрекур-ле-Шато – 27 листопада 1985, Мез) – французький історик, представник історичної школи «Анналів», основоположник світ-системного аналізу.

З 1948 р. – керівник французького Центру історичних досліджень, у 1949 р. став професором Колеж де Франс, у 1956–1972 рр. завідував VI секцією («Економічні та соціальні науки») у Практичній школі вищих досліджень (École pratique des hautes études). Працював редактором журналу «Annales, Economies, Sociétés, Civilisations». Автор праці «Середземне море і середземноморський світ в епоху Філіппа II» (1949), «Що таке Франція» (1986).

У найвідомішій фундаментальній праці «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.» (1979), досліджуючи перехід від традиційного суспільства до сучасного, Б. висунув та застосував концепцію «тривалої часової протяжності». Капіталістична трансформація європейського суспільства відбувалася, як він доводить, мікроскопічними кроками, починаючи із зародження елементів капіталізму ще у XIII ст. (епоха «передкапіталізму»). На основі цієї концепції Б. здійснює аналіз «світів-економік», які формують загальну світову економіку та визначають динаміку світової системи.

«Світ-економіку» Б. розглядає як економічно самостійну частину планети, здатну здебільшого бути самодостатньою, такою, що її внутрішні зв'язки та обміни надають їй певної органічної цілісності. «Світи-економіки» існували з давніх-давен, подібно цивілізаціям, державам й імперіям. Простір, який займає «світ-економіка», є першою умовою його існування. Його межі надають йому певного сенсу, він передбачає наявність певного центру, представленого міським полюсом – центром зосередження інформації, капіталів, товарів, який сприяє утворенню певної форми панівного капіталізму. Це місто завжди було центром сильної, агресивної, привілейованої, динамічної держави, що вселяла всім одночасно страх і повагу. Кожна держава, яка лише межувала з центром «світу-економіки», ставала більш забіякуватою, у разі успіху – завойовницькою, нібито від такого сусідства в ній розливалася жовч. Панівні міста не залишаються такими вічно, вони змінюють одне одного, і ці зміни переривають спокійний перебіг історії та відкривають цінніші перспективи. Переміщення центрів завжди виявляло крихкість колишньої рівноваги і силу тієї рівноваги, яка має утвердитися.

Кордони «світу-економіки» розташовуються там, де починається інша економіка того самого типу, вздовж певної зони, перетинати яку було вигідно з економічного погляду лише у виняткових випадках. Як правило, ці кордони постають не надто активними зонами. Ієрархізований характер простору сприяє виникненню різних видів нерівності, різниці потенціалів, за допомогою якої забезпечується функціонування «світу-економіки». Простір кожного «світу-економіки» містить три ареали: вузький центр, другорядні достатньо розвинуті області та величезна зовнішня периферія, ледве втягнута у грошову економіку та поділ праці. Б. звертав увагу на те, що «будь-яке надто дешеве життя є вже само по собі показником слабкого розвитку».

Політичним відображенням європейського «світу-економіки» він вважав систему європейської рівноваги. На його думку, концерт європейської рівноваги – це давній процес, що розпочався з часів конфлікту Капетингів з Плантагенетами. Метою цієї системи були створення та підтримка периферійних і напівпериферійних районів, де ніколи остаточно не зникала взаємна напруженість так, щоб не потрапляла під загрозу могутність центру. Політика також має своє «серце» – невеличку зону, звідки спостерігали за близькими та далекими подіями.

Так само й культура є членуванням простору, з послідовними колами: в епоху Відродження – Флоренція, Італія, решта Європи. Культурна єдність Європи завжди сприяла економічним обмінам, і навпаки. Але нанесені на карту культура і економіка можуть навіть суперечити одна одній: Флоренція, а не Венеція у XV–XVI ст., Рим чи Мадрид, а не Амстердам у XVII ст., Париж, а не Лондон у XVIII–XIX ст. були культурними центрами Європи.

З настанням Нового часу першість економіки стає дедалі вагомішою: вона орієнтує, порушує рівновагу, впливає на інші порядки. Вона надмірно посилює нерівність, замикає у бідності та багатстві співучасників «світу-економіки», надовго нав'язуючи їм певну роль. За словами Б., «бідна країна бідна тому, що вона бідна», «експансія зумовлює експансію», «країна збагачується, оскільки вже є багатою». «Нерівний обмін, творець нерівності у світі, і навпаки, нерівність світу, що невпинно створювало обміни, були стародавніми реальностями», – зазначає Б. А співвідношення сил між націями випливає іноді з дуже давнього стану речей: дуже складно розірвати хоча б раз пережитий у минулому стан залежності. «Нерівність світу виявляє структурні реалії, що дуже повільно стверджуються і дуже повільно зникають».

На найшвидше утвердження капіталістичної системи завжди працювали війни: «якщо нова держава зростала, якщо в ній оселявся сучасний капіталізм, то знаряддям цього найчастіше за все була війна: війна всьому батько (bellum omnium pater)». З XV ст. Б. знаходить існування «авангардних» війн, які мобілізовували кредити, інтелект, винахідливість техніків настільки, що війни самі вдосконалювалися рік від року. Така «авангардна» війна, за словами Б., – це дочка прогресу та його матір. Саме вони були рушійною силою розвитку «світів-економік».

Є. М. Суліма

БУША ДОКТРИНА – зовнішньополітична доктрина, сформульована президентом США Дж. Бушем-молодшим у низці виступів та офіційних документів у 2001–2002 рр., яка відображала зміни принципів, цілей та методів зовнішньої політики США з початком «війни з глобальним тероризмом».

Основи Б. д., що проголосила необхідність по-новому забезпечити безпеку США, були сформульовані у виступі президента США на об'єднаному засіданні палат Конгресу 20 вересня 2001 р., хоча самі доктринальні положення було викладено у 2002 р. у таких документах, як «Доповідь про становище нації», «Стратегія національної безпеки», а також у промові Дж. Буша-молодшого в ООН. У них декларувалася «здатність США акумулювати таку міць, яка зробить ворожу гонку озброєнь безглуздою» (при цьому він пообіцяв міжнародним терористам показати «американську справедливість»). Центральним елементом нової зовнішньополітичної доктрини став попереджальний або застережний удар, тобто те, що завжди розглядалось як крайній, останній засіб. Б. д., побудована на принципі односторонніх дій, обґрунтовувала право США на завдавання подібного удару, при цьому було заявлено, що Америка готова застосовувати такий захід щодо кожного, хто буде визнаний хоча б потенційно небезпечним.

Факт існування держав-«ізгоїв» було оголошено головною загрозою міжнародної безпеки, а її нейтралізація – стратегічним пріоритетом. У посланні Конгресу 29 січня 2002 р. Дж. Буш-молодший заявив про наявність «осі зла» (Axis of Evil) – диктаторських режимів, які співпрацюють з терористичними організаціями і можуть передати їм ЗМЗ. Спочатку до «осі зла» було зараховано Іран, Ірак і Північну Корею, але вже 6 травня 2002 р. заступник державного секретаря Дж. Болтон оголосив про включення до неї Лівії, Сирії та Куби, завдяки чому терміни «вісь зла» та «держави-ізгої» стали фактично взаємозамінними. Виступаючи у військовій академії у Вест-Пойнті 1 червня 2002 р., президент США зазначив, що Пентагон може завдавати превентивні удари по цих країнах, якщо йдеться про небезпеку потрапляння зброї масового знищення і ракетних технологій в руки терористів.

Вважається, що одним із джерел Б. д. є доповідна записка, підготовлена в 1992 р. за наказом тодішнього міністра оборони США Р. Чейні, що став за Дж. Буша-молодшого віце-президентом США. У цьому документі стверджувалося, що США не повинні допустити появи у світі альтернативної наддержави. Для досягнення цієї мети передбачалося використовувати превентивні збройні удари і проводити політику унітаризму, не вдаючись до допомоги союзників.

Зміст Б. д. визначався аксіомою наддержавності: терористичний напад на будівлі в Нью-Йорку і Вашингтоні розглядався як напад на весь світ. Оголошена президентом і Конгресом США війна є, таким чином, за словами Дж. Буша, «не тільки битвою Америки, але битвою всього світу, битвою цивілізації». Сенс її в тому, що «цивілізований світ об'єднується навколо Америки». Другий елемент доктрини – принцип «хто не з нами, той проти нас». Відмова об'єднатися навколо планів республіканської адміністрації для керівництва «битвою всього світу» автоматично переводила будь-яку державу до табору «ворогів свободи». Хоча деякі з цих ворогів (вчорашні «ізгої») – Сирія, Судан, Лівія і особливо Іран – активно запрошувалися Вашингтоном до складу «глобальної антитерористичної коаліції». У доктрині було заявлено про рішучість «підтримати вільні та відкриті громадські інститути на всіх континентах». На думку Вашингтона, «демократія може бути експортним товаром». Розвиваючи ці ідеї в інавгураційній промові у 2005 р., Дж. Буш заявив: «Політика Сполучених Штатів полягає в тому, щоб підтримувати і розвивати демократичні рухи та інститути в усіх країнах і культурах заради кінцевої мети – викорінення тиранії в усьому світі».

Важливим ідеологічним елементом Б. д. став після 11 вересня 2001 р. американський націоналізм. Він доповнювався неоконсервативною тезою: «Америка може уникнути трагічної долі тільки в тому разі, якщо свідомо скине з себе кайдани створених після Другої світової війни організацій, починаючи з ООН».

Глобальну «війну з тероризмом» пропонувалося розглядати як аналог «холодної війни» Заходу проти радянського комунізму. Ця аналогія підводила додаткову підставу під висловлювання Дж. Буша-молодшого про те, що боротьба буде тривалою. США боролися з комуністичним тоталітаризмом багато десятиліть. Якщо ворог прагне зруйнувати цивілізацію, жоден пріоритет не може бути більш важливим, ніж знищення цього ворога, як і за часів «холодної війни».

З часу подій 11 вересня 2001 р. в американській стратегічній думці утвердилася концепція «транснаціональної війни». 13 листопада 2004 р. міністерство оборони США проголосило доктрину «бойових розвідувальних операцій», що передбачає знищення загонів, тренувальних таборів і підприємств з виробництва зброї масового ураження, контрольованих терористами. Зросли

побоювання, що базою для діяльності терористичних мереж можуть стати «неспроможні держави», з'явилися сценарії проведення інтервенцій у ці країни з метою допомогти їм створити «нормальну» (з погляду США) державність.

Відповідно до «Стратегії національної безпеки США» (2002) зовнішня політика США спирається на три стовпи: доктрину неперевершеної американської військової переваги (США повинні всіляко зміцнювати військову міць, щоб зберегти статус єдиної світової наддержави); концепцію превентивної війни (готовності завдавати військові удари до того, як відносно США і їх союзників будуть вчинені агресивні дії); готовність діяти поодинці, якщо багатостороннього співробітництва для досягнення зовнішньополітичних цілей США досягти неможливо.

«Стратегія національної безпеки США» не відкидала політику стримування і залякування, але виходила з того, що деякі загрози мають настільки катастрофічний характер і можуть здійснюватися настільки несподівано засобами, які не піддаються відстеженню, що стримувати їх неможливо. Як писав Дж. Шульц, «якщо у дворі гримуча змія, ви не чекаєте, коли вона вкусить вас, перш ніж вжити заходи самозахисту». При цьому слід враховувати, що США давно проголошують право на запобіжну самооборону — від кубинської ракетної кризи 1962 р. до кризи на Корейському п-ві в 1994 р.

Було сформульовано й інші постулати «Б. д.». До них, зокрема, належить споконвічна відмова США від переговорів з терористичними організаціями і тими державами, які надають їм притулок та/або допомогу. Країни, що підтримують терористів, мають бути ідентифіковані, ізольовані, і США повинні докласти зусилля, в тому числі військові, щоб у них змінився правлячий режим. США мають бути достатньо сильні, щоб у разі необхідності швидко виграти подібну війну. Після зміни режиму США повинні надати допомогу цим державам при створенні ними вільних і демократичних суспільств.

Після початку війни в Іраку всередині США та серед їх союзників було поставлено під сумнів адекватність ціннісних засад «імперського ліберального універсалізму» традиційним демократичним цінностям, яких США як держава дотримувалися протягом перших двох століть своєї історії. Крім того, стало братися до уваги і те, що доктрина «превентивної агресії», по суті, перетворює потенційного противника на реального ворога і підштовхує країни — потенційні члени антиамериканського союзу до прискореної та ефективної роботи з формування такого альянсу.

Є. М. Суліма

БУШ-молодший, Джордж Герберт Уокер (George Walker Bush; 6 липня 1946, Нью-Хейвен, шт. Коннектикут, США) — американський політичний і державний діяч, 43-й президент США. Син 41-го президента США Джорджа Г. У. Буша. Закінчив Єльський університет у 1968 р., Бізнес-школу Гарвардського університету — в 1975 р. На службі у ВПС Національної гвардії з 1968 по 1974 р. Губернатор штату Техас у 1995–2000 рр. Президент США у 2001–2009 рр.

До подій 11 вересня 2001 р. адміністрація Б. була готова продовжувати основні напрями зовнішньої політики, сформульовані в доктрині Клінтона, але на відміну від демократів республіканці категорично заявили про необхідність широкомасштабного і швидкого завершення процесу розширення НАТО, про зміну режиму контролю над озброєннями (перегляд Договору СНО-2 і вихід з Договору по ПРО 1972 р.).

Події 11 вересня 2001 р., у результаті яких загинули близько 3 тис. осіб, докорінно змінили характер зовнішньої політики республіканської адміністрації. Б. у щоденнику записав: «Сьогодні був Перл-Харбор XXI століття». У зверненні до нації наступного дня після терористичних актів він заявив, що США не будуть робити різниці між тими, хто спланував атаки на США, і тими, хто вкриває на своїй території терористів. США брали на себе широкі зобов'язання з переслідування терористів і тих, хто їх переховує і спонсорує. Для боротьби з тероризмом у США було створено Управління внутрішньої безпеки, яке отримало практично необмежені права щодо осіб, підозрюваних у тероризмі.

У 2001 р. Б. виявив талант згуртовувати навколо себе не тільки старих партнерів, а й нових союзників — Росію і (з застереженнями) навіть Китай. Створення глобальної антитерористичної коаліції породило надії, що боротьба з «новими викликами» зблизить США з Росією і Китаєм і логіка ядерного стримування відійде на другий план. Але вже у 2003 р. при підготовці адміністрацією Б. війни в Іраку з метою повалення режиму Саддама Хусейна США протиставили свою позицію Росії, КНР та деяким своїм союзникам по НАТО, розколовши глобальну антитерористичну коаліцію. Вторгнення до Іраку стало в очах більшості європейських і азійських політиків превентивним ударом, неспровокованим і позбавленим міжнародної санкції. Більш того, з іракського питання (як пізніше і з питання про війну проти Північної Кореї) США зазнали загрози дипломатичної ізоляції.

У рамках нової стратегії адміністрація Б. вивела США з Договору по ПРО підписаного з СРСР у 1972 р. Водночас, американський уряд офіційно заявив про створення системи Національної ПРО. Для виконання цих та інших завдань було різко збільшено військові витрати США. Наприклад, у 2005 р. оборонний бюджет США досягнув 401,7 млрд дол. США — більше, ніж військові бюджети всіх країн світу, разом узятих.

В американських стратегічних концепціях змінилися і географічні пріоритети. Після Другої світової війни в центрі всіх американських концепцій безпеки перебували Європа і Східна Азія. З 2001 р. на пріоритетні позиції висунулися Близький Схід і Центральна Азія — регіони, де на думку адміністрації Б. базувалися транснаціональні терористичні мережі, перевозилася основна маса наркотиків, були невизнані ядерні держави і великі запаси вуглеводнів. Європейським союзникам по НАТО стала приділятися роль «тилового забезпечення» американської стратегії в Євразії.

Після розпаду «глобальної антитерористичної коаліції» через війну в Іраку адміністрація Б. спробувала відродити її єдність за допомогою проблематики боротьби з мегатероризмом і розповсюдженням ядерної зброї. На початку 2004 р. США намагалися модифікувати клінтонівську стратегію контррозповсюдження в набір міжнародних ініціатив із роззброєння «небезпечних» порушників і запобігання потраплянню ЗМЗ до терористичних мереж. У рамках нової політики контррозповсюдження США прагнули підсилити тиск на Іран і КНДР. Американська дипломатія вимагала згорнути під міжнародним контролем іранську програму збагачення урану і програму КНДР з виділення плутонію з ядерного палива. Велике занепокоєння в Америці викликав Пакистан, де з весни 2004 р. активізувалися проникли з Афганістану загони талібів. У кожному з цих випадків американці вважали за краще діяти самостійно, допускаючи за необхідності використання військової сили. Тому новий підхід не відродив глобальну антитерористичну коаліцію, а навпаки, посилив суперечності Вашингтона з іншими ядерними державами. Конфронтаційна риторика посилилася у зв'язку з прискоренням робіт над стратегічної ПРО США (2004) та прийняттям закону про територіальну цілісність КНР (2005).

Ворожа політика адміністрації Б. відносно Ірану призвела до того, що було втрачено будь-яку реальну можливість порозумітися з керівництвом цієї країни.

З часу революції 1979 р. Іран демонструє непохитний антиамериканізм.

Проголосивши глобальну демократичну революцію, Б. активно підтримував «кольорові революції» в Східній Європі й на пострадянському просторі, значна частина з яких були успішними для США й призвели до послаблення геополітичних позицій Росії на Балканах, у Чорноморському регіоні та у Центральній Азії. У 2007 р. Б. був активним прихильником розміщення елементів ПРО США в Східній Європі, а також виступав за якнайшвидший вступ Грузії і України в НАТО, однак в останньому натрапив на протидію держав «старої Європи» і Росії. На початку 2008 р. активно підтримав проголошення незалежності Косово, але потім у серпні 2008 р. підтримав Грузію під час Кавказького кризи, виступивши на захист її територіальної цілісності й проти незалежності Абхазії і Південної Осетії.

Крім того, зсув політики США щодо Росії в напрямі «селективної взаємодії за селективного стримування» втілився в антиросійську риторику, що різко посилилася, спроби інспірувати колективний тиск Заходу на Росію, згортання роботи Ради Росія – НАТО, обмеження взаємодії з Росією в «Групі восьми», загальмування російського просування до вступу в СОТ і ОЕСР, ігнорування російських зовнішньополітичних ініціатив (зокрема, за Договором про європейську безпеку), спроби мілітаризації Чорного моря і Центральної Азії, активне лобіювання альтернативних Росії маршрутів постачання енергоресурсів із зони Каспію.

Є. М. Суліма

В

«ВАКУУМУ» ГЕОПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ – теорія, в основі якої лежить положення, що всі ділянки географічного простору повинні бути або ким-небудь зайняті, або ким-небудь контрольовані; вивільнення території або послаблення ступеня контролю над нею призводить до вакууму, в результаті якого певні сили прагнуть зайняти або встановити контроль над ділянками, що звільнилися. Прагнення до заповнення вакууму, що утворився, відображає форму геополітичних відносин, за допомогою яких підтримується належний баланс сил.

Виникнення цієї теорії було зумовлене потребою у вивченні розвитку держав, що зазнали поразки в Другій світовій війні, зокрема Німеччини. Суть «В.» г. т. викладена американським адміралом Ч. У. Німіцем у промові 15 січня 1953 р. в Сан-Франциско. Він заявив, що політика беззаперечної капітуляції щодо Німеччини і Японії була великою помилкою, а знищення німецької військової потужності і прагнення німців до самооборони призвели до утворення вакууму в Європі, який тепер заповнюється Радянським Союзом.

Саме поняття «геополітичний вакуум» вперше використав американський історик і класик геополітики, адмірал А. Т. Мехен. Тоді наприкінці XIX – початку XX ст. воно використовувалося в контексті концептуалізації політики захоплення США Євразії, для позначення геополітичної зони, відкритої для завоювання США.

«В.» г. т. була актуалізована поділом Німеччини на дві держави, що розвиваються в рамках різних політичних систем. ФРН займала частину території, якій безпосередньо були близькі морські традиції, тоді як НДР розміщувалася на території колишньої Пруссії і більше тяжіла до континентального світу. Поділ Німеччини тривалий час породжував неоднозначність її геополітичних пріоритетів. Проте подальший розвиток політичної системи ФРН, що демонстрував зростання показників ефективності у внутрішній політиці й стійкість – у зовнішній, дав змогу визначити геополітичну перспективу всієї Німеччини.

Оформлення Німеччини як єдиної держави стало приводом для виникнення думок про неактуальність «В.» г. т. Проте незабаром вона знову стала затребуваною унаслідок розпаду СРСР. Крах соціалістичної системи, що став причиною руйнування біполярної системи, створив умови для виникнення геополітичного вакууму.

Відомий американський ідеолог *мондіалізму* З. Бжезинський розцінював геополітичний вакуум, що утворився після розпаду СРСР, як унікальну можливість для закріплення світової гегемонії США. У книзі «Поза контролем» Бжезинський підкреслює: «Розвал СРСР перетворив "хартленд" Євразію на геополітичний вакуум... Розпад СРСР не тільки створив можливість для потенційного проникнення американського впливу в євразійський вакуум, особливо шляхом консолідації геополітичної розрізненості колишнього простору СРСР, а й має вирішальні геополітичні наслідки на південно-західній околиці Євразії. Близький Схід і Перська затока вже трансформовані в область виключної американської силової переваги. І це становище є історично унікальним».

Незабаром на пострадянському просторі, зокрема на Кавказі та в Центральній Азії, позначилися інтереси США, Туреччини, Ірану, Китаю та ін. Кожен новий суб'єкт прагнув до закріплення власного інтересу на цій території різними шляхами: збільшенням фінансової залежності нових незалежних держав від світових інститутів, заручениям підтримки з боку правлячих національних еліт, послабленням впливу Росії на Кавказі та в Центральній Азії, встановленням власної економічної присутності в регіоні тощо. Це були реалії кінця 90-х рр. XX ст. Початок XXI ст. ознаменувався падінням інтересу великих геополітичних гравців до окремих територій пострадянського простору, на яких утворився геополітичний вакуум. Причина криється не тільки в зміні геополітичних інтересів потужних гравців до цих просторів і зон впливу, а й у набутті окремими незалежними державами, що утворилися на пострадянському просторі, геополітичної суб'єктності.

У 90-ті рр. XX ст. Україна, як і незалежні держави Кавказу і Центральної Азії, була територією геополітичного вакууму. Слабо усвідомлюючи геополітичні переваги власної території, Україна не набула повноцінної геополітичної суб'єктності і залишалася територією геополітичного вакууму, яка становила інтерес для США, Росії і Туреччини аж до початку 2000-х рр. Нині Україна прагне вийти з геополітичного вакууму і закріпити власну геополітичну суб'єктність шляхом європейської інтеграції.

Будь-які зміни світового балансу сил можуть спричинити формування нового геополітичного порядку, який з новою силою актуалізує В. г. т. Зниження лідируючої ролі США в світі вже сьогодні є очевидною тенденцією: війна в Іраку підірвала авторитет США, посилення антиамериканських настроїв утрудняє мобілізацію союзників, темпи економічного зростання Китаю і Індії кидають виклик економічним перевагам США. Невідомо, які будуть точні характеристики нового світового порядку, але зрозуміло, що на зміну однополярному світові американського панування прийде багатополярна система, становлення якої супроводжуватиметься виникненням геополітичного вакууму на тих або інших ділянках географічного простору.

О. М. Максимова

ВАЛЛЕРСТАЙН, Іммануїл Моріс (Immanuel Maurice Wallerstein; нар. 28 вересня 1930, Нью-Йорк, США) – американський соціолог, провідний представник школи світ-системного аналізу. З 1959 по 1971 р. викладав на факультеті соціології Колумбійського університету. З 1971 по 1976 р. – професор соціології в університеті МакГілл (Монреаль, Канада). У 1976–1999 рр. – почесний професор соціології в університеті Бінхемтона (штат Нью-Йорк, США). З 2000 р. – провідний дослідник у Єльському університеті. У 1994–1998 рр. – голова Міжнародної соціологічної асоціації. Основні праці: «Сучасна світ-система» (1974, 1980), «Капіталістичний світ-економіка» (1979), «Політика світ-економіки: держави, рухи і цивілізації» (1984), «Після лібералізму» (1995), «Занепад американської могутності. США в хаотичному світі» (2003), «Європейський універсалізм: риторика влади» (2006).

Згідно з концепцією В., сучасна світ-система формується у т. зв. довгому шістнадцятому столітті (приблизно 1450–1650 рр.). До цього у світі існувала безліч інших світ-систем, які В. поділяє на три типи: 1) «міні-системи»; 2) «світ-економіки»; 3) «світ-імперії». Міні-системи були характерні для первісних суспільств, заснованих на привласнювальному господарстві. Для аграрних (і особливо для складних і надскладних аграрно-ремісничих) суспільств характерні два інші види світ-систем: світи-економіки й світи-імперії.

Світ-економіки є політично децентралізованими системами суспільств, які можуть збігатися із цивілізаціями, але

можуть охоплювати й більше ніж одну цивілізацію або, навпаки, тільки частину території однієї цивілізації. Системи суспільств у рамках світ-економіки об'єднані реальними економічними зв'язками. Критерієм реальності економічних зв'язків між різними частинами світ-системи, за В., є наявність між ними економічно значущих потоків «масових товарів» (пшениці, руди, бавовни, пеньки, знарядь праці, предметів масового споживання й т. ін.). Якщо продуктообмін між двома регіонами обмежується тільки торгівлею предметами розкоші, то, за В., немає підстав говорити про їх належність до однієї світ-системи взагалі й світ-економіки зокрема.

Якщо світ-економіка політично централізована у рамках єдиної імперії, то, згідно В., йдеться уже не про світ-економіку, а про світ-імперію. Світ-економіки в цілому характеризуються більшим соціально-економічним динамізмом, але майже всі докапіталістичні світ-економіки рано або пізно трансформувалися в світ-імперії (світ-імперії також нерідко зазнавали розпаду, їм на зміну могли приходити світ-економіки, але це було лише початком нового циклу, що завершувався створенням черговий світ-імперії на місці чергової світ-економіки).

Згідно з В., із цього правила був, по суті, лише один значущий виняток. У «довгому шістнадцятому столітті» західноєвропейський світ-економіка заблокував своє перетворення на єдину світ-імперію, що намічалося, і зазнав капіталістичної трансформації, яка привела до появи світ-економіки нового, капіталістичного типу. Ця нова світ-система вже в «довгому шістнадцятому столітті» здійснила стрімку експансію й після деякої фази відносної стабілізації реально охопила весь світ в XIX ст.

В. доводить, що вже наприкінці XV – на початку XVI ст. визначились основні контури «світової європейської економіки», основою якої був не воєнно-політичний примус, характерний для попередніх «світів-імперій», а господарські та культурні взаємозв'язки, котрі сприяли інтеграції національних держав, союзів міст тощо у рамках світової системи. Великі наддержавні утворення, аналогічні європейській «світ-системі», що базувалися на переважанні економічного компонента, існували і раніше (Китай, Персія, Рим), але потім трансформувалися у жорстко централізовані «світи-імперії». Кожного разу, коли ми маємо справу з імперією, це означає, що «світ-економіка», що лежить у її основі, не зміг розвинутись, був зупинений у своїй експансії. «Світи-імперії» домінували в історії людства до XVI ст.

Близько 1500 р. один зі «світів-економік» – європейський – виявився менш крихким, ніж попередні. Він вступив у боротьбу зі «світом-імперією» Габсбургів та переміг. Європейський «світ-економіка» зміцнився як «капіталістичний світ-економіка». «Сучасний світ-система» (система, яка сама є світом) – «капіталістичний світ-економіка», що охоплює весь світ та не має жодних зовнішніх щодо нього історичних систем. КСЕ – це система постійного, безперервного накопичення капіталу, об'єктивна тенденція його розвитку – товаризація всього світу, об'єкт якої – насамперед робоча сила та земля; паралельно розвиваються процеси комерціалізації та механізації. У більшості регіонів світу експансія означала воєнні захоплення, економічну експлуатацію і несправедливість, яка проявляється в широких масштабах.

Особливістю Нового часу В. вважає той факт, що сучасний тип світової системи, охопивши всю земну кулю, продовжує базуватися на економічному фундаменті, не виявляючи явних тенденцій до формування єдиної імперської структури. «Капіталістичний світ-економіка», незважаючи на ієрархічну побудову, не ліквідував політичного плюралізму та національних державних кордонів через значну маневреність економіки, яка дає

змогу зберігати функціональну відособленість політичної та господарської сфер.

Кожна історична система має свій кінець, який В. визначає як «смугу» часу, «перехід», за якого коливання кожної форми зміни значно сильніше та непередбачуваніше, ніж зазвичай і різко зростає роль свободи волі. Саме в такий період і вступає світ сьогодні, коли різко збільшуються можливості свідомого вибору. В. критично ставиться до перспектив збереження американської гегемонії. Зокрема, на його думку, «війна в Афганістані – це війна, в якій, що б не робили тепер Сполучені Штати і що б не робив президент Обама, програють і Сполучені Штати, і Обама».

Альтернативу «капіталістичному світу-економіці» В. вбачає в соціалістичному ладі, покликаному стати третьою формою «світ-системи», яка певною мірою нагадує «світи-імперії» та в рамках якої під проводом «всесвітнього соціалістичного уряду» буде досягнуто вищу продуктивність праці та здійснено перерозподіл у глобальному масштабі.

М. А. Шепєлєв

ВАНДАМ (Єдріхін), Олексій Юхимович (17 березня 1867, Мінська губ., Російська імперія – 16 вересня 1933, Таллінн, Естонія) – російський вчений, офіцер, військовий розвідник. Представник воєнно-стратегічного напряму в геополітиці. Основні праці: «Наше становище» (1912) та «Найвеличніше з мистецтв» (1913).

Запровадив поняття «Вища стратегія» – особливе мистецтво, що його потребує держава для ведення боротьби за життя й яке визначає лінію її поведінки не лише під час війни, а й у мирний час. Таке мистецтво полягає в чіткому розумінні державою інтересів свого розвитку, зважаючи на географічні та соціокультурні його детермінанти, та послідовному їх відстоюванні на всіх етапах цього розвитку та в усіх сферах життя. Так, Англія зобов'язана могутністю не оборонним властивостям Британських островів самим по собі, їх якості природної фортеці, а виключно своєму вмінню визначати власні цілі та планомірно їх досягати.

Вироблення «Вищої стратегії» відбувається шляхом перетворення географічних переваг держави на геополітичні, тобто на фактори могутності (причому не лише воєнної), які дають державі змогу досягати своїх інтересів на світовій арені та стверджуватися на ній у статусі самодостатньої сили. Це – зміст Вищої стратегії, для якої земна поверхня із її океанами, материками і островами є своєрідною шахівницею, а народи, ретельно вивчені в їх основних якостях та духовних властивостях своїх правителів – пішаками.

Завдання держави у світлі Вищої стратегії: уважно стежити за тим, у який бік спрямовується енергія народу; всебічно та досконало вивчивши театр боротьби, безпомилково визначити, який саме з напрямів розвитку народної заповзятливості є найвигіднішим для інтересів всієї держави; за допомогою засобів, які наявні у держави, вправно усувати перешкоди на шляху руху енергійності народу.

У «Нашому становищі» В. проаналізував історію розвитку Росії крізь призму геополітичного підходу та визначив пріоритетні напрями її геополітичного розвитку. За висновком В., надзвичайно несприятливі для життя географічні умови – суворий північний клімат та відсутність доступу до теплих морів – трансформуються в інстинктивне прагнення росіян «до сонця і теплої води», яке, у свою чергу, визначає місце російської держави на «театрі боротьби за життя»: Росія має лише один шлях подальшого розвитку. Шлях, який, будучи звернений до півдня, простягається від гирла Дунаю до Камчатки. Оскільки навпроти середини цього шляху лежать пустелі Монголії та Східного Туркестану, то рух Росії на південь історично спрямований не на охоплення всієї його лінії, а наступає своїм правим флангом через Чорне море і Кавказ до Середземного моря та через Середню Азію до Перської затоки.

В. робить висновок, що осердям історії руху Росії на південь було протистояння росіян та англійців внаслідок якого перші оволоділи напівзамерзлими й густо порізаними піщаними мілинами океаном, землею й утворили Сухопутну Російську Імперію, а другі ствердили свою владу над усіма океанами, трьома з половиною материками й майже усіма островами, заснувавши Океанську Імперію, що важко піддається охопленню за допомогою уяви.

Вбачаючи в Росії єдину серйозну перешкоду на шляху до світового панування, Англія неминуче прагнутиме нейтралізації лівого і правого флангів російського наступу на південь через знищення торгового і військового флоту Росії з подальшим її відкиненням із Тихого океану вглиб Сибіру та перетворенням усієї смуги Південної Азії між 30-м та 40-м градусами північної широти на базу поступового витіснення російського народу на північ. Зважаючи на те, що вихід Росії до Середземного моря можливий через західну частину Балканського п-ва через протоки чи з Кавказу через Вірменію, а її вихід до Індійського океану через Персію є єдино можливим, Англія, з одного боку, вживе особливих заходів стосовно Китаю, Туреччини і Персії, а з іншого – намагатиметься створити «на місці нинішнього турецького хаосу в Малій Азії, Сирії і Месопотамії» державу з добре організованою армією і флотом, яка б, розкинувшись між Каспійським, Чорним, Середземним, Червоним морями і Перською затокою, щільно закрила б найлегший для Росії вихід до Індійського океану.

Успіх Англії в її протистоянні Росії, на думку В., залежатиме від уміння першої зорганізувати події під кутом власних інтересів на правому фланзі останньої, тобто в Європі. Якщо на південно-азіатському фланзі англо-російських відносин ключовим є середньоазійське питання та питання Чорноморських проток, що пов'язані з можливістю Росії реалізувати своє історичне завдання виходу до «моря і сонця», то на європейському їх фронті провідна роль належить німецькому питанню, яке стосується можливості переважного домінування на Європейському континенті однієї країни й містить у собі зародок коаліції сухопутних держав проти «витонченого деспотизму» англосаксів.

Росія, яка неминуче стикнеться з Німеччиною й так само неминуче здобуде над нею перемогу, повинна мати на увазі, що після ослаблення Німеччини, залишившись єдиною сильною державою на континенті, вона, знову-таки неминуче, буде оточена коаліцією підпорядкованих Англії держав з метою поступового витіснення Росії не лише з Балтійського і Чорного морів, а й із Кавказу. Це пояснюється аксіомою Вищої Стратегії: переможна, але не своєчасна і не потрібна за обставинами війна може поставити державу у вкрай невигідне становище для подальшої боротьби за життя, яка ніколи не припиняється.

З огляду на те, що Англія прагне не допустити на континенті Європи небезпечного для себе переважання тієї чи іншої держави, Росія, маючи значні матеріальні й моральні резерви могутності та величі, повинна бути «організована відповідно до своєї маси» й сподіватися лише на саму себе, не вступаючи в угоди з тими народами, мистецтво боротьби яких за життя є значно вищим від її власного.

М. А. Шульга

ВАРШАВСЬКОГО ДОГОВОРУ ОРГАНІЗАЦІЯ (ОВД) – система колективної безпеки соціалістичних держав під егідою СРСР, що була створена на основі Договору про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу, підписаного у Варшаві 14 травня 1955 р., і припинила існування 1 липня 1991 р.

ОВД виникла в обстановці «холодної війни» у відповідь на включення ФРН до НАТО і політику її ремілітаризації. Спочатку членами ОВД були Албанія, Болгарія, Угорщина, НДР, Польща, Руму-

ня, СРСР і Чехословаччина. У 1968 р., а фактично в 1962 р., з ОВД вийшла Албанія. Керівними органами ОВД були Політичний консультативний комітет і Об'єднане командування збройними силами.

ОВД була одним з двох протиборствуючих блоків «холодної війни», хоча декларувався її суто оборонний характер. Держави – учасниці ОВД зобов'язалися відповідно до Статуту ООН утримуватися у своїх міжнародних відносинах від загрози силою або її застосування, вирішувати спори мирними засобами, консультуватися між собою з усіх важливих міжнародних питань, що торкаються їх загальних інтересів, а у разі збройного нападу на кого-небудь з них надати державам, які зазнали нападу, негайну допомогу всіма засобами, які видаються їм необхідними, включаючи застосування збройних сил.

Політика «перебудови» та «нове мислення» радянського керівництва на чолі з М. С. Горбачовим призвели спочатку до послаблення, а невдовзі й до повної втрати контролю СРСР над процесами, що відбувалися у т. зв. соціалістичному таборі. Однобічне здавання радянських позицій мало наслідком ліквідацію ОВД за збереження НАТО та всієї її інфраструктури. Рішення про ліквідацію військової ОВД було прийнято в лютому 1991 р. на останньому засіданні Політичного консультативного комітету. Його було оформлено 31 березня 1991 р. у Будапешті підписанням протоколу про припинення діяльності організації. У документах про розпуск ОВД не містились положення, які закріплювали б зобов'язання країн-членів не брати участь надалі в жодних блоках і союзах, що дало їм можливість у подальшому вступити у воєнно-політичний блок НАТО.

І. М. Ковальська-Павелко

ВАЦУДЗІ, Тецуро (1889–1960) – японський філософ і культуролог. Закінчив філологічний факультет Токійського імператорського університету. Першим познайомив японців з європейськими «філософами-поетами» – Ф. Ніцше, А. Шопенгауером, С. Кьєркегором. Автор досліджень з японської культури й культурної компаративістики. З 1925 р. – професор Кіотського імператорського університету. В 1927–1928 рр. перебуває в Європі (Німеччина, Італія, Греція). У 1934–1949 рр. викладав у Токійському імператорському університеті. Під впливом знайомства з німецькою школою «філософії життя», зокрема з фундаментальною онтологією Гайдеггера, у В. виникла ідея екзистенціального простору (за аналогією з гайдеггерівським розумінням часу), покладена в основу філософської праці «Фудо рон» (букв. «Клімат», або «Есе про клімат»), яка заклала основи цілого напряму в японських культурологічних дослідженнях – «фудо рон». В. вивчає вплив географічних факторів на національну культуру й етнічну психологію.

В. розумів «фудо» не як об'єктивну природно-кліматичну реальність, а як суб'єктивно пережитий та інтуїтивно сприйнятий фізико-географічний простір, його «фудо» є об'єктом культурного маніпулювання. Він виокремлював три типи «фудо» і три відповідні їм типи культур: 1) «мусонний» (культури Океанії, Південної і Східної Азії); 2) «пустельний» (культури Близького і Середнього Сходу); 3) «пасовищний», або «луговий» (культури Європи). Хоча Японія й належить до мусонного типу «фудо», своєрідність її кліматичних умов (сполучення жаркого й вологого літа й досить холодної зими, чітка й ритмічна зміна пір року за раптових і різких змін погоди, спричинених тайфунами, зумовили появу в характері японців, крім «мусонних» рис – поступливості й покірності, «схованої люті й войовничої байдужності»). На відміну від інших народів цього «фудо», в яких прагнення до адаптації, до покірності набуває форми «переповненості почуттям одноманітності», японці постійно насторожені, чекаючи раптових і стрімких змін. Типово японські риси – енергійність, вразливість, швидка стомлюваність, схильність до екзальтації, ненависть до впертості – формувалися в умовах суб'єктивного переживання японського варіанта мусонного «фудо». Покірність японця – не «тропічне невойовниче примирення» і «справжня терплячість і витримка», а дратівливе терпіння, в очікуванні раптових змін і здатність до раптового примирення з усіма змінами в будь-який момент. Специфіка способу існування людини в Японії визначається примиренням її багатої емоційності із зовнішніми суперечностями й умінням спокійно й зненацька упокоритися. Поєднання спокійної пристрасті й войовничої самовіддачі – характерна риса відносин у японському суспільстві. Опоненти критикували «фудо» за статичність, географічний детермінізм, антиісторизм у розумінні національного характеру, прагнення ствердити ідею «унікальності» японської культури.

М. А. Шепєлєв

ВЕЛИКА ДЕРЖАВА – термін, прийнятий для позначення найпотужніших держав, що справляють визначальний вплив на функціонування та розвиток міжнародної системи. Термін «В. д.» вперше набув міжнародно-правового виміру в 1815 р. у документах Віденського конгресу.

З часів Віденського конгресу В. д. стали називати п'ять європейських держав: Австрія (пізніше Австро-Угорщина), Великобританія, Пруссія (пізніше Німеччина), Росія і Франція. З початку 70-х рр. XIX ст. до В. д. стали відносити Італію, яка об'єдналася в єдину державу. До позаєвропейських В. д. наприкінці XIX – на початку XX ст. почали зараховувати США та Японію. Після Другої світової війни В. д. стали вважатися постійні члени Ради Безпеки ООН: СРСР, США, Великобританія, Франція і Китай. Всі вони мають також статус ядерних держав. Саме ці держави дотепер відіграють системоутворювальну роль у сучасних міжнародних відносинах, справляючи істотний вплив на інші країни, у зв'язку з чим їх постійне членство в РБ ООН і володіння правом вето є абсолютно логічними. Власне, ООН певною мірою є платформою для взаємодії п'яти великих держав, які приймають ключові для світу політичні рішення.

Статус В. д. може отримати не кожна, навіть могутня, держава, а зазвичай лише та, яка здобула воєнну перемогу над іншою великою державою під час попереднього раунду боротьби за великодержавну гегемонію. Виняток становила Франція, за якою переможці у війні проти Наполеона погодилися зберегти великодержавний статус в інтересах забезпечення в майбутньому європейської рівноваги сил.

Останнім часом термін «В. д.» часто використовують поза зв'язком зі становищем держави-переможниці в гегемоніальних війнах. Сучасна Німеччина, яка є найбільшою європейською економікою і провідним світовим експортером, претендує на статус великої держави, прагнучи закріпити нове становище набуттям постійного членства в Раді Безпеки ООН. Аналогічні претензії висувають найбільші незахідні економіки – Бразилія, Індія, Японія.

Поділ держав на великі та малі завжди викликав критику в ліберальних колах, сприймаючись як прояв нерівності та обмеження суверенітету держав, як виправдання права на силовий тиск і експансію. За словами С. Е. Кубрика, «великі держави завжди поводились як бандити, а малі – як повії».

Є. М. Суліма

ВЕЛИКИЙ БЛИЗЬКИЙ СХІД (англ. The Greater Middle East) – концепт, покладений в основу геополітики США у просторі арабського, тюркського і іранського Сходу (від Марокко до Афганістану). Традиційно В. Б. С. поділявся на Північну Африку (Магриб), Близький та Середній Схід. Цей простір охоплює

мусульманські країни, де інтенсивно розвивається радикальний ісламізм, які є осердям центрів міжнародного тероризму, джерелом неконтрольованої міграції, зростання соціальної і політичної напруженості, транскордонної злочинності, міжетнічних і міжрелігійних сутичок. Протягом тривалого періоду ситуація в цих країнах утримувалась авторитарними режимами, переважно світсько-націоналістичного характеру. Але водночас спостерігалися спроби утвердити в окремих країнах режими, побудовані на принципах ісламського фундаменталізму.

Термін «В. Б. С.» запровадила адміністрація президента США Дж. Буша-молодшого з метою позначення регіону, де, на її думку, знаходяться деспотичні й агресивні режими, які загрожують миру і безпеці і які підлягають «зміні режимів» і «демократизації». За словами Дж. Буша-молодшого, «те, що розгортається нині на В. Б. С. – це вирішальна війна ідеологій: з одного боку це ті, хто вірить у свободу, з іншого – це екстремісти, що скоюють замах на нашу свободу і спосіб життя».

Стратегія реструктуризації В. Б. С., згідно з проектом, запропонованим у 2004 р. під час саміту «Групи восьми» на о. Сі-Айленд, передбачала проведення економічних і політичних реформ у країнах регіону в обмін на істотну фінансову допомогу з боку західних країн. У США вважали, що моделлю демократичної мусульманської держави для регіону може стати Туреччина, якій відводилася значна роль у реалізації проекту демократизації В. Б. С. На саміті НАТО в лютому 2005 р. Дж. Буш-молодший назвав моделлю для регіону ЄС, який

Один з американських проектів реконструкції Великого Близького Сходу

зумів зламати «фальшиву стабільність диктатур та стагнації». Але як лідери арабських країн, так і лідери країн «великої вісімки» скептично поставились до задекларованого американського плану реформ у регіоні. За словами Ж. Ширака, «регіон не має потреби в місіонерах демократії».

У червні 2006 р. ветеран військової розвідки США полковник Ральф Петерс опублікував у виданні Пентагону «Armed Forces Journal» статтю «Криваві кордони» зі спроектованою картою «Як може Близький Схід мати кращий вигляд». За нею англо-американська окупація Іраку, і зокрема іракського Курдистану, використовувалась як підготовка для балканізації (поділу) і фінляндизації (умиротворення) Близького Сходу. У 2011 р. США приступили до реалізації чергового етапу проекту «Новий В. Б. С.», якому передували вторгнення в Ірак і Афганістан. Про ці дві країни тепер можна лише умовно говорити як про держави з централізованою системою влади. Другим етапом широкомасштабної операції з фрагментації В. Б. С. стала операція «Odyssey Dawn» («Зоря Одисея»), розпочата у березні 2011 р. проти Лівії.

Вважається, що американський проект передбачає геополітичну перебудову Близького Сходу, розкол радянського геополітичного простору і відторгнення від нього Південного Кавказу, зміну кордонів багатьох країн регіону та створення плацдарму для встановлення контролю над Центральною Азією. Сценарій передбачає розпад на анклави Сомалі, відокремлення від Судану південних провінцій, розвал Іраку та Афганістану, розпад Лівії і в короткостроковій перспективі Лівану, Сирії, Саудівської Аравії, Ємену, Пакистану. Це доповнюється штучним розпалюванням ворожнечі між двома різними етнокультурними та релігійними групами на Близькому Сході. У віддаленому майбутньому до зони «керованого хаосу» може бути залучена і Туреччина – «карта Петерса» передбачає її східний кордон недалеко від Анкари, з передачею частини Східної Анатолії «Великому Курдистану», а Карського району – Вірменії. За оцінкою багатьох американських аналітиків, така нова політична географія В. Б. С. поставить «непереборні бар'єри і на шляху політичного ісламу, в тому числі тому, що виходить з Туреччини».

М. А. Шепєлєв

ВЕЛИКИЙ ШОВКОВИЙ ШЛЯХ – шлях, яким, починаючи з II ст. до н. е. і протягом усього середньовіччя пересувалися каравани з Китаю в країни Середньої Азії і Близького Сходу. Назву одержав від основної статті китайського експорту, яка провозилася цим шляхом. Термін «шовковий шлях» (Seidenstraße) вперше використав німецький географ Фердинанд фон Ріхтгофен у 1877 р.

В. ш. ш. ішов із Сіані через Ланьчжоу в Дунхуан, де поділявся на дві гілки, одна з яких (північна) через Турфан та Памір ішла у Фергану і далі в казахські степи, а інша (південна) повз озеро Лобнор, через південну окраїну пустелі Такла-Макан, через Яркенд і Памір (південну частину) вела в Бактрію, а звідти в Парфію, Індію, на Близький Схід. Упродовж усього часу існування В. ш. ш. був важливою артерією комерційного, культурного, технологічного та іншого обміну між країнами Сходу і Заходу, шляхом, яким циркулювали товари, пересувалися торгові каравани, солдати, місіонери, кочівники чи просто мандрівники. Крім шовку, В. ш. ш. перевозили також інші тканини, рабів, лікарські засоби, різноманітні предмети розкоші, такі як дорогоцінне каміння, мускус та інші парфуми, спеції. Цим шляхом ішли зі сходу на захід і навпаки ідеї, культурні надбання, інфекційні хвороби.

Передісторія В. ш. ш. розпочинається з часу одомашнення свійських тварин, насамперед коней, які дали людям можливість відносно швидко долати величезні відстані просторами Євразії. Ще в середині I тис. до н. е. напрямки руху

скіфських племен із заходу (українських степів) на схід (Середня Азія та аж до території сучасної Монголії) або зі сходу на захід переважно збігалися з напрямком В. ш. ш. Уздовж усього шляху виникали торгові міста, які пізніше ставали центрами державних об'єднань (Бактрія, Согдіана, Хотан тощо) або, зазнавши зовнішньої експансії, входили до складу інших об'єднань. Шляхи збройної експансії (від завойовницьких походів римлян на початку нової ери чи навіть походу Александра Македонського і до напрямків монгольської експансії в XIII ст.) так само здебільшого збігалися з шовковим шляхом.

Одна з найбільш функціональних гілок В. ш. ш. у стародавні часи проходила через Китай та Індію в Середню Азію, потім по р. Узбай у Каспійське море і далі по р. Кура через територію Албанії (стародавня держава на території Азербайджанської Республіки) в Іберію і Колхіду (територія теперішньої Грузії), в область Чорного моря і Малу Азію, де розташовувалися грецькі міста-держави. Також існувала Степова гілка шляху, що веде через Волгу в південні російські степи і далі – до Криму і в Східну Європу. Сасанідський Іран, пізніше Арабський халіфат, борючись і конкуруючи з Візантією, спрямував головні дороги В. ш. ш. навколо візантійських володінь.

Упродовж усього часу існування найрізноманітніші держави чинили спроби встановлення свого контролю над окремими ділянками В. ш. ш. Так, у VIII ст. н. е. встановити контроль над В. ш. ш. із заходу намагалися араби, а зі сходу – китайці імперії Тан. Рух арабів на схід і китайців на захід завершився у 751 р. битвою при Таласі (Ферганська долина на території сучасного Узбекистану). Саме це місце стало східним кордоном поширення ісламу в часи середньовіччя.

За середньовіччя, особливо після монголо-татарської навали XIII ст. утворюється також північне відгалуження В. ш. ш., яким товари перевозяться з Середньої Азії Волгою через річки північного басейну в країни Балтики. Саме в напрямі встановлення контролю над останнім шляхом у пізньому Середньовіччі починає розвиватися Московія, майбутня Росія. В. ш. ш. втрачає стратегічне значення після початку епохи європейської морської експансії у XVI ст.

На межі XX–XXI ст. був ініційований курс на відновлення В. ш. ш. як міжнародного коридору «Європа – Кавказ – Азія». Завдяки зусиллям Гейдара Алієва, у вересні 1998 р. в Азербайджані було проведено міжнародний форум з відновлення та розвитку Великого В. ш. ш., в якому брали участь представники 42 країн світу.

І. П. Білецький

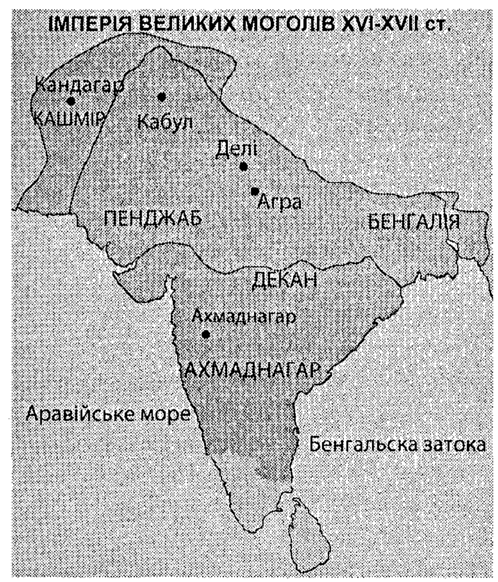
ВЕЛИКИХ МОГОЛІВ ДЕРЖАВА – держава, що виникла на території Південної Азії у XVI ст. й існувала понад 200 років (1526–1761). Заснував її і став першим правителем Бабур, що походив від Тамерлана по лінії батька та від Чингісхана з боку матері – через це походження самі імператори називали свою династію Великими Моголами або Тимуридами («могол» перською мовою означає монгол).

У квітні 1526 р. 12-тис. армія Бабура, оснащена артилерією та вогнепальною зброєю, розбила 40-тис. військо останнього делійського султана Ібрахіма Лоді. Проти Бабура виступив правитель Мевару, раджа Санграм Сінгх на чолі війська з кінних загонів кількох раджпутських князів. У березні 1527 р. Бабур за допомогою артилерії розгромив раджпутську кінноту в битві під Кханува. У результаті цих завоювань утворилася держава, яка отримала в європейській літературі назву В. М. д. Уже на момент смерті Бабура (1530) вона охоплювала територію від Кабула на заході до кордонів Бенгалії на сході. Її населення становили місцеві індуси й мусульмани-колонізатори. Перед нащадками Бабура стояло нелегке завдання управляти імперією, де невдоволення виявляли як пригноблене корінне

населення, так і мусульманські феодали «першої хвилі», які після падіння династії Лоді втратили численні привілеї та службові посади в державному апараті.

Новий могольський шах Хумаюн, син Бабура, який правив з 1530 р., не зумів вчасно розпізнати небезпеку. В 1537 р. мусульманські феодали Північної Індії вчинили проти нього заколот. Восени 1542 р. Хумаюн був змушений втікати з Індії і шукати притулку в Персії. Вождь повстанців Фарід, коронувавшись під іменем Шер-шаха (1539–1545), провів важливі реформи, вирішивши тим самим назрілі проблеми, ігнорування яких коштувало трону Хумаюну.

Було скасовано внутрішні митні збори, впорядковано грошову систему, реформовано військо. Шахська влада не могла посягнути на володіння великих феодалів (джагірдарів), але всіляко утримувалася від наділення нових джагірів. Одночасно з припиненням гонінь на індуську релігію на вищі посади в державі були призначені впливові представники феодалів-індусів. Але найвищим досягненням Шер-шаха стала його земельно-податкова реформа. Був проведений земельний кадастр, мета якого полягала у визначенні чітких меж володінь кожного землевласника і покладених на нього обов'язків. На кожного із земледержателів складався запис (кабуліят або патта), що містив повний перелік податкових платежів і вказував строки їх внесення до державної скарбниці. Тим самим перекривалися як можливі ухилянняя від сплати податків, так і свавілля з боку чиновників при їх збиранні. Розмір державного поземельного податку-ренти дорівнював одній третині врожаю.

Після смерті Шер-шаха у 1545 р. вигнаний Хумаюн скористався внутрішніми усобицями і за допомогою персів здобув Кабул і Кандагар, а у 1554–1555 рр. підкорив Пенджаб, Делі та Агру. Династія Бабура повернула собі владу. Сам Хумаюн помер 1555 р., а на престол зійшов його тринадцятирічний син Акбар (1556–1605). Протягом наступного двадцятиріччя внаслідок численних завоювань держава Моголів з невеликої північноіндійської держави виросла у величезну імперію. Її територія простяглася майже через увесь Індостан, від передгір'я Гімалаїв на півночі до р. Годоварі на півдні, від узбережжя Гуджарату на заході до Бенгальської затоки на сході.

Причина успіхів завойовницької політики Акбара полягала в тому, що він схиляв місцевих землевласників підкорених країн переходити до нього на службу, за що надавав щедрі подарунки та високі посади. За даними 1582 р., серед емірів (великих феодальних землевласників) вихідці з моголів-завойовників, що прийшли з Бабуром та Хумаюном, становили 40 %, вихідці з мусульман місцевого походження (з часів Делійського султанату) – 40 %, феодали-індуси – 20 %. Узявши до свого гарему кількох раджпутських князівен, Акбар породичався з місцевою феодальною верхівкою. У подальшому раджпутські воїни становили близько третини Акбарового війська.

У галузі внутрішньої політики Акбар поглибив реформи, розпочаті Шер-шахом. Здійснена під керівництвом індуса Тодар Мала податкова реформа

встановлювала індивідуальну ренту для кожного селянського господарства величезної імперії на підставі ретельного кадастру. Частка держави залишалася попередньою – третина врожаю.

Основною формою феодального володіння був джагір – неспадкове володіння, яке надавалося на умовах виконання служби шаху. Джагір міг охоплювати понад 100 тис. га орної землі. За правління Акбара середній строк одного джагіра не перевищував 10 років. Збирання податків у межах джагіру відав державний фіск, а сам феодал отримував від зібраних сум лише певну частку. Хоча доходи тримачів джагірів могли бути величезними, більшість отриманої суми потрібно було витрачати на оснащення та утримання контингенту воїнів, відповідно до присвоєного джагірдару звання (сотник, п'ятисотник, тисячник, тритисячник, п'ятитисячник). Джагір міг будь-якої миті бути відібраний падишахом і переданий іншому, більш гідному воїну. Наявна система практично виключала можливість перетворення джагіра на власність.

Акбар скасував примусовий податок з іновірців (джазію), проводив політику віротерпимості між індусами і мусульманами. Намагаючись здійснити принцип «один правитель – одна релігія», Акбар у 1582 р. проголосив «божественну віру», яка складалася з еклектично поєднаних елементів індуїзму, ісламу та інших місцевих віросповідань. Щоправда, ця віра поширилася лише серед найближчого оточення засновника.

Син Акбара Джахангір (1605–1627) продовжив активну зовнішню політику батька, розпочав війну в Декані й виступив проти сикхів у Пенджабі. Щоправда, в Ассамі його війська зазнали поразки; труднощі викликали і його спроби зміцнитися в сепаратистськи налаштованій Бенгалії. Найбільшим успіхом Джахангіра, а точніше його сина Шах-Джахана, який командував військом, була перемога над сильною армією султана Ахмаднагару. Далеко не вся територія Ахмаднагару була приєднана до імперії Моголів, але і це було чималим успіхом. Зійшовши на трон батька, Шах-Джахан (1627–1658) намагався завершити розпочату справу і у 1632 р. досяг мети: Ахмаднагар був підкорений повністю, а Біджапур і Голконда визнали себе васалами Моголів. Це означало, що практично вся територія Індії потрапила під владу імперії.

Наступником Шах-Джахана став його син, кривавий деспот Аурангзеб (1658–1707), який закатував своїх братів, а батька відправив у в'язницю, де той і помер. Будучи ревним мусульманином-сунітом, Аурангзеб енергійно переслідував як індусів, так і шиїтів, аж до спроб зруйнувати храми і заново ввести скасований Акбаром подушний податок для не-мусульман – джиз. Релігійні переслідування спричинили різкий опір населення, включаючи і мусульман-шиїтів. Крім того, різко зменшилися доходи джагірдарів, чиї володіння в результаті постійного подрібнення і введення додаткових податків надавали все менше доходу. Виникли кризові явища, які проявилися у порушенні господарського ритму життя, у масових втечах селян, і, в кінцевому підсумку, призвели до страшного голоду на початку XVIII ст. Тільки в Декані у 1702–1704 рр. від голоду загинули, за деякими даними, близько 2 млн осіб.

Все це супроводжували невдалі спроби придушити опір і сепаратистські рухи на окраїнах імперії. Виступивши проти сикхів, Аурангзеб спровокував виникнення військової організації сикхів – Хальса. У Махараштрі, районі розселення маратхі, що ставали дедалі грізнішою силою в антимогольському русі, теж сформувалося сильне боєздатне військо на чолі з національним героєм маратхі Шіваджі. Спочатку Шіваджі зі своїми воїнами служив чи то султанові Ахмаднагару, чи то правителю Біджапуру, не маючи політичних амбіцій. Згодом Шіваджі створив власну державу і коронувався у 1674 р. у Пуні. Встановивши

порівняно легкі податки для маратхського населення, держава Шіваджі почала чинити наскоки на сусідні землі й багатіти за рахунок військової здобичі. Аурангзеб намагався покінчити з маратхами, але безуспішно. Так само безуспішними були спроби придушити повстання раджпутів. І хоча до кінця життя Аурангзеб зумів формально підкорити собі Махараштра, маратхі, як і раджпути, остаточно не були зламані.

Фанатичний Аурангзеб, порушивши релігійний мир, розхитав основу стабільності імперії і вже на межі XVII–XVIII ст. вона розпадається на окремі князівства. До того часу значно посилився європейський вплив в Індії. Заснована в 1600 р. англійська Ост-Індська компанія майже витіснила з великих портових міст Індії португальське і голландське купецтво. У XVIII ст. вона розпочала активний наступ на французькі володіння в Індії. У битві під Плесі (1757) англійці завдали вирішальної поразки індійським правителям і приступили до планомірного підкорення краю. Остаточне відсторонення династії Великих Моголів від влади і встановлення прямого контролю Великобританії над Делі відбулося після придушення повстання сипаїв у 1857 р.

В. А. Кротюк

«ВЕЛИКОГО АЗЕРБАЙДЖАНУ» проект – геополітичний проект об'єднання всіх земель, що мають назву «Азербайджан», та утвердження його як регіонального лідера Каспійсько-Кавказького регіону і головного знаряддя створення т. зв. Великого Турану.

Географічний термін «Азербайджан» має історичний стосунок до деяких провінцій Північного Ірану, але ніколи не поширювався на територію сучасної Азербайджанської Республіки, яка запозичила цю назву в 20-ті рр. XX ст. До революції етнонім «азербайджанці» як самоназва теж не використовувався, місцеве тюркське шиїтське населення називали переважно «кавказькими татарами». Втім, на думку ідеологів «В. А.», його історико-географічні кордони включають як Азербайджанську Республіку (переважно історичний Ширван), так і області Ірану, що населені азербайджанськими тюрками і теж офіційно називаються Азербайджаном. Загальна кількість азербайджанців, які живуть у світі (переважно компактно на власних територіях), становить 50–60 млн осіб. З них лише близько 8 млн живуть в Азербайджанській Республіці.

За заявами азербайджанського парламенту (червень 2001 р.), «історичними азербайджанськими землями» крім власне території Азербайджанської Республіки, є: частина території Грузії, південні райони російського Дагестану, вся територія Вірменії, північно-західні райони Ірану.

У 1911 р. у Баку було створено Мусаватистську партію, засновники якої Расул-заде, Казем-заде і Шаріф-заде були прихильниками пантюркізму і спонсорувалися Османською Туреччиною. Скориставшись обстановкою громадянської війни на території колишньої Російської держави, 28 травня 1918 р. з подачі Туреччини лідери турків (кавказьких татар) Східного Закавказзя проголосили Азербайджанську Демократичну Республіку (АДР). 15 вересня 1918 року регулярні турецькі війська під командуванням генерала Нурі-паші увійшли в Баку, вчинили різанину вірменів, скинули легітимну владу та передали місто мусаватистам, що взяли на озброєння ідеологію і практику націоналізму младотурецько-пантюркістського толку. АДР стала першим досвідом створення нових турецьких держав за межами самої Туреччини за допомогою збройної інтервенції. Маріонетковій АДР відводилося особливе місце в пантюркістських планах Туреччини. «В. А.» повинен був стати трампліном до «Великого Турану». Це проявилося і в присвоєнні як найменування нової держави назви північно-західної

провінції сусідньої Персії – «Азербайджан».

Багато кавказьких татар самі дивувалися з приводу назви «Азербайджан». Вже в 1925 р. в Бакинському університеті було поставлено питання акад. В. В. Бартольду: «Під Азербайджаном часто мають на увазі перський Азербайджан, по той бік Араксу, з головним містом Тебріз. Чи маємо ми право називати себе Азербайджаном в цьому аспекті, чи були ми Азербайджаном або це є Ширван?».

Відповідь В. В. Бартольда була така: «Ширван ніколи не вживався в тому розумінні, щоб він охоплював територію теперішньої Азербайджанської республіки. Ширван – це невелика частина з головним містом Шемаха, а такі міста, як Гянджа та ін., ніколи до складу Ширвану не входили, і якщо потрібно було б придумати термін для всіх областей, які об'єднує тепер Азербайджанська Республіка, то найімовірніше можна було б взяти назву Арран, але термін Азербайджан обраний тому, що, коли встановлювалася Азербайджанська Республіка, передбачалося, що перський і цей Азербайджан утворять одне ціле, оскільки за складом населення вони мають дуже велику схожість. На цій підставі було прийнято назву «Азербайджан».

Як зазначав голова Національної ради Азербайджану Мамед Емін Расул-заде, АДР – перша національна тюркська держава. Османська імперія була перейменована в Туреччину, а османи були офіційно названі «türk» з ініціативи Ататюрка на кілька років пізніше за прикладом Азербайджану. У 1918 р., коли була проголошена АДР, основне населення якої офіційно було визначено як «türk», сучасна Туреччина залишалася Османською імперією, і турки офіційно іменувалися не турками, а османами. Азербайджан був єдиною країною, чиє тюркське населення офіційно іменувалося «türk».

В АДР у 1918–1920 рр. і в Азербайджанській СРР до кінця 1936 р. офіційною назвою народу було «türk» (Azəri türklər). Ідеологи тюркського націоналізму в Азербайджані стверджували про спадкоємність тюркської державності на його території, на прикладі таких держав, як імперія Сельджуків, держави атабеків Азербайджану, Каракоюнлу і Аккоюнлу, династій Сефевідів, Авшаров, Каджарів, азербайджанських ханств XVIII–XIX ст., аж до АДР – першої республіки на мусульманському Сході, з чого висувається постулат про визначну роль тюрків Азербайджану в культурній та політичній історії Кавказу, Ірану та всього Переднього і Близького Сходу.

Прийшовши до влади, мусаватисти висунули претензії на Нагірний Карабах, Зангезур і Нахічевань, намагаючись забезпечити цим також прямий зв'язок між Туреччиною і новопроголошеним Азербайджаном. Вони також інспірували пантюркській націоналізм в Іранському Азербайджані.

З приходом до влади в Туреччині Мустафи Кемаля намітилася лінія зближення турків і більшовиків. Радянська Росія підтримала кемалістський рух, вбачаючи в ньому «резерв для світової революції». Для кемалістів радянський контроль над Азербайджаном за придушення Вірменії та забезпечення нейтральності Грузії забезпечував умови для створення «мосту» для перекидання радянської допомоги в Анатолію, в якій кемалісти мали гостру потребу. Для досягнення цієї мети М. Кемаль зробив усе можливе, щоб передати більшовикам контроль над Кавказом. Відторгнення Нахічевані і Карабаху на користь Радянського Азербайджану і передача кемалістській Туреччині Карської області разом із Сурмалінським повітом стали наслідком політичної угоди між кемалістами і більшовиками. У результаті невизнана де-юре АДР припинила існування 28 квітня 1920 р., коли 9-та Червона армія Радянської Росії увійшла в Баку і відновила радянську владу.

У цих подіях турецькі націоналістичні лідери й офіцери відіграли важливу роль посередників у маніпулюванні настроями мусульман Азербайджану. Примітно, що після встановлення радянської влади в Баку з дивовижною швидкістю більшість мусаватистських військових стали на бік більшовиків. Більшовицьке керівництво Азербайджану, у свою чергу, всіляко використовувало турецьку карту для того, щоб схилити Радянську Росію в бік Азербайджану і Туреччини в територіальних суперечностях з Вірменією.

У 1921 р. більшовицька Москва вирішила з метою експорту революції на Схід реанімувати і в «червоному» виконанні здійснити план «В. А.». Саме ненаціональний (інтернаціональний) характер АзСРР, як «єдиного державного союзу» (Декрет «Про утворення АО Нагірного Карабаху» від 7 липня 1923 р.) мусульман і вірмен, був головним аргументом більшовиків, які переконували вірмен і персів не турбуватися через появу нової держави на сході Закавказзя. Весь радянський період більшовицька версія «В. А.» була негласною санкцією на тюркізацію Східного Закавказзя, витіснення вірмен з включених у межі АзРСР територій і асиміляції корінних народів Східного Закавказзя – талишів, лезгинів, курдів та ін., які сповідують іслам.

Під час Другої світової війни в жовтні 1942 р. в Анкарі було створено комітет, який ставив завданням «відторгнення Азербайджану від СРСР і приєднання його до Туреччини». Після закінчення Другої світової війни і з подальшим посиленням пантюркістських рухів у Туреччині з ініціативи турецького керівництва і спецслужб були організовані азербайджанські комітети та інші організації.

Ідеологема «В. А.» отримала потужний поштовх у 1941 р., у зв'язку з радянською окупацією Іранського Азербайджану. Сюди була введена радянська 47-ма армія, і радянська агентура вела посилену паназербайджанську пропаганду. За вказівкою М. Д. Багірова в серпні – вересні 1945 р. створюється Демократична партія Азербайджану (ДПА) на чолі з колишнім комуністом Джафаром Джавад-заде, який узяв ім'я Мір-Джафара Пешеварі. Одним з гасел нової партії було: «Хай живе Мір-Джафар Багіров – батько єдиного Азербайджану!». 26 листопада 1945 р. під контролем радянських військ відбулися

вибори в Національний меджліс Південного Азербайджану, на яких ДПА здобула перемогу. 12 грудня 1945 р. Пешеварі проголосив «Демократичну Республіку Азербайджан» і сформував уряд. 5 лютого 1946 р. у нової республіки з'явилася своя армія (на базі частин 77-ї дивізії). Азербайджанська мова була оголошена державною. Уряд випустив власні гроші, встановив контроль над банками і впровадив державну систему торгівлі. Всі чиновники були вигнані й замінені активістами ДПА.

Проте спроба Москви перетворити Іранський Азербайджан на державу-сателіта (або навіть приєднати до СРСР) зазнала краху: у квітні 1946 р. під тиском США і Великобританії СРСР був змушений вивести свої війська. 21 листопада 1946 р. було оголошено про введення військ до Іранського Азербайджану і Іранського Курдистану «для забезпечення свободи виборів в меджліс 15-го скликання». 15 грудня 1946 р. іранці практично без опору вступили в Тебриз, Пешеварі і вся азербайджанська верхівка встигли втекти в СРСР. День визволення Азербайджану був оголошений в Ірані національним святом.

Після прийняття Акта про суверенітет Азербайджану у вересні 1991 р. МЗС Туреччини виступив зі спеціальною заявою про те, що «Туреччина зі схваленням та порозумінням зустріла рішення про оголошення незалежності братнього азербайджанського народу, з яким нас пов'язують спільні історичні та культурні цінності. Ми віримо, що це рішення буде виконано відповідно за бажанням і волею народу у рамках процесів перебудови, розпочатих нашим північним сусідом, шляхом мирних переговорів між сторонами».

Із проголошенням незалежності активізувалися спроби етноісторичного обґрунтування проекту «В. А.». Так, директор Інституту історії НАН Азербайджану Я. Махмудов заявляє про «5000-річну історію державності Азербайджану» як складової Туранського (тюркського) світу, про тюркське населення античної Кавказької Албанії, відмовляючись визнати історичними фактами існування античної Великої Вірменії і геноцид вірмен. На його думку, яка є офіційною в азербайджанській історіографії, «вірмени — населення, яке прийшло з Південного Кавказу, і після оселення їх на цій території напруженість у регіоні зросла, а сучасна Республіка Вірменія і неконтрольований маріонетковий режим у Нагірному Карабасі перетворилися на гнізда тероризму».

У 1989 р. відбулися грузино-азербайджанські сутички, пов'язані з вимогами азербайджанців про створення Борчалінской автономії зі столицею в Руставі. Після відокремлення невизнаних республік грузинські азербайджанці неодноразово висловлювалися на користь автономії і відокремлення, але ці настрої рішуче стримуються Тбілісі.

В Ірані азербайджанські тюрки значною мірою асимільовані. Вважається, що іранські азербайджанці за походженням – чисті перси, що перейшли на тюркську мову. Зазначається, що за антропологічним типом іранські азербайджанці схожі з персами і не мають нічого спільного з турками.

За даними на 2003 р., в Ірані близько 18 млн азербайджанців з 66,5 млн загального населення. Азербайджанці (другий за чисельністю етнос Ірану) досить глибоко інтегровані в іранське суспільство. Багато хто з них, у тому числі рахбар С. А. Хаменеї, посідають видне місце в політичній і духовній еліті, ділових колах і армії. Вони, так само як і представники інших національностей, що живуть в Ірані (перси, белуджі, курди, талиші та ін.), усвідомлюють себе насамперед як іранці. Жодних серйозних сепаратистських тенденцій у місцях компактного проживання азербайджанців після встановлення «режиму аятолл» не спостерігалося.

Проте в Азербайджанській Республіці поступово набирає обертів кампанія із привернення уваги до проблеми так званого Південного Азербайджану, як тут називають північні провінції Ірану. Це відбувається на тлі зближення Азербайджану з США і безпосередньо пов'язується з планами США щодо війни проти Ірану, його поділу і створення «В. А.», що включає як території Нагірного Карабаху, так і території Ірану, населені етнічними азербайджанцями.

Дедалі частіше в ЗМІ з'являються матеріали про «національний рух азербайджанців» в Ірані, їх «боротьбу за незалежність» і «право на національне самовизначення». Зокрема, йдеться про створений в 1995 р. «Рух національного пробудження Південного Азербайджану» на чолі з професором Махмудалі Чохраганли. Ця організація вимагає надання незалежності азербайджанцям і діє в підпіллі. У 2003 р. на північному заході Ірану прокотилася хвиля масових демонстрацій, а в 2006 р. тут відбувалися безлади на етнічному ґрунті, припинені службами безпеки Ірану

У суспільну свідомість вкинута ідея «Єдиного В. А.», який теоретично може виникнути у разі розпаду Ірану. Прихильники цієї ідеї мріють про перетворення Азербайджану на «регіональну державу» – економічного та політичного лідера Закавказзя. У такому разі, на їхню думку, вирішення карабаського конфлікту стане технічною проблемою. Наслідком цих настроїв стало значне погіршення азербайджансько-іранських відносин, з взаємними звинуваченнями в підривній діяльності, і радикалізація позиції Азербайджану щодо питання Нагірного Карабаху.

М. А. Шепєлєв

«ВЕЛИКОЇ АЛБАНІЇ» концепція – концепція возз'єднання всіх територій, в яких албанська етнос превалює над державотворчим. Вона передбачає, що до сучасної Албанії повинні бути приєднані північно-західні райони Республіки Македонія, південні рубежі Сербії, що включають Косово і Прешевску долину, і населені албанцями південні райони Чорногорії, зі столицею Подгорицею включно. Неофіційно своєю землею ідеологи албанського націоналізму вважають північні райони Греції (Епір, або «Чамера» в албанській топоніміці), де майже не залишилося албанського населення. У XIX ст. ідею створення «В. А.» підтримала Великобританія, у першій половині XX ст. – нацистська Німеччина, а на межі XX–XXI ст. – США.

Ідея «В. А.» спирається на відповідні історико-етнографічні теорії, що обґрунтовують автохтонність албанців на Балканах як прямих нащадків стародавніх іллірів (на відміну від прийшлих слов'ян). Зусиллями Австро-Угорщини та Німеччини албанці були проголошені найдавнішим із сучасних народів Європи, який склався на основі дороманського іллірійських елементів і племен пелазгів, що мали арійське походження. Дороманське коріння албанців, на думку Відня і Берліна, надавало їм право ставити завдання щодо об'єднання всіх земель, на яких вони проживали до приходу на Балкани сербів та інших слов'ян, в одну державу.

Однак предки албанців, які займалися відгінним скотарством, проживали набагато східніше теперішнього ареалу; на Балканах немає жодних архітектурних пам'яток, що належали б до стародавньої албанської історії, на відміну від найбагатшої сербської історико-культурної і релігійної спадщини в Старій Сербії (Косово). Звідси безсумнівна лексична близькість албанської і румунської мов, а також той факт, що вперше в письмових джерелах албанці згадуються лише в XI ст. Значним чинником формування албанського етносу стала ісламізація сербів Косово в XIV–XIX ст. Російський консул у Влері і делегат у Міжнародній контрольній комісії в Албанії А. М. Петряєв підкреслював, що «албанців Старої Сербії та Маке-

донії... у величезній більшості випадків треба розглядати як потуречених і албанізованих слов'ян». Крім того, до початку XX ст. не було єдиної албанської писемності та літературної мови. Так, створений у листопаді 1912 р. у Влері перший уряд «незалежної» Албанії був змушений підготувати декларацію незалежності турецькою мовою.

Вперше ідея створення «В. А.» була сформульована в 1878 р. У Призрені албанцями 10 липня 1878 р. була заснована т. зв. Призренська ліга. Вона прийняла програму, що містила такі пункти, як «боротьба до останньої краплі крові проти будь-якої анексії албанських територій» та «об'єднання всіх населених албанцями територій в одну провінцію». Ця програма стала першим свідченням того, що албанці прагнуть до територіального об'єднання. Історики Х. Д. Шандлер і С. Терзич головну роль у створенні Призренської ліги відводять Великобританії. Сенс підтримки Лондоном ідеї «В. А.» полягав у тому, щоб перешкодити просуванню Росії на Балканах через її православних союзників Сербію та Чорногорію.

Багато албанських авторів заперечують великоалбанський характер діяльності Ліги і підкреслюють, що її натхненники прагнули до збереження Османської імперії. Однак є й інша думка: мета та діяльність Призренської ліги із самого початку «перебували в суперечності з інтересами і самим існуванням Османської імперії».

У липні 1879 р. в південноалбанському м. Гірокастра відкрилися чергові загальні збори Призренської ліги, на яких лідер радикального крила албанського національного руху А. Фрашери запропонував програмний документ, який означав, що Ліга бере на себе функції тимчасового уряду автономної Албанії, яка має власну регулярну армію. За султаном, який повинен був узяти на себе зобов'язання захищати Албанію від зовнішньої агресії, залишалося право призначати правителя албанського державного утворення, збирати щорічну данину, а також отримувати у воєнний час у своє розпорядження обмежений албанський військовий контингент. Діяльність Ліги поширилася не тільки на Албанію, а й на великі території Балкан, які її лідери вважали албанськими: Косово (Сербія), Дебар і Скоп'є (Македонія), Яніну (Греція). «Нехай усі ми будемо албанцями і створимо Албанію», — йшлося у зверненні О. Фрашери до учасників чергового з'їзду албанської ліги в Призрені в січні 1881 р.

Розгром османською владою Призренської ліги в 1881 р. на певний час перевів боротьбу за «В. А.» в русло культурно-національної пропаганди. Однак на межі XIX–XX ст. відбувається нове піднесення албанського визвольного руху. Його лідери вважали своєю базою всі вілаєти Османської імперії, де проживали албанці. У січні 1899 р. у м. Печ (Косово) активіст Призренської ліги Хаджі Зекой створив нову, Печську лігу.

У 1908–1910 рр. населені албанцями райони Османської імперії стали ареною дедалі масовіших збройних виступів, які в 1911 р. переросли у велике антитурецьке повстання. Зібрані 28 листопада 1912 р. під Влерою всеалбанські Національні збори прийняли акт про проголошення незалежності Албанії, який готувався за участю представників великих держав, головним чином Австро-Угорщини. І хоча Нарада послів великих держав, яка відкрилася в грудні 1912 р. в Лондоні, не визнала акт про державну незалежність Албанії і вирішила передати багато територій, на які претендували лідери албанського руху, сусіднім Балканським країнам, ідеологи та практики великоалбанського руху отримали довгоочікуваний документ як відображення «волі всіх албанців».

У роки Другої світової війни паналбанська ідея була реалізована за допомогою італійських фашистів. 12 серпня 1941 р. указом італійського короля Віктора

Еммануїла III на окупованих албанських територіях було засновано велике герцогство Албанія, яке включало також території Метохії, центрального Косово, західної частини Македонії і східної Чорногорії. У грецькому Епірі італійські окупаційні власті призначили албанського Верховного комісара Джеміля Діно, але сама ця область залишалася під контролем італійського військового командування, що базувалося в Афінах. За час війни до 100 тис. сербів покинули Косово і втекли до Сербії і Чорногорії. За даними американської спецслужби УСС, албанці з квітня 1941 р. до серпня 1942 р. вбили близько 10 тис. сербів. Після капітуляції фашистської Італії за німецької окупації з албанців була сформована дивізія СС «Скандербег». У вересні 1943 р. сформувалася Друга Призренська ліга, патроном заснування якої виступила гітлерівська Німеччина. Албанські посібники нацистів до остаточного визволення цих областей чинили опір в реалізації проекту «В. А.».

У період правління Енвера Ходжі претензії Албанії на Косово і великоалбанські настрої загалом відкрито не афішувалися, але активно поширювалися серед населення Косово за допомогою видавничої та пропагандистської діяльності, у тому числі через Університет у Приштині. Успіхам у просуванні паналбанізму заважало існування Югославської держави.

З розпадом СФРЮ в 1991 р. албанська етнічна меншість у Косово відразу розпочала боротьбу за відокремлення краю. За допомогою албанських радикалів була створена «Армія визволення Косова» (АВК, УЧК, Ushtria Çlirimtare e Kosoves) з відділеннями: Армією визволення Прешево (долина Прешево на кордоні власне Сербії з Косово) і Армією визволення албанців Македонії (на заході Македонії в прикордонних з Албанією районах).

Небаченого за жорстокістю і руйнівними наслідками вигляду набула підтримка албанського сепаратистського

і терористичного руху в Сербії з боку США і НАТО. Після 78-денного бомбардування Сербії в 1999 р. албанські сепаратисти домоглися виходу Косово з-під контролю Сербії. З червня 1999 р. Косово і Метохія перебувають під управлінням адміністрації ООН та фактичним військовим протекторатом НАТО. У 2001 р. косовські албанці напали на південну частину Сербії, вчинивши атаку з тієї частини Косова, яка контролювалася американськими військами (там само розташована американська військова база «Бонстіл»). Коли військова частина проекту була реалізована, США ініціювали визнання так званої держави Косово.

17 лютого 2008 р. Парламент Косова в односторонньому порядку оголосив про незалежність від Сербії і формування суверенної держави Республіка Косово. Оголошення незалежності Косова було актом повністю скоординованим з більшістю західних країн, які через міжнародні організації з 1999 р. управляють Косово. Незважаючи на те, що згідно з конституцією Сербії парламент краю не володіє необхідними для відокремлення повноваженнями, незалежність Косово визнали вже понад 70 держав. Сербія не визнає відторгнення у неї Косово та незалежності краю і вважає, що при створенні цієї квазідержави був порушений один з головних принципів ООН – територіальної цілісності. Всупереч цій позиції 22 липня 2010 р. Міжнародний суд ООН визнав, що проголошення незалежності Косова не суперечить нормам міжнародного права.

Найпослідовніше серед країн ЄС і НАТО протестує проти косовської незалежності Греція, обґрунтовано вважаючи, що наступною жертвою бойовиків АВК стане саме вона. Також в Афінах вважають, що відбувається обмеження прав грецької громади Албанії. Греція в цьому питанні виходить з того, що грецька меншість повинна брати участь в усіх сферах життя албанської держави та суспільства, а також визнання на повагу до прав албанських греків нарівні з правами інших націй і народностей, що населяють Албанію.

Албанська еліта вважає за краще не використовувати слова «В. А.» і «панралбанізм». Замість цього застосовується «албанське національне питання», трактоване як «рух за визволення албанських земель від іноземної окупації та їх об'єднання в окрему національну державу». У 1998 р. Академія наук Албанії прийняла «Платформу щодо вирішення албанського національного питання», де-факто легалізувавши дії щодо втілення ідеї «В. А.». Крім краю Косово, у сфері інтересів ідеологів «В. А.» перебувають і певні райони південної Сербії, які формально не входять до складу автономії, – зокрема, Прешевська долина, райони Буяноваца, Топліча і Медведжи. Всю цю територію разом з Македонією албанці називають «східне Косово» і вважають невід'ємною частиною проекту «В. А.».

Концепція «В. А.» спрямована не тільки на приєднання Косово, а й на поділ Македонії (Скоп'є). У 2001 р. албанці спробували домогтися відокремлення від Македонії її західних районів, та для припинення великої війни НАТО і ООН були змушені поширити свою операцію і на Македонію. За словами лідера Демократичної партії албанців Македонії Арбена Джафері (2005 р.), Косово і значна частина Македонії повинні увійти до складу Албанії, причому Косово має отримати іншу, албанську офіційну назву – Дарданія. Для цього Албанія інспірує діяльність паналбанських організацій в Македонії. Так, відразу після визнання державної незалежності Косово і Метохії колишньою югославською республікою Македонія та Чорногорією Албанський національний рух Іллірида (АЕДІ) прийняв декларацію про федералізацію Македонії і створення «Республіки Македонія, Іллірида» як «федерального об'єднання двох державотворчих народів».

М. А. Шепєлєв

«ВЕЛИКОЇ БОЛГАРІЇ» концепція – концепція, згідно з якою землі, населені болгарами, повинні бути об'єднані в складі болгарської національної держави. З'явилася після Берлінського трактату 1878 р. і пов'язана з історією Болгарії (Перше Болгарське царство і Друге Болгарське царство 681–1394 рр.). До території «В. Б.» включають сучасну Болгарію, Вардарську Македонію, Егейську Македонію, Біломорську Фракію, Одринську Фракію, Північну Добруджу, Тимошко, Південну Мораву, Західну болгарську околицю.

Створення Болгарії після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та підписання Сан-Стефанського мирного договору спонукало болгарських націоналістів говорити про існування Болгарії в межах, які не відповідають рішенням Берлінського конгресу, який повернув Османській імперії частину територій, населених болгарами. Згідно з Берлінським трактатом, Північна Болгарія (від Дунаю до Балканських гір) оголошувалася автономною державою, а Південна Болгарія (Східна Румелія) залишилася під владою турецького султана, отримавши адміністративну автономію.

За проектом російської дипломатії, який передбачав створення Болгарської держави, територія якої включала низку спірних земель із Сербією, насамперед Македонію, закріпився термін «Сан-Стефанська, або В. Б.». Склалося так, що болгарська «велика ідея» була сформульована ззовні – російською дипломатією в 1878 р. для реалізації власних цілей у регіоні, але саме до реалізації «Сан-Стефанської Болгарії» звелися в майбутньому всі мрії болгарського народу.

6 вересня 1885 р. всупереч думці Росії і більшості інших держав, Болгарія і автономна турецька провінція Східна Румелія оголосили про об'єднання в м. Пловдив. Стурбована цим Австро-Угорщина підбурювала Сербію вступити у війну з Болгарією, обіцяючи територіальні надбання на Західних Балканах. Король Милан Обренович оголосив війну Болгарії 14 листопада 1885 р. Туреччина не захотіла втручатися в цей конфлікт, не в останню чергу через дипломатичний тиск на неї з боку Росії.

Після сербсько-болгарської війни, в якій Болгарія здобула перемогу, було визнано об'єднання Болгарії. Підсумком війни стало визнання європейськими державами акту об'єднання Болгарії. У 1908 р., після того як Австро-Угорщина захопила Боснію та Герцеговину, Болгарія проголосила повну незалежність від Туреччини.

Найважливішим напрямом у здійсненні планів створення «Великої Болгарії» стала територія Македонії. Болгарія вважала, що на цій території живуть болгари, так само як немає «македонської мови», а є діалект болгарської. У 1893 р. в м. Салоніки була створена Внутрішня македонсько-одринська революційна організація (ВМОРО) – підпільна організація переважно македонських і фракійських болгар. Офіційною метою організації було визволення Македонії та району Одрина (Східна Фракія) від османського панування, при цьому малося на увазі, що звільнені райони повинні увійти до складу Болгарії.

Після поразки у Другій Балканській війні Болгарія втратила Південну Добруджу, яку захопила Румунія, і деякі території у Фракії, тобто вихід до Егейського моря.

Перед Другою світовою війною Болгарія за Крайовським договором повернула Південну Добруджу. Під час Другої світової війни була створена Велика Болгарія, до складу якої були включені території Югославії, Греції, Румунії. Ці територіальні придбання були зроблені за допомогою нацистської Німеччини. Після Другої світової війни всі захоплені території (крім Південної Добруджі) у Болгарії були відібрані.

Ідея «В. Б.» у прихованому вигляді була у політичному житті країни і в соціалістичний період, зберігши актуальність

дотепер. Так, Болгарія наполягає на тому, що македонці – етнографічна група болгар, а сучасна македонська мова – група західноболгарських діалектів, на основі якої тільки в середині XX ст. була штучно створена літературна норма і для віддалення від болгарської насичена сербськими словами та неологізмами. У Болгарії стверджують, що нова літературна мова югославської Македонії стала способом сербізації її населення.

У 1990-ті рр. націоналістично орієнтовані угруповання як у Болгарії, так і в Македонії оголосили про відродження Внутрішньої македонської революційної організації. У Македонії партія ВМРО – Демократична партія за македонську національну єдність є однією з найбільших у країні, її лідери Борис Трайковський і Георге Іванов були президентами Македонії в 1999–2004 рр. і з 2009 р.

Проявом болгарського націоналізму став курс на формування мононаціональної болгарської держави. У 1950 р. було оголошено про необхідність депортації з Болгарії 250 тис. турків, і в 1951–1952 рр. близько. 160 тис. з них було переселено до Туреччини. Щоб заручитися підтримкою Болгарської православної церкви, в 1953 р. їй надано статус патріархату, який вона втратила в XIV ст. при захопленні країни турками-османами. На початку 1970-х рр. розгорнувся наступ на права деяких національних меншин, зокрема болгаромовних мусульман (помаків), циган і турків. Помаків змушували змінювати мусульманські прізвища на болгарські. Закривалися турецькі школи і мечеті, число видань турецькою мовою систематично скорочувалося. Звернення до болгарського націоналізму, який підживлювався також демографічними доводами (болгарські родини мали одного або двох дітей, тоді як турецькі й циганські – як мінімум трьох або чотирьох), проявилося у 1981 р., після святкування 1300-річчя заснування Болгарської держави. Ця кампанія досягла апогею в 1984–1985 рр., коли всіх турків змусили взяти слов'янсько-болгарські імена та прізвища.

У XXI ст. під гаслом «Болгари не повинні піддаватися дискримінації у себе на батьківщині» на політичну сцену країни увірвалося об'єднання «Атака», яке здобуло на виборах 2009 р. 21 із 240 місця в парламенті. Воно декларує, що Болгарія – однонаціональна, монолітна держава, що не підлягає поділу за жодною з таких ознак: віра, етнос, культура.

У зовнішній політиці «Атака» виступає за вихід з НАТО, неучасть у військових блоках, повний нейтралітет і проти іноземних військових баз на території Болгарії.

М. А. Шепєлєв

«ВЕЛИКОЇ ВІРМЕНІЇ» концепція – проект відновлення стародавньої вірменської держави на території Вірменського нагір'я, що розкинулося від Євфрату до Кури, Каспійського моря, Кордуенських гір і оз. Урмія. У вірменській історіографії існує також концепція, за якою «В. В.» існувала з І тис. до н. е. до XIX ст.

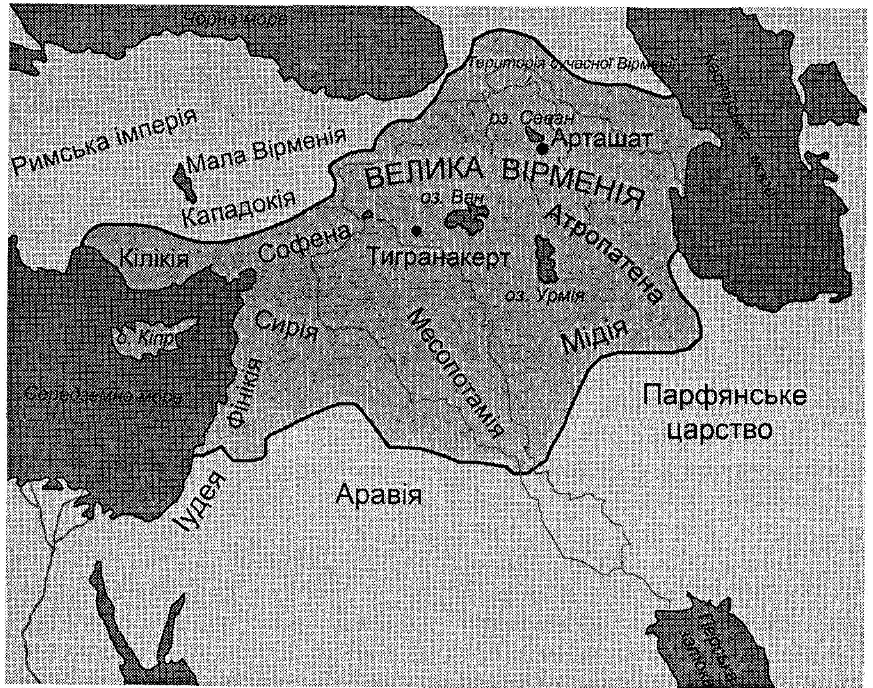
Термін «Вірменія» (Арміна) вперше трапляється в Бехістунському написі перського царя Дарія І (кінець VI ст. до н. е.) для позначення перської сатрапії на території колишнього царства Урарту. З пізніших грецьких джерел відомі дві сатрапії з такою назвою: Західна Вірменія і Східна Вірменія. На території останньої спадково правила династія Оронтидів (Ервандидів). Після падіння царства Ахеменідів під ударами македонців, вірменські землі стали фактично незалежними. Правителі Південної Вірменії визнали владу Александра Македонського, але суто формально: з кінця IV ст. до н. е. на території Вірменії формуються самостійні або напівсамостійні держави. Сатрап Оронт (Ерванд) під час боротьби діадохів в 316 р. до н. е. створив незалежне Айраратське царство. Близько 220 р. до н. е. Айраратське царство Ервандидів завоював селевкідський цар Антіох III Великий, що об'єднав цю територію в одне намісництво з іншими, які раніше належали Селевкідам, вірменськими землями, – Софену.

Після поразки Антіоха від римлян місцевий правитель (стратег) Арташес І (Артаксій) у 189 до н. е. проголосив себе незалежним царем. Його царство отримало назву «В. В.» на противагу розташованій на захід від Євфрату «Малої Вірменії», де правив родич Антіоха Мітрідат. Арташес був засновником династії Арташесидів. Він розширив володіння В. В. і заснував столицю – Арташат. У міру відходу заєвфратської Малої Вірменії від основної лінії розвитку давньовірменської державності позначення «В. В.» набуло також самостійного значення і перетворилося на офіційну назву давньовірменської держави.

Найвищої могутності В. В. досягла за правління Тиграна II (95–56 рр. до н. е.), який заснував нову столицю – Тигранакерт. До її складу на декілька десятиліть увійшли Цопк (Софена), Мідія, Атропатена (Атрпатакан), Сирія, Фінікія, Кілікія та інші держави й області. У 70-х рр. до н. е. вірменська держава була великою державою, її кордони сягали від Кури до річки Йордан і від Середземномор'я до Каспію. Тигран II Великий взяв титул «царя царів», який до того мали правителі Парфії. В. В. стала найбільшою, але внутрішньо неміцною державою регіону, яка володіла багатими містами, центрами елліністичної культури і найважливішими торговими шляхами з Середземномор'я на схід.

У I–IV ст. призначений Римською імперією і Перською державою правитель Вірменії отримував корону з рук правителів двох імперій. У 387 р. Вірменія була поділена між сасанідським Іраном і Римською імперією. Поділ Вірменії не призвів до розпаду давно сформованого вірменського народу. Після втрати державності одним із найпотужніших чинників, які об'єднували вірменський етнос, стала релігійна спільність.

Протягом століть відсутності вірменської державності основним чинником етнокультурної ідентичності вірмен була національна церква. Хаї (вірмени) звернулися до християнства близько 300 р. н. е., вірмено-григоріанська церква вважалася православною, а католиками – єретичною. Саме релігійні відмінності лежали в основі історичного вірмено-мусульманського конфлікту. В обстановці ослаблення Османської імперії в XIX ст. вірмени стали знаряддям у боротьбі Англії і Росії в Східному питанні.

Велика Вірменія у І ст. до н. е., за часів правління Тиграна II

Після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. вірменське питання стало складовою «східного питання». Вірменський народ свої надії поклав на перемогу російської зброї. Згідно зі ст. 16 укладеного за підсумками російсько-турецької війни 19 квітня 1878 р. Сан-Стефанського договору, турецька сторона брала до уваги наявність на території Османської імперії автономної Вірменії, а Росія ставала захисником вірменського народу, і приєднання частини Західної Вірменії до Росії рятувало вірменський народ від фізичного знищення.

У 1892 р. виникла націоналістична партія «Дашнакцутюн». Її метою було оголошено «здобуття в Турецькій Вірменії за допомогою повстань політичної та економічної свободи, керуючись принципом, що кожна людина є господарем власною працею зароблених продуктів, що рівну працю передбачає рівне право користування життєвими благами». Основною формою діяльності дашнаків передбачалася партизанська війна й організація самооборони вірменських громад в Турецькій Вірменії, куди посилалися загони «фідаїнів».

Напередодні Першої Світової війни в Османській імперії проживало більше 2 млн вірмен. Росія розглядала вірменський рух як засіб, здатний розчленувати Османську імперію і підготувати захоплення Росією областей Східної Анатолії. З початком війни дашнаки стали на бік Росії і сформували добровольчі дружини в російській армії. Цьому сприяла політика младотурків, які ще наприкінці 1911 р. прийняли рішення про видворення всіх вірмен із Західної Вірменії (Східної Туреччини). Младотурки використовували початок Першої Світової війни як зручний привід реалізувати це рішення, організувавши геноцид вірмен.

Вірменська республіка була проголошена «Вірменською національною радою» 28 травня 1918 р. в Тифлісі після розпаду Закавказької демократичної федеративної республіки. Дружини дашнаків стали ядром вірменської армії. У червні османський уряд визнав незалежність Вірменії в межах тієї території, яку до цього часу контролював уряд Республіки Вірменії (обмежувалася Ериванським і Ечміадзінським повітами, – 12 тис. км^2, з населенням близько 1 млн осіб, включаючи біженців). Уряд Республіки Вірменія, сформований дашнаками, 20 червня переїхав в Ериван. У 1918–1920 рр. він, звертаючись до Антанти, з допомогою західних держав намагався вирішити «вірменське питання», об'єднати дві Вірменії і створити єдину Вірменію. Кемалісти не прийняли Севрського договору в серпні 1920 р. (тут визнавалася самостійність Вірменської держави), Антанта не надала допомогу, і восени 1920 р. знову почалася вірмено-турецька війна, яка призвела до людських жертв і втрати території. Турки повернули Карську область, Ардаган, Сурмелі та інші території.

Процес возз'єднання етноісторичних вірменських земель («Міацум») розпочався в лютому 1988 р., коли районні виконкоми народних депутатів НКАО приймали рішення, що зрештою вилилися в постанову облвиконкому НКАО від 20 лютого 1988 р. Верховна Рада Вірменської РСР у 1990 р. ухвалила постанову, яка визнала рішення Кавбюро від 1921 р. про передачу Нагірного Карабаху (Арцах) Азербайджану, таким, що втратило силу.

До серпня 1991 р., коли було зірвано укладення нового Союзного договору, і відкрито дорогу «параду суверенітетів», вже була сформована єдина Верховна Рада Вірменії і Нагірного Карабаху, у складі якої були й депутати від Арцаху. Втім Вірменія прийняла рішення провести референдум про незалежність 21 вересня виключно в офіційних межах Вірменської РСР. Нині створення «єдиної демократичної Вірменії» у межах, встановлених Севрським мирним договором 1920 р., тобто в частині історичної В. В., є головними вимогами партії «Дашнакцутюн», яка з 1991 р. знову легалізована у Вірменії і нині є однією з провідних опозиційних партій.

Дослідники проводять паралелі між ідеєю міацум і енозису греків, які перебували під управлінням інших держав, насамперед Османської імперії. Азербайджанська сторона порівнювала ідею міацум з аншлюсом, здійсненим Німеччиною щодо Австрії в 1938 р.

М. А. Шепєлєв

«ВЕЛИКОЇ ГРЕЦІЇ» концепція – концепція відновлення грецької держави в історичних межах Візантійської імперії, яка містить у собі ідеї імперської долі грецького народу, а у вузькому розумінні – приєднання до Греції земель Західної Анатолії та Східної Фракії. Термін «Велика ідея» (Μεγάλη Ιδέα) вперше прозвучала у промові прем'єр-міністра Греції Іоана Колеттіса під час дебатів про Конституцію, проголошену в 1844 р. Тоді ж він заявив: «Є два великі центри еллінізму. Афіни є столицею Королівства. Константинополь є містом мрії і надії всіх греків».

Під час розпочатої з повстання в Мореї в 1821 р. національно-визвольної війни грецького народу проти османського панування була утворена Грецька Республіка. Туреччина визнала її незалежність згідно з Адріанопольським мирним договором 1829 р., що завершив російсько-турецьку війну. У 1830 р. на Лондонській конференції відбулося остаточне міжнародне визнання незалежності Греції. Скориставшись убивством в 1831 р. першого президента Греції І. Каподістрі, рішенням «великих держав» (Великобританія, Франція, Росія), закріпленим на Лондонській конференції 1832 р., була відновлена грецька державність у формі Королівства Греція.

У XIX ст. населені православними греками землі охопив іредентистський рух за возз'єднання з історичною батьківщиною, що отримав назву «енозису». Він був зумовлений тим, що на території незалежної грецької держави проживала меншість грецького населення Османської імперії. Території Епіру, Фессалії,

Македонії, Фракії, Криту, Кіпру, що не увійшли до складу незалежної Греції, але були населені переважно греками, островів в Егейському морі, Константинополя, частини Анатолії, а також Республіки Іонічних островів, яка тоді була протекторатом Великобританії, прагнули до возз'єднання в межах грецької національної держави. При цьому позначилася серйозна розбіжність в історико-геополітичних міркуваннях між греками в Греції і греками в Османській імперії: якщо греки королівства називали себе наступниками давніх еллінів, то греки, що живуть у Туреччині, вважали себе нащадками візантійців.

Берлінський конгрес 1878 р. рекомендував Османській імперії надати Греції поступки у Фессалії. У результаті в березні 1881 р., під тиском британського уряду В. Гладстона Порта поступилася Греції південною частиною Фессалії та округом Арта в Епірі.

У Першій світовій війні Греція виступала на боці Антанти, тоді як Османська імперія – на боці Німеччини та Австро-Угорщини. Прагнучи довести, що Греція сама здатна взяти під свій контроль регіон проток і Константинополь, уряд Е. Венізелоса пішов на грецьку окупацію заходу Малої Азії. 15 травня 1919 р. грецькі війська, відповідно до п. 7 Мудроського перемир'я, під прикриттям ескадри Антанти висадилися в Смирні (Ізмірі).

Згідно із Севрським мирним договором 1920 р. Греції переходили округ Смирна, де християни становили 70 %, а також практично вся Фракія, і Східна, і Західна. Також під управління Греції передавалася область Смирни з перспективою через п'ять років стати грецькою територією. Однак зона проток і Константинополь, проголошувалися міжнародною зоною, о. Кіпр (Великобританія) і о-ви Додеканес (Італія) залишилися за межами грецької території. І хоча головна мета – анексія Константинополя і присвоєння йому статусу грецької столиці, так і не була досягнута, у цілому на першому етапі діяльність грецького уряду на чолі з Е. Венізелосом, а також зростання патріотизму греків, які прагнули завершити процес енозису, забезпечили відчутні результати.

До літа 1921 р. Греція окупувала майже весь захід Малої Азії, але ще наприкінці 1920 р. уряд Венізелоса пішов у відставку і Грецію перестали підтримувати союзники. Водночас потужна хвиля турецької мобілізації під проводом Ататюрка дала грецьким силам відсіч і розгромила їх, чому сприяла фінансова та військово-технічна допомога кемалістам з боку більшовицької Росії. Греція зазнала поразки, яка призвела не тільки до втрати значної території, а й до гуманітарної катастрофи – геноциду понтійських греків, які проживали до початку війни в Туреччині (близько 1,5 млн було вбито або вигнано з рідних земель).

Спробу відродити «Велику ідею» здійснила група ультраконсервативних армійських офіцерів, очолювана бригадним генералом С. Паттакосом і полковниками Г. Пападопулосом і Н. Макарезосом. Вони 21 квітня 1967 р. захопили владу в країні шляхом державного перевороту. Режим полковників оголосив ці події «революцією, яка врятувала націю» від комунізму, якому протиставлялася «ідеологія грецького християнства», а головним гаслом режиму став вислів «Греція для греків-християн».

Відродивши «Велику ідею» і проповідуючи думку про те, що сучасна Греція повинна стати спадкоємицею великої Візантійської імперії, військовий уряд оголосив офіційною мовою кафаревуса – архаїзовану мову, що використовувалася найосвіченішими політичними і громадськими діячами. Намагаючись реалізувати ідею приєднання до Греції Кіпру, 80 % населення якого становили етнічні греки, уряд Д. Іоаннідіса спровокував збройний конфлікт з урядом Туреччини. У результаті невдалих воєнних дій грецька армія була змушена піти з острова. Провал військової авантюри на Кіпрі в липні 1974 р. привів до передання влади цивільному уряду.

Після розпаду СФРЮ Греція стикнулася з проблемою Македонії. Афіни послідовно висувають претензії до колишньої югославської республіки Македонії, вимагаючи від неї змінити назву, яка розглядається виключно як грецька спадщина, оскільки історична Македонія розташована в межах грецької держави. Греки домоглися, щоб у міжнародних документах ця держава називалася «Колишня югославська республіка Македонія» (КЮРМ). Афіни побоюються, інакше КЮРМ зможе претендувати і на Егейську Македонію (північне узбережжя Егейського моря, де, зокрема, розташовані Салоніки, вони ж Солунь – батьківщина св. Кирила і Мефодія і одне з двох наявних у країні великих міст). Поки проблема назви для КЮРМ не вирішена, вона залишиться знаряддям у руках тих, хто наполягає на перекроювання кордонів, створюючи небезпеку для стабільності на Балканах.

М. А. Шепєлєв

«ВЕЛИКОЇ РУМУНІЇ» концепція – концепції об'єднання всіх «румунських історичних провінцій» в «унітарну національну румунську державу». У розробленні «В. Р.» к. брали участь румунські історики Миколу Йорга, Олександру Ксенопол, Іоанн Сільвіу Ністор, К. Джуреску та ін. І. Ністор обгрунтовував «історичне право» Румунії на Покуття, Бессарабію і всю Буковину, а також вперше сформулював румунські домагання на так звану Трансністрію (землі між Дністром та Південним Бугом). Роботи І. Ністора «Румуни за Дністром», «Трансністрянські румуни», «Давність румунських поселень по той бік Дністра» готували громадську думку до захоплення цих земель.

Румунія як держава виникла в 1877 р., коли в Об'єднаному князівстві Валахії і Молдавії був коронований король Кароль І. Проект В. Р., під прапором якої румуни боролися за національну незалежність, з'явився в православному середовищі, причому йшлося не тільки про повне визволення від турецького контролю (хоч і Молдавія, і Валахія ніколи не входили офіційно до складу

Оттоманської імперії), а й про протидію політиці фанаріотів, які прагнули підпорядкувати своєму впливу румунський клір і фактично проводили протурецьку політику, що суперечило як австро-католицьким, так і російсько-православним геополітичним інтересам. У цій течії антитурецькі й антіфанаріотські настрої підтримувала Росія, що полегшувалося належністю росіянам територій Бессарабії, населеної румунами. На думку А. Г. Дугіна, «румунський націоналізм має відверто антигрецький характер, а у конфесійній сфері уніатство, поєднане з орієнтацією на латинську культуру, тяжіє до Риму і Західної Європи, тоді як румунське Православ'я дотримується промосковській лінії».

Нова держава самою назвою (Romania) підкреслювала спадкоємність з Римською імперією. У 1878 р. королівство отримало перше територіальне прирощення – Північну Добруджу за моральну підтримку Росії під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

За підсумками 2-ї Балканської війни відповідно до Бухарестського договору 1913 р. Румунія отримала від Болгарії Південну Добруджу. У листопаді 1917 р. під час післяреволюційного хаосу в Бессарабії (що входила до складу Російської імперії) був створений місцевий парламент, який проголосив Молдавську Демократичну Республіку у складі Росії. Вже в грудні 1917 р. у прикордонних районах Бессарабії з'явилися румунські війська. Місцеві більшовики вирішили чинити опір, але парламент більшістю голосів прийняв постанову про необхідність введення румунських військ. Румуни 13 січня 1918 р. зайняли Кишинів. 23 січня парламент проголосив незалежність держави, а через деякий час прийняв рішення про приєднання МДР до Румунії.

Легітимність такого рішення була вкрай сумнівна, і Москва його не визнала. У березні – квітні 1924 р. на Віденській конференції радянський уряд запропонував Бухаресту провести на окупованій

території плебісцит з питання законності приєднання Бессарабії до Румунії, однак румунська сторона відкинула цю пропозицію, побоюючись його результатів.

Відмова румунської влади спричинила Татарбунарське повстання (нині – Одеська область України) у вересні 1924 р., яке також було придушено Румунією. Представники окупаційних властей намагалися довести, що «Бессарабія і Буковина – штучні утворення австрійського і російського походження». Наприкінці листопада 1938 р. прем'єр-міністр Румунії М. Христя недвозначно висловив претензії на задніпровські землі, тобто на анексію Молдавської АРСР, яка входила до складу УРСР.

Проте радянсько-німецькі договори про ненапад від 23 серпня 1939 р. і про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р. фактично ізолювали Румунію і розв'язали руки СРСР. У червні 1940 р. Радянський уряд зажадав повернути незаконно вилучене, тобто Бессарабію, і населену в основному українцями Північну Буковину. У 1940 р. було утворено Молдавську РСР, до якої й увійшла велика частина Бессарабії, та Чернівецьку область у складі УРСР.

Після розпаду Австро-Угорщини в ході чехословацько-угорської війни були анексовані Трансільванія і Буковина, хоча в той час серед румунських політичних діячів Буковини не припускалося і думки про об'єднання краю з королівською Румунією, а навпаки – висловлювалися побоювання щодо можливості такої небажаної перспективи. Ідеологи «В. Р.», навпаки, доводили, що «історично і географічно Буковина є єдиною, це суто румунська територія не тільки від Сучави до Прута, але й від Ватра-Дорней до Дністра». Період 1918–1940 рр. був часом найбільшого розширення кордонів держави. Після Бессарабсько-буковинського походу Червоної армії, територіальних поступок Угорщини та Болгарії територія Румунії значно зменшилася. За рішенням Другого Віденського арбітражу від 30 серпня 1940 р. Північна Трансільванія була повернута Угорщині, а у вересні 1940 р. Південну Добруджу повернули Болгарії. Це спричинило зміну режиму на пронімецький.

З початком Великої Вітчизняної війни Румунія знову почала розширюватися. А. Гітлер дозволив анексувати Бессарабію і Задністров'я (землі між Дністром та Південним Бугом), де в їх складі було утворено Трансністрію. У грудні 1941 р. в Бухаресті відбулася спеціальна конференція, присвячена виробленню історичної прорумунської концепції щодо регіону, під час якої акад. К. Джуреску в доповіді «Молдавське населення в гирлі Дніпра та Бугу в XVII–XVIII ст.» безапеляційно стверджував: «Під Україною слід розуміти лише північну територію з центром у Києві... Землі, розташовані на схід від Дністра, були заселені сотні років тому румунами, що дає нам сьогодні незаперечне право на цей регіон».

10 липня 1942 р. професор, один з ректорів Чернівецького університету І. Ністор виголосив доповідь «Геополітичні і культурні аспекти в Трансністрії», де зазначив, що «політичні події, які супроводжуються воєнними діями, створили нову ситуацію по той бік Дністра», що між фашистською Німеччиною і королівською Румунією «досягнуто конкретне територіальне розмежування і здобута територіальна підтримка для створення нової румунської провінції, названої Трансністрією», а «адміністрація Трансністрії може спиратися на старі етнічні, політичні та культурні основи» цього краю.

У книзі «Історія румунів Трансністрії» І. Ністор стверджував: «коли у XVI ст. утворилася Запорізька Січ біля порогів (водоспадів) Дністра (!), то ця воєнно-політична структура складалася переважно з румун, поляків, росіян і т. ін. Вони були названі козаками, що татарською мовою означає "прийшлі". Це були біженці з сусідніх феодальних держав... Важливо навести думки російських

письменників, які вважали, що козацькі формування були створені за моделлю країни Болохів (тобто Валахії), на ґрунті конфедерації міст із керівниками (отаманами), обраними населенням». Цю думку він обґрунтовує тим, що румуни були масово представлені у найвищих ешелонах козацької влади: «найвище звання гетьмана (головнокомандувача) мало багато румун, починаючи з Іона Нікоаре Поткоаве, потім це були Іон Григоре Лободі, Самоїле Кішку, Іон Сірку, Трохим Волошанін (Румун), Іон Шерпіле, Тимофій Сгуре, Думітру Хуну і Деніле Апостол...».

Також І.Ністор стверджував про вплив волохів-румунів на українське життя після Полтавської битви, а особливо після Кучук-Карнайджійського миру, коли кордон проходив по р. Буг, а румунських поселень тут було так багато, що думали створити румунську автономну провінцію на чолі з колишнім князем Молдови Олександром Маврокордато, а згодом визріла «ідея перетворити Україну, керовану Дука-Воді (?!!) на "Нову Молдову"». І. Ністор намагався довести, що в Трансністрії і топонімія, і гідронімія переважно румунські (наприклад, назви річок Тилігул, Інгул та ін.).

У цілому в націоналістичній румунській літературі стверджувалося, що за Дністром живуть зросійщені румуни, а вся територія від Прута до Південного Бугу історично тісно пов'язана з Румунією і повинна належати їй. Вже під час німецького наступу вглиб СРСР у румунській пресі писалося про можливу передачу Румунії територій до Дніпра. Коли німецькі та румунські війська дійшли до Волги, бухарестська газета «Курентул» писала, що кордон Румунії повинен проходити... по Уралу і таким чином забезпечити створення «румунської імперії до воріт Азії».

Після поразки Румунії в Другій світовій війні від неї відокремили Бессарабію і Північну Буковину, а також повернули Трансільванію. У рамках Паризької мирної конференції 1947 р. Румунія та СРСР підписали мирний договір, в якому заявлялося про взаємне визнання радянсько-румунського кордону визначеною угодою 28 червня 1940 р., який закріпив за СРСР Бессарабію і Північну Буковину.

Нове піднесення уніоністських настроїв у Молдавії (ідеї її об'єднання в межах Молдавської РСР з Румунією) припав на кінець 80-х – початок 90-х рр. Уніоністи домоглися переведення молдавської писемності на латиницю і проголошення молдавської (румунської) мови державною. У Молдові є політичні партії, що виступають за об'єднання з Румунією. Саме неприйняття уніонізму стало основою для появи ПМР.

Партія «Велика Румунія», що діє з 1991 р. (лідер партії – Корнеліу Вадим Тудор), виступає за створення В. Р. у межах до 1940 р. На президентських виборах 2000 р. К. В. Тудор несподівано посів друге місце в першому турі і вийшов у другий тур.

Президент Румунії Траян Бесеску ініціював кампанію з відновлення домінування Бухареста, а також можливого приєднання до Румунії територій Молдови, Придністров'я та України. У 2005 р. він виступив з ініціативою об'єднання Молдови і Румунії до вступу в ЄС (але орієнтуючись на цей вступ, що Румунія реалізувала 1 січня 2007 р.). Однак і після входження до ЄС Бесеску наполегливо продовжував висувати об'єднавчі ініціативи.

У січні 2006 р. Т. Бесеску заявив, що «Румунія і румуни – єдина країна, єдиний народ, що залишився в Європі розділеним після возз'єднання Німеччини... Румунія все ще залишається розділеною на дві країни, і їх об'єднання відбудеться всередині Європейського Союзу і ніяк інакше». За його словами, «мінімальна політика» Румунії передбачає об'єднання румунської нації. У листопаді 2007 р., виступаючи перед студентами університету «Нижній Дунай», він заявив: «Ніхто не може розділяти безперервно один народ, що проживає на різних берегах Прута. А ми тепер розділені, і це питання треба вирішувати швидко і рішуче». Міністр закордонних справ Теодор Баконскі на офіційній зустрічі в січні 2010 р. називав Молдову Бессарабією і ніяк інакше. Реальність проекту, очевидно, підтверджується рішенням про надання румунського громадянства всім жителям територій, що входили до 1940 р. до В. Р. та їх нащадкам до третього покоління, включаючи жителів Буковини (Чернівці) та Південної Бессарабії (Буджак).

Велике Молдавське князівство існувало задовго до появи Румунії, правитель Молдавії Штефан Великий підтримував стосунки з Іваном III і навіть породнився з ним. У період входження до складу Румунії Бессарабія залишалася не інтегрованою соціально, недорозвинутою економічно і політично не задоволеною – більшість її населення, яка розмовляла молдавською мовою, не бажала прийняти «румунську ідентичність». За деякими оцінками, десятки тисяч сімей чиновників, звільнених через незнання мови або з політичних мотивів, залишилися без жодних засобів до існування. Сьогодні існують молдавська нація і молдавська мова, а Республіка Молдова є суверенною, незалежною, міжнародно визнаною державою, членом ООН та інших міжнародних організацій.

М. А. Шепєлєв

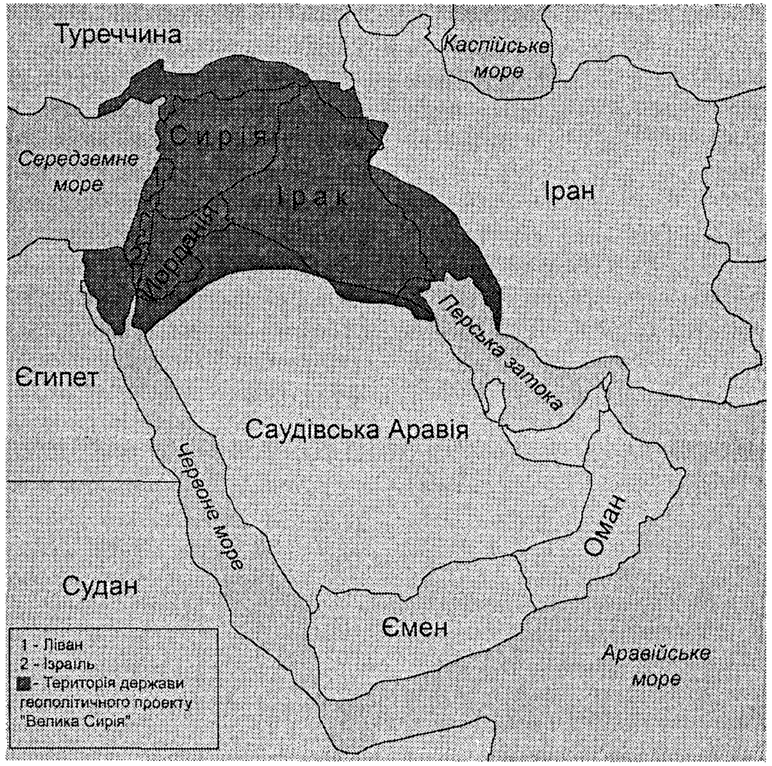
«ВЕЛИКОЇ СИРІЇ» концепція (بلاد الشام, Білад аш-Шам) – геополітичний проект панарабізму, який передбачає створення арабської національної держави з території сучасних країн Сирії, Лівану, Ізраїлю, Йорданії та палестинських територій (сектор Газа і Західний берег річки Йордан), частини Туреччини та Іраку.

До 1920-х рр. назва «Сирія» використовувалася для позначення більшого географічного та історичного регіону, який включав усю територію Лівану, Йорданії, Ізраїлю, нинішніх Західного берега р. Йордан і сектору Газа, а також невеликі райони на півдні Туреччини і північно-заході Іраку. Цей регіон, що називався також В. С., тягнувся від гір Тавр до Синайського п-ва, охоплюючи все східне узбережжя Середземного моря від Гази на півдні до Антіохії (сучасна Анталія) на півночі.

В. С. була важливою частиною стародавнього елліністичного світу, потім Римської і Візантійської імперій, а з поширенням у VII ст. ісламу стала центром арабо-мусульманської цивілізації. Протягом 400 років, до 1918 р., В. С. входила до складу Османської імперії. З ослабленням у XIX ст. Стамбула посилилося проникнення в регіон європейців і одночасно виник арабський рух. Після поразки султанату османів у Першій світовій війні владу в регіоні взяли європейські держави.

Після краху Османської імперії створення арабської національної держави здавалося реальним. Столицею В. С. повинен був стати Дамаск, який вже за Омейядів був столицею арабського халіфату. У 1940-ві рр., після розпаду колоніальних імперій під час і безпосередньо після Другої світової війни арабські території здобули незалежність, і лише частина Палестини увійшла до складу держави Ізраїль.

Першими про концепт В. С. заговорили французи, яким після розпаду Османської імперії Ліга Націй передала мандат на управління двома областями імперії – Сирією та Ліваном. З 1920 по 1926 р. територія управлялася як єдине ціле і (принаймні неформально) називалася В. С. За мандатом Ліги Націй Франція встановила адміністративно-політичний кордон між Сирією та Ліваном. У 1926 р. Ліван був проголошений самоврядною республікою. Те саме зробила Великобританія у Трансйорданії і Палестині, яку вона відкрила для великомасштабної імміграції євреїв, раніше пообіцявши створити «єврейську національну державу». У 1943 р. Ліван і Сирія отримали незалежність від

Франції. Тоді ж британці інспірували план створення «В. С.», висунутий представником Іраку Нурі Саїдом, але не був прийнятий.

Пізніші спроби реалізації цього концепту як Об'єднана Арабська Республіка або Об'єднаний Арабський Союз теж не стали успішними. ОАР розпалася у 1961 р. й була створена окрема Сирійська Арабська Республіка. Площа її становить 185 180 км^2, чисельність населення – 16,673 млн осіб (1998). У 1990 р. на її території проживали також приблизно 340 тис. палестинських біженців та їхніх нащадків. У 1967 р. близько 1150 км^2 території в районі Голанських висот, на півдні Сирії, були зайняті Ізраїлем.

Проект В. С. був улюбленим дітищем покійного сирійського президента Хафеза аль-Асада. Відповідно до плану Дамаск мав би стати центром величезної арабської держави, до якої також увійшли б Ліван і прилеглі до кордонів Сирії райони Туреччини. Частково план було виконано: Ліван, формально залишаючись незалежною державою, у зовнішній політиці орієнтувався на Дамаск, а Сирія розмістила в Лівані значний військовий контингент. Для створення В. С. тоді залишалася «єдина перешкода» – Туреччина, яка не збиралася віддавати Дамаску частину своєї території. Арабські події 2011 р. докорінно змінили геополітичну ситуацію навколо Сирії, створюючи можливість як розпаду сучасної САР, так і повернення до колишньої ОАР.

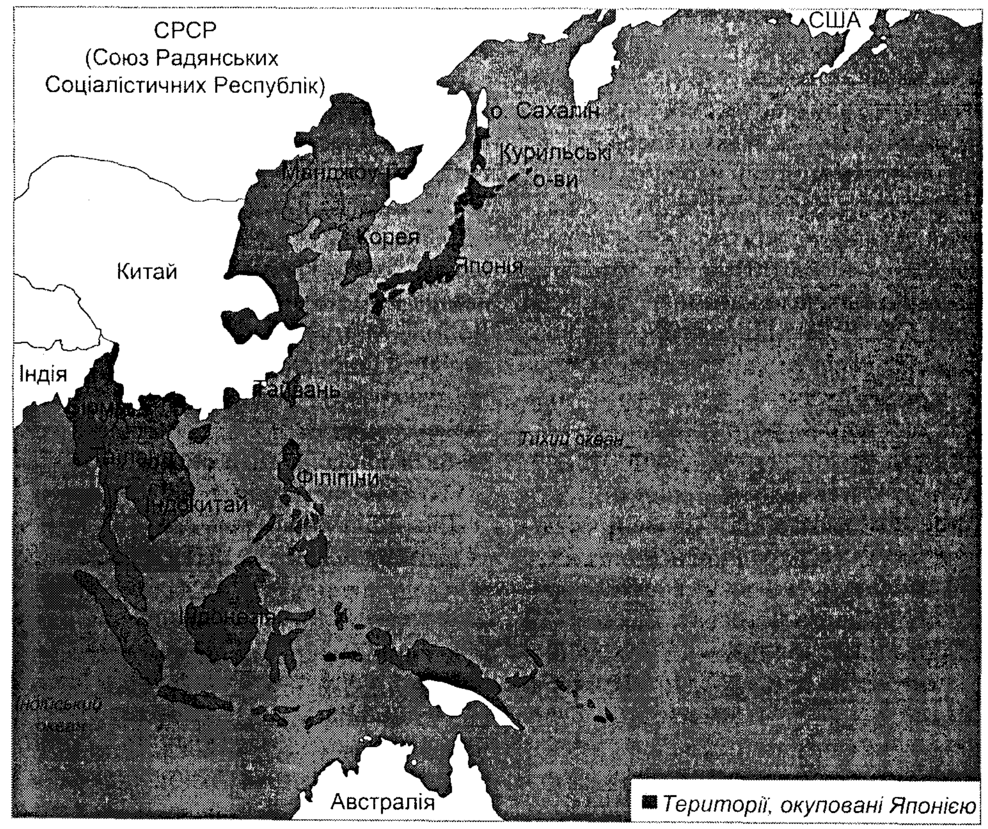
Н. М. Микитчук

«ВЕЛИКОЇ СХІДНОАЗІЙСЬКОЇ СФЕРИ СПІВПРОЦВІТАННЯ» концепція – японська геополітична концепція кінця 30-х – першої половини 40-х рр. XX ст., що обґрунтовувала гегемонію Японії в Східній, Південно-Східній та Південній Азії.

Значний вплив на формування цієї концепції справила Кіотська школа геополітики, яка базувалася на ідеї унікальності японської держави і культури, божественного походження імператорської династії. Вона розвивала уявлення «школи національної науки» (кокугакуха), сформованої наприкінці періоду Токугава, в основі якої лежав синтоїзм. Кіотська школа мала традиціоналістський характер. Звеличувалася фігура першого імператора, легендарного засновника японської держави Дзімму, нащадка богині Сонця Аматерасу, який нібито жив на межі III–IV ст. і від якого ведуть своє походження всі імператори Японії (тенно – небесні государі). Стверджувалося, що тенноїстська особливість вирізняє Японію як унікальну і єдину у світі країну, керовану неперервною божественною династією тенно. Культ тенно був символом вищої національної єдності.

Офіційна японська пропаганда стверджувала, що велика Ямато (давня назва країни), згідно з давніми сакральними текстами, покликана здійснити заповіт Дзімму – створити «Велику Азію» і реалізувати принцип «Hakko Ichiu» (зібрати «вісім кутів під одним дахом»), тобто об'єднати світ під владою Японії і японського імператора, нащадка богині Аматерасу. Ще у середині XIX ст. Сеїн Іосіда заявляв: «Ми повинні не лише підтримувати те, що маємо, а й розширювати нашу територію, наскільки це можливо». Він вважав, що Японії слід захопити Корею, Китай і навіть Індію.

Вже наприкінці 20-х рр. японський прем'єр-міністр генерал Г. Танака обґрунтовував, що Японія має право на територіальне розширення на Азійському континенті. Такі ідеї набули оформлення у концепції створення Великої Східної Азії. Вона була висунута спочатку в 1938 р. у вигляді плану встановлення «нового порядку у Великій Східній Азії» тодішнім

прем'єр-міністром Японії *Ф. Коное*, а пізніше, в 1940 р., цей план переріс у концепцію створення В. С. с. с.

Власне, В. С. с. с. к. була розроблена раніше в оточенні Ф. Коное за різного ступеня участі таких політиків євразійської орієнтації, як адмірал М. Енаї і міністр закордонних справ Х. Аріта. Вона розвивала ідеї паназіатизму антизахідної спрямованості, сформульовані в Основних принципах національної політики, розроблених під керівництвом прем'єр-міністра М. Хірота і прийнятих як урядова програма 7 серпня 1936 р. Вони проголошували: «Досягнення взаємного благоденства в Східній Азії шляхом викорінювання здійснюваної великими державами політики панування й утвердження принципу істинного співіснування і процвітання є втіленням духу імператорського шляху».

Підтримку Ф. Коное отримало створене Масаєсі Міядзакі в 1939 р. «Товариство Східноазійської федерації». М. Міядзакі стверджував, що центром розвитку Сходу стає Японія і необхідно створити Східноазійську федерацію, до якої на першому етапі увійдуть Японія, Маньчжурія і Китай. Мета цього об'єднання, в якому буде утверджено «новий порядок», – підготовка до тотальної війни, що означало насамперед агресію проти СРСР, бо Маньчжурія тоді розглядалася Токіо як «життєва лінія» Японії, яку необхідно зміцнювати в інтересах «оборони» проти СРСР.

Під час Другої світової війни Японія висунула гасло «Азія для азіатів» і проголосила своєю метою визволення азійських народів від західного колоніалізму шляхом створення «блоку азійських народів, очолюваного Японією і вільного від західних держав». Друга світова війна називається в самій Японії «Великою війною за Азійську сферу співпроцвітання». Геополітики цього напряму становили кістяк Японського геополітичного товариства, утвореного в 1941 р. У жовтні 1940 р. було відкрито Інститут з вивчення проблем тотальної війни.

В. С. с. с. – велика автономна зона забезпечення безпеки Японії та постачання її необхідними матеріальними ресурсами – мала включати Північний Сахалін і Курильські о-ви на півночі, Східний Сибір, Маньчжурію, Внутрішню і Зовнішню Монголію, Китай і Тибет на заході, Голландську Індію на півдні і океан до Гавайських островів на сході. Вона передбачала економічну і політичну інтеграцію азійських країн під керівництвом Японії з метою протистояння західному пануванню. Щодо деяких народів здійснювалася політика асиміляції. Так, під гаслом «Найсен Іттай», що означає «внутрішні землі (тобто Японські о-ви) і Корея – єдине ціле», японська колоніальна адміністрація в Кореї вживала різних заходів, спрямованих на асиміляцію корейців (зокрема, була ініційована кампанія зі зміни імен на японські).

Гасло «В. С. с. с.» формально вперше висунув міністр закордонних справ Есуке Мацуока 1 серпня 1940 р., слідом за програмною заявою другого кабінету Ф. Коное. За його словами, Японія, Маньчжоу-Го та Китай будуть лише ядром блоку країн В. С. с. с. Повна автаркія – ось мета блоку, який окрім Японії, Маньчжоу-Го та Китаю охоплюватиме Індокитай, Голландську Індію та інші країни Південних морів. Для досягнення цієї мети Японія повинна бути готова до подолання всіх перешкод на її шляху, як матеріальних, так і духовних.

Професор Масаміті Рояма в книзі «Східна Азія і мир» (1941) доводив, що шлях до швидкого розв'язання японо-китайського конфлікту лежить у встановленні «нового порядку» в Східній Азії, під яким він мав на увазі об'єднання Японії, Маньчжоу-го і Китаю на принципах «кооперації і співробітництва». Він визнавав неможливість для Японії воєнним шляхом підпорядкувати Китай

і бачив єдиний оптимальний для Токіо вихід у створенні спільноти у Східній Азії.

Наприкінці березня 1942 р. на черговій сесії японського парламенту прем'єр-міністр Х. Тодзіо висунув програму створення «В. С. с. с.» на основі «співпраці» з Японією народів окупованих країн. Цим країнам була обіцяна незалежність, при цьому Токіо прагнув створити слухняні політичні угруповання в окупованих країнах. З цією метою здійснювалася «антибіла» расистська пропаганда, спрямована проти колоніальних держав – Великобританії, США, Нідерландів. Уряд Тодзіо взяв курс на проголошення політичного і військового «союзу» Японії з окупованими країнами. 1 листопада 1942 р. було створено спеціальне міністерство у справах Великої Східної Азії, до складу якого увійшли чотири департаменти: загальний, у справах Маньчжоу-Го, Китаю і країн Південних морів.

31 травня 1943 р. на нараді імператорської ставки і уряду було схвалено документ «Про основні засади політичного керівництва у Великій Східної Азії». У ньому йшлося, що для продовження і завершення війни потрібно «зміцнити політичну згуртованість держав і націй Великої Східної Азії навколо імперії», звернути особливу увагу на посилення їх військового співробітництва з Японією. «Новий курс» щодо окупованих країн керівники японського уряду урочисто оголосили на сесії парламенту. Вони запевняли, що цілі Японії обмежуються зміцненням «В. С. с. с.». Незабаром було надано «незалежність» Бірмі (тепер М'янма) та Філіппінам, островам Південних морів, переглянуто договори з Індокитаєм і Таїландом у вигідний для останніх бік.

5–6 листопада 1943 р. в Токіо відбулася Конференція Великої Східної Азії, на якій були представлені глави держав, що увійшли до «сфери співпроцвітання»: Японія, Маньчжоу-Го, представники колабораціоністів (т. зв. реформований Уряд Республіки Китай і Тимчасовий уряд Вільної Індії), а також Бірми, Філіппін і Таїланду. Конференція завершилася прийняттям «Спільної декларації Великої Східної Азії». У ній ішлося про «взаємну тісну співпрацю» і «допомогу», про необхідність спільних дій країн Східної Азії для успішного завершення війни і побудови «нового порядку». Лицемірні фрази про «братерство націй», «справедливість», «загальне процвітання та взаємне благополуччя», «прогрес усього людства», якими рясніє декларація, мали приховати агресивні цілі створюваного Японією східноазійського блоку.

М. А. Шепєлєв

ВЕРНАДСЬКИЙ, Георгій Володимирович (20 серпня 1888, Санкт-Петербург – 12 червня 1973, Ньб-Хейвен, шт. Коннектикут) – російський історик, один з класиків євразійства. Навчався у Московському, Фрайбурзькому і Берлінському університетах, закінчив Московський університет у 1910 р. У 1911–1917 рр. працював приват-доцентом у Петербурзькому (Петроградському) університеті, захистив магістерську дисертацію. За часів громадянської війни викладав у Пермі, Києві і в Сімферополі. Емігрував з Росії в 1920 р., жив і працював у Константинополі, Афінах і Празі, де викладав на Російському юридичному факультеті Карлового університету. З 1927 р. – науковий співробітник, а з 1946 по 1956 р. – професор Єльського університету (США). Також читав курси лекцій у Гарвардському, Колумбійському, Чиказькому університетах. У США і Європі визнаний найбільшим фахівцем з російської історії. Автор «Історії Росії» у п'яти томах (1943–1969).

В. у «Нарисі російської історії» (Прага, 1927) побудував її періодизацію на взаємодії лісової і степової смуг євразійського місцерозвитку. У його викладі перший період «спроб об'єднання лісу і степу» (до 972 р.) змінюється періодом «боротьби лісу і степу» (972–1233), після чого відбувається «перемога степу над

лісом» (1233–1452), «перемога лісу над степом» (1452–1696) і, нарешті, нове «об'єднання» лісу і степу (1696–1917).

Досліджуючи монгольський період російської історії, він, як і інші євразійці, вбачає в ньому важливий етап розвитку російської державності й формування цивілізаційної самобутності. За його словами, «коли Східна Русь звільнилася з-під влади хана, вона стала значно сильнішою, ніж до монгольського вторгнення». В. зазначав, що нова монархія, яка створювалася в процесі складного руху до звільнення, ґрунтувалася на принципах, не властивих руському народу в київський період. Насамперед ці принципи визначалися підпорядкуванням всіх суспільних класів державній владі та утвердженням самодержавства. Це В. пов'язує як з монгольським впливом, так і зі складним міжнародним становищем молодої держави і постійною загрозою війни. «Самодержавство і кріпосне право стали тією ціною, яку російський народ повинен був заплатити за національне виживання», – писав В. у праці «Монголи та Русь».

В. був переконаний, що «основне русло історичного процесу розвитку російської державності пролягло не в західній, охопленій латинством, Русі, а в східній, захопленій монгольством». Підкорившись государям з дому Чингісхана, російська земля в політичному плані була включена у величезний історичний світ – від Тихого океану до Середземного моря, що відкривало для Русі шляхи на Схід. Більше того, на думку В., Монгольська імперія успадкувала на початку XIII ст. роль Риму та Візантії – «об'єднувачів культур Заходу і Сходу, культури землеробської морської та культури кочівницької степової». Монгольська імперія захопила навіть не одне, а два вогнища цивілізації (землеробсько-морської): з одного боку, Китай, з іншого – землі, що входили до Візантійської імперії (Мала Азія, Кавказ, Крим, Балкани). При цьому центр ваги перемістився від одного типу в інший. За цих умов зовсім інакший вигляд має традиційне уявлення про те, що «монгольське ярмо» сприяло відриву російської землі від Європи (велике питання, наскільки глибоким був цей відрив), бо те саме «монгольське іго» поставило російську землю в найтісніший зв'язок із степовим центром і азійськими периферіями материка.

У цьому контексті В. високо оцінює значення духовного подвигу і політичної мудрості Св. Олександра Невського, протиставляючи його образ іншому князю – Данилі Галицькому. Він зауважує, що «Олександр Невський і Данило Галицький уособлюють собою два споконвічні культурні типи історії російської, і навіть ширше від того, світової: тип "західника" і тип "східняка"». У його розумінні два подвиги Олександра – подвиг битви на Заході й подвиг смирення на Сході – мали одну мету: збереження православ'я як морально-політичної сили російського народу. Спадщиною блискучих, але не продуманих, подвигів Данили Галицького було латинське рабство Південно-Західної Русі, спадщиною подвигів Олександра Невського – велика Держава Російська.

В. підкреслював, що після XV ст., коли Росія перестала бути «одним з провінційних кутів євразійського світу», вона взяла на себе історичну відповідальність за простір, об'єднаний у рамках «держави-материка». Вона була створена в результаті зусиль не тільки російського народу, а й багатьох народів Євразії, що утворили Росію як «собор народів». В. проводить історичну і геополітичну паралель між російським просуванням на схід через Сибір та англосаксонським проникненням на захід через Північноамериканський континент, зазначаючи, що обидва рухи розпочалися приблизно в один і той самий час.

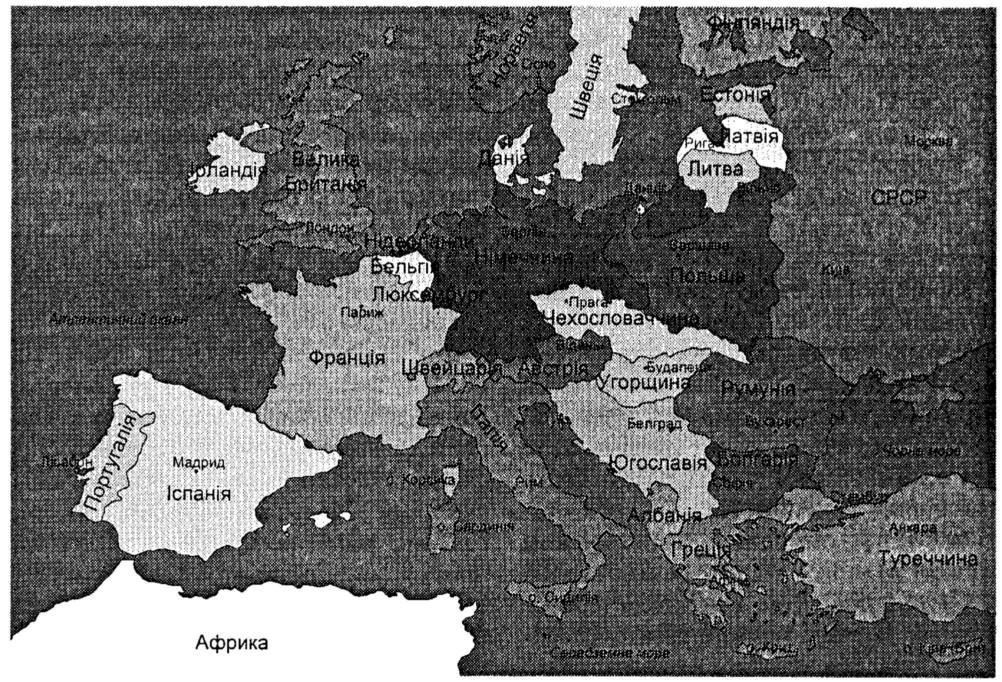
М. А. Шепєлєв

ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКА МІЖНАРОДНА СИСТЕМА – міжнародна система, встановлена за підсумками Версальської мирної конференції 18 січня

1918 – 20 січня 1920 рр. та Вашингтонської мирної конференції 12 листопада 1921 – 6 лютого 1922 рр., яка відображала геополітичні зміни у світі, зумовлені розпадом чотирьох континентальних імперій – Австро-Угорської, Німецької, Османської та Російської, універсалістським поворотом у зовнішній політиці США, заснуванням першої універсальної міжнародної організації – Ліги Націй, появою першої у світі соціалістичної держави – Радянської Росії та новою конфігурацією співвідношення сил.

В.-В. м. с. була найменш стійкою і тривалою серед усіх історичних міжнародних систем. Вже в самих умовах післявоєнного переоблаштування Європи і світу закладалося підґрунтя Другої світової війни. Насамперед це стосується долі Німеччини, потурання експансіонізму Польщі та дискримінації щодо Радянської Росії. Так, за підтримки або потурання західних держав Польща у 1919–1920 рр. захопила території двох своїх великих сусідів – Німеччини і Росії (України і Білорусі у складі Росії), підготувавши тим самим підґрунтя для німецько-російської дружби, в основі якої лежала спільна нелюбов до спільного сусіда. Те саме стосується включення Судетської області до складу Чехословаччини та проблеми німецьких земель Австро-Угорщини, що створювало передумови для реваншизму.

Згідно з Версальським договором, Німеччина повертала Франції Ельзас-Лотарингію; Бельгії – округи Мальмеді та Ейпен, а також так звану нейтральну і прусську частини Морені; Польщі – Позен (Познань), частину Помор'я та інші території Західної Пруссії; м. Данциг (Гданськ) та його передмістя було оголошено «вільним містом»; м. Мемель (Клайпеда) передано у відання держав-переможниць (у лютому 1924 р. приєднано до Литви). Загалом від Німеччини було відторгнуто 67 630 км^2, більшість цих земель увійшла до складу відновленої Польщі – «уродливого дітища Версалю», як назвав її В. М. Молотов у 1939 р. До того ж через систему мандатів Ліги Націй були поділені німецькі колонії. Умови Версальського договору, особливо пункти про т. зв. данцизький коридор,

який відрізав від основної території Німеччини Східну Пруссію, були винятково принизливими і жорстокими щодо Німеччини, що призвело до крайньої соціальної нестабільності всередині країни, зростання реваншистських настроїв і приходу до влади нацистів у 1933 р.

Особливу активність у цьому демонструвала Франція, яка не лише виступала з жорсткими вимогами демілітаризації Німеччини, а й намагалася створити потужні націоналістичні держави на східних і південних кордонах Німеччини, які були б зобов'язані своїм виникненням і безпекою заступництву Франції. Втім, згодом створена зусиллями Франції потужна Польща змінила геополітичну орієнтацію і на кілька років перетворилася на союзника Гітлера і співучасника його агресивних планів (зокрема, стосовно поділу Чехословаччини у 1938 р.). До речі, Польща одразу з часу державного відновлення виявила неабиякі амбіції щодо територіального розширення. Вже під час Версальської конференції у січні 1919 р. польський представник Р. Дмовський заявив: «Вся територія Східної Німеччини не була спочатку німецькою, але піддалася германізації». На цій підставі поляки вимагали Сілезію та всю Східну Пруссію, за винятком невеликого «острівця» зі столицею в Кенігсберзі. Ліга Націй із самого початку виявилася неспроможною стримувати держави, які вважали несправедливим післявоєнне врегулювання.

Колишній прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж у мемуарах зазначав: «Труднощі, створювані нічим не стримуваною жадібністю націй, які отримали свободу в результаті перемоги, що коштувала величезних зусиль і жертв великим державам, чиї керівники тепер намагалися здійснити справедливе врегулювання в усьому світі, не були хорошим знаком для Ліги Націй. Встановлення кордонів, пов'язане з анексією територій, які за всіма принципами справедливості належали іншим націям, ставало доконаним фактом раніше, ніж держави отримали можливість винести рішення про справедливість цих кордонів».

Щодо ситуації в АТР, то в результаті угод, підписаних між учасниками Вашингтонської конференції, провідною державою в регіоні ставали США, тоді як Японія, що прагнула до панування, втрачала значною мірою свої позиції, особливо в Китаї. Крім того, за рішенням конференції підлягав скороченню японський флот. Отже, амбіції японського уряду не були задоволені, і в країні вже на початку 1930-х рр. взяла гору тенденція до перегляду підсумків Першої світової війни. Виникли потужні праворадикальні шовіністичні організації, які вважали, що ключ до вирішення всіх внутрішніх проблем знаходиться в північній китайській провінції Маньчжурії. Водночас США не приділяли особливої уваги зростаючій японській могутності і не перешкоджали агресії Японії проти північного Китаю, вважаючи, що подальший її розвиток призведе до сутички із СРСР і відверне японський мілітаризм від басейну Тихого океану.

Все це створювало сприятливі умови для того, щоб уже наприкінці 1934 р. Японія в односторонньому порядку денонсувала Вашингтонські угоди, оголосивши про збільшення сухопутних військ і модернізацію ВМФ. Японський адмірал І. Ямамото наприкінці 1930-х рр. створив один з найпотужніших ВМФ у світі, що не поступався за потужністю американському.

Отже, кризові тенденції були від початку закладені у В.-В. м. с. Вперше вони наочно проявились у подіях в Азії, коли 18 вересня 1931 р. декілька військових частин під японським командуванням у Маньчжурії зайняли Мукден, головне місто регіону, і продовжили просування по території Маньчжурії. Захоплення Маньчжурії Японією та неспроможність Ліги Націй урегулювати кризу показали недієздатність принципів, сформульованих у Версалі й Вашингтоні. У Європі за вихідну точку відліку відкритої кризи міжвоєнного світопорядку прийнято брати ремілітаризацію Рейнської області 7 березня 1936 р. Німеччина вперше після закінчення Першої світової війни відверто порушила кордони, закріплені у Версалі, взявши курс на злам В.-В. м. с. Наступним каталізатором розвитку кризи стала громадянська війна в Іспанії, що почалася в липні 1936 р., стосовно якої Англія і Франція обрали політику невтручання. Це завдало серйозного удару по позиціях Франції, зруйнувавши плани створення ефективної системи колективної безпеки в Європі, та відіграло вирішальну роль у формуванні осі Берлін – Рим. Третім етапом у розвитку кризи став аншлюс Австрії в березні 1938 р. Мюнхенські угоди вересня 1938 р., якими західні держави санкціонували поділ Чехословаччини, означали крах В.-В. м. с. Наслідком Мюнхенської змови були ліквідація англо-французької гегемонії в Європі, знищення системи військових союзів Франції, укладених у різний час з іншими державами Європи, знецінення франко-радянського пакту про взаємодопомогу та остаточне поховання Ліги Націй. Мюнхен став «прологом» до Другої світової війни.

М. А. Шепєлєв

ВЕСТЕРНІЗАЦІЯ – процес запозичення незахідними суспільствами або окремими їх соціальними верствами цінностей, способу життя, техніки і технологій, моделей державного правління, організації господарства і військової справи, притаманних розвинутим суспільствам Заходу. В. стала наслідком, з одного боку, експансії Західної Європи у незахідні суспільства, перетворення її на центр сучасної світової системи, а з іншого – неспроможності останніх подолати відставання від Заходу традиційними засобами. Разом з тим В. закріплює відносини залежності, економічний і культурний розрив між державами Заходу і Не-Заходу.

«Мета західнізації – довести намічені жертви до такого стану, щоб вони втратили здатність до самостійного розвитку, включити їх до сфери впливу Заходу, причому не в ролі рівноправних та рівноміцних партнерів, а в ролі сателітів, або, краще кажучи, колоній нового типу», – зазначав О. О. Зинов'єв.

У суспільстві, що вестернізується, будь-який розвиток набуває форми «стрибаючої революції», тобто різкого переходу від «застою» до «зльоту» і навпаки. Кожний «стрибок» характеризується новим запозиченням, а «застій» припадає на період узгодження запозиченого з залишками елементів місцевої культури, під час якого відбувається чергове «відставання» від Заходу, на подолання якого витрачаються нові сили, – такий постійний процес становить історію вестернізуємих суспільств, руйнуючи безперервну традицію, яка є умовою нормального розвитку.

В. – одна з основних моделей модернізації, фактично домінуюча. Але головною відмінністю В. від модернізації є те, що вона призводить до повної переорієнтації незахідних суспільств за західними зразками, руйнування їх культурної ідентичності та утворення глибоких внутрішньосуспільних розламів, тоді як модернізація трансформує суспільство, підвищує його конкурентоспроможність, не знищуючи культурної самобутності.

В. так і не призвела до зміни цивілізаційного коду східних суспільств, оскільки завжди мала наслідком розкол між вестернізованою елітою і народними масами, які зберігали відданість традиційній культурі. У вестернізованих країнах «третього світу» склався не синтез двох цивілізаційних моделей, а дуалізм, що означає збереження самобутності Сходу. Самобутність оформлюється відносно не тільки «зовнішнього» Заходу, а й виявленої у власній дуальній сфері західної основи. Це робить В.

обмеженою, ідеологізованою, і спроби її реалізації супроводжуються ретроградними поворотами.

Так, у масовій свідомості мусульманської громади пробудження пуританських, фундаменталістських почуттів зумовлено саме проблемою ставлення до Західної макроцивілізації. При цьому носіями антизахідних теорій стають маргінальні прошарки, породжені процесом взаємодії ісламських суспільств із Заходом під час В., на що звертають увагу сходознавці. Це не може не створювати безпосередньої загрози для західного домінування та перспектив В. Сходу.

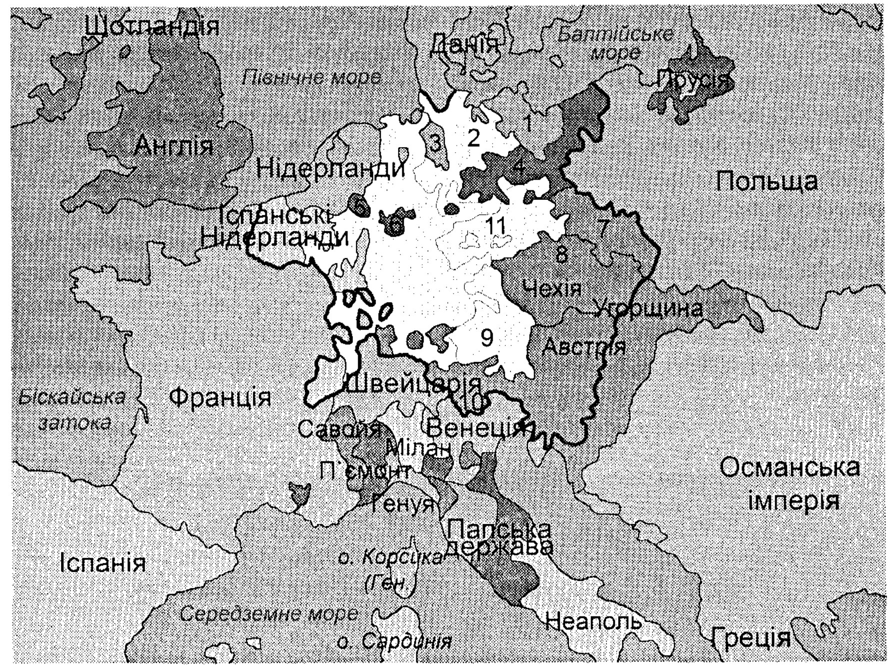
М. А. Шепєлєв

ВЕСТФАЛЬСЬКА МІЖНАРОДНА СИСТЕМА – міжнародна система, встановлена за підсумками першого сучасного дипломатичного конгресу, що відбувся у двох містах Вестфалії та визначив принципи європейського міжнародного порядку після завершення Тридцятилітньої війни. Її принципи сформульовані у двох мирних договорах – Мюнстерському (між Священною Римською імперією німецької нації і Францією) та Оснабрюкському (між Імперією, Швецією і протестантськими державами Німеччини), підписаних відповідно 15 травня і 24 жовтня 1648 р. Вони стосувалися територіальних змін, релігійних відносин, політичного устрою Священної Римської імперії німецької нації, а також торкнулися Іспанії, Франції, Швеції, Нідерландів. Закладені у Вестфалії принципи міжнародних відносин залишалися незмінними практично до Великої французької революції й розпочатих Францією революційних війн. До 1806 р. норми Мюнстерського та Оснабрюкського договорів були частиною конституційного закону Священної Римської імперії німецької нації.

Підсумки Тридцятилітньої війни підтвердили, що спроба створення світової християнської імперії під егідою Габсбургів зазнала краху, а Франція на тривалий час забезпечила собі домінуюче становище в Європі. Релігійне питання було вирішено не в сенсі повної індивідуальної свободи віросповідання, а лише безумовної рівноправності обох релігійних партій, хоча принцип «cujus regio, ejus religio» був скасований, тобто у князів було відібрано право вибору релігії для своїх земель. Франція і Швеція гарантували виконання умов миру. Вони одержали нові землі за рахунок німецьких князівств. Об'єднані провінції Нідерландів отримали правове закріплення свого самостійного статусу, а Швейцарський союз – міжнародне визнання. Вестфальський мир поклав край прагненню Габсбургів розширити свої володіння за рахунок територій держав Західної Європи. Відтепер старий ієрархічний порядок, у якому німецький імператор вважався старшим за рангом серед монархів, був зруйнований, і глави незалежних держав Європи, що мали титул королів, були зрівняні в правах з імператором. Німеччина розпалася на безліч окремих, по суті, держав. Значення і влада імператора були зведені до мінімуму.

В. м. с. будувалася на таких принципах: світ складається з суверенних держав (відповідно, у світі немає єдиної вищої влади, відсутній принцип універсалістської ієрархії управління); система базується на принципі суверенної рівності держав і, отже, їх невтручання у внутрішні справи одна одної; суверенна держава має необмежену повноту влади над своїми громадянами в межах своєї території; світ регулюється міжнародним правом, що розуміється як право договорів суверенних держав між собою; суверенні держави виступають суб'єктами міжнародного права, тільки вони є міжнародно визнаними суб'єктами.

Архітектура В. м. с. наочно відобразилася в концепції «балансу сил» – гнучкої рівноваги між коаліціями європейських країн, коли посилення будь-якої держави неодмінно розширювало ряди її противників. Цю систему для наочності порівнюють з рухом більярдних

1 - Померанія
2 - Мекленбург
3 - Бремен
4 - Бранденбург
5 - Мюнстер
6 - Вестфалія
7 - Сілезія
8 - Моравія
9 - Баварія
10 - Тіроль
11 - Саксонія

куль: держави стикаються одна з одною, утворюючи мінливі конфігурації, і потім рухаються знову в нескінченній боротьбі за вплив або безпеку. Головний принцип при цьому – власна вигода, головний критерій – сила. З XVIII ст. така прагматична «політика рівноваги» стала основою зовнішньополітичної стратегії Великобританії.

У рамках В. м. с. була реалізована модель силової рівноваги між декількома основними центрами сили. До її основних акторів належали Англія, Франція, Австрія, Нідерланди, Швеція, Річ Посполита. У XVIII ст. дві останні країни втратили статус великих держав, а їх місце в системі європейської рівноваги посіли Пруссія та Росія. Для В. м. с. характерною була ситуація боротьби за гегемонію в океанічній напівсфері між Англією та Голландією, у континентальній напівсфері – між Францією та Іспанією. Основна суперечність Суші та Моря втілюється на першому етапі її розвитку в гострій боротьбі між Голландією та Іспанією, а на другому етапі – в англо-французькому протиборстві. Подібна геополітична ситуація відповідає процесу консолідації таласократії та телурократії, що відбувається у цей період.

Конфлікт між Францією та Англією протягом XVIII ст. був центральним конфліктом європейської політики, як визнають також Д. Маккей та Г. М. Скотт. Велика французька революція загострила англо-французький конфлікт, який на завершальній стадії (1793–1815) мав характер боротьби за торговельно-промислову гегемонію у світі, і здобути перемогу в цій боротьбі можна було лише на суші (тому тільки розгром Наполеона в Росії дав Англії змогу створити коаліцію, яка завдала Франції остаточну поразку).

Стратегія підтримання рівноваги сил у континентальній Європі цілком та повністю суперечила французькій стратегії

встановлення континентальної гегемонії. Універсальний характер геополітичних прагнень обох держав визначив те, що «планетарний характер битви між Сушею та Морем вперше виявився за часів війн Англії проти революційної Франції та Наполеона». Але суперечність між силами Суші та Моря ще не викристалізувалась у чисте, абсолютне протистояння, сили Моря самі ще не могли досягти рішучої перемоги та були змушені спиратися на сили континентальних держав – Росії, Австрії, Пруссії.

М. А. Шепєлєв

«ВИСОКА» ГЕОПОЛІТИКА – поняття, запропоноване Дж. О'Толом у праці «Критична геополітика. Політика опису глобального простору» (1996), яке охоплює офіційні зовнішньополітичні документи і праці різних експертів. У сучасному демократичному суспільстві «висока» і «низька» геополітика не можливі одна без одної: перша постійно підживлює другу, хоча характер їх взаємодії варіює від країни до країни.

В. В. Кривошеїн

ВІДАЛЬ ДЕ ЛА БЛАШ, Поль (фр. Paul Vidal de la Blache; 22 січня 1845, Пезнас, – 5 квітня 1918, Тамарис) – французький географ, геополітик, основоположник регіональної географії. Викладацьку діяльність розпочав в Університеті м. Нансі. У 1898 р. він був запрошений на кафедру географії Сорбонни, яку він очолював потім протягом двадцяти років до самої смерті. У 1891 р. В. заснував журнал «Annales de Geographic». Свої геополітичні погляди Блаш виклав у працях «Картина географії Франції» (1903), «Східна Франція» (1917) і «Принципи географії людини» (1922).

У праці «Картина географії Франції» В. звертався до відносин ґрунту і людини. Він зазначав, що в тих країнах, де люди оселяються з незапам'ятних часів, ці відносини набувають постійного, стійкого і безперервного характеру. Людина стає вірним учнем ґрунту, який справляє певний вплив на характер, звичаї, уподобання населення. Однак, на думку В., вважаючи простір і рельєф головними об'єктивними детермінантами культури, Ф. Ратцель та інші німецькі геополітики принижують суб'єктивний фактор людської свободи та історичності. Людина теж є географічним фактором, але вона наділена ініціативою, підприємливістю, може виступати і виступає як провідник культурного чинника в політиці. Тільки через людину і за допомогою людини діє географічний детермінізм. В. пропонує розглядати географічне просторове положення як «потенційність», «можливість», яка може актуалізуватися і стати справжнім політичним чинником, а може і не актуалізуватися. Це багато в чому залежить від суб'єктивного фактора – від людини, яка заселяє цей простір.

Як основний методологічний принцип висувався «принцип земної єдності», або «сукупності явищ, що відбуваються в зоні контакту твердих, рідких і повітряних мас». Однак його можна було застосовувати лише при вивченні малих територій і місцевих «середовищ», де спостерігається взаємозв'язок живої (включаючи людину) і неживої природи, їх пристосованість одне до одного, тобто у В. сформувалася ідея однорідних територій, де відбувається тісна взаємодія людини із середовищем. Вони надають людині змогу використовувати ті можливості, які їй дає природа, відповідно до історичних традицій, цілей, організації.

В. розробив геополітичну концепцію «посибілізму», згідно з якою в політичній історії є два аспекти – просторовий (географічний), відображений в навколишньому середовищі, і часовий (історичний), сконцентрований у людині. В. пропонував розглядати географічне середовище, клімат, ґрунт як певну «можливість», потенціал, здатний як стати реальним політичним фактором, так і залишитися нейтральним, що пов'язано з людиною, яка проживає в межах певного простору. Стверджуючи «почуття свободи» людської волі, він протиставляв його «почуттю простору» німецьких геополітиків.

Регіональну географію В. визначав як природничо-наукову дисципліну, хоч і пов'язану з гуманітарними науками. Тому людина не виключалася з географії. Географію Франції він описував як «географічну індивідуальність», або «географічний організм». На його думку, цілісність країни, її індивідуальність визначається людиною. Якщо природа, з одного боку, ставить межі, а з іншого – надає можливості розвитку господарства, то способи використання цих можливостей залежать від традицій і «способу життя» (характеру культури) населення.

У 1917 р. у праці «Східна Франція», присвяченій проблемі Ельзасу та Лотарингії, В., використовуючи свій геополітичний підхід, а саме обумовленість культури не тільки просторово-географічним, а й людським фактором, доводив історичну належність цих історичних областей Франції. За його концепцією, їх населення разом з усією французькою нацією прив'язане до французького ґрунту за допомогою ідей лібералізму, що дали змогу отримати цю землю у приватну власність, проголосили для всіх демократію, свободу, рівність і братерство. Хоча населення цих провінцій розмовляє німецькою мовою, але воно входило раніше до складу Франції і може бути включене в неї знову. Це «возз'єднання» зможе вирішити важливе геополітичне завдання – провести кордон між Францією і Німеччиною по природній межі – Рейну.

Істотне місце в дослідженнях В. посідає проблема інкорпорування земель Ельзасу та Лотарингії. З тим, щоб інкорпорувати їх німецьке населення у французьке культурне життя, В. пропонував спільне освоєння цих земель німцями і французами в рамках зони взаємного співробітництва, вважаючи, що кордон у цьому випадку повинен стати лінією, яка не розділяє, а об'єднує. Він пише про необхідність зробити ці багаті землі не греблею, яка відгороджує вигоду лише однієї сторони, а відкрити їх взаємним відносинам і зробити якомога більш проникними.

Сучасне йому геополітичне положення В. визначав, використовуючи так званий «позиційний» принцип, за яким найслабшу позицію мала Німеччина – єдина могутня європейська держава, геополітична експансія якої явно блокувалася іншими європейськими розвинутими державами. Якщо Англія і Франція мають великі колонії в Африці та в усьому світі, якщо США можуть майже вільно рухатися на південь і північ, якщо у Росії є Азія, то Німеччина стиснута з усіх боків і не має виходу своїх енергій. В. бачив у цьому головну загрозу миру в Європі і вважав за необхідне всіляко послабити розвиток цього небезпечного сусіда.

Загальна картина еволюції людства уявляється В. як світовий цивілізаційний процес, що локалізується в різноманітних осередках, котрі утворюються під впливом різних географічних середовищ. Ці «осередки», «первинні елементи», взаємодіючи між собою, поступово утворюють ту тканину цивілізації, яка розширюючись поступово охоплює дедалі більші території. Ця взаємодія не який-небудь тривалий поступальний процес, а окремі спалахи, що змінюються катастрофами, регресією. Процес взаємодії торкається насамперед «північної півсфери від Середземномор'я до Китайського моря».

Зближення та змішування цих різнорідних елементів призвели до утворення імперій, релігій, держав, якими з більшою чи меншою суворістю прокочувався «каток історії». Саме завдяки цим окремим невеликим вогнищам жевріло життя в Римській імперії, а потім у Західній і Східній Римських імперіях, в імперських державних утвореннях Сасанідів, персів і т. ін. У великих областях Східної Європи та Західної Азії цивілізаційний

процес нерідко переривався, поновлюючись дещо пізніше і частково.

Перенесення центру цивілізаційного процесу в Європу зумовлено стимулюючими природними умовами і різноманітністю природних зон, що детермінувало розмаїття осередків цивілізації. Специфіка Європи полягає, на думку В., у тому, що тут як ніде у світі дуже близько сусідять одна від одної найрізноманітніші географічні умови – гори і моря, лісові масиви та степу, великі річки, що течуть з півдня на північ і сполучають різні зони, родючі прибережні ґрунти, найбільш порізана морська лінія узбережжя, а також багато в чому зумовлений цими умовами клімат, який не сприяє паразитизму, але й не настільки суворий, щоб паралізувати енергію людини. Ці чинники значною мірою і призвели до формування на європейському просторі великого різноманіття окремих вогнищ, локальних сфер, невеликих спільнот зі своїми «способами життя», які перебували в постійній взаємодії. Імітація, приклад, запозичення, здатність вбирати різноманітні впливи стали основою динамізму і багатства європейської цивілізації, однією з її характерних рис. Процес розростання осередків цивілізації сприяв, у свою чергу, збільшенню кількості контактів між ними, запозиченню передових досягнень. Подальше розширення контактів, особливо торговельних, стало стимулом випереджального розвитку, опануванню нових (колоніальних) територій. Надалі це може привести до створення світової держави. В. розглядав цей процес взаємодії як самодостатній, здатний привести у віддаленій перспективі до того, щоб людина стала усвідомлювати себе як «громадянин світу».

На противагу сформульованому класичною німецькою геополітичною школою закону боротьби держав моря і континенту В. обґрунтовував тезу про поступове подолання суперечностей між континентальними і морськими державами вже на початку XX ст. завдяки розширенню мережі комунікацій. Тому в праці «Східна Франція» він проголошує свій основний тезис: «Взаємопроникнення Землі і Моря – універсальний процес». Утіленням цієї тези став блок Антанта. В. вважав можливим навіть створення в майбутньому світової держави в результаті взаємодії держав, в основі якої повинні бути інтереси людини. У перспективі кожен житель Землі повинен усвідомити себе «громадянином світу».

Є. М. Суліма

ВІДЕНСЬКА МІЖНАРОДНА СИСТЕМА – міжнародна система, встановлена за підсумками Віденського конгресу, що відбувався у вересні 1814 – червні 1815 рр. та закріпив результати зміни конфігурації співвідношення сил після завершення революційних і Наполеонівських війн, які вела Франція після Великої французької революції і в центрі яких було англо-французьке протистояння. Війни завершились перемогою антифранцузької коаліції Англії, Росії, Австрії та Пруссії, яка поклала край претензіям Франції на гегемонію в Європі.

Архітектори В. м. с. у рамках загальної ідеї реставрації ставили завдання: повернути Францію до дореволюційних кордонів, відновити на її престолі «законну» (легітимну) династію Бурбонів, створити гарантії щодо запобігання у Франції новим революціям і відновленню бонапартистського режиму з його завойовницькими війнами в Європі; здійснити таке територіальне переоблаштування Європи і колоніальних володінь, що забезпечило б головним учасникам цього поділу – Англії, Росії, Австрії і Пруссії – сприятливий для кожної з них «баланс сил»; вжити військові, політичні та дипломатичні заходи, які охороняють не тільки Францію, а й усю Європу від нових соціальних і національних конфліктів та революцій.

У рамках В. м. с. вперше сформульовано поняття *«великі держави»*, «цивілізовані нації», остаточно сформувалася багатостороння дипломатія. Почалася епоха «Європейського концерту» – балансу сил між європейськими державами. Відповідальність великих держав за підтримання балансу сил реалізовувалася через проведення великої кількості міжнародних конференцій для врегулювання проблем, які загрожували миру. Хоч анексії та контрибуції залишалися формами міжнародної практики, великі держави вже не розглядали як реальну мету розчленування чи ліквідацію іншої великої держави. Г. Кіссінджер вважає, що система легітимізму і європейської рівноваги була створена австрійським міністром К. Меттерніхом і британським міністром закордонних справ Р. Каслрі, таким чином, зводячи нанівець роль Росії, яка насправді була не меншою. Саме з ініціативи Олександра I держави-переможниці двічі проявили великодушність щодо переможеної Франції: Олександр власноруч склав ноту, що оголошує будь-який новий поділ Франції несумісним з рівновагою в Європі.

8 (20) листопада 1815 р. між Росією, Австрією, Великобританією і Пруссією був укладений договір про Четверний союз, що закріплював тісні відносини, які склалися між союзниками під час спільної боротьби з Наполеоном, і обґрунтовував необхідність співробітництва чотирьох держав у мирний час. Крім того, чотири держави взаємно зобов'язувалися: дотримуватися мирного договору з Францією від 8 (20) листопада 1815 р. про недопущення Наполеона Бонапарта і всього його роду до влади; проводити консультації між собою і французьким королем Людовіком XVIII про заходи щодо забезпечення спокою і безпеки. Саме в трактаті про Четверний союз у ст. VI передбачалося проведення конгресів уповноважених союзних держав. Ця пропозиція, висунута Великобританією і прийнята в англійській редакції, мала на меті посилити британський вплив на континенті. Таким чином, договір про Четверний союз визначав і юридично обґрунтовував проведення міжнародних конгресів – конгресів Четверного союзу.

Рішення Віденського конгресу щодо Німеччини мовчазно санкціонували скасування Наполеоном в 1806 р. Священної Римської імперії німецької нації, але створили замість неї політичний Німецький союз у складі 34 держав і чотирьох вільних міст, об'єднаних під верховенством Австрії. В Італії було відновлено державно-територіальний устрій переважно в тому вигляді, яким він був до вторгнення французьких військ на Апеннінський півострів у 90-ті роки XVIII ст. Ломбардія і Венеція були передані Австрії, утворивши в складі імперії Ломбардо-Венеціанську область.

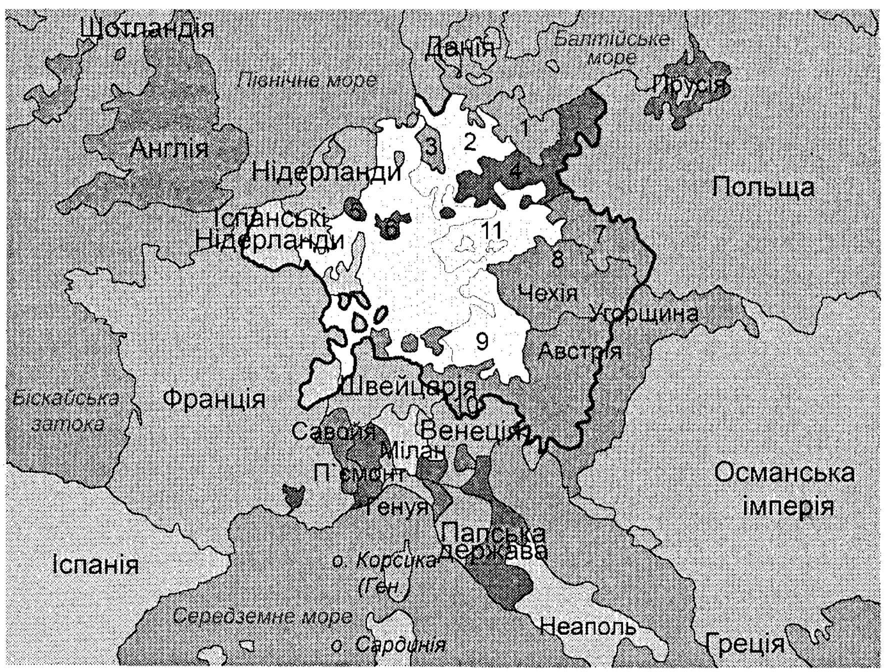
Норвегія, яка до 1814 р. перебувала під владою союзниці Наполеона – Данії, була передана Швеції на принципах особистої унії. Передача Норвегії розглядалась як компенсація за втрачену в 1809 р. Фінляндію, входження якої на правах автономії до складу Російської імперії підтвердив Заключний акт Віденського конгресу. На конгресі була відновлена державна самостійність Голландії у вигляді Нідерландського королівства на чолі з принцом Оранським як противага Пруссії та Франції. Відновлювалися державна самостійність і республіканський устрій Швейцарії як конфедерації союзних кантонів, «вільних, незалежних і нейтральних». Був оголошений «вічний нейтралітет» Швейцарії, яким вона користується дотепер.

Пруссії не вдалося отримати всю Саксонію, але до неї відійшла її економічно найрозвинутіша частина. Як компенсацію за часткове (на думку Пруссії) вирішення польсько-саксонського питання вона отримала західнонімецькі землі вздовж Рейну з населенням більше 100 тис. осіб, узбережжя Балтики (так звана Шведська Померанія), а також частину герцогства Варшавського з містом Познань. Особливо важливим було придбання розвинутих областей вздовж

Рейну й у Вестфалії (Рурський вугільний басейн). У результаті перелаштування німецьких кордонів Пруссія стала межувати з Францією і Нідерландами; її територія складалася тепер з двох частин – Східної та Західної (рейнської) Пруссії, між якими були володіння інших німецьких держав. До Росії перейшла велика частина колишнього герцогства Варшавського з населенням в 3,2 млн осіб під назвою Королівства Польського. Краків, на який претендувала Австрія, був оголошений вільним містом з республіканським устроєм. У вигляді компенсації Австрія отримала Східну Галичину.

Своєрідною ідеологічною та політичною надбудовою над створеною у Відні системою дипломатичних угод став ініційований Олександром I у вересні 1815 р. т. зв. Священний союз монархів і народів проти революції. Акт про його створення оголошував непорушним статус-кво 1815 р. і встановлював, що за будь-якої спроби його порушення монархи «в кожному разі і в кожному місці стануть надавати один одному підкріплення і допомогу». Швейцарський історик Ж. Бурке, який розглядав союз європейських держав, що утворили В. м. с. як прообраз міжнародних європейських організацій XX ст., називає великою ідеєю російську пропозицію про створення загального союзу європейських держав, що була «душею Священного союзу». Однак, починаючи з європейських революцій 20-х років XIX ст., він перетворився на тісний союз трьох його головних учасників – Росії, Австрії і Пруссії, які головне завдання вбачали у збройному придушенні революцій і національно-визвольних рухів.

Бельгійський історик Ж. А. Піренн висунув тезу про те, що віссю світової політики в той період було англо-російське суперництво. Однією з цілей створення Священного союзу була зацікав-

1 - Померанія
2 - Мекленбург
3 - Бремен
4 - Бранденбург
5 - Мюнстер
6 - Вестфалія
7 - Сілезія
8 - Моравія
9 - Баварія
10 - Тіроль
11 - Саксонія

леність Росії в обмеженні переважної ролі Англії та Австрії в Четверному союзі. За протиборством Священного і Четверного союзів приховувалася суперечність між інтересами Росії та Великобританії.

Вплив Англії проявлявся як через її участь у «трактатах 1815 р.» (насамперед у Четверному союзі Росії, Австрії, Пруссії і Великобританії), так і через залежні фінансово-економічно чи династично малі держави Європи. У Німецькому союзі такою державою стало королівство Ганновер, спадкове володіння англійських королів, територія якого під тиском англійських представників на конгресі була значно розширена. Провідником англійської політики став і Вільгельм I Оранський, глава нового Нідерландського королівства. За Великобританією залишилися захоплені під час Наполеонівських війн колишні голландські (Капська провінція в Південній Африці, о. Цейлон та ін.), французькі (о. Мальта, Іонічні о-ви, Сейшельські о-ви, о. Тобаго та ін.), а також деякі іспанські і португальські колонії.

Британія була зацікавлена в тому, щоб зробити Австрію сильною державою в Європі і не допустити подальшого зростання могутності Росії. З цією метою Англія підтримала реакційну політику Австрії в Італії та Німеччині й намагалася якнайдовше тримати Францію в нерівноправному становищі.

В. м. с. характеризується відсутністю континентального центру-гегемону, який міг би стримувати морську гегемонію Англії. Засобом придушення в самому зародку будь-яких експансіоністських тенденцій з боку Франції став Чотиристоронній альянс, до якого, крім Англії, увійшли Австрія, Пруссія та Росія. Іншим механізмом стримування Франції та забезпечення домінації Англії на континенті, зі збереженням нею політики «блискучої ізоляції», був створений за її підтримкою Німецький союз. На думку Г. Кіссінджера, «створена для захисту від спільного зовнішнього агресора, німецька конфедерація стала геніальним творінням. Вона була надто сильною для нападу на неї Франції, але надто слабкою і децентралізованою, щоб загрожувати сусідам. Конфедерація врівноважувала виняткову військову силу Пруссії та винятковий престиж і легітимність Австрії».

Після 1815 р. дружба Англії та Франції стала правилом, ворожнеча – винятком. Франція була єдиною країною, з якою англійці уклали в цей період письмову союзну угоду, що мала силу. Суперечки через тихоокеанські острови за часів Польської монархії відсувалися на другий план завдяки співробітництву між Наполеоном III та Англією у Сирії, Китаї та Мексиці. Більшу частину XIX ст. обидві країни представляли Європу в усьому зовнішньому світі, за винятком віддалених внутрішньоконтинентальних районів Середньої Азії, що забезпечувало спільність місії. Навіть у Середземномор'ї протягом XIX ст. Англія та Франція частіше були союзниками, ніж суперниками, за єдиним серйозним винятком Єгипетської кризи 1840 р. Окупація Єгипту англійськими військами, хоча і призвела до розпаду «ліберального союзу», та все ж не спричинила війни між Францією та Англією.

Франція та Англія поступово замирилися, але скоріше на умовах Англії. Ці дві країни зближувались, коли Франція проводила пасивну політику щодо позицій Англії на континенті, та відштовхувались одна від одної, коли Франція загрожувала відродити свої прагнення до європейської континентальної гегемонії. Незважаючи на окремі успіхи (завоювання Алжиру), змінити співвідношення сил, яке склалося у 1815 р., Франція у період існування В. м. с. так і не змогла. Говорячи про Францію цього періоду, А. Ламартін зазначав: «Франція нудьгує».

В. м. с. була системою англійської *гегемонії* на морі, яку не могла стримати жодна континентальна держава. Тенденції її розвитку визначалися водночас

поглибленням планетарного дуалізму, етапами якого були розпад Священного союзу, революція 1830 р., Мюнхенгрецька та Берлінська конвенції 1833 р., революція 1848 р., створення «Союзу трьох імператорів». Особливо важливо, що, починаючи з проголошення доктрини Монро в 1823 р., відбувається поступове примирення Англії та США, яке заклало підвалини майбутнього «атлантичного співтовариства».

З метою недопущення виникнення альтернативної її могутності континентальної сили Великобританія підтримувала також збереження Австрії. Якщо у XVIII ст. Мальборо, Картерет і Пітт декілька разів вступали у війну, щоб не дати Франції ослабити Австрію, то потім Австрія скоріше розглядалась як корисна противага російському посиленню на Балканах та Чорному морі.

Деякі коригування у сформований баланс сил внесли підсумки Східної, або Кримської, війни (1853–1856), яку Росія програла. У ній об'єднані сили Франції, Англії, Туреччини та Сардинського королівства вели безпосередні бойові дії, Австрія погрожувала ударом з тилу, вимагаючи виведення російських військ з Молдавії та Валахії. Пруссія зайняла теж далеко не дружню Росії позицію. У Росії не залишилося союзників. Після Кримської війни закінчилася епоха домінування Росії в Європі, яке загалом жодної користі для самої Росії не надавало.

Коли відбулося посилення Франції, Наполеон III оголосив себе імператором і з'явилася реальна загроза французького домінування, Росія підтримала зусилля Пруссії з об'єднання німецьких держав як противаги Франції. У результаті під керівництвом О. фон Бісмарка Пруссія об'єднала всі німецькі землі, крім австрійських. У Центральній Європі виникла величезна континентальна держава, що почала висувати свої претензії на провідну роль у світовій політиці. Як зазначає З. Бжезинський, «у кінцевому підсумку, європейська система, що виникла у 1815 р., зазнала невдачі, виявившись нездатною ні асимілювати створену німецьку національну державу, ні протистояти відцентровим силам шовінізму, що народжувалися тоді». Об'єднання Німеччини, Італії, національно-визвольний рух народів Османської імперії спричинили остаточний крах принципів В. м. с.

М. А. Шепєлєв

«ВІДМИРАННЯ КОРДОНІВ» концепція – неоліберальні уявлення, за якими завдяки впливу процесів глобалізації і лібералізації економіки, новим технологіям і розвитку комунікацій, зростаючому добробуту населення, а також швидшому розвитку міжнародного прикордонного співробітництва, в тому числі мирного вирішення територіальних суперечок на основі міжнародного права, функції кордонів еволюціонують від відчуження (жорсткі бар'єри) до інтеграції. Втрата державними кордонами частини бар'єрних функцій розглядається як прояв загальної кризи Вестфальської системи національних держав. Прихильники таких поглядів схильні вважати, що ексцеси націоналізму і спроби абсолютизувати право націй на самовизначення залишаться в минулому внаслідок демократизації політичного життя «вшир» (у «нових» країнах) і «вглиб».

Противники «В. к.» к. наголошують, що кордони залишаються суттєвим бар'єром навіть у регіонах світу, де процеси інтеграції є найглибшими. Наприклад, незважаючи на високу залежність канадської економіки від американської, товарообіг «середньої» канадської провінції з іншими регіонами країни, скоригований за чисельністю населення та доходу на одну особу, у 12 разів, а обмін послугами – у 40 разів більший, ніж із сусідніми штатами США. Те саме стосується міграційного обміну, який між канадськими провінціями в 100 разів вищий, ніж із сусідніми штатами. В ЄС у міру посилення інтеграційних процесів сформувався єдиний митний простір, що супроводжувалося зняттям внутрішніх митних бар'єрів і встановленням свободи переміщення громадян з території т. зв. Шенгенської зони. Однак таке «В. к.» між державами – учасницями Шенгенських угод супроводжувалося збереженням і навіть посиленням контролю на їхніх кордонах з рештою світу.

В. В. Кривошеїн

ВІЗАНТИЗМ – особливий тип відносин між Церквою й державою, які не протистоять, а взаємодоповнюють, допомагають одна одній в процесі досягнення згоди (гармонії) і співробітництва (синергії). При цьому свобода й самостійність кожної в її власній сфері не заперечуються. Термін у цьому значенні уведений К. М. Леонтьєвим, хоч ідею симфонії Церкви й держави, які повинні співіснувати в повній згоді, розвивали багато мислителів і до нього. Сфера Церкви – справи божественні, небесні, а сфера держави – земні, людські. Держава постійно допомагає Церкві у збереженні чистоти віри, церковних канонів, самого інституту священства й священництва. Церква згідно з державою спрямовує й веде громадське життя шляхами, бажаними Богу. Церква дарує імператорові «харизму» (особливий божественний дарунок) на керівництво державою. У такому розумінні Церква і держава – два різні прояви одного органічного цілого. Ці ідеї розвинуті в «Епанагозі» – вступі у звід законів, виданому наприкінці IX ст. імператором Василем I Македонським, який до кінця Візантійської імперії залишався «основним законом» про відносини Церкви й держави. В. означає не «одержавлення» Церкви, а воцерковлення імперії.

Спроба втілення В. була здійснена у Московській Русі, що виступає після падіння Візантії як її спадкоємниця, обґрунтовується концепція «Москва – Третій Рим». Однак досвід реалізації симфонічної єдності Церкви й держави закінчується з реформами Петра Великого (початок XVIII ст.) і В. змінює система синодального (державного) управління Церквою. У контексті ідеалізації допетровської епохи К. Леонтьєв доводив, що лише В. здатний утримати Росію, а з її допомогою й все слов'янство, від вступу на шлях ліберально-егалітарного прогресу, який роз'їдає Європу й почав проникати в Росію. Але наприкінці життя Леонтьєв зневірився в можливості Росії стати благодатним ґрунтом для В., став пророкувати криваві соціальні революції й прихід царства антихриста.

М. А. Шепєлєв

«ВІКТОРІАНСЬКА ЕРА» – період царювання британської королеви Вікторії з червня 1837 р. до її смерті в ніч на 22 січня 1901 р., асоціюється з розквітом британської могутності, економічним процвітанням та утвердженням т. зв. Pax Britannica. «В. е.» характеризувалася «балансуванням між традиціями і реформами» в економіці та політиці. Традиційно як епоха «соціальної стабільності, творення, поступового розширення виборчого права і системи безкоштовної освіти» вона була разом з тим «ерою відчаю, ерою першої економічної кризи, ерою великої боротьби за уми сучасників». Незважаючи на проблеми і суперечності, «В. е.» дотепер згадується в Англії як благословенний час, «золотий вік». Майже ціле століття Англія не вела великих воєн і не піддавалася жодній серйозній національній небезпеці. Більше того, на думку Н. Фергюссона, «Британська імперія часів королеви Вікторії була гарантом збереження ситуації глобального миру».

Початок «В. е.» був сповнений нестримного оптимізму. У цей час Англія переживала період промислового піднесення і ставила «майстерні світу». Відповідно розвивалася і зарозуміла психологія представників нового «середнього класу» (middle class), які прагнули оточити себе атрибутами «розкішного життя». У 1851 р. зусиллями принца-консорта Альберта було організовано всесвітню виставку,

що стала символом досягнень британської економіки, науки і техніки. Справжній розквіт «В. е.» припав на другу половину 1870-х рр., коли при владі перебував лідер консерваторів Бенджамін Дізраелі. Саме в цей період Британія офіційно стає імперією.

За словами Дж. М. Тревельяна, «безтурботні вікторіанці мало знали про дух і внутрішні справи мілітаризованого континенту, близько від якого перебуває цей зелений і щасливий острів. Вони більше знали про справи і людей Австралії, Америки і Африки. Європа з її Альпами, картинними галереями і стародавніми містами була для англійця місцем розваги. Ми були остров'янами із заморською імперією, а не жителями континенту. Ми були матросами, а не солдатами. Ми думали про європейську політику не з погляду влади або нашої національної безпеки, але відповідно до того, подобається чи не подобається нам уряд Туреччини або Росії, Наполеон III або італійське Рисорджименто. Іноді ми були праві у цих симпатіях, іноді помилялися».

У зовнішній політиці «В. е.» характеризувалася перманентним англо-російським суперництвом. Керуючись стереотипами ліберального світосприйняття і побоюючись просування Росії до Індії, в 1839 р. Британія здійснює першу спробу захопити Афганістан, проте 1-ша англо-афганська війна закінчується для неї невдало. У 1853 р. Росія посилюється на Балканах. Англія і Франція, побоюючись посилення впливу Росії в Середземномор'ї і на Близькому Сході, вступають у Кримську війну (1854–1856), що завершилася поразкою Росії. Протягом наступних 20 років Британія захоплює Белуджистан (1876), Росія – Киргизію, Казахстан і Туркменістан. Обидві держави домовляються про поділ сфер впливу (1878).

«В. е.» – також епоха пуританства і консервативних сімейних цінностей. До королівства Вікторія ставилася, як до великого будинку, якому потрібна дбайлива і спокійна господиня. Численні династичні шлюби дітей і онуків королеви зміцнили зв'язок між королівськими династіями Європи і посилили вплив Великобританії на континенті. «Алмазний ювілей» королеви в 1897 р. замислювався як фестиваль Британської імперії, на який були запрошені керуючі всіх британських колоній із сім'ями.

М. А. Шепєлєв

ВІЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ЗОНА (ВЕЗ) – територія з особливим економічним і правовим статусом, в якій встановлено режим найбільшого сприяння для вільної торгівлі, в тому числі шляхом винесення цієї території за межі національної митної системи.

Термінологія ВЕЗ поширилася у світовій практиці протягом другої половини XX ст. – початку XXI ст. Сьогодні найпоширенішим за кордоном є трактування ВЕЗ як територій, на яких, завдяки введенню безмитного режиму, а також за допомогою інших економічних та організаційних регуляторів стимулюється зовнішньоекономічна діяльність із залученням іноземних інвестицій.

Загалом є не менше 30 дефініцій, що визначають дане явище. Найточніше ВЕЗ відображає той ключовий момент, що зона є економічним, а зовсім не політичним, соціальним чи іншим утворенням з вільним (спрощеним відносно національної економіки і максимально наближеним до світової економіки) режимом підприємницької діяльності. В окремих країнах ВЕЗ розглядають як регіональний метод модернізації економіки в умовах її переходу від адміністративних до ринкових принципів функціонування.

Офіційно визнаною є дефініція ВЕЗ (або зони «порто-франко»), котру дано у VIII доповненні до Кіотської конвенції, прийнятої у 1973 р. (також до уваги беруться тлумачення в документах ЮНКТАД від 1975 р., Ради спільного ринку від 1988 р., матеріалах МОП, Центру ООН по ТНК, Всесвітньої асоціації ЕВЗ). У ній під зоною «порто-франко» визначалася частина території, на котрій товари розглядались як об'єкти, які перебувають поза межами національної митної системи, а тому не підлягають обов'язковому митному контролю та оподаткуванню. З цього визначення видно, що свобода відособленої частини державного простору є не абсолютною, а відносною. Вільною ця територія є лише в тому значенні, що завезені на неї товари звільняються від митних зборів, податків на імпорт та інших видів контролю за імпортом, що відповідно до митного законодавства країни застосовується щодо імпортованих товарів на інші території цієї країни. Це означає, що товари ввезені у вільну економічну зону через кордон, не декларуються як ввезення на територію приймаючої країни, але водночас закони не звільняють товаровласників та інвесторів від дотримання чинного економічного правопорядку, а лише полегшують його. Таким чином, ВЕЗ можна трактувати як спеціальні (вільні) економічні зони.

Першими ВЕЗ були так звані вільні порти, що створювалися з метою інтенсивного розвитку місцевого ринку та для прискореного розвитку міжнародної торгівлі. Першим у світі статус «вільного порту» отримало м. Генуя (Італія) в 1595 р. Надалі «вільні порти» виникли в Саїді, Мальті, Адені, Колоні тощо. В Російській імперії першим «вільним портом» стало м. Одеса в 1817 р. Згодом у процесі розвитку ринкових відносин «вільні порти» почали перетворюватися у ВЕЗ.

Історія створення ВЕЗ має два концептуальні підходи – територіальний (пільговим режимом користуються підприємства і організації, розташовані на відособленій території) та функціональний (преференції застосовують до визначених видів підприємницької діяльності незалежно від місця розміщення). Вибір одного зі згаданих підходів залежить від конкретних завдань, які повинні вирішити в результаті організації ВЕЗ. Наприклад, при розв'язанні проблеми розвитку конкретного регіону оптимальніше застосувати територіальний підхід, а для великої перебудови структури економіки загалом чи її окремих сфер – функціональний.

Таким чином, до основних цілей створення ВЕЗ можна віднести: насичення внутрішнього ринку зацікавленої країни високоякісною продукцією; більш глибоке включення країн до процесу розвитку міжнародного поділу праці; стимулювання економічного розвитку конкретної галузі виробництва на певній території; забезпечення прискореного впровадження у виробництво вітчизняних чи іноземних науково-технічних розробок з метою подальшого використання їх результатів у всій національній економіці країни.

У Законі України «Про загальні положення створення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» від 13 жовтня 1992 р. було використано термін «спеціальні зони», котрі мають досить широкий діапазон спеціалізації. У ст. 3 Закону наведена класифікація ВЕЗ, котрі включають: зовнішньоторгові, виробничі, науково-технічні, туристичні, курортно-рекреаційні та комплексні (у них об'єднується кілька типів зон). Окремо була визначена локальна (точкова) ВЕЗ, котру розміщено в межах території площею до 500 га.

Сьогодні спеціальні (вільні) економічні зони (СЕЗ) – один з досить помітних елементів структурних перетворень світової економічної системи. Нині у світі існує понад 800 ВЕЗ, як у розвинутих країнах, так і в країнах, що розвиваються.

С. І. Ростецька

ВІЛЬСОН, Томас Вудро (Thomas Woodrow Wilson; 28 грудня 1856, Страутон, шт. Віргінія – 3 лютого 1924, Вашингтон, округ Колумбія) – американський політичний і державний діяч, 28-й президент США. З його ім'ям пов'язується ідеалістична та універсалістська зовнішня політика США новітнього часу.

Його портрет зображено на найбільшій купюрі в 100 000 доларів США.

В. відомий як історик і політолог. У 1886 р. став доктором філософії з політичних наук, представивши книгу «Правління Конгресу», що зробила його відомим в академічних колах. Він був професором політики, а в 1902–1910 рр. – президентом Принстонського університету, обирався президентом Американської історичної асоціації. В. є автором багатотомної праці «Історія американського народу» («History of the American People»). У книзі «Держава» (1899) В. дійшов висновку, що суперечність між працею і капіталом можна розв'язати шляхом реформ. У 1910 р. обраний губернатором штату Нью-Джерсі. Президент США у 1913–1921 рр.

Ще під час академічної кар'єри В. наголошував, що «Американський континент вже завойований Сполученим Штатами і служить цілям нашої цивілізації. США повинні тепер звернути свій погляд на нові кордони». В одній із глав 5-го тому «Історії американського народу» В. заявив, що Сполученим Штатам самою долею судилося командувати «економічними долями світу» через експансіонізм «відкритих дверей». Дипломатія, а якщо знадобиться, то й сила, повинні вільно рухатися вперед». У серії лекцій, прочитаних у Колумбійському університеті у квітні 1907 р., він висловився ще відвертіше: «Торгівля не звертає уваги на державні кордони, а виробник наполегливо вважає ринком весь світ. Тому прапор його держави повинен всюди прямувати за ним, і закриті державні кордони повинні лягти. Виробництва, якими володіють фінансисти, повинні охоронятися державами, навіть якщо при цьому буде порушений суверенітет незгодних націй. Треба брати колонії або створювати їх, щоб жоден корисний куточок світу не був пропущений або пропав».

Під час президентства В. проводив активну політику в дусі утвердження американських інтересів у регіоні та за його межами під гаслами панамериканізму. Водночас США сім разів втручалися у справи країн Латинської Америки, особливо Мексики, Гаїті, Куби, Панами. США ввели війська в Нікарагуа і використовували їх для підтримки одного з кандидатів у президенти Нікарагуа, потім змусили їх укласти угоду Брайана – Чаморро. Американські війська в Гаїті, які змусили місцевий парламент обрати кандидата, підтриманого В., займали країну з 1915 по 1934 р.

Прагнучи до зміцнення контролю американських монополій над нафтопромислами Мексики, адміністрація В. використала як привід для втручання інцидент у Тампіко, де у квітні 1914 р. відбувся короткостроковий арешт американських матросів, які порушили кордон Мексики, США почали інтервенцію. Після висадки десанту американської морської піхоти у Вера-Крус і артилерійського обстрілу міста, що призвів до багатьох жертв серед цивільного населення і повалення неугодного США уряду, В. заявив, що «Сполучені Штати відправилися до Мексики, щоб служити інтересам людства».

Весь перший термін на посаді президента США В. намагався уникнути втягнення у Першу світову війну й виступити посередником між воюючими сторонами для досягнення «миру без перемоги». У 1915 р. В. висунув безпрецедентну доктрину, яка стверджувала, що безпека США невід'ємна від безпеки всього людства. З цього випливало, що обов'язок США полягає в протистоянні агресії де б то не було. «Поява В. на історичній арені, – підкреслює Г. Кіссінджер, – мала для Америки доленосне значення, бо він становив приклад лідера, що рідко трапляється, здатного кардинально змінити перебіг історії власної країни... В. заявив з усією чіткістю ще до вступу Америки у війну, що він протистоятиме будь-яким спробам створення повоєнного світового порядку на базі

вже сталих принципів міжнародної політики. На початку 1917 р. В. підкреслював, що світ потребує "не рівноваги сил, а сукупності сил, не організованого суперництва, а організованого загального миру"».

Хоча на президентських виборах 1916 р. В. переміг під гаслом «Він не дав нам вплутатися у війну», на завершальному етапі Першої світової війни США таки взяли в ній участь. В. представив 8 січня 1918 р. Конгресу США свій проект мирного договору – «14 пунктів», які передбачали скорочення озброєнь, виведення німецьких військ з Росії та Бельгії, проголошення незалежності Польщі, автономію для народів Австро-Угорщини і створення «спільного об'єднання націй». Перші три з «14 пунктів» передбачали відмову від «таємної дипломатії», тобто «відкриті мирні договори, відкрито обговорені, після яких не буде жодних таємних міжнародних угод будь-якого роду, а дипломатія завжди діятиме відверто і на очах у всіх», утвердження «абсолютної свободи судноплавства на морях поза територіальними водами як у мирний, так і у воєнний час», а також усунення всіх економічних бар'єрів і встановлення рівності умов для торгівлі всіх націй. На відміну від реалістів, які вважали, що відповідальність за міжнародні відносини несуть сильні держави, програма В. виходила з того, що в конструюванні нового міжнародного порядку однаковою мірою повинні брати участь усі держави світу. Під цими гаслами 6 квітня 1917 р. США вступили у Першу світову війну на боці Антанти. В. закликав «вступити у війну, щоб закінчити всі війни». При цьому в промові про оголошення війни В. заявив, що якби США не включилися у війну, вся західна цивілізація могла б бути зруйнована. Фактично США втрутилися в Першу світову війну, тільки щоб захистити і розширити експансіоністську політику «відкритих дверей». В. планував створити універсальну міжнародну організацію, яка б закріплювала та глобалізувала цю політику.

Прохання Німеччини в жовтні 1918 р. про припинення бойових дій на основі «14 пунктів» В. знаменувала вищу точку його міжнародного політичного впливу. Він став одним з архітекторів *Версальсько-Вашингтонської міжнародної системи* та ініціатором створення *Ліги Націй*. У 1919 р. В. став лауреатом Нобелівської премії миру, присудженої йому за миротворчі зусилля. Проте сенат Конгресу США відмовив у вступі США до Ліги Націй, що було найбільшим провалом у політиці В.

В. В. Кривошеїн

ВІРТУАЛЬНІ ТЕРИТОРІЇ – форми віртуальних локальностей, створені електронними комунікативними засобами, які не мають географічно-територіальної прив'язки. В. т. виникають у зв'язку з детериторіалізацією світового простору, тобто виходу геополітичних процесів за межі географічних територій у сферу віртуальних комунікацій. Поняття «В. т.» є складовою геофілософії як теорії, що розглядає світовий простір у контексті множинності та багатовимірності перебігу в ньому комунікативних процесів, а також будує модель розвитку соціуму згідно з еволюцією співвідношення території та землі (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі).

«Географія» людської експансії сьогодні виходить за межі наочно визначених територіальних координат Землі, що пов'язано насамперед зі стрімким розвитком інтерактивних засобів комунікації, які зменшують просторові залежності, покращують та прискорюють процеси обміну інформацією, полегшують міжкультурне спілкування. Підвищення впливу мас-медіа та комп'ютерних технологій на соціально-культурні, політичні, економічні сфери привело до феномена віртуалізації соціального, що поєднано з рефлексивними уявленнями про «кінець географії» (П. Вірілio) та «девальвацію місця» (З. Бауман). Важливим геополі-

тичним чинником влади стають не тільки матеріальні, а й віртуальні ресурси, що передбачають регулювання та структурування інформаційних потоків відповідно до потреб певних економічних чи політичних сил, контролювання новітніх технологій та інтелектуального капіталу. Сегментація суспільств у цих умовах відбувається залежно від опанування певними інформаційними технологіями, а також стилем життя, що характеризується високим темпом мобільності, гнучкості, інноваційності. Боротьба за ті чи інші В. т. означає набуття першості в технологічному розвитку і реалізується у вигляді «віртуальних» чи «інформаційних» війн, які передбачають передування реальним подіям віртуальних, моделювання соціально-політичної та економічної ситуації за допомогою ЗМІ, різноманітні форми технологічного та інформаційного шпіонажу тощо.

Поява поняття «В. т.» пов'язана зі створенням нової комунікативної та культурної ситуації у 50–60-х рр. XX ст., яку відомий теоретик мас-медіа М. Маклюен назвав терміном «глобальне село», маючи на увазі революційну роль інтерактивних засобів комунікації, завдяки яким земна куля немовби стиснулася до розмірів села. У результаті розвитку електронних засобів зв'язку стало можливим миттєве передання інформації з будь-якого континенту в будь-яке місце світу.

Пізніше поняття «глобальне село» було використано як метафору для позначення Інтернету як глобальної «В. т.» інтерактивної взаємодії, що, у свою чергу, сегментована на окремі віртуальні території залежно від завдань і способів комунікативного єднання (сайти, форуми, веб-сторінки тощо). Онлайнові співтовариства, що утворюють «населення» тих чи інших віртуальних територій, є прикладом реалізації ідеї відкритості в мережі Інтернет. Серед головних принципів таких співтовариств – антиієрархічність, інформаційна свобода, відкритість для комунікації тощо. Такі особливості мережі Інтернет стали причиною розгляду останньої як моделі «відкритого суспільства» або «Множини» у концепції відомих альтерглобалістів М. Хардта та А. Негрі, згідно з якою саме «мережа» є загальною формою самовизначення спільнот сучасного глобалізованого світу.

У свою чергу, іспанський соціолог М. Кастельс соціальним наслідком інтернет-комунікації визначив формування т. зв. мережевої культури, спрямованої на встановлення «мережевого індивідуалізму як домінантної форми соціальності». Інтернет-комунікація існує також у вигляді маргіналізованих об'єднань (зокрема, є складовою такого напряму кіберкультури як кіберпанк). Водночас поняття «В. т.» використовується в концепції медіакратії як формування світової влади мас-медіа над усіма геополітичними структурами. Нарощування медіакратичних тенденцій осмислюється як у позитивному сенсі (подальша реалізація ідеї відкритості, «ноосферного мислення», науково-технологічного прогресу), так і в негативному (тотальний контроль суспільств за допомогою ЗМІ).

Статус В. т. набули як об'єкти, що є цілком віртуальними утвореннями, тобто існують суто у віртуальному середовищі (це, наприклад, віртуальні держави), так і об'єкти, які позначають реальні утворення, але не мають їх матеріального продовження (поширені нині інтернет-магазини, казино, банки, газети тощо). Об'єктами віртуального простору є також віртуальні держави – віртуальні утворення, що заявляють про свою державність, але не є справжніми державами у територіально-географічному розумінні, оскільки тільки імітують деякі їхні риси (назву, атрибути, «населення», політичний статус тощо). Віртуальні держави, як правило, не мають власної території, розташовуючись в Інтернеті (тому також мають назву кібердержав), мають обмежену кількість «населення» (будучи мікродержавами чи мікронаціями) або претендують на території, які їм непідвладні (наприклад, «розташовуючись» на Марсі чи інших планетах). Найвідомішою віртуальною державою є Віртландія (англ. Wirtland), яка вважається першою суверенною державою, що виникла в Інтернеті. Це своєрідний експеримент щодо легітимності й сталості держави, яка не має власної географічної території.

О. Є. Висоцька

ВІСЬ ГЕОПОЛІТИЧНА – союз двох або більш держав, створений для розв'язання учасниками загальних глобальних геостратегічних завдань. В. г. визначає політичне трактування зовнішньої політики і територіальну динаміку історичного розвитку. Ця конструкція є географічним обґрунтуванням уявлення про світ як про єдине ціле і визначає сфери зовнішньополітичних інтересів розвинутих країн, їх контролю.

В окремих джерелах В. г. розуміють як коаліцію декількох геополітичних столиць. Її поява змінює геополітичну конструкцію регіону. Метою створення В. г. є, як правило, досягнення єдиних довгострокових цілей. У стародавній історії людства прикладами спроби створення геополітичної осі є походи Александра Македонського. У період Другої світової війни існувала вісь Берлін – Рим – Токіо.

З огляду на світову політичну історію, виокремлюють дві основні всесвітні В. г., що визначають напрями інтеграційних процесів: північно-південну (меридіональну) – геополітичну організацію території по вертикалі (яка надає значний ступінь стратегічної автаркії); західно-східну (широтну) – геополітичну організацію території по горизонталі.

В окремі історичні періоди ці глобальні конструкції геополітичної співпраці утворюють своєрідний хрест. У перехресті геополітичних осей вирізняють «полюси» (держави, розташовані біля витоків вісі) і «центр» (держави, які виконують загальні, інтеграційні функції). Між «полюсами» і «центром» лежать геополітичні напівосі (т. зв. проміння) – геополітичні зв'язки всередині певного стратегічного простору.

Поділ політичного світу на дві географічні півкулі (континентальну і морську) припускає наявність осьового регіону. Обґрунтування концепції осьового регіону у світовій політиці включає обумовленість політичної історії географічним положенням. Вона передбачає, що центральне, «серединне» положення держави є найвигіднішим. У геополітичній теорії спочатку серединним регіоном визнавалася Центральна Азія, вплив якої сприяв створенню євразійської цивілізації. Потім значення центру сили перейшло до морських і приокеанічних держав (Великобританії, Португалії, Іспанії та ін.). Роль осьового регіону з початку XX ст. стала відігравати Євразія, в центрі якої розміщений «Хартленд» – Росія. Ці території є центральними в стратегічному плані, тобто контроль над таким регіоном дає можливість досягти світового панування. Осьовий регіон, таким чином, є зосередженням політичних процесів направлених на досягнення контролю над світом.

Х. Дж. Маккіндер «віссю історії» назвав геополітичний центр світу, контроль над яким забезпечує світове панування. На його думку, географічною віссю є простір «Євро-Азії». У 1904 р. у лекції «Географічна вісь історії», яку він прочитав у Британському географічному товаристві, Маккіндер пояснив взаємозалежність просторових й історичних зв'язків і запропонував ідею «осьового регіону світової політики». Зважаючи на положення, що для держави найвигіднішим геостратегічно є серединне положення, найзручнішим для здобуття контролю над усією планетою він називав Євразійський континент. На його думку, Росія займає винятково вигідне положення на Євразійському континенті. Особливістю її як географічної осі історії є територіальна і демографічна достатність для виконання функції континен-

тальної інтеграції. На думку Х. Маккіндера, цей осьовий регіон «може наносити і одночасно одержувати удари з усіх напрямків за винятком півночі».

У 1965 р. У. Кірк видав книгу, названу аналогічно назві статті Х. Маккіндера «Географічна вісь історії», в якій обґрунтував ключове значення Римленду для геополітичного балансу сил. Згідно з геополітичною концепцією У. Кірка, прибережні цивілізації є джерелом культурних імпульсів, що надходять углиб континенту. Інший геополітик С. Коен стверджує про наявність у глобальній політичній системі безлічі В. г., які є гарантією збереження світової рівноваги.

Формування В. г. на сучасному етапі перебуває в активній фазі. Франція і Німеччина, що виступили проти війни в Іраку, почали зміцнювати відносини з Росією, що привело до утворення В. г. Париж – Берлін – Москва. Росія дедалі більш активно і цілеспрямовано вибудовує В. г. з Німеччиною, і цей геостратегічний альянс у майбутньому може стати стрижньовою віссю Євразійського континенту. Співпраця Росії з країнами як Сходу, так і Заходу сприяє формуванню великої євразійської геополітичної осі Захід – Континентальний центр – Схід, а також осі Південна Америка – Близький Схід – Євразія (Південноамерикансько-євразійська геополітична вісь). На противагу євразійській В. г. альтернативна проатлантистська формується в Центральній Європі з Польщею в центрі (від Естонії на півночі до Словенії і Хорватії на півдні).

Континентальні осі, що формують на початку XXI ст. стратегічні просторові конструкції, дають змогу реалізувати низку завдань, життєво необхідних для стабільного розвитку ЄС. Це стосується як суто економічних питань, так і політики безпеки. Геостратегічні альянси створюють стрижньові осі континенту. В. г. Європи є так званий пояс міст – Нідерланди, Лотарингія, Бургундія, Рейнланд, Швейцарія, «корінна» Європа.

Щодо України, то Ю. Липа вважав, що система внутрішніх водних шляхів утворювала її геополітичну вісь. Він стверджував, що тільки «вісь Південь – Північ є віссю українських земель». У XX ст. Україна розміщувалася на євразійських геополітичних осях: Захід – Схід (Західна Європа – Росія) і Північ – Південь (Росія – Близький Схід). На початку XXI ст. Україна знаходиться на широтній євразійській В. г. з полюсами в Західній Європі і Росії.

О. В. Скребець

«ВІСЬ ЗЛА» (англ. Axis of evil) – термін для позначення переліку держав, які спонсорують, на думку США, тероризм або розробляють зброю масового ураження і здатні передати її терористам, становлячи у зв'язку з цим загрозу світовому співтовариству. Визначення «В. з.» використав президент США Дж. Буш-молодший у щорічному зверненні до Конгресу 29 січня 2002 р. Як такі держави Буш згадав Ірак, Іран і КНДР. Авторство терміна належить колишньому спічрайтерові президента Д. Фрам. Про своє неприйняття такого підходу заявили Росія і деякі європейські лідери. За словами заступника міністра закордонних справ Росії В. І. Трубникова, «це поняття надумане: Іран, Ірак, КНДР мають між собою мало спільного». Однак незабаром заступник державного секретаря США Дж. Болтон долучив до «В. з.» Кубу, Лівію та Сирію.

У 2005 р. державний секретар США *К. Райс* віднесла Кубу, Білорусь, Зімбабве і М'янму до «оплотів тиранії» і «найбільш антиамериканських режимів», а в лютому 2007 р. міністр оборони США Р. Гейтс поставив на одну дошку з країнами «В. з.» Росію і Китай. «Нам необхідний увесь спектр військових засобів, включаючи як наземні сили, здатні воювати з великими арміями, так і мобільні частини спеціального призначення, здатні боротися із загрозою тероризму, оскільки ми не знаємо, що відбудеться в таких країнах, як Росія, Китай, Північна Корея, Іран та ін.», – заявив він у Конгресі США. Після операції з примусу Грузії до миру в серпні 2008 р. політолог Артур Херман у статті «Росія і нова "вісь зла"» у «The Wall Street Journal» від 29 серпня заявив про виникнення нової «осі зла», включивши до неї Росію і Венесуелу. У 2009 р. Національна розвідка США у доповіді про стратегію на найближчі чотири роки зарахувала Іран, Північну Корею, Китай і Росію до країн, здатних загрожувати інтересам США. При цьому наголошується, що Росія і Китай є найбільшою небезпекою з погляду можливих кібероперацій. Примітно, що на противагу «осі зла» президент Венесуели Уго Чавес на початку 2006 р. ввів термін «вісь добра» для позначення антикапіталістичного союзу Венесуели, Куби і Болівії.

М. А. Шепєлєв

ВНУТРІШНЄ (ЗАКРИТЕ) МОРЕ – водний простір, що розміщений усередині сухопутного телурократичного об'єму, а тому не є стратегічним або культурним кордоном.

У міру відособленості й за особливостями гідрологічного режиму моря поділяються на внутрішні, околичні і міжострівних. В. м., як географічний термін, і закрите, як юридичний, – море, що глибоко вдається до суші, сполучається протоками з океаном або прилеглим морем (напр., Балтійське, Мармурове). В. м. поділяються на внутрішньоматерикові (Чорне, Балтійське) і міжматерикові (Середземне, Червоне).

У міжнародному праві В. м. – море, яке омиває берега одної держави і за географічним положенням не може бути використане для транзитного проходу через нього в інше море. Доступ з відкритого моря у В. м. здійснюється через вузькі морські шляхи, що ведуть лише до берегів держав, розташованих довкола закритого моря. Відповідно, відкрите море, згідно з III Конвенцією ООН з морського права (Монтего-бей (Ямайка), 10 грудня 1982 р.), – термін, застосований до всіх частин моря, які не входять ні до виключної економічної зони, ні до територіального моря або внутрішніх вод будь-якої держави, ні до архіпелажних вод держави-архіпелагу (ст. 86 розділу I частини VII «Відкрите море»).

Конвенція ООН 1982 р. з морського права розширила поняття закритого або напівзакритого моря, яке в тексті Конвенції іменується також «замкнені або напівзамкнені моря» (ст. 122). Якщо англо-російський словник Мюллера трактує внутрішнє море (закрите – closed sea) як таке, всі береги якого належать одній державі, то Конвенція ООН дала більш розширене його тлумачення: замкнене або напівзамкнене море означає «затоку, басейн чи море, оточене двома чи більше державами, яке сполучається з іншим морем або океаном вузькою протокою або яке складається повністю чи переважно з територіальних морів і виключних економічних зон двох чи більше прибережних держав». Конвенція, не визначаючи змісту правового режиму цього моря, встановлює пріоритетні права прибережних держав на управління живими ресурсами, захист і збереження морського середовища і координацію наукових досліджень у замкнених або напівзамкнених морях (ст. 123).

В. м. становить частину території прибережної держави, і на нього поширюється її суверенітет. Правовий режим В. м. встановлюється внутрішньодержавними нормативними актами з неодмінним урахуванням відповідних положень міжнародних договорів. Прибережні держави здебільшого дотримуються таких правил: кримінальна юрисдикція не здійснюється (якщо про інше не попросять капітан судна, дипломатичний або консульський представник держави прапора), якщо наслідки злочину, вчиненого на борту судна, не поширюються на територію прибережної держави, не зачіпають безпеку і громадський порядок і т. ін.

Цивільна юрисдикція здійснюється лише відносно зобов'язань або через

відповідальність, взяту або покликану на себе судном під час проходження його через внутрішні морські води певної прибережної держави, а також для вжиття заходів стягнення або арешту в цивільній справі, якщо це передбачається законами цієї держави; адміністративна юрисдикція здійснюється у формі вжиття примусових заходів для проведення санітарного, митного, імміграційного контролю, забезпечення встановленого порядку допуску іноземців на територію цієї прибережної держави, безпеки судноплавства, самих судів і охорони людського життя.

С. М. Наумкіна

«ВТЯГНЕННЯ» СТРАТЕГІЯ – спосіб вирішення складних зовнішньополітичних завдань шляхом втягнення країн-партнерів, взаємодія з якими дає змогу ефективно реалізовувати поточні цілі й закладати основи для досягнення середньострокової мети.

«В.» с. активно використовувалася в зовнішній політиці в період президентського правління *В. Клінтона* (1993–2001), яка фактично базувалася на доктрині П. Вулфовіца, прихильника жорсткого неоконсерватизму. Ще в 1992 р., будучи заступником міністра оборони, П. Вулфовіц розробив низку стратегічних рекомендацій щодо зовнішньої політики і оборони США, публікація яких у «The New York Times» викликала суспільний резонанс. Рекомендації П. Вулфовіца були піддані критиці, оскільки вони пропагували політику превентивних дій щодо неугодних США режимів. Пізніше адміністрація Клінтона була вимушена внести корективи до доктрини П. Вулфовіца.

Спочатку в доктрині П. Вулфовіца робився акцент на тій обставині, що США після розпаду СРСР залишилися єдиною наддержавою, на закріплення статусу якої і мала орієнтуватися зовнішня політика. У відкоригованому вигляді гегемоністський характер доктрини був пом'якшений і завуальований, тоді як акцент робився на колективній безпеці. Так, уже після поправок доктрина проголосила таку ієрархію цілей: «Наша основна мета – запобігти атаці на нашу країну, звідки б вона не виходила. Другою за значущістю метою є посилення та розвиток системи оборонних союзів і угод з оборони, які об'єднають демократичні нації по всьому світі для боротьби проти агресії, підсилять кооперацію і забезпечать безпеку з найменшими ризиками для всіх союзників. Ключовою рисою нашої нової оборонної стратегії є прагнення до колективної боротьби з погрозами. Третя мета – запобігання появі ворожої нашим інтересам регіональної держави і розроблення інструментів для боротьби з можливим відродженням глобальної загрози для США та наших союзників».

Очевидно, що з перелічених цілей зовнішньої політики найчіткіше позначена з погляду процедури її реалізації мета розвитку оборонних союзів і посилення кооперації союзників. Процедурне досягнення поставленої мети ставало можливим шляхом застосування «В.» с. До основних завдань «В.» с. було віднесено, по-перше, створення міцного альянсу демократичних держав, за якого лідерство США сприятиме встановленню і зміцненню нового світового порядку; по-друге, утворення тимчасових коаліцій, у яких США повинні відігравати особливу роль.

Втягнення держав до процесів розширення і зміцнення демократії у світі не було однозначним і мало вибірковий характер. Наприклад, США не зупинили геноцид в Руанді, проте активно втручалися в боснійський конфлікт. Є думка, що сама «В.» с. країн у процеси демократизації була ширмою для подальшої експансії США, метою яких є захист національних інтересів. Після розпаду СРСР і зміни світового балансу в нових зовнішньополітичних умовах США вже не мали формального приводу для виправдання військової присутності та

втручання в політику окремих держав. Таким чином, «В.» с. стала частиною курсу США на експансію.

Неоднозначно складалися відносини США з Росією, незважаючи на те, що В. Клінтон і члени першої його адміністрації – державний секретар США У. Крістофер, міністр оборони У. Перрі, представник адміністрації М. Маккері та ін. неодноразово заявляли в офіційних документах про важливість і значущість відносин із Росією. У цих заявах і виступах американських державних діячів цілі США щодо Росії мали вигляд шляхетних: підтримка ринкових реформ і демократії, надання різноманітної допомоги, встановлення політики партнерства. Проте на практиці США активно просували ідею про розширення НАТО, виступали проти підписаного російсько-іранського контракту на добудову АЕС у Бушері та ін.

Політика США стосовно Росії як мала підтримку, так і піддавалася критиці з боку окремих європейських держав. Наприклад, колишній канцлер Г. Шредер достатньо різко засудив стратегію США відносно Росії: «Інтереси Європи і США щодо Росії абсолютно різні. Європа повинна уникати всього, що може нагадувати "політику стримування" Москви. До цього належать і плани втягнення України і Грузії до оборонного союзу НАТО».

З часом США стали розглядати НАТО як один з інструментів реалізації «В.» с. Так, у 1999 р. за підсумками чергового саміту НАТО, була прийнята Вашингтонська декларація, в якій не тільки закріплювалася миротворча функція альянсу, а й позначалося його прагнення до поширення та підтримки демократії, прав людини і політичних свобод у глобальному масштабі.

Результатом «В.» с. наприкінці президентського терміна В. Клінтона стало створення Співтовариства демократій. Під час міжнародної конференції, організованої у Варшаві в червні 2000 р., була створена ініціативна група, до якої увійшли представники Чилі, Чехії, Кореї, Індії, Малі, Мексики, Польщі, Португалії, Південної Африки і США, яка закликала в завершальній декларації, підписаній більш як 100 державами, до створення Співтовариства демократій, що має на меті проводити в життя демократичні цінності і настанови на національному і міжнародному рівні. Крім того, текст нагадує про важливість Статуту ООН і Декларації прав людини. Держави, що підписалися, зобов'язуються спонукати політичних керівників висувати на перший план такі цінності, як толерантність і компроміс, основи ефективних демократичних систем, а також працювати з міжнародними установами і міжнародними організаціями, громадянським суспільством і урядами, щоб погоджувати свої дії з підтримки нових демократичних суспільств. Франція була єдиною країною, що не підписала декларацію.

О. М. Максимова

Г

ГАДЖІЄВ, Камалуддін Серажуддінович (нар. 2 березня 1940 р.) – російський політолог, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин РАН. Основні праці – «Еволюція основних течій американської буржуазної ідеології» (1982), «Консерватизм. Сучасні інтерпретації» (1990), «Політична наука» (1995), «Геополітика» (1997), «Політична філософія» (1999), «Вступ до геополітики» (4 видання, 1998–2003), «Геополітика Кавказу» (2003).

Піддаючи критиці класичні підходи до розуміння предмета і завдань геополітики, Г. вважає за необхідне «вийти за традиційні суто просторові параметри, відірватися від пуповини географічного детермінізму і зробити геополітику самостійною політологічною дисципліною, покликаною всебічно дослідити основні реальності сучасного світового співтовариства». Не заперечуючи, що географія і місце розташування мають важливе значення для історичної долі та перспектив будь-якої держави або народу, він головну проблему вбачає в тому, щоб «рішуче відмежуватися від традиційного розуміння геополітики як дисципліни, покликаної вивчати виключно або переважно просторовий аспект міжнародних відносин, і географічного детермінізму, що лежить в основі цього підходу, а також від трактування геополітики як зовнішньополітичної стратегії, спрямованої на експансію і досягнення гегемонії з допомогою військово-силової політики».

Г. вважає очевидним, що вплив географічного розташування на геополітику держави не може бути настільки фатальним у сучасну епоху інформаційних технологій і новітніх засобів транспорту і комунікації, як у період переважання аграрного господарства та гужового транспорту. Більше того, результатом науково-технічного прогресу другої половини XX ст. є якісна модифікація самих географічних чинників функціонування і розвитку суспільств.

Г. пропонує «по-новому інтерпретувати префікс гео- в терміні "геополітика": не як картографічний вимір міжнародно-політичних реальностей, а як розуміння світового співтовариства у вигляді єдиної "завершеної" системи в масштабах всієї планети». За його словами, «гео» в понятті «геополітика» не просто означає географічний або просторово-територіальний аспект в політиці тієї чи іншої держави або групи держав, а покликане позначити всепланетарні масштаби, параметри і вимірювання, правила і норми поведінки загалом, а також міжнародної політики окремих держав, союзів, блоків у загальносвітовому контексті. У цьому сенсі геополітика в його розумінні має досліджувати процеси і принципи розвитку держав, регіонів і світу в цілому, вивчати, як і за допомогою яких механізмів і на основі яких принципів вони живуть і функціонують. Тим самим він підміняє геополітику глобалістикою.

В. В. Кривошеїн

ГАЛИЧИНА – історична область у Східній Європі, розташована на території сучасних Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей України, Підкарпатського і більшої частини Краківського воєводств Польщі.

Є три гіпотези походження назв «Г.» і «галичани», але всі вони дуже сумнівні. Згідно з першою, ця назва є похідною від слов'янського племінного утворення гелонів, яких Геродот так називав через поклоніння Сварогу – богу Сонця (грец. – Геліос). Здійснюючи мандрівку до Скіфії у 454–455 рр. до н. е., «батько історії» Геродот описує побут і звичаї народу, який він називає гелонами. Але вони, за даними автора, заселяли Середнє Придніпров'я. Згідно з другою гіпотезою, Г. отримала назву від грецької назви кам'яної солі (галос – halos). Третя версія пов'язує назву «Г.» із західноєвропейськими племенами галлів, яких також називають кельтами. Її прихильники посилаються на те, що римському історику Тациту в I ст. було відоме кельтське плем'я бастарнів, локалізоване на Прикарпатті.

У 1254 р. Данило Галицький прийняв у Дорогочині титул «короля Русі» від Папи Римського Інокентія IV, заснувавши галицький королівський дім. Нащадки Данила іменували себе rex Russiae або duces totius terrae Russiae, Galiciae et Lodomeriae («король Русі» або «князь усієї землі руської, галицької і володимирської»).

У XIV ст. Г. стала об'єктом суперечки між Польщею, Угорщиною та Литвою. У результаті тривалої війни (з 1340 по 1392), землі Галицько-Волинського князівства були поділені: Польське королівство отримало частину князівства з містами Галичем і Львовом, Підляшшя, Люблін і південні землі Поділля, а також частину Волині з містами Белзом і Холмом, а Велике князівство Литовське – Волинь з Володимиром і Луцьком, Полісся і частину Поділля. У 1434 р. з земель Галицько-Волинського князівства король Владислав III Варненчик утворив Руське воєводство, адміністративним центром якого стало м. Львів. Вже до початку XVI ст. вся соціальна верхівка Г. була покатоличена та полонізована. За минулі після Брестської унії 1596 р. століття греко-католицька (уніатська) церква укоренилася в Г. і стала традиційною для багатьох її жителів. Галичани не тільки не підтримали повстання Богдана Хмельницького, а й виступили проти нього на боці поляків. Львів був єдиним великим містом перед Карпатами, яке чинило козакам збройний опір і отримало від короля Яна Казимира привілеї за вірність Варшаві.

Внаслідок першого поділу Польщі в 1772 р. частина галицьких земель увійшла до складу володінь Габсбургів з назвою Королівство Галіції і Лодомерії і Велике герцогство Краківське. Назву королівства продиктувало бажання австрійської влади довести легітимність приєднання цих територій до імперії Габсбургів на підставі належності свого часу цих земель до угорської корони. У 1786 р. до королівства приєднана Буковина, яка належала Австрії з 1777 р. За третім поділом Польщі (1795) Австрії дісталася північна частина Г. до р. Буг. Віденський конгрес 1815 р. передав Західну Г. Царству Польському, яке увійшло до складу Російської імперії, а Тернопільський округ повернений Австрії. Краків з округом визнаний самостійною республікою, але після придушення польського повстання 1846 р. був приєднаний до австрійської Г. У таких кордонах Г. була досить штучним витвором. З 1880-х рр. з території Г. відбувалася масова еміграція українців в США, Канаду, Південну Америку.

На території Г. у XIX ст. розгорнувся польський національний рух. Поляки прагнули надати польського характеру всій Г. (крайова автономія з перспективою її входження до складу незалежної Польщі). На противагу ним влада підтримувала процеси формування української національної ідентичності. Ідеологи українства виношували ідею поділу Г. і об'єднання усіх українських земель Австро-Угорської монархії в один коронний край. У кожній з національних традицій Г. і Львів мали окреме, майже сакральне значення. З 1867 р., коли Г. отримала автономний статус, а ця автономія набула яскравого польського національного характеру, ідея спільної

галицької ідентичності була приречена, бо для українців це означало б денаціоналізацію, а точніше полонізацію, для поляків – втрату відвойованих національних позицій.

У другій половині XIX ст. актуалізується суперництво двох національних ідентичностей та політичних напрямів у середовищі галичан: москвофільської (російської/русинської) та народовської (української), яка завершилася на початку XX ст. перемогою народовців.

Від початку Першої світової війни Г. стала театром воєнних дій. Австрійці сформували підрозділи Українських січових стрільців, які воювали на стороні австрійської армії. На початку вересня 1914 р. російські війська прорвали австрійську оборону і впродовж місяця захопили територію до Сану. Під час відступу австрійські війська, насамперед угорські гонведи, чинили жорстокі розправи над місцевим населенням, звинувачуючи його у русофільстві та зраді. Багато українців потрапили у концентраційні табори, найбільш горезвісним з яких був Талергоф у Штирії. Російські війська двічі займали практично всю Східну Г. і частину Західної Г. (1914, 1916). Було створено Галіційське генерал-губернаторство. Царський уряд трактував Східну Г. як «давню руську землю», що тепер «назавжди возз'єдналася з матінкою-Росією». Генерал-губернатор краю, граф Георгій Бобринський головним завданням своєї адміністрації вважав якнайшвидше надання захопленим землям «російського характеру» і викорінення «мазепинства».

18 жовтня 1918 р. у Львові було утворено Українську національну раду і проголошено створення Української держави з українських етнографічних земель Австро-Угорщини: Східної Г. з межею по Сану і включенням Лемківщини, Північно-Західної Буковини з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та української смуги Північно-Східної Угорщини. З огляду на свій прогабсбурзький лоялізм західноукраїнські політики не наважилися заявити про свою єдність з Великою Україною, на відміну від польських провідників, які ще до появи цісарського маніфесту проголосили себе представниками єдиної незалежної Польської держави, а 28 жовтня в Кракові утворили Польську ліквідаційну комісію, яка 1 листопада від імені варшавського уряду мала перебрати владу в Г. Після проголошення Польської держави поляки-галичани відмовилися від назви Г. й однозначно прийняли назву «Малопольська Всходня».

1 листопада 1918 р. на території Східної Г. і Буковини була проголошено Західно-Українську Народну Республіку. Тоді ж почалися стихійні збройні сутички між українцями і поляками, які переросли у виснажливу війну. 22 листопада 1918 р. українські війська залишили Львів, незабаром уся Східна Г. була захоплена поляками, а Буковина – повністю окупована Румунією. Уряд ЗУНР, переїхав до Тернополя, а наприкінці грудня – до Станіслава (нині – Івано-Франківськ). 22 січня 1919 р. було підписано Акт злуки, який проголосив об'єднання з УНР.

За Ризьким договором 1921 р. Західна України, у тому числі Галичина, увійшла до складу Польщі. Ще у 1920 р. польська влада ліквідувала старий адміністративний устрій Г., поділивши її території на чотири воєводства: Краківське, Львівське, Станіславівське і Тернопільське. Три останніх отримали назву Східної Малопольщі, не маючи жодних автономних прав. Антанта після кількох спроб виробити спеціальний статус для Східної Г. у березні 1923 р. остаточно визнала її складовою Польської держави.

На початку 1920-х – у середині 1930-х рр. Г. стала основною територією дії Української військової організації і з початку 1930-х рр. – ОУН. Так, у липні 1930 р. почалася широка антипольська акція саботажу: по селах Г. прокотилися напади на установи державної влади та підпали майна поляків, знищення державної інфраструктури та ліній зв'язку. Надалі (1931–1933) ОУН-УВО перейшла від масових акцій до індивідуального терору і грабежів для поповнення партійної каси. Дії польської влади не дали змоги повною мірою реалізувати задуми ОУН-УВО щодо провокування відповідних широкомасштабних і жорстких акцій польських репресивних органів проти українців.

У 1939 р. відповідно до Договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною Західна Г. була приєднана до Генерал-губернаторства Польщі, а Східна Г. і Західна Волинь на підставі звернення Народних зборів Західної України до радянського уряду і після проведення референдуму включені до складу СРСР і приєднані до Української РСР. На думку Д. В. Табачника, включення східнопольських, західноукраїнських земель до складу УРСР в історичній перспективі виявилося міною уповільненої дії, яка вибухнула після розпаду СРСР.

З початком війни Німеччини проти СРСР 22 червня 1941 р. Східна Г. (Західна Україна) була окупована й включена до складу Генерал-губернаторства, на відміну від решти українських земель, на яких було утворено т. зв. Райхскомісаріат Україна або які перебували під військовою адміністрацією. Незважаючи на сподівання галицьких українців, нацистська Німеччина не підтримала відновлення 30 червня 1941 р. української держави на чолі з «вождем українського народу Степаном Бандерою». З приходом німецьких військ територія Г. на початку серпня 1941 г. була оголошена дистриктом Г. з центром у Львові. Він складався з Львівської, Дрогобицької, Станіславівської і Тернопільської (за винятком її північних районів) областей. Створена 14-та гренадерська Ваффен СС дивізія «Галичина» була набрана з українських добровольців зі схвалення УГКЦ. Галицький губернатор Вехтер вважав, що «Г. була країною, в якій потрібно відновити німецький (австрійський) вплив, який здійснювався ще з другої половини XVIII ст.». У перспективі Г. підлягала аріїзації – повному онімеченню.

Воєнний та повоєнний радянський період докорінно змінили карту Львова і колишньої Г. Внаслідок трагедії Голокосту зникло галицьке єврейство. Після звільнення від німецької окупації, згідно з Люблінською угодою між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. «Про евакуацію українського населення з території України», до СРСР за офіційними даними було переселено 482 880 осіб, а із Західної України виїхало до Польщі близько 790 тис. поляків та євреїв. Внаслідок цих та інших переміщень населення докорінно змінилася демографічна структура галицьких міст, адже, наприклад, кількість українського населення Львова становила у 1931 р. лише 16,3 %. Навесні 1947 р. польський комуністичний уряд у рамках операції «Вісла» примусово переселив і розсіяв по новоприєднаних землях Східної Пруссії близько 150 тис. українців. Крім того, вже на середину 1946 р. до Західної України прислали 86 тис. партійних функціонерів, а значна частина української інтелігенції та рештки буржуазії залишили край та вдалися до еміграції. Всього в післявоєнний період в Західну Україну було скеровано понад 1 млн східних українців і росіян.

Після переломних подій 1989–1991 рр. серед галицьких українців набула значного поширення регіональна ідентичність, поєднуючись з європейським романтизмом. «Повернення Г. до Європи» буде нічим іншим, як поверненням до «старої доброї мачухи Польщі», у формі якщо не прямої державної анексії, то культурного й економічного панування.

В умовах незалежної України в Г. сформувався міф про неї як про «український П'ємонт», їй відводилася роль рушійної сили духовно-культурного та національно-державного відродження української

нації. Цим визначалася лінія на нав'язування міфів і стереотипів галицької свідомості всьому українському суспільству, що викликала неприйняття значної частини населення незахідних областей України. Посилилося відчуття культурних, ціннісних відмінностей між галичанами і «східняками».

М. А. Шепєлєв

ГАЛТУНГ, Йохан Вінсент (Johan Galtung; нар. 24 жовтня 1930, Осло) – норвезький соціолог. Займався дослідницькою діяльністю в Індії, викладав у Чилі та у Швейцарії, у Принстонському, Колумбійському, Гавайському університетах США, був директором Міжнародного університетського центру в Дубровнику (Югославія), керівником міжнародного проекту з цілей, процесів і показників розвитку Університету Об'єднаних Націй. У 70-ті рр. Г. був президентом Федерації досліджень світового майбутнього. Засновник і перший директор міжнародного Інституту досліджень проблем миру (Пріо) у м. Осло (Норвегія), міжнародних журналів «Journal of Peace Proposals» («Журнал мирних ініціатив») і «Journal of Peace Research» («Журнал досліджень проблем миру»). Г. – провідний консультант ООН, ОБСЄ і Ради Європи з проблем урегулювання конфліктів, брав участь у процесах розв'язання понад 45 міжнародних, регіональних і внутрішньодержавних конфліктів.

Г. описує імперіалізм як «структурні відносини між країнами центру та периферії». Він доводить, що відносини між ЄС та світом є відносинами «колективного колоніалізму». Аналогічні заяви нещодавно пролунали з боку різних громадських організацій Африки, які закликали ЄС «припинити ре-колонізацію Африки». Більш того, він наполягає, що політика ЄС спрямована на роздроблення країн Півдня, оскільки ЄС укладає сепаратні торговельні угоди з різними групами країн, що розвиваються, включаючи країни Африки, Карибського моря та Тихоокеанського регіону.

Систему міжнародних відносин після закінчення «холодної війни» Г. вважає менш передбачуваною і більш нестабільною. «Холодна війна» сконструювала світовий порядок, базований на конфронтації трьох суперсил – Західного і Східного блоків і «третього світу», при цьому країни останнього нерідко налаштовували дві світові суперсили одна проти одної. З падінням соціалістичного блоку у світі утворився геополітичний вакуум. За цих обставин поведінка геополітичних сил у сучасному світі, за Г., залежить від розуміння динаміки загроз і викликів, які по-різному усвідомлюються на Заході, Сході та в «третьому світі».

Геополітичну ситуацію після «холодної війни» Г. характеризував як становлення однополярного світу. Вся геополітика Заходу після Другої світової війни завершилася успішно, проте це не означає неможливості появи нових претендентів на конфронтацію із Заходом в майбутньому. На думку Г., є два такі претенденти. На зміну «другому світу» прийшов «третій світ», що розвивається (Латинська Америка, Арабський світ, Західна Азія, Південна Азія), а також другий претендент – «четвертий світ» (Південно-Східна та Східна Азія). Отже, у цьому підході Японія потенційно протиставляється Заходу.

Г. традиційно критично дивиться на американський імперіалізм. Ще в 1973 р. він заявив, що «гротескною реальністю нашого часу» є західний «структурний фашизм». США він розглядав як «країну-вбивцю», винну в «неофашистському державному тероризмі», пророкуючи, що вона незабаром піде за Британією «на кладовище імперій». Під час бомбардування Югославії (1999) він порівнював США з нацистською Німеччиною. У статті, опублікованій в 2004 р., Г. передбачив, що на американську імперію чекають «занепад і падіння» до 2020 р. Однак він вважає, що падіння імперії не означає падіння республіки США, і звільнення від тягаря управління

та технічного обслуговування імперії може призвести до розквіту американської республіки.

На думку Г., є сім центрів, що претендують на глобальну чи регіональну гегемонію: США, ЄС, Росія, Туреччина, Індія, Китай, Японія. При цьому шість із семи центрів «у певному сенсі координуються гегемоном з гегемонів – США». Всі сім гегемонів можуть мати серйозні проблеми зі своїми периферіями. У їх протистоянні Г. прогнозує як можливі геополітичні коаліції (наприклад, потенційна коаліція США, ЄС, країн Центральної та Східної Європи проти об'єднаних Китаю, Японії, Кореї, В'єтнаму), так і конфлікти низької інтенсивності за ринки і сировину. Зіставляючи геополітичні процеси на пострадянському просторі з політичним розмежуванням на території Австро-Угорщини в період її розвалу, він не виключає можливості об'єднання Росії, Білорусі, східної України й північного Казахстану в єдину державу.

О. С. Токовенко

ГАЛУА, П'єр-Марі (Pierre-Marie Gallois; 29 червня 1911, Турин – 23 серпня 2010, Париж) – французький геополітик, генерал, соратник Ш. де Голля, ідеолог французької ядерної доктрини. У 1935 р. закінчив Версальську авіаційну школу. Під час Другої світової війни виїхав до Великобританії і вступив до Королівських ВПС. Командував військовою ескадрильєю. Після війни очолив кабінет начальника Генштабу ВПС Франції і виступав за розроблення в країні атомної зброї. Він вважав, що наявність ракетно-ядерної зброї зрівнює сили воюючих сторін незалежно від їх стратегічного положення. Також Г. одним з перших вказав на необхідність освоєння космічного простору як найважливішого чинника геополітичної боротьби. Г. був директором Інституту стратегічних досліджень у Парижі. У 2003 р. разом з іншими політиками заснував політичний рух «За Францію», що виступає за суверенітет і незалежність країни. Г. також виступав за відмову від проекту європейської конституції. Автор книг: «Сонце Аллаха засліплює Захід», «Чорна книга з питань оборони», «Нафтова кров: геополітичне есе. 1. Боснія. 2. Ірак», «Чи залишає Франція історію?», «Геополітика: шляхи могутності». У 2004 р. став членом Вищої ради Міжнародного «Євразійського руху».

Сучасна геополітична теорія, на відміну від класичної, на його думку, повинна розширити число елементів геополітики. До традиційних (географічне положення, ландшафт, клімат, чисельність населення і його розселення, транспортні артерії тощо) слід додати ЗМЗ, яке нівелює переваги і недоліки географічного положення. Крім суші, моря та повітряного простору як найважливіший параметр сучасної геополітики Г. називає також космічний простір. Важливим нововведенням є те, що до основних елементів сучасної геополітики Г. відносить і розвиток інформаційного суспільства, можливість цілеспрямованого управління масовою свідомістю і поведінкою людей.

При оцінці геополітичної ситуації після холодної війни Г. відзначає вплив загальної погоні за привидом «економічного процвітання», що передбачає контроль за джерелами енергії та ресурсів, а також космічного простору, без якого немислиме володіння інформацією планетарного значення, що дає, у свою чергу, глобальну владу. Ще одним важливим фактором є поява цілого спектра озброєнь так званого третього покоління (що прийшли на зміну ері порохової і ядерної зброї), що може з високою точністю вражати військово-економічні об'єкти, не зачіпаючи цивільного населення і навіть власне військ противника.

Апофеозом розвитку революції у військовій справі стала війна в Перській затоці, що знищила кордон між космічним простором і атмосферою. Розпочався процес трансформації ВПС у повітряно-

космічні сили. Сфера дії цих сил навіть поширилася на 50 метрів під водою якщо врахувати крилаті ракети, що запускаються підводними човнами. Виникнення цього нового стратегічного простору стало ще однією революцією у веденні воєнних дій в останні роки. Межі, що розділяє атмосферу і космос, у воєнних діях більше не існує.

Поширення озброєнь, здатних уражати супротивника на великих відстанях, стало новим фактом світової геополітики і стратегії. Вчорашні країни «третього світу» сьогодні дедалі частіше обзаводяться таким озброєнням. Ці країни розташувалися широким півколом від Тайваню до Аргентини, причому в зоні дії їх озброєнь опинилася також Південна Європа. До цього неповного переліку очевидних або латентних загроз Г. додає можливість пробудження традиційних експансіоністських прагнень Німеччини, Японії та Росії.

Г. стверджував, що історія XXI століття укладатиметься на рівні стратегії в протистоянні США і їх стратегічних колоній (включаючи Європу), з одного боку, і Китаєм, з другого. Роль Росії в цій сутичці полягатиме у виконанні функції геополітичного арбітра, здатного активно впливати на розвиток цього протистояння, підтримуючи чи то одну, чи то другу сторону, керуючи «найважливішим краном у питанні диспозитиву стратегічної могутності».

Г. вважав, що з погляду стримування гегемонізму США і демографічного тиску Китаю головне для Росії – зберігати і нарощувати ядерний потенціал. Більше того, Росія повинна активно сприяти поширенню ядерної зброї в країнах Азії і Далекого Сходу. Американську гегемонію може зупинити тільки потужна система національної безпеки великих азійських держав з опорою на ядерну зброю. При цьому посилався на висловлювання французького маршала Шеї в 1958 р.: «чим більше буде країн, що володіють ядерною зброєю, тим міцніший буде мир у всьому світі». Як тільки тихоокеанський ареал стане ядерної зоною, кожна країна буде змушена підтримувати своє технологічне становище на належному рівні, а це дасть неймовірний поштовх розвитку науки, освіти, культури та економіки.

Є. М. Суліма

«ГАНЗЕЙСЬКИЙ» ДИСКУРС – дискурс регіональної ідентичності як спосіб структурування сприйняття міжнародної реальності, що визначає розуміння історії, сучасності та майбутнього регіону Балтійського моря на межі XX–XXI ст.

Лейтмотивом образу нового регіону є море, причому не як водна перешкода, що роз'єднує, чи романтична «бурхлива стихія», а як медіум, за допомогою якого забезпечуються соціальні відносини. Підкреслюється не абстрактно-піднесений, «суб'єктивний» характер сполучної ролі моря, а цілком матеріальний, економічно вигідний, земний. «Укоріненість» у століттях нового конструкту «регіон Балтійського моря» досягається поєднанням використання в наративі образів моря і бурштину як природних феноменів і торгівлі як соціального явища. При описі образу Ганзи активно використовується сучасна риторика мережі. «Ганзейский проект» оперує поняттями гнучкості, інклюзивності й спільноти (community), заохочуючи акторів «думати за межами своїх кордонів».

«Г.» д. базується на тому, що першою справді внутрішньорегіональною торговою мережею була створена в середньовічні часи Ліга ганзейських міст. Вона досягла розквіту в XIV–XV ст., не тільки визначаючи правила торгівлі, а й часто активно впливаючи на розстановку політичних сил у прикордонних країнах від Північного до Балтійського морів. Щодо етимології слова «Ганза» є розбіжності: одні вважають, що Ганза – готська назва і означає «натовп або група товаришів», інші – що в основі лежить средньонижньонімецьке слово, яке перекладається, як «союз або товариство». У будь-якому разі, ідея назви означала певне «єднання» заради спільних цілей. Головну роль у Ганзейській лізі відіграв Любек, іншими важливими торговими містами були Гамбург, Бремен, Копенгаген, Данциг (Гданськ), Кенігсберг (Калінінград), Рига і Таллінн. У 1367 р. до Ганзейської ліги належало 80 міст, а в період найвищого розквіту – 170, знамениті ганзейські ярмарки відбувалися по всій Європі. Міцність Ганзи виникала зі спільності економічних інтересів та з належності до спільної «цивілізації», базованої на торгівлі в одному з найбільш багатолюдних морських просторів Європи. Важливим елементом єднання стала і спільна мова, в основі якої лежала нижньонімецька, збагачена латиною та польськими, італійськими і навіть українськими словами.

Значного поширення в Ганзейському союзі набуло любецьке міське право, розроблене на основі права німецького міста. Воно діяло і у Великому Новгороді – найважливішому торговому партнері Ганзи на російських землях. Форпостами Ганзи на сході континенту були Данциг і Рига. До складу Ганзи входив і Тевтонський орден (Deutscher Orden), який володів землями у Східній Пруссії. Його інтереси на загальних зборах Ганзи представляв безпосередньо великий магістр, а одним з найважливіших центрів торговельної діяльності ордена був Кенігсберг. Жодні інші князівства або герцогства до Ганзи не входили.

Торговельні зв'язки й інтереси цієї спільноти поширювалися від Скандинавії до Італії, від Португалії до Росії. На найважливішому торговому шляху розташовувалися Лондон, Брюгге, Гамбург, Любек, Таллінн (у ганзейських хроніках – Reval), Новгород.

Місток з «Ганзи» у теперішній час перекидається за допомогою використання назв міст регіону, фактично заново створених у період новітньої історії як природних синонімів середньовічних ганзейських назв (Данциг – Гданськ, Кенігсберг – Калінінград). У сучасній Німеччині східнонімецьке місто Росток офіційно називають Ганзейський Росток, а міська футбольна команда має назву «Ганза». Водночас очевидні паралелі зі стратегією «нерозривної нитки історичної спадкоємності» вибудовують вісь «Семилітня війна – Друга світова війна – радянський Калінінград – російський ексклав на Балтиці».

Нині ідеї Ганзи трансформуються в конкретні проекти загальноєвропейської інтеграції. Так, у Таллінні відбулися збори мерів міст, доля яких історично була пов'язана з Ганзою. Однією з домінуючих тез практично всіх доповідей учасників зустрічі стала думка про перетворення Балтики, на берегах якої проживає сьогодні більше 50 млн осіб, на особливий економічний суперрегіон.

Для творців проекту «регіону Балтійського моря» важливо підкреслити значущість Ганзи не тільки як економічного, а і як політичного актора: ганзейські міста були не лише економічно потужними вузлами в мережі регіону Балтійського моря, але завдяки Ганзейській лізі й політично важливим чинником у цій зоні.

У результаті колапсу соціалізму і розширення ЄС регіон Балтійського моря став вітриною і лабораторією інтеграційних процесів в Європі. У цьому контексті «Г.» д. охоплює проекти «регіонобудівництва» на Балтиці й у Північній Європі, які, на думку деяких експертів, заперечують спроби Брюсселя, свого роду «м'якого імперського центру», підтримувати досить централізовану й ієрархізовану версію «фортеці Європа». Політичні проекти «вимірювань» й «ініціатив» є прикладом підходу конструювання регіону «знизу до гори».

Є. М. Суліма

ГЕГЕЛЬ, Георг Вільгельм Фрідріх (Georg Wilhelm Friedrich Hegel; 27 серпня 1770, Штутгарт – 14 листопада 1831, Берлін) – німецький філософ, один з провідних представників німецької класич-

ної філософії. Закінчив Тюбінгенський університет у 1793 р., працював домашнім вчителем, приват-доцентом та екстраординарним професором Єнського університету, ректором Нюрнберзької гімназії, у 1816–1818 рр. – професор філософії Гейдельберзького, а з 1818 р. – Берлінського університету (це місце чотири роки було вакантним після смерті Й. Г. Фіхте), у 1818 р. стає ректором Берлінського університету.

У праці «Філософія історії» Г. виокремив три «географічні відмінності» земної поверхні: 1) безводне плоскогір'я зі степами та рівнинами; 2) низини, перехідні країни, що орошаються ріками; 3) узбережні країни, що безпосередньо прилягають до моря. Ними він обгрунтовує відмінності суспільного ладу певних країн. Г. писав, що «скотарство є заняттям мешканців плоскогір'їв, що землеробством і промисловою працею займаються мешканці низин; нарешті, торгівля та судноплавство становлять третій принцип. Патріархальна самостійність тісно пов'язана з другим, а громадянська свобода з третім принципом». Таким чином, він доводив вищість таласократії над телурократією.

За словами Г., «море викликає у нас уявлення про щось невизначене, необмежене і нескінченне, і коли людина відчуває себе в цій нескінченній стихії, то це вселяє їй прагнення вийти за рамки обмеженого; море закликає людину до завоювань, до розбою, а також і до наживи, до придбання; низовина прикріплює людину до землі, завдяки цьому вона стає залежною в нескінченній множині відносин; але море виводить її з цих обмежених сфер. Ті, хто плаває по морю, також хочуть купувати, наживатися, але застосовуваний ними засіб недоцільний в тому відношенні, що вони наражаються на небезпеку втратити власність і навіть життя. Отже, засіб виявляється протилежністю того, до чого вони прагнуть. Саме це піднімає придбання та промислову діяльність і робить їх чимось хоробрим і благородним».

Г. звертає увагу, що хоробрість у боротьбі з морем повинна водночас бути хитрістю, бо доводиться мати справу з підступною, найнебезпечнішою і найбільш оманливою стихією. Ця нескінченна поверхня абсолютно м'яка, оскільки не чинить опору жодному тиску або навіть подиху; вона має вигляд нескінченно невинний, поступливий, дружелюбний і ніжний, але саме ця податливість обертає море на найнебезпечнішу і жахливу стихію. Такому обману та насильству людина протиставляє тільки простий шматок дерева, вона покладається лише на свою мужність і силу духу і таким чином переходить з твердої землі на щось, позбавлене опори. На думку Г., великим азійським державам, таким як Китай, бракує морського прагнення за рамки земної обмеженості. Для них море є лише закінченням землі; у них немає жодного позитивного ставлення до моря. Та діяльність, до якої закликає море, цілком своєрідна; тому прибережні країни в більшості випадків завжди відокремлюються від країн, які не прилягають до моря, хоча вони і пов'язані з ними за допомогою річки. Таким чином Голландія відокремилася від Німеччини, Португалія – від Іспанії.

Г. прямо вказує на детермінованість історії різних народів географічними факторами. У спеціальному розділі лекцій з філософії історії «Географічна основа всесвітньої історії» він вбачає в спекотному і надто холодному кліматі «ті природні властивості країн, які раз і назавжди виключають їх зі всесвітньо-історичного руху». Г. наділяв Захід правом «вільно творити» у світі на основі суб'єктивної свідомості, не знайшовши крім нього всесвітньо-історичних народів. Лише країни Заходу він оголосив носіями історичного прогресу й обґрунтовував, зокрема, поневолення споконвічних жителів Мексики і Перу європейськими колонізаторами посиланням на те, що індіанці

«у всіх аспектах, навіть щодо росту, стоять нижче європейців».

Аналізуючи географічну структуру світу, Г. доводить, що три частини світу, які утворюють Старий світ, фактично взаємопов'язані й утворюють єдине ціле. Їх відмітною рисою є те, що вони розташовані навколо моря, а тому між ними існують зручні шляхи сполучення, оскільки річки і моря не роз'єднують, а з'єднують. Середземне море є з'єднувачем трьох частин світу і центральним пунктом всесвітньої історії. Тут розташовані Греція, Єрусалим, а на південний схід від нього лежать Мекка і Медина, на заході – Дельфи, Афіни, і ще західніше – Рим; на березі Середземного моря знаходяться також Александрія і Карфаген. Отже, Середземне море – серце стародавнього світу, оскільки обумовлює й оживляє його. Без цього моря не можна уявити всесвітню історію. Далека Східна Азія віддалена від всесвітньо-історичного процесу і не втручається в нього, так само і Північна Європа, яка лише пізніше почала відігравати роль у всесвітній історії, а в давнину не брала в ній жодної участі, адже в ній брали участь лише країни, що прилягають до Середземного моря.

На думку Г., піднесення окремого народу становить історичний період. З огляду на це, він ділить історію на чотири періоди: 1) східний світ – дитинство людства, початок історії. У ньому головну роль відіграли китайський, індійський і перський народи; 2) грецький світ. Це була юність людства. Народний дух Греції усвідомив, що деякі люди вільні. Цьому історичному періоду в житті людства відповідає демократична форма правління; 3) римський дух був спрямований на завоювання інших народів; 4) всесвітня історія закінчується діяльністю німецького духу. Німецький дух є духом нового світу, мета якого полягає у здійсненні абсолютної істини.

Г. бачив прогрес в усвідомленні свободи як самої основи всесвітньої історії, у тому, що на Сході вільний був лише один (тобто деспот), у класичному світі свобода стає надбанням лише деяких, а в новому світі вільні всі. Свобода від своєї субстанційної форми через різні співвідношення з суб'єктивною формою (Схід – дитинство, Греція – юність, Стародавній Рим – змужніння, Німеччина – зрілість, старість) приходить до синтезу в оптимальній формі абстрактної і загальної свободи – у цьому Г. убачав кінець історії.

Г. розглядає питання про взаємовідносини духу народу і природи. Він пише про те, що особливий принцип властивий кожному всесвітньо-історичному народу, водночас властивий йому як природна визначеність. Утім, на думку Г., «не варто ні перебільшувати, ні применшувати значення природи; м'який іонічний клімат, звичайно, дуже сприяв витонченості поем Гомера, але один клімат не може породжувати Гомерів, та й не завжди породжує їх; під владою турків не з'являлося жодних співаків».

О. С. Токовенко

ГЕГЕМОНІЯ (від лат. Hegemonia – панування, керівництво) – панівні позиції певної політичної сили, соціальної групи, класу, нації, держави, які дають їй змогу користуватись усіма вигодами від монопольного контролю над розподілом владних ресурсів у суспільній системі відповідного рівня. Концепцію Г. пролетаріату розробили основоположники марксизму. Вищою формою Г. робітничого класу вони вважали диктатуру пролетаріату. Г. розуміється як поєднання впливу та верховенства, що переходить у панування над світом з неминучими елементами диктату та/або придушення незгодних.

А. Грамші розглядав культурну Г., насамперед у значенні ідеологічного панування, як інструмент досягнення суспільної злагоди. Він визначав Г. як «культурне панування одного класу над іншим, що досягнуто за допомогою технології консенсусу через управління змістом

культурних форм і головних установ». На його думку, Г. має два виміри: горизонтальний – класовий союз під керівництвом одного класу та вертикальний – піднесення цього класу до загальнонаціонального рівня. У результаті одночасного руху «ушир» (встановлення класових союзів) та «вгору» (перехід від економічного рівня до політичного, від базису до надбудови) формується «історичний блок» – єдність базису і надбудови.

Згідно зі світосистемною концепцією І. Валлерстайна, Г. – не стільки стан, скільки кінцева фаза рухомого континууму, який характеризує відносини між великими державами. На початку континууму – гостра конкурентна боротьба в умовах відносної рівноваги сил. Г. відображає здатність певної держави перетворити одну частину міжнародної системи на своїх клієнтів, а другу – загнати у оборонну позицію. Розвиток «сучасної світ-системи» визначається Валлерстайном змінами Г. Вона означає, що одна держава має геополітичну можливість створювати стабільні системи нерівномірного суспільного поділу влади. Матеріальна база Г. – більша ефективність певної держави в агроіндустріальному виробництві, торгівлі та фінансах, що забезпечує не тільки панування на світовому ринку, а й активне проникнення на внутрішні ринки інших країн.

Г. виникає як елемент нормального функціонування капіталістичної світ-економіки (КСЕ), котрий знав лише три гегемонії: Сполучені провінції (Голландія) – 1620–1672 рр.; Великобританія – 1815–1873 рр.; США – 1945–1973 рр. Голландська Г. зробила можливим сам КСЕ як історичну соціальну систему; британська Г. зміцнила її фундамент; американська Г. максимально розширила та поглибила КСЕ і водночас вивільнила ті сили, що мають привести «сучасну світ-систему» до занепаду.

Г., згідно з Валлерстайном, характеризується чотирма особливостями: 1) послідовність досягнення і втрати Г.: агропромислова сфера – торгівля – фінанси. Період максимальної Г. припадає на її закінчення в агропромисловій сфері. Втрата фінансової Г. є, як правило, втратою Г. взагалі або близьким до цього станом; 2) політико-ідеологічний захист усіма державами-гегемонами «глобального лібералізму»; акцентування принципу «вільної торгівлі» на шкоду меркантилізмові; 3) військово-морська перевага держави-гегемона; у період зростаючої Г. майбутній гегемон не надто прагнув створювати сухопутні армії і робив це лише тоді, коли стикався з противником, який прагнув перетворити КСЕ на «світ-імперію»; 4) Г. забезпечується під час світових війн, що тривали, як правило, 30 років. У Тридцятилітній війні (1618–1648) голландські інтереси взяли гору над інтересами Габсбургів, у революційних та Наполеонівських війнах (1792–1815) англійці взяли гору над французами, а у тридцятилітніх «американо-німецьких» війнах США перемогли Німеччину.

Результатом встановлення Г. є періоди миру в «сучасній світ-системі»: не повна відсутність війн, а мир між наддержавами – привілейованою групою держав, які мають достатньо великі розміри та багатство, щоб забезпечити міцну фінансову базу для розвитку військового сектору. Періоди Г. історично нетривалі (25–50 років). Цикли Г. пов'язані з віковими трендами. Ці процеси є результатами тривалої конкурентної експансії, яка приводить до особливої концентрації економічної та політичної влади.

В. вважає, що сьогодні США вступили у фазу занепаду власної Г., яку вони підтримували з 1945 р. Тиск на них стане значно сильнішим, ніж будь-коли в їх історії. Проте, незважаючи на економічний занепад, США залишаються найпотужнішою країною у військовому та політичному плані. «Г. має свій жировий запас, за рахунок якого можна проіснувати деяку кількість років».

М. А. Шепєлєв

ГЕЛЬСІНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1975 р. – заключний етап діяльності НБСЄ, мета якої полягала у поглибленні розрядки міжнародних відносин, розвитку економічних, науково-технічних, культурних відносин та контактів між людьми. Карибська криза 1962 р. не припинила процес збільшення у США та СРСР стратегічного озброєння, але наочно продемонструвала негативні наслідки гонки озброєнь і необхідність установлення контролю над стратегічними арсеналами. Події 1962 р., як і досягнення військово-стратегічного паритету наприкінці 60-х рр., сприяли розвитку радянсько-американських відносин. У 60-х рр. було підписано низку договорів, пов'язаних із забороною ядерних випробувань і нерозповсюдженням ядерної зброї. Поглибленню розрядки міжнародних відносин сприяли також зовнішні та внутрішні чинники, зокрема: особисті якості лідерів СРСР та США, підписання чотиристоронньої угоди про Західний Берлін у 1971 р., розвиток відносин між СРСР та Францією, ФРН та країнами «соціалістичного табору», особливо Польщею та Чехословаччиною. З другої половини 60-х рр. у рамках ОВД, а потім НАТО, починається активно обговорюватися можливість скликання наради європейських країн для обговорення питань безпеки та співробітництва. У 1969 р. Фінляндія запропонувала допомогу в організації такої наради. На пропозицію НАТО до участі в конференції були запрошенні дві неєвропейські країни – США та Канада.

НБСЄ проходила в три етапи. Перший етап відбувся 3–7 липня 1973 р. у м. Гельсінкі (Фінляндія) на рівні міністрів закордонних справ 35 держав. На ньому були розроблені загальні рекомендації щодо програми Наради, визначені її мета та принципи відносин між державами. Другий етап проходив з 18 вересня 1973 р. по 21 липня 1975 р. в Женеві. Його мета полягала у створенні проектів документів, які обговорюватимуться та підписуватимуться на наступному етапі НБСЄ. Було створено три комісії («кошики»): з питань безпеки, економічних питань та співпраці в гуманітарних та інших галузях. Всі рішення ухвалювалися на основі принципу консенсусу, який надалі став провідним у діяльності НБСЄ.

Останній етап НБСЄ відбувся 30 липня – 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі. На ньому був підписаний Заключний акт НБСЕ, який складався з п'яти частин. Основним документом стала Декларація принципів, якими держави-учасниці керуватимуться у взаємних відносинах. До таких принципів належали: суверенна рівність; повага до прав, притаманних суверенітету; незастосування сили або погрози силою; непорушність кордонів; територіальна цілісність держав; мирне врегулювання спорів; невтручання у внутрішні справи; повага до прав людини та основних свобод, включаючи свободу совісті, релігії та переконань; рівноправність та право народів розпоряджатися своєю долею; співробітництво між державами; виконання зобов'язань за міжнародним правом. До першого розділу Заключного акта також входив Документ про заходи зміцнення довіри та деякі аспекти безпеки та роззброєння. Другий розділ містив основні цілі, форми, методи та засоби співробітництва в галузі економіки, науки і техніки та навколишнього середовища. Питання, які стосувалися безпеки та співробітництва в Середземномор'ї, містилися в третьому розділі. Четвертий розділ включав основи співробітництва в гуманітарних та інших галузях. П'ятий розділ становили «Подальші кроки після наради».

Заключний акт мав велике значення для закріплення нових принципів міжнародних відносин, активізації контактів в економічній та гуманітарній сферах. Незважаючи на загострення міжнародних відносин у другій половині 70-х рр. XX ст., гельсінський процес

набув подальшого розвитку на зустрічах представників європейських країн. У рамках процесу інституціалізації з 1 січня 1995 р. НБСЄ була перетворена в ОБСЄ.

О. С. Двуреченська

ГЕНУЕЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1922 р. – міжнародна фінансово-економічна конференція 10 квітня – 19 травня 1922 р. за участю 29 держав (Албанії, Австрії, Бельгії, Великобританії, Фінляндії, Франції, Німеччини, Греції, Голландії, Італії, Польщі, Португалії, Іспанії, Швеції, Швейцарії, Югославії та ін.) та п'яти англійських домініонів (Канади, Нової Зеландії, Австралії, Індії, Південної Африки). Представники США участі не брали. Г. к. відбулася на основі рішення Верховної ради Антанти, прийнятого в січні 1922 р. у Каннах, про доцільність скликання в Генуї економічної та фінансової конференції голів європейських держав, в тому числі й Німеччини, Австрії, Угорщини і Болгарії, переможених у *Першій світовій війні*, та *Радянської Росії*, для економічної відбудови Європи.

Перед учасниками Г. к. було висунуто такі умови: жодна держава не може нав'язувати іншим свою систему власності, економіки та управління; держава-кредитор повинна бути впевненою, що майно і права її громадян будуть захищені; держави повинні визнати усі колишні та нинішні борги й зобов'язання; грошовий обіг має забезпечувати ведення міждержавної торгівлі; не можна займатися пропагандою, спрямованою на повалення панівного ладу; слід утримуватися від нападу на своїх сусідів.

Мета скликання Г. к. полягала у вирішенні низки питань оздоровлення світового господарства, зокрема відновлення міжнародної торгівлі та т. зв. російського питання – визнання більшовицьким урядом боргів царської Росії, відшкодування збитків іноземцям, переважно громадянам Франції та Великобританії, які вклали значні кошти в розвиток промислових підприємств, націоналізованих більшовиками. Представники європейських держав також планували отримати згоду на встановлення особливого режиму для іноземців в Росії, можливість засновувати нові промислові підприємства.

Країни Антанти обіцяли визнати більшовицьку Росію, якщо вона визнає всі умови, й запросили В. І. Леніна взяти особисту участь у роботі Г. к. Надзвичайна сесія ВЦВК 27 січня 1922 р. ухвалила постанову про участь радянської делегації у роботі конференції в Генуї та затвердила розширений список делегації на чолі з Леніним та його заступником, народним комісаром закордонних справ, Г. В. Чичеріним. 22 лютого 1922 р. представники урядів радянських республік (Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Бухари, Грузії, України) підписали протокол, згідно з яким офіційній делегації Росії доручалося представляти й захищати інтереси всіх союзних республік на Г. к., укладати і підписувати від їх імені всі міжнародні угоди та договори. У березні 1922 р. В. Ленін офіційно передав повноваження глави делегації Г. В. Чичеріну.

Напередодні Г. к. у Лондоні комісія експертів, членами якої були представники банків Франції, Великобританії та Товариства кредиторів Росії, підготувала «Лондонський меморандум», який мав лягти в основу переговорів Антанти з Росією. У документі останній пропонувалася надати фінансову допомогу за умови визнання боргів, скасування монополії зовнішньої торгівлі, надання іноземним громадянам права екстериторіальності.

10 квітня 1922 р. у палаці Сан-Джорджіо відкрилося перше пленарне засідання Г. к. під головуванням італійського прем'єр-міністра Л. Факта, якого згодом, за пропозицією голови англійської делегації Д. Ллойд-Джорджа, було обрано головою конференції. Під час роботи Г. к. було сформовано чотири комісії: політичну, фінансову, економічну, транспортну. У них були сформовані підкомісії для розгляду окремих питань. Італія як держава, що приймала конференцію, відповідала за роботу Загального секретаріату. На Г. к. був прийнятий принцип представництва, за якого до всіх комісій входили делегати кожної з держав – ініціаторів проведення конференції, а також Росії та Німеччини, решта держав спільно обирали делегатів до кожної комісії.

11 квітня відкрилося засідання політичної комісії, під час якого було ухвалено рішення створити для обговорення питань відновлення Європи та переговорів з Росією підкомісію, до складу якої ввійшли представники країн Антанти, Радянської Росії, Німеччини, Польщі, Швеції, Швейцарії. Д. Ллойд-Джордж запропонував розглянути «Лондонський меморандум», який хоч і не був офіційним документом, але міг стати основою для обговорення. Ознайомившись зі змістом цього документу, радянська делегація вимагала припинити засідання підкомісії щонайменше на два дні для кращого його вивчення.

Починаючи з 11 квітня, на віллі «Альбертіс», у резиденції глави делегації Великобританії Д. Ллойд-Джорджа, проходили переговори між представниками урядів країн Антанти та радянської делегації. 14 квітня 1922 р. Г. В. Чичерін відхилив пропозиції західних держав, заявивши про свої претензії до них. Зокрема, йшлося про відшкодування Росії збитків, завданих західними державами внаслідок блокади та інтервенції (1917–1922) у розмірі 39 млрд золотих карбованців. Чичерін затягував переговори, маючи намір укласти більш дієвий радянсько-німецький договір, домовленість про укладення якого було досягнуто у Берліні у квітні 1922 р. 16 квітня 1922 р. у містечку Рапалло (Італія) ця угода була підписана. Радянська Росія та Німеччина відмовлялися від відшкодування збитків, між ними відновлювалися дипломатичні та політичні відносини. Значення Рапалльського договору полягало в дипломатичному визнанні більшовицької Росії західноєвропейською державою, що давало їй можливість вийти з міжнародної ізоляції. Взаємне анулювання фінансових та інших претензій дало змогу Німеччині та Росії позбутися економічної ізоляції, відкриваючи перед ними перспективи двосторонньої співпраці та торгівлі.

Дізнавшись про Рапалльську угоду, дипломати країн Антанти висунули ультиматум делегації Росії: або Г. к. завершує свою роботу, або більшовицький уряд надасть відповідь на поставлені ними вимоги. Оскільки радянсько-німецька угода значно зміцнила позиції Росії на міжнародній арені, Г. В. Чичерін 20 квітня заявив, що Росія може визнати довоєнні фінансові зобов'язання за умови скасування воєнних боргів і відсотків за ними, а також надання достатньої фінансової допомоги та відстрочення на погашення довоєнних боргів Росії на 30 років, погоджуючись розглянути питання про повернення націоналізованого майна іноземцям або відшкодування збитків іншим шляхом. Країни Антанти визнали, що ці пропозиції можуть стати основою для подальших переговорів. Було сформовано комітет експертів з російських питань. Росію в ньому представляв Х. Г. Раковський, який намагався зосередити роботу комітету на питаннях надання позик, необхідних для відбудови народного господарства та зміцнення грошового обігу. Країни Антанти висунули ідею створення міжнародного консорціуму з капіталом у розмірі 20 млн фунтів стерлінгів для надання допомоги Росії, надання товарного кредиту на 26 млн фунтів. Росія відмовилася від цих пропозицій.

12 травня 1922 р. відбулося останнє пленарне засідання Г. к. На ньому було вирішено продовжити роботу конференції в червні 1922 р. у Гаазі на рівні фінансових експертів. Комісія експертів зібралась в Гаазі й працювала з 26 червня по 20 липня 1922 р., проте жодних позитивних рішень ухвалено не було.

Т. О. Грачевська

ГЕОГРАФІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ – методологічний підхід у суспільних науках, в основі якого лежить гіпотеза про те, що умови географічного середовища зумовлюють специфіку економічного, соціального та політичного життя суспільства, формують національний характер народів.

Давні греки першими звернули увагу на вплив географічного середовища на суспільне буття людини і її асоціації. Парменід поділив відомий йому світ на п'ять температурних зон, або поясів, з яких два проміжні пояси, на його думку, сприяли створенню сильних держав. Аристотель також підкреслював життєві переваги проміжних зон, оскільки саме в одній з них греки створили свою цивілізацію. У «Політиці» він став використовувати простори моря і суші як найважливіші характеристики при порівнянні держав. Зокрема, він писав про те, що острову Кріт вдалося піднятися тоді, коли цар Мінос «затвердив свою владу над морем».

У Новий час одним з перших взявся за вивчення взаємозв'язків географії з політикою французький мислитель Жан Боден. Він впритул підійшов до створення концептуальної системи Г. д., прямо пов'язуючи силу і розвиток суверенних держав з навколишніми природно-кліматичними умовами.

Висуваючи на перший план вплив природних умов, Боден приділяє особливу увагу клімату. Він поділив землю на три пояси: екваторіальний, полярний та помірний, кожен з яких він пов'язав з передумовами для певного виду людської діяльності: «І якщо правильно вивчати історію, побачиш, що найбільші полководці приходять з півночі, а мистецтво, філософія та математика народжуються на півдні» («Метод полегшеного вивчення історії», 1566). Боден дає конкретні рекомендації правителю, що бажає встановити оптимальний політичний режим, пов'язані з урахуванням географічних факторів.

На основі Г. д. Шарль-Луї Монтеск'є намагався сформулювати універсальні закони розвитку людства. У праці «Про дух законів» (1748), а потім в інших роботах він досліджував вплив клімату і топографії на особливості державного устрою, зіставляючи в цьому сенсі Європу та Азію. Монтеск'є вважав, що «від розбіжності в потребах, породжуваної відмінністю кліматів, відбувається розходження в способі життя, а від відмінності в способі життя – відмінність законів». Англійський історик Г. Т. Бокль намагався розвивати ідеї Ш. Л. Монтеск'є про вплив клімату на людське життя, поєднуючи їх з мальтузіанством, і стверджував, зокрема, що жителі тропічного поясу, яким необхідно менше їжі, ніж жителям помірного поясу, повинні ділитися своїми багатствами з останніми.

Значного поширення в Новий час набуло переконання, що історія творилася в просторі між 20 і 60 градусами північної широти, у Північній півкулі, де розташований основний масив суші. З цього погляду політична енергія світу генерувалася переважно в помірних кліматичних зонах, а історичні центри розвитку рухалися з півдня на північ у рамках зазначеного географічного коридору.

У XIX ст. «центр» школи Г. д. переміщується до Німеччини, де особливо помітними вченими були Олександр фон Гумбольдт і *Карл Ріттер*. Вони дотримувалися поглядів, згідно з якими між людиною, державою і світом навколишньої природи є тісні відносини. К. Ріттер, зокрема, поділив землю на сухопутну (континентальну) півсферу і водну (морську) півсферу, вважаючи, що відмінності між ними справили істотний вплив на характер, історію народів, котрі населяють ці регіони, та їх відносини, оскільки природа впливає на всі аспекти людського життя. Фрідріх Ратцель наприкінці XIX ст. завершив обговорення ідей Г. д. створенням політичної географії як самостійної наукової дисципліни.

Як зазначав Е. А. Поздняков, «не пов'язані одна з одною і розтягнуті протягом багатьох століть різні приватні концепції Г. д., ніби згущаючи разом і поряд зі згущенням фізичного, земного простору, знайшли спочатку вигляд науки політичної географії, а потім і геополітики – цього чистого породження XX століття».

Є. М. Суліма

ГЕОГРАФІЯ ПОЛІТИЧНА – галузь географічної науки, що вивчає політичну структуру географічного простору, територіальне розташування політичних сил. У центрі її уваги – сучасний стан політичної карти світу, історія її формування. Поняття «Г. п.» використовували А. Тюрго, І. Кант, В. Татищев. На становлення політичної географії значною мірою вплинули ідеї К. Ріттера, А. Зігфріда, Р. Хартшорна.

У 1897 р. Ф. Ратцель видав працю «Політична географія», в якій фактично викладалися основи геополітики. Згодом, після введення в обіг терміна «геополітика», постала проблема демаркації цих двох понять. Один з учнів К. Хаусхоффера Отто Шефер писав: «Г. п. є наукою про простір. Тому Г. п. спрямована на минуле, тоді як геополітика спрямована на сьогодення. Г. п. розкриває картину того, як простір впливає на державу і, якщо так можна висловитися, поглинає її. На відміну від цього, геополітика вивчає питання про те, як держава долає умови і закони простору і змушує його служити намічуваним цілям».

На думку Р. Касперсона і Дж. Мінгі, Г. п. – просторовий аналіз політичних явищ. К. Кокс, Дж. Рейнолдс і С. Роккан бачать в ній «розміщувальний підхід до вивчення влади та конфліктів», а Р. Беннетт і П. Тейлор – «політичні дослідження з просторового погляду». Р. Хартшорн вважав завданням Г. п. вивчення політичних одиниць (районів), що задаються державними або політико-адміністративними кордонами, а також просторових подібностей та відмінностей між такими одиницями, у взаємозв'язку з іншими властивостями Землі як місця перебування людини. Він і його послідовники фактично закликали зосередитися на вивченні політичної диференціації простору, причому лише диференціації де-юре, вважаючи, що тільки юридично закріплені політичні одиниці є об'єктивними.

Дж. Прескотт вважає, що Г. п. вивчає географічні наслідки політичних рішень, а також географічні фактори, що враховуються під час прийняття таких рішень.

В. А. Колосов визначає Г. п. як «особливу географічну науку, що вивчає просторову організацію політичного життя суспільства (кордони, політико-територіальний поділ) і територіальні поєднання політичних сил». Близько до нього Я. Г. Машбіц говорить, що Г. п. «вивчає реальні територіально-політичні системи і їх елементи в системній взаємодії».

О. С. Осельська

ГЕОЕКОНОМІКА – 1) нова парадигма філософії економіки; в основі якої – просторовий імператив економічних відносин і процесів та визнання зсуву міжнародних силових балансів з воєнно-політичної сфери в економічну, злиття політики та економіки в сучасних світових процесах; 2) міждисциплінарна сфера наукового знання, що виникає на стику геополітики та політичної економії, вивчає вплив економічних суб'єктів, національних і глобальних економік на міжнародний простір, використання простору для розгортання економічної діяльності, та спрямована на вироблення стратегій економічної поведінки у світовому економічному просторі; 3) вид економічної взаємодії, що визначається територіальними інтересами економічних суб'єктів і націлений на використання умов, можливостей, ресурсів простору.

Спочатку Г. розуміли як розділ науки, що описує формальну залежність економічного життя від географічних умов. Таке розуміння спиралося на спостереження про зв'язок економіки, історії

й географічного простору, які можна побачити в різних ученнях XIX–XX ст., від Фріца Реріга й Фрідріха Ліста («автаркія великих просторів») до Фернана Броделя («світи-економіки») та Іммануїла Валлерстайна («світ-системний аналіз»).

Едуард Лутвак у статті «Від геополітики до геоекономіки: логіка конфлікту, граматика торгівлі», опублікованій у журналі «National Interest» влітку 1990 р., оголосив, що після «холодної війни» за загального страху перед ядерною зброєю і збереження особливих відносин між країнами Заходу поведінку провідних держав визначає головним чином Г. як втілення «логіки конфлікту в граматиці торгівлі». Така Г. вимагає розробити прийоми економічної оборони і наступу, спрямовані до головної мети – «забезпечити найкращу можливу зайнятість для найбільшої частини свого населення», а якщо потрібно, то і на шкоду населенню чужих країн.

Основна різниця між Г. і класичною геополітикою повинна, згідно з Е. Лутваком, визначатися двома моментами: 1) великим плюралізмом модальностей світової політики, серед яких перестає відверто домінувати військово-силова модальність; 2) тим, що перші держави не тільки були суб'єктами світової боротьби, а й одночасно утворювали саму структуру геополітичного простору, у боротьбі за яку вони прагнули одну географічну позицію ущемити на користь іншої або підпорядкувати їй. Тепер державам належить боротися на полі світової економіки, якого вони собою не вкривають: його значну частину утворює приватний, у тому числі транснаціональний, капітал, чия логіка може не збігатися з геоекономічними завданнями націй.

На початку 1991 р. італійський генерал Карло Жан опублікував статтю «Геоекономіка: інструментарій, стратегія і тактика», в якій доводив, що «Г. ґрунтується не тільки на логіці, а й на синтаксисі геополітики й геостратегії, а в ширшому розумінні – на всій практикології конфліктних ситуацій». На думку К. Жана, Г. властива особлива методологія. У ній застосовується геополітична логіка в спеціальному варіанті: як «логіка потоків» – ресурсних і, зокрема, фінансових. У цій ролі вона зобов'язана працювати разом з більш традиційною геополітичною галуззю – геостратегією, специфіка якої полягає в опорі не просто на фактор військової сили, а насамперед на резони «територіальної політичної логіки». Представники італійської школи Г. (К. Жан, П. Савона, С. Фіоре, Ф. Бруні Рочча) розуміють під Г. «дисципліну, що вивчає ті аспекти міжнародної конкуренції, де головними акторами виступають не корпорації, трести або банки, а держави».

Уявлення К. Жана і П. Савона про Г. як про економічну геополітику, що йде на зміну переважно воєнній геополітиці минулого, підтримують деякі російські дослідники. У поданні Л. Г. Казаряна – ніби геополітика за винятком її власне політичного моменту: освоєння простору слідом за присвоєнням. На його думку, вичерпання завдань геополітики зумовлює «опросторення світу» і «економізацію політики». Олександр Дугін розглядає Г. як відгалуження атлантистської геополітики, одну з пріоритетних дисциплін «таласократичного» аналізу.

У межах російської геоекономічної школи домінують дві дослідницькі моделі: гексагональна конструкція глобального геоекономічного універсуму О. І. Неклесси й розуміння Е. Г. Кочетовим Г. як політики й стратегії підвищення конкурентоспроможності держави в новому глобальному контексті.

Зважаючи на позиції представників геоекономічного підходу, світовий порядок, що утверджується на планеті, дедалі помітніше проявляється як порядок економічний – Pax Economicana. Подібна докорінна зміна описується досить виразною формулою: якщо раніше світова економіка була ареною, на якій діяли суверенні держави, те тепер вона – досить автономний персонаж, що оперує на полі

національних держав. Водночас поява унікального глобального суб'єкта не призвела до одночасного видалення з поля колишніх гравців. Виникла еклектична реальність, більш складна й навіть парадоксальна у проявах, що поєднує характерні риси обох систем.

Ключову матрицю геоекономічного світопорядку, відповідно до концепції О. І. Неклесси, утворюють:

– чотири географічно локалізовані простори: північноатлантичний Захід, пов'язаний з виробництвом високотехнологічних товарів і послуг; промисловий Новий Схід, розташований переважно в районі Великого тихоокеанського кільця; сировинний Південь, з певною часткою умовності локалізований в області «індоокеанської дуги»; найменш визначений у геоекономічному аспекті простір «сухопутного океану» північної Євразії;
– два геоекономічні простори, що не мають твердої географічної локалізації: транснаціональна Квазі-Північ, що генетично походить з Північноатлантичного регіону і пов'язана з фінансово-правовим регулюванням глобальної економіки; архіпелаг Глибокого Півдня – «світовий андеграунд», деструктивна економіка якого ґрунтується на хижацькому розграбуванні ресурсів цивілізації. Останній є спадкоємцем традиційної кримінальної й напівкримінальної діяльності, що вмістив потенціал трофейної економіки, яка означає використання раніше накопиченого цивілізацією матеріального потенціалу як джерела отримання короткострокового прибутку, а також «хижацьке» виробництво, базоване на «проїданні» ресурсів попереднього етапу розвитку. Трофейна економіка оперує сотнями мільярдів, якщо не трильйонами доларів і набуває якісно нових характеристик, особливого становища в рамках глобальної економіки.

Надане Е. Г. Кочетовим визначення Г. включає: «1) концептуальні погляди, що відображають інтерпретацію глобального світу через систему економічних атрибутів; 2) винесену за національні рамки систему економічних атрибутів і економічних відносин, що визначають контур глобального економічного простору, в якому розгортаються світові економічні процеси; виступає як симбіоз національних економік і державних інститутів, переплетення національних і наднаціональних економічних і державних структур; 3) політологічну систему поглядів (концепцію), згідно з якою політика держави залежить від економічних факторів, оперування на геоекономічному атласі світу, включення національних економік та їх господарських суб'єктів у світові інтернаціоналізовані відтворювальні ядра (ланцюги) для участі у формуванні та розподілі світового доходу».

За такого розуміння Г. за рамками аналізу опиняється різноманіття просторово обумовлених міжнародних економічних процесів і ситуацій локального та регіонального рівня. Водночас до поля зору дослідника потрапляють проблеми, які через силу можна віднести до безпосередньо геоекономічних. Особливо дивує пропозиція орієнтувати Г. на виявлення взаємозв'язку національних економік і державних інститутів. Не можна погодитися і з розглядом Г. як політологічної системи поглядів. Г. – не галузь політології, бо інакше мала б керуватися методологічними принципами політичного детермінізму, тобто розглядати економічні процеси з позицій впливу на них політичних чинників, їх політичної зумовленості й політичної природи.

Г., на думку Е. Г. Кочетова, – «вчення про техніку національного оперування в геоекономічному просторі з метою своєчасного перегрупування сил для виходу на найсприятливіші умови формування та перерозподілу світового доходу». У цьому контексті дохід розуміється як рента, що отримується при реалізації товарів і послуг, вироблених у рамках інтернаціоналізованих відтворювальних

циклів. Щоб посісти гідне місце у світі, замало укладати ефективні торгові угоди, необхідно створити одне або декілька інтернаціоналізованих відтворювальних ядер (ІВЯ), що зчіплюють національне господарство з глобальним. Звідси – тлумачення поняття «країна-система» як «держави – глобального підприємця», що будує навколо себе самостійну систему ІВЯ і доручає цим «ядрам» представляти національні інтереси в геоекономічному просторі світу, тобто у сферах формування «світового доходу».

В Україні одним з провідних дослідників у сфері Г. є В. О. Дергачов. Відповідно до його визначення, «Г. – наука про стратегію економічного розвитку в багатовимірному комунікаційному просторі під впливом зовнішніх і внутрішніх викликів, що забезпечує високу «якість життя» у певному місці й соціальному часі». Він також зазначає, що «Г. – наука про геоекономічні війни, боротьбу без застосування військової сили за вигідні регіональні позиції (ринки сировини й збуту, транспортні коридори) у світовій економіці».

З початку 70-х рр. В. О. Дергачов досліджував деякі рубіжні процеси, включаючи геополітичні (етнополітичні контакти на кордонах цивілізацій, рубіжна держава) і геоекономічні (районування та господарське освоєння, контактна зона «суша – океан», ВЕЗ, комунікаційні коридори, транскордонне співробітництво). Аналіз багатофункціональних контактних зон дав змогу узагальнити й частково формалізувати уявлення про рубіжну комунікативність.

В. О. Дергачов доводить, що найбільші утворення земної поверхні мають не тільки конвенційні, а й природні межі, що, як правило, не збігаються. Але самим природним кордонам властива висока енергетику, тому будь-які спроби з позицій сили замінити їх шляхом штучного розмежування народів конфесійними кордонами загрожують непередбачуваними наслідками.

Рубіжна енергетика багатовимірного комунікаційного простору може бути, як зазначалося, стратегічним ресурсом матеріального розвитку чи духовного відродження, або, в умовах втрати контактних функцій, призвести до руйнування соціуму. Таким чином, рубіжна енергетика створює такі геоекономічні дихотомії, як постіндустріалізація і деіндустріалізація, економічне зростання і спад.

Виокремлюються такі основні типологічні геоекономічні об'єкти дослідження рубіжної комунікативності: транзитна економіка, вільні економічні зони та технополіси, кіберпорти, транскордонне співробітництво, регіональні й субрегіональні утворення, єврорегіони, транспортні коридори тощо. Важливим геоекономічним об'єктом є світове місто (мегалополіс, історичне вільне місто), розташоване на кордонах багатовимірного комунікаційного простору, де через прикордонні просторово-часові стани (геомари) відбувається вічний діалог зі своїм минулим і майбутнім, де спостерігаються інтенсивні етнічні та економічні контакти та інформаційний обмін, утворюється висока гранична рента. Найбільшими світовими геоекономічними об'єктами на початку XXI ст. є суперрегіони економічного і технологічного розвитку (Західноєвропейський, Північноамериканський та Азійсько-Тихоокеанський) і трансконтинентальні комунікації між ними.

Як показує В. О. Дергачов, на початку XXI ст. стало можливим говорити про геоекономічну ренту як про головне джерело світового доходу і системного прибутку в багатовимірному комунікаційному просторі. Геоекономічна рента може утворюватися на основі високої рубіжної енергетики (функції місць) і за рахунок неоднорідного соціального часу (постіндустріальні країни, що розвиваються).

О. С. Осельська

ГЕОКУЛЬТУРА – термін, запроваджений у суспільні науки І. Валлерстайном, який визначає ним культурну основу панівної світосистеми. Всі світосистеми мають Г., хоча може знадобитися певний час, щоб така Г. утвердилася в певній історичній системі. Г. розвитку («девелопменталізму») – історична форма культурного тиску в усіх державах з метою забезпечення програми «модернізації» або «розвитку». Ця Г. народилася з Великою французькою революцією і почала втрачати широке визнання з всесвітньою революцією 1968 р., яка кинула виклик ліберальній Г. Принцип дискримінації, виокремлення включених і відрізнення їх від виключених – фундаментальна риса ліберальної Г.

В. Цимбурський пропонує трактувати Г. як спосіб «політичного проектування і політичного оперування, базованого на мобілізації тих чи інших культурних ознак, що дають суб'єкту змогу по-різному виокремлювати у світі "своє" і "чуже"». Згідно з В. Цимбурським, за геокультурного конструювання простору йдеться про геополітику, що будується на культурних підставах і критеріях, тобто на розрізненні культурно «своїх» і культурно «чужих», засвоюють або не засвоюють ті чи інші цінності. Геокультурною суб'єктністю володіють, на його погляд, ті з держав, які здатні самостійно вибирати «своїх» і відрізняти їх від «чужих», а також реалізовувати політичні проекти, базовані на такого роду розрізненнях. Аналізуючи концепцію І. Валлерстайна, він зазначає, що крах Г. «девелопменталізму» не просто прирікає відсталих вічно перебувати відсталими або залишатися при безсилому моральному протесті, але найближчими роками ми побачимо піднесення Г., що орієнтують сили периферії на дестабілізацію й знищення світового центру, насамперед, його анклавів, занурених у «Третій світ».

Для Д. Замятіна Г. – процес і результати розвитку географічних образів у певній культурі, а також «накопичення», формування традиції культури осмислення цих образів. На його думку, кожна культура «колекціонує певні географічні образи», набуваючи у свою чергу тих чи інших образно-географічних конфігурацій. Функцію Г., яка ніби «випромінює» на навколишній світ образи того чи іншого простору, можуть виконувати великі та/або світові релігії, які мають цивілізаційноутворюючий потенціал. До Г. належить і більшість імперій, які формують навколо себе свого роду культурні кола (геокультурні периферії).

Як альтернативу геополітиці Г. розуміє Є. Островський. На його думку, сучасні нації є спільнотами людей, об'єднаних культурою та мовою, а не спільною територією. У цьому сенсі кордони мовних світів проходять не по територіях, а по людях: залежно від того, якою мовою людина розмовляє і думає, до того світу вона і належить. Якщо людина говорить двома-трьома мовами, на його думку, ми маємо справу з прикордонною людиною, по якій проходить кордон між цими мовними світами. Отже, геокультурний погляд стверджує, що народ і нація – насамперед мова і культура, які об'єднують і розділяють людей.

Представники геокультурного підходу виходять з того, що в теоретичних побудовах геополітики і геоекономіки практично немає безумовного пріоритету Людини. У цьому контексті В. Кузнєцов розуміє під Г. сенс, форму і сферу діяльності людини, народів світу і держав у культурному масштабі на основі шанобливого діалогу, культури миру і безпеки, стратегічного компромісу з приводу формулювання, уточнення та досягнення особистих, національних та цивілізаційних цілей, ідеалів, цінностей, інтересів; збереження, розвитку і захисту норм і традицій людей, сімей, націй і суспільств, їх соціальних інститутів та мереж життєзабезпечення від неприйнятних викликів, ризиків, небезпек і загроз.

Є. М. Суліма

ГЕОЛОКУСНЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ НАРОДІВ-ЕТНОСІВ – складне етногеополітичне поняття для позначення явища, зумовленого різними за змістом факторами, фактами та подіями пересування народів як етноісторичних спільнот політичною мапою планети на тривалому шляху конституювання цілісним етносоціополітичним, демографосоціонаселенським суб'єктом власної історії. Поняття «народ-етнос» належить Ю. В. Бромлею (1978), а «народ-населення», або «народонаселення» – Ж. Мішле (1846).

За даними російського етнолога С. І. Брука, як мінімум одна п'ята частина народів-етносів (тобто 800 народів з усіх 4000 у світі) постійно переміщується зі своїх першогенезисних місць буття. На думку знаного чеського письменника та політичного публіциста Юліуса Фучика («Репортаж із зашморгом на шиї»), «половина людства перебуває у невпинному русі шляхами планети».

Геополітичними стадіями означеного нескінченного транзитного шляху людства є «генезисні геополітичні етноточки»: своєрідні фази соціально-цивілізаційного зростання та політико-комунікативного змужніння народів-етносів планети. Адже людство – це не окремі люди або хаотична суміш людей. «Людство – це народи»: такою є істина та й назва талановитої книги Ю. В. Бромлея і Р. Г. Подольного (1990).

Усі новаційні поняття, що аналізуються, запровадив до обігу І. М. Варзар у різний час та у функціональній ролі засадничої понятійно-термінологічної мови нової, авторської соціогуманітарної науки – політичної етнології: 1) Г. п. н. політичною мапою планети введено до обігу 1996 р.; 2) етноплацента – 1986 р.; 3) етноойкумена – 1992 р.; 4) етнокультурний ареал – 1990 р.

Етноплацента (від давньогрец. ethnos – народ та лат. placenta – дитяче місце) – історико-географічне місце зародження якогось народу-етносу, місце його родоначального походження, виникнення, «появи на світ Божий». У багатьох випадках етноплацента – місце синтезування як мінімум двох родів у плем'я. У вузькому та власному значенні слова – «історична батьківщина» цього народу.

Етноплацентне виникнення будь-якого народу-етносу відбувається на стадії роду. З ініціації Л. Моргана, Е. Б. Тайлора, Й. Йотвеша та ін. (третя чверть XIX ст.), народи, які створили свою етноплаценту в дописемну добу, прийнято називати «доісторичними», ті, що створили її пізніше, але до нашої ери, – «античними», в нашу еру й одночасно з формуванням сучасних світових релігій – «младоісторичними», у пісряренесансну добу – «новоісторичними».

Від своєї етноплаценти народ-етнос, як правило, «відривається» цілком. Далеко не всі народи-етноси – навіть найдавніші – залишилися на своїй етноплаценті, більшість з них перемістилися і мало хто з них повернувся на попереднє місце. Тому пошуки прабатьківщини будь-якою ціною (найчастіше – через війни, насильницьке «відновлення статус-кво», конфліктне «повернення на історичний терен буття», геноцидне «усунення неаборигенів», визначення нинішніми політиками «першорядних», «другорядних» та інших «розрядів» народів, які опинилися на одній геополітичній площі, і т. ін.) не є позитивною політичною орієнтацією. Але, на жаль, цією орієнтацією пронизано політичну історію багатьох народів.

Альтернатива цьому – точне визначення кожним народом-етносом своєї теперішньої стадії соціоцивілізаційної зрілості, адекватна самоідентифікація в контексті з іншими народами (за расою, за етносімейством, за мовним ареалом, за геополітичною освоєністю терену, за типом духовної і матеріальної культури та іншими критеріями й ознаками), виявлення генезисної лінії походження та етноплацентного зародження. Усе це є передумовою мирного статусу та злагоди

в суспільствах і регіонах з різним рівнем розвитку, запорукою стабільного політичного розвитку країн і держав узагалі й багатонародних суспільств зокрема.

Етноойкумена (від давньогрец. ethnos – народ та oikumen – населена територія) – історико-географічне місце, де певний народ-етнос став плем'ям (зрідка – союзом споріднених племен), а згодом – і народністю, і виявив себе як реальний суб'єкт історії. Інша справа, відповідь на питання, чия це була територія в минулому, куди подівся зміщений народ; з ким і коли абориген синтезувався і став нині цим етноісторичнм суб'єктом.

Етноойкумена – історико-географічний простір, на якому відбувається, як правило, тривалий процес синтезування родів і племен у народність, результатом якого, за К. Реннером, є «утворення масивних спільнот людей, які живуть поряд та однаково думають і говорять...». Як правило, ойкуменно синтезуються споріднені, зрідка – чужинські народи-етноси. Найчастіше та найлегше ойкуменно етносинтезуються народи однакового (приблизно) рівня соціоцивілізаційної зрілості. Загальноприйнятним та апробованим «механізмом» етноойкуменного синтезування народів є соціальні інститути сім'ї та шлюбу. Слаборозвинуті народи до етноойкуменних процесів, як правило, асиміляційно примушують сторонні сили й державно-політичні засоби – найчастіше «доцільним шлюбом», переписуванням родогенезису, нострифікацією чужодержавного громадянства тощо.

Історико-політична дистанція між етноплацентою й етноойкуменою в еволюції та переміщенні в просторі певного народу-етносу вимірюється часом та результатами етноісторичного синтезу родів і племен, які нині утворюють цей народ на стадії народності. Тут політична етнологія акцентує на такому: далеко не всі народи мають можливість називати етнічною батьківщиною певну країну, геополітичний простір, на якому вони нині проживають, оскільки внаслідок переміщення покинули свої етноплаценти і створили свої етноойкумени в інших, колись «чужих» для них місцях, витіснивши з цих місць, у свою чергу, аборигенні народи або синтезувавшись із ними в нові етноісторичні спільності.

Етнокультурний ареал (від давньогрец. ethnos – народ, лат. culturae – новостворене та arealis – земна окружність) – історико-географічне місце, де народи-етноси (найчастіше – ряд народів) культурно засвоюють (у матеріально-речовому, духовному та моральному аспектах) простір і проявляють себе як цивілізовані типи суб'єктів історії. Етнокультурний ареал – набагато ширший за етноойкумену і тим більше – за етноплаценту поняття, охоплює низку цих «генезисних геополітичних етноточок», які до цього побутували окремішно та були більш-менш чіткою «належністю» окремих народів. Він створюється, як правило, рядом споріднених народностей, які в певний момент конституюються в нову етноісторичну спільність – націю. Досить часто етнокультурний ареал є етнічною батьківщиною ряду споріднених націй і народностей, їхньою прабатьківщиною, геоплощиною проживання і культурного освоєння ними простору на весь наступний історичний шлях еволюції.

Коли йдеться про «ряд народів-етносів», які становлять одне суспільство, один етнокультурний ареал, одну батьківщину, неодмінно постають питання про те, хто серед них старший, а хто *молодший за історичним віком*; хто дотримується «правильної віри», а хто є «іновірцем» (а то й «поганим» і «невірним»); хто є істинним підданим, а хто чужопідданий щодо держави, яка існує в суспільстві; хто має найадекватніше право надавати своє ім'я країні, геополітичній території та державі тощо. Останній і називається титульним народом-етносом. Ним історіологічно може стати народ, справді найстаріший на цій території (отже, цей

ареал чи частина його – і є його іноді етноплацента, а найчастіше – етноойкумена); він найбільший за фізичною масою (завдяки цьому і вдалося «окультурити» геополітичну площину нинішньої країни); він має бути й найкультурнішим у громадсько-політичному сенсі (як наслідок, мовляв, тільки йому і вдалося створити державу, можливо, і зріле громадянське суспільство).

У суто політолого-етнологічному та світоглядно-психологічному аспектах тут постає питання про аборигенний народ. У порівнянні з іншими народами, які населяють певну країну (є мешканцями одного суспільства та громадянами однієї держави) ним є той народ-етнос, який на тій самій території мав і свою етноплаценту, і свою етноойкумену. А той народ, який на цій території створив лише свою етноойкумену (та й то – у співдружності з іншими народами), називається субаборигенним народом. Ця земля є його міжетнічною батьківщиною.

Той народ-етнос, який опинився на цій землі лише на стадії створення рядом народів етнокультурного ареалу, називається маргінально аборигенним народом, незважаючи на його фізичну масу та заслуги в «окультурюванні» цієї землі. У культурно-ареальному сенсі він тут назавжди залишається етнічною або національною меншістю, оскільки його етноплацента та етноойкумена вже десь та колись об'єктивно існували, найчастіше поряд, на прикордонні. Таким є етногеополітичний статус закарпатських угорців, волинських поляків, слобожанських росіян, буковинських молдаван, приазовських греків, буджацьких гагаузів тощо.

В іншому аспекті розглядається той етноабориген, який, – навіть попри те, що він перебуває в нечисленній фізичній масі, – у потоці історії давно покинув свою етноплаценту, а на цій геополітичній площині – також здавна! – створив свої етноойкумену та етнокультурний ареал, – такий народ-етнос на своїй землі ніколи не матиме статусу «меншості». Адже та земля є його автентичною і етнічною, і політичною батьківщиною. Найяскравіший приклад – Крим. Росіяни, українці та інші народи, які тут проживають нині, незважаючи на свою солідну фізичну масу, відносно кримськотатарського народу є «меншостями». Державно-адміністративні, конституційно-ладові, політико-управлінські та громадянсько-підданські нюанси – іншосенсові політолого-етнологічні справи. А ареально-культурницькі нюанси на зразок «земля вековой русской славы» або «сало українське їси...», – не історіологічні та етносоціополітичні аргументи в розмові на тему: «Чий же Крим?». Крим – етнічна батьківщина кримських татар, у них іншої землі на світі просто немає.

Саме у культурно-ареальному сенсі для всіх нинішніх народів-етносів – мешканців певної геополітичної площини, окресленої якоюсь державою, – ця площина є їхньою спільною етнічною та політичною батьківщиною. Але тут саме це поняття має більш культуролого-політичне забарвлення, ніж суто етноісторичне. У конкретних дослідженнях політологічних, державницьких, культурологічних та інших проблем сучасності функціональний простір та семасіологічний зміст поняття «етнокультурний ареал» ще ширший. Справа – за самими дослідниками, їхнім умінням застосовувати поняття (у контексті із запропонованими тут новими поняттями) в історіологічному та праксеологічному аналізі конкретних науково-практичних проблем.

Концепція Г. п. н. полягає в тому, що народи як етноісторичні спільності мігрують / тимчасово переміщуються за такими етногеолокусними типами:

1. Спрощений «двоточковий» тип, – коли відомі лише дві з трьох зазначених «точок» етногенезу. За цим типом колись перемістилися баски (басяки): етноплаценту мали на Кавказі, а етноойкумену та етнокультурний ареал кілька століть

дисперсно створюють в Іспанії (Країна Басків) та Франції (Гасконія). Приблизно такою самою є етноісторична доля албанців (виникли на Кавказі, а вже тисячу років живуть у Адріатиці) та фракійців (у IX ст. н. е. перемістилися з Балкан у Східну Балтію, і в Литві нині їх називають тракайцями).

2. За більш ускладненим «триточковим» типом 1000 років тому переміщалися естонці й фіни: обидва народи-етноси етноплацентно виникали в Приоб'ї, етноойкумени створювали в Пайхойській долині, а етнокультурні ареали – майже поряд, у Східно-Північній Балтії. Дещо схожа доля угорців: виникли в Центральній Індії, у стародавній країні Мадх'я-Прадеш (звідки й самоназва: мадяри), етноойкумену мали поряд з фінами та естами в Приоб'ї, а неповторний етнокультурний ареал створили в центрі Європи, у Паннонії.

3. За «чотириточковим» типом конституювався сучасний український народ-етнос. На думку українського мислителя першої чверті XX ст. С. П. Шелухіна (Звідкіля походить Русь? Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. – Прага, 1929), цими чотирма генезисними точками є: (1) Провансаль (Південь Франції) – (2) Зальцбург – Галичина (Карпати) – (3) Тмутаракань – (4) Наддніпрянщина (Київська Русь). Створена класиком новела історіологічно спростовує деякі етноідеологемні неадекватності, зокрема давньомосковську «норманську теорію», «унітаристську теорію» про «єдиногенезисне походження трьох братських східнослов'янських народів», сталінську «полтавсько-київську мовну концепцію», ідею М. С. Грушевського про «вирішальний вплив германства на процес виникнення українства» та й сучасні байки про «приречений союз східняків і західняків». Власне теоретико-методологічний потенціал новели ілюструє мудру максиму: наукова істина часом – грані кристала, а часом – листя капусти.

Домінантна теза С. П. Шелухіна: етнородові праукраїнці – галичани Карпатського регіону – не слов'янська, а кельтогалльська людність з Півдня Франції (Провансаль), і була вона там відома ще до нашої ери (у «Записках» Юлій Цезар називав її «Rutheni», – звідки й походить слово «русини»). Отже, українська етнокультурна спільність у своїх родопочатках, встановив С. П. Шелухін, – «не східнослов'янського, а західноєвропейського типу і перебуває у тісному зв'язку з кельтською та грецькою культурами». Першогенеза праукраїнської родової етноплаценти – Французьке Присередземномор'я.

Із середини V ст. н. е. (під натиском гунських номад Аттили) починається дрейф праукраїнців-русинів на Схід, і вже на початку VI ст. вони опинилися в центральноєвропейській римській провінції Норик (сьогодні – австрійська провінція Зальцбург). Осівши там, вони – «через шлюб – уперше (!) ввійшли в союз із слов'янами адріатичної раси» – хорватами, сербами, словенцями, словаками. Таким чином, друга генезисна етноплацента праукраїнців в етнокультурному сенсі вже як мінімум на одну третину виявилася слов'янською.

Але осісти там надовго їм не довелося. З невідомих досі причин на межі VII і VIII ст. родоплемінна спільнота русинів поділилася на дві етномасивні частини: одна з них (напевно, це були «найчистіші галли») мігрувала у Північно-Східні Карпати і заселила простір аж до р. Збруч, принісши з собою із Франції галльський тризуб, галльський меч і культ галльського півня, – через що, «у синтезі», й уся ця територія назавжди отримала назву «Галичина», «Галіція». Науковою мовою політичної етнології це і є перша (в Західноукраїнському регіоні) русинослов'янська етноойкумена.

Друга частина русинської етноспільноти (слід гадати, це були ті дві третини кельтсько-греко-слов'янських русинів, що «відкололися» від галльських русинів) вирушили у подорож «водами та

в нікуди»: по Дунаю, Чорному морю, Азовському морю, за р. Дон, – і в середині VIII ст. отаборилися на півострові Тамань, заснувавши там країну-державу Тмутаракань. Природно, прибульці одразу почали входити у шлюбні зв'язки з місцевими греками, скіфами та антами. Таким чином, у Південно-східному регіоні виникла друга русино-слов'янська етноойкумена. Щоправда, тонкий етнолог С. П. Шелухін на адресу прийшлих русинів і місцевих антів зробив специфічне політолого-етнологічне зауваження: ці дві племінні людності «мали спільну мову, побут і вірування однакові, політико-громадський лад був також один, – вічовий, демократичний, – і все ж, це були два різні народи».

Усі ці «різні народи» на Південному Сході, на Сході, на Півночі, в Центрі та в Галицько-Волинському регіоні у подальші роки – аж до монголо-татарської окупації 1240 р. – створили кілька міцних і розвинутих етноойкумен. Починаючи з середини XVI ст., вони впевнено почали «вливатися» в рамки більш-менш цілісного етнокультурного ареалу єдиної країни «від Сяну до Дону» вже чітко центральноєвропейського типу, чиї етнокультурні, соціально-політичні, народно-представницькі, кратологічні, організаційно-управлінські, самоврядні й інші надбання та відмінні риси, на жаль, у подальшому було розмито, «розшматовано», розкидано, що й відчувається дотепер.

Констатація С. П. Шелухіна щодо різності буття у тмутараканців феноменів «етнічності» (мова, побут, віра) та «політичності» (вічовий передпарламент, виборність вождів, демократичний політичний лад) свідчить про те, що вже в сивій давнині праукраїнці відчували та усвідомлено поціновували свою «єдність у множинності», вже відтоді вони не акцентували на «унітарній чистоті своєї крові» та, як подекуди нині, на полохливих пошуках «єдиноцілісної національної ідеї». Якби й протягом наступних епох над цими матеріями дотичніше замислювалися не лише в простонародних «низах», а й в елітних «верхах», сьогоднішня велика й благодатна країна не мала б вигляд у периферійної Кайдашевої сім'ї.

4. За найскладнішим «багатоточковим» типом та в не досить великому геополітичному просторі переміщувалися ціле тисячоліття молдавани (moldovenii). Етноплацентно виникли наприкінці I ст. до н. е. в регіоні Марамуреш (на нинішньому прикордонні Закарпаття та Румунії). У II ст. н. е. римляни – дезертири з римської армії імператора Траяна, що змушена була відступати на батьківщину, увійшли в шлюбні союзи з марамурешськими прамолдовянами і карпатськими даками, створивши на терені навкруги вершини Молдовяну (2543 м над рівнем моря) племінний союз. Протягом III–IX ст. дако-римсько-марамурешський союз на етноойкуменній геоплощині навколо вершини Молдовяну поділився на дві східнороманські народності – молдаван і валахів. На початку XII ст. західноєвропейські хрестоносці зігнали з нагірно-молдовянської площини валахів – у придунайські долини, а молдаван – у Східні Карпати і припрутські долини, примусивши їх увійти в племінні союзи з готами, гунами і слов'янами. Ще півстоліття потому молдовянська етноойкумена розширилася від Східних Карпат до межиріччя Дністра і Південного Бугу. І вже тут у період із середини XIV ст. до середини XIX ст. сформувався молдавський етнокультурний ареал у координатах Запрутська Молдова – Мунтенія – Буковина – Басарабія – Прибужжя. Згодом молдавський етнокультурний ареал був «розшматований» сильними сусідами – Туреччиною, Росією, Валахією, Трансільванією, Австрією, Угорщиною, Кримською Татарією та ін.

5. Своєрідними підтипами геолокусного переміщення великих (відносно великих) етномасивів народів – споріднених і етночужинських – протягом багатьох років і століть уже в нашу еру є номадні переміщення кочових гунів, чингісидів, хрестові походи, а також сезонно-кліматичні переміщення киргизьких, казахських і узбецьких племен Ферганською долиною, а афгано-пакистанських племен – через «умовні» кордони Афганістану і Пакистану.

І. М. Варзар

ГЕОПОЛІТИКА – вид зовнішньої політики, обумовлений територіальними інтересами державних міжнародних акторів, що полягає у встановленні, підтриманні та розширенні контролю над простором. Вперше термін ввів Рудольф Челлен у 1916 р. у книзі «Держава як форма життя» (Die Staat als Lebensform).

Виокремлення Г. як самостійного виду політичної діяльності, що посідає особливе місце у політосфері, пов'язане з вирішальним значенням територіального, просторового фактора для долі держав як «політичних організмів, укорінених у ґрунті». Територіальне питання є найважливішим для існування держави, визначальною ознакою якої як соціальної спільності є саме територіальний принцип організації. Специфіка Г. полягає в тому, що її справжніми суб'єктами можуть бути лише великі держави, здатні вирішально впливати на перебіг глобальних процесів, оскільки сутність Г. полягає у побудові стратегій глобального, світового порядку, нав'язуванні світу своєї моделі цивілізаційного розвитку. Вплив другорядних держав на розвиток геополітичних процесів та відносин незначний. У цьому проявляється зв'язок поняття «Г.» з одним з підходів до визначення світової політики, що розглядає її як глобальну політику великих держав. З огляду на це, можна визначати Г. як підвалину та водночас вершину світової політики, що полягає у мистецтві володарювання над світом.

Сутність Г. як феномена, як слушно доводить К. В. Плешаков, головним чином пов'язана з ідеєю контролю над простором. Виступаючи на перших стадіях розвитку людства як достатньо примітивна ідея (боротьба за прямий контроль над прикордонними територіями), нині контроль над простором є надзвичайно диверсифікованим та у більшості випадків не може бути описаний у категоріях прямого військового або політичного контролю. У зв'язку з цим російський геополітик визначає Г. не просто як об'єктивну залежність зовнішньої політики держави від її географічного місцеположення, а як об'єктивну залежність суб'єкта міжнародних відносин від сукупності матеріальних факторів, які дають цьому суб'єкту змогу здійснювати контроль над простором.

М. А. Шепєлєв

ГЕОПОЛІТИКА ВНУТРІШНЯ – напрям геополітичної науки, який розглядає питання, пов'язані з вирішенням локальних та внутрішньодержавних проблем.

Фундатором Г. в. є французький учений Ів Лакост, який передбачав, що новий напрям прикладних досліджень пов'язаний з аналізом конкретних регіональних (локальних) ситуацій на основі методологічних моделей, запозичених з інструментарію класичної геополітики. Г. в. Лакоста «деглобалізує» геополітику, відмовляючись від глобальних парадигм, істотно звужуючи масштаб і конкретизуючи предмет геополітичного дослідження. Лакост прагне адаптувати геополітичні принципи до сучасної ситуації, він не поділяє ані «органіцистського підходу», який притаманний континентальній школі, ані чисто прагматичного й механіцистського геополітичного утилітаризму ідеологів таласократії. На думку Лакоста, геополітичні міркування слугують лише для виправдання суперницьких прагнень владних інстанцій щодо певних територій та їх населення. Це може стосуватися як міжнародних відносин, так і вузькорегіональних проблем. У Лакоста Г. в. стає лише інструментом аналізу конкретної ситуації, а всі глобальні теорії, що лежать в її основі, зводяться до відносних, історично зумов-

лених понять. Предметом Г. в. є вже не формальна залежність зовнішньополітичної стратегії держави від місця її розташування, ресурсної бази та інших географічних умов. Проблематика Г. в. розроблялася також Мішелем Коренманном, Поль-Марі де ля Горсом та ін.

Часто Г. в. розглядають дуже широко, вводячи в спектр її аналізу питання політичної, господарсько-економічної, національної й навіть ідеологічної організації держави, приписуючи їй навіть функцію керування й контролю, тим самим багато в чому ототожнюючи її із внутрішньодержавною політикою та стратегією розвитку держави. На противагу цій позиції є підхід, відповідно до якого роль геополітики в цілому й Г. в. зокрема полягає насамперед у з'ясуванні взаємодії природних і, ширше, географічних факторів, включаючи чинники штучного, антропоморфного середовища, з різними системами й способами політичної організації. У рамках цього підходу аналізується, які обмеження накладають географічні фактори на політичну практику і які з подібних чинників можуть бути ефективно використані за того чи іншого способу політичної організації.

Концепція, що базується на принципі географічного детермінізму, зовсім не враховує ні геоекономічної, ні геокультурної складової, залишаючи за межами аналізу як методи впливу й контролю держави за територією, так і результати впливу зовнішніх сил на її внутрішню організацію. Це дало підстави вважати, що Г. в. більшою мірою належить до сучасної європейської політології, свідомо уникає концептуальних узагальнень і футурологічних розробок. Цей напрям є суто аналітичною (політологічною та соціологічною) методикою. З геополітикою її зближують лише термінологія й деякі методи. Предметне поле сучасної західної Г. в. зосереджене на таких питаннях: вплив зовнішніх геополітичних факторів на стабільність внутрішньополітичної ситуації в державі; характер відносин центру й регіонів; характер міжрегіональних відносин і впливу на них центральної влади; наявність регіонів з високою концентрацією представників тієї чи іншої ідеологічної течії; наявність регіонів з високою концентрацією представників етнічних меншин.

Російський геополітик Олександр Дугін пропонує свою версію Г. в. для Росії. На його думку, геополітичний аналіз внутрішньоросійських геополітичних проблем не можна здійснити без урахування більш загальної, глобальної картини місця Росії в геополітичному ансамблі. Лише з огляду на планетарну роль і значення Росії можна ефективно й несуперечливо розбирати й описувати її внутрішню геополітичну структуру. На відміну від європейської школи Г. в., яка тяжіє до ізоляції локальних і регіональних проблем від урахування диспозиції сил у планетарному масштабі, у випадку Росії не можна абстрагуватися від її світового значення, а отже, всі часткові, внутрішні її проблеми адекватно формулюються та вирішуються тільки в рамках більш загального, інтегрального геополітичного поля.

Така постановка проблеми вже сама по собі потребує акцентувати на дослідженні: 1) можливості доцентрових тенденцій регіонів; 2) можливості розширення просторового впливу центру на периферію та за її межі. Це передбачає чітке виокремлення двох базових критеріїв понять геополітичного центру й геополітичної периферії. Саме співвідношення між ними й становлять сутність дослідження Г. в. Росії. На думку О. Дугіна, історичний центр Росії-Хартленду не є постійною географічною величиною. Москва успадковує водночас лінію слов'янських столиць (Києва та Владимира) і лінію степових ставок Чингісхана. Росія як геополітичний синтез Лісу та Степу має відразу дві історико-геополітичні традиції, сукупність яких і лежить в основі своєрідності російського шляху. Москва географічно найбільше відповідає євразійській місії Росії. Щодо Санкт-Петербурга, то він втілює в собі європейську орієнтацію Російської держави («геополітичне західництво»). У петербурзький період територіальна експансія росіян була менш органічною й більше штучною порівняно з попереднім періодом.

Від центру (Москви) можна провести промені до різних областей периферійних російських земель – вони не є відрізками, тому що їхня довжина не фіксована. Відцентрові й доцентрові сили впливають на регіони зі змінною величиною, що залежить від багатьох історичних факторів. Крім того, фізичні відстані від геополітичного центру (Москви) не завжди відповідають «геополітичним відстаням»; останні залежать не тільки від кількісного, й від якісного аспекту зв'язків, самостійності регіональних утворень, їх форми та культурно-етнічної специфіки. Дугін виокремлює чотири промені, основні категорії або «внутрішні осі», які сходяться до центру: Москва – Схід, Москва – Захід, Москва – Північ, Москва – Південь. Відповідні периферійні простори є «зонами» або «смугами», кожна з яких має специфічні характеристики й особливу структуру. Ці смуги Дугін пропонує називати відповідно «російський Схід», «російський Захід», «російська Північ» і «російський Південь». Головний зміст Г. в. Росії полягає в з'ясуванні геополітичної структури цих чотирьох «периферійних зон», якості й характеру «променів», що сполучають їх із центром.

Внутрішні осі («геополітичні промені») можна поділити на дві пари: Москва – Захід і Москва – Південь, з одного боку, і Москва – Схід і Москва – Північ, з іншого. Перші два промені, з геополітичного погляду, «незакінчені», «відкриті», оскільки виходять у складну геополітичну систему, яка відокремлює континентальну Росію від її ідеального кордону берегової лінії. Південні й західні кордони Росії, з геополітичного погляду, – широкі пояси, що відокремлюють центральну частину від берегової лінії. З огляду на це ці промені є найбільш уразливими для Росії напрямами, вся геополітична динаміка за цими осями є вкрай напруженою, складною, багаторівневою і багатовимірною. Ці «зони» за геополітичним характером поєднують у собі як внутрішньо-, так і зовнішньополітичні аспекти, оскільки внутрішні регіони Росії плавно перетікають в ареали, що перебувають під контролем інших держав протилежного табору (таласократії).

Промені Москва – Північ і Москва – Схід орієнтовані на суто внутрішні регіони, оскільки тут кордони Росії збігаються з береговою лінією. На цих напрямках Росія має закінчені геополітичні кордони і головна її мета тут – зберегти статус-кво. Дві зазначені пари променів дають повну геополітичну симетрію. Довжина північних і східних берегів Росії поєднується з демографічною розрідженістю, комунікаційною нерозвинутістю. Західні й південні кордони сухопутні, густо заселені, ландшафтно різноманітні і становлять широкі смуги значної площі. Тому геополітичні відносини центру з периферією поділяються на два види: суто внутрішні осі з океанічними лінійними кордонами (Північ, Схід) і напіввнутрішні осі з сухопутними кордонами «смугової» («зональної») якості (Захід, Південь). Подібний підхід може бути застосований і для інших геополітичних суб'єктів, у тому числі України (усвідомлюючи її геополітичне місце в глобальних процесах).

В. В. Кривошеїн

ГЕОПОЛІТИКА ЕЛЕКТОРАЛЬНА – напрям геополітичної науки, який розглядає питання, пов'язані з залежністю електоральних переваг від структури простору. Г. е. виникла як виклик на посилення ролі виборів у політичному житті й кількісного зростання виборчого корпусу в західноєвропейських країнах. Основна увага приділяється вивченню проблем електорального простору, просторової

розстановки політичних сил під час виборів і за їх результатами. Попередниками Г. е. були Е. Енгель, який висловив міркування відносно використання виборчої статистики для отримання інформації про політичні погляди населення, та О. Покарді, який здійснив первинний статистичний аналіз голосів, отриманих окремими політичними партіями в Італії у 1880-х рр.

Г. е. була запропонована на початку XX ст. французьким географом Андре Зигфрідом. Вона використовувалась як спеціальна методика вивчення політичних симпатій та антипатій населення, що проживає на тій чи іншій території. Досліджуючи електоральні преференції населення, А. Зигфрід робить висновок, що кожна партія (політична тенденція) має свою привілейовану територію; подібно до геологічних або економічних регіонів є також політичні регіони; політичний клімат можна вивчати так само, як і клімат природний. Незважаючи на оманливу видимість, громадська думка в рамках одного регіону зберігає певну сталість. За картиною політичних виборів, що постійно змінюється, можна простежити більш глибокі й постійні тенденції, що відображають регіональний темперамент.

Формування політичних поглядів населення, що лежать в основі його електоральної поведінки, зумовлено багатьма чинниками, які А. Зигфрід об'єднав у чотири основні групи: 1) пов'язані з особливостями історичного, адміністративного і соціально-політичного формування країни; 2) обумовлені актуальною соціальною структурою; 3) породжені релігійними преференціями; 4) викликані впливом на область дослідження зовнішнього середовища, а також здатністю цієї області протистояти схожим впливам. Соціальні чинники Зигфрід виводив безпосередньо з географічних, до яких відносив структуру ґрунту, топографію, клімат — саме вони, на його думку, формують притаманну певному регіону «географічну особистість», якій відповідає й «особистість політична».

Учень і послідовник А. Зигфріда — Ф. Гогель сформулював основне кредо Г. е.: будь-які наукові дослідження в галузі електоральної поведінки мають ґрунтуватися на зіставленні результатів виборів і чинників, котрі можуть пояснити ці результати. У своїх дослідженнях Ф. Гогель приділяв суттєвішу, ніж А. Зигфрід, увагу соціально-структурним впливам. Зіставлення соціальної структури, типів поселення і політичної поведінки він розглядав як ключ до вирішення дослідницьких завдань. Його праця «Географія виборів у Франції в роки Третьої і Четвертої республік» (1958) вважається класичним зразком Г. е.

Із середини 1950-х рр. динаміка суспільного розвитку країн Західної Європи прискорила критичну хвилю в електоральних дослідженнях. У 1955 р. Р. Арон порушив питання про те, що аналіз і методи, які ґрунтуються на дослідженні взаємозв'язку соціально-професійних змін і поведінки виборців, не зводяться одне до одного. Відтепер основним об'єктом електоральних досліджень стає не територіальна одиниця, яка відрізняється від інших набором тих чи інших чинників (наприклад, соціальним складом), а сама соціальна група з її специфічними рисами. Електорат виступає вже не як мозаїчне панно з типових груп, а як система соціальних груп, які відокремлені і водночас взаємодіють одна з одною. Методи Г. е. поєднуються з даними анкетування і опитувань репрезентативної вибірки. Важливим наслідком поширення опитувальних методів на школу Г. е. стало посилення уваги до якості й періодичності опитувань, розрахованих на виявлення електоральних преференцій. Якщо раніше такі опитування були випадковими і проводилися час від часу, то відтепер їх стали проводити регулярно.

Представниками сучасної школи Г. е. є Р. Хеберле у США, Г. Галлі, Ж. Клацман, М. Доган — у Західній Європі. Зокрема, М. Доган, досліджуючи електоральну поведінку французьких промислових робітників, поділив територію країни залежно від рівня соціально-економічного розвитку на аграрні, промислові й змішані, а також залежно від політичних орієнтацій на консервативні, католицькі, соціалістичні й комуністичні райони. Він виокремив 10 департаментів, показники голосування в яких були інтерпретовані з погляду електоральної поведінки промислових робітників.

Під впливом біхевіористських тенденцій сформувалася соціально-психологічна методологія Г. е. — її основний постулат базується на принципі, згідно з яким виявити закономірності політичного розвитку суспільства можна лише в результаті вивчення реальної політичної поведінки. Стосовно вивчення електорату це означало орієнтацію на виявлення особливостей індивідуальної поведінки виборця як у проміжках між виборами, так і під час голосування, а також установлення зовнішніх причин, що спонукають робити певний вибір або змінити його.

Основоположником цього напряму є американський соціолог П. Лазарсфельд. У результаті аналізу даних опитувань і підсумків президентських кампаній 1940—1950-х рр. він встановив фактори, що справляли реальний вплив на політичний вибір громадян. Для пояснення політичного вибору бралися такі характеристики, як соціально-класова, расова й етнічна належність громадян, місце проживання, релігійні переконання, стать, вік, рівень доходів тощо. Йому вдалося встановити, що жителі великих міст, які були до того ж католиками, робочими, небілими і небагатими, голосували за демократів; електоральною базою республіканців були американці — білі протестанти англосаксонського походження, що проживають здебільшого в сільській і приміській місцевості й належать до середнього класу.

У рамках соціально-психологічної методології Г. е. найважливішим фактором поведінки виборця визнається його належність до певної соціальної групи, солідарність з інтересами якої й відображає електоральний вибір. Значний внесок у розроблення й обґрунтування цього підходу зробили Сеймур Ліпсет і Стен Роккана. Вони вирізнили чотири типи «розколів» або «розшарувань» (соціальних вододілів), які чинять істотний вплив на електоральну поведінку: між центром і периферією, державою і церквою, містом і селом, власниками і робітниками. Модель Ліпсета — Роккани досліджує наслідки значних соціальних змін. На їх думку, політичні розколи між містом та селом, центром і периферією згодом припиняються, формуючи соціальну базу для певних політичних партій.

Г. е. орієнтована насамперед на дослідження електорального простору, який описує стійкі взаємовідносини виборців, що мають соціально-політичні позиції в електоральному процесі. Змістом електорального простору є різноманітні відносини між політичними суб'єктами *і соціальними групами, пов'язані з виборами*. Електоральний простір конституюється тривимірною структурою: 1) публічна боротьба кандидатів за голоси виборців, яка після завершення виборів згасає; 2) постійна неформальна взаємодія політичних суб'єктів з виборцями як під час виборів, так і у проміжках між ними; 3) «дрейф» електоратів від виборів до виборів за законами «соціальної тектоніки».

В. В. Кривошеїн

«ГЕОПОЛІТИКА ПАНІДЕЙ» (нім. GEOPOLITIK DER PAN-IDEEN) — праця К. Хаусхофера, опублікована у «Weltpolitische Bücherei» (Bd 21. Berlin, 1931).

К. Хаусхофер доводив, що всі ідеї, які охоплюють цілі народи, мають широкі цілі (панідеї), інстинктивно прагнуть до втілення, а потім і до розвитку в просторі. Серед найдавніших панідей були ті, що виникли на основі релігійних віру-

вань Передньої і Середньої Азії, як ідеї світової держави Ірану, панідеї еллінізму, Риму, монголів, іберів, англосаксів, китайців. Панідеї втілюються у панісламізмі, в русі за Велику Іспанію і латинізацію, панславізмі та русі за Великобританію. Пан-Австралія ще в 1900 р. консолідувалася в Австралійське співтовариство.

К. Хаусхофер поділяє панідеї на еволюційні та революційні. На його думку, еволюційні риси містять пантихоокеанська, меншою мірою, на противагу її колоніально-іспанському походженню, сучасна панамериканська ідея, а також більшість «наднаціональних» об'єднавчих поглядів, що виходять від острівних народів і острівних держав. Навпаки, до революційних він відносить паназійський та панафриканський рухи та інші континентальні панідеї.

Негативно оцінюючи доктрину панамериканізму, К. Хаусхофер зазначає, що її основу становить помилкова теза про географічну, економічну і культурну «спільність» і «єдність» всіх країн Американського континенту, якої насправді немає. В Атлантичному океані він бачить чітко визначене меридіональне і широтне розмежування: «поділ Північ – Південь між англосаксонськими, споконвічно південнонімецькими й іберійськими корінними і колоніальними народами (Stamm-und-Kolonialvőlker) (де Захід протистояв колоніально-політичному способу дії у вигляді заколотів, доктрини Монро, панамериканських ідей, але доповнених розумною культурною політикою) і демаркаційна лінія (Scheidemark) германо-іберійського поділу, що проходить зі Сходу на Захід».

В. В. Кривошеїн

ГЕОПОЛІТИКА РЕГІОНІВ – галузь *геополітики внутрішньої*, у рамках якої держава структурується як цілісна, просторово протяжна, різноманітна, певним чином організована система активних самодостатніх регіонів. Головна мета Г. р. – досягнення позитивних результатів у регіоні, спираючись на науковий аналіз, прогноз і оптимальний вибір стратегії сталого розвитку, обгрунтовані конструктивні дії. Вона охоплює різні аспекти історії, етногенетики й етнолінгвістики, соціології, економіки, культурології, конфесіології, політології.

Об'єктом Г. р. є територія як багатоаспектне явище, що характеризується в просторово-часовому, структурному і функціональному аспектах через систему зв'язків виробничої й невиробничої економічних сфер та багатогранні соціальні відносини. Предметом її є структурно-змістовні елементи регіону та геополітичні відносини з іншими, а також відносна динамічна єдність усередині регіону (співвідношення й протистояння різних сил та течій: економічних, політичних, соціально-етнічних, релігійно-конфесійних тощо). Мета – утвердження регіону в геополітичному, геостратегічному, економічному аспектах, які певною мірою є похідними від його географічного середовища та його стану, ресурсного потенціалу, природокористування та їх відповідності вимогам етносоціального становлення й сталого розвитку.

У рамках Г. р. сформульовано низку закономірностей: просторово-часової некомутативності геополітичних процесів, коли зміна місця прояву та послідовності геополітичних подій не можлива без суттєвої втрати якості та результативності цих подій; комплементарності компонентів регіональної геополітичної системи, коли жодна з функціональних складових регіональної системи не здатна існувати без інших частин, що її функціонально доповнюють, без втрати певних суттєвих якостей або властивостей; взаємної конгруентності соціоетнічних компонентів, коли функціонально доповнюючи одна одну, відповідні частини соціоетнічної системи еволюційно чи стрибкоподібно (біфуркаційно) прилаштовуються поміж собою через виникнення відповідних узгоджень завдяки регуляторним механізмам; просторово-часової організації етногенетичного простору регіону, коли тривале співіснування субетносів на території регіону можливе лише за умов соціоекологічних систем, де їхні компоненти доповнюють один одного й відповідно припасовані поміж собою; внутрішньої динамічної рівноваги регіонального етногенезу, що передбачає взаємозв'язок у регіональному етногенезі матеріальних потоків, інформації, а також динамічних якостей окремих підсистем (у тому числі екосистем) у їх ієрархії, тому будь-яка зміна одного з компонентів регіональної (територіальної) організації зумовлює відповідні структурно-функціональні якісні й кількісні перетворення, спрямовані на збереження сталого неврівноваженого стану; етногенетичної кореляції, коли в регіональній етногенетичній системі, як і в будь-якому цілісному природно-соціально-економічному утворенні, усі компоненти, що входять до її складу, набувають з часом функціональної відповідності й здатності до коеволюції; падіння природно-ресурсного потенціалу в часі: у рамках одного певного способу природокористування й одного рівня технологій природні системи стають більш стійкими, а ресурси менш доступними, тому що на їх вилучення використовується дедалі більше засобів і витрат, а відновлення стає проблематичним; зниження ефективності природокористування в історичному часі, що є специфічним проявом попереднього закону, коли з поступом історичного часу на отримання корисних продуктів або властивостей від природи етнос має витрачати дедалі більше зусиль.

Центральною категорією Г. р. є поняття геополітичного регіону – комплексного самоорганізованого геопросторового утворення з природно окресленими межами, де на тлі історико-культурних надбань, певних соціоетнічних відносин виникає субетнос, що пристосовується саме до таких регіональних умов як у матеріальній сфері (економіка, способи природокористування тощо), так і поза нею (соціальні цінності, пріоритети, традиції тощо). Геополітичний регіон, через притаманні йому центрованість, єдність та цілісність, реально виступає як суб'єкт (актор) у стосунках з іншими акторами, що виявляється в регіональній геостратегії. Атрибутами геополітичного регіону є: однозв'язність, певна соціально-економічна відособленість, спільна історична доля, актуальна етносоціальна спільнота, наявність визначеної парадигми регіону (певних архетипів, виражених спрямувань і ставлення до способу існування, системи цінностей та ідеалів, критеріїв якості життя, мовних та національних відносин тощо.

Геополітичний регіон розглядають у трьох інтегральних блоках: функціональному, інституційному, територіальному. Функціональний інтегральний блок визначається географічною позицією, яка формує специфічність регіону і в кінцевому результаті (у поєднанні з усіма іншими) відображається як геополітичне положення. Інституційний інтегральний блок представлено інформаційно-правовим простором і системою влади, місцевими органами самоуправління. Територіальний інтегральний блок включає територію і акваторію, які складаються з континентальної території та оконтуреної її морської акваторії. Важливі також внутрішня структура й організація території: наявність геополітичних центрів різного ієрархічного рівня, осі розвитку, транспортно-географічних та інших мереж, від яких залежить просторово-функціональний потенціал регіону.

В. В. Кривошеїн

ГЕОПОЛІТИЧНА НАУКА – міждисциплінарна галузь наукового знання на стику філософії, політичної науки, теорії міжнародних відносин, яка досліджує просторову, географічну обумовленість політики через розкриття просторових взаємовідносин політичних феноменів. Тоді як політична географія досліджує

політичні аспекти географічних феноменів, Г. н. досліджує географічні аспекти політичних феноменів.

Американський геополітик Колін Грей визначає Г. н. як «науку про взаємозв'язок між фізичним середовищем у тому вигляді, як воно сприймається, змінюється та використовується людьми, та світовою політикою». «Енциклопедія Британніка» дає вужче тлумачення Г. н. як «аналізу географічного впливу на силові відносини у міжнародній політиці». З погляду основного принципу геополітики нью-йоркська «Міжнародна енциклопедія» визначає Г. н. як «дисципліну, що досліджує відносини між континентальними та морськими ареалами і політикою з метою проведення відповідної зовнішньої політики».

На відміну від політичної географії, яка займається політичними дослідженнями з географічних позицій, тобто розглядає державу і політику під кутом зору впливу на неї географічного середовища, просторових умов, Г. н. спрямовує головну увагу на розкриття та вивчення можливостей використання політикою факторів фізичного середовища і впливу на нього, тобто розглядає простір, фізичне середовище з точки зору інтересів держави і політики. Політична географія вивчає минуле й сьогодення, геополітика планує майбутнє. Г. н. з маси різнорідних даних вибудовує такі образи географічних ансамблів, яким може бути наданий актуальний політичний зміст. Географія і простір мають у ній ті ж функції, що й гроші та виробничі відносини у політичній економії.

О. Мауль відніс до сфери політичної географії всю статику держави – її розташування, форму, розміри та межі, її фізико-географічні і культурні властивості, а також й минулу динаміку держави – історію просторового формування. Політична географія повинна осмислювати ці «просторові даності» (Raumgegebenheiten), тоді як Г. н., згідно з Маулем, живе «просторовими потребами» (Raumerfordernnisse) держави. Політичною географією, «наукою-матір'ю» осмислюються минуле і сьогодення, царством геополітики є проектоване майбутнє. О. Шефер пропонував запитати в політичної географії «картину того, як простір впливає на державу», а Г. н. передоручав «питання про те, як держава змушує його (простір) служити накресленим цілям».

Навпаки, Дж. Паркер проводить демаркацію зовсім інакше, ніж німецькі геополітики. Для нього політична географія – це наука про життєві умови окремих держав. Ці держави «можуть розглядатись як якісь кубики. А ті візерунки і структури, що виникають з цих кубиків, становлять головний інтерес геополітичного дослідження». Згідно з Паркером, головна відмінність політичної географії від Г. н. полягає в тому, що перша має справу зі станом окремих держав, а друга – з тими світовими просторовими структурами, які по-різному складаються з держав, як з кубиків конструктора.

Об'єктом Г. н. є світовий політичний простір, а предметом – міждержавні відносини у світовому політичному просторі. Геополітика, на відміну від політичної географії, завжди націлена на майбутнє. Вона має на меті наукове забезпечення зовнішньої та воєнної політики держави, і тим самим стає мистецтвом керівництва практичною політикою.

Сфера геополітичного знання є просторові потреби та інтереси держав, тоді як політичну географію цікавлять головним чином просторові умови буття держави і вона фактично обмежується реєструванням географічних фактів політичного буття. Проте, претендуючи на статус прагматичної науки, Г. н. дуже далека від чистого прагматизму чи позитивізму. Вона фактично одухотворяє не тільки континентальні та морські простори, які в ній здобувають імперативну активність, а й саму політику, яка з прозаїчного управління перетворюється на знаряддя планетарної боротьби, що визначає долю

світової цивілізації. За словами Р. Страуса-Хюпе, «геополітика є ретельно розробленим майстер-планом, який передбачає, що і як завоювати, вказуючи військовому стратегу найлегший шлях завоювання».

За задумом Г. н. є екзистенціальною наукою, яка розглядає цілісність буття людських спільнот в аспекті їх основоположного сенсу та його втілення в характері простору і часу їх існування. Крім того, як зазначав А. Грабовскі, сучасна геополітика є «методом історичного пізнання», що охоплює дослідження як «світу ідей, так і економіки; як простору, так і клімату і народу; як суспільного устрою, так і правової системи». Відправною точкою наукового аналізу всіх цих явищ є простір.

Німецькі геополітики першої половини XX ст. сформулювали програму Г. н.:

«1. Геополітика є вченням про залежність політичних подій від землі.

2. Вона спирається на широкий фундамент географії, особливо політичної географії як учення про політичні просторові організми та її структуру.

3. Сутність земних просторів, що осягається географією, дає геополітиці ті межі, всередині яких повинен здійснюватися перебіг політичних подій, для того щоб їм було забезпечено тривалий успіх. Носії політичного життя, зрозуміло, часом виходитимуть за ці межі, однак рано чи пізно залежність від землі неодмінно нагадає про себе.

4. У дусі такого розуміння геополітика прагне дати знаряддя для політичної дії та стати дороговказом політичного життя.

5. Тим самим геополітика стає нормативною наукою, здатною вести практичну політику до того пункту, де необхідно відірватися від твердого грунту. Тільки так можливий стрибок від знання до вміння, а не від незнання; в останньому випадку він, безумовно, більше й небезпечніше.

6. Геополітика прагне і повинна стати географічною совістю держави».

Узагальнене уявлення німецьких геополітиків про Г. н. сформульовано в «Енциклопедії Брокгауза»: «Геополітика – галузь знання на перетині державознавства, історії та географії. Має своїм джерелом політичну географію, але не ідентична з нею».

Керований К. Хаусхофером німецький «Геополітичний журнал» так бачив сенс Г. н.: «Геополітика є наукою про відносини землі та політичних процесів. Вона ґрунтується на широкому фундаменті географії, насамперед географії політичної, яка утвердилася як наука про політичні організми у просторі і про їх структуру. Більш того, геополітика має на меті забезпечити належним чином політичну дію і надати спрямування політичному життю в цілому. Тим самим геополітика стає мистецтвом, саме мистецтвом управління практичною політикою. Геополітика – географічний розум держави».

На думку К. Хаусхофера, глибокі пізнання у сфері Г. н. повинні бути вільні від партійної упередженості, вони повинні бути однаково правильними і для вкрай лівих, і для вкрай правих, щоб кожен, хто володіє необхідним досвідом і геополітичними знаннями, міг забезпечити правильне політичне керівництво державою, якими б не були його політичні погляди і його партійна належність.

Спільними положеннями переважної більшості геополітичних концепцій можна вважати тези:

– про закономірний характер міжнародних відносин, який можна пізнати, незважаючи на багатоваріантність та багатофакторність їх історії;
– про залежність розвитку держав, народів і міжнародних відносин від впливу географічного середовища, насамперед природно-кліматичних і цивілізаційних факторів;
– про природний та постійний характер схильності держав як живих організмів до максимально можливого збільшення їх могутності, яка є важливим чинником світового розвитку;

– про суперечність між континентальними та морськими державами як стрижньову вісь світової історії;
– про системну суперечність між центром і периферією як неодмінну константу міжнародного життя;
– про залежність міжнародних відносин від ступеня освоєння людиною простору, оволодіння нею речовинним світом;
– про контроль над простором як центральну ідею геополітики та про ускладнення його форм по мірі розвитку людства.

Ці ідеї утворюють ядро класичної геополітичної парадигми, без збереження якого в тому чи іншому вигляді не можна говорити про Г. н. як таку. Разом з тим із закінченням «холодної війни» у Західному світі розгорнулася дискусія всередині геополітичної науки з питання про напрями її подальшого розвитку. Джерела цієї дискусії пов'язані як з актуалізацією значення територіального імперативу в глобальних процесах сучасності, так і з тими процесами, які К. С. Гаджієв назвав «глобалізацією геополітики». Класичні форми геополітики протягом останніх десятиліть істотно трансформувалися, накладаючись на складні прояви кризи Модерну, продуктом заперечення якого, власне, і була класична геополітика.

Сьогодні відбувається трансформація Г. н. під впливом як об'єктивних процесів глобалізації, мондіалізації, НТР, екологічної кризи, антропологічного повороту в науці, так і суб'єктивної нездатності самої Г. н. стати «системним забезпеченням» зовнішньо- і внутрішньополітичних стратегій держав і світового співтовариства. Справа в тому, що геополітика склалася як інструмент наукового забезпечення вироблення і реалізації політики держав, та й сам термін «геополітика» був запропонований Р. Челленом для позначення галузі «загальної науки про державу».

К. Е. Сорокін пропонує розширити предмет геополітичних досліджень з тим, щоб «створити комплексну дисципліну про сучасну і перспективну "багатошарову" і багаторівневу глобальну політику, багатовимірний і багатополярний світ, інтегрувавши слабко пов'язані між собою міркування про різні їх аспекти». Пропонована їм відновлювальна ревізія Г. н. зовсім не означає, що географічними факторами відтепер можна нехтувати, оскільки без їх повного врахування, як і раніше, важко правильно оцінювати світові події. Сорокін пропонує додавати до них інші значущі сьогодні критерії, що формують геополітичну картину світу (йдеться про дані щодо науково-технічного потенціалу країни, її політичної системи, національної психології і т. ін.), одночасно переглянувши їх ієрархію у визначенні геополітичного значення та впливу тієї чи іншої країни.

За словами В. Цимбурського, геополітика є сприйняттям світу в політично заряджених географічних образах. Її ж можна визначити як специфічну діяльність, яка, виробляючи такі образи, що часто не збігаються з межами наявних держав, імітує процес прийняття політичних рішень, а іноді й прямо включається у цей процес. По суті, вона шукає способи перетворення географічних структур на політичні, іноді навіть на держави.

На сучасному етапі дедалі більший вплив на розвиток геополітики справляє геоекономічна наука, що формується в останні два десятиліття на стику геополітики й економічної науки, зазнаючи істотного впливу з боку соціальної філософії. Однак ефективність геоекономічного аналізу і стратегії визначається насамперед їхньою орієнтацією на геополітичні процеси, що відбуваються, в які уплетені геоекономічні механізми як фактор геополітичної взаємодії.

Виокремлюються два рівні Г. н.: фундаментальна геополітика, що вивчає розвиток геополітичного простору планети, і прикладна геополітика, яка розробляє принципові рекомендації щодо генеральної лінії поведінки держави або групи держав на світовій арені. Окремі дослідники вирізняють у структурі Г. н. також геостратегією.

М. А. Шепелєв

ГЕОПОЛІТИЧНА ОПОРНА ТОЧКА – залежна територія, розташована поза межами тотального поля, інакше кажучи, коли комунікації, що ведуть до неї, державою не контролюються. Контроль над Г. о. т. ослаблений, режиму в ній надається значна автономія. Як правило, вона розглядається як засіб протидії противнику.

У сучасному світі як Г. о. т. виступають військові бази. Нині у світі є понад 865 військових баз США, але разом з базами в Іраку і Афганістані їх число перевищує 1000 (за іншими даними, Пентагон визнає тільки 735 військових баз США, не вважаючи такими формування з іншими, завуальованими назвами). Загалом це 95 % іноземних військових баз у всьому світі.

Після подій 11 вересня 2001 р. військові бази США вперше з'явилися на пострадянському просторі, в Узбекистані (військова база Ханабад, пізніше закрита) і в Киргизії (авіабаза Манас). Ці бази, а також бази в Пакистані були використані для проведення воєнної операції в Афганістані.

На відміну від США, Росія має єдину військову базу в далекому зарубіжжі – пункт матеріально-технічного забезпечення ВМФ РФ в сирійському порту Тартус, єдиний у Середземному морі пункт базування російських бойових кораблів, що функціонує на основі угоди про базування об'єктів ВМФ СРСР, укладеної з урядом Сирії в 1971 р.

Військові бази США за розмірами умовно поділяються на три категорії: 1) великі військові бази, на яких розміщені значні контингенти збройних сил, запаси техніки, сировини і матеріалів, побудовані довготривалі споруди і є можливість розквартирувати значну кількість військовослужбовців, – у Японії, на Окінаві, о. Гуам, у Великобританії, Німеччині, Катарі та Гондурасі; 2) «оперативні» бази, покликані вирішувати тактичні завдання, з обмеженими функціями і військовими запасами – у Південній Кореї, на острові Дієго-Гарсія в Індійському океані, у Кувейті, Болгарії та Австралії; 3) дрібні військові споруди – центри зв'язку, аеродроми «підскоку» і т. ін.

Військові бази США виконують функції полігонів – таке завдання, наприклад, баз розташованих у Пуерто-Рико (там ВМФ США проводить артилерійські стрільби) і на Окінаві, а раніше в зоні Панамського Каналу (там війська навчаються/навчалися вести бойові дії в джунглях). Вони також є опорними пунктами, що дають змогу швидко перекинути військові підрозділи в певний район. Такі функції виконують, наприклад, бази в Гондурасі, на Окінаві, у Німеччині, Кувейті. Деякі військові об'єкти виконують функції командних центрів, центрів розвідки і комунікації (бази на Окінаві, в Катарі, Австралії). Крім того, контингенти збройних сил США покликані забезпечувати контроль над територією нестабільних держав – цю роль вони виконують, наприклад, в Афганістані та Іраку.

Військові аналітики США вважають, що військові бази за кордоном забезпечують гнучкість у проведенні воєнних, миротворчих або гуманітарних операцій. Мережа портів, аеродромів, госпіталів, складів дає змогу розробляти кілька варіантів проведення операцій і забезпечує військам надійний тил. Наявність баз також помітно прискорює підготовку до операцій з використанням збройних сил США. Частина сил і засобів постійно перебувають поблизу майбутнього театру воєнних дій. Крім того, немає необхідності завчасно готувати інфраструктуру війни. Водночас прийнято вважати, що збройні сили США більше не мають потреби в приблизно чверті нині наявних військових баз.

В. В. Кривошеїн

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ СУБ'ЄКТ – відособлена на певній території культурно-історична спільність (етнос) або держава, що виступає як активне начало процесу геополітичної еволюції певного геополітичного об'єкта – сукупності ресурсів розвитку. Активність Г. с. спрямована на вдосконалювання просторово-часової структури цих ресурсів та/або їх перерозподіл у процесі взаємодії з іншими спільнотами (державами, співтовариствами), що ставлять аналогічні цілі.

Сутність поняття «Г. с.» розкривається через поняття суб'єкта геополітики. Він не має властивостей самодостатнього суб'єкта геополітичного процесу як у рамках предмета геополітичної науки, так і в межах геополітичної практики. Він може існувати й брати активну участь у геополітичному процесі разом з іншими учасниками – суб'єктами геополітики. Як суб'єкти геополітики можуть виступати класи, політичні партії й громадські об'єднання, ЗМІ, регіональні або галузеві еліти, окремі політики, вчені та ін. Зовнішньою, формальною ознакою несамодостатності суб'єкта геополітики є його участь лише на окремому етапі або на деяких етапах геополітичного процесу. Так, політичний діяч або вчений-геополітик може розробити й запропонувати принципово новий геополітичний підхід або концепцію. Глава держави чи уряду може конкретизувати цю концепцію відповідною стратегією, програмою та планами її реалізації. Ті, хто втілює ці програми на практиці, становлять ще ширше коло осіб. Усі ці особи (мислителі, правителі, народ) стають дійовими учасниками, суб'єктами геополітичного процесу, проте вони – лише елементи, з яких складається цілісна геополітична система. Конкуренція таких систем зіштовхує між собою як суб'єкти зовнішнього геополітичного процесу, так і повномасштабні Г. с.

На відміну від суб'єкта геополітики, Г. с. має властивості самоцінності й самодостатності. Він безпосередньо проходить усі етапи, фази геополітичного циклу, циклу ресурсообміну. Саме в ньому повністю проявляється геополітичний процес – від цілепокладання до оцінки отриманого результату й ефективності його досягнення з корекцією геополітичної поведінки в інтересах наступного геополітичного циклу. Як Г. с. можуть виступати як більш-менш великі та краще чи гірше організовані етноси, так і держави. Державі, як правило, делегують повноваження із захисту інтересів усіх суб'єктів геополітики певної території. Особливість держави як Г. с. полягає в тому, що в ній поєднуються якості як суб'єкта геополітики, так і Г. с.

Г. с. має специфічний тип поведінки, обумовлений відповідними стереотипами. У сучасному світовому геополітичному процесі можна виокремити деякі загальні закономірності розвитку геополітичної суб'єктності: розширення суб'єктності, унаслідок чого формується стійка тенденція до залучення в сучасний геополітичний процес нових суб'єктів геополітики внаслідок демократизації політичного життя; стійке прагнення до віднайдення самодостатності новими суб'єктами геополітики (наприклад, різні недержавні («Майкрософт», «Інтел», «Ай-Бі-Ем» та ін.) та наддержавні (мережа Інтернет) утворення активно діють у сфері розроблення й впровадження нових інформаційних технологій, використовуваних для організації інформаційного простору, що перетворюється на найважливіший компонент нового геополітичного простору); прагнення до здобуття інформаційної переваги як основної цільової настанови сучасного геополітичного процесу (втілюється в досягненні одним з Г. с. такого ступеня нерівності в рівні розвитку інформаційного ресурсу порівняно з іншими Г. с., за якого він може ухвалювати та реалізовувати вигідні йому управлінські рішення, нав'язуючи їх іншим Г. с., підкоряючи їх своїй волі).

В. В. Кривошеїн

ГЕОСТРАТЕГІЯ – 1) військова геополітика; 2) практична геополітика, в основі якої лежать аналіз і врахування умов і можливостей застосування сили за просторовими показниками. Термін «Г.» вперше використав Фредерік Л. Шуман у статті «Давайте вчитися нашій геополітиці» (1942). Це був переклад німецького терміна «Wehrgeopolitik», використовуваного К. Хаусхофером. Альтернативними спробами перекладу були поняття «оборонна геополітика» або «геополітика війни».

Джерело Г. – військова стратегія. Як зазначав генерал-лейтенант Н. П. Клокотов, «слово стратегія завжди належало до суто військової сфери», власне «стратегія» – це водіння військ. Але оскільки цей термін був поступово впроваджений і в інші сфери, ми змушені формулювати те, чим займаємося, справді, як «військову стратегію». У військовій науці це – система наукових знань про збройну боротьбу в сучасних війнах, про способи запобігання війни, про вироблення вимог до політичного керівництва з підготовки країни і армії до війни. Крім того, це визначення способів збройної боротьби для досягнення конкретних політичних цілей. Він доводить, що стратегія лежить на стику воєнного будівництва і політики.

За словами Г. Кіссінджера, «політика та стратегія зливаються в кожний момент. Жоден державний діяч не може не враховувати багаті на катаклізми альтернативи, що стоять перед ним. Жодну проблему не можна вирішити лише силою зброї. Підтримання контактів у ядерну еру є винятково важливим між противниками».

Утім, Г. не є тотожною військовій геополітиці. Як доводить С. В. Юрченко, «Г. може бути визначена як найважливіша категорія геополітики, що характеризує діяльність держави на міжнародній арені, спрямовану на створення, підтримання і збільшення своєї могутності за рахунок володіння найсприятливішим просторовим положенням, що досягається за допомогою військових і невійськових засобів». Він доводить, що Г. виступає як фундаментальна основа зовнішньої політики, визначаючи її просторові пріоритети.

Г. визначає як те, де держава концентрує свої зусилля на проектування військової сили, так і напрями дипломатичної активності. В її основі лежить аналіз умов і можливостей застосування військової сили за просторовими показниками. О. Г. Дугін також стверджує: «Г. – військові аспекти геополітичного аналізу», а Т. А. Михайлов вбачає в ній сферу «практичного застосування військової сили за просторовими показниками». У свою чергу, Д. М. Проектор бачив завдання Г. держави в тому, щоб «посісти територіально більш вигідне військове становище порівняно з іншими, щоб підкріпити свої політичні акції». З. Бжезинський, зазначав, що «Г. – стратегічне управління геополітичними інтересами». Він сформулював «три великі обов'язки імперської Г.», які полягають у «запобіганні змові між васалами і збереженні їхньої залежності від загальної безпеки, збереженні покірності підлеглих і забезпеченні їх захисту та недопущенні об'єднання варварів».

Особлива важливість Г. зумовлена тим, що в сучасних умовах з'явилися такі засоби збройної боротьби, які за ударною силою здатні вирішувати насамперед стратегічні завдання, і в цих умовах питання, пов'язані з війною, не можна довіряти тільки професійним військовим, які схильні готуватися до війни заради війни, без урахування політики держави. Це потребує поєднання геополітичної та військової думки у напрямі геостратегічного аналізу.

М. А. Шепєлєв

ГЕОФІНАНСИ – особливий напрям геоекономіки, який досліджує структуру та політику управління фінансовим простором. Г. вивчають питання про те, як країні розвинути технології, що забезпечують найбільшу додану вартість щодо «фінансової сировини, яка переробляється», про вплив різних форм спекуля-

ції на грошову стабільність і відсоткові ставки, про геоекономічну роль міжнародних капіталів, що входять і виходять із країни, про капіталовкладення за кордоном і їхню стратегічну значущість, а також проблеми «відмивання» «брудних грошей». Г. пропонують політику, що робить грошові й фінансові переміщення більш сумісними з загальними політичними цілями держави.

О. С. Осельська

ГЕРАКЛІТ ЕФЕСЬКИЙ (давньогрец. Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος; Ефес, 544–483 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ-досократик, основоположник діалектики. Автор праці «Про природу». Г. Е. всупереч філософам-таласократам висунув революційну теорію походження Всесвіту з Вогню. Вогонь – першоелемент і всі речі – відшкодування вогню. Періодичний вічний Вогонь має трансцендентний, божественний характер, це стихія богів. Трансцендентний Вогонь розганяє первісні води, щоб виникла Суша. Звідси особливе значення, що його набуває Вогонь для людей Суші, які ставлять його в центрі свого Дому, Храму, тіла та Всесвіту.

У концепції Г. Е. вогонь є привілейованою світовою стихією, але він ніколи не бере гору настільки, щоб знищити інші світові стихії – воду і землю, бо в такому разі порушився б принцип, згідно з яким справедливість – у розбраті, а гармонія – у боротьбі протилежностей. Г. Е. також властиве розуміння водної стихії як царини матеріального порядку, тоді як сухість є процесом народження душі з випарюванням: чим менше в ній залишається вологи, тим вона мудріша. Він констатував принципову відмінність існування на Суші та на Морі, непридатність Моря для людського існування: «і морська вода для людей – противне та отрутне питво, а для риб вона приємніша та питна». Таким чином, чим меншим є вплив водного принципу, таласократії, тим більшою стає можливість зростання духовного потенціалу людства.

В. В. Кривошеїн

ГЕРМАНСЬКА (НІМЕЦЬКА) ІМПЕРІЯ (Deutsches Reich) – держава на німецьких землях, що була створена шляхом об'єднання німецьких держав на чолі з Пруссією. Особливістю її створення було те, що його було проголошено на тлі перемоги Пруссії у франко-прусській війні.

У Версальському палаці під Парижем у присутності німецьких князів 18 січня 1871 р. Отто фон Бісмарк зачитав текст проголошення прусського короля німецьким імператором. 21 березня 1871 р. зібралося перше засідання Німецького рейхстагу, а 16 квітня була прийнята конституція Г. і. Нова держава об'єднала всі держави з німецьким населенням, за винятком Австрії та Люксембургу. Ці 25 держав з 36 млн німців володіли різними правами і неоднаковим впливом усередині імперії.

До складу об'єднаної держави увійшли чотири напівавтономних королівства – Пруссія, Саксонія, Баварія, Вюртемберг; три «вільних ганзейських міста» – Гамбург, Любек, Бремен; шість великих герцогств – Баден, Гессен і Рейн, Мекленбург-Шверін, Мекленбург-Стреліц, Ольденбург, Саксен-Веймар-Ейзенах; п'ять герцогств – Ангальт, Брауншвейг, Саксен-Альтенбург, Саксен-Кобург-Гота, Саксен-Мейнінген; сім князівств – Вальдек, Ліппе, Рейсс молодшої лінії, Рейсс старшої лінії, Шаумбург-Ліппе, Шварцбург-Зондерхаузен, Шварцбург-Рудольштадт. Франкфуртський мир з Францією (10 травня 1871 р.) додав 26-й суб'єкт в імперію: «імперську землю» Ельзас-Лотарингія (1,5 млн жителів), безпосередньо підпорядковану імперському уряду.

За конституцією Г. і., президентство належало прусському королю, який використовував титул німецького імператора. Імператор мав право призначення і звільнення всіх головних імперських посадових осіб, починаючи з канцлера.

Імперський канцлер був головним органом виконавчої влади і водночас єдиною особою, відповідальною перед союзною радою і рейхстагом за всі дії цієї влади.

На відміну від інших європейських держав, які почали політику колонізації ще в XVI ст., з німецьких держав лише Бранденбург наприкінці XVII ст. володів невеликими колоніальними володіннями. Г. і. почала активну політику колонізації лише наприкінці XIX ст. Після об'єднання Німеччини в 1871 р. канцлер О. фон Бісмарк оголосив, що колоніальна політика не є пріоритетною для країни, оскільки територіальні придбання на інших континентах забезпечать лише незначні фінансові вигоди, проте будуть пов'язані зі зростанням політичних ризиків. Ще в 1864 р., після датсько-прусської війни, Данія безуспішно пропонувала Г. і. Датську Вест-Індію, намагаючись уникнути повної втрати Шлезвігу. У 1870 р. після франко-прусської війни було відхилено пропозицію Франції про передачу Кохінхіни. Проте в 1884 р. Бісмарк оголосив про те, що численні зарубіжні володіння німецьких комерсантів відтепер перебуватимуть під захистом німецької держави.

У квітні 1884 р. із придбаних бременським комерсантом Адольфом Людеріт-цем земель на території сучасної Намібії

Германська імперія в 1871 р.

1 - Ольденбург
2 - Мекленбург-Стреліц
3 - Шаумбург-Ліппе
4 - Ліппе-Детмольд
5 - Брауншвейг
6 - Анхальт
7 - Вальдек-Пірмонт
8 - Шварцбург-Зондерхаузен
9 - Шварцбург-Рудольштадт
10 - Саксен-Веймар-Ейзенах
11 - Саксен-Альтенбург
12 - Саксен-Мейнінген
13 - Саксен-Кобург
14 - Саксен-Гота
15 - Рейсс

була утворена Німецька Південно-Західна Африка. Під захист Німеччини було передано також землі Адольфа Верман – Німецький Камерун, належну Карлу Петерсу і «Товариству за німецьку колонізацію» Німецьку Східну Африку, землі братів Денхардтов – Віту (сучасна Кенія), Німецьку Нову Гвінею і Архіпелаг Бісмарка. Колонії використовувалися тільки як розмінна карта на переговорах. Згідно з Гельголандсько-Занзібарською угодою 1890 р. африканський протекторат Віту був обміняний на стратегічно важливий для Німеччини о. Гельголанд у Північному морі.

В Азії у володінні Г. і. перебував порт Циндао (Кайтчоу) на п-ві Шаньдун, захоплений у 1897 р., а потім «орендований» у китайського уряду на 99 років. В Океанії – Нова Гвінея, Мікронезія (Науру, Палау, Маршаллові, Каролінські, Маріанські о-ви), Західне Самоа.

Г. і. уклала з Австро-Угорщиною та Італією Троїстий союз. Завдяки величезним військовим витратам (до половини всього бюджету) Г. і. мала до 1914 р. армію з найкращим у світі озброєнням. Але незважаючи на промисловий потенціал, Німеччина не могла здобути перемогу над супротивником в Першій світовій війні. Німецькі колонії були окуповані. Перевагу в ресурсах мала Антанта, і 11 листопада 1918 р., через два дні після початку революції, Німеччина здалася.

Програвши Першу світову війну, Г. і. втратила заморські володіння. Того і Камерун були поділені між Великобританією і Францією, Танганьїка дісталася Великобританії, Руанда і Бурунді – Бельгії, Намібія – Південно-Африканському Союзу. Циндао був захоплений Японією, Нова Гвінея – Австралією. Каролінські, Маріанські та Маршаллові о-ви, Палау відійшли Японії, Західне Самоа – Новій Зеландії.

Після Листопадової революції 1918 р. держава продовжувала називатися Германським Рейхом – терміном, що охоплював і кайзерівську епоху. У 1943 р. її було перейменовано у Великонімецький Рейх (Großdeutsches Reich), який припинив існування в травні 1945 р.

Відторгнення після Першої світової війни частини німецьких земель спричинило реваншистські настрої в Німеччині, які зрештою призвели до приходу до влади НСДАП і відкрили шлях Другій світовій війні. А. Гітлер завжди заявляв, що його програма з виправлення несправедливостей Версальського диктату включає п'ять пунктів, від жодного з яких він не має наміру відходити: Судетська область, частина земель, відторгнутих від Німеччини і переданих Польщі, місто Данциг і Данцизький «коридор». Переважну більшість жителів несправедливо відторгнутого від Німеччини згідно з Версальським договором Данцига становили німці, які бажали возз'єднатися з історичною батьківщиною. Цілком природною була і вимога вирішити питання транзиту, тобто дозволити будівництво екстериторіальної шосейної дороги і залізниці, що сполучають Східну Пруссію з основною частиною Німеччини, тим більше, що на землі, які розділяли дві частини Німеччини, німці при цьому не зазіхали. При цьому Німеччина була згодна визнати за Польщею право на володіння більшою частиною німецьких територій, які відійшли до неї за Версальським договором.

М. А. Шепєлєв

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ – головна тенденція розвитку сучасної світової системи, що полягає в зростанні системного взаємозв'язку людства, формуванні світоцілісності як соціальної реальності, а також русі до глобального, світового суспільства.

Появу поняття «Г.» пов'язують з ім'ям Т. Левітта, який у статті «Глобалізація ринків», опублікованій у журналі «Гарвард бізнес ревю» у 1983 р., позначив ним феномен злиття ринків окремих продуктів, що виробляються великими багатонаціональними корпораціями. Поняття «Г.» поширилося завдяки Р. Робертсону, який у 1985 р. дав його тлумачення, а в 1992 р. представив свою концепцію Г.

Г. у своїй основі є історичним процесом освоєння людиною практично всіх придатних для проживання територій на Землі, при тому, що саме поняття придатності території неухильно розширювалося в міру збільшення можливостей людини щодо їх освоєння і використання – аж до того, що нині людина почала опановувати космічний простір. Тим самим Г. означає, що середовищем людської життєдіяльності стає вся планета. Разом з тим, негативні антропогенні впливи на біосферу планети, які безупинно зростають, призводять до її дедалі масштабнішої необоротної деградації і підривають необхідні умови подальшого існування людини.

Водночас з освоєнням простору планети людство долає роз'єднаність, стає взаємозалежною цілісністю. У цьому процесі співіснують тенденції космополітичної універсалізації і транскультуралізації. Перша втілюється у формуванні загальних рис в організації політичних, економічних і правових систем, способі життя, формах соціального спілкування, техніці й технологіях, організації побуту і дозвілля. Друга – в тому, що зростаюча гетерогенність окремих територіальних співтовариств призводить до того, яке стає правилом існування «імміграційного суспільства», що створює загрозу традиційній культурній ідентичності.

Разом з тим Г. не обмежується екстенсивним поширенням певних стандартів, системи цінностей, моделей господарювання і політики. Системоутворення, рух до цілісності, передбачає не лише формування загальносистемних рис, а й трансформацію під його впливом якостей окремих елементів. Дедалі очевиднішим це стає в сучасну епоху. Одна з головних особливостей нинішнього етапу Г. полягає в доповненні географічної експансії глобалізаційних процесів їх рухом углиб економіки, суспільства, міжнародних відносин.

Г. – об'єктивний, природний процес становлення єдиної загальнопланетарної техносфери і цілісного світового господарства як найбільш закінченого результату всієї попередньої еволюції капіталізму. Г. означає також формування загальнопланетарного інформаційного поля, яке охоплює всі сфери життєдіяльності людини. Інформаційні й комунікаційні технології в цих умовах стають основою розвитку економіки і управління. Багато в чому завдяки цим технологіям локальні події формуються процесами, відокремленими від них величезними відстанями, а локальна інформація миттєво стає глобальним надбанням.

Геополітичний підхід до розуміння Г. розвиває традиції, закладені в рамках геополітичної глобалістики, засновником якої можна по праву вважати Х. Маккіндера, який ще на початку XX ст. проголосив настання «постколумбової епохи». Його представники розглядають Г. як посилення транспарентності, руйнування національних кордонів, що почалося зі сфери економічних відносин, а потім охопило соціальні, військові, політичні, культурні та інші відносини. Транспарентність міждержавних кордонів перегорнула минулі уявлення про безпеку, про конфлікти і їх урегулювання, про співвідношення зовнішньої і внутрішньої політики, про дипломатію та інші базові проблеми міжнародних відносин. Разом з тим у рамках цього підходу домінує установка на глобальну залученість світових центрів сили до управління цими процесами, причому у своїх національних інтересах. Цінністю підходу є насамперед підкреслення залежності розвитку глобалізації від територіального імперативу розвитку суспільства та конфігурації співвідношення сил у світі.

Цивілізаційний підхід розглядає Г. у широкому цивілізаційному контексті, спочатку з огляду на уявлення про неї як про наслідок *вестернізації*, тобто поши-

рення західної моделі за межами тих регіонів, де вона історично виникла. Але комплексний характер Г., що виявився, не дає змогу ідентифікувати її з простою експансією західної культури і західної свідомості на інший світ. Тому була започаткована спроба з'єднати елементи концепції Г. з концепцією постмодернізму. На тій підставі, що Модерн, будучи породжений Європою, водночас сам породив Європу як соціальну систему, здатну до швидкого і динамічного розвитку, стверджувалася можливість розглядати всю сучасну цивілізацію як породження Модерну, а Г. – як «поширення модернізації». Вважалося, що перехід від Модерну до Постмодерну усуває моноцентричну модель світового устрою, а система, що формується, вже не обмежується одним Західним світом. Звідси – висновок про можливість ідентифікації ери Г. і Постмодерну.

Представники цивілізаційного підходу, які в цьому сенсі стоять на ґрунті історицизму, не бачать у Г. нічого нового, відносячи її початок до XV чи XIX ст. або вважаючи її властивістю людства протягом усієї його історії і навіть умовою його існування. Серед представників цього підходу поширені лінійні уявлення про характер процесу Г., що передбачають розширення, поглиблення, збільшення інтенсивності світових інтеграційних процесів без їх радикальних якісних перетворень. На думку С. Б. Кримського, «розгортання історії як всесвітнього процесу вже виступає фактичною Г. у сферах різнобічної взаємодії народів, країн та локальних цивілізацій. Історія самоздійснюється у напрямі зв'язків її підсистем». Е. А. Азроянц виходить із того, що «історичний процес, представлений як розвиток сукупного соціального організму, спрямований на досягнення граничної цілісності останнього». Весь перебіг реалізації цієї цільової функції, що визначає вектор історичного процесу, він пропонує назвати Г. Тобто Г. постає як головний вектор історичного розвитку людства. Однак не можна не визнати, що розширювальне тлумачення Г. фактично ототожнює її з історичним процесом, розчиняючи в найширших уявленнях про долі людства. При цьому розмиваються відмітні риси Г. як домінуючої тенденції сучасного світового розвитку.

Соціологічний підхід передбачає погляд на Г. як на процес формування глобального суспільства під впливом мереж транснаціональних зв'язків. У цьому контексті розробляється поняття «транснаціональні практики», відмітною рисою яких визнається наявність міжнародних за природою суб'єктів і прозорості кордонів. Ці практики послідовно пронизують економічні, політичні й культурні інститути суспільства, при цьому домінуючим фактором є глобальні вільні ринки і ліберальні економічні відносини. Подібно тому, як ТНК формують транснаціональні практики в економічній сфері, у політичній сфері переважає «транснаціональний капіталістичний клас», а в культурно-ідеологічній – глобальний конс'юмеризм.

Економічний підхід трактує Г. як розширення економічної активності за межі національних і регіональних політичних кордонів за допомогою переміщення капіталів, товарів і послуг, робочої сили, технології й інформації. Його прихильники зазвичай розглядають цей процес як нову стадію розвитку інтернаціоналізації господарського життя, причому для них найбільшою мірою характерне ігнорування розбіжностей Г. і мондіалізації. Вважається, що цей процес виявляється в посиленні взаємозалежності національних економік. Інтернаціоналізація господарської діяльності нині охопила майже весь світ і стала тим самим глобальною, що більшість економістів розглядають на користь тези про Г. як історичний етап інтернаціоналізації. Як другий аргумент якісної специфічності процесу Г. висувається теза про те, що на арені міжнародної економічної взаємодії з появою нових суб'єктів відбулася помітна зміна «правил гри».

У широкому розумінні Г. розглядається у вигляді сукупності таких процесів, як транскордонні потоки товарів, послуг, капіталу, технологій, інформації і міжнародне пересування людей, панівне значення світового ринку для визначення напрямів торгівлі, інвестицій та інших угод на рівні фірм, просторова й інституційна інтеграція ринків і виникнення таких глобальних проблем, як деградація навколишнього середовища, зростання народонаселення, управління якими вимагає глобального співробітництва.

Виникає й інтерпретація Г. як явища, що не обов'язково охоплює всю світову економіку. Професор соціології Каліфорнійського університету М. Кастельс розглядає глобальну економіку як нову історичну реальність, відмінну від світової економіки. Для нього «глобальна економіка – це економіка, в якій ключові компоненти мають інституційну, організаційну і технологічну можливість працювати як єдине ціле в реальному часі чи в якомусь обраному часі у світовому масштабі». Визначаючи Г. як «нову капіталістичну економіку», М. Кастельс зазначає, що вона не поширюється на ті народи, території й індустрії, що не становлять для неї цінності, але її вплив відчутний усюди, бо світові фінансові ринки взаємозалежні й глобальна економіка створює в такий спосіб каркас грошової, фінансової і фіскальної політики в кожній країні. Він вважає, що «більше немає центру і периферії», оскільки мережі нової економіки поширюються всюди.

Екологічний підхід до розуміння Г. полягає в баченні її як процесу, що вписує світову господарську систему у взаємодію з природно-біологічним середовищем і надає цій цілісності нову, соціально-природну якість. На думку його прихильників, криза, суть якої полягає у відносинах людини і природи, людини і техніки, є глобальною за масштабами, вона охоплює проблеми зростання народонаселення, геологічних змін, досягнення економічної рівноваги. Вирішити ці проблеми можна лише на рівні глобальних політичних дій, що передбачають установлення міжнародного процесу соціального контролю.

Політологічний підхід пов'язаний з інтерпретацією Г. як певного світового порядку, що передбачає його певне інституційне оформлення. Політологи пов'язують Г. з народженням нового світового порядку, що розуміється або як світ без гегемонії (Р. Фалк), або як відновлення супергегемонізму (ідеї неоімперіалізму), або як становлення світового громадянського суспільства (Д. Хелд). У рамках цього підходу є як уявлення про Г. як форму світового лідерства, домінування чи панування США в умовах трансформації біполярного світу в багатополярний, так і уявлення про об'єктивний характер процесу Г. як якісно новий етап світового розвитку, незначною мірою зумовленого егоїстичною політикою окремих країн чи груп держав.

У. Бек осмислює Г. як політизацію, тобто ступінь інтеграції світового суспільства, що відбулася, стає основою переорієнтації і реорганізації політичного простору. Це передбачає, на його думку, відмову від ототожнення держави із суспільством і положення про суто територіальний зв'язок держави і суспільства. Г. має на увазі світове суспільство без світової держави і без світового уряду, нема жодної гегемоністської влади і міжнародного режиму. У новій глобальній ситуації «ексклюзивна протиставленість одне одному за зразком націй змінюється інклюзивною протиставленістю як ніш, місць, "провінцій" світового суспільства».

Для політологічного підходу до Г. важливо, що під час цього процесу в міжнародному житті стверджуються нові центри прийняття політичних рішень, здатні не просто впливати на правила «глобальної гри», а навіть визначати

нові правила. Насамперед ідеться про деконструкцію традиційних уявлень про суверенітет держав і обмеження їхнього статусу основних міжнародних акторів.

Разом з тим достатньо поширені думки про кон'юнктурність поняття «Г.». Окремі дослідники взагалі заперечують реальність феномена Г. Є й думка про те, що це більше питання віри: ті, хто вірить у Г., вважають, що вона відкриває нові можливості й обіцяє великі переваги, а ті, хто не вірить, відзначають тіньові сторони Г.

Г., із завершенням на початку XX ст. Колумбової епохи, демографічним бумом та інформаційно-комунікаційною революцією, стала необоротною, головною тенденцією світового розвитку. Однак водночас вона перетворилася на об'єкт активних впливів з боку її учасників – носіїв різних, несумірних цінностей та інтересів. Кожен з них певною мірою намагався долучитися до управління глобалізаційними процесами. З цим пов'язано зростання значення політико-управлінського виміру Г. Розпочавшись переважно як економічний процес, поступово осмислюючись як соціокультурна реальність, Г. лише в останнє десятиліття у XX ст. проявилась у політичному вимірі. Лише нині проблема Г. управління стала предметом значного наукового і політичного інтересу. Постановка цієї проблеми та спроби її вирішення пов'язані з формуванням у глобалізаційному процесі економічної системи глобалізму.

Г. інтенсивно «опановує» політичний простір, набуваючи рис політичного мегапроекту. Мета останнього – створити універсальну, глобальну регуляторну систему, здатну виконувати функції підтримання керованих параметрів світового розвитку, реагувати на кризові ситуації, попереджати їх виникнення, формувати спільний простір норм, цінностей і стандартів людського життя у глобальному світі.

М. А. Шепєлєв

ГЛОБАЛІЗМ – 1) тип свідомості (або планетарна свідомість), що виникає у процесі глобалізації; 2) політична ідеологія певних соціальних сил, що прагнуть спрямувати глобалізаційні процеси у власних інтересах.

Для Г. у другому розумінні характерно декларування стратегії глобалізації як єдино можливої перспективи еволюції людського розуму, пов'язаної з ідеєю виживання людства. Він створює певний ідеологічний образ майбутнього і відповідно до нього перебудовує соціальну дійсність. Стверджується неминучість виникнення ситуацій, коли відбувається структурування учасників глобалізаційного процесу на ініціаторів і лідерів процесу, що виступають його рушійними силами і гарантами ідентичності; лояльних до ідеології процесу і готових стати його учасниками; індиферентних до процесу або таких, що обирають ескапістську лінію поведінки; опонентів або противників стратегії процесу, що пропонують альтернативні рішення або заперечують ідеологію процесу в цілому. Далі прямо чи непрямо обґрунтовується необхідність «Іншого» як «зовнішньої загрози» та необхідного структурного елементу самого глобалізаційного процесу, що стає чинником консолідації його учасників. Нарешті, доводиться необхідність відкритості локальних просторів і часових ситуацій перед стратегією глобалізації, що насправді набуває вигляду виправдання втручання у справи інших країн як тих, хто поділяє домінуючу стратегію глобалізації, так і тих, хто її заперечує.

Ідеологія Г. схильна до самореференції майже суто у перформативній модальності, тобто виражає себе не просто як єдино можлива, але взагалі не передбачає навіть можливості інших способів мислення, здатних претендувати на такий самий високий рівень ідентичності, що є типовою властивістю ідеологічних конструкцій. Це особливо небезпечно через яскраве політико-прагматичне, утилітаристське спрямування Г., який претендує на роль «метафізики історії», фундаментальної філософської підвалини історичного розуму. Ідеологія Г. владно прагне утвердитись як нова «наукова ідеологія». Це призвело до того, що неоліберальні стандарти Г. стали некритично розглядатись як синоніми наукової істини.

Г. розглядається також як нова економічна і соціальна система, в основі якої – т. зв. глобальна тріада: «Глобальні держави – глобальні корпорації – глобальні міжнародні організації». Основними її характеристиками є: глобальні відкриті ринки за умови автономії постіндустріального господарства як єдиного полюса господарської моці; всезростаюча залежність глобальної економічної ситуації від ситуації у країнах – лідерах глобалізації; домінування глобальних держав і глобальних корпорацій як основних елементів системи глобалізму, взаємодія яких утворює свого роду воєнно-економічний симбіоз; силова інтеграція, геоекономічні війни та глобальна добровільно-примусова координація національних стратегій і політик як основні способи підтримання єдності системи; глобальна дискримінація, глобальна експлуатація інформаційно-інтелектуальних ресурсів, фінансово-економічний та соціальний тероризм глобальних держав і глобальних корпорацій. Технологічною її основою можна вважати новітні інформаційно-телекомунікаційні технології, економічною – відокремлення виробництва прибутку від виробництва реальних благ, а соціальною – споживацьку конкуренцію, яка створює цілком атомізоване, соціально поляризоване суспільство, свого роду асоціальні джунглі – царство «одновимірної людини» (Homo oeconomicus).

Економічна система Г. через логіку конкурентного процесу має олігополістичний характер. Політична й економічна олігополія утворена великими державами, що відіграють визначальну роль у світовій політиці. Світові «олігархи» можуть чинити вплив на світову систему лише у взаємодії з великими транснаціональними корпораціями, штаб-квартири яких розташовані в центрах олігополії. Центри світової олігополії пов'язані між собою диверсифікованими й дедалі ефективнішими відносинами, що супроводжуються гострою конкуренцією. Кожний з цих центрів стимулює, контролює й експлуатує периферію.

В умовах Г. вперше в історії людства виникла ситуація, коли у народів світу з'явилися загальні інтереси, які отримують моральну санкцію в новій системі цінностей, що набувають універсального значення. Саме наявність загальних проблем, спільних викликів підсилюють необхідність у політиці світового порядку. Задоволення цієї потреби лежить в основі зростання вимог глобалізації управління, упорядкування глобальної ринкової і соціальної стихії.

М. А. Шепєлєв

ГЛОБАЛІСТИКА – галузь наукового знання, пов'язана з дослідженням сутності й динаміки становлення глобальної цілісності світобуття, виникнення якої зумовлено формуванням міждисциплінарного синтезу в процесі дослідження глобальних проблем і процесів сучасності.

Висунення Г. на перший план було пов'язане з необхідністю осмислення суперечностей, що загострилися до цього часу, та інших проблем глобального масштабу. Сам термін «глобальні проблеми» уперше з'явився на Заході в 60-ті рр. XX ст., там само вперше була дана їх сучасна інтерпретація. Західні вчені почали спроби за допомогою природничо-наукових методів і комп'ютерної техніки відповісти на питання про шляхи вирішення глобальних проблем, що привело до появи глобального моделювання. Його ініціатором став Римський клуб, до якого сходить перше, вузьке розуміння предметного поля Г., що окреслює його межі вивченням глобальних проблем.

Воно ґрунтувалося на застосуванні глобальних підходів до масштабних, комплексних світових проблем, які відображають зростаючу взаємозалежність усіх країн світу, з акцентом на довгострокових наслідках цих проблем. Г. представлялася в основному як певний напрям наукових досліджень глобальних проблем сучасності.

У першій половині 80-х рр. XX ст. радянські «системники» розробили поняття «глобальна системна спільність» людства, чим був зроблений важливий внесок у формування Г. як галузі наукового знання. Вони уявляли глобальну систему як сукупність структур і процесів життєдіяльності людства і природи в їх взаємодії. Висновок про системний характер глобальних проблем сучасності з необхідністю підводив до розгляду логіки системного процесу їхнього розвитку, його основ і механізмів. Цим передбачається висування в центр уваги Г. феномена глобалізації, а в більш широкому плані – динаміки становлення світоцілісності.

Такі зрушення були багато в чому пов'язані з виникненням школи універсального еволюціонізму, чи школи глобальної екології, під керівництвом М. М. Мойсеєва, в основі якої лежала ноосферна концепція В. І. Вернадського. Представники цієї школи критикують позицію Римського клубу за уявлення про пасивну роль природи і таку саму пасивну реакцію на результати діяльності людини, закликаючи враховувати зворотну реакцію біосфери на процеси світового розвитку. Вони обстоюють ідею конструктивної коеволюції глобального людського суспільства і біосфери, що приведе до формування ноосфери і ноосферної цивілізації.

Тим самим відбувся перехід від протиставлення суспільства і «навколишнього середовища» до ідеї історичної взаємодії елементів світоцілісності, що включає географічні, біологічні, соціальні й інтелектуальні структури. З цих позицій Г. пов'язана з уявленнями про єдиний взаємозалежний світ – земну ноосферну цивілізацію і предметом її вивчення стає єдність Землі (біогеоценозу), людства і суспільства. У центр досліджень ставляться проблеми самоорганізації, а також екологічні й еволюційні кризи, причому Г. постає як узагальнена наука про сучасний світ, підпорядкована ідеї збереження земної цивілізації.

Отже, поряд з вузьким розумінням предметного поля Г., що обмежує його аналізом глобальних проблем, виник інший підхід, орієнтований на вивчення глобальної цілісності світобуття. Він пов'язаний також із традиціями світ-системного аналізу і культурологічним поворотом у науці у 80-ті рр. XX ст. У 90-ті рр. рамки економо- і культуроцентризму стають вузькими й поширюються теорії, що відображають поліфундаментальність планетарного універсуму. Так, М. О. Чешков обґрунтовує інтегральний антропосоціогенетичний підхід, згідно з яким ядро глобальної спільності утворюють три необхідно співвіднесені начала: природне, соціальне і діяльнісне.

Нині всі глобальні дослідження виходять з визнання їх об'єктивної передумови – глобальної світоцілісності як феномена сучасної дійсності. Її наявність виявляється як в універсальному характері глобальних процесів, так і в специфічній системі взаємозалежних глобальних проблем, саме існування яких, як і потреба в їх розв'язанні, диктують необхідність формування планетарної свідомості людства як єдиного суб'єкта світового розвитку. В основних концепціях Г. світ складається з двох елементів – біосфери і людства, причому ця наука розвивається в напрямі конструювання моделі керованої взаємодії в рамках системи: Людина – Глобальне суспільство – Природа – Космос.

У 80–90-ті рр. XX ст. глобальні дослідження починають впливати на політичні рішення, прийняті на рівні як національних держав, так і світового співтовариства в цілому. Вони відбилися в декількох десятках документів міжнародного права, які є інструментами «м'якого права» (Всесвітня хартія природи (1982), Декларація Ріо (1992) і Порядок денний на XXI століття (1992)) і в міжнародних угодах (Конвенція ООН про зміну клімату (1992), Конвенція про біологічну розмаїтість (1992) тощо). На межі тисячоліть з'явилися і численні глобальні документи, що претендують на визначальну роль у формуванні стратегії світового розвитку в XXI ст. Серед них «Глобальна громадянська етика» (1995), «Загальна етика» (1997), «Універсальна декларація людської відповідальності» (1997), «Декларація культури Миру» (1999). Протягом 90-х років, відразу ж після проведення Саміту Землі, під егідою Ради Землі і Міжнародного Зеленого Хреста велася робота над Хартією Землі (Декларацією прав природи) – комплексним документом, що інтегрував багато глобалістських ідей останніх десятиліть.

Серед найважливіших наукових завдань Г. – розкриття витоків та внутрішніх механізмів і закономірностей глобалізації, її соціально-політичного сенсу та можливостей політичних суб'єктів активно впливати на її спрямованість відповідно до своїх інтересів. Вони вимагають пошуку адекватної методологічної бази, покликаної поєднати осмислення принципових мегатенденцій світового розвитку з урахуванням потреб їх коригування згідно з національними інтересами.

М. А. Шепєлєв

ГЛОБАЛІСТИКА ПОЛІТИЧНА – галузь глобалістики, що досліджує глобальний вимір світу політики, тобто політичні структури та відносини, які формуються у глобальному суспільстві, зокрема проблеми глобальної влади, лідерства та управління, а також глобальної політичної культури.

Наявність специфічного предмета Г. п. визначається тим, що владні відносини є універсально притаманними суспільній організації людства на всіх її рівнях, а владний імператив визначає природу людини як суспільної істоти. Боротьба за владу з метою одержання певних ресурсів є об'єктивним і закономірним процесом світового розвитку. На відміну від боротьби за існування у природному середовищі, у суспільстві вона є керованою з боку людини як її суб'єкта. У світовому історичному процесі відбувалась поступова концентрація управління виробничими силами людства з одночасною тенденцією до побудови глобальної соціальної системи, що спирається на світовий поділ праці, підпорядкований єдиному міжрегіональному центру управління.

Ця система є універсальною, абстрактною і знеособленою. У цьому сенсі вона реалізує принципи державної організації у міжнародному житті. Як у процесі розвитку державності величезна адміністративно-бюрократична організація поступово завойовувала певну автономію в плані самостійного визначення курсу суспільного розвитку, так і нова, породжена державами міжнародна бюрократія стає дедалі самостійнішою. На відміну від державної влади, вона не має монополії над засобами насильства, тим більше не має самостійних джерел фінансування, а отже, повністю залежить від кредиту довіри з боку учасників глобального суспільства. Саме тому в глобальному суспільстві боротьба за владу – насамперед боротьба за визнання легітимності політичної дії суб'єкта міжнародних відносин.

Г. п. виходить з того, що результатом сучасних процесів глобалізації стала поява перших суб'єктів світової економіки і політики (ТНК, держав, міжурядових організацій), сполучення інтересів, здібностей і можливостей яких дає їм можливість діяти глобально в одній чи декількох сферах на повсякденній основі («суб'єктів світових відносин»). Вибудовування такого роду відносин стає засобом глобального управління світовим розвитком. Цю тенденцію можна розглядати

як найважливішу тенденцію у політико-управлінському вимірі глобалізації.

Як й інші суспільні науки, Г. п. належить до мультипарадигмальних наук, оскільки в ній важко вирізнити домінуючу наукову парадигму. В ній реалізується більшість наявних у суспільних науках парадигм — світоглядних, натуралістичних (насамперед геополітична), історичних, соціальних (насамперед цивілізаційна та світосистемна) й іманентнополітичних (такі як конфліктно-консенсусна парадигма). Але для Г. п. фундаментального значення набувають передусім ті наукові парадигми, котрі, маючи певні пізнавальні переваги одна щодо одної, кожна по-своєму витлумачують сутність і природу глобального виміру світу політики, інтерпретують основоположні джерела його розвитку, розкривають його внутрішні та зовнішні зв'язки, визначають масштаби і форми глобалізації політичного.

Г. п., хоч і є досить молодою наукою, має тривалу передісторію (так званий допарадигмальний період існування), коли формувались уявлення про передумови, можливості та специфіку здійснення глобальної влади. Цей період пов'язаний з інтелектуальною традицією мондіалізму, яка є втіленням нормативно-ціннісного підходу.

М. А. Шепєлєв

ГЛОБАЛЬНА ДЕРЖАВА — держава «першого порядку», сферою життєво важливих інтересів якої є світ у цілому і поведінка якої визначає спрямованість і характер міжнародних відносин і геостратегічної ситуації у глобальному світі. Г. д. — складова т. зв. глобальної тріади (Г. д. — глобальні корпорації — глобальні міжнародні організації), що є інституційною основою системи глобалізму. Г. д. характеризуються глобальною активністю, що може мати характер як лідерської, так і гегемоніальної.

Г. д. сьогодні — не відкриті транснаціональні, а майже автаркічні держави з глобальними сферами впливу і глобальним простором експансіоністської активності в економічній, воєнно-стратегічній, політичній або культурній сферах. Автаркічність Г. д. теоретично могла б розглядатись як стабілізуючий чинник глобального розвитку, однак ця стабільність підривається зростанням прірви між замкненим постіндустріальним світом та відкритими для його експансії суспільствами Не-Заходу. Г. д. ініціюють дії у напрямі створення глобального інституційного середовища, але прагнуть зберегти звичні владні повноваження і використовувати традиційні методи управління, спрямовуючи активність недержавних акторів відповідно до своїх інтересів. Як усі закриті структури, вони виграють від відкритих «правил гри», які самі й утверджують у зовнішньому середовищі. Ідеологічним знаряддям цієї стратегії є мондіалізм.

Статус Г. д. нині належить Сполученим Штатам Америки. Питання про можливість визнати такий статус за іншими державами (Росією, Китаєм, Великобританією чи Францією) є дискусійним.

Є. М. Суліма

ГЛОБАЛЬНА КУЛЬТУРА — 1) соціокультурні норми, цінності, принципи, технології, практики та процеси, які характеризуються тенденціями до уніфікації та стандартизації осягнення та перетворення світу в планетарному масштабі; 2) сукупність транслокальних і транснаціональних культур як наслідків глобалізації світу; 3) особлива, породжена процесом консолідації світових медіа-систем, космополітична, комерціалізована, гомогенна культура, відокремлена від національних культур; 4) чинник легітимації геополітики провідних держав світу, що створює інтерпретаційну матрицю, пресуппозицію для перекодування порушення національних суверенітетів у формат відстоювання прав і свобод людини та утвердження загальнолюдських цінностей; 5) позаісторичний, штучно створений ідеологічний конструкт, що активно пропагується та впроваджується зусиллями ЗМІ та сучасними технологіями легітимації.

Г. к. складається з вичленованих з контексту фрагментів національних культур і є джерелом стандартизованої продукції, уніфікованих людських інтересів, цінностей і змістів. Іноді її розглядають як свого роду перемикач кодів між локальними культурами, а провідну роль над такими структурами не виокремлюють. Г. к. характеризується суперечливим сполученням взаємовиключних тенденцій персоналізації і деперсоналізації. З одного боку, небувале в історії звеличування принципів гуманізму, утвердження цінності життя кожної окремої людини, ліберальний примат особистості над суспільством, індивідуальних інтересів над суспільними, а з іншого — дедалі більша уніфікація як особистості, так і культури під натиском всеосяжної стандартизації і технократизації життя. Навмисно різке протиставлення «масового» й «індивідуального» є стрижневим принципом Г. к. як вищої форми сучасної масової культури. Максимальна стандартизованість продуктів культури маскується псевдоіндивідуальним способом їх споживання, безликість і анонімність культурної індустрії сусідять з культом «зірок» і «великих імен». Нестримна експансія Г. к., орієнтованої на «всіх» і «ні на кого окремо», настільки успішна саме за цією причиною.

Суперечливість розуміння Г. к. визначила різноманітність її інтерпретацій, які відобразилися в теоретичних концепціях, запропонованих у працях Р. Робертсона, П. Бергера, С. Хантінгтона, Е. Д. Сміта, А. Аппадурая. Ці концепції репрезентують два протилежні підходи до розуміння Г. к. У рамках першого підходу, ініційованого Р. Робертсоном, феномен глобальної культури визначається як органічний наслідок універсальної історії людства, що вступило у XV ст. у добу глобалізації. Глобалізація осмислюється Р. Робертсоном як процес стискування світу, його перетворення на єдину соціокультурну цілісність. Цей процес має два основні вектори розвитку — глобальна інституалізація життєвого світу і локалізація глобальності. У межах другого підходу, представленого концепціями Е. Д. Сміта та А. Аппадурая, феномен Г. к. тлумачиться як позаісторичний, штучно створений ідеологічний конструкт, що активно пропагується та впроваджується за допомогою ЗМІ і сучасних технологій легітимації. Г. к. — дволикий Янус, породження американського та європейського бачення всесвітнього майбутнього світової економіки, політики, релігії, комунікації і соціальності.

У контексті заданого Р. Робертсоном підходу Г. к. — соціокультурний вимір глобалізації, що осмислюється як серії емпірично фіксованих змін, різнорідних, але поєднаних логікою перетворення світу на єдиний соціокультурний простір. Вирішальна роль у систематизації глобального світу відводиться глобальній людській свідомості. Р. Робертсон вирізняє п'ять фаз соціокультурного оформлення глобалізації: зародкову, початкову, фазу зльоту, боротьби за гегемонію і фазу невизначеності.

Перша, зародкова, фаза припадає на XV — початок XVIII ст. і характеризується формуванням європейських національних держав. Саме в ці століття культурний акцент робиться на концепціях індивідуального і гуманістичного, впроваджується геліоцентрична теорія світу, розвивається сучасна географія, поширюється григоріанське літочислення. Друга, початкова, фаза починається з середини XVIII ст. і триває аж до 1870-х рр. Вона маркірована зсувом культурного акценту в бік гомогенізації й унітарної державності. У цей час викристалізовуються концепції формалізованих міжнародних відносин, стандартизованого «громадянина-індивіда» і людства. Згідно з Р. Робертсоном, саме для цієї фази характерне обговорення проблеми прийняття неєвропейських суспільств

в інтернаціональне суспільство і поява теми «націоналізм/інтернаціоналізм». Третя, фаза зльоту – з 1870-х рр. і до середини 1920-х рр. – включає концептуалізацію «національних суспільств», легітимізацію ідей національної і особистої ідентичностей, входження деяких неєвропейських суспільств в «інтернаціональне суспільство», міжнародну формалізацію ідей про людство. Саме в цієї фазі виявляється збільшення кількості та швидкості глобальних форм комунікації, виникають екуменістичні рухи, міжнародні олімпійські ігри, Нобелівська премія, поширюється григоріанське літочислення. Четверта фаза боротьби за гегемонію, починається у 1920-ті рр. і завершується до середини 1960-х рр. Зміст її утворюють міжнародні конфлікти, пов'язані зі способом життя, під час яких природа і перспективи гуманізму позначаються образами Голокосту і вибухом ядерної бомби. П'ята, фаза невизначеності – з 1960-х рр. і далі, через кризові тенденції 1990-х рр. – збагатила історію глобалізації зростанням глобальної свідомості, гендерними, етнічними і расовими нюансами концепції індивідуального, активним просуванням доктрини «прав людини». Події цієї фази обмежуються, за Р. Робертсоном, висадкою американських астронавтів на Місяці, падінням геополітичної системи біполярного світу, зростанням інтересу до світового громадянського суспільства і світового громадянина, консолідацією глобальної медіасистеми.

Вінцем соціокультурної історії глобалізації є, згідно з моделлю Р. Робертсона, феномен глобального людського стану. Соціокультурна динаміка подальшого розвитку цього феномена представлена двома напрямами, взаємозалежними та взаємодоповнюваними. Глобальний людський стан розвивається у напрямі гомогенізації і гетерогенізації соціокультурних зразків. Гомогенізація – глобальна інституціалізація життєвого світу, що розуміється Р. Робертсоном як організація локальних взаємодій за безпосередньою участю та під контролем світових макроструктур економіки, політики і мас-медіа. Глобальний життєвий світ формується і пропагується ЗМІ як доктрина «загальнолюдських цінностей», що має стандартизоване символічне відображення і певний «репертуар» естетичних і поведінкових моделей, призначених для індивідуального користування. Другий напрям розвитку – гетерогенізація – локалізація глобальності, тобто рутинізація міжкультурної і міжнаціональної взаємодії через включення іншокультурного, «екзотичного» в текстуру повсякденності. Крім того, локальне освоєння глобальних соціокультурних зразків споживання, поведінки, самопрезентації супроводжується «каналізацією» конструктів глобального життєвого простору.

Р. Робертсон упроваджує поняття «глокалізація», щоб зафіксувати ці два магістральні напрями соціокультурної динаміки процесу глобалізації. Крім того, він вважає необхідним говорити і про тенденції цього процесу, тобто про економічний, політичний і культурний виміри глобалізації. І в цьому контексті культурною глобалізацією він називає процеси світової експансії стандартних символів, естетичних і поведінкових зразків, продукованих західними ЗМІ і ТНК, а також інституалізацію світової культури у формі мультикультуральності локальних стилів життя. Основні положення цієї концепції послужили виникненню цілого напряму дискурсу про Г. к., націленого переважно на науково достовірне обґрунтування ідеологічно ангажованої версії глобалізації.

У рамках заданого Р. Робертсоном підходу глобальна культура розглядається в концепції «культурної динаміки глобалізації», запропонованій П. Бергером і С. Хантінгтоном. Поняття «Г. к.» вибудовується ними відповідно з науково закріплених критеріїв віднесення того чи іншого феномена суспільного життя до розряду фактів соціокультурного

життя. Так, П. Бергер та С. Хантінгтон заявляють, що вихідним для їх концепції є саме поняття «культура», що визначається в загальноприйнятому соціально-науковому значенні слова, тобто як «вірування, цінності й спосіб життя звичайних людей у їх повсякденному існуванні». Далі вони виявляють історико-культурні передумови глобальної культури, її елітарний та популярний рівні функціонування, її носіїв, просторово-часові характеристики, динаміку розвитку. Глобальна культура, як вважають П. Бергер та С. Хантінгтон, – плід «еллiністичної стадії розвитку англо-американської цивілізації». Американська за ґенезою та змістом Г. к. жодним чином не пов'язана з історією США. Більше того, П. Бергер і С. Хантінгтон наполягають, що феномен глобальної культури неможливо пояснити за допомогою поняття «імперіалізм». Головним чинником її виникнення і планетарного поширення слід вважати американську англійську мову – койне (спільну мову) загальноісторичної стадії англо-американської цивілізації. Це нове койне, будучи мовою міжнародного спілкування (дипломатичного, економічного, наукового, туристичного, міжнаціонального), транслює «культурний пласт пізнавальних, нормативних і навіть емоційних змістів» нової цивілізації.

Г. к., як і жодна інша культура, виявляє, згідно з П. Бергером і С. Хантінгтоном, два рівні свого функціонування – елітарний та популярний. Її елітарний рівень представлений практиками, ідентичністю, віруваннями і символами міжнародного бізнесу і клубів міжнародних інтелектуалів. Популярний рівень – культура масового споживання. Зміст елітарного рівня глобальної культури становлять «давоська культура» (термін Хантінгтона) і клубна культура західних інтелектуалів. Її носії – «спільноти честолюбних молодих людей, що займаються бізнесом та іншими видами діяльності», мета життя яких бути запрошеними в Давос (швейцарський міжнародний гірський курорт, де щороку проводяться економічні консультації на вищому рівні). В «елітарний сектор» Г. к. П. Бергер і С. Хантінгтон включають також «західну інтелігенцію», яка створює ідеологію Г. к., що втілюється у вченні про права людини, концепціях фемінізму, захисту навколишнього природного середовища і мультикультуралізму. Продуковані західною інтелігенцією ідеологічні конструкції тлумачаться П. Бергером і С. Хантінгтоном як нормативні правила поведінки і загальноприйняті уявлення глобальної культури, які неминуче мають бути засвоєні всіма тими, хто хоче домогтися успіху на поприщі елітної інтелектуальної культури. На думку П. Бергера і С. Хантінгтона, головними носіями Г. к. є американці, а не деякі «космополіти з вузькомісцевими інтересами». Усі інші, неамериканські, бізнесмени й інтелектуали мають поки лише задовольнятися надією стати причетними до глобальної культури.

Народний, популярний рівень Г. к. – масова культура, яку просувають західні комерційні підприємства, переважно громадського харчування, торгові та розважальні (Adidas, McDonald, McDonald's Disney, MTV і т. ін.). Носіями масової культури П. Бергер і С. Хантінгтон вважають широкі народні маси споживачів. П. Бергер пропонує ранжувати носіїв масової культури відповідно до критерію причетного і непричетного споживання. Цей критерій, за переконанням П. Бергера, допомагає виявити обраність одних і повну непричетність інших, оскільки «причетне споживання» в його трактуванні – знак невидимої благодаті. Таким чином, причетність до споживання цінностей, символів, вірувань та іншої західної масової культури виступає в цій концепції як ознака богообраності. Непричетне споживання передбачає «баналізацію» споживання, злісне манкірування рефлексією про його глибокий символічний смисл. За П. Бергером,

споживання, позбавлене божественної благодаті, – використання продуктів масової культури за їх прямим призначенням, коли поїдання гамбургерів та носіння джинсів стає звичайним і втрачає первісний смисл долучення до стилю життя обраних, до певної благодаті. Масова культура, за П. Бергером та С. Хантінгтоном, впроваджується і поширюється зусиллями масових рухів найрізноманітнішого типу: феміністок, екологів, борців за права людини. Ідеологією Г. к. слід вважати індивідуалізм, що допомагає знищувати панування традиції і духу колективізму, реалізувати кінцеву цінність Г. к. – особисту свободу.

Розглядаючи динаміку розвитку Г. к., П. Бергер і С. Хантінгтон говорять про «гібридизацію», «альтернативну глобалізацію» і «субглобалізацію» як тенденції її розвитку. Перша тенденція гібридизації розуміється як навмисний синтез західних і місцевих культурних особливостей у сфері бізнесу, економічних практик, релігійних вірувань і символів. В основу такого трактування процесів упровадження ідеологем і практик глобальної культури в текстуру національних традицій покладена градація культур на «сильні» і «слабкі», запропонована С. Хантінгтоном. Сильними культурами він називає всі ті, які здатні до творчого пристосування культури, тобто перероблення зразків американської культури на основі власної культурної традиції. Культури країн Східної і Південної Азії, Японії, Китаю і Індії він відносить до сильних, а африканські культури і деякі культури країн Європи – до слабких. Отже, термін «гібридизація» відсилає до позадискурсивних, аксіологічних постулатів про обраність одних культур та нікчемність інших. Звідси можна зробити висновок, що гібридизація – не тенденція, а продуманий геополітичний проект гри на виживання.

Друга тенденція динаміки розвитку Г. к. – альтернативна глобалізація, що визначається як глобальні культурні рухи, які виникають за межами Заходу і справляють на нього сильний вплив. Ця тенденція свідчить, за П. Бергером і С. Хантінгтоном, про те, що модернізація, яка породила західну модель глобалізації, є обов'язковим етапом історичного розвитку всіх країн, культур і народів. Альтернативна глобалізація, таким чином, – історичний феномен незахідних цивілізацій, що досягли у своєму розвитку етапу сучасності. П. Бергер і С. Хантінгтон вважають, що ці інші моделі глобалізації, як і англо-американська глобальна культура, мають елітарний і популярний рівні функціонування. Саме в середовищі незахідної еліти виникли світські й релігійні рухи альтернативної глобалізації. Проте практичний вплив на спосіб життя панівної у світі Г. к. можуть справляти лише ті з них, які пропагують сучасність, альтернативну національним культурним традиціям, – демократичну і віддану католицьким релігійним і моральним цінностям.

До третьої тенденції розвитку Г. к. – субглобалізації – П. Бергер і С. Хантінгтон зараховують рухи, що мають регіональний розмах і сприяють зближенню суспільств. Запропоновані ними ілюстрації субглобалізації такі: «європеїзація» пострадянських країн, азійські ЗМІ, створені за зразком західних, чоловічі кольорові сорочки з африканськими мотивами (сорочки Мандели). Ці елементи субглобалізації, на їхню думку, не входять до складу глобальної культури, а є лише посередниками між нею та місцевими культурами. Отже, концепція Г. к., запропонована П. Бергером та С. Хантінгтоном, – яскравий приклад геополітичного програмування, ідеологічна модель, легітимізована засобами наукового дискурсу.

Принципово інше розуміння Г. к. запропоноване у концепціях Е. Д. Сміта та А. Аппадурая. Цей феномен і супутні йому процеси глобалізації культур і культурної глобалізації трактуються у рамках цього напряму як ідеологічні конструкти,

похідні від реального функціонування світової економіки і політики. Разом з тим автори роблять спробу осмислення історичних передумов і онтологічних основ запровадження цієї ідеологічної конструкції в текстуру повсякденності.

Запропонована Е. Д. Смітом концепція глобальної культури вибудовується через методологічне і змістове протиставлення науково фундованого поняття «культура» образу «Г. к.», що ідеологічно сконструйований і пропагований ЗМІ як реальність глобального масштабу. Е. Д. Сміт зауважує, що в розмаїтті концепцій і трактувань культури незмінно відтворюється її визначення як колективного способу життя, репертуару вірувань, стилів, цінностей і символів», закріплених в історії суспільств. В історичній реальності можна говорити лише про культури, обмежені соціальним часом і простором, територією проживання конкретної етноспільноти, нації, народу. У контексті цього ідея «Г. к.» видається Е. Д. Сміту абсурдною, оскільки відсилає вченого до порівняння міжпланетного характеру.

На думку Е. Д. Сміта, якщо спробувати вслід за Р. Робертсоном помислити глобальну культуру як деяке штучне середовище людського виду ссавців, то і в цьому випадку можна знайти разючі розбіжності у способах життя і віруваннях сегментів людства. На противагу прибічникам трактування процесу глобалізації як історично закономірного, що увінчується виникненням феномена Г. к. Е. Д. Сміт вважає, що більш виправдано говорити про ідеологічні конструкти і концепції, органічні для європейських суспільств: концепції «національних держав», «транснаціональних культур», «Г. к.». Саме ці концепції були породжені західноєвропейською думкою в її прагненнях вибудувати деяку універсальну модель історії розвитку людства. Висунутій Р. Робертсоном моделі соціокультурної історії глобалізації Е. Д. Сміт протиставляє огляд основних етапів становлення європейсько-американської ідеологеми транснаціональності людської культури. Він доводить, що онтологічну основу цієї ідеологеми становить культурний імперіалізм Європи і США як органічний наслідок воістину глобальних економічних і політичних претензій цих країн на всесвітнє панування. Соціокультурна динаміка формування образу Г. к. трактується Е. Д. Смітом як історія формування ідеологічної парадигми культурного імперіалізму – розширення етнічних і національних «сентиментів і ідеологій – французьких, британських, російських і т. ін.» до всесвітніх масштабів, нав'язування їх як загальнолюдських цінностей і досягнень всесвітньої історії.

Згідно з Е. Д. Смітом, Г. к. еклектична, універсальна, позачасова і технічна – це культура, що конструюється. Вона навмисно конструюється з метою легітимації глобалізованої реальності економік, політик і комунікацій. Її ідеологами є країни, що просувають культурний імперіалізм як певний загальнолюдський гуманістичний ідеал. Е. Д. Сміт доводить, що глобальна культура не є конструктом культурної ідентичності, не має популярного рівня функціонування, характерного для будь-якої культури, немає у неї і елітарних носіїв. Рівні функціонування глобальної культури репрезентовані надлишком стандартизованих товарів, сумішшю денаціоналізованих етнічних і народних мотивів, серіями генералізованих «людських цінностей і інтересів», однорідним вихолощеним науковим дискурсом про смисл, взаємозалежність систем комунікацій, які є базою для всіх її рівнів і компонентів. Глобальна культура – відтворення культурного імперіалізму у всесвітньому масштабі, вона байдужа до конкретних культурних ідентичностей та їх історичної пам'яті. Головною онтологічною перешкодою на шляху конструювання глобальної ідентичності та глобальної культури є історично закріплені національні культури.

У своїй концепції А. Аппадураї робить спробу соціально-антропологічного аналізу «Г. к.». Він вважає, що впровадження цього поняття необхідне для аналізу змін, що відбулись у світі за останні десятиріччя. Феномен «Г. к.» А. Аппадураї осмислює у часовому та просторовому аспектах. В аспекті розгортання Г. к. у часі вона є синхронізацією минулого, сьогодення й майбутнього різних локальних культур. Злиття трьох модусів часу в єдине розширене сьогодення Г. к. стає реальним тільки у вимірі сучасності світу, що розвивається за моделлю громадянського суспільства й модернізації. У контексті проекту глобальної модернізації сьогодення розвинутих країн (насамперед Америки) трактується як майбутнє тих країн, що розвиваються, тим самим їхнє сьогодення розміщується в минулому, що ще не відбулося в реальності. Говорячи про простір функціонування глобальної культури, Аппадураї зауважує, що він складається з елементів, «осколків реальності», які з'єднуються через електронні засоби зв'язку й мас-медіа в єдиний сконструйований світ – «скейп». Термін «скейп» впроваджується для позначення того факту, що обговорювана глобальна реальність не дана в об'єктивних відносинах інтернаціональних взаємодій суспільств і національних держав, етноспільнот, політичних і релігійних рухів. Вона «уявляється», конструюється як загальне «культурне поле», що не знає державних кордонів, не прив'язане до жодної з територій, не вичерпується історичними рамками минулого, сьогодення або майбутнього. Такий, що вислизає, перебуває в постійному русі нестійкий простір ідентичностей, комбінованих культурних образів, ідеологій без часових і територіальних меж і є «скейп». Г. к. Аппадураї бачить як мінливу комбінацію взаємодії з п'яти конструйованих просторів.

Г. к. з'являється у таких п'яти вимірах: етнічному, технологічному, фінансовому, електронному й ідеологічному. Термінологічно вони позначені як етноскейп, техноскейп, фінансскейп, медіаскейп і ідеоскейп. Перший і основний її компонент – етноскейп – конструйована ідентичність різноманітних мігруючих співтовариств. Мігруючі потоки соціальних груп і етноспільнот становлять туристи, іммігранти, біженці, емігранти, іноземні робітники. Саме вони формують простір «уявлюваної» ідентичності глобальної культури. Загальна характеристика цих мігруючих людей і соціальних груп – перманентний рух у двох вимірах. Вони рухаються в реальному просторі світу територій, що мають державні кордони. Відправний пункт такого руху – конкретний локус – країна, місто, село, позначуваний як «батьківщина», а кінцеве пристановище завжди тимчасове, умовне, мінливе. Проблематичність установлення кінцевого пункту, локусу, території цих співтовариств зумовлена тим, що в межах їхньої активності перебуває повернення на батьківщину. Другий вимір їхнього перманентного руху – *переміщення від культури до культури*. Другий компонент – техноскейп – потік застарілих і сучасних, механічних і інформаційних технологій, що утворить вигадливу конфігурацію технічного простору глобальної культури. Третій її компонент – фінансскейп – непідвладний контролю потік капіталу, або конструйований простір грошових ринків, національних курсів валют і товарів, що існують у русі без меж у часі й просторі. Зв'язок між цими трьома компонентами Г. к., які функціонують у відриві один від одного, опосередковується розгортанням простору образів й ідей (медіаскейп), що продукуються мас-медіа й легітимуються через простір конструйованих ідеологій і політичних доктрин (ідеоскейп). Четвертий компонент – медіаскейп – великі й складні репертуари образів, наративів і «уявлюваних ідентичностей», що породжуються засобами масової інформації. Конструйований простір комбінації дійсного й уявлюваного, змішаної реальності може бути адресований будь-якій аудиторії світу. П'ятий компонент – ідеоскейп – простір, утворюваний політичними образами, пов'язаними з ідеологією держав. Цей простір складений з таких «осколків» ідей, образів і понять Просвітництва, як свобода, добробут, права людини, суверенітет, репрезентація, демократія. А. Аппадураї зазначає, що один з елементів цього простору політичних наративів – поняття «діаспора» – втратив внутрішню змістовну конкретність. Визначення того, що таке діаспора, суто контекстуальне й варіює від однієї політичної доктрини до іншої. А. Аппадураї вважає, що однією з *найважливіших причин глобалізації культури* в сучасному світі є «детериторіалізація». «Детериторіалізація» приводить до виникнення першого й найважливішого виміру «Г. к.» – етноскейпу, тобто туристів, іммігрантів, біженців, емігрантів і іноземних робітників. Детериторіалізація – причина появи нових ідентичностей, глобального релігійного фундаменталізму тощо.

О. Ю. Висоцький

ГЛОБАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – поняття, що відображає формування у процесі глобалізації нового типа суспільства, базованого на транснаціональних суспільних зв'язках, глобальній економіці, глобальній етиці, світовому праві та системі глобального управління.

Британська школа міжнародних відносин, формування якої пов'язане насамперед з іменами Мартіна Уайта й Хедлі Булла, приблизно з 70-х рр. XX ст. розробляла концепцію міжнародного суспільства – такого, в якому державним акторам належить центральна роль, а не суспільства, що витісняє держави з міжнародної арени. Держави превалюють у визначенні чинних у міжнародному суспільстві норм, а їх існування – результат свідомих й історично тривалих зусиль держав з регулювання міжнародної діяльності. Легітимність у цьому суспільстві означає факт визнання державами наявності й дії міжнародних норм, що справляють важливий вплив на їх поведінку. Водночас міжнародне суспільство представники британської школи розглядали не тільки як сферу переважно міждержавних взаємодій, а і як порядок, що створює й підтримує певні цінності й норми.

Х. Булл розглядав держави як агентів, що соціалізуються під впливом інших держав. Вони поєднуються в найбільш всеосяжну форму суспільства – глобальну мережу взаємно визнаних неформальних традицій і формальних правил (дипломатичний протокол, посольства, багатосторонні договори, міжнародне право). Ці традиції й закони, що обмежують суверенітет держав, Х. Булл і називав міжнародним суспільством, що ставало необхідною передумовою світового порядку.

Х. Булл підкреслював, що анархічна природа міжнародних відносин не є перешкодою для розуміння їх у форматі «міжнародного суспільства», або «суспільства держав». На його думку, анархічність міжнародних відносин не слід зводити до «механічного» і досить обмеженого розуміння «природного стану». У сучасній міжнародній системі представлені всі елементи: боротьба за владу між державами (війни і конфлікти), що проходить по інших розмежувальних лініях, ніж міждержавні, транснаціональна солідарність, а також елементи співробітництва й відносин між державами, що регулюються правилами й нормами. Який з них домінує, залежить від конкретних обставин часу й місця.

Розгляд міжнародних відносин як міжнародного суспільства передбачає, що «держави втягнені не просто в суточки, подібно гладіаторам на арені, вони обмежені у своєму протиборстві одна з одною загальними правилами й інститутами» суспільства, які вони формують, не тільки правилами доцільності, а й моральними імперативами й правовими нормами. Саме тому Х. Булл визначає специфіку

міжнародних відносин як «анархічне суспільство».

У цьому розумінні він розмежовує поняття міжнародної системи і міжнародного суспільства. Система держав (або міжнародна система) формується, коли дві держави й більше мають достатні контакти між собою, щоб функціонувати як частина цілого. Співтовариство держав (міжнародне суспільство) з'являється, коли група держав (уже утворюючи систему) усвідомлює деякі спільні інтереси й цілі, формує суспільство в сенсі усвідомлення зв'язаності один з одним спільним набором правил і наявності спільних інститутів.

Поява міжнародного суспільства держав у Європі проявилася у виникненні нової для того часу концепції міжнародного права, а також транскордонній і кроскордонній солідарності як у рамках суспільних груп, так і між державами. Для формування транснаціональних ідентичностей такого роду необхідно декілька умов:

- спільна характеристика, що може стати основою для транснаціональної суспільної групи (наприклад, етнічність, релігія, форма держави, політична або економічна система, рівень розвитку);
- виняткове ставлення до інших держав (або суспільних груп), важливе для групової згуртованості, й підкреслення розбіжностей між тими, хто поділяє спільні характеристики, і тими, хто їх не поділяє;
- високий рівень позитивної взаємозалежності, тобто взаємозалежність має бути взаємовигідною, інакше вона може призводити до конфлікту.

Ці фактори є матеріальними передумовами для формування спільної ідентичності. Однак самі по собі вони її не формують, необхідно створити відповідну політичну свідомість.

У рамках міжнародного (міждержавного) суспільства визрівають передумови для більш складного й багатовимірного процесу – формування світового суспільства. У його межах домінуючу роль починають відігравати не держави, а недержавні актори – транснаціональні суб'єкти й індивіди, що не тільки поділяють спільні цінності й норми, а й у перспективі набувають щось на кшталт «глобальної соцієтальної ідентичності».

У цілому значного поширення набули щонайменше два припущення англійської школи:

1) міжнародне суспільство, що поділяє спільні цінності й норми держав, – факт міжнародних відносин; зразком такого міжнародного суспільства є трансатлантичне співтовариство західних держав; цінності й норми, що циркулюють у міжнародному суспільстві, охоплюють дедалі ширше коло держав, набуваючи (у тому числі завдяки глобалізації) загальнопланетарного значення;

2) міжнародне суспільство перебуває в процесі переходу від суспільства держав до співтовариства індивідів і транснаціональних акторів (до «світового суспільства», як його визначалися класики британської школи).

Досить характерно, що міжнародна анархія, наявність якої визнають теоретики британської школи, розуміється як відсутність міжнародного уряду, а не як брак керованості й легітимності у відносинах між націями. На розвиток цієї логіки, Б. Бузан сформулював поняття «зріла анархія», яка принципово відрізняється за міцністю своїх нормативних обмежень, що накладаються на діяльність державних акторів.

Але державоцентрична концепція міжнародного суспільства не здатна пояснити зовсім недавню появу неурядової сфери, названої глобальним громадянським суспільством.

Ідея громадянського Г. с. коріниться у концепціях світового громадянства, міжнародного співтовариства, світового суспільства. Ще І. Кант припускав виникнення права світового громадянства (jus cosmopoliticum), що з'єднує громадян і держави у вищу республіканську співдружність держав. Цей союз він називав універсальним громадянським суспільством.

Під впливом глобалізації масштаби громадянського суспільства стають глобальними. На рівні світу постає громадянське суспільство з ряду транснаціональних співтовариств, транснаціональних неурядових організацій, колективних глобальних рухів, мережевих груп інтересів, міжнародних наукових і професійних асоціацій, через які індивіди досягають соціальних і політичних домовленостей на рівні всього світу. Ці значущі глобальні актори взаємодіють із державними й міжнародними організаціями, можуть відігравати значущу роль у формуванні майбутнього світового суспільства й бути атрибутом демократичного глобального управління, створюючи інтернаціональний публічний простір зі спільними цінностями та відчуття спільності людства.

Громадянське Г. с. будується за мережевим принципом. Мережа – антипод ієрархії, у рамках якої взаємодіють традиційні державні та міжнародні актори. Сили громадянського Г. с. розбудовують горизонталь, що самоорганізовується, на противагу упорядкованій вертикалі. Мережева форма організації дає їй можливість швидко адаптуватися до зміни зовнішніх умов, тому мережа значно прискорює будь-який розвиток. Саме мережі розбудовують нову соціальну морфологію суспільства, а поширення «мережевої» логіки істотною мірою впливає на перебіг та результати процесів, пов'язаних із виробництвом, повсякденним життям, культурою та владою. Належність або неналежність до тієї чи іншої мережі поряд з динамікою одних мереж відносно інших виступає як найважливіше джерело влади та змін. Але з цим пов'язано й те, що суспільство мережевих структур має особливу ознаку – домінування соціальної морфології над соціальними діями.

Домінуючі функції організовуються в мережеві структури у просторі потоків, що єднає їх по всьому світу і водночас розділяє другорядні функції та самих людей в іншому просторі, який складається із локалій, що є дедалі більше відірвані одна від одної. Соціальні побудови нових форм простору і часу ведуть до розвитку метамережі, яка відключає другорядні функції, підкоряє соціальні групи та призводить до знецінення цілих територій. У цьому процесі утворюється дистанція між метамережею та більшістю окремих індивідів, видів діяльності й локалій по всьому світу. Ні люди, ні види діяльності, ні окремі локалії не зникають – зникає їх структурне значення, яке переходить до незнайомої раніше логіки метамережі, де формуються цінності, створюються культурні коди і кодекси, приймаються рішення, пов'язані із владою. Суспільство мережевих структур, що виступає як новий соціальний порядок, більшість людей уявляє як метасоціальне безладдя, як автоматизовану, довільну послідовність подій, що додержується непідконтрольної логіки ринку, технологій, геополітичних факторів або біологічної детермінанти.

Структури в мережевому світі є мінливими, вони не живуть довго. Змінюються завдання – і розпадаються вчорашні союзи та створюються нові. У таких умовах неймовірно зростає властивість енергійної особистості впливати не тільки на свою долю, а й на життя цілих країн – і все завдяки мережевій організації. Саме мережі є найбільш успішними та конкурентоспроможними проектами в економіці, фінансах, культурі, військовому середовищі. Вони досить дієві для руйнації старої системи та проникнення нового у старий світ. Але мережеві системи самі по собі абсолютно безпорадні щодо закріплення завойованих позицій. Вони не можуть перетворити нове на панівний устрій, але якщо мережа доповнюється ієрархією – тоді інша справа.

Влада громадянського Г. с. має неявний характер. Вона полягає, наприклад,

у тому, що воно може дискутувати, вносити пропозиції, експериментувати, викривати або бути прикладом. Ця влада не передбачає ухвалення рішень. Її легітимність формується у сфері суспільних дебатів і потребує постійного відновлення й пожвавлення.

Громадянське Г. с. водночас є результатом процесу глобалізації і підживлює цей процес. З одного боку, глобалізація створює основу глобального громадянського суспільства, сконцентровану в Північно-Західній Європі, особливо в Скандинавії, країнах Бенілюксу, Австрії, Швейцарії й Великобританії, Північній, Центральній і Латинській Америці, Австралії. Разом з тим, глобальне громадянське суспільство є реакцією на глобалізацію, особливо на наслідки експансії глобального капіталізму в його неоліберальній моделі.

На величезних географічних відстанях, незважаючи на бар'єри в часі, всі актори громадянського Г. с. свідомо самоорганізовуються й проводять свою транскордонну діяльність поза урядовими структурами з мінімумом насильства й максимальною повагою до принципу цивілізованого розподілу ресурсів між різними життєвими стилями. Водночас громадянське Г. с. обмежене в просторі. Є регіони, наприклад, більшість країн Африки, Афганістан, М'янма та ін., де громадянського суспільства немає або воно тільки починає розвиватися. Як не парадоксально, домінуюча позиція Півночі у громадянському Г. с. може зміцнюватися за рахунок обмежень, що вводяться урядами деяких країн, які розвиваються, щодо їх національного громадянського сектору.

Значним стимулом у становленні Г. с. є те, що внаслідок зростання взаємодії людей у світі дедалі глобальнішою мовою стає англійська. Насамперед, вона поширюється у чистому вигляді як перша іноземна мова, котру вивчають у більшості європейських і світових навчальних закладів. Але з неї роблять і найбільші запозичення різноманітної термінології практично до всіх інших мов світу. Ця англомовна термінологія заміщує або витісняє з національних мов і діалектів корінні слова чи вирази і часто призводить до нових лінгвістичних сполучень, які з часом узаконюються.

Переламним етапом на шляху становлення глобального Г. с. стало останнє десятиліття XX ст. Саме 90-ті рр. характеризувалися піднесенням, зумовленим конференціями ООН. На глобальних конференціях 90-х рр. громадські організації виступали з новими ідеями й пропозиціями, обстоювали в суперечках і на переговорах свої принципи, протестували й чинили політичний тиск, сприяючи формуванню унікального «суспільного простору». Поступово було розроблено міжнародні норми та стандарти й створено розпорядницькі установи й механізми. За останні два десятиліття величезний прогрес досягнуто у визнанні основних загальних прав і запобіганні глобальним загрозам. Цей процес формування космополітичного права, що не припиняється, є великим кроком до створення світового порядку, базованого не на незаперечній волі суверенних держав, а на загальноприйнятих принципах і нормах.

Звичайно, елементи наднаціональної неурядової сфери були й раніше. Новими в 90-ті рр. XX ст. стали кількість і масштаби діяльності міжнародних і наднаціональних інститутів і організацій, індивідуальна й групова спрямованість на вирішення проблем і питань без участі або посередництва держав.

Чимало західних політиків розглядають громадянське Г. с. як поширення чогось такого, що вже існує на Заході, особливо в США. У підтримці громадянського суспільства вбачається певний політичний еквівалент неолібералізму в економіці. Громадянське Г. с. розглядається як обмежник держави в її повноваженнях і альтернативний виконавець частини її функцій. Самі активісти громадянського суспільства, навпаки, вважають, що воно має не обмежувати роль держави, а зробити політичні інститути більш відповідальними. На глобальному рівні це веде до потреби впливати на глобальні інститути.

Становлення Г. с. було наслідком переважно двох причин:

- характер глобальних проблем (наприклад, охорона навколишнього середовища) зумовлює появу суспільних акторів, що вимагають міжнародного колективного управління цими проблемами й не тільки силами національних урядів;
- зростання необхідності створення міжнародних систем прийняття рішень, пов'язаних із глобальними проблемами, що створює для національних суспільств перспективу втрати контролю над внутрішньодержавними політичними процесами.

Через саму глобальну природу багатьох проблем держави вирішують їх на міжнародній арені, а не шляхом прийняття внутрішньополітичних рішень. Інтернаціоналізація проблем, які були до того внутрішньополітичними, підриває здатність національного громадянського суспільства до політичної участі. Перенесення процесу прийняття деяких політичних рішень із внутрішньополітичної сфери на міжнародний рівень робить держави більш автономними від своїх суспільств, оскільки переговори відбуваються на міжнародному рівні, а внутрішньополітичні актори можуть впливати на цей процес набагато менше, ніж на прийняття внутрішньополітичних рішень. Подібні переговори дають державам проводити спільну політику, яка не завжди схвалюється суспільством. Вихід із ситуації – участь громадянського суспільства будь-якої держави безпосередньо в міжнародному політичному процесі, реалізація ним «світової громадянської політики». Проте деякі держави вважають, що пряма участь представників громадянського суспільства в процесі прийняття рішень може завдати шкоди міжурядовому процесу.

М. А. Шепєлєв

ГЛОБАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ – вид політичної діяльності, що полягає в здійсненні управлінського, організуючого впливу на суспільство. Політичний характер Г. у. пов'язаний з виробленням і прийняттям найзагальніших, стратегічних рішень, а також з масштабами соціального впливу управлінської діяльності. Г. у. можна визначити також як процес вироблення, прийняття та реалізації стратегічних рішень, спрямованих на підтримання або трансформацію параметрів світового порядку з метою впливу на спрямованість розвитку глобального суспільства, окремих його сегментів та глобальних відносин у системі «суспільство – природа».

Об'єктом Г. у. є *глобальне суспільство*, що формується, оскільки світовий порядок можливий лише як організація глобального суспільства. Необхідність Г. у. як політики забезпечення світового порядку багаторазово зростала в міру того, як світ замикався і множилися зв'язки між різними його частинами. Уперше людство опинилося в такому становищі, коли в народів планети з'явилися загальні інтереси, які одержують моральну санкцію в новій системі цінностей, що набувають універсального значення. Загальні проблеми і небезпеки підсилюють необхідність політики світового порядку.

Визрівання і загострення глобальних проблем сучасності – основна передумова глобалізації управління. Основними моделями Г. у., покликаними задовольнити цю потребу, є моделі світової держави, світового уряду, наддержавного управління та глобального «управління без уряду». Історично першими були моделі «World State» (світової держави) та «World Government» (світового уряду), що спираються на пріоритет наднаціональних інститутів і процедур, формування і роз-

виток світового (міжнародного) суспільства та нової людини – космополіта, поступове витіснення національних цінностей і інтересів та заміну їх загальнолюдськими. Модель «Global Governance» (світової влади) є найабстрактнішою з погляду реального механізму виконання управлінських функцій та його ефективності.

Оцінюючи ці моделі, слід ураховувати, що під впливом глобалізації посилюється значення територіального імперативу суспільного життя в усіх його вимірах, у тому числі політичному. Єдиною формою політичної організації, яка визначається територіальною основою структурування й інтеграції людських макроколективів, є держава. Уряд – державна за походженням і природою інституція. Тому концепції світової держави і світового уряду так близькі між собою. Створення світового уряду так чи інакше передбачає перенесення державних принципів суспільної організації у сферу глобального суспільства, у міжнародне життя. Модель наддержавного управління, яке здійснюється глобальним гегемоном, передбачає збереження традиційних міждержавних відносин як базового рівня світового порядку. Тут функції світового уряду певною мірою перебирає на себе уряд світового гегемона, навколо якого формується система глобального управління з формальними зв'язками і неформальними механізмами впливу.

Закономірність глобалізації управління світовим розвитком є фундаментальною характеристикою еволюції міжнародного життя від міжнародного до світового порядку. Вона проявляється у виникненні та розширенні простору міждержавного і наддержавного регулювання міжнародних відносин і процесів. Однак глобалізація управління не означає його екстериторіалізації. Повернення в новій якості феномена номадизму зовсім не свідчить про неможливість повернення до етнічного принципу суспільної організації, бо в сучасних умовах вона розмивається значно швидше за інші ідентичності. Навіть за умов глобальності масштабів і способів дій корінь «державний» завжди залишатиметься фундаментальним у визначенні змістовних характеристик глобальних політичних інституцій.

Держави були і залишаються головними суб'єктами Г. у. (в сенсі їх фундаментальної ролі) через збереження і посилення значення територіального імперативу глобального розвитку, ініціюючої та організуючої ролі держав у створенні глобальних міжнародних організацій, збереження тісних політичних зв'язків між глобальними державами і глобальними корпораціями. Незалежно від ослаблення територіальних бар'єрів державного суверенітету принцип державної організації суспільства залишиться незмінним.

Водночас, незважаючи на збереження територіального імперативу суспільної організації, сутність процесу глобалізації управління полягає у постійному зростанні прав і повноважень глобальних наднаціональних інституцій. Його технологічною основою є глобальна інженерія, яка відображає загальний процес технологізації політики й управління. Глобальна інженерія – система глобальних технологій, зміст яких зумовлено взаємодією основних параметрів світового порядку – сили, інтересів, цінностей і комунікацій. Глобальні технології є специфічними різновидами соціальних технологій, що вирізняються спрямованістю на досягнення стратегічного управлінського ефекту глобального або транснаціонального масштабу. Вони перетворюють світовий простір в інтересах суб'єктів Г. у., задають систему координат для регулювання міжнародних відносин і управління світовим розвитком, правил і правових норм у міжнародному житті, надають сталість системі глобального управління. Дедалі важливішим в арсеналі технологій Г. у. стає використання чинників, що полегшують або, навпаки, ускладнюють доступ держав до переваг глобалізації. Маніпулювання глобалізаційними процесами перетворюється на інструмент політичного тиску.

М. А. Шепєлєв

ГЛОБАЛЬНІСТЬ – найбільш містка якісна характеристика сучасного світу, яка розкриває його рух до інтегрованості й цілісності. Г. проявляється в усіх вимірах його буття та проявах людської свідомості. Вона означає формування спільності соціальних, економічних, політичних, правових відносин, котрі вже не можуть інтегруватись у національнодержавну практику та набули планетарних масштабів. Виникає глобальне, або світове, суспільство, яке, однак, становить дуже неоднорідний соціум. Локальні суспільства, соціальні групи й індивіди стикнулися з новою реальністю, далеко не завжди і не в усьому будучи готовими до її сприйняття, а тим більше, для активного впливу на неї. Саме тому відчуття Г., значною мірою ірраціональне, міфологізоване, викривлене суб'єктивними інтерпретаціями об'єктивних закономірностей світового розвитку, стало відправною точкою для інтелектуального осмислення сучасних трансформацій.

Домінантою глобального світовідчуття є управлінський імператив, або таке ставлення до дійсності, для якого природне прагнення до розуміння кожної проблеми з метою її практичного вирішення. Він зумовлений гостроконфліктним, перманентно-кризовим характером сучасного буття людства, усвідомлення якого не дає змоги втратити контроль над глобальними процесами і допустити тим самим глобальну катастрофу. В умовах нерівноважної стійкості, перманентного балансування на грані хаосу, зниження дієвості державного і міждержавного контролю глобально-управлінський імператив вимагає активного ставлення до кризового виміру людського життя, розроблення шляхів і механізмів упорядкування, обмеження і подолання найгостріших його проявів. Тим самим у центрі уваги постають розроблення і використання всіх форм і методів оперативного управлінського впливу на стан сучасного світу. З позицій глобально-управлінського імперативу будь-який конфлікт або криза постає як сукупність негативних та реально або потенційно позитивних сторін, що дає можливість розглядати ту чи іншу конфліктну (кризову) ситуацію як інструмент управління глобальними процесами.

М. А. Шепєлєв

«ГНУЧКОГО РЕАГУВАННЯ» концепція – концепція зовнішньої політики США, прийнята в результаті перемоги на президентських виборах у 1960 р. Демократичної партії на чолі з Джоном Фіцджеральдом Кеннеді. Вона змінила доктрину «масової відплати» й орієнтувалася на використання під прикриттям «ядерної парасольки» широкого діапазону засобів – від «локальних війн» до дипломатичного тиску та ідеологічної експансії – для досягнення зовнішньополітичних цілей США. Заради досягнення цієї мети, адміністрація Дж. Ф. Кеннеді розробила двосторонній підхід, намагаючись одночасно знайти і раціональне застосування ядерної зброї, і точне політичне розуміння сутності майбутнього атлантичного співтовариства.

Ініціатива в розробленні «Г. р.» к. (наприкінці президентства Д. Ейзенхауера) належала професору Гарвардського університету Г. Кіссінджеру. Сам термін «Г. р.» запропонував американський військовий теоретик М. Тейлор. Надалі американські вчені-теоретики та геополітики самостійно або у співпраці з вашингтонською адміністрацією неодноразово виступали з ініціативою та пропозиціями, спрямованими на досягнення удосконалення «Г. р.» к. Такі вчені, як Г. Кан, А. Вінер, Б. Броді, у своїх працях доводили можливість «гнучкого застосування» ядерних сил – від обмеженого

їх використання в окремих регіонах і надалі, шляхом «ескалації» до повномасштабного їх застосування, залежно від стратегічних цілей США.

Одним із практичних результатів «Г. р.» к. стало започаткування Вашингтоном чергового раунду гонки озброєння. Крім того, адміністрація Дж. Ф. Кеннеді наполягала на інтеграції всіх ядерних сил НАТО і виступала з проектом досягнення цієї мети – створення багатосторонніх ядерних сил НАТО. Практичним прикладом реалізації «Г. р.» к. стали агресія проти Домініканської Республіки (1958) та Куби (1961), війна на Близькому Сході (висадка американської піхоти у Лівані 1958 р.) та у В'єтнамі (1966).

У 1970 р. у зовнішньополітичному посланні президента Ніксона до конгресу США сутність цієї стратегії викладалася так: США повинні підтримувати «достатньо могутні сили оборони», не допускаючи виснаження ресурсів, необхідних для вирішення внутрішніх проблем; США повинні обмежити свої зобов'язання за кордоном, не відмовляючись від «керівництва» т. зв. вільним світом; США повинні створити «нову структуру світової стабільності», яка «покладається не на силу однієї будь-якої країни, а черпає свої сили від усіх країн».

Таким чином, «Г. р.» к. по-перше, підвищила надійність американської політики ядерного стримування СРСР. У її рамках було розроблено «шкалу ескалації», воєнні конфлікти були поділені на декілька типів, кожен з яких передбачав застосування відповідних видів озброєння, включаючи тактичну ядерну зброю. По-друге, на основі «Г. р.» к. було розроблено стратегію ескалаційного контролю. Перед американським військовими силами в Європі ставилася мета відбити можливий радянський танковий наступ, стримувати перевагу в повітрі, не поширювати конфлікт за межі локального театру військових дій, в крайньому разі допускалося демонстративне застосування тактичної ядерної зброї з метою примусу противника до миру. По-третє, «Г. р.» к. породила революцію у військовій справі – це розвиток високоточної зброї, інформаційно-комунікаційні системи і т. ін. Але вона містила і значну загрозу як для окремо взятої країни, так і для світової системи загалом.

С. І. Ростецька

ГОББС, Томас (Thomas Hobbes; 5 квітня 1588, Малмсбері – 4 грудня 1679, Хардуїк) – англійський філософ-номіналіст, один з головних теоретиків емпіризму XVII ст., теоретик суспільства й держави. Народився в родині сільського священика, у 1608 р. закінчив Оксфордський університет. Бакалавр мистецтв. Працював вихователем в аристократичному сімействі У. Кавендіша, у 1621–1626 рр. співпрацював з Ф. Беконом. Здійснив кілька подорожей у Францію й Італію, де познайомився з Г. Галілеєм. На початку Англійської революції в складі роялістської еміграції прибув до Парижа, де прожив 11 років та опублікував твір «Про громадянина» – третю частину «Основ філософії». У 1651 р. несподівано для роялістів переїхав у Лондон, де в тому ж році зі схвалення О. Кромвеля опублікував велику працю «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської». Надалі опублікував праці «Про тіло» (1655) – першу частину «Основ філософії» і «Про людину» (1658) – їх другу частину. У 1668 р. вийшла його праця «Бегемот, або Довгий парламент».

В основу концепції походження й сутності держави як найважливішого зі «штучних тіл» Г. поклав натуралістичне розуміння людини. Людське суспільство проходить дві стадії. Природний стан, у якому люди живуть, підкоряючись переважно своїм чуттєвим потягам і керуючись природним правом. Воно в принципі дає кожній людині право на все, чого вона хоче, але інтереси й право одного натрапляють на аналогічне право іншого. Люди живуть за правилом «Людина людині вовк», а в суспільстві панує «війна всіх проти всіх», що загрожує людям загальним винищуванням. Можливість подолання цього стану закладена в розумності людини, природних законах, простих правилах моральної розсудливості. Всі вони зводяться до давнього «золотого правила» (зафіксованого й у Євангелії): не чини з іншими так, як не хочеш, щоб чинили з тобою. Це правило самообмеження егоїзму з необхідністю штовхає людей на шлях укладання суспільного договору, у результаті якого й виникає держава. Суть договору полягає в тому, що його учасники, маючи великий дар мовного спілкування, вступають завдяки йому в громадянський стан, відмовляються від значної частини своїх природних прав, відчужуючи їх на користь суверена й підлеглих йому служителів, об'єднуються в державу за допомогою «суспільного договору» і підкоряються владі, щоб отримати захист і можливість гуманного життя без громадянських воєн.

Погляди Г. на міжнародні відносини випливають із його загальної оцінки природного стану людства як «війни всіх проти всіх», що збереглась на рівні відносин між державами, які перебувають у стані постійної ворожнечі. Війна означає можливість вбивати, підкоряти або чинити ворожі акти, вона є природним правом держави. Війна є не тільки безпосередньо воєнною дією, а й певним періодом часу, протягом якого чітко виявляється воля до боротьби шляхом бою.

Причини війни – суперництво, недовіра та жадання слави, що коріняться в натурі людини. Згідно з Г., всі люди, які не є підданими певної держави, або є її ворогами, або перестали бути ними через попередній договір. Природа держави така, що, об'єднуючи багатьох людей в одне суспільство, водночас ізолює одне суспільство від інших. Г. заперечує уявлення в дусі християнського універсалізму, згідно з якими весь християнський світ становить єдину державу, всі елементи якої перебувають у взаємозалежності між собою. Для нього очевидним, навпаки, є те, що Франція, Іспанія та ін. – це окремі держави, які, подібно до природної людини, здатні віддавати накази та підкорятися, діяти та бути об'єктом дії. Правителі мають право вживати всіх заходів для послаблення могутності противників, зокрема заохочувати шпигунство. Проти ворогів природне право, що визначає відносини між державами, дозволяє вести війну, під час якої не розрізняють винних і невинних.

Але основний природний закон, або загальне правило розуму, проголошує, за Г., що «кожна людина мусить домагатися миру, якщо в неї є надія досягти його; якщо вона не може його досягти, то може використовувати будь-які засоби, що надають перевагу на війні». Це цілком стосується держав, оскільки головна їх мета полягає насамперед у забезпеченні безпеки. Г. також не заперечує можливості держави «законним чином» примушувати іншу державу силою змінити свій уряд або скинути суверена, «якщо вона іншим шляхом не може захищати себе». Серед інших уявлень Г., право утворень, які він назвав «дітьми держави», на відокремлення від метрополії після їх зміцнення та формування суверенної держави.

О. С. Токовенко

ГОБІНО, Жозеф Артюр де (фр. Joseph Arthur comte de Gobineau; 14 липня 1816, Віль де Авре, Франція – 13 жовтня 1882, Турин, Італія) – французький дипломат, письменник, соціолог, основоположник цивілізаційного підходу у філософії історії, граф. У 1849 р. А. де Токвіль, який нетривалий час обіймав пост міністра закордонних справ, приймає його на службу в якості начальника своєї канцелярії. Після відставки Токвіля Г. перебував на дипломатичній службі до 1877, будучи першим секретарем, а потім главою дипломатичних місій у Берні, Ганновері, Франкфурті-на-Майні, Тегерані, Афінах, Ріо-де-Жанейро і Стокгольмі,

проте послом так і не став. Автор праць «Досвід про нерівність людських рас» (у 4 т., 1853, 1855), «Релігії та філософії Центральної Азії» (1865), «Трактат про клинопис», белетристичних творів – новел, романів, поем на східні теми. Наприкінці життя Г. зблизився з Ріхардом Вагнером, а його твори схвально оцінив Ф. Ніцше. У 1894 р. у Німеччині було засновано «Товариство Гобіно» (засновник Людвіг Шеман), число членів якого в 1914 р. досягло 360.

Концепція Г. передує найзначнішим філософсько-історичним теоріям, що розглядають всесвітньо-історичний процес як зміну замкнутих еквівалентних культур (М. Я. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі). У центрі його уваги – проблема занепаду і загибелі різних цивілізацій. Г. пророкував «занепад Західного світу» більше ніж за півстоліття до того, як про нього сповістив О. Шпенглер. Також його цікавлять походження і відмінності у внутрішній цінності різних рас. Підкреслюючи інтелектуальну перевагу білої раси, він відзначає перевагу інших рас у сфері почуттів. Разом з тим теза про расову нерівність співіснує у Г. з положенням про рівноцінність різних цивілізацій, для нього європейська цивілізація не перевершує попередні.

Г. поділяє людство на «активні» і «пасивні» раси, розвиваючи ідею німецького історика Г. Клема. На думку Г., найздібнішою до культурного розвитку і єдиною творчою культурною силою в історії є біла (арійська) раса. Прагнучи до розширення свого впливу, вона змішується з іншими расами, що призводить до зниження її здібностей і культури. Г. вирізняє в історії 10 цивілізацій, причому всі вони нібито зобов'язані своїм виникненням ініціативі «білої» раси: індійську, єгипетську, ассирійську, грецьку, китайську, стародавню цивілізацію Італійського п-ва, західну цивілізацію, створену германцями, і три цивілізації Америки.

Змішування є необхідним джерелом виникнення та розвитку цивілізацій (з обов'язковою участю «білої» раси), але воно надалі є причиною їх виродження – така, згідно з Г., трагічна діалектика історії. Г. вважав, що «всі значні життєві сили сьогодні сконцентровані й ведуть нерівну і безнадійну боротьбу з романською сукупністю на великій території: широка смуга йде від Торнео, включаючи Данію і Ганновер, далі вниз за течією Рейну, захоплюючи Ельзас і верхню Лотарингію, звужуючись за течією Сени до гирла, продовжується до Великобританії і західної частини Ісландії. Там існують останні уламки арійського елементу – спотворені, такі, що втратили форму, але ще не переможені. Саме там б'ється серце суспільства і, отже, сучасної цивілізації».

Теза про згубний характер расових змішувань зумовила його антиколоніалістську позицію: колоніальні захоплення сприяють змішуванню, а, отже, виродженню європейської цивілізації. За словами Г., «ні брахман, ні стародавній маг не відчував потреби винищити навколо себе все, що не відповідало його принципам. Наша цивілізація – єдина, яка володіє таким інстинктом і одночасно такою руйнівною міццю».

Г. вважав, що вихідним місцем перебування жовтої раси є Американський континент. «Жовта раса, напориста переможниця, опинившись серед білих народів, нагадує річку, яка на своєму шляху розмиває золотоносні піски і при цьому збагачується. Тому так часто ця раса постає в історії наполовину цивілізованою і здатною до цивілізації, що відіграє важливу, нехай і руйнівну роль, тоді як чорна раса, що має мало контактів з білими народами, дотепер перебуває в глибокій летаргії».

Вся людська діяльність укорінена в одній з двох тенденцій, чоловічій або жіночій, і тільки у рас, великою мірою наділених одним з цих двох елементів, хоча жоден з них ніколи не існував без іншого, соціальний стан може піднятися до рівня цивілізації. «На землі, – зазначав Г., – переважає група "жіночих" або "фемінізованих" рас; це зауваження особливо правильне стосовно Європи. Якщо виключити тевтонське сімейство і частину слов'ян, на нашому континенті залишаться тільки групи, бідно наділені прагматичним почуттям, які вже відіграли свою роль у попередні епохи, і повторити це їм більше не дано».

Г. вважав, що «слов'яни не заслуговують на докір у варварстві», вони «є останніми з великих білих народів, які жили у Верхній Азії і потім відступили під натиском фінських орд». Основна маса слов'янських племен пішла на північний схід континенту і там «вступила в руйнівне сусідство з фінами».

М. А. Шепєлєв

ГОРЧАКОВ, Олександр Михайлович (4 (15) червня 1798, Хаапсалу – 27 лютого (11 березня) 1883, Баден-Баден, похований у Санкт-Петербурзі) – князь, російський дипломат, державний канцлер Росії. Виховувався у Царскосельському ліцеї. З 1817 р. на дипломатичній службі. У 1820–1822 рр. брав участь у роботі конгресів Священного союзу в Троппау, Лайбаху і Вероні, потім обіймав різні дипломатичні посади в Лондоні, Римі, Берліні, Відні. З 1856 р. очолив зовнішньополітичне відомство Російської імперії. Здійснюючи курс на «зосередження» Росії, Г. визначив головну мету російської дипломатії – служіння справі перетворення Росії на державу, що динамічно розвивається. При цьому виходив з того, що поки Росія не набере «надлишку в силі», що дасть змогу подібно Англії й Франції проводити політику «речовинних інтересів», країна буде змушена зберігати оборонне становище. Г. у такий спосіб визначав суть російської зовнішньої політики: політика вичікування; політика, яка полягає в тому, щоб якнайменше втручатися в чужі справи, зберігати повну свободу дій; брати до уваги тільки факти при оцінці поведінки іноземних держав. Гнучкий і обережний стиль горчаковської дипломатії багато в чому допоміг Росії в перше десятиліття після Кримської війни забезпечити перепочинок, що дало можливість зосередитися на проведенні внутрішніх реформ. Г. переконував Олександра II, що заради могутності Росії на зовнішній арені, а також в інтересах миру й загальної рівноваги «якнайпершим обов'язком Росії є завершення внутрішніх перетворень».

Спочатку Г. прагнув шляхом зближення із Францією зняти обмеження, накладені на Росію Паризьким мирним договором 1856 р., але після польського повстання 1863 р. повернув курс зовнішньої політики Росії на зближення з Пруссією, дотримуючись нейтралітету під час її війн з Данією в 1864 р., Австрією в 1866 р. і Францією в 1870–1871 рр. Розгром Пруссією Франції дав можливість Г. оголосити про відмову Росії від статей Паризького договору, що обмежували її суверенітет на Чорному морі, й домогтися визнання цього іншими державами на Лондонській міжнародній конференції 1871 р.

Найвищим етапом у зближенні Росії з Німеччиною й Австро-Угорщиною став «Союз трьох імператорів» (1873). О. Бісмарк мав намір використати його для встановлення німецької гегемонії в Європі, але Г. в 1875 р. домігся від Німеччини відмови від спроби вдруге розгромити Францію. Зі свого боку він намагався використати «Союз трьох імператорів» для дипломатичної підготовки війни проти Туреччини. Водночас були розпочаті переговори з Великобританією. Завдяки цим крокам був забезпечений нейтралітет європейських держав у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Успіхи російських військ привели до укладення Сан-Стефанського мирного договору 1878 р., умови якого спричинили протест Австро-Угорщині й Великобританії. Перед загрозою утворення антиросійської коаліції. Г. погодився на скликання Берлінського конгресу 1878 р., невдалий для Росії результат якого підір-

вав престиж Г. й ослабив його вплив на зовнішню політику. З 1879 р. за станом здоров'я фактично відійшов від керування міністерством, а у 1882 р. одержав формальну відставку.

М. А. Шепелєв

ГОТТМАН, Жан (Jean Gottman; 10 жовтня 1915, Харків – 28 лютого 1994, Оксфорд) – французький географ, автор концепції іконографії простору. Народився в Україні, під час революції разом з рідними виїхав в еміграцію до Франції. Розпочав наукову діяльність у 1937 р. як науковий співробітник Сорбонни, де працював під керівництвом А. Деманжона. У 1941 р. під час німецької окупації був змушений емігрувати у США. Працював в Інституті перспективних досліджень у Принстоні та Університеті Джона Хопкінса, у 1946–1947 рр. був співробітником ООН, у 1949–1956 рр. викладав у Паризькому університеті. З 1961 р. працював у Вищій школі соціальних наук у Парижі, з 1968 р. став професором географії, директором географічної школи Оксфордського університету, де працював до кінця життя. Автор праць «Географія Європи» (1950), «Політика держав та їх географія» (1952), «Мегаполіс» (1960), «Значення території» (1973), «Центр і периферія» (1980) та ін.

Розробляючи концепцію *«іконографії простору»*, Г. виокремив відносно автономні простори регіональних культур, утворені різними картинами світу і уявленнями, що виникли в результаті взаємодії різних релігій та історико-культурних традицій. Форми політичного, громадського і приватного життя, які спостерігаються й організовані у просторі, є результатом іконографії простору, що становлять різні просторові картини світу й окремі уявлення про форми простору. Вони конструюються в процесі впливу релігій, традицій, історичного досвіду та звичаїв, різних соціальних моделей, характерних для певних територій з особливою неповторною культурою. Сила цих систем символів, «іконографій» окремих культурних спільнот визначається тим, що є духовними утвореннями, трансформувати які практично неможливо, і, таким чином, політична єдність чи політична роз'єднаність сягають своїм корінням у сферу духу і самосвідомості. Концепція іконографії простору значно вплинула на формування цілого напряму в геополітичній науці, пов'язаного з дослідженням геополітичних образів і символів.

Є. М. Суліма

ГРОМИКО, Андрій Андрійович (18 липня 1909, с. Старі Громики, нині Білорусь – 2 липня 1989, Москва) – видатний радянський дипломат, державний і партійний діяч. Народився в селянській родині. У 1932 р. закінчив Мінський сільськогосподарський інститут і вступив до аспірантури. У 1936 р. захистив кандидатську дисертацію з проблем економіки сільського господарства, був прийнятий на посаду старшого наукового співробітника до Інституту економіки АН СРСР, потім став вченим секретарем інституту. У травні 1939 р. переведений на дипломатичну роботу, призначений завідувачем відділу американських країн НКЗС СРСР. Висуванець В. М. Молотова. З жовтня 1939 р. – радник посольства СРСР у США. У 1943–1946 рр. – Надзвичайний і Повноважний Посол СРСР у США та в Республіці Куба, очолював делегацію СРСР на конференції зі створення ООН у Думбартон-Оксі в 1944 р. Брав участь в Ялтинській і Потсдамській конференціях держав – учасниць антигітлерівської коаліції. У 1946–1948 рр. – Постійний представник СРСР у Раді Безпеки ООН, одночасно заступник міністра закордонних справ СРСР. З 1948 р. – заступник, у 1949–1952 і 1953–1957 рр. – перший заступник міністра закордонних справ СРСР. У 1956 р. за книгу «Експорт американського капіталу» йому було присуджено науковий ступінь доктора економічних наук. З лютого 1957 по липень 1985 рр. – міністр закордонних справ СРСР. Одночасно з березня 1983 по липень 1985 рр. – перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР. Відіграв ключову роль в обранні М. С. Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС. У 1985–1988 рр. – голова Президії Верховної Ради СРСР. Член ЦК КПРС в 1956–1989 рр. Член Політбюро ЦК КПРС у 1973–1988 рр. Двічі Герой Соціалістичної Праці. Лауреат Державної премії СРСР у галузі науки і техніки.

Г. відіграв велику роль у процесі створення ООН, зокрема у розробленні її Статуту, в якому вперше зафіксований один з основоположних принципів міжнародного права – незастосування сили або загрози силою в міжнародних відносинах. Багато в чому завдяки його зусиллям вдалося переконати президента США Ф. Д. Рузвельта в необхідності одностайності постійних членів Ради Безпеки ООН – закріплення в Статуті ООН т. зв. права вето, що гарантувало виконання головної мети ООН – збереження міжнародного миру і безпеки. Закріплення у Статуті ООН принципу одноголосності п'яти постійних членів Ради Безпеки, по суті, означало фіксацію концепції багатополярного світу. На конференції в Сан-Франциско Г. підписав Статут ООН від імені Радянського Союзу і став першим радянським постійним представником при ООН.

Брав активну участь у розробленні радянського проекту Загальноєвропейського договору про колективну безпеку в Європі, спрямованого проти створення Європейського оборонного співтовариства і ремілітаризації Західної Німеччини. У підготовлених у 1954 р. під керівництвом Г. проектах записок до Президії ЦК КПРС стверджувалося, що «МЗС вважає за доцільне водночас з постановкою питання про участь США в загальноєвропейському договорі заявити... про готовність Радянського Союзу приєднатися до Північноатлантичного договору». Не виключалося й позитивне ставлення до цієї ініціативи, що «означало б великий успіх Радянського Союзу». При цьому зауважувалося, що з урахуванням міжнародно-правових норм СРСР «не може беззастережно приєднатися» до НАТО, і визнавалося за необхідне внести пропозицію, щоб усі учасники альянсу взяли зобов'язання про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав і повагу до принципу державної незалежності та суверенітету. Ці положення лягли в основу радянської ноти, спрямованої урядам західних держав. Відповідь на неї, як відомо, була негативною.

Г. – один з ініціаторів загальноєвропейського процесу, ознаменованого підписанням у 1975 р. у Гельсінкі Заключного акта НБСЄ в Європі. Зробив вагомий внесок у договірне закріплення післявоєнних кордонів у Європі, яке вважав найбільшим особистим успіхом і одним з основних результатів своєї роботи.

До успіхів радянської дипломатії на чолі з Г. можна віднести запобігання широкомасштабній війни між Індією і Пакистаном у 1966 р. через територіальну суперечку щодо Кашміру. Також до великих успіхів Г. варто віднести Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, підписаний 1 липня 1968 р. Разом з тим суперечливими наслідками для СРСР у широкому контексті «холодної війни» обернулося прийняте Л. І. Брежнєвим, Ю. В. Андроповим, Д. Ф. Устиновим і Г. рішення про введення радянських військ до Афганістану в 1979 р.

Г. зробив вирішальний внесок у створення радянської школи дипломатії, основними рисами якої були професіоналізм, добре знання іноземних мов, глибоке опрацювання документів, ретельна, «ешелонована» підготовка до зустрічей і переговорів. *Переговорний стиль* Г. складався, зокрема, з того, що, приступаючи до переговорів, міністр точно уявляв собі їх кінцеву мету і об'єктивно оцінював наявний потенціал для взаємного компромісу. У його арсеналі було чимало «технічних» прийомів просування до прийнятного підсумку. Вибір їх

залежав від поведінки партнера, характеру переговорів, обстановки, в якій вони проходили. Тактика могла змінюватися в процесі переговорів.

Для Г. було характерне вміння виокремити головне, точно уявити кінцеву мету й адекватно оцінити ресурси для можливого компромісу. Постійний пошук позитивних нюансів, його відомих «переміщень» у позиціях партнерів і опонентів, які могли б сприяти пом'якшенню міжнародної обстановки, використовуватись як «зав'язок» для домовленостей та співробітництва, – невід'ємна частина дипломатичного спадщини Г. Маючи кілька варіантів вигідного вирішення тієї чи іншої проблеми, міністр не поспішав сходити з першої позиції на запасну, поки не переконувався, що друга сторона ніяк не зможе просунутися до цього варіанта. Для цього, він «вичавлював» з партнера докази неможливості дійти домовленості на запропонованих умовах. Г. вважав за краще чинити наростаючий тиск, ніж робити різкий хід, він терпляче набирав невеликі виграші, поки вони не перетворювалися на важливий результат. Відома приказка, що до нього заходили зі своєю думкою, а виходили – з його.

Г. говорив, якщо до переговорів домішувати ідеологічні розбіжності або філософські концепції, не можна буде вирішити проблеми війни і миру. Він був дипломатом позитивної дії. Навіть у безнадійних ситуаціях Г. шукав виходу на домовленість, на суміщення хоча б окремих елементів розбіжних позицій. Він розумів, що непродуктивно заганяти супротивника в кут – це може обернутися непередбачуваністю і різким ускладненням ситуації. Коли в безвихідне становище противник заганяв себе сам, Г. вважав можливим допомогти йому вийти з нього заради порятунку відносин та нормалізації міжнародної обстановки. Так, приміром, було на завершальному етапі в'єтнамської війни. Москва допомогла Вашингтону встановити контакти з Ханоєм, коли стало зрозуміло, що ставка США на воєнне рішення, а потім і на «в'єтнамізацію» (перекладення відповідальності за ведення бойових дій на Сайгон за максимальної підтримки його потоком американських озброєнь) загрожує небезпечним для світу затягуванням війни. Цей підхід допоміг і в розв'язанні деяких конфліктних ситуацій в Африці та Латинській Америці.

М. А. Шепєлєв

ГРУЗИНО-АБХАЗЬКИЙ КОНФЛІКТ 1990-х рр. – міжетнічний конфлікт на території Грузії. Г.-а. к. розгортався наприкінці 80-х та на початку 90-х рр. XX ст. з фазою масштабних бойових дій з 14 серпня 1992 р. до 30 вересня 1993 р. Г.-а. к. треба розглядати як комбінацію етнічного (між грузинською, з одного боку, та абхазькою та вірменською общинами, з другого – за участю представників народів Північного Кавказу) конфлікту, складової частини громадянської війни в Грузії (грудень 1991 р. – листопад 1993 р.), міждержавного конфлікту між Грузією і Росією та Грузією і Конфедерацією народів Кавказу (КНК), значну роль в якій відігравали Абхазія та Чечня.

Передумовами Г.-а. к. стала диспропорція між представництвом абхазької общини в органах влади та її чисельністю. Фактично, на межі 80-х та 90-х рр. XX ст. політична влада в Абхазькій АРСР належала абхазам, що налічували лише 17,8 % населення автономії, грузини ж складали 45,7 %. Третьою за чисельністю була вірменська община – 14,6 %. Такий малий відсоток населення абхазів у національній республіці став наслідком двох факторів: їх масової депортації до Османської імперії, яку провела Росія в XIX ст., та подальшою міграційною політикою Російської імперії та СРСР, що призвела до значного збільшення чисельності грузинського, і особливо вірменського та російського, етносів в Абхазії. Водночас, абхази могли розраховувати на підтримку кількамільйонної діаспори абхазів та

споріднених їм народів адиго-черкеської групи.

Розпад СРСР та загроза втрати свого домінуючого статусу в новій незалежній Грузії підштовхували абхазьких національних лідерів до зміни статусу Абхазької АРСР і або проголошення незалежності та об'єднання з іншими народами Кавказу в Конфедерацію, або приєднання до Російської Федерації. Ескалація конфлікту штовхала його сторони до радикальних дій, тим більше, що грузинське керівництво було занепокоєне симпатіями грузинського населення Абхазії до скинутого екс-президента З. Гамсахурдіа, що знайшов притулок у дружній до Абхазії дудаєвській Чечні.

12 серпня 1992 р. грузинські збройні формування увійшли на територію Абхазії, розпочався перший етап бойових дій. 15 серпня грузинський морський десант узяв під контроль російсько-абхазький кордон по р. Псоу, а через кілька днів і м. Гагра. 18 серпня абхазькі формування залишили Сухумі та зайняли лінію фронту на захід від столиці по р. Гуміста. 26 серпня між сторонами Г.-а. к. підписана угода про припинення вогню, а 3 вересня – про перемир'я. Майже місяць потому точилися бойові дії малої інтенсивності. Абхази утримали контроль над територією від р. Гуміста на сході до р. Бзибь на заході з центром у Гудауті, яка стала тимчасової столицею Абхазії. Поряд з цим містом розташовувалася російська повітряна база, літаки, зенітні комплекси та десантники якої прикривали абхазьких урядовців від грузинських морських десантів та ударів з повітря. Також під контролем абхазьких сил залишилося шахтарське місто Ткварчелі у Східній Абхазії, що до кінця війни перебувало у блокаді, отримуючи іноді допомогу повітрям.

Цей період характеризується утисками цивільного населення з боку грузинських національних гвардійців та членів «Мхедріоні», чим викликалися антигрузинські настрої, особливо серед вірменської общини, яка на початку займала достатньо нейтральну позицію. У свою чергу абхази використали перемир'я для залучення до своїх лав добровольців з Північного Кавказу та інших регіонів Росії, а також Туреччини та Близького Сходу, де живе велика адиго-черкеська діаспора.

Реформування збройних формувань та їх кількісне і якісне зростання дали абхазам змогу розпочати 2 жовтня наступ на Гагру, який закінчився 6 жовтня розгромом грузинських сил у цьому районі. Гагринська операція відкрила новий етап війни – ініціативу перехоплювала абхазька сторона. Проте, бойові дії на основному Гумістинському фронті йшли зі змінним успіхом до літа 1993 р. При цьому під час весняного штурму Сухумі (16–18 березня) абхазька армія зазнала поразки та істотних втрат.

Влітку починається новий наступ абхазької сторони на Гумістинському фронті, який призвів до встановлення нею контролю над кількома важливими позиціями. У рамках цієї операції в грузинському запіллі був висаджений морський десант (2 липня) біля селища Тамиш, що відволік на себе грузинські резерви. Слід зазначити, що крім першого етапу війни, головну роль у бойових діях (оборона Сухумі та інших позицій в Абхазії) відігравали місцеві грузини в составі 23-ї механізованої бригади та інших підрозділів 2-го армійського корпусу грузинської армії та місцевих формувань МВС. Таке становище призводило до браку сил у грузинської сторони, особливо після залучення до бойових дій на протилежному боці формувань вірменської общини з Північного Кавказу та козачих військ з Російської Федерації.

Наслідком літнього наступу абхазької армії стало підписання 27 липня 1993 р. у Сочі мирної угоди про припинення вогню, згідно з якою Грузія мала вивести з фронту важке озброєння, яке становило становий хребет грузинської оборони в районі Сухумі. Це стало одним

з важливих елементів поразки Грузії у війні.

28 серпня прибічники колишнього президента Грузії З. Гамсахурдіа на чолі з В. «Лоті» Кобалія починають заколот проти державної влади. Під контролем заколотників опиняються 7 районів Західної Грузії, а також Гальскій район Абхазії. 16 вересня звіадисти зайняли околиці міста *Поті* – головного морського порту Грузії та її військово-морської бази. Внаслідок заколоту грузинські сили в районі Сухумі були відрізані від запілля та резервів. 17 вересня абхази почали фінальний штурм столиці Абхазії, що після десятиденних вуличних боїв впала. Відрізані від Грузії звіадистами вірні уряду частини та колони біженців відступили через Кодорську ущелину.

Продовжуючи наступ, абхазька армія 30 вересня взяла під контроль міста Очамчира, Галі та адміністративний кордон Абхазької АРСР по річці Інгурі. Грузинським силам вдалося закріпитися лише в Кодорській ущелині, наступ на яку було відбито.

Причинами поразки Грузії у Г.-а. к. стали конфліктна внутрішньополітична ситуація в країні як між владою та звіадистами, так і між різними угрупованнями в грузинській владі. Також важливою була зовнішня допомога, яку отримувала абхазька сторона, – зброя і кадри від Дж. Дудаєва, Конфедерації народів Кавказу, діаспори та дипломатична з боку Росії (особливо важливою була допомога на початку конфлікту, коли перемир'я дало змогу абхазам реорганізуватися та отримати допомогу ззовні, та влітку 1993 р., коли сухумський гарнізон Грузії був значною мірою роззброєний). Ключовим елементом абхазької перемоги стало повстання звіадистів в Грузії, з якими абхази координували дії.

У результаті бойових дій Грузія втратила контроль майже над усією територією Абхазії (крім Кодорської ущелини). На території автономії абхазька сторона провела етнічну чистку, в результаті якої 200 тис. представників грузинського етносу були змушені покинути її межі. Лише у прикордонному з Грузією Гальському районі залишилося (з тими, хто повернувся згодом) близько 40 тис. грузинів, які перебували під тиском представників абхазьких силових структур і кримінальних угруповань. У свою чергу, за підтримки офіційного Тбілісі за часів правління Е. Шеварднадзе на території Абхазії почали діяти грузинські партизанські формування «Білий легіон» та «Лісові брати». Режим припинення вогню забезпечували російські миротворці. У 1998 та 2001 рр. відбулися рецидиви збройного протистояння (останній за участю чеченських формувань Р. Гелаєва). У 2008 р., скориставшись нагодою, абхазька армія встановила повний контроль над територією колишньої Абхазької АРСР, взявши Кодорську ущелину.

В. О. Целуйко

ГРУЗИНО-ПІВДЕННООСЕТИНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1990-х рр. – міжетнічний конфлікт на території Грузії. Пращури сучасних осетин – алани (самоназва – ірони, груз. – оси) почали заселяти землі на південь від Великого Кавказького хребта після розгрому їх держави Аланії монголо-татарами у 1238–1239 рр. На цих територіях вони змішалися з місцевим населенням та потрапили під владу грузинських феодалів. У 1801 р. осетини Південної Осетії увійшли до складу Російської імперії як частина Картлійсько-Кахетинського царства. У 1842 р. на півночі Тифліської губернії був створений Осетинський округ. Після проголошення незалежності Грузії 26 травня 1918 р. почалася нова сторінка грузинсько-осетинських відносин. У 1920 р. в Південній Осетії спалахнуло повстання проти грузинського уряду Н. Жорданія, придушене з великими втратами серед населення регіону (5 тис. убитих, 20 тис. біженців). 20 квітня 1922 р. була створена Південноосетинська автономна область (ПОАО) у складі Грузинської РСР. Політичні процеси в СРСР наприкінці

80-х рр. XX ст. привели до поширення серед грузин ідеї про незалежність Грузії. На той час осетини становили близько 5 % населення ГРСР (164 тис. із 5443 тис.). У Південній Осетії проживало 99 тис. осіб, з них 66,2 % осетин та 29 % грузин. Приблизно таким самим було співвідношення в столиці ПОАО м. Цхінвалі.

Початок Г.-п. к. належить до 1989 р., коли Рада народних депутатів ПОАО 10 листопада прийняла рішення про підвищення статусу Південної Осетії до автономної республіки у складі ГРСР. Це було зумовлено бажанням осетинської сторони залишитися у складі Радянського Союзу в разі надання Грузії незалежності. Верховна рада останньої визнала рішення осетинських депутатів неконституційним та скасувала його. 23 листопада 1989 р. слід вважати днем початку збройного конфлікту в Південній Осетії: за даними осетинської сторони, від 30 до 40 тис. осіб на чолі з лідером грузинських націоналістів З. Гамсахурдія та першим секретарем комуністичної партії Грузії Г. Гумбарідзе на 400 автобусах і автомобілях намагалися проїхати в Цхінвалі, щоб провести в південноосетинській столиці мітинг, але були зупинені на шосе Горі – Цхінвалі осетинською живою ланкою. Озброєна частина демонстрантів, насамперед члени неформальної організації «Білий орел», розташувалась в грузинських селах навколо Цхінвалі та почала блокаду міста. Унаслідок цих дій загинуло шість та було поранено близько 400 осіб. Для захисту цивільного населення до столиці Південної Осетії було введено батальйон радянських внутрішніх військ, який допоміг на цьому етапі запобігти ескалації конфлікту.

20 вересня 1990 р. Рада народних депутатів ПОАО прийняла декларацію «Про суверенітет Південної Осетії» та проголосила Південноосетинську радянську демократичну республіку. Наступного дня Президія Верховної ради ГРСР визнала цю декларацію протизаконною. У листопаді 1990 р. владу в Грузії здобули представники націоналістичних партій. Головою Верховної ради ГРСР було обрано Звіада Гамсахурдія. Незважаючи на те, що термін повноважень Ради народних депутатів ПОАО закінчився, Верховна рада Грузії не призначила дату нових виборів. 10 грудня 1990 р., на наступний день після виборів у Південній Осетії, Верховна рада ГРСР прийняла рішення про скасування ПОАО.

11 грудня в центрі Цхінвалі члени одного з осетинських збройних угруповань розстріляли з кулеметів машину зі співробітниками силових структур Грузії. Як наслідок, у столиці та Джавському районі Південної Осетії було запроваджено надзвичайний стан і комендантську годину.

У ніч з 5 на 6 січня 1991 р. у Цхінвалі було введено близько 6 тис. співробітників МВС ГРСР та членів недержавних збройних формувань. Тієї ж ночі радянський батальйон внутрішніх військ залишив місто. Осетинські недержавні збройні формування, передусім «Нивс», не змогли завадити грузинській операції. Через значну перевагу грузин за кількістю особового складу і, що важливіше, за озброєнням. Відповіддю осетин стала активізація організації осетинських збройних формувань. Вони були трьох типів: районні угруповання, до яких входили мешканці одного з районів; професійні угруповання, до яких входили представники однієї професії або сфери діяльності; угруповання, які об'єднувалися навколо якогось лідера. Участь влади Південної Осетії у створенні збройних формувань на цьому етапі була мінімальною, процес проходив «знизу».

Бойові дії між осетинами і грузинами в Цхінвалі закінчилися 28 січня 1991 р., коли останні були змушені залишити місто. Після цього збройне протистояння перейшло в сільську місцевість. Грузинська сторона поновила блокаду Цхінвалі, але вже навесні 1991 р. інтенсивність бойових дій зменшилась, а літо минуло майже мирно.

У цілому можна стверджувати, що другий етап конфлікту закінчився для офіційного Тбілісі негативно. По-перше, грузини не скористалися нагодою мирно врегулювати конфлікт, коли мали значну перевагу в силах та засобах і контролювали велику частину Цхінвалі. По-друге, активні бойові дії призвели до поглиблення конфлікту. По-третє, осетинська сторона створила збройні формування, які не контролювалися владою Південної Осетії, що давало їм можливість виступати як незалежна сторона конфлікту.

У Г.-п. к. брали участь військовослужбовці СРСР, насамперед полк бойових гелікоптерів, що дислокувався біля Цхінвалі. Його бойові машини епізодично завдавали удари по позиціях грузинських формувань.

Розпад СРСР підняв грузино-осетинський конфлікт на якісно новий рівень. Незалежна грузинська держава збиралася відстоювати свою територіальну цілісність всіма доступними засобами.

Унаслідок державного перевороту та короткої громадянської війни з грудня 1991 до січня 1992 р. до влади прийшов Е. Шеварднадзе, колишній міністр закордонних справ СРСР. Після цього Росія почала передавати Грузії як одному зі спадкоємців СРСР важкі озброєння.

Третій етап Г.-п. к. розпочався в березні 1992 р. Грузинська сторона розташувала навколо Цхінвалі підрозділи Національної гвардії, МВС, «Мхедріоні» з важким озброєнням, які почали обстріли міста. Хоча кількість важких озброєнь не була великою, осетинська сторона на той час зовсім не мала важкої техніки. Весною 1992 р. розпочався процес створення грузинських збройних сил. Загалом, грузинські збройні формування піднялися на новий рівень, але нестабільна ситуація в країні, можливість реваншу звіадистів не давали змоги керівництву країни надати достатню кількість військ для силового розв'язання конфлікту в Південній Осетії.

До початку третього етапу Г.-п. к. влада Південної Осетії на базі двох найбільших загонів створила Національну гвардію. У складі МВС був сформований загін міліції особливого призначення. Зброя постачалась з Чечні через Північну Осетію. Під час бойових дій населення Північної Осетії захоплювало зброю військовослужбовців російської армії, які були розташовані в республіці. Ця зброя передавалась Південній Осетії. Завдяки таким діям північних осетин в осетинських збройних формувань в районі Цхінвалі з'явилося важке озброєння. Крім того, громадяни Північної Осетії брали участь у бойових діях проти грузинських формувань.

Дестабілізація ситуації в Північній Осетії спонукала Росію взяти активнішу участь у врегулюванні грузино-осетинського конфлікту. 24 червня 1992 р. в Сочі на зустрічі Б. Єльцина та Е. Шеварднадзе була підписана угода. Ст. 3 передбачала створення Змішаної контрольної комісії з представників Росії, Грузії, Південної та Північної Осетії. 14 липня 1992 р. було створено «змішані сили зі встановлення миру і підтримання правопорядку», до складу яких увійшли російський, грузинський і північноосетинський (МВС Північної Осетії) батальйони. Після цього третій етап Г.-п. к. закінчився.

У результаті Г.-п. к. Грузія зберегла контроль над значною частиною Ленінгорського (Ахалгорського) району на сході ПОАО, населення якого було переважно грузинами. Під грузинським контролем також залишилися анклави на півночі, заході та сході від Цхінвалі. Грузинське населення столиці було змушене її покинути. У цілому угода в Сочі призвела до консервації ситуації в зоні конфлікту без перспектив для компромісу. Тому, після зміни в 2003 р. керівництва Грузії розпочався новий етап Г.-п. к., що згодом трансформувався в грузино-російський.

В. О. Целуйко

«ГРУПА ВОСЬМИ» («G8») — неформальний механізм багатобічної взаємодії, у рамках якого керівники провідних держав індустріальної Півночі — Великобританія, Німеччина, Італія, Канада, Росія, США, Франція, Японія, а також керівництво Комісії ЄС, мають можливість узгоджувати підходи до вирішення важливих глобальних проблем. Показово, що до складу «G8» входять чотири з п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН та дві країни, які претендують на цей статус. Частка держав «G8» у сумарному ВВП країн світу становить майже 50 %, у світовому експорті — більше 40 %. Її члени володіють у сукупності правом вирішального голосу в ключових міжнародних фінансових інститутах — МВФ, МБРР, ЄБРР, Паризькому клубі кредиторів.

Попередницею «G8» була «Група семи», створена в результаті зустрічі глав держав і урядів Франції, США, ФРН, Японії, Великобританії й Італії, що відбулася за ініціативою тодішнього президента Франції Валері Жіскар д'Естена 15–17 листопада 1975 г. у Рамбуйє (Франція). З 1976 р. у самітах бере участь прем'єр-міністр Канади, з 1977 р. — голова Комісії ЄС. Біля джерел самої «великої сімки» стояла т. зв. бібліотечна група, до якої входили представники лише трьох держав — Жискар д'Естен (Франція), Гельмут Шмідт (ФРН) і Джордж Шульц (США), що вперше зібралися для проведення консультацій у 1973 р. у бібліотеці Білого дому.

Починаючи з Боннського саміту 1978 р., на якому члени клубу взяли на себе зобов'язання надати імпульс світовому економічному зростанню, «сімка» відігравала визначальну роль у підтриманні глобальної економічної стабільності. «Сімка» значно сприяла успішному завершенню Уругвайського раунду і створенню СОТ, успішному завершенню конференції СОТ у листопаді 2001 р. у Досі (Катар). Рішеннями «сімки» неодноразово проводилася пільгова реструктуризація або навіть списувався зовнішній борг бідних країн. Аналізуючи саміти «G7», слід сказати, що з кожним роком коло обговорюваних питань розширювалося. У 80-ті рр. «сімка» однозначно зробила заявку на глобальне лідерство і дала зрозуміти, що на цьому шляху не зупиниться перед втручанням у перебіг внутрішніх процесів у країнах, що не входять до зони її географічної відповідальності.

Учасники одного з перших присвячених «G7» колоквіумів у Франції висловилися так: «Треба зазначити, що із самого початку ці зустрічі замислювалися як, у тому числі, форум великої політики. "G7" — політичний форум, навіть коли там обговорюють економічні і фінансові проблеми. На них присутні політичні фігури, глави держав і урядів демократичних країн, яких об'єднує відповідальність перед лицем громадської думки».

У 80-х рр. XX ст. політика остаточно бере гору над економікою в діяльності «Великої сімки». Порядок денний «клубу» включав два політичні блоки питань — відносини Схід — Захід і регіональні конфлікти або, в ширшому сенсі, проблеми глобальної і регіональної безпеки. Тема глобальної безпеки на самітах була пов'язана з необхідністю реагувати на кризи у відносинах між Сходом і Заходом (розгортання СРСР ракет SS-20, введення військ до Афганістану). Починаючи з саміту у Венеції 1980 р., після введення радянських військ до Афганістану, політичні питання вже вивчалися на підготовчій стадії і остаточно увійшли до порядків денних самітів та відповідно підсумкових декларацій.

«G8» дедалі активніше претендує на глобальну відповідальність за функціонування міжнародної системи. Це, у свою чергу, зумовило постановку проблеми відносин з іншими впливовими державами. Політизація порядку денного відкривала можливість для залучення до роботи клубу держав, що володіють можливостями не тільки в економічній сфері.

Першою кандидатурою стала Росія – найбільша військова держава планети, що має глобальні інтереси і справляє вплив на розвиток ситуації в багатьох регіонах планети.

В 1991 р. на саміті в Лондоні участь у діалозі з країнами «Групи семи» як «гість» уперше взяла Росія. Оформлення «G8» бере початок у 1994 р. на саміті в Неаполі. Його перша частина відбулася у форматі «G7», а друга – у форматі «вісімки» за участю російського президента як рівноправного партнера. Важливим етапом у трансформації Росії у повноправного учасника «політичної вісімки» стало підписання в рамках саміту «вісімки» з ядерної безпеки 19–20 квітня 1996 р. Московської декларації про ядерну безпеку. З саміту в Бірмінгемі 1998 р. Росія бере участь у цьому клубі як її член. У 2001 р. на зустрічі в Генуї вона вперше виступила як донор за деякими програмами «вісімки». На саміті в Кананаскісі (Канада) у 2002 р. у зв'язку з ухваленням рішення про головування Росії в «Групі восьми» в 2006 р. остаточно завершилося перетворення «Групи семи» на «G8».

У «G8» склався стійкий порядок роботи. Саміти проходять щороку по черзі в країнах-партнерах, а країна, що проводить зустріч на вищому рівні, виступає протягом календарного року як голова «G8». Дискусії глав держав і урядів відбуваються у вузькому колі, куди допущені лише шерпи – особисті представники лідерів. При ухваленні рішень діє принцип консенсусу.

Щорічний робочий цикл «G8» орієнтований насамперед на підготовку й проведення самітів – головного заходу «клубу». Всю підготовчу роботу очолюють і координують шерпи, які зустрічаються зазвичай чотири рази на рік. Шерпи очолюють «національні команди» у складі політичних директорів, зовнішньополітичних і фінансових су-шерпів, інших національних експертів.

Важливу роль у процесі підготовки самітів відіграють регулярні зустрічі міністрів закордонних справ і фінансів. Також проводяться зустрічі міністрів навколишнього середовища, енергетики, праці й соціального розвитку, охорони здоров'я, науки й утворення, внутрішніх справ і юстиції (беруть участь генеральні прокурори). У форматі «вісімки» відбуваються також зустрічі глав парламентів, лідерів бізнесу, представників молоді. У середньому по лінії «G8» за рік проходить від 60 до 80 заходів.

З 1995 р., після саміту в Галіфаксі (Канада), почали діяти робочі органи «G8» з експертів: 1) цільові (цільова група щодо Південної Азії, цільова група з проблем цифрових технологій, цільова група з відновлюваних джерел енергії в країнах, що розвиваються); 2) робочі (робоча група щодо Косово, робоча група з глобального партнерства проти розповсюдження зброї й матеріалів масового знищення, робоча група з біометрії, робоча група з доопрацювання ініціативи щодо безпечного і спрощеного порядку міжнародних поїздок (SAFTI) та її наступної реалізації тощо); 3) експертні групи (група експертів з нерозповсюдження зброї масового знищення, група контртерористичних дій, Римська/Ліонська група експертів з боротьби з тероризмом і організованою злочинністю, група експертів із запобігання конфліктам (з 2002 р. переорієнтована на роботу щодо Афганістану). Також діють групи високого рівня з питань нерозповсюдження ядерної зброї, старші посадові особи «G8» з питань праці й соціальних справ та ін.

Приблизно за рік до початку головування в країні розгортається робота зі складання його концепції. Концепція головування у «G8» є комплексним документом, що містить у собі основні пропозиції країни-голови за накресленими пріоритетами. У розробленні документа беруть участь відомства, агентства й служби цієї держави, які вносять свої пропозиції з питань їх компетенції. Визначення пріоритетів – одне з найважливіших завдань голови. Це повинні бути теми, які входили б до сфери інтересів кожного з учасників клубу, а головне – були актуальними для всього світового співтовариства, і з яких можна розробити комплексні актуальні документи (заяви, ініціативи, плани дії, декларації, дії).

Так, під час зустріч лідерів «G8» 21–23 липня 2000 р. на Окінаві (Японія) було зроблено акцент на темах стратегічної стабільності, боротьби з міжнародним тероризмом, інформаційної безпеки, інтеграції Росії в світову економіку, врегулювання на Корейському п-ві, а також прийнято Хартію глобального інформаційного суспільства.

У 2001 р. у центрі уваги саміту в Генуї (Італія) були поставлені проблеми розвитку, боротьба з бідністю, продовольча безпека, проблема ратифікації Кіотського протоколу, ядерне роззброювання, роль неурядових організацій, ситуація на Балканах і Близькому Сході. У 2002 р. саміт у Кананаскісі розглядав проблеми допомоги країнам Африки, боротьби з тероризмом, зміцнення зростання світової економіки і забезпечення безпеки міжнародних вантажів.

На саміті «G8» 2003 р. в Евіані (Франція) було ухвалено рішення про розвиток співробітництва з найперспективніших напрямів науково-технічного прогресу – у водневій енергетиці, біотехнологіях, глобальному моніторингу природних процесів, раціональному використанні водних ресурсів.

За британського головування у 2005 р. пріоритетна увага приділялася виробленню загальних підходів до подолання негативних наслідків глобальних кліматичних змін і розвитку екологічно чистої енергетики. Результатом саміту в Гленіглсі (Великобританія) стало зобов'язання «G8» значно збільшити допомогу найбіднішим країнам Африки й знизити їх борговий тягар.

На саміті в Санкт-Петербурзі (РФ) у 2006 р. було схвалено принципи глобальної енергетичної безпеки, прийняті важливі рішення щодо нерозповсюдження ЗМЗ, боротьби з тероризмом, підвищення якості освіти і боротьби з інфекційними захворюваннями.

У 2007 р. на саміті в Хайлігендаммі (ФРН) була підтримана німецька ініціатива про проведення на регулярній основі діалогу з п'ятіркою держав, що динамічно розвиваються, – Китаєм, Індією, Бразилією, Мексикою й ПАР, що отримав назву «Хайлігендаммський процес». Він розпочався з таких тем, як енергетика, сприяння розвитку, інновації й інвестиції.

Ключовими темами японського головування 2008 р. були світова економіка, розвиток Африки, захист навколишнього середовища, включаючи протидію змінам клімату. У зв'язку з продовольчою кризою лідери «G8» ухвалили рішення про створення Глобального партнерства у сфері сільського господарства і продовольчої безпеки. Були також досягнуті домовленості про створення Міжнародного партнерства зі співробітництва у сфері енергоефективності.

У 2009 і 2010 рр. під час самітів в Аквілі (Італія) та Хантсвіллі (Канада) увага «G8» зосередилася на подоланні глобальної фінансово-економічної кризи, нейтралізації її соціальних наслідків і негативного впливу на економіку найбідніших країн. Ця тематика, а також арабські події були в центрі уваги на саміті у Довілі (Франція) у 2011 р. За ініціативою лідерів «G8» було створено Довільське партнерство для сприяння арабським країнам у здійсненні політичних і соціально-економічних реформ, стабілізації становища в регіоні та створення умов для сталого економічного розвитку країн Арабського Сходу.

Значну частку зобов'язань «G8» незмінно становлять рішення зі сприяння розвитку. Після прийняття міжнародних цілей розвитку в рамках Комітету зі сприянню розвитку ОЕСР в 1996 р., Декларації про Цілі розвитку тисячоліття ООН в 2001 р. і саміту «G8»

Г

«ГРУПА ВОСЬМИ» («G8»)

у Кананаскисі в 2002 р. «вісімка» щороку узгоджує колективні зобов'язання, спрямовані на виконання завдань «Цілей розвитку тисячоліття», їх уточнення, конкретизацію й поглиблення.

М. А. Шепєлєв

«ГРУПА РІО» – найбільш представницький і впливовий постійно діючий механізм політичних консультацій для узгодження позицій латиноамериканських держав з ключових регіональних і міжнародних проблем.

«Г. Р.» була утворена на нараді в Ріо-де-Жанейро в грудні 1986 р., ставши наступницею створеної в 1983 р. Контадорської групи. Спочатку до неї увійшли Мексика, Панама, Венесуела, Колумбія (члени Контадорської групи) і Аргентина, Бразилія, Перу, Уругвай (члени «групи підтримки Контадор»). У 1990 р. на зустрічі в Каракасі (Венесуела) було прийнято рішення відкрити двері для вступу в групу всіх іспаномовних центральноамериканських і карибських держав за винятком Куби і для однієї з англомовних країн Карибського басейну (всього їх 19). Потім у різний час до складу групи були включені Болівія, Парагвай, Чилі, Еквадор, Гватемала, Гондурас, Коста-Рика, Нікарагуа, Сальвадор і Домініканська Республіка, Беліз, Гаїті, Гайана, Куба, а також на основі ротації по одній країні від Центральноамериканського і Карибського субрегіонів. Нараховує 23 члена. «Г. Р.» не має статуту, бюджету, постійної штаб-квартири.

Пріоритетні напрями взаємодії: розширення і зміцнення політичного співробітництва і діалогу; формування єдиної позиції з міжнародних питань, що становлять спільний інтерес; сприяння процесам латиноамериканської інтеграції; винесення рішень з регіональних проблем і конфліктів; поліпшення міжамериканських відносин; виявлення нових сфер співробітництва, сприятливого економічного, соціального і науково-технічного розвитку країн «Г. Р.». На саміті в 1997 р. прийнято рішення про створення механізму оперативного реагування на ситуації, що становлять порушення конституційного ладу в країнах регіону.

У підходах до проблематики міжамериканської безпеки «Г. Р.» акцентує увагу на необхідності зміцнення заходів довіри, недопущення гонки озброєнь в регіоні, зміцнення договору Тлателолко (про заборону ядерної зброї в Латинській Америці, 1967 р.), проголошення Латинської Америки зоною, вільною від протипіхотних мін, боротьбі з незаконним виробництвом і торгівлею зброєю та ін. Так, на зустрічі в Картахені (Колумбія) в 1991 р. від імені «Г. Р.» був висунутий проект перетворення Латинської Америки на зону миру і заявлено про відмову латиноамериканських країн від виробництва, придбання та зберігання зброї масового знищення.

«Г. Р.» надає підтримку інтеграційним ініціативам на регіональному та субрегіональному рівні, розвитку багатосторонньої та двосторонньої міжнародної торгівлі й відкритим кордонам, з метою створити єдиний економічний простір країн Латинської Америки і Карибського басейну. Історичне значення у зв'язку з цим має рішення Першого саміту глав держав і урядів Латинської Америки і Карибського басейну, що відбувся 6–7 грудня 2008 р. у Бразилії, про включення Куби до «Г. Р.».

На 23-му саміті «Г. Р.» 22–23 лютого 2010 р. у м Канкун (Мексика), було вирішено створити міжнародну організацію під тимчасовим назвою «Спільнота держав Латинської Америки і Карибів» (CELAC). США і Канада не стануть учасниками цієї організації, і вона тим самим буде противагою патронованій США ОАД. CELAC політично та економічно повністю замінить «Г. Р.». До нового регіонального об'єднання, за словами президента Еквадору Р. Корреа, не повинні входити країни, «далекі від наших цінностей, принципів та інтересів».

Найбільш активно і послідовно «Г. Р.» співпрацює з ЄС. Пріоритетними напрямами співпраці є координація спільних підходів до вирішення глобальних проблем і викликів сучасності, зміцнення економічних, торговельних, культурних, гуманітарних і науково-технічних зв'язків. Сформовано дипломатичний механізм такої співпраці – функціонує на постійній основі «Форум: Латинська Америка – Європейський Союз», вищим органом якого є зустрічі глав держав і урядів Латинської Америки і ЄС. Іншим потужним форумом колективної дипломатії латиноамериканських держав, створеним з ініціативи «Г. Р.», став Східноазійський-Латиноамериканський форум. Також створено механізм постійного діалогу «Г. Р.» – Росія.

Є. М. Суліма

ГУАМ – регіональна організація, створена в жовтні 1997 р. Грузією, Україною, Азербайджаном і Молдовою (з 1999 до 2005 р. в організацію також входив Узбекистан). За деякими даними, ГУАМ – один з інструментів реалізації геополітичних інтересів США на Євразійському континенті, спрямований на послаблення економічного та політичного впливу Росії у регіоні. Назва організації склалась із перших букв назв країн, що входять до неї. До виходу Узбекистану вона іменувалась ГУУАМ. ГУАМ був утворений як альтернатива СНД. Як відомо, у середині 1990-х рр. намітились два варіанти розвитку СНД. Перший – продовження спроб збереження інтеграції в рамках СНД. Другий – розвиток практичного субрегіонального співробітництва в економічній та воєнно-політичній сферах за участи груп держав, що справді мають спільні інтереси. ГУАМ був заявлений як одне з таких об'єднань. Його характерною рисою від початку стала орієнтація на європейські та міжнародні структури. Ініціатори ГУАМ діяли поза рамками СНД. При цьому безпосередньою метою ГУАМ було послаблення економічної, зокрема енергетичної, залежності учасників від Росії та розвиток транзиту енергоносіїв за маршрутом Азія (Каспій) – Кавказ – Європа в обхід території РФ. Політичними причинами виникнення ГУАМ стало прагнення протистояти намірам Росії переглянути флангові обмеження звичайних збройних сил в Європі і побоювання, що це могло би легітимувати присутність російських збройних контингентів у Грузії, Молдові й Україні незалежно від їх згоди. Політична спрямованість ГУАМ стала ще помітнішою після того, як у 1999 р. Грузія, Азербайджан і Узбекистан вийшли з Договору про колективну безпеку СНД.

Із зародження ГУАМ отримувала істотну підтримку від США, оскільки її цілі збігалися з цілями цієї держави. Початок співробітництва Грузії, України, Азербайджану і Молдови в рамках ГУАМ було покладено на установчому форумі у жовтні 1997 р. у Страсбурзі, де був створений Консультативний форум ГУАМ. У квітні 1999 р. до них приєднався Узбекистан. Досягнуті в рамках ГУАМ домовленості про співробітництво були відразу схвалені ОБСЄ. У вересні 2000 р. під час «саміту тисячоліття» в ООН був прийнятий меморандум, що регулює цілі створення і діяльність ГУАМ. У 2001 р. це об'єднання отримало статус міжнародної регіональної організації. На саміті в Ялті 6–7 червня підписаний статут ГУАМ.

У 2002 р. Узбекистан заявив про намір вийти з організації, а у травні 2005 р. його керівництво офіційно повідомило про свій вихід з цієї структури. Формальним приводом виходу Узбекистану була незгода зі зміною цілей та завдань ГУАМ, зокрема – формування спільних збройних блоків і перегляд наявних систем безпеки. Узбецька влада пояснила, що не здатна брати активну участь у цих процесах через географічне положення. Усі підписані Узбекистаном у рамках ГУАМ документи були денонсовані.

З 2005 р. пов'язана активізація ГУАМ, яка попередні декілька років практично не діяла. Процес активізації почався після

«помаранчевої революції» в Україні на рівні двосторонніх зустрічей лідерів України, Грузії і Молдови у лютому–березні 2005 р. 22 квітня 2005 р. у Кишиневі (Молдова) відбувся саміт ГУАМ. Як спостерігачі на саміті були присутні президенти Румунії і Литви Т. Бесеску і В. Адамкус, голова ОБСЄ Я. Кубіш і представник США, спеціальний переговірник з Нагірного Карабаху і конфліктів у Євразії С. Манн. На саміті підписали два документи – декларацію «В ім'я демократії, стабільності та розвитку» та спільну заяву «Створюючи демократію від Балтики до Чорного моря». У грудні 2005 р. країни ГУАМ виступили єдиним фронтом на засіданні Ради міністрів закордонних справ ОБСЄ в Любляні (Словенія). Напередодні форуму ОБСЄ головування в ГУАМ перейшло до Молдови, і саме вона, будучи більше за інших зацікавлена в тому, щоб Росія виконала «Стамбульські угоди» (про виведення військ із Грузії і Придністров'я), виступила на засіданні ОБСЄ від імені ГУАМ проти присутності Росії в Грузії та Придністров'ї. На Київському саміті ГУАМ у травні 2006 р. було прийнято рішення про реформування організації. Були підписані декларація про створення нової міжнародної організації – «Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ (ОДЕР-ГУАМ)» та її статут. Під час саміту країни-учасниці підписали протокол про створення зони вільної торгівлі. Були також оприлюднені плани створення паливно-енергетичної ради, покликаної скоординувати зусилля із забезпечення енергетичної безпеки країн-учасниць. Проте всі підписані документи та накреслені плани досі не були реалізовані. Схоже, і самі лідери країн-учасниць ГУАМ налаштовані песимістично щодо її діяльності. Так, у 2009 р. президент Молдови В. Воронін, говорячи про перспективи співробітництва в рамках ГУАМ, заявив, що як регіональна організація вона нежиттєздатна і безперспективна. Сьогодні діяльність ГУАМ зводиться до участі її секретаріату в організації та роботі різноманітних міжнародних конференцій.

О. Ю. Висоцький

ГУБЧАК, Осип Михайлович (19 липня 1912, с. Мединь, нині Підволочиського району Тернопільської обл. – 9 грудня 1997, Чикаго, США) – український геополітик, публіцист, громадський діяч у діаспорі, автор концепції «українського імперіалізму». У 30-ті рр. XX ст. жив у Львові, мав науковий ступінь магістра права, з початком Другої світової війни емігрував до Німеччини. Був серед постійних авторів журналу «Нація в поході», що видавався у Берліні впродовж 1939–1941 рр. Серед його праць – «Новий европейський Схід у ґеополітичному аспекті» (1940).

Г. вважав, що «геополітика існує, як інстинктивне відчуття, відтоді, як існують народи... пахне вона свіжим запахом широких просторів, пульсує в ній жива кров». Для Г. геополітика – спосіб мислення, шлях сприйняття подій минулого і сучасності, своєрідний світогляд. На його думку, здатність мислити геополітичними категоріями – найважливіша ознака державних націй або тих, що в найближчому майбутньому можуть домогтися створення своєї держави.

Г. зазначає, що через особливості геополітичного положення Україна як держава може відбутися лише тоді, коли в ній реалізується імперський потенціал: «...або стати Великою імперією, або пропасти. Маленька Україна може якийсь час бути буфером, а далі впаде жертвою поділу...». Геополітичне розташування України «на грані двох світів» диктує українцям потребу імперіалістичного мислення і дії, адже «один із геополітичних законів каже, що дана держава, опанувавши частину якогось геополітичного простору, мусить змагати до опанування його цілості, бо частини цього простору все виявляють тенденцію до єдності». З огляду на це, Г. звертається до всіх справжніх українських патріотів із закликом зосередити свої зусилля на поширенні серед українців імперських ідей і пробудженні в них великодержавних амбіцій.

Під впливом ідей В. Липинського Г. переконаний, що лише спадкова монархія може стати об'єднавчим і притягальним чинником для інших народів, що мають увійти до складу Української імперії. Як на історичну передумову існування монархічної влади на українських землях, він указує на два «найсильніші прояви українського духу» – монархію еллінізму Понтійського царства на чолі з Мітридатом VI Євпатором і гетьманат Богдана Хмельницького.

Українську імперію Г. бачить як державу, східні кордони якої проходять по Кавказу і узбережжю Каспійського моря, західні – по річках Сан і Західний Буг, на півдні – надійний контроль над Чорним морем, на півночі – поступовий вихід на узбережжя Балтійського моря через створення україно-білорусько-литовського союзного комплексу. Г. переконаний, що Україні необхідно увійти до державного союзу з Білоруссю, тому що саме це надасть першій перевагу на балтійсько-чорноморському просторі.

На першому етапі розвитку Української імперії Г. велику увагу приділяє створенню на території колишніх Донського і Кубанського козацьких військ незалежної держави Козакії, яка повинна стати союзником України. Він сподівався, що пізніше, завдяки значному українському елементу на цих землях, можна буде «довести Козакію до якоїсь форми державного зв'язку з Україною».

Г. поділяє геополітичні комплекси-території на Західний (німецький) і Східний (україно-російський) по україно-польському кордону. За планом Г., Польща повинна входити до складу Західного комплексу, очолюваного Третім рейхом і дружньо налаштованого до України. Він навіть пропонує створити між українським і німецьким комплексами малу буферну державу. Щодо Східного комплексу, то Г. вважає, що «геополітично Україна і Москва доповнюють себе, і на сході Європи є тенденція до створення однієї державної цілісності від Чорного до Білого моря». Цим зумовлена боротьба за геополітичну гегемонію в регіоні між Півднем і Північчю, Києвом і Москвою. Вона буде, на думку Г., визначати зміст другого етапу становлення Української імперії.

Найближчим завданням у цьому протистоянні Г. вважав зведення зони політичного впливу Московії до її етнографічних меж. У зв'язку з цим Г. розраховує на підтримку сепаратизму регіонів Росії, що є етнічно чужими для росіян (Сибір, Далекий Схід). На його думку, вони можуть виступити як природні союзники України в її боротьбі проти московського імперіалізму. Наступним кроком на шляху до Української імперії стане створення етнографічного українського базису в новому промисловому центрі Радянського Союзу на Уралі. Після цього має відбутися завоювання українцями всього радянського геополітичного простору, що у підсумку дасть Україні можливість поступово вийти через Іран до «теплого моря» – Індійського океану.

У реалізації цієї програми взагалі не рекомендується насильницьке залучення територій. Г. настійливо застерігає від цього хибного шляху розв'язання проблем. Він вважає, що «Україна не потребує для здобуття переваги поневолювати чужі етнографічно простори». Всі питання контролю над сусідніми територіями Г. пропонує вирішувати завдяки значній присутності на них українського етнічного елементу, тобто через мирну діяльність діаспори. На цій підставі він вбачає реальну можливість для України заволодіти радянським геополітичним простором через заселення українцями Кавказу, Сибіру, Далекого Сходу і Центральної Азії. Він закликає українців до створення великих сімей, щоб «наздогнати і перегнати москалів».

За словами Г., «українцям потрібно дати простий і ясний дороговказ: розмножуватися і здобувати землю, а це рівнозначно завоюванню нинішнього радянського геополітичного простору».

М. А. Шепєлєв

«ГУМАНІТАРНИХ ІНТЕРВЕНЦІЙ» концепція – зовнішньополітична концепція, яка передбачає застосування сили чи погрозу силою, що здійснюються державою чи групою держав за межами своїх кордонів без згоди країни, на території якої застосовується сила, і спрямовуються на запобігання чи припинення масштабних і грубих порушень основних прав людей, які не є громадянами цих держав.

Термін «Г. і.» у своїх витоках у різних інтерпретаціях був пов'язаний з фактами порушення державного суверенітету. Уперше з'явився в міжнародній практиці у середині XIX ст., коли Австро-Угорщина й Росія воювали з Османською імперією за звільнення християнських народів Балкан. У 1945 р. ООН визначила, коли й за яких умов гуманітарна інтервенція може бути проведена. Головний критерій подібної операції: військові підрозділи ставлять гуманітарні цілі – запобігання загибелі мирного населення. Під Г. і. варто розуміти здійснювані ззовні збройні дії в певній країні для запобігання або припинення там гуманітарної катастрофи, тобто масових акцій насильства з численними жертвами, ув'язненими й біженцями.

Уперше в більш-менш цілісному виді «Г. і.» к. була озвучена прем'єр-міністром Великобританії Е. Блером у квітні 1999 р. у Чикаго в переддень ювілейного Вашингтонського саміту НАТО. В її основу була покладена теза про те, що гуманітарна катастрофа ніколи не може вважатися суто внутрішньою справою певної держави і міжнародне співтовариство не тільки має право, а й навіть зобов'язане втрутитися в подібні гострі гуманітарні кризи (тобто на практиці найчастіше у внутрішні справи суверенних держав) для їх оперативного подолання. Останнє десятиріччя XX ст. характеризується зростанням кількості етнічних і релігійних конфліктів внутрішнього характеру, що переростають іноді у запеклі громадянські війни. Під час цих конфліктів відбуваються масові порушення основних прав людини.

Є два підходи до визначення сутності Г. і. – американський (новий інтервенціонізм) і європейський. Нові інтервенціоністи найбільше виокремлюють моральні зобов'язання міжнародного співтовариства як підставу для ООН втрутитися в справи суверенних держав. Згідно з американськими авторами – новими інтервенціоністами, воєнна інтервенція завжди виправдана з етичного погляду, якщо внутрішня криза загрожує регіональній або глобальній безпеці й відбуваються масові порушення прав людини. При формулюванні доктрини втручання ставляться три питання: «Коли?», «Хто?» та «З якою метою?». Відповідь на питання: «Коли?» визначають два критерії: внутрішня ситуація, що становить явну загрозу міжнародному миру й стабільності; 2) наявність факту масового й систематичного страждання населення й кваліфікується як загроза миру. Відповідь на питання: «Хто?» покликана визначити виконавця й організатора втручання. За новими інтервенціоністами, одна держава має право на інтервенцію, якщо ця інтервенція схвалена ООН або регіональною організацією, що діє за згодою та мандатом ООН. Практичні завдання Г. і. – гуманітарні (продовольство, медикаменти), політичне вирішення проблеми із застосуванням сили з метою примушення сторін до прийняття мирного плану (подолання кризи). Відповідно до концепції американських авторів, Г. і. стає масштабним воєнно-політичним заходом, націленим на встановлення практично повного контролю над територією. Головним завданням міжнародних миротворців є створення практично нової державної піраміди «закону й порядку», і форма втручання передбачає скоріше окупацію країни, ніж просту присутність миротворчих сил. Найпопулярнішим об'єктом для «Г. і.» є неспроможні держави, приклад – операція ООН у Сомалі.

Європейський підхід передбачає зв'язок миротворчих і гуманітарних операцій з національними інтересами, на другий план відсуваються міркування загальногуманітарного характеру. Участь західноєвропейських миротворців можлива, тільки якщо в них є власні інтереси в регіоні. Необхідні зацікавленість у кризовому регіоні й фізична готовність до втручання. Яскравий приклад – балканська криза, коли НАТО вийшла за рамки цілей і завдань, декларованих у Стратегічній концепції, прийнятій на сесії у Римі. У контексті косовської кризи глави держав і урядів на сесії Північноатлантичної ради у Вашингтоні у квітні 1999 р. схвалили нову Стратегічну концепцію, відповідно до якої НАТО в співробітництві з іншими організаціями сприятиме запобіганню конфліктів, а у разі виникнення кризи братиме участь у її ефективному врегулюванні відповідно до міжнародного права, включаючи проведення операцій реагування на кризу поза ст. 5 Вашингтонського договору (ст. 5 передбачає, що збройний напад на одну або декількох із країн – членів НАТО розглядатиметься як напад на них загалом, і кожна з країн надасть допомогу члену альянсу, що зазнав нападу). Приводом для втручання в боснійський і косовський конфлікти було розведення протиборчих сторін, дотримання прав народів на самовизначення, запобігання гуманітарній катастрофі. Декларовані цілі втручання в подїї у Боснії й Косово: зупинення воєнних дій і негайне припинення насильства й переслідувань; забезпечення постійної військової присутності для стримування бойових дій, створення умов безпеки; безпечне повернення всіх біженців і т. ін. На практиці терміном «Г. і.» намагаються обґрунтувати правомірність застосування примусових заходів щодо певної держави у разі порушення нею прав людини. Забезпечення правопорядку в цій галузі може й повинне належати не окремим державам, а міжнародному співтовариству в цілому в особі ООН.

«Г. і.» к. була використана для виправдання примусових дій проти Югославії у 1999 р. Під час Балканської кризи був створений прецедент: гуманітарне втручання стало припустимим методом вирішення регіональних конфліктів, що свідчить про кризу наявної системи міжнародного права. В Іраку в 2003 р. воєнне втручання здійснювалося без санкції ООН. Вторгнення в Ірак не відповідало критеріям Г. і.: ситуація не була настільки надзвичайною, щоб було потрібне воєнне втручання. Основні передумови, за наявності яких вважається можливим здійснення Г. і.: виникнення обстановки, за якої створюються загрози життю значної кількості людей чи основним умовам їхнього існування й свободи, що зумовлює потужний сплеск громадської думки в розвинутих країнах; ухвалення відповідного рішення РБ ООН. Г. і. є одним з основних інструментів реалізації США своїх геополітичних планів із забезпечення світового панування. Г. і. – зручний привід, що дає змогу встановлювати контроль над територією невгодної держави, не втрачаючи «обличчя» в очах світової громадськості, до того ж за порівняно невеликих витрат.

О. Ю. Висоцький

ГУМІЛЬОВ, Лев Миколайович (1 жовтня 1912, Царське Село – 15 червня 1992, Санкт-Петербург) – радянський, російський етнолог та історик, основоположник пасіонарної теорії етногенезу, доктор історичних наук. Син поетів М. Гумільова та А. Ахматової. У 1946 р. закінчив історичний факультет Ленін-

градського державного університету. Трічі піддавався арештам, двічі (1938, 1949) був засуджений, після багатьох років перебування в таборах працював спочатку бібліотекарем в Ермітажі, а потім – у НДІ географії при ЛДУ. Підтримував багаторічне листування з П. Савицьким, з яким познайомився у таборах.

Наукові дослідження Г. стали сполучною ланкою між класичним євразійством і неоєвразійством. У 1961 р. захистив докторську дисертацію з історичних наук («Давні тюрки VI–VIII ст.»), а в 1974 р. – докторську дисертацію з географічних наук («Етногенез і біосфера Землі»), однак йому було відмовлено в присудженні другого ступеня доктора географічних наук, оскільки його робота «вища за докторську, тому й не докторська». Загалом за життя наукові заслуги Г. систематично ігнорувалися. Лише у 1991 р. він був обраний академіком Російської академії природничих наук. Основні праці Г.: «Етногенез і біосфера Землі», «Географія етноса в історичний період», «Ритми Євразії», «Історія народу Хунну», «Хунни в Китаї», «Давні тюрки», «Пошуки вигаданого царства», «Стародавня Русь і Велика степ», «Відкриття Хазарії», «Тисячоліття довкола Каспію», «Від Русі до Росії».

Г. відкрив явище пасіонарності й феномен компліментарності, розробив на їхній основі пасіонарну теорію етногенезу, вніс у природничу науку етнологію – чинник розвитку етнічних систем – енергію живої речовини біосфери за В. І. Вернадським. Теорія пасіонарності Г. пояснює розвиток етносів шляхом розгляду історичних процесів з природничо-наукових позицій. Природна форма існування виду Homo sapiens – етнос. Пасіонарність – міра потенційних можливостей етносу, вона є ефектом енергії живої речовини біосфери, що виявляється в активності етнічних колективів. Вона спостерігається на популяційному (як активність етнічних колективів) та індивідуальному (як поведінковий імпульс) рівнях. Залежно від співвідношення пасіонарного імпульсу (*P*) і інстинкту самозбереження (*J*) Г. описано три характерних поведінкових типи: пасіонарії ($P > J$); гармонійні люди ($P = J$); субпасіонарії ($P < J$).

У теорії Г. значна увага присвячена вивченню етнічної ієрархії, під якою розуміється співпідпорядкованість етнічних систем, за якої кожна етнічна система вищого рангу включає декілька етнічних систем нижчого рангу. Г. запропонував чотирирівневу таксономічну систему, що описує всі історично зафіксовані види етнічної ієрархії: консорція (конвіксія), субетнос, етнос, суперетнос.

Етногенез Г. розглядає як процес народження, розвитку та зникнення етносу під впливом отримання пасіонарної енергії або її втрати. Узагальнену схему етногенезу він склав на основі дослідження більше 40 етносів. Він став фундатором вітчизняної етнології – науки про етногенез.

Повний цикл життя етносу він описує як такий, що триває близько 1500 років. Процес етногенезу спричиняє пасіонарний поштовх – появу певного числа об'єднаних спільною метою пасіонаріїв. Пасіонарії – індивіди енергонадлишкового типу, яким від народження властива здатність сприймати значно більше енергії, ніж необхідно для їх особистого відтворення, вони характеризуються підвищеним потягом до дії, надлишок енергії спрямовують на зміну навколишнього світу. Г. здійснив історичний опис зміни активності людських колективів за фазами етногенезу, причому неодноразово звертався до характеристики відомих пасіонаріїв (Наполеон, Александр Македонський, Чингісхан та ін.), показуючи, що частота появи таких людей у різні епохи закономірно пов'язана із загальною активністю етнічної системи (її пасіонарною напругою).

Г. визначив кілька фаз етногенезу (стадія процесу етногенезу, яка має часові рамки та визначається напрямом, швидкістю та межами зміни рівня пасіонарної напруги в етнічній системі):

1) фаза піднесення – фаза інтенсивного зростання пасіонарної напруги в етнічній системі внаслідок пасіонарного поштовху, який зумовлює виникнення цієї системи; ця фаза характеризується енергійною експансією етносу, який виник; формуються нова етнічна домінанта та соціальні інститути; панує суспільний імператив «Будь тим, ким ти маєш бути»; навколишні етноси сприймають фазу піднесення як утворення спільноти активних людей, які сповідують незвичні ідеали та завойовують «місце під сонцем»;

2) акматична фаза (найвища) – фаза, за якої пасіонарна напруга досягає найвищих для цієї системи рівнів; етнічна система характеризується пануванням пасіонаріїв жертовного типу; суспільний імператив – «Будь самим собою»; при цьому зростання індивідуалізму у поєднанні із надлишком пасіонарності часто призводить етнос до стану «пасіонарного перегріву»;

3) фаза надлому (кризова) – фаза різкого зниження пасіонарної напруги після акматичної фази; перехід до фази надлому здійснюється під імперативом «Ми втомилися від великих»; суспільний імператив – «Ми знаємо, все буде інакше»; у рамках фази відбуваються розкол етнічного поля, зростання кількості субпасіонаріїв (індивіди енергодефіцитного типу, які, з огляду на нездатність абсорбувати з навколишнього середовища достатню кількість енергії, не можуть повноцінно адаптуватися в середовищі), гострі конфлікти всередині етнічної системи; надлом можливо охарактеризувати як характерний етап у будь-якому етногенезі, який настає приблизно через 600 років після його початку, його можливо розглядати як «вікову хворобу» етнічної системи;

4) фаза інерції – фаза етногенезу, за якої після фази надлому настає певне підвищення та потім повільне зниження рівня пасіонарної напруги; характеризується зміцненням державної влади та соціальних інститутів, інтенсивним накопиченням матеріальних та культурних цінностей, активним перетворенням ландшафту; панує суспільний імператив «Будь таким, як я», що означає орієнтацію на загальноприйнятий еталон для наслідування; ця фаза має вигляд початку творчої діяльності, але рівень пасіонарної напруги постійно спадає, після «золотої осені» настають «сутінки» – фаза обскурації;

5) фаза обскурації (старості) – настає, коли вік етносу перевищує 1100 років; рівень пасіонарної напруги спадає нижче нуля і значно зростає кількість субпасіонаріїв; етнос існує за рахунок матеріальних цінностей і навичок, накопичених у попередню фазу; панує імператив «Будь таким, як ми»;

6) меморіальна фаза – близька до етнічного гомеостазу, коли етнічна система вже втратила пасіонарність, проте окремі її члени продовжують зберігати культурну традицію минулого; імператив – «Пам'ятаєш, як було прекрасно»; перехід від меморіальної фази до кінцевої форми етнічного гомеостазу є плавним і має вигляд поступового забуття традицій минулого.

Г. охарактеризував особливості взаємодії етносу з природним ландшафтом під час кожної з фаз етногенезу. Новий етнос на фазі піднесення починає перетворювати ландшафт за допомогою нового способу адаптації до природних умов, внаслідок чого природа страждає мінімально. В акматичну фазу антропогенний тиск на ландшафт, де проживає етнос, зменшений, оскільки його енергія спрямована назовні. Господарство на батьківщині етносу часто занепадає, і відновлюються природні ландшафти. У фазу надлому антропогенний тиск на ландшафт деструктивний. В інерційну

фазу антропогенний тиск на ландшафт власної території зростає. У фазу обскурації турботи про ландшафт немає, поширюється споживацьке ставлення до природи. У меморіальну фазу залишки етносу взаємодіють зі збідненим ландшафтом, що утворився на уламках загиблого культурного ландшафту.

Відмінності між етносами Г. визначає насамперед стереотипом поведінки. Поняття «стереотип поведінки» означає, що за різних ландшафтних умов, у яких утворюються етноси, люди по-різному починають пристосовуватися до цих нових умов, але під час міграцій з одних ландшафтних умов в інші стереотип поведінки зберігається.

Г. виокремлює такі типи зв'язку між різними етносами: симбіоз (добросусідство), асиміляція (злиття), ксенія (добровільне об'єднання без злиття), химера (об'єднання без злиття шляхом підпорядкування одного етносу іншим, чужим йому за домінантою), війна за панування на певній території (всередині суперетносу), війна на винищення (під час ворожих контактів на суперетнічному рівні).

Г. В. Щолокова

ГУМПЛОВИЧ, Людвіг (Ludwig Gumplowich, 9 березня 1838, Краків – 20 серпня 1909, Грац, Австрія) – австрійський соціолог польського походження, автор теорії походження держави через завоювання, основоположник теорії соціального конфлікту й етноцентристської парадигми у соціологічних дослідженнях. Вивчав право у Краківському університеті. З 1876 р. – доцент, а з 1882 р. – професор державного та адміністративного права університету в Граці. Основні праці: «Загальне вчення про державу», «Раса і держава» (1875), «Расова боротьба» (1883).

Вся історія людського розвитку постає в Г. як суцільна боротьба соціальних груп. Боротьба між ордами (тобто групами, об'єднаними фізико-антропологічними й етнічними ознаками), у результаті якої виникає держава, змінюється боротьбою, з одного боку, між державами, а з другого – усередині держав: між групами, класами, станами, політичними партіями. Г. стверджував про різний характер відносин усередині групи й між групами. Спираючись на виведений ним «загальний вищий закон» – закон самозбереження, Г. доводив, що для відносин усередині групи характерні згуртованість, солідарність, висока повага до вироблених усередині групи моральних і естетичних цінностей, тоді як відносинам між групами властиві ворожість, недовіра, взаємне презирство тощо. Згідно з Г., об'єктивні закономірні дії соціальних груп ведуть до державотворення. Перша дія полягає в поневоленні однієї орди, племені, соціальної групи іншими, в організації панування над поневоленими, для чого створюються відповідні установи. «Кожна держава є сукупністю установ, що мають на меті панування одних над іншими, а саме меншості над більшістю. Тому держава є організацією панування меншості над більшістю». Таким самим шляхом поневолення багатьох племен більш могутніми відбувалося й утворення націй.

Г. обстоював ідею детермінації внутрішньої політики зовнішньою. Він виходить з того, що «внутрішній розвиток держави визначається розвитком її зовнішніх сил». Це проявляється у тому, що владу здобуває соціальна група, найбільше зацікавлена в зовнішньому, міжнародному становищі держави. Внутрішня історія її є тому простим додатком зовнішньої та обумовлюється останньою.

Саме закони міжнародного життя, – а Г. визнає існування таких законів і можливість їх пізнання, – визначають спрямованість розвитку людського суспільства. Головний серед них – «постійна боротьба між сусідніми державами через природну прикордонну лінію». Будь-яка держава має прагнути до збільшення своєї лінії, а звідси впливає вторинний закон: «кожна держава перешкоджає розвитку могутності, сусіда, дбає про збереження «політичної рівноваги» та всіма силами протидіє таким порушенням цієї «рівноваги», які перешкоджають їй». Другий вторинний закон полягає в тому, що «кожна держава прагне в напрямі найвигідніших придбань та найменшого опору». Зокрема це означає, що «кожна держава тяжіє до моря, як засобу здобуття морської могутності та всього з нею пов'язаного». Третій закон полягає в тому, що весь внутрішній розвиток держави має максимально забезпечувати засоби та ресурси для здійснення успішної зовнішньої політики. Так, внутрішня політика має підпорядковуватися цілям нарощування військової сили, розвитку продуктивних сил країни. На думку Г., у міжнародних відносинах держав неможливі інші відносини, крім війни або збройного миру, чи, зрештою, союзу з метою спільних дій проти третьої держави.

В. А. Макаренко

ДАНИЛЕВСЬКИЙ, Микола Якович (28 листопада (10 грудня) 1822, с. Оберець Лівенського повіту Орловської губ. – 7 (19) листопада 1885, Тифліс) – російський філософ історії, геополітичний мислитель. У 1837–1842 рр. навчався у Царскосельському ліцеї, в 1843–1847 рр. – на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету. В 1848 р. заарештований у справі Петрашевського, засланий у Вологду. В 1853 р. включений радою Російського географічного товариства до складу експедиції для дослідження стану рибальства на Волзі й у Каспійському морі. Усього Д. брав участь у роботі 10 науково-практичних експедицій. В останній період службової діяльності мав чин таємного радника й був членом ради міністра державного майна. У 1864 р. придбав маєток на Південному березі Криму, де в нього в гостях бували слов'янофіли М. М. Страхов, І. С. Аксаков, а також Л. М. Толстой. У Криму Д. вів науково-дослідну роботу, був директором Никитського ботанічного саду. Основні праці – «Дарвінізм» (у 2 т.), «Росія та Європа». Серед відомих публіцистичних статей – «Горе переможцям»; «Війна за Болгарію» та «Росія та франко-німецька війна».

Розробив теорію культурно-історичних типів, яка справила значний вплив на формування цивілізаційного підходу до вивчення світового розвитку та випередила теорії локальних цивілізацій О. Шпенглера й А. Тойнбі. Він заперечував існування загальнолюдської цивілізації, єдиного потоку світової історії, піддав критиці географічний поділ світу (насамперед, поділ на Європу та Азію) та поділ на стародавню, середньовічну та нову історію. Вищим проявом соціальної єдності людського суспільства Д. вважає культурно-історичні типи, окремі риси яких не можуть передаватись один одному. Можливі лише другорядні та випадкові впливи.

У праці «Росія та Європа» Д. виокремлює 11 культурно-історичних типів, подібно до того, як встановлюють типи у тваринному світі: єгипетський, китайський, ассиро-вавилоно-фінікійський (халдейський), індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, новосемітичний (аравійський), германо-романський (європейський) та слов'янський, найбільш багатий та перспективний з них. Кожен тип у розвитку проходить періоди росту, цвітіння та плодоносіння, а також занепаду і загибелі. Перемога одного з них була б величезною трагедією. Окрім культурно-історичних типів, Д. вирізняє також негативних діячів світової історії (до них він відносить кочівників – гунів, татар та ін.), а також етнографічний матеріал (примітивні народності).

Прибічник панславізму, Д. вважає, що Росія є надто великою і могутньою, щоб бути тільки однією з великих європейських держав; експансивна сила у Росії значно більша, ніж у держав Європи. Водночас сусідство з Європою робить неможливим повне відокремлення Росії від Європи, і реалізація її справжньої ролі, обумовленої етнічними і історичними умовами, полягає в тому, щоб бути противагою Європі в цілому. Ворожість Європи є для Д. очевидною, вона лежить у головних її інтересах. Тому Росії необхідно зменшити силу ворожої сторони, виокремивши з ворогів тих, хто може бути ворогами лише мимоволі, та прихиливши їх на свій бік. Він наголошував, що «з днів Катерини Великої, коли вона користувалася розгубленістю, спричиненою французькою революцією, для того, щоб закінчити повернення російських земель з-під польського ярма, ми не бачили ще такого прикладу, ми не вміли, або не хотіли, користуватися ні честолюбством Наполеона І, ні заворушеннями 1848 р. для досягнення своїх особливих, російських і слов'янських цілей».

Д. робить висновок, що коли в центрі російської політики стоять руські інтереси, Росія досягає найбільших успіхів, а коли вона починає відстоювати «загальноєвропейські інтереси», то всі її успіхи обертаються проти неї. Головним принципом російської політики має стати русько-слов'янський егоїзм. Росія та слов'яни, прагнучи досягнення своїх цілей, не повинні звертати уваги на їх наслідки для Європи та людства. Фактично Д. пропонує своєрідний російський варіант доктрини Монро, на засадах якої ґрунтується зовнішня політика США. Єдиною противагою об'єднаній Європі він вважає Всеслов'янський союз у вигляді федерації на чолі з Росією та зі столицею у Константинополі. Крім слов'ян, до цього союзу мали б увійти також греки, мадяри та румуни.

На думку Д., «не всесвітнім пануванням загрожує Всеслов'янський союз, а цілком навпаки, він є необхідною і разом єдино можливою запорукою збереження всесвітньої рівноваги, єдиним оплотом проти всесвітнього панування Європи». Всеслов'янський союз мав би своїм результатом не всесвітнє панування, а рівний і справедливий поділ влади і впливу. Згідно з Д., за такого поділу Європі відходили б переважно Африка, Австралія і південні півострова Азійського материка; США – Америка; слов'янству на чолі з Росією – Західна, Середня і Східна Азія, тобто весь материк, за винятком Аравії і обох Індійських півостровів.

При цьому Д. вважав, що «необхідним плодом політичного об'єднання Слов'янства сталася б спільна мова, якою не може бути інша, крім російської, вона встигла б здобути належне панування для того, щоб між усіма членами слов'янської родини міг відбуватися плідний обмін думок і взаємного культурного впливу».

Боротьба із Заходом для Д. – «єдиний рятівний засіб як для лікування наших російських культурних недуг, так і для розвитку загальнослов'янських симпатій, для поглинання ними дрібних чвар між різними слов'янськими племенами і напрямами». Він вважав, що «східне питання» робить цю боротьбу, крім чиєї б то не було волі, неминучою в більш-менш близькому майбутньому: «Рано чи пізно, хочемо чи не хочемо, але боротьба з Європою (або принаймні зі значною частиною її) неминуча через східне питання, тобто за свободу і незалежність слов'ян, за володіння Царгородом, за все те, що, на думку Європи, становить предмет незаконного честолюбства Росії, а на думку кожного росіянина, гідного цього імені, є необхідною вимогою її історичного покликання».

Значну увагу в контексті «східного питання» Д. приділяв проблемі Чорноморських проток. На його думку, поки Туреччина існує, спільне з нею володіння протоками Росії не порушує жодних прямих інтересів, вже хоча б тому, що становить природний наслідок володіння Росією більшої частини берегів Чорного моря. Це він вважає необхідним наслідком тих змін, за яких берега Чорного моря з виключного володіння Туреччини перейшли значною мірою у володіння Росії. Навпаки, вільне плавання (для військових суден) по протоках є порушенням прямих інтересів Росії, тому що для держав, що не мають у Чорному морі жодних володінь, а отже, й жодних оборонних інтересів, воно дасть їм новий засіб нападати на Росію, змінить наявні політичні відносини на шкоду

Росії. Отже, «право вільного виходу з Чорного моря російським військовим суднам є правом виходу зі свого внутрішнього двору на вільний Божий світ; право вільного входу в Чорне море для військових суден усіх інших держав є правом вриватися в наш двір і будинок єдино для пограбування».

Д. бачить два способи вирішення питання про протоки. Перше рішення, повне і остаточне, відповідає повному й остаточному вирішенню «східного питання», передбачаючи знищення турецького панування в Європі, передачу проток якщо не в безпосереднє володіння Росії, то в непряме, як першого з членів Слов'янського, Східнохристиянського союзу. Друге, тимчасове, попереднє рішення, залишаючи обидва береги проток у владі Туреччини, надає військовому флоту однієї Росії право вільного входу і виходу через них.

Д. допускав можливість того, що в майбутньому ворожість Європи до незалежного самобутнього слов'янства припиниться, але це відбудеться не раніше, ніж вона переконається у нездоланності нової світодержавної сили на Сході – Всеслов'янського союзу, створення якого є необхідною гарантією збереження всесвітньої рівноваги. Раніше за більшість сучасників Д. зрозумів, що заради збереження в людстві «культурородної сили» необхідно протистояти владі одного культурно-історичного типу, слід «змінити напрям» культурного розвитку. «Чи всесвітня монархія, чи всесвітня республіка, чи всесвітнє панування однієї системи держав, одного культурно-історичного типу – однаково ворожі й небезпечні для прогресивного перебігу історії», – зазначав Д.

М. А. Шепєлєв

ДАЦУАРОН – японська геополітична концепція, за назвою опублікованого в березні 1885 р. в газеті «Дзідзо симпо» нарису основоположника японського лібералізму західного штибу Юкіти Фукудзава (1834–1901) «Дацуарон», який можна перекласти як «вихід з Азії» або «зречення Азії». Він обстоював ідею про особливе становище Японії в Азії. Відповідно до концепції Д., Японія, хоч і розташована в Східній Азії, не повинна прирівнюватися до Китаю, Кореї та інших азійських держав: «Японія знаходиться в Східній Азії, але зайнята тим, що йде з Азії, йде від минулого. Китай і Корея дотримуються старих шляхів гордості й впертої ненависті до всього іноземного, в результаті вони вступили в компроміс зі своєю незалежністю, якщо вони не здійснять незабаром реформи подібно реорганізації Мейдзі, протягом декількох років, вони загинуть». На його думку, «у цьому світі національна незалежність неможлива без деяких елементів західних вчень. Японія повинна відкинути старі звичаї, щоб бути в змозі втілити в собі надії і можливості всієї Азії». Отже, Японія мала «приєднатися до Європи», тобто перетворитися на національну державу за європейською моделлю.

Фукудзава категорично заперечував будь-яку можливість співпраці Японії з Китаєм та Кореєю, оскільки це принесло б їй «погану репутацію за зв'язок з поганою компанією». За його словами, «ми не повинні чекати сусідні країни, які стануть освіченими і піднімуться, лише коли вся Азія досягне цього. Ми повинні залишити їх лави і приєднатися до цивілізованих держав Заходу на шляху прогресу. Ми не повинні вступати в якісь особливі відносини з Китаєм і Кореєю, але поводитися з ними на зразок західних країн». Фукудзава був переконаний, що за збереження країною незалежності не тільки необхідне запозичення досвіду і досягнень Заходу, що випередив Японію на шляху прогресивного розвитку, а й те, що зміцнить це запозичення, оскільки зміцнить суверенітет країни. Зокрема, у праці «Сейе Дзідзо» («Стан справ на Заході») він уперше висунув теорію, що вихваляє англійський парламентаризм.

Протиставляючи Японію іншим азійським країнам, Фукудзава підтримував політику з позиції сили, спрямовану на встановлення її власної гегемонії в Азії. Він дійшов висновку, що «договори про дружбу, міжнародне право – все це звучить дуже красиво, але це лише регалії зовнішнього етикету. Насправді, сутність міжнародних відносин – у суперництві при встановленні свого авторитету, в гонитві за прибутками – і не більше... Хіба комусь відомий такий випадок, щоб слабка, бідна, відстала в культурному плані держава змогла повністю забезпечити свою незалежність, покладаючись тільки на договори і міжнародне право? Сотні томів і книг з міжнародного права не замінюють ящики снарядів».

Одним з головних кроків Японії, що відбувся під впливом ідеї Д., стало укладання союзу з Великобританією в 1902 р. Цей альянс з наймогутнішою західною державою того часу став не тільки символом нової, західної орієнтації країни, а і дав змогу значно зміцнити стратегічні позиції Токіо в назріваючому конфлікті з Росією, що невдовзі вилився в російсько-японську війну 1904–1905 рр.

М. А. Шепєлєв

«ДВОХ АЗІЙ» КОНЦЕПЦІЯ (морської та континентальної) – сформульоване професором Кіотського університету Такасі Сіраїсі обгрунтування поділу Азії на дві частини: «морську Азію», де панує порядок під егідою США і Японії, і «континентальну Азію», яку необхідно стримувати. Взаємодія «Д. А.» визначає загальний регіональний порядок. З погляду інтеграції «Д. А.» проблема полягає в несумісності двох типів економіки: один характерний для економік Японії, Південної Кореї і Тайваню, інший – для країн АСЕАН. У розумінні японського вченого, відмінності коренятся в інституційній сфері, заважаючи інтеграції. Торгівля («морська Азія») і селянство («континентальна Азія»), згідно з нею, завжди перебувають у суперечності.

Особливе місце в концепції належить проблемі інтеграційного потенціалу Китаю. Китай вважається державою, що завжди була дестабілізуючим фактором у «морській Азії», яка тяжіла до комерції. Т. Сіраїсі нагадує, що сила китайської держави завжди полягала в контролі над селянством. Це стосується як минулого Китаю, так і КНР. «Держава ніколи не мала капіталістичного фундаменту; фактично комерційне процвітання і розвиток ринкової економіки були загрозою її владі».

У різні часи ця суперечність вирішувалася не однаково. Так, Сіраїсі вважає, що торговці і пірати XV–XVII ст. зруйнували династію Мін. Нині ми живемо в новому столітті комерціалізації. При цьому він висловлює сумнів у перспективі трансформації Китаю в капіталістичну державу. Щодо Японії, Сіраїсі постійно підкреслює, що вона – не Німеччина, і входити до Східної Азії повинна не так, як Німеччина до Європи. Тобто не розчинятися в «азіатчині», а зберігати самобутність, японізми (ніхонсюгі).

М. А. Шепєлєв

ДЕ ГОЛЛЬ, Шарль (Charles de Gaulle, 22 листопада 1890, Лілль – 9 листопада 1970, Коломбе-ле-Дьоз-Егліз) – французький державний, військовий і політичний діяч. Народився у родині викладача, навчався у військовому училищі Сен-Сір та у Вищій військовій школі в Парижі. Учасник Першої світової війни. До 1937 р. займався переважно військово-педагогічною й штабною діяльністю. Перед Другою світовою війною виступив з низкою теоретичних праць з питань військової стратегії й тактики, у яких висловлювався за створення професійної механізованої армії й масоване використання в сучасній війні танків у взаємодії з авіацією й піхотою. З початком війни, командуючи військовими підрозділами, виявив велику особисту мужність, отримав чин бригадного генерала, а в найкритичніші дні «битви за Францію» у червні 1940 р. став заступником міністра національної оборони. Передбачав переростання війни з європейської

у світову. Після вступу німецьких військ у Париж (14 червня) і приходу до влади капітулянтського уряду Ж. Петена (16 червня) Д. виїхав у Великобританію, звідки 18 червня 1940 р. звернувся по радіо із закликом до всіх французів продовжувати боротьбу проти окупантів. Обґрунтовуючи необхідність боротьби, Д. зазначав: «Франція не самотня. Вона не одна. За нею стоїть велика імперія. Вона може об'єднати свої зусилля із Британською імперією, що контролює морські простори й продовжує боротьбу. Як і Англія, Франція може повною мірою використовувати промисловий потенціал США. Ця війна не обмежується територією нашої багатостраждальної країни. Програна битва за Францію ще не означає остаточної поразки в цій війні». Він уважав, що, як і в 1917 р., США не утримуються осторонь від сутички, і найбільша економічна держава світу не стане переховуватися на американському острові й ризикувати бути відрізаною від Старого світу.

Д. заснував у Лондоні рух «Вільна Франція», який примкнув до антигітлерівської коаліції, а 24 вересня 1941 р. – Французький національний комітет. У червні 1943 р. став одним із двох голів (з листопада 1943 р. – єдиний голова) Французького комітету національного визволення, реорганізованого у червні 1944 р. у Тимчасовий уряд Французької Республіки. Після закінчення війни здійснив низку заходів, спрямованих на встановлення у Франції режиму президентського типу. Зазнавши труднощів у здійсненні своїх планів, у січні 1946 р. пішов з посади глави уряду. З 1947 р. Д. керував діяльністю створеної ним партії Об'єднання французького народу (РПФ). Оголосивши у травні 1953 р. про розпуск РПФ, відійшов від активної політичної діяльності до травні 1958 р., коли під час гострої політичної кризи був покликаний до влади. 1 червня 1958 р. Національні збори затвердили склад уряду на чолі з Д. На підставі конституції нової, П'ятої республіки 21 грудня 1958 р. був обраний президентом Франції, переобраний 19 грудня 1965 р. 28 квітня 1969 р., після поразки на референдумі з питання про реорганізацію Сенату й реформу адміністративно-територіального устрою Франції, Д. пішов з посту президента.

Зовнішньополітична концепція Д. виходила з принципу збереження й збільшення «величі Франції», її ролі як «великої гуманітарної держави», «захисниці прав людини, розуму та прогресу» й характеризувалася прагненням забезпечити за Францією самостійність у прийнятті рішень з найважливіших питань європейської і світової політики. На головне питання французької геополітики: «Яким чином можна забезпечити статус великої держави за обмеженості ресурсів?» Д. дав відповідь, яку можна звести до чотирьох рекомендацій: знову знайти втрачену незалежність у ключовій області шляхом створення ядерних сил стримування, які повинні дати змогу в принципі самостійно гарантувати оборону національної території; раціонально управляти своєю спадщиною (зв'язки з колишніми французькими володіннями); забезпечити собі підсилювач моці, завдяки створенню європейської організації з ініціативи Франції; проводити незалежну зовнішню політику, не озираючись на будь-кого.

Цим було зумовлено основні координати французької геополітики, визначені Д.: базована на володінні ядерною зброєю незалежність від США; європейське співробітництво, що передбачає економічну інтеграцію, але в політичній сфері орієнтоване на міжурядову кооперацію; франко-німецьке примирення, але з підстрахуванням у вигляді гарних відносин з Москвою; захист «третього світу» – насамперед старих колоній, що зберігають франкофонію, тобто Середземномор'я й Африки.

У 1963 р. Д. наклав вето на вступ до «Спільного ринку» Великобританії, блокував спробу США поставити в НАТО ядерні ракети. Його зовнішня політика привела до союзу Франції й Західної Німеччини. Тривале протистояння НАТО досягло кульмінації на початку 1966 р., коли французький президент вивів свою країну зі складу військової організації блоку, проте Франція залишилася членом альянсу. Реалістичний підхід Д. до ключових міжнародних проблем проявився, зокрема, в засудженні агресії США у В'єтнамі й нападу Ізраїлю на арабські держави. Водночас, продовжуючи здійснення планів зі створення власних ядерних сил, Франція не підписала Договір про заборону ядерних випробувань у трьох сферах (1963) і Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (1968), заявивши, однак, в ООН, що вона буде поводитися в цій сфері так само, як і держави, що приєдналися до Договору. За роки перебування Д. на посаді президента значного розвитку одержали радянсько-французькі відносини. У 1966 р. він відвідав з офіційним візитом СРСР.

Європейська політика деголлівської Франції характеризувалася певною суперечністю. З одного боку, Франція щиро виступала за будівництво об'єднаної Європи, вважаючи, що тільки в «європейському концерті» вона збереже свою роль на міжнародній арені. Водночас Франція досить болісно сприймала неминуче обмеження національного суверенітету в процесі посилення інтеграції. Ця суперечність певною мірою знімалася (принаймні теоретично) висунутою Д. концепцією «*Європи вітчизн*», якою керувалися всі наступні керівники П'ятої республіки.

На думку Ф. Моро-Дефаржа, Д. зумів стати виразником поглядів французької геополітики, намагаючись поєднати два зазвичай протилежні елементи: з одного боку, прихильність географічному й історичному реалізму, вираженому у свій час Наполеоном словами «Кожна держава проводить ту політику, яку їй диктує географія», а з іншого боку, переконання в тому, що як велика держава Франція повинна захищати певні принципи, зокрема право народів на незалежний розвиток.

Є. М. Суліма

ДЕЛОКАЛІЗАЦІЯ – термін, що походить з ядерної фізики, а в суспільних науках означає перехід процесу локалізації на якісно новий, глобальний рівень прояву. Д. є складовою процесу *глобалізації* і передбачає розмивання територіальних меж локальностей шляхом їхньої детериторіалізації. Д. взаємопов'язана з такими явищами як релокалізація, тобто переструктурування локальних культур з урахуванням глобальних впливів, а також транслокалізація, тобто процес поєднання локальностей на засадах глобалізації світового простору.

О. Є. Висоцька

ДЕМАНЖОН, Альбер (Albert Demangeon, 13 червня 1872, Гайон – 23 лютого 1940, Париж) – французький географ і геополітик, учень П. Відаля де ла Блаша. У 1895–1911 рр. – професор Лілльського університету, а з 1911 р. – професор Паризького університету. У своїх працях досліджував зрушення в геополітичній структурі світу після Першої світової війни. Предметом особливого занепокоєння Д. було падіння ролі Європи в міжнародних справах. У книзі «Занепад Європи» (1920) він аналізує причини і характер зсуву балансу сил у світі за підсумками Першої світової війни, що призвели Європу на периферію глобальної політики. Значна заборгованість європейських держав і необхідність протягом тривалого часу отримувати все потрібне поза межами Європи створюють, на думку Д., для європейських держав велику залежність від неєвропейських країн, у тому числі США і Японії. Він взагалі прогнозував повний занепад колишньої економічної ролі Європи у світовому господарстві, але втішав себе тим, що за Європою і, зокрема, за Фран-

цією надовго ще збережеться переважний культурний вплив.

Д. був прихильником європейської єдності. За його прогнозами, геополітична структура світу має бути триполюсною: США, Японія і об'єднана Європа. Після Першої світової війни США перетворилися на світового лідера. Японія стала регіональною державою, яка домінує в межах «Нового Середземномор'я» – Тихоокеанського регіону. Лише Європа опинилася на периферії під тиском внутрішніх суперечностей і геополітичного розколу. У ситуації занепаду Європи значну небезпеку для неї, на думку Д., становила мілітаризація ісламського світу. Протистояти цим та іншим загрозам геополітичного занепаду могла тільки об'єднана Європа, ідея якої широко обговорювалася в 1920-ті рр.

Є. М. Суліма

ДЕН СЯОПІН (鄧小平, 22 серпня 1904, Пайфан, Сичуань – 19 лютого 1997, Пекін) – китайський політичний і державний діяч. Народився в південно-західній провінції Китаю Сичуань. Його батьки були заможними селянами, однак Д. згодом стверджував, що вони були бідняками. З 1921 по 1924 р. навчався у технічному ліцеї у Франції, де став прихильником комуністичних ідей. Після повернення до Китаю вступив до Комуністичної партії (КПК), працював у підпіллі, ледве уникнувши арешту. Через небезпеку потрапити до в'язниці Д. змушений був виїхати до СРСР, де вступив до Комуністичного університету трудящих Сходу. На початку 30-х рр., після повернення до Китаю, виступив організатором кількох повстань проти режиму Чан Кайші. У 1934 р. відбулося його знайомство з Мао Цзедуном. У другій половині 30-х – на початку 40-х рр. Д. обіймав посаду політкерівника у прокомуністичних військових частинах, брав участь у боях проти японців, керував операцією зі взяття міста Нанкін, де перебував гоміндданівський уряд на чолі з Чан Кайші.

Після утворення Китайської Народної Республіки у 1949 р. Д. зайняв посаду заступника голови Державної адміністративної ради, з 1956 р. – генерального секретаря ЦК КПК. У цей період він виступав проти окремих аспектів політики Мао Цзедуна. Д. висловив ідею надання коштів власникам заводів для їх відновлення після тривалої громадянської війни, був проти привілеїв, що надавалися партійним та державним керівникам, закликав усіх до суворого та простого способу життя. Д. також неодноразово, хоч і обережно, виступав з критикою «культу особи» (Й. Сталіна, Мао Цзедуна), *політики «великого стрибка»*, що проводилася у Китаї з 1958 р. У 60-х рр. виступав проти того, щоб діяльність КПК зводилася лише до ідеологічних кампаній, вимагав перегляду справ засуджених за політичні переконання, займався проблемами відновлення китайської економіки. З 1966 р. починається відкрита компанія, спрямована проти Д., оскільки він був противником «культурної революції», яка набирала обертів. У 1967–1969 рр. Д. жив у Пекіні у власному будинку під наглядом, у 1969–1973 рр. – перебував у провінції Цзянсі разом зі своєю родиною у засланні, де заробляв кошти, виконуючи будь-яку роботу. Після загибелі Лінь Бяо, який з 1966 р. вважався спадкоємцем Мао Цзедуна, політична ситуація в КНР почала змінюватися. У 1973 р. завдяки зусиллям прем'єра Державної ради КНР Чжоу Еньлая Д. повернувся із заслання. Він був призначений заступником Чжоу Еньлая у 1975 р., однак у 1976 р. його знову позбавили всіх посад і лише після смерті Мао Цзедуна ввели до складу Політбюро.

На пленумі ЦК КПК у грудні 1978 р. Д. виступив з доповіддю, в якій засудив «культурну революцію» та проголосив програму «чотирьох модернізацій» – радикальних реформ в економіці за збереження провідної ролі КПК. Запропоновані модернізації мали реорганізувати сільське господарство, промисловість, науку і сферу національної оборони. Д. проголосив «чотири політичні принципи» – тверде відстоювання соціалістичного шляху розвитку, збереження диктатури пролетаріату, здійснення керівництва Китаєм КПК, вірність ідеям марксизму-ленінізму. Ці принципи відображені у Конституції КНР 1982 р. Завдяки реформам Д. були залучені великі інвестиції, які забезпечили високі темпи зростання національної економіки, щорічний приріст якої становив 10 %.

Д. був прагматичним політиком, несхвально ставлячись до тих політиків, які велике значення надавали питанням збереження «чистоти ідей соціалізму». Він стверджував: «Не має значення, якого кольору кішка – чорного чи білого. Аби вона ловила мишей». Д. виступав за відкритість Китаю для зовнішнього світу. У серпні 1978 р. Китай та Японія підписали договір про мир та дружбу, а 1 січня 1979 р. між КНР та США були встановлені повномасштабні дипломатичні відносини. У 1980 р. заснована перша відкрита економічна зона, це позитивно вплинуло на позиції Китаю на міжнародній арені. Але Д. підтримував політику протистояння з СРСР, у 1980 р. КНР відмовилась продовжити термін радянсько-китайської угоди 1950 р. і приєдналась до бойкоту Олімпійських ігор у Москві. У 80-х рр. Д. підтримував антирадянський рух моджахедів у Афганістані.

Втім Д. неодноразово підкреслював, що на зміну концепцій про можливість світової війни в сучасну епоху прийшли ідеї миру, оскільки світову війну можна «відсунути» або навіть узагалі її уникнути, якщо «добре попрацювати». Така сприятлива міжнародна обстановка забезпечує становлення нового світового порядку, чому в свою чергу сприяє тенденція до багатополярності, що базується на п'яти принципах мирного співіснування, а також на відносинах між державами на основі національних інтересів.

Вперше концепцію «миру і розвитку» Д. оприлюднив у промовах 1984 р., зокрема 31 жовтня 1984 р. Тоді він сказав: «На міжнародній арені існують дві величезні проблеми: одна – проблема миру, інша – проблема Півночі – Півдня». У березні 1985 р. Д. уточнює: «Посправжньому головними світовими проблемами сьогодні, проблемами глобального та стратегічного масштабу, є проблема миру і економічні проблеми або проблеми розвитку. Проблеми світу – це проблема Сходу – Заходу, проблема розвитку – це проблема Півночі – Півдня. У підсумку є проблеми Сходу, Заходу, Півночі і Півдня».

У теоріях Д. серйозна увага приділяється боротьбі проти гегемонізму. Ця боротьба зберігає свою актуальність по «лінії Схід – Захід», оскільки хоча «світова війна може бути відстрочена, але випадкові інциденти і локальні конфлікти передбачити не можна». Їх джерелами є як «глобальний, так і регіональний гегемонізм». Під силами «глобального гегемонізму» розуміються США, а під силами «регіонального гегемонізму» – Японія.

Визначаючи завдання китайської дипломатії, Д. у 1989 р. виокремив три основні цілі: холоднокровно спостерігати за міжнародною ситуацією, зміцнювати власні позиції, стримано реагувати на події, що відбуваються. При цьому він велике значення надавав необхідності «не поспішати» при проведенні зовнішньої політики. Відтоді сенс зовнішньополітичного курсу Пекіна зводився до забезпечення мирного оточення, створення сприятливих умов для економічного розвитку країни і невтручання в міжнародні конфлікти, які безпосередньо не торкаються корінних національних інтересів.

Д. виробив зовнішньополітичну платформу, завдяки якій КНР уникла витрачання ресурсів на «захисне протистояння» з США. Вона була переважно вичікувальною і складалася з восьми постулатів: холоднокровно спостерігати, зміцнювати позиції, впевнено реагувати на зміни,

приховувати свої можливості, вигравати час, не привертати уваги, ніколи не ставати лідером, робити конкретні справи.

За певних умов Д. міг проявити себе як жорсткий політик. У червні 1989 р. він наполіг на застосуванні зброї проти студентів, які зібралися на площі Тяньаньмень з вимогами провести демократичні перетворення в Китаї. У Пекіні було введено воєнний стан, проти демонстрантів спрямовано танки, що призвело до значної кількості жертв. Після цих подій популярність Д. за кордоном значно зменшилась, погіршилися відносини КНР із США, однак у КНР його позиції залишалися доволі міцними. У 1989 р. він покинув усі посади, чим примусив здійснити такий крок й інших консервативно налаштованих, літніх членів Політбюро. Однак і після відставки політик впливав на події в КНР – серйозні рішенні приймалися лише після його схвалення.

Д. користувався повагою серед співвітчизників завдяки сором'язливості, гострому розуму, невибагливості в побуті. Він залишив три головні заповіді, свого роду три принципи нації, в яких відобразився весь його життєвий та політичний досвід. По-перше, він закликав китайців виходити насамперед з того, що вони одна нація, усвідомлювати себе однією нацією, ставити національні інтереси і пріоритети вище за інші, у тому числі класові, інтереси. По-друге, Д. закликав співвітчизників забезпечити потужність китайської держави, зробити Китай сильним. По-третє, Д. головну мету своєї діяльності вбачав у підвищенні життєвого рівня громадян Китаю та досягненні хоча б мінімального рівня добробуту серед жителів країни.

XV з'їзд КПК (вересень 1997 р.) визначив погляди Д. як керівну ідеологічну основу партійної діяльності й взяв зобов'язання продовжити заплановану ним програму соціально-економічних перетворень. Однак є різні оцінки його діяльності та поглядів. Прихильники лівих поглядів стверджують, що реформи Д. – відступ від ідей марксизму, порушення принципів соціалізму, що може призвести до «буржуазного переродження» КПК, переходу на капіталістичний шлях розвитку. Вчені, які поділяють діаметрально протилежні погляди, активні прихильники реформ, вважають, що Д. не був добре обізнаним у теорії марксизму, будучи прагматиком, він досить вільно поводився з ідеями К. Маркса і Мао Цзедуна – брав із них тільки ті висловлювання, які виправдовували його концепції. Д. офіційно проголошений у КНР «великим марксистом, великим пролетарським революціонером, державним діячем, командувачем, дипломатом, одним із головних керівників КПК, Народно-визвольної армії Китаю і КНР, великим архітектором китайських економічних реформ і соціалістичної модернізації».

Т. О. Грачевська

ДЕРГАЧОВ, Володимир Олександрович (нар. 9 вересня 1945) – український географ, геополітик, геоекономіст, доктор географічних наук, професор, автор концепції «рубіжної комунікативності». Закінчив з відзнакою географічний факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова. Працював у проектному інституті в Мінську, Тихоокеанському інституті географії Далекосхідного наукового центру АН СРСР (Владивосток). З 1976 р. працює в Інституті проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України. Автор праць «Глобалістика» (2005), «Цивілізаційна геополітика (Теорія Великих багатовимірних просторів)» (2004), «Геополітика» (2004), «Геоекономіка» (2002).

Згідно з Д., різномасштабні геополітичні, геоекономічні, геоекологічні, соціокультурні та інші процеси, взаємонакладаючись, утворюють геострати – стратифіковані багатовимірні комунікації простору. Земні сфери характеризуються просторово-часовою стратифікацією, зумовленою періодичними і неперіодичними циклами еволюції та розвитку. На просторово-часових кордонах геострат виникають геомари – енергонадлишкові граничні поля. Дистанція між геостратами долається за допомогою комунікаційної природи геомаров. Геомари є безліччю рубіжних «страт» з високою енергетикою. Духовний світ формує енергетичне поле маргінальної культури. Геологічні «страти» створюють природні поля концентрації енергетичних ресурсів. Ця «законсервована» енергія (наприклад, девонська нафта) розкривається і використовується людиною. Виокремлюються природні, геополітичні, соціокультурні, економічні, етнічні, інформаційні, соціопсихологічні та інші енергетичні поля, що утворюють геомари на просторово-часових кордонах геострат. Коли відбувається розтин верхньої «страти» в певному місці та соціальному часі, вивільнюється «історична» енергія. Наприклад, при руйнуванні верхнього шару геополітичного простору виникають етнонаціональні та етноконфесійні конфлікти, що живляться енергетикою розкритих історичних «страт».

Рубіжна енергетика (геополітична, геоекономічна і соціокультурна) багатовимірного комунікаційного простору є стратегічним ресурсом становлення державності й світогосподарської інтеграції. Рубіжність як ресурс розвитку слід розуміти не в буквальному – географічному значенні, а як зону високої енергетики багатовимірного комунікаційного простору, де головною мірою є не протяжність, фізичні розміри природного багатства або окремі якості людини (розумний, мужній), а енергетика прикордонних взаємодій геополітичного, геоекономічного, соціопсихологічного та інших просторів (множини впорядкованих, співвіднесених місць).

Д. вирізняє такі основні типологічні об'єкти дослідження рубіжної комунікативності: геополітичні (Море і Континент, Римленд і Хартленд), геоекономічні (вільні економічні зони), соціокультурні (світові космополітичні міста, маргінальна культура, діаспора, бікультурали), геоекологічні (контактна зона суша – море, Екотон). Найбільшими географічними (геополітичними, геоекономічними, геоекологічними) об'єктами рубіжної комунікативності є берегова зона або контактна зона суша – океан (МОРЕМАР) та євразійська маргінальна зона цивілізацій (ЄВРАМАР).

МОРЕМАР – історичний плацдарм колонізації Землі та створення геополітичних і геоекономічних форпостів, основа ексцентрованих морських природних систем, головний екологічний «двигун» Світового океану. Тут зосереджені найбільші центри військової потужності, економічні та демографічні полюси Землі. Історія людства нерозривно пов'язана з береговою зоною – історичним форпостом колонізації континентів і освоєння Світового океану. МОРЕМАР включає континентальний шельф і приморську зону, тут зосереджена морська господарська діяльність і половина військової могутності світу. Поглиблення міжнародного поділу праці, тенденції глобалізації та регіоналізму посилюють економічну і демографічну привабливість берегової зони морів та океанів. Берегова зона стає зоною життєвих інтересів окремих держав.

ЄВРАМАР – найважливіший «двигун» духовного прогресу людства, основа ексцентрованих соціокультурних систем, бар'єр проти «морської стихії» відкритого суспільства та вестернізації, бар'єр проти химери – форми контактів несумісних суперетносів. За аналогією зі Світовим океаном в Євразійському макрокосмосі існують океани-цивілізації з рухомими в просторі та соціальному часі маргінальними берегами. У геополітичному просторі імперії й держави взаємодіють через мирне порозуміння або воєнний конфлікт. У соціокультурному просторі вони здійснюють енергетичний обмін шляхом цивіліза-

ційного діалогу, де важливими трансляторами є маргінальні субкультури, включаючи діаспору. У геоекономічному просторі вирізняються світ-економіки з преференційними комунікаційними вузлами на кордонах. У духовному просторі рубежі проходять через віру. У багатовимірному комунікаційному просторі ЄВРАМАРу виник духовний мікрокосмос світових релігій. Тут стратифікована прикордонна енергетика західноєвропейської, слов'янської, мусульманської (арабської, тюркської), індійської та китайської цивілізацій.

На думку Д., світ вступає в епоху Великих відкриттів рубіжної комунікативності, коли в центрі уваги опиняються «рубіжні» процеси між цивілізаціями, народами, морем і континентом, світ-економіками, природою й людиною, її зовнішнім і внутрішнім світом. Застарілою він вважає геополітичну концепцію «центру і периферії». Справді, в індустріальну епоху під впливом міжнародного поділу праці відбувся поділ географічного простору на центр і периферію. Центр виступав як полюс, ядро, фокус або вогнище регіонального розвитку, де відбувався технологічний прорив, і тим самим здобував конкурентні переваги над іншими територіями. Центр, як правило, мав вигідне економіко-географічне положення, розвинуту інфраструктуру, високий інноваційний і освітній потенціал, висококопрофесійну управлінську еліту. Тут історично концентрувалося й накопичувалося матеріальне й інтелектуальне багатство. У результаті економічної нерівності утворювалася периферія, представлена вилученими територіями, окраїною, «глибинкою».

В умовах глобалізації й поглиблення стратифікації багатовимірного простору розбіжності в енергетиці світових полюсів і периферії визначають готовність країн і регіонів до освоєння технологічних інновацій, структурних перетворень економіки й до широкої світогосподарської інтеграції. Змінюються уявлення про периферію, вона не обов'язково повинна бути пов'язана з географічною відстанню, а може визначатися поняттям «*інформаційна периферія*». Країна може мати вигідне географічне положення й розташовуватися при цьому на світовій периферії.

Як доводить Д., наприкінці XX ст. сформувалися три світові полюси економічного й технологічного розвитку — Північноамериканський, Західноєвропейський і Азійсько-Тихоокеанський. Абсолютною економічною міццю, на його думку, володіють США, що значно випереджають Японію, яка посідає друге місце у світі за макроекономічними показниками. У Західній Європі лідирує об'єднана Німеччина. В АТР динамічно розвивається Китай, який у майбутньому стане другою світовою державою. Між геоекономічними полюсами триває постійний цивілізаційний діалог, базований на рубіжній енергетиці багатовимірного простору. Як його матеріальні транслятори виступають транспортні комунікації й вільні економічні зони. Великі історичні ріки, океанські траси, залізниці й автомобільні шляхи, канали, мости, тунелі, Всесвітня інформаційна магістраль формують комунікаційний каркас Землі й створюють фундамент міжцивілізаційного діалогу. Однією з найбільш хвилюючих подій на межі тисячоліть Д. вважає відкриття кіберпростору Інтернету. Ця глобальна інформаційна система знаменує епоху Великих відкриттів на рубежах «всесвітнього океану» багатомірного комунікаційного простору. Глобальна система Інтернет за історичну мить вийшла за технічні межі електронного зв'язку й стала фактором політичної та економічної дійсності.

Найбільшими історичними полюсами рубіжної комунікативності Д. вважає відкриті міста. Він простежує таку послідовність зміни цих полюсів: давньогрецький *поліс* — середньовічне вільне місто (центр боротьби за совість) — світове «космополітичне» місто. В епоху Середньовіччя боротьба за розуміння ідей епохи велася між ґрунтовим духом селянина (дворянства й духівництва) і «світським» патриціанським духом стародавніх і усталених великих самокерованих міст (Флоренція, Нюрнберг, Брюгге, Прага та ін.). З розвитком капіталізму основними поняттями цивілізації стали, поряд із провінцією, світові міста з їх космополітизмом замість «вітчизни». До світового міста належить не народ, а маса, що заперечує традиції й культуру. Мешканець великого міста — людина, відірвана від традиції. Тут Д. згадує О. Шпенглера, який уважав, що світові міста ведуть до загибелі цивілізації.

Сучасні світові міста, такі як Нью-Йорк, Чикаго, Сан-Франциско, Париж, Лондон, Франкфурт-на-Майні, Токіо, Гонконг, Сінгапур, виступають як полюси глобалізації. Ці полюси глобалізації фінансів, менеджменту й технологічних інновацій акумулюють прямі іноземні інвестиції й залучають висококваліфіковані кадри. Світові полюси (мегалополіси) розташовані на рубежах багатовимірного комунікаційного простору, одержують основні супердоходи (ренту рубіжної енергетики).

Також Д. звертає увагу на те, що поряд з полюсами економічного й технологічного розвитку, що формуються, у світі утворюються економічні пустелі, які характеризуються занепадом ділової активності, безробіттям, скороченням виробництва й демографічною депопуляцією. На цій світовій периферії виникають полюси кримінальної економіки. Економічні пустелі виникають не тільки як результат збройної агресії, етнонаціональних і етноконфесійних конфліктів (Афганістан, Сомалі, Руанда). Д. наголошує, що «у результаті програної Першої світової геоекономічної війни утворилися Великі економічні пустелі». У цьому контексті він розглядає пострадянський простір. Зокрема, Д. відзначає труднощі подолання цієї ситуації, зумовлені тим, що в Росії енергія людей буде поглинена й розсіяна простором, що знелюднів, і висловлює стурбованість, що її цілком імовірно захлисне демографічна хвиля китайського суперетносу.

О. С. Осельська

ДЕРЖАВА-НАЦІЯ (від фр. etat-nation — держава-нація, англ. nation-state — нація-держава) — одна з основних теоретичних категорій політики, що є історичною модифікацією державної організації суспільства, незалежної і централізованої. Д.-н. в епоху Модерну є основним суб'єктом міжнародних відносин, який характеризується збігом належності одночасно до певної держави та етносу.

Д.-н. є централізованими світськими державами, в яких політичне утворення привело до народження етнокультурних форм. Вони вперше виникли в Європі, забезпечивши розвиток демократичних інститутів у соціумі. Класичними прикладами Д.-н. є Франція, Німеччина, Іспанія та ін. Д.-н. розглядається політичною теорією як гарант збереження національних культур. Феномен Д.-н. досліджували І. Г. Гердер, Й. Г. Фіхте, Е. Ренан, О. Бауер та ін. Проте є і противники концепції Д.-н., які не вважають її виправданою з наукового погляду (як, наприклад, німецький політолог М. Лауерман).

Концепція Д.-н. має на увазі історичну форму існування певної нації в державній організації. Створення Д.-н., як правило, було результатом краху імперій. Одночасно для її виникнення необхідний відповідний рівень національної самосвідомості, за якого народ здатний відокремлювати себе від інших і усвідомлювати єдність своєї історичної долі. Будучи феноменом XIX–XX ст. і результатом розвитку соціально-культурних процесів у Новий час, Д.-н. нині розглядаються як історичний тип держави, сучасна політія і перехідний етап розвитку державності. Модель Д.-н. була спроектована на устрій колоніальних країн.

Д.-н. — основа сучасного порядку в світі і є найпоширенішою формою

організації державної влади. Вони втілюють особливий тип організації публічної влади, інституційно-правову систему, яка здійснює легітимацію панівного ладу. Розглядаються як загальна форма сумісного життя певної етнічної групи. Основою Д.-н. є етнос, визнаний на міжнародному рівні. Ця форма публічної влади оформляє політичну цілісність нації і вирізняється органічністю розвитку. Особливості Д.-н. залежать від соціокультурної історичної практики відповідного народу.

Найважливішою ідентифікаційною характеристикою Д.-н. є територія. Збіг території держави з її етнічною складовою гарантує участь громадян у політичному управлінні країною. Держава об'єднує і зрівнює всі спільноти, полегшуючи управління соціумом, а національна складова забезпечує суспільну згоду і стабільність. Єдність Д.-н. досягається через духовні, історичні, мовні цінності, рівень економічного розвитку і територіальну згуртованість. Д-н. характеризується багаторівневою ідентифікацією її громадян і високою інтегрованістю основних соціальних груп, чим забезпечується вирішення етнічних і релігійних проблем у суспільстві й досягається легітимність соціального порядку.

Ознаки Д-н.: суверенітет і зовнішнє міжнародне визнання; єдиний суперетнічний простір; єдність і певна однорідність населення; спільна мова як елемент національної культури і засіб комунікації; національна ідентичність і згуртованість суспільства; єдині юридичні й процесуальні норми; наявність громадянського суспільства і достатня керованість населення; забезпечення та захист інтересів громадян; демократичні принципи організації суспільства; територіальна проникність з розвинутою інфраструктурою внутрішньої комунікації; єдина національна економіка. Д.-н. – політична організація влади, що втілює і гарантує основні права нації.

Сучасне існування Д.-н. пояснюється еволюцією націй у межах незалежних держав, утіленням ідеї народного суверенітету, зокрема в умовах етнічної різноманітності. У сучасній політичній теорії визнається невідповідність критеріїв Д.-н. вимогам глобального порядку і кризі національно-державних форм в Європі. Наголошується на зниженні статусу Д.-н. з одночасним підвищенням значення транснаціональних об'єднань. Д.-н. у дослідженнях сучасних вчених визнаються перехідною формою в еволюції державності, яку змінюватимуть значніші як у державно-територіальному, так і в етнографічному аспектах утворення.

О. О. Чемшит

«ДЕРЖАВ-ВИГНАНЦІВ» концепція – зовнішньополітична концепція США, що в умовах закінчення «холодної війни» узагальнила уявлення про держави, які є джерелом головних загроз «новому світовому порядку» та визначила стратегію боротьби з цими загрозами. Витоки «Д.-в.» к. сягають адміністрації Дж. Картера (1977–1980), коли в 1979 р. вперше був складений і оприлюднений список «держав – спонсорів тероризму». На них поширювалася дія Закону про контроль над експортом. Фігурантами «чорного списку» відтоді щороку оновлюваного державним департаментом, стали Лівія, Сирія, Південний Ємен й Ірак. З приходом до влади Р. Рейгана, котрий зробив боротьбу з тероризмом одним з пріоритетів зовнішньої політики США, відбулося посилення риторики щодо «держав-спонсорів», частиною якої стали вислови «парія», «вигнанець», «злочинний режим». Полігоном для апробації нової політики стала Лівія, конфронтація з якою, за оцінками Білого дому, мала на увазі найменші ризики. Кульмінацією протистояння стало бомбардування об'єктів «терористичної інфраструктури» в Триполі та Бенгазі 15 квітня 1986 – акт відплати за участь Лівії в організації вибуху на дискотеці «La Belle» у Берліні.

За адміністрації Р. Рейгана відбувався пошук «ворога на перспективу», і тому проблема заповнення «вакууму загрози» після падіння Берлінської стіни була вирішена Пентагоном в найкоротші терміни. Лише за декілька годин після вторгнення іракських військ до Кувейту 1 серпня 1990 Дж. Буш-старший виголосив промову, в якій зазначив, що «стан міжнародного середовища змінився. Загроза радянського вторгнення в Західну Європу тепер менше, ніж будь-коли в післявоєнний період... Однак загрози залишаються... Тероризм, захоплення заручників, "держави-вигнанці" (у тексті – "renegade regimes"), непередбачувані диктатори, – перед їх обличчям Америка повинна продемонструвати силу». Висловлені в промові ідеї давали змогу «переформатувати» подальшу місію США як глобальної держави, заповнити «вакуум загрози».

У вересні 1993 р. радник президента з національної безпеки Е. Лейк вперше позначив групу «мракобісних держав» (backlash states), що перебували за межами «кола демократії» та становили загрозу державам, які перебували всередині «кола». Їх відмітними рисами були: авторитарна природа правлячих режимів; систематичне порушення прав людини; агресивна, така, що суперечить міжнародно-правовим нормам, зовнішня політика, яка втілювалася в застосуванні або загрозі застосування сили; спонсорування тероризму і спроби заволодіти ЗМЗ. Висувалося завдання стримувати ці країни із застосуванням дипломатичних, економічних і, за наявності прямої загрози життєво важливим інтересам США, силових методів.

Незабаром, уже у виступах Б. Клінтона, слово «backlash» було замінено на «rogue». Крім первісного значення – «розбійник» – слово «rogue» у сполученні «rogue states» мало і додатковий зміст, що надавався йому стійким сполученням «rogue elephant», яке означає «буйний слон, що відбився від стада». Тепер ішлося про країни, які стали на шлях проведення «розбійницької» політики і тим самим «відбилися від стада», ізолювали себе від світової спільноти. До категорії «вигнанців» були зараховані всі фігуранти останньої версії «чорного списку», за винятком Сирії: Іран, Ірак, Лівія, Північна Корея, Куба і Судан. США закріпили за «Д.-в.» роль самостійного класу суб'єктів міжнародної системи, поряд з розвинутими індустріальними країнами, демократіями, що розвиваються, і «невдалими державами».

У 2000 р. адміністрація Б. Клінтона визнала за краще замінити зневажливий термін «Д.-в.» на більш нейтральний «state of concern» – «держава, що викликає занепокоєння». Однак ніхто не вірив, що термін «states of concern» приживеться. Після подій 2001 р. термін «Д.-в.» не тільки був реанімований, а й отримав новий статус, який внесено до тексту стратегії національної безпеки США. Факт існування «Д.-в.» оголошений головною загрозою міжнародній безпеці, а її нейтралізація – стратегічним пріоритетом. Список відмітних рис «вигнанців» доповнила ще одна характеристика – «ненависть до США». Виник також термін «*вісь зла*». Після цього дедалі яскравішого прояву в американській зовнішньополітичній ідеології набув месіанізм, властивий американській політичній культурі.

Дж. Буш-молодший і його команда не обмежилися реанімацією концепції «Д.-в.», запропонувавши принципово іншу стратегію боротьби з загрозою від цих країн – доктрину «превентивних ударів», полігоном для випробування якої був обраний Ірак. Вторгнення до Іраку, як і операція «Каньйон Ельдорадо» в Лівії, мало надати урок іншим «Д.-в.», спонукати їх до співпраці. Незабаром у Білого дому з'явився прекрасний привід гучно заявити про ефективність нової стратегії. Напередодні війни в Іраку режим М. Каддафі пообіцяв виплатити компенсацію сім'ям загиблих у «трагедії

Локкербі» і визнати свою відповідальність за цей теракт, а після затримання С. Хусейна – оголосив про згортання програм розроблення зброї масового знищення. У результаті Лівію виключили з «чорного списку», а американо-лівійські дипломатичні відносини, розірвані в 1981 р., були відновлені. Концепція відразу ж збагатилася поняттям «лівійська модель», яка описує алгоритм добровільної відмови «Д.-в.» від підтримки тероризму і спроб заволодіти ЗМЗ. Щоправда, це не допомогло режиму Каддафі уникнути воєнного вторгнення західних держав.

За винятком Британії, Канади та України, всі американські союзники відмовилися використовувати цю категорію при формулюванні зовнішньополітичної стратегії.

М. А. Шепєлєв

ДЕТЕРИТОРІАЛІЗАЦІЯ – процес освоєння територій шляхом зміни їхніх структурних характеристик. У сучасних умовах Д. позначає вихід геополітичних процесів за межі усталених локальних форм, а також освоєння віртуальних територій за допомогою електронних засобів комунікації.

Поняття «Д.» вперше використали Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі у працях «Що таке філософія» і «Ризома» для позначення процедури зняття жорстко фіксованих опозицій (таких як глибина – поверхня, центр – периферія, зовнішнє – внутрішнє) щодо опису просторового середовища. Д. означає відмову від будь-яких ліній демаркації просторового середовища, що передбачає щільність та гетерогенність взаємозв'язків у ньому. Звідси формулюється ризомна структура просторового середовища, коли «будь-яка точка ризоми може і повинна бути пов'язана з будь-якою іншою» (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі). Територіально визначені характеристики простору є умовними і змінюються з часом, тому можна говорити про принципову відкритість просторової і структурної конфігурації предметів та явищ.

Д. є трансформацією територій у нові, більш широкі узагальнюючі просторові конфігурації. Так, створення полісних держав у Стародавній Греції стало процесом Д. родоплемінної структури поділу територій у суто державну, у свою чергу, останні піддалися Д. після формування імперії Александра Македонського. Наприкінці XX ст. головним чинником Д. стала глобалізація, яка визначила характер соціальних процесів у бік їхньої універсалізації та інтеграції, а також електронні комунікації, які розширили уявлення людини щодо просторово-часових відносин, надавши віртуальним об'єктам статус нових територій. П. Віріліо визначає особливу кінематику світосприйняття людини сучасності у зв'язку з опануванням нових телекомунікаційних та комп'ютерних технологій, коли звичне відчуття простору – часу доповнюється «третім інтервалом» – швидкістю світла, за допомогою чого звична топографія соціального (простір – географія, час – історія) як реального змінюється «телетопікою комунікацій» віртуального.

Процеси Д. взаємопов'язані з ретериторіалізацією просторового середовища, будучи її зворотним боком. Ретериторіалізація, як правило, є наступним етапом Д., тобто процесом повторної територіалізації детериторіалізованого простору, що супроводжується створенням диференційованих та структурованих локальностей. Перехід від Д. у реторитоaccording іалізацію соціального середовища відбувається при розпаді великих територій імперського типу, а також у результаті перенесення властивостей певних локальностей на детериторіалізоване середовище (зокрема, поява віртуальних територій як Д. географічного простору спричинила його ретериторіалізацію у феномені віртуальних держав як локалізованих територій). Д. просторового середовища у процесі глобалізації також супроводжується появою нових локальностей, тобто процедурою ретериторіалізації. Єдність глобальних та локальних чинників, їхній взаємовплив розкриваються в ефекті глокалізації як поєднання глобальних та локальних чинників, Д. та ретериторіалізації світового простору.

О. Є. Висоцька

ДЖЕМАЛЬ, Гейдар Джахідович (нар. 6 листопада 1947, Москва) – російський ісламський діяч, філософ, політолог. Незважаючи на елітарне походження, Д. рано сформувався як затятий ворог радянської влади. У 1970-х рр. став одним з лідерів нонконформістського андеграунду Москви. У 1990 р. створив інформаційний центр «Таухід», у 1991–1993 рр. видавав газету «Аль-Вахдат» («Єднання»), у 1993–1996 рр. вів декілька телепрограм, присвячених ісламській проблематиці («Сьогодні», «Мінарет» і т. ін.). Улітку 1995 р. очолив «Міжрегіональній громадський рух "Ісламський комітет"», офіційно зареєстрований у грудні 1995 р. Є головою Ісламського комітету Росії. Підтримує стосунки з духовними лідерами Судану і турецького духовенства.

Д. доводить, що між 1861 і 1871 рр. по всьому світу пробігла якась універсальна судома, частинами якої були громадянська війна Півночі і Півдня в США, селянська реформа в Росії, революція Мейдзі в Японії, геополітичний крах Китайської імперії після програної опіумної війни, пік реформ в Османській імперії і, нарешті, франко-прусська війна і Паризька комуна. Вони визначили своєрідний світовий поріг у т. зв. осьовому часі. Після розстрілу комунарів на кладовищі Пер-Лашез 27 травня 1871 р. світ остаточно став іншим. Починається епоха, коли група людей може стати організаторами кінця історії.

Наступна судома «осьового часу» почалася в 1914 р., а завершилася в 1945 р. Епоха, що розпочалася після 1945 р., стала часом фальсифікації всіх раніше спонтанних людських чинників. Спецслужби створювали суспільні рухи, маніпулювали ними і фінансували їх лідерів. Найчистіші жертовні спонукання перетворювалися на знаряддя макіавеллівської інтриги, прикладом якої Д. вважає бунт французької молоді, нібито інспірований у 1968 р. ЦРУ, щоб змусити піти у відставку антиамериканського націоналіста Ш. де Голля. «Буря в пустелі» і демонтаж СРСР засвідчили ефемерність імперської історичної надбудови. Один зі світових ідеологічних таборів виявився мильною бульбашкою. Крах СРСР зруйнував порядок, за якого правителі комфортно височіли над жорстко організованим людством і без особливих проблем нейтралізовували все це складне багатоманіття. Після 2001 р. «можливо, вперше в історії правителі прямо ведуть війну з керованими». Остаточний перехід по всьому світу військової ініціативи від всемогутніх правителів до загнаного у кут людства Д. пов'язує з політичним ісламом.

Ісламський світ – єдине співтовариство, яке водночас зі своєю численністю (чверть населення світу) пов'язане релігійно-ідеологічною солідарністю, яка вже у своїй основі є солідарністю антисистемного протестного типу. Політичний іслам ставить завдання повернути людству сенс, повернути широкі маси до історичної значущості. Для того щоб домінувати, мусульманам потрібні не ядерні технології, а свій глобальний проект, контури якого лише промальовуються. Він пов'язаний з переходом від суспільства споживання до суспільства індивідуального зростання, до усвідомлення Кінця цивілізації. Суть глобального ісламського заклику нині полягає в тому, що він пориває з традицією елліністичного (античного) мислення, що вичерпала себе, побудованому на потуранні природно створеним потребам і приматі об'єкта над суб'єктом, на чому базується вся нинішня наука. На думку Д., «ресурс пізнання світу і продовження прогресу методом еллінізму

вичерпав себе, й іслам пропонує нові концепції, де в центрі всього стоїть людина-халіф, тобто легітимний намісник Творця на цій землі, що живе за Його освяченими законами».

Ідеї Д. розглядаються як ісламський аналог «теології визволення». Будучи прихильником «ісламського марксизму», він вважає, що нині месіанську роль пролетаріату в протистоянні капіталізму й імперіалізму відіграє ісламська умма. Політичний іслам у його розумінні – радикальна революційна доктрина з моменту своєї появи разом з пророком Мухаммадом, вона не виходить за межі тисячолітнього сценарію протистояння з істеблішментом. Д. виступав з апологією ісламського екстремізму і ваххабізму. Д. розглядає Кавказ як колиску ісламської революції в Росії, метою цієї революції вважає модернізацію Росії. У 1999 р. на православно-ісламській конференції в Санкт-Петербурзі він висунув тезу про можливість стратегічного союзу ісламу та православ'я в рамках антизахідного проекту.

Д. вважає, що держава як форма контролю вичерпала себе. Національна тиранія стає анахронізмом, і «майбутнє – за перманентним конфліктом, який відбуватиметься між низами, що самоорганізовуються, які будуть інтегруватися на основі світового протесту. Найімовірніше, з одного боку, лідируючу роль серед цих широких мас відіграватиме іслам, а з іншого боку, світовий уряд, світова імперія». Остання спиратиметься на глобальну бюрократію, що використовує наймані військові компанії для збройного придушення будь-яких виступів проти цієї глобальної влади. Д. посилається на те, що «Аллах в одному зі своїх аятів обіцяв, що збере всіх ослаблених і зробить їх імамами, і зробить їх першими. Останніх зробить першими».

Д. розглядає геополітику як точно розраховану антитезу марксизму. Якщо в останньому потаємний нерв – містика часу, суть геополітики – містика простору. Простір з його незмінними характеристиками стає в цьому світогляді головним фактором історичного процесу, який приречений відтворювати одну і ту саму матрицю. Адже острів у всі доступні для огляду тисячоліття людської історії залишиться островом, гори – горами і т. ін. Таким чином, жодна країна і жодна спільнота людей не можуть піти від географічного року, від програвання перед обличчям вічності сюжету, зображеного в геофізичних обставинах свого існування. У кінцевому підсумку, відкидаючи «раціоналістичне лушпиння», Д. бачить у геополітиці «культ ґрунту, базис для конструювання неоязичницького менталітету для середніх і нижчих класів, які тим самим отримують надійний імунітет до будь-яких соціально-дестабілізуючих впливів».

Д. вважає, що сьогодні відбувається криза лаїцизму та світської моделі суспільства, ініційованої більше 200 років тому Французькою революцією. Це ментальна криза, криза глобальної цивілізації, криза лібералізму як проекту. Також він вважає, що Європа живе в постхристиянську епоху і, більше того, сьогоднішня європейська традиція відновлює традицію пізньої античності. Вона сама стає Римом, і США – також частина світового Риму, який є культом державної організації, тобто цезаристського людинобожжя («це спадкоємний Рим, який стоїть на боці Пілата, а не на боці Христа»).

Північний Кавказ виходить на рубіж пізнання себе як геополітичного центру впливу на постетнічному фундаменті. Без Кавказу і його розвитку в цьому ключі ніколи не підніметься і не перетвориться Росія, якій потрібен ще один модернізаційний шанс. Без цього вона розвалиться і зійде нанівець як суб'єкт світового процесу. Рішення карабаського конфлікту він бачить у ліквідації Вірменії як держави та передачі земель Азербайджану. Д. вважає, що Вірменії як суверенної держави не повинно бути, точно так само не повинно бути й Ізраїлю – «це фундаментальна вимога всіх правовірних мусульман».

М. А. Шепєлєв

ДИВЕРСИФІКАЦІЯ ЗАГРОЗ БЕЗПЕЦІ (лат. diversificatio – зміна, розмаїття) – ускладнення рівнів, видів та характеру загроз безпеці. Сучасний розвиток людської цивілізації суттєво вплинув на характер загроз та викликів безпеці. На зміну глобальній загрозі взаємного знищення прийшло чимало загроз меншого масштабу, здатних серйозно торкнутися інтересів багатьох держав і регіонів світу. Вони набули переважно невійськового характеру, поширившись на економічну, екологічну, культурну та інші сфери.

Природа Д. з. б. коріниться в розвиткові людської цивілізації на стадії глобалізації. Зростання технологічної складової вимагає дедалі більшого використання природних ресурсів, які розміщені нерівномірно на земній кулі й до того ж перебувають у зростаючому дефіциті. Це призводить до підвищення рівня конфліктності у світі між країнами-споживачами та країнами – виробниками ресурсів, які переважно належать до менш розвинутих. Частина держав використовує наявні ресурси як інструмент політичного тиску на сусідні країни або на споживачів цих ресурсів. Прикладом є політика РФ щодо України та Європи. Використання природних ресурсів зумовлює збільшення техногенного навантаження на довкілля та його забруднення.

Глобалізація також призводить до ускладнення соціальних, етнічних та релігійних процесів як наслідок зростання конкуренції між різними політичними та ідеологічними моделями суспільного розвитку. Все це сприяє вибуху культурно-цивілізаційної та релігійної ідентичності, а з ними – зростанню етнічного та релігійного екстремізму.

Ще одним наслідком глобалізації стало виникнення загроз безпеці культурно-інформаційного характеру. Сутність їх полягає у цілеспрямованому впливі з метою зміни культурно-цивілізаційної та геополітичної ідентифікації країн. Основним об'єктом такого впливу є молоді держави з несформованими атрибутами державності та неконсолідованим за культурно-історичними ознаками населенням.

У разі набуття локальними загрозами глобального характеру все ж простежується тенденція до виокремлення субрегіональних особливостей загроз. Так, для Європейського континенту це тероризм і організована злочинність, екологічні загрози і ядерна безпека, етнічні й релігійні конфлікти, неконтрольовані міграції тощо.

Д. з. б. відбувається за кількома напрямами:

1. Розширення кола суб'єктів, носіїв загроз. До традиційних держав та воєнно-політичних союзів додалися недержавні формування (терористичні угруповання, організована злочинність тощо), діяльність яких здатна завдавати суттєвої шкоди. У контексті поширення об'єктно-суб'єктних відносин у сфері безпеки крім держави також на суспільство та громадянина можуть виникнути взаємні загрози у цьому трикутнику.

2. Розширення діапазону загроз безпеці. Крім традиційних наслідків загроз безпеці у вигляді часткової чи повної втрати незалежності та державного суверенітету додалися ослаблення чи втрата контролю над економікою та інформаційною сферою, розмивання національно-культурної ідентичності тощо, забруднення довкілля, брак сировинних ресурсів для розвитку економіки і т. ін. Це зумовлює зростання значення і впливу невійськових загроз безпеці.

3. Комплексний взаємопов'язаний характер сучасних загроз. Досить важко виокремити конкретну загрозу, оскільки завжди є цілий комплекс загроз, що потребують такого ж багатогранного підходу при подоланні. Зокрема, забруднення навколишнього середовища тісно

пов'язане з дефіцитом природних ресурсів тощо.

4. Зменшення прив'язаності загроз безпеці до певної території. Крім зазначеного комплексного характеру, сучасні загрози безпеці не обмежуються територією однієї країни чи регіону, а мають транскордонний характер. Наприклад, екологічні чи ресурсні проблеми, організована злочинність і тероризм набули глобального поширення.

5. Ослаблення контролю над локальними конфліктами та зростання перспективи переростання їх в глобальні. У період «холодної війни» конфлікти в окремих регіонах загалом перебували під контролем наддержав і часто використовувалися ними як засоби тиску на протиборчу сторону шляхом підтримання «контрольованої нестабільності». На межі XX–XXI ст. можливість впливу єдиної наддержави та субрегіональних центрів сили на перебіг та регулювання конфліктів суттєво послабились. Це, з одного боку, призвело до виходу частини конфліктів з-під контролю світового співтовариства, а з іншого – у деяких випадках виникли певні можливості для конфліктного врегулювання, оскільки зникла мотивація до їх розгортання з боку основних міжнародних гравців. Прикладом можливого переростання регіонального конфлікту в глобальний є арабо-ізраїльське протистояння з долученням Ірану, котрий перебуває на останніх стадіях створення ядерної зброї.

Реакцією на Д. з. б. стало урізноманітнення інституційних інструментів та механізмів на основі зростання координації діяльності світового співтовариства. Ключове місце в цьому процесі посідають США як провідна держава світу, а також провідні міжнародні організації – ООН, ЄС, АСЕАН тощо.

Д. з. б., їх транснаціоналізація сприяє згладжуванню геополітичних суперечностей між основними учасниками міжнародних відносин, оскільки вимагає вироблення спільних тривалих інструментів та механізмів протидії. Водночас у процесі забезпечення безпеки зростає значення заснованих на принципах культурно-цивілізаційної близькості субрегіональних структур. Крім того, домінування західної моделі глобалізації провокує посилення ідеологічного протистояння представників різних культур та цивілізацій.

С. Г. Федуняк

«ДИЛЕМА БЕЗПЕКИ» – ситуація, яка виникає в умовах некерованого міжнародного середовища, коли одна держава, прагнучи захистити свої національні інтереси, чинить дії з підвищення власної безпеки, такі як збільшення військової потужності або створення союзів, що викликає у відповідь заходи з боку інших держав, породжуючи зростання напруженості й створюючи конфлікт, навіть якщо цього не бажають опоненти. Термін був введений німецьким вченим Джоном Х. Герцем у книзі «Політичний реалізм і політичний ідеалізм» (1951).

«Д. б.» означає, що прагнучи зберегти (посилити) свою безпеку, держава, можливо, і не бажаючи цього, може робити кроки, що об'єктивно зачіпають (підривають) безпеку інших країн. Це змушує їх вживати контрзаходи, що нейтралізують дії першої держави, в тому числі такі, які можуть становити для неї загрозу або мати її вигляд. Відповідно, вона може відчути необхідність зробити додаткові кроки, які у свою чергу спровокують нові контрзаходи, і так до нескінченності. «Д. б.» передбачає, що спіраль «дія – протидія» може розкручуватися двома або кількома країнами так, що кожна з них, витрачаючи дедалі більші суми на озброєння, не підвищує рівень своєї безпеки, а можливо, навіть знижує його. Все це збільшує непередбачуваність і невизначеність (стихійність) зовнішнього середовища.

«Д. б.» передбачає стратегічний вибір держави між співпрацею і суперництвом. Вибір здійснюється в умовах невизначеності, яка небезпечна тим, що, не маючи повної інформації про наміри протилежної сторони, конкуруючі сторони роблять вибір на користь «гіршого сценарію», нарощуючи потенціали або вступаючи в конфронтацію. Конфронтації чи вибору державами «гіршого сценарію» передує зовсім не кожне нарощування потужності. Воно повинно мати вельми специфічний характер. Якщо таке нарощування відбувається в межах наявних ресурсних обмежень (або місткості ніші), то воно, швидше за все, не розцінюватиметься іншими як загроза. Навпаки, як загроза може розцінюватися таке збільшення потужності, коли в низці циклів міць виходить за рамки обмежень. Такий вихід спостерігається, коли держави починають робити якісь надзусилля («стрибають вище голови»), здобуваючи перевагу над сусідами і примушуючи їх діяти аналогічно. Сприйняття загрози може бути ще гострішим, якщо «стрибок вище голови», який зробила країна-конкурент, є процесом високої інтенсивності, іншими словами, якщо країна не просто вийшла за межі обмежень, але зробила це досить різко.

Часто як приклад «Д. б.» наводиться ситуація, що призвела до початку Першої світової війни. Вибору великих держав у «Д. б.» на користь «гіршого сценарію» передувало інтенсивне нарощування військових потенціалів з виходом за рамки обмежень. Стверджується, що основні європейські держави були змушені почати війну, незважаючи на небажання її. Так, побоювання Німеччини вести війну на два фронти призвело до розроблення «плану Шліффена», який передбачав прискорену мобілізацію армії, що, у свою чергу, спровокувало інші держави на відповідні кроки.

Вважається, що гонка озброєнь (військових технологій), в яку були втягнуті СРСР і США під час «холодної війни», підтверджує цю тезу. Проте постійному нарощуванню військових витрат двох наддержав практично не були властиві взаємні різкі стрибки. Поряд з іншими факторами (наприклад, з наявністю ядерних озброєнь), це позначалося на виборі в «Д. б.» не на користь «гіршого сценарію».

О. С. Осельська

«ДІАЛОГ ЗА СПІВРОБІТНИЦТВО В АЗІЇ» (ДСА) – паназійський форум, єдиний офіційний міжнародний механізм діалогу та співробітництва відкритий для всіх держав Азії. З огляду на різноманіття азійських країн, ДСА втілює в життя концепцію паназійського співробітництва, відіграє важливу роль у справі зміцнення уявлення про Азію як єдине ціле, сприяючи взаємодовірі й взаємовигідній співпраці між субрегіонами Азії.

Ідея заснування ДСА, висунута прем'єр-міністром Королівства Таїланд Т. Шінаватра під час Першої міжнародної конференції азійських політичних партій у м. Маніла (Філіппіни) у вересні 2000 р., здобула підтримку на нараді міністрів закордонних справ АСЕАН на о. Пхукет (Таїланд) у лютому 2002 р. Її основний задум – створення нового інструменту міжрегіональної кооперації, який став би «мостом» між азіатськими регіональними форумами (АСЕАН, «АСЕАН 3», СААРК, Рада співпраці держав Перської затоки тощо), а в перспективі – провідною структурою общеазійської взаємодії. На установчій міністерській зустрічі ДСА (червень 2002 р., м. Чаам, Таїланд) тайська сторона була уповноважена виступити в ролі головного координатора процесу розвитку та діяльності ДСА. Було визначено основні цілі Форуму – створення механізму обміну ідеями та досвідом між учасниками, синхронізація їх партнерства на різних рівнях, вироблення стратегії реагування на нові виклики і негативні наслідки глобалізації.

Діяльність ДСА спрямована на розширення співробітництва між азійськими державами в усіх сферах взаємодії шляхом виявлення спільних переваг і можливостей для розвитку національних

економік, боротьби з убогістю та покращання якості життя населення. Крім того, він націлений на розвиток торговельного і фінансового ринків Азії для підвищення економічної конкурентоспроможності Азійського регіону на світовій арені.

Нині Форум об'єднує 31 державу Азії – 10 країн АСЕАН, Бангладеш, Бахрейн, Бутан, Індію, Іран, Казахстан, Катар, Киргизстан, КНР, Кувейт, Монголію, ОАЕ, Оман, Пакистан, Республіку Корея, Саудівську Аравію, Таджикистан, Узбекистан, Шрі-Ланку, Японію, Росію (з квітня 2005 р.). Практичний інтерес до підключення до ДСА висловлюють також Австралія, Непал, Ємен. Приєднання США та ЄС не передбачається.

Вищий орган ДСА – щорічні зустрічі міністрів закордонних справ держав-учасниць. У період між ними під час чергових сесій ГА ООН проводяться робочі наради міністрів закордонних справ. Діє механізм старших посадових осіб – щорічні зустрічі послів країн – учасниць ДСА в Бангкоку. Прийнято рішення про виведення ДСА в перспективі на вищий рівень. Формуються допоміжні механізми Форуму, одним з яких є Мережа науково-дослідних установ для налагодження співпраці між академічними колами країн-учасниць.

Діяльність у рамках ДСА ведеться за двома аспектами: діалоговим і проектним. Діалоговий аспект націлений на підтримку регулярної взаємодії, порозуміння та участі представників країн-членів у заходах, що проводяться. Проектна лінія передбачає добровільне визначення країн-координаторів у різних сферах співробітництва і вироблення ними концепцій щодо розвитку цих сфер та ініціювання відповідних проектів, з урахуванням інтересів усіх держав – членів ДСА.

Є. М. Суліма

ДІАСПОРА (грец. διασπορά, «розсіяння») – частина народу, що живе за межами країни свого походження, зберігає колективну пам'ять або міф про історичну батьківщину й утворює згуртовану, стійку, вкорінену в приймаючих країнах групу етнічної меншини, успішно протистоїть асиміляції та контактує з країною походження через систему транснаціональних мереж.

Спочатку Д. називалася спільність громадян давньогрецьких міст-держав, які мігрували на знову завойовані території з метою колонізації та асиміляції останніх. Пізніше це слово стали використовувати майже виключно для позначення розсіювання євреїв, вигнаних з Іудеї вавилонянами в 586 р. до н. е. і римлянами з Єрусалима в 136 р. Ізраїль (поряд з Вірменією та Ірландією) входить до групи держав, переважна частина титульних етносів яких і нині проживає в діаспорі.

М. Есма визначає Д. як етнічну меншину, що виникла в результаті міграції і зберігає зв'язок з країною свого походження. Він вирізняє такі форми взаємодії Д., країни проживання і т. зв. історичної батьківщини: звернення рідної країни за допомогою до Д.; здатність Д. безпосередньо впливати на події в країні проживання і в країні «походження»; також країна «походження» може виступити на захист прав та інтересів своєї Д.

А. Дж. Тойнбі вказував на єврейську Д. як на модель майбутнього світоустрою і підкреслював, що у світі вирішального значення набувають соціальні структури, асоційовані з етнічними групами, розосереджені на великих територіях, але об'єднані мовою, культурою, історією, тобто діаспоральні спільноти, характерним прикладом яких через свою історію є євреї.

Російський етнограф З. І. Левін під Д. розуміє «етнос або частину етносу, що проживають поза історичною батьківщиною або територією проживання етнічного масиву, що зберігають уявлення про єдність походження і не бажають втратити стабільні групові характеристики, які помітно відрізняють їх від решти населення країни перебування, вимушено

(свідомо чи несвідомо) підкоряючись прийнятому в ній порядку».

За оцінкою Г. Шеффера, внаслідок бажання Д. зберігати контакти з історичною батьківщиною та іншими громадами того ж етнічного походження спостерігається явне прагнення Д. до створення трансдержавних мереж. Це стосується як класичних, так і сучасних Д. Існування таких мереж може створювати конфлікти з приймаючими країнами. Проте спроби стримувати їхній розвиток, як правило, безуспішні. У цілому Д. успішно користуються своїми мережами для вжиття як легальних, так і нелегальних заходів.

Згідно з розрахунками Г. Шеффера, чисельність найбільшої з т. зв. історичних (тобто тих, що існують з давніх часів) Д. – китайської – становить нині 35 млн осіб, індійської – 9 млн, єврейської та циганської – по 8 млн, вірменської – 5,5 млн, грецької – 4 млн, німецької – 2,5 млн, діаспори друзів – 1 млн осіб. Серед «сучасних» Д. найбільша, афро-американська, налічує 25 млн осіб, курдська – 14 млн, ірландська – 10 млн, італійська – 8 млн, угорська та польська – по 4,5 млн, турецька та іранська – по 3,5 млн, японська – 3 млн, ліванська (християнська) – 2,5 млн осіб.

За оцінкою М. А. Аствацатурова, «вирішальною ознакою Д. виступає саме формування інститутів і організацій, діяльність яких спрямована на збереження та розвиток етнічної ідентичності, на ефективну соціалізацію». Стійкість до асиміляції досягається через існування якогось стрижня, чи то національна ідея, історична пам'ять, релігійні погляди або щось інше, що згуртовує, зберігає етнічну спільність і не дає їй можливості розчинитися в чужоетнічному середовищі. Якщо у певної частини народу немає уявлення про загальну батьківщину і вибудованих на цій основі колективних зв'язків, групової солідарності, отже, немає і Д. Як зазначав В. А. Тишков, Д. – стиль життєвої поведінки, а не жорстка демографічна і, тим більше, етнічна реальність. Цим вона відрізняється від решти рутинної міграції. На його думку, «сучасні Д. втрачають обов'язкове посилання на якусь певну локальність – країну походження – і знаходять на рівні самосвідомості і поведінки референтний зв'язок з певними всесвітньо-історичними культурними системами та політичними силами. Обов'язковість "історичної батьківщини" виходить з діаспорного дискурсу. Зв'язок вибудовується з такими глобальними метафорами, як "Африка", "Китай", "іслам"». Це відображає прагнення членів Д. сприймати себе громадянами нового для них суспільства, зберігаючи свою окремішність, і водночас свідчить про їх прагнення відчувати свою глобальну належність.

Зазвичай Д. формуються в результаті міграційних процесів, зумовлених соціально-економічними або політичними причинами. Проте деякі Д. виникли внаслідок розпаду державних утворень. Так, після набрання в 1920 р. чинності Тріанонським мирним договором, за яким Угорщина втратила дві третини своєї території і більше половини населення, а 3 млн угорців опинилися за межами країни, була заснована Спілка зарубіжних угорців. Ця організація заснувала за кордоном низку угорських об'єднань, відкривала угорськомовні школи і дитячі садки, розшукувала військовополонених. У 1929 р. керівництво Спілки скликало 1-й Всесвітній конгрес угорців, а в 1938 р. був заснований Всесвітній союз угорців.

Зростання чисельності іммігрантських спільнот та їх інституціалізація відбуваються настільки стрімко, що дають деяким експертам підстави говорити про «діаспоризацію світу», і навіть про те, що сучасний світ є не стільки сумою держав, скільки сумою Д. Під впливом глобалізації складається практика вбудовування діаспоральної інфраструктури в комунікаційні мережі держави як національної

корпорації. Так, ідея «Global Chinese» як мережевого проекту активно втілюється Китаєм, в тому числі у сфері мас-медіа.

За класифікацією Дж. Армстронга, Д. поділяються на «мобілізовані» – ті, які мають тривалу історію і володіють високим політичним, економічним, організаційним потенціалом, і «пролетарські», що виникли порівняно нещодавно і не мають навичок для «ефективної дії у своїх колективних інтересах». Британський соціолог Р. Коен вирізняє чотири типи Д.: Д.-жертви (єврейська, африканські, вірменська, палестинська); трудові Д. (індійська); торговельні (китайська); імперські (британська, французька, іспанська, португальська). Г. Шеффер виокремлює такі типи Д.: Д. з глибокими історичними коренями (вірменська, єврейська і китайська); «дрімаючі» Д. (американці в Європі та Азії й скандинави в США); «молоді» Д. (греки, поляки і турки); Д., що «зароджуються», тобто перебувають у початковій стадії становлення (їх формують корейці, філіппінці, а також росіяни в колишніх радянських республіках); «бездомні» Д., тобто ті, що не мають «своєї» держави (курди, палестинці і цигани); «етнонаціональні» Д., які відчувають за спиною незриму присутність «своєї» держави; Д. «розсіяні» та Д., які живуть компактно.

Р. Брубейкер вводить поняття «Д. катаклізму», чию появу він пов'язує з дезінтеграцією і розпадом великих державних утворень, що призводять до зміни політичних кордонів. Головною ідеєю, покладеною в основу виокремлення «Д. катаклізму», є не переміщення людей через кордони, а рух самих кордонів. «Д. катаклізму», на відміну від історичних або трудових Д., виникають миттєво, в результаті різкої зміни політичного устрою, всупереч бажанню людей. Вони більш компактні порівняно з трудовими Д., що мають тенденцію до розсіювання в просторі й слабо вкорінені в приймаючих країнах.

Залежно від характеру перебування на території регіону поселення Д. поділяють на три типи: 1) громади, члени яких орієнтовані на постійне перебування на новій території, тобто на осілість і набуття громадянства країни поселення; 2) громади, члени яких схильні розглядати регіон нового поселення як транзитну область, звідки відбудеться подальша міграція або повернення в країну походження; 3) громади, члени яких налаштовані на безперервну міграцію між країною походження і регіоном нового поселення (сюди слід віднести, наприклад, значну частину азербайджанців у Росії, орієнтованих на човникову міграцію).

М. А. Шепєлєв

ДІЗРАЕЛІ, Бенджамін, перший граф Біконсфілд (Beaconsfield) (Benjamin Disraeli, 21 грудня 1804, Лондон – 19 квітня 1881, Лондон) – британський державний діяч і письменник. Син літератора Ісаака Дізраелі, єврея, який прийняв християнство. Готуючись до юридичної діяльності, три роки провів у конторі стряпчого, потім зайнявся літературою. Найвідоміші романи – «Вівіан Грей» (1826–1827), «Контаріні Флемінг» (1832), «Генріетта Темпль» (1837), «Венетка» (1837), «Конігсбі, або Молоде покоління» (1844), «Сибілла, або Дві нації» (1845), «Танкред, або Новий хрестовий похід» (1847), «Лотар» (1870), «Ендіміон» (1880). У 1837 р. обраний до парламенту як кандидат від торі. У політичних памфлетах «Захист англійської конституції» і «Дух вігізму» критикував ідеї демократії й народного представництва. На початку 40-х рр. очолив групу діячів партії торі «Молода Англія», яка виступала за посилення влади корони, церкви й аристократії. К. Маркс і Ф. Энгельс характеризували ідеї «Молодої Англії» як «феодальний соціалізм». У 1848 р. на хвилі внутрішньопартійної опозиції уряду Р. Піля Д. був обраний лідером торі у палаті громад. У 1852 і 1858–1859 рр. Д., будучи міністром фінансів, фактично очолював уряд. Обіймаючи пост міністра фінансів у третьому кабінеті Е. Дербі (1866–1868), Д. провів у 1867 р. виборчу реформу, однак на виборах 1868 р. торі-консерватори зазнали поразки, і Д., який очолював кабінет після відставки Дербі, подав у відставку.

Д. відіграв провідну роль у реформуванні партії торі та її перетворенні у Консервативну партію. Він сформулював програму «демократичного торізму», в основі якої – збереження традицій, зміцнення ролі традиційних інститутів – монарха, палати лордів і церкви, консолідація і розширення колоніальної імперії, соціальні реформи, спрямовані на забезпечення підтримки трудящими Консервативної партії, проведення «твердої зовнішньої політики, особливо щодо Росії», утвердження «величі Англії».

Очолюючи в 1874–1880 рр. консервативний уряд, Д. у центрі своєї діяльності поставив питання зовнішньої й колоніальної політики. У 1875 р. він придбав в єгипетського хедива пакет акцій Компанії Суецького каналу, що підготувало наступне захоплення Великобританією Єгипту. Метою акції було забезпечення контролю над життєво важливим шляхом з Англії до Індії. В 1876 р. з ініціативи Д. королеві Вікторії було присвоєно титул імператриці Індії. З цього часу офіційно став застосовуватися термін «Британська імперія». Тоді ж Д. було присвоєно титул лорда Біконсфілда.

Д. сказав стосовно Індії, що Британська імперія – це держава швидше азійська, ніж європейська. Ще в 1847 р. у романі «Танкред» він висунув пропозицію про те, що англійська королева має оселитися в Індії. «Королева повинна спорядити великий флот, вирушити в дорогу зі своєю свитою і всім правлячим станом і перенести свою імперську резиденцію з Лондона до Делі. Там вона знайде величезну готову імперію, першокласну армію і великі постійні доходи». За словами К. Шмітта, «він відчував, що острів більше не є частиною Європи. Доля острова не була відтепер з необхідністю пов'язана з європейською долею. Він міг вирушити в дорогу і змінити місце свого перебування як метрополії світової морської імперії. Корабель міг знятися з якоря і кинути якір в іншій частині світу».

З послідовного таласократичного імперіалістичного мислення Д. випливала його русофобія. Кредо Д., висловлене в листі королеві Вікторії, полягало в тому, що «нашими військами московити повинні бути витиснуті з Середньої Азії і скинуті в Каспійське море». Прагнучи мати міцні позиції в Османській імперії, яку він розглядав як інструмент стримування Росії, Д. став на захист її цілісності, але це не завадило йому змусити Туреччину поступитися Великобританії о. Кіпр у 1878 р. Д. домігся перегляду великими державами на Берлінському конгресі 1878 р. умов Сан-Стефанського мирного договору (1878), у результаті чого Росія була змушена відмовитися від майже всіх завоювань під час російсько-турецької війни. Йому також вдалося розірвати союз імператорів Росії, Австрії та Німеччини, відновивши переважаючу роль Великобританії в Європі.

У 1877 р. англійський уряд анексував заселені бурами (нащадками переселенців з Голландії) республіки Трансвааль і Оранжева в Південній Африці, де в 60-ті рр. були виявлені величезні запаси золота і алмазів. У цей час бури вели війну проти зулусів, вплутавшись в яку, Англія була змушена спорядити до Південної Африки значні військові сили.

У січні 1879 р. уряд Д. розв'язав війну проти Афганістану, 39 тис. англійців увійшли в Кандагар. Афганський шах пішов на поступки і підписав з британцями нерівний Гандамаський договір. Проте партизанська війна тривала, і незабаром англійці опинилися обложені в Кабулі майже 100-тис. силами повстанців. Воєнні невдачі отримали резонанс у Лондоні. На виборах 1880 р.

консерватори зазнали поразки, і Д. пішов у відставку. Англійський історик Р. Сетон-Вотсон у 1962 р. характеризував Д. як «найвидатнішого представника й ідеолога імперіалізму».

М. А. Шепєлєв

ДНІПРОПЕТРОВСЬК (Катеринослав – у 1776–1797 і 1802–1926 рр., Новоросійськ – у 1797–1802 рр.) – велике українське місто, розташоване в центральній частині України на обох берегах р. Дніпро, адміністративний центр Дніпропетровської обл., один з найбільших економічних, фінансових, освітньо-наукових і культурних центрів, третє за чисельністю населення місто в Україні. Найстаріші поселення на території Д. відомі з першої половини XVI ст. Катеринослав заснований указом Катерини II у 1776 р. як губернський центр, але місце розташування міста на р. Кільчень виявилося невдалим і було змінене. 22 січня 1784 р. видано указ про заснування на р. Дніпро другого Катеринослава, який мав стати «третьою столицею Російської імперії». Офіційно місто засноване під час візиту Катерини II, яка 9 травня 1787 р. у присутності австрійського імператора Йосифа II заклала перший камінь у фундамент Преображенського собору.

В останній чверті XIX ст. місто перетворилося на залізничний вузол і металургійний центр, що динамічно розвивався. Промислове будівництво особливо масштабно розгортається в період соціалістичної індустріалізації. Після Другої світової війни, з побудовою Південного машинобудівного заводу, Дніпровського машинобудівного заводу та створенням КБ «Південне», місто стає одним з провідних в СРСР центрів ракетно-космічної галузі. Д утвердився як союзна та згодом українська «кузня кадрів» (у Д. сформувалися як керівники Л. І. Брежнєв, М. О. Тихонов, В. М. Чебриков, В. В. Щербицький, Л. Д. Кучма, В. П. Пустовойтенко та ін.). Нині Д. є «бюджетним донором» країни. Значного розвитку набув банківський сектор. У місті акредитовані й мають філії понад 40 великих державних і приватних банків, у тому числі розташований головний офіс найбільшого українського банку – КБ «Приватбанк». Д. встановив побратимські відносини з 14 містами країн світу.

Ще засновники міста замислювали його як великий центр культури загальнодержавного рівня. У Катеринославі вирішено було спорудити «чудовий університет з хірургічним та народним училищами при ньому» (на той час у всій Російській імперії було лише два університети – Санкт-Петербурзький і Московський). В указі імператриці Катерини II від 4 вересня 1784 р. пропонувалося: «Шукаючи всі кошти, що слугують до освіти народної, наказуємо в губернському місті Катеринославського намісництва заснувати університет, в якому не тільки науки, а й художества викладатися повинні». Після смерті імператриці цей проект був загальмований і реалізувався лише більше ніж через століття.

Значною подією стало проведення в Катеринославі в 1910 р. Південноросійської промислової виставки, під впливом результатів якої відкрите у 1899 р. Вище гірниче училище стало в 1912 р. Гірничим інститутом. У 1913 р. було підготовлено відкриття Вищих жіночих курсів, які почали роботу в 1916 р. за університетською програмою. Численні зусилля зі створення в Катеринославі університету увінчалися успіхом лише в серпні 1918 р., коли за підтримки видатних вчених В. І. Вернадського, Д. І. Багалія, М. П. Василенка, Л. В. Писаржевського було ухвалено рішення про відкриття університету в складі чотирьох факультетів: історико-філологічного, юридичного, медичного та фізико-математичного. Нині в університеті навчаються понад 15 тис. студентів за 87 спеціальностями. У 2000 р. указом Президента України університету надано офіційний статус національного навчального закладу, а 25 червня 2008 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України йому присвоєно ім'я видатного українського письменника Олеся Гончара.

Внеском Д. у розвиток геополітичної науки можна вважати те, що саме в цьому місті народився один з попередників російської геополітичної школи Р. А. Фадєєв. Нині в ДНУ імені Олеся Гончара на факультеті суспільних наук і міжнародних відносин активно ведуться дослідження в галузі фундаментальної геополітики та глобалізаційних процесів.

М. В. Поляков

ДОГОВІР ПРО НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ 1968 р. – міжнародний договір, відкритий для підписання 1 липня 1968 р. у Москві, Вашингтоні та Лондоні. Державою, що має ядерну зброю, вважалася така, яка виготовила та підірвала ядерну зброю або пристрій до 1 січня 1967 р. (тобто СРСР, США, Великобританія, Франція, Китай). ДНЯЗ був запропонований Ірландією і Фінляндією, які підписали його першими. Набув чинності 5 березня 1970 р. після передання на зберігання ратифікаційних грамот державами-депозитаріями, а також 40 іншими країнами. Ядерні держави СРСР, США, Великобританія підписали Договір у 1968 р., Франція і Китай – у 1992 р. Наразі учасницями ДНЯЗ є 187 держав. КНДР, яка ще у 1960–1970-ті роки розпочала створювати і реалізовувати власну ракетно-ядерну програму, під впливом СРСР у 1985 р. приєдналася до ДНЯЗ, але у 2003 р. офіційно вийшла з нього. Керівництво КНДР у 2005 р. вперше заявило про створення ядерної зброї, у 2006 р. – про її перше випробування. Ізраїль, Індія і Пакистан відмовилися від приєднання до ДНЯЗ. Україна ратифікувала ДНЯЗ 16 листопада 1994 р.

ДНЯЗ прийнятий з метою не допустити розповсюдження ядерної зброї, забезпечити міжнародний контроль за виконанням державами взятих на себе зобов'язань, створити широкі можливості для мирного використання атомної енергії. Він складається з преамбули та 11 статей. У преамбулі підтверджено прагнення учасників ДНЯЗ зменшити міжнародне напруження та зміцнити міжнародну довіру задля створення в майбутньому умов для припинення виробництва ядерної зброї і досягнення загального і повного роззброєння, що ліквідує ядерну зброю та засоби для її запуску із військових арсеналів країн. Згідно з ДНЯЗ, кожна з держав-учасниць, що має ядерну зброю, зобов'язується не вживати жодних заходів, які б могли безпосередньо або опосередковано сприяти придбанню, створенню або організації виготовлення ядерної зброї державами, які її не мають, а також не передавати їм контроль над ядерною зброєю. Кожна з держав-учасниць, що не має ядерної зброї, зобов'язується не приймати передачі ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв з боку держав т. зв. ядерного клубу, а також контролю над ними ні безпосередньо, ні опосередковано; не виробляти і не здобувати будь-яким іншим способом ядерної зброї або інших ядерних вибухових пристроїв; не домагатися і не приймати будь-якої допомоги у виготовленні ядерної зброї.

Водночас держави-учасниці мають невід'ємне право самостійно досліджувати проблематику ядерної енергетики, виготовляти та використовувати ядерну енергію з мирною метою без дискримінації та відповідно до ДНЯЗ. Учасники договору взяли зобов'язання сприяти найповнішому обміну обладнанням, матеріалами, науковою та технічною інформацією. Договір зобов'язав країни, які є його учасницями, проводити переговори про ефективні заходи стосовно припинення гонки ядерних озброєнь та ядерного роззброєння, про договір щодо загального та повного роззброєння під міжнародним контролем. Держави-учасниці ДНЯЗ, що не мають ядерної зброї, отримали гарантії безпеки, закріплені у проголошених Великобританією,

СРСР та США спеціальних деклараціях, на випадок можливого застосування ядерної зброї або загрози застосування такої зброї проти них. У деклараціях встановлено, що у разі агресії і застосування ядерної зброї або загрози такої агресії проти держави, яка не має такої зброї, Великобританія, СРСР та США як постійні члени Ради Безпеки ООН відповідно до Статуту організації повинні вжити заходів, необхідних для відсічі такої агресії або усунення її загрози. Рада Безпеки ООН, узагальнивши декларації трьох ядерних держав і прийнявши відповідну резолюцію, надала їм форму і значення джерела міжнародного права щодо питання про гарантії безпеки, підтвердила невід'ємне право держав на індивідуальну та колективну самооборону.

Контроль за нерозповсюдженням ядерної зброї покладено на Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ). Складність проблеми полягає в тому, що збагачення урану необхідно як для отримання ядерного палива, що використовується в роботі атомних електростанцій, так і для виробництва ядерної бомби; ядерні матеріали для бомби можуть вироблятися таємно під виглядом виробництва ядерного палива. Політична воля керівництва будь-якої держави перетворилася на визначальний чинник щодо виробництва або нерозповсюдження ядерної зброї, використання атомної енергетики з воєнною або мирною метою. Дієвими засобами посилення режиму нерозповсюдження ядерної зброї нині вважаються: відмова від будівництва нового обладнання для збагачення урану та виділення плутонію; переведення всіх дослідницьких реакторів, що працюють на високозбагаченому урані, на використання низькозбагаченого урану; посилення рівня вимог під час проведення інспекцій МАГАТЕ; використання суворих санкцій Ради Безпеки ООН стосовно кожної держави, що виходить із ДНЯЗ; посилення розслідування та судових переслідувань будь-якої незаконної торгівлі ядерними матеріалами і технологіями; прискорення ядерного роззброєння держав – учасниць ДНЯЗ, що мають ядерну зброю. Відповідно кожна держава – учасниця ДНЯЗ, яка не має ядерної зброї, укладає угоду з МАГАТЕ про застосування гарантій безпеки у зв'язку з договором.

Спочатку дія ДНЯЗ визначалася 25 роками. У 1995 р. понад 170 держав-учасниць погодилися продовжити його дію на невизначений термін без жодних додаткових умов. Кожні п'ять років норми Договору уточнюються або конкретизуються на міжнародних форумах, які називаються Оглядовими конференціями учасників ДНЯЗ. У період між конференціями відбуваються сесії Підготовчого комітету.

ДНЯЗ став значним кроком уперед на шляху обмеження гонки ядерних озброєнь, усунення потенційних загроз у розпалюванні ядерної війни, знищення «чорного ринку» ядерних матеріалів, приборкання спроб деяких держав, екстремістських терористичних організацій, які намагаються отримати технології виробництва ЗМЗ.

С. І. Поляков

ДОМІНІОН (англ. dominion, від лат. dominium – володіння) – фактично незалежна держава у складі Британської імперії, що визнавала главою англійського короля, владу якого уособлював генерал-губернатор. Термін «Д.» уперше використав у промові на конференції прем'єр-міністрів Великобританії і британських володінь 1926 р. міністр закордонних справ Великобританії Артур Джеймс Бальфур.

Виникнення Д. було наступним після боротьби північноамериканських колоній Великобританії за незалежність і проголошення США (1776–1783) закономірним кроком по шляху кризи і подальшого розпаду Британської колоніальної системи, що спричинювалось інтенсивним розвитком капіталістичних відносин у колоніальному господарстві,

національно-визвольним рухом поневолених народів на чолі з місцевою буржуазією, бажанням створити незалежну національну державність як необхідну умову для самостійного економічного та політичного розвитку. Метрополія була вимушена враховувати нові тенденції у міжнародних відносинах.

Перші Д.: Канада (1867), Австралійський Союз (1901), Нова Зеландія (1907), Південно-Африканський Союз (1910), Ньюфаундленд (1917). Практика надання статусу Д. виявила такі критерії: віддаленість від центра (ускладненість безпосереднього управління територією), рівень розвитку (переважно економічно розвинуті території), склад населення (частка білого населення – вихідців із Великобританії та інших європейських країн). Усе разом гарантувало необхідну лояльність до політики метрополії, унеможливлювало повторення «американського досвіду», що було найнебезпечнішим для Великобританії в другій половині XIX – на початку XX ст. в умовах боротьби великих імперіалістичних держав за політико-територіальний переділ світу. Спочатку домініони отримували право обмеженого, а потім повного самоврядування.

Перша світова війна, соціалістична революція в Росії і поява на карті світу першої соціалістичної держави, європейська революційна ситуація значно поглибили в 1914–1919 рр. загальну кризу капіталізму, посилили боротьбу народів за соціальне і національне визволення, що зумовило необхідність подальшого коригування політики метрополії щодо Д., зокрема розширення їх самостійності задля збереження колоніальної системи в цілому. На Версальській мирній конференції 1919 р. Д. вперше виступили на міжнародній арені як суб'єкти міжнародного права. У Статуті Ліги Націй, який був включений до тексту Версальського мирного договору, Д. визнавалися членами цієї організації, хоч і кваліфікувалися як частина Британської імперії. Взаємовідносини між Великобританією та її Д., правовий статус останніх визначалися рішеннями імперських конференцій 1926, 1930 рр., Вестмінстерським статутом англійського парламенту 1931 р.: Д. – автономні утворення Британської імперії, рівні за статусом, жодним чином не підкорені один одному у будь-якому питанні внутрішньої або зовнішньої політики, але об'єднані загальною вірністю Короні і вільно асоційовані у Британську Співдружність Націй (БСН). Д., залишаючись членами Співдружності, виступали суб'єктами міжнародного права у відносинах з третіми державами.

У 1931 р. норми Вестмінстерського статуту були застосовані до Австралії, Канади, Ірландії, Ньюфаундленду і Південно-Африканського Союзу. Ці країни, поєднані з Великобританією особистими уніями, визнавали англійського короля (королеву) главою БСН і главою кожної із них. Але закони метрополії не могли поширюватися на Д. без їх згоди. Було скасовано правило, відповідно до якого закони Д. вважалися недійсними, якщо суперечили законам Великобританії. Проте Австралія ратифікувала статут лише у 1942 р. (прийняття відповідного закону датовано 3 вересня 1939 р. з метою виправдання участі Австралії у Другій світовій війні на боці Великобританії). Нова Зеландія ратифікувала статут у 1947 р. Ньюфаундленд не ратифікував статут, у 1934 р. метрополія за бажанням місцевого уряду запровадила пряме правління, яке зберігалося до перетворення Ньюфаундленду на провінцію Канади в 1949 р.

У другій половині 40-х – 60-ті рр. XX ст. світ зазнав суттєвих геополітичних змін. Поняття Д. у міжнародному праві поступово втратило первісне значення, не породжувало відповідних юридичних наслідків. У зв'язку з розпадом Британської імперії і реорганізацією її в 1947 р. у Співдружність, очолювану Великобританією, що була добровільною

асоціацією держав без власної міжнародної правосуб'єктності, Д. трансформувалися в держави без жодних обмежень у суверенних правах. Повна самостійність Д. відобразилася у статуті ООН, який порівняно зі статутом Ліги Націй виключив посилання на них як на складову Британської імперії. У переліку держав – членів ООН Д. вказувались в алфавітному порядку як звичайні держави.

До Співдружності, очолюваної Великобританією, увійшли: Австралія, Антигуа і Барбуда, Багамські Острови, Бангладеш, Барбадос, Беліз, Ботсвана, Бруней, Вануату, Великобританія, Гайана, Гамбія, Гана, Гренада, Домініка, Замбія, Індія, Камерун, Канада, Кенія, Кіпр, Кірибаті, Лесото, Маврикій, Малаві, Малайзія, Мальдіви, Мальта, Мозамбік, Намібія, Науру, Нігерія, Нова Зеландія, Папуа – Нова Гвінея, Пакистан, Південно-Африканська Республіка, Самоа, Свазіленд, Сейшельські Острови, Сент-Вінсент і Гренадини, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сінгапур, Соломонові Острови, Сьєрра-Леоне, Танзанія, Тонга, Тринідад і Тобаго, Тувалу, Уганда, Шрі-Ланка, Ямайка. Вона не має конституції чи союзного договору або жодного іншого нормативного акта, який би визначав її характер, структуру, цілі та завдання. Кожний член Співдружності самостійно відповідає за власну політику, має право вільного виходу з неї. У 1949 р. зі Співдружності вийшла Ірландія, 1961 р. – Південно-Африканський Союз, 1972 р. – Пакистан, 1987 р. – Фіджі, 2003 р. – Зімбабве, 2009 р. – Фіджі (вдру́ге). Поновлювали членство Пакистан (1989), Південно-Африканська Республіка (1994), Фіджі (1997).

Крім Великобританії, в 16 державах – членах Співдружності (Австралія, Барбадос, Канада, Нова Зеландія, Ямайка та ін.) і нині зберігаються деякі традиційні ознаки статусу Д.: де-юре главою Співдружності і главою держави є британський монарх, який за пропозицією цієї держави призначає її найвищу посадову особу – генерал-губернатора. Проте цей титул не передбачає жодної політичної влади над державою – членом Співдружності, не поширюється автоматично на британського монарха і не передається у спадок.

С. І. Поляков

«ДОМІНО» ЕФЕКТ – ланцюгова реакція поширення певного явища під дією певного фактора, який впливає на перший елемент ланцюга (аналогічно тому, як падають кістки доміно, виставлені в ряд). У міжнародній політиці є метафоричним позначенням процесу, за якого падіння правлячого режиму в певній державі неминуче тягне за собою падіння подібних режимів у сусідніх країнах зі схожими режимами.

Відповідну «теорію доміно» висунув напередодні Тридцятилітньої війни габсбурзько-католицький табір. Іспанський перший міністр герцог Оліварес проголошував, що можливий успіх протестантизму в будь-якій частині Землі є зазіханням на життєві інтереси Іспанії. Стосовно тогочасної ситуації ця теорія гласила: «Головна, корінного характеру небезпека загрожує Мілану, Фландрії та Німеччині. Будь-який з цих ударів буде роковим для монархії, бо якщо ми зазнаємо великих втрат в одному з цих районів, решту чекає та сама доля, і слідом за Німеччиною впаде Італія, слідом за Італією – Фландрія, потім Неаполь та Сицилія». Ця теорія була виправданням імперської політики Іспанії, а потім її взяли на озброєння великі держави, що прийшли їй на зміну.

У новітній час метафору «доміно» вперше використав у 1946 р. президент США Г. Трумен для доведення того, що в разі, коли загроза комуністичних переворотів у Греції та Туреччині не буде ліквідована, то розпочнеться поширення комунізму на сусідні країни: як кістки доміно, вони падатимуть одна за одною. Уявлення про те, що у випадку поширення контролю Північного В'єтнаму на Південний В'єтнам і Лаос комунізм неминуче пошириться на весь Індокитай включно з Бірмою, підштовхнули президента США Дж. Кеннеді розпочати американське втручання у В'єтнамську війну. У першій половині 80-х рр. цю теорію застосовувала адміністрація президента Р. Рейгана при обґрунтуванні операцій у країнах Латинської Америки.

Найзначнішими прикладами «Д.» е. у XX ст., окрім подій у Індокитаї (60–70-ті рр.), які справді привели до встановлення комуністичних режимів у В'єтнамі, Лаосі та Камбоджі, були події у країнах Східної Європи та СРСР (кінець 80-х – початок 90-х рр.). У 2011 р. «Д.» е. спричинив бурхливе поширення революційних процесів та повалення урядів низки країн Арабського Сходу. Ці події отримали назву «Великої арабської революції». Всі ці події підтверджують, що випадіння хоча б однієї з ланок цих «ланцюгів» регіональних геополітичних систем породжує подальшу реакцію і руйнує всю систему.

Є. М. Суліма

ДУАЛІЗМ ПЛАНЕТАРНИЙ – фундаментальний принцип організації геополітичного простору, відображений у географічному устрої планети та цивілізаційній структурі світової системи, а також головна суперечність сучасної світової системи, одна з найважливіших історичних суперечностей, які рухають світом. Д. п. складається з двох аспектів: геополітичного та цивілізаційного. З одного боку, він становить геополітичну суперечність, боротьбу між Силами Суші і Силами Моря (телурократією та таласократією) з приводу світового панування. З іншого боку, він є цивілізаційною суперечністю, що реалізується у взаємодії Сходу і Заходу, Півночі та Півдня. Обидва аспекти є необхідними рівнями сутності Д. п.

У геополітичному вимірі Д. п. виступає як фундаментальний принцип геополітичної парадигми, за яким вся історія людства складається з двох альтернативних стихій – водної (рідкої) та сухопутної (твердої), боротьба яких та її абсолютизація і становить сутність геополітичного бачення історії. Через поняття Суші та Моря формуються основні уявлення людини про земну поверхню та фундаментальні аспекти свого існування. Вони зберігають значення як для цивілізацій традиційного типу, так і для сучасної геоісторії та геокультури.

Кожне цивілізаційне та політико-хорологічне утворення ґрунтується на переважному розвитку одного з цих феноменів. Протистояння двох стихій породжує постійне планетарне напруження і стимулює весь процес розвитку, але, природно, лише за умов його усвідомлення особою як суб'єктом цього протистояння, бо самі собою Суша та Море або їх мешканці не є природними ворогами і не здатні породити всесвітньоісторичне протистояння. Взаємодія сторін Д. п. може бути «сильною» (різні воєнно-політичні форми) та «слабкою» (інформаційні потоки, оброблення свідомості, впровадження цінностей та способу життя). Існування самостійних цінностей, у якому проявляються протилежні сторони Д. п., представляють особливі ціннісні почуття, що змушують людей та суспільства миттєво та підсвідомо, тобто інтуїтивно віддавати перевагу певному способу дії.

Протилежності Суші та Моря, Сходу і Заходу як світосистемні феномени мають певні тотожні ознаки, перебувають у нерозривному взаємозв'язку та взаємодії, їх відносини набувають системоутворюючого характеру. Вони невідокремлювані одна від одної. Кожна протилежність у цій суперечності набуває своїх сутнісних ознак лише в єдності з іншою своєю протилежністю. Водночас їх єдність має внутрішньо необхідний для системи характер роздвоєності, і ця роздвоєність єдиного набуває різноманітних конкретних форм (ідеократія – торговельний лад; колективізм – індивідуалізм; тоталітаризм, автократія, ієрархія –

демократія та егалітаризм; комунізм – лібертаризм). Головною умовою зв'язку протилежних сторін Д. п. в єдності є архітектоніка світу, сучасна світова система як цілісне явище, сторонами якого є ці протилежності.

У рамках єдності світової системи відбувається боротьба протилежних сторін Д. п., специфіка кожної з яких взаємозумовлена, а особливості не можуть бути зрозумілі поза цілісністю, зміни одного передбачають або зумовлюють відповідні зміни іншого та всієї сучасної світової системи. Наприклад виникнення феномена комунізму можна розглядати лише у зв'язку з процесами вестернізації в Росії та протидії ній. Усі ці протилежності не можна відокремити одна від одної без зникнення їх самих та даного якісного стану світопорядку.

Боротьба Суші та Моря пронизує усі сфери функціонування сучасної світової системи, є їх вирішальним механізмом. У свою чергу зумовлені нею якісні зміни світової системи відтворюються у стані та результатах боротьби Суші та Моря. Умовою боротьби є єдність цих протилежностей, з ліквідацією якої зникає основа взаємодії, а звідси – й боротьба.

Утім, для взаємодії Суші та Моря характерна найперша роль однієї сторони щодо іншої, одна зі сторін є визначальною (а не переважною) щодо іншої. У цій взаємодії вирішальна основа існування та розвитку людства – Номос Суші, який детермінує все, що виникає, існує та розвивається в людському суспільстві як похідне від нього. Але, виникнувши як похідний від Номосу Суші, саме Номос Моря є підвалиною, що забезпечує розвиток сучасної світової системи.

Д. п. у його геополітичному та цивілізаційному аспектах має характер абсолютної суперечності («або Суша, або Море», «Схід або Захід»), оскільки він утверджує, фіксує тотожність двох взаємовиключних абсолютизованих протилежних моментів. В історії сучасної світової системи, а особливо наочно в її критичні періоди, у її акторів є вибір лише між двома полюсами дилеми «або-або»: Суша або Море, Схід або Захід. В абсолютній суперечності цих протилежностей ми бачимо вказівку на зв'язок, єдність, взаємопродовжуваність їх одна в одній, що втілюють ту саму суперечність у формулі «як те, так і інше» – як Суша, так і Море; як Схід, так і Захід. Суперечність сил Суші та Моря, будучи доведена до межі неминуче стає найвищим пунктом, найвищим ступенем розвитку міжнародних відносин. Світова система, побудована на цій суперечності, приходить, як до останнього розв'язку, до фізичного зіткнення, війни народів Суші та Моря.

Саме в другій половині XX ст. максимальне планетарне напруження між Сушею та Морем, Сходом і Заходом зумовило формування двох протилежних ідеологічних таборів, надзвичайну етатизацію суспільного життя, максимальну концентрацію світового панування в режимі «американо-радянського кондомініуму», який спирався на домінування двох наддержав у протиборчих воєнно-політичних угрупованнях.

Д. п. – необхідний чинник, що обумовлює сучасну світову систему, без якого її існування та розвиток неможливі. Як необхідна суперечність, він обумовлює генеральну лінію розвитку світосистеми. Д. п. органічно пов'язаний з її внутрішньою природою та структурою. Загальна функція Д. п. полягає в його формотворчій ролі у сучасній світовій системі. Саме на його основі відбувається структурування геополітичного та цивілізаційного рівнів сучасної світової системи, формуються відносини між її структурними компонентами.

Відображенням найважливішої, визначальної субстанціональної сутності Д. п. є його роль загальної причини розвитку сучасної світової системи, що опосередковується особливими, специфічними умовами та явищами міжнародного життя. У цій якості він становить глибинне, сутнісне джерело структурування міжнародної дійсності. Надзвичайна важливість Д. п. полягає в тому, що він врешті-решт обумовлює функціонування, розвиток та зміну геополітичних епох (перехід до геополітичної епохи модерну під час геополітичної революції кінця XV – середини XVII ст.), історичних типів міжнародних систем, потреб, інтересів, цінностей міжнародних акторів. Саме характер та спосіб субстанціональної взаємодії телурократії та таласократії відрізняє різні геополітичні епохи.

М. А. Шепєлєв

ДУГІН, Олександр Гелійович (нар. 7 січня 1962, Москва) – російський філософ, політолог, геополітик. Кандидат філософських наук; доктор політичних наук. З 1991 р. – головний редактор журналу «Елементи», голова Історико-релігійної асоціації «Арктогея». У 1991 р. увійшов до редколегії газети «День» (після закриття «Дня» – «Завтра») і був одним з її основних авторів. З 1998 р. – радник голови Державної думи Геннадія Селезньова. З 2001 р. – голова Політичної ради Загальноросійського громадсько-політичного руху «Євразія». З листопада 2003 р. – лідер Міжнародного євразійського руху. З вересня 2008 р. – професор Московського державного університету імені М. В. Ломоносова, директор Центру консервативних досліджень при соціологічному факультеті МДУ. З вересня 2009 р. – завідувач кафедрою соціології міжнародних відносин МДУ імені М. В. Ломоносова.

Еволюціонував від радикально антирадянських і антикомуністичних поглядів у 80-ті рр. через націонал-більшовицький період 90-х до консерватизму. У 1996 р. Д. звертається до проблематики російського старообрядництва, що закінчується його переходом в єдиновірство, або «православне старообрядництво» (1997), – напрям у рамках РПЦ, що практикує церковну службу за старим доніконіанським чином, двоперстя і т. ін. З кінця 1990-х рр. Д. починає сприйматись як один з найактивніших представників старообрядницького руху, філософ, що захищає основи Старої Віри.

В Україні склалося негативне сприйняття особистості та поглядів Д. через деякі його висловлювання, що заперечували сенс української державності. Але, незважаючи на антиукраїнські погляди, він у 2010 р. був змушений визнати, що обрання Президентом України В. Ф. Януковича означало важливий крок на шляху зміцнення української державності. Він назвав його «найкращим українським націоналістом» і висловив переконання, що після цього сподівання на розкол України приречені. При цьому Д. закликав українців усвідомити, що інтеграційні процеси з Росією – не русифікація, не втрата національної цінності, а навпаки – єдина можливість зберегти Україну як особливу і специфічну етнокультурну та релігійну спільність, як народ, як єдиний простір.

Є провідним представником неоєвразійства. Перші програмні статті з неоєвразійської філософії («Континент Росія», «Підсвідомість Євразії», «Росія Діва сонячна», «Імперія раю – Сибір» і т. ін.) були написані й опубліковані в 1988–1989 рр.

Перший загальний виклад геополітичного методу Д. міститься в тексті «Велика війна континентів» («Завтра», 1991). Пізніше цей напрям набув розвитку у фундаментальній праці «Основи геополітики» (1997), де вперше російською мовою подавався детальний опис геополітичної методології. Ця книга витримала чотири видання російською мовою і перекладена багатьма зарубіжними мовами (грузинською, арабською, турецькою, сербською, румунською і т. ін.)

Геополітика, на думку Д., – це світогляд, і в цій якості її краще порівнювати не з науками, а з системами наук. Вона перебуває на тому ж рівні, що і марксизм, лібералізм та інші системи інтерпретацій суспільства й історії, що вирізняють

як основний принцип один найважливіший критерій і зводять до нього всі інші незліченні аспекти людини і природи. Географія і простір виступають у геополітиці в тій самій функції, як гроші та виробничі відносини в марксизмі й лібералізмі. Геополітика – світогляд влади, наука про владу і для влади.

Д. – автор книг «Шлях Абсолюту» (1990), «Конспірологія» (1992; 2005), «Гіперборейська теорія» (1993), «Консервативна Революція» (1994), «Тамплієри Пролетаріату» (1996), «Містерії Євразії» (1996), «Метафізика Благої Вісті» (1996), «Основи Геополітики» (1997), «Абсолютна Батьківщина» (1999), «Наш Шлях» (1999), «Євразійський шлях» (2002), «Російська Річ» (2001), «Еволюція парадигмальних основ науки» (2002), «Філософія традиціоналізму» (2002), «Основи євразійства» (2002), «Проект "Євразія"» (2004), «Євразійська місія Нурсултана Назарбаєва» (2004), «Філософія політики» (2004), «Філософія війни» (2004), «Поп-культура і знаки часу» (2005), «Четверта політична теорія» (2009) та ін.

Неоєвразійство Д. є однією з найбільш розроблених систем політичної філософії в сучасній Росії, що розвиває класичні концепції російського євразійства в поєднанні з традиціоналістською метафізикою, геополітичними концепціями, доктриною «Консервативної Революції», традицією російського консерватизму (від слов'янофілів, Ф. Достоєвського і К. Леонтьєва), тезами Р. Генона про перевагу цивілізацій Сходу над сучасною цивілізацією Заходу, а також з релігійною апокаліптиков, антиглобалізмом і впливом антибуржуазної й антикапіталистичної критики «нових лівих».

Д. доводить, що євразійство – насамперед філософія. Перший принцип філософії євразійства – «еротичний патріотизм». Згідно з ним народ виступає як абсолют, у ролі вищої цінності. Народ – любов. Звертаючись до етимології слова «народ», він зазначає, що під ним мається на увазі те, що «на-родилося», а це похідна від «рід», яке в прямому значенні означає «народження», появу людини на світ. Саме любов відіграє вирішальну роль у народженні, отже, у витоках народу лежить тяжіння чоловіка і жінки одне до одного.

Другий найважливіший пункт дугінської філософії євразійства – «дух землі, віра в дух землі, шанування духу землі, діалог з духом землі, культ духу землі». В євразійстві простір сприймається як абсолютно жива реальність. Оскільки простір – форма життя, він не може бути застиглим. Він опирається штучним кордонам, оскільки простір не те, що можливо раз і назавжди зафіксувати, однозначно виміряти. Для євразійського світогляду важливе поняття «живих кордонів». Межі є там, де одна жива істота умовно відокремлюється від іншої.

Третій принцип євразійської філософії в інтерпретації Д. називається «вічність у твоїх долонях», або «обійми порожнечі». Євразійство стверджує, що вічність є, а часу немає. Час – ілюзія, тільки вічність має буття. І тому інтуїція вічності, дихання вічності, думка в категоріях простору, синхронізму, досвід вічності є головним змістом євразійського свідомості.

Три головні принципи євразійства втілюються в четвертий принцип – у Росію. Росія є Абсолютною Батьківщиною. Росія – вмістище євразійського одкровення, євразійського духу, євразійського життя та євразійської плоті. Росія була, є і буде крім нас. Росія – священне поняття. Несвященної Росії не існує. Євразійство – релігійне служіння Росії.

Для визначення всього ворожого євразійству Д. пропонує термін «атлантизм». Атлантизм – пряма антитеза євразійській філософії. Він формально заперечує цінність народу, замість нього є або маса, або індивідууми. Він заперечує живу землю і вкоріненість людей у цій землі, проголошуючи т. зв. асфальтове кочівництво. Не просто кочівництво (воно теж може бути прив'язане до рідних пейзажів, до земель, просторів), але

«асфальтове», кочівництво в штучному просторі. У віртуальному світі немає нічого справжнього. Атлантизм ненавидить Росію, атлантизм стоїть проти Сходу, атлантизм – філософія далекого Заходу.

Євразійство, усвідомлюючи претензії західного логосу на універсальність, відмовляє визнавати цю універсальність як неминучість. Воно розглядає західну культуру як локальний і тимчасовий феномен, і стверджує множинність культур і цивілізацій, які співіснують у різних моментах циклу. Модерн для євразійців – явище, властиве тільки Заходу, а інші культури повинні викрити ці претензії на універсальність західної цивілізації і побудувати свої суспільства на внутрішніх цінностях. У цьому євразійці зближуються почасти з традиціоналізмом Генона, який також вважав, що «сучасність» є поняттям «західним», а на Сході збереглися форми традиційного суспільства.

Розпад Східного блоку, а потім і СРСР, як доводить Д., порушив відносний геополітичний баланс на користь атлантизму, тобто Західного блоку та ринкової цивілізації в цілому. Однак геополітичні тенденції є об'єктивним фактором, і скасувати їх волюнтаристично, «суб'єктивним» способом не можливо. Тенденції Суші, континентальні імпульси не можна скасувати в односторонньому порядку і, отже, створення нової сухопутної, східної, континентальної Імперії є потенційною геополітичної неминучістю. Нова Імперія, побудова якої відповідала б глобальній, планетарній цивілізаційній місії російського народу, є надпроектом, що має безліч підрівнів. Ця Нова Імперія, Євразійська Імперія, матиме складну диференційовану структуру, всередині якої існуватимуть різні ступені взаємозалежності та інтегрованості окремих частин. Основним інтегруючим моментом цієї Нової Імперії буде боротьба з атлантизмом і жорстка відсіч ліберально-ринкової, морської, «карфагенської» цивілізації. Специфіка Нової Імперії повинна полягати в тому, що за центральної ролі росіян у справі геополітичної інтеграції це не повинно супроводжуватися «русифікацією» неросійських територій, оскільки така «русифікація», з одного боку, перекрутить сенс Імперії, звівши її до рівня гігантської «держави-нації», а з іншого – розчинить російську спільноту в іншому національному середовищі.

Д. наголошує, що Росія ніколи не була аналогом «держав-націй», характерних для Європи Нового часу, модель яких була спроектована на Азію і «третій світ» загалом. Починаючи з об'єднання слов'янських й угро-фінських племен під Рюриком і до гігантських масштабів СРСР і територій під його впливом, російський народ неухильно йшов шляхом політичної та просторової інтеграції, імперобудівництва та цивілізаційної експансії.

Росія не європейська країна, а євразійська цивілізація, Захід і логіка його становлення – шлях у безодню, претензії на універсальність таких явищ, як технічний прогрес, демократія, індивідуалізм, лібералізм, приховують під собою расизм, культурну перевагу і колоніальні прагнення. «Толерантність», що пропагується Заходом, є формою агресивного нав'язування своїх цінностей усім іншим культурам і цивілізаціям. Доля Росії полягає у відстоюванні її самобутності, проходженні власним шляхом, захисті своїх оригінальних цінностей (православ'я, моральність, справедливість, соборність, холізм тощо), протистоянні Заходу в усіх його формах.

Згідно з Д., постмодерн – процес, який, з одного боку, завершує модерн і утверджує його останній акорд – нігілістичний гіпермодерн, а з іншого – передбачає вкраплення архаїчних елементів у сферу, «випалену» модерном, він ставить питання, які протягом усього Нового часу залишалися поза межами політкоректності. Якщо модерн – процес десемантизації і дезонтологізації традиційної системи цінностей, то постмодерн – напружена, іронічна, нехай двозначна,

але все ж ревалоризація всього забутого на порозі Нового часу, особливо того, що в цей Новий час виявилося нелегальним. У цьому контексті ми стоїмо на порозі глобальної консервативної революції.

Д. розглядає євразійство як постмодерн, але з радикально іншим змістом, висуваючи такі принципи євразійського постмодерну: нехай відмирає національна держава, але на її місце прийде не єдина «глобальна імперія», але кілька континентальних імперій (сузір'я «імперій» проти «Імперії»); нехай сухопутний початок відірветься від конкретних меж і стане настільки ж глобальним, як і «атлантистські цінності», з претензією на універсальність (це означає, що ми повинні протистояти глобалізму не локально, але глобально), замість водного потопу — Гераклітів «екпюрос», який висушить світові води; нехай зміниться етика статей, але через повернення до архаїчних форм і у творчому неосакральному експерименті; нехай індивідуум прорветься до вищих аспектів внутрішнього «я» через радикалізацію досвіду самотності або вольовим чином утвердить нові форми колективної ідентичності — екстатичні й імперські (принцип «екстатичної імперії»); нехай «знаки» і плоскі тіні екранів замінили речі — ми повинні стати панами видовища, захопити владу над диспозитивами знаків, підпорядкувавши режисуру вистави постмодерну; нехай віртуальна економіка витіснила реальну — ми повинні пробитися у «святая святих» електронних мізків світової біржі і «замкнути» саме ті проводки, які в жодному разі не рекомендується замикати (операція «Сорос по-євразійськи», обвал світових валют, але не для наживи, а заради Великої Ідеї).

Д. активно підтримує політичний курс В. В. Путіна, зазначаючи, що «Путін взяв курс на зміцнення суверенітету і демонтаж структур зовнішнього управління — через ліберальних політиків, олігархів, корумповане чиновництво і прозахідну столичну інтелігенцію. Разом з тим Путін починає дедалі більше уваги приділяти геополітиці». На думку Д., розрізняючи в структурі Заходу два полюси — США і континентальну Європу, Путін прагне зблизитися з Європою на шкоду США. США паралельно посилюють через євроатлантизм антиросійські настрої в ЄС, активно використовують країни Нової Європи для створення «санітарного кордону», що відокремлює Росію від Європи континентальної, а також переходять до тактики оточення Росії на пострадянському просторі через організацію «кольорових революцій» (Грузія, Україна і т. ін.). Геополітична модель зовнішньої політики Путіна адекватна міжнародним реаліям, вона диференціює політику в європейському та американському напрямах. Загалу вона транслює натяк на самобутність Росії, елітам — запевнення у вірності курсу на Захід і модернізацію.

Д. прогнозує, що до 2050 р. незалежних держав у їх актуальній формі практично не залишиться. Неминуча трансформація національно-державного суверенітету в умовах глобалізації на тлі планетарної кризи і геополітичних революцій приведе до появи декількох великих держав цивілізацій, держав континентів, які конкуруватимуть між собою (як у Дж. Оруелла в «1984»). Ключовими геополітичними гравцями будуть чотири «великі простори» зі складною внутрішньою структуризацією: 1. Пан-Америка. До цієї зони увійдуть три держави — Північна Америка (США + Канада), Центральна Америка і Південна Америка. 2. Євро-Африка — Євросоюз, Арабський халіфат і Чорна Африка. 3. Євразія — Мала Євразія (Росія + країни СНД), Ісламська континентальна імперія (Іран, Туреччина, Пакистан), Індія. 4. Тихоокеанський кондомініум — Китай, Японія, а також окремі тихоокеанські «великі простори» Малайзія, Індонезія, Австралія.

Нинішня єдина наддержава США збережеться, але зазнає істотних змін, під час яких її вплив на світові процеси

суттєво послабиться. Це відбудеться після серії катастроф, які спіткають США за будівництва однополярного світу. Китай збереже і посилить свій вплив на прилеглі території, причому ймовірна експансія не лише на російську Північ, а й в інших напрямках, у тому числі — на південь (заселення Австралії і т. ін.). ЄС також посилиться, ставши основою Євро-Африки. Ізраїль після серії кровопролитних близькосхідних війн перестане існувати як національна держава і буде перетворений на особливу культурно-релігійну зону, автономію з міжнародно-правовим статусом. РФ стане більшою частиною Малої Євразії (РФ + СНД) і ядром Великої Євразії (РФ + СНД + Іран + Туреччина + Індія + Афганістан + Пакистан). Російсько-радянська імперія відродиться у вигляді Євразійського союзу і Євразійського альянсу. Майбутня ідеологія і політичний режим — євразійська ідеократія наднаціонального спрямування вгорі й регіональна демократія етнархічного толку внизу.

Найважливішою світовою ідеологією, як мріє Д., стане євразійство. Воно набуде світового масштабу під час повстання народів і країн проти глобалізації, а пізніше стане матрицею окремих інтеграційних ідеологій кожної із зон — за логікою панідей, з відповідною модифікацією. Євразійство у 2050 р. буде подібне ленінізму в 60-х рр. у СРСР або лібералізму в США в 90-х рр. Це буде ортодоксія, відштовхуючись від якої, будуватимуться конкретніші моделі.

М. А. Шепєлєв

ДУЕ, Джуліо (Giulio Douhet; 30 травня 1869, Казерта — 15 лютого 1930, Рим) — італійський генерал, військовий теоретик. У 1918 і в 1922—1923 рр. очолював Центральне управління авіації. Розвивав теорію «повітряної війни», під час Першої світової війни висунув ідею проведення масованих бомбардувань міст супротивника з метою морального впливу і примусу до капітуляції. Д. вважав, що авіація повинна відігравати у війні провідну роль, і авіаудари по державних і економічних центрах противника здатні привести до перемоги.

На думку Д., «просторова» зброя зумовила подвійну грандіозну революцію: відібравши у Англії її незаперечне панування на морі, вона «спаяла» її з материком Європи. Щоб захистити Англію, щоб забезпечити її існування, замало надводного та підводного флотів; необхідно мати повітряний флот. Останній є необхіднішим за перший. Англія більше не може вважати себе островом, а тому повинна намагатися виграти простір; для своєї оборони вона має звернутися до материка й об'єднатися з ним.

Основні праці Д. «Панування в повітрі», «Ймовірні форми майбутньої війни», «Цілісна (інтегральна) проблема війни», «Завоювання панування в повітрі», «Повітряна армія», «Опиратися на земній поверхні, з тим щоб зосередити головні сили в повітрі», «Повітряна оборона і протиповітряний захист».

Д. доводив, що доступність повітря для воєнних операцій різко й раптово ламає основні характерні риси, які мала війна з найдавніших часів. До появи «зброї простору» війна могла розвиватися тільки на поверхні. Вона, по суті, полягала в зіткненні двох воль, з яких одна прагнула зайняти певну область, а друга — перешкодити цьому, тому війна укладалася в два завдання: захистити те, що перебуває в тилу, від наземних сил противника; розбити наземні сили противника, щоб вразити те, що перебуває у них у тилу. Завоювавши повітряний простір, людина розбила тисячолітній характер війни; тепер більше немає необхідності проривати наземний фронт, щоб уразити те, що перебуває в тилу. Одне із завдань наземних або надводних сил більше не можна цілком виконати цими силами. Відтоді поле битви поширюється на всю територію і на всі моря країн, що беруть участь у боротьбі. Не може бути більше жодних відмінностей між тими, хто воює, і тими, хто не воює.

Д. вважав, що для досягнення успіху у війні майбутнього не слід вести її, дотримуючись досвіду і правил попередніх воєн, а треба використовувати передову техніку для розгрому супротивника ще до того, як він зуміє завдати удару. «Перемога посміхається лише тим, – стверджував він, – хто здатний передбачити майбутні зміни в характері війни, але не тим, хто чекає на появу змін, а потім намагається до них пристосуватися».

Майбутня війна знову залучить цілі країни з усіма їхніми ресурсами, без жодного винятку. Перемогу здобуде країна, яка подолає матеріальний і моральний опір противника раніше, ніж останньому вдасться зробити те саме щодо неї. При цьому неможливо надалі розглядати окремо наземні та повітряні операції. Новий факт – завоювання повітряного простору – справить глибокий вплив на майбутню війну у двох різних аспектах. Він змінить характер сухопутних і морських операцій, загалом весь характер війни. Сухопутні армії і морські флоти є засобами непрямої дії на опір ворожій нації. «Просторова зброя» може безпосередньо виснажувати самі джерела сили противника; вона може навіть знищити їх. Замість того, щоб знищити батарею, повітряний флот зруйнує або завдасть шкоди заводу, що виготовляє гармати, тобто дуже вразливий організм, менш дисциплінований і нездатний витримувати удари, а тим більше відповідати на них.

«Безумовно необхідно, – пише Д., – піднятися до концепції єдиного цілого, більше не розглядати сухопутну армію, морський флот і повітряні сили порізно, а поставити собі питання: вихóдячи з ресурсів, які країна може надавати на підготовку своїх збройних сил, як розподілити ці ресурси так, щоб отримати від сукупності всіх трьох озброєних сил максимальну ефективність?».

На суші оборона є легким способом дій, а наступ утруднений. На морі оборонятися легко, вести наступ важко, однак море зручне для поодиноких наступальних операцій. У повітрі оборона неможлива; єдино можливим є наступальний спосіб дій, і він полегшується тим, що оборона противника неефективна. Таким чином, найлегшим способом дій, що забезпечує найвищий окремий коефіцієнт корисної дії, є: оборона на суші та на морі, наступ у повітрі. Повітряні сили можуть використовуватися в інтересах сухопутних сил, морських сил, оборони країни загалом і, крім того, для дій, незалежних від цих трьох сил. Сухопутні й морські сили чинять на них лише незначний вплив, і лише при операціях, які здійснюються в інтересах цих сил.

Д. не вірить у дійсність повітряної оборони. Створювати «захисну» авіацію – витрачати свої сили, граючи на руку противнику. У повітряній сфері твердження, що кращим способом оборони є наступ, набуває абсолютного характеру: єдиним способом оборони є наступ. «Є лише один справді надійний засіб захиститися від ударів з повітря: завоювати панування в повітрі, тобто бути в змозі запобігти здійсненню польотів противником, зберігаючи водночас цю можливість за собою».

Д. стверджував, що панування у повітрі надає такі переваги: а) захищає всю свою територію і всі свої морські простори від ворожих ударів з повітря, оскільки супротивник взагалі безсилий завдавати подібні удари; б) ставить усю територію і всі морські простори противника під загрозу наших ударів з повітря, які можуть завдаватися з надзвичайною легкістю, оскільки унеможливлена протидія ворога в повітрі. Звідси – легкість безпосередньої і страшної атаки на джерела ворожого опору; в) забезпечує абсолютно бази та комунікаційні лінії нашої сухопутної армії і нашого морського флоту і загрожує базам і комунікаційним лініям ворожої армії і ворожого флоту; г) перешкоджає супротивнику забезпечити його сухопутну армію та його морський флот будь-яким сприянням повітряних засобів, водночас сприяючи повітряним засобам нашої армії і нашому флоту.

До цього додається та обставина, що панування у повітрі дає можливість перешкодити супротивникові відтворити будь-яким чином свої повітряні сили, бо він може зруйнувати самі джерела їх. Це рівнозначно тому, що сказати, що завоювання панування в повітрі є остаточним.

За словами Д., «завоювати панування в повітрі – означає перемогти, а зазнати поразки в повітрі – означає бути переможеним ним і бути вимушеним прийняти всі ті умови, які супротивник поставить».

Повітряна армія, яка завоює панування в повітрі й зламає матеріальний і моральний опір противника, зможе забезпечити перемогу незалежно від перебігу бойових дій наземних військ. За словами Д., повітряна війна «допускає тільки напад: необхідно примиритися з ударами, що завдаються ворогу, щоб використовувати всі наявні засоби для завдавання супротивнику ще потужніших ударів». Д. беззастережно визнавав «цінність усього того, що можна зробити з метою зменшення ефекту нападів на нас з повітря, лише б це не йшло на шкоду тим ударам, які ми зможемо завдати супротивнику».

Д. вважав, що в ідеалі «повітряний флот» може здобути абсолютну перевагу в небі й розгромити ворожу країну у війні. Сухопутні війська при завдаванні авіаційних ударів по противнику повинні вести оборонні дії, стримувати ворога, поки він не буде розгромлений атаками літаків або максимально ослаблений.

Думки італійського генерала втілились у створенні ВПС як самостійного виду збройних сил, дотепер їх тією чи іншою мірою використовують у світовій практиці. На думку Д., повітряна армія повинна в обов'язковому порядку користуватися не тільки «бомбардувальними засобами», а й «засобами повітряного бою»: «перші призначені для наступальних дій проти наземних цілей, другі – для того, щоб дати діяти першим навіть за наявності протидії з боку ворога».

Є. М. Суліма

Е

ЕКСПАНСІОНІЗМ (від лат. expansio – поширення) – процес поширення політичного, економічного, культурного, демографічного впливу на інші країни, включаючи територіальне розширення, та ідеологічне обґрунтування цього процесу. Поняття Е. увійшло у широкий обіг в останні десятиліття XIX ст. Ідеал Е. втілився у словах Сесіла Родса: «Розширення – це все!».

Фактично «катехізисом» Е. стала книга Фрідріха Ратцеля «Про закони просторового зростання держав» (1901), де він сформулював сім законів експансії: 1) протяжність держав збільшується в міру розвитку їх культури; 2) просторове зростання держави супроводжується іншими проявами його розвитку: у сферах ідеології, виробництва, комерційної діяльності, міцного «притяжного випромінювання», прозелітизму; 3) держава розширюється, поглинаючи й абсорбуючи політичні одиниці меншої значності; 4) кордон – орган, розташований на периферії держави (що розуміється, як організм, і в ролі такого є свідченням його зростання або слабкості); 5) держава прагне охопити найважливіші для її розвитку регіони: узбережжя, басейни рік, долини і взагалі всі багаті території; 6) вихідний імпульс експансії надходить ззовні, держава провокується до розширення державою (або територією) з явно нижчою цивілізацією; 7) загальна тенденція до асиміляції або абсорбції більш слабких націй розвиваючись у процесі розвитку, переходить від держави і набирає силу, підштовхує до ще більшого розширення території у русі, котрий живить сам себе.

Е. є однією з головних ознак революційного типу міжнародної поведінки, що втілюється в «експорті революцій», починаючи від великих Французької та Російської революцій та закінчуючи Ісламською революцією й «кольоровими революціями» початку XXI ст. Революційний Е. США чітко сформульований у тезі державного секретаря США Кондолізи Райс: «Америка має прокласти шлях для маршу свободи по всьому світу. Ми домагаємось успіху в цій великій меті та вимірюємо наш успіх демократичними революціями, котрі потрясли весь світ, – яскравими революціями "троянд", "помаранчевою", "пурпурною", "тюльпановою" та "кедровою"».

М. А. Шепєлєв

ЕКСПАНСІЯ ГЕОПОЛІТИЧНА – форма освоєння простору державним або недержавним актором шляхом проникнення і закріплення свого впливу (панування) на певній зовнішній території чи акваторії, що здійснюється воєнними, політичними, економічними та інформаційними методами. Е. г. є постійним фактором розвитку людства.

Розрізняють телурократичну і таласократичну Е. г., у рамках першої виокремлюється номадична експансія. Також розрізняють меридіональну та широтну Е. г. Меридіональна Е. г. є основною умовою територіальної та стратегічної стабільності держави, тоді як широтна Е. г. – агресивна тенденція, що породжує конфліктні ситуації у міжнародних відносинах (однак Е. г. слід відрізняти від інтеграції, реінтеграції та мирної колонізації, пов'язаної з заповненням геополітичного вакууму).

М. А. Шепєлєв

ЕКСПАНСІЯ КУЛЬТУРНА – ціннісно-раціональна соціальна дія, мотивована вірою у безумовну самодостатню цінність та універсальність культурної місії певного народу чи держави, яка є однією з необхідних умов формування імперії, а також засобом забезпечення двох фундаментальних потреб імперії: 1) експоненційного зростання обсягу доступних та контрольованих ресурсів та 2) підтвердження претензії на імперський «космічний суверенітет». Е. к. є фактором зміцнення імперського, універсального статусу держави, а отже, збереження її стабільності як імперської системи. Кожен новий успіх експансії не може не торкатись як господарської, так і ідеологічної картини світу внаслідок не лише економічної та воєнно-політичної, а й онтологічної, містичної зверхності держави. Ресурси, що вкладені у первинний поштовх розширення, компенсуються за рахунок ресурсів периферії. Експлуатація периферії обґрунтовується релігійними та міфологічними уявленнями про універсальну місію імперії та провідну роль імперського ядра в її реалізації.

Імперська логіка перетворює Е. к. на дещо самоцінне та суперцінне, здатне компенсувати будь-які можливі матеріальні втрати культурно-символічними та політичними досягненнями. Виникнення природних перешкод до розширення території (природничих або антропогенних перешкод до інтервенціоністської активності веде, навпаки, до її подальшого нарощування, оскільки будь-яка перешкода дискредитує вселенські амбіції держави. Але іноді символічним виходом для імперії може виявитись ізоляція її сакрального, містично значущого простору від «профанної» території, яку займають «варвари». У такому разі стіни та вали не просто визначають межі простору, що обороняється від вторгнення зовні, але й відокремлюють змістовний простір від того, що піддається забуттю (Китайська стіна, вал Адріана). Таким чином, у ситуації об'єктивної неможливості для імперії здійснювати безпосередню територіальну експансію її в певному сенсі починає заміщати експансія в просторі політичної символіки. Експлуатація імперського ладу після припинення розширення імперії є своєрідним компенсаторним механізмом, забезпечуючи тривале існування імперської системи.

М. А. Шепєлєв

ЕТЦІОНІ, Амітаї (нар. 4 січня 1929, Кельн, Німеччина) – американський соціолог, дослідник міжнародних відносин. Син біженців з Німеччини. Родині Е. вдалося в 1930-х рр. емігрувати з Німеччини в Палестину. Після створення Держави Ізраїль став її громадянином і вступив до Єврейського університету в Єрусалимі, де зазнав впливу М. Бубера. Після закінчення університету в 1957 р. переїхав до США і вступив до аспірантури Каліфорнійського університету в Берклі. Після захисту докторської дисертації Е. більше 20 років працював у Колумбійському університеті, де багато років завідував кафедрою соціології. У 1961 р. у світ вийшла його перша монографія «Порівняльний аналіз складних організацій». На базі цієї книги Е. випустив підручник «Сучасні організації», який став бестселером. Увійшов до тих, хто відкрито виступав проти участі США в ядерній гонці й В'єтнамської війні. Наприкінці 1970-х рр. перейшов на роботу в Білий дім, де був старшим радником президента Дж. Картера із соціально-економічних питань, якими незадовго до того займався під час роботи в Інституті Брукінгса. У 1980 р. Е. отримав посаду почесного професора Університету Дж. Вашингтона, де створив і очолив Інститут коммунітарних політичних досліджень. З 1987 по 1990 р. Е. займав кафедру ім. Томаса Генрі Форда в Гарвардському університеті. Протягом кількох років керував Американською соціологічною асоціацією.

Серед найвідоміших книг з міжнародних відносин та світової політики – «Від імперії до спільноти: новий підхід

до міжнародних відносин» (2004) та «Безпека понад усе: силовий і моральний вимір зовнішньої політики» (2007). У 2001 р. Е. увійшов до списку 100 найбільш шанованих американських мислителів і політичних філософів.

Є. М. Суліма

ЕФІРОКРАТІЯ (від грец. aitherocratia – влада за допомогою ефіру, космічного простору) – силовий компонент стратегії освоєння космічного простору та його використання з метою геополітичної експансії. За уявленнями давньогрецьких філософів, ефір – тонка матерія, що наповнює світовий простір; на відміну від чотирьох стихій (вогню, води, землі та повітря) ефір позначався як «п'яте начало» (квінтесенція). Уперше увагу до нових тенденцій розвитку геополітичного простору привернув К. Шмітт, який вважав, що Е. разом з аерократією є подальшим розвитком номосу Моря, продовженням фази саме таласократії, оскільки технічний процес освоєння нових сфер у цілому відбувається у бік «розрідження» середовища. Ці процеси, за Шміттом, супроводжуються відповідними культурними й цивілізаційними процесами – прогресивним відходом від номосу Суші не тільки в стратегічному, а й в етичному, духовному, соціально-політичному плані. Тобто освоєння повітряного й космічного середовищ є продовженням суто таласократичних тенденцій, а отже, може розглядатись як вища стадія атлантичної стратегії.

К. Шмітт стверджує, що перехід до аерократії і до Е. є лише природним розвитком стратегії Моря, а не знаками нових революційних епох: стихія Води в універсалістській експансії, що здійснюється саме за рахунок Суші і традиційно підлеглих до неї просторів, підкоряє своїй владі стихії Повітря та Ефіру (вакууму), які, з фізичного погляду, є дедалі розрідженішими станами матерії. Тобто стихія Моря проявляється через підвладні їй стихії Повітря й Ефіру, продовжуючи цивілізаційну тенденцію до «розрідження». Якщо під час написання Шміттом статті «Планетарна напруженість» (1959) тенденції до розширення «зони Моря» лише накреслювалися, то в 1980-х рр. вони набули чіткості й очевидності: Море поглинуло Повітря і Космос.

Е. є логічним продовженням розвитку аерократії. Поява нових типів озброєнь – стратегічних бомбардувальників, міжконтинентальних, крилатих та інших ракет – похитнула пріоритет Моря над Сушею. Потрібні були нові доктрини, які замість двох найважливіших елементів геополітики (Моря та Суші) повинні були враховувати повітряний і космічний простір, які передбачають застосування не тільки ядерної, а й плазмової, лазерної зброї. Освоєння цих двох середовищ, на які зовсім не звертали увагу фундатори геополітики, стало продовженням таласократичних теорій, але на вищому рівні. Історія показала, що атлантизм більш динамічно, наступально використовував усі середовища, що базуються на законі Моря. Геополітика атлантистів виявилася наступальною, а геополітика євразійців перебувала в стані пасивної оборони. Якщо у сфері аерократії СРСР домігся відносного паритету, то у сфері Е. (яскравим прикладом є проект «зоряних війн») не зміг конкурувати, що багато в чому призвело до поразки в «холодній війні», розпаду співдружності країн ОВД, а згодом і СРСР.

Після поразки СРСР у «холодній війні» таласократичний Захід пропонує слідом за ідеологічним роззброєнням військово-технічне роззброєння. Показова історія боротьби за орбітальну станцію «Мир» і проект «Альфа»: через недоотримання фінансування на модернізацію ракето-космічного комплексу російська сторона фактично добровільно передала стратегічну ініціативу в руки США та їх партнерів по НАТО. Якщо станція «Мир» була символом радянської епохи в історії аерократії, то проект «Альфа» стає символом американського панування в космосі.

П. Сорокін, розмірковуючи над проектом нової цивілізації, яка мала поєднати найкращі риси від капіталізму й соціалізму, атлантизму й континенталізму, вважав, що світовий уряд після створення нової синтетичної культурно-ідеологічної цивілізації, до якої мали увійти США та Росія, міг би управляти світом за допомогою технологічних схем Е.

Сучасна Е. тісно пов'язана з медіакратією – владою у сфері інформації. Всі новітні види зв'язку, де впроваджені високі технології (телебачення, радіо, комп'ютер, телефон), здійснюються через «повітря» або «космос». У нових умовах боротьба за космос набуває інших рис. Освоєння космічного простору актуалізувало розроблення геополітики Космосу на противагу традиційній геополітиці Моря. Хоча закінченої й цілком розробленої, повноцінної геополітики Космосу не сформовано, Е. суттєво доповнює загальну геополітичну картину, оскільки освоєння космічного простору до певної міри зрівняло між собою Сушу й Море, адже для ракет відмінності між цими просторами не мають значення.

В. В. Кривошеїн

Є

ЄВРАЗІЙСТВО – російська філософсько-історична і політологічна школа, що сформувалась в інтелектуальному середовищі руського зарубіжжя у 20–30-ті рр. XX ст. Основоположники і головні теоретики – М. С. Трубецькой, П. М. Савицький, Г. В. Флоровський, П. П. Сувчинський, серед провідних представників також – Л. П. Карсавін, Г. В. Вернадський, М. М. Алексєєв, В. М. Ільїн, Д. П. Святополк-Мирський. Першими програмними збірниками євразійців були «Вихід до Сходу. Передчуття та звершення. Ствердження євразійців» (Софія, 1921), «На дорогах. Ствердження євразійців» (Берлін, 1922), «Росія і латинство» (1923). Євразійство оформилось у досить широкий інтелектуальний рух, який мав центри у Празі, Софії, Варшаві, Белграді, Брюсселі, Харбіні. Функціонувало «Євразійське книговидавництво», з 1923 р. розпочалось видання альманаху «Євразійський часовник», з 1924 р. – журналу «Євразійські хроніки», а з 1926 р. – журналу «Версти».

Соціально-політична програма євразійства сформульована у брошурі «Євразійство. Досвід систематичного викладення» (1926). Євразійські гуртки виникли в Празі, Берліні, Парижі, Брюсселі та інших містах Європи. Наприкінці 20-х рр. відбувається розкол руху, від нього відходять П. М. Біциллі та Г. В. Флоровський. У 1928 р. утворився євразійський центр у Парижі, який вирізнявся більшою політизованістю та орієнтацією на перетворення євразійського руху на партію («Кламарський ухил»). Протягом двох років він видавав газету «Євразія», серед авторів якої були Л. П. Карсавін, П. П. Сувчинський, С. Ефрон, П. Арапов, Д. П. Святополк-Мирський. Протягом 1930-х рр. рух повільно вгасає. У пізньому варіанті Є. нерідко трактується як виродження «російської ідеї» в ідеалі «гегемонії кремлівської мафії над світом» (В. Ільїн).

Є. стало творчою реакцією російської національної свідомості на російську катастрофу. Комунізм видавався їм породженням секуляризованої європейської культури, а на російському ґрунті – як крайнє втілення західництва. Його політична перемога лише виявляла духовну злиденність і передвіщала неминуче повернення епохи віри. Опір комунізму безперспективний, якщо не буде усвідомлена небезпека процесу європеїзації Росії й необхідність самобутнього шляху її розвитку. Для відродження Росії вважалося необхідним відновлення колишніх державних кордонів, спираючись на енергію розкріпаченої народної стихії, збереження культурно-психологічної єдності народів Євразії, захист православ'я як шляху творчості, тому що визріванню масштабних творчих особистостей у Росії в максимальному ступені може сприяти тільки православна культура, що поєднує воєдино розум і віру й спирається на традиції двох інших євразійських культур (елліністичної й візантійської).

Євразійців об'єднувала ідея про Росію як особливий світ, особливе цивілізаційне утворення – Євразію. На їхню думку, правомірно асоціювати «серединну частину» Євразії як географічного поняття (а саме території між лінією Балтика – Адріатика й Кавказький хребет, що включає Середню Азію, обмеженої Курилами й кордоном з Китаєм на сході й південному сході), з одного боку, та ареалу особливої євразійської культури, з іншого. Росія-Євразія характеризується не тільки спільністю історичних доль народів, що її населяють, і їхніх споріднених культур, а й єдиним економічним і політичним майбутнім. Росія-Євразія становить особливий «місцерозвиток» – якісний простір, неповторне географічне середовище, в якому відбувається становлення людських спільнот. Вона є географічно замкненим і самодостатнім культурним світом, за межами якого розташована як власне Європа, так і власне Азія. Росія-Євразія не є мостом між ними.

Євразійці розробляли плюралістичну концепцію культурно-історичного процесу, піддали критиці оцінку західної цивілізації як вершини еволюції людства, заперечували універсалістське сприйняття культури, економічне, політичне і культурне панування Заходу. Всесвітнє завдання Є. полягало, як зазначав М. М. Алексєєв, в такому: «російський народ має в собі й через себе подолати західну людину, яка поширила свою культуру на весь світ». Таке подолання Є. бачило у «виході до Сходу», тобто у прийнятті тих цінностей, які лежали в основі східних культур та заперечувалися Заходом, з тим щоб побудувати нову культуру, основану на усвідомленому синтезі Сходу і Заходу.

Євразійці виокремили у масиві земель Старого світу серединний материк – Євразію, який відрізняли від двох периферічних світів – Європи та Азії, у «місцерозвитку» якого сформувались російська культура і державність. Кордон між Євразією та Європою встановлювався приблизно по лінії річок Неман – Західний Буг – Сан – Гирло Дунаю. Вони звернули увагу, що Євразія є областю трисмугового «прапороподібного» розташування зон: степово-пустельної, лісової і тундрової. Найважливішою віссю, біля якої оберталася історичне життя «російського світу» або, інакше, географічного середовища, зайнятого російським народом і державою, протягом усієї історії була межа між степовою та лісовою зонами. Розуміння строго прикордонного (між лісом і степом) положення Києва відчутно для тлумачення всієї його тисячолітньої історії.

Євразійський тип цивілізації склався на основі поєднання впливу арійсько-слов'янської культури, тюркського кочування і православної традиції. Розглядаючи експансію російської культури на всю територію Євразії як іпостась процесу здобуття народами Євразії територіальної цілісності, геополітичної самосвідомості й державності, ідеологи руху приділяли особливу увагу високоефективному культурному й генетичному синтезу «російського» і «туранского» начал євразійської культури.

Євразійці вважали за необхідне розширити російську історію до рамок історії Євразії як особливого історичного і географічного світу, що тягнеться від кордонів Польщі до Великої китайської стіни. Згідно з поглядами євразійців, споконвічна боротьба між «лісом» (слов'яни лісової смуги) і «степом» (урало-алтайські кочівники) увінчалася в монгольський період перемогою «степу», але у XV ст. «ліс» (Московія) взяв історичний реванш. Із заснуванням у 1452 р. васального татарського князівства у Касимові Москва продемонструвала, що вона бере на себе роль спадкоємниці Золотої Орди. Велике руське поширення на південний схід повторно встановлює владу лісової зони над степовою культурою кочівників. Поступово Російська держава поширюється до природних кордонів Євразії, ліс і степ остаточно об'єднуються в єдине економічне, культурне и політичне ціле.

Євразійці вважали, що Росію-Євразію населяють не європейці, не азіати, а євразійці, які успадкували від монголів євразійську державність, а від Візантії – православну її складову. Враховувались й інші складові цієї державності, що відрізнялись як від ісламської, так і від західної (католицької) цивілізації та державності: вічовий устрій та його проти-

стояння князівській владі, козаче коло, общинні форми самоврядування, земські собори. Навіть тяжкий удар церковного розколу XVII ст., наступна європеїзаторська політика Романових не знищили євразійський православний дух, що дав змогу протистояти натиску католицтва, протестантизму, масонства, атеїзму. На думку багатьох євразійців, спроби «модернізації» за західними сценаріями завжди будуть руйнівними для життєвого укладу євразійських народів.

Визначивши Росію як Євразію, євразійці усвідомлювали в цьому природну географічну обумовленість російської культурно-історичної самобутності. Вони висунули тезу про єдність, органічність, цілісність культури, та про «симфонічну особистість» як її суб'єкта. Культура зі своїм народженням «конвергентно» проявляється у політичних, соціально-господарських формах, побутовому укладі, етнічному типі та географічних особливостях її території. Євразія – своєрідна культуроособистість, що розвивається, яка не лише є «індивідуацією загальнолюдської культури», а й «вірить у те, що їй в нашу епоху належить керівна і провідна роль у ряду людських культур».

Вперше євразійський культурний світ постав як цілісність в імперії Чингісхана. Монголи сформували історичне завдання Євразії, заклавши підвалини її політичної єдності та основи її політичного ладу. Культурно-політичну спадщину монголів узяла на себе Московська держава. Євразійці вважали, що саме в московський період Росія становила «деякий справжній світ у собі, духовні передумови якого були саме євразійськими» (М. М. Алексеєв). Російська імперія майже закінчила державне об'єднання євразійського материка та створила міцні політичні традиції, але сама сутність євразійської ідеї залишилася неусвідомленою і навіть викривленою елітою («правлячою верствою»). Імперська еліта, на думку євразійців, настільки європеїзувалася, що майже втратила руську душу, не здобувши й європейської. Петербурзький період російської історії вони назвали «романо-німецьким ігом». Саме в цьому вони знаходили причини взаємного непорозуміння між «правлячою верствою» і народом, яке потім переросло у нездоланну прірву. З огляду на це, євразійці розглядали Російську революцію як «глибокий та суттєвий процес, котрий дав останнє і послідовне вираження негативним тенденціям, що викривили велику справу Петра, але разом з тим відкриває шлях до здорової державної стихії». Для них революція була насамперед «саморозкладом імператорської Росії» та болісним народженням Росії нової.

На відміну від панівних у російській еміграції настроїв, євразійці стверджували, що більшовики прийшли до влади всерйоз та надовго і слід очікувати еволюції їх ідеології у національному дусі. Силу більшовиків вони бачили в ідеократичному характері встановленого режиму. Євразійці підтримували сформовану більшовиками однопартійну політичну систему, систему рад, радянську модель федералізму, значною мірою – радянську економічну політику. На погляд євразійців, революція привела до створення федерації, що якнайкраще відображає євразійську ідею. Федеративний устрій «сприяє розвитку й розквіту окремих національно-культурних областей, остаточно й рішуче пориваючи з тенденціями божевільного русифікаторства. Це – зрушення культурної самосвідомості, безсумнівне й важливе його розширення та збагачення».

Єдине, що вони категорично відкидали, – атеїзм та матеріалізм. Вони вірили, що комуністична ідеологія загине і її вдасться замінити побудованим на православній релігійній традиції євразійством. Для того, щоб посісти їх місце, «необхідна нова ідеологія і необхідна, як носій її, нова партія, не менш одушевлена й згуртована, ніж перші більшовики».

Радянську державність вони сприймали саме як «вихідний шлях подальшого розвитку». Євразійці бачили майбутню Росію як авангард антизахідного світового руху, передову лінію оборони традиційного суспільства проти натиску вестернізації. Але вони вважали, що для цього Росії потрібне не просто повернення до коренів, а поєднання консервативних та революційних засад, активної модернізації зі збереженням і зміцненням власної ідентичності.

Піддаючи критиці ідеї запозичення чужих, європейських політичних зразків, зазначаючи, що на Заході «демократія виродилася у свою протилежність» – відірвану від народу олігархію, євразійці наголошували на необхідності побудови «демотичної держави», в основі якої – ідея органічного зв'язку між масою народу та «правлячою верствою», яка, виростаючи з неї, формує народний світогляд, втілює та здійснює народну волю. Демотія – «органічна демократія», форма співучасті народу (взятому в сукупності всіх живих, мертвих і ще не народжених) у доленосних суспільних рішеннях. Європейським концепціям правової держави вони протиставили модель «тяглової держави», де права випливають з обов'язків. Вони наголошували, що саме ідея служіння об'єднувала в історії всі верстви російського суспільства – від селянина до самодержця. Для нього характерний общинний принцип, принцип домінування цілого відносно окремих частин, індивідів. Розуміння особистості пов'язується євразійцями з грецькою етимологією цього слова, яке означає «функцію», «роль», «маску», а не самостійну та суверенну одиницю. Тому особа за природою має виконувати «тяглову функцію».

З обов'язками перед суспільством пов'язана і власність, яка має в російській правосвідомості переважно функціональне значення. У Росії власність завжди розглядалася з погляду держави, яка до того ж розумілась релігійно-етично. Тому євразійці підкреслювали, що «держава має зрозуміло і чітко сформулювати принцип функціонального значення власності і, підкреслюючи своє право, підкреслити обов'язки, пов'язані з використанням власності». Основною помилкою соціалізму вони вважали прагнення реформувати приватну власність шляхом заміни її суб'єктів, і в цьому вбачали примітивність соціалістичних проектів, бо незмінними залишаються негативні особливості власності як такої. На їхню думку, треба змінювати не суб'єкти, а саму природу інституту власності, починаючи з перетворення власності як правовідношення, що має полягати насамперед у зміні відношення власності до держави. Права власника мають обмежуватись обов'язками. Сутність цих перетворень євразійці визначали у формулі «ні капіталізм, ні соціалізм», пропонуючи третій шлях – «систему державно-приватного господарства». Переваги капіталізму мають бути збережені, але держава повинна стати вищим власником, який розглядає приватну власність на окремі об'єкти як привілей, обумовлений виконанням певних суспільних обов'язків. Ідею націоналізації землі вони поєднували з приватною земельною власністю, розуміючи першу як розширення прав держави на землю. Земля є особливим об'єктом – єдиним і невідновлюваним, природною умовою держави, і тому кінцеве розпорядження ним належить суспільному цілому. Інтереси останнього вимагають встановлення особистої власності на землю в її функціональному значенні.

Є. як ідейна течія було достатньо суперечливим: деякі з євразійців вважали, що Росія неминуче відкине вади більшовизму, відродить православ'я, а інші думали, що радянська влада є компромісом між більшовизмом і російським народом, який скористався більшовизмом, щоб урятувати територіальну цілісність держави та відродити імперію. Дехто передбачав неминучий крах більшо-

визму, згортання російської держави до його слов'янського або навіть тільки великоруського ядра, хоч і не вважали, що це призведе до національної катастрофи. Вже з кінця вересня 1921 р. стала розгортатися критика Є. в емігрантській літературі, зокрема, формули «відкидання соціалізму й утвердження Церкви».

Відродження Є. в сучасній Росії у вигляді неоєвразійства пов'язане з пошуком «третього шляху» розвитку, альтернативного як реальному соціалізму радянського періоду, так і ліберально-капіталістичним реформам, у контексті якого євразійство розглядається в ролі ідеології зміцнення і відродження Росії як великої держави – носія вселенської місії, захисту її самобутності перед обличчям глобалізму й тиском з боку Заходу та Сходу. Важливу роль у відродженні Є. відіграв етнолог Л. М. Гумільов, але вирішальне значення у формуванні цілісної ідеології, доктрини та руху неоєвразійства, його перетворенні на політичну силу мала діяльність *О. Г. Дугіна* – лідера Міжнародного євразійського руху. Неоєвразійство заклало основи російської геополітики, сформувалося у впливову наукову школу, лягло в основу цілого спектра авангардних культурних течій, істотно вплинуло на формування ідеологій сучасних російських політичних партій.

Неоєвразійство відстоює позиції конструктивного солідарного діалогу традиційних релігій – православ'я, ісламу, іудаїзму, буддизму, відновлення на основі СНД Євразійського союзу як аналога СРСР на новій ідейній, економічній та політичній основі, протистояння однополярній глобалізації, формування континентального блоку «Москва – Тегеран – Делі – Пекін». Неоєвразійці виступають за стратегічне партнерство з Європою, вважаючи, що Росія має стати визволителькою Європи від американського контролю. Обстоюючи ідею пріоритетного відродження російського народу як імперотворчого, вони підтримують за відродження етнічних культур і традицій всіх народів Росії та стверджують фундаментальність «прав народів» на відміну від «прав людини» або класового підходу. Вони пропонують модель «євразійського федералізму», згідно з яким в усіх питаннях, які не стосуються стратегічних і геополітичних аспектів, етносам має бути наданий максимальний ступінь свободи у самоорганізації та самоврядуванні, але на стратегічному рівні пропонується жорстка централістська система управління, сильна вертикаль влади.

Нині Є. критикується, зокрема Н. А. Нарочницькою і К. Г. Мяло, за його «антиросійську» спрямованість. На їхню думку, в СРСР права представників російської національності виявилися найменш гарантованими, і саме інтересами російського населення постійно нехтувало партійне і державне керівництво для заспокоєння націоналістичних еліт інших союзних республік. У зв'язку з цим євразійська стратегія розвитку, будучи, по суті, продовженням колишньої політики радянського уряду, загрожує втратою руської ідеї, національної самобутності і «православної вселенськості», замінюючи все це сумнівним ісламським або язичницьким універсалізмом, базованим на постулатах геополітики і фашистської ідеології.

М. А. Шепєлєв

ЄВРАЗІЙСЬКЕ ЕКОНОМІЧНЕ СПІВТОВАРИСТВО (ЄврАзЕС) – міжнародна економічна організація, наділена функціями, пов'язаними з формуванням спільних зовнішніх митних кордонів країн-членів, виробленням єдиної зовнішньоекономічної політики, тарифів, цін та інших складових функціонування спільного ринку. Створена на основі Договору про заснування АзЕС, підписаного в Астані 10 жовтня 2000 р. главами Білорусі, Казахстану, Киргизії, Росії, Таджикистану і Узбекистану). У листопаді 2008 р. Узбекистан припинив членство в ЄврАзЕС через сумніви в ефективності й результативності діяльності цього міждержавного об'єднання. Державами-спостерігачами при організації є Вірменія, Молдова та Україна.

Вигоди від участі в ЄврАзЕС для економік п'яти країн полягають насамперед у тому, що ділова активність розвивається в рамках єдиного економічного простору, який підтримується завдяки уніфікації національних законодавств країн та створенню рівних умов для суб'єктів господарювання, що діють на цьому просторі.

До керівних органів ЄврАзЕС належать Міждержавна рада, Інтеграційний комітет, Міжпарламентська Асамблея, Суд Співтовариства. На Секретаріат, очолюваний Генеральним секретарем ЄврАзЕС, покладено завдання організації та інформаційно-технічного забезпечення роботи Міждержавної ради та Інтеграційного комітету.

У рамках ЄврАзЕС зроблено суттєві кроки щодо створення режиму вільної торгівлі товарами. Це дало змогу збільшити обсяг взаємного товарообігу країн-учасниць Співтовариства в 3,5 раза, а загальний обсяг взаємних інвестицій – майже в 5 разів. У рамках ЄврАзЕС створюють реальні механізми фінансової інтеграції. Наприклад, Євразійський банк розвитку фінансує низку проектів у Казахстані, Росії, Білорусії та Таджикистані.

У грудні 2009 р. на неформальному саміті в Алмати президенти Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та РФ затвердили План дій на 2010–2011 рр. щодо формування Єдиного економічного простору (ЄЕП) трьох країн. Він передбачав розроблення і підписання протягом двох років, до 1 січня 2012 р., 20 міжнародних договорів, що забезпечують створення ЄЕП.

ЄврАзЕС підтвердило роль ядра економічної інтеграції на просторі СНД. У 2009 р. завершено формування договірно-правової бази Митного союзу (МС) «трійки» членів ЄврАзЕС у складі Білорусі, Казахстану і Росії, що дало можливість розпочати діяльність МС з 1 січня 2010 р. Формування МС передбачає створення єдиної митної території, у межах якої не застосовуються мита та обмеження економічного характеру, за винятком спеціальних захисних, антидемпінгових і компенсаційних заходів. У межах МС застосовуються єдиний митний тариф та інші єдині заходи регулювання торгівлі товарами з третіми країнами.

Розпочав роботу наднаціональний орган – Комісія МС. Прийнято Митний кодекс, Єдину товарну номенклатуру зовнішньоекономічної діяльності МС, Єдиний митний тариф, Єдину систему заходів нетарифного регулювання та Єдиний перелік товарів, до яких застосовуються заборони або обмеження на ввезення або вивезення державами – членами МС у торгівлі з третіми країнами, з терміном набрання чинності з 1 січня 2010 р. З 1 липня 2010 р. Митний кодекс став застосовуватися у відносинах між Росією і Казахстаном, а з 6 липня 2010 р. – у відносинах між Росією, Білоруссю і Казахстаном. З часом до МС можуть приєднатися інші члени ЄврАзЕС – Киргизія та Таджикистан.

Зроблено черговий крок до забезпечення наступного, після МС, інтеграційного етапу – 19 грудня 2010 р. в Алмати на неформальній зустрічі лідерів держав «трійки» затверджено план зі створення ЄЕП Білорусі, Росії та Казахстану. Налагоджена робота з його реалізації. Зокрема, на внутрішніх кордонах між трьома державами скасовано транспортний і митний контроль.

М. А. Шепєлєв

ЄВРОАФРИКА – меридіональний геополітичний пласт, поруч з євразійським, американським і тихоокеанським. Сполучною ланкою в його формуванні є Середземномор'я, яке історично сполучало Європу і Африку. Карл Хаусхофер розглядав Є. з центром у Німеччині і Франції як один з майбутніх великих просторів, вбачаючи в ньому можливі перспективи геополітичної експансії Німеччини. Після Другої світової війни Антон Цишка намагався визначити нову

роль Німеччини, не виключаючи можливості експансії на південь, оскільки шлях на Схід і Захід для німців на невизначений час був закритий. Раніше Німеччина мала свої колонії на Африканському континенті, і тепер була запропонована ідея інтеграції. Наявність ресурсів і дешевої робочої сили мали бути привабливими не тільки для німців, тому А. Цишка наполягав на необхідності того, щоб усі західноєвропейські держави спрямували погляди на Чорний континент. «Лише коли Європа буде об'єднана з тропічною Африкою, Європейський континент знайде свої природні межі», – писав він у своїй програмній статті. Генріх Занде, інший геополітик з ФРН, також був прихильником нового підкорення Африки.

М. А. Шепєлєв

«ЄВРОПА РЕГІОНІВ» – концепція, яка відображає зростаюче значення субнаціональних і транскордонних територіальних спільнот в Європейському Союзі та має на меті визначити місце регіонів в Євросоюзі. Вона протистоїть централістичній концепції творення загальноєвропейських інституцій і передбачає активну участь регіонів країн Європи у владних функціях Євросоюзу. Витоки концепції «Є. р.» пов'язані з традиціями європейського федералізму, закладеними у працях А. Брюґманса, Ф. Кінського, Е. Россі, Д. де Ружмона, А. Спінеллі, Р. Хааса та ін. Сучасна концепція «Є. р.» у помірковано-регіоналістській (Д. де Вильпен, В. Жискар д'Естен, Ж.-П. Раффарен та ін.) та радикально-регіоналістській (П. Глоц та ін.) версіях та більш давня ідея «Сполучених Штатів Європи» базуються на принципах федералізму, але у першому випадку суб'єктами федерації є регіони, у другому – національні держави. Спричинена глобалізацією криза національної держави, в результаті якої параметри компетенції національних урядів зазнають суттєвих змін, а регіони дедалі наполегливіше вимагають більшого самоврядування та самостійного виходу на міжнародну арену, надає концепції «Є. р.» переконливих аргументів.

Процес переходу від «Європи держав до Є. р.» було покладено наприкінці 60-х рр. XX ст. у межах пошуку нових, інституціональних форм інтеграційної взаємодії, який привів до виокремлення прикордонних і транскордонних регіонів, а з часом і великих міжрегіональних об'єднань. Сьогодні «Є. р.» концептуалізується у трьох основних варіантах.

Перший варіант – радикальна інтерпретація у сенсі відмирання національної держави через її неадекватність сучасним реаліям та формування Єдиної Європи двох рівнів – наднаціонального та регіонального. Така позиція ґрунтується на неоліберальних концепціях, які акцентують увагу на поверненні до вільної конкуренції з гаслом «менше держави, більше ринку», тобто регіони за прикладом підприємств повинні вступити один з одним у конкурентну боротьбу. Прихильники цього підходу пропонують трансформувати централізовану податкову систему й передати вирішення проблем соціального забезпечення, зайнятості та освіти на місцевий рівень. Цей процес у кінцевому результаті має привести до виникнення мережі регіонів як нової форми транснаціональної інтеграції. Такій позиції традиційно протистоять «євроскептики», які наполягають на тому, що сучасне суспільство – інститут набагато складніший, ніж підприємство. Лібералізація руху капіталів та створення єдиного ринку суттєво збільшили розрив між рівнями розвитку регіонів, а наднаціональні структури ЄС, у яких представництво інтересів населення в органах прийняття рішень зведено до мінімуму, не зацікавлені в урегулюванні цього процесу. Також, на їхню думку, регіони не мають засобів, необхідних, щоб узяти на себе функції нації-держави. Багато дослідників доводять, що національна держава змінюється під впливом глобалізації і регіоналізації, але не відмирає.

Невипадково радикальна інтерпретація «Є. р.» мала найбільшу популярність у 1960-х рр., коли федеративну «Є. р.» передбачалось побудувати на повоєнній відтворювальній хвилі.

Другий варіант – інтенсифікація міжрегіонального співробітництва та горизонтальна інтеграція через ігнорування старих кордонів усередині ЄС, які перешкоджають повноцінному розвитку природних регіонів. Горизонтальна інтеграція розглядається передусім як економічний вимір «Є. р.», тобто співробітництво регіонів у соціальній, економічній, технологічній та культурній сферах. Мотивація міжрегіонального співробітництва виходить передусім з виявлення спільних проблем та (або) інтересів, а саме співробітництво надає можливість повніше використовувати потенціал розвитку кожного з регіонів-учасників.

Починаючи з 70-х рр., у міжрегіональному співробітництві активну участь беруть сусідні, передусім прикордонні, регіони, які традиційно відігравали периферійну роль в економіці національних держав. У 80-х рр. активізується співробітництво й віддалених економічно активних регіонів, які реалізують спільні високотехнологічні проекти. Останні десятиріччя суб'єкти міжрегіонального співробітництва беруть повноцінну участь у європейському внутрішньому ринку, сприяючи горизонтальному «зростанню» Європи.

Третій варіант – «Є. р.» як «триступенева» або трирівнева Європа: ЄС – національна держава – регіони (вертикальна інтеграція). У такому варіанті регіони визнаються автономними політичними акторами в інтеграційних процесах, поряд з національними державами. Йдеться про трирівневу Європу, де кожний рівень наділений відповідними повноваженнями на основі принципу субсидіарності. Це найадекватніше відображає ситуацію, що склалася, за якої регіони набувають дедалі більшого економічного та політичного значення, але національні держави ще потрібні для забезпечення інтересів своїх громадян і організацій через нерівномірність економічного розвитку.

Вертикальна інтеграція розглядається як політичний вимір проекту «Є. р.». Вона виявляється, з одного боку, в посиленні впливу регіонів на національну політику, передусім у галузі її європейського виміру, а з іншого – у безпосередній участі регіонів (через формальні та неформальні інститути) у процесі прийняття рішень в ЄС. З початку 90-х рр. XX ст. утворено багато організацій, покликаних представляти інтереси у ЄС як субнаціональних регіонів, узаконених адміністративно-територіальним поділом багатьох країн, так і регіонів, що утворились в результаті транскордонного співробітництва, – Комітет регіонів, Збори регіонів Європи, Рада регіонів і суспільств Європи і т. ін. Близько 80 регіонів заснували в Брюсселі регіональні представництва (бюро, офіси). Розширюється участь регіонів у регіональних міждержавних організаціях, членство в асоціаціях регіонів та муніципалітетів – Асамблеї європейських регіонів, Конфедерації регіонів, Раді європейських муніципалітетів і регіонів, Асоціації європейських прикордонних регіонів, Лізі міст «Євросіті» тощо.

Становлення «Є. р.» шляхом горизонтальної та вертикальної інтеграції регіонів триває. Цьому процесу перешкоджають передусім серйозні диспропорції в рівні економічного й соціального розвитку регіонів на території ЄС та різне становище регіонів у складі національних держав залежно від територіально-державного устрою останніх. Водночас прагнення до більшої автономії «знизу» не лише не суперечить процесу поглиблення європейської інтеграції, а й значною мірою ним підживлюється. У багатьох національних державах прагнення до регіоналізму не може бути реалізоване без імпульсу ззовні через певний консерватизм і небезпеку переростання

регіоналізму в сепаратизм. А інтеграція без регіоналізму підсилює бюрократизм центральних інститутів ЄС та поглиблює поділ районів на елітарні й другорядні.

Т. В. Панченко

ЄВРОПА «СТАРА» І «НОВА» – метафоричне позначення геополітичного розколу, що намітився в Європі під час війни проти Іраку й проявлявся, зокрема, у різному ставленні до геополітики США і Росії.

Поділ Європи на «стару» і «нову» запроваджено на початку 2003 р. тодішнім міністром оборони США Дональдом Рамсфельдом. Він назвав супротивників війни проти Іраку (тобто насамперед Німеччину і Францію) «старою Європою» («Ви думаєте, що Європа – це Німеччина та Франція. Я так не думаю. Я думаю, це стара Європа. Погляньте на величезну кількість інших країн у Європі. Вони в цьому питанні не з Францією і Німеччиною. Вони зі Сполученими Штатами»). «Стара Європа», що складається з провідних союзників США на континенті, тоді висловила різку незгоду з участю НАТО у воєнній акції проти Іраку і фактично засудила намір США завдати удари по Іраку без згоди Ради Безпеки ООН.

Д. Рамсфельд натякав, що існує й «нова Європа», до якої входять нові країни – члени НАТО і ЄС, готові всіма силами підтримати «війну з терором», тоді як «стара Європа» – немічна і не хоче битися. Ця заява викликала невдоволення більшості «старих» країн – членів ЄС. Однак вона значною мірою відображала геополітичні реалії, що склалися на початку XXI ст.: справді, у питанні лояльності США Європа умовно поділилася на західну, «стару», і східну, «нову» частини. Принаймні у сфері безпеки колишні країни «соціалістичної співдружності» були схильні більше довіряти США, ніж новим партнерам по ЄС із Західної Європи. Відтоді не без підстав східноєвропейські країни вважаються провідником лінії США в ЄС, тоді як у західноєвропейських країнах зростає антиамериканізм, виявляючи риси свідомого розчарування і навіть відторгнення.

Поділ на Є. «с». і «н.» проводився не тільки за ознакою «антиамериканізм – проамериканізм», а й пов'язувався з їх позицією щодо Росії, яка взяла курс на повернення у світову політику як повноцінна велика держава. Саме за «новою» Європою закріпилася репутація найбільш антиросійськи налаштованого сегмента всередині ЄС, тоді як серед його «старих» членів домінує налаштованість на розвиток прагматичного стратегічного партнерства з Росією. У 2005 р. депутат Європарламенту і майбутній президент Естонії Т. Х. Ільвес писав, що причини відмінностей між Сходом і Заходом Європи «слід шукати у своєрідності післявоєнного устрою нових країн-членів, які тоді перебували під радянським диктатом. Для країн Східної Європи вигнання фашистів не стало звільненням – війна тривала, і її нові методи були не набагато кращі від колишніх. У цьому і кореняться витоки їх проамериканських настроїв». На додаток антиросійські настрої у багатьох країнах «нової» Європи підігріваються і тим, що в міру розвитку партнерства Росії і провідних європейських держав у сфері енергетики та реалізації проектів «Північний потік» і «Південний потік» вони втрачають позиції важливих учасників транзиту енергоносіїв між Росією і Європою.

У цій ситуації використання «нової Європи» для того, щоб завадити тісному зближенню Росії з лідерами ЄС, передусім Німеччиною і Францією, відповідає стратегічним інтересам США. Показово, що в книзі «Чи потрібна Америці зовнішня політика?» (2001) Г. Кіссінджер висловив стурбованість сценарієм, за яким Німеччина і Росія стали б розглядати один одного як «найкращих об'єктів своєї зовнішньої політики». Найгіршим варіантом для Вашингтона він вважає встановлення стійкого партнерства країн, названих пізніше «старою

Європою», і Росії. У такому разі США, відірвані від Європи, стають, на думку Кіссінджера, «у геополітичному сенсі островом далеко від берегів Євразії, чимось на зразок Великобританії XIX ст. порівняно з Європою».

З приходом до влади в США адміністрації Б. Обами, яка проголосила політику «перезавантаження» відносин з Росією, союз «нової Європи» із Вашингтоном став «давати тріщини», і в середині липня 2009 р. група колишніх керівників Східної Європи, серед яких Л. Валенса, А. Кваснєвський, В. Гавел, В. Адамкус та Е. Константінеску, опублікували відкритий лист, щоб попередити нового президента США про те, що він припуститься «історичної помилки», якщо зробить ставку на підтримку Росії. Однак уже невдовзі такі побоювання східноєвропейських політиків виявилися безпідставними, свідченням чого стало відновлення курсу на розгортання системи ПРО НАТО в Європі та Передній Азії.

Є. М. Суліма

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ – процес взаємного зближення та об'єднання економічних, соціальних, правових та політичних систем європейських держав, із формуванням наднаціональних регулюючих і координуючих інститутів.

Перша стадія Є. і. (1945–1955) – створення прототипу всіх подальших європейських угод – Паризького договору 1951 р., підписаного Францією, Німеччиною, Італією, Люксембургом, Бельгією, Нідерландами. Договір про Європейське об'єднання вугілля і сталі, підписаний шістьма європейськими державами в Парижі, став угодою, якою були закладені принципи інституційної системи Європейського Співтовариства та визначено перспективи розширення європейського співробітництва в наступні 50 років.

До реальних прототипів Є. і. на рівні міждержавної координації сучасні аналітики відносять план Маршалла та досвід адміністрування, набутий у рамках Організації європейського економічного співробітництва (ОЄЕС). ОЄЕС надалі була перетворена в ОЕСР, членство в якій було розширено за рахунок включення до неї США, Канади і Японії.

Важливими чинниками інституціалізації політичної інтеграції в Європі стали Брюссельський договір 1948 р. (Великобританія, Бельгія, Люксембург, Нідерланди), Північноатлантичний договір 1949 р.; Західноєвропейський союзницький договір 1954 р. Подальшим кроком у розширенні сфери європейського співробітництва за рахунок включення в неї таких напрямів, як культура, наука, права людини та ін., було проведення Гаазької конференції 1948 р. і створення в 1949 р. Ради Європи. Одним з підсумків роботи Ради Європи є Європейська конвенція з прав людини 1953 р.

Друга стадія Є. і. (1955–1968) – створення в рамках Римського договору 1957 р. Європейського співтовариства з атомної енергії і Європейського економічного співтовариства. Метою ЄЕС було формування єдиного торгово-економічного блоку, митного союзу, а також усунення бар'єрів внутрішньоєвропейським торговельним зв'язкам, забезпечення вільного переміщення громадян, товарів, послуг і капіталу. Основною функцією європейського спільного ринку мала стати гармонізація національних економічних, соціальних і фінансових політичних стратегій шести країн-учасниць.

Третя стадія (1965–1987) – період динамічної інтеграції, з одного боку, і загострення суперечностей між національними інтересами членів спільноти та супранаціональними інститутами ЄЕС, з іншого. Зіткнення національних і загальноєвропейських інтересів супроводжувалося також диференціацією позицій прихильників федеративної та міжурядової форм об'єднання Європи. Внутрішні суперечності були пов'язані з факторами суб'єктивного характеру (позиція генерала Ш. де Голля про пріоритет національних інтересів Франції), а також з об'єк-

тивними процесами розширення спільноти за рахунок вступу до нього Великобританії, Данії, Ірландії (1973), Греції (1980), Іспанії, Португалії (1986). Це був період істотного зниження інноваційної активності політичних та інституційних структур спільноти.

Четверта стадія (1987–1992) – поворот в Є. і. в напрямі поглиблення економічного і політичного співробітництва на основі програми щодо створення широкої правової системи, яка передбачала гармонізацію законодавства відповідно до принципів Єдиного європейського акта 1987 р. Він сприяв узгодженню двох опозиційних ліній в ідеології європейської інтеграції (федералістської лінії та лінії міжурядового співробітництва). Акт націлював Європейське Співтовариство на створення спільного ринку до 31 грудня 1992 р. і сформулював принципи європейської політичної співпраці, попередника Спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС. Це сприяло формуванню дієвого механізму узгодження позицій у міжнародних відносинах у рамках Європейського регіону.

П'ята стадія (1992–2007) – створення ЄС, його розширення та поступова трансформація в наднаціональне об'єднання конфедеративного типу на основі Маастрихтського договору 1992 р., який остаточно набув чинності в листопаді 1993 р., та Амстердамського договору 1997 р. Маастрихтський договір заснував три опори ЄС – Економічний і валютний союз (ЕВС), Спільну зовнішню політику і політику безпеки (СЗБП), Спільну політику в галузі внутрішніх справ і юстиції, а Амстердамським договором їх доповнено спільним «простором свободи, безпеки та правопорядку». Основним підсумком цієї фази Є. і. стало розширення складу ЄС до 15 членів і орієнтація на створення конфедеративного союзу. Водночас у цей період знову посилюються внутрішньополітичні і міжнаціональні розбіжності. У змісті Маастрихтського та Амстердамського договорів відобразилося суперечливе співвідношення двох домінуючих течій процесу Є. і.: жорсткішої версії європейського федералізму, що спирається на систему супранаціональних інститутів (континентальна інституційна традиція), і установки на збереження національних ідентичностей та суверенітетів, що втілюється у відданні переваги міжурядовому співробітництву.

Шоста стадія (2007–2010) – підписання 13 грудня 2007 р. і подальша ратифікація Лісабонського договору про внесення змін до Договору про ЄС і Договору про утворення ЄС. Вона набула чинності 1 грудня 2009 р. Вводиться посада постійного голови Європейської Ради, який обирається європейськими лідерами строком на 2,5 року з можливістю переобрання на другий термін. Європарламент отримав більшу владу, оскільки його вага як законодавчого органу тепер прирівнюється до ваги Європейської Ради, зокрема щодо питань бюджету. Ще одним із ключових нововведень є скасування права вето держав-членів відразу в низці галузей, у тому числі в боротьбі зі змінами клімату, у питаннях енергобезпеки і монетарної політики. А з 2014 р. країни – члени ЄС не матимуть постійного представництва в Єврокомісії, і питання в Раді ЄС вирішуватимуться кваліфікованою більшістю, а не консенсусом, як раніше. Рішення вважатимуться прийнятими, якщо за них проголосує 55 % країн, що представляють як мінімум 65 % населення союзу – таким чином «старі» члени ЄС позбавили себе від необхідності зважати на голоси нових, східноєвропейських членів спільноти.

Криза єврозони відкрила сьому, теперішню стадію (з 2011 р.), яка характеризується зростанням суперечностей між провідними країнами-кредиторами на чолі з Німеччиною і країнами-боржниками (Греція, Португалія, Іспанія та ін.), між країнами – членами єврозони й тими країнами ЄС, насамперед Великобританією, які не входять до зони євро, а також усередині європейських суспільств – між прибічниками подальшої федералізації ЄС та євроскептиками, чисельність яких зростає.

Є. М. Суліма

ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА СУСІДСТВА (ЄПС) – стратегія та інструменти взаємодії ЄС із країнами-сусідами. ЄПС – новий підхід ЄС до сусідніх країн з метою зміцнення відносин між ЄС та країнами-сусідами і співпраці щодо створення зони безпеки і добробуту, «кільця дружніх країн» на кордонах Європейського Союзу. ЄПС також покликана надати країнам-сусідам ЄС можливість тіснішої співпраці з ЄС у сфері політики, безпеки, економіки та культури. ЄПС пропонує привілейовані відносини з ЄС та сприяння в досягненні цілей у різних сферах співробітництва, але не надає країнам-партнерам перспективи приєднання до ЄС.

Причина появи ЄПС полягає в тому, що на тлі дедалі зростаючої втоми громадян ЄС від його розширення та прагнень деяких держав, що не потрапили до попередніх хвиль розширення, приєднатися до ЄС, потрібно було запропонувати таку політику добросусідства, яка була б здатна утримати сусідні держави від вимоги членства в ЄС.

ЄПС адресована нинішнім сусідам ЄС, а також тим, хто став ближче до ЄС у результаті розширення. У Східній Європі це Україна, Білорусь і Молдова; на Південному Кавказі – Вірменія, Азербайджан і Грузія; у Середземноморському регіоні – Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Лівія, Марокко, Сирія, Туніс, а також Палестинська Автономія. ЄС і Росія прийняли рішення далі розвивати своє стратегічне партнерство шляхом створення чотирьох загальних просторів відповідно до рішень, прийнятих на Санкт-Петербурзькому саміті у 2003 р. У березні 2003 р. Комісія представила своє повідомлення «Розширена Європа – сусіди: нова основа відносин зі східними та південними сусідами ЄС», в якому

вперше висвітлювалися принципи нової ЄПС і відзначалася важливість ЄС у зміцненні відносин з країнами-сусідами. У травні 2004 р. Європейська Комісія представила повідомлення «ЄПС. Стратегія і доповіді за країнами», в якому вказуються чіткі кроки щодо впровадження ЄПС та методи поширення ЄС на сусідні країни. Бачення цієї політики охоплює «кільце» країн, які поділяють цінності та цілі ЄС і залучаються до дедалі тісніших відносини, коли йдеться не просто про співпрацю, а значною мірою про економічну і політичну інтеграцію.

ЄПС спрямована на те, щоб підняти на новий якісний рівень обсяг й інтенсивність політичного співробітництва з країнами-партнерами і зробити його ефективнішим. Також ЄПС покликана посилити роль ЄС у сприянні врегулювання регіональних конфліктів та сприяти досягненню цілей ЄС у сфері юстиції, внутрішніх справ, зокрема в галузі боротьби з організованою злочинністю і корупцією, відмиванням грошей і всіма формами незаконного обігу, а також у питаннях, пов'язаних з міграцією. Крім того, ЄПС відкриває перед сусідніми країнами перспективи виходу на внутрішній ринок ЄС на основі зближення нормативно-правової бази, участі в низці програм ЄС та покращання комунікацій і фізичної інфраструктури, яка сполучає їх з ЄС.

ЄПС посилена двома ініціативами регіонального співробітництва – Союзом для Середземномор'я та Східним партнерством. Союз для Середземномор'я створено у 2008 р. Він об'єднує 43 країни регіону (в тому числі Ізраїль), ЄС та ЛАД. Лівія вважається спостерігачем, але Муамар Каддафі відмовився приїхати на установчий саміт, назвавши нове утворення змовою з метою підриву єдності арабських і африканських країн. У свою чергу, Східне партнерство створено у 2009 р. за ініціативою Швеції та Польщі як елемент ЄПС, що охоплює, крім країн – членів ЄС, шість країн-сусідів спільноти зі Сходу: Україну, Республіку Молдова, Білорусь, Грузію, Азербайджан і Вірменію.

Є. М. Суліма

ЄВРОПЕЙСЬКА РАДА З МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН (European Council on Foreign Relations) – європейська неурядова організація, що ставить за мету зміцнення спільної та узгодженої політики європейських держав у сфері зовнішньої політики та політики безпеки. Заснована 2 жовтня 2007 р. 50 представниками політичних еліт європейських країн, що прагнуть до посилення ролі Європи к світовій політиці. Має офіси у семи столицях Європи – Берліні, Лондоні, Мадриді, Парижі, Римі, Софії і Варшаві. Серед членів – екс-голова Ради міністрів Італії Дж. Амато, екс-президент Фінляндії М. Ахітсаарі, польський політик і історик Б. Геремек, екс-прем'єр-міністр Бельгії Ж.-Л. Деан, екс-прем'єр-міністр Естонії М. Лаар, американський фінансист й інвестор Дж. Сорос, колишній директор-розпорядник МВФ Д. Стросс-Кан, екс-міністр закордонних справ Німеччини Йошка Фішер, прем'єр-міністр Данії Х. Торнінг-Шмітт. Рада вважає, що ЄС повинен активніше брати на себе відповідальність за безпеку в сусідніх регіонах, оскільки США дуже зайняті проблемами, пов'язаними з Афганістаном, Іраном і Китаєм і не можуть більше фокусуватися на Європі. У цьому контексті необхідним вважається розвивати тристоронній діалог у сфері безпеки за участю трьох опор європейської безпеки – Туреччини, Росії та ЄС.

Ю. О. Герман

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ (ЄС) – наднаціональне об'єднання європейських держав, що має статус суб'єкта міжнародного публічного права та поєднує ознаки регіональної міжнародної організації з ознаками конфедерації. До складу ЄС входять 27 держав: Австрія, Бельгія, Болгарія, Великобританія, Угорщина, Німеччина, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Фінляндія, Франція, Чехія, Швеція та Естонія.

Стратегією створення об'єднаної Європи як єдиного політичного та символічного (культурного) утворення передбачалося досягнення соціально-економічної стабільності й безпеки в регіоні. Важливим аспектом культурної складової стратегії європейської інтеграції стала ідея європейського громадянства. Це свідчило про орієнтацію суспільної свідомості на формування європейської ідентичності як цивільного типу національної ідентичності.

Як зазначає британський дипломат Роберт Купер, «постмодерністський ЄС пропонує свій образ кооперативної імперії, загальної свободи і загальної безпеки, без етнічного домінування і централізованого абсолютизму, до яких тяжіли колишні імперії, але також і етнічної винятковості – відмітної ознаки національної держави... Кооперативна імперія може бути... утворенням, у якому кожен бере участь в управлінні, де жодна з держав не домінує, а панівні принципи не етнічні, а правові. Від центру буде потрібно лише незначне втручання. "Імперська бюрократія" повинна перебувати під контролем, бути підзвітною спільноті, бути її слугою, а не господарем. Такого роду утворення має ґрунтуватися на принципах свободи і демократії тією ж мірою, що і частини, які утворюють його. Подібно Риму, це співтовариство забезпечувало б своїх громадян окремими законами, грошима і зрідка будувало б їм дороги».

Однак для виконання цієї ролі ЄС не має достатніх фінансових і військових ресурсів. Загальний бюджет ЄС – не набагато більше 1 % від загальноєвропейського ВВП, тоді як витрати національних урядів від ВВП своїх країн – трохи менше 50 %. По суті ЄС нагадує не стільки Рим імператорів, скільки Рим Папи, про який Йосиф Сталін, як відомо, питав: «А скільки у нього дивізій?».

ЄС виступає нині як найбільший політичний гравець (населення країн-членів становило у 2007 р. майже 500 млн осіб). Проте інтеграційний проект, політичним і правовим оформлення якого є ЄС «маастрихтського зразка», зазнав трьох головних викликів. По-перше, абсолютно незрозуміла стратегічна мета розвитку ЄС. Незважаючи на заяви про належність до Європи, у цілому політики і виборці країн – членів ЄС залишаються у рамках суто національних порядків денних. По-друге, безрезультатними залишаються спроби подолати недостатню економічну ефективність Європи, яка стикається з глобальною конкуренцією з боку США, Китаю, Японії і, можливо, Індії. По-третє, наявна низька керованість на рівні спільноти. Причина – у нездатності на сьогодні здійснити реформу, яка б влаштовувала всі загальноєвропейські інститути, на які покладено найважливіше завдання – стримувати і балансувати національний егоїзм країн – членів ЄС. Для ефективного врахування та узгодження інтересів 27 учасників ЄС його інституції не пристосовані.

З розширенням ЄС до 27 членів посилилася його внутрішня різнорідність. Можливість проводити узгоджену політику залежатиме від того, чи вдасться прийняти Договір про реформи, який повинен замінити знехтуваний Конституційний договір і відродити інституційну основу для ефективної діяльності.

Ядром ЄС є франко-німецький альянс. Франція і Німеччина історично були, в певному сенсі, антитезами, їх примирення і зближення є фактом геополітичного синтезу, подолання протилежностей. Стратегічний союз, зближення та кінцеве об'єднання Франції і Німеччини – мрія прихильників «фортеці Європи». Це означає можливість відродження Священної Римської імперії німецької

нації і втілення сподівань «Renovatio regnum francororum» – «відновлення королівства франків» як проекту німецьких імператорів Оттонів. Також це відповідає таємним планам Римської курії щодо відродження католицької ойкумени і надіям європейських «нових правих», які стурбовані долею культури і цивілізації індоєвропейських народів. Франко-німецька Європа – геополітичний проект з виразною цивілізаційною перспективою: економічні, соціальні, гуманітарно-демократичні міркування приховують головне – такий союз веде до створення Європейської наддержави, здатної відстоювати власні політичні та стратегічні інтереси у великій зоні впливу, що включає як власне європейські землі, так і території Магрибу та Африки (адже згідно з аксіомами європейської геополітики, Середземне море – лише «внутрішнє озеро» в єдиному просторі Євро-Африки).

Включення десяти нових країн до ЄС, а також висунення ініціативи сусідства, побудованої на формулі «об'єднання всього, крім інституцій» (як сформулював Романо Проді) та націленої на створення кільця друзів-сателітів по периметру кордонів ЄС, були спрямовані на формування у Європі нового «центру сили». Домінуючу роль відігравав би модернізований «концерт» держав «старої Європи». Однак після розширення ЄС натрапив на небажання деяких нових членів рахуватися з прийнятим у цій спільноті звичаєм залагоджувати суперечності через кропіткий і багаторівневий діалог. Конституція для Європи розбилася об стіну національних суверенітетів при обговоренні політичних і економічних питань, розширення ще більше розбалансувало інститути і механізми прийняття рішень у співтоваристві.

Необхідність сформулювати позицію ЄС щодо іракських планів Вашингтона, що виникла наприкінці 2002 – на початку 2003 р., показала, що держави-члени або розглядають спільні ініціативи як продовження національної зовнішньої політики, або просто не сприймають їх усерйоз.

Брюссель (з причини різних позицій окремих країн) завжди тримався осторонь від глобальної війни з тероризмом. Він вважав, що ведення війни, не обмеженої ні часовими, ні просторовими рамками, загрожує небезпекою змішування політичних і воєнних цілей. Справедливість такого підходу дедалі очевидніша і заслуговує на набагато ширше дипломатичне застосування. Всередині ЄС дедалі частіше лунає думка про необхідність сформулювати власну доктрину сприяння демократії, яка дала б змогу європейцям посісти належне місце в боротьбі за утвердження демократичних цінностей, але чіткіше відмежуватися від США.

М. А. Шепєлєв

ЄВРОПОЦЕНТРИЗМ – світоглядна установка, згідно з якою Європа з властивим їй духовним, соціальним та економічним укладом є центром світової культури й цивілізації, авангардом світового розвитку. Прогресивні європейські цінності й спосіб життя протиставляються «неправильності» та «нерозвинутості» решти світу, а сам прогрес мислиться як поступове проникнення європейської цивілізації в усі регіони світу.

Передумовою становлення Є. стало античне розмежування Сходу і Заходу, яке протиставляло «диких» варварів і «цивілізованих» еллінів. Чинниками становлення Є. були хрестові походи, Великі географічні відкриття, місіонерство і колоніальні війни. Є. живився очевидним відставанням неєвропейських народів у рівні й темпах економічного та військового розвитку, що стало основою для ідеї про існування неповноцінних рас. Класична європейська філософія звеличила розумне, раціональне, «еллінське» начало на противагу афективності, стихійності й емпіричності інших культур. На початку XX в. загострилася боротьба за лідерство в європейському та світовому співтоваристві. Вона призвела до розколу Європи на соціалістичний і капіталістичний табори, між якими розгорнулося гостре змагання. З піднесенням США та СРСР після Другої світової війни Європа втратила роль світового лідера, однак Є. підживлювався новими ідеями про світовий пріоритет спільних цінностей «англосаксонського» (англо-американського) або євроатлантичного світу. Водночас у Західній Європі динамічний економічний розвиток і певна соціально-політична стабілізація дали змогу нині на практиці реалізувати культурний і геополітичний ідеал єдиного європейського простору. Розвал соціалістичної системи в Європі зробив потенційно можливим реалізацію ідей «загальноєвропейського простору від Ванкувера до Владивостока».

З початку XX ст. Є. піддається зростаючій критиці. Так, на думку Освальда Шпенглера, Європа як невелика плямочка на карті невиправдано є центром тяжіння історичної системи. З таким самим правом китайський історик міг би побудувати всесвітню історію, в якій хрестові походи і епоха Відродження, Цезар і Фрідріх Великий були б обійдені мовчанням, як події, позбавлені значення. У міру посилення цивілізаційної конкуренції та розгортання таких процесів, як «азіатизація Азії» або «африканський Ренесанс», Є. остаточно втрачає позиції.

Є. М. Суліма

ЄВРОРЕГІОНИ – одна з форм транскордонного співробітництва; створюються в межах суміжних адміністративно-територіальних одиниць різних країн, з формуванням власних органів управління для активізації традиційних та розвитку нових політичних, економічних, культурно-духовних зв'язків.

Згідно з Мадридською конвенцією (1980), під поняттям «Є.» розуміється певне законодавчо закріплене просторове формування з чітко окресленими межами, до складу якого входять прикордонні господарські комплекси щонайменше двох держав, що мають спільний кордон, яке має за мету спільно, узгоджено стимулювати соціально-економічний розвиток своїх територій. Законом України «Про транскордонне співробітництво» Є. визначено як організаційну форму співробітництва адміністративно-територіальних одиниць європейських держав, що здійснюється відповідно до дво- або багатосторонніх угод про транскордонне співробітництво.

Є дві думки щодо формування Є.: згідно з першою Є. «Middengebied Euroregion», або Бенілюкс («Benelux»), було створено у 1948 р., згідно з другою – перший Є. мав назву «Регіо Басілієнсіс» і був створений у 1963 р. між французькими та німецькими адміністративними одиницями.

Наприкінці 60-х рр. XX ст. у рамках пошуку нових інституційних форм інтеграційної взаємодії було створено міжурядові комісії з регіональної та прикордонної взаємодії, які почали формувати міжрегіональні структури – т. зв. прикордонні робочі співтовариства. Спочатку вони організаційно оформилися у Північно-Західній Європи – найбільш промислово розвинутій території з найбільшою густотою населення та подібними проблемами і потребами. Базовим вважається сформоване у 1976 р. бельгійсько-нідерландсько-німецьке територіальне утворення «Маас – Рейн», що отримало у 1991 р. статус Співтовариства міжнародного транскордонного співробітництва.

Є. поділяються на три основні типи: Є., які не мають правового статусу (т. зв. робочі співтовариства, співтовариства інтересів); Є., базовані на приватному праві; Є., основані на публічному праві. Більшість Є. у Центральній і Східній Європі належать до першого типу.

Сьогодні в Україні функціонує сім єврорегіонів.

Карпатський Є. (Україна, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія – 1993 р.). Засновниками стали 4 області України: Львівська, Закарпатська, Івано-Фран-

ківська, Чернівецька; 5 округів Угорщини: Боршод-Абауй-Земплин, Гайду-Бігар, Гевеш, Іас-Надькун-Солнок, Саболч-Сатмар-Берег, а також міст: Мішкольц, Дебрецен, Егер, Ніредьгаза; 4 територіальні одиниці Польщі: Кросно, Перемишль, Жешув, Тарнув; райони Словаччини: Бардіїв, Гуменне, Кошице, I–IV околиці, Межилаборце, Михайлівці, Пряшів, Сабінов, Сніна, Собранце, Стропков, Свитник, Требі шов, Вранов. З 1997 р. до складу Карпатського Є. входять адміністративні одиниці Румунії: Сату-Маре, Мараморош, Бігор, Салай, Ботошані.

Є. *«Буг»* (Україна, Польща, Білорусь – 1995 р.). До нього входять: Волинська обл. (засновник – з 1995 р.); Люблінське воєводство Польщі (засновник – з 1995 р.); Брестська обл. Білорусі (ввійшла до складу в травні 1998 р.); два райони Львівської обл. (Сокальський та Жовківський – з травня 2000 р.).

Є. *«Нижній Дунай»* (Україна, Молдова, Румунія – 1998 р.). Створений Одеською обл. (Україна), районами Кагул і Кантемир (Республіка Молдова), повітами Галац, Тульча та Бреіла (Румунія).

Є. *«Верхній Прут»* (Україна, Молдова, Румунія – 2000 р.). Засновниками виступили: Чернівецька область (Україна), Ботошанський повіт (Румунія), Сучавський повіт (Румунія), Белцький повіт (Республіка Молдова), Єдинецький повіт (Республіка Молдова). Починаючи з 15 жовтня 2003 р. до складу Є. «Верхній Прут» входять Чернівецька та Івано-Франківська обл. з боку України, Ботошанський та Сучавський повіти з боку Румунії, Фалештський, Єдинецький, Глоденський, Окницький, Ришканський та Бриченський райони з боку Республіки Молдова. Європейським асоційованим партнером Є. «Верхній Прут» є федеральна земля Карінтія (Австрія).

Є. *«Дніпро»* (Україна, Росія, Білорусь – 2003 р.). Засновниками стали Чернігівська обл. України, Брянська обл. РФ, Гомельська обл. Республіки Білорусь. На засіданні Ради Прикордонного співтовариства Є. «Дніпро» 24 листопада 2006 в м. Чернігові було прийняте рішення про включення Житомирської області до складу членів Є. «Дніпро».

Є. *«Слобожанщина»* (Україна, Росія – 2003 р.). Створений на базі 13 районів Харківської (Україна) й 12 районів Білгородської (РФ) обл. (близько 55 % загальної площі цих областей).

Є. *«Ярославна»* (Україна, Росія – 2007 р.). Створений Сумською обл. України та Курською обл. РФ.

Є. *«Чорне море»* (Болгарія, Румунія, Україна, Росія, Грузія, Туреччина, Греція, Сербія, Албанія, Вірменія, Молдова і Азербайджан – 2008 р.). Більшість держав т. зв. Ширшого Чорноморського регіону представлені на рівні областей, провінцій, країв, автономних республік (серед них Болгарія, Грузія, Греція, Румунія, РФ та Україна), деякі на рівні міст (Туреччина). Такі країни, як Вірменія та Молдова, досі не визначилися зі складом учасників Є. Найчисленнішою з погляду кількості областей-учасниць є Україна (сім областей), від Туреччини в співробітництві братимуть участь шість міст. Грузія та Румунія представлені лише однією адміністративною одиницею кожна. У межах «Чорноморського єврорегіону» розробляються спільні екологічні, інфраструктурні й енергетичні проекти. Особливу увагу зосереджено на збереженні прибережних зон, міграційних потоках та інтеграції іммігрантів.

У лютому 2012 р. представники України та Молдови підписали угоду про створення Є. *«Дністер»*, ініційованого ще у 2005 р. За задумом, він повинен об'єднати територію Вінницької, Одеської, Хмельницької, Чернівецької обл. і Республіки Молдова, як сусідніх регіонів, що межують по р. Дністер. Нині угоду підписали лише представники Вінницької обл. України та керівники шести районів Молдови – Окниця, Дондушень, Гума, Сорока, Флорешті, Шолденешть.

Окремі Є. України увійшли в Асоціацію європейських прикордонних регіонів (АЄПР) – «Дніпро» (грудень 2003 р.), «Слобожанщина» і «Ярославна» (листопад 2009 р.).

Співробітництво у рамках Є. є одним з найважливіших елементів інтеграційного процесу, який здійснюється шляхом найкращого використання можливостей та ресурсів прикордонних регіонів для вирішення спільних проблем та їх соціально-економічного розвитку.

В. В. Мамонова

ЄВРОСКЕПТИЦИЗМ – течія сучасної європейської політики, що формує опозиційну сторону дискурсу європейської інтеграції.

Євроскептичні настрої існували із самого початку процесу європейської інтеграції, але саме поняття «Є.» вперше з'явилося у 70-х рр. ХХ ст. у Великобританії й Данії, як протест проти вступу до Європейського Співтовариства. За визначенням Р. Каца, Є. – виступ проти будь-якої форми наднаціональних європейських інституцій, які загрожують або можуть загрожувати національному суверенітету і традиційній європейській державній системі. К. Серенсен визначає Є. як негативне ставлення до ЄС загалом або до певної сфери його діяльності (аспекту розвитку) зокрема. Є. стимулює позитивне ставлення до національного суверенітету, культурної самобутності, децентралізації влади, протекціонізму. Піддаються критиці інституційна структура ЄС, його фінансова система, пан'європеїзм з його тенденцією до створення єдиної європейської держави.

Періоди розширення ЄС, процеси підписання установчих договорів ЄС, особливо тих, що розширяють повноваження європейських інститутів, а також періоди економічних криз супроводжуються значним зростанням популярності Є., розширенням політичного представництва партій євроскептичного спрямування. Отже, поглиблення і розвиток європейської інтеграції відбуваються водночас зі збільшенням невдоволення всередині країн – членів ЄС і створенням євроскептичних партій і об'єднань.

Є. зумовлений побоюванням втрати державного суверенітету, національної ідентичності у зв'язку з розвитком наднаціональних організацій, страхом, що європейська інтеграція призведе до розколу суспільства на переможців та переможених, незгодою з конкретними політичними та економічними кроками ЄС (запровадження євро, аграрна політика, вільна міграція населення тощо), переконанням у нелегітимності, недемократичності й неефективності європейських інститутів влади, суперечностями між європейською та атлантичною орієнтацією політики ЄС, іншими факторами.

Ступінь недовіри до євроінтеграції може варіювати від поміркованої («європейська інтеграція зайшла настільки далеко, наскільки це можливо»), до екстремальної (повна відмова від членства в ЄС). Так, Датська народна партія та Партія незалежності Сполученого Королівства заявляють про необхідність виходу своїх країн із загальноєвропейського об'єднання, тоді як нідерландська Партія за свободу, незважаючи на критичне ставлення до ЄС, виступає лише проти його подальшого розширення і включення таких країн, як Туреччина. Також Є. може означати як неприйняття членства країни в ЄС, так і політику обмеженої участі в європейських інтеграційних процесах (обмежену участь у Шенгенській угоді чи збереження національної валюти).

Розширення ЄС у 2004 р. за рахунок країн Східної Європи стимулювало стрімке зростання популярності Є. Також свідченням його значного посилення стало неприйняття населенням і деякими політичними силами багатьох країн ЄС (Данія, Великобританія, Польща, Франція і Нідерланди) проекту європейської конституції 2004 р., що вилилося в полі-

тичну кризу, яка закінчилася підписанням Лісабонського договору в 2009 р.

За даними «Євробарометра», у 2009 р. 31 % європейців вважали, що членство в ЄС не приносить користі для їхньої країни, а у 2011 р. їх кількість зросла до 37 %. Менше половини опитаних у Великобританії, Італії, Австрії, Швеції, Угорщини, Латвії та Болгарії вірить у корисність членства в ЄС. Показник розчарування в євроінтеграції у 2011 р. зріс у 14 країнах, причому особливо істотно у Фінляндії (61 %, +10 пунктів), Ірландії (78 %, +9), на Кіпрі (48 %, +9), у Великобританії (35 %, +8), Румунії (61 %, +8) та Іспанії (59 %, +8).

Розрізняють Є. суспільний, громадський і партійний. П. Таггарт виокремлює чотири способи, за якими Є. виявляється в партійній системі та в самих партіях: європейські партії, єдиним завданням яких є опір ЄС (т. зв. жорсткі євроскептики); протестні партії з євроскептичною політикою, які приймають позицію протидії ЄС в урядовій лінії; укорінені в політичній системі партії з євроскептичною спрямованістю; євроскептичні партійні фракції, що створюються за умов, коли сама партія в цілому підтримує курс на інтеграцію.

Е. Форстер вирізняє дві різні напрями Є., спроектовані по «осі суверенітету» та «ідеологічній осі». «Вісь суверенітету» представляє виборців, для яких центральним об'єктом самоідентифікації є національна держава, тоді як на «ідеологічній осі» представлені виборці, що скептично ставляться до запропонованої моделі Європи – утім, ці дві осі можуть перетинатися.

Є. може бути властивий як лівим, так і правим політичним рухам. Якщо для правих євроскептіків ключові елементи критики Євросоюзу стосуються питань національного суверенітету, то для лівих – це насамперед неоліберальний характер економічної політики. Загалом вважається, що їх об'єднує критика непрозорості обрання керівних органів ЄС, способів прийняття ними рішень, неможливості контролю за їх реалізацією з боку населення держав – членів ЄС.

В Європарламенті «лівий Є.» уособлює конфедеративна група «Європейські об'єднані ліві / Ліво-зелені Півночі». Втім, для європейських лівих визначальними є питання соціально-економічного характеру, вибору принципів і пріоритетів економічного курсу, тоді як питання євроінтеграції постає для них вторинним, тому насправді вони не можуть вважатися євроскептиками в сутнісному розумінні. Європейські ліві виступають фактично лише за те, щоб замінити неоліберальний ЄС дирижистським і неокейнсіанським, соціально відповідальним і демократичним, із вищим рівнем громадянської участі й контролю над «євробюрократією».

Перешкода подальшим інтеграційним процесам, які обмежують суверенітет національних держав ЄС, є основною метою парламентської групи «Європа за свободу і демократію» (EFD) в Європарламенті, яка стала спадкоємицею створеної у 2004 р. групи «Незалежність і Демократія». Лідерами групи є Найджел Фарадж (Партія незалежності Сполученого Королівства) і Франческо Спероні (Ліга Півночі, Італія). Інша, більш поміркована євроскептична парламентська група – «Європейські консерватори і реформісти» (ECR), сформована в Європарламенті 2009 р. навколо радикального крила європейських консерваторів, на основі європейської партії «Альянс європейських консерваторів і реформістів». Провідну роль у ній відіграє Консервативна партія Великобританії, лідер якої, прем'єр-міністр Д. Кемерон, переконаний, що «Європа повинна бути гнучкою системою, а не жорстким блоком». На його думку, втручання ЄС, численні правила й обмеження заважають економічному зростанню, тому Брюссель повинен повернути країнам-членам частину повноважень.

Слід також розділяти праворадикальні націоналістичні партії і політичні рухи, на зразок Національного фронту Франції, Британської національної партії, іспанської «Національної демократії», німецьких республіканців, і суто євроскептичні партії, на кшталт Партії незалежності Сполученого Королівства, Руху за Францію, тому що мотиви їх Є. різні.

В Україні прихильники Є. ратують за збереження самостійної стратегії розвитку й державного суверенітету України, виступаючи проти її перетворення на придаток ЄС. Головні їх аргументи: 1) нездатність України в разі вступу витримати тиск з боку Брюсселя і більш потужних країн – членів ЄС, неконкурентоспроможність українських виробників на європейському ринку, яка призведе до послаблення малого та середнього бізнесу в Україні й економічного падіння і значного зростання безробіття; 2) виникнення політичної конфронтації у відносинах Росія – Україна – ЄС і тривалих економічних і торгових війн між Україною та РФ; 3) нестійкість самого ЄС, наявність глибоких диспропорцій і суперечностей щодо ключових питань стратегічного розвитку, що знижує спроможність ЄС виступати як привабливого міжнародного лідера; 4) негативні наслідки політики мультикультурності в ЄС та її поширення в Україні, що може втілитися у величезний приплив емігрантів в Україну з країн Близького Сходу та Африки, а це може призвести до етнополітичної нестабільності в Україні; 5) ризики, зумовлені потребою солідарної відповідальності за міжнародні акції ЄС та окремих його країн, зокрема, потреба так чи інакше брати участь у воєнних операціях спільно з країнами ЄС; 6) невідповідність політики євроінтеграції цивілізаційній ідентичності України, традиційній спрямованості її економічних і гуманітарних зв'язків, які зумовлюють необхідність об'єднуватися насамперед з Росією, Білоруссю та Казахстаном; 7) висока небезпека загострення соціально-політичного протистояння в державі, що призведе до поглиблення політичних і цивілізаційних розламів й створить загрозу збереження української державності.

Є. С. Артьомова

Ж

«ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР» – геополітичний термін, введений Фрідріхом Ратцелем, котрий опублікував працю під назвою «Ж. п.». Йшлося про мінімальний простір, що дає змогу державі-нації реалізовувати свої історичні можливості й задовольняти потреби, які виникають. Надалі К. Хаусхофер широко використовував термін «Ж. п.» у науковій творчості, розвиваючи концепцію Ф. Ратцеля. У викладенні К. Хаусхофера її аргументація така: «Якщо у нас [у Німеччині] на одному квадратному кілометрі бідної північноальпійской землі туляться і здобувають собі прожиток 130 осіб, а у всіх багатих колоніями країнах на такій самій площі добувають засоби для існування лише 7, 9, 15, 23, 25 осіб, притому на більш родючих угіддях, то сам Бог виправдовує прагнення німців до справедливого розширення «Ж. п.».

В. Ю. Полянська

«ЖУРНАЛ ГЕОПОЛІТИКИ» (нім. Zeitschrift für Geopolitik) – засноване в 1924 р. під егідою Інституту геополітики в Мюнхені перше періодичне видання, створене представниками геополітичної науки на чолі з Карлом Хаусхофером для розвитку і пропаганди геополітичних ідей. Навколо журналу сформувалася група теоретиків, серед яких К. Хаусхофер, А. Хаусхофер, Е. Обст, О. Мауль, Е. Банзая, В. Зіверт, К. Росс, І. Кюн, Р. Хенніг і К. Вовінкель. Видавцем «Ж. г.», а також керуючим справами Союзу геополітики був Курт Вовінкель. «Ж. г.» видавався до 1945 р., потім був відновлений у 1951 р.

Через деякий час після створення «Ж. г.» вперше зроблено спробу створити спільну програму геополітичної науки. Вона мала зосередити увагу всіх геополітиків на розробленні основних науково-дослідних проблем. Головні тези програми опубліковані у 1928 р. за підписом К. Хаусхофера і провідних редакторів «Ж. г.» у вступній статті до збірника «Основи побудови геополітики» («Bausteine zur Geopolitik»).

Основною практичною ідеєю редакторського колективу «Ж. г.», яка згуртувала навколо себе однодумців, стала необхідність ревізії *Версальсько-Вашингтонської системи* і рішучої перебудови «геополітично не обгрунтованих» кордонів Європи та Азії на користь Німеччини.

Після відновлення в 1951 р. «Ж. г.» зробив одну з перших спроб «модифікувати» геополітику з урахуванням сучасних вимог. Зокрема, в обіг було введено термін «геосоціологія». Розкриваючи особливості соціологічного аспекту предмета геополітики, редакція «Ж. г.», зокрема, наголошувала: «Замість забобонного ставлення до географічних чинників в основу сучасної німецької геополітики покладена просторова реальність людини і суспільства. Ця реальність включає насамперед фізико-психологічний простір людини, а також область вищого людського буття і його просторову історію».

Також однією з пріоритетних тем журналу стала європейська інтеграція. Заявлялося, що «сучасна німецька геополітика в основному має дві головні цілі, а саме: забезпечити у світі провідну роль Європи, а разом з нею і Німеччини... Здійснення цієї мети зумовлює створення Сполучених Штатів Європи».

В. В. Кривошеїн

З

ЗАХІД – одна зі сторін світу, а також одна з регіональних цивілізацій, що історично сформувалася в Західній Європі й поширилася на територію Північної Америки. Вона вирізняється комплексом специфічних ознак та основоположних цінностей, що визначили особливості свідомості та поведінки її народів.

З. і народи, що його населяють, тяжіють до індивідуалістичної, раціоналістичної психології, дрібності дискретності, атомарності. Найбільшого прояву ця тенденція набула в сучасній індустріальній західній цивілізації.

Основними цінностями західного типу цивілізації, за М. Вебером, є: динамізм, орієнтація на новизну; утвердження гідності та поваги до людської особистості; індивідуалізм, установка на автономію особистості; раціональність; ідеали свободи, рівності, терпимості; повага до приватної власності; віддання переваги демократії над усіма іншими формами державного управління.

Характерними рисами «західоїда» О. О. Зинов'єв вважає практицизм, діловитість, ощадливість, здатність до конкурентної боротьби, винахідливість, здатність ризикувати, холодність, емоційну черствість, схильність до індивідуалізму, підвищене почуття власної гідності, прагнення до незалежності й успіху в праці та ін.

Передумови до виникнення З. у сучасному вигляді були закладені процесами соціальної мутації, що привели близько VII ст. до н. е. у Середземномор'ї до виникнення феномена античності, який принципово відрізнявся від азійської формації за всіма структурними параметрами (приватна власність, вільний ринок, акцент на індивідуальності та громадянськості, полісна демократія, розвинуте приватне право, що оберігало власника-громадянина).

Як зазначає Л. С. Васильєв, після реформ Солона (початок VI ст. до н. е.) в античній Греції виникла структура, яка спирається на приватну власність, чого не було більш ніде у світі. Панування приватної власності викликало до життя властиві їй і такі, що обслуговують її потреби, політичні, правові та інші інститути – систему демократичного самоврядування з правом і обов'язком кожного повноправного громадянина, члена поліса, брати участь у громадських справах (римський термін res publica саме і означає «суспільна справа»), в управлінні полісом; систему приватноправових гарантій із захистом інтересів кожного громадянина, з визнанням його особистої гідності, прав і свобод, а також систему соціокультурних принципів, які сприяли розквіту особистості, розвитку творчих потенцій індивіда, не кажучи вже про його енергію, ініціативи, підприємливості тощо. В античному світі були закладені основи так званого громадянського суспільства, що став ідейно-інституційним фундаментом швидкого розвитку античної ринково-приватновласницької структури. Саме панування приватної власності, огороджене системою відповідних політичних, правових і соціокультурних інститутів, породило капіталізм і заклало основу бурхливого економічного розвитку не тільки З., а й усього іншого світу.

Від класичної античності сучасний З. успадкував два головні елементи, що зумовили його теперішній стан, –

раціоналістичний підхід до розв'язання проблем та виборну систему громадського та міського самоврядування. Раціоналізм тут має вирішальне значення: його поява може співвідноситись із виникненням філософії, яка на відміну від Традиції належить виключно до раціонального рівня людської свідомості. Виникнення філософії означало розрив з Традицією.

Після розколу сучасної світової системи на два ідеологічні табори, термін «З.» значно розширився за обсягом, ставши визначенням країн з певним соціально-економічним ладом. Його використання стало дуже однозначним. З. сьогодні визначається як модель суспільно-політичного розвитку, суттєвими складниками якої є демократична форма правління та вільна ринкова економіка у загальноприйнятому розумінні. Вважається, що ці складники засвоюються, адаптуються в різних суспільствах і різних культурах. Але нав'язування певним народам і країнам окремих властивостей З. (демократія, ринок, приватизація і т. ін.) насправді не є перетворення їх на частину З., бо З. взагалі не зводиться до цих властивостей.

З. – геоісторичне поняття, пов'язане з геополітичною епохою модерну, що заперечує духовні, етнокультурні традиції, висуває суто матеріальні та кількісні критерії існування, утилітарна, раціоналістична, механіцистська капіталістична цивілізація. Унікальність західного типу цивілізації проявилась у тому, що йому вперше вдалось опанувати лінейно-кумулятивний тип часу.

Якщо на Сході людина перебувала у підпорядкуванні держави, що виступала відчуженою від неї самодостатньою силою, то на З. вже з часів античної Греції з'являється феномен «вільного громадянина», економічно більш-менш самостійного приватного власника. Разом з іншими такими ж власниками він створює громадянське суспільство у межах поліса, середньовічної військової комуни та сучасної ліберально-демократичної держави у гегелівському її розумінні як сфери реалізації приватних інтересів і воль, коли «кожен для себе – мета, а решта для нього ніщо».

О. О. Зинов'єв звертає увагу на «прагнення феномена західнізму до "вертикального" структурування людства, до утвердження себе як соціального феномена вищого рівня». Втрату З. здатності до історичної творчості він намагається компенсувати проголошенням «кінця історії» та спробами закріпити свою домінацію воєнно-політичними засобами, і це не може не нагадувати певною мірою самозахисні спроби Сходу в аналогічних умовах кінця попередньої, східної фази мегациклу (самоізоляція Китаю, експансіонізм Османської імперії).

М. А. Шепєлєв

ЗАХІДНИЦТВО – один з основних напрямів суспільно-політичної думки в Росії XIX ст., представники якого заперечували ідею особливого шляху та особливої історичної місії Росії у світі та стверджували про необхідність прямування європейським, західним шляхом розвитку, який вважали універсальним. Передумови для виникнення З. сформувались в епоху перетворень Петра I та поглиблювались європеїзаторською політикою держави. Основна ідея З. вперше висловлена одним із діячів петровської епохи Федором Салтиковим у посланні Петру I: «Російський народ такі самі почуття та думки має, як і решта народів, тільки його треба до таких справ скерувати». У Росії, таким чином, «має бути все, як в Англії, зроблено».

М. М. Алексеєв виокремлює реакційне та ліберальне З. Перше він розглядає як державну практику Російської імперії, в якій за зразок державної моделі з часів Петра I була взята Пруссія (за словами Петра, «англійська вольність тут не до місця, як стінці горох»), а німецький вплив став визначальним чинником суспільного розвитку – це

була «епоха не лише онімечування Росії, а й прямого правління німців», так, що «навіть самоофранцуження правлячого класу Росії у XVIII ст. відбувалось у тих формах, у яких ішло офранцуження тодішньої Пруссії, що поєднувала свій воєнно-політичний режим з французькою мовою та французькою модою». Як зазначав М. М. Алексеєв, «якщо західницький консерватизм прагнув привити в нас начала старого європейського "порядку", то в лібералізму йшлося про принципи нової "просвіченої" Європи».

Родоначальником З. став П. Я. Чаадаєв, який у 1829–1831 рр. у «Філософічних листах» з позицій консервативного романтизму обґрунтував протиставлення Росії і Заходу, побудоване на ідеї аномальності її історичного буття. Вона відпала від європейського світу, вона не має, як всі освічені народи, цілей, які реалізовувала б, становлячи ланку в співдружності націй, вона не має, як усі європейські народи, традицій і т. ін. Росія – країна нецивілізована, в якій панують дикі звичаї. Чаадаєву притаманний песимізм відносно можливостей навздогінного розвитку, можливостей надолужити втрачене в рамках цивілізаційного вибору, зробленого свого часу Росією на користь східного християнства, східного деспотизму й т. ін. Проблема полягала в тому, що за відсутності «живої традиції» просте запозичення далеких від вітчизняного ґрунту ідей, моделей поведінки, а тим більше технологічних, інновацій у цілому не вирішувало проблеми.

Як ідейна течія З. сформувалось у 30-ті – 40-ві рр. XIX ст. у полеміці зі слов'янофілами навколо розуміння місця та ролі Росії у світовій історії, переважно як ліберальне. З. склалося у літературних гуртках Станкевича та Герцена – Огарьова. Основні представники – О. І. Герцен, Т. М. Грановський, М. В. Станкевич, В. Г. Белінський, Б. М. Чічерін, К. Д. Кавелін, С. М. Соловйов, І. С. Тургенєв, П. В. Анненков. Становленню самосвідомості західників сприяла реакція на постановку в січні 1837 р. трагедії «Гамлет», яка тривалий час перебувала під цензурною забороною. Данія-тюрма ідентифікувалася ними з Росією, а себе вони вважали Гамлетами. Світогляд західників зазнав істотного впливу німецької класичної філософії, особливо філософії історії Г. Гегеля. На повний голос З. заявило про себе в 1840 р. з виходом статей Бєлінського під загальним заголовком «Росія до Петра Великого», що стали свого роду маніфестом російського З.

Представники З. виходили з ідеї про західну культуру як єдину справжню, та вважали росіян «народом справді напівдиким, з украй слабкими зачатками культури» (К. Д. Кавелін). Поміркувані західники вважали, що російська історія схожа на західну, але всі процеси в ній є повільними, в'ялими, позбавленими багатобарвності, а в крайньому вигляді західники доходили до твердження, що російська історія – білий аркуш паперу, списаний за допомогою чужих сил чужими буквами. На їхню думку, реформи Петра не перервали російської історичної традиції, але сприяли прийняттю Росією «плодів громадянськості й освіти» (К. Д. Кавелін), перенесли на російський ґрунт ідеали європейської цивілізації – «живу віру в прогрес... свідомість людської гідності» (В. Г. Бєлінський).

Західники проповідували ідеали свободи, емансипації особистості, яку ставили вище історії, суспільства та всього людства. «Свобода особи – найвеличніша справа, на ній – і тільки на ній – може вирости справжня воля народу» (О. Герцен). Однак для західників була характерною віра в культурно-виховательну силу людських установ, здатних, на їхню думку, принести людині свободу. На думку К. Д. Кавеліна, «моральність та суспільні ідеї, ідеали особисті та ідеали суспільні не мають між собою нічого спільного», а з їх змішування можуть виникнути лише плутанина і хаос, а тому жодне суспільне вдосконалення не може

бути досягнуто через вдосконалення особистих якостей людей. Т. М. Грановський стверджував: «дуже великою мірою суспільна досконалість людей залежить від досконалості суспільних установ». Це заперечення внутрішнього зв'язку суспільних установ та духовного життя, людської психології ідейно обґрунтовувало сформовані з часів Петра І переконання, згідно з якими запровадження певних установ є достатнім для перевиховання людей, а їх внутрішні переконання та вірування не мають суттєвого значення. Особливу роль у ліберально-західницькому світогляді відігравала ідея про рятувальну роль конституціоналізму як панацеї від усіх російських лих та остаточного засобу європеїзації Росії.

Утім, схвалюючи процес європеїзації Росії, західники зазначали: «ми вже тепер учні, але не сеїди європеїзму, ми вже не хочемо бути ні французами, ні англійцями, ні німцями, але хочемо бути росіянами в європейському дусі» (В. Г. Бєлінський). Окремі західники, як К. Д. Кавелін, змушені були визнати, що кожен історичний народ розвивається відповідно до своїх «начал». Він підкреслював, що історичний рух Росії є зворотним відносно європейського, але, на його думку, давнє російське життя вже вичерпало себе, і «вичерпавши всі свої суто національні елементи, ми ввійшли у життя загальнолюдське». Зовнішні умови з необхідністю вимагають перетворення традиційних форм життя народу.

Частина західників у процесі еволюції своїх поглядів позбулась надто оптимістичного ставлення до Заходу, стала частково наближатись до слов'янофільських позицій. Так, у період революції 1848 р., розчарувавшись у Заході, О. І. Герцен почав шукати шлях порятунку Росії та Європи в «російському соціалізмі». Він обґрунтовує тезу про єдність історичного процесу, пов'язаного «круговою порукою» народів, кожен з яких робить посильний внесок у світову історію або хоча б має шанс на участь у ній. Утім, спираючись на ідею «кругової поруки», О. І. Герцен доводить, що майбутнє Росії залежить не від неї самої, а пов'язане з майбутнім Європи, яка, з опертям на свої культурні традиції, ще зможе «набути другого дихання і надихнути інші народи, Росію зокрема, на соціальну активність».

Вважаючи слов'янофілів запізнілими романтиками, О. І. Герцен, однак, одним з перших побачив позитивний сенс слов'янофільського ідеалу народності, в якому, на його думку, проявилося несвідоме демократичне почуття слов'янофілів. Він доходить висновку, що західники мають опанувати темами слов'янофілів (насамперед темою народності) та раціоналізувати їх. Завдяки Герцену проблема народності стала предметом серйозної дискусії серед західників, причому особливо гостро обговорювалися селянське питання та роль суспільства у його вирішенні.

О. І. Герцен також зробив висновок, що мета історії не в минулому чи майбутньому, а в теперішньому, що «дивитись на кінець, а не на саму справу — величезна помилка». Він категорично заперечував проти принесення людини в жертву якимось священним або прогресивним цілям. Кожна епоха, кожне покоління, кожне людське життя мають свою повноту, і в процесі життя, у прагненні до його повноти і щастя вдосконалюється все людство. Тим самим Герцен відкинув ідею передвизначеності суспільно-історичного процесу та претензії спрямовувати цій процес за заздалегідь накресленим планом.

В останній третині XIX ст. поняття «З.» набуває ширшого тлумачення — з одного боку, як характерна риса світогляду російських державних і суспільних діячів ліберального спрямування, з іншого — як специфічний елемент світоглядної орієнтації представників російської соціал-демократії. Значення цього поняття як характерної риси світогляду вітчизняних лібералів зберігається донині.

М. А. Шепєлєв

«ЗМІНИ РЕЖИМІВ» концепція — політична концепція, сформульована адміністрацією президента США Дж. Буша-молодшого, відповідно до якої уряди «держав-вигнанців», які на думку США «протиставляють себе світовому співтовариству», є «неблагонадійними» в тому сенсі, що можуть ставити цілі, несумісні з американськими інтересами, і тому ці уряди повинні підлягати заміні. Спрямувальну роль у здійсненні такої заміни повинен відігравати зовнішній світ і самі США. «З. р.» к., що стала модифікацією концепції «гуманітарної інтервенції» 90-х рр. XX ст., була викладена на початку 2002 р. у серії виступів помічника президента США з національної безпеки К. Райс.

Був оприлюднений список держав, уряди яких, на думку керівництва США, проводили політику, несумісну з загальноприйнятими правилами міжнародної поведінки — управляли за допомогою диктаторських методів, порушували права людини, розробляли зброю масового ураження та засоби її доставлення всупереч міжнародним договорам і обмежувальній практиці міжнародного співтовариств. До «неблагонадійних держав» були включені Ірак, Іран, Північна Корея, Судан. Представники США дали зрозуміти, що адміністрація вважає допустимим застосовувати силу проти цих країн, навіть якщо між ними і США не виникне прямого конфлікту. У подальшому для позначення цієї категорії держав стали вживати вираз «держави, що викликають заклопотаність».

Зі «З. р.» к. пов'язана концепція «демократизації», яка полягала в тому, що результатом зміни режимів за допомогою інтервенції має стати створення державного устрою, відповідного американським уявленням про форму демократичного правління, яка придатна для цієї держави, а також концепція «превентивних дій», що обґрунтовувала застосовність перших двох: стратегію зміни режиму і демократизації «можна було» проводити з профілактичних міркувань. Однак починаючи з 2003 р., багато аналітиків із занепокоєнням відзначали розбіжність між принципами «просування демократії» та засобами, які застосовуються в рамках глобальної війни з тероризмом.

Д. Саймс писав у 2003 р. на сторінках «Foreign Affairs», що «народилося нове утопічне бачення, уявлення про те, що Сполучені Штати одночасно покликані й зобов'язані поширювати демократію скрізь, де тільки можна, і з допомогою сили, якщо це необхідно. Цю ідею з ентузіазмом підтримує у Вашингтоні альянс агресивних вільсоніанцев та неоконсерваторів, переконаних у тому, що США повинні стати не менше ніж базою перманентної всесвітньої революції. Така ідея має більше спільного з троцькізмом, ніж зі спадщиною батьків — засновників Америки або навіть із силовим, але прагматичним ідеалізмом Т. Рузвельта».

М. А. Шепєлєв

«ЗОЛОТОГО МІЛЬЯРДА» концепція — геополітично й економічно обґрунтоване припущення, що нормальне, забезпечене існування на планеті нині можливе для певної кількості населення — 1 млрд осіб. Американський учений Д. Піментел дійшов висновку: «високі стандарти можуть бути забезпечені для всіх, хто живе на Землі, лише якщо її населення становитиме приблизно один мільярд». До цієї кількості фактично входять тільки жителі найспроможніших держав і представники регіональних еліт. Решта населення планети та інші країни, згідно з «З. м.» к., повинні виконувати роль здобувачів і експортерів сировинних ресурсів і регіонів розміщення шкідливих відходів.

«З. м.» к. відображає позиції європоцентризму і мондіалізму, констатує глобальні соціальні проблеми і відсутність перспектив розвитку країн, що не входять до «З. м.». Вимогам «З. м.» відповідає споживацьке ставлення як до природи,

так і до решти людства. «З. м.» к. є елементом теорії глобального лідерства, що захищає інтереси економічно розвинутих країн у перерозподілі обмежених ресурсів Землі.

«З. м.» к. підтримується впливовими світовими політичними силами і покликана забезпечити збереження контролю розвинутих держав над природними ресурсами планети. Розробниками окремих її положень були представники Римського клубу, «Тристоронньої комісії», її положення досліджувалися в працях Д. Піментела, Ж. Атталі, Д. Медоуза, А. Печчеї, Х. Ліннеманна та ін. Елементи «З. м.» к. відображені в документах ООН, її комітетів з народонаселення і сировинних ресурсів. У 1974 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про встановлення нового міжнародного економічного порядку, був започаткований проект «Перебудова міжнародного порядку» (Reshaping the International Order), підсумком якого стала програма поступового (протягом 40 років) скорочення розриву в доходах між бідними та багатими.

«З. м.» к. є елементом неоліберальної ідеології і пов'язана з обґрунтуванням існування західного суспільства, насамперед, теорією громадянського суспільства і економічними основами лібералізму. Її філософським джерелом є індивідуалізм, відмова від релігійного братства й ідей колективного спасіння. Відмежування і безповоротність реалізації інтересів «вибраних народів», меншості народонаселення планети від «другорядного людського матеріалу» породжують проблему «розмежувальної стіни» між цими частинами світу.

«З. м.» є населення країн, технології і споживання яких вище за середнє (США, Канада, Японія, Австралія, Ізраїль, країни ЄС та ін.). До нього входять жителі держав – членів ОЕСР, що протистоять решті людства і мають безпрецедентний рівень добробуту і високі життєві стандарти. «З. м.» є передусім західною цивілізацією з частиною політичної, промислової і фінансової еліти інших народів і представників транснаціонального капіталу, що приєдналися до неї, та домінують над іншими цивілізаціями і народами. Населення західних країн є порівняно невеликим і практично не збільшується.

«З. м.» к. ідеологічно оформляє стан, що виник, за якого населення розвинутих країн споживає 75 % світових ресурсів і на його частку припадає 75 % шкідливих відходів у навколишнє середовище. Вона обґрунтовує виокремлення «вибраної» частини населення планети, представники якої прагнуть до побудови однополюсного світу і встановлення світового панування з метою використання всіх видів ресурсів планети для того, щоб підтримати своє існування, відповідну «якість життя». Зі «З. м.» к. пов'язана «стратегія стійкого розвитку» як обґрунтування необхідності збереження статус-кво у світі або повернення його до стійкого, стабільного стану.

«З. м.» к. ґрунтується на тезі, що людство досягло меж екологічної експансії, яка стала наслідком кризи індустріалізації. Споживацька економіка поглиблює глобальну цивілізаційну кризу, збереження моделі споживацького суспільства призводить до зубожіння більшості населення планети, а забезпечення високого життєвого рівня більшій кількості населення може призвести до екологічної катастрофи. Нині встановлена схема перерозподілу світових ресурсів не відповідає вимогам, що висуваються, і прагненням досягти західних стандартів споживання Китаєм та Індією. Цей процес зумовлює гострий дефіцит ресурсів, екологічні кризи і буде основною геополітичною суперечністю майбутнього.

Способами контролю над країнами, що розвиваються, є встановлені дискримінаційні правила міжнародної торгівлі, за допомогою яких країни «З. м.» забезпечують собі конкурентні переваги. Протекціоністські заходи Заходу обмежують розвиток ресурсодобувних країн,

захищаючи національні економіки. Обґрунтовується необхідність розроблення механізму уповільнення економічного розвитку конкурентів, завдяки створенню особливого правового, економічного і етичного простору «загальнолюдських цінностей».

Правляча еліта держав «З. м.» стикається з гострою проблемою забезпечення контролю над природними ресурсами. Наприкінці XX ст. з'явилася ідея створення планетарного центру, що централізовано розподіляє сировину, капітали і робочу силу з метою забезпечення світової стабільності. Необхідність зафіксувати привілейований стан меншості вимагає встановлення планетарної «диктатури еліт» і виправдовує утворення глобалістичної імперії. Для досягнення мети представники держав «З. м.» не зупиняються перед застосуванням як економічних, так і воєнних заходів. Таким чином, з одного боку, «З. м.» к. виправдовує відставання більшої частини людства, обмеження можливостей «другорядного людського матеріалу», з іншого – обґрунтовує диктатуру і відмову від демократії, поділяє всіх людей на «вибраних» і «не вибраних». У перспективі «З. м.» к. може стати основою виникнення нової фашистської ідеології як засобу розв'язання глобальних криз.

Однією з цілей реалізації «З. м.» к. є запобігання краху світової економічної і екологічної системи, пом'якшення наслідків біосферної і екологічної криз. Збільшення населення країн, що розвиваються, загострює глобальні соціальні проблеми і продовольчу кризу, не маючи функціональної цінності для розвинутих країн. Елементом «З. м.» к. є науково обґрунтована вимога значного скорочення чисельності людей, що живуть на планеті. Західний світ упроваджує систему сучасних соціальних технологій, покликаних зменшити кількість населення в країнах, що володіють основною частиною сировинних і енергетичних ресурсів планети.

Сучасність диктує необхідність нових стандартів, раціонального рівня споживання і відповідних етичних моделей. «З. м.» к. включає ідею необхідності обмеження рівня світового споживання матеріальних благ і меж зростання людства (Д. Медоуз). Альтернативні проекти подолання криз і глобальних проблем припускають введення екологічних й економічних форм господарювання із застосуванням сучасних наукових досягнень, раціоналізації виробничих систем, поєднаних з новими принципами соціальної справедливості.

О. О. Чемшит

ЗЮГАНОВ, Геннадій Андрійович (нар. 26 червня 1944, Мимріно, Хотинецький р-н, Орловська обл., РРФСР, СРСР) – російський політичний діяч, доктор філософських наук, теоретик сучасного євразійства. З 1972 по 1974 р. – перший секретар Орловського обкому ВЛКСМ. У 1974–1983 рр. – на відповідальній партійній роботі в Орловському міськкомі та обкомі КПРС. У 1983–1990 рр. працював в апараті ЦК КПРС, зокрема на посаді заступника завідувача Ідеологічного відділу ЦК КПРС. На початку 1991 р. виступив із закликом про відсторонення М. С. Горбачова з посади генерального секретаря ЦК КПРС. У липні 1991 р. підписав разом з відомими державними, політичними і громадськими діячами звернення «Слово до народу», де йшлося про заходи щодо попередження розпаду СРСР. Голова Президії Центрального виконавчого комітету КПРФ (1993–1995), голова Центрального комітету Комуністичної партії РФ (з 1995). У 1996–2004 рр. очолював Народно-патріотичний союз Росії. З 2001 р. очолює Союз комуністичних партій – Комуністичну партію Радянського Союзу. Керівник фракції КПРФ у Державній Думі РФ I–VI скликань.

Ч. Кловер зазначив: «З. навів міст між білими та червоними в російському суспільстві, спочатку прив'язавши "національну ідею" Росії до популярних тради-

цій та російського православ'я, а потім загорнувши це в комунізм». Основні праці: «Росія та сучасний світ» (1995), «За горизонтом», «Географія перемоги. Основи російської геополітики» (1997), «Глобалізація і доля людства» (2002), «Про росіян і Росію» (2004), «За возз'єднання радянських народів» (2005).

На думку З., в умовах глобалізації головною є суперечність між космополітизмом і патріотизмом. Він обстоює модель «російського соціалізму», тобто «гармонійного поєднання російської національної самобутності, багатовікового історичного досвіду з кращими досягненнями радянського, соціалістичного ладу». Більше того, у статті «Будівельник Держави. До 125-річчя від дня народження І. В. Сталіна» (2004) З. прямо заявив: «Російський соціалізм, в основі якого лежать і думки, і справи Сталіна, – це майбутнє країни».

З. переконаний, що «ми живемо в епоху, коли геополітика буквально ломиться в двері, й ігнорувати її було б не просто помилкою, а злочином». На його думку, геополітичний підхід до історичного процесу дає змогу подолати зайвий догматизм, що є ахіллесовою п'ятою комуністичного руху. При цьому З. доводить, що геополітика не суперечить марксизму. Зокрема, наводить як приклад аналізу географічних факторів, їх впливу на політичний процес працю К. Маркса «Викриття дипломатичної історії XVIII століття». За словами З., деякі його міркування про становище Росії часів Петра Великого можна з повною підставою вважати геополітичними.

З. вважає, що ми є свідками нового, третього за останнє століття, переділу світу, кожний з яких ставав результатом руйнівної світової війни. У сучасних перехідних умовах багато які «центри сили» прагнуть усталити своє становище за рахунок ослабленої Росії, активно проникаючи в геополітичні зони, що традиційно контролювалися нею. Сьогодні в Росії ще збереглися реальні можливості взяти гідну участь у новому світоустрої. З. визнає, що зусилля радянських учених в основному спрямовувалися на критику західних геополітичних концепцій, і в результаті ми значно відстали в осмисленні геополітичних реалій, тому в розробленні багатьох теоретичних проблем необхідно надолужувати упущене.

З. – рішучий противник однополярного світоустрою й американського гегемонізму. На його думку, багатополюсна модель світоустрою сьогодні найбільшою мірою відповідає інтересам Росії, а найкращою політикою для неї буде протидія формуванню однополярності й підтримання динамічної рівноваги між основними центрами світової сили.

Починаючи з середини XVII ст., логіка розвитку Росії, на думку З., була підпорядкована вирішенню двох найважливіших, об'єктивних для держави завдань: забезпечення виходу до морів і забезпечення надійності та безпеки кордонів. Ті самі завдання об'єктивно стоять перед Росією і тепер. Однак сучасне становище ускладнюється тим, що Росії необхідно водночас подолати внутрішній розбрат і почати збирати землі навколо себе.

Стратегію відновлення природного геополітичного статусу Росії З. пропонує поділити на три етапи: внутрішня консолідація, «збирання земель», відновлення природного геополітичного статусу Росії. При цьому він визнає, що відродження єдиної держави на просторах євразійського «хартленду» навряд чи стане подією завтрашнього дня.

Головною загрозою національній безпеці Росії З. вважає спроби найбільших світових держав, так званих центрів сили, встановити свій контроль над пострадянським простором. На припинення таких спроб і має насамперед спрямовуватися геополітичний вплив Росії на Євразійському материку. Він доводить, що прагнення Росії убезпечити свої кордони, перешкодити проникненню інших центрів світової сили в життєво важливі для неї регіони не загрожує суміжним

державам, якщо їх власні дії не спрямовані проти неї. «Не паралелі й меридіани, не обриси берегової лінії, не зручність ведення війни, а цивілізаційна близькість і духовне споріднення народів завжди були пріоритетами в російських геополітичних проектах. Історія вчить нас, що найміцнішою формою контролю території є контроль духовно-моральний та ідеологічний», – наголошує лідер російських комуністів.

У спробі співвіднести класову боротьбу з протистоянням Сходу і Заходу він доводить неможливість входження Росії в західну цивілізацію. Хоча Росія і була підкорена Заходом і стала простим джерелом сировини, «Росія ніколи не буде буржуазною», – пише З. Для нього політична філософія Заходу побудована на афінському уявленні про демократію, яке передбачало поділ суспільства на громадян та рабів. Цей поділ він вважає головною пасткою західного світогляду: «золотий мільярд» залишається вільним від обов'язків щодо решти людства. Для того щоб вести всесвітню класову боротьбу, Росія насамперед мусить згуртувати православний світ у єдиний блок та налагодити тісні відносини з ісламським світом.

За словами З., «досвід показує, що сильна Росія – чи вона комуністична, демократична або монархічна – Заходу не потрібна. І наші суперники, витісняючи нас на міжнародних ринках, нацьковуючи нас із найближчими сусідами й оточуючи мережею своїх військових баз, керуються зовсім не високими ідеалами "гуманізму" і "прав людини", а жорсткими і гранично прагматичними технологіями "повзучої територіальної експансії"».

З. переконаний, що роль Сходу у світовій політиці протягом поточного століття неухильно зростає. На початку XX ст. поширений був образ «сплячого Сходу». Потім Схід, натхненний російською революцією, прокинувся, підняв прапор національно-визвольної боротьби і скинув ярмо колоніалізму. До кінця XX ст. він перетворився на могутню світову силу, а XXI ст., за прогнозами деяких вчених, і може взагалі перетворити Азію на центр світової цивілізації.

Розглядаючи складові феноменальних успіхів країн Східної Азії в економіці й технології, З. виділяє ідеали та цінності, властиві традиційним суспільствам: колективізм, поважне ставлення до держави з боку особистості й турботу держави про людину, повагу до старших і значення ієрархії в суспільстві, прагнення до безконфліктності та гармонії в соціальних відносинах, пріоритет дисципліни і порядку, турботу про фортецю сім'ї, важливість згоди. Він звертає увагу, що такі самі ідеали і цінності споконвіку були притаманні російському народу. Для Росії традиційно були характерні колективні форми трудової діяльності: громада і артіль, бригада і колгосп.

М. А. Шепєлєв

І

ІБЕРОАМЕРИКАНСЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО НАЦІЙ – міжнародне об'єднання країн Латинської Америки і їх колишніх метрополій – Іспанії і Португалії, процес формування якого розпочався в 1991 р. Співтовариство об'єднує 24 країни і понад 600 млн іспано- і португаломовних громадян. Основні принципи: історична і культурна схожість і багатство плюралістичного вираження; об'єднання навколо спільної мети розвитку ідеалів співтовариства Латинської Америки на основі діалогу, співпраці та солідарності; відносини на основі демократії, повага до прав людини, основних свобод; орієнтація на принципи суверенітету, цілісності території і невтручання у внутрішні справи кожного та ін.

У рамках І. с. н. проводяться щорічні саміти, на яких виробляються загальні політичні принципи демократичного характеру, надається імпульс розробленню конкретних програм взаємодії. Порядок денний самітів постійно розширювався, включаючи практично весь спектр проблем сучасних міжнародних відносин. Нині вони є єдиним форумом, на якому можливий діалог між ібероамериканськими країнами на найвищому рівні. Ці зустрічі відбуваються паралельно з процесами латиноамериканської інтеграції і сприяють зміцненню іміджу країн, які беруть у них участь. Особливістю ібероамериканських форумів стала участь у них Куби.

Спостерігається тенденція до поступового поширення іспанцями, в контексті ібероамериканської співпраці, окремих елементів досвіду інтеграції, накопиченого у рамках ЄС, тобто Іспанію слід розглядати як найактивнішого провідника ідей ЄС із питань зміцнення політичної співпраці та соціально-економічного розвитку в цьому регіоні.

На П'ятому саміті у Барилоче (Аргентина, 1995) країни співтовариства заснували постійну систему співпраці, націлену на реалізацію спільних програм у галузі науки і техніки, освіти, проблем мегаполісів, підтримки індіанських народностей та ін.

М. А. Шепєлєв

ІДЕОКРАТІЯ – 1) політичний режим, в основі якого лежить влада носіїв інтегральних ідей та вищих суспільних ідеалів, які підпорядковують суспільно-політичне життя завданням практичного втілення цих ідеалів та ідей; 2) верства професійних ідеологів, що займаються формуванням громадської думки й управлінням свідомістю. Одна з основних категорій євразійської філософсько-історичної і політологічної теорії. Її висунення випливає з прагнення євразійців знайти абсолютно істинну ідеологію, яка, на їх думку, походить від певної абсолютно безсумнівної основної ідеї та, розвиваючись через систему ідей, стає «самим конкретним життям, котре вона осмислює, перетворює і творить». Оскільки ідеологія звертається до конкретного життя і перетворюється на нього, «життя і є конкретністю ідеї». Основи справжньої ідеології випливають з абсолютних істин релігії, руської православної віри. І. передбачає верховенство непрагматичного, нематеріального підходу до державного устрою, поєднуючи всі форми недемократичного, неліберального правління. І. формує ієрархію в суспільстві та стимулювання праці за неекономічними принципами. Світогляд в ідеократичній державі є універсалістичним, також він робить акцент на самопожертві індивіда в ім'я блага цілого. Цей режим може втілюватись у теократичній соборності, народній монархії, національній диктатурі, партійній державі радянського типу. Таке розуміння євразійці вважають найточнішим утіленням інтуїтивної волі континентальних цивілізацій. Принцип І. є, таким чином, доведенням до остаточної чіткості ідеологічних термінів, у яких проявлялося протистояння телурократії й таласократії. Якщо перша – це І., «ієрархічне правління», домінація релігійного ідеалу, то друга – ліберальна демократія, «торговельний лад», прагматизм.

«За ідеократичного типу відбору, – зазначав М. С. Трубецькой у статті "І. та армія", – члени правлячої верстви, пов'язані один з одним спільністю світогляду, об'єднуються в особливій державно-ідеологічній організації. Організація ця є позакласовою і надкласовою й вербує своїх членів серед усіх груп населення, у тому числі, зрозуміло, і в командному складі армії». В І. ця державно-ідеологічна організація є ніби «єдиною і поодинокою партією». При цьому він зауважував, що «аполітичність армії» в ідеократичній державі неможлива.

І. передбачає, що держава, суспільство, народ, кожна конкретна людина має служити вищої духовної мети. Матеріальні умови земного існування не можуть і не повинні бути самоціллю, вони мають бути засобом досягнення вищих ідеалів. Сенс державі й нації надає тільки існування «ідеї-правительки». Євразійський світогляд, на думку теоретиків І., повинен бути національною ідеєю майбутньої Росії, її «ідеєю-правителькою». Їй мають підпорядковуватися інші аспекти політики, економіки, суспільного устрою, соціального і культурного розвитку.

У праці «Підданство ідеї» П. М. Савицький показав, що історична особистість створюється в обстановці й завдяки історичній ідеї, що ідея надає поштовх і рух будь-якій силі, незалежно від того, якими є моральні засади цієї сили. Саме тому, наприклад, завдяки величезній ідеї комунізму навіть нікчемні люди були підняті до ролі великих історичних постатей, тоді як відсутність натхненної історичної ідеї прирікає на поразку навіть непересічні історичні постаті, як показала історія Білого руху. На думку Савицького, «для тих, хто мислить Росію як світ новий, як світ, побудований на основі напруженої православно-духовної творчості та найширшого культурно-національного і державотворчого розмаху, – для них єдино можливим підданством є нині підданство ідеї».

Ці погляди поділяли й інші теоретики євразійства. Зокрема, М. М. Алексєєв, характеризуючи риси євразійської держави майбутнього, писав: «Ми прагнемо свідомо зафіксувати у політичному бутті нашої держави те, що західні демократії свідомо приховують: дороговказну ідею держави, як цілого, її основне покликання, її мету. У цьому сенсі можна назвати нашу державу І. або, інакше, державою стабілізованої громадської думки». Виразником такої думки він вважав «правлячий шар», який має бути оформлений у політичну партію, що буде носієм органічної державної ідеї. Це передбачає заміну багатопартійної системи на зразок західних демократій однопартійною системою, яка вважається євразійцями рівносильною знищенню партій взагалі.

М. А. Шепєлєв

ІЗОЛЯЦІОНІЗМ (від англ., фр. isolation – ізоляція, відокремлення) – підхід до здійснення зовнішньої політики держави, який ґрунтується на її незацікавленості в активному залученні до міжнародних справ, що безпосередньо не торкаються її національних інтересів. Він може як спиратися на автаркічну природу держави, втілюючись у політиці самоізоляції (Японія, Китай XVII–XIX ст.), так і бути засобом зміцнення своїх позицій у світовій економіці та політиці. І. – протилежність експансіонізму, але обидва

політичні курси можуть собі дозволити лише потужні, великі держави імперського типу.

І. був головною засадою зовнішньої політики Великобританії XVIII–XIX ст., що проявилось у політиці «блискучої ізоляції», спрямованій на забезпечення європейської та світової гегемонії Великобританії. Вона усвідомлювала, що її власна безпека залежить від силової рівноваги на континенті та спрямовувала зусилля на підтримання цієї рівноваги дипломатичними методами, дистанціюючись від безпосередньої участі в європейських конфліктах. Рівновага сил підтримувалася завдяки створенню різноманітних коаліцій під керівництвом Англії, спрямованих проти спроб будь-якої континентальної держави встановити панування в Європі (тоді як претендентом на континентальну гегемонію переважно виступала Франція). Оцінюючи цю роль Великобританії, У. Черчілль стверджував свого часу, що вона «зберігала вільності Європи». Британці були переконані, що їх країна більше втратить, ніж отримає від вступу до союзів з іншими країнами, і такі союзи завжди мали тимчасовий, ситуативний характер. Політика «блискучої ізоляції» ґрунтувалася на безумовному пріоритеті національних інтересів: за словами Г. Пальмерстона, «ми маємо намір дотримуватися того, що може здатися найкращим у кожній конкретній ситуації та робити керівним принципом інтереси нашої країни». Британський уряд послідовно заперечував можливість втручання у внутрішні справи інших держав, обмежуючись лише підтриманням рівноваги сил.

І. був домінуючою політичною течією в США у XIX – першій третині XX ст., представники якої виступали проти участі країни у конфліктах між європейськими державами та водночас обстоювали монопольне право США на політичний та економічний вплив у Новому світі. На відміну від британського І., він ніколи не визнавав важливості силової рівноваги та традиційної дипломатії європейського зразка, І. випливав з психологічних настанов американської нації, яка сповідувала ідею винятковості американської долі, що втілювалось у символічному образі «Града на Пагорбі». Він передбачав відмову від зобов'язань щодо інших держав та ствердження безперешкодної свободи дій для своєї нації, але ніколи не означав відокремлення США від усього світу.

Після закінчення «холодної війни» у США в обстановці широких дискусій про місце та роль країни у новому світовому порядку сформувався неоізоляціонізм, представники якого стверджували про стратегічну невразливість США, відсутність у них реальних конкурентів у військовій сфері та малу ймовірність їх появи у зримому майбутньому. Тому США можуть обмежити свої міжнародні зобов'язання необхідним мінімумом. Неоізоляціоністи (П. Б'юкенен, Т. Карпентер, Е. Нордингер) закликають відмовитися від втягнення країни у війни на чужих територіях, згортати військові видатки, обсяги американської допомоги іншим країнам та участь у воєнно-політичних блоках. Вони розглядають НАТО як анахронізм часів «холодної війни» та пропонують передати основну відповідальність за безпеку Європи самим європейцям. Поділяючи класичні погляди на світову систему як таку, що саморегулюється на основі принципу силової рівноваги, неоізоляціоністи відкинули ідею глобальної відповідальності США за підтримання світового порядку.

М. А. Шепєлєв

ІКОНОГРАФІЯ ПРОСТОРУ – духовна основа зв'язку людини з простором, яка втілюється у системі образів і символів, що відображають певні «способи життя», перешкоджаючи та обмежуючи взаємодію та комунікації.

Термін «І. п.» запровадив Ж. Готтман. Буквально «iconographies» означає систему символів, що використовуються в іконописі, де символи передають зміст іконописного образу. Згідно з Готтманном, «iconographie régionale» означає вираження уявлень про картину навколишнього світу спільноти певного самоорганізованого простору, який сформувався під впливом релігійної, національної, культурної та соціальної історії цього простору. І. п. включає твори мистецтва, архітектуру, а також усі символічні форми громадського життя і прояви людського побуту, символічні мови почуттів і думок, характерні для певних територій, системи характерних смислових алюзій, інтерпретацій, образи минулого, міфи, легенди і саги, табу та інші символи культури, топографічно локалізовані в певному просторі.

Для Готтманна І. як система певних символів і знаків, на підставі яких народжується почуття групової спільності й самоідентифікації, цементує суспільство в рамках конкретної держави і визначає його належність до цієї держави. Іконографічними символами можна вважати гімн, прапор або державну ідею, спрямовані на згуртування спільності. Прикладом такої ідеї може бути бажання повернути втрачені в результаті колишніх війн території.

У концепції Готтманна «іконографічний» зміст може легко виводити спільноти за межі однієї держави або, навпаки, розміщувати в рамках однієї держави різні спільноти. Це зумовлено тим, що «іконографія», крім того, як набір умовних символів, трактується і як «духовний комплекс», в якому символи належності до соціуму з часом можуть відриватися від своїх географічних коренів і переміщуватися в просторі разом із самими представниками спільності. Серед прикладів цього – жителі мегаполісу, що зберігають умовності тих «способів життя», спадкоємцями яких вони є, або англійці в Новій Зеландії, які облаштували країну вже за готовим зразком, або росіяни, які освоювали Сибір і Далекий Схід і принесли туди свої системи символів. Крім того, у розумінні Готтманна «духовні утворення» «І.» схожі на елементи культури, які так само важко змінюються. У процесі політичної організації суспільства вони можуть забезпечувати його політичну єдність, якщо його члени поділяють спільні культурні цінності і, навпаки, призводити до політичної роз'єднаності через культурні відмінності.

Сила І. п. як фактора, що диференціює простір, полягає в тому, що це духовне явище, якому властива велика психологічна інертність, дуже слабко піддається трансформації. Тому, як вважає Готтманн, політична єдність або роз'єднаність сягає своїм корінням у сферу духу, самосвідомості, які він називав «психосоматикою території». На його думку, політичні межі визначаються насамперед дією духовних чинників, а не формами земної поверхні.

І. п., згідно з Готтманном, є типовими формами прояву життя цивілізації в просторі, системою політичних інститутів і різноманітних форм політичного життя, а також духовним світом цивілізації, включаючи способи вираження політичних ідей, що формують смисловий простір культури. Символічний світ образів, ідей та смислів сприяє соціокультурній ідентифікації і дає змогу народу контролювати, опановувати і захищати певну територію як власну.

Ж. Готтманн звернув увагу на те, що І. п. кожної культури не статична, вона динамічно змінюється під впливом нових історичних чинників. Взаємовплив регіональних іконографій протягом часу, діалог територіальних культур Готтманн назвав «циркуляцією іконографії». На його думку, іконографія з часом може також відриватися від того реального ґрунту, який її породив багато століть або навіть тисячоліть тому, і відтворюватися інерційно. Традиційно носіями цих символів, що циркулюють, є емігранти, які потрапляють до інших культурних середовищ і приносять туди

свої спосіб життя, систему символів. Подібна циркуляція не завжди є благом і може спричинювати гострі конфлікти.

В. Ю. Полянська

ІМПЕРІАЛІЗМ (лат. imperare (командувати) > лат. imperium (влада, панування)) – 1) тенденція до формування імперій, ідеологічна доктрина, що її виправдовує та обґрунтовує, а також політика імперської держави з формування та зміцнення своєї імперії; 2) етап розвитку капіталізму.

Оксфордський словник англійської мови констатує, що як словоформа «І.» уперше трапляється в XVI ст., а вперше в сенсі, що наближається до сучасного, термін застосовано в 1858 р. у зв'язку з критикою Британської імперії. Термін почали широко застосовувати з 90-х років XIX ст. під впливом другої хвилі колоніальної експансії. Британська енциклопедія розглядає І. як «політику держави, що має на меті встановити контроль за межами своїх кордонів над народом, який зазвичай не бажає прийняти такий контроль». До цього визначення наближається й німецька енциклопедія Брокгауза, де І. розглядається як «узагалі будь-яке прагнення до панування, що хоче поширити владу держави на сусідні чи віддалені області». Згідно з «Американською енциклопедією», це «національна політика з тенденцією експансії національного панування та національної ідеї на географічний регіон, розташований за межами національних кордонів».

Найадекватнішим визначенням І., з огляду на сутність поняття «імперія», є визначення французької енциклопедії «Лярусс». Відповідно до них І. – «тенденція до формування імперій, тобто до об'єднання етнічно і культурно різних народів у одному економічно-політичному цілому під авторитарним керівництвом центральної влади, яка випала на долю панівного народу». Водночас це й «доктрина, яка виправдовує цю тенденцію» та «бажання, колективне чи індивідуальне, експансії та панування». У такому розумінні І. як подібна тенденція, доктрина та прагнення є настільки ж давнім, як і соціальна організація людства.

І. може не тільки бути цілеспрямованою політичною тенденцією, а й мати випадковий та оборонний характер. Випадковий І. – імперіалістична політика, зумовлена не прагненнями до завоювань, а сприятливими ситуаціями, коли зовнішнє середовище саме підштовхує державу до експансіоністських акцій. Оборонний І. – політика, спрямована на захист своїх кордонів, для чого держава має постійно вести війни проти суперників, які загрожують їй, і коли для забезпечення безпеки вже завойованих (приєднаних) територій захоплюються (приєднуються) нові території.

На початку XX ст. термін «І.» стали вживати нетрадиційно, як характеристику певного етапу розвитку капіталізму. Цей підхід утвердився завдяки працям К. Каутського («І.», 1915) та В. І. Леніна («І. як вища стадія капіталізму», 1917). За визначенням К. Каутського, «І. є продуктом високорозвинутого промислового капіталізму. Він полягає в прагненні кожної промислової капіталістичної нації приєднувати до себе або підпорядковувати дедалі більші аграрні області, безвідносно до того, якими націями вони населені». Він вважав, що І., з його прагненнями до війни, можна подолати всередині самої капіталістичної формації на наступній стадії її розвитку – ультраімперіалізму. Основними типовими рисами ультраімперіалізму є, разом з відмовою від насильства між розвинутими капіталістичними державами і їх успішною співпрацею в міжнародних організаціях, свобода торгівлі, що також посилюється, зрощування капіталів за зростаючої концентрації капіталу, що набирає сили.

Для В. І. Леніна І. за економічною сутністю є монополістичним капіталізмом. Це також епоха гноблення націй на новій історичній основі. Перехід до цієї «вищої й останньої» стадії капіталізму відбувся на межі XIX–XX ст. Серед названих В. І. Леніним рис І.: «1) концентрація виробництва й капіталу, що дійшла такого високого щабля розвитку, що вона створила монополії, які відіграють вирішальну роль у господарському житті; 2) злиття банкового капіталу з промисловим і створення, на базі цього "фінансового капіталу", фінансової олігархії; 3) вивезення капіталу, на відміну від вивезення товарів, набуває особливо важливого значення; 4) утворюються міжнародні монополістичні союзи капіталістів, що ділять світ, і 5) закінчено територіальний поділ землі найбільшими капіталістичними державами». Капіталізму властива нерівномірність розвитку. Із часом співвідношення сил імперіалістичних держав змінюється. Виникає суперечність між новим співвідношенням сил і вже здійсненим поділом колоній, сфер імперіалістичного контролю і впливу, яке виливається в боротьбу за переділ світу, що набуває форми руйнівних збройних конфліктів, світових воєн. Ленін визначив історичне місце І.: «І. є: 1) монополістичним капіталізмом; 2) паразитичним або загниваючим капіталізмом; 3) умираючим капіталізмом». Загнивання капіталізму означає, що властиві йому виробничі відносини з фактора розвитку, якими вони були спочатку, перетворюються у фактор, що гальмує подальший прогрес. Такі ознаки, як «монополії, олігархія, прагнення до панування замість прагнень до свободи, експлуатація дедалі більшого числа маленьких або слабких націй невеличкою купкою найбагатших або найсильніших націй» для Леніна є свідченням паразитизму і загнивання капіталізму. Цей підхід розвинутий у працях М. Бухаріна («Світове господарство й І.», 1915), І. Скворцова-Степанова («І.», 1913) та став основою радянської політекономії сучасного капіталізму.

Слідом за В. І. Леніним І. розглядався в СРСР як переддень соціалістичної революції, оскільки на цій стадії виникає не тільки необхідність, а й можливість повалення капіталізму, завершується дозрівання об'єктивних і суб'єктивних передумов соціалістичних революцій. Але ця можливість не реалізується автоматично. Те, що І. – вмираючий капіталізм, не означає, що він сам зійде з історичної арени. Фінансова олігархія запекло бореться за збереження свого панування. Ліквідація І. можлива тільки в результаті революційної боротьби найширших мас трудящих, очолюваних пролетаріатом, проти сил, що відстоюють збереження капіталістичного ладу. Революційне розтрощення світової капіталістичної системи охопить цілу історичну епоху, яку названо «загальною кризою капіталізму». Із проголошеного закону нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму випливало, що соціалістичні революції перемагають у різних країнах не водночас. Різночасність відмови від капіталізму окремих країн і груп країн визначає те, що революційний перехід від всесвітнього капіталізму до всесвітнього комунізму займає значний історичний період, який названо періодом мирного співіснування двох протилежних систем.

Хоча В. І. Ленін вважав, що описаний ним І. – це «перехідний або, точніше, вмираючий капіталізм», «канун соціальної революції пролетаріату», І. не вмер, а навіть вийшов переможцем у протистоянні з соціалістичною системою та зріс до нової якості – глобалізму. Жодного якісного перелому в розвитку «світового І.» протягом минулого століття не відбулося, і глобалізація кінця XX – початку XXI ст. мало чим відрізняється від глобалізму кінця XIX – початку XXI ст. О. Г. Білорус наголошує: «якщо імперіалізм XX ст. був, за В. Леніним, вищою стадією капіталізму, то ця стадія об'єктивно мусила мати якийсь подальший розвиток і етап. Таким новим етапом, з нашої точки зору, став глобалізм як світова метасистема, що склалася в результаті

інтенсивних процесів глобалізації капіталізму, глобальних економічних трансформацій та глобалізації розвитку». Для нього глобалізм має значення ультраімперіалізму, або вищої стадії імперіалізму.

Інші дослідники стверджують, що «у глобалізмі ми маємо справу не з новим етапом капіталістичного розвитку, а з новою стратегією І.». Її риси вбачаються, наприклад, у диверсифікованості й «анонімізації» капіталу, що призводять до збільшення нестійкості світової капіталістичної системи; широкому використанні міжнародних інститутів у спробі обперти головні центри фінансової могутності на ідеали «прав особистості», «міжнародного права» і сили «міжнародної поліції»; мілітаризації капіталу, коли гонка озброєнь і підготовка до нових воєн є необхідною частиною циклу обігу капіталу; збройних силах США як головної гарантії «стійкого розвитку» і забезпечення справжнього «кінця історії».

М. А. Шепєлєв

ІМПЕРІЯ – вища форма традиційної державності. Як наддержавне утворення, *яке об'єднує декілька народів та країн* під егідою універсальної ідеї релігійно-етичного характеру, І. є вищою, головною та найефективнішою формою інтеграції, доступної традиційній державності.

Ідея І. має елліністичне походження, вона тісно пов'язана з політичною філософією стоїків. І. у пізньої античності і середні віки розумілася загалом як всесвітня монархія, відображає на землі сакральну Небесну Монархію. І. – насамперед порядок, грецький «космос», за межами І. – безлад, грецький «хаос». Тому І. – світло і культура, а за межами І. – темрява і варварство. В есхатологічній свідомості християн Римська імперія стає, за словами А. В. Карташева, «рамою, посудиною, бронею і оболонкою вічного царства Христового, і тому сама набуває деякої символічної подоби цієї вічності в історії». З факту буття Єдиного Бога – Правителя Всесвіту – виводиться необхідність єдиновладдя на землі. Політичний універсум тут не відокремлювався від космічного, вони розумілися як одне нерозривне ціле, а І. поставала як політична організація всього людського роду, побудована за принципом наслідування всім Всесвітом і її Творця – Бога, і Його небесної ієрархії. Таке класичне розуміння І. мало на увазі всесвітню монархію, мета існування якої полягала в досягненні істинного спільного для всього людського роду блага. З огляду на це жодних двох паралельних «І.» бути не може – як на небі не може бути двох сонць: будь-яка інша І. видається в імперській самосвідомості підробленою узурпацією, «антиімперією», здатною бути тільки «І. варварів», І. темряви і хаосу.

І. – держава, яка бачить себе організатором й інтегратором ойкумени, яка декларує особливу цивілізаційну місію, об'єднує світ на основі імперської ідеї. У політичній системі І. – центр, втілений як у особі імператора, так і у центральних політичних інститутах, утворює автономну одиницю. Імперська система зберігає ідентичність та існує доти, доки існує системний імперський центр, який задає смисловий горизонт несиметричних соціальних інтеракцій.

Основні ознаки І.: територія має бути більшою за середню для цієї епохи та цього регіону території держави; етнічна та історична неоднорідність частин з наявністю домінуючого етносу або групи етносів; поєднання етнокультурної різнорідності в структурі І. та універсалізму в її політичній практиці; монопольність влади, тяжіння до особистої влади правителя, що втілює в їх взаємодії військову владу та сакрально-ідеологічну санкцію ієрархічного та правового буття І.; сакральний характер влади, зазвичай здійснюваної без посередництва проміжних між правителем та народом органів та установ; прагнення до необмеженої гегемонії та претензії на світове значення; виникнення в результаті воєнного підкорення та/або економічного й політичного підпорядкування

одним народом інших, які включаються до її складу; включення підкорених (підпорядкованих) народів і території у державну структуру, єдину з народом, навколо якого і під егідою якого ця структура утворюється; наявність центру та периферії, окраїн, провінцій, або метрополії та колоній; велика роль армії та взагалі військового елементу, що створює особливу естетику, особливий ідеологічний імідж імперської державності.

І. створюється відношенням між цінностями локальних груп та єдиним «простором норми», до якого інтегруються ці групи, втрачаючи свій суверенітет. В основі цієї інтеграції лежить наявність єдиної сили, єдиної влади, яка утворює цей «простір норми».

Соціокультурні підвалини І. визначаються ціннісною домінантою, що надає їй імпульс, яка містить: 1) механізм освоєння народом території його експансії, який втілюється у специфічній для кожного етносу моделі народної колонізації, обумовленій його «етнопсихологічною конституцією», сприйняттям простору, що опановується, та іншими факторами; 2) центральний принцип І. як ідеальну підвалину, властиву цій державній спільноті, що може розглядатись як ціннісна максима – уявлення про належний стан світу.

Імперська свідомість характеризується ретрансляцією вихідних ціннісних домінант, які мають релігійне походження та надають перший поштовх формуванню цієї І. і які протягом історії приховано визначають її характерні риси.

На думку Ш. Н. Айзенштадта, «централізовані історичні бюрократичні І.» (такі як Стародавній Єгипет, Вавилон, І. Цинь і Хань, держави Сасанидів та Ахеменідів у Персії, елліністичні царства, Рим, Візантія, держави Маур'їв, Гуптів та Моголів, Арабський халіфат Аббасидів та Фатимідів, Османська І., Іспанія) основною причиною свого виникнення мають висунення в період загострення соціальних конфліктів та кризи традиційних політичних механізмів новаторської еліти, яка прагне до відновлення, але не примітивної реставрації соціального порядку. За допомогою опозиційних традиційним аристократичним групам активних економічних, професійних та культурних груп, найчастіше міських, центральна влада виводить з-під контролю традиційних елітних груп найважливіші для одного співтовариства ресурси, контроль над якими дає їй змогу підтримувати своє панування.

Сучасна державність виникає та розвивається на тлі трансформації традиційних імперських принципів. У 1533 р. у преамбулі до Акта про обмеження звернень у Рим Томас Кромвель сформулював принцип: «це королівство Англія є однією з І.». Він розвивав принцип «імператора в королівстві своєму», який сягав ще 1391 р. Тим самим було заявлено про відокремлення від вертикальної І., про новий статус Англії як суверенної територіальної держави, при засвоєнні нею також і імперського принципу та з визнанням за іншими країнами права на статус як нації-держави, так й І. Англія здійснювала імперську експансію через приватні компанії, корпорації та колонії, що підтримувалися короною. Термін «І.» почав означати поширення влади (authority) короля за межі regnum, де rex виступає як імператор. Він набув значення не закритої, а відкритої системи: не держави, а системи, що розширялася і умови асоціації в якій не були надійно закріплені.

Американські колонії як корпорації-республік (commonwealth) опинилися поза рамками Великобританії як нації-держави, але всередині Британської І. У результаті, за словами М. В. Ільїна, у США склалася достатньо логічна й послідовна концепція союзу (І.) націй-держав, із сильним федеральним (імперським) урядом, на основі послідовного проведення республіканського принципу представницького правління.

Особливість колоніальних І. у тому, що в них немає цивілізуючого Світового Града, він заміщений нацією-державою, концептуалізованою як метрополія. Нація-держава, що створює або створила навколо себе імперський ореол, претендує на визнання як велика держава. Поєднання рецесивних імперських і домінантних національних начал відобразилося в комплексному понятті сфери інтересів, що давало змогу контролювати суперечність між імперською місією та національними інтересами метрополії.

Усередині імперського простору можна вирізнити зону максимального поширення уніфікованих цінностей, інститутів і стандартів. Наявність універсальної загальнозрозумілої мови та долучення завдяки цьому до загальноімперської системи цінностей різко спрощує взаємодію між елітами та владними інститутами, у тому числі місцевими, знімає можливі приводи до виникнення міжетнічних конфліктів. Умовами формування І. можна вважати: наявність у системі політичної легітимації держави певної вказівки на її абсолютне, універсальне значення; присутність у політичній практиці держави усталеної тенденції до територіального розширення; соціокультурну мозаїчність території держави, відсутність або обмеженість асиміляції народів території, що включаються до її складу, збереження ними своїх етнокультурних особливостей.

Основні функції І.: підтвердження універсалістських домагань; підтримання усталеного зростання обсягу та доступності ресурсів; сприяння інтеграції гетерогенного в етнокультурному аспекті імперського простору в єдиний соціально-політичний організм; забезпечення ефективної взаємодії центральної та периферійної еліт (або інакше це спосіб існування третьої функції).

Основа імперської влади ґрунтується на ментальних постановах народу, прагне до панування, з якою він вступає у відносини з іншими народами. Процес створення імперської структури залежить від: 1) прагнення суверенів І. правити у більш централізованій країні, де вони могли б монополізувати право на прийняття політичних рішень та одноосібно визначати політичні цілі, не зважаючи на традиційні групи; 2) перетворення традиційних місцевих еліт на ефективний транслятор імперської політики шляхом надання їм разом з іншими привілеями права доступу до центральної еліти, що сприяє підтриманню стабільності, зниженню прагнень місцевих еліт до автономізації, розширенню потенційного елітного резерву, а головне – збереженню своєрідного буфера між імперською елітою та належними до іншої політичної культури підданими. Останнє дає змогу перекладати вимоги центральної влади зрозумілою й такою, що не викликає протесту, мовою соціальної інтеракції, що забезпечує необхідну мобілізацію периферійних ресурсів.

І. структурно визначається відносинами панування між національною елітою в центрі та національними елітами на периферії за високого рівня гармонії інтересів між центром центральної нації та центром периферійної нації. Вирішальною ознакою І. в цьому сенсі є плацдарми, утворені імперською елітою у периферійних націях, а вирішальною функцією – перенесення на периферійні нації надпропорційних витрат на підтримання панування. Стабільність І. безпосередньо залежить від того, якою мірою та в який спосіб різні елітні групи ототожнюють свої приватні інтереси з інтересами всієї І., і тому саме поведінкою еліт визначається міцність єдиної імперської політичної структури: І. усталена, поки гармонізовані відносини центральної та периферійної еліт.

Імперські системи є формою розв'язання конфліктних напруженостей, які виникають при зіткненні у конкретному геополітичному просторі універсалістських орієнтацій з дисгармонійним розмаїттям етнічних культур. Наявність різних форм, тобто моделей імперських систем, визначає відмінності західного та євразійського (російського) бачення І. Якщо для більшості західних авторів І. – продукт особливої взаємодії між силами та інститутами метрополії та периферії, то для російських – складно організована універсальна система, створення якої можливе лише на високому зльоті людського духу і яка підносить найнижчого зі своїх підданих на буденно недосяжну онтологічну вершину.

М. А. Шепєлєв

ІНДИГЕНІЗАЦІЯ (від англ. indigenous – аборигенний, місцевий, тубільний, вроджений, природжений) – процес адаптації техносфери традиційними цивілізаціями до власних культурних особливостей, який є основою утвердження незахідних культурних цінностей, зміцнення цивілізаційної незалежності незахідних суспільств. Достатньо спрощеним, але загалом адекватним визначенням І. є «модернізація без вестернізації».

Термін «І.» стали використовувати західні християнські місії на зорі Нового часу, він пов'язувався насамперед з перекладом євангелічних текстів мовою місцевих жителів, що полегшувало прийняття церкви й залучення до неї неофітів. Сьогодні західна церква майже не звертається до цього принципу, який уможливив появу так званої аборигенної церкви, міцно прив'язаної до культурно-цивілізаційних установок місцевості. У ширшому культурному сенсі І. означає прагнення бачити світ крізь призму власної культури, або, інакше кажучи, – «очима свого бога». Вона сприяє збереженню необхідного оптимуму культурного розмаїття у світі, підтриманню альтернативних економічних укладів. І. – базовий спосіб традиційних міжкультурних інтеракцій, які в умовах глобального геоекономічного метарегіоналізму забезпечують відтворення звичних способів життя.

У політичній науці найпомітнішим першим фактом використання терміна «І.» стала праця Рональда Дора (1984), де він, зокрема, писав про «феномен І. другого покоління», пояснюючи різне ставлення покоління «батьків» і покоління «синів» з незахідних країн до цінностей власної культури після ознайомлення із західним способом життя і здобуття західної освіти. Справжнім популяризатором терміна «І.» став Семюел Хантінгтон у праці «Зіткнення цивілізацій».

І. передбачає залучення лише тих елементів моделей модернізації, які проходять оцінку незахідною системою на можливість їх узгодження та взаємодії з власними традиціями, співзвучними культурі суспільства, що модернізується. Процес І. за сучасних умов є варіантом адаптації незахідних систем до світу, що стрімко змінюється, до оточення, яке власними змінами робить виклик сусідам, виклик, котрий повинний бути сприйнятий і використаний для подальшого вдосконалення і розвитку.

Дослідники цього феномена відзначають, що за умов глобалізму в центрі уваги ставиться питання ідентифікації, відповідь на яке дає релігія. Не дивно, що в умовах глобалізації техносфери реакцією на її наступ став релігійний ренесанс. Він зміцнює внутрішню згуртованість, солідарність цивілізації в її протистоянні глобальній техносфері та породженій нею соціальній ентропії. Значення релігійного ренесансу посилюється і в тому розумінні, що він є реакцією на атеїзм і моральний релятивізм. За словами С. Хантінгтона, «глобальний процес І. широко проявляється у відродженні релігії, яке має місце в багатьох частинах земної кулі й найпомітніше виявляється у культурному відродженні азійських й ісламських держав, зумовленому багато в чому їх економічним і демографічним динамізмом».

І. означає, що привнесені економічні й політичні практики набувають специфічного цивілізаційного забарвлення, вписуються в конкретну цивілізаційну систему відповідно до її норм та ієрархії

цінностей. Класичними прикладами процесів І. є побудова «соціалізму з китайською специфікою», становлення японського, сінгапурського та інших східних альтернативних капіталізмів, «більшовизація» комуністичного проекту в Радянській Росії. Але найвдаліший з погляду тривалості й ефективності приклад І. дає Індія. Протягом тисячоліть індійські держави підкорялись різноманітним загарбникам, але індійська цивілізація неодмінно здобувала над ними культурну перемогу.

Результатом активізації процесів І. в сучасному світі стало значне посилення культуроцентризму, який стає своєрідним засобом профілактики небезпечних вірусів неолібералізму та відповіддю на виклики глобалізму з його спробами насильницької уніфікації світу за західними стандартами. Як наслідок, народ об'єднується проти еліт, які здобули освіту на Заході й орієнтовані на Захід.

У політичній сфері «І. сприяє демократичний парадокс: прийняття незахідними суспільствами західних демократичних інститутів заохочує і дає дорогу до влади національним і антизахідним політичним рухам». Це підтверджує, що цивілізаційний стиль і традиції виявляються сильнішими за демократичні квазіуніверсалії західного гатунку, що відзначає С. Хантінгтон, коли говорить, що «демократизація вступає в конфлікт з вестернізацією, а демократія за своєю сутністю є процесом, що веде до захисту місницьких інтересів, а не космополітизації».

М. А. Шепєлєв

ІНТЕГРАЦІЯ (від лат. integrum – ціле; лат. integratio – з'єднання) – у загальному випадку позначає процес взаємного зближення, взаємопроникнення, об'єднання певних елементів (частин) у ціле та утворення між ними усталених взаємозв'язків; процес перетворення відносно самостійних і мало пов'язаних між собою об'єктів (індивідів, груп, класів, держав) у єдину, цілісну систему, що характеризується узгодженістю та взаємозалежністю її частин на засадах загальних цілей, інтересів, принципів.

І. в геополітиці означає різноманітні форми об'єднання кількох просторових секторів. Вона можлива як на засадах воєнної експансії, так і мирним шляхом. Результатом І. є збільшення обсягу територіальних чи стратегічних можливостей об'єднання, що підсилює їхній вплив на інші геополітичні сектори. Процес І. за напрямом має не лінійний, а циклічний характер, коли етапи інтеграції змінюються зворотними дезінтеграційними процесами, що призводить до перерозподілу секторів геополітичного впливу.

Можна виокремити два рівня І.: регіональний та глобальний (світовий). На регіональному рівні інтеграція має на меті об'єднання певних територіальних об'єктів у межах одного чи кількох регіонів. Регіональна І. сприяє реформуванню державного устрою, а також активізує розвиток громадянського суспільства. Водночас вона може виступати як результат завойовницької політики певних держав, прояв їхньої імперіалістичної політики. Прикладом регіональної І. стало створення у різні часи Російської імперії, СРСР, утворення і подальше розширення ЄС. Процеси регіональної І., що характеризують сучасну політику ЄС, стали наслідком кризи держави-нації та визначили ідею Єдиної Європи або «Європи регіонів», що передбачає посилення ролі громадянського суспільства, вивільнення його від опіки держави. Подібна модель «атлантичного» федералізму стала соціокультурною стратегією Західної Європи як поетапного переходу від європейського наднаціонального економічного, митного та валютного союзу до Європи регіонів.

Регіональні процеси І. безпосередньо пов'язані з глобальною І. Глобальна І. є однією з форм сучасного процесу глобалізації і визначає характер міжнародної економічної, політичної та культурної взаємодії в умовах нових форм поділу праці під впливом науково-технічного

прогресу. Вона передбачає створення територіальних об'єднань на засадах транснаціональних економічних та політичних чинників, а також ідеологій космополітичного спрямування. Зокрема, ідеологія мондіалізму постулює неминучість повної планетарної інтеграції, тобто переходу від розмаїтості держав, народів, націй та культур до єдиного уніфікованого світу (О. Дугін). У її основі лежить уявлення про світовий характер експансії модерної (західної) моделі економічного та політичного розвитку.

Глобальна І. є важливим чинником функціонування та розвитку сучасної світової системи. Основними чинниками світового інтеграційного процесу стали такі явища, як інтернаціоналізація суспільно-економічного життя окремих сегментів світового співтовариства, транснаціоналізація виробництва і капіталу та універсалізація національних інститутів і механізмів економічного та соціально-політичного регулювання.

Є кілька форм І. – економічна, політична, територіальна, соціокультурна, релігійна тощо, які щільно пов'язані й становлять різні аспекти загальних інтеграційних процесів.

Економічна І. передбачає міждержавне регулювання економічної залежності, формування господарського комплексу, орієнтованого на потреби окремих регіонів. Також вона включає процес виходу руху товарів, послуг та робітничої сили за межі національних чи державних кордонів, створення єдиної ринкової системи, покращання виробництва праці та рівня життя у країнах, об'єднаних в інтеграційному блоці. Передумовою економічної глобалізації стала індустріальна промислова революція, що змінила економічні відносини в середині XIX ст. у більшості західноєвропейських країн. На початку XX ст. світове господарство сформувалось як цілісна система, що включала машинну індустрію, нові засоби масової комунікації (залізничний транспорт, телеграф, радіо) та світовий ринок товаровиробництва і праці. У період між Першою та Другою світовими війнами відбулися зворотні дезінтеграційні тенденції, зумовлені не тільки складними політичними процесами, а й кризою індустріальних форм світової І. (насамперед вугледобувної промисловості, зменшення ролі залізничного транспорту), що призвело до скорочення масштабів торговельних операцій, нестабільності валютної системи, політики контролювання міграції робітничої сили тощо.

Другий глобальний інтеграційний цикл став наслідком другої промислово-технологічної (постіндустріальної) революції, що сприяла розвитку таких галузей, як автомобілебудування, нафтовидобуток і нафтопереробка, які у другій половині XX ст. стали важливим чинником міжнародного поділу праці. З цим пов'язані також розвиток телекомунікаційних мереж й нова інформаційна революція, завдяки якій комп'ютерні технології почали виконувати роль ключових чинників науково-технічного прогресу кінця XX – початку XXI ст. Особливістю сучасного періоду економічної І. є перехід від економіки виробництва (що характеризувала період індустріалізації) до економіки послуг (що визначає постіндустріальний етап розвитку економічної системи). Також посилення ролі комп'ютерних технологій привело до створення феномена віртуалізації економік багатьох держав світу, коли валютні операції, обмін інформацією, формування потреб та попиту мають віртуалізований характер, тобто цілком спираються на ЗМІ та комунікації.

Політична І. визначає формування цілісного комплексу політичних систем шляхом згуртування, злиття суспільних чи державних структур у межах певної держави або на міждержавному рівні. Міждержавна політична І. відбувається на основі створення нових інститутів влади з переданням їм частини суверенних прав політичних органів. Головними учасниками політичної І. можуть бути

як спеціально створені транснаціональні інститути, так і нації-держави та їх інститути (партії, профспілки, союзи підприємців тощо). Проявами політичної І. є, зокрема, воєнно-політичні міждержавні об'єднання, мета яких полягає в координації політики держав у військовій сфері, виробленні ними спільних військових доктрин та стратегій (наприклад, НАТО). Політична І. безпосередньо пов'язана з процесами інтернаціоналізації суспільного життя, посилення взаємозалежності та взаємовпливу різних народів та держав. На сучасному етапі політична І. є одною з умов глобалізації світового політичного простору.

В окремих регіонах світу, особливо у Західній Європі, інтернаціоналізація економічної, політичної, соціальної суспільної діяльності досягла такого рівня, коли виникла необхідність її регулювання транснаціональними інститутами. Першим інтеграційним об'єднанням в Західній Європі стало Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), яке започаткувало процес І. європейських країн (існувало з 18 квітня 1951 р. до 23 червня 2002 р.). З метою поглиблення економічної І. у 1957 р. було створено ЄЕС, яке у 1993 р. офіційно перейменоване в Європейське Співтовариство. Процес перетворення Європейського Співтовариства у сучасний ЄС відбувався шляхом передання більшості функцій управління на наднаціональний рівень, а також завдяки збільшенню кількості учасників інтеграції. У результаті Маастрихтського договору (підписаний 7 лютого 1992 р. у м. Маастрихт, Нідерланди) введено єдину європейську валюту євро, а також встановлено інтеграційну за змістом економічну та соціальну політику, а також міжнародні відносини. Євроінтеграційні політичні процеси на сьогодні є офіційним головним вектором геополітичної стратегії України.

Територіальна І. може розглядатись і як складова інших інтеграційних процесів, й окремо. Особливістю територіальної І. на регіональному рівні є розширення меж певних територій за рахунок завойовницької політики або в результаті культурного, політичного чи економічного зближення певних регіонів. Головною метою територіальної І. на глобальному рівні є боротьба за світове панування, досягнення ключових геополітичних ролей, перерозподіл та контроль природних, соціальних, матеріально-виробничих та інших ресурсів. Ідеологічною підвалиною територіального підходу до розуміння інтеграційних процесів стала концепція «Великого простору» К. Шмітта, який убачав причину розвитку держав у прагненні до їх територіального розширення, завдяки чому досягається їхня геополітична самостійність.

О. Є. Висоцька

ІНТЕРЕС НАЦІОНАЛЬНИЙ (лат. interesse – бути всередині, мати важливе значення; лат. nation (natio – народ, нація) – 1) той, що стосується нації, пов'язаний з нею або належить їй; 2) державний) – система пріоритетів зовнішньої і внутрішньої політики держави, її об'єктивно значущі й усвідомлені потреби.

В Україні термін «національні інтереси» тлумачаться в Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. № 964-IV як життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток.

Вчення про інтереси окремих держав, розроблене флорентійським мислителем Нікколо Макіавеллі на сторінках політичного трактату «Державець» («Il Principe» (італ.), написаний 1513 р., опублікований 1531 р.), розвинули Джованні Ботеро в роботі «Про державний інтерес» (Венеція, 1589) і французький юрист і філософ Жан Боден у праці «Шість книг про республіку» (1576). У подальшому герцог де Роган висунув формулу «Князі командують народами, але князями командують інтереси». Згодом філософія Просвітництва в особі Вольтера висунула нову тезу «Державний інтерес – ось суверенна мудрість королів».

Наприкінці XVII ст. Самуель фон Пуфендорф інтерпретував вчення про державні інтереси як принципи розуміння й побудови політичних дій. Взаємозв'язок політичної історії та державних інтересів проаналізував Генрі Сент-Джон Болінгброк у праці «Листи про вивчення і користь історії» (1735–1736). Однією з останніх узагальнюючих робіт про державні інтереси був довідник Руссе «Насущні інтереси і претензії володарів Європи» (1733). Категорію «І. н.» в історичному ракурсі ґрунтовно досліджував Фрідріх Мейнеке.

Історичний досвід і реальна практика доводять, що найбільше історичному розвитку сприяє політика, яка ґрунтується на І. н. Свого часу Г. Моргентау говорив, що теорія політики, внутрішньої чи зовнішньої, потребує центрального поняття. У загальній теорії політики поняття інтересу є таким, оскільки вона сфокусована на вивченні влади. Теорія ж світової політики повинна будуватися навколо поняття І. н. Цю думку поділяє і Дж. Розенау: «Як інструмент аналізу поняття І. н. використовується для описування, пояснення змісту, оцінки джерел або адекватності зовнішньої політики держави. Як аспект політичної дії І. н. є засобом обґрунтування, критики або проголошення політичних курсів. Інакше кажучи, в тому й іншому значенні І. н. покликаний найкраще забезпечити потреби суспільства».

Отже, І. н. – це мотив (причина) дій держави, спрямованих на виживання, розвиток, сукупність базових цінностей, що відіграють головну роль у виробленні стратегій і тактик держави на міжнародній арені та внутрішній політиці.

Г. Моргентау вирізняє постійні, фундаментальні інтереси (захист територій, населення і державних інтересів від зовнішньої небезпеки; розвиток зовнішньої торгівлі та зростання інвестицій; захист інтересів приватного капіталу за кордоном; взаємовідносини із союзниками і вибір зовнішньополітичного курсу) і поточні, проміжні: інтереси виживання (загроза самому існуванню держави), життєві інтереси (безпека і добробут нації можуть зазнати серйозної шкоди), периферійні або дрібні інтереси (інтереси локального характеру).

Залежно від ступеня впливу на економічну, політичну, воєнну, науково-технічну та ін. сфери функціонування держави І. н. можна класифікувати за ступенем важливості (життєво важливі, другорядні, критичні), за ступенем стійкості (стратегічні, оперативні, тактичні).

Ю. О. Куц

І. н. – усвідомлені потреби політичної еліти та громадянського суспільства зі створення зовнішніх умов для збереження соціально-політичної стабільності, суверенітету та територіальної цілісності держави. Захист І. н. полягає у збереженні суверенітету і незалежності державного й суспільного організму як системи шляхом створення механізмів нейтралізації зовнішніх впливів. Він визначається особливостями формування державного устрою і політичного режиму, культурно-історичними традиціями суспільства, специфікою розвитку політичної еліти та ін., що в сукупності впливає на характер убезпечення населення від зовнішньої загрози та внутрішніх конфліктів. У сучасному розумінні поняття «І. н.» випливає з визначення нації як політичного конструкту, тоді як етнічний елемент відіграє досить незначну роль. Таким чином, І. н. – інтегрований інтерес усього суспільства щодо збереження власної життєдіяльності.

І. н. як категорію зовнішньополітичного процесу можна виокремити з початком системного етапу розвитку

міжнародних відносин, тобто після створення у 1648 р. Вестфальської системи як сукупності національних держав. У період розвитку капіталізму І. н. фактично зводився до захисту інтересів національного фінансово-промислового капіталу. Спочатку І. н. розглядався як «державний», але останнім часом у тлумаченні західної політичної науки його визначення поширилося й на суспільну та особисту сферу. У цьому контексті І. н. знімає суперечності між інтересами держави, громадянського суспільства та окремого індивіда. За певних обставин І. н. може суперечити інтересам окремого громадянина чи певної суспільної групи.

І. н. виражається в сукупності зовнішньополітичних інтересів держави, які вирізняються за ступенем важливості. Можна виокремити фіксований (незмінний) та змінний зміст І. н. Незмінна частина включає завдання забезпечення зовнішньої безпеки держави. Змінний зміст зазнає впливу національних традицій, особистих якостей керівників держави, основних соціально-економічних та політичних тенденцій суспільного розвитку тощо.

Виокремлюють два рівні І. н.: головних зовнішньополітичних інтересів та специфічних інтересів. Перший пов'язаний із забезпеченням безпеки і цілісності соціуму як соціально-економічної, національно-історичної та культурної спільноти, із захистом економічної та політичної незалежності держави. Свої головні інтереси держава забезпечує всіма військовими, політичними, економічними та ідеологічними засобами. Другий рівень є своєрідним доповненням першого й охоплює окремі інтереси держави у міжнародних відносинах, зокрема, відносини з найважливішими партнерами, участь у міжнародних організаціях і т. ін.

Особливості формулювання та захисту І. н. визначаються місцем держави в системі міжнародних відносин, яке залежить від її силових характеристик, зокрема рівня економічного розвитку, чисельності та якісних параметрів збройних сил, величини території і чисельності населення тощо. Для наддержав І. н. полягає у збереженні гегемонії на субрегіональному та глобальному рівнях як запоруки підтримання високого статусу і впливу в міжнародній системі. При цьому держава спирається на власні ресурси і не схильна вдаватися до багатосторонніх інструментів та механізмів, якщо не контролює їх. Прикладом є політика американських адміністрацій, спрямована на підтримання домінування США у світі.

Для великих держав сфера І. н. має насамперед субрегіональний вимір і проявляється у встановленні та підтриманні військових та економічних балансів. Тому ця група держав виявляє найбільшу зацікавленість у створенні воєнно-політичних та економічних союзів під своєю егідою. Так, створена Росією сукупність воєнно-політичних та економічних об'єднань на пострадянському просторі спрямована на збереження власної сфери впливу в регіоні.

Для середніх держав захист І. н. насамперед полягає у створенні та підтриманні високоефективних інститутів багатосторонньої дипломатії як військового, так й, більшою мірою, політичного характеру. Прикладом є Канада, яка робить наголос на взаємодії в рамках міжнародних організацій як механізмі захисту національних інтересів. Малі та мікродержави зацікавлені у пошуку потужних суверенів та надійних механізмів збереження власної незалежності. Саме тому держави Бенілюксу стали після Другої світової війни ініціаторами створення воєнно-політичних інститутів західних держав (Брюссельського пакту та НАТО) як запоруки підтримання власної безпеки перед лицем зростання загрози радянської експансії на Європейському континенті.

І. н. перебуває під суттєвим впливом геополітичних чинників, зокрема географічного розташування, наявності

ресурсів, економічного та силового потенціалу сусідніх держав, належності до певного цивілізаційного простору тощо. Водночас є і зворотний зв'язок: зокрема, ключові актори міжнародної політики, що відіграють провідну роль на субрегіональному та глобальному рівні, здатні нав'язувати власні національні інтереси окремим державам та міждержавним об'єднанням, що належать до їхньої сфери впливу. Ілюстрацією є політика США та СРСР стосовно союзників у рамках НАТО та ОВД.

Проблема визначення та реалізації національного інтересу гостро постає перед Україною. Основні пріоритети національних інтересів країни відображені в Основах національної безпеки України від 19 червня 2003 р. У геополітичному сенсі І. н. України полягає в інтеграції в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір, а також розвитку рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу. Складнощі формування І. н. полягають у незавершеності процесу формування української нації, домінуванні інтересів окремих політичних та фінансових груп над загальнонаціональними та спробах видати приватні інтереси за національні, помітному впливі зовнішнього чинника тощо. Сучасні дискусії в Україні точаться навколо інструментів та механізмів забезпечення І. н., зокрема, щодо необхідності входження до тих чи інших субрегіональних інтеграційних утворень чи обрання багатовекторної політики на основі нейтралітету.

С. Г. Федуняк

ІОСІДИ ДОКТРИНА – зовнішньополітична доктрина, що лежала в основі післявоєнної зовнішньої політики Японії і пов'язана з ім'ям Сігеру Іосіда (1878–1967), прем'єр-міністра Японії в травні 1946 р. – грудні 1954 р. (з перервою в червні 1947 р. – жовтні 1948 р.)

І. д. визначила провідний напрям післявоєнної геополітики і стратегії національної безпеки Японії, що передбачає прискорений економічний розвиток, різке обмеження військових витрат і тісний союз із США. Усвідомлюючи неможливість реставрації незалежної військової сили і, можливо, не бажаючи цього на підставі попереднього досвіду, з одного боку, і оцінюючи перспективи використання засобів від економії на військових витратах, з іншою, Іосіда та інші японські політики не були схильні вважати створення незалежного оборонного потенціалу актуальним завданням у найближчій перспективі. Це була доктрина економічного (прагматичного) націоналізму, основна мета якої – розвиток японської економіки під американською ядерною парасолькою. Вона доповнювалася антирадянською політикою й ідеологією антикомунізму. С. Іосіда заявляв: «Ми теж ведемо боротьбу з комунізмом, і у нас є дуже небезпечний ворог на півночі».

У книзі «Великі держави на Тихому океані» (1997) А. Д. Богатуров звернув увагу на важливу обставину, що визначила характер І. д. і її практичну реалізацію: «Японська еліта виходила з необхідності забезпечити можливість реальної самостійності у сфері зовнішньої і оборонної політики у віддаленішій перспективі. Було прийнято вважати, що чим більшими стануть функції Японії у рамках стратегічної системи США, тим сильніше країна буде в неї інтегрована і тим важче буде Японії звільнитися від американського контролю в майбутньому. Виконання допоміжних функцій сьогодні вважалося запорукою незалежності у виконанні основних функцій у майбутньому. Приймаючи ідею партнерства зі Сполученими Штатами, основна течія поміркованих консерваторів у правлячій партії і ділових колах була проти "повноцінного" союзу зі США, який би дав Японії змогу створити потужну військову машину, але і підпорядкував би її американському контролю».

І. д. залишалася в основі проведення політики безпеки японських урядів в 1954–1972 рр. (згідно з іншим поглядом, І. д. діяла до закінчення в червні 1993 р. прем'єрства Кіїті Міядзава як останнього учня школи Іосіда). За цей час Японія домоглася колосального економічного прогресу (у 1968 р. країна посіла друге місце у капіталістичному світі за обсягом промислового виробництва) і переуклала в 1960 р. договір про безпеку із США на рівноправнішій основі. У період 60-х рр. значно зріс військовий потенціал країни, націлений на стримування СРСР і Китаю від експансії в АТР. Так, під час виконання першого (1957–1961) і другого (1962–1966) планів оборони з опорою на військово-технічну допомогу США було створено значні сухопутні сили (5 польових армій і 13 дивізій), а також основи оборонної промисловості. Виконання третього плану оборони (1967–1971) фактично дало змогу створити сучасні ВМС.

Геополітика Японії в період дії І. д. поєднувала елементи «спільного азієцентризму» у воєнно-політичній сфері й чистого «азієцентризму» в економічній сфері, передбачаючи географічне обмеження активності Японії АТР. Японський «азієцентризм» розвивався на шляху різних варіантів створення «Тихоокеанського об'єднання» за провідної економічної і політичної ролі Японії. Ця ідея була розвитком концепції «Великої східноазійської сфери співпроцвітання» 30-х рр. XX ст.: у центрі концепції були Японські о-ви, навколо яких у формі концентричних кіл утворювалися «північний і південний простори», багаті мінеральною сировиною.

Відповідно до ідей формування підконтрольного Японії «тихоокеанського співтовариства» були розроблені регіональні доктрини «Тихоокеанського об'єднання» (І. Коно, 1959), Тихоокеанської зони вільної торгівлі (1965), «Пан-Азії» (доктрина прем'єр-міністра Е. Сато, 1969). Більшість цих доктрин грунтувалася на т. зв. азійському націоналізмі й навіть антиамериканізмі (особливо доктрина «Пан-Азії» Е. Сато).

І. д. в її сучасному трактуванні означає, що Японія повинна дотримуватися поміркованої міжнародної ролі з пріоритетом торговельно-фінансових інтересів. Основним ідеологічним бастіоном прибічників цієї концепції є міністерство зовнішньої торгівлі і промисловості, керівники якого бачать основу ефективної дипломатії у фінансових результатах. У міжнародному розподілі ролей Японія повинна залишитися «безкоштовним наїзником США» при забезпеченні оборонної безпеки. При цьому визнається необхідність подальшого розвитку американоцентричної системи безпеки АТР, у рамках якої Японія лідирувала б спільно зі США. Нині це домінуюча позиція японського істеблішменту, що вважає необхідним відстоювати місце Японії у Західному світі.

Незважаючи на зміну геополітичної ситуації із закінченням «холодної війни», у 1990-ті рр. у Японії так і не з'явилося нової геополітичної доктрини. За її відсутності проголошувалися «три стовпи» зовнішньої політики: 1) японо-американські відносини як основа зовнішньої політики країни; 2) зміцнення відносин з АТР; 3) участь у вирішенні глобальних проблем. Проте до кінця XX ст. в Японії дедалі голосніше стали лунати заклики до відмови від «неприродних» самообмежень у воєнно-політичній сфері, до перетворення Японії на «нормальну країну», стратегічний статус якої відповідав би її економічному потенціалу.

М. А. Шепєлєв

ІРЕДЕНТИЗМ (від італ. irredento – неспокутуваний, незвільнений) – різновид сепаратизму, що характеризується прагненням частини розділеного народу приєднатися до іншої держави (як правило, титульної для цього народу). Термін походить від лат. Terra irredenta – «непоєднані землі». Створення незалежної держави бачиться не самоціллю, а як крок до возз'єднання з іншою країною, до якої тяжіє певна етнонаціональна спільнота. І. передбачає готовність іншої держави «прийняти» територію держави-сусіда, що прагне відокремитися.

Історично терміном «І.» позначався політичний рух в Італії наприкінці XIX – на початку XX ст., спрямований на приєднання до Італії прикордонних територій Австро-Угорщини з італійським населенням – Трієст, Трентино та ін. «Ідіть за Альпи, – говорили італійці австрійцям, – і тоді ми знову будемо друзями!» Крім австрійських володінь в Італії під поняття «Terra irredenta» підпадали також Савойя, Ніцца, Корсика та деякі інші території. Активним пропагандистом І. був італійський письменник і журналіст Енріко Коррадіні, який заснував у 1903 р. у Флоренції журнал «Реньо» («Королівство»), на сторінках якого виступав за приєднання італійських земель, що перебувають під іноземним пануванням. Він написав праці «Далека вітчизна» (1910) і «Далека війна» (1911). Серед інших прикладів І. – ірландський (у Північній Ірландії), угорський (у Північній Трансильванії, що належить Румунії), румунський (у Молдові).

М. А. Шепєлєв

ІСІДА, Ейїтіро (1903–1968) – японський етнолог, засновник японської культурної антропології. У 1924–1926 рр. навчався на економічному факультеті Кіотського університету, який був змушений покинути через ліві переконання й участь у політичній діяльності. У 1937–1939 рр. навчався на етнологічному відділенні філософського факультету Віденського університету. З 1951 р. – професор Токійського університету. В 1955 р. засновує й очолює відділення культурної антропології й географії людини на педагогічному факультеті Токійського університету. З 1960 р. – президент Японської етнологічної асоціації, у 1968 р. – президент Японського етнографічного товариства. Основна праця – «Японська культура» (Ніхон бунка рон, 1969).

І. запропонував класифікацію євразійських культур і релігій, в основі якої – світоглядні розбіжності між скотарськими і пастушими народами безлюдно-степового поясу (народи Європи й Близького Сходу) і землеробськими народами південної та східної частини материка. Релігії першої групи – іудаїзм, християнство, іслам; релігії другої групи – індуїзм, буддизм, даосизм, синтоїзм. Основні світоглядні уявлення пастуших і скотарських народів: 1) світ створений; 2) монотеїзм, віра в Божественний Абсолют; 3) у світі домінує раціональність; 4) орієнтована на небо ідеологія; 5) чоловічий принцип; 6) нетерпимість; 7) безкомпромісність, конфронтація. У світовідчутті хліборобів домінують такі уявлення і риси: 1) світ існує як даність; 2) політеїзм; 3) ірраціональність; 4) орієнтована на землю ідеологія; 5) жіночий принцип; 6) толерантність; 7) компроміс, адаптація. У праці «Японська культура», на противагу унікалістським концепціям, акцентовано увагу на ролі культурних контактів і обміну в становленні японської культури.

В. А. Макаренко

ІСЛАМ ПОЛІТИЧНИЙ – політичний рух, ідеологічною основою якого є ісламський фундаменталізм. Поняття «І. п.» уперше ввійшло в науковий і політичний обіг після перемоги ісламської революції в Ірані в 1979 р. Відтоді позиції І. п. не слабшають, про що свідчать результати парламентських виборів останніх років у країнах Сходу. Ісламські партії успішно завойовують голоси виборців і викликають найчастіше неадекватну реакцію Заходу.

І. п. значною мірою виник унаслідок внутрішньої еволюції світу ісламу, головним чином під впливом політизації дедалі зростаючого й молодіючого населення, засвоєння ним чужого й вироблення власного революційного досвіду. Цей досвід поєднався з традиціями політичної культури світу ісламу (теократизм, джихадизм, суфізм, націоналізм) і запо-

зиченими мусульманськими діаспорами в Європі й Америці «західними» формами боротьби (партії, профспілки, культурні та інші асоціації, благодійні й інші фонди, мережеві організації, ЗМІ всіх видів, ІТ-технології тощо).

І. п. спирається на традицію ісламської релігійно-політичної думки, яка має джерела, фактично, з пророцтва Мухаммада, який і заклав основи мусульманського розуміння суспільства й політики. У подальшому політичні ідеї ісламу розвивалися у працях Абу-ан-Насра Аль-Фарабі, Ібн Сіни (Авіценни), Ібн Рушда, Аль-Маварді, Ібн Халдуна. На початку XX ст. у працях Джамал ад-Діна Аль-Афгані й Мухаммада Абдо формулюються концептуальні засади І. п. Зокрема, вчення Джамал ад-Діна Аль-Афгані зводилося до трьох фундаментальних моментів: загальна реформа релігійного, суспільно-політичного й економічного життя, повернення до первісних основ ісламу; політична реформа на основі ісламської шури (консультативної ради), втіленої в парламентській формі правління; заклик до об'єднання всіх ісламських держав у рамках єдиної Ісламської ліги (панісламізм). Ці ідеї набули подальшого розвитку у працях Абу Алі Маудуді, Хасана аль-Банни, Абд аль-Кадера Ауда, Абд аль-Хаміда бен Бадіса і, особливо, найвідомішого ідеолога єгипетської асоціації «Брати-мусульмани» Сейїда Кутба. Ідеалом суспільно-політичного устрою для них була держава праведних халіфів, у якій повністю реалізовані особливості ісламу як релігії і соціальної системи.

Одним з основних постулатів ісламістів є ідея всесвітньої умми. За словами С. Кутба, «мусульманська умма – співтовариство людей, все життя яких – у його інтелектуальному, соціальному, екзистенціальному, політичному, моральному й практичному аспектах – базовано на ісламському зразку». Іншим принциповим елементом їхніх поглядів є спільність боротьби, яку «щирі мусульмани» ведуть за звільнення своїх одновірців, пригноблених «невірними» і власними «єретичними» урядами.

Історія І. п. у сучасній формі починається зі створення в 1928 р. у Єгипті асоціації «Братів-мусульман», що залишається активною політичною силою. Гаслом «Братів-мусульман» став девіз: «Аллах – наш Бог, Пророк – наш вождь, джихад – наш шлях, смерть в ім'я Аллаха – наше вище прагнення». Її організації існують у країнах Близького Сходу й Північної Африки, Туреччини, Пакистані, Афганістані, а також у мусульманських громадах Німеччини, Великобританії, Швейцарії. Різні групи «Братів-мусульман» діють незалежно одна від одної, хоча зрідка й проводять координаційні зустрічі.

На початку 50-х рр. XX ст. сформувалася ще одна міжнародна ісламістська організація – Партія ісламського визволення, метою якої є створення всесвітнього халіфату. Її національні й регіональні угруповання теж діють автономно, але дотримуються загальної ідеології. Радянська інтервенція в Афганістані спричинила інтернаціоналізацію «священної війни» і появу *«Аль-Каїди»* як наднаціональної структури. Пізніше нею був утворений Всесвітній фронт джихада, що об'єднав низку терористичних угруповань.

Значний вплив на розвиток І. п. справили ідеологи Іранської ісламської революції 1979 р. Р. М. Хомейні й Алі Шаріаті. Розуміючи іслам як революційну політичну ідеологію, як теологію звільнення, що закликає пригноблених у світі до боротьби проти тиранії, ідолопоклонства й експлуатації людини людиною, вони відзначали необхідність консолідації шиїтів і сунітів на основі єдиного релігійно-політичного проекту, побудованого на поверненні до базових і споконвічних принципів ісламської релігії.

Необхідно розрізняти поняття «ісламізм» (І. п.) і пов'язане з ним поняття «ісламський фундаменталізм». Останнє означає релігійне явище, що полягає у поверненні до «чистого ісламу» і суворому дотриманні викладених у Корані й Суні правил і норм у повсякденному житті й суспільній практиці. Ісламізм, або І. п., відображає прагнення певної частини мусульманського суспільства зберегти ідентичність в умовах глобалізації.

Ідеологи І. п. виступають за збереження «ісламських цінностей» як неодмінну умову подальшого розвитку. Стратегічну мету вони бачать у побудові базованої на «вічних і справедливих» законах Корану «ісламської держави», де візьме гору «ісламська соціальна справедливість», що спирається на закони шаріату. У створенні «ісламської держави» і розвитку суспільства на основі «ісламських цінностей» ісламістські лідери вбачають третій ісламський шлях, альтернативний як ліберальній демократії, так і соціалізму. Цей шлях універсальний. Як писав єгипетський професор Хусейн Муніс у праці «Релігія та розвиток арабської цивілізації», «іслам універсальний стосовно будь-якого часу й місця, ісламські доктрини, закони й етичні норми є потужним стимулом розвитку в будь-яку епоху».

Єдиним прикладом побудови «ісламської держави» (у шиїтському варіанті), де І. п. став державною політикою, є Ісламська Республіка Іран. Проте за час після кончини імама Хомейні (1989) керівництво Ірану відмовилося від деяких крайнощів «ісламської лінії». Було вжито заходи з лібералізації економіки, зроблено певні кроки у бік демократизації суспільно-політичного життя, зокрема надано більшу свободу іранській пресі. У політичний лексикон увійшло слово «ісламська демократія», що сучасні іранські керівники визначають як одну з головних цілей ісламської революції.

В. В. Кривошеїн

ІСПАНІДАД (ісп. Hispanidad, іспанська спільність) – багатонаціональне співтовариство народів і держав, в яких значну роль відіграє іспанська мова і сформована на її основі культура. Іспанською як рідною розмовляють більше 350 млн осіб (посідає друге місце після китайської), переважно в Іспанії і країнах Латинської Америки, де вона є державною мовою. У США 50 млн іспаномовних громадян, або понад 14 % від загальної чисельності населення. У Африці 2 млн осіб говорять по-іспанськи – у заморських територіях Іспанії (Канарські острови, Сеута, Мелилья і Пласас де Соберанья), а також в Екваторіальній Гвінеї, в якій іспанська є офіційною державною мовою. Помітні сліди іспанського впливу на культуру та іспанські запозичення в рідних мовах зберігаються на Філіппінах. Щороку 12 жовтня відзначається Всесвітній день І. (ісп. El Día de Hispanidad), приурочений до річниці висадки Христофора Колумба на американський берег, що започаткувало поширення іспанської державності, мови і культури в Новому світі. З метою зміцнення солідарності та співпраці країн, що утворюють І., створено Іберoамериканське співтовариство націй, в якому беруть участь також Португалія і Бразилія. С 1991 р. проводяться іберoамериканські саміти.

Виникнення доктрини І. було реакцією на поразку Іспанії у війні зі США 1898 р. і морально компенсувало територіальні втрати Іспанії, яких вона зазнала в XIX ст., утверджуючи месіанський характер іспанської нації. Особливе місце в цій доктрині посіли ідеї іберoамериканської спільності та іспанської раси. Було створено образ Іспанії як «Матері-батьківщини» латиноамериканських народів. У сучасному світі ідея І. дає змогу Іспанії позиціонувати себе як ключову країну через свої зв'язки з Латинською Америкою і США.

Поняття «І.» уперше впровадив в обіг Мігель де Унамуно в 1909 р., у якого воно означало наднаціональне почуття життя народів, що розмовляють іспанською і відчувають зв'язок, який не можна охарактеризувати в однозначних визначеннях.

Творцем доктрини І. був відомий іспанський католицький богослов, історик,

академік Королівської академії мови Раміро де Маесту (1874–1936), розстріляний республіканцями під час громадянської війни. Основні положення доктрини сформульовані в праці «Захист І.» (1934). Вона формувалася під впливом ідей Х. Доносо Кортеса, Х. Бальмеса, М. Менендеса-і-Пелайо, Г. Анхеля Ганівета. За твердженням де Маесту, світ іспанської спільності складений з людей білої, чорної, індіанської і малайської рас і їх різних комбінацій, тому абсурдне застосування до його аналізу етнографічних методів. Усі ці народи утворюють іспанську расу, на належність до якої не впливають ні колір шкіри, ні анатомічні особливості, ні інші біологічні показники. «Раса для нас утворюється мовою і вірою, що є дух, але ніяк не таємницями протоплазми», – підкреслює Р. де Маесту. І хоча Латинську Америку й Іспанію розділяє Атлантичний океан, проте він і об'єднує ці народи, бо головним стрижнем єдності іспанського світу є культура, що стихійно сформувалася, і передусім іспанська мова і близька їй португальська.

Національно-католицька концепція І. розглядала як основу ідентичності, релігійну єдність і сильну королівську владу, коли вона не суперечила католицьким інтересам. Католицька релігія вважалася стрижнем іспанської нації, її душею і серцем. У законі, прийнятому іспанськими кортесами 17 травня 1958 р., містяться статті, що відображають суть цієї доктрини: «Іспанська нація розглядає як справу честі шанування Закону Божого у згоді з доктриною Святої Католицької Апостольської Римської Церкви, єдиної справжньої і невід'ємної віри національної свідомості, яка надихає її законодавство».

Р. де Маесту ототожнює І. з авторитарною, католицькою традицією і вважає, що «відродження цього духу Католицької Монархії, покликаної служити Богові та ближньому», дасть Іспанії можливість відповісти на виклик часу і подолати кризовий стан європейського суспільства, породжений поширенням Просвітництва, ідей Французької революції, лібералізмом. У цьому плані Раміро де Маесту формулює девіз «лицарів Іспанідад» «Служіння, ієрархія, братерство» на противагу гаслу лібералів «Свобода, рівність, братерство».

Р. де Маесту перетворив поняття «І.» на доктринальне ядро ідеї Імперії, символу іспанського націонал-католицизму, дав провіденціалістську інтерпретацію історії Іспанії. Перемога іспанського фашизму в громадянській війні привела до надання нормативно-правового статусу концепції «І.».

Б. Гомес Моїсегю в книзі «Захід й І.» виклав теорію католицького іспанізму, в основі якої – ідея про іспанську місію у всесвітній історії. Ця місія пов'язувалася з католицизмом, який в Іспанії «дав свої найвищі прояви» і зберігся в найбільшій цілісності упродовж віків. Як стверджував Монсегю, «Іспанія має намір виконати свою місію і наново здійснити велику католицьку ідею, пропонуючи її світу зафіксованою в євангелії І.». Поняття вітчизни (Іспанії) він пояснював як поєднання «традиції і місії І.». Слова «І. – наше євангеліє (благовіст)» стали неодноразово повторюваною формулою цього франкістського теолога.

Монсегю стверджував існування «того, в що не всі віряни вірять»: трансцендентного «колективного духу» окремих народів і рас. Іспанський дух – І. – втілювався в літературі, філософії, мистецтві, військовій і політичній історії країни. Одним зі зразків іспанського духу для нього був Сенека, котрий, як відомо, зовсім не був християнином. Стоїчна мораль Сенеки трактувалась як втілення волі, «властивої іспанській расі». У філософії Сенеки вбачалося «типове для іспанського характеру» сполучення етики і реалізму, переважання ідеального інтересу над матеріальним, утілення рис індивідуалізму й універсалізму. «Елементи іспанізму» вбачалися також у деяких інших римлянах іспанського походження, наприклад імператорах Траяні й Адріані («носії універсалістських ідей»). При цьому Монсегю протиставляв І. націоналістичним ідеям, що «підпорядкували собі релігію», писав, що раса сама по собі не може розглядатись як ключ до всесвітньої історії. Він відзначав «супранаціоналізм» католицизму, що «належить усім націям». Проте саме іспанський геній володів, на його думку, найсприятливішим – для істинно католицького мислення – поєднанням національного і вселенського почуття. «Чим більше ми католики, тим більше ми іспанці», – стверджував Монсегю.

Сукупність ворожих «іспанському духу» ідей (ліберальних, антикатолицьких) визначалась як «антибатьківщина». У всьому, у тому числі в погляді на людство, Монсегю виходить з протиставлення понять «Іспанія» і «Антиіспанія». Монсегю закликав до «релігійного відродження» Заходу. Він називав його великою батьківщиною іспанців, говорив про християнський дух Заходу, негативно оцінював секуляризацію («вбивство») європейської культури. Іспанізм вирізнявся в загальному понятті «Захід» як рятівна духовна сила, і в цьому сенсі Іспанія протиставлялася «Заходу». Саме так розкривається назва його книги «Захід й І.».

Іспанська національна ідея формувалася під впливом особливого геополітичного положення Іспанії, яку часто називають «замком», відображаючи певний ізоляціонізм, властивий Іспанії впродовж усієї історії. Розташована на Піренейському п-ві, відокремлена від інших європейських країн ланцюгом гір, Іспанія виробила своє ставлення до зовнішнього світу, яке ще на початку XVII ст. відзначив іспанський філософ Франсіско де Каведо, кажучи, ніби в іспанської імперії немає союзників, а є тільки вороги.

Такі риси, як месіанізм, – уявлення про особливу роль країни і народу у світі, постійне порівняння себе з іншою частиною Європи, усвідомлення своєї культурно-політичної, економічної й історичної відособленості, зближує І. з російською національною ідеєю. Доктрина І. має спільні риси з доктриною євразійства, що виникла в той самий час. В обох випадках характеризуються окремі культурні світи (Євразія й І.). Увага російських євразійців спрямована при цьому на проблеми єднання з численними народами російської Азії; у центрі уваги Р. де Маесту та його послідовників – народи Латинської Америки, складова роз'єднаного (після відокремлення Іспанії) світу І. Охоче і часто говорить про народи Євразії й іспанські народи М. С. Трубецькой, ніби синтезуючи постулати евразійства й І., вводить поняття мовних союзів, завдяки яким декілька сімейств, генетично один з одним не споріднених, але поширених в одній географічній і культурно-історичній зоні, низкою загальних рис об'єднуються в союз мовних сімейств. Ще одним об'єднавчим моментом євразійства і І., як вважає Л. В. Пономарьова, було критичне ставлення до Європи і європеїзації. Подібно до М. С. Трубецького, Р. де Маесту бачив у наслідувальній європеїзації пригноблення національної культури і небезпеку загального занепаду. Ці ідеї він називав плющем, що обвиває дуб. Дуб у його уявленні – традиційна, католицька, монархічна Іспанія, тоді як плющ, що позбавлений самостійності, знаходить опору в існуванні дуба, утілював лібералізм, принесений із Заходу, котрий не має коренів в Іспанії.

М. А. Шепєлєв

ІСПАНСЬКА КОЛОНІАЛЬНА ІМПЕРІЯ – колоніальна імперія, створена Іспанією, насамперед під час Конкісти – завоювання Америки, що існувала у XVI–XX ст.

Утворення Іспанії належить до 1474 р., коли була укладена унія Кастилії і Арагона. Шлюб Ізабелли Кастильської і Фердінанда II Арагонського формально не об'єднав Іспанію, кожна частина зберегла самостійність. Юридично Іспанія

вперше об'єдналася саме під рукою Карла І, коли 14 березня 1516 р. він проголосив себе королем Кастилії і Арагона. Титул «король Іспанії» першим став носити лише його син Філіпп II.

Формування І. к. і. стимулювалося атмосферою Реконкісти, рухом за визволення Іберійського п-ва від володарювання маврів (арабів). Після узяття в 1492 р. Гранади, останнього оплоту мусульман, енергія об'єднаної Іспанії попрямувала за океан, а після відкриттів Колумба (1492) почалася грандіозна Конкіста – підкорення Нового світу. Після подорожей Колумба, що відкрив острови Антильського архіпелагу, узбережжя Центральної Америки і Венесуели (1492–1504) було засновано перші іспанські поселення на о. Еспаньйола (Гаїті), які стали опорними пунктами подальшого проникнення в глиб Нового світу.

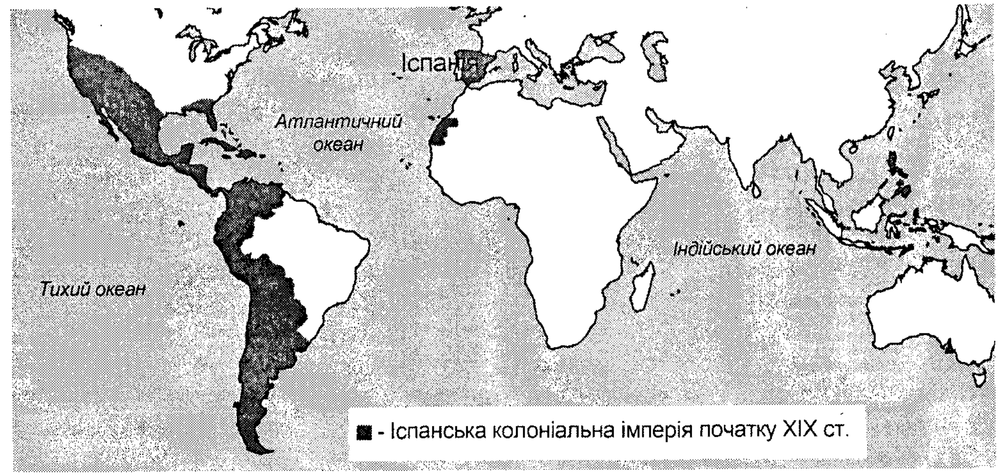
Фортеця Мелілья на північноафриканському узбережжі стає іспанською в 1497 р. У 1580 р. до Іспанії переходить захоплена португальцями Сеута. Іспанськими стають багато прибережних фортець Північної Африки (Оран, Алжір, Танжер). На початок XVI ст. Іспанії також належали Сицилія і Сардинія. У війнах за Італію були завойовані Неаполь і Мілан.

«Сенс Реконкісти, – за словами К. Шмітта, – полягав у відвоюванні простору на Іберійському п-ві для вільного шанування Образу Пречистої Божої Матері». Стверджуючи, що всі релігійні війни Європи XVI–XVII ст., включаючи Тридцятилітню війну на німецьких землях, насправді були війнами за і проти середньовічного католицького шанування ікони Діви Марії, К. Шмітт писав, що іспанські моряки і конкістадори Нового світу бачили символ своїх історичних звершень у поставленні всюди образу непорочної Діви Богородиці. За правління короля Карла І Габсбурга (1516–1556), який одночасно був обраний імператором Священної Римської імперії німецької нації під ім'ям Карла V, Іспанія стала наймогутнішою державою Європи, її стали називати «державою, над якою ніколи не заходить сонце». У рік його коронації як німецького імператора населення імперії становило 36,4 млн осіб (з австрійськими володіннями Габсбургів і Німеччиною), за загального населення планети 465 млн осіб (9,25 %). Після зречення Карла від влади в 1556 р. австрійські володіння перейшли до його брата Фердінанда, а Іспанія і більша частина І. к. і. дісталася його синові Філіппу II (1556–1598).

Використовуючи Вест-Індські о-ви як базу, іспанці просуваються звідси на материк. У 1519–1521 рр. Ернандо Кортес з невеликим загоном іспанців, використовуючи боротьбу між племенами, завойовує державу ацтеків (сучасна Мексика). У 1531–1533 рр. іспанці захопили територію держави інків (сучасні Еквадор, Болівія і Перу), а потім і територію Чилі.

І. к. і. була, за словами К. Хаусхофера, першим геополітичним «широтним царством», тобто будувалася на основі широтної експансії Схід – Захід. Найвищим органом колоніального управління стала заснована у 1511 р. у Мадриді Рада у справах Індій (оскільки Х. Колумб вважав відкриті ним землі Індією), підзвітний тільки королівському уряду. Владу на місцях здійснювали віце-королі та генерал-капітани. Віце-королівства і генерал-капітанства були поділені на провінції, якими управляли губернатори.

У 1535 р. створюється віце-королівство Алевая Іспанія, що об'єднало іспанські колонії в Північній Америці й існувало до 1821 р. До його складу входили території сучасної Мексики, південно-західних штатів США (а також Флоріди), Гватемали, Белізу, Нікарагуа, Сальвадору, Коста-Рики, Куби. Крім того, у підпорядкуванні Нової Іспанії були Філіппіни і різні острови в Тихому океані та Карибському морі. Столиця розташовувалася в Мехіко.

У Південній Америці королівською грамотою Карла І, підписаною у Барселоні 20 листопада 1542 р., після завоювання Перу конкістадорами на чолі з Франсіско Пісарро, було засновано віце-королівство Перу. У 1718 р. у результаті відокремлення від віце-королівства Перу було утворено віце-королівство Нова Гранада, що включало території сучасних Колумбії, Венесуели, Панами і Еквадору. Столицею стала Богота. У 1776 р. у результаті відокремлення від віце-королівства Перу на території сучасних Аргентини, Уругваю, Парагваю і Болівії було утворено віце-королівство Ріо-де-Ла-Плата зі столицею у Буенос-Айресі. Воно існувало до травня 1810 р.

І. к. і. досягла розквіту в XVI ст. з розширенням колоній у Південній і Центральній Америці та захопленням Португалії в 1580 р. Доходи від колонізації Нового світу спрямовувалися іспанською короною на досягнення політичних цілей, якими були відновлення панування католицької церкви в Європі і домінування Габсбургів в європейській політиці. Вже з другої половини XVI ст. розпочався економічний занепад Іспанії, зумовлений безперервними війнами, непомірними (і при цьому регресивними) податками та революцією цін.

Іспанські монархи, що отримали від Папи Римського титул «католицьких королів», бачили себе захисниками всього католицького світу. Філіпп II часто говорив: «Я краще зовсім не матиму підданих, чим матиму їх як єретиків». Політика Філіппа II у Бельгії і Нідерландах призвела до революції (1566) і утворення в 1579–1581 рр. Республіки сполучених провінцій. Спроби залучити Англію до сфери впливу Габсбургів також виявилися безуспішними. У 1588 р., обурений грабіжницькими нападами англійських моряків на іспанських торговців і допомогою королеви Єлизавети голландцям, Філіпп II спорядив знамениту Непереможну армаду, щоб висадити десант на північному узбережжі Ла-Маншу. Цей захід завершився загибеллю майже всього іспанського флоту. До великих досягнень його політики належать блискуча морська перемога над турками у битві при Лепанто (1571), яка підірвала військово-морську потужність османів, а також придбання у спадок Португалії в 1581 р. Піренейський п-в перетворився на єдине ціле, а дві найбільші колоніальні імперії об'єдналися. Філіпп II надавав активну підтримку Контрреформації і папству та захищав недоторканність католицької церкви у своїх володіннях.

Поразка Непереможної армади в 1588 р., програш у війні з Англією в 1607 р.,

остаточна втрата нідерландських провінцій у 1609 р. і Португалії в 1640 р. ознаменували етапи поступового послаблення іспанської могутності та впливу в Європі. Приплив золота із заморських колоній не сприяв розвитку місцевого сільськогосподарського і ремісничого виробництва. У свою чергу, міжнародні амбіції і зобов'язання перед домом Габсбургів украй виснажили ресурси країни. За правління Філіппа IV, якого всередині Іспанії називали «королем планети», почалася епоха занепаду.

Іспанія втручається в конфлікт Австрії з протестантами Центральної Європи, що вилився в Тридцятилітню війну. Повстання в деяких іспанських провінціях призвело до того, що в 1640 р. від корони відклалася Каталонія, а згодом відокремилася Португалія. Ціною відмови від централізації і втрати Португалії уряду вдалося утримати Іспанію від розпаду, проте з колишніми зовнішньополітичними амбіціями було покінчено. У 1648 р. Іспанія визнала незалежність Нідерландів і рівноправ'я протестантів у Німеччині. Згідно з Піренейським миром (1659) Іспанія поступилася Русільйоном, Перпіньяном і частиною Нідерландів Франції, а Дюнкірхеном і Ямайкою – Англії.

«Католицька Іспанія, що поставила на всіх завойованих землях лице Пречистої Діви, виконувала неймовірно важливу місію нейтралізації Океану (і його виклику) за допомогою Вогню, – стверджує О. Г. Дугін. – У чомусь ця планетарна операція була аналогічна історичній функції марксизму в Росії: в обох випадках виклик Моря був прийнятий з тим, щоб по можливості нейтралізувати його згубні для номосу Землі наслідки і спробувати перетворити отруту на ліки. Програш Іспанією у морській битві з англійськими піратами був багатий на страшні планетарні наслідки: на заатлантичному острові англосакси посіяли насіння тієї апокаліптичної цивілізації, якій судилося втілити Левіафана в усій його есхатологічній, фінальній потужності».

Зі смертю в листопаді 1700 р. Карла II, який не залишив спадкоємців, на іспанський престол зійшов Філіпп V Бурбон, онук французького короля Людовіка XIV, який залишився королем ціною відступлення Австрії володінь у Нідерландах й Італії. У 1778 р. за договором Португалія передала острів у Гвінейській затоці, названий Фернандо-По (нині – о. Біоко), і територію Ріо-Муні на континенті Іспанії. Фактично опанувати цю територію іспанці змогли лише в 1843–1856 рр.

У 1812–1826 рр. здобула незалежність велика частина іспанських колоній у Латинській Америці, а в 1898 р. Іспанія зазнала одну з найболісніших поразок, втративши в результаті іспано-американської війни більшість останніх колоній, зокрема Кубу, Філіппіни, архіпелаг Пуерто-Рико в Карибському морі і о-в Гуам. У 1899 р. Іспанія продала Німеччині Маріанські о-ви.

На початку XX ст. збереглися лише невеликі осколки колосальної колоніальної імперії – африканські колонії Іспанії: Північне Марокко, Ріо-де-Оро (нині Західна Сахара), Іспанська Гвінея (нині Екваторіальна Гвінея). Феський мирний договір 1912 р. поділив Марокко між Іспанією і Францією. При цьому міста Сеута і Мелілья не були віднесені до Іспанського Марокко, оскільки вважалися невід'ємною частиною власне Іспанії. Танжер перетворився на місто-державу під міжнародним управлінням Ліги Націй, хоч іспанські війська й окупували його в 1940 р. під приводом захисту міста від італійських фашистів.

Остаточно І. к. і. ліквідовано в середині XX ст. «Приречена латиноамериканська герилья, базована на суміші марксизму і католицької теології звільнення, – ось усе, що залишилося сьогодні від амбітного планетарного демаршу іспанців-конквістадорів по

зриву вселенського потопу», – стверджує О. Г. Дугін.

Проте у XX ст. робилися активні спроби реабілітації іспанського колоніального режиму. Після Другої світової війни аргентинський історик Рикардо Левене, посилаючись на королівську інструкцію 1573 р., що забороняла подальше проведення конкісти і проголошувала курс на «мирне» завоювання (пацифікацію) індіанських територій і їх заселення (колонізацію) вихідцями з Іспанії, стверджував, що конкісти нібито взагалі не було, що вона – наклепницька вигадка авторів «чорної легенди», створеної ворогами Іспанії. Насправді Іспанія була для своїх заморських володінь не злою мачухою, а люблячою «матір'ю-батьківщиною». У свою чергу, Ральф Л. Білс (США) стверджує, що в Мексиці відбувалося не завоювання ацтеків іспанцями, а повстання поневолених ацтеками племен, якому іспанці лише надали «поштовх» і забезпечили керівництво.

М. А. Шепєлєв

К

КАВКАЗЬКА КРИЗА 2008 р. – регіональний конфлікт за участю Грузії, Південної Осетії, Абхазії та Росії. Передумовами війни на Кавказі в 2008 р. стали законсервовані грузино-абхазький та грузино-осетинський конфлікти початку 90-х рр. XX ст. У результаті цих конфліктів Грузія втратила контроль на більшою частиною території колишніх Абхазької АРСР та Південноосетинської АО, що входили до складу Грузинської РСР. Їх жителі неодноразово висловлювалися на референдумах за незалежність. Так, у жовтні 1999 р. в Абхазії 97,5 % тих, хто проголосував, висловилися на підтримку Конституції, яка проголошує Абхазію суверенною демократичною державою. У Південній Осетії двічі – у січні 1992 р. і листопаді 2006 р. – абсолютна більшість (близько 99 %) проголосувала на референдумах за незалежність республіки. У процесі розвитку конфлікту Абхазія і Південна Осетія потрапили у залежність від РФ, що забезпечувала статус-кво за допомогою миротворчих сил (російських в Абхазії та змішаних грузино-російсько-осетинських у Південній Осетії) та фінансової підтримки невизнаних держав.

У період правління Е. Шеварднадзе, коли грузинська держава була слабка, питання відновлення контролю над втраченими територіями не було одним з пріоритетних, що не заважало підтримувати партизанські загони в Абхазії. Ситуація радикально змінилася після приходу до влади М. Саакашвілі. Підтримка з боку США та інших країн Заходу, вдале розв'язання конфлікту в Аджарії навесні 2004 р. та бажання перекрити канали контрабанди через території Республіки Південна Осетія (РПО) призвели до спроби вирішити грузино-осетинський конфлікт з позиції сили. Для цього у квітні 2004 р. було ліквідовано Ергнетський ринок поблизу Цхінвалі, який відігравав значну роль у контрабандній торгівлі, та встановлено митні пости в грузинських анклавах на Транскавказькій магістралі на північ від Цхінвалі та в селах на грузино-осетинському адміністративному кордоні. Можливі економічні втрати спонукали керівництво РПО до ескалації конфлікту, що літом переріс у бойові дії низької інтенсивності. Внаслідок цих бойових дій жодна зі сторін не досягла своїх цілей. Крім того, вони засвідчили недостатній рівень боєздатності як грузинських так і осетинських формувань, що спонукало керівництво Грузії та РПО розгорнути програму реформування своїх збройних структур з іноземної допомогою для подальшої збройної боротьби.

Особливістю невизнаних республік Абхазії та Південної Осетії до війни 2008 р. була відсутність повного контролю над своєю територією в рамках старих кордонів адміністративних автономій Грузинської РСР. У результаті бойових дій 90-х рр. XX ст. Грузія зберегла контроль над більшою частиною Ленінгорського (Ахалгорського) району Південної Осетії та над грузинськими селами Цхінвальського району, у тому числі над так званим Ліахвським коридором (селами на північ від Цхінвалі, розташованими на найважливішій комунікації між Росією та РПО – Транскавказькій магістралі). В Абхазії грузинська сторона утримувала Кодорську ущелину (т. зв. Верхня Абхазія). Тому для колишніх грузинських автономій було важливо ліквідувати грузинські зони контролю в межах свої кордонів, насамперед Ліахвський коридор.

Бойові дії в Південній Осетії 2004 р. привели не лише до зміцнення грузинської армії внаслідок масштабного реформування, а й спонукали керівництво Грузії до створення альтернативної проросійському президенту РПО Е. Кокойти адміністрації. До складу останньої увійшли колишні високопосадовці РПО, які втратили за нового президента свої посади: колишній міністр оборони Д. Санакоєв, колишній міністр внутрішніх справ Дж. Каркусов та ін. Адміністрація автономії була розміщена в Ліахвському коридорі в селищі Курта. Крім створення альтернативної осетинської влади почалася програма економічної реабілітації регіону, в результаті якої в грузинських анклавах були побудовані сучасні інфраструктурні об'єкти, що мали контрастувати з проблемами Цхінвалі. Для інформаційного впливу на населення РПО створено телевізійний канал «Аланія». Комплекс цих заходів, на думку грузинського керівництва, мав підірвати прихильність осетин до Е. Кокойти. На початку 2008 р. наростала напруженість у зоні конфлікту, а також у відносинах між Росією і Грузією.

Відповіддю південноосетинської сторони стала ескалація конфлікту, що почала динамічно прогресувати після замаху на голову прогрузинської адміністрації Д. Санакоєва 3 липня 2008 р. Після цієї події перестрілки між грузинами та осетинами стали регулярними. У другій половині липня, водночас зі спільними навчаннями Грузії і США «Негайна відповідь» (на яких, імовірно, відпрацьовувався напад на Південну Осетію), Росія проводила великомасштабні навчання «Кавказ-2008», в яких були задіяні підрозділи різних силових структур. 2 серпня 2008 р. почалася евакуація мирного населення з Цхінвалі та сусідніх осетинських сіл. 6 та 7 серпня сторони почали залучати важке озброєння та переходити до активніших дій. Увечері 7 серпня, напередодні відкриття Олімпійських ігор, грузинські війська почали масштабну операцію зі встановлення контролю над Південною Осетією. Нападу було піддано й місця дислокації російських миротворців. Більше 10 російських військовослужбовців було вбито, кілька десятків – поранено.

Спостерігачі ОБСЄ, які перебували на території Південної Осетії в ніч з 7 на 8 серпня, повідомляли, що бачили, як грузинська артилерія і ракетні установки стягувалися до кордону Південної Осетії о 3 год. дня 7 серпня, задовго до того, як перша російська колона увійшла на територію анклаву. Вони також засвідчили нічим не спровокований обстріл столиці Південної Осетії Цхінвалі ввечері того дня.

8 серпня президент РПО Е. Кокойти повідомив про численні жертви серед мирних жителів Південної Осетії і звинуватив президента Грузії М. Саакашвілі в геноциді осетинського народу. За його словами, «кодова назва бліцкригу – "Чисте поле" – розкриває суть планів Грузії – провести етнічну чистку, перетворити на "чисте поле" всю Південну Осетію».

У цій ситуації Росія була змушена прийти на допомогу Південній Осетії і своїм миротворцям та відбити удар. Вранці 8 серпня російська авіація розпочала бомбардування цілей на території Грузії. Як зазначив у розпал воєнної кризи міністр закордонних справ Росії С. В. Лавров, причинами введення російських військ у зону конфлікту стали агресія Грузії проти Південної Осетії і наслідки цієї агресії: гуманітарна катастрофа, вихід з регіону 30 тис. біженців, загибель російських миротворців і багатьох жителів Південної Осетії. Дії грузинської армії щодо мирних жителів російське керівництво кваліфікувало як геноцид. При цьому підкреслювалося, що більшість населення Південної Осетії – громадяни Росії і «жодна країна світу не залишилася б байдужою до вбивства своїх громадян і вигнання їх зі своїх осель».

На початок бойових дій грузинська армія налічувала 32 тис. осіб регулярного складу, у тому числі 22 тис. у сухопутних військах, більш ніж 200 танків, 200 бойових броньованих машин, 250 артилерійських систем калібру від 100 мм, близько 10 штурмовиків, 10 бойових гелікоптерів, 2 ракетні катери. У національній гвардії МО протягом 2007–2008 рр. було підготовлено близько 60 резервних батальйонів загальною чисельністю 28 тис. Крім формувань МО до операції були залучені сили МВС, насамперед його спецпідрозділи.

Кілька факторів значно зменшували бойову міць грузинської армії. Її вище політичне та військове керівництво часто не відповідало посаді за професійним рівнем, що підсилювалося постійної ротацією кадрів на ключових для обороноздатності країни посадах; резервні формування продемонстрували цілковиту небоєздатність унаслідок хаосу під час мобілізації, нестачі офіцерів та низького рівню довоєнної підготовки, що тривала лише 18 днів; 2 тис. вояків елітної 1-ї піхотної бригади під час бойових дій перебували в Іраку; 5-та піхотна бригада перебувала у стадії формування; нові зразки озброєння були недостатньо освоєні грузинськими військовими; загроза з боку Абхазії, узбережжя Чорного моря та Вірменії, де розташовувалися російські бази не давала змоги використати всі сили. Загалом проти РПО Грузія виділила від 6 тис. (на 8 серпня) до 15 тис. (на 10 серпня) за підтримки 120–130 танків та 150–160 артилерійських систем.

Осетинські сили налічували близько 3–4 тис. бійців МО, МВС, КДБ з десятком застарілих танків та кількома десятками легких броньованих машин та артилерійських систем. РФ мала в Південній Осетії 1100 представників силових структур у штабі, батальйоні МО Росії та батальйоні «Аланія» МВС Північної Осетії.

У цілому довоєнне співвідношення сил було не на користь осетинської сторони навіть з урахуванням негативних для Грузії факторів. Тому ключовим фактором війни стали темпи нарощування російських сил на південь від Кавказького хребту. Вони становили 9 серпня 4–5 тис. військових, 11 серпня – 14,5 тис., а наприкінці війни (13 серпня) досягли 15 тис., 150 танків, 1200 легких броньованих машин, 210 артилерійських систем. Для вдалого розгортання своїх сил росіянам потрібно були зберегти Рокський тунель та утримати свою частину Транскавказької магістралі і Зарської (Дзарської) дороги, що їм і вдалося.

Якщо 8 серпня характеризувалося боротьбою за Цхінвалі і змінним успіхом між грузинськими та осетинськими формуваннями за підтримки останніх російської авіацією, то 9 серпня російські підрозділи почали брати активнішу участь, а 10 серпня грузинські формування залишили позиції навколо Цхінвалі. Подальший відступ грузинських сил до своєї столиці призвів до втрати великої частини озброєння (переважно на покинутих військових базах). У фазі переслідування російські війська встановили контроль над усіма грузинськими територіями в межах кордонів РПО, а також над кількома районами Грузії.

На Абхазькому напрямі абхазькі війська встановили контроль над Кодорською ущелиною, а росіяни захопили військові бази в Сенакі та Поті. Цьому сприяла майже повна відсутність грузинських сил у Західній Грузії, які були задіяні в Південній Осетії.

«Операція з примушення Грузії до миру» завершилася 12 серпня. За словами Д. А. Медведева, «безпека наших миротворчих сил і цивільного населення відновлена. Агресор покараний і зазнав значних втрат». Остаточне завершення бойових дій позначило підписання 16 серпня Президентом Росії Д. А. Медведєвим плану мирного врегулювання грузино-осетинського конфлікту. До цього документ підписали керівники невизнаних держав Південна Осетія і Абхазія, а також президент Грузії М. Саакашвілі. За даними Генеральної прокуратури республіки, усього під час конфлікту Південна Осетія втратила 1694 людини загиблими, близько 1500 – пораненими. Втрати Грузії становили 356 осіб загиблими. За даними Міністерства оборони Росії, загинули 64 російських військовослужбовці, 3 – пропали безвісти і 283 – отримали поранення.

Припиненню бойових дій сприяла дипломатична активність президента Франції Н. Саркозі, який умовив сторони конфлікту підписати мирні угоди. Однією з них було відведення російських сил на довоєнні позиції, що передбачало не лише виведення їх з території Грузії за межами кордонів Абхазії та РПО, а й з Кодорської ущелини та Ленінгорського району. Цей пункт Росія порушила – її війська були виведені лише з території за межами кордонів колишніх грузинських автономій, де були розміщені спостерігачі від ЄС. В грузинських анклавах РПО осетини провели етнічну чистку за аналогією з подібними діями абхазів у 90-ті рр. Грузинське населення було вигнано, а помешкання зруйновано.

26 серпня Росія, зважаючи на вільне волевиявлення осетинського і абхазького народів, керуючись положеннями статуту ООН, декларацією 1970 р. про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин між державами, Гельсінським заключним актом ОБСЄ 1975 р., іншими основоположними міжнародними документами, визнала Абхазію та Південну Осетію незалежними державами, та згодом підписала з ними угоди про захист та розмістила свої військові бази. Протягом 2008–2009 рр. незалежність Абхазії та Південної Осетії визнали також Нікарагуа, Венесуела, Науру. Втім західні держави різко негативно поставились до визнання державної незалежності цих самопроголошених республік. Грузія у відповідь на рішення Росії про визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії заявила про припинення відносин з Росією.

Закінчення бойових дій у серпні 2008 р. не привело до розв'язання конфлікту, а перевело його на якісно інший рівень – з внутрішньогрузинського на міждержавний. Військові втрати Грузії були достатньо помірні, що дало їй змогу готуватися до реваншу. До цього спонукає також наявність значної чисельності біженців з Абхазії та Південної Осетії, повернення яких відкидає керівництво цих державних утворень.

В. О. Целуйко

КАЛІНІНГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРОБЛЕМА – проблема життєзабезпечення одного з суб'єктів РФ – Калінінградської обл., і ширше – збереження над нею геополітичного контролю, пов'язаного з її перетворенням на ексклав після визнання незалежності Литви, припинення існування СРСР і вступу Польщі та Прибалтійських держав у НАТО та ЄС.

Калінінградська обл. – це найбільш західний регіон РФ, від якої його відокремлюють 600 км і три державні кордони. Вона була утворена в 1946 р. після того, як за рішенням Берлінської (Потсдамської) конференції 1945 р. третина території колишньої Східної Пруссії з м. Кенігсбергом увійшли до складу СРСР. Нині вона входить до Північно-Західного федерального округу РФ. Територія області становить 15 тис. кв. км, на яких проживає трохи менше 950 тис. осіб (з них 77 % – городяни; за етнічним складом близько 90 % населення – росіяни, 10 % – білоруси, поляки, вихідці з країн Балтії, менше 1 %, або 5 тис. осіб – німці та німецькомовні громадяни). Заселення Калінінградської обл. належить до наймасштабніших міграційних процесів повоєнної історії СРСР. Із серпня 1946 р. організовано масове прибуття в область переселенців з 27 областей Росії, 8 областей Білорусії, 4 автономних республік. Незважаючи на відносно невеликі за російськими мірками розміри і чисельність

населення, Калінінградська обл. – стратегічно важливий регіон Росії.

У XX ст. Калінінградська обл. тричі мала особливий статус: у 1919–1939 рр. регіон був анклавом Німеччини, після Другої світової війни став однією із закритих військових зон колишнього СРСР, а внаслідок міжнародного визнання суверенітету Литви перетворився з серпня 1991 р. на російський ексклав. Після розпаду СРСР Калінінградська обл. виявилася відокремленою від території Росії і стала об'єктом підвищеного інтересу сусідніх держав, особливо Німеччини, Литви та Польщі.

Офіційні кола Німеччини займають виважену позицію щодо Калінінградської обл., підкреслюючи, що вона є територією Росії. Водночас Німеччина намагається проводити політику, спрямовану на зниження військової присутності Росії в Калінінградській обл. Однак окремі представники німецької громадськості й навіть депутати Бундестагу виступають за реалізацію планів переселення російських німців у Калінінградську обл., створення німецької автономної зони, запровадження двомовності, рівноправного існування двох валют, вільного пересування, однакових прав росіян і німців, права на отримання подвійного громадянства. У багатьох періодичних виданнях та на географічних картах Калінінград і Калінінградська обл. називаються колишніми німецькими назвами, а територія Східної Пруссії нерідко виокремлюється неіснуючими кордонами. Проте, за оцінками експертів, Німеччина не буде в майбутньому офіційно претендувати на Калінінградську обл., оскільки це стосується інтересів цілої групи держав, які за підсумками Другої світової війни набули або втратили ті чи інші території.

У Литві поширилось уявлення, що Калінінградська обл. – колишня територія пруссів і литовців, і вона є продовженням Литовської держави. Деякі націоналістичні політики ставлять під сумнів правомірність її належність до Росії. Так, В. Ландсбергіс, оцінюючи в 1994 р. становище Калінінграда, вважав, що де-факто край належить Росії, але де-юре відданий їй у тимчасове управління. У 90-ті роки було зареєстровано понад 15 різних організацій і союзів, які виступають у тій чи іншій формі за приєднання Калінінградської обл. до Литви.

У процесі підготовки до розширення ЄС і НАТО і декількох «хвиль» розширення цих організацій (Польща була прийнята в НАТО навесні 1999 р., Литва – восени 2002 р., а 1 червня 2004 р. Польща, Литва та ще вісім країн Центральної та Східної Європи приєдналися до ЄС) виникла т. зв. проблеми життєзабезпечення Калінінградської обл. Якщо раніше питання, пов'язані з забезпеченням цього російського регіону вирішувалися на основі двосторонніх угод з окремими країнами, то тепер Росії довелося мати справу з потужним єдиним економічним, політичним і воєнно-політичним масивом об'єднаної Європи. Домовленості з ЄС, Польщею та Литвою у 2002–2003 рр. дали змогу зняти низку головних російських «стурбованостей». Так, було досягнуто компромісну угоду про спрощений візовий режим для росіян при їх поїздках потягом через литовську територію в Калінінградську обл. і назад.

Європейська сторона бачить в анклаві потенційне джерело нестабільності у зв'язку зі значним відставанням області від країн, що межують з нею, у сферах економічного і соціального розвитку та з супутніми проблемами злочинності, здоров'я та екології. Федеральний центр Росії стурбований «латентним сепаратизмом» і можливим розмиванням політичної лояльності свого ексклавного суб'єкта. Обидві сторони розглядають Калінінград у термінах взаємодії і співробітництва в різних сферах економіки і соціального життя. При цьому Калінінград включається в проекти регіонобудівництва на Балтиці й у Північній Європі, що заперечують спроби Брюсселя підтримувати досить централізовану й ієрархізовану версію «фортеці Європа».

Після Великої Вітчизняної війни Калінінградська обл. стала однією з найбільш мілітаризованих територій СРСР. У Калінінграді перебуває штаб Балтійського флоту, після 1991 р. місто Балтійськ (кол. Піллау) залишилося найбільшою базою цього флоту. Сучасна Росія зацікавлена в тому, щоб не тільки зберегти, а й підсилити військову присутність у Калінінградській обл. На її території створено Калінінградський особливий район (КОР), до складу якого увійшли: частина сил Балтійського флоту, війська 11-ї окремої загальновійськової армії та зонального з'єднання ППО. КОР безпосередньо підпорядковується міністру оборони і Генеральному штабу.

У 90-ті рр. стратегічною лінією поведінки РФ щодо Калінінградської обл. негласно була визнана «концепція Шахрая», яка передбачає пріоритет військово-стратегічних і геополітичних факторів над економічними, необхідність обмеження німецької присутності в Калінінградській обл., у тому числі економічної, і недоцільність реалізації концепції регіональної ВЕЗ. Стратегія розвитку регіону спрямована на досягнення двох взаємопов'язаних цілей – забезпечити ефективну конкурентоспроможність Калінінградської обл. в Балтійському регіоні і досягти рівня життя і якості середовища, сумірної зі стандартами європейського оточення. З 2006 р. Калінінградська обл. увійшла до 12 пілотних регіонів Росії, де діє Державна програма зі сприяння добровільному переселенню в РФ співвітчизників, що проживають за кордоном.

М. А. Шепєлєв

КАПЛАН, Мортон (Morton A. Kaplan; нар. 1921) – американський політолог, професор політичних наук університету Чикаго. Навчався в Університеті Темпл і Стенфордському університеті, отримав вчений ступінь доктора філософії в Колумбійському університеті в 1951 р. Працював у Центрі міжнародних досліджень у Принстонському університеті. Автор численних публікацій у галузі міжнародних відносин і міжнародної політики. Розробляв методологію системного аналізу міжнародних відносин. Основні положення своєї теорії виклав у працях «Система та процес у міжнародній політиці» (1957) та «Макрополітика» (1969).

Міжнародні відносини, згідно з К., – єдина ультрастабільна система, що має своє «Я», незалежне від часу. У різні історичні періоди ця система проходить через низку послідовних станів, опис яких означає фактично опис змінних величин систем (до них належить чисельність, тип, поведінка держав, їх військовий та економічний потенціали, інформаційні процеси). На цій основі визначаються основні правила системи, правила переходу, класифікаційні змінні акторів, їх потенціали та інформаційні змінні. Основні правила системи – правила, що описують загальні взаємовідносини між акторами або задають їм певні системні ролеві функції. Правила переходу системи – закони зміни динамічної системи, що пов'язують теперішній стан системи з минулим. Класифікаційні змінні визначаються внутрішніми структурними характеристиками акторів, що впливають на їх поведінку на міжнародній арені: чи є це, наприклад, національна держава, союз, міжнародна організація.

Міжнародна система – найбільш загальна система, у її рамках діють національні (суверенні держави), транснаціональні (регіональні міжнародні організації, наприклад НАТО) та універсальні (всесвітні організації, наприклад, ООН) міжнародні актори як елементи міжнародної системи. Їх внутрішні системи – параметри для міжнародної системи, їх «виходи» – змінні для міжнародної системи.

К. визначає шість макромоделей міжнародних систем, які можуть розглядатись як ідеальні типи, оскільки лише дві з них є історично реальними – система

балансу сил та вільна біполярна система. Крім них, виокремлюють жорстку біполярну, універсальну, ієрархічну системи та систему з індивідуальним правом вето. Різновидами цих моделей є дуже *вільна біполярна система*, *система ослабленої напруженості*, *неусталена система блоків*, *система неповного розповсюдження ядерної зброї*.

Основні ознаки системи балансу сил, що існувала у Європі у XVIII–XIX ст.: наявність єдиних учасників – національних держав; цільова орієнтація основних акторів на досягнення оптимальної безпеки; відсутність ядерної зброї; дія в системі щонайменше п'яти основних акторів; потреба для кожного актора в союзниках та прагнення підтримувати існування потенційних партнерів по коаліції.

Як основні правила поведінки в цій системі К. визначає такі: дій так, щоб збільшити свій бойовий потенціал, але вступай у переговори кожного разу, щоб уникнути війни; вступай у війну, якщо без цього буде втрачена можливість збільшити свій бойовий потенціал; припиняй бойові дії, якщо виникла загроза ліквідації основного актора, протидій кожному акторові або коаліції, що прагнуть здобути панівне становище в системі; справляй стримувальний вплив на акторів, що керуються наднаціональними організаційними принципами; дозволяй переможеним або тим, що стримуються, з-поміж основних акторів, приєднатися знову до системи як прийнятні рольові партнери або допомагай підвищити свій статус якому-небудь з неосновних акторів.

У цій ситуації коаліції утворюються на основі конкретних інтересів і мають нетривалий характер. Воюючі сторони намагаються зберегти основні правила системи та ставлять обмежені цілі. Одержують підтримку такі норми міжнародного права, як невтручання у внутрішні справи іншої держави.

Вільна біполярна система, що відповідає міжнародній ситуації періоду «холодної війни», має, згідно з К., такі основні ознаки: містить два блоки, що їх очолюють лідируючі актори; відбувається *диференціація ролей* – окрім блоків та членів блоків, система включає держави, що не підкорились їм та міжнародні організації; наявність ядерної зброї. Для цієї системи характерні правила поведінки акторів, які вирізняє К.: блоки прагнуть змінити співвідношення бойових потенціалів на свою користь; блоки готові піти на певний ризик, щоб ліквідувати ворожий блок; блоки готові скоріше вступити у ядерний конфлікт, ніж дати супернику можливість посісти панівне становище; блоки схильні підпорядковувати цілі універсального актору (ООН) цілям власного блоку, але намагаються підпорядкувати цілі ворожого блоку цілям універсального актора; актори, що не *приєдналися*, схильні надавати спільну підтримку універсальному акторові, особливо якщо справа торкається ворожих цілей одного з блоків; актори, що не приєдналися, схильні діяти на користь зменшення небезпеки збройної сутички між блоками.

У цій системі коаліції базуються на постійних незмінних інтересах, включають ідеологічні компоненти та мають тривалий характер. Страх перед ядерною війною пом'якшувально діє на збройні конфлікти. Універсальний актор схильний підтримувати посередницьку та конфліктознижувальну діяльність. На думку К., втрачають силу стимулюючі моменти щодо правил *невтручання у внутрішні справи* інших держав.

Щодо неіснуючих, абстрактних моделей міжнародних систем, які розглядаються К., то жорстка біполярна система як модифікація вільної біполярної системи характеризується або відсутністю, або нівелюванням ролі універсальних акторів та акторів, що не приєдналися, неусталеністю (якщо блоки не будуть організовані ієрархічно), браком

інтеграційних та посередницьких функцій, високою мірою дисфункціональної напруженості.

Універсальна міжнародна система характеризується К. як інтегрована та високосолідарна система, особливістю якої є «політична підсистема» на зразок конфедерації. Зіткнення інтересів у ній розв'язувалося б на основі певних політичних правил системи. Передбачається також наявність певного органу, співробітники якого обстоюватимуть насамперед інтереси міжнародної системи, а потім уже її територіальних підсистем. Усталеність цієї системи залежить від співвідношення її збройного потенціалу зі збройними потенціалами її акторів, а також від доступності для неї різних ресурсів та засобів.

Ієрархічна система відрізняється панівним становищем одного з блоків, усередині неї існують функціональні підрозділи («політична система»), міцніші ніж географічні. Високоінтегрований характер цієї системи сприяє її високій усталеності.

Система з індивідуальнім правом вето визначається наявністю в багатьох країн ядерної зброї за умов, однак, що перший ядерний удар не повністю знищує сили ворогу. Хоча він суттєво зашкодив би боєздатності ворога, виправдовуючи планування війни з таким початком, але держава, що вчинює напад, опинилася б під загрозою нападу з боку третьої держави, що стримувало б рішення завдати перший удар. У цих умовах немає потреби в особливих коаліціях, але якби вони виникли, то мали б неідеологічний характер.

Війни переважно були б неядерними, обмеженими географічно та за засобами озброєння. Ядерна зброя могла б використовуватися із суворо обмеженими цілями. Роль універсального актора суттєво зменшується та зосереджується у сфері посередництва. Зовнішня політика великих ядерних держав мала б ізоляціоністський характер, прагнення до гегемонії було б суттєво ослаблене у зв'язку з неможливістю її встановлення, зменшується також втручання у внутрішні справи держав через ефективність ядерних систем та відносно незначну роль коаліції.

Серед різновидів вільної біполярної системи та системи з індивідуальним правом вето особливо близькою до ситуації 60–70-х рр. XX ст. К. вважає дуже вільну біполярну систему. У ній зростаюча ядерна рівновага призводить до того, що побоювання центральної війни зменшується та міжнародні кризи класичного воєнного типу пом'якшуються. Водночас це перешкоджає партизанським діям та «мікровійнам».

У цій системі певною мірою ослабли б існуючі блоки, відбувалося б часткове розповсюдження ядерної зброї, діяльність універсального актора відповідала б прагненням більшості акторів, що не приєдналися. За отримання їх підтримки всередині цієї організації змагалися би блоки, та в цьому змаганні блок, що виступатиме за збереження статус-кво, зазнаватиме здебільшого поразки. Але правило невтручання порушуватиметься ще частіше, ніж у вільній біполярній системі.

Щодо системи ослабленої напруженості, то вона є певним варіантом теорії конвергенції, передбачаючи «лібералізацію» в СРСР та «демократизацію» у США, ослаблення напруженості та укладення угоди про обмеження озброєнь, збільшення значення універсального актора. Війни матимуть локальний характер, ставитимуть суворо обмежені цілі та відбуватимуться між малими неядерними державами. Не виключається й обмежене співробітництво наддержав для запобігання загрозі ядерній ескалації.

У неусталеній системі блоків напруженість зростає, у галузі обмеження озброєнь досягнуто лише мінімальної угоди, поширені конфлікти в «третьому світі», ядерні системи стають більш дешевими та легкодоступними. Міцність коаліції залежить від військового потенціалу та військової політики. Політика

наддержав відображатиме корінну суперечність між ними, більшість сутичок між ними мала би прямий характер. Система неповного розповсюдження ядерної зброї є варіантом цієї системи.

Корисність моделей К. визначається тією мірою, якою вони дають змогу порівнювати конкретні міжнародні ситуації та поведінку в них міжнародних акторів з цими моделями.

М. А. Шепєлєв

КАПЛАН, Роберт Девід (Robert D. Kaplan; нар. 23 червня 1952, Нью-Йорк) – сучасний американський геополітик, старший дослідник Центру за нову американську безпеку. У 2009 р. включений до Ради з оборонної політики Міністерства оборони США. Закінчив Університет Коннектикуту. Працював кореспондентом у Східній Європі і на Близькому Сході, зокрема, в Іраку під час ірано-іракської війни (1984).

Автор багатьох книг, складених із публікацій в «The Atlantic Monthly», «The Washington Post», «The New York Times», «The New Republic», «The National Interest», «Foreign Affairs» і «The Wall Street Journal» та інших виданнях: «Балканські привиди», «Наступаюча анархія» (книга про некеровану обстановку й «етнічні чистки» в Західній Африці після «холодної війни»). «Межі Землі» (географічна одіссея по «поясу нестабільності», починаючи з Близького Сходу, через Кавказ и закінчуючи Середньою і Південно-Східною Азією), «Здатися чи померти голодною смертю: мандрівки в Ефіопію, Судан, Сомалі і Еритрею», «Солдати Господа: воїни ісламу в Афганістані і Пакистані», «На схід від Тартарії: мандрівки по Балканах, Близькому Сходу і Кавказу», «Мандрівки в дике майбутнє американської імперії», «Військова політика: чому лідерству необхідна язичницька етика».

У своїх працях К. підкреслює наступність свого підходу від геополітичного методу А. Мехена і Х. Маккіндера і наполягає на ролі морських комунікацій та свободи мореплавства для процвітання розвинутих країн Заходу. К. доводить, що новою конфліктною геополітичною віссю світу стане не Тихий і не Атлантичний океани, а Індійський океан, *який нині* перетворюється на осередок проблем і суперечностей сучасного світу. Уздовж його берегів або неподалік від них розташована найбільша кількість нестабільних (Пакистан, Ірак, М'янма, Сомалі, Афганістан та ін.) або проблемних (Іран) країн. Тут визрівають конфлікти майбутнього – у рамках «ісламської дуги», що підперезує все узбережжя Південної та Південно-Східної Азії та Східної Африки. Тут безпосередньо стикаються в боротьбі за ресурси і політичний вплив інтереси нових регіональних держав, які швидко зростають, що претендують на світовий статус, – Китаю та Індії. Іншими словами, Індійський океан – «не просто географічне поняття, а ідея», яка поєднує центральне місце ісламу з глобальною енергетичною політикою, піднесення нових великих держав зі становленням поліцентричного світового порядку. Роль США в цьому найважливішому регіоні повинна полягати в забезпеченні за допомогою множинних гнучких союзів свободи мореплавства і свободи ринкових сил, що само по собі сприятиме вирішенню щонайменше двох стратегічних завдань – стабілізації та контролю за ситуацією на Великому Близькому Сході й м'якому обмеженню китайської експансії в регіоні.

К. вважає, що XXI ст. визначатиметься протистоянням США й Китаю в Тихоокеанському регіоні, причому Китай виявиться сильнішим суперником, аніж колись була Росія. За його словами, Китай поєднує ознаки держави і сухопутної, і морської. Його берегова лінія простягнулася на 9 тис. миль, рясніє зручними природними гаванями і пролягає в зоні помірного клімату. Китай також поєднує елементи гранично модернізованої економіки західного зразка з успадкованою від Стародавнього Сходу

«гідравлічною цивілізацією», і чиє економічне зростання сприяє зростанню геополітичних амбіцій. Статтю «Географія китайської моці» (2010) він починає цитатою з Х. Маккіндера про те, що Китай здатний перетворитися на «жовту небезпеку» для світової свободи, тому що, на відміну від великих континентальних держав минулого (насамперед Росії), він з'єднує з ресурсами величезного континенту протяжний океанський кордон – козир, якого Росія була позбавлена. Зона китайського впливу, що формується в Євразії і Африці, постійно зростає, причому не в тому поверховому, суто кількісному сенсі, який надавали цьому поняттю у XIX ст., а в більш глибокому, що відповідає епохи глобалізації. Ставлячи просту мету – надійно задовольнити свої економічні потреби, Китай зрушує політичну рівновагу в бік Східної півкулі, і це не може не торкатися інтересів США. Користуючись зручним положенням на карті світу, Китай поширює свій вплив скрізь і всюди – від Центральної Азії до Південно-Китайського моря, від російського Далекого Сходу до Індійського океану. Ця країна перетворюється на потужну континентальну державу.

К. також звертає увагу на стрімку модернізацію ВМФ КНР, що, на його думку, свідчить про серйозність китайських намірів щодо зміцнення своїх позицій у Світовому океані. Так, у самому центрі Південно-Китайського моря, на південному краї о-ва Хайнань, китайці будують потужну морську базу з підземними доками, що дають змогу розмістити до 20 атомних і дизельних підводних човнів, і запасається протикорабельними ракетними установками. Вони ніби реалізують на практиці доктрину Монро, стверджуючи своє панування над прилеглими міжнародними водами. К. вважає, що найближчими роками сам факт зміцнення економічної і військової потужності Китаю підсилить напруженість в американо-китайських відносинах. Центральна Азія, Індійський океан, Південно-Східна Азія, західна частина Тихого океану ризикують опинитися під політичним, економічним і військовим контролем, що виникає, Великого Китаю. Однак США робитимуть усе, щоб перешкодити Китаю стати гегемоном більшої частини Східної півкулі. «І не виключено, – додає К., – що це стане найбільш приголомшливою драмою нашої епохи». У світлі такої перспективи «Південно-Китайське море найближчими десятиліттями може стати "Середземним морем Азії" і справжнім осередком політичної географії».

Як зазначає К., на морі Китай стикається з набагато більш ворожим оточенням, ніж на суші. Проблемною зоною для китайського флоту є т. зв. перша острівна гряда: Корейський п-в, Курильські о-ви, Японія (включаючи о-ви Рюкю), Тайвань, Філіппіни, Індонезія та Австралія. Будь-яка ланка в цьому ланцюгу, за винятком Австралії, в майбутньому може стати гарячою точкою. Китай вже тепер залучений до суперечок про належність різних ділянок дна Східно-Китайського і Південно-Китайського морів, багатих енергоносіями: з Японією предметом дискусії є о-ви Дяоюйтай/Сенкаку, з Філіппінами і В'єтнамом – о-ви Спратлі.

Усвідомлюючи неповну захищеність на морі, Пекін використовує, щодо Світового океану суто територіальний підхід. Самі по собі поняття «перша острівна гряда» і «друга острівна гряда» (остання включає о. Гуам, що належить США, і Північні Маріанські о-ви) мають на увазі, що в очах китайців ці архіпелаги становлять відроги материкового Китаю. Дивлячись на прилеглі до їхньої країни моря крізь призму мислення, у термінах «гри з нульовою сумою», китайські адмірали, за словами К., виступають як спадкоємці агресивної філософії А. Т. Мехена. Особливі побоювання у К. викликає прагнення Китаю відновити контроль над Тайванем. За його словами, «якщо

Тайвань повернеться в лоно материкового Китаю, китайський флот не лише раптово опиниться в стратегічно вигідному положенні щодо першої острівної гряди, а й матиме змогу вільно, у безпрецедентних масштабах, проектувати свою силу за межі цієї гряди». Він переконаний, що тільки злиття Тайваню з материковим Китаєм ознаменувало б виникнення у Східній Азії справді багатополярної військової ситуації. К. закликає Вашингтон і Тайбей прагнути не до того, щоб завдати Пекіну поразку в можливій війні в Тайванській протоці, а до того, щоб той чітко усвідомив: така війна обійдеться для нього неприпустимо дорого.

У цьому наростаючому протистоянні США необхідний союзник в особі Росії. К. стверджує, що географічний фактор цілком здатний призвести до розбрату між нею та Китаєм, «оскільки їх нинішній союз має суто тактичний характер». Він навіть згадує про попередження Маккіндера, що Китай коли-небудь завоює Росію і в кінцевому підсумку правитиме світом разом з США. К. звертає увагу на те, що «в 1970-х рр. адміністрація президента Ніксона опинилася у виграші в результаті сутички Пекіна з Москвою і поклала початок новим відносинам з Китаєм. У майбутньому, коли Китай стане по-справжньому великою державою, Сполучені Штати, очевидно, могли б укласти стратегічний союз із Росією, щоб урівноважити вплив серединного царства».

Також К. звертає увагу на індійський фактор у стримуванні Китаю. Географічне положення в Китаї та Індії, на його думку, прирікає їх на суперництво: країни-сусіди з гігантським населенням, багатими і найдавнішими культурами давно претендують на одні й ті самі території (наприклад, індійський штат Аруначал-Прадеш), а проблема Тибету тільки ускладнює ситуацію. К. зазначає, що «якби Тибет відокремився, від Китаю залишилося б лише куце охвістя; до того ж Індія в цьому випадку різко посилилася б на субконтиненті за рахунок приєднання північної зони».

Є. М. Суліма

КАРАБАСЬКА ПРОБЛЕМА – проблема самовизначення народу Нагірного Карабаху, що утворив у культурно-історичній області межиріччя Кури і Араксу першу з самопроголошених держав на пострадянському просторі.

Територія Нагірного Карабаху (вірменське самоназва – Арцах) охоплює гірські й передгірські райони Малих Кавказьких гір у межиріччі Кури і Араксу. Рівнинна частина межиріччя є Рівнинним, або Нижнім (на відміну від Нагірного – Верхнього) Карабахом. На фізичних картах ще недавно вказувалися Карабаські гори. Нагірний і рівнинний Карабах історично утворювали провінцію Арцах у складі Великої Вірменії. У відомостях Страбона (I ст. до н. е.) Арцах виступає під іменем «Орхістене» і вказується серед вірменських провінцій. Греко-римські (Клавдій Птолемей) і вірменські (Бюзанд) автори прямо вказують на те, що р. Кура була кордоном між Вірменією та Кавказькою Албанією. Утік й Арцах, розташовані на правобережжі Кури, становили частину Вірменії. З часів арабського панування до відновлення вірменської державності на чолі з Багратидою (885) Арцах входив до адміністративної одиниці «Вірменія», а під час Багратидського царства належав до нього. Починаючи з X ст., в історичних працях і джерелах Арцах виступає під назвою «Хачен», за назвою фортеці, що була центром князівства. Хаченське князівство, як і раніше, залишалося однією з областей Вірменії. Візантійський імператор Константин Багрянородний свої листи адресував «князю Хачену – до Вірменії».

Найменування «Карабах» уперше згадується з XIV ст. Воно географічно відповідало території князівства Хачен. Найменування «Карабах» використовувалося для позначення турецькими,

перськими та іншими завойовниками провінцій, які наприкінці XX ст. становили Нагірно-Карабаську автономну область і Лачинський, Кельбаджарський, Дашкесанський, Джебраїльскій, Шаумянівський райони Азербайджанської РСР.

У широкому історичному плані карабаський конфлікт є сучасним раундом багатовікового вірмено-турецького протистояння, що почалося з часів вторгнення з Центральної Азії до Вірменії і в Малу Азію кочових турків-сельджуків. У XVII – першій половині XVIII ст. Карабах став ареною безперервних воєн Ірану і Туреччини. Але меліквства (князівства) Нагірного Карабаху тривалий час зберігали відносну самостійність.

Початок конфлікту сягає 1918 р., коли в процесі розпаду Російської імперії лідери кавказьких татар – мусаватистів, залучені до експансіоністських планів Туреччини, проголосили Азербайджанську Республіку, всупереч протестам Ірану, присвоївши назву його північно-західної провінції і висунувши величезні територіальні вимоги – від Баку до Батумі. Головним їхнім опонентом на сході Закавказзя стало вірменське населення – основна опора двох політико-адміністративних суб'єктів, що виникли у процесі розпаду Російської імперії – Нагірного Карабаху і Бакинської комуни. Саме між тюрками (кавказькими татарами) і вірменами краю в 1918 р. виник конфлікт навколо державного устрою всього Східного Закавказзя (Азербайджану). Прийшовши до влади, мусаватисти, взявши на озброєння ідеологію і практику націоналізму младотурецько-пантюркістського толку, висунули претензії на Нагірний Карабах (НК), Зангезур і Нахічевань, намагаючись забезпечити цим також прямий зв'язок між Туреччиною і щойно проголошеним Азербайджаном. До 1921 р. Азербайджану не вдалося захопити зазначені території, і лише за російсько-турецьким договором у Москві від 16 березня 1921 р. Туреччині вдалося відокремити від Вірменії Нахічевань і передати в управління Азербайджану, хоча Нахічевань навіть не межувала з ним.

У НК у 1918–1920 рр. існувало самовряднe державне утворення – цитадель вірменства Східного Закавказзя. Влітку 1918 р. Перший з'їзд повноважних представників населення НК сформував легітимні влади самоврядування, оголосивши НК невід'ємною частиною Республіки Вірменія. І навіть за допомогою турецьких військ мусаватистам не вдалося встановити контроль над ним. Після встановлення радянської влади в Східному Закавказзі Радянська Росія слідом за Лігою Націй визнала НК спірним між АзСРР і ще нерадянською Вірменією (Угода між Вірменією і Радянською Росією від 10 серпня 1920 р.). Коли 29 листопада 1920 р. в Єревані була встановлена радянська влада, АзСРР визнала НК, Зангезур і Нахічевань невід'ємними частинами Радянської Вірменії (Декларація АзРевкома від 1 грудня 1920 р.). На основі відмови Радянського Азербайджану від зазіхань на «спірні території» і міжурядової угоди з Азербайджаном Вірменія в червні 1921 р. оголосила НК своєю невід'ємною частиною. Таким чином, відбувся акт цесії, який став останнім у міжнародно-правовому сенсі законним актом щодо НК за часів комуністичного режиму в Закавказзі.

К. п. виникла в результаті довільного і, з юридичного погляду, суб'єктивістського рішення Кавбюро ЦК РКП (б) від 5 липня 1921 р. Показово, що ще 3 червня 1921 р. було ухвалено рішення Кавбюро про включення НК до складу Вірменії, 4 липня рішення підтверджено, проте 5 липня 1921 р. рішення було знову переглянуто і прийнято постанову про передачу НК Азербайджану, з наданням широкої автономії з адміністративним центром у м. Шуші. У політичній мотивації вона визнавала вірменський народ Азербайджану стороною конфлікту навколо національно-державного устрою АзСРР («Виходячи з необхід-

ності національного миру між мусульманами та вірменами...»), а також визнавала його право володіти в НК національною автономією «з широкими правами». Постанова оформила передачу АзСРР усього НК (підконтрольні НКР території – лише частина відданого АзСРР Нагірного Карабаху). СРСР, що утворився після укладення та прийняття цих договорів та угод, визнав ці акти як правову основу національно-державного устрою АзСРР. Але лише після дворічного затягування під ультимативним тиском Кавбюро Президія АзЦВК мусила 4 липня 1923 р. прийняти рішення про утворення Нагірно-Карабаської автономної області. Однак, усупереч постанові Кавбюро, область була створена лише на частині НК (Декрет запровадив нове поняття – «вірменська частина Нагірного Карабаху»). За межами області залишилися західні, центральні та північні райони НК, у тому числі Кельбаджар, Лачін, Кубатлу, Джебраил, Шаумян, Ханлар, Дашкесан.

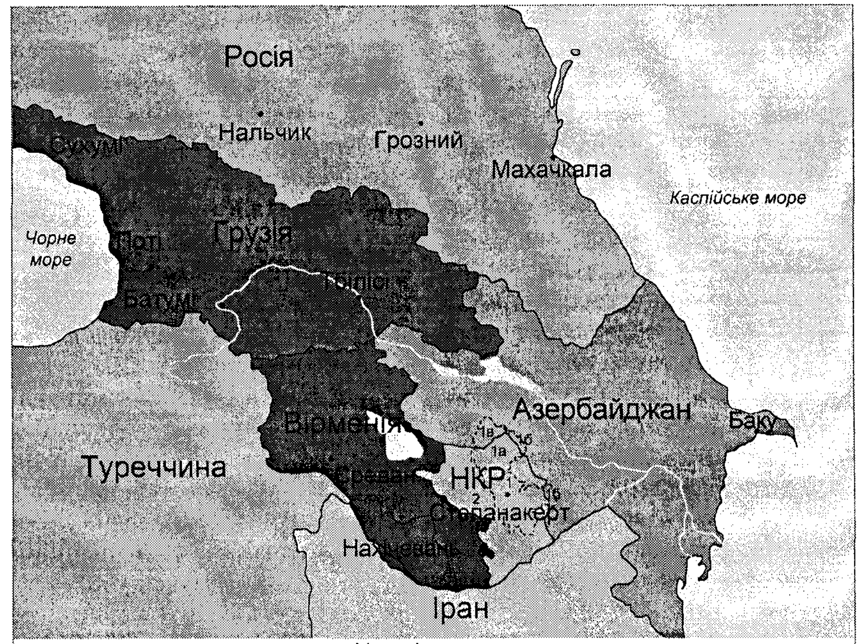
Постанова обласної Ради народних депутатів НКАО від 20 лютого 1988 р., в якому було сформульовано політичне прохання, адресоване Верховним Радам ВірмРСР, АзРСР і СРСР розглянути і позитивно «вирішити питання про передачу НКАО зі складу АзРСР у склад ВірмРСР», поклало початок внутрішнього для СРСР державно-правового конфлікту між автономною областю і союзною республікою. Верховна Рада Вірменської РСР 1 грудня 1989 р. ухвалила рішення про входження НКАО до складу Вірменської РСР.

Союзний центр, побоюючись прецеденту розв'язання етнотериторіальних питань знизу, зайняв сторону Азербайджану. Разом з тим з прийняттям закону СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР» від 3 квітня 1990 р. автономні утворення у складі союзних республік, у тому числі НКАО, отримали право самостійно вирішувати питання про свій державно-правовий статус у разі виходу союзної республіки зі складу СРСР.

У 1991 р. під час розпаду СРСР у Закавказзі проголосили незалежність чотири держави – Республіка Вірменія, Грузія, Азербайджанська Республіка (АзР) і Нагірно-Карабаська Республіка (НКР). НКР утворилася у вересні – грудні 1991 р. у процесі розпаду СРСР до міжнародного визнання Азербайджанської Республіки. Проголошення НКР відбулося 2 вересня 1991 р. на спільній сесії Нагірно-Карабаської обласної та Шаумянівської районної Рад народних депутатів АзРСР. У відповідь 26 листопада Верховна Рада Азербайджану ухвалила закон про скасування Нагірно-Карабаської автономії. На референдум про статус Нагірного Карабаху, що відбувся 10 грудня 1991 р., було винесено питання: «Чи згодні ви, щоб проголошена Нагірно-Карабаська Республіка була незалежною державою, яка самостійно визначає форми співпраці з іншими державами і громадами?». 99,89 % учасників референдуму висловилися за незалежність. 6 січня 1992 р. парламент НКР першого скликання – Верховна Рада НКР – прийняв Декларацію «Про державну незалежність Нагірно-Карабаської Республіки».

Однак проголошена і міжнародно визнана в межах АзРСР Азербайджанська Республіка відмовилася від статусу правонаступника АзРСР, щоб позбавити НКАО права скористатися радянським законом, що дозволяє їй вийти з АзРСР при виході останньої з СРСР і звести нанівець визнаний, у контексті радянських державно-правових реалій, статус вірменського народу АзРСР як другої державної нації цієї радянської республіки. З відмовою Баку від правонаступництва АзРСР втратило актуальність і питання про рішення Кавбюро РКП (б) від 5 липня 1921 р.

У 1991–1994 рр. між НКР та Азербайджаном розгорнувся воєнний конфлікт, під час якого азербайджанці витіснили вірмен з території колишнього Шаумя-

Умовні позначки:
1 - Нагірно-Карабаська Республіка (НКР)
1а - територія, контрольована військами НКР
1б - територія, контрольована військами Азербайджану
1в - Шаумянівський район
2 - територія Азербайджану, контрольована військами НКР

нівського району АзРСР і частини НК, а підтримана Вірменією НКР встановила контроль над кількома районами Азербайджану, прилеглими до НК, які перевищують розміри колишньої автономної області, і витіснила звідти азербайджанське населення.

Ескалація збройних дій у НК значною мірою сприяла посиленню націоналістичних настроїв усередині турецького суспільства. Туреччина прагнула сприяти забезпеченню незалежності Азербайджану як протурецької держави і його контролю над НК, ослабити позиції Росії в регіоні, взяти участь у видобутку азербайджанської нафти та її транспортуванні, а також підвищити свій авторитет в Азербайджані і прокласти дорогу в Центральну Азію. Вже в 1992 р. стало зрозуміло, що роль і авторитет Туреччини залежать від кінцевого результату карабаського протистояння. Намагаючись компенсувати обмежені можливості військового втручання в карабаську війну, Туреччина спрямовувала зусилля на лобіювання проазербайджанської позиції навколо К. п. у міжнародних організаціях. Під час саміту НБСЄ в Празі завдяки турецькій активності Карабах був визнаний частиною Азербайджану, а після воєнних успіхів вірменських сил під час контрнаступів у 1993 р. Анкара домагалася ухвалення в Раді Безпеки ООН резолюції із засудженням Вірменії.

У травні 1994 р. конфліктуючі сторони досягли режиму припинення вогню і дотепер під егідою Мінської групи ОБСЄ і за спільного головування Росії, Франції і США ведуться поки ще безуспішні мирні переговори.

Нині НКР перебуває в міжнародній ізоляції, всі її зв'язки зі світом здійснюються через Вірменію, Азербайджан і Туреччину. З 1993 р. Туреччина блокує Вірменію і НКР. У відповідь Вірменія блокує Нахічевань. Керівництво Азербайджану не тільки відкидає ідею співпраці з Вірменією до вирішення К. п.,

а й відмовляється від прямих контактів з керівництвом НКР. Все це призвело до того, що для карабаського населення єдине справді актуальне питання – зовсім не відносини з Азербайджаном або міжнародним співтовариством, а конкретизація відносин з Вірменією: чи є НКР незалежною державою (офіційна позиція) або «десятою губернією» Вірменії? На думку політолога Д. Лінча, у випадку НК незалежність насправді є ширмою, яка ледве приховує той факт, що він є регіоном Вірменії, – «незалежність» Карабаху лише дає змогу молодій вірменській державі уникнути міжнародного клейма агресора, незважаючи на те, що вірменські війська брали участь у війні в 1991–1994 рр. і продовжують займати лінію фронту між Карабахом і Азербайджаном.

Сьогодні НКР, не визнана ніким, крім Вірменії, Абхазії, Південної Осетії та Придністровської Молдавської Республіки, фактично є формально незалежною державою, що перебуває в близьких, по суті конфедеративних, відносинах з Республікою Вірменія. На просторі НКР і на контрольованих нею територіях у повоєнний час склався моноетнічний склад населення (цього немає ні в Абхазії, ні в Південній Осетії, ні, тим більше, в ПМР), що об'єктивно полегшує консолідацію «невизнаного» суспільства. В активі НКР також підтримка всесвітньої вірменської діаспори, яка лобіює інтереси вірмен на міжнародній арені.

Перший план територіального розв'язання К. п. запропонував американський політолог Пол Гоббл ще в 1992 р. Згідно з ним, Вірменія і Азербайджан зможуть досягти миру, лише обмінявшись спірними територіями. Азербайджан передає Вірменії територію колишньої НКАО, але без Шаумянівського району, і район Лачина, що з'єднує Нагірний Карабах з Вірменією. Вірменія передає Азербайджану свій найпівденніший Мегринський район, за що отримує можливість використовувати турецькі порти та комунікації для транзиту. Віддавши цю територію, Вірменія втратить вихід до р. Аракс і кордон з Іраном. Азербайджан, навпаки, отримає зв'язок основної території країни з анклавною Нахічеванською автономною республікою. Від такого обміну виграли б Азербайджан, який відновлює компактність своїй території і «відпускає» НК, що і так не належить йому, Туреччина, яка б отримала коридор у тюркомовні регіони колишнього СРСР, і США, що посилили б тиск на Іран. У програші була б Вірменія, опинившись у кільці щільної блокади недружніх країн, Іран, який допустив би до своїх кордонів американців, і Росія, позбавлена можливості проводити самостійну зовнішню політику на Кавказі. План Гоббла із захопленням зустріли в Туреччині та Азербайджані, однак після заняття Армією оборони НКР Лачинського коридору і кількох прикордонних районів Азербайджану він втратив актуальність.

Сьогодні склалася крихка рівновага, базована на безлічі внутрішніх і зовнішньополітичних, військових, демографічних та інших чинників. Різка зміна хоча б одного з них може призвести до обвалу всієї системи. Створено низку гарантій, що роблять відновлення воєнних дій якщо й можливим, то принаймні досить важким кроком, проте рівень гарантій ще недостатній для того, щоб режим припинення вогню став би необоротним. К. п. може перебувати в «підвішеному» стані протягом декількох десятиліть, як уже понад 50 років не врегульовано конфлікт-«двійник» у Кашмірі.

Стосовно Карабаху найбільш гострими і важко вирішуваними питаннями сьогодні є ті, яких не було на початковому етапі, – проблема біженців, територій, розташування і відведення військ, відновлення економічної та соціальної інфраструктури, деблокування комунікацій і т. ін. Жодна з них не може бути безпосередньо пов'язана з рішенням сесії облради НКАО про вихід з Азербайджану й возз'єднання з Вірменією. К. п. вийшла за межі вірмено-азербайджанських відносин.

М. А. Шепєлєв

КАРЛ V ГАБСБУРГ (ісп. Carlos I (V), лат. Carolus V, нім. Karl V.; 24 лютого 1500, Гент, Фландрія – 21 вересня 1558, Юсте, Естремадура) – король Німеччини (римський король) з 28 червня 1519 по 1520 р., імператор Священної Римської імперії німецької нації з 1520 р. (коронований 24 лютого 1530 р. у Болоньї Папою Римським Климентом VII), король Іспанії (Кастилії і Арагона) з 23 січня 1516 (під ім'ям Карла І). К. – остання людина, коли-небудь формально проголошена римським імператором, а також остання людина, що відсвяткувала у Римі тріумф.

Завдяки схрещенню династичних ліній К. отримав у спадок величезні території в Західній, Південній і Центральній Європі, які до того ніколи не об'єднувалися (Нідерланди, Іспанія, Балеарські о-ви, Сардинія, Сицилія, Неаполь, території Священної Римської імперії німецької нації). 14 березня 1516 р. він проголосив себе королем Кастилії і Арагону, об'єднавши Іспанію в єдину державу.

Мав титул: «Обраний імператор християнського світу і римський, повсякчас Август, а також католицький король Німеччини, Іспанії та всіх королівств, що належать до наших Кастильської і Арагонської корон, а також Балеарських о-вів, Канарських о-вів і Індій, Антиподів Нового світу, суші в Морі-Океані, Проток Антарктичного полюса і багатьох інших о-вів як крайнього Сходу, так і Заходу, та ін.; ерцгерцог Австрії, герцог Бургундії, Брабанту, Лімбургу, Люксембургу, Гельдерн та ін.; граф Фландрії, Артуа і Бургундії, пфальцграф Геннегау, Голландії, Зеландії, Намюра, Руссільйона, Сердану, Цютфена, маркграф Ористанії і Готціанії, господар Каталонії і багатьох інших королівств в Європі, а також в Азії та Африці пан та ін.».

Зосередження величезних територій у руках К. побоювалася Франція. Протистояння з нею вилилося в боротьбу за вплив в Італії. У 1525 р. у битві при Павії К. розбив французьку армію і навіть узяв у полон французького короля Франциска І. Він примусив полоненого короля підписати Мадридський договір (14 січня 1526 р.), за яким визнавалися домагання К. на Італію, а також його права феодального сюзерена на Артуа і Фландрію. У заручниках залишалися два сини Франциска. Однак, як тільки королю вдалося отримати свободу, він оголосив договір недійсним і 22 травня 1526 р. заснував проти К. Коньяцьку лігу, до якої увійшли Флоренція, Мілан, Венеція, Папа Римський і Англія. Після перемог К. імператорська армія розграбувала Рим у травні 1527 р. У 1528 р. К. уклав мир з королем Англії Генріхом VIII, а в 1529 р. – з папою Климентом VII. Умови Камбрійського мирного договору 1529 р. повторювали умови Мадридського миру. Артуа, Фландрія і Турне закріплювалися за Іспанією, утверджувалася гегемонія К. в Італії (хоча він відмовився від зазіхань на Бургундію).

Зовнішня політика К. підпорядковувалася «імперській ідеї» об'єднання християнської Європи під егідою імператора і прапором католицизму проти спільного ворога – Османської імперії. Протягом правління К. воював з Османською імперією в образі захисника християнства (за що його прозвали «Божим прапороносцем»). У 1529 р. Відень витримав тяжку облогу турками. Під час австро-турецької війни 1532–1533 рр. Габсбурги стримали просування турок і приєднали до своїх володінь Західну Угорщину. За правління К. також відбуваються головні події Конкісти – завоювання Мексики Е. Кортесом та імперії інків загоном Ф. Пісарро.

К. очолив рух Контрреформації. Він особисто головував на Вормському рейхстазі 1521 р., засудив учення Лютера. Коли протистояння католиків і лютеран

у Німеччині вилилося в Шмалькальденську війну 1546–1548 рр., К. взяв участь у боротьбі, здобув важливу перемогу над протестантами при Мюльберзі в 1547 р. і продиктував умови миру. Проте в новій війні, що почалася в 1552 р., католики зазнали поразки.

Аугсбурзький мир 25 вересня 1555 р. визнав лютеранство офіційною релігією і встановив право імперських класів на вибір віросповідання. Умови договору мали статус імперського закону і забезпечили відновлення стабільності в Німеччині протягом другої половини XVI ст. Водночас Аугсбурзький мир не визнав свободи віросповідання підданих імперії, що призвело до виникнення принципу «cujus regio, ejus religio» (лат. – чия влада, того і віра) і створило ґрунт для відновлення конфесійного протистояння.

Після укладення Аугсбурзького релігійного миру, розчарувавшись в ідеї будівництва всеєвропейської імперії, К. відмовився 25 жовтня 1555 р. від Нідерландів на користь сина Філіппа. 16 січня 1556 р. він, також на користь Філіппа, склав із себе іспанську корону, в тому числі віддав володіння Іспанії в Італії і Новому світі. У серпні 1556 р. К. передав братові Фердінанду Німеччину і повернувся до Іспанії, де пішов у спеціально побудований в Естремадурі монастир Святого Юста. Хоча К. відмовився від імператорської влади, курфюрсти лише в лютому 1558 р. прийняли його зречення й обрали імператором Фердінанда.

М. А. Шепєлєв

КАРОЛІНГСЬКА ІМПЕРІЯ (лат. Carolus Magnus) – найбільша ранньофеодальна держава в Західній Європі, створена Піпіном Коротким і його сином Карлом Великим.

У 751 р. син знаменитого майордома і полководця Карла Мартелла, майордом Піпін Короткий (правив у 741–768) усунув від влади останнього короля з династії Меровінгів Хільдеріка III і отримав від Папи Римського королівський титул у подяку за допомогу проти лангобардів – завойовників Італії. Його син Карл (747–814) успадкував велику ранньофеодальну державу з певною оформленою верствою служилих людей, що становили основу війська. Ця держава підтримувала тісні зв'язки з папством.

Держава Карла Великого займала більшу частину Західної Європи. Карл Великий майже все життя провів у війнах, які ставили за мету розширення християнського світу. За часів його царювання франки здійснили 53 походи, з них 27 очолював сам Карл. Насамперед він розгромив Лангобардське королівство в Італії і підпорядкував його державі франків. Майже без зусиль Карл приєднав велике Баварське герцогство. Здійснив Карл похід і далеко на Схід – на землі нинішньої Угорщини. У союзі зі слов'янськими племенами франки розгромили Аварський каганат, який непокоїв грабіжницькими набігами всю Східну Європу. Найтривалішою була війна з саксами 772–804 рр., у результаті якої Саксонія була насильно християнізована і включена до складу Франкської держави. Походи в Іспанію проти арабів у 778–810 рр. привели до створення у Франкській державі Іспанської марки на північному сході Піренейського п-ва. У 773 і 774 рр. на запрошення папи Адріана I Карл здійснив походи в Італію, розбив лангобардів, коронувався італійською короною і підтвердив права пап на Папську (Церковну) область.

Створивши величезну державу, Карл Великий подбав про відродження духовної культури за прикладом Римської імперії (його епоху називають «Каролінгським відродженням»), установив дипломатичні відносини з іншими государями. При його дворі було організовано вчене співтовариство з представників різних народів. Постійної столиці у Карла Великого не було. Найчастіше Карл зупинявся у головній резиденції в Аахені. Щороку скликалися т. зв. травневі поля, з'їзди вищої світської та церковної знаті, на яких Карл представляв укази і капітулярії, що стосувалися всіх сторін життя, у тому числі церковного.

Підсумком воєнної діяльності Карла стало припинення переселень народів і племен, що турбували Європу, і об'єднання німецьких народів (за винятком скандинавів і англосаксів) в одній державі. Каролінгська держава стала сильною державою на Заході Європи. Арабський халіф Гарун-аль-Рашид установив відносини з Карлом, двічі посилав до нього посольства і подарував Карлу одну з найважливіших християнських святинь – ключі від Гробу Господнього в Єрусалимі.

На Різдво 800 р. у римській церкві Св. Петра Папа Лев III увінчав його імператорською короною. Присутній у церкві народ виголосив: «Карлу, благочестивому Августу, вінчаному Богом, великому і миролюбному імператору, многая літа і перемога!». При цьому ні сам Карл, ні ті, хто його коронували, не мали на увазі відновлення тільки Західної Римської імперії. Імператорський догмат єдності імперії базувався на догматі єдності Бога, оскільки імператор як його тимчасовий намісник виконував божественні повноваження на землі. Тому йшлося лише про те, що Рим повертав собі від Константинополя право імператорського обрання.

Формальною підставою для такого домагання стало те, що в 797 р. у Константинополі стався переворот: імператор Константин VI був повалений своєю матір'ю Іриною, що оголосила себе правителькою імперії. Ні Папа, ні Карл не визнавали законною узурпацію Іриною імператорської влади, а тому розглядали візантійський престол як вакантний. Собор римського духовенства 25 грудня 800 р. проголосив: «Оскільки нині в країні греків немає носія імператорського титулу, а імперія захоплена місцевою жінкою, послідовникам апостолів і всім святим отцям, які беруть участь у соборі, як і всьому іншому християнському народові, видається, що титул імператора повинен отримати король франків Карл, який тримає в руках Рим, де колись мали звичай жити цезарі».

У західних літописах (анналах), сучасних 800 р., і наступних століть, які велися за роками візантійських государів, безпосередньо за ім'ям Константина VI вказано ім'я Карла. Але Візантія не визнала нового імператора на Заході, в очах візантійського уряду це було лише збуренням деяких західних провінцій проти законного государя. Карл розумів усю важливість визнання його нового титулу з боку Візантійської імперії. Він направив Ірині пропозицією про шлюб, і вона з прихильністю поставилася до цього, проте незабаром сама була повалена і відправлена на заслання (802), тому цей план ніколи не був здійснений. Лише у 812 р., після багаторічних переговорів, Карл Великий і Михайло I врегулювали відносини. Титул імператора римлян залишився за василевсом, а Карл був названий як імператор-август. Однак законність визнання цього титулу оскаржувалася візантійцями у XII і XIII ст.

В офіційних документах Франкського королівства для позначення двох імперій стали вживати терміни: «Східна імперія» і «Західна імперія». Таким чином, імперія Карла Великого уособлювала собою західний, римсько-католицький світ. Англійський візантист Б'юрі назвав третій том своєї історії Візантії, що охоплює події з 802 р., тобто року повалення Ірини, до початку Македонської династії, «Історією Східної Римської імперії», тоді як перші два томи мають заголовок «Історія пізнішої Римської імперії».

Походи Карла до Італії і його коронація в Римі остаточно розірвали політичний зв'язок Італії з Візантією та Риму з Константинополем. Італія стала частиною Західної Європи, а папа – главою всієї Церкви К. і., а також Британії і християн Іспанії, які так чи інакше тяжіли до неї. Поява двох конкуруючих імперій підірвала концепцію єдності християнського світу. Саме коронацію 800 р.

можна вважати прелюдією розриву, що оформився в 1054 р.

К. і. була «плавильним казаном», в якому відбувалися процеси утворення нових європейських народностей, що привели пізніше до створення національних держав. Заснування величезної держави започаткувало процес феодалізації, а вже одне це було запорукою майбутнього розпаду. Вже за часів сина Карла Великого Людовіка Благочестивого беруть гору відцентрові тенденції, а у 843 р. три онуки засновника імперії уклали Верденський договір. Кожен з братів отримав практично незалежну частину імперії: Лотар – Італію і т. зв. Серединне королівство – смугу землі від Середземного до Північного морів, включаючи Прованс, Бургундію, лівобережжя Середнього і весь басейн Нижнього Рейну та північні Нідерланди; Людовік – майже всю Німеччину від Рейну до Ельби (Східна Франція, або Східнофранкське королівство); Карл – усю Галлію з Аквітанією та Іспанською маркою (землі, завойовані Карлом Великим у арабів; Західна Франція, або Західнофранкське королівство).

При цьому старший з братів Лотар I мав титул імператора, але реально його влада не поширювалася далі Лотарингії, що була під його владою. Поділ був здійснений суто механічно і дуже невдало. Особливо це стосується частини Лотара, що містила країни багаті, родючі й населені, але різномовні, з економічними і політичними зв'язками неоднакового рівня. Ця частина була легкою приманкою для сусідів, і її дуже важко було захищати. Лотар I поділив свої володіння між синами, і ту частину «Серединного королівства», яку отримав його син Лотар II (від нього вона отримала назву Лотарингія), поділили між собою за Мерсенським договором 870 р. Людовік Німецький і Карл Лисий.

Після смерті Карл Великий став героєм епічних сказань, поряд з Александром Македонським і королем Артуром. На зразок К. і. орієнтувалися німецькі королі Саксонської династії, що створювали Священну Римську імперію (згодом до її назви додали слова німецької нації), про англійську імперію мріяв (і воював) Генріх II Плантагенет, створювали свою світову державу Габсбурги. У слов'ян його ім'я стало прозивним (краль, король – не що інше, як Карл). У сучасній Європі Карл Великий вважається одним з предтеч європейської інтеграції. З 1950 р. в Аахені, столиці імперії Карла, проводиться щорічне присудження премії імені Карла Великого за внесок у єднання Європи.

«Ідея Імперії, – писав Ф. Тютчев, – завжди була душею Заходу», але відразу уточнював: «але Імперія на Заході ніколи не була нічим іншим як викраденням влади, її узурпацією». Це ніби жалюгідна підробка істинної Імперії. І тому імперія на Заході нездійсненна, всі спроби її влаштувати «зриваються в невдачу».

М. А. Шепєлєв

КАРСАВІН, Лев Платонович (1 (13) грудня 1882, Санкт-Петербург – 12 липня 1952, табір Абезь, Комі АРСР) – російський релігійний філософ, соціальний мислитель, історик, представник школи евразійства. Народився у родині відомого танцюриста, його мати була племінницею О. С. Хомякова. У 1906 р. закінчив Санкт-Петербурзький університет (історичний факультет), був залишений для підготовки до професорського звання. У 1910–1911 рр. працював в Італії та Франції. У 1912 р. видав фундаментальну працю «Нариси релігійного життя в Італії XII–XIII ст.». Викладав історичні дисципліни в Санкт-Петербурзькому університеті, на Вищих жіночих курсах та в інших закладах.

Після 1917 р. К. не приховував несприйняття більшовизму, постійно підкреслював свої християнські переконання, був професором петроградського Богословського інституту. В цей час написав праці «Культура середніх віків», «Saligia» (1919), «Вступ до історії» (1920), «Про свободу», «Про добро і зло», «Схід, Захід і російська ідея» (1922). У 1922 р. був обраний ректором Петроградського університету, займав цю посаду декілька місяців. 16 серпня 1922 р. був заарештований та 15 листопада був висланий з країни на німецькому пароплаві «Пруссія». У 1922–1926 рр. жив у Берліні, був професором Російського наукового інституту, брав активну участь у житті еміграції, зокрема в діяльності Релігійно-філософської академії під керівництвом М. Бердяєва. Написав праці «Філософія історії», «Джордано Бруно» (1923), «Про начала» (1925).

Філософська концепція К. розвиває традиції російської філософії Всеєдності, закладені В. С. Соловйовим. Зазнав істотного впливу філософії Миколи Кузанського. Найближчим до нього мислителем був С. Л. Франк. Центральною категорією філософії К. є Всеєдність Абсолюту, що означає тотожність Творця, його задуму і тварного світу, який є лише «Інше» Бога. Історія людства, яке є вершиною тварного світу, мислима лише у всеєдності з Богом. Все тварне буття К. розглядає як Теофілію, тобто явлення Бога у тварі, причому таке, що поза твар'ю і без неї Бог не являється, не є видимим та не може бути пізнаним, а твар поза Богом і без Бога абсолютно не існує.

З 1925 р. К. зближується з євразійським рухом, до якого раніше ставився критично. Після переїзду в Париж став основним теоретиком лівого крила евразійства. Його брошура «Церква, особа і держава» (1927) розглядалась як частина теоретичної платформи євразійства. У газеті «Євразія» з листопада 1928 р. по травень 1929 р. надрукував 21 статтю із захистом євразійської платформи.

У статті «Основи політики» (1927) К. сформулював концепцію культури «симфонічної особистості», що стала одним з наріжних каменів євразійської доктрини. На противагу європейській традиції розуміння особистості як вихідного, базисного принципу, самодостатнього соціального атому, визначив базисним поняттям соціальної теорії «симфонічну особистість» як живу органічну єдність розмаїття, коли єдність і множина одна без одної не існують. Індивід стає особистістю в співвіднесеності з цілим (родиною, станом, класом, народом, людством).

«Будь-який індивідуум є вільним і своєрідним вираженням "первинної", тобто найближчої до нього, соборної особистості або соціальної групи». Кожне з цих утворень є симфонічною соборною особистістю, і в цьому сенсі є певна ієрархія особистостей з погляду міри їх соборності. Саме тому К. зауважує, що «будь-яка соціальна група може бути справжньою особистістю лише в тому разі, якщо не лише виражається в індивідуумах, а й сама втілює в собі вищу соборну особистість».

Взаємозв'язок між особистостями різного ступеня соборності здійснюється у культурі, котра виступає як об'єктивація симфонічної особистості. За словами К., «культурі як цілому та як органічній єдності належить примат над окремими її проявами або моментами, звідки випливає повага до традиції в самому акті творчості та виправдання цього акту в самій охороні традиції. Зокрема, культура має примат і над зовнішнім вираженням її єдності або зовнішньою її організацією». Під останньою К. розуміє державу. Хоча держава щодо культури є вторинною, будучи лише формою її буття, саме державній (політичній) сфері він відводить пріоритетне значення, бо «через неї та в ній здійснюється і виражається єдність» всіх сфер культури. Державність К. визначає як «єдність великої соборної особистості (багатонаціонального культуро-суб'єкта або народу, нації). Державне все остільки, оскільки належить до єдності та водночас входить у ціле». Водночас, підпорядкувавши державу культурі, К. наголошує на неможливості досконалих форм державності, бо не можна навіть помислити досконалої емпіричної культури. Він вважає можливим і потрібним прагнути в розвитку культури до все нового і кращого її розкриття, але зауважує, що не треба ставити метою розвитку якусь абсолютно досконалу форму культури, оскільки це неможливо.

Досконалості процес становлення культури досягає в Церкві, тому православну церкву К. розглядає як «російську культуру, що стає церквою». Сутність Православ'я визначається через поняття «соборність», «всесвітність», тобто в єднанні всіх та покровительстві Церкви всьому світові, єднанні всіх у вірі та любові.

У середині 1929 р. К. перервав своє співробітництво з євразійцями, хоча зберігав з ними ідейну близькість. Переїхав у Литву, де став професором Каунаського університету та очолив кафедру загальної історії. Тут він написав «Історію європейської культури» (у 5 т.). Читав численні курси литовською мовою та нею ж писав більшість своїх праць у цей час. Навколо нього сформувався гурток мислителів, близьких до російської релігійно-філософської традиції. У 1940 р. разом з університетом переїхав у Вільнюс, де й провів роки війни. У післявоєнні роки підданий репресіям. Намагався відновити контакти з російськими вченими, однак знайти роботу в Росії йому не вдалось. У 1946 р. був звільнений з університету. У 1944–1949 рр. був директором Вільнюського художнього музею та викладав у Художньому інституті. Вирізнявся дуже сміливою поведінкою, відмовлявся брати участь у виборах, допускав публічні антисталінські висловлювання. 9 липня 1949 р. був заарештований, після чого засуджений на 10 років суворого режиму та етапований у воркутинські табори. Перебуваючи в таборі, написав близько 10 невеличких релігійно-філософських творів. Навколо К. сформувався гурток ув'язнених, де обговорювались теми релігії, філософії, мистецтва.

М. А. Шепєлєв

КАУТІЛЬЯ (також відомий як Чанак'я, Вішнугупта, Ватсьяяна, середина IV ст. до н. е. – перша пол. III ст. до н. е.) – давньоіндійський мислитель, видатний політичний діяч, брахман. Згідно з давньоіндійською традицією, був першим міністром царя Чандрагупти, засновника династії Маур'їв. Відіграв головну роль у зведенні Чандрагупти на престол царства Магадха (321 до н. е.) та знищенні колишньої династії – Нанда (317 до н. е.). Проводив політику, спрямовану на відновлення незалежності й возз'єднання індійських земель, захищав ведичну культуру. Автор трактату «Артхашастра» (між 321 і 298 до н. е.) – першого в історії ґрунтовного викладення принципів геополітики і теорії міжнародної політики. Також написав трактат про ідеальний спосіб життя «Чанакраджанітішастра», трактат про політику та мораль «Чанаксутра».

В аспекті теорії міжнародних відносин особливу увагу привертають такі відділи трактату «Артхашастра»: VII «Про шість методів (зовнішньої) політики»; IX «Дії того, хто прагне напасти»; XII «Про становище найсильнішого (царя)». К. вирізняє чотири засоби політики – «це мирні переговори, підкуп, сіяння розбрату та відкритий напад». Особливе значення має висвітлення питань відносин дружніх та ворожих держав, які вперше розглядаються з геополітичних позицій.

Геополітичний тип мислення К. впливає на його визначення союзників, противників, «серединних» правителів, тих, хто «стоїть осторонь». Правитель, земля якого межує з володінням того, хто має намір перемогти, є основним ворогом. Якщо він належить до того ж роду, то його називають природним ворогом. Якщо він споріднений з першим, то він є природним союзником. Також є інший правитель, земля якого межує з володіннями того, хто бажає перемогти, та його ворога, який здатний допомогти тому й іншому, а також впоратися з ними поодинці – «серединний» правитель. Є й правитель, що «стоїть осторонь» від ворогу, що бажає перемогти, та «серединного» правителя, сильніший, ніж три інших та здатний допомогти кожному з них.

У того, хто бажає перемогти, можуть бути три основні фактори (він сам, його союзник та союзник його союзника), кожен з яких має розглядатися у зв'язку з п'ятьма факторами, тобто міністрами, сільськими місцевостями, укріпленими містами, скарбницею та військом. Таким чином, за словами К., усе коло факторів перемоги складається з 18 факторів. Він підкреслював, що ворог, який перебуває між тим, хто прагне перемогти, та його союзником, буде знищений та зазнає утисків, навіть якщо має значну силу.

Згідно з К., є шість методів зовнішньої політики: мир, війна, вичікувальне становище, наступ, пошук захисту та двоїста політика (використання чи то миру, чи війни). При цьому під наступом розуміють вжиття заходів до нападу. К. вважає, що коли один правитель слабкіший за іншого, то він має укласти з ним мир, а той, хто має перевагу, може йти на іншого війною чи наступати. Той, у кого сили незначні, має шукати союз з іншим, за допомогою якого слід провадити двоїсту політику.

Якщо слабший правитель підданий нападу з боку сильнішого, то він мусить негайно поступитися силі, уклавши мир і жертвуючи своїм скарбом, військом, самим собою та землею. Якщо правитель перебуває між двома більш сильними, то він повинен звертатися до допомоги того, хто здатний його врятувати, або того, хто безпосередньо межує з ним. Можливо також, що він укладає союз з обома, звертаючись до них за допомогою подібно жебраку. Потім він може представити одному з них іншого як здатного остаточно згубити його або посіяти ворожнечу між ними. Коли ж вони будуть у розбраті, він має застосувати проти них таємні засоби настрашки.

К. звертає увагу на необхідність урахування у міждержавних відносинах внутрішньополітичних ситуацій у державах. Зокрема, слід виступати проти більш сильного правителя, але того, хто править несправедливо, а не проти більш слабкого, але справедливого правителя. Невдоволення серед власних підданих він рекомендує усувати шляхом знищення ватажків підданих, після чого останні будуть не так схильні до підбурювання.

Головною перешкодою для правителя К. вважав внутрішні та зовнішні смути, причому внутрішня смута є небезпечнішою. Найбільш небезпечна смута, спричинена особливо наближеними. Тому правитель має тримати у власних руках як скарбницю, так і військо. К., якого у XX ст. називали «індійським Макіавеллі» та «індійським Бісмарком», дає поради про здійснення таємної пропагандистської війни, вербування агентів, використання таємних засобів, зокрема отрути.

З геополітичного погляду викликає інтерес розділ 19 другого відділу трактату, де йдеться про правила заселення порожніх або завойованих областей. «Артхашастра» містить ретельно продумані норми влаштування селищ, районування, будівництва волосних, районних і окружних центрів влади, наділення землею представників різних соціальних груп, організації економічного життя, політичної влади та суду. Даються й поради правителю у справі облаштування прикордонних рубежів: «Кордони селищ він повинен встановити по річках або горах, лісах, колючих чагарниках, ярах, валах (або насадженнях дерев)», тобто або по природних, або по штучних рубежах. Усе це робить «Артхашастру» унікальним явищем в історії політичної думки не лише Індії, а й усього світу.

М. А. Шепєлєв

КАТЕХОН (грец. ο κατέχων – утримує або тримає) – сила, що тимчасово існує у світі й утримує його від кінця світу. Ідея К. – інша назва християнської Римської ідеї. Тільки К. є справді легітимною державою в християнській самосвідомості. Завдання К. – не побудова «раю на землі», а недопущення на землі того пекла, яке неминуче з падінням православного світопорядку. Поняття сягає Другого Послання Апостола Павла до Солунян, де він говорить про останні часи й попереджає: «Бо таємниця беззаконня уже в дії, тільки не станеться доти, доки не буде взято від середовища те, що утримується тепер» (Фес. 2 : 7). «Таємниця беззаконня» – переклад грецького слова «аномія», тобто відсутність норми. Кінець часів настане з повним торжеством ціннісного нігілізму та анархії, але цій події перешкоджає К.

Св. Іоанн Златоуст констатував, що під «К.» розуміється або сам Святий Дух, або «римська влада», що утримує сили аномії доти, доки «К.» не буде «взятий від середовища». Провіденційно вже в апостольські часи римська імперська влада мала «катехонічні» функції, а Римська імперія втілювала нормативний простір світової ойкумени. Проте повноцінним К. була лише нова, християнська Римська імперія, тобто Візантія – «тисячолітнє царство», протягом існування якого дракон, давній змій, був зв'язаний. Кінець цієї Імперії мислився в усьому православному світі як кінець всесвітньої історії і торжество «таємниці беззаконня». «Катехонічна» місія Першого Рима була успадкована Другим Римом – Візантією. Будь-який опір «катехонічній» державності є проявом сил беззаконня, аномії. Падіння Візантії означало кінець «Тисячолітнього царства», і лише православна Росія, перейнявши цю місію від Нового Риму, стала на певний час оплотом ортодоксії у світі загального відступництва. Москва – новий, Третій Рим; Росія – новий, «північний» К. Свята Русь стала ніби чудовим продовженням «тисячолітнього царства», але аж ніяк не в його розквіті або початку, а в певному сенсі після його кінця.

М. А. Шепєлєв

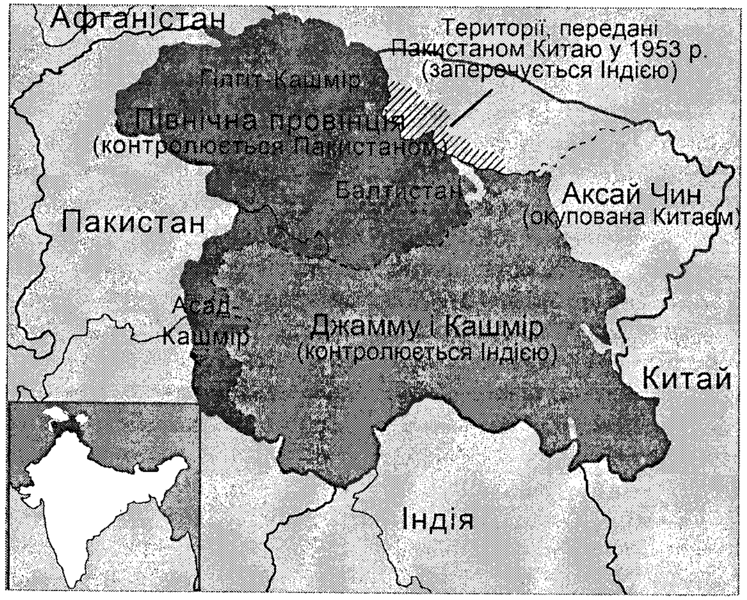
КАШМІРСЬКА ПРОБЛЕМА – багаторічний конфлікт між Індією та Пакистаном за право включити до меж своєї держави територію штату Джамму і Кашмір. Внаслідок розпаду Британської колоніальної імперії на території Індостану передбачалося утворення двох домініонів – Індійського Союзу та Пакистану. В 1946 р. віце-король лорд Луїс Маунтбеттен запропонував індійським князівствам приєднатися до одного з двох домініонів, зважаючи на інтереси їх населення та географічний фактор. Всього на той час налічувалося 565 князівств. Таким чином, Британську Індію було поділено на мусульманську та індуську країни. В 1947 р. англійський парламент ухвалив Акт про індійську незалежність, відповідно до якого офіційно зафіксовано створення двох домініонів. Пакистан було поділено на дві географічно віддалені території Західний та Східний Пакистан. Унаслідок створення Пакистану від Індії було відокремлено провінції Синду, Північно-Західне прикордоння та Белуджистан, а Пенджаб і Бенгалію поділено на індійську на пакистанську частини.

Князівство Джамму і Кашмір виникло внаслідок угоди англійців з Гулаб Сінгхом і з часом охопило райони Малого Тибету, Балтистану, області Гілгіт і пуштунське князівство Читрал. Князівство має велике значення через транзитну потужність та репутацію відомого туристичного центру.

У 1947 р. володар князівства Джамму і Кашмір Харі Сінгх через непопулярність і тісні зв'язки впливової політичної партії «Національна конференція» та її ув'язненого лідера Ш. Абдулли з Індійським національним конгресом відклав на рік вирішення питання про приєднання князівства до Індії чи Пакистану. Була підписана спеціальна угода про збереження статус-кво з урядом Пакистану. Завдяки цьому рішенню Х. Сінгх намагався зберегти свою владу. Індія, на відміну від Пакистану, цю угоду не підписала, а натомість посприяла звільненню Ш. Абдулли та заміні прем'єр-міністра. Ситуація ускладнювалася також через індійських біженців, які прибули в район Джамму. З 1947 р. Пакистан чинив спочатку економічний, а потім воєнний тиск на Кашмір. Внаслідок повстання влада перейшла до пропакистанських сил. Таким чином, частину князівства став контролювати Пакистан, а частину – Індія. У жовтні 1947 р. у князівство вторгнулися пуштунські племена. Х. Сінгх звернувся за допомогою до Індії, в обмін на яку Індія приєднала до себе Кашмір, крім агентства Гілгіт, правитель якого виступив за приєднання до Пакистану.

В 1948 р. Делі звернувся до Ради Безпеки ООН зі скаргою на воєнне втручання Пакистану в Кашмір. Було створено спеціальну комісію і призначено представника Генерального секретаря з метою проведення плебісциту. За сприянням ООН 1 січня 1949 р. Індія та Пакистан погодилися на припинення вогню. Збройні конфлікти 1947–1948 рр. були врегульовані. Але вже з середини 50-х рр. активізується діяльність кашмірських сепаратистів. У 1952–1954 рр. завершився процес приєднання індійських територій князівства до складу Індії. Штат Джамму і Кашмір отримав окремий статус. Під контролем Пакистану залишилася стратегічно важлива територія на перетині Афганістану, Паміру і Сіньцзяну. Чергові збройні конфлікти між Індією та Пакистаном відбулися в 1965 та 1971 рр. Мирна угода, підписана в Сімлі в 1972 р., закріпила нову лінію контролю і принцип вирішення питань на двосторонній основі, що у свою чергу унеможливлювало втручання міжнародного співтовариства. Сімльська угода сприяла нормалізації економічних та культурних відносин.

Чергове загострення індійсько-пакистанських відносин відбулося в 1982 р. через смерть Ш. Абдулли, ускладнившись перемогою сил індуського комуналізму на загальноіндійських виборах у 1989 р. З 1983 р. не сприяла нормалізації відносин Індії та Пакистану проблема контролю за льодовиком Сіачін. Наступні значні збройні конфлікти відбулися в 1999 р. – т. зв. каргільська війна. На початку XXI ст. К. п. залишається неврегульованою, перманентно загострюючись. Ситуація ускладнюється змаганням Індії та Пакистану у сфері ядерного озброєння. У 1974 р. Індія провела перші випробування ядерної зброї, але

до 1998 р. не визнавала себе ядерною державою. Пакистан став де-факто ядерною державою після випробувань у 1998 р. Іншим значним фактором у вирішенні питання є втручання в конфлікт великих держав, зокрема США, Великобританії, КНР та під час «холодної війни» СРСР. Проте Індія неодноразово відмовлялася від посередництва міжнародних організацій та третіх держав у вирішенні конфлікту.

З другої половини 90-х рр. боротьба за Кашмір є частиною джихаду руху «Талібан». Тож К. п. сьогодні невід'ємно пов'язана із проблемою тероризму. Головні вогнища конфлікту розташовані переважно в Кашмірській долині – найбільш густонаселеній та економічно розвинутій території штату, яка має значний туристичний потенціал. Кашмір забезпечує єдиний шлях сполучення між Північним Пакистаном та Сіньцзян-Уйгурським автономним районом. Таким чином, КНР отримує доступ до Індійського океану, а Пакистан до союзної держави. В Індії вирішенню К. п. перешкоджають представники кашмірських брахманів. Крім того, Кашмір є центром щорічного релігійного паломництва. Невигідно Індії і надати незалежність Кашміру, оскільки це може створити для Індії як федеративної держави небезпечний прецедент.

О. С. Двуреченська

КЕННАН, Джордж Фрост (George F. Kennan; 16 лютого 1904, Мілуокі, Вісконсин – 17 березня 2005, Принстон, Нью Джерсі) – американський дипломат, політолог й історик. Закінчив Принстонський університет у 1925 р. й одразу вступив на дипломатичну службу. Працював у Женеві, Таллінні, Ризі, Берліні, Відні, Празі, Лісабоні, Лондоні й Москві. У 1947–1949 рр. очолював відділ Державного департаменту США з планування зовнішньої політики. Один з творців «радянології», засновник Інституту перспективних російських досліджень імені К. при Міжнародному центрі Вудро Вільсона.

22 лютого 1946 р., будучи тимчасовим повіреним у справах США в СРСР, К. направив до Державного департаменту відому «довгу телеграму», яка багато в чому визначила вироблення американської «політики стримування». У ній він стверджував, що в особі радянської влади США мають справу з політичною силою, «яка фанатично вірить у те, що зі США неможливе незмінне співіснування, що руйнування внутрішньої гармонії нашого суспільства є бажаним і обов'язковим, що наш традиційний спосіб життя має бути знищений, міжнародний авторитет нашої держави має бути підірваний, і все це заради безпеки радянської влади».

Стверджуючи, що «порівняно із західним світом у цілому СРСР є набагато слабшим», К. вважав, що «його успіх залежатиме від ступеня згуртованості, цілеспрямованості та рішучості, яку Західний світ може йому протиставити. І в нашій владі вплинути на цей фактор». На цій підставі К. пропонував проводити щодо СРСР політику «стримування». Ця «довга телеграма» вплинула на політику адміністрації президента Трумена в той період невизначеності, який настав після закінчення Другої світової війни. Згодом К. не раз говорив, що справжній зміст його пропозицій був значною мірою перекручений, оскільки в США і Європі мілітаризоване мислення взяло гору над політичним. У 1951 р. він публічно виступив із закликом до «західних доктринерів і нетерплячих доброзичливців» не втручатися у внутрішні справи СРСР, дати можливість росіянам вирішувати їх внутрішні проблеми по-своєму. Але його вже не слухали і на початку 1953 р. попросили піти у відставку з дипломатичної служби.

О. Ю. Висоцький

КИТАЄЦЕНТРИЗМ – 1) світоглядна установка традиційної китайської культури, згідно з якою Китай є єдиною справжньою державою і розташований у центрі світу, а китайці є єдиною справді цивілізованою нацією. Це уявлення відбилося у самоназві Китаю – «Чжун го» (中国 – серединна держава); 2) категорія, яка на противагу *європоцентричному* та *цивілізаційному* підходам стверджує унікальність і неповторність китайської культури і цивілізації, неможливість застосування загальноісторичних підходів до пояснення законів їх розвитку та незвідність цих законів до загальносвітових.

К. як система світогляду почав складатися у Китаї ще в І тис. до н. е. і був зумовлений особливостями географічного положення і природи Китаю. Китайська цивілізація починає формуватися в ІІ тис. до н. е. в басейні ріки Хуанхе, а далі протягом І тис. до н. е. – І тис. н. е. вона поширюється на все межиріччя рік Хуанхе і Янцзи і далі на південь від Янцзи, поступово охоплюючи всі території, придатні для землеробства. Таким чином, історичний Китай – землеробська цивілізація, оточена з усіх боків землями, непридатними для землеробства, народи яких відповідно перебували на нижчому рівні культурно-політичного розвитку порівняно з китайцями. З півночі та заходу – це гори і пустелі, населені кочовими племенами, зі сходу – океан, з півдня гори і джунглі, населені народами з первісним укладом життя. Отже, історичний Китай і справді був цивілізацією у «центрі світу», тобто державою, яка набагато випереджала за рівнем цивілізації народи частини світу, відомої китайцям. Від інших давніх цивілізацій Китай був відокремлений горами, пустелями та відстанями, комунікація через які була пов'язана з дуже великими труднощами.

Сусідні народи, які перебували на значно нижчому щаблі цивілізаційного розвитку порівняно з Китаєм, радо запозичували ті чи інші досягнення китайської цивілізації і культури в галузі військової справи, політичного управління, ремесел і технологій, науки, духовної культури, мови і писемності. В усіх зазначених сферах вплив китайської культури був вирішальним, що дає змогу навіть говорити про території китайського культурного ареалу, до складу якого можна віднести такі країни, як Корея, В'єтнам, Японія, культури яких сформувалися під безпосереднім впливом китайської культури та на її основі. Наприклад, на початку І тис. н. е. система писемності в регіоні

була лише у китайців, інші народи регіону запозичили писемність у них. Але ієрогліфічна китайська писемність пристосована до особливостей лише китайської мови, і запозичити її було можна тільки разом із мовою, що й відбулося протягом І тис. н. е. В'єтнамці, корейці, японці почали користуватися на письмі китайською мовою; в'єтнамці користувалися нею до XVII–XVIII ст., японці – до X ст., корейці – до XIX ст. включно. Отже цивілізаційна місія та культуртрегерство були очевидними. Також, багато сусідніх держав та племінних об'єднань кочових племен офіційно визнавали себе васалами китайського імператора. Все це стало основою для формування й остаточного закріплення в суспільній свідомості китайців китаєцентричного світогляду. Можна стверджувати, що К. остаточно закріплюється протягом періоду правління династії Тан (VII–X ст. н. е.).

Згідно з уявленнями давніх китайців, вищим з богів, що жили на Небі, був Шанді, який уявлявся як центр космосу. По боках від нього розташовувалася периферія, що керувалася фанами – божествами чотирьох сторін горизонту. Чотири фани і центр на чолі з Шанді становили структуру світу шанських богів. Але Шанді був дуже далекий від світу людей, і останні не сміли прямо звертатися до нього з буденними проханнями. Тому головним посередником між ними став глава китайської держави – ван. Вважалося, що земна система управління копіювала небесну. Подібно до того, як Шанді на Небі був богом над богами, ван на землі став богом над людьми.

Земля, за уявленням китайців, становила форму квадрата, у центрі якого розташований Китай з головним містом Шан. Відгороджений від решти світу природними перешкодами (ріками, горами), Китай за місцезнаходженням справді нагадував Серединну державу. Навколо центру були землі, що розрізнялися за сторонами світу, – вони визнавали верховну владу шанського правителя і становили територію Інь: Бей-ту – північні землі; Нань-ту – південні землі; Сі-ту – західні землі; Дун-ту – східні землі. Навколо земель лежало кільце племен – фан. Малося на увазі, що близькі й далекі фани входять як невід'ємна частина до меж ойкумени, отже, підвладні вану.

Китайці називали області, що оточують заселену ними територію, «чотирма морями». Вже в «Ер-я», анонімній китайській енциклопедії, складеній до нашої ери, міститься визначення: «Дев'ять східних варварів, вісім північних варварів, сім західних варварів і шість південних варварів називаємо ми чотирма морями». Значення слова «море» (хай) не зрозуміле: схоже, що воно не позначає море в прямому розумінні. За цими землями лежать території менш відомі, звані «чотирма пустелями» або «великої пусткою».

З огляду на особливості розташування країни, конфуціанці виробили вчення про нерівноцінності географічного простору, що визначав характер і здібності людей тієї чи іншої місцевості. Земля центру імперії протиставлялася землі прикордонних округів як досконаліша. Перша вважалася областю гармонії; друга – дисгармонії. У міру віддалення від центру землю населяли «люди тільки з вигляду», а по суті нелюди (звірі), народжені в безплідних землях, які не знають норм поведінки, справедливості, обов'язку. Сутність варварів могла змінитися, коли вони прибували до правителя Китаю на аудієнцію і висловлювали покірність. Конфуцій зводить поняття правління до положення, «коли радіють ті, що близько, і приходять ті, що далеко». Улаштування світу починається з правителя, з його серця (серце вважалося місцезнаходженням доброчесної сили «де» правителя) і поступово розширюється: на государя двір, чиновництво, народ, жителів уділів, периферію. Силу імператора уподібнювали колам по воді: свій цивілізований вплив він справляв з однієї точки на всі боки, спочатку на близьких, потім на далеких.

Отримуючи частку сили «де» монарха, люди відчувають потяг до перетворення (сян хуа), і в душі людини з'являлося раніше не відома якість – щирість (Чен), яка відкривала шлях до перетворення. Такій людині необхідно було якось висловити свій новий стан, і вона прямувала до двору китайського правителя висловити свою щирість, покірність, піднести данину. Відповідні подарунки з боку китайських правителів у кілька разів перевищували цінність піднесеної данини. Це відбувалося для того, щоб показати велич Китаю.

У подальшому К. підсилюється політикою ізоляціонізму, яка, взагалі кажучи, не була характерна для Китаю до X ст. Доктрина ізоляціонізму остаточно сформувалася на початку правління династії Мін (початок XV ст.), коли офіційно проголошено, що Китай не збирається втручатися в життя інших народів і витрачати зусилля на їх цивілізацію. Пік політики ізоляціонізму припадає на часи правління маньчжурської династії Цин (1644–1911), коли було введено низку законів щодо обмеження як проникнення іноземців до Китаю, так і виїзду самих китайців за його межі. Шляхом такої політики Цини намагалися обмежити базу народних антиманьчжурських рухів, виключивши їх підтримку з-за кордону. Саме часи династії Цин можна вважати кульмінаційним пунктом не лише китайського ізоляціонізму, а й усього світогляду у цілому, коли відповідні стереотипи (щодо того, що всі іноземці варвари або взагалі не люди) поширилися в народній свідомості китайців. Шляхом упровадження ідеології К. уряд Цин намагався відволікти увагу мас від антиманьчжурської боротьби. Було проголошено, що всі інші держави є васалами китайського імператора і мають сплачувати йому данину. Звичайно, данина мала суто символічний характер, наприклад, подарунки, які іноземні посли привозили імператорові, проголошувалися даниною. Так, коли у 1793 р. до Китаю прибуло англійське посольство лорда Маккартнея, на шляху його прямування було вивішено прапори з написами «Це їде посол, який везе данину від короля Англії». Майже до середини XIX ст. китайці тримались відчужено, не виявляючи інтересу до Заходу, не бажаючи чогось вчитися, не вірячи, що варвари можуть передати щось цінне.

Однак XIX ст. ознаменувалося початком кінця К. у класичному розумінні. Китай зазнає потужного тиску з боку європейських колоніальних держав і поступово здає одну позицію за іншою. Крахом офіційної доктрини К. можна вважати революцію 1911 р., коли в Китаї було скасовано владу імператора і проголошено республіку. Вперше, після багатьох століть ізоляції Китай відкрився зовнішньому світові. Очевидними стали відсталість Китаю від провідних західних країн у більшості сфер суспільного й господарського життя, а також те, що інші країни зовсім необов'язково є варварськими, а що багато з них значно випереджають Китай.

Після революції 1911 р. доктрина К. офіційно не проголошувалася, але глибокі сліди її залишилися в народній свідомості китайців. У сучасних умовах традиції К. можуть живити великодержавні амбіції Китаю, що відроджується як впливовий і самостійний фактор на світовій арені.

К. як культурно-історичний підхід у синології протиставляється європоцентричному та цивілізаційному підходам. Опозиція К. – європоцентризм (перший стверджує пріоритет китайської цивілізації порівняно з іншими, включаючи європейську; другий указує на те, що успіхи європейської цивілізації в Новий час недвозначно свідчать про перевагу саме її ціннісних орієнтирів над усіма іншими, тоді як Китай, з позицій європоцентричного підходу, є відсталою країною, яка ще за часів середньовіччя внаслідок певних внутрішніх причин (певних культурних особливостей) опинилася на

узбіччі цивілізаційного розвитку й повернути її на шлях подальшого розвитку і прогресу може лише беззастережне прийняття системи європейських цінностей та орієнтирів) нині може вважатися застарілою, а отже, китаєцентричний підхід розглядається у дихотомії з цивілізаційним.

Перший стверджує унікальність китайської цивілізації, що особливості її розвитку не можна пояснювати через якісь загальні закони і що китайська цивілізація розвивалася й розвивається за власними законами. Цивілізаційний підхід стверджує, що закони розвитку китайської цивілізації не є унікальними, але загальносвітовими. Одна з характерних особливостей китайської історії, її циклічність може пояснюватися таким чином. Згідно з китаєцентричним підходом, усе пояснюється особливостями китайської ментальності та культури, просякнутими духом конфуціанської філософії та ідеології, згідно з якою Небо дає певній династії, яка вирізняється доброчесністю, мандат на управління Піднебесною. Відповідно, династія може правити лише доти, доки зберігає цю доброчесність. Коли вона її втрачає, Небо позбавляє її мандату і карає країну, в якій вона править, надсилаючи всілякі негаразди (стихійні лиха, неврожаї тощо). Отже, будь-які проблеми (зокрема природні) можуть бути для підданців знаком того, що Небо позбавило династію мандату і вказувати на те, що підданці мають право скинути цю династію. Звідси циклічність розвитку і постійні зміни династій у китайській історії.

З позицій цивілізаційного підходу, циклічність розвитку не є суто китайською особливістю, але притаманна всім суспільствам з екстенсивними характером розвитку. Екстенсивне зростання призводить до зростання населення, а зростання населення за умов збереження екстенсивного характеру процесів та відсутності інновацій з необхідністю збільшує соціальну напруженість і спричиняє заворушення, громадянські чи інші війни тощо. Внаслідок останніх чисельність населення різко зменшується, соціальна напруженість спадає й усе повторюється знову. Саме це, з погляду цивілізаційного підходу, й відбувалося в китайській історії, а конфуціанська ідеологія відігравала лише суто зовнішню виправдувальну функцію. Нині в синології домінують саме цивілізаційні концепції.

І. П. Білецький

КИТАЙСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (КНР) – держава в Східній Азії, найбільша за чисельністю населення держава світу (понад 1,3 млрд); посідає третє місце у світі за територією після Росії і Канади. Згідно з Конституцією 1982 р., КНР – соціалістична держава демократичної диктатури народу. КНР – один з п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН.

Наполеон говорив про Китай: «Там лежить гігант. Нехай спить! Коли він прокинеться, він розбурхає світ». Наприкінці XIX ст. державний секретар США Джон Хей висловив аналогічну думку: «Мир на Землі спирається на Китай. Хто зрозуміє Китай з погляду соціального, політичного, економічного, релігійного, той тримає ключ до світової політики на наступні п'ять сторіч».

З утворенням КНР Китай вступив на міжнародну арену як незалежна суверенна держава, порвавши зі старою зовнішньою політикою, яку Мао Цзедун охарактеризував як «сидіння в ізольованій кухні». У період «холодної війни» відносно слабкий і перенаселений Китай виконував функцію великого берегового поясу на Далекому Сході, і боротьба за вплив на нього велася зі змінними успіхами основними гравцями – СРСР і США.

Китай має сухопутні кордони з 14 країнами. З часу заснування КНР у 1949 р. її армія стикалася з міжнародними силами під командуванням США в Кореї, з індійською армією в Гімалаях і радянською на Далекому Сході, з американськими

і в'єтнамськими військами в Індокитаї. Але з початком політики «чотирьох модернізацій» Китай сконцентрував увагу на економічному розвитку й уникає конфліктів, що забезпечило йому як матеріальні вигоди, так і повагу світової спільноти. В останні десятиліття, активно просуваючись шляхом переговорного вирішення територіальних та інших суперечок, КНР забезпечила мирне повернення Гонконгу і Макао, демаркацію сухопутних кордонів з Росією, В'єтнамом і новими державами Центральної Азії, а також значний прогрес у вирішенні єдиної, що залишилася, територіальної суперечки з Індією.

Політику Пекіна щодо США визначає ідея обмеженого непровокуючого балансування Вашингтона. Цей підхід отримав втілення у словосполученні «конструктивне стратегічне партнерство», про існування якого у відносинах Китаю з США було оголошено в жовтні 1997 р. на китайсько-американському саміті у Вашингтоні. КНР зробила вибір на користь партнерства, а не суперництва з США. КНР почала терпиміше ставитися до воєнно-політичних союзів США в Східній Азії, беручи до уваги, що їх наявність заспокоює малі та середні країни регіону, зменшуючи їх підозри щодо потужності КНР.

З початку політики відкритості Китаю зовнішньому світу відбувається досить інтенсивний процес утворення т. зв. Великого Китаю – економічної спільності КНР, Сянгана (колишнього Гонконгу), Макао, Тайваню, Сінгапуру (77 % населення – китайці), що складається завдяки інтеграційним процесам, які охоплюють території з суто китайським населенням. Економіки Індонезії, Філіппін, Малайзії і Таїланду також значною мірою контролюються етнічними китайцями.

КНР стабільно утримує перше місце у світі за темпами економічного зростання (у середньому 9–10 % на рік за останні 30 років). Частка Китаю у світовому ВВП зросла з 3,9 % у 2003 р. до 5,5 % у 2006 р. За останні роки зріс і ВВП на одну особу, розрахований за офіційним курсом: з 1486 дол. США (2004) до 2001 дол. США (2006). Безпрецедентне зростання золотовалютних резервів Китаю (1066 млрд дол. США на кінець 2006 р. і 1,53 трлн дол. США на кінець 2007 р.). За даними СОТ, у 2006 р. експорт китайських товарів становив 969 млрд дол. США (3-тє місце у світі). Прогнозують, що КНР обійде США і стане найбільшою економікою світу в діапазоні від 2027 до 2035 р. Проте КНР залишається серед країн з найнижчими доходами на одну особу. Для КНР характерний п'ятикратний розрив у рівні доходів між жителями приморських провінцій і бідних західних районів.

У зовнішній політиці КНР твердо дотримується принципу незалежності й виступає проти гегемонії, за мир в усьому світі. Жодна країна не повинна втручатися у внутрішні справи інших країн під жодним приводом, тим більше, залякувати слабкого, вторгатися або руйнувати інші країни. КНР не нав'язуватиме свою соціальну систему чи ідеологію іншим і не дозволить іншим країнам нав'язувати їй свою систему та ідеологію. КНР виступає за міжнародний новий порядок, який базувався б на П'яти принципах мирного співіснування та інших універсальних визнаних нормах міжнародних відносин.

В офіційних доктринах національних інтересів і безпеки Китаю, сформульованих під впливом поглядів Ден Сяопіна, немає як претензій на світову гегемонію в геостратегічному плані, так і намірів поширювати досвід Китаю або «китайські цінності» по всьому світу. На сьогодні КНР не прагне розширити своє «життєвий простір» ні в економічному, ні у воєнно-політичному аспектах.

Російські фахівці (А. Д. Воскресенський та ін.) «реконструюють» таку шкалу зовнішньополітичних пріоритетів КНР: 1) забезпечення умов для збереження внутрішньополітичної стабіль-

ності; 2) мирне возз'єднання з Тайванем, яке не виключає використання сили як крайній захід; 3) сприяння зростанню і розвитку сусідніх держав, включаючи, найімовірніше, Росію, і нейтралізація їх побоювань (фулінь, муліне, аньлінь — багатий сусід, дружній сусід, спокійний сусід); 4) співробітництво, а не конфронтація зі США.

Зазначається, що в рамках трансформації регіональної системи КНР домагається таких стратегічних цілей: визнання світовим співтовариством територіальної цілісності Китаю, включаючи його права на Тайвань, Тибет, Сіньцзян; міжнародне визнання «особливих» прав КНР в акваторії Південно-Китайського моря; поширення переважного впливу на Південно-Східну Азію; прийнятне для Китаю вирішення територіальних питань із сусідніми державами; забезпечення підтримки сусідніми державами позицій КНР у спорах зі США та іншими країнами Заходу; фактичне утвердження «особливих відносин» між КНР і Монголією; набуття де-факто «особливого стану» в Центральній Азії; виключення шансів вступу інших країн в антикитайські коаліції і воєнного протистояння з КНР; нав'язування іншим країнам торгово-інвестиційної політики, сприятливої для КНР; визнання країнами регіону провідної регіональної ролі КНР, яке втілюється у формі неформальних, але обов'язкових консультацій з Пекіном перед прийняттям важливих зовнішньополітичних рішень; забезпечення згоди інших країн приймати китайських іммігрантів; закріплення «особливих прав» китайських меншин за кордоном і визнання права Пекіна на їх захист; поширення китайської мови в Азії, забезпечення двомовності в зарубіжних районах компактного проживання етнічних китайців.

Пекін не ламає діючий міжнародний порядок, а вбудовується в нього, паралельно намагаючись — гнучко, неконфліктно, але енергійно — пристосовувати його під себе. У цьому сенсі китайську політику можна також назвати «стратегією профілактики зовнішніх загроз». Вона спрямована на попередження викликів національним інтересам КНР за допомогою поглиблення співпраці з державами, потенційно здатними становити загрозу.

Якщо раніше КНР прагнула насамперед здобути повагу на Заході, то нова лінія була спрямована передусім на добросусідство, стабілізацію китайської периферії, поліпшення репутації КНР серед країн, які безпосередньо її оточують. Суть взятої на озброєння КНР у середині 1990-х років «доктрини партнерств» полягала в налагодженні «однаково близьких» відносин з широким колом країн світу при виключенні «надмірного зближення» з якою-небудь однією з них.

Залежно від значення тих чи інших держав, а також їх готовності допомагати Пекіну в реалізації його цілей, партнерству з кожною країною надавався певний предикатив, що служив показником статусу партнера з нею. Скажімо, відносини з Росією в цій ієрархії з 1994 по 2001 р. еволюціонували від «конструктивного партнерства» (цзяньшісінде хобань Гуаньсі) до «партнерства стратегічної співпраці» (чжаньлю хецзо хобань Гуаньсі). Після підписання російсько-китайського Договору про добросусідство, дружбу і співробітництво в липні 2001 р. відносини двох країн стали іменуватися «добросусідськими партнерськими відносинами стратегічного взаємодії, спрямованими у XXI ст.».

Підтримується безперервний і насичений діалог на вищому рівні. КНР висловила розуміння і підтримку активної лінії Росії на Кавказі, її позиції з питань розширення НАТО на Схід, планам США щодо створення ПРО і щодо Косово. Зі свого боку Росія надавала КНР підтримку в питаннях, що стосуються Тайваню і Тибету, проведенні Олімпійських ігор. Особливо активно просувалася взаємодія двох країн у питаннях зміцнення практичного потенціалу ШОС, що стало

свідченням нової якості стратегічного партнерства між Росією і КНР. Розвиток військових зв'язків, а також військово-технічного співробітництва відображає довірчий характер партнерських відносин між двома країнами.

Разом з тим політика КНР щодо Росії має прагматичний й «інструментальний» характер. Насамперед вона підпорядкована завданням зберегти міцні відносини з Москвою як «стратегічним активом» китайської зовнішньої політики, виключити ймовірність ослаблення «тилів» КНР на півночі й північному заході, зберегти можливість коригування своїх відносин з Вашингтоном за допомогою співпраці з Росією з конкретних великих світових проблем і, нарешті, забезпечити доброзичливо-нейтральне ставлення Росії до спроб КНР забезпечити собі доступ до енергетичних ресурсів та ринків країн Центральної Азії.

Китайська дипломатія зайнялася конструюванням «поясу добросусідства», домагаючись не просто подолання антикитайських упереджень прилеглих країн від Росії до В'єтнаму та Індонезії, а й рішучого поглиблення співпраці з ними. Паралельно з поліпшенням відносин з АСЕАН, країнами Центральної Азії і Росією, китайська дипломатія повела себе активніше в рамках регіональних і глобальних багатосторонніх інституцій. Причому Пекін будував не буфер, не кордон, а «пояс контактних зон» із зовнішнім світом.

У 1991 р. КНР вступила в АТЕС. У 1993 р. Китай і країни АСЕАН почали спільні дискусії з питань безпеки в рамках Регіонального форуму АСЕАН з питань безпеки (АРФ). Пекіну вдалося досягти, хоч і нетривкого, взаєморозуміння з державами Південно-Східної Азії в територіальних питаннях у Південно-Китайському морі. Пекін запропонував відкласти найскладніші територіальні суперечки «на певний час і зайнятися спільним розробленням і освоєнням шельфових родовищ» (принцип «гечжі чжен'і гунтун кайфу» — «відкласти розбіжності та спільно освоювати»).

З кінця 2002 р., після XVI з'їзду КПК, КНР різко активізувала діяльність щодо інтеграції в рамках програми «АСЕАН плюс 3». КНР активно підтримала ідею створення єдиного торгового простору в регіоні країнами АСЕАН і свого входження туди, а також можливість інтеграції інших країн регіону. Діючи в цьому дусі, КНР підписала у 2002 р. рамкову угоду з АСЕАН про всебічне економічне співробітництво. Створення спільного ринку товарів і послуг з країнами регіону забезпечить КНР доступ на регіональний ринок інвестиційного капіталу, ринок позикових коштів і вихід на зовнішні ринки.

Підписані в 2002 р. Угода про безпеку на морі та боротьбі з піратством та Угода про співробітництво в галузі нетрадиційної безпеки заклали основу тіснішої кооперації між силовими відомствами країн АСЕАН та КНР щодо забезпечення безпечного судноплавства і навігації в акваторії проток і внутрішніх морів. У 2003 р. КНР приєдналася до Договору АСЕАН про дружбу і співробітництво. КНР також підписала з АСЕАН Спільну декларацію про стратегічне партнерство заради миру і процвітання.

Не маючи дружньо налаштованих країн, які контролюють зони проток у Південних морях, КНР не може повною мірою реалізувати концепцію «великої морської держави». А з урахуванням того, що деякі країни — члени АСЕАН, наприклад, Філіппіни, навіть розглядають Китай як «імовірного противника», наявність тісних зв'язків з країнами регіону в усіх сферах і єдність позицій з низки зовнішньополітичних та регіональних питань є життєво необхідними для КНР.

З огляду на всі ці обставини свого часу популярна ідея «мирного піднесення» КНР нині замінена ідеєю мирного розвитку, яка позбавляє прихильників міфу про «китайську загрозу» будь-яких аргументів для того, щоб зображати КНР

пугалом і проводити аналогії між ідеями «піднесення» КНР та ідеями гегемонізму.

КНР закликає «просувати творення гармонійного світу з міцним миром і загальним процвітанням» і заявляє, що буде неухильно йти шляхом мирного розвитку на основі п'яти принципів мирного співіснування та мирного розвитку. Китай нікому не протиставляється, а розглядається як органічна складова процесу глобалізації.

Останніми роками китайські керівники стали звертати особливу увагу на пропаганду сучасних досягнень китайської культури і китайської мови. У всьому світі створено кількасот інститутів Конфуція, які стають центрами вивчення китайської мови, пропаганди багатих традицій китайської культури.

М. А. Шепєлєв

КІПРСЬКА ПРОБЛЕМА – проблема врегулювання міжетнічного конфлікту на острові Кіпр, який призвів до розколу на грецьку і турецьку частини (міжнародно визнана Республіка Кіпр і визнана лише Туреччиною Турецька республіка Північного Кіпру).

Починаючи з 1950-х рр., коли на Близькому Сході було відкрито величезні запаси нафти, Кіпр, завдяки своєму місцю розташування, набув найважливішого геостратегічного значення. Іншим визначальним моментом зацікавленості у володінні островом була можливість втручатися з його території в конфлікти в регіоні.

На підставі Цюрихсько-Лондонських угод, підписаних у лютому 1959 р., Туреччина, Греція і Великобританія стали гарантами кіпрської конституції і територіальної цілісності острова. При цьому турки-кіпріоти особливо наполягали на тому, щоб їх розглядали не як меншість, а як одну з двох рівноправних громад, співзасновницю нової держави. Тому, щоб уникнути конфліктів після проголошення незалежності, Великобританія спробувала розробити для майбутньої республіки таку конституцію, яка дала б обом громадам можливість проживати на острові, створивши систему юридичних противаг. З прийняттям конституції Кіпру в серпні 1960 р. острів був оголошений двонаціональною республікою. Енозис, тобто приєднання до Греції, було заборонено. Крім того, Кіпру заборонялася вступати в будь-які союзи, до яких не входили Туреччина і Греція. Президентом Республіки Кіпр став грек, а віце-президентом – турок. Їх обох обирало населення на п'ять років: президента – грецька община, віце-президента – турецька. Щодо рішень, які стосувалися питань зовнішньої політики, оборони і безпеки, вони обидва мали право вето. Сім міністрів у кабінеті з десяти були греками, три – турками. Конституція надавала можливість грецьким і турецьким депутатам сепаратно приймати рішення з питань, пов'язаних з виборчим законодавством, введенням мит і податків. Обидві громади зберігали автономію у вирішенні внутрішніх питань. Однак той факт, що турки отримали непропорційне 30-відсоткове представництво в державних установах, готував ґрунт для нових конфліктів. Ситуація ускладнювалася тим, що між Туреччиною і Грецією відносини також були досить напружені.

30 листопада 1963 президент Кіпру архієпископ Макаріос за прямої підтримки Греції спробував змінити 13 параграфів конституції. Він пішов на це частково через тиск грецьких націоналістів. Більшість поправок було націлено на зменшення прав турків-кіпріотів. Цю політику турецька сторона назвала «апартеїдом», оскільки турецьким кіпріотам було заборонено проживати в найбільших містах острова, і більшість турків було переміщено в зони компактного проживання, розташовані в північній частині Кіпру. Тоді ж їм було заборонено здійснювати багатодохідні торгові операції, брати участь у туристичному бізнесі, а також створювати ринки і магазини поруч з грецькими торговими точками.

Таким чином, політика грецької влади спрямовувалася на повну ізоляцію турецької громади. Відразу після конфлікту віце-президент, турецько-кіпріотські міністри, члени палати представників і чиновники перебралися в турецьку частину Нікосії і відмовилися брати участь в управлінні країною. Відтоді Кіпр управлявся урядом у неповному складі, при цьому конституція 1960 р. залишалася чинною. Проте турецька громада позбулася всіх джерел державної матеріальної підтримки. Фактично вона змушена була перебувати в економічному й адміністративному вакуумі.

Через місяць почалися переговори держсекретаря США Декана Ачесона з представниками Туреччини та Греції. Згідно з планом Ачесона в північно-східному регіоні острова, де проживали турки-кіпріоти, Туреччина мала право розмістити свої війська. Однак Макаріос відхилив цю ідею, і угоди досягнуто не було.

4 березня 1964 Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію про введення на острів сил з підтримки миру. Генеральний секретар ООН у звіті від 10 вересня 1964 р. (С/5950) писав: «Після спалаху насильства 21 грудня 1963 було введено низку обмежень на права турків-кіпріотів. У результаті обмеження свободи пересування по дорогах турецька громада опинилася в ізоляції. Це принесло позбавлення і нужду членам громади і серйозно позначилося на їх економічній діяльності». У наступному звіті Генерального секретаря ООН від 8 грудня 1967 р. (С/8286) зазначалося: «126. У зв'язку з безладами, які почалися в грудні 1963 р. і тривали в першій половині 1964 р., тисячі турків-кіпріотів втекли зі своїх будинків, несучи з собою тільки те, що могли відвезти в машині або понести в руках. Вони шукали притулку в турецьких селах і районах, вважаючи ці місця більш безпечними». Під тиском ООН, США і Великобританії Макаріос погодився на неофіційні попередні переговори з представниками турецької громади. Водночас він ухвалив рішення прибрати загороди і відкрити шляхи, які ведуть у турецькі райони.

У 1968 р. почалися переговори між двома громадами. Греки-кіпріоти виступали за збереження державної єдності, тоді як турки-кіпріоти воліли федеративну систему і надання рівного статусу з грецькою общиною. Існувала й невелика група греків-кіпріотів, що вимагала негайного енозису з Грецією.

Ситуація на о-ві до 1974 р. різко загострилася, і на Кіпр прибув 20-тис. грецький корпус. 15 липня в результаті перевороту архієпископ Макаріос був повалений з поста президента грецькими націоналістами з організації ЕОКА за підтримки грецької військової хунти з метою приєднання острова до Греції. Прем'єр-міністр Туреччини Бюлент Еджевіт прилетів 17 липня в Лондон зі спробою переконати британський уряд у тому, що як два гаранти обидві сторони повинні спільно втрутитися в перебіг подій для запобігання повному захопленню Кіпру Грецією. Проте Великобританія вважала за краще діяти. 20 липня Туреччина ввела свої війська в північно-східну частину острова. За її версією, це була миротворча операція. Анкара обґрунтувала своє вторгнення правом гаранта відповідно до ст. 4 (2) Договору про гарантії, щоб відстояти незалежність о-ва, відновити конституційний порядок і покласти край страшному знищенню людей та матеріальних цінностей.

23 липня обидві хунти в Греції та на Кіпрі впали. Рада Безпеки ООН у відповідних резолюціях закликала до виведення іноземних військ з о-ва. Міністри закордонних справ Туреччини, Греції і Великобританії провели переговори в Женеві з 25 по 30 липня, у результаті яких була підписана спільна Мирна декларація по Кіпру. У ній визнавалося існування на острові двох автономних адміністративних громад.

На наступному саміті, який відбувся в тому самому складі 8 серпня, з'ясувалося, що жодне з положень Женевської

декларації не було виконане. Як наслідок, почалася друга турецька операція. 14 серпня турецька армія зайняла 37 % території Кіпру. Слідом за припиненням вогню Туреччина запросила Грецію та представників грецької громади о-ва на нову конференцію з урегулювання кіпрського питання за участю трьох держав-гарантів і представників обох громад Кіпру. Турки зажадали автономії у складі федеративного Кіпру, що складається з двох зон. Прем'єр-міністр Туреччини Б. Еджевіт запевнив, що його країна виявить розуміння і гнучкість у питанні перегляду демаркаційної лінії та прискорить поетапне скорочення своїх збройних сил. Проте Греція і громада греків-кіпріотів відкинули цю пропозицію. 21 липня було підписано перемир'я між керівниками турецької громади острова і Туреччиною з одного боку і урядом Республіки Кіпр, до якого входили тільки представники грецької громади, і Грецією – з другого. У результаті з 1974 р. грецьких і турецьких кіпріотів поділяє «зелена лінія», контроль над якою здійснює ООН. На острові розміщені більше 30 тис. турецьких військових, а Нікосія залишається останньою європейською столицею, поділеною на дві частини.

25–26 серпня 1974 р. Генеральний секретар ООН відвідав острів і провів консультації з грецькою і турецькою сторонами. Їх результатом став початок двосторонніх переговорів у Нікосії між Рауфом Денкташем і Макаріосом. Ці переговори проводилися щотижня в присутності спеціального представника Генерального секретаря ООН на Кіпрі й стосувалися гуманітарних питань. Їх підсумком став обмін населенням – турки-кіпріоти переселилися на окуповану турецькими військами частину Кіпру, а греки-кіпріоти – на південь країни. Макаріос сформував на острові суто грецьку адміністрацію і представив її як уряд Кіпру. У свою чергу, Туреччина почала розміщувати поселенців на острові, намагаючись збільшити турецьке населення. У 1975 р. турецько-кіпрська адміністрація проголосила в північному регіоні Турецьку федеративну державу Кіпр.

Після смерті Макаріоса в 1978 р. президентом грецької частини о-ва був обраний Спірос Кіпріану. Він твердо проводив курс на збереження єдності країни. До того ж греки-кіпріоти час від часу влаштовували демонстрації, вимагаючи повернення в рідні села на півночі Кіпру. У результаті переговорів Р. Денкташа із С. Кіпріану в 1979 р. був обопільно схвалений документ про створення федерації. Але цей договір Денкташ так і не підписав.

15 листопада 1983 була проголошена Турецька Республіка Північного Кіпру (ТРПК), президентом якої став Рауф Денкташ. Проте в резолюції Ради Безпеки ООН № 541/83 це утворення було оголошено незаконним і таким, що юридично не існує. У ній заявлялося, що згідно з принципами міжнародного права врегулювання має ґрунтуватися на існуванні на острові кіпрської держави у формі двообщинної і двозональної федерації, що включає дві політично рівні громади – грецьку і турецьку. Ця держава повинна володіти єдиним суверенітетом, громадянством і єдиною міжнародною правосуб'єктністю. ООН рекомендувала всім своїм членам не визнавати ТРПК. У свою чергу, ЄЕС оголосило про введення ембарго проти нової держави. Світова спільнота розглядало проголошення ТРПК як небезпечний прецедент для багатьох країн, на територіальну цілісність яких зазіхають сепаратисти серед представників національних меншин. Прем'єр-міністр Туреччини Тургут Озал спільно з МЗС спочатку висловив негативне ставлення до створення ТРПК. Проте з проголошенням нової держави конституція і виборча система були змінені, що дало змогу Денкташу і його Національній єдиній партії залишитися при владі на багато років. Згодом ТРПК була визнана тільки

Туреччиною. Зв'язки між обома частинами Кіпру фактично перервалися. Відтепер представники лише грецької громади формують уряд і представляють Кіпр у всіх міжнародних організаціях.

У 1984 р. ТРПК погодилася на виведення іноземних військ, відкриття міжнародного аеропорту в Нікосії та обговорення проблем свободи пересування, свободи вибору місця проживання і прав на власність. Однак прийняття цих принципів ТРПК поставила в залежність від згоди Республіки Кіпр на трактування терміна «федерація» як утворення, в якому кожна громада матиме особливі права, що входять до компетенції центрального уряду. У підсумку переговори зайшли в глухий кут, і в 1985 р. турецька громада прийняла свою конституцію.

У 1990 р. уряд Кіпру заявив про прагнення вступити в ЄС. У ЄС до цих планів поставилися позитивно. Але Анкара із самого початку заявила про своє несхвальне ставлення до прагнення уряду Кіпру до членства в ЄС. Влада Туреччини аргументувала свою позицію тим, що заявку в ЄС подав уряд, за яким турецька громада не визнавала право представляти її інтереси. У свою чергу, Греція в 1993 р. скріпила відносини з РК спільною оборонною доктриною і докладала максимум зусиль для того, щоб ініціатива врегулювання конфлікту виходила від ЄС у цілому, і цю проблему Анкара вирішувала безпосередньо з Брюсселем. Нарешті, у 1998 р. ЄС прийняв рішення про вступ Кіпру до лав своїх повноправних членів і розпочав переговори з греко-кіпрською адміністрацією, що представляла весь острів. ЄС гарантував, що питання розглядатимуться незалежно від політичної ситуації на о-ві. Переговори офіційно розпочалися 31 березня 1998 р. Кожна зі сторін це рішення сприйняла на свою користь: грецька громада сподівалася на посилений тиск Європи на турецьких лідерів, а останні вирішили, що заради якнайшвидшого розв'язання конфлікту їх опоненти підуть на будь-які поступки. І на найближчих переговорах кіпрська адміністрація відкинула ідею федерації, а турецько-кіпрська сторона почала наполягати вже на створенні конфедерації, тобто союзу двох незалежних держав з автономним правлінням. Керівництво Республіки Кіпр та Греції відхилили цю ініціативу. Президент РК Г. Клірідіс, підтримуваний Грецією, висував умову, що кожна угода повинна ґрунтуватися на «двозональ-

ному» і «двообщинному» рішенні. ТРПК заявила, що буде змушена піти на ще більш тісну інтеграцію з Туреччиною в разі прийняття Республіки Кіпр в ЄС. Це призвело до зміцнення військових зв'язків обох сторін на Кіпрі з їхніми партнерами на материку. Крім цього, ТРПК підписала в 1998 р. нові економічні угоди з Туреччиною, які сприяли економічній інтеграції.

Тупикова ситуація в переговорному процесі призвела до того, що на грудневому саміті Європейської Ради у Гельсінкі 1999 р. було прийнято рішення, що передбачає в разі необхідності вступ в ЄС тільки Південного Кіпру. Справа в тому, що Греція як країна – член ЄС готова була проголосувати за прийняття в ЄС решти дев'яти нових країн тільки в тому випадку, якщо разом з ними буде прийнята Республіка Кіпр. У відповідь присутні на саміті представники Туреччини загрожували анексією Північного Кіпру. Тоді, незважаючи на протидію офіційної Анкари, керівництво ЄС внесло питання про врегулювання турецько-грецького конфлікту на Кіпрі до переліку умов, необхідних для вступу Туреччини в ЄС.

Хоча переговори про об'єднання острова провалилися, ключовим пунктом саміту Європейської Ради в Копенгагені в грудні 2002 р. стало рішення про прийняття до ЄС у 2004 р. 10 нових країн, у тому числі Кіпру – найскладнішої кандидатури в політичному аспекті. Р. Денкташ виступив з різкою критикою результатів саміту, він заявив, що в нинішніх умовах, коли Республіка Кіпр запрошена стати членом ЄС, мирні переговори з об'єднання острова втрачають сенс.

Суть ініційованого у 2004 р. Генеральним секретарем ООН К. Аннаном плану вирішення кіпрської проблеми полягала у створенні на о-ві федеративного двообщинної двозональної держави. При цьому територія турецької частини мала становити 29 % Кіпру, тобто порівняно з нинішньою скоротитися на 8 %. На посту президента передбачалося щорічне чергування представників обох національних громад. Крім того, турецькій громаді було виділено 50 % місць у федеральному парламенті. Громадяни отримували право вільно переміщуватися по о-ву. Проте було введено квоти на кількість грецьких кіпріотів, які бажають переселитися в північну частину о-ва. Для біженців, що повертаються, передбачалися обмеження на придбання власності в північній частині Кіпру доти, доки фактичний рівень життя обох громад не зрівняється. Один з найважливіших пунктів полягав у тому, що у разі об'єднання на о-ві залишиться турецька армія. Війська отримували право перебувати там доти, доки Туреччина не стане членом ЄС.

Під час референдуму 24 квітня 2004 р. 64,9 % турків-кіпріотів підтримали план об'єднання острова, тоді як 75,8 % греків-кіпріотів висловилися проти. Багато з них аргументували своє «ні» плану Аннана насамперед тим, що після спільного входження до ЄС їх змусять витрачати пристойні гроші на відновлення неблагополучного господарства північних сусідів. Крім того, греків-кіпріотів не влаштовували такі моменти: недостатні гарантії безпеки громад, відсутність чіткого механізму практичного застосування плану, який би гарантував життєздатність об'єднаної держави, збереження присутності на острові турецького військового контингенту і надання права проживання на Кіпрі біженцям з Туреччини, а також квоти, що обмежують кількість кіпрських греків, які отримували право переселитися на північ острова і повернути собі їхню власність, втрачену після окупації Кіпру Туреччиною. Грецька громада дотримувалася думки, що в результаті здійснення плану Аннана буде фактично узаконена окупація частини острова турецькими військами.

Оскільки для об'єднання острова була потрібна підтримка плану Аннана обома сторонами, на момент вступу до ЄС 1 травня 2004 р. Кіпр, як і раніше, залишався поділеним на дві частини. Всі закони ЄС і пільги від членства в союзі, таким чином, поширюються лише на грецький сектор. Всі зовнішньоторговельні операції північнокіпрські фірми здійснюють через Туреччину, що призводить до труднощів і в імпорті, й в експорті. Але найболючіший момент для турків-кіпріотів – заборона на здійснення прямих авіарейсів в ТРПК, які можуть відбуватися лише з території Туреччини. Все це є наслідком економічного ембарго, накладеного ЄС на невизнану республіку.

Між РК і Туреччиною немає дипломатичних відносин, кораблі під кіпрським прапором не можуть проходити через чорноморські протоки, а лайнерам кіпрських авіаліній не дозволено пролітати над турецькою територією. Турецька влада неодноразово заявляла, що відкриють РК свої морські й повітряні порти тільки після міжнародного визнання Північного Кіпру. Позиція Анкари полягає в тому, що К. п. не є предметом двосторонніх дискусій з ЄС, а повинна обговорюватися між двома суверенними державами о-ва – РК і ТРПК. Анкара висловлює готовність визнати об'єднаний Кіпр тільки після того, як грецька громада острова прийме план, запропонований ООН.

Слід ураховувати стратегічну важливість Кіпру, особливо у зв'язку з нинішніми конфліктами на Близькому Сході. Втрата впливу на півночі о-ва сприймається турецьким керівництвом як скорочення стратегічного потенціалу та посилення чинників ризику для національної безпеки країни.

Ю. С. Кудряшова

КІССІНДЖЕР, Генрі Альфред (Henry Alfred Kissinger; нар. 27 травня 1923, Фюрт, Баварія, Німеччина) – видатний американський дипломат, державний діяч, учений-міжнародник. Народився у релігійній єврейській родині, яка емігрувала у США в 1938 р. У 1943 р. набув американського громадянства і був призваний в армію. Після закінчення Другої світової війни працював у контррозвідці в американській окупаційній зоні Німеччини. У 1947 р. вступив до Гарвардського університету і захистив там дисертацію. Став професором політології й займався викладацькою й науково-дослідною роботою. У 1955 р. увійшов у дослідницьку групу Ради з міжнародних відносин США. Залучався до роботи в уряді як експерт з питань безпеки за президентів Д. Ейзенхауера, Дж. Кеннеді, Л. Джонсона. Працював консультантом Об'єднаного комітету начальників штабів (1956–1960), Ради національної безпеки США (1961–1962), Агентства з контролю над озброєннями і роззброєння США (1965–1969).

У 1957 р. К. написав і видав книгу «Ядерна зброя й зовнішня політика», отримавши за неї премію Вудро Вільсона. У ній він пропонував відмовитися від військово-політичної доктрини «масової відплати» і перейти до гнучкішої стратегії обмеженого застосування ядерної зброї. Його ініціатива отримала визнання, була названа «стратегією гнучкого реагування» і в 1960-х роках стала офіційною доктриною НАТО. Також є автором праць «Необхідність вибору» (1962), «Порушене партнерство. Переоцінка Атлантичного союзу» (1965), «Дипломатія» (М., 1997).

З грудня 1968 р. по листопад 1975 р. – радник президента США з національної безпеки. У вересні 1973 – січні 1977 рр. – державний секретар США. Відіграв ключову роль у виробленні американської стратегії розрядки, відводячи в ній важливе місце створенню умов для зародження реального дисидентського руху та визнання права євреїв на еміграцію до Ізраїлю. Йому належить ідея антирадянського блоку з КНР, підтримки антикомуністичних режимів у Латинській Америці, зокрема перевороту А. Піночета в Чилі в 1973 р.

У 1973 р. К. отримав Нобелівську премію миру за роль у досягненні Паризької

угоди, яка мала завершити війну у В'єтнамі (разом з Ле Дік Тхо – представником Північного В'єтнаму). Він також відіграв важливу роль у близькосхідних переговорах з урегулювання арабо-ізраїльського конфлікту, що завершився підписанням двох угод про роз'єднання ізраїльських і єгипетських військ на Синайському півострові. З 1984 по 1990 р. К. був членом президентської Ради із закордонних справ. Консультував Р. Рейгана і Дж. Буша-старшого при підготовці їх зустрічей з М. С. Горбачовим.

У 2002 р. Джордж Буш-молодший призначив К. головою Комісії з розслідування терактів 11 вересня, але через кілька місяців колишній держсекретар з власної ініціативи відмовився від цієї посади, мотивуючи бажанням запобігти потенційним конфліктам з клієнтами його приватної консалтингової фірми, серед яких деякі уряди країн Азії та Близького Сходу. У січні 2006 р. К. став радником Папи Римського Бенедикта XVI з міжнародних зв'язків. У квітні 2007 р. зі згоди В. В. Путіна була створена експертна група «Росія – США. Погляд у майбутнє», співголовами якої стали Є. М. Примаков і Г. Кіссінджер. У 2012 р. Путін назвав К. «одним з найбільш тонких експертів, у тому числі в російсько-американських відносинах».

Почесний президент близького до Республіканської партії дослідного Центру Ніксона. Засновник консалтингової фірми «Кіссінджер ассошіейтс» (Kissinger Associates). Автор численних праць із зовнішньої політики США, у тому числі мемуарів. Володар багатьох нагород США, зокрема найвищої цивільної нагороди – Президентської медалі свободи. Очолює список 100 найкращих американських інтелектуалів.

К. – апологет «європейського концерту» XIX ст. На його думку, після Віденського конгресу в Європі настав найтриваліший період миру за всю її історію. Протягом 40 років не було жодної війни за участю великих держав, а після Кримської війни 1854 р. воєн загального характеру не було ще 60 років. Він підкреслював, що в цій системі сила і справедливість гармонійно доповнювали одна одну, забезпечуючи її стійкість. Встановлена рівновага зменшувала можливості застосування сили; однакове уявлення про справедливість зменшувало бажання її застосувати.

Розглядаючи трансформації міжнародної системи наприкінці XX ст., К. звертає увагу на місце та роль у цьому процесі США. На його думку, на початку останнього десятиліття XX ст. вільсоніанство зробило тріумфальний хід. Закінчення «холодної війни» породило ще більшу спокусу переробити світ за американським образом і подобою, ніж за часів В. Вільсона, обмеженого ізоляціонізмом у внутрішній політиці, чи Г. Трумена, що зіткнувся зі сталінським експансіонізмом. США залишилися єдиною наддержавою, яка має можливість втручання в будь-якій частині земної кулі. Однак могутність їх стала менш відчутною, а питання, які вирішуються військовою силою, зникли. Перемога в «холодній війні» розмістила Америку в світ, що має багато спільного з системою європейських держав XVIII і XIX ст. і з практикою, яку американські державні діячі та мислителі постійно піддавали сумніву.

К. наголошує, що вільсоніанство стає дедалі не відповіднішим часу, а обов'язкові принципи вільсоніанської зовнішньої політики – колективна безпека, навернення суперників у свою віру і прилучення до американського способу життя, міжнародна система вирішення спорів юридичним шляхом і безмежна підтримка етнічного самовизначення дедалі меншою мірою втілюються на практиці. При цьому він визнавав, що країна ідеалістичних традицій, подібна США, не може базувати політику на принципі рівноваги сил як на єдиному критерії нового світового порядку, але їй слід зрозуміти, що рівновага є основоположною передумовою досягнення історичних цілей. Тому традиційний американський ідеалізм повинен поєднуватися з вдумливою оцінкою сучасних реалій, щоб виробилося уживане на практиці визначення американських інтересів.

На думку К., панування певної держави над будь-якою зі складових Євразійського континенту: Європою чи Азією ще залишається критерієм стратегічної небезпеки для Америки незалежно від наявності або відсутності «холодної війни», бо такого роду перегрупування країн здатні перевершити Америку в економічному, а в кінцевому підсумку, і у військовому аспекті.

Міжнародна система XXI ст., згідно з К., характеризуватиметься удаваною суперечністю: фрагментацією, з одного боку, і зростаючої глобалізацією, з іншого. На рівні відносин між державами новий порядок, що змінив «холодну війну», нагадуватиме європейську систему держав XVIII–XIX ст. Його складовою стануть щонайменше США, Європа, Китай, Японія, Росія і, можливо, Індія, а також безліч середніх і малих країн. Порядок, який виникає тепер, повинні будувати державні діячі, які представляють абсолютно різні культури.

К. вважає, що в нових умовах бісмарківський стиль регулювання рівноваги сил, можливо, найбільш відповідає традиційному американському підходу до міжнародних справ. Підхід О. Бісмарка, в його розумінні, зводився до пошуків способів запобігання появі виклику за допомогою встановлення близьких відносин з максимально можливим числом сторін, шляхом створення систем союзів і шляхом використання впливу, що з'являється в результаті цього, для стримування претензій суперників.

На думку К., політика Бісмарка була спрямована на превентивне обмеження сили за допомогою консенсусу щодо спільності цілей, що стоять перед окремими угрупованнями країн. У взаємозалежному світі для США буде важко втілювати на практиці британську «блискучу ізоляцію». Але настільки ж маломовірно, що вони розроблять всеосяжну систему безпеки, так само застосовну для всіх частин земної кулі. Найпродуктивнішим рішенням було б створення структур, що накладаються одна на одну, частково використовуючи спільність політичних та економічних принципів, як у Західній півкулі, частково поєднуючи спільність принципів і міркувань безпеки, як у районі Атлантики і Північно-Східної Азії; все інше трималося б на зв'язках економічного характеру, як у відносинах з Південно-Східною Азією.

К. вважає, що гармонізацію політичної та економічної системи можна забезпечити лише двома способами: створивши міжнародну політичну систему регулювання тих самих масштабів, що й світовий економічний порядок, або скоротивши охоплення економічних інститутів до таких обсягів, коли ними зможуть керувати наявні політичні структури, що може призвести до нового меркантилізму на регіональному рівні. Нова глобальна угода за образом і подобою Бреттон-Вудської – це найкращий варіант. За його словами, «дипломатія – мистецтво приборкувати силу».

К. прогнозує, що протягом кількох найближчих десятиліть зліт Китаю, як, власне, і всієї Азії, призведе до істотної перебудови системи міжнародних відносин, причому центр тяжіння в міжнародних справах поступово зміщується з Атлантичного регіону, де він розташовувався останні три століття, у напрямку Тихоокеанського регіону. Саме в Азії сьогодні найбільші країни, що розвиваються досить динамічно і в чиєму розпорядженні з'являється дедалі більше можливостей втілювати в життя власні уявлення про національні інтереси.

Якого роду глобальний економічний порядок виникне в майбутньому – значною мірою залежить від того, як Китай і Америка будуватимуть свої відносини в найближчі роки. Розчарувавшись у США, Пекін може почати придив-

лятися до суто азійської регіональної структури, база для якої вже існує у вигляді формату «АСЕАН плюс три» (Китай, Японія, Південна Корея). Водночас, якщо в Америці посилиться протекціонізм або вона почне ставитися до Китаю як до противника на тривалий час, то самореалізується пророцтво, що зруйнує всі шанси на створення світового порядку.

Утім, нинішнє покоління лідерів має можливість трансформувати взаємовідносини держав по обидва боки Тихого океану в «проект спільної долі», як було з трансатлантичними відносинами в повоєнний період. Цей проект повинен включати і такі країни як Японія, Корея, Індія, Індонезія, Австралія і Нова Зеландія, які можуть приєднатися до нього в рамках спільних тихоокеанських і регіональних структур, що займаються конкретними питаннями, наприклад, енергетикою, нерозповсюдженням ЗМЗ та охороною навколишнього середовища.

Китай, як очікує К., унаслідок швидкого зростання спробує виконувати у світовій системі більшу роль у політичному і економічному аспектах. А це конкурентний виклик, на який слід звернути увагу. Політика превентивних дій не має сенсу, коли маєш справу з країною такого масштабу, як Китай. США в жодному разі не зацікавлені в тому, щоб майбутні покоління китайців розглядали їх як постійного і заклятого ворога. У разі конфронтації між США і Китаєм переважна більшість азійських країн намагатиметься не ставати на ту чи іншу сторону. Однак у них у принципі більше підстав для того, щоб домагатися побудови багатосторонньої системи міжнародного устрою в регіоні спільно зі США, а не розвивати суто азійський націоналізм.

М. А. Шепєлєв

КЛАМАРСЬКИЙ УХИЛ – лівоєвразійська група, що становила Євразійський семінарій в Кламарі під Парижем (1927–1928), яким керував Л. П. Карсавін, і випускала газету «Євразія» (1927–1929).

Ідейними попередниками «К. у.» в євразійстві були «зміновіховці». Це політичне спрямування російської еміграції отримало назву від збірки «Зміна віх», виданої в Празі у 1921 р. групою ідейно близьких авторів (М. В. Устрялов, Ю. В. Ключников, С. С. Чахотін, Ю. Е. Потехін). На противагу авторам збірки «Віхи» (М. О. Бердяєв та ін.), виданій невдовзі після революції 1905–1907 рр., «зміновіховці» виступили із закликом до співпраці з радянською владою в розрахунку на її переродження. Аналогічних поглядів у цілому дотримувалися й учасники євразійської «Кламарської групи».

Основними теоретиками лівого крила євразійства були релігійний філософ Л. П. Карсавін, літературознавець Д. П. Святополк-Мирський і музикознавець П. П. Сувчинський. До ядра левоевразійской групи належали також С. Ефрон, К. Родзевич, В. Сеземан, А. Лур'є, а також менш відомі молоді євразійці. До лівих євразійців були близькі П. Арапов, П. Малевський-Малевич і К. Чхеїдзе (пізніше перейшли на позиції правого євразійства), а також паризький націонал-максималіст Ю. Ширинський-Шихматов і лідер емігрантського націонал-більшовизму М. Устрялов, який жив у Харбіні (він сам себе називав лівим євразійцем).

Ліве євразійство відрізнялося відверто прорадянськими і пробільшовицькими настроями. Вже в першому номері газети «Євразія» було опубліковано відкритий лист М. Цвєтаєвої до В. Маяковського, в якому зазначалося, що «сила – там», тобто в Радянській Росії. Загальною думкою передовиць і програмних статей «Євразії» було визнання СРСР як нової форми історичного буття Росії (про це свідчив і сам девіз газети: «Хто хоче бути суб'єктом історії, той повинен бути з Росією»). У лівому євразійстві його прихильники бачили «другу радянську ідеологію», багато в чому комплементарну марксизму і призначену для комуністичних мас у СРСР. К. у. через прорадянські позиції був відкритий для контактів з СРСР.

Ідеї лівого євразійства викладені, зокрема, в публікаціях Л. П. Карсавіна («Про сенс революції», «Оцінка та завдання», «Росія і соціалізм», «Євразійство і монізм», «До пізнання революції», «Ідеалізм і реалізм в євразійстві», «Про політичний ідеал»), Д. П. Святополк-Мирського («Наш марксизм», «Національності в СРСР», «Пролетаріат й ідея класу», «Соціальна природа російської влади», «Три тези про ідеократію»), П. П. Сувчинського («Про революційний монізм», «Революція і влада», «Третій закон», «Pax Eurasiana», «Про сучасне євразійство»).

На переконання лівих євразійців, радянський соціалізм – бажана нова індивідуація євразійської цивілізації, яка встановилася всерйоз і надовго. Її можна знищити зовнішнім ударом або розкладанням зсередини, але скасувати нову епоху вже не можна, повернення Росії ні в петербурзький, ні, тим більше, у московський період неможливе. Однак ліві євразійці, будучи релігійними консерваторами та прихильниками цивілізаційного підходу, не приймали історичний матеріалізм, атеїстичний і економоцентристський, універсалістський погляд на історію, тобто суть марксизму.

Ліве євразійство визнавало національний характер Російської революції 1917 р., що покінчила з орієнтованою на Європу імперією і відкрила можливість самобутнього розвитку російсько-євразійської цивілізації, а також її інтернаціональний характер, що відкриває нову еру в світовій історії, що несе оригінальні ідеї і надії всьому людству, пов'язані при цьому з глибинами російського духу. Радянська цивілізація розглядалася як наступний, оригінальний, творчий період російсько-євразійської історії. При цьому вони вважали, що російська релігійна філософія в її новому радянському варіанті повинна і зобов'язана вести діалог з марксизмом, брати з нього найплідніші ідеї та творчо їх переосмислювати.

Наслідком ідейних і особистих суперечностей між основним напрямом євразійства і К. у. став розкол, що завершився в січні 1929 р. ліквідацією об'єднаного євразійського руху. П. М. Савицький розцінив «К. у.» як зраду головних принципів руху. М. С. Трубецькой також різко засудив дії «кламарців», але в листі Савицькому висловив розчарування у зв'язку з «відривом євразійства від реальної російського життя і культури», вказуючи на необхідність реформувати рух. На початку 1929 р. М. С. Трубецькой на знак протесту проти ідеологічної лінії «Євразії» вийшов з її редколегії і в тому ж році П. М. Савицький, В. М. Ільїн та М. М. Алексеєв випустили брошуру «Про газету "Євразія" (газета "Євразія" не є євразійським органом)», де відмовили «лівим» у самому імені євразійців. Факти співпраці деяких лідерів «лівих» (насамперед С. Я. Ефрона) з радянською розвідкою, що були відкриті в 30-х рр., значно підірвали репутацію лівого євразійства в очах еміграції.

Після порівняно швидкого припинення діяльності К. у. у зв'язку з відходом лідерів від висунутих ними ідей, його наступником став паризький «Союз повернення на Батьківщину», згодом – «Товариство друзів Радянського Союзу».

М. А. Шепєлєв

КЛІНТОН, Вільям Джефферсон (William Jefferson Clinton; нар. 19 серпня 1946, Хоуп, Арканзас) – американський політичний і державний діяч, 42-й президент США. У 1973 р. закінчив Єльський університет, де познайомився з Хілларі Родем, на якій 11 жовтня 1975 р. одружився. Після закінчення університету К. недовго викладав в юридичному інституті Арканзаського університету в Файєттвіллі.

У 1976 р. призначений міністром юстиції і генеральним аторнеєм штату Арканзас, а в 1978 р. перемагає на губернаторських виборах і стає наймолодшим губернатором штату в історії країни.

За 11 років губернаторства значно підвищив доходи штату, який вважається одним з найвідсталіших у США. У 1986–1987 рр. очолював Асоціацію губернаторів. У 1993–2001 рр. – президент США.

У період президентства К. США перейшли від реалізації стратегій обґрунтування та підтвердження нового становища США у світі до формування політичних й інституційних основ цілеспрямованого управління розвитком постбіполярного світового порядку. Головні напрями зовнішньої політики адміністрації К. включали збереження високого ступеня залученості США до міжнародних справ, насамперед урегулювання регіональних конфліктів, контроль над озброєннями та розповсюдженням зброї масового знищення, закріплення позицій США у міжнародних економічних і фінансових організаціях, розширення торгівлі.

У вересні 1993 р. адміністрація К. проголосила концепцію «розширення демократії», визначивши як найважливішим зовнішньополітичним завдання США надання підтримки демократичним реформам та будівництву демократії в колишніх соціалістичних країнах Європи. Стратегія «розширення демократії» передбачала зміцнення відносин США з країнами ЄС, включення колишніх соціалістичних країн у трансатлантичні інститути та проведення «гуманітарних акцій» для припинення масштабних порушень прав людини.

У липні 1994 р. була затверджена нова «Стратегії національної безпеки». У ній стверджувалося, що межі між внутрішньою і зовнішньою політикою зникають, зміцнення вітчизняної економіки необхідне для підтримки військової потужності, проведення зовнішньої політики і підтримки світового впливу США, а активна міжнародна діяльність – для відкриття іноземних ринків і забезпечення нових робочих місць для американців.

Для вирішення цих завдань адміністрація К. виробила в 1995 р. стратегію гнучкої і виборчої залученості США до регіональних конфліктів. Граничним випадком «нового інтервенціонізму» стала концепція «гуманітарних інтервенцій» – силових акцій під приводом захисту прав людини. Ці напрацювання були закріплені в «Стратегії національної безпеки США для нового століття» 1997 і 1999 рр.

Новими ворогами стали країни, об'єднувані терміном «держави-вигнанці» (rogue states): Іран, Ірак, Північна Корея, Лівія, Куба, Судан. Їх сукупний потенціал у десятки разів поступався потенціалу США і вперше в історії «центросиловий» конфлікт набув яскраво вираженого асиметричного характеру. У спробах виробити концептуальну модель постбіполярного світу США закріпили за «державами-вигнанцями» роль самостійного класу суб'єктів міжнародної системи, поряд з розвинутими індустріальними країнами, демократіями, що розвиваються, і «невдалими державами».

Серйозним провалом політики США щодо «держав, які не відбулися», стала ініційована адміністрацією К. миротворча операція ООН в Сомалі у 1992–1995 рр. На першому етапі (операція «Відродження надії») ставилося завдання забезпечити безпечне доставлення і розподіл гуманітарної допомоги, на другому етапі (операція «Продовження надії») – завдання сприяння припиненню війни в Сомалі. Миротворці ООН періодично піддавалися нападам, зазнавали втрат і дедалі більше втягувалися в конфлікт як одна зі сторін. Президент К. був вимушений вивести американський контингент із Сомалі в березні 1994 р. Останні війська ООН залишили країну в березні 1995 р.

Подібно до того, як допомога Західній Європі за планом Маршалла 1947 р. була покликана забезпечити прив'язку західноєвропейських країн до США, концепція «розширення демократії» вирішила це завдання стосовно до колишніх східноєвропейських соціалістичним країнам. Теоретично до таких мала належати і Росія, хоча насправді фактично вся американська допомога демократії адресувалася колишнім країнам ОВД «за винятком Росії». Більше того, вона сприяла повному руйнуванню їх економічних, культурних та інших зв'язків з Москвою. Країни регіону переорієнтувалися в економічному аспекті на взаємодію з ЄС, а в політичному і військовому – на співпрацю з США. США стали найвпливовішою політичною силою цієї частини світу, «перехопивши» цю роль у «старих» європейських лідерів – Франції та Німеччини.

Демократичній адміністрації К. вдалося перевести Росію з позиції «неконфронтаційної взаємодії на рівних» за М. Горбачова на становище «почесного молодшого партнера» за Б. Єльцина. «Інтеграція» як включення колишніх соціалістичних країн, у тому числі Росії, до системи загальносвітових економічних і політичних відносин передбачала, що «перехідні» країни залучаються до діяльності відповідних організацій, але фактично не відіграють в управлінні ними помітної ролі. Разом з тим 5 січня 1995 р. міністр оборони США У. Перрі висунув доктрину «взаємно гарантованої безпеки» (mutually assured safety), яка передбачала швидке нарощування оперативно розгорнутих ядерних боєзарядів у разі зміни вектора зовнішньої політики Росії.

Під час дискусій 1989–1994 рр. американські аналітики дійшли висновку, що КНР може стати «новою наддержавою» і тому потенційно небезпечна для США. Подібні настрої посилилися в середині 1990-х рр., коли Китай показав готовність застосувати силу проти Тайваню. Щодо КНР у 90-ті рр. взяла гору концепція «залучення», що мала на меті пов'язати його економічною залежністю та міжнародними договорами так, щоб розривати ці зв'язки йому було б невигідно. Висувалися завдання підтримки стратегічного діалогу з урахуванням інтересів обох сторін; продовження діалогу з питання про протоки між Пекіном і Тайбеєм, створення умов для спокійного розвитку подій у Гонконгу; забезпечення умов, за яких КНР зберігатиме вірність міжнародним нормам нерозповсюдження ядерної зброї; підтримки конструктивної участі Китаю у реалізації програми із забезпечення міжнародної безпеки, його активної участі в регіональних організаціях. Була досягнута мовчазна домовленість, згідно з якою США не пов'язуватимуть питання прав людини зі співпрацею з Китаєм, а той у відповідь ніби за власною волею піде на своєрідну «точкову» лібералізацію внутрішнього режиму.

Крім того, адміністрація К. висунула ідею «нової Тихоокеанської спільноти», яка спиралася на три основні пункти: активізація партнерства з Японією; просування до більшої відкритості економічних систем і активної торгівлі; підтримка реформ і просування демократії в регіоні.

Хоч у період президентства К. США значно обмежили обсяг прямого збройного втручання в інші країни, втім у 1999 р. вони відіграли ключову роль у розв'язанні війни НАТО проти Югославії. Приводом до початку воєнних дій було невиконання Сербією вимоги НАТО «вивести сербські війська з сербської автономної області Косово і Метохія». Протягом березня – червня 1999 р. війська НАТО проводили збройні дії на території Сербії. У результаті Косово і Метохія перейшли під управління міжнародних сил під керівництвом НАТО (KFOR), а пізніше на території Косова була побудована американська військова база Кемп-Бондстіл. Воєнна акція проти Югославії означала підрив фундаментального міжнародно-правового принципу територіальної цілісності держав.

Неоконсерватори критикували адміністрацію К. за захоплення «глобалізаційними» проектами і недостатню жорсткість при зміцненні основ сформованого світопорядку.

Є. М. Суліма

КОВАЛЬ, Ігор Миколайович (нар. 27 лютого 1955, Одеса) – український вчений у галузі історії і політології міжнародних відносин. Доктор політичних наук (2000, тема дисертації «Концептуальне оформлення східноєвропейської політики США на початку процесу глобальних трансформувань»), кандидат історичних наук (1990), професор (2001), заслужений діяч науки і техніки України (2004).

Закінчив історичний факультет Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Працював асистентом кафедри нової та новітньої історії (1978–1983), у цей час обирався секретарем комітету комсомолу університету. В 1983–1987 pp. – секретар Одеського обкому ЛКСМУ. З 1987 по 1996 р. працював старшим викладачем, доцентом кафедри нової та новітньої історії. У 1996–2010 pp. – директор інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. З липня 1999 р. очолює кафедру міжнародних відносин, з 2010 р. – ректор ОНУ імені І. І. Мечникова.

Був радником голови Одеської обласної державної адміністрації (1998–2004), українським директором Одеської програми прикладного державознавства, координатором Програми Європейських досліджень у рамках програми TEMPUS-TACIS ЄС.

М. А. Шепєлєв

КОЕН, Сол (Sol Cohen) – американський географ та геополітик. Брав участь у Другій світовій війні. У 1955 р. захистив докторську дисертацію в Гарвардському університеті. Почесний професор Хантер-коледжу і Університету Нью-Йорка. Автор більше 10 книг і 100 наукових статей. Серед останніх праць – «Геополітика світової системи» (2002), «Геополітика: географи міжнародних відносин» (2008).

У праці «Географія і політика в розділеному світі» (1974) К. виокремив два геостратегічні регіони – «залежний від торгівлі світ морських держав» та «євразійський континентальний світ», а також передбачив можливість виокремлення потенційного геостратегічного регіону Північної Азії та Індійського океану.

До світу морських держав К. відносить Англо-Америку, Карибський басейн, Західну (морську) Європу та Магриб, острівну Азію і Океанію, Південну Америку та Африку на південь від Сахари, які утворюють окремі геополітичні регіони; до євразійського континентального світу – два геополітичні регіони: Хартленд разом зі Східною Європою та Східну Азію.

Кожний з геополітичних регіонів складається з однієї великої держави та декількох малих. Два геостратегічні регіони відокремлюються один від одного хиткими поясами Близького Сходу і Південно-Західної Азії, які характеризуються відсутністю об'єднавчих геополітичних стрижнів, постійним зовнішнім тиском з боку морського та континентального світів, що зумовлює брак регіональної єдності.

Така геополітична характеристика світу дала К. підстави запропонувати поділ основних геополітичних реальностей на «ядра» та «дисконтинуальні пояси». Кожен конкретний регіон можна, на його думку, поділити на чотири складові: 1) зовнішнє морське (водне) середовище, залежне від торговельного флоту і портів; 2) континентальне ядро, тотожне «Hinterland» (віддаленим від узбережжя внутрішнім регіонам); 3) дисконтинуальний пояс (узбережні сектори, орієнтовані або усередину континенту, або назовні); 4) регіони, геополітично незалежні від цього ансамблю.

«Сьогодні, – писав К., – у політичному плані світ можна уподібнити серіям концентричних кіл з комуністичним блоком у центрі Євразії, із Заходом, що частково обрамляє цей регіон, та нейтральними країнами, що займають політичне становище між ними». Розстановка сил на міжнародній арені зводиться до протиборства двох центрів сили на Заході та Сході, і в цьому просторова двопівкульна структура світу подібна до класичних геополітичних моделей.

У 1991 р. К. вносить певні корективи до своєї концепції, позначаючи країни Східної Європи як *«країни-ворота»* між Хартлендом і значною частиною океанічної півкулі, покликані прискорити зв'язки і відновити рівновагу в світі.

К. вирізнив п'ять геополітичних центрів світу (держав першого порядку) – США, Росія, Японія, Китай та Європа (ЄС). Ці центри визначають свої геополітичні регіони. Інші геополітичні регіони визначаються державами другого порядку, котрі домінують у своїх регіонах – такими як Індія, Бразилія, Нігерія. За державами другого порядку йдуть держави третього, четвертого і п'ятого порядків, які виокремлюються на основі розмірів сфери як геополітичного впливу. У результаті виникає динамічна система багатосторонніх перетинань земної кулі багатьма районами впливу, що частково збігаються.

Геополітичні структури всіх рівнів – результуюча балансу сил, що постійно змінюється, тому не можуть бути усталеними, чітких геополітичних кордонів немає, а є лише широкі перехідні зони. Однак постійні геополітичні зміни не є випадковими, вони відбуваються вздовж особливих ліній-розламів – культурних і релігійних рубежів, старих політичних кордонів. Історія не визнає різких геополітичних переламів, нові геополітичні елементи і відносини поглинаються і модифікуються старою системою, у свою чергу змінюючи її саму.

К. прогнозує, що XXI ст. буде глобальним, а не американським чи китайським століттям. Складність світової системи вимагає колективного керівництва всіх головних і регіональних держав, щоб утримати світ у рівновазі.

М. А. Шепєлєв

КОЛОМБ, Філіпп Ховард (Colomb Philip Howard; 29 травня 1831, Кнокбрекс, Шотландія – 13 жовтня 1899, Ботлей, Гемпшир) – англійський віце-адмірал, військово-морський теоретик й історик, автор книги «Ведення бойових дій на морі» (Naval warfare, its ruling principles and practice historically treated, 1891), яка під назвою «Морська війна, її основні принципи та досвід» двічі видавалася російською мовою (1894 і 1940) і мала вплив на становлення радянської військово-морської доктрини. У книзі «Морська міць держави», написаній у 70-ті pp. головнокомандувачем ВМФ СРСР і головним архітектором радянської військово-морської могутності адміралом С. Г. Горшковим, простежуються творче запозичення і своєрідне розроблення деяких ключових ідей британського дослідника.

Як зазначає К., морська війна існувала не завжди, лише внаслідок наявності двох факторів – великої морської торгівлі і судів, які мають добрі мореходні якості, наприкінці царювання Єлизавети вона набула певного образу. Завдяки тому, що морська торгівля відіграє чільну роль у розвитку багатства і стійкості народів, можуть виникати і виникали війни цілком морські; війни, в яких збройні операції на суші або набіги на територію були незначними або навіть їх зовсім не було порівняно з операціями на воді.

Морська війна полягала насамперед у цілій серії генеральних битв між наймогутнішими силами, у нападі на морську торгівлю і в обороні її в морі, а також у нападі на морську торгівлю і в обороні її в портах, що супроводжувалося спробами перешкоджати джерелам морської сили і дуже малою мірою спробами завдати шкоди майну ворога на березі. Стало зрозуміло, що оборона морської торгівлі і напади на неї можуть й іноді навіть повинні відбуватися поруч з прямою боротьбою за володіння морем.

Для забезпечення успіху територіальних атак з моря необхідні певні умови, що їх вирізняє К.: «володіння морем, достатньо і добре керовані берегові сили, висадка їх на берег або поза сферою вогню ворожих батарей, або тоді, коли

останні змушені хоча б тимчасово замовкнути, належні пристосування і малі судна».

К. звертає увагу, що ніколи жоден значний напад не був учинений прямо з віддаленої бази. Бажання мати захищені води, що є морською базою поблизу театру операцій проти ворожої території, очевидно, ніколи не послаблювалося з початку морської війни і найкраще ілюструється поведінкою федератів в американській міжусобній війні. Оскільки бази на їх території були дуже незручно віддалені від театру їх операцій проти Уїльмінгтона, Чарльстона і Саванни, то вони вирвали порти – як, наприклад, біля мису Гаттерас і Рояль, – з рук їх ворога і зробили їх базами своїх морських операцій.

М. А. Шепєлєв

КОЛОНІЯ (від лат. colonia – поселення) – залежна, політично несамостійна територія, що перебуває під владою географічно віддаленої від неї іноземної держави (метрополії), управляється на основі спеціального режиму, економічно експлуатується метрополією, мешканці якої не мають прав громадян метрополії. За типом управління, заселення та господарського розвитку розрізняють три основні види К.: переселенські, сировинні (експлуатовані), змішані (переселенсько-сировинні).

Перші К. починають створюватися фінікійцями. Вже у XII ст. до н. е. були засновані Кадіс (сучасна Іспанія) і Утіка (сучасний Туніс). Потім колонізації були піддані Сардинія і Мальта. На Сицилії фінікійці заснували м. Палермо. Загалом на африканському та європейському узбережжі Середземного моря, на атлантичному узбережжі Піренейського п-ва й на о-вах Кіпр, Мальта, Сардинія і Сицилія була створена мережа торгових К. Згодом, в епоху Великої грецької колонізації, яка почалася з середини VIII ст. до н. е. і тривала приблизно 300 років, давні греки розселяються по всіх берегах Середземного і Чорного морів та засновують декілька сотень міст. Головна відмінність ранніх грецьких К. від фінікійських полягала в тому, що грецькі К. спочатку володіли всіма рисами землеробських поселень, які мали торговельні зв'язки тільки зі своїми метрополіями, тоді як фінікійські колонії найчастіше були торговими факторіями.

У Новий час створення К. було основним інструментом освоєння світу Заходом, вони були частинами величезних колоніальних імперій, створених великими європейськими державами – Португалією, Іспанією, Нідерландами, Англією, Францією, Данією, пізніше, у другій половині XIX ст. – Бельгією, Німеччиною, Італією, США.

Встановлення управління К. означає її створення, реорганізація К., як правило, пов'язана з періодом застою в метрополії і, як наслідок, зростанням експлуатації К. У кінцевому підсумку К. стає тягарем для метрополії, а передача суверенітету означає перехід влади над К. Фактично передача суверенітету відбувалася в історії двічі: при утвердженні британської гегемонії після поразки Франції (1815) і при утвердженні гегемонії США.

М. А. Шепєлєв

КОММІН, Філіпп де (Philippe de Commynes; близько 1447, Фландрія – 18 жовтня 1511, Аржантон) – французький історик і дипломат, радник бургундського герцога Карла Сміливого, французьких королів Людовіка XI та Карла VIII. У своїх «Мемуарах» він суттєво переосмислює з прагматичного погляду міжнародні відносини. К. відмовляється від самого критерію моральної справедливості у міждержавних відносинах, вважає зіткнення інтересів держав неминучим явищем. К. розглядає дипломатію як мистецтво і надає багато порад у цій справі, його думки про дипломатію нерідко порівнюють з поглядами Н. Макіавеллі.

К. відзначає особливе місце в міждержавних відносинах політичної мудрості. Так, він визнає війну як політичний засіб лише в разі необхідності, звертаючи увагу, що воєнні дії часто залежать від випадковостей, а поразки мають надто важкі наслідки, тому мудрий правитель не покладатиметься на фортуну. Для К. немає справедливих чи несправедливих війн, оскільки він взагалі відмовляється від моральних критеріїв. Іноді він представляє війни як акти божественного правосуддя, але ніколи – людського. Він вважав, що війна та дипломатія мають підтримувати одна одну.

Дипломатія для К. – мистецтво, в якому правителі можуть найкраще застосувати свою мудрість і досвід. Викладаючи певні правила ведення зовнішньополітичної гри, він демонструє майже повну безпринципність: наприклад, наполегливо рекомендує дипломатичне шпигунство, підкуп за допомогою послів впливових людей з оточення противника. К. розглядав дипломатію як приховану боротьбу, в якій виграють наймудріші.

Одним з перших К. звернув увагу на принцип силової рівноваги у відносинах між державами. Він зазначав, що кожен великий народ та держава мають особливу противагу: королівство Францію Бог створив для протистояння англійцям, для Англії він створив шотландців, для Іспанії – португальців, для Австрійського дому – Баварію.

М. А. Шепєлєв

КОНВЕРГЕНЦІЇ ТЕОРІЯ (від лат. convergentio – зближення різного, аж до можливого злиття в єдине) – вчення, що обґрунтовує мирне співіснування двох систем – капіталізму і соціалізму, можливість і необхідність згладжування економічних, політичних і ідеологічних розбіжностей між капіталізмом і соціалізмом, їх подальший синтез у «змішане суспільство». Розроблялася в середині 1950-х рр. західними соціологами, політологами, економістами і філософами: Дж. Гелбрейтом, У. Ростоу, Б. Расселом, П. Сорокіним, Я. Тінбергеном та ін.

К. т. з'явилася під час ідеологічного та військового протистояння двох суспільно-політичних систем, капіталізму і соціалізму, представники яких боролися за переділ світу, намагаючись насадити, нерідко воєнним шляхом, свій порядок у всіх куточках планети. Протистояння, крім огидних форм, яких воно набувало на політичній арені (підкуп лідерів африканських країн, воєнне втручання, економічна допомога тощо), несло людству загрозу термоядерної війни й глобального знищення всього живого. Передові мислителі Заходу дедалі більше доходили думки, що божевільному змаганню й воєнній гонці треба протиставити дещо, що примирить дві ворогуючі соціальні системи. Так народилася концепція, відповідно до якої, запозичаючи одне в одного всі найкращі риси й тим самим зближаючись, капіталізм і соціалізм зможуть співіснувати й гарантувати мирне майбутнє. Передбачалось, що в результаті синтезу з'явиться щось середнє між капіталізмом і соціалізмом – «третій шлях» розвитку.

Говорячи про умови виникнення К., її прихильники вказували на наявність з обох сторін «залізної завіси» та інших спільних рис, властивих сучасній добі. До них відносили єдиний напрям науково-технічного прогресу, подібність у формах організації праці й виробництва (наприклад, автоматизацію), спільні для розвинутих країн демографічні процеси, численні паралелі щодо урбанізації, бюрократизації, «масової культури» та ін. Відзначалися й прямі взаємовпливи, наприклад, засвоєння західними урядами й великими фірмами певних елементів радянського досвіду планування.

Політичною причиною виникнення К. т. були геополітичні результати Другої світової війни, коли на карті світу з'явилося 15 соціалістичних країн, щільно пов'язаних, з населенням понад третина всіх жителів Землі. Формування світової соціалістичної системи призвело до нового переділу світу – взаємного зближення раніше роз'єднаних капіталістичних країн, поділу людства на два

полярні табори. Доводячи необхідність їх зближення, деякі вчені вказували на Швецію, що домоглася вражаючих успіхів як у галузі вільного підприємництва, так і у сфері соціального захисту населення, доводячи здійсненність конвергенції. Повне збереження приватної власності за провідної ролі держави у справі перерозподілу суспільного багатства здавалося багатьом соціологам Заходу втіленням справжнього соціалізму. За допомогою взаємного проникнення двох систем інтелігенти мали намір надати соціалізму вищу ефективність, а капіталізму – гуманістичність.

Ідея К. опинилася у центрі уваги після появи в 1961 р. статті голландського математика, економіста, лауреата Нобелівської премії Я. Тінбергена. Ідею синтезу двох протилежних соціальних систем – демократії західного зразка й російського (радянського) комунізму, висунув П. Сорокін у 1960 р. у статті «Взаємне зближення США і СРСР до змішаного соціокультурного типу». Дружба капіталізму із соціалізмом настане не від гарного життя. Обидва вони зазнають глибоку кризу. Занепад капіталізму пов'язаний з руйнуванням його основ – вільного підприємництва й приватної ініціативи, криза комунізму спричинена його нездатністю задовольняти елементарні життєві потреби людей. Палким шанувальником теорії конвергенції був радянський дисидент академік А. Д. Сахаров, що присвятив їй книгу «Міркування про прогрес, мирне співіснування й інтелектуальну свободу» (1968). У 1970-ті рр. З. Бжезинський надав К. т. геополітичний масштаб. Вона також стала теоретико-методологічною основою для концепції соціалізму з людським обличчям, що виникла у 1980-ті рр. У 1999 р. президент США В. Клінтон виступив з ініціативою створення Громадського політичного центру, що, об'єднавши найкращі мізки Америки, стане сполучною ланкою між урядами й поміркованими рухами Заходу й Азії. Завдання нового об'єднання – створення «всесвітньої економіки з людським обличчям». Це передбачає впровадження в ринкову економіку принципів соціальної справедливості. «Третій шлях» по-американськи покликаний утвердити провідну роль США у світі у XXI ст.

Протилежна К. т. «теорія дивергенції» стверджує, що між капіталізмом і соціалізмом набагато більше розбіжностей, ніж подібності. Ф. Фукуяма, грунтуючись на теорії конвергенції й історичних змін, що відбувалися в СРСР, зробив висновок, що з крахом комунізму як історично значущої суспільної системи зі світової історії зникає остання глобальна суперечність – між двома системами. Світ стає монополярним, оскільки цінності ліберальної демократії тріумфують там, де раніше заперечувалися.

О. Ю. Висоцький

КОНОЕ, Фумімаро (Kyūjitai: 近衞文麿, Shinjitai: 近衛 文麿, 12 жовтня 1891, Токіо – 16 грудня 1945) – японський князь, державний і політичний діяч, прем'єр-міністр Японії 4 червня 1937 – 5 січня 1939 рр. та 22 липня 1940 – 18 жовтня 1941 рр. Член давнього аристократичного роду Фудзівара. У 1917 р. закінчив юридичний факультет Кіотського університету. Ще студентом став членом японського парламенту. Отримав прізвисько «меланхолічний принц». У 1919 р. у складі японської делегації, яку очолював К. Сайондзі, брав участь у Паризькій мирній конференції.

Уже перше значне політичне есе К., написане невдовзі після закінчення університету і присвячене перспективам розвитку після Першої світової війни, показово називалося «Відмова від світу з англо-американською орієнтацією». Визнаючи Німеччину порушником миру і винуватцем війни, К. скептично оцінив можливості Ліги Націй, орієнтованої на атлантистські держави. К. піддав різкій критиці пацифістські гасла і заклики атлантистів, вбачаючи в них лише прагнення зберегти статус-кво, тобто плоди своєї перемоги. Також він робить висновок, що не тільки військова сила є загрозою миру і справедливості, але більш небезпечним стає «економічний імперіалізм», під яким розуміється атлантистська економічна експансія.

У 1933–1937 рр. К. – голова палати перів. На початку 30-х рр. став одним з головних ідеологів військового проникнення в Китай і пізніше в Південно-Східну Азію, вбачаючи в цьому не тільки головний, а й винятковий напрям воєнної, політичної та економічної експансії Японії У 1937 р. створив та очолив «Лігу з мобілізації національного духу». Одним з її програмних документів стала декларація принца про «новий порядок у Східній Азії», сфера діяльності якого охоплювала спочатку Японію, Китай і Маньчжоу-го. Його перший уряд у липні 1937 р. розпочав війну за захоплення всього континентального Китаю. Але у травні – червні 1938 р. японська дипломатія розгорнула пропагандистську кампанію щодо т. зв. спірних територій радянського Примор'я, на кордоні з Маньчжоу-го. Наприкінці липня, виконуючи заздалегідь затверджений урядом план, японські війська вторглися на територію СРСР в районі оз. Хасан, але в серпні радянські війська розгромили їх і повністю очистили свою територію.

Пріоритетами політичного курсу К. були «нова структура» у внутрішній політиці, «сфера співпроцвітання Великої Східної Азії» як геополітичне завдання імперії, та зовнішньополітичний курс, орієнтований на союз з Німеччиною і СРСР проти США та Англії. З 1937 р. К. виступав за розпуск всіх політичних партій для їх подальшого об'єднання в «нову структуру» на загальній платформі національних інтересів. Керівним органом «нової структури» стала Асоціація допомоги трону (Тайсей Екусанкай). «Нова політична структура», що офіційно відкрилася 12 жовтня 1940 р., була внутрішньою підготовкою країни до «нового порядку» в Східній Азії та в усьому світі. К. ненавидів комунізм, але вважав СРСР потенційним союзником проти атлантистських держав, а поразки японських військ біля оз. Хасан та на Халхін-Голі остаточно налаштували його проти війни з СРСР. Він був прибічником проекту континентального блоку Берлін – Москва – Токіо, розробленого К. Хаусхофером. Вважаючи, що для створення «сфери співпроцвітання» необхідний як мінімум доброзичливий нейтралітет з боку СРСР, К. не відкидав і тіснішого співробітництва в рамках плану «Союзу чотирьох» (Тристоронній пакт плюс СРСР). «Зрозуміло без слів, – зазначав К., – що Японія і СРСР, які є сусідами на Далекому Сході, повинні будувати свої дружні відносини на міцній основі».

У лютому 1945 р. у доповіді імператору К. зазначав, що «продовжувати війну, в якій у нас немає перспектив на перемогу, означає цілком грати на руку комуністичній партії. Отже, з позицій збереження нашого національного державного ладу необхідно якомога швидше закінчити війну». У червні 1945 р. японський уряд, сподіваючись уникнути беззастережної капітуляції, намагався відправити К. до Москви, щоб умовити радянське керівництво виступити посередником між Японією і союзниками. Увійшов до складу «капітуляційного» уряду Хігасікуні. Після капітуляції Японії був включений до списку воєнних злочинців, які підлягають суду Міжнародного трибуналу і мав стати одним з головних обвинувачуваних на процесі, але скінчив життя самогубством.

М. А. Шепєлєв

КОНСЕРВАТИВНА РЕВОЛЮЦІЯ – ідейно-політичний рух у Німеччині часів Веймарської республіки (1920–1930-ті рр.). Термін набув сучасного значення після виходу в 1949 р. книги А. Молера «К. р. у Німеччині 1918–1932 рр.». Відповідно до класифікації Молера, до К. р. належали: студентські спілки, що поєднували різні види культурної й спортивної діяльності з націо-

нальною романтикою; асоціації німецьких націоналістів, ідеологія яких містила елементи расової доктрини («аріософія» тощо); організації «младоконсерваторів» («Антибільшовицька ліга», «Червневий клуб» та ін.); «націонал-революційні» групи («націонал-більшовицька» партія Е. Нікіша та ін.). У різноманітних філософських і політичних доктринах К. р. Молер виявляє загальні ідеї й установки, зокрема, «нація» розумілася «не в західноєвропейському значенні», але, з одного боку, як особливий «щиросердечний стан» (не расова біологія нацистів, але «дух»), а з іншого боку, як «Рейх», імперія, тобто як утворення, що виходить за межі національної держави. Тому націоналізм у багатьох представників К. р. поєднувався з ідеєю європейської федерації.

Основні представники – В. Зомбарт, А. Мьоллер ван дер Брук, Е. Нікіш, М. Хайдеггер, Х. Фрейер, К. Шмітт, О. Шпанн, О. Шпенглер, Е. Юнгер, Ф. Юнгер. Саме словосполучення «К. р.» уперше вжив Т. Манн у передмові до антології російських письменників (1921). Починаючи з критичної праці К. Левіта (1935), в якій зіставлялися погляди М. Хайдеггера й К. Шмітта, тема «рішучості» (Entschiedenheit, Entscheidimg) визнається центральною як для політичної філософії («децизіонізм»), так і для антропології К. р. Політично К. р. мислилася як національно-визвольна революція, спрямована проти Версальського договору й нав'язаної ззовні Веймарської конституції, проти «влади неповноцінних» (Е. Ю. Юнг). На місце лібералізму й механічної організації суспільства має прийти органічна єдність націй (Gemeinschaft), у якій знімаються всі суперечності епохи. В цьому контексті лежить і протиставлення торгашества і героїзму. Ще у 1906 р. А. Мьоллер ван дер Брук проголосив: «Світ належить герою, а не торговцю».

Консервативні революціонери стверджували первісність культури стосовно економіки. За словами Е. Юнгера, «заперечуючи економічний світ як життєвизначальну силу, тобто як долю, ми заперечуємо не саме його існування як таке, але *ранг*, що відводиться йому». Не економіка повинна встановлювати правила гри. Подолання буржуазного світу вимагає «проголошення незалежності нової людини від економічного світу», що «означає не відмову від цього світу, але його підпорядкування вищому домаганню на панування».

К. р. мислилась як щось протилежне революції й «ідеям 1789 р.» – відновлення традиційних, вічних цінностей. «Третій рейх» (так називалася книга А. Мьоллера ван дер Брука, що вийшла в 1923 р.) не знає станів і класової боротьби: аристократичні цінності сходять згори донизу і поєднують усю націю. К. р. кладе край ліберальній епосі й повинна привести до специфічного соціалізму, або «солідаризму» («прусський соціалізм» О. Шпенглера, «солдатський соціалізм» Е. Юнгера, «німецький соціалізм» В. Зомбарта тощо). Австрійський економіст О. Шпанн розробив теорію «корпоративної держави»; подібні ідеї розвивалися в праці В. Зомбарта «Німецький соціалізм» (1934). Вертикально організоване суспільство й планова економіка сприяють «тотальній мобілізації» всіх людських і матеріальних ресурсів.

В Е. Юнгера («Тотальна мобілізація», 1930) завданнями «тотальної мобілізації», що виступає як сутнісна риса світової війни, є «приведення світу в стан безмежного руху» і «перетворення життя на енергію», що служить єдиній меті – озброєнню. Схованим «метафізичним» центром цього «фізичного» процесу є, згідно з Юнгером, «гештальт робітника», що претендує на справжнє панування над світом: на противагу бюргерському індивідуалізму він характеризується тотальністю відносин, де вирішальну роль відіграє техніка як «спосіб, яким гештальт робітника мобілізує світ». У філософсько-історичному есе «У стіни часів» (An der Zeitmauer, 1959) Юнгер, спираючись

на концепцію «гештальта робітника», окреслює контури грандіозного повороту планетарного масштабу. Метафора «стіни часів» має позначити прикордонну лінію між світовою історією й історією землі, якій відповідає настання зовсім нового «еону». Кінець історії окремих людей, держав і націй ознаменований переходом до нової глобальної моделі історії, де людина питально звернеться до землі й із цієї «першооснови» черпатиме новий сенс своєї власної діяльності.

Згідно з А. Мьоллером ван ден Бруком, культура – специфічна ознака молодих народів, яким властиві суто біологічні, вітальні риси: зростання, розвиток, життєвість, що б'є через край, свіжий, новий погляд на світ. Культура створює нові оригінальні цінності, нові релігійні символи й художні стилі, нові інтелектуальні й духовні структури й обрії, нові моральні кодекси. На противагу культурі цивілізація має на меті поступову стандартизацію, гомогенізацію й усереднення величезних мас населення, підготовляючи їх до механічного оброблення «типової людини», що заперечує всіх, хто думає інакше, почувається по-іншому, уникає конформізму й загальної безвільності. До старих народів Мьоллер ван ден Брук відносить Францію з її скептицизмом, Англію – як країну здорового глузду й Італію з її культом краси. До молодих народів, на його думку, належать насамперед Німеччина, що володіє життєвим світоглядом, Америка з її прагматичною волею і, нарешті, Росія з її загадковою російською душею.

У контексті розбіжностей між культурою і цивілізацією протистояння конкретної землі й абстрактного універсалізму розглядається як втілене в протистоянні між юдейсько-американською цивілізацією і європейською культурою. В. Зомбарт у книзі «Євреї і капіталізм» розглядав євреїв як людей «пустелі», які у вічних мандрах вторглися в Європу, народи якої були пов'язані з рідним ґрунтом, з лісом. Капіталізм – продукт безмежної пустелі, а не ґрунту, а гроші з'єднують два основні фактори єврейської сутності – пустелю й мандри. Зомбарт був переконаним противником універсалізму, що видавався йому як перетворення світового суспільства на пустелю.

Для ідеологів К. р. визначальним у сфері міжнародних відносин є принцип абсолютного суверенітету держави. На їх думку, немає й не може бути претора над державами. У державі суверенітет зводиться до своєї сутності, що вже далі неподільна, нерозчленована й тим більше не підпорядкована жодній позадержавній інстанції. Будь-яка позадержавна інстанція, що виступає як абстрактна воля нібито світового суспільства, завжди насправді є містифікацією цілком конкретної держави-гегемона, що прагне одягтися в тогу міжнародного претора з метою легітимізації свого панування й присвоєння суверенітету інших країн. Гегемонія – це панування, базоване не тільки на військовій і політичній силі, а й на силі універсалізації ідеології гегемона.

О. Шпенглер зазначав: «ми вступили в епоху світових воєн. Вона почалася в XIX ст. і продовжиться в нашому й, імовірно, у наступному столітті. Вона означає перехід від системи держав XVIII ст. до Imperiunm mundi. Вона відповідає двом жахливим століттям між Каннами й Акцієм, протягом яких форма світу елліністичних держав, включаючи Рим і Карфаген, перетворилася на Imperium Romanum». Вважаючи, що «імперіалізм – ідея, незалежно від того, чи усвідомлюється вона її носіями чи виконавцями», він бачив її прояви у всьому, що відбувається у світі. За загальної для всіх представників консервативної революції «антизахідної» позиції найрадикальніші «націонал-революціонери» закликали до політичного союзу зі СРСР у боротьбі з Антантою.

К. р. як ідейний рух зникає разом із приходом нацистів до влади. Поодинокі її представники вступили до НСДАП

або співпрацювали з гітлерівським режимом. Деякі були вбиті, як Е. Ю. Юнг, або опинилися у в'язниці, як Е. Нікіш, який отримав довічний вирок. Здебільшого вони перебували в опозиції до націонал-соціалізму, хоч ідеологи останнього широко користувалися термінологією, розробленою ідеологами К. р. («Третій рейх», «національна революція» і т. ін.).

М. А. Шепєлєв

КОНСПІРОЛОГІЯ (від лат. conspiratio – згода, змова, одностайність) – сукупність концепцій про роль таємних товариств, заколотів, інших латентних чинників у суспільно-історичному процесі. Предметом інтересу К. є природа, структура, функції, взаємозв'язки таємних співтовариств, їх відносини з конвенційними соціальними інститутами, міфи та інші уявлення про їх вплив. К. виходить з того, що соціальні та політичні трансформації істотно випереджають ментальні уявлення мас, призводячи до гіпостазіювання у буденній свідомості непрозорих механізмів суспільних трансформацій в інстанцію особливого суб'єкта, який наділяється ознаками таємного товариства з рисами всемогутності.

У К. розрізняють прогресистський та перманентистський підходи до оцінки ролі таємних товариств. На думку прогресистів, вона є несуттєвою, а предметом їх уваги стають найочевидніші, зовнішні аспекти діяльності латентних структур. Істотною вважається участь масонських лож у революційних процесах, антиклерикальних акціях, вплив їх гасел на народні маси тощо, тим самим навіть таємне товариство розглядається як дещо більш-менш явне, те, що виявляє себе відкрито. Навпаки, перманентисти визнають існування і значущість таємних товариств, вони не схильні стверджувати про їх деградацію. Вони стверджують, що історія – цілеспрямовано керований процес.

Згідно з основними положеннями К. у її перманентистському змісті, у суспільстві існує схема управління, за якою світова історія і політика – театр, в якому головну роль відіграє закуліса – жерці у давнину та особлива категорія сучасних людей, здатних до концептуально незалежного мислення та продукування знань стратегічного рівня. Знання дають можливість управляти, отже, оскільки більшість людей володіє несистематичними і неістинними знаннями, їх легко контролювати. Суспільство складається з трьох елементів – натовп як об'єкт управління, еліта як орган управління, світова і національні закуліси як розробники схем управління, що володіють усією повнотою знань. Стверджується, що малі народності всередині великих, будучи занепокоєними поглинанням, завжди ведуть непримиренну боротьбу, використовуючи всі доступні засоби і методи, насамперед знання. Нібито створена спеціальна система руйнування інших народів і держав шляхом упровадження в їх середовище невеликих, спеціально підготовлених діаспор, котрі на свідомому рівні захищають себе, а на несвідомому – руйнують середовище свого проживання. Вважається, що процес розсіювання євреїв став засобом управління світовою історією з боку світової закуліси, яка, починаючи з середньовіччя, стала поступово легалізуватись через різноманітні масонські організації, керівництво певних політичних партій, що виросли з цих організацій, а у XX ст. – через ООН та різноманітні міжнародні фінансово-економічні організації, також пов'язані з таємними товариствами. Ті країни, які потрапляють до сфери впливу незалежних від світової закуліси сил, піддаються з її боку руйнівному тиску. Вона прагне перетворити все світове співтовариство на єдину, структурно керовану піраміду. Структурними компонентами «тіньового» управління глобальним світом вважаються Рада з міжнародних відносин, Комітет трьохсот, Більдеберзький клуб, Тристороння комісія, «велика сімка».

У XX ст. провідне місце серед різноманітних уявлень про історію як змову чи заколот домінували концепції світових комуністичного та єврейського заколотів, які в багатьох випадках ототожнювались. Витоки комунізму відшукували в діяльності масонських таємних товариств, таких як Орден ілюмінатів (заснований 1 травня 1776 р. Адамом Вейсхауптом). Як змова ілюмінатів розглядалася, зокрема, Велика французька революція. З поразкою СРСР та руйнуванням світової соціалістичної системи саме із сіонізмом пов'язують діяльність різноманітних латентних структур світової влади і впливу.

Вважається, що в боротьбі за управління глобальним світом конкурують дві сили – східноєвропейські євреї й західноєвропейські та американські євреї. До перших належать хасиди-саббатаїсти, течія любавицьких хасидів, секта Хабар, а до других – талмудисти-раббаніти, ортодокси-маймоніди аристотелівсько-раціоналістичної лінії в іудаїзмі, відповідно йдеться про лівий та правий сіонізм.

Згідно з доктриною лівого сіонізму, його метою є глобальна держава – всесвітній Ізраїль, в якому іудеї будуть расою панів, діятиме планова економіка, здійснюватиметься тотальний контроль над особистістю, включаючи персональну електронну ідентифікацію, буде створена єдина світова релігія для неєвреїв, забезпечуватиметься державне виховання дітей тощо. З лівим сіонізмом пов'язують соціалістичну революцію в Росії, троцькізм, інтернаціонал-комунізм, Комінтерн, сучасних антиглобалістів, Конгрес єврейських громад Росії (Берл Лазар – Березовський) та навіть події 11 вересня 2001 р. й агресію США проти Афганістану та Іраку. Правий сіонізм займає позиції створення глобального мережевого управління, суб'єктом якого має бути світова фінансово-інформаційна олігархія. Згідно з цією доктриною, іудеї теж розглядаються як раса панів, але здійснювати це панування вони мають непрямо, через децентралізований світовий уряд. В інших аспектах вони стоять на спільних позиціях. З правим сіонізмом пов'язують події лютого 1917 р. в Росії, діяльність соціал-демократії, єврейське лобі в ЦРУ, ФБР, сучасних глобалістів, європейські інтеграційні структури, Російський єврейський конгрес (Шаєвич – Гусинський), Всеукраїнський єврейський конгрес (Рабінович).

Важливе місце у конспірологічних версіях світової історії посідає банкірський дім Ротшильдів, котрий, як вважається, підпорядкував собі Банк Англії, протидіяв англо-російському союзу та стояв за всіма ключовими сюжетами, починаючи від зведення на трон Наполеона Бонапарта з метою розв'язання війни і руйнування католицької церкви, потім його повалення, до руйнування Священного союзу, а в подальшому – підготовки Громадянської війни у США і вбивства А. Лінкольна, розв'язання двох світових війн і революції в Росії та знищення християнських монархічних династій, створення Держави Ізраїль, вбивство Дж. Кеннеді та розвал СРСР. Вважається, що наприкінці XIX ст. клан Ротшильдів контролював половину світової економіки. На початку XX ст. родини Ротшильдів, Варбургів і Шиффів переплелися в результаті шлюбних союзів, ставши практично однією сім'єю, і діють з метою встановлення панування на планеті через диктатуру світового уряду, глобальну армію і «чиповане» населення. Нині Ротшильди організували світову фінансову кризу і поставили на порядок денний нову світову війну, яка повинна знищити традиційну національну державність й побудувати світову державу.

Інші основні сюжети сучасної К. – психотропна зброя, біороботи, зомбування, злодії усередині уряду, зловісні секти, що одержали доступ до центрів влади, інопланетяни, які приховуються ЦРУ, тощо. Дедалі помітнішим явищем стає телеконспірологія (численні фільми на тему заколоту, зокрема спеціальний художній фільм «Теорія заколоту», США, 1997). Незважаючи на безглуздість бага-

тьох конспірологічних гіпотез і міфів, це не може бути достатньою підвалиною для заперечення тематики таємного, латентного виміру суспільно-політичного життя як такої.

М. А. Шепєлєв

КОНФІНІУМ – замкнений прикордонний простір, що перебуває під спеціальним управлінням. В Австрійській імперії, у Південному Тіролі, були «романські замкнуті простори»; confinium називався також Славонський військовий кордон, суто прикордонний орган, створений принцом Євгенієм Савойським проти турків. Оселившись за природними рубежами (Динарські Альпи, річки Купа, Уна, Сава і Дунай), серби і хорвати під загальною назвою граничар отримали військову адміністрацію спочатку від хорватського уряду, а потім – від австрійського. Існував устрій «прикордонного округу», породжений прикордонним інстинктом старих панівних верств імперської держави, який пізніше ним було втрачено в процесі швидкого відмирання.

В. В. Кривошеїн

КОПІЙКА, Валерій Володимирович (нар. 3 березня 1962) – український вчений у галузі історії і політології міжнародних відносин. Доктор політичних наук, кандидат історичних наук, професор. Директор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фахівець з питань європейської інтеграції та зовнішньої політики країн Західної Європи.

У 1984 р. закінчив факультет міжнародних відносин та міжнародного права Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. У 1990 р. захистив кандидатську дисертацію («Близькосхідна політика Франції у 1980-ті роки»), а у 2004 р. – докторську дисертацію («Теоретичний та практичний виміри розширення Європейського Союзу»). З 1990 р. – асистент, з 1996 р. – доцент, з 2007 р. – професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики. З 2007 р. – заступник директора Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, з 2009 р. – директор.

Основні праці: «Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу» (2002); «Європейський Союз: досвід розширення і Україна» (2005); «Європейський Союз: заснування і етапи становлення» (2001, у співавт.).

К. запропонував нове тлумачення теоретико-методологічних підходів і концепцій процесу розширення в євроінтеграційних дослідженнях, на оригінальній джерельній базі, у тому числі вперше введених автором у науковий обіг документах, визначив місце і роль феномена розширення в еволюції традиційних та новітніх європейських інтеграційних теорій та концепцій. Висунув і обґрунтував тезу про природу та ресурсні можливості розширення ЄС, що ґрунтується на авторській концепції подвійного просторового та функціонального розширення. Виявив закономірності становлення і розвитку та довів залежність еволюції загальноєвропейської стратегії розширення від рівня інтеграційного співробітництва та якісних трансформацій в ЄС.

Розробив концепцію співвідношення процесів розширення та поглиблення євроінтеграційного співробітництва, спираючись на яку, виокремив моделі «багатошвидкісної Європи» та «Європи змінних геометрій» як найбільш вірогідну перспективу розвитку євроінтеграційного процесу. В працях К. також набула подальшого розвитку і обґрунтування євроінтеграційна стратегія України, осмислені основні національні інтереси та пріоритети в Європейському регіоні, визначено перспективи реалізації євроінтеграційних прагнень України.

М. А. Шепєлєв

КОРДОН – лінія розділу між територіями, явищами. «Кордон відображає зовні те, що лежить усередині й одночасно обмежує сутність речі в її зіткненні з іншими речами», – зазначає О. Г. Дугін, вказуючи на традицію сприймати кордон як дещо священне. Так, у стародавніх греків існував особливий бог – Terminus, що означає «межа», «К.».

К. покликаний окреслити простір, контрольований членами будь-якої соціальної або соціально-територіальної спільноти, обмеживши права на цю територію тих, хто до неї не належить. Державний К. визначає межі державної території, тобто просторові межі дії державного суверенітету. Він встановлюється, як правило, на основі договорів між суміжними державами, а там, де територіальні води держави стикаються з відкритим морем, – внутрішніми законодавчими актами прибережних держав відповідно до міжнародного права. Територіальне розмежування між державами здійснюється поетапно, в процесі делімітації і демаркації К. (визначення загального положення і напрямки державного К. між суміжними державами та проведення лінії державного К. на місцевості з позначенням її спеціальними прикордонними знаками).

Державні К. вперше були зафіксовані у Стародавній Греції, коли була поставлена прикордонна колона між Пелопоннесом і Аттикою. Становлення та оформлення державних К. у тому вигляді, в якому ми звикли їх розуміти, відбувається в XV–XVI ст., в епоху становлення і розвитку національних держав. Французькі географи переконані, що лінійний К. є творінням Великої французької революції. Але навіть у XIX ст. в Європі державних К. нерідко не було, а наявні К. зазвичай не були чіткими та певними і часто переглядалися за підсумками воєнних дій.

Державний К. виконує три основні функції – бар'єрну, фільтруючу та контактну. Їх співвідношення може змінюватися залежно від воєнних, політичних, економічних, соціокультурних реалій, пріоритетів, викликів і загроз безпеці тієї чи іншої держави. У. Боггс вважає, що «гарний» К. – той, який служить конкретним специфічним цілям, поставленим перед ним, з максимальною ефективністю і з мінімальними упущеннями.

Традиційний підхід до розуміння сутності та значення К. передбачає розгляд його як передової, на якій потрібно зупинити проникнення вглиб країни небажаних осіб, товарів, інформації і т. ін. Проте К. не тільки забезпечує недоторканність і цілісність державної території, суверенітет населення, а і становить продукт суспільної практики жителів прикордонних районів, результат тривалого історичного розвитку і геополітичних змін, важливий символічний маркер етнічної, релігійної та політичної ідентичності. Близькість К. сковує свободу поведінки громадян, змінюючи мотиви й утруднюючи умови переміщень.

Сучасні К. стають дедалі більш «диференційованими», опиняючись далеко не однаковою мірою проникними для різних потоків, видів та суб'єктів діяльності. Держава встановлює для них різні К., що часто проходять по різним рубежам. У результаті різні соціальні групи і види діяльності отримали «свої» К. та прикордонні зони. У підсумку система К. еволюціонує від єдиних рубіжних ліній – до безлічі, від ліній – до зон, від фізичних меж – до культурних, від непроникних бар'єрів – до просторів взаємодії.

Розрізняють сухопутні, морські, повітряні, підземні державні К. Сухопутний К. – межа території держави по суші, річках, озерах та інших внутрішніх водоймах (водосховища, гідровузли та ін.). Він визначається договорами між суміжними державами. Морський К. держави – зовнішня межа територіального моря. Відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р. ширина територіального моря не може перевищувати 12 морських миль, відлічуваних від вихідних ліній (переважно від ліній найбільшого відпливу). Морські кордони суміжних та близько розташованих навпроти

одна одної держав розмежовуються за угодою між ними. На прикордонних озерах лінія державного К. проходить посередині озера або по прямій лінії, що з'єднує виходи сухопутного державного К. до його берегів. Повітряними К. держави є бічні й висотні межі його повітряного простору. Бічний повітряний К. визначається перпендикулярами, проведеними до кожної точки сухопутного і морського К. Висотний державний К. визначається звичайною нормою міжнародного права і проходить на висоті 100 км над рівнем океану. Підземними К. держави є вертикальні площини, проведені від сухопутних і морських К. до центра Землі. Нерідко визначення підземного К. є предметом переговорів між суміжними державами.

К. поділяються на внутрішні й зовнішні, стратегічні, т. зв. органічні, і наукові і т. ін. Найпоширенішим є поділ К. на природні та штучні. Роль першого відіграють перешкоди, створені самою природою, головним чином гори і річки. У другому випадку К. встановлюються незалежно від природних перешкод відповідно до міждержавних договорів та угод. Лорд Дж. Керзон серед «штучних» К. вирізняв три їх види: астрономічні (проведені відповідно до паралелей та меридіанів), математичні (К., що з'єднують дві обумовлені в договорі точки земної поверхні) і відносні, які визначаються відповідно до певної точки і включають прямі лінії та дуги кола. У зв'язку з цим можна погодитися з думкою французького юриста П. де Лапраделя, який вважав усі наявні нині державні К. штучні.

На думку М. Фуше, «К. є елементарними просторовими структурами, що мають лінійну форму, а їхня функція зводиться до позначення порушень геополітичної безперервності в трьох площинах: реальній, символічній і уявній». «Реальний» поділ простору можна визначити поняттям front. Він позначає більш-менш чітко окреслену лінію між двома і більше територіями, що відокремлює «наше» від «чужого». Символічному або уявному поділу простору більш відповідає поняття frontier. На відміну від front, воно передбачає наявність прикордонної зони без чіткої роздільної лінії.

Грунтуючись на походженні й тривалості існування державних К., їх можна поділити на дві категорії: антецедентні і субсеквентні. Перші передують остаточному заселенню і розвитку тих регіонів, які вони оточують. Прикладом такого типу К. є межа між Канадою і США, яка проводилася на 49-й паралелі в період 1782–1846 рр. і розділяла дуже рідко заселені території. Субсеквентні К. протилежні антецедентним у тому сенсі, що проводяться після заселення території. Тут прикладом є К. між європейськими країнами.

К. проводять трьома способами: 1) орографічним, коли прикордонну лінію проводять з урахуванням природних перешкод – гір, річок, озер, морів і т. ін.; 2) геометричним, коли прикордонну лінію проводять між двома точками, при цьому не звертаючи увагу на природні та історичні рубежі. Прикладом цього є К. між штатами США, між Канадою і США; 3) астрономічним, коли прикордонну лінію проводять по меридіанах або паралелях. Прикладом є К. між Північною і Південною Кореєю, встановлений за 38-градусною паралеллю. В Африці близько 42 % всієї довжини сухопутних К. проведені за паралелями, меридіанами і рівновіддаленими лініями – без урахування соціальних реалій. При цьому 37 % К. були нав'язані африканцям британською та французькою колоніальною владою.

М. А. Шепєлєв

КОСМОПОЛІТИЗМ (від давньогрец. κοσμοπολίτης – громадянин світу) – тип світогляду, що базується на запереченні расових, етнічних та інших кордонів, національно-культурної самобутності, державного суверенітету та патріотизму, стверджуючи ідеї «загальнолюдського братерства» та єдиного світового суспільства. Першим назвав себе «космополітом», «громадянином світу» представник античної школи кініків Діоген Синопський. Це було не ствердження всесвітнього громадянства, а відповідно до кінічного негативізму відмова від усіх наявних державних форм. К. розглядали як набуття внутрішньо вільним кінічним мудрецем можливості жити повсюди, нехтуючи державними, становими, расовими, географічними кордонами. Кінічні мандрівники-волоцюги підкреслювали свою незалежність, безрідність. Подивіться на мене, говорив Діоген, у мене немає ні батьківщини, ні власності, ні родини, а тільки земля і небо. Але тим самим він стверджував: я не громадянин держави, але громадянин природного універсуму, ойкумени, яка втілює вищу гармонію, справедливість та розумність. Християнська середньовічна думка розгортає ідею космополітичної єдності людського роду, яка ґрунтується на ідеї рівності всіх людей перед Богом. Але цей К. ґрунтується не на негативізмі, а на позитивному універсалізмі.

Космополітичні ідеї набули поширення в капіталістичному суспільстві під впливом розгортання процесів глобалізації, будучи, у свою чергу, ідеологічним обґрунтуванням об'єктивності й закономірності розчинення національних культур в універсальній культурі, дифузії державного суверенітету, утвердження єдиного світового порядку, формування системи глобального управління, світового права і глобальної етики. К. поряд з націоналізмом є формою прояву ідейного змісту сучасних прогресистських ідеологій (лібералізму та соціалізму).

У СРСР у 1948–1953 рр. проводилася масштабна ідеологічна кампанія «боротьби з К.». Вперше про небезпеку К. було заявлено у статті Отто Куусінена «Про патріотизм», опублікованій під псевдонімом М. Балтійський в № 1 журналу «Новий час» (липень 1945). У ній доводилося, що К., на відміну від патріотизму, органічно протипоказаний трудящим, комуністичному рухові. Він властивий представникам міжнародних банкірських об'єднань і міжнародних картелів, найбільшим біржовим спекулянтам – усім, хто чинить згідно з латинським прислів'ям «Ubi bene, ibi patria» (де добре, там і батьківщина). У січні 1948 р. у виступі А. А. Жданова на нараді діячів радянської музики в ЦК ВКП(б) було вперше вжито знаменитий вираз «безрідний космополіт». Г. Ф. Александров у березні того ж року опублікував у журналі «Питання філософії» настановну статтю «К. – ідеологія імперіалістичної буржуазії», в якій оголосив космополітами разом П. Мілюкова, М. Бухаріна, Л. Троцького, лівих есерів та лівих комуністів, нарешті, власовців і всіх, хто перейшов на бік німців. Тим самим термін К. набув особливо зловісного відтінку, стаючи синонімом понять «зрадник Батьківщини», «контрреволюціонер» і «ворог народу».

М. А. Шепєлєв

КРАВЧУК, Леонід Макарович (нар. 10 січня 1934, с. Великий Житин, Волинське воєводство, Польща) – український державний та політичний діяч, перший Президент незалежної України (5 грудня 1991 – 19 липня 1994), Голова Верховної Ради УРСР (1990–1991).

У 1958 р. закінчив Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка, у 1970 р. – аспірантуру Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Кандидат економічних наук. У 1970–1990 рр. – на партійній роботі в апараті ЦК КПУ, в тому числі у 1988–1990 рр. – завідувач ідеологічного відділу, секретар ЦК КПУ. У 1990 р. – другий секретар ЦК КПУ, у 1990–1991 рр. – член Політбюро ЦК КПУ. 23 липня 1990 р. обраний Головою Верховної Ради УРСР. Після серпневих подій у Москві К. 31 серпня 1991 р. підписав указ Президії Верховної Ради України про заборону КПУ.

Під головуванням К. Верховна Рада України ухвалила 24 серпня 1991 р. Акт

проголошення державної незалежності України, підтверджений Всенародним референдумом 1 грудня 1991 р. Того ж дня К. було обрано Президентом України у першому турі. У 1993 р. погодився на дострокові вибори глави держави (призначені на липень 1994 р.), які програв у другому турі. У 1994, 1998 і 2002 рр. обирався народним депутатом України. У 2002–2006 рр. очолював фракцію СДПУ(о) у Верховній Раді України. Герой України (2001). У лютому 2011 р. призначений Головою Конституційної Асамблеї, створеної як спеціальний допоміжний орган при главі держави, покликаний до 2014 р. сформувати новий текст Основного закону України.

За президентства К. Україна почала набувати всіх притаманних незалежній державі атрибутів. Ще до проведення референдуму, 4 листопада 1991 р., Верховна Рада прийняла закон про державний кордон України, який визначав недоторканність кордонів України, правила їхнього перетину та порядок охорони. Відразу після референдуму 1 грудня 1991 р. розпочалося міжнародне визнання нової держави та становлення її як актора міжнародних відносин. На кінець 1993 р. Україну визнали 149 країн, 132 з яких встановили з нею дипломатичні відносини, а понад 50 – відкрили в Україні посольства та консульства. Визнання України відбувалося й на рівні міжнародних організацій: у 1992 р. Україна стала членом НБСЄ та Ради Північноатлантичного співробітництва. У тому ж році Україна заявила про бажання приєднатися до Ради Європи. Також Україні продовжувала брати участь – уже як незалежна держава – у роботі ООН та її міжнародних організацій.

Стрімке визнання України на міжнародному рівні дало поштовх до ґрунтовного розроблення її зовнішньополітичної концепції. Визначені ще Декларацією про державний суверенітет України 1990 р. принципові засади зовнішньої політики необхідно було конкретизувати з урахуванням тогочасних реалій. Саме у період президентства К. закладаються концептуальні основи зовнішньої політики нашої держави.

Основні принципи української зовнішньої політики отримали підтвердження у прийнятому Верховною Радою України 5 грудня 1991 р. Зверненні «До парламентів і народів світу». Беззаперечно важливе значення мало затвердження у 1993 р. Верховною Радою України Основних напрямів зовнішньої політики України – програмного документа, в якому були визначені головні напрями зовнішньої політики: «1. Розвиток двосторонніх міждержавних відносин. 2. Розширення участі в європейському регіональному співробітництві. 3. Співробітництво в рамках Співдружності незалежних держав. 4. Членство в ООН та інших універсальних міжнародних організаціях».

Перед К. постало завдання розпочати репрезентацію України як держави світовому співтовариству. У цей період активно розбудовується дипломатична служба України. На МЗС, яке очолив А. М. Зленко, були покладені функції виконання завдань у сфері зовнішньої політики. Для реалізації зовнішньополітичної діяльності створювалася внутрішньодержавна правова база. У 1992 р. затверджено Положення про дипломатичне представництво України за кордоном. Здійсненням зовнішньополітичних пріоритетів, які мали якнайефективніше забезпечити національні інтереси України, було продиктоване відкриття у 1992 р. 18 посольств, насамперед, у п'яти державах «великої сімки», у Польщі та РФ як стратегічно важливих для України державах. Розширювалася мережа консульських установ. У 1993 р. відкрито ще 15 закордонних представництв.

Від проголошення незалежності Україна взяла курс на набуття статусу позаблокової, без'ядерної держави. Україна репрезентувала себе як миролюбна держава, готова до взаємовигідної співпраці з усіма державами світу за умов визнання її суверенітету. Найреальнішим кроком в утвердженні такого іміджу стала добровільна відмова від ядерної зброї. Це рішення значно полегшило інтеграцію України до світової спільноти.

Важливим напрямом української зовнішньої політики стала участь українських військових у миротворчих операціях ООН. Україна виступила як значний контрибутор з підтримання миру, починаючи з 1992 р., коли вперше український контингент взяв участь у миротворчій операції в Хорватії.

Під час президентства К. відбувається процес становлення як західного, так і східного векторів зовнішньополітичного курсу України.

8 грудня 1991 р. на зустрічі у Віскулях (Біловезька Пуща, Білорусь) К., Б. М. Єльцин та С. С. Шушкевич підписали Угоду про створення СНД, в якій проголошувалося, що «СРСР як геополітична реальність припиняє своє існування». Україна прагнула розглядати СНД як раціональний механізм економічного співробітництва. З огляду на геополітичні та геоекономічні реалії, за основу своєї діяльності в рамках СНД Україна обрала курс на розширення і зміцнення двосторонніх відносин з державами Співдружності, який дає змогу зберігати незалежну позицію та реалізовувати національний інтерес. Але на практиці за президентства К. швидкими темпами втрачалися економічні зв'язки з колишніми союзними республіками, розрив яких призводив до стрімкого падіння виробництва і зростання масового безробіття. На цьому тлі проблеми статусу м. Севастополя й майбутнього Чорноморського флоту істотно ускладнювали україно-російські політичні відносини.

Водночас починає формуватися західний зовнішньополітичний вектор, про що вказано в Основних напрямах зовнішньої політики України: «Перспективною метою української зовнішньої політики є членство України у Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам». Водночас зазначено: «У зв'язку з особливостями історичного розвитку і специфікою геополітичного положення України домінантою двосторонніх відносин з прикордонними державами є українсько-російські відносини». Вони визначені в документі як «відносини особливого партнерства», що підкреслює їх важливість для України.

5–11 травня 1992 р. відбувся перший офіційний робочий візит Президента України К. до США. Під час візиту було підписано політичну декларацію, де вперше зафіксовано формулу «демократичного партнерства» двох країн. Важливе значення для подальшого розвитку українсько-американських відносин мали ратифікація 18 листопада 1993 р. Верховною Радою України Договору про стратегічні наступальні озброєння та підписання президентами України, Росії та США 14 січня 1994 р. Тристоронньої заяви в Москві, в якій містилися зобов'язання з боку України знищити всю ядерну зброю, розташовану на її території, протягом семи років, і приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерна держава, та пункт про те, що США й Росія готові надати Україні гарантії безпеки.

Г. В. Щолокова

КРАУТХАММЕР, Чарльз (Charles Krauthammer; нар. 13 березня 1950, Нью-Йорк) – американський політичний журналіст, аналітик. За професією психіатр. З 1985 р. – оглядач «The Washington Post». Був спічрайтером віце-президента США У. Мондейла. Лауреат Пулітцерівської премії 1987 р. У 2006 р. «Financial Times» назвала його найвпливовішим коментатором в США.

У 1985 р. К. уперше вжив термін «доктрина Рейгана» для позначення зовнішньої політики адміністрації Р. Рейгана, спрямованої на підтримку антико-

муністичних повстанців по всьому світу (зокрема, в Нікарагуа, Анголі й Афганістані), що представлялася як відповідь на «доктрину Брежнєва» і відображала вихід США за рамки політики стримування СРСР до відкидання радянського впливу в країнах «третього світу».

У 1990 р. вперше відкрито заявив про настання «однополярного моменту», розуміючи під цим, що після падіння Берлінської стіни та під час війни в Перській затоці практично весь світ згуртувався навколо США як єдиної наддержави. К. вважав, що гегемонія надає США потенціал і відповідальність діяти в односторонньому порядку у разі потреби. Він також припустив, що історичний «момент» американської гегемонії обмежений і може тривати в кращому випадку тільки три-чотири десятиліття.

На думку К., ядерна рівновага між США і Росією більше не має значення, за винятком психологічного. Ядерні озброєння – вже не реальні військові засоби, а лише символи. Якщо в роки «холодної війни» це були символи величі, то сьогодні вони – символи рівності, причому помилкової, але видимість якої варто підтримувати.

К. негативно поставився до воєнної кампанії проти Югославії у 1999 р., оскільки вона посилила антизахідні настрої в Росії, підтримка якої необхідна для успішної боротьби з ісламістською загрозою. Після подій 11 вересня 2001 р. К. писав про наявність нової екзистенціальної загрози та необхідність нового інтервенціонізму. Він підтримав війну в Афганістані, висунувши незабаром таку тезу: після того як США розправилися з Афганістаном, настала черга Сирії, за якою повинні бути Іран й Ірак. «Боротьба з тероризмом завершиться в Багдаді, коли ми, нарешті, покінчимо з найнебезпечнішим терористичним режимом на планеті».

Утвердження лідерства Вашингтона в міжнародній боротьбі з тероризмом (на тлі нездатності жодної з провідних світових держав узяти на себе аналогічну місію) К. назвав одним з головних досягнень США. Але водночас він визнав, що це стало випробуванням і для них. За його словами, «якщо у розпочатій війні США програють, то вся створена після Другої світової війни структура відносин у рамках Західного світу з відкритими кордонами, щодо вільної торгівлі та навігації, відкритими товариствами, почне розпадатися».

Гарантією безпеки Ізраїлю К. вважає поширення демократії в регіоні. Він виступив проти угод в Осло щодо палестино-ізраїльського конфлікту, пророкуючи, що Організація Визволення Палестини використовуватиме Західний берег і сектор Газа як плацдарм, щоб продовжити війну проти Ізраїлю. У липні 2006 р. він стверджував, що ізраїльсько-палестинський конфлікт визначається небажанням палестинців досягти компромісу.

У 2004 р. К. відійшов від неоконсерватизму і сформулював концепцію «демократичного реалізму», називаючи своїх опонентів серед неоконсерваторів (групу В. Крістола і Р. Кейгана) «демократичними глобалістами», оскільки вони прагнуть просувати демократію в усьому світі засобами зовнішньої політики. Вони скептично ставляться до ролі міжнародних інститутів, віддаючи перевагу в справі поширення демократії однобічним діям США. Недоліком у їх поглядах К. вважає універсалізм. На його думку, не всюди й не завжди боротьба за демократію може реалізовуватися в інтересах самих США. У боротьбі з основним «світовим злом», яким К. вважає «радикальний ісламізм», він визнає необхідним покладатися на допомогу авторитарних союзників. Тому зусилля у поширенні демократії він пропонує обмежити «ісламським півмісяцем від Північної Африки включно до Афганістану», відклавши на майбутнє наміри демократизувати Росію і пострадянський простір. За словами К., «ми будемо підтримувати демократію повсюди, але кров і багатство американців

будуть віддані лише в тих місцях, де для цього є стратегічна необхідність, тобто на територіях, що мають кардинальне значення для ширшої війни проти ворога, який несе смертельну загрозу існуванню і свободі».

У 2006 р. К. заявив, що могутність США досягла апогею в березні 2005 р., коли розпочався рух за вигнання Сирії з Лівану, що виник безпосередньо за першими після повалення Саддама Хусейна виборами в Іраку і «проблисками» позитивних політичних змін в Єгипті, Саудівській Аравії і Кувейті. Тепер «однополярний момент скінчився», – проголосив він, підсумовуючи невдачі США на Близькому Сході. Він звертає увагу на появу «шиїтського півмісяця» антиамериканських сил на чолі з Іраном, що включає Сирію, «Хізбаллу», «Хамас» і прихильників радикального іракського релігійного лідера Мутади ас-Садра. При цьому Росія і Китай мовчазно підтримують регіональні та антиамериканські амбіції Ірану. «Така, по-моєму, структура ворожості, яку ми будемо бачити в найближчі десятиліття».

Піддаючи критиці зовнішню політику Б. Обами, К. зазначає, що через два десятиліття після того, як у результаті розпаду СРСР з'явився однополярний світ, Америка стоїть перед вибором: відмовитися від свого панування або зберегти його. Занепад – або продовження домінування – у наших руках. Це питання вибору, більше того, – це спокуса. На його думку, занепад буде непередбачуваним, але можливі потужні побічні ефекти через прагнення нового лібералізму впровадити в Америці замість традиційного динамічного індивідуалізму справедливішу, але статичну модель європейської соціал-демократії. Європейці можуть дозволити собі соціал-демократію, не маючи потенціалу самооборони, оскільки вони завжди можуть покластися на США. США не можуть собі цього дозволити, тому що «на міжнародній арені, як і раніше, панує гоббсівська боротьба всіх проти всіх, і кожна країна природно прагне до посилення. Якщо ми добровільно відмовимося від свого, інші не наслідуватимуть наш приклад. Вони заповнять вакуум. Неминуче відбудеться інверсія співвідношення сил».

Є. М. Суліма

КРИТИЧНА ГЕОПОЛІТИКА – напрям у сучасній геополітиці, що виник на початку 80-х рр. під впливом постмодернізму. Основні представники – Джеройд О'Туетайл (нар. 1962), Джордж Егнью, Саймон Делбі. Дослідницька програма К. г. сформульована у статті О'Туетайла й Дж. Егнью «Геополітика і дискурс: практичні геополітичні міркування в американській зовнішній політиці» (1992).

Термін «К. г.» вперше використав у 1986 р. Пітер Тейлор при обговоренні статті Дж. О'Туетайла «Мова і природа "нової" геополітики: випадок відносин між США і Ель Сальвадором». У цій статті О'Туетайл зазначав, що більшість авторів, які пишуть про геополітику, бажали не вивчати, а «по суті, хотіли практикувати геополітику. Прихованим допущенням подібних політично етноцентричних і нормативних досліджень є необхідність і бажаність панування і контролю». Однак, на його думку, з'явилася і друга, «більш критична перспектива», якій, проте, бракує «детального вивчення особливої форми і природи сучасної геополітики».

Представники К. г. відмовляються від основоположного закону геополітики – планетарного дуалізму. Стрижнем К. г. можна вважати критику «конструювання інтелектуалами загроз, що виправдовують мілітаризацію і насильство», критику географічного детермінізму, європоцентризму й традиційних бінарних геополітичних опозицій, а також критику влади за узурпацію сенсу демократії та відчуження громадян від процесу прийняття рішень. В одній із програмних статей нового покоління геополітиків зазначається: «Ми критичної геополітики – транснаціональне співтовариство грома-

дян, які скептично налаштовані щодо концентрації влади в держави й військової бюрократії та виступають за відкрите демократичне обговорення сенсу і політики безпеки». Становлення К. г. відбувалося під впливом Едварда Саїда і Мішеля Фуко.

Геополітику, на думку представників К. г., не слід розглядати як дисципліну, що вивчає якісь одвічно задані об'єктивні географічні чинники, що дадуть націям можливість артикулювати їх «вічні» й «об'єктивні» національні інтереси у світовій політиці. Концепції простору в традиційному, звичному розумінні, стверджують представники К. г., настав край під впливом праць «постмодерністів» М. Фуко, Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Дерріда. Простір перестає бути об'єктивною даністю і став сприйматись як соціально конструйований. Так, кордони реконструюються на основі геополітичних стратегій, обраних елітами, а ніяк не спираючись на певні раз і назавжди задані геополітичні інтереси і параметри.

На думку представників К. г., геополітика є певною діяльністю і формою знання, як політика написання світового простору інтелектуалами державного управління. Завдяки геополітиці як практиці своєрідного дискурсу державники впливають на міжнародну політику, подаючи образи та концепції місць і просторів. З огляду на таке розуміння, К. г. звернулася до можливостей інструменталізації простору та зосередилася на його інтерпретації й деконструкції. У результаті геополітичні побудови трансформувалися в суб'єктивні інтерпретації реальності й імовірнісні оцінки.

Згідно з Дж. О'Туатайлом, таласократія – концепт англосаксонського імперіалізму, а телурократія – відповідно, концепт німецько-російського або японського імперіалізму. В умовах глобалізації обидва ці концепти пропонується вважати подоланими, а саму дуальну логіку геополітики слід розглядати як дещо «зняте». Представники К. г. стверджують, що сама по собі дуальність, характерна для класичної геополітики, конституюється об'єктивацією «страху перед Іншим». Зі свого боку К. г. пропонує мислити небезпеку (котра конституює образ Іншого, Ворога) як щось внутрішнє. «Загроза виходить не від Іншого, а від того самого». Отже, фактично передбачається інтеріоризувати страх, перемістити його ззовні всередину. З таких позицій, джерелом страху є не певна зовнішня загроза, не геополітична конструкція, а власне суспільство або держава. Але інтеріоризуючи свій страх, індивідуум роздвоюється.

На практиці К. г. призводить до приховування реальної геополітичної структури сучасного світу і робить її коректний аналіз неможливим. К. г. постає у вигляді нового видання «теорії конвергенції», яке покликане міркуваннями про безконфліктне зняття геополітичної опозиції Суша – Море замаскувати невидимий тріумф таласократії.

Прихильники К. г. претендують на те, що вони розсувають межі геополітичного аналізу, стверджуючи необхідність дослідження не лише дій держав на міжнародній арені, а й культурно зумовлених уявлень («міфологій», таких як уявлення про виникнення тієї чи іншої нації та формуванні контрольованого нею простору), що лежать в основі цих дій. У результаті К. г. акцентує увагу «не меншою мірою на картах смислів і значень, ніж на картах держав». З їх погляду, концепції безпеки, уявлення про загрозу і відповідальність, інтерпретації ідентичності не можуть бути політично та культурно нейтральними і неминуче відображають пристрасті тих, хто оперує ними.

К. г. незаслужено недооцінює досягнення традиційного підходу і використовує надто грубі формулювання при його критиці, що сприяє конфлікту двох напрямів; вона приділяє надто велику увагу дискурсу і недостатнє – процесу прийняття рішень.

Є. М. Суліма

КСЕНІЯ ЕТНІЧНА (від грец. ξενία – гостинність) – форма нейтрального співіснування певного етносу з іншими етносами в середовищі суперетносу, розташованого в регіоні чи багатонаціональній державі. К. е. не вступає у відносини, характерні для конфлікту, не претендує на поділ функцій при адаптації в ландшафті (наприклад, гагаузи в Україні та Молдові). Для неї характерне те, що етнос проживає сам по собі, не втручається у справи сусідів, виявляє переважно доброзичливе і привітне ставлення до них (корінні народи в Україні, Росії). Або група чужоетнічного походження зберігає відокремленість, є дружньою, існуючи в середовищі іншого етносу в статусі субетносу (українці в країнах Західної Європи). Така форма контактів також трапляється між етносами в суперетнічній системі (англо- і франкоканадці в Канаді, фіни і шведи у Фінляндії).

За К. е. етноси зберігають своєрідність, не зливаються з іншими. Нейтральний етнічний контакт можливий і між різними суперетносами, якщо компліментарність між ними не різко негативна (відчуття підсвідомої приязні членів етнічних колективів при поділі на «свій» і «чужий»), а політичний режим не проводить політику штучного змішування народів (українці в Канаді).

За ступенем співучасті етносів у контактних утвореннях етнологія розрізняє кілька можливих варіантів: симбіоз, химера і К. е. Для першого характерні форми взаємного та корисного існування етнічних систем в одній геополітичній системі, за якого кожен займає свою екологічну нішу, свій еколандшафт, зберігаючи етнічну своєрідність. При цьому етноси взаємодіють і збагачують один одного (бойки, лемки, поліщуки на Прикарпатті). Це також оптимальна форма контактів у великих суперетносах (народи РФ, Швейцарії, Бельгії та ін.).

Симбіоз етносів може мати позитивну і негативну комплементарність. За першого – спільне, рівноправне, братерське їх співжиття, що сприяє стабільності регіону, суспільству в цілому (етноси ЄС). За другого – етноси не знаходять взаєморозуміння відповідно до їх місця у ландшафті, тоді виникає химера (розпад соціалістичних федерацій, Грузія, Середня Азія).

Химера – поєднання не поєднаного. Вона також виникає, коли дві етноспільноти, що належать до суперетносу з від'ємною взаємною комплементарністю, живуть змішано, проникаючи один в одного. У цих випадках неминучі ворожнеча, антагоністична спрямованість конфлікту, взаємна руйнація етносередовища, навіть загибель одного з них або обох етносів (серби і албанці в Косово). «Химера» виникає щодо К. е. і тоді, коли: а) один етнос на рівні спаду, надлому іншого етносу бере роль «поглинача» ніші послабленого етносу із середовища, рідного для слабшого етносу (Абхазія, Південна Осетія, примусова асиміляція); б) етнос не знаходить у ландшафті відповідної ніші (курди); в) етнос не знаходить ніші у певному ландшафті і змушений жити за рахунок іншого (інших) етносу (турки-месхетинці); г) один етнос «працює», а інший «керує», що призводить до відчуження, нестійкості або нестабільності державно-політичних утворень (порушення прав і свобод етноменшин).

Третій вид контакту – ксенія, за якого один етнос «гість», вкраплений в етносередовище іншого, проживає ізольовано, не порушуючи етнічної системи «господаря» (національно-культурні товариства, етномультикультуралізм). Але коли «гість» починає втрачати ізольованість, можливе перетворення його на химеру (таджики в Узбекистані, албанці в Македонії). К. е. також функціонує за умов співіснування в одній екологічній ніші ландшафту позитивно комплементарних чи нейтральних один щодо одного етносів, між якими не виникає міжетнічних антагоністичних конфліктів (шведи

у Фінляндії). За етнічних контактів позитивна компліментарність етнічних систем може привести їх до симбіозу або навіть злиття із заснуванням нової цілісності (українці в Білорусі, білоруси в Україні), а негативна – до химери з усіма негативними наслідками такого контакту (росіяни і кримські татари). За химерного контакту зазвичай лише від етносу-прибульця виходить ініціатива перебудови під себе етнічної системи господаря (росіяни на Північному Кавказі чи в Україні в добу Російської імперії).

Утім, слід мати на увазі, що руйнівний вплив химери зумовлений природними закономірностями, а не тим, що одні люди кращі, інші гірші. Вони різні характером і ментальністю, тому їх не можна поєднати.

У зв'язку з тим, що світ геополітично вже поділений непорушними кордонами, то жоден етнос не віддасть своєї ніші в ландшафті. У процесі адаптації етнічної системи до природного й етнічного середовища в індивідів формується стереотип поведінки який і визначає неповторний образ кожного етносу. Власний стереотип поведінки етнос сприймає як єдино можливий. Тому К. е. і симбіоз – найсприятливіші види контактів і спільного мирного співжиття етноспільнот у середовищі суперетносів за умови дотримання їх колективних прав і свобод (етномультикультуралізм, національно-культурні товариства у США, Канаді, країнах Європи тощо).

К. е. в умовах інтенсивних зв'язків потребує підтримки з боку держави. Наприклад, кожна з чотирьох мов Швейцарії, оголошених державними (італійська, німецька, французька та ретороманська), поширена лише у відповідних кантонах, причому в місті та селі. Мови не конкурують, не витісняють одна одну. Мовні кордони існують у Бельгії та Фінляндії, де на чітко окресленій території функціонує одна з мов. Тому жодній мові в цих державах асиміляція не загрожує.

О. М. Куць

КУДРЯЧЕНКО, Андрій Іванович (нар. 1954, с. Бирзулове Новомиргородського р-ну Кіровоградської обл.). – український історик, політолог. У 1978 р. закінчив з відзнакою історичний факультет Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ (Москва), близько десяти років перебував на вивільненій комсомольській роботі; у 1987–1991 рр. працював у відділі наукової інформації з суспільних наук АН УРСР. У 1994 р. закінчив докторантуру Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України, з 1994 по 1997 р. – провідний науковий співробітник цього Інституту, водночас працював професором кафедри політології і соціології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

З 1997 р. – головний науковий консультант Управління внутрішньої політики Адміністрації Президента України, радник управління країн Західної Європи і Північної Америки МЗС України. З 1998 до 2000 р. – радник-посланник Посольства України у ФРН. У 2000–2004 рр. – директор Інституту соціальних наук і міжнародних відносин Міжрегіональної академії управління персоналом; у 2004–2005 рр. очолював Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України; у 2005–2008 рр. – завідувач відділу Національного інституту стратегічних досліджень.

З листопада 2008 р. очолює Інститут європейських досліджень НАН України, який у вересні 2011 р. перейменований в Інститут всесвітньої історії НАН України. Наукову роботу поєднує з викладацькою – у КНЕУ імені Вадима Гетьмана, Інституті міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, Київському університеті права і Дипломатичній академії України при МЗС України.

Спеціалізується у вивченні геополітичних змін в Європі у постбіполярний період та порівняльному аналізі становлення політичних структур й інститутів громадянського суспільства країн молодої демократії, зокрема України. Має понад 350 наукових праць. Серед них – «Східна Європа на шляху змін» (1990); «Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини (1970–1991 рр.)» (1996); «Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення» (1995); «Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України» (1996, у співавт.); «Україна і НАТО» (1997); «Глобальні трансформації і стратегії розвитку» (1999, у співавт.); «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти» (2002, у співавт.); «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього» (2009, кер. авт. кол.); «Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку» (2010, кер. авт. кол.); підручник «Геополітика» (2004, у співавт.). Лауреат премії НАН України імені Д. І. Чижевського за цикл наукових праць «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти» (2007).

Вважаючи, що стратегічний вибір України на користь євроінтеграційного, євроатлантичного курсу є обґрунтованим і цивілізаційно закономірним, К. виходить з того, що необхідною передумовою реалізації європейської та євроатлантичної стратегії України є стабільно високий рівень співробітництва з Росією. Найперспективнішою вважає стратегію України на розширення взаємовигідних відносин з Росією в широкому контексті значного посилення загальноєвропейських об'єднавчих тенденцій, які дедалі чіткіше виявляють провідні держави континенту. З цієї позиції цілком прийнятною для К. є концепція «Великої Європи».

Проект «Великої Європи» набуває змістовного наповнення у трикутнику ЄС – Україна – Росія. За такого підходу, як зазначає К., саме Україна постає системоутворюючим ланцюгом, а не периферійним елементом. За його словами, «Київ, посилюючи свої комунікаційні, транзитивні та об'єднавчі функції, має максимально використовувати переваги та мінімізувати ризики власного геополітичного становища» (стаття «Європейський вибір України: сучасний етап реалізації курсу», 2010).

М. А. Шепєлєв

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ТИПІВ ТЕОРІЯ – перша побудована на основі цивілізаційного підходу теорія світового історичного процесу, в основі якої лежить теза про самодостатню замкненість дискретних культурних організмів, що фаталістично підкоряються біологічній необхідності народження, розквіту, старіння та вмирання. Розроблена російським філософом історії М. Я. Данилевським, викладена в його основній праці «Росія та Європа» (1871). Він заперечує існування загальнолюдської цивілізації, єдиного потоку світової історії, піддає критиці географічний поділ світу (насамперед, поділ на Європу та Азію) та поділ на стародавню, середньовічну та нову історію. Вищим проявом соціальної єдності людського суспільства він вважає К.-і. т., окремі риси яких не можуть передаватись один одному. Можливі лише другорядні та випадкові впливи. Російський вчений вирізняє 11 К.-і. т.: єгипетський, китайський, ассиро-вавилоно-фінікійський (халдейський), індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, новосемітичний (аравійський), германо-романський (європейський) та слов'янський.

Підхопивши ідею О. Герцена про підпорядкованість історичного буття тим самим законам, яким підпорядковується природа, М. Я. Данилевський визначав і обґрунтовував К.-і. т. та закони їх розвитку натуралістично, тобто так само, як встановлюють типи у тваринному чи рослинному царствах. Кожен з них у розвитку проходить періоди зростання, цвітіння та плодоносності, а також занепаду і загибелі. Він порівнює К.-і. т. з багатолітніми одноплідними рослинами, в яких період росту буває невизначено тривалим, але період цвітіння й плодо-

носіння відносно короткий і виснажує раз і назавжди їх життєву силу. Для того щоб цивілізація, властива самобутньому К.-і. т., могла зародитись і розвиватись, необхідно, щоб народи, які до нього належать, мали політичну незалежність.

К.-і. т. – не певний ступінь розвитку цивілізації, а її неповторний стан, що складається з безлічі різноманітностей історичного існування. Тільки всередині одного типу можна відрізняти форми історичного руху, які позначаються словами «давня», «середня» та «нова історія». Прогрес, на думку М. Я. Данилевського, «полягає не в тому, щоб іти всім в одному напрямі (у такому разі він швидко припинився б), а в тому, щоб обійти все поле, яке становить поприще історичної діяльності людства, в усіх напрямах». Перемога одного з цих К.-і. т. була б величезною трагедією.

Окрім К.-і. т., М. Я. Данилевський виокремлює також негативних діячів світової історії (до них він відносить кочівників – гунів, татар та ін.), а також етнографічний матеріал (примітивні народності). Несумісність та ворожість європейського та слов'янського типів – один з головних висновків концепції Данилевського. Європа – не частина світу, а цивілізація. Росія не є частиною Європи, а у політичному сенсі є Анти-Європою. Головним принципом російської політики має стати русько-слов'янський егоїзм. Росія та слов'яни, прагнучи досягнення своїх цілей, не повинні звертати уваги на їх наслідки для Європи та людства. Фактично М. Я. Данилевський пропонує своєрідний російський варіант доктрини Монро, на засадах якої ґрунтується зовнішня політика США. Єдиною противагою об'єднаній Європі він вважає Всеслов'янський союз у вигляді федерації на чолі з Росією та зі столицею у Константинополі. Крім слов'ян, до цього союзу мали б увійти також греки, мадяри та румуни.

Раніше за більшість сучасників М. Я. Данилевський зрозумів, що заради збереження в людстві «культуродної сили» необхідно протистояти владі одного культурно-історичного типу, слід «змінити напрям» культурного розвитку. «Чи всесвітня монархія, чи всесвітня республіка, чи всесвітнє панування однієї системи держав, одного К.-і. т. – однаково ворожі і небезпечні для прогресивного перебігу історії», – зазначав М. Я. Данилевський у праці «Росія і Європа». Його теорія справила визначальний вплив на створення цивілізаційних теорій О. Шпенглера та А. Тойнбі та загалом на розвиток світової філософії історії та культури.

На думку М. І. Карєєва, вся теорія К.-і. т. «розрахована на те, щоб бути науковою основою нашого відокремлення від Європи». За це її піддавали гострій критиці західники. У націоналізмі звинувачував М. Я. Данилевського В. С. Соловйов, який побачив у його теорії «протиставлене відокремлення етнографічних форм від їх загальнолюдського змісту», а П. М. Мілюков називав його працю «проповіддю ненависті Росії до Європи та грандіозним проектом всеслов'янської федерації з Росією на чолі». М. П. Драгоманов піддав критиці М. Я. Данилевського як російського націоналіста, але використовував його концепцію у боротьбі з українськими націоналістами, які протиставляли українську та російську культури.

М. А. Шепєлєв

КУРДСЬКА ПРОБЛЕМА – проблема реалізації права курдського народу на національне самовизначення, що загрожує широкомасштабними геополітичними трансформаціями на Великому Близькому Сході.

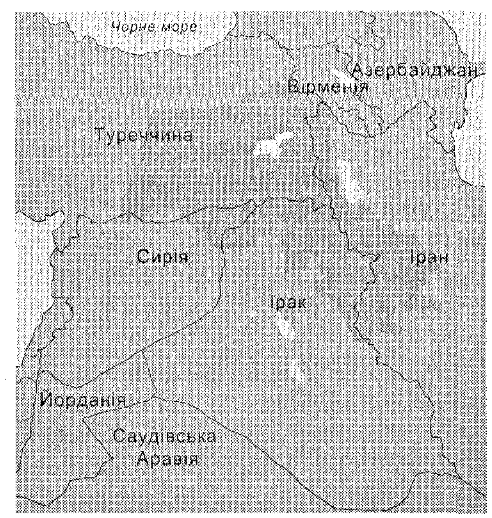
Курди компактно населяють суміжні території південно-східної Туреччини, північно-західного Ірану, північного Іраку і північної Сирії. Особливість географічного положення цих земель полягає у відсутності чітких фізичних і юридично фіксованих політичних кордонів. Проте розділені кордонами курди переважно зберігають спільну культуру, національні звичаї і мовну спільність. Курдські племена є соціально-політичною структурою, яка дає змогу курдам історично підтримувати певний рівень самоврядування в рамках тих держав, на території яких вони проживають.

Для населених курдами територій історично характерний феномен політизації проблеми природних ресурсів. Цей регіон має великі поклади вуглеводневої сировини і через нього проходять основні коридори їх транспортування. Зона компактного проживання курдів є однією з двох основних частин нафтогазоносного басейну Перської затоки. При цьому для Туреччини нафта, яка залягає в населених курдами регіонах, є майже єдиним джерелом рідкого палива, що видобувається в цій країні.

Курдський регіон багатий водними і гідроенергетичними ресурсами. Населені курдами території є вмістищем для гігантських і неосвоєних водних ресурсів, які вже в найближчому майбутньому набудуть цінності, яку можна порівняти з нафтою, тому що вода є дефіцитним ресурсом для близькосхідних держав. Вода вже стала «стратегічною зброєю» в суперечці між сусідами з курдського питання. Геоекономічне протиборство в турецько-сирійсько-іракському трикутнику через воду поряд з геополітичним суперництвом підштовхнуло ці країни на використання курдської чинника як одного з «козирів». При цьому Туреччина може контролювати воду доти, доки контролює курдів.

Курдське населення живе компактно, що сприяє збереженню національних традицій. Дотепер родоплемінні й релігійні структури часто замінюють курдам національну ідентичність. Традиційна курдська еліта, представлена релігійними та племінними лідерами, володіє помітним економічним і особливо політичним й ідейним впливом. Виконуючи роль культурного буфера між сунітської Туреччиною і шиїтським Іраном, курди стали виразником особливої системи соціально-політичних і духовних цінностей. Чисельність курдського населення постійно зростає, і турецькі націоналісти сприймають це як катастрофічну проблему.

Політичні суперечності та розбіжності, так само як і племінний розбрат між різними курдськими угрупованнями залишаються однією з головних причин слабкості курдського національного руху. Продовжує позначатися вплив архаїчних традицій, таких як релігійна ворожнеча між курдами-мусульманами, зороастрійцями, єзидами і атеїстами (до останніх належать прихильники комуністичної Курдської робітничої партії (КРП)), місництво, станові й династичні забобони, вождизм. Звідси виникають такі негативні явища в суспільно-політичному житті, як політична нестійкість і міжусобні чвари. Роздробленість курдського руху посилюється невирішеними прикордонними конфліктами та суперечками між державами, і між племінними союзами курдів, що нерідко проживають по обидві сторони встановлених кордонів. Тому курдський рух не набув організованого широкомасштабного характеру. Проте останніми роками в курдському середовищі відбулися великі зміни, значно зросли національна самосвідомість і етнічна солідарність курдів.

▒ - території компактного розселення курдського народу

Основним викликом безпеки Туреччини є той факт, що частина етнічних курдів співчуває сепаратистським угрупованням, що закликають до насильства, насамперед КРП. Незважаючи на те, що КРП/КОНГРІО-ГЕЛЬ (бойове крило руху) підкреслює, що відстоює права незаможних і зубожілих верств населення, вона фінансує терористичні структури, ЗМІ (періодичну пресу, теле- і радіомовлення), а також веде антитурецьку пропаганду за кордоном. Використовуючи силові методи боротьби, КРП закликає турецьке керівництво до демократичних змін і дотримання прав курдських меншини. Однак КРП є партією ленінсько-сталінського типу, і її заявлена мета – побудова в «Курдистані» диктатури пролетаріату. КРП прагне до створення моделі етнічного націоналізму, базованого на усвідомленні винятковості порівняно з іншими етнічними групами Туреччини. Партія тоталітарного штибу, яка лідирує в національно-визвольному русі, після гіпотетичного приходу до влади може виявитися агресивно націоналістичною щодо інших національних меншин.

Після арешту лідера КРП Абдулли Оджалана в 1999 р. партія значно знизила активність. Рух зазнає певної кризи, його вплив йде на спад. Разом з тим лідери КРП прагнуть також до діалогу щодо мирного вирішення курдської проблеми. Проте Анкара відмовляється від ініціатив почати політичний діалог з КРП. Офіційний курс у курдському питанні ґрунтується на концепції пантюркізму, що припускає процес тюркізації курдів, але насильницьке нав'язування курдам турецької культури, мови, звичаїв ще більше ускладнює ситуацію на південно-сході Туреччини. Курдські активісти піддаються арештам, звинувачуються у підриві стабільності в державі. У районах, населених курдами, періодично проводяться воєнні операції, метою яких є розгром лівих сил, які діють у Східній та Південно-Східної Анатолії.

Разом з тим на сьогодні в Туреччині немає серйозних внутрішніх умов для ескалації тероризму. При владі перебувають помірковані ісламісти, за яких проголосував і досить великий відсоток курдського населення. Крім того, уряд запропонував план компенсацій для тих, хто постраждав від дій спецслужб під час кампанії з розгрому КРП. З жителів курдських провінцій за участю офіційної влади формується місцеве озброєне ополчення, яке надає підтримку федеральним військам і фінансується державою для боротьби із сепаратистами з КРП.

Завдяки енергійним реформам правлячої Партії справедливості та розвитку (ПСР), спрямованим на підвищення рівня життя населення та створення нових робочих місць у південно-східній частині країни, більшість турецьких курдів нині цілком лояльно налаштована до офіційної влади країни. У вирішенні цієї проблеми ПСР відмовилася від традиційної опори на турецький націоналізм, замінивши його акцентом на іслам. Поступово курди домоглися додаткових свобод: надання права на використання курдської мови у побутовому спілкуванні у 2002 р., легалізації власних друкованих видань, зняття заборони на теле- і радіопередачі курдською мовою, дозволу навчання курдського мови, але тільки в приватних школах. З січня 2009 р. почав мовлення перший державний курдський телеканал. Таким чином, у Туреччині в законодавчому порядку дозволено розвивати курдську культуру. Найважливішою внутрішньополітичною зміною в Туреччині став той факт, що 25 з 27 парламентаріїв, що пройшли до Великих національних зборів (парламент) у 2007 р. не за партійними списками, є етнічними курдами, яким раніше було заборонено обиратися до турецького парламенту.

Прагнучи завоювати довіру серед курдського електорату у південно-східній частині, уряд почав призначати на місцеві адміністративні посади етнічних курдів.

Цей чинник разом з відкриттям економіки для інвестицій курдського капіталу привів до появи так званої курдської мафії. У результаті курдський бізнес став додатковим джерелом фінансування й озброєння тих терористів, хто переховується в горах південного сходу.

Турецька військова еліта і націоналістично налаштовані політики вважають, що надання широких свобод курдам загрожує територіальній цілісності країни. Хвиля курдського терору вивела Партію націоналістичної дії («сірих вовків») з маргінального шару турецьких екстремістів і забезпечила їм успіх на парламентських виборах. Націоналісти в Туреччині пройшли в парламент під гаслами придушення курдських виступів, здатних перерости в повстання.

Багато турецьких політиків вважають, що значною мірою курдський опір інспірується ззовні США і ЄС. Справді, він був започаткований не турецькими курдами, а діаспорою. Особливо активно діяла численна діаспора турецьких курдів в Західній Європі. Тому Туреччина виступає категорично проти втручання в курдське питання країн, де є діаспора курдів.

Свого часу Сирія надавала заступництво терористам з КРП, звинувачуючи Анкару в несправедливому розподілі водних ресурсів Євфрату і навіть висуваючи до Туреччини територіальні претензії. Войовнича КРП розглядалася Сирією як важіль тиску на Туреччину при здійсненні гідропроекту. У свою чергу, з огляду на залежність Сирії від турецьких іригаційних проектів, Анкара погрожувала Дамаску зменшенням стоку річки Євфрат, якщо сирійські власті не припинять надавати допомогу КРП. У результаті в 1999 р. Сирія на вимогу Туреччини ліквідувала на своїй території бази КРП.

Але у збройній боротьбі курдів проти Анкари КРП допомагали Іран, Сербія і Греція. Багато турецьких політиків, від глави Генштабу генерала Ямара Бююканіта до лідера Партії націоналістичного руху Девлета Бахчелі, відкрито заявляли по телебаченню і в пресі про те, що за терористичною діяльністю на території Туреччини стоїть ЄС, який бажає послабити країну на ґрунті етнічного поділу. Насамперед у підтримці курдського тероризму звинувачувалася Греція, котра надавала політичний притулок окремим активістам, на території якої функціонували курдські організації, що надавали підтримку діяльності КРП в Туреччині.

З моменту утворення курдської адміністрації на півночі Іраку КРП активізувала антитурецьку діяльність у прикордонних районах на турецько-іракському кордоні, істотно зросла кількість озброєних нападів на підрозділи турецької армії і жандармерії. Анкара здобула ще від С. Хусейна дозвіл на перехід державного кордону Іраку у випадках, коли її війська проводитимуть операції проти загонів КРП. Час від часу турецькі війська вільно і відкрито діють на іракській території, а іноді вторгалися й в Іран. Одночасно відбуваються переговори про спільну боротьбу з терористичними організаціями, зокрема з КРП.

Туреччина спільно з Іраном і Сирією виробила єдину політику боротьби з курдським сепаратизмом і категорично виступила проти територіального поділу Іраку з подальшим утворенням на його території незалежної курдської держави або розширеної автономії. Туреччина також прагне зацікавити Іран в проходженні через курдські території маршрутів до Середземномор'я і в Європу і таким чином залучити Тегеран до співпраці з метою придушення курдських воєнно-політичних сил, здатних перешкодити спільним енерготранспортним проектам.

Необхідність економічного розвитку населених курдами областей на сході Туреччини пов'язана і зі зміною її підходу до Вірменії. Відсталі населені курдами райони загрожують безпеці країни, а за допомогою відновлення шляхів сполучення з Вірменією Туреччина отримає можливість стабілізувати ситуацію в цих

областях, розвиваючи торговий і транзитний потенціал регіону. При відновленні шляхів сполучення через вірменотурецький кордон і розвитку торговельних відносин між Анкарою і Єреваном східні провінції Туреччини відігравали б роль коридору між Туреччиною і Південним Кавказом, що вплинуло б на економічний стан прикордонних районів.

Курдський автономний район Іраку найпривабливіший з інвестиційного погляду й економічно розвинутий саме завдяки доходам від експорту нафти. Курдська адміністрація сама безпосередньо укладає контракти з закордонними компаніями. За допомогою США на півночі Іраку вже створена військова інфраструктура, включаючи дві авіаційні бази, є курдська армія і поліція. Позиція США з курдського питання сприяє подальшому відходу Туреччини від проамериканського курсу в зовнішній політиці.

Останніми роками у зв'язку зі зміною ситуації в Іраку курдські активісти висувають ідеї про створення федерації турків і курдів або про надання курдам автономії. Проте такі заклики турецька влада кваліфікує як порушення цілісності держави. Анкара виступає проти будь-якої форми автономії і, тим більше, незалежності курдських районів.

Ю. С. Кудряшова

КУРИЛЬСЬКА ПРОБЛЕМА – проблема належності південних Курильських о-вів (Ітуруп, Кунашир, Шикотан і група о-вів Хабомаї), чий статус як території РФ оскаржується Японією. Є основною перешкодою для повного врегулювання російсько-японських відносин та підписання мирного договору.

Росіяни з'явилися на Курильських о-вах ще в першій половині XVII ст., а до середини XVIII ст. Росія фактично встановила над цими островами права володіння. Японці вперше дізналися про існування південного о-ва Курильської гряди Кунашир лише в 1754 р. Як пише С. Накамура, «висадившись 28 липня 1798 р. на південному кінці о-ва Ітуруп, японці перекинули вказівні стовпи росіян і поставили стовпи з написом: "Еторофу – володіння Великої Японії"».

Відповідно до першого російсько-японського договору – Сімодського трактату про торгівлю і кордони, що був підписаний представником російського уряду генерал-ад'ютантом Є. В. Путятіним 7 лютого 1855 р., межа встановлювалась між о-вами Ітуруп і Уруп. До Японії віді ходили острови Ітуруп, Кунашир, Шикотан і група о-вів Хабомаї, а решта визнавалися російськими володіннями. Саме тому 7 лютого в Японії щороку відзначається як День північних територій.

У 1875 р. уряд Олександра II пішов на чергову поступку Японії, підписавши т. зв. Петербурзький трактат, згідно з яким всі Курильські о-ви аж до Камчатки в обмін на визнання Сахаліну російською територією переходили до Японії.

Напад Японії на Росію, що спричинило початок російсько-японської війни 1904–1905 рр., був грубим порушенням Сімодського трактату, в якому проголошувалися «постійний мир і щира дружба між Росією і Японією». Після поразки Росії, в 1905 р. був укладений Портсмутський мирний договір. Японська сторона зажадала від Росії в порядку контрибуції о-в Сахалін. За Портсмутським договором припинила дію угода 1875 р., а також анулювалися в результаті війни всі торгові договори Японії з Росією. Це анулювало Сімодський трактат 1855 р.

На Ялтинській конференції в лютому 1945 р. лідери СРСР, США і Великобританії домовилися про те, що після закінчення Другої світової війни Південний Сахалін і всі Курильські о-ви перейдуть Радянському Союзу, і це стало умовою вступу СРСР у війну з Японією – через три місяці після закінчення війни в Європі.

Після капітуляції Японії у Другій світовій війні Меморандумом № 677 від 29 січня 1946 р. Головнокомандувач Союзних Держав генерал Дуглас Макартур виключив з території Японії Курильські о-ви (о-ви Тісіма), групу о-вів Хабомаї (Хабомадзе) і о-в Шикотан. 2 лютого 1946 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР на цих територіях була утворена Південно-Сахалінська обл. у складі Хабаровського краю РРФСР, яка 2 січня 1947 р. увійшла до складу новоствореної Сахалінської обл. у складі РРФСР.

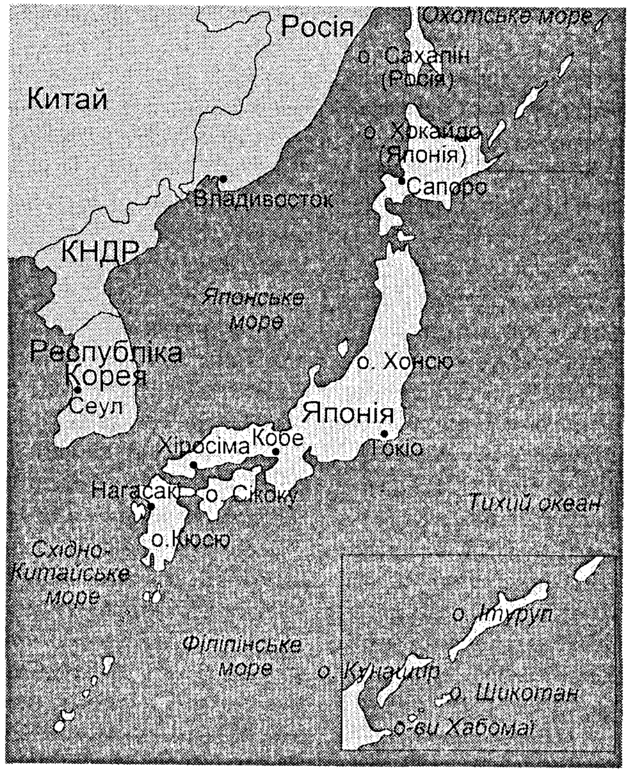
8 вересня 1951 р. у Сан-Франциско було укладено мирний договір між Японією і союзниками, згідно з яким Японія відмовилася від усіх прав на Курильські о-ви і Південний Сахалін. Однак, згідно з позицією Японії, о-ви Ітуруп, Шикотан, Кунашир і Хабомаї до складу Курильських о-вів (о-вів Тісіма) не входили і від них Японія не відмовлялася. Представники СРСР запропонували внести в договір поправку про визнання суверенітету СРСР над Південним Сахаліном і Курильськими о-вами, однак ця та інші пропозиції враховані не були, а тому СРСР цей договір не підписав.

19 жовтня 1956 р. СРСР і Японія ухвалили Спільну декларацію, яка припиняла стан війни і відновлювала дипломатичні відносини між двома країнами, а також фіксувала згоду СРСР на передачу Японії о-вів Хабомаї та Шикотан, але тільки після укладення мирного договору. Проте пізніше японська сторона відмовилася від підписання мирного договору під тиском США, які загрожували не віддавати Окінаву і весь архіпелаг Рюкю, якщо Японія відмовиться від претензій на о-ви Кунашир та Ітуруп. 19 січня 1960 Японія підписала «Договір про взаємне співробітництво і гарантії безпеки» з США, продовживши тим самим «Пакт безпеки» від 8 вересня 1951 р., який був юридичною базою для перебування американських військ на японській території. 27 січня 1960 р. СРСР заявив, що оскільки ця угода спрямована проти СРСР і КНР, радянський уряд відмовляється розглядати питання про передачу о-вів Японії, оскільки це призведе до розширення територій, що використовуються американськими військами. За словами голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна, «кордони між СРСР і Японією слід розглядати як підсумок Другої світової війни».

Навпаки, Японія вважає, що «Північні території» є невід'ємною частиною суверенної території Японії і залишаються незаконно окупованими Росією. А підписання з нею мирного договору для Японії неможливе без визначення належності чотирьох південних Курильських о-вів. Парламент Японії в 1989 р. прийняв рішення, що громадяни Японії не можуть відвідувати ці території з візами, виданими владою Росії, до моменту вирішення питання «Північних територій».

США підтримують позицію Японії в суперечці про південні Курили і роблять усе, щоб ця позиція не пом'якшувалася. Уряд США з приводу сфери поняття «Курильські о-ви» в Сан-Франциському мирному договорі заявив в офіційному документі: «Вони не включають, і не було жодного наміру включати (до складу Курил) гряди Хабомаї та Шикотан, Кунашир або і Ітуруп, які раніше завжди були частиною власне Японії і, отже, повинні бути справедливо визнані як ті, що перебувають під японським суверенітетом». Саме під тиском США Японія переглянула своє ставлення до радянсько-японської декларації 1956 р. і стала вимагати повернення всіх спірних територій.

У 1993 р. під час візиту президента Росії Б. М. Єльцина до Японії була підписана Токійська декларація про російсько-японські відносини, де зазначається, що Росія – правонаступник СРСР і всі угоди, підписані між СРСР і Японією, будуть визнані як Росією, так і Японією. Було також зафіксовано прагнення сторін вирішити питання про територіальну належність чотирьох південних о-вів Курильської гряди, що в Японії було розцінено як успіх і певною мірою породило надії, що питання вирішиться на користь Токіо. 14 листопада 2004 міністр закордонних

справ Росії С. В. Лавров напередодні візиту Президента Росії В. В. Путіна до Японії заявив, що Росія як держава – правонаступниця СРСР визнає декларацію 1956 р. як існуючу і готова вести територіальні переговори з Японією на її базі. Проте прем'єр-міністр Японії Д. Коїдзумі заявив, що Японію не влаштовує передача лише двох островів: «Якщо не буде визначено належність всіх островів, мирний договір підписано не буде».

11 червня 2009 р. нижня палата японського парламенту схвалила поправки до закону «Про спеціальні заходи щодо сприяння вирішенню питання Північних територій і подібних йому», в яких міститься положення про належність чотирьох о-вів Південнокурильського пасма Японії, а 3 липня поправки були схвалені верхньою палатою.

1 листопада 2010 р. президент Росії Д. А. Медведєв став першим в історії главою російської держави, який відвідав один з південних Курильських о-вів – Кунашир. Прем'єр-міністр Японії Наото Кан висловив у зв'язку з цим «крайній жаль»: «Чотири північні острови – територія нашої країни, і ми послідовно займаємо таку позицію. Поїздка туди президента викликає крайній жаль. Я чітко усвідомлюю, що території – основа національного суверенітету. Райони, в які СРСР вступив уже після 15 серпня 1945 р., – наші території. Ми послідовно дотримуємося такої позиції і наполягаємо на їх поверненні». МЗС Росії піддав різкій критиці реакцію японської сторони на візит президента РФ, назвавши її неприпустимою і підкресливши, що ці острови є територією Росії.

У свою чергу, 7 лютого 2011 р., коли Японія відзначає День Північних територій, прем'єр-міністр Японії Наото Кан назвав візит Д. А. Медведєва на спірні о-ви Курильської гряди «непрощенною образою». Москва заявила Токіо у зв'язку з цим офіційний протест.

Принципова позиція Росії полягає в тому, що південні Курильські о-ви увійшли до складу СРСР, правонаступницею якого стала Росія, є невід'ємною частиною території РФ на законних підставах за підсумками Другої світової війни, закріпленими у Статуті ООН, і російський суверенітет над ними, що має відповідне міжнародно-правове підтвердження, сумніву не підлягає.

Втрата південних Курильських о-вів зашкодила б системі оборони російського Примор'я і послабила б обороноздатність країни в цілому. З втратою о-вів Кунашир та Ітуруп Охотське море перестає бути російським внутрішнім морем. Крім того, на Південних Курилах є потужна система ППО і радіолокаційні комплекси, паливні склади для дозаправлення літаків.

Курильські о-ви та прилегла акваторія – єдина у своєму роді екосистема, що володіє дуже багатими природними ресурсами, насамперед біологічними. Прибережні води Південних Курильських о-вів, Малої Курильської гряди є основними районами мешкання цінних промислових видів риб і морепродуктів, видобуток і перероблення яких – основа економіки Курильських о-вів. Крім того, вони – символ перемоги у Великій Вітчизняній війні, віддавши їх, Росія підписалася б під переглядом територіальних питань. Зокрема, виникла б проблема належності їй Калінінградської обл. та значних ділянок колишніх фінляндських земель з Виборгом.

М. А. Шепєлєв

КУЧМА, Леонід Данилович (нар. 09.08.1938, с. Чайкіно Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) – український державний та громадський діяч, другий Президент України (19 липня 1994 – 23 січня 2005), другий Прем'єр-міністр України (1992–1993).

У 1960 р. закінчив фізико-технічний факультет Дніпропетровського державного університету, отримав кваліфікацію «інженер-механік» у галузі ракетної техніки. Працював у КБ «Південне», ВО «Південний машинобудівний завод», зокрема у 1986–1992 рр. – на посаді генерального директора ВО «ПМЗ». Кандидат технічних наук, професор, один із засновників Академії технологічних наук України. Обирався народним депутатом України I та II скликань. Двічі, 10 липня 1994 р. та 14 листопада 1999 р., обирався Президентом України. Відмовився від наданого Конституційним Судом України у 2004 р. права балотуватися на наступний термін. Після завершення терміну президентських повноважень очолює благодійну організацію – Президентський Фонд Леоніда К. «Україна». Почесний громадянин м. Дніпропетровська, почесний доктор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара та багатьох інших університетів.

Під час президентства К. було створено основні засади української державності: прийнято Конституцію незалежної України, запроваджено національну валюту – гривню, створено Конституційний Суд України, забезпечено соціально-політичну і відносну економічну стабільність у державі, розпочато структурні економічні реформи.

У зовнішній політиці в період президентства К. домінувала концепція багатовекторності, основною ідеєю якої було налагодження рівноправних, взаємовигідних і збалансованих відносин із провідними державами Заходу і Сходу. Також до пріоритетів зовнішньої політики України належали: економізація зовнішньої політики (зовнішньополітичні зв'язки мають підкріплюватися економічним співробітництвом, просуванням економічних інтересів України на міжнародній арені); розвиток взаємовідносин зі стратегічними партнерами; сприяння створенню позитивного міжнародного іміджу України; забезпечення диверсифікації постачання енергоносіїв; підтримання відносин із українською діаспорою; реалізація переваг геополі-

тичного положення України (як «мосту» між Сходом і Заходом).

Значна увага приділялася розвитку європейського вектора зовнішньої політики України, який поступово починав набувати статусу пріоритетного. Базовим документом цього періоду є Угода про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС (підписана у червні 1994 р., ратифікована Верховною Радою України у листопаді 1994 р., у 1998 р. набула чинності), у ньому визначено сім пріоритетів співпраці між Україною та ЄС: енергетика, торгівля та інвестиції, юстиція та внутрішні справи, наближення законодавства України до законодавства ЄС, охорона навколишнього середовища, транспортна сфера, транскордонне співробітництво, співпраця у сфері науки, технологій та космосу. Стратегію інтеграції України до ЄС було затверджено Указом Президента України від 11.06.1998. Набуття Україною повноправного членства в ЄС було проголошено стратегічною метою.

У 1995 р. Україна приєдналася до Ради Європи. Вступ України до цієї організації засвідчив її демократичний вибір, визнання з боку європейської спільноти прогресивних політичних та економічних реформ, здійснених нашою державою за порівняно короткий строк. У 1996 р. Україна стала учасницею регіональної організації Центральноєвропейська ініціатива (ЦЄІ).

К. намагався врівноважувати російський та американський вектори української геополітики. З одного боку, 31 травня 1997 р. він підписав українсько-російський Договір про дружбу, співробітництво і партнерство, яким сторони відмовлялись від територіальних претензій одна до одної, а також три базові угоди по Чорноморському флоту, які забезпечували правові засади тимчасового перебування ЧФ РФ на території України. З іншого боку – підписана у Білому домі 22 листопада 1994 р. під час візиту К. в США Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва стала важливим кроком на шляху встановлення відносин стратегічного партнерства зі США. 19 вересня 1996 р. США та Україна створили міждержавну комісію на чолі з К. та віцепрезидентом США Альбертом Гором («Комісія Кучма – Гор»).

За президентства К. спостерігався істотний розвиток співробітництва з НАТО. Україна приєдналася до участі у програмі НАТО «Партнерство заради миру», а у 1997 р. під час Мадридського саміту була підписана Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору. Посилення вектору НАТО в українській політиці співвідносилося з очікуванням політичної та економічної підтримки з боку США. Однак ускладнення українсько-американських відносин після т. зв. касетного скандалу, «справи Гонгадзе» (2001) та в контексті курсу адміністрації Дж. Буша-мол. на підтримку «кольорових революцій» та «зміну режимів» спричинило новий поворот в геополітиці К. у бік тіснішої інтеграції з Росією.

Угода про формування Єдиного економічного простору була підписана 19 вересня 2003 р. в Ялті та ратифікована парламентами України, Білорусі, Казахстану та Росії 20 квітня 2004 р. Подальші політичні зміни, зумовлені т. зв. Помаранчевою революцією, спричинили відхід України від участі у реальному процесі створення ЄЕП.

Під час президентства К. були встановлені добросусідські відносини з країнами Центральної та Східної Європи: активно розвивалося співробітництво з Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Болгарією та іншими державами. 10 жовтня 1997 р. у рамках саміту Ради Європи в м. Страсбурзі було засновано Консультативний форум ГУАМ.

Значна увага приділялася розвитку відносин України з провідними державами Азії та Латинської Америки. Статус одного з найважливіших партнерів

України в Азійському регіоні набуває КНР. У грудні 1995 р. відбувся державний візит К. у КНР. У січні 1995 р. було завершено розроблення «Державної програми розвитку відносин України з КНР», у якій викладено принципові засади та пріоритети Української держави на китайському напрямі. Одним із найважливіших завдань у галузі розвитку українсько-китайської співпраці стало збільшення товарообігу між двома країнами. На межі XX–XXI ст. починають розвиватися взаємовідносини України та Індії, що засвідчив офіційний візит К. в Індію у жовтні 2002 р.

У Латинській Америці особлива увага приділялася розвитку відносин України з Бразилією та Аргентиною. Політико-правова основа українсько-бразильських відносин була закладена під час численних взаємних візитів представницьких делегацій обох держав, зокрема самітів президентів К. і Ф. Е. Кардозу. Під час візиту К. у Бразилію ними були укладені Договір про дружні відносини і співробітництво (1995) та низка інших угод. Також у жовтні 1995 р. відбувся перший офіційний візит К. до Аргентини, який дав імпульс подальшому розвитку двосторонніх відносин. Мали тенденцію до поступового відновлення українсько-кубинські відносини. Під час візиту К. на Кубу в червні 2000 р. були накреслені напрями розвитку двосторонніх торговельно-економічних відносин.

Одним з найважливіших підтверджень визнання авторитету і ролі нашої держави на міжнародній арені, послідовності та неупередженості її зовнішньої політики, відданості принципам демократії та верховенства права стало обрання України до складу непостійних членів Ради Безпеки ООН на 2000–2001 рр. У цей період було успішно реалізовано низку міжнародних ініціатив нашої держави, зміцнено її статус у розв'язанні глобальних і регіональних проблем, істотно розширено коло двосторонніх контактів із багатьма країнами світу.

Г. В. Щолокова

Л

ЛАВРОВ, Сергій Вікторович (нар. 21 березня 1950, Москва) – російський державний діяч і дипломат. Після закінчення в 1972 р. східного відділення факультету міжнародних відносин Московського державного інституту міжнародних відносин – на дипломатичній службі. У 1991–1994 рр. – начальник управління, директор департаменту, заступник міністра закордонних справ РФ. У 1994–2004 рр. – постійний представник Росії при ООН. Міністр закордонних справ Росії з березня 2004 р. Голова Піклувальної ради МДІМВ(У).

Під керівництвом Л. МЗС РФ активізував діяльність у напрямах посилення впливу Росії на формування глобального порядку денного, утвердження ідеї колективного світового лідерства великих держав, розвитку інтеграційних процесів на пострадянському просторі та стратегічного партнерства з ЄС і країнами БРІКС, захисту прав російських співвітчизників. Позиція Росії у світових справах стала більш самостійною і жорсткою у відстоюванні національних інтересів, частіше почали використовувати право вето в Раді Безпеки ООН. Л. активно виступає проти застосування Заходом «подвійних стандартів» у міжнародних справах, проти міжнародного визнання незалежності Косова, розгортання системи ПРО в Європі, застосування сили щодо Ірану і Сирії. Зовнішня політика Росії набула концептуального обґрунтування, більш адекватного сучасним реаліям, а діяльність МЗС РФ набула системнішого характеру. Зокрема, почалося видання щорічного «Огляду зовнішньої політики РФ».

У 2008 р. у статті «Росія і світ у XXI столітті» Л. стверджував: «Вже немає сумнівів у тому, що із закінченням холодної війни завершився найтриваліший етап світового розвитку – 400–500 років, протягом яких у світі домінувала європейська цивілізація». Новий світ він визначив як «світ, де внаслідок піднесення інших глобальних центрів сили та впливу скорочується відносне значення ролі Америки, як це вже відбулося протягом останніх десятиліть в глобальній економіці і торгівлі». У новій ситуації, на думку Л., «конкуренція набуває справді глобального характеру і цивілізаційного виміру. Тобто предметом конкуренції стають у тому числі ціннісні орієнтири та моделі розвитку».

У статті «Зовнішня політика Росії: новий етап» (2007) Л. говорив про «взаємну емансипацію західних країн одна від одної», під впливом якої «об'єктивно відпала необхідність у блоковій дисципліні». Він пов'язує цей процес із «повномасштабною зовнішньополітичною кризою США», що розуміється насамперед як криза самих світоглядних основ месіанської зовнішньополітичної філософії Америки. Ця криза неминуче має спричинити переформатування міжнародної ролі США – «тепер уже як однієї з провідних держав світу, можливо – першої серед рівних, але саме рівних».

Л. висловив думку про те, що «для Євроатлантики не завадило б потрійне взаєморозуміння – між США, Росією і ЄС». Сьогодні гостро потрібні нові, гнучкі форми колективного лідерства, що спираються на взаємне врахування інтересів та усвідомлення відповідальності за долю світу. Л. назвав це «концертом держав XXI ст.», розглядаючи в цьому контексті інституціалізацію діалогу «великої вісімки» з Китаєм, Індією, Бразилією, Мексикою і ПАР.

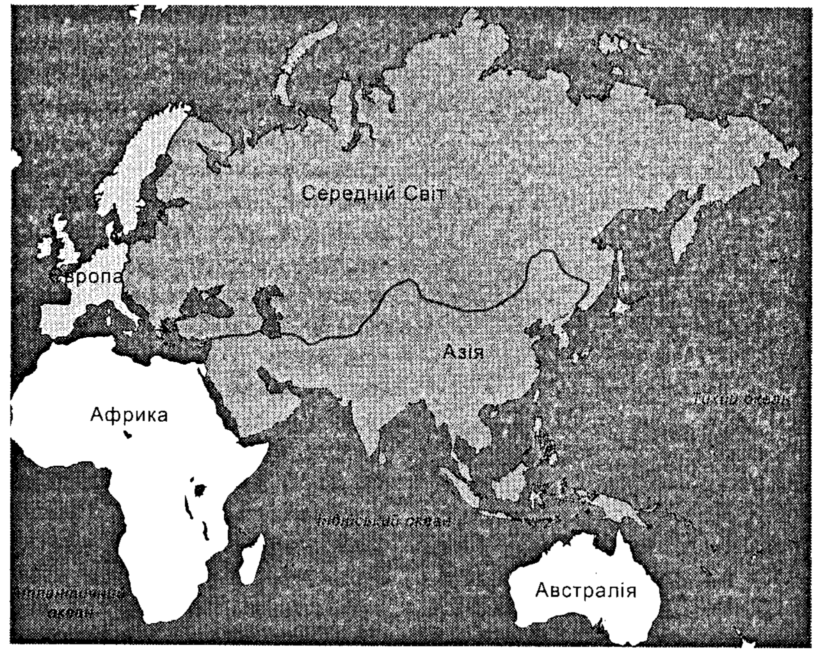
М. А. Шепєлєв

ЛАМАНСЬКИЙ, Володимир Іванович (26 червня (8 липня) 1833, Санкт-Петербург – 19 листопада (2 грудня) 1914, Петроград) – російський історик, філолог, академік Петербурзької академії наук (з 1900 р.). Основні праці – «Про історичне вивчення греко-слов'янського світу в Європі» (1871) та «Три світи Азійсько-Європейського материка» (1916).

Л. увів положення про те, що Європа разом з Азією утворюють єдиний Азійсько-Європейський материк, який унаслідок неоднорідності земної поверхні, з одного боку, та величезної рівнини, з іншого, є місцем різноманітного етнографічного та культурного розвитку. Цей материк, маючи величезну площу суцільної суші й однакову віддаленість від Африки, Америки та Австралії, є природним центром Земної кулі, що чинить сильний тиск на решту її частин.

У межах Азійсько-Європейського континенту Л. розрізняє три світи, кожний із яких має свої, лише йому властиві географічні та культурні особливості: власне Європу, або західну, романсько-германську чи католицько-протестантську Європу, власне Азію з її стародавніми та середньовічними цивілізаціями, варварством, різноманітними дикими чи напівдикими племенами і народами та Середній світ – несправжню Європу та несправжню Азію.

Останній є Сходом для Європи та Заходом для Азії. Середній світ збігається з Росією, а його кордони обіймають усю Російську імперію. Відповідно, західний кордон цього світу, який відмежовує його від власне Європи, є, по-перше, політичним (сухопутний російсько-норвезько-шведський кордон); по-друге, природним (Ботнічна та Фінська протока); по-третє, етнографічним чи культурно-історичним (ламана прикордонна лінія, що проходить по прусських і австрійських землях та між Балтійським (Данциг) й Адріатичним (Трієст) морями).

«Три світи Азійсько-Європейського материка»
за Ламанським В. І.

Середній світ – своєрідне суперечливе утворення, адже величезна маса рівнин та суто материкових земель майже без жодних морських берегів, гірських ущелин та долин співіснує тут із порівняно невеличкими землями, кожна з яких має самостійний характер внаслідок особливого розмаїття гір, які їх прорізують, чи морських берегів, що їх оточують. Наслідком є етнологічне та історично-культурне розмаїття Середнього світу, який, однак, є світом переважно християнським, а тому внутрішньо тяжіє все-таки до власне Європи. Однак, на відміну від романо-германського світу, Середній світ в історично-культурному аспекті є греко-слов'янським. Назва «греко-слов'янський», зауважує Л., влучно визначає дві суттєві характеристики Середнього світу: у культурному плані цей світ є переважно грецьким, або православним, а в етнологічному – слов'янським. Причому обидві характеристики, уособлюючи спільний початок Середнього світу, представлені російським народом, який є «гігантським міцним кряжем чи стовбуром», щодо якого решта чужоземних елементів – своєрідні «гілки».

Спільним між романо-германським та греко-слов'янським світами є те, що в обох випадках перший етнологічний і культурний елемент належить народам класичної стародавності. Глибокий внутрішній конфлікт між цими народами, які були носіями, відповідно, римської та еллінської освіченості не без участі германців та слов'ян, що зайняли відповідно західні і східні провінції Римської імперії, й, особливо, внаслідок прийняття ними християнства з різних джерел – Риму та Візантії – призвів до остаточного розриву західної та східної частини християнського людства. Їх відносини з цього часу набувають форми суперництва між романо-германським та греко-слов'янським світами, яке має всесвітньоісторичний характер, бо базується на суттєвій і корінній розбіжності їх соціально-політичних ідеалів та культурно-історичних характеристик. Так, греко-слов'янському світу властиве рішуче переважання села над містом, селянства над городянами, першість начал общинності, прив'язаності до звичаю перед началами особистості, прагненням до новизни і перетворень, слабкий розвиток чи цілковита відсутність лицарства та аристократії, міщанства та буржуазії, ідей і теорій про імператорсько-папську владу. Натомість, лицарство і міщанство, феодальні власники і власники лицарських замків, міста Італії та Німеччини, міські союзи та міські установи, середній стан Франції та Англії, будучи спільним здобутком романців і германців, становлять невід'ємну складову власне Європи.

Історія суперництва романо-германського та греко-слов'янського світів є певною віссю, навколо якої обертається колесо історії християнсько-арійських племен Європи та Азії. Базовість відносин між двома складовими християнського-арійського світу для його історії Л. пояснює тим, що романо-германці у Новому світі, а слов'янство в Азії несли в собі початки майбутніх світових держав, перед якими бліднуть усі більш-менш фантастичні намагання поновити Римську імперію. Більше того, саме розмежування цих світів сягає першої спроби такого поновлення, яка була здійснена за часів Карла Великого і мала символізувати покарання греків у спосіб викрадення в них imperium orbis (володіння світом) та перенесення його на Захід у нагороду за його релігійне благочестя. Не випадково всі подальші походи та союзи проти турок ставили мету не лише вигнання їх з Європи, а й підпорядкування східних християнських общин Римському престолу, що мало знаменувати відновлення Латинської імперії на Босфорі.

Концентрованим виразом протистояння романо-германської і слов'янської спроб реалізувати imperium orbis, стало, на думку Л., «східне питання», змістом якого є проблема визначення західних кордонів греко-слов'янського світу. Складність вирішення цієї проблеми зумовлена наявністю між романсько-германським та греко-слов'янським світами деякої перехідної в культурному аспекті зони – «східної, Закарпатської і Задунайської, Греко-Слов'янської Європи», яка за географічними характеристиками та етнографічним складом, з одного боку, не є схожою ні на Романо-Германську Європу, ні на Греко-Слов'янський світ, а з іншого – за тими самими показниками не утворює деякого цілісного організму, самостійного історичного типу. Тому Росія є головним і навіть єдиним самобутнім представником греко-слов'янського світу в той час, як поняття про цей світ нею не вичерпується і до неї не зводиться. Західний кордон греко-слов'янського світу – «східна Греко-Слов'янська Європа» – стане західним кордоном Росії лише за умови усталення тут російського культурно-політичного домінування. Тільки тоді Росія набуде характеристик «особливого самобутнього материка», тобто остаточно реалізує свій варіант imperium orbis. У цьому плані важливість задунайського і закарпатського слов'янського світу для Росії подібна важливості Мексики для Північної Америки. Витоки «східного питання», як зауважує Л., сягають тому не взяття Царграда турками, а звільнення слов'ян від готів у Південній Росії за допомогою гунів в IV ст. або часів походів Аттили чи принаймні епохи Карла Великого.

«Східне питання» фіксує внутрішній глибинний зв'язок між греко-слов'янським і романсько-германським світами й тим самим констатує неможливість вивчення їх історії окремо одна від одної. Більше того, дуалізм романо-германського – наявність у ньому романського та германського начал – зумовив той «дивний» історичний факт, що під час зіткнення цих початків перемогу здобував той із них, що вчасно вмів спертися на певну частину греко-слов'янського світу і знайти в ньому свого союзника та помічника. Тому, скажімо, без знання відносин Германської імперії з балтійськими слов'янами, Польщею, Чехією та Угрією неможливо скласти правильне уявлення про відносини Німеччини та Італії до кінця XV ст. і навіть далі. Так само й столітні відносини Венеції зі словенцями, хорватами і сербами багато в чому пояснюють тривале володарювання Іспанії, а потім й Австрії в Італії. Для чіткого розуміння боротьби Франції та Німеччини, починаючи з XVI ст. й аж до 1870 р., завжди необхідно брати до уваги те становище, яке тоді мали Угрія, Чехія, Польща і Росія. А історія боротьби Німеччини за незалежність 1813–1815 рр. залишиться незрозумілою без урахування внутрішньої і зовнішньої історії Росії в 1812 р. У будь-якому разі реалізація романо-германським світом власної спроби imperium orbis виявляється неможливою без греко-слов'янського світу, звернення до якого лише й дає змогу зруйнувати (і відновити!) у першому політичну рівновагу під проводом того чи іншого начала.

Потреба у зверненні того чи іншого начала романо-германського світу до світу греко-слов'янського з метою забезпечення свого домінування, на думку Л., зникне тоді, коли внутрішні відносини між цими началами позбудуться антагонізму внаслідок переміщення «центру тяжіння» романо-германського світу до «достатньо зміцнілого» Нового світу. Спершу – до Англії, а потім – і до Північної Америки, що можуть бути охарактеризовані як деякий «мікрокосм» власне Європи. Для романо-германського та греко-слов'янського світів це обернеться жорстким протистоянням та остаточним розмежуванням по лінії «східної Греко-Слов'янської Європи».

М. А. Шульга

ЛЕГІТИМАЦІЯ ГЕОПОЛІТИКИ – обґрунтування суб'єктами міжнародної політики та визнання світовою спільнотою адекватності заходів, спрямованих на

реалізацію цими суб'єктами своїх геополітичних інтересів. Отримання визнання, згоди, схвалення від міжнародних акторів є такою ж необхідністю у сучасному взаємозалежному світу, як безпека, та є не менш важливим ресурсом, ніж природні багатства й енергетичний потенціал. Для здійснення Л. г. використовуються різноманітні технології легітимації, які дають змогу сприймати розгортання геополітичної стратегії певної держави світу не як реалізацію її національних інтересів, а як утілення спільних інтересів міжнародного співтовариства.

Л. г. реалізується у п'яти вимірах: концептуальному, інституційно-організаційному, комунікативному, ціннісному та психологічному. Засобами Л. г. у концептуальному вимірі є світоглядні ідеї та концепції (наприклад, богообраної чи великої нації, прав людини, демократії, вільного ринку і т. ін.), в інституційно-організаційному вимірі – міжнародні організації та їх рішення (напр., рішення ООН щодо гуманітарних інтервенцій; рішення НАТО щодо свого розширення на схід і т. ін.), у комунікативному – виступи та заяви авторитетних осіб, у ціннісному – апеляції до значущих цінностей (життя, свободи, справедливості, солідарності тощо), у психологічному – активізація емоцій (страху (перед тероризмом), вини (за безвинні жертви), незадоволення, гордості, насолоди і т. ін.).

О. Ю. Висоцький

«ЛЕНАЛЕНД» (Lenaland) – термін, використовуваний у геополітичній концепції Х. Маккіндера, що означає багаті на корисні копалини, але малонаселені й не освоєні через суворі кліматичні умови території Сибіру на схід від р. Єнісей, навколо р. Лена і Крайньої Півночі. У статті Х. Маккіндера «Круглий світ і досягнення миру» (1943) «Л.» був виключений зі складу Хартленду і віднесений до «поясу кинутих земель», що оперізує Хартленд зі сходу, півдня і проходить далі в Сахару. Виокремлення «Л.» з географічних кордонів Росії – «Хартленду» – означає можливість розгляду цієї території як простору, який «острівні держави» здатні використовувати для боротьби проти «географічної осі історії».

О. С. Осельська

ЛЕОНТЬЄВ, Костянтин Миколайович (13 (25) січня 1831, с. Кудіново Калузької губ. – 13 (25) листопада 1891, Сергіїв Посад) – російський філософ, соціальний мислитель, публіцист, дипломат. Був однією з найбільш оригінальних і яскравих постатей у російській суспільній думці XIX ст. Називав себе принциповим і ідейним консерватором, на відміну від практичного або емпіричного консерватизму. Його погляди поєднували консервативний романтизм і естетизм з реалістичним розумінням глибинних суспільно-історичних проблем. У 1854 р. закінчив медичний факультет Московського університету, брав участь у Кримській війні як військовий лікар, потім працював домашнім та сільським лікарем. З 1863 р. працює в азійському департаменті МЗС Росії, на різних дипломатичних посадах у російській місії в Османській імперії. Тяжко захворівши у 1871 р., Л. пережив релігійне навернення і зцілився, після чого дав обітницю прийняти чернечий постриг. У 1871–1872 рр. жив у російському Пантелеймоновому монастирі на Афоні. У 1874 рр. повертається в Росію, де певний час мешкав у селі. Поступив на службу помічником редактора офіційного «Варшавського щоденника», потім працював цензором у Москві. Активно виступає з публіцистичними статтями та літературною критикою. Після відставки у 1887 р. оселяється в Оптиній пустині. Основні праці: «Візантизм і слов'янство» (1875), «Середній європеєць як знаряддя всесвітнього руйнування» (рукопис 1870–1880-х рр.), «Наші нові християни» (1882), «Племінна політика як знаряддя світової революції» (1888), «Плоди національних рухів на православному Сході» (1888–1889). 23 серпня 1891 р. прийняв таємний постриг під ім'ям Климента та переїхав у Сергіїв Посад для вступу в Троїце-Сергіїву лавру, де невдовзі помер.

Його погляди зазнали істотного впливу ідей Платона, Г. Гегеля, Г. Спенсера, А. Шопенгауера та слов'янофілів. Під впливом концепції М. Я. Данилевського стояв на позиціях органіцистського підходу у філософії історії. Стверджував, що будь-який історичний організм (держава, суспільство) підпорядковується дії природних законів народження, росту, розквіту («квітучої складності»), старіння і вмирання («вторинного змішувального спрощування»). На думку Л., цикл життя окремого культурно-історичного організму дорівнює приблизно 1200 років. Вважав, що вирішальним чинником підтримання сталості життєвих форм та попередження «змішувального спрощування» є примусова влада. Естетичний культ сили в концепції Л. робить його справжнім попередником Ф. Ніцше.

Смисловий центр роздумів Л. – проблеми історичної долі та національного ідеалу Росії. Визнаючи себе «учнем і ревним послідовником» М. Я. Данилевського, Л., однак, не став апологетом панславізму. Навпаки, він розглядав усіх південних і західних слов'ян як «неминуче політичне зло, бо народи ці дотепер в особі своєї "інтелігенції" нічого, крім найвульгарнішої і звичайної сучасної буржуазії, світові не дають». На його думку, підтримка «культурного слов'янофільства» може лише посилити «руйнівну дію ліберального європеїзму» на російське суспільство.

Згідно з Л., найвища мета, до якої фатально тягне Росію її історія, не може обумовлюватись міркуваннями етнічного порядку, це – завдання релігійне. «Істинно-національна політика мусить і за межами своєї держави підтримувати не голе, як кажуть, плем'я, а ті духовні основи, які пов'язані з історією племені, з його силою і славою». Для Росії такою духовною основою є православ'я, яке захищає її від руйнівного впливу Заходу і залучає до сфери не тільки слов'янських, а й східних міжнаціональних відносин. У зв'язку з цим політиці «православного духу» він віддавав перевагу порівняно з політикою «слов'янської плоті».

Л. висуває ідею про вирішальне значення візантійского впливу, «візантизму» в історичному розвитку Росії. Візантизм у державі означає для нього самодержавство, у релігії – православ'я. Візантійські ідеї і почуття згуртували у єдине тіло напівдику Русь, візантизм дав їй силу витримати татарський погром, боротися з Польщею, Швецією, Францією, Туреччиною. На думку Л., «візантійський дух, візантійські основи і впливи як складна тканина нервової системи проникають скрізь весь великоруський суспільний організм». Він попереджує, що «зраджуючи навіть у таємних помислах наших цьому візантизмові, ми згубимо Росію».

Візантизм він протиставляє славізмові як абстрактній ідеї «спільної (хоч і не чистої) крови і спільних мов». Взагалі рівність людей він вважав проявом засуджуваної ним ідеї загального блага, загальної рівності і свободи, а націоналізм – антидержавною, космополітичною ідеєю, яка містить велику руйнуючу силу. Л. відзначає, що «індивідуалізм губить індивідуальність людей, областей, націй». Усі його політичні праці проникнуті антислов'янським пафосом. Він підкреслював, що панславізм загрожує національно-культурній самобутності Росії.

Орієнтація слов'ян на західні цінності, ліберальні свободи та демократію неминуче призведуть до зростання взаємної недовіри та ворожості. Для існування слов'ян необхідна не ліберально-націоналістична ідеологія, а міць Росії, а отже, необхідний візантизм. Той, хто потрясає авторитет візантизму, підкопується під основи Російської держави й опосередковано виступає проти всього слов'янства, бо воно без абстрактного славізму є «неорганічною масою», яка

легко зливається з «республіканською Всеєвропою».

Призначення Росії, як зауважував Л., ніколи не було «однобічно слов'янським», їй визначена вища місія – створення особливої, слов'яно-азійської цивілізації, що випливає з самого її становища як «давно вже не суто слов'янської держави». «Росія – не просто держава. Росія, взята у всецілісності з усіма своїми азійськими володіннями, є цілим світом особливого життя, особливим державним світом, що не знайшов ще собі своєрідного стилю культурної державності».

З огляду на таке розуміння доленосного призначення Росії, Л. ставить найближчим завданням його реалізації взяття Константинополю, що розглядалось як передумова оновлення та піднесення Росії. Константинополь разом із фракійським і малоазійським округами, які межують з ним, на думку Л., мусить стати особистим володінням російського імператора. Із завоюванням Константинополя виникне нова Росія – глава Великого східного союзу з новою культурною столицею на Босфорі. Тоді будуть дві Росії, нерозривно згуртовані в особі російського государя – Росія московська і Росія царгородська, і друга «освіжить» першу, бо вона вийшла з Царгорода, з Візантії. Цей Східний союз мають утворити слов'яни та греки: перші як одноплемінники, з якими Росія пов'язана історичною долею, а другі – як хранителі догматів і традицій православ'я. Щодо них Росія мусить відігравати роль суворого батька. За словами О. Ф. Замалєєва, «Л. – старець Філофей XIX ст., який забув своє пророцтво про Москву як останній Рим і знову вирушив у паломництво до старих святинь».

Привертає увагу думка Л. щодо можливості злиття держав Заходу в єдину федеративну республіку. Для Росії у зв'язку з цим він вважає можливими два наслідки: 1) вона мусить і в цьому прогресі підкоритись Європі, або 2) вона повинна утриматися у своїй окремості. Він закликає «менше думати про благо і більше про силу» для того, щоб захиститись від натиску Заходу як у разі його об'єднання, так і в разі впадання у стан анархії. Одним з перших Л. визначив необхідність нового розуміння завдань російської зовнішньої політики на Сході: переходу від конфронтації до пошуку союзників, що більш-менш вдало здійснили більшовики.

Л. визнавав неминучість соціалізму, який протиставляв лібералізму. На чолі майбутньої соціалістичної держави він бачив вождя, який зуміє відновити втрачену дисципліну і втілюватиме ненависть до космополітичної «все-Америки». Він вважав, що буде створений «соціалістичний феодалізм» з підпорядкуванням окремих індивідуумів дрібним і великим організаціям («громадам»), а самих «громад» – державі. Передбачалася навіть можливість «закріпачення» окремих осіб у вигляді їх «прикріплення» до різним установ або інших осіб, що стоять високо у службовій ієрархії. «Чуття моє пророкує мені, – писав Л., – що слов'янський православний Цар візьме коли-небудь у руки соціалістичний рух (так, як Константин Візантійський взяв у руки рух релігійний) і з благословення Церкви заснує соціалістичну форму життя на місце буржуазно-ліберальної. І буде цей соціалізм новим і суворим трояким рабством: громадам, Церкві і Царю. І вся Америка ця ренанівська – до біса!». Л. геніально передбачив соціалістичну революцію в Росії, а також те, що в ній соціалізм набуде релігійно-жертовних рис. Утім, він висловлює думку, що «соціалізм ще не означає атеїзму». Він пропонував як порятунок Росії союз соціалізму як «нового корпоративного примусового закріпачення людських суспільств» з російським самодержавством і «полум'яною містикою», вважаючи, що інакше «все буде або кисіль, або анархія». Як писав М. О. Бердяєв, Л. – людина, яка «провіщає не лише світову революцію, а й загальну війну. Він пророкує появу фашизму. Він жив уже передчуттям катастрофічного темпу історії».

М. А. Шепєлєв

ЛИПА, Юрій Іванович (5 травня 1900, Одеса – 20 серпня 1944, Яворівський район, Львівська обл.) – український геополітик, письменник, публіцист. Син одного з міністрів УНР, учасник національно-визвольної боротьби 1917–1920 рр. У 1920 р. емігрував до Польщі. У 1929 р. закінчив медичний факультет Познанського університету. Вивчав політичні та економічні дисципліни у Варшавській школі політичних наук. З початку 1930-х рр. мав лікарську практику у Варшаві. Займався громадською та літературно-публіцистичною діяльністю, був одним з ідеологів українського націоналістичного руху, згодом член Української головної визвольної ради. Основні праці: «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940) та «Поділ Росії» (1941), видані Українським чорноморським інститутом.

Визначаючи природні кордони України, Л. зауважував, що на заході уперта боротьба українців твердо визначила їх етнічні межі в Галичині, Буковині, Карпатській Україні. Також, на його думку, досить легко визначити північні кордони, і лише «на півночі, у верхів'ях Дону і Десни лежить значна спірна територія – Центральне Чорнозем'я. Кілька останніх століть була вона ареною запеклої боротьби найрізноманітніших осілих і неосілих груп, головно південних москалів і сіверських та слобідських українців». Л. був переконаний, що активну участь у формуванні тієї етнокультурної спільноти, яка нині проживає на українських землях, впродовж тисячоліть брала мережа річок, плин яких він порівнював з «пульсуванням окремої системи обігу крови в безформній плазмі». Саме вона визначила одність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті-решт мови й релігії. У свою чергу, річки становлять собою ланку сполучення з іншою, ще більшою системою міжнародних комунікацій – Чорним морем. Його «чорноморська доктрина» базувалася на протиставленні Чорноморського простору як Заходу (Європі), так і Сходу (Росії).

Л. пов'язував стратегічні пріоритети української геополітики з меридіональною експансією по осі Північ – Південь. Він вважав, що основним напрямом української експансії історично є здобування чорноморських берегів, адже з кінця XVIII ст. українські селянські маси посунули на Схід, розміщуючись на просторах від гирла Дунаю і Добруджі аж до гирла Дону. Л. доводив: саме природна система внутрішніх водних шляхів визначила, що «тільки вісь Південь – Північ» є віссю українських земель», і саме вона визначає спрямованість України до Чорного моря. Але, за його словами, Росія всіляко намагалася зупинити дорогу українським масам до нього, форсуючи переселення туди московських селян. Зазначаючи, що з давніх часів українці населяли басейни найбільших річок, які впадають у Чорне море, Л. вважав природною для України потребу в створенні Чорноморської федерації, до складу якої входили б Польща, Литва, Білорусь та Україна. Вона дасть змогу країнам-учасницям стати незалежними від зазіхань ближчих і дальших могутніх держав і блоків.

У спільній з Л. Биковським праці «Чорноморський простір», виданій у 1941 р., Л. звертав увагу на те, що «чорноморський простір становить географічну цілість, має свій геополітичний зміст та власні, вироблені торговельні, культурні й державні традиції». Він вважав, що Україні належить беззаперечне перше місце, з огляду на її територію та природні багатства, і вона повинна головувати серед країн цієї «геополітичної і культурної спільноти». Систему природних кордонів Чорноморського простору формують на півночі ліси й болота Білорусі, на північному сході – калмицько-саратовські пустелі, на південь від них

розташовані Каспійське море і гірські масиви Кавказу, далі на захід – плоскогір'я Малої Азії, Балканські та Карпатські гори.

Окреслюючи таким чином географічні межі Чорномор'я, Л. вказував, що присутність у Криму Росії робить її господарем Чорного моря і ставить у залежність від неї Балканські країни, Кавказ і Закавказзя, без союзу з якими побудувати Чорноморську федерацію неможливо. Хто володіє Кримом, підкреслював він, той володіє Чорним морем. «Тому не відокремлення України від Росії є нашою головною метою, а витіснення її з Чорного моря». Для того, щоб убезпечити північний кордон України, Л. пропонував союз із Болгарією і Туреччиною – причорноморськими країнами, які у прагненні до національної консолідації близькі до намагань України.

Всупереч своїй ідеї меридіональної експансії по осі Північ – Південь, Л. стверджував, що Україна має здійснювати експансію на Схід, здійснити «поділ Росії» і контролювати не тільки Північне Причорномор'я, а й території, прилеглі до Каспію, та мати в союзниках Кавказ. Він намагався довести, що сукупність російських земель є не органічним, а механічним утворенням, і утримати її можна лише силою. У своєму проекті «поділу Росії» він поділяв її на Московію із з сусідніми Помор'ям, Надбалтією, Україну із сусідніми Кавказом та Закавказзям, Сибір із Далеким Сходом, Монголією, Сіньцзяном та Киргизію з туранськими республіками.

У своїх працях Л. підкреслював стратегічне значення України як транзитної держави. Він наголошував: «Українські землі не є ніякою закутиною. Під оглядом торговельним і геополітичним – це одна з найвагоміших земель світу. Це значіння України тільки зросте в сучасному... Бачимо, що Україна від початку існування осілого в ній населення аж донині була краєм, завжди зв'язаним з великими торговельними магістралями. В майбутньому треба сподіватися на скоріше збільшення її значіння серед видатних геополітичних одностей світу».

Є. М. Суліма

ЛІГА АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ (ЛАД) – міжнародна організація загальної компетенції, створена на основі протоколу, підписаного у м. Александрія (Єгипет) 7 жовтня 1944 р. Однак прийнято вважати, що початок організації було покладено ще у 1936 р., коли Саудівська Аравія та Ірак підписали договір про «Дружбу і союз». Александрійський протокол підписали представники Єгипту, Сирії, Лівану, Трансйорданії, Іраку, Саудівської Аравії та Ємену. В ньому зазначалося, що в організації планувалося створити Раду ЛАД, до якої б на рівних умовах входили всі держави-члени, йшлося про те, що за допомогою сили не повинні вирішуватися міжнародні суперечки та конфлікти, містився план створення спеціальних комітетів для тіснішої співпраці держав в економічній, соціальній, національній сферах. В основу ідеї функціонування ЛАД було закладено поняття регіональної безпеки, яка органічно поєднує економічну, політичну і соціальну стабільність, національну безпеку і безпеку регіону від загроз ззовні.

22 березня 1945 р. на основі Александрійського протоколу прийнято Статут ЛАД, у якому сформульована її довгострокова політична стратегія. Статут певним чином відображав тенденції політичного життя того часу, зокрема процеси деколонізації. У Статуті містяться статті, які визначають цілі діяльності ЛАД, положення щодо забезпечення незалежності арабських держав, встановлення міцних відносин між ними з метою найтіснішого співробітництва. У Статуті ЛАД визначено механізми прийняття та виходу держав з організації, окреслено процедуру прийняття рішень, надано характеристику системі органів організації. У цьому документі, на відміну від інших організацій, не містяться принципи, на основі яких має відбуватися співробітництво держав-учасниць, немає положення про асоційоване членство.

У процесі деколонізації відбувся процес розширення ЛАД, до неї приєдналися: Лівія (1953), Марокко і Туніс (1958), Алжир (1962), Південний Ємен (1967), який пізніше ввійшов до складу Ємену, Бахрейн, Катар, Оман, Об'єднані Арабські Емірати (1971), Мавританія (1973), Сомалі (1974), Джибуті (1977). У 1976 р. членом ЛАД стала Організація визволення Палестини.

Мета діяльності ЛАД уперше визначена в Александрійському протоколі: «зміцнення і консолідація тісних зв'язків між усіма арабськими країнами, спрямування їх у напрямі об'єднання арабського світу, покращання умов у майбутньому і реалізація сподівань та прагнень народів арабських країн». З огляду на мету окреслено функції Ліги: контроль за дотриманням договорів, укладених членами ЛАД; проведення періодичних зустрічей, які б зміцнили відносини між країнами-членами; координація політичних планів країн-учасниць з метою забезпечення їх співпраці; захист інтересів арабських держав-членів; координація відносин держав-членів з регіональних та міжнародних питань; посередництво у конфліктах та суперечках між країнами-членами; представництво інтересів арабських країн в інших міжнародних організаціях.

Головними органами, які здійснюють керівництво ЛАД, є Рада, постійні комітети і Генеральний секретаріат. Рада Ліги – найвищий орган у структурі ЛАД, її засідання зазвичай відбуваються двічі на рік – у березні та жовтні, але за потреби можуть відбуватися надзвичайні сесії Ради, які скликаються за вимогою не менше ніж двох країн-членів. Штаб-квартира Ради розташована в Каїрі (Єгипет). Голова Ради обирається на кожній сесії на основі принципу ротації. Кожна країна-член має один голос незалежно від кількості її представників. Рішення Ради, прийнятті одноголосно, є обов'язковими для виконання всіма членами ЛАД, а прийняті більшістю голосів – лише для тих, хто за них проголосував.

У структурі ЛАД діють постійні комітети, які займаються вирішенням економічних, фінансових питань, питань у сфері комунікації, юридичних, соціальних питань, питань навколишнього середовища. До складу кожного комітету мають входити представники всіх держав-учасниць. Члени комітетів можуть брати участь у роботі Ради, якій належить право призначення голови кожного комітету на дворічний термін з правом продовження повноважень. Рішення комітетів ухвалюються більшістю голосів, їм також належить право формувати субкомітети, до компетенції яких належить вирішення спеціалізованих питань.

Виконавчим органом ЛАД є Генеральний секретаріат, роботу якого очолює генеральний секретар, який призначається Радою терміном на п'ять років за умови, що за нього проголосували 2/3 країн – членів ЛАД. Помічник генерального секретаря та провідні співробітники призначаються на посаду зі схваленням Ради. Генеральний секретаріат виконує такі завдання і функції: здійснює нагляд за дотриманням та виконанням резолюцій, прийнятих Радою і комітетами ЛАД; скликає чергові та позачергові сесії Ради; здійснює підготовку бюджету організації; зберігає копії договорів і угод, підписаних між країнами – членами ЛАД чи між країнами-членами і третіми державами. Генеральний секретар має право бути присутнім на засіданнях Ради, звертати увагу Ради чи окремих країн – членів ЛАД на проблеми, які вважає суттєвими, представляти ЛАД в інших міжнародних організаціях, інформувати громадськість про діяльність ЛАД.

Агресія Франції проти Сирії та Лівану у 1945 р. підштовхнула держави – члени ЛАД до підписання у квітні 1950 р. угоди

про колективну безпеку й економічне співробітництво, яка передбачала спільні дії країн ЛАД у відповідь у випадку нападу агресора на одну з держав-учасниць. Ця угода передбачала створення Спільної ради захисту, рішення якої приймаються кваліфікованою більшістю і є обов'язковими для всіх країн-членів. Для забезпечення колективної безпеки було створено Раду зі спільного захисту, Військовий комітет, Військову консультативну раду.

Велику увагу ЛАД приділяє розвитку економічної співпраці між її членами. У 1953 р. прийнято резолюцію про необхідність спрощення та розвитку арабського комерційного обміну, 1964 р. – резолюцію про створення Спільного арабського ринку, 1980 р. – Стратегію спільної арабської економічної стратегії, 2004 р. – Договір про активізацію товарообміну між арабськими державами.

В історії ЛАД були кризи, які загрожували її існуванню: 1975 р. – війна в Лівані; 1979 р. – виключення Єгипту з ЛАД через сепаратну угоду з Ізраїлем, що спровокувало серйозну кризу; 1990–1991 рр. – суперечності через війну в Перській затоці, коли зіткнулись інтереси антиіракської коаліції (Саудівська Аравія, Єгипет, Сирія і Марокко) і нейтральних країн (Йорданія, Лівія); 2002 р. – вихід Лівії через невдоволеність М. Каддафі діяльністю ЛАД; 2003 р. – криза через початок воєнної кампанії США проти Іраку.

Палестинське питання залишається одним із важливих й актуальних у діяльності ЛАД. У 2002 р. у Бейруті на саміті ЛАД була висунута «Арабська мирна ініціатива», покликана врегулювати конфлікт між Ізраїлем та Палестиною. Пропонувалося здійснити такі кроки: вивести ізраїльські війська з території, зайнятої в 1967 р., вирішити питання палестинських біженців, визнати право народу Палестини на утворення незалежної суверенної держави зі столицею у Східному Єрусалимі. На сесії Ради ЛАД у жовтні 2010 р. головна увага країн-членів була сконцентрована на пошуку шляхів вирішення палестинського питання.

ЛАД потребує здійснення реформ, оскільки в процесі вирішення складних проблем регіону її керівництво натрапляє на непорозуміння своїх членів, суттєві розбіжності в позиціях яких негативно впливають на діяльність організації та неодноразово ставили на порядок денний питання про необхідність подальшого існування ЛАД у її сучасному форматі.

Т. О. Грачевська

ЛІГА НАЦІЙ – перша міждержавна міжнародна організація, створення якої 28 квітня 1919 р. учасниками Паризької мирної конференції офіційно обґрунтовувалося потребою розвитку співробітництва між народами і гарантії їхнього миру та безпеки. Насправді з перших днів існування вона виконувала роль знаряддя реалізації та легітимації геополітичних інтересів великих держав світу. Ще у роки Першої світової війни проекти створення міжнародної організації із забезпечення миру висували різні пацифістські організації у Великобританії, США, Франції та інших країнах. Обіцянка створити Л. Н. увійшла також до «чотирнадцяти пунктів» президента США В. Вільсона, що були проголошені як принципи, на основі яких США вступають у Першу світову війну.

На Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. була заснована спеціальна комісія із вироблення Статуту Л. Н. Підготовлений проект Статуту був ухвалений конференцією та включений до Версальського мирного договору 1919 р. та інших мирних договорів, якими завершилась Перша світова війна. Статут Л. Н. спочатку підписали 44 держави, у тому числі 31 держава, що брали участь у війні на боці Антанти чи приєдналися до неї (США, Великобританія, Франція, Італія, Японія, Канада, Австралія, ПАС, Нова Зеландія, Індія, Китай, Бельгія, Болівія, Бразилія, Куба, Еквадор, Греція, Гаїті, Хіджаз, Гондурас, Ліберія, Нікарагуа, Панама, Перу, Польща, Португалія, Румунія, Югославія, Сіам, Чехословаччина, Уругвай), і 13 держав, що дотримувались нейтралітету (Аргентина, Чилі, Колумбія, Данія, Норвегія, Іспанія, Парагвай, Нідерланди, Іран, Сальвадор, Швеція, Швейцарія, Венесуела). США не ратифікували Статут Л. Н. і не увійшли до числа її членів. Це пояснюється насамперед тим, що провідна роль у Л. Н. належала Великобританії та Франції. Відповідно до Статуту, основними органами Л. Н. були Асамблея, Рада та Секретаріат; усі рішення Асамблеї і Ради, за винятком рішень з процедурних питань, мали ухвалюватися одноголосно. При Л. Н. на правах автономних організацій були створені Постійна палата міжнародного правосуддя, Міжнародне бюро праці та інші організації. Місцеперебуванням основних органів Л. Н. була Женева (Швейцарія).

У перші роки свого існування Л. Н. була інструментом реалізації і легітимації геополітичних інтересів великих держав світу, зокрема Великобританії та Франції, передусім за рахунок інтересів Радянської Росії. Вона стала центром організації боротьби проти Радянської держави, яка включала розроблення планів воєнної інтервенції, пропагандистське використання фактів голоду на радянській території, вироблення спільних дипломатичних демаршів проти СРСР. У зв'язку з активною антирадянською діяльністю Л. Н. Москва у цей період негативно ставилася до неї, припиняючи спроби обмежити незалежність та масштаб радянської зовнішньої політики.

У 1920-ті та на початку 1930-х рр. у центрі уваги Л. Н. були: суперечка між Швецією і Фінляндією щодо Аландських островів, плебісцит у Верхній Сілезії (1921), конфлікт між Литвою та Польщею через Вільно (Вільнюс) (1921), конфлікт між Туреччиною й Іраком через Мосул (1924–1925), конфлікт між Болівією і Парагваєм через область Чако (1928–1932), агресія Японії проти Китаю (1931) та ін. У той самий період Л. Н. почала обговорювати проблему роззброєння. Під її прикриттям на початку 1920-х рр. був здійснений у формі роздавання мандатів поділ колоніальної здобичі між державами-переможницями, насамперед Великобританією та Францією. Л. Н. робила численні спроби розв'язати гострі суперечності між головними її учасниками на основі Локарнських договорів 1925 р., а також шляхом угод про репарації.

У 1926 р. до Л. Н. була допущена Німеччина. Проте вже у 1933 р. Німеччина і Японія вийшли з її складу, щоб отримати повну свободу дій. У середині 1930-х рр. плани встановлення світового панування нацистської Німеччини, фашистської Італії та Японії стали загрозою для безпеки інших капіталістичних держав, у зв'язку з чим окремі уряди цих держав почали шукати шляхи співробітництва з СРСР як у рамках Л. Н., так і поза нею. 15 вересня 1934 р. за ініціативою французької дипломатії, зокрема Луї Барту, 30 держав-членів звернулися до СРСР з пропозицією вступити до Л. Н. 18 вересня 1934 р. СРСР вступив до Л. Н., посівши постійне місце в її Раді. Важливими питаннями, що обговорювались у Л. Н. в 1934–1939 рр., були: італійська агресія проти Ефіопії (1935–1936), порушення Німеччиною Версальського (1919) і Локарнського (1929) договорів (у зв'язку з ремілітаризацією Рейнської зони у 1936 р.), італійсько-німецька інтервенція в Іспанії (1936–1939), захоплення Німеччиною Австрії (1938) та ін.

Позиція західних держав цього періоду пояснювалась прагненням спрямувати фашистську агресію проти СРСР. Ця позиція перетворила Л. Н., по суті, на прикриття реалізації геополітичних інтересів Німеччини, Італії та Японії через здійснення їх агресивних планів. Цим пояснюється безпорадність Л. Н., що не зуміла вжити жодного ефективного заходу проти фашистської агресії

напередодні Другої світової війни. Так, у жовтні 1935 р. Асамблея Л. Н. за вимогою низки держав-членів, зокрема СРСР, винесла рішення про застосування економічних і фінансових санкцій проти Італії, що вчинила напад на Ефіопію. Проте через позиції західних держав найважливіша стаття італійського імпорту, що була необхідна для ведення війни, – нафта – не була внесена до переліку предметів, заборонених для ввезення в Італію. Це полегшило і прискорило захоплення Італією Ефіопії (1936). У липні 1936 р. рішення Л. Н. про санкції було за наполяганням Великобританії і Франції взагалі скасовано. У 1936–1939 рр., у період італійсько-німецької інтервенції в Іспанії, уряди Великобританії, Франції та інших країн домоглись того, що Л. Н. не лише не вжила жодних заходів, щоб приборкати інтервентів, а й взагалі усунулася від розгляду цього питання.

Щодо СРСР реакція Л. Н. була діаметрально протилежною. У відповідь на радянсько-фінляндську війну 1939–1940 рр. правлячі кола Великобританії та Франції домоглися ухвалення Радою Л. Н. 14 грудня 1939 р. рішення про виключення СРСР із неї. Цим рішенням ця організація остаточно позбавила себе ефективного впливу на міжнародні події. Діяльність Л. Н. відтоді фактично припинилася, формально вона була ліквідована 31 липня 1946 р. рішенням спеціально створеної Асамблеї.

О. Ю. Висоцький

ЛІМІТРОФ (від лат. limitrophus – прикордонний; limes – віддалені території [Римської імперії]) – як наукове поняття використовується в двох значеннях: 1) прикордонна область Римської імперії, яка мала зобов'язання утримувати на своїй території імператорські війська; 2) сукупність держав, що утворилися після 1917 р. (перша хвиля), після 1991 р. (друга хвиля) на території, що входила до складу, відповідно, Російської імперії та СРСР. Загальним для обох випадків є належність групи країн до єдиного геополітичного центру, які історично опинилися тісно прив'язаними одна до одної в системі міжнародного поділу праці, протягом багатьох десятиліть і навіть століть утворювали єдиний економіко-господарський комплекс на основі спільності мови та/або поширення єдиної (державної) мови.

Як геополітичний факт поняття держав Л. уперше у сучасній історії виникає наприкінці 1910-х рр. Після Першої світової війни термін «Л.» використовувався для позначення держав, що утворилися з окраїн колишньої царської Росії, головним чином, із західних губерній (Естонія, Латвія, Литва, іноді в цьому контексті згадуються Польща та Фінляндія). Варіації з Польщею та Фінляндією часто пояснюють тонкощами зовнішньополітичної кон'юнктури в міжвоєнний період. До Л. іноді відносять й Карпатську Україну – державу, проголошену в 1939 р. на стику територій, що входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій.

Після 1991 р. термін «Л.» використовується для позначення сукупності країн, що утворилися на уламках СРСР. С. Хатунцев і В. Цимбурський, незалежно один від одного, дійшли до розгляду периферійних територій, що оточують Росію від Північного Льодовитого до Тихого океанів як єдиної геополітичної системи, величезного міжцивілізаційного поясу. С. Хатунцев дав назву таким поясам на цивілізаційній карті Землі «Л.», переносячи на них давнє позначення межових районів Римської імперії, які мають особливий статус, іноді подвійне підпорядкування, – через них імперія здійснювала відносини з чужорідним світом, вибірково залучаючи його до сфери впливу. В. Цимбурський прив'язує термін «Л.» до сформульованого ним поняття «міжцивілізаційного поясу». На його думку, Л. – геополітично нестабільний простір між цивілізаційними платформами.

У сучасному геополітичному значенні Л. можна розглядати як специфічну сухопутну мембрану, що розділяє Європу, Росію та Азію, виконуючи функцію об'єднавчого та роз'єднавчого начал. З часом у Л. формується особливе світосприйняття, а згодом – і державне утворення, яке відокремлює його жителів від сусідніх ядер. Усвідомлення Л. – усвідомлення нетотожності ні Заходу, ні Сходу. Усвідомлюючи себе, жителі Л. протиставляють себе ядрам сусідніх цивілізацій. Відбувається самовиокремлення лімітрофного району як «чужого», відмінного від ядер. Такий Л.-мембрана утворює ланцюг регіонів, характер та історичні долі яких є специфічними порівняно з цивілізаціями, що їх оточують. Л. здатні виступати як свого роду «напівпровідники» конфліктних імпульсів і дій.

Л. має три головні аспекти. У геокультурному плані лімітрофні території Євразії утворюють землі, які за характером населення є периферією ядрових цивілізаційних ареалів. До Л. примикають Тибет, через який цей пояс пов'язується з Індією, та турецька Анатолія – північна окраїна Близького Сходу. Замикають його, виходячи до океанів, на північному заході Фінляндія, на південному сході – держави Корейського п-ва. Маньчжурія також може вважатися лімітрофною територією, за умов, якщо вона успішно китаїзована і трансформована у північний плацдарм Китаю. У геостратегічному аспекті Л. простягається між великими євразійськими центрами сили, що розташовані на давніх цивілізаційних платформах материка. У геоекономічному плані лімітрофні території, що межують з Росією, володіють величезними запасами палива (насамперед прикаспійські території).

Лімітрофні території можна певним чином структурувати. Насамперед у складі міжцивілізаційних земель виокремлюється система так званого Великого Л. У кожній з євразійських цивілізацій є своя проекція у Великому Л. – території, що оточує Росію. Наприклад, у Євро-Атлантики – Центрально-Східна Європа, у Середнього Сходу – Кавказ і західна частина Середньої Азії, у Китаю – схід Середньої Азії, Сіньцзян, монгольські області, російське Примор'я. Для В. Цимбурського Великий Л. – дуга територій, що відокремлює платформу, базове ядро російської цивілізації (яке він називає «Острів Росія»), від платформ інших цивілізаційних світів, тобто сукупність «земель-проток», які з боку континенту «омивають» «Острів Росія». Тому до Великого Л. він відносить смугу просторів від Фінляндії до Кореї, що сягає через Східну Європу, Кавказ, Закавказзя, пострадянську Центральну Азію й «Тибето-Сіньцзяно-Монгольську» Центральну Азію.

С. Хатунцев називає Великим Л. «території-протоки», що відокремлюють один від одного простори трьох метацивілізацій – історичні метасистеми Європа – Росія (метацивілізація Півдня, або метацивілізація християнства) та Китай – Індія (метацивілізація Сходу), арабо-перський світ (Чорна Африка, або метацивілізація Півдня). Тобто він не відносить до власне Великого Л. лімітрофні території від Чорного моря до півночі, але продовжує його від Балкан і Туреччини до Середземноморського узбережжя Західної Азії й Північної Африки, включаючи Сицилію, Сардинію, Мальту, Балеарські о-ви, іспанську Андалузію, а в Центральній Азії до нього входять Афганістан, Пакистан, Джамму та Кашмір.

С. Хатунцев пропонує виокремлювати у складі Великого Л. території, на яких «стикаються» три і більше цивілізаційних світів – «вузли скупчення» цивілізацій. До них він відносить, наприклад, Балкани та Анатолію разом із межовими з ними територіями чорноморського та середземноморського басейнів, включаючи о-ви та п-ви (від Криту до Криму), а також прибережні області Сирії, Ліван і Палестину, де «сходяться» європейський, арабо-перський (афразійський) і російський (євразійський) світи – вони належать до метацивілізацій Півдня

і Півночі. Інший «вузол скупчення» – Афганістан разом з прикордонними областями Таджикистану, Туркменії та Узбекистану, Кашгарія, Пакистан, Західний Тибет (Ладакх), Джамму та Кашмір. Тут сходяться російська, афразійська, індійська (південноазійська) і китайська (східноазійська) цивілізації. Між собою ці два «вузли» сполучає опорна вісь, що складається з трьох ланок: 1) Кавказ (від північних його передгір'їв) і Закавказзя, включаючи Курдистан й Іранський Азербайджан; 2) Південний Каспій (від лінії Баку – Красноводськ) і межові райони Північного Ірану; 3) Іранський Хорасан, Центральна й Західна Туркменія.

На думку С. Хатунцева, «вузли скупчення» і опорна вісь, що поєднує їх, є найважливішою частиною, «становим хребтом» Великого Л. Геополітичну роль, яку «становий хребет» Великого Л. відіграє у світовій історії, не можна переоцінити. Він є замком на дверях, що ведуть до контролю над усією Євразією, замком, що має два ключі: срібний (Балкано-Анатолійський «вузол скупчення») і золотий (Центральноазійський «вузол скупчення»). Ця зона є ареалом зародження виробляючого господарства й становлення найдавніших цивілізацій, має найтривалішу цивілізаційну історію на Землі. Починаючи з Ассирії, всі держави, що жадали світового панування, намагалися підкорити «становий хребет» Великого Л.

До складу Великого Л., його «вузлів скупчення», вливаються «звичайні», цивілізаційні Л. – російсько-європейський, афразійсько-африканський та індійсько-китайський. Російсько-європейський Л. становлять північно-східна частина Норвегії, Фінляндія, Карелія, північно-західна частина Ленінградської обл., країни Прибалтики, Калінінградська обл., Польща, за винятком її західних районів, приєднаних після Другої Світової війни, західні райони Білорусі й України, Словаччина, Угорщина, Молдова, Румунія й власне Балканські країни, які становлять частину вже Великого Л. Афразійсько-африканський Л. охоплює території, розташовані в зоні Сахелю – перехідної смуги від пустель Сахари до саван Тропічної, Чорної Африки, де розташовані Мавританія, Малі, Нігер, Чад, Судан, а також Ефіопію, Еритрею, Джібуті, Сомалі, Ємен та історичну область Хіджаз, о-ви Сокотра, Занзибар і Пемба, Сейшельські та Коморські острови. Індійсько-китайський Л. утворюють основна частина Тибету, Непал, Сіккім, Бутан, Ассам («трикутник» Північно-Східної Індії, розташований за лінією, що з'єднує найближчі один до одного райони Непалу й Бангладеш, самий Бангладеш, М'янма та країни Індокитаю, а також межові області Китаю (о-в Хайнань) й основну частину Індонезії).

Останніми роками термін «Л.» став активно використовуватися не тільки в науковому дискурсі, а й у публіцистиці та в ЗМІ для позначення держав, що заявили про свій суверенітет у процесі розпаду СРСР. Терміном «Л.» позначають території, розташовані на окраїнах імперії, які опосередковують її відносини із чужорідним світом і часто мають двоїстий, розмитий статус.

Визначення України як лімітрофної території належить С. Хантінгтону, який відносив її до т. зв. розколотих цивілізацій регіонального чи локального рівня. Цю тезу підтримує багато українських учених (зокрема, М. І. Михальченко, С. С. Троян та ін.). Україна розміщена на перехресті трьох великих і потужних цивілізаційних просторів – західноєвропейського, євразійського, ісламського – і в українському суспільстві очевидні розбіжності й навіть протистояння щодо відповідних культурно-цивілізаційних орієнтацій. Належність України до периферійних зон декількох цивілізацій дає змогу визначити її належність до розколотих цивілізацій. Україна має необхідний потенціал, щоб стати єдиною культурно-цивілізаційною системою у плані цінностей та ідентичності, проте її лімітрофний стан може тривати не одне десятиліття, поки вона не визначиться, до якого цивілізаційного ядра належить.

М. Михальченко на основі соціокультурної методології розробив загальну концепцію трансформацій і модернізацій суспільств перехідного характеру у світлі діалогу цивілізацій і культур. Фактично її складовою стала концепція трансформації і модернізації України останньої чверті XX – початку XXI ст. крізь призму аналізу особливостей її лімітрофності – проміжного, міжцивілізаційного простору між західною і російсько-євразійською цивілізаціями. Лімітрофне становище України неоднозначно оцінюють представники обох цивілізацій: Європа вважає східні кордони України лінією розмежування між Європою і Росією, Росія розглядає західні кордони України як лінію розмежування між НАТО і простором СНД як зоною своїх особливих інтересів. Якщо народ-Л. не вкорінюється в структуру певної регіональної цивілізації, то його самоутвердження у формі незалежної держави залишається проблематичним, як проблематично створити і свою локальну цивілізацію. Україна є Л. у трьох вимірах: у геополітичному опинилася між НАТО і Росією; у геоекономічному – між країнами з переважно ринковою економікою Заходу і державно-монополістичною економікою Росії; у духовно-моральному – між тоталітарно-моноідеологічним минулим і багато в чому невизначеним майбутнім у формі фактично лише ідеї про правову, демократичну, соціально орієнтовану державу.

В. В. Кривошеїн

ЛІНІЇ РОЗЛОМІВ – поняття, яке з'явилось у глосарії системи геополітичних знань із термінологічного словника геологічних наук на початку 90-х рр. XX ст. Лінії тектонічного розлому в геології розглядають як першопричини основних напрямів порушення цілісності поверхні гірських порід внаслідок руху земної кори – різні зсуви, викиди, виверження тощо.

Вважають, що активно впроваджувати поняття «Л. р.» у понятійно-категоріальний апарат проблемного поля геополітичної науки став норвезький учений, один з ініціаторів розроблення теорії світу й засновник Інституту дослідження миру в Осло (1958) Й. Галтунг. У праці «Eurotopia: die Zukunft eines kontinents» (1993) він як Л. р., що визначають рівень цілісності й напрямів укріплення стабільності світового існування у другій половині XX ст., пропонує розглядати протистояння між людиною і природою, чоловіком і жінкою, віковими групами й поколіннями, расами, класами, націями, територіями, наддержавами та іншими елементами геополітичної системи.

З позиції представників світ-системного аналізу (І. Валлерстайн), Л. р. розглядаються як реальні межі розриву між розвинутим центром (домінантною географічною областю) і периферією (сукупністю географічних зон, які постачають сировину до центральної частини й активно експлуатуються останньою) світової капіталістичної системи (або між «Багатою Північчю» і «Бідним Півднем»). У такій інтерпретації Л. р. – комплекси суперечностей, сформованих незіставними рівнями насамперед матеріального розвитку, з одного боку, обмеженої кількості країн – центрів сучасної капіталістичної світової економіки, та численними країнами-периферії – з іншого.

Інший американський учений С. Хантінгтон у контексті розвитку своєї концепції зіткнення цивілізацій активно використовує поняття «Л. р.» для визначення предметного поля цього основного конфлікту. Майбутнє зіткнення між цивілізаціями («культурними спільнотами найвищого рангу» або «найширшого рівня культурної ідентичності людей»), американський дослідник інтерпретує як завершальну фазу еволюції глобальних конфліктів у сучасному світі.

Джерелом цього зіткнення є реальні відмінності між цивілізаціями (Л. р.), сформовані їхньою власною історією, релігією, мовою, традиціями, а також суб'єктивною самоідентифікацією людей. С. Хантінгтон виокремлює такі Л. р., що склалися історично: на загальносвітовому рівні – між західною та ісламською цивілізаціями; у Європі – між західною цивілізацією та православно-слов'янською, між західною та ісламською цивілізаціями; в Азії – між ісламською та індуїстською цивілізаціями, між західною та японською цивілізаціями; в Африці – між західною та африканською цивілізаціями, між ісламською та африканською цивілізаціями.

Основну Л. р. на Європейському континенті у територіальному аспекті пропонується суміщати з т. зв. східним кордоном західної цивілізації і проводити вздовж нинішніх кордонів між Росією та Фінляндією, між країнами Балтії і Росією, через Білорусь і Україну, відокремлюючи Трансільванію від решти Румунії, а потім – по лінії, що відокремлює Хорватію та Словенію від усіх інших держав, утворених на території колишньої Югославії. На Балканському п-ві цей кордон збігається з історичними кордонами між Габсбурзькою та Османською імперіями.

І. Д. Денисенко

ЛІНІЯ ГЕОСТРАТЕГІЧНА – структуроутворююча вісь, навколо якої організується світовий політичний простір. Різновидами Л. г. є лінії конфліктів між державами (наприклад, у Східному питанні – це памірська, перська, вірменська, балкано-константинопольська); основні напрямки вантажопотоків (наприклад, Великий шовковий путь); лінії перекидання військ; напрямки поширення культурних зразків.

В. В. Кривошеїн

«ЛІНІЯ ДРУЖБИ» – інструмент урегулювання відносин колоніальних держав. Т. зв. Л. д. виникли наприкінці XV ст. і використовувалися для врегулювання відносин колоніальних держав. Формально «Л. д.» вперше встановив Папа Римський Олександр VI у буллі «Inter caetera» у травні 1493 р., прагнучи уникнути іспано-португальського суперництва у справі відкриття нових земель. Він видав кілька булл, які визначили лінію поділу світу на дві зони панування – іспанську та португальську. Ця «Л. д.» проходила на захід від о-вів Зеленого Мису, причому всі землі і моря, розташовані на захід від неї, оголошувалися власністю короля Іспанії, а розташовані на схід – власністю короля Португалії. Таким чином, майже всі американські землі (крім Бразилії) опинилися в зоні іспанського панування. Ця лінія була додатково уточнено Тордесільясським договором про поділ світу від 7 червня 1494 р., а в 1529 р. був визначений ще один меридіан, що проходив на схід від Молуккських о-вів.

Європейські уряди (Франція, Англія за Єлизавети, а потім і Голландія) поділу світу не визнавали. Оскільки мирні договори, які Іспанія і Португалія час від часу укладали зі своїми супротивниками в Європі, обходили питання про право іноземних купців торгувати в її заморських володіннях, англійці, французи і голландці «винайшли» формулу «немає миру за Л. д.», відповідно до якої вважали, що будь-які збройні сутички в колоніях не повинні впливати на політичну ситуацію в Європі.

Під час обговорення миру в Като-Камбрезі, що поклав край Італійським війнам, представники Франції та Іспанії вирішували питання про право іноземців відвідувати Новий світ. Згідно з передбачуваною усної домовленості встановлювалася т. зв. Л. д. На захід від меридіана, що проходив через о-в Ієрро (спочатку через Азорські о-ви), і на південь від тропіка Рака європейський мир не діяв, і «призи», захоплені тут, вважалися законними. Вже в XVII ст. «Л. д.» з'являється на деяких картах і глобусах, а формулювання «No peace beyond the line» трапляється в письмових джерелах.

На думку К. Шмітта, франко-англійська «Л. д.» (amity line) відокремлювала «цивілізовану» область, у межах якої європейські держави шанують договори і правові угоди, від нічийної землі, де допустимий будь-який розбій (піратство, державний або індивідуальний грабіж, напад на держави, з якими по той бік лінії підтримується мир). У цьому особливому номосі співіснують два просторові світи: у першому панує специфічне міжнародне право, у другому – природний стан або анархія.

«Л. д.» перестає бути актуальною після того, як Іспанія і Португалія почали робити офіційні поступки в питаннях колонізації заморських територій і ведення там торгівлі, і в європейські договори почали включати питання, пов'язані з Новим світом. Тільки після цього Голландія, Англія і Франція стали відмовлятися від формули «немає миру за Л. д.». Наприклад, Англія, уклавши з Іспанією Мадридський мир 1670 р., за яким іспанська сторона визнала Ямайку володінням англійської корони, відмовилася від заохочення своїх приватирів (піратів) у Вест-Індії і суворо заборонила антиіспанські експедиції. Франція за Рисвікським миром 1697 р. домоглася від Іспанії визнання своїх прав на західну частину Гаїті й теж заборонила антиіспанські рейди французьких флібустьєрів у Вест-Індії.

М. А. Шепєлєв

«ЛІНІЯ КЕРЗОНА» – умовне найменування лінії, рекомендованої в 1919 р. Верховною радою Антанти як східний кордон Польщі. 12 липня 1920 р. міністр закордонних справ Великобританії лорд Керзон направив уряду РСФРР ноту з пропозицією негайно припинити воєнні дії і укласти між Польщею і Радянською Росією перемир'я за умови, що лінія, яку накреслено як східний кордон Польщі, «приблизно проходить так: Гродно – Ялівка – Немирів – Брест-Литовськ – Дорогуськ – Устилуг, на схід від Грубешова, через Крилов, далі на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля до Карпат». Зазначена в ноті лінія поділу військ отримала надалі назву «Л. К.».

На Ялтинській конференції керівників трьох держав антигітлерівської коаліції було вирішено, що східний кордон Польщі має йти вздовж «Л. К.» і що «Польща повинна отримати суттєве прирощення території на півночі й на заході». 16 серпня 1945 р. у Москві між СРСР і Польщею було підписано договір про остаточне визначення радянсько-польського кордону. У цілому кордон був встановлений за «Л. К.» з деякими відхиленнями на користь Польщі.

І. М. Ковальська-Павелко

ЛІСТ, Даніель Фрідріх (Daniel Friedrich List; 6 серпня 1789, Ройтлінген – 30 листопада 1846, Куфштайн) – німецький економіст і політичний діяч. З 1817 р. – професор державної практики в Тюбінгенському університеті. Був прихильником промислового розвитку Німеччини. У 1819 р. став одним із засновників Загальної асоціації німецьких промисловців і купців, за допомогою якої сподівався домогтися економічного об'єднання Німеччини. За опозицію до уряду Вюртембергу був ув'язнений та згодом висланий з країни. У період еміграції жив в Америці та Франції. У 1832 р. як американський консул повернувся на батьківщину, де виступав за об'єднання Німеччини на основі митного союзу, за розвиток національної промисловості та будівництво залізниць. У 1833–1834 рр. у Німеччині реалізована висунута ним ідея Митного союзу.

Л. був противником вільної торгівлі, ідей Адама Сміта і Давида Рікардо, вважаючи, що принцип вільної торгівлі закріплює переваги розвинутих країн, а країнам навздогінної модернізації потрібен митний протекціонізм для піднесення їх економік. Згідно з оцінкою Л., лібералізм і свобода торгівлі влаштовують тільки держави, які володіють

промисловою перевагою, тоді як протекціонізм необхідний для більш слабких держав. Сильнішому вигідна відсутність політичних перешкод на шляху торгівлі: тоді він зуміє сповна скористатися власною торговельно-економічною перевагою.

У праці «Національна система політичної економії» (1841) Л. розробив теорію продуктивних сил, основною складовою яких він вважав «розумовий капітал», що визначається як головне джерело багатства нації. Справжнім життєвим середовищем може бути нація, а наука політичної економії повинна називатися «національною економією». Добробут нації зростає не тільки від накопиченого в результаті міжнародного обміну багатства, а переважно від розвитку продуктивних сил, які залежать не тільки від працьовитості та освіченості окремих осіб, а й від суспільно-політичного устрою держави. Відкрита економіка є важливим чинником розвитку соціальних систем, але разом з тим створює загрозу для національного суверенітету держав з менш розвинутими ринковими відносинами. Цим пояснюється ідея Л. про «виховний протекціонізм», що вимагає активного втручання держави в економічне життя. Він писав: «Вільна торгівля – наша мета, а виховне за характером мито – наш шлях». Л. також сформулював уявлення про «автаркії великих просторів» – економічно самостійних та здебільшого самодостатніх територій, де внутрішні зв'язки й обмін надають певну органічну єдність. Ця ідея є однією з основних у геоекономіці.

Н. Є. Скрипник

ЛОКАЛІЗАЦІЯ – віднесення чогось до певного місця, обмеження поширення якогось явища чи процесу певними умовами. Л. є важливим чинником структурування явища чи процесу в просторі-часі. У геополітиці можна говорити про існування певних територіальних локальностей як елементів соціального порядку. Автономія територіальних локальностей ґрунтується на щільності комунікативних зв'язків між ними. В умовах інформаційної глобалізації наслідком прискорення комунікації за допомогою мережевих взаємозв'язків є процеси детериторіалізації як виходу наявних локальностей за межі територіальних залежностей. Нові форми електронних комунікацій створюють віртуальні локальності, не обмежені конкретною територією чи локальними соціальними та політичними інститутами. Тому поняття «Л.» охоплює як територіальні локальності, так і віртуальні території, причому останні привносять нові «мережеві» способи комунікації, а також стають основою «нематеріальних» форм праці, які суттєво змінюють характер геополітичної стратифікації країн світу.

Процес глобалізації розгортається в суперечливому поєднанні локальних та глобальних чинників. Конфлікт глобального і локального полягає насамперед у тому, що за наявності поглиблення глобальних залежностей загальні дії й далі мають локальний характер, спонукаючи до поширення ідей створення стратегій управління процесами глобалізації. Водночас можна спостерігати двосторонній вплив процесів Л. та глобалізації, що відображається у понятті глокалізації. Різниця між локальними та глобальними спільностями полягає в пріоритетах комунікативних зв'язків, які визначають їхню зовнішню та внутрішню політику. Якщо перші спрямовані на створення певних бар'єрів та обмежень для комунікації, то другі виявляють спрямованість на мобільність і детериторізацію потоків комунікації. Глокалізація передбачає нове переосмислення локальних та глобальних залежностей, коли локальне розглядається як один із аспектів глобального (Р. Робертсон). Зіткнення різних локальних культур сприяє їх самовизначенню в новому глобалізованому геополітичному просторі. Глокалізація призводить до виникнення транскультурних, гібридних форм життя (міграційних, асимілятивних). Головним ефектом глокалізації стає умовний поділ жителів планети на «глобальних багатіїв та локальних бідняків» (У. Бек), що актуалізує проблему поляризації світової системи за моделлю «центр – периферія».

Неоднозначні наслідки глобалізації спонукають до створення механізмів опору останній, що втілюється у реабілітації первинної ідентичності (національної, релігійної, гендерної) у межах певних локальностей, а також у діяльності різноманітних антиглобалістських рухів, на основі яких проявляються сепаратизм, фундаменталізм тощо. Водночас із посиленням гомогенізації та уніфікації відносин виникають нові форми локальностей та глокальних гібридів як зворотна реакція впливу локального на глобальне. Останнє має наслідком ще більше подрібнення і фрагментацію локальностей уже в межах глобалізованих спільнот, що на рівні комунікативної взаємодії визначає атомізацію суспільства (Ч. Тейлор), індивідуалізацію (З. Бауман) та нарцисизацію (Ж. Ліповецкі) відносин.

Процеси Л. безпосередньо пов'язані з регіоналізацією, що передбачає вирішення глобальних завдань на рівні певних територіальних локальностей з урахуванням потреб та можливостей конкретного регіону. Подібний підхід широко використовується екологічними рухами (як виконання принципу «мислити глобально, діяти локально»), а також у маркетинговій діяльності (як адаптація товару до культурних та інших вимог певного цільового ринку). Фірми, які виробляють свою продукцію у глобальних масштабах, вимушені розвивати локальні зв'язки, створюючи й удосконалюючи свій товар у конкретних локальних умовах, а також використовуючи для реклами «місцеві» образи та цінності. Глобалізація в такому розумінні є формою транслокалізації відносин та продукції (або «глобальною локалізацією»), коли певні товари чи нормативні принципи стають частиною якоїсь культури. Подібну економічну стратегію У. Бек називає «локалізмом».

Л. – важлива умова формування національної культури, усвідомлення себе членами якоїсь локальної спільноти як певної єдності, їх ідентифікації з конкретною територією, культурними традиціями та цінностями. Водночас жорстке протиставлення глобального і локального призводить до поширення політики «культурної ізоляції» задля збереження різних культурних ареалів з їхніми партикуляристськими системами цінностей (трайбалізму, фундаменталізму, фемінізму, екологізму тощо). Однак неможливість повної ізоляції певних локальних культур в умовах глобалізації (насамперед інформаційної та економічної) активізує процеси релокалізації як переструктурування, переосмислення традицій локальних культур у новому глобальному контексті.

О. Є. Висоцька

ЛОХАУЗЕН, Генріх Йордіс фон (Heinrich Jordis von Lohausen; 6 січня 1907, Клагенфурт, Австрія – 2002) – австрійський генерал, геополітик, продовжувач школи К. Хаусхофера. У роки Другої світової війни був офіцером зв'язку фельдмаршала Е. Роммеля та військовим аташе в Римі, після війни – військовим аташе Австрії в Лондоні та Парижі. У своїх працях, головними серед яких є «Стратегія виживання» і «Мужність владарювати. Мислити континентами», виступає як прибічник концепції «європейської Імперії», вперше сформульованої Ж. Тіріаром.

Л. вважає, що політична влада тоді має шанс стати тривалою й усталеною, коли володарі мислять не локальними і короткостроковими категоріями, а «тисячоліттями і континентами». Глобальні територіальні, цивілізаційні процеси стають зрозумілими лише в далекоглядній перспективі, тому геополітика є

основною дисципліною, необхідною для визначення стратегії влади. Він пропонує формулу влади: «Могутність = Сила х Місцеположення», з якої випливає, що лише сприятливе географічне положення дає можливість повного розвитку внутрішніх сил. Тим самим влада безпосередньо пов'язується з простором.

Згідно з концепцією Л., поверхня Землі розпадається на дві половини: Тихий океан і все інше, тобто два материки і Атлантика. У Атлантики та її продовження Арктики – повернутих один до одного – від Ла-Плати до Маккензі й від Конго до Олени лежать найбільші річкові басейни Землі. Обрамлена широкими рівнинами, тонка Атлантика є головним чином океаном, що сполучає континенти, тоді як Тихий океан розділяє їх, а також розділяє білу і жовту раси, які після знищення індіанців залишилися носіями культури. Аж до насильницького відкриття китайських і японських портів внутрішньоєвразійський степ був головним полем їхньої зустрічі, пізніше до неї додалося море. З 1945 р. хитка, хвороблива від благоденства біла раса протистоїть трьом загрозам: чужим силам на Сході (Китай, Японія і т. ін.), проникненню чужинців з Півдня (Африка, Центральна Америка) і зростаючим сумнівам у самій собі. Найбільші поля битви внутрішнього підриву лежать в областях Нового світу. Але і росіяни теж опиняються перед загрозою зростаючого і такого, що викликає побоювання своїми обсягами, збільшення чисельності азіатів. Тому Л. вважає, що «обидві сили великих просторів півночі в цьому аспекті стоять з Європою на одному фронті».

На думку Л., Європа позначає середину чотирьох континентів – Азії, Африки, Північної Америки та Південної Америки. Вона лежить у точці перетину найкоротших наземних і морських шляхів, що пов'язують Старий світ з Новим світом. Крім того, Європа – і в межах Європи Північна Франція – позначає середину найбільш заселеної півкулі, Північна Атлантика – найкоротший незамерзаючий зв'язок Старого і Нового світів. Три країни, які межують послідовно одна з одною, утворюють хребет Європейського п-ва: Іспанія, Франція і Німеччина. Іспанія – її голова, водночас страж воріт Середземного моря, моста в Африку і трампліна через Атлантику. Франція – її єдиний внутрішній простір, поворотний круг між Англією та Італією, Іспанією та Німеччиною. Німеччина – її проміжне «приміщення» з відкритими на сім сторін дверима, хрест координат між океанським і континентальним, північним і середземноморським світами. Ці три країни, згідно з Л., позначають поздовжню вісь Європи. Скандинавія, Німеччина та Італія позначають її поперечну вісь, тоді як Англія, Німеччина і Балканський п-в – діагональну вісь. Всі три осі продовжуються в природних основних лініях сусідніх континентів.

За словами Л., «Європа – подарунок моря. Атлантика надала форму її правому флангу, Середземне море – її лівому. Разом вони чітко висікли з її образу три ясно відмінні одна від одної частини: Піренейський п-в утворює передній сегмент, середній сегмент починається звідти і триває до лінії Гамбург (Любек) – Трієст (аж до вузькості між Північним або Балтійським морем і Адріатичним морем), задній (тиловий) – наступний простір до лінії гирло Дунаю – Кенігсберг (аж до наступної вузькості, між Балтійським і Чорним морями)».

Як показує Л., Середземне море і Атлантика поділяють Європейський п-в на три частини, що чітко розрізняються: Південний захід, Центр і Схід. На сході третьої частині земля втрачає характер п-ва, тут примикаюче «горлечко» утворює перехід до євразійського ландшафту материка. На його думку, Європа закінчується там, де «безформна євразійська земельна маса переходить у розчленований п-в: у вузькості між Балтійським морем і Чорним морем, між Кенігсбергом (або Ригою) і Одесою».

Описуючи геополітичне положення Європи, Л. зазначає, що «вона лежить у гострому куті між Середземним морем і Атлантикою, блокує всі доступи євразійської земельної маси до цього океану та контролює доступ до Індійського океану. Тому її безпека залежить від того, сама вона є господарем цих шляхів або ними володіють чужі сили». Європа пов'язана через своє широке сарматське передпілля з афро-азійської сушею, але, крім того, ще трьома подвійними передмостовими укріпленнями. Крім виключення будь-якої атомної загрози, її безпека потребує, таким чином, надійного контролю того передпілля і ще трьох передмостових укріплень – скандинавського, атлантичного й малоазійського, а також контролю Північної Атлантики, Середземного та Червоного морів.

З трьох передмостових укріплень найнебезпечнішим Л. вважає як північне, скандинавське, так і південно-східне, малоазійське, а південно-західне, атлантичне, тільки лише на власній – іспанській – стороні знаходиться в європейській руці. Більше третини Європейського п-ва підпорядковано силі зовнішньої влади; решта золотими ланцюгами прикута до волі заокеанських фінансових олігархів. До небезпек становища Європи Л. додає набагато тяжчі – небезпеки її залежності. Сьогодні Європа – більше не суверенний субконтинент.

Мала Азія, Скандинавія, Британські острови, а також Північна Африка на північ від Атласу – це, згідно з Л., продовження Європейського п-ва по той бік навколо морських проток, які оточують їх. Навпаки, Іспанія, Апеннінська Італія, північно- і західноегейські країни є продовженнями Передньої Азії та Африки. Посеред цих п'яти мостових ландшафтів лежить як закрита в себе область «південнонімецька трапеція», розташована між Вогезами і Богемським лісом, Альпами і німецькими Середніми горами. Вона складається з економічних районів верхніх течій Рейну і Дунаю. Поряд з трьома іншими (Богемія, Моравія і долина Дунаю) це найбільш західний і водночас найбільш внутрішній з чотирьох великих європейських внутрішніх ландшафтів, які вирізняє Л.

Л. відокремлює долю Європи від долі Заходу, вважаючи її континентальним утворенням, що тимчасово підпало під контроль таласократії. У структурі світового простору він виокремлює три пояси, що охоплюють планету з півночі на південь – Америка, Євро-Африка, Австрало-Азія. Між Євро-Африкою і Австрало-Азією (ближче до останньої) розташований на півночі російсько-сибірський пласт, а на півдні – Близький Схід. Він утворює центр Старого світу, в серці якого регіон Перської затоки – точка перетинання основних силових ліній, що пов'язують Далекий Схід з Африкою і Європу з Індією.

Л. звертає увагу на те, що будь-хто, встановивши контроль над цим регіоном, може забезпечити захист або створити загрозу за всіма напрямками на флангах або тилах не тільки Середнього Сходу, а й Європи, Індії та Африки, передбачаючи спробу організації третього фронту проти Росії. Війну в Перській затоці він розглядає як «війну проти Європи», що її ведуть США. На його думку, той, хто має владу над арабо-перською нафтою, має її і над Західною Європою і Японією, котрі стали рабами не тільки нафти, а й, звідси, – держави, що її контролює.

Майбутнє Європи у стратегічній перспективі немислиме без Росії і, навпаки, Росії (СРСР) Європа необхідна, тому що без неї вона геополітично незавершена й уразлива для США, місцеположення яких значно краще. Тільки прагнення будь-якою ціною зробити Європу «союзною і дружньою» може виправити фатальну геополітичну ситуацію СРСР і стати початком нового етапу геополітичної історії – євразійського.

М. А. Шепєлєв

М

МАКАР, Юрій Іванович (нар. 4 лютого 1935, с. Новосілки Томашівського повіту, Польща) – український вчений у галузі історії і політології міжнародних відносин, почесний професор Чернівецького та Волинського університетів. Заслужений діяч науки і техніки України (2001).

У 1953 р. закінчив Володимир-Волинське педучилище та вступив на заочне відділення історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Працював учителем, служив у Радянській армії. У 1962 р. закінчив навчання в університеті та був призначений директором Гірницької восьмирічної школи, яку реорганізував згодом у Червоноградську середню школу № 6. Працюючи директором школи, займався науковою роботою і на початку 1971 р. захистив кандидатську дисертацію «Варшавське збройне повстання 1944 р.». З 1971 р. – у Чернівецькому університеті. Працював на посадах старшого викладача кафедри всесвітньої історії, доцента кафедри історії нового та новітнього часу. У 1975–2003 рр. – декан історичного факультету.

У 1994 р. ініціював створення та очолив спеціалізовану раду із захисту докторських і кандидатських дисертацій з історичних наук. З вересня 2004 р. очолює створену також за його ініціативою спеціалізовану раду із захисту докторських дисертацій з політичних наук. З 1992 р. очолював кафедру історії нового та новітнього часу, яку в 1998 р. реорганізовано у кафедру всесвітньої історії та політології, а невдовзі – у кафедру всесвітньої історії та міжнародних відносин. З 2000 р. – завідувач кафедри міжнародних відносин.

Основні наукові дослідження пов'язані з буковинознавчими дослідженнями, вивченням українсько-польських відносин, історії і сьогодення української діаспори, історії Канади та Польщі (зокрема, праця «Холмщина і Підляшшя у першій половині XX ст. Політична проблематика», 2003). Був одним з ініціаторів проведення у 2000 р. Першого конгресу українських істориків «Українська історична наука на порозі XXI століття», організованого спільно з Українським історичним товариством; а також у 2002 р. – V конгресу Міжнародної асоціації україністів, в якому взяли участь понад 900 вчених з 24 країн світу.

М. А. Шепєлєв

МАККІНДЕР, Хелфорд Джон (Halford John Mackinder; 15 лютого 1861, Гейнсборо – 6 березня 1947, Борнмут) – британський географ, класик геополітики. Народився у сім'ї лікаря. Після закінчення у 1885 р. Оксфордського університету залишився викладати в ньому географію. У 1893 р. засновує географічну асоціацію, а у 1895 р. стає її президентом. З 1903 по 1908 р. М. очолював Лондонську школу економічних та політичних наук, у 1900–1926 рр. був професором географії Лондонського університету. М. брав активну участь у політичному та суспільному житті: депутат палати громад у 1910–1922 рр., верховний комісар Великобританії в Південній Росії (1919–1920), голова Імперського економічного комітету.

Інтерес до взаємозв'язку географії та політики виник у нього фактично з самого початку наукової діяльності. У статті «Фізичні основи політичної географії» (1890) він обґрунтовує зв'язок між просторовими відносинами та історичною причинністю. 25 січня 1904 р. М. виступив на засіданні Королівського географічного товариства з доповіддю «Географічна вісь історії», в якій виклав першу глобальну геополітичну концепцію, що розглядала планету як єдине ціле з «історією людей, невід'ємною від життя світового організму». К. Хаусхофер, пізніше, назвав цю доповідь «стисненим у кілька сторінок грандіозним поясненням світової політики».

Згідно з М., основну частину поверхні земної кулі (дев'ять дванадцятих) займають моря і океани. Атлантичний, Індійський, Тихий і Північний Льодовитий океани є насправді складовими єдиного Світового океану. Інші три дванадцятих поверхні Землі зайняті сушею, з яких дві дванадцятих припадає на Світовий острів (World Island), що включає відомий з давніх часів простір: Європу, Азію та Африку. Останню дванадцяту частку поверхні земної кулі становлять периферійні острови (Outlying Islands): Північна та Південна Америка і Австралія, невідомі континенти, які залишалися поза світовою історією до кінця XV ст. (відкриття Америки Х. Колумбом) і навіть до XVIII ст. (Австралія). Вимальовується перша суперечність між сушею і морем. Виникає питання, що хвилювало всі імперії, в тому числі Британську: якою частиною світу потрібно володіти, щоб контролювати всю земну кулю?

Головна теза М. зводиться до того, що для держави найвигіднішим є серединне, центральне положення. Він дійшов висновку, що існує вічна географічна вісь історії, розташована на материковій серцевині «Світового острова» – частині суші, штучно поділеній на Азію, Африку та Європу. Її серцевиною, яка визначає та спрямовує розвиток історії, є територія, власно, Росії, Центральної Азії, частково Ірану та Пакистану – Хартленд. До Хартленду примикає внутрішній півмісяць узбережних територій – Римленд, до якого входять території Євразійського континенту, що не належать до Хартленду. Цей простір неоднорідний. Всередині нього є свого роду захисний пояс Хартленду, що включає безлюдні простори Сибіру, Гімалайський хребет, пустелю Гобі, Тибет й Іран, в якому є лише одна вільна прогалина – Євразійська рівнина, що простягається від Атлантики до центру Азії. Також є пояс, що збігається з береговими просто-

рами Євразійського континенту (Coastland), де зосереджена велика частина населення Землі (океанічні береги Європи, Аравійський п-в, Індостан, прибережні райони Китаю). Саме тут, згідно з твердженням англійського вченого, розташована зона найінтенсивнішого розвитку цивілізації. М. першим сформулював висновок про те, що в регіонах перетину водних і сухопутних просторів концентрується енергія, здатна піднімати народи і держави.

Якщо країни східноазійського поясу мусонів багато в чому захищені від Хартленду горами і пустелями, то Близький Схід з ним пов'язаний відкритими для росіян стародавніми шляхами монголів і тюрків. Близький Схід зі Стамбулом, Суецькою і Перською затоками вписаний у «внутрішній півмісяць» виходами до Середземномор'я й Індійського океану, він ландшафтно схожий на пустелі і степи «осьового простору», та й до того ж пов'язаний з ним через Іран. Решта території планети утворює зовнішній півмісяць – Великобританія, Японія, території Австралії та Американського континенту, що розглядались як острівні території. Вся територія землі тяжіє до Світового Острову і врешті-решт до Хартленду. Звідси гуни, алани, монголи поширили свій вплив на народи Європи і Азії та їх культуру, причому саме завдяки тиску варварів Європа створила свою цивілізацію.

Спочатку як осьова область історії виокремилася Центральна Азія, а з часів Великих географічних відкриттів баланс сил змінився на користь океанічних країн, насамперед Великобританії. Однак поява нових засобів транспортних комунікацій передусім залізниць, знову змінить баланс сил на користь сухопутних держав.

Як зазначає Ф. Моро-Дефарж, «інтелектуальна заслуга М. полягає в тому, що він установив зв'язок між географією та історією. З одного боку, історія не може існувати поза географією, поза континентами і океанами, поза зв'язком з долинами і горами, річками і пустелями, «історія людей невід'ємна від життя світового організму», оскільки людські амбіції схильні до впливу географії та використовують її. З іншого боку, історія постійно змінює географію завдяки появі нових технічних і економічних можливостей, нарешті, завдяки новим людським задумам».

М. обстоював думку про принципову і неминучу нерівність можливостей різних держав у володінні силою. «Великі війни історії, – писав він у книзі «Демократичні ідеали та реальність», – є результатом нерівного розвитку націй, і ця нерівність є не стільки результатом більшої енергії або геніальності однієї нації порівняно з іншими, але багато в чому наслідком нерівного розподілу людських ресурсів і стратегічних можливостей на земній кулі. Іншими словами, в природі немає такого поняття, як рівність можливостей для націй».

Досліджуючи світові процеси в контексті боротьби морської і континентальної держав, М. сформулював геополітичну закономірність: всі найважливіші історичні події, що впливають на долю світу, протягом декількох останніх тисячоліть відбуваються в певних географічних регіонах, розташованих на кордоні довкола континентального простору Євразії. Згідно з М., історія географічно обертається навколо континентальної осі. Ця історія найчіткіше відчувається в просторах Римленду, тоді як у Хартленді царює «застиглий» архаїзм, а у «зовнішньому півмісяці» – цивілізаційний хаос. Кордони Хартленду визначаються М. як зона, недоступна морським державам. М. вказує, що «оточена земля» – непереможна, оскільки: 1) морські кораблі, чи то мобільні сили талассократії, не можуть вторгатися в цю зону; 2) народи окраїнних земель ніколи не могли захопити цю зону, свідченням чому є невдалі спроби шведського короля Карла XII, Наполеона й Гітлера. Навпаки, як стверджує М., «серединна земля» може вторгнутися й підкорити окраїнні

землі, оскільки: 1) здатна виставити достатню кількість воїнів; 2) має будівельний ліс (й інші сировинні матеріали) для того, щоб побудувати кораблі, стати у свою чергу таласократією і подолати в такий спосіб свою первісну слабість; 3) має багаті запаси продуктів харчування.

М. коливався між двома полюсами: 1) переоцінював силу Хартленду і виявляв песимізм щодо західних окраїнних земель; 2) поділяв уявлення про те, що держава, яка панує на морі, автоматично панує на планеті. На прикладі історичного розвитку Європи він доходить висновку, що розвиток держав та культур Римленду можливий лише як наслідок міцного руху людських потоків з глибин Хартленду, постійного тиску т. зв. розбійників Суші (скіфи, гуни, алани, монголи та ін.). Росія замінила Монгольську імперію та її тиск на країни «внутрішнього півмісяця» замінив набіги кочівників. Зміни внутрішнього контролю Росії не можуть призвести до зменшення значущості її осьової позиції. Він доводить, що для того, аби в нових умовах «внутрішньому півмісяцю» встояти перед «розбійниками Суші», треба згуртувати його союзом на чолі з Британською імперією, використовуючи як тил цього союзу власне Британські о-ви, обидві Америки, Австралію, Японію і колоніальну Африку за Сахарою.

Монографія М. «Британія та британські моря» (1901), в якій він аналізує британську географію та історію, містить висновок про те, що ресурси узбережної чи острівної держави неминуче обмежені, а також що імпульсом до формування британської держави стали зовнішні сили, які йшли з глибин континенту.

Основні тези геополітичної концепції М.: 1) фізична географія справляє безпосередній вплив на політичні процеси; 2) політична міць кожної держави залежить від її географічного розташування; 3) розвиток технології змінює розстановку політичних сил, тому що технологія змінює фізичне середовище; 4) Хартленд чинить стратегічний вплив на політичні процеси, що відбуваються; 5) світ у XX ст. перетворився на закриту систему в масштабах земної кулі.

Настільною для британських та американських політиків стала книга М. «Демократичні ідеали та реальність» (1919), де він розвиває положення своєї концепції. Тут Хартленд вбачався як простір сили, що вже не стільки безпосередньо нарощує державну міць, скільки забезпечує багаторазовий приріст потенціалу суб'єкта, сформованого десь поряд, у випадку потрапляння під його контроль. Вихідною даністю в його побудовах тепер стає євро-азійсько-африканський Світовий Острів в оточенні інших великих островів (Америк, Австралії тощо), а Сахара оголошується віссю, що поділяє його на євразійську і африканську частини. В Африці прокреслюється свій величезний «південний Хартленд» саван, куди дуже важко проникати по великих африканських річках – Нілу, Конго, Нігеру і Замбезі – через їхні пороги. А тропічні ліси Західної Африки є відносно сахарської осі структурно-географічним аналогом гігантського лісу Північної Євро-Азії. Як і північний near/and, південне «серце світу» – важливе перехрестя міжнародних шляхів сполучення, що дає змогу контролювати Аравійський п-в, Індійський океан і Південну Атлантику.

Велика Аравія навколо Суецького каналу, пов'язуючи атлантичний басейн з індоокеанським, з'єднує і обидва Хартленди, виходячи в північний через Іран, а в південний, африканський, – через землі Ємену, Ефіопії і Сомалі. Напередодні встановлення британського протекторату над Палестиною М. відтворює в книзі середньовічну карту світу з Європою, Азією і Африкою – трьома кінцями великого хреста, в середині якого лежить Єрусалим.

Оволодівши в XV ст. Світовим океаном, «єдиним і нескінченним, що оточує всі материки і всі острови», Європа

починає об'єднувати і контролювати сушу, обійшовши Хартленд, який, таким чином, значною мірою втратив колишнє значення. Як наслідок, знелюднів великий торговий шлях, яким доставлялися шовк і прянощі Азії до Європи. Їх стало вигідніше перевозити морським шляхом навколо Африки. На думку М., у другій половині XIX ст. і на початку XX ст. знову різко зросло значення суші за рахунок зменшення важливості морських комунікацій, що пояснюється поєднанням низки технічних і політичних факторів. Завдяки пануванню в центральній частині Євразії, з'явилася можливість завдати удару як по Західній Європі, так і по Середньому Сходу чи Китаю. «Зміна рівноваги сил у світі на користь центральної держави внаслідок її експансії до кордонів Євразії дала змогу використовувати величезні континентальні ресурси для будівництва військово-морського флоту, що відкриває перспективи створення світової імперії. Ця гіпотеза могла б здійснитися у випадку союзу Німеччини з Росією». Тому в праці «Демократичні ідеали і реальність» М. сформулював головну геостратегічну формулу: «Хто управляє Східною Європою, той управляє Хартлендом. Хто управляє Хартлендом, той командує Світовим Островом. Хто командує Світовим Островом, той панує над усім світом». Вона спрямована як раз на попередження встановлення такого контролю з боку Німеччини.

Ототожнюючи свої інтереси з інтересами англосаксонського світу, М. вважав необхідним всіляко перешкоджати створенню євразійського континентального блоку Німеччини і Росії, сприяти максимальному послабленню Хартленду та розширенню впливу «зовнішнього півмісяця» на «внутрішній» (Римленд). Для цього він у посланні учасникам Версальської конференції 1919 р. обстоював ідею створення «серединного ярусу» смуги буферних держав у Східній Європі для розмежування Німеччини та Росії. Подібна система виявилась неефективною, що й призвело до Другої світової війни, однак ідея виключної геополітичної регулятивної зони зберегла вплив донині (наприклад, у концепціях Чорноморсько-Балтійського союзу).

У липні 1943 р. М. опублікував в американському журналі «Foreign Affairs» статтю «The Round World and the Winning of Peace», що стала його інтелектуальним заповітом, заголовок якої можна перекласти як «Шанси міцного миру в кінцевому світі». У ній світ структурувався навколо двох центрів, утворених двома осями – сибірської річкою Єнісей і американської річкою Міссурі, а центральна частина США розглядалась як новий Хартленд. У «другій географічній концепції» М. Хартленд включав також Сахару, пустелі Центральної Азії, Арктику й субарктичні землі Сибіру та Північної Америки. У цій схемі Північна Атлантика стала «середземним океаном», який М. розглядає як опорний регіон землі, відокремлений від іншого головного регіону – «мусонних територій» Індії та Китаю, які в міру нарощування їх могутності можуть стати противагою «атлантичній цивілізації».

М. виокремлює на схід від Єнісею особливу зону, що не входить у Хартленд, – «Росію землі (річки) Лени» Ленленд (Lenaland) – частину «поясу пустель і пустих регіонів», куди росіяни висунулися з Хартленду, перетворивши її на крайній бастіон своєї «величезною фортеці на землі». Ленленд – найважливіший компонент «поясу пустель і пустих регіонів», що об'єднує в просторі спільної долі Хартленд і береги Північної Атлантики. Тим самим, як доводить В. Л. Цимбурський, М. прагнув «підвести географічну базу під заклик до післявоєнного економічного співробітництва "від Міссурі до Єнісею" заради збереження другої Антанти».

Також М. стверджував, що в разі перемоги над Німеччиною СРСР перетвориться на найвеличезнішу сухопутну державу. Щоб протистояти очікуваній після закінчення війни радянській загрозі, слід встановити ефективне і довгострокове співробітництво між США, Великобританією і Францією, причому перша має взяти на себе забезпечення ешелонованої оборони, друга – створення острівної фортеці на близьких підступах (Мальта), а третя – гарантувати існування захищеного плацдарму на континенті.

М. прагнув довести загальну атлантичну ідентичність обох англосаксонських метрополій, те, що для американців Північна Атлантика – теж домашній океан, а Тихий океан з прилеглою Азією – частина зовнішнього світу, гідного уваги лише в другу чергу. В післявоєнному світі, на думку М., Великобританія є непотоплюваним американським авіаносцем біля берегів континентальної Європи. Фактично він ратує за перетворення Британської імперії на американський протекторат і встановлення американської гегемонії в Європі: «стати Мальтою гігантських масштабів (для просування Американської імперії на захід) і Францією як входу на міст, що захищається».

М. А. Шепєлєв

МАКСИМІЛІАН І ГАБСБУРГ (нім. Maximilian I; 22 березня 1459, замок Нойштадт – 22 січня 1519, Уельс) – король Німеччини (римський король) з 16 лютого 1486 р., імператор Священної Римської імперії з 4 лютого 1508 р., ерцгерцог Австрійський з 19 серпня 1493 р., реформатор державних систем Німеччини та Австрії й один з архітекторів багатонаціональної держави Габсбургів. У 1477 р. одружився на герцогині Марії Бургундській, дочці Карла Сміливого, після її смерті одружився вдруге в 1494 р. на дочці герцога Міланського Б'янці Марії Сфорца. Відомий під історичним прізвиськом Останній Лицар.

У 80-ті рр. XV ст. почалося суперництво австрійських Габсбургів з Французьким королівством, яке тривало до XVIII ст. Незабаром після смерті Марії Бургундської в 1482 р. виникла війна за бургундську спадщину, на завершальному етапі якої в 1485 р. М. вдалося закріпити за собою високорозвинуті Нідерланди, а також деякі області між Францією і Німеччиною, що відразу висунуло його в центр європейської політики та різко підвищило престиж династії.

Вже в 1480-х рр. імператор Фрідріх III, який досяг 70-річного віку, фактично був усунений від управління своїми володіннями, передавши владу своєму синові. А в 1486 р. Фрідріх у Франкфурті зібрав шістьох курфюрстів (не було тільки короля Чехії), які 16 лютого обрали М. королем Німеччини. З моменту обрання королем Німеччини М. брав активну участь в управлінні імперією. При цьому йому довелося боротися проти короля Франції, який уклав союз проти імперії з новим королем Англії Генріхом VII, а також з королем Угорщини Матяшем Корвіном, ворогом Габсбургів.

У 1495 р. М. скликав у Вормсі загальний рейхстаг Священної Римської імперії, який затвердив т. зв. імперську реформу. Німеччина була поділена на шість імперських округів (у 1512 р. до них були додані ще чотири). Органом управління округу стали окружні збори, в яких мали право брати участь усі державні утворення на території округу: світські й духовні князівства, імперські лицарі та вільні міста. Кожне державне утворення мало один голос (у деяких округах це забезпечувало перевагу імперських лицарів, дрібних князівств і міст, які становили головну опору імператора). Округ вирішував питання військового будівництва, організації оборони, набору армії, а також розподілу і справляння імперських податків. Величезне значення мало створення Вищого імперського суду – верховного органу судової влади Німеччини, який став одним з головних інструментів впливу імператора на територіальних князів і механізмом проведення єдиної політики у всіх державних утвореннях імперії. Слід, однак, визнати,

що реформа виявилася малоефективною, вона не подолала дрібнодержавність, не привела до утвердження абсолютизму на великих просторах Священної Римської імперії.

Ставши ерцгерцогом Австрії, Штирії, Каринтії і Крайни, М. об'єднав під своєю владою всі землі Габсбургів, а віковий поділ австрійської монархії закінчився. Усвідомлюючи інституційну слабкість імператорської влади в Німеччині, М. продовжив політику попередників щодо відокремлення Австрійської монархії від імперії: спираючись на «Privilegium Maius» 1453 р., М. як ерцгерцог Австрії відмовився брати участь у фінансуванні імперських установ, не дозволяв стягувати на австрійських землях імперські податки. Австрійські герцогства не брали участі в роботі імперського рейхстагу та інших спільних органів. Австрія фактично була поставлена поза імперією, її незалежність була розширена. У 1493 р. австрійські землі були поділені на два округи: Верхню Австрію (Тіроль і Передня Австрія) і Нижню Австрію (Австрія, Штирія, Каринтія, Крайна). У кожній з частин було створено окремий уряд, що включав намісника, який призначався ерцгерцогом, і його радників. У 1498 р. М. створив цілу систему вищих органів державного управління: Надвірну раду (вищий адміністративний і судовий орган), Надвірну палату (вищий фіскальний і фінансовий орган) і Надвірну канцелярію (зовнішні зносини і законотворча діяльність). Саме він заклав основу об'єднання родових габсбурзьких володінь в єдину Австрійську державу.

Однією з проблем, з якою М. стикнувся під час свого правління, були відносини з Угорщиною. Король Матяш Корвін у 1485 р. опанував Віднем, який став його новою резиденцією, і до кінця правління приєднав до своїх володінь Нижню Австрію, Славонію, Штирію і Каринтію, які раніше належали Габсбургам. Після раптової смерті Матяша в 1490 р., М. повернув Відень і вдерся в угорські землі. Підписаний у 1491 р. Пресбурзький мирний договір з королем Чехії та Угорщини Владиславом II передбачав, що, якщо Владислав помре, не залишивши спадкоємців чоловічої статі, Чехія та Угорщина перейдуть Габсбургам.

М. уклав в 1490 р. союз з Іваном III, якого титулував «Білим Царем» (Weisskunig). Обговорювалося питання про його шлюб з однією з дочок Івана III, за що Габсбурги просили військової допомоги для завоювання Угорщини. За його ініціативою в 1493 р. була зроблена перша спроба Івана III встановити прямі зв'язки з Німецьким орденом у Пруссії. Він вважав, що такий союз перешкоджатиме активності Польщі в угорському питанні. М. мав намір створити широку коаліцію проти Ягеллонів, до якої мали ввійти Московська держава, Пруссія, Лівонія, Данія, Бранденбург, Саксонія і Молдова. Однак, скориставшись перемогою під Оршею в 1514 р., правителям з роду Ягайла вдалося зруйнувати союз Москви й М.

У 1515 р. М. організував у Відні зустріч з Владиславом II, королем Угорщини і Чехії, і Сигізмундом I, королем Польщі, представниками династії Ягеллонів. Було укладено угоду про шлюб онуки М. Марії та сина Владислава II Лайоша II, а також про одруження онука М. Фердинанда на дочці Владислава II Ганні. М. урочисто присягнув, що розриває союз з Альбрехтом Гогенцоллерном і Василем III і що буде посередником між ними і Сигізмундом Старим в укладанні миру. Коли в 1526 р. король Лайош II трагічно загинув у битві при Мохачі з султаном Туреччини Сулейманом Пишним, згідно з угодою 1515 р. Угорське королівство об'єдналося з володіннями Габсбургів.

Імператор надавав підтримку мистецтвам, наукам і новим філософським ідеям, за його правління в Німеччині спостерігався розквіт гуманістичного руху. М. належать кілька трактатів з історії, архітектури, садівництва, ремесел і полювання.

Другий шлюб втягнув М. в Італійські війни з Францією. У березні 1495 М. приєднався до антифранцузької Священної ліги, до якої також увійшли Іспанія, Венеція, Мілан і Папська держава. В Італійських війнах, що майже 50 років визначали політику основних європейських держав, армії Ліги вдалося вигнати війська французького короля Карла VIII з Італії. Надалі Неаполь із Сицилією перейшли до Іспанії, де влада стала належати Габсбургам завдяки шлюбу сина М. Філіппа I Красивого і Хуани, дочки Ізабелли Кастильської та Фердинанда Арагонського, спадкоємиці подвійної корони (1496), тоді як Мілан у 1515 р. довелося відступити Франції, а Верону – Венеції.

М. став творцем армії нового типу: найманих військ ландскнехтів, які змінили рицарське ополчення і незабаром стали головною військовою силою в усіх європейських державах. З його ім'ям пов'язаний також початок активної торгівлі німецькими солдатами, які надавалися більш багатим іноземним державам за плату.

Одним з головних напрямів діяльності М. в останні роки стали східна політика, а також планований хрестовий похід проти Туреччини. Для цього він вирішив взяти союзника в особі великого князя московського Василя III, до котрого послом був відправлений близький друг імператора – Сигізмунд фон Герберштейн.

М. А. Шепєлєв

МАЛА РУСЬ – історична область руських земель. Ця назва з'явилася у Візантії на початку XIV ст. і стосувалася Галицько-Волинської землі в церковно-адміністративному плані. У 1347 р. візантійський імператор Іоанн Кантакузен писав литовському князю Любарту Гедиміновичу: «Ти знаєш, що так було встановлено і узаконено з тієї пори, як народ руський пізнав Бога і просвітився святим хрещенням, щоб був один митрополит – Київський, для всієї Росії, як для Малої, так і для Великої». У 1361 р. константинопольський патріарх заснував дві митрополії, одну – в М. Р. («Мікра Росія»), з центром у Новгородці та Галичі, другу – у «Великій Русі», з центром у Владимирі й Києві.

Греки, за аналогією з термінами «Греція» і «Велика Греція» (область з давньогрецькими колоніями), у кожній країні розрізняли малу і велику частини. Мала – центральна, головна, велика – пізніші придбання. Під «Малою Росією» вони розуміли територію Подніпров'я – тобто серцевину, те місце, «звідки є пішла» держава, а під «Великою Росією» – всі інші руські землі. За версією О. Н. Трубачова, назва «мала» виникла в значенні «оригінальна», первісна Русь, як опозиція вже усталеній назвою «Велика Русь», що стосувалася північних земель і означала «зовнішню», «знову заселену» Русь.

Галицький князь Юрій II Болеслав у грамоті до великого магістра Німецького ордену Дітріха від 20 жовтня 1335 р. називав себе «dux totius Rusiж Minoris» («Божою милістю природжений князь усієї М. Р.»). У XV–XVI ст. назва М. Р. не використовується. Надалі назви «М. Р.» або «Мала Росія» застосовувалася православним духовенством. Починаючи з XVII ст. назва «М. Р.» вживалася в церковному листуванні Києва з Москвою. У грудні 1622 р. Ісай Косинський звертався до Філарета Микитовича, як до «пресвященного патріарха Великої і Малої Росії і до останніх Великого Океану». Після Переяславської угоди 1654 р. ця назва також поширилася в урядовому листуванні, хроніках і літературі, зокрема її вживали Богдан Хмельницький та Іван Сірко.

Говорячи про прийняття Олексієм Михайловичем нового титулу «всія Великої і Малої і Білої Росії самодержавця», побіжний піддячий Посольського наказу Григорій Котошихін зазначив, що це сталося «як учинилося у вічному підданстві Мала Росія, військо Запорізьке, Великою Росією прозвана Московська

держава, Біла Росія – білорусці, які живуть біля Смоленська і Полоцька та в інших містах». Б. М. Флоря звертає, у зв'язку з цим, увагу на пряме ототожнення Малої Росії з Військом Запорізьким, він пояснює характер відмінності між «Малою Росією» і «Білою Руссю», як між областю козацьких порядків і областю, в якій таких порядків не було. На його думку, термін «Мала Росія», що позначав у першій половині XVII ст. всю сукупність східнослов'янських земель Речі Посполитої, у другій половині XVII ст. стає назвою козацької держави.

Настоятель Києво-Печерського монастиря Інокентій Гізель у «Київському синопсисі» (1674) сформулював розуміння російського народу як триєдиного народу в складі великоросів, малоросів і білорусів, а державної влади Московської держави у всіх трьох частинах – Великої, Малої і Білої Русі – єдиної законної, тому що московські князі, а потім царі ведуть свій рід від Олександра Невського, який «бисть князь Київський із землі російської, Олександр Ярославич Невський».

Польський географ початку XVII ст. Симон Старовольський писав у географічній праці «Полонія» про «Руссію»: «поділяється на Руссію Білу, яка входить до складу Великого князівства Литовського, і на Руссію Червону, що найближче звана Роксолані і належить Польщі. Третя ж частина її, що лежить за Доном і витоками Дніпра, називається древніми Руссією Чорною, а в новітній час вона стала називатися всюди Московією, тому що все це держава, як воно ні докладно, від міста та річки Москви іменується Московією».

На думку П. П. Толочка, у першій половині XVII ст. назва «М. Р.» стосувалася «всієї колишньої Південної Русі». «Україна» з'явилась як топонім, що означав окраїнні землі Речі Посполитої та Московської держави, а «Малоросія» (або Південна Русь) була дійсним на той момент етнонімом для «малоросійської/південноросійської» народності. Вже наприкінці XVI ст. польські документи почали іменувати «Україною» придніпровські землі, що утворювали польські прикордонні воєводства: Київське, Брацлавське і частину Подільського. До середини XVII ст. назва «Україна» стала польським терміном для позначення всієї території М. Р. Гійом Левассер де Боплан, французький інженер на службі польської корони в 1630–1647 рр., написав у 1650 р. твір «Опис України» (L'Ucraine), де в присвяті королю Яну-Казимиру зазначається: «Я наважуюся запропонувати Вашій Королівській Величності опис цієї великої прикордонної України, що знаходиться між Московією і Трансільванією». Поступово і козацька старшина, багато в чому близька за звичаями та освітою польській шляхті, починає використовувати назву «Україна» нарівні з «Руссю» та «М. Р.». Входження Гетьманщини до складу Російської держави зупинило процес поширення назви «Україна», яка відродилася тільки на початку XIX ст., після того як до складу Російської імперії увійшла Правобережна Україна.

М. А. Шепєлєв

МАНЖОЛА, Володимир Андрійович – український вчений в галузі історії і політології міжнародних відносин. Доктор історичних наук, професор. У 1977 р. закінчив факультет міжнародних відносин і міжнародного права Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. У 1983 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: «Ядерна зброя у зовнішній політиці Франції (1958–1983)», у 1993 р. – докторську дисертацію на тему: «Ядерна політика Франції у 60–80-ті роки». З 1984 р. – асистент, з 1987 р. – доцент, у 1994–1998 рр. і з 2001 р. – завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики. У 1998–2001 рр. – радник Посольства України у Французькій Республіці. Член Наукової ради МЗС України. Голова спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій з політичних наук. Фахівець із питань сучасних міжнародних відносин, міжнародної та європейської безпеки, зовнішньої політики України та Франції.

Основні праці: «Ядерна зброя Франції та питання європейської безпеки» (1989); «Міжнародні відносини та зовнішня політика. 1945–1970 роки» (1999, ред.); «Міжнародні відносини і зовнішня політика, 1980–2000 рр.» (2001, розділи); «Україна і Франція: нариси багатовікової історії» (2001, співавт.); «Асиметрія міжнародних відносин» (2005, розділи); «Україна в постбіполярному світі» (2005, ред.).

В. В. Кривошеїн

МАО ЦЗЕДУН (кит. трад. 毛澤東; 26 грудня 1893, с. Шаошань, повіт Сянгань провінції Хунань – 9 вересня 1976, Пекін) – китайський державний діяч, теоретик специфічного китайського соціалізму, засновник КНР. Виходець із заможної селянської родини, навчався в педагогічному училищі в Чанша, на початку 1920-х рр. приєднався до комуністичного руху. У 1921 р. – делегат І з'їзду Комуністичної партії Китаю. В 1927 р. у гірському районі Цзінганшань разом із Чжу Де та ін. діячами КПК створив революційну опорну базу. У 1931 р. на І Всекитайському з'їзді представників радянських районів у Жуйцзині (пров. Цзянсі) обраний головою Центрвиконкому і Раднаркому Китайської радянської республіки. У 1934–1936 рр. був одним з керівників перебазування Червоної армії Китаю на північний захід країни. З 1936 р. – Голова Центральної військової комісії КПК. З 1943 р. до кінця життя – голова КПК. З утворенням КНР у 1949 р. обраний головою Центральної народної урядової ради КНР і призначений головою Народно-революційної військової ради КНР. У 1954–1959 рр. – голова КНР і голова Державного комітету оборони КНР.

В основі маоїстської політичної доктрини лежать етноцентричні уявлення про «історичні права» Китаю та його сюзеренітет над іноземними державами, що корениться в традиційних китайських уявленнях про світоустрій, згідно з якими центром світу є Китай, а інші країни перебувають в ієрархічно побудованій васальній залежності від нього. Вони доповнюються поєднанням елементів конфуціанської доктрини соціальної ієрархії, легізму, системи класичних стратагем, марксизму в його ленінсько-сталінській інтерпретації та сталінською концепцією соціалістичної державності.

М. намагався адаптувати теорію марксизму та практику реального соціалізму в СРСР до специфічних умов Китаю. Поділяв позиції політичного детермінізму («Політика командує всім»). Виходив з переважної ролі практики щодо теорії («Тільки у практиці народу, іншими словами – на досвіді, можна довести правильність або неправильність політики і визначити, наскільки вона є правильною чи помилковою»).

М. пов'язував виникнення війн з виникненням приватної власності і класів, називаючи війну «вищою формою боротьби». Говорив, що «політика – це безкровна війна, а війна – це кровопролитна політика». Проголосив тезу «гвинтівка народжує владу». Вважав, що знищити війну можна лише через війну, але революційну класову війну, і тому «якщо хочеш, щоб гвинтівок не було – берись за гвинтівку». Заявивши, що всяка погана справа містить у собі елементи доброї, М. посилався на Лао-цзи: «Нещастя є опорою щастя, а в щасті таїться нещастя» і закликав не боятися третьої світової війни, яка здатна привести сотні мільйонів людей до соціалізму й сильно послабити позиції імперіалізму, якщо взагалі не покінчити з ним.

Під проводом М. КПК у 1949 р. здобула владу, була утворена КНР. Мао проголосив основою її зовнішньої політики прямування у фарватері радянського

курсу як частини соціалістичного табору на чолі з СРСР. У лютому 1950 р. під час його візиту до Москви був підписаний Договір про дружбу, союз і взаємну допомогу між СРСР і КНР. Китай отримав визнання пріоритету свого впливу у Східній Азії, крім Зовнішньої Монголії (МНР). Залишаючи Москву, Мао заявив, що дружба між двома країнами «вічна і непорушна».

На початку 50-х рр. М. поставив завдання «спочатку прибрати свій будинок, а потім запрошувати гостей», тобто стабілізувати внутрішнє становище, зміцнити новий режим, знищити особливі права імперіалізму і його вплив у Китаї і лише потім встановити нові контакти з США та іншими імперіалістичними країнами.

М. стверджував, що «всі т. зв. потужні реакційні сили – лише паперові тигри, бо вони відірвані від народу». Доводив, що «американський імперіалізм, повсюди лютуючи, ставить себе у становище ворога народів усього світу і дедалі більше ізолює самого себе». У 1957 р. проголосив настання нового переламного моменту в міжнародній обстановці, коли «повітря зі Сходу переважає над повітрям із Заходу, тобто сили соціалізму мають вирішальну перевагу над силами імперіалізму».

У полеміці з радянським керівництвом на початку 1960-х рр. М. вважав відходом від революційного вчення марксизму-ленінізму намагання звести генеральну лінію міжнародного комуністичного руху до «мирного співіснування», «мирного змагання» чи «мирного переходу». Основними суперечностями сучасного світу вважав суперечності між соціалістичним та імперіалістичним таборами, між пролетаріатом та буржуазією в капіталістичних країнах, між пригнобленими націями та імперіалізмом, а також суперечність між імперіалістичними країнами, між монополіями. Як найслабшу ланку панування імперіалізму та головною зоною бур світової революції розглядав Азію, Африку та Латинську Америку. Тому антиімперіалістична революційна боротьба народів цих континентів є не регіональним питанням, а питанням загального значення. За його словами, «національно-демократичний революційний рух у цих районах та міжнародний соціалістичний революційний рух – це великі історичні течії сучасності».

У революційній боротьбі та подальшому процесі соціалістичного будівництва М. обстоював курс «опори на власні сили», доводив: «Ми хотіли б отримати допомогу ззовні, але ставити себе в залежність від неї ми не повинні». Піддав гострій критиці «повне й огульне заперечення Й. В. Сталіна» та пов'язану з цим фальсифікацію історії. Доводив, що це питання КПРС не повинна була вирішувати без консультацій з компартіями інших країн, оскільки «Сталін стояв на чолі міжнародного комуністичного руху». Особливе занепокоєння викликало прагнення радянського керівництва «під приводом т. зв. боротьби проти культу особи втручатися у внутрішні справи братських партій і братських країн, скидати за своїм розумінням керівництво у братських партіях і братських країнах», «завдати удар по братських партіях, які відстоюють марксизм-ленінізм, і внести розкол у міжнародний комуністичний рух».

На початку 60-х рр. М. проголосив особливий зовнішньополітичний курс КПК, який характеризувався поступовим загостренням і повним розривом відносин з КПРС та СРСР. Тоді М., підігріваючи великоханьський шовінізм, заявив, що 4 тис. років тому, коли в Китаї вже була писемність, варвари, що населяють територію нинішньої Росії, ще ходили у звірячих шкурах. У середині 60-х рр. він дійшов висновків про неминучість нової світової війни (з імовірним застосуванням ядерної зброї), про ворожий для КНР характер політики СРСР та про можливість змови між СРСР і США, спрямованої проти КНР.

М. обґрунтував концепцію «протистояння Світового Міста і Світового Села», тобто боротьби всіх розвинутих країн з усіма країнами, що розвиваються, та концепцію «трьох світів» (де перший світ – дві наддержави, США і СРСР, які становлять найбільшу небезпеку для планети, другий світ – розвинуті країни, третій світ – країни, що розвиваються, під керівництвом Китаю). Він говорить про оточення «міста» (економічно розвинутих країн, що становлять невелику за чисельністю населення частину світу) «селом», тобто слаборозвинутими країнами. Але і в цих країнах «місто» оточено «селом» в прямому значенні або вчорашніми сільськими жителями. Загроза «місту» з боку «села» тим сильніша, що в «місті» спостерігається тенденція до дедалі більшої особистої відособленості, тоді як «село» прагне до організації і єдності. Світовий революційний процес у цьому контексті є процесом оточення міст селом. Партизанською базою, з якої Світове Село піде в наступ на місто, проголошувався Китай.

У середині 60-х років ця концепція була доповнена тезою про боротьбу з «гегемонізмом наддержав», головним чином із СРСР, який «зрадив Китай». Тим самим сформувалися засади концепції «трьох світів», яка означала відмову від біполярного бачення світу, включення США та СРСР в один табір як «найбільших міжнародних експлуататорів, пригноблювачів та агресорів, спільних ворогів народів усього світу».

Під час «культурної революції» М. намагався довести, що саме СРСР є прямим військовим противником КНР, і прагнув установити відносини з США. Він активно підтримував розвиток китайських ракетно-ядерних сил. У 1965 р. заявив про необхідність оволодіння Південно-Східною Азією, яка є дуже важливою для розвитку китайської промисловості, і після цього «повітря зі Сходу пригнічуватиме повітря із Заходу».

М. інтерпретував в утилітаристському ключі марксистські закони суспільного розвитку і постулював закономірність історичної неминучості територіальних експансій як рушійної сили історичного процесу. Він ставив вимогу вкоріненості в «континентальні маси» Центральної Азії, що розглядалась як опорний край території КНР. Разом з тим слідураховувати, що експансіоністська динаміка на західному і південному напрямках була відповіддю на загрози англосаксонської блокади країни з боку Тихого й Індійського океанів.

У Китаї поступово сформувався культ особистості М., який досяг найвищого розвитку під час «культурної революції», навіть ототожнюючись із культом Сонця. Його офіційний наступник Лінь Бяо заявляв: «Такі генії, як Голова Мао, з'являються на світі один раз на кілька сотень років, а в Китаї – один раз на кілька тисяч років. Голова Мао – найбільший геній у світі. Голова Мао тисячі разів мудрий, десять тисяч разів мудрий. Ідеї Мао Цзедуна тисячу разів правильні, десять тисяч разів правильні». Після смерті М. його місце та роль у китайській історії та його політичні погляди були переоцінені, при цьому було офіційно встановлено, що політика М. була на 70 % правильною, а на 30 % – помилковою.

М. А. Шепєлєв

МАУЛЬ, Отто (Otto Maull; 8 травня 1887, Франкфурт-на-Майні – 16 грудня 1957 р., Мюнхен) – німецький геополітик, співробітник К. Хаусхофера, один з керівників «Товариства геополітики». Автор праці «Politische Geographie» («Політична географія»). Розвивав ідеї німецької геополітичної школи про роль простору в розвитку держави: «Простір виражає себе за допомогою формування держави. Держава не тільки існує в просторі, а також виростає з нього і формується в ньому».

М. вважав, що при визначенні могутності держави потрібно враховувати територію розміщення промисловості та сільського господарства, можливості радикальної зміни територіальних пропорцій в економіці, іншого розміщення

індустріальних виробництв, а також економічні, політичні процеси, що відбуваються в суміжних державах. Щодо Росії М. писав: «Багата природними копалинами (вугілля, золото, залізна руда тощо) Сибір розташована всередині держави і має служити тривалим економічним планам, а нині використовується частково для індустріального розвитку, частково для військового посилення метрополії».

М. досліджував нові форми колоніалізму. Він писав щодо американської доктрини «відкритих дверей», спрямованої на завоювання ринків, що «повне економічне проникнення має той самий ефект, що і територіальна окупація». За його визначенням, проведення політики «відкритих дверей» – не що інше як воєнні дії іншими засобами – зброєю економіки.

В. В. Кривошеїн

МЕДВЕДЄВ, Дмитро Анатолійович (нар. 14 вересня 1965, Ленінград) – російський державний діяч. 3-й президент РФ (2008–2012). Закінчив юридичний факультет Ленінградського державного університету імені А. А. Жданова у 1987 р. та аспірантуру ЛДУ у 1990 р. Кандидат юридичних наук, доцент. У 1990–1999 рр. працював на викладацькій роботі в Санкт-Петербурзькому державному університеті. Одночасно в 1990–1995 рр. – радник голови Ленінградської міської ради, експерт Комітету із зовнішніх зв'язків Мерії Санкт-Петербурга. У 1999 р. – заступник керівника Апарату Уряду РФ. У 1999–2000 рр. – заступник керівника Адміністрації президента РФ. З 2000 р. – перший заступник керівника Адміністрації президента РФ. З жовтня 2003 р. – керівник Адміністрації президента РФ. У листопаді 2005 р. призначений першим заступником голови Уряду РФ. 2 березня 2008 р. обраний президентом Російської Федерації.

Події на Кавказі стали першим геополітичним випробуванням для М. як Президента РФ. У цьому конфлікті він виявив рішучість у відстоюванні національних інтересів. «Росія нікому не дозволить зазіхати на життя і гідність своїх громадян, Росія – держава, з якою надалі будуть рахуватися», – заявив він, виступаючи 6 вересня 2008 р. на засіданні Державної ради РФ, присвяченому ситуації навколо Південної Осетії і Абхазії.

«Росіяни вперше з моменту падіння Радянського Союзу вчинили рішучі воєнні дії і змінили ситуацію», – вважає Дж. Фрідман, виконавчий директор центру Stratfor, що спеціалізується на геополітичному аналізі й розвідці. У свою чергу, у статті «Зіткнення в Грузії – урок для США про роль Росії» в «Нью-Йорк таймс» від 10 серпня 2008 р. Х. Купер висловилася ще відвертіше: «Ми потрапили в ситуацію, коли в глобальному масштабі не володіємо необхідними засобами для будь-яких дій. Якщо взяти це до уваги, то нам краще заткнутися».

Події на Кавказі суттєво змінили геополітичну ситуацію у світі, надавши змогу говорити про крах однополярності. На цьому тлі М. в інтерв'ю телеканалам «Росія», Першому і НТВ 31 серпня 2008 р. сформулював п'ять позицій, якими, за його словами, він керуватиметься при здійсненні зовнішньої політики Російської Федерації: «Перша позиція: Росія визнає першість основоположних принципів міжнародного права, які визначають відносини між цивілізованими народами. І в рамках цих принципів, цієї концепції міжнародного права, ми і будемо розвивати наші відносини з іншими державами. Друге, світ повинен бути багатополярним. Однополярність – неприйнятна. Домінування – неприпустиме. Ми не можемо прийняти такий світоустрій, у якому всі рішення приймаються одною країною, навіть такою серйозною й авторитетною, як США. Такий світ нестійкий і загрожує конфліктами. Третє, Росія не хоче конфронтації з жодною країною. Росія не збирається ізолюватися. Ми будемо розвивати настільки, наскільки це можливо, наші дружні відносини і з Європою, і зі США, і з іншими країнами світу. Четверте, безумовним пріоритетом є для нас захист життя і гідності наших громадян, де б вони не перебували. З цього ми будемо виходити при здійсненні своєї зовнішньої політики. Ми будемо також захищати інтереси нашого підприємницького співтовариства за кордоном. І всім повинно бути зрозуміло, що якщо хтось чинитиме агресивні вилазки, той отримуватиме на це відповідь. І, нарешті, п'яте. У Росії, як і в інших країн світу, є регіони, в яких знаходяться привілейовані інтереси. У цих регіонах розташовані країни, з якими нас традиційно пов'язують дружні, добрі відносини, особливі відносини. Ми дуже уважно працюватимемо в цих регіонах і розвиватимемо такі дружні відносини з цими державами, з нашими близькими сусідами. Ось із цього я буду виходити при здійсненні нашої зовнішній політики».

Однією з важливих міжнародних подій 2008 р. стало висунення М. у виступі в Берліні 5 червня ініціативи про розроблення та укладення Договору про європейську безпеку, який має подолати успадковану від епохи «холодної війни» конфронтаційну логіку в європейських справах і сприяти створенню в Євро-Атлантиці ефективної, такої, що відповідає сучасним реаліям системи колективної безпеки, рівної для всіх держав, без розділових ліній і без зон з різним рівнем безпеки.

Події в серпні 2008 р. на Кавказі підтвердили, що в рамках т. зв. блокових підходів «умиротворити» або стримати агресію виявилось неможливим. Саме безвідповідальні, часом авантюрні дії правлячого режиму невеликої країни (у цьому випадку Грузії) здатні дестабілізувати обстановку в світі – явне свідчення, що система міжнародної безпеки, базована на однополярності, неспроможна. Було засвідчено абсолютну правильність ідеї нового Договору про європейську безпеку. З його допомогою цілком можна створити єдину й надійну систему всеосяжної безпеки. Істотно, що договір має надати гарантії однакового трактування і дотримання базових принципів безпеки і міждержавних відносин, закріпити єдність підходів до попередження і мирного врегулювання конфліктів на євроатлантичному просторі.

Найважливішим моментом є необхідність гарантій забезпечення рівної безпеки. Тут вважається за потрібне дотримуватись трьох «не»: не забезпечувати свою безпеку за рахунок безпеки інших; не допускати (у рамках будь-яких військових союзів і коаліцій) дій, що послаблюють єдність спільного простору безпеки; не дозволяти, щоб розвиток військових союзів здійснювався на шкоду безпеці інших учасників договору. У договорі важливо підтвердити, що жодна держава і жодна міжнародна організація не можуть мати ексклюзивних прав на підтримання миру і стабільності в Європі. Доцільно встановити базові параметри контролю над озброєннями і розумної достатності у військовому будівництві, а також нову якість взаємодії, нові процедури, нові механізми взаємодії за такими напрямками, як розповсюдження зброї масового знищення, наркотрафік і тероризм.

У програмній статті «Росіє, вперед!» М. заявив про несприйнятливість, образливість і небезпеку наївних уявлень про безпомилковий і щасливий Захід і вічно недорозвинуту Росію. Але також він назвав не менш небезпечним і шлях конфронтації, самоізоляції, взаємних причіпок і претензій. «Не ностальгія повинна визначати нашу зовнішню політику, а стратегічні довгострокові цілі модернізації Росії. При цьому Росія, залишаючись однією з провідних економік, ядерною державою і постійним членом Ради безпеки ООН, повинна відкрито і прямо говорити про свою позицію, відстоювати її на всіх майданчиках».

Особливе значення має порушена М. тема спільних цінностей та історичної пам'яті. Зокрема, це пов'язано зі зростанням націоналістичних надбудов і спробами ревізії історії, у тому числі перегляду історії Другої світової війни, що супроводжується повзучою реабілітацією фашизму. Верхівкою історичного ревізіонізму стала спроба поставити знак рівності між 23 серпня і 1 вересня 1939 р. – укладенням радянсько-німецького Договору про ненапад і нападом Німеччини на Польщу. Росія виступила з пропозицією прийняти резолюцію Генеральної Асамблеї ООН з нагоди 65-річчя Великої Перемоги і провести в травні 2010 р. її спеціальне засідання – на згадку про всіх жертв тієї війни. З трибуни сесії Генеральної Асамблеї ООН М. заявив: «Я переконаний, що жорстка і спільна протидія проявам неонацизму та спробам піддати ревізії закріплені у Статуті ООН підсумки Другої світової війни має залишатися пріоритетним завданням ООН».

Проблеми в російсько-українських відносинах змусили М. звернутися 6 серпня 2009 до тодішнього президента України В. А. Ющенка з відкритим листом, в якому були чітко позначені «больові точки» у двосторонньому співробітництві. Неприйнятною для Росії була названа лінія колишнього українського керівництва на свідоме спотворення спільної історії, героїзацію нацистських посібників, форсоване витіснення російської мови з різних сфер життя українського суспільства, штучне нав'язування міжнародному співтовариству тези про масовий голод 1932–1933 рр. в СРСР як «геноцид українського народу», вилучення об'єктів російської власності в Криму, «ущемлення прав російського бізнесу», практика заборони на в'їзд на Україну російським політикам і громадським діячам, спроб української сторони утруднити нормальне функціонування Чорноморського флоту РФ, дислокованого на території України.

З обранням президентом США Б. Обами відбулося певне оздоровлення російсько-американських відносин. 8 квітня 2010 р. у Празі підписано російсько-американський Договір про заходи щодо подальшого скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь. Поглиблюється стратегічне партнерство з ЄС, досягнута домовленість про формування модернізаційного альянсу між Росією і ЄС. Врегульована застаріла проблема розмежування в Баренцовому морі між Росією і Норвегією. Істотно пожвавішали зв'язки з Латинською Америкою та Африкою.

4 жовтня 2010 р. М. виступив з різкою критикою президента Білорусі О. Лукашенка. Він звинуватив білоруського колегу у використанні антиросійської риторики в період передвиборної кампанії, а також порадив йому звертати більшу увагу на внутрішні справи Білорусі – наприклад, розслідувати зникнення опозиціонерів. Він нагадав про економічну допомогу, яку Росія надає Білорусі, а також про те, що О. Лукашенко не дотримав обіцянки визнати Абхазію і Південну Осетію.

У другій половині свого президентства М. мав певну самостійність у прийнятті зовнішньополітичних рішень у рамках «тандему». Ця самостійність призвела до поступок США і НАТО щодо іранського питання і системи ПРО, а найбільш явно втілилася в утриманні Росії при голосуванні в Раді Безпеки ООН щодо резолюції з лівійського питання, яка відкрила можливість воєнної операції проти цієї країни та повалення режиму М. Каддафі. Загалом зовнішня політика М., хоча й продовжувала курс В. В. Путіна, значною мірою зруйнувала «путінський стиль».

Термін повноважень припинився 7 травня 2012 р., з 8 травня – Голова Уряду РФ, Голова політичної партії «Єдина Росія».

М. А. Шепєлєв

МЕЙНІНГ, Дональд Вільям (Donald William Meinig; нар. 1 листопада 1924, Пелоус, Вашингтон) – американський географ і геополітик. Вивчав дипломатичну службу в Джорджтаунському університеті, а потім отримав вчений ступінь з географії в університеті штату Вашингтон (1953). Професор географії Університету Сиракуз до 2004 р. Автор чотиритомної серії «Формування Америки: географічний погляд на 500-річну історію» (1986–2004), що є одним з найістотніших досягнень у сучасній історичній географії.

У своїх працях М. виявляв інтерес до проблем імперської експансії і колоніалізму. У 1956 р. опублікував статтю «Хартленд і Римленд в євразійській історії», де спеціально підкреслює, що «геополітичні критерії повинні особливо враховувати функціональну орієнтацію населення і держави, а не тільки суто географічне відношення території до Суші та Моря». Підкреслюючи зв'язок культури з політичною географією та геополітикою, вперше в англосаксонській геополітичної традиції М. формулює основні культурні відмінності між морською та континентальної імперіями.

М. стверджував, що весь простір євразійського Римленду поділяється на три типи за функціонально-культурною схильністю: 1) Китай, Монголія, Північний В'єтнам, Бангладеш, Афганістан, Східна Європа (включаючи Пруссію), Прибалтика і Карелія органічно тяжіють до Хартленду; 2) Південна Корея, Бірма, Індія, Ірак, Сирія, Югославія геополітично нейтральні; 3) Західна Європа, Греція, Туреччина, Іран, Пакистан, Таїланд схильні до таласократичного блоку. Насправді Римленд виявився досить проблемною і нестійкою геополітичної зоною.

М. А. Шепєлєв

МЕТАРЕГІОН – відносно стійке і досить замкнене утворення, що поєднує територіально та національно не детерміновані синергійні групи індивідуумів, які певною мірою володіють плодами сучасної цивілізації та мають певний набір інструментів щодо їх використання для досягнення своїх спільних або особистих інтересів. На відміну від регіону в класичному розумінні, М. характеризується відірваністю від реального територіального або національного утворення. Основою об'єднання індивідуумів у М. є не спільність культурно-історичного розвитку, а прагнення і можливість задовольняти свої матеріальні та соціальні потреби. При цьому суб'єкти кожного М. одночасно є суб'єктами національних держав, на тлі яких розгортається глобальна метарегіональна система.

З огляду на внутрішню специфіку об'єднаних синергійних груп та тих ресурсів, якими вони володіють, кожен М. розробляє найбільш ефективні та дієві інструменти для задоволення внутрішніх потреб. За допомогою цього набору інструментів метарегіональні актори розбудовують певну систему взаємовідносин та взаємовпливу, що накладається на наявні відносини між національними державами і утворює багаторівневий візерунок сучасних міжнародних відносин.

О. С. Осельська

МЕТАРЕГІОНАЛІЗМ – феномен становлення та відтворення метарегіонів у світовому просторі. Основні ознаки М.:

1. Розширення й ускладнення поняття «безпека». Згідно з положеннями, сформульованими Х. Маккіндером та К. Хаусхофером, гарантією могутності держави є контроль над елементами з великою масою (територія, люди, сировинні ресурси). Поняття «могутність» та «безпека» нерозривно пов'язані. Володіти могутністю означає володіти якомога більшою кількістю різноманітних ресурсів. З цього погляду насправді могутніми державами слід вважати держави-континенти (США, СРСР, Китай), а також колоніальні імперії першої половини XX ст.

Сучасне метарегіональне суспільство прагне ототожнювати могутність з контролем над мережами. Могутність випливає із можливості створювати міжнародні мережі (торговельні шляхи, канали передання інформації), використовувати їх, вилучати з них прибуток. При цьому

могутністю володіє той, хто займає стратегічне становище в міжнародній мережі або в сукупності міжнародних мереж і має талант максимально використовувати свої переваги. Якщо політична і військова потужність дає змогу нав'язувати свою волю, погрожувати та завдавати удари, то потужність, яку надає контроль над міжнародними мережами, дає можливість чинити тиск, схиляти на свій бік, проникати в тил супротивника. На відміну від воєнно-політичної потужності геоекономічна потужність дозволяє домогтися вирішення більш м'якими засобами. У нових умовах потужність означає спроможність встановити або підтримати порядок.

М. по-новому висвітлює проблему безпеки. Розуміння безпеки незалежно від її рівня (особиста, сімейна, державна, глобальна) базується на єдиному методологічному підході (тобто на єдиній «технології»), в основі якої лежать два принципи: своєчасне і достовірне врахування ситуація, що реально складається, прояснення її різноманітних аспектів, характерних рис; спираючись на певні цілі (ідеали, цінності), зважаючи на всебічне вивчення ситуації, формується вектор поведінки. Тобто безпека має активну форму, як система, що забезпечує досягнення визначених цілей. Інакше кажучи, розробляється безпечна траєкторія руху до поставленої мети.

Таке трактування безпеки докорінно відрізняється від класичного пасивного розуміння, коли орієнтири безпеки сфокусовані на збереженні досягнутого стану речей. Саме цей стан в умовах сучасного метарегіонального суспільства може призвести до розвитку подій за найнебезпечнішим сценарієм. Це той випадок, коли «криза без відчуття кризи є найгіршим видом кризи». Починаючи з 70-х рр., аналіз стратегічної ситуації і проблем безпеки будувався за принципом «комфорту застиглих форм».

Військова міць у сучасному світі потрібна головним чином для того, щоб зменшити політичний ризик, пов'язаний з інвестиціями і торговельними відносинами; встановити порядок, законне право та міжнародну стабільність. Геостратегія зовсім по-новому розглядає роль військового компонента в новому метарегіональному розкладі світових сил. Ідеться про захист не стільки територіального суверенітету, скільки контурів гігантських рухомих відтворювальних ареалів, винесених далеко за рамки національних кордонів.

Такий підхід змінив роль військової складової: національні збройні сили основних геополітичних гравців перетворилися на сили швидкого геополітичного реагування, що зумовило принципово новий підхід до складу військових сил, сформувало нові вимоги до організації військових структур та озброєння. Спостерігається його еволюція від ядерного (територіально-об'ємного), що був основним елементом геополітичного арсеналу «холодної війни», до прицільної зброї і в подальшому до лінійно-контурної, що становить уже геоекономічний арсенал. Наприклад, військові сили США і НАТО на сьогодні є не інструментом захисту національних кордонів, а засобом просування транснаціональних інтересів особливого угруповання світової еліти. За допомогою цих заходів розбудовується «новий Рим» – ареал світової воєнно-політичної сили.

2. Безперспективність ізоляціонізму та жорстке ранжування країн у системах взаємовідносин. М. інтенсифікує взаємовідносини між державами та їх частинами. Вони змушені розбудовувати різноманітні системи відносин, створювати вигадливі комбінації зв'язків. Їх сильні та слабкі сторони виявляються скоріше та чіткіше, ніж раніше, і зумовлюють певні місця на ієрархічних сходах. Типологічно близькі утворення формують великі групи, всередині яких учасники теж розташовуються за певним ранжуванням залежно від визначених критеріїв.

Вся система набуває впорядкованішого та жорстко структурованого характеру.

Розширюючи обрії, метарегіоналізація підсилює «міжанклавну» конкуренцію, змушуючи учасників проводити більш агресивну та жорстку політику щодо конкурентів. Коли результати такої діяльності призводять до якісних змін усередині анклаву, він може пересуватися вгору чи донизу в межах метарегіонального табелю за рангами, іноді навіть до іншої категорії, тобто до іншого метарегіону. Але пересування суб'єктів між метарегіонами досить ускладнене закритим типом таких спільнот і відбувається вкрай рідко. На відміну від минулого, кардинальні зміни системи дуже повільні і відбуваються не в результаті світових катаклізмів, а шляхом поступової трансформації.

3. Вихід національних еліт із системи громадянського консенсусу. В сучасному історичному просторі виникає новий суб'єкт, що творить реальність, – особистість, котра діє вільно, відрізана від колишніх культурних коренів. Ця нова людина відчуває себе елітою нового світу незалежно від форм залученості до колишньої системи. Тепер у її руках могутні інструменти: фінансові, організаційні, інформаційні, технологічні. При цьому діалог подібних особистостей та різноманітних пасіонарних угруповань ведеться «через голови» держав та інших людей.

Світ сьогодні зіткнувся з активним проявом нової психології, з інтенсивним процесом соціальної творчості, зі зміною соціальних та культурних очікувань, з оригінальним переосмисленням всієї системи взаємовідносин у рамках тріади «людина – світ – Бог». Гнучкість і непідконтрольність, принципова непублічність дій неформальної еліти, що набирає дедалі більшу силу, але не потребує інституціалізації своїх претензій (у колишньому значенні цього поняття), проявляється у зовнішній ірраціональності, анонімності, навіть езотеричності семантики актуальних соціальних зв'язків. Нові суб'єкти цих відносин, що діють над колишніми соціальними структурами, підпадають під звинувачення в досить вільному тлумаченні закону та прямому його нехтуванні, гегемонізмі, тероризмі. Але вони не стільки пригнічують, скільки ігнорують інститути публічної політики та демократії, що втрачають колишнє значення та набувають якостей маргінальності в соціальному середовищі, що змінюється.

Говорячи про процеси метарегіоналізації, насправді мають на увазі насамперед процес виходу еліт з-під системи національного контролю, із системи громадянського консенсусу: розрив не тільки з національною культурною традицією, а й з тими рішеннями й компромісами, на яких трималися громадянські мир і злагода. Головною умовою громадянського консенсусу між елітою та національною більшістю була соціальна держава. Меншості надавалося право збагачуватися завдяки вільній економічній ініціативі, більшості гарантувалися соціальний захист і цивілізаційний мінімум життєвих благ. Цей консенсус складався досить важко: понад 150 років витратила Європа на те, щоб соціалізувати «дикий капіталізм», прищепити йому соціальну й національну відповідальність.

Результатом політичної метарегіоналізації є перегляд громадянського консенсусу, що склався протягом багатьох років. Проблема полягає в тому, що сучасна еліта мислить не як національна, а як глобальна, яка пов'язала свою долю не з власним народом, а з престижним міжнародним середовищем, до якого вона намагається потрапити. У всесвітньому масштабі розрив з «економічно непристосованою» більшістю власного народу автоматично означає необхідність союзників на стороні – у глобальному міжнародному середовищі.

Еліти, що забажали стати глобальними, не тільки відмовилися від національної ідентичності й захисту національних інтересів. Вони відмовилися

поділяти з власним народом труднощі існування, пов'язані з заповіддю «у поті обличчя добувати свій хліб насущний». Еліти заявили про своє право мігрувати з важких у легкі простори, у «прекрасний новий світ», де панують легкість і безвідповідальність. Результатом такого відвертого розриву еліти з власним народом передусім є повний перегляд демократичних завоювань епохи Модерна. Принцип демократичного суверенітету народу передбачає виборність правлячої еліти і можливість контролю за її діями. Сьогодні глобалізація породжує наднаціональні центри влади, які законодавчо нікому не підвладні.

Наслідки такого розриву мають декілька аспектів. Насамперед, еліта – голос нації. Всі глибинні інтереси народу, його мрії і протести мають чуйно вловлюватися елітою і відображатися у політичній ініціативі, адміністративних рішеннях. Нині можна спостерігати катастрофу національного мовчання, адже національна еліта, переорієнтована на глобальні пріоритети, перестала бути повноцінним представником нації, її голосом. Звідси – вражаюча неадекватність та неефективність реакційних дій.

По-друге, еліта є акумулятором національних досягнень. Сам прогрес є не що інше, як діючий механізм зворотного зв'язку між творчими досягненнями еліти і народним життям. Елітарні групи делегуються нацією, що попередньо забезпечила їх усіма доступними ресурсами для освоєння нових, ефективніших способів життя. І потім, набувши нового досвіду, вони повертаються до рідної домівки для того, щоб краще її облаштувати. Але останнім часом відбувається протистояння еліти з місцевим населенням. Вона утворює особливий клуб обраних – світ віртуальної економіки і цивілізації.

Паралельно представники такої віртуальної економіки потребують повноцінних благ, що видобуваються народною працею. Саме це є головною умовою, чому еліти прагнуть вийти з системи національного контролю у безконтрольний глобальний простір: всі представники тіньових практик, пов'язаних із паразитарною економікою спекуляцій і перерозподілу, виступають нині в авангарді економічного лібералізму. Вони більш рішуче виступають за невтручання держави в економічне і соціальне життя, засуджують національні суверенітети як пережитки «агресивного традиціоналізму» і схвалюють всесвітнє відкрите суспільство, в якому ніхто не бере на себе захист національних скарбів, соціальних та людських прав тубільного населення. Як засіб позбутися будь-якого законного державного контролю вони пропонують свою версію інформаційної економіки.

4. Ліквідація межі між внутрішнім та зовнішнім середовищем країни. М. руйнує традиційні бар'єри між внутрішньою та зовнішньою політикою держави. Близькість економічних, соціальних, політичних форм полегшує взаємодію на різних рівнях. Якщо попередня економічна політика визначалася тим, що ринок у більшості випадків збігався з територією держави, то тепер державні кордони не відіграють майже жодної ролі. Оборонна тактика не може вже забезпечити успіх у глобальній економіці. Пошуки конкурентоспроможної позиції ведуть до застосування наступальної тактики.

Економічні кордони сучасної держави розмиваються «полюсами» або «блоками» згори і водночас знизу містами-державами та державами-регіонами. Це природні економічні зони, що беруть участь у господарському житті не тільки окремих країн, континентів, а й усього світу без кордонів безпосередньо, без будь-якого серйозного посередництва з боку держави або наднаціональних полюсів. У цих зон немає політичних кордонів, але є межі, проведені невидимою рукою логіки економічних потоків, що не знає кордонів. В одних випадках це частини держав, в інших вони перекривають державні кордони. Їх постійні

виникнення та розвиток відбуваються нерівномірно на різних полюсах, що може стати приводом для нестабільності. Тенденція розмивання економічної потужності держави розвивається досить бурхливо, оскільки цьому сприяють новітні інформаційні технології, а також зростання ролі мультинаціональних компаній та денаціоналізація їх діяльності.

На цьому тлі розвивається міжанклавний (міжкорпораційний) поділ праці. Стратегічне оперування в геоекономічному просторі пов'язане з формуванням глобальних інтернаціоналізованих відтворювальних ядер (ІВЯ), що включають елементи різноманітних національних економік. Вони мають «блукаючий» характер і безперервно перекроюють економічні кордони держав у прагненні отримати доступ до світових ресурсів та прибутків. Тим самим успіх і виживання цілих національних анклавів визначаються не кон'юнктурою світових ринків, а стратегією в геоекономічному просторі. Пошук свого місця в глобальній економіці пов'язаний з вибором: або вбудовуватися до чужих ІВЯ, або створювати самостійні інтернаціоналізовані економічні системи, залучаючи до них національні економіки та окремі світові структури. У геоекономічному підході створення ІВЯ розглядають як дієвий інструмент прориву до міжнародних ресурсів і прибутку.

Ці метарегіональні відтворювальні анклави стають активними автономними акторами, що діють на полі національних держав, втягуючи їх складові до своїх відтворювальних систем. Але поява цих нових глобальних унікальних суб'єктів не призвела до одночасного зникнення колишніх гравців, що утворило складну еклектичну реальність.

На сучасному етапі світ є геоекономічно неврівноваженою системою, що характеризується намаганнями одного домінуючого метатехнологічного ареалу, джерелом якого була Західна цивілізація, розбудувати систему повного глобального підпорядкування своїм інтересам і потребам. Інші метарегіональні утворення, що займають нижні шаблі піраміди глобального універсуму, також намагаються окреслити свої інтереси і проводити більш-менш активну діяльність, щоб забезпечити собі право на існування. Ці геоекономічні тенденції свідчать про те, що геоекономіка стала важливим полем протистояння великих метарегіональних утворень, які за суттю своєї структури залучають у цю боротьбу також національні держави.

Процеси метарегіоналізації збільшують проникність кордонів і стимулюють створення великих, відносно однорідних просторів, що відкривають широкі можливості для різноманітної людської діяльності. Ступінь їх внутрішньої однорідності залежить від стійкості інтеграційних зусиль. Зрівняння світового простору – дуже складне завдання, яке потребує невизначено багато часу. Збільшення просторів відбувається нерівномірно, фрагментарно. Сучасна глобальна становість багато в чому виростає знизу, поступово кристалізуючись навколо найсильніших гравців. На базі цих центрів сили формуються обширні метарегіони, взаємодія всередині яких характеризується підвищеною інтенсивністю.

О. С. Осельська

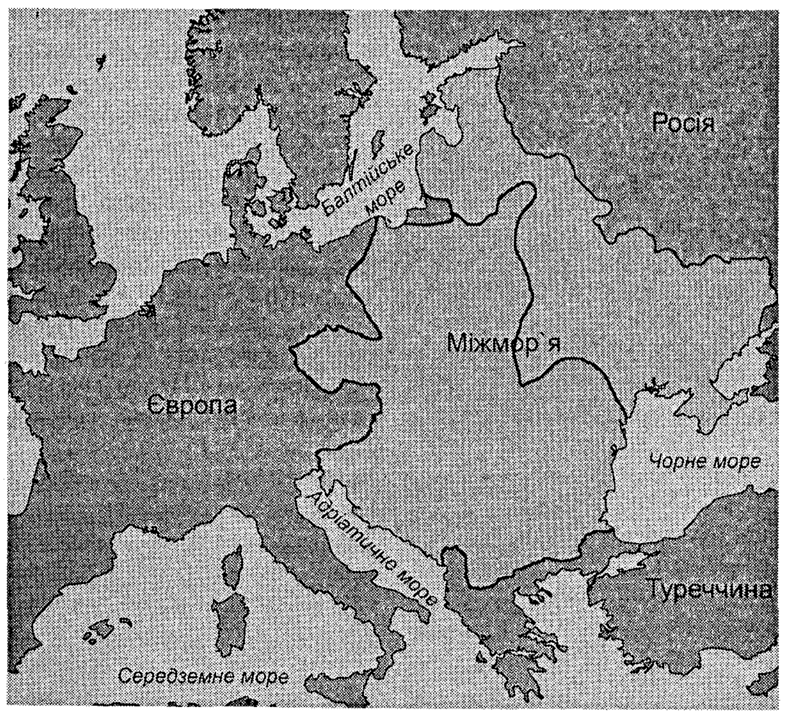
«МІЖМОР'Я» (польськ. «Międzymorze») – геополітичний проект реорганізації східноєвропейського простору. Був висунутий Юзефом Пілсудським після Першої світової війни. Проект передбачав створення під егідою відновленої Речі Посполитої конфедерації, яка включала би Польщу, Україну, Білорусь, Литву, а також, можливо, Латвію, Естонію, Молдову, Угорщину, Румунію, Югославію, Чехословаччину. «М.» простягалося б від Балтійського моря до Чорного (як варіант, Адріатичного). Він вважав, що відновлення в новому вигляді Речі Посполитої дасть змогу державам Центральної Європи уникнути домінування Німеччини або Росії. Реалізація такого

проекту дала б можливість, на думку його прихильників, «виштовхнути» Росію з Європи і замкнути її в Азії, відгородившись буфером з квазінезалежних: Литви, України та Білорусі.

Україні відводилася головна роль у реалізації проекту «М.». Передбачалося створення за допомогою Польщі самостійної української держави – «Великої України». Вона мала відмовитися від Західної України та укласти унію з Польщею, увійшовши до нової конфедерації. Як вважалося, створення т. зв. Великої України відповідає польським інтересам «як засіб зміцнення Польщі».

На думку голови Конфедерації незалежної Польщі, що діє з 1979 р., Лешека Мочульського, «М.» – регіон між трьома морями – Балтійським, Чорним та Адріатичним, який повинен бути максимально інтегрований з метою самозахисту як від Росії, так і від Заходу. У наші дні «М.» – швидше, розширене поняття Центрально-Східної Європи. У цій концепції відчувається відлуння середньовічного гасла «Польщі від моря до моря», що зберігало значення навіть для польських повстанців XIX ст. Однак основний її нерв тепер – ідея диверсифікації поставок нафти і газу для подолання залежності від імпорту з Росії. Відповідно, «М.» має значення насамперед як регіон, що пов'язує Польщу через Чорне море і Кавказ з каспійськими і середньоазійськими джерелами енергетичної сировини.

Всілякі проекти, як-от «Східне партнерство», Балто-Чорноморський коридор розвитку та ін. є лише варіаціями на тему «М.» та відродження Речі Посполитої як головного форпосту західної цивілізації в її експансії на Схід. У свою чергу, як підкреслює С. Хатунцев, «локальна політика Варшави, націлена на витіснення Росії з Балтійсько-Чорноморського регіону, є елементом глобальної політики США». Простір «М.» розглядається як доповнення до геополітичного конструкту «Нової Європи». За словами А. С. Макаричева, Балто-Чорноморський регіон – «об'єкт, який одночасно неможливий і необхідний».

Він неможливий, оскільки суто політичний критерій, що лежить у його основі, робить його заручником мінливої світової кон'юнктури, яка визначається за межами цього регіону, але необхідний у ролі інструменту переформатування політичного простору або як аргумент, що підтверджує стійкі ілюзії і стереотипи.

Є. М. Суліма

МЕНДЕЛЄЄВ, Дмитро Іванович (27 січня (8 лютого) 1834, Тобольськ – 20 січня (2 лютого) 1907, Санкт-Петербург) – великий російський вчений-енциклопедист, громадський діяч. Професор Санкт-Петербурзького університету (1865), член-кореспондент за розрядом «фізичний» Санкт-Петербурзької академії наук (1876).

Народився в родині директора Тобольської гімназії та училищ Тобольського округу, був у сім'ї останньою, 17-ю дитиною. У 1855 р. закінчив фізико-математичний факультет Головного педагогічного інституту в Санкт-Петербурзі. У 1857–1890 рр. викладав у Санкт-Петербурзькому університеті. У 1865 р. захистив докторську дисертацію «Міркування про сполучення спирту з водою». Працюючи над «Основами хімії», М. у лютому 1869 р. відкрив один з фундаментальних законів світобудови – періодичний закон хімічних елементів. У 1899 р. очолював Уральську експедицію, спрямовану з метою стимуляції промислово-економічного розвитку краю. У своєму звіті М. зазначав: «Вплив Росії на весь захід Сибіру і на степовий центр Азії може і повинен відбуватися за допомогою Уральського краю». Матеріали експедиції були використані ним надалі у працях «Учення про промисловість» і «До пізнання Росії».

М. підкреслював: «Земля назавжди залишиться першою основою народності й державності». Спираючись на дані перепису населення Російської імперії 1897 р., зважаючи на особливе місце розташування Росії як серединного світу «між молотом і ковадлом Європи Азії» і визнаючи месіанську роль Росії, М. у книгах «До пізнання Росії» і «Заповітні думки» запропонував виразнити три центри країни: політичний центр, центр поверхні й центр народонаселення. Політичний центр пов'язаний з місцезнаходженням столиці. Два інші центри не збігаються один з одним унаслідок нерівномірності розселення жителів. Для розвитку країни, на думку М., важливо, щоб центр народонаселення наближався до центру поверхні, а тому переміщувався з півночі на південь і з заходу на схід. На підставі математичних розрахунків М. визначив місцезнаходження центру поверхні в Єнісейській губернії між Об'ю та Єнісеєм у районі м. Туруханська. Він ще довго залишатиметься пустельним, лише «закінчення на Російській Півночі мінеральних багатств змінить такий перебіг справ». Центр народонаселення розташований у Тамбовській губернії між містами Козлов і Моршанськ. М. показав тенденцію «центру населеності» Росії рухатися із Заходу до Сходу. Звідси він робив висновок, що майбутнє Росії на Сході.

У «Заповітних думках» М. підкреслює миролюбний характер російського народу і держави: «Завойовників у нас не було жодного, і завойовницьких прагнень у нас не було і немає, та й бути по всьому духу народному не може. Довелося нам з усіх-таки сторін тільки захищатися, а при захисті нерідко займати місця, з яких наші витіснювачі самі витіснялися». Тут він вказує «остзейців, шведів, кавказців, киргизів, кримців і середньоазіатів». «Величезні краї Малоросії, Грузії та Сибіру самі пристали до нас, зрозумівши майбутню силу Росії і неможливість триматися самостійно. Литва та Польща за свої численні натиски на нашу країну сплатили підкоренням та поділом, тому що російський реалізм вищий і міцніший за їхні латинщиною навіяні засади», – вказує він.

М. говорить про співіснування в російській історії відцентрової і доцентрової сил, причому зауважує, що «доцентрова сила наша, однак, така велика (бо від неї ми і стали народом історичним), що брала не раз гору над казковою відцентровою, яку видно навіть у долі нашого зайняття Каліфорнії, Аляски і Шпіцбергену». Особливе значення він відводить далекосхідному узбережжю, оскільки ці «береги справді вільні й перші дають нам тихий і великий шлях до океану і тихого, й великого, до здійснення рідної казки, до рівноваги відцентрової нашої сили з доцентровою, до майбутньої історії, яка неминуче стане відбуватися на берегах і на водах Великого Океану».

Відповідно до розробленої ним теорії центрального географічного та політичного місцезнаходження Росії у світі, «серединного місця» між Європою і Азією (у цьому плані він випередив праці євразійців), М. заповідав зміцнювати тісний союз з Китаєм і Англією. Більше того, він пропонував утворити «четверний союз» Росії, Китаю, Великобританії та Франції. Говорячи про Китай, М. зазначав, що союз Росії з ним «не міг би бути іншим, ніж суто мирним і охоронним, тим більше, що в обох союзників ціла безодня настійних внутрішніх потреб і стільки ресурсів, скільки немає в жодній парі інших держав» і «вхід китайців у світовий союз допоможе пануванню добра більше, ніж “непротивлення злу”». Щодо Великобританії він вважав, що «ділити нам з Англією нічого. Похід до Індії – безглуздий у минулому – просто безглуздий для нас у майбутньому, а угода, особливо за повного відкриття Дарданелл, не тільки можлива, а й дуже бажана. Можлива вона тільки тоді, коли ми у військовому плані будемо готові цілком, інакше з нами в союз не вступлять». Військова оборона Росії має бути переважно сухопутною, а морській бути їй слід, на його думку, сильною хіба в Чорному морі та на берегах Східного океану, причому «треба негайно розпочинати на берегах Тихого океану до свого військового суднобудування».

М. А. Шепєлєв

МЕХАНІЗМ ЗУСТРІЧЕЙ «АЗІЯ – ЄВРОПА» (ASEM – Asia-Europe Meeting) – відкритий, неформальний і неінституалізований діалоговий процес, що спирається на принцип консенсусу. Мета його – економічне, політичне і культурне зближення двох найбільших регіонів світу – Європи і Азії. У його структурі виокремлюють такі вузлові напрями, як політика і безпека, фінансово-економічна співпраця, взаємодія в соціально-культурній сфері.

ASEM запущено на установчому саміті в Бангкоку в березні 1996 р. за ініціативою Франції і Сінгапуру. Нині його учасниками є 27 країн ЄС, Єврокомісія і 19 азійських держав (13 членів АСЕАН, а також Китай, Японія, Південна Корея, Австралія, Нова Зеландія і Росія). Саміти проводяться з періодичністю раз на два роки, у проміжках скликаються зустрічі на рівні міністрів закордонних справ, економіки та фінансів (щороку) і старших посадових осіб. Заявки на приєднання до ASEM подали Індія, Пакистан, Україна і Узбекистан.

Є. М. Суліма

МЕХЕН, Альфред Тайер (Alfred Thayer Mahan; 27 вересня 1841, Вест-Пойнт, Нью-Йорк – 1 грудня 1914, Куог, Нью-Йорк) – американський адмірал, військово-морський історик, класик геополітики. У 1859 р. закінчив Морську академію США, брав участь у Громадянській війні в США 1861–1865 рр., потім був викладачем і президентом Військово-морського коледжу в м. Ньюпорт. У 1893–1895 рр. як командир крейсера «Чикаго» здійснив похід до Європи, потім був членом Військово-морської ради, членом американської делегації на I Гаазькій конференції. Брав участь у підготовці стратегічного плану американо-іспанської війни 1898 р. У 1902 р. його було обрано президентом Американського історичного товариства. У 1906 р. А. Мехен звільнений у запас у чині контр-адмірала.

Розроблена М. доктрина «морської сили» є однією з найважливіших доктрин морської війни, що вплинула на розвиток військово-морської історії і стратегії в усьому світі. Вона була розроблена на матеріалі історії воєн на морі вітрильної епохи, але спочатку спрямовувалася на те, щоб вплинути на військово-морську політику кінця XIX ст., насамперед на розвиток ВМФ у США.

У 1890 р. М. надрукував першу працю «Вплив морської сили на історію (1660–1783)», яка була перевидана всіма європейськими мовами та здобула величезну популярність. У 1892 р. вийшла друга праця М. – «Вплив морської сили на Французьку революцію та імперію (1793–1812)», а пізніше праці «Зацікавленість Америки у морській силі в теперішньому та майбутньому часі», «Проблема Азії та її вплив на міжнародну політику», «Морська сила та її відношення до війни». Сформульована в них доктрина «морської сили» в період 1890–1914 рр. стала важливим чинником у пропаганді розвитку флоту в великих військово-морських державах. Фактично в цих працях М. заклав теоретичний фундамент подальшої діяльності ідеологів і практиків морської могутності протягом усього XX ст.

Поняття морської сили чи могутності ґрунтується в нього на свободі морської торгівлі, а ВМФ є гарантом цієї торгівлі. Морська цивілізація в М. виступає як торговельна, оскільки головна перевага моря – у тому, що перевезення товарів водним шляхом завжди було легшим та дешевшим, ніж сушею. Але морська торгівля потребує підтримки з боку ВМФ, особливо під час війни, і в цьому – прямий зв'язок між пожвавленням торгівлі та ВМФ.

У своїх працях М. підсумував досвід морських, зокрема торговельних, війн XVII–XVIII ст., що велися за морське панування. М. виявив особливе значення в цих війнах ВМФ як знаряддя захоплення колоній та колоніальної торгівлі. Історія морської сили для нього значною мірою – військова історія. Не дивно, що у працях М., який звернувся до аналізу процесу встановлення морської гегемонії Англії, багато військових та державних діячів побачили рецепт досягнення світового панування.

М. звів свою теорію до єдиного постулату: «У цій трійці – виробництві, що вимагає обміну товарами, відвантаженні (shipping – букв. “(доставлення) кораблем”), через яке цей обмін здійснюється, і колоніях, – слід шукати ключ до історії та навіть політики країн, чиї межі виходять до моря». Виробництво веде до необхідності обміну товарами, що, у свою чергу, потребує наявності колоній.

М. наголошував на необхідності відмови від політики ізоляціонізму і переходу до активної, агресивної зовнішньої політики. Важливу основу цього він вбачав у будівництві Панамського каналу, до того ж активно підтримував анексію Гавайських о-вів, підкреслюючи їх величезне стратегічне значення для боротьби за Тихий океан.

М. висловлює думки, близькі до ідей Ф. Ратцеля про природність експансії: «Все ще велика частина світу належить дикунам або державам, які в економічному або політичному аспектах недорозвинуті і через це не в змозі використовувати повний потенціал територій, якими вони володіють. З іншого боку, у високоцивілізованих держав нагромаджуються надлишки енергії. Ця енергія в дуже близькому майбутньому має бути спрямована на завоювання нових просторів», – підкреслював М. у 1895 р.

М. вважав, що в США «морська доля», яка полягає на першому етапі в стратегічній інтеграції всього Американського континенту, а потім – у встановленні світового панування США. Він першим сказав про планетарний характер США,

їх утвердження в ролі провідної морської держави. Для цього, як М. доводив, необхідно насамперед установити необмежений контроль над Карибським басейном, де міститься ключ до контролю над Атлантичним і Тихим океанами. Головною небезпекою для «морської цивілізації» американський теоретик вважав континентальні держави Старого світу, насамперед Росію й Китай, а також Німеччину.

Будівництво великого флоту, боротьба за монопольне володіння Панамським каналом, захоплення Гавайських о-вів і Філіппін М. розглядав як початок великої експансії США в АТР. На його думку, саме Тихий океан має стати найбільшим центром торгівлі та ареною боротьби між Сходом і Заходом. М. був головним політичним радником державного секретаря Дж. Хея і на цій посаді справив вирішальний вплив на сформульовану ним в 1898 р. доктрину «відкритих дверей», яка заклала ідеологічне обґрунтування експансії доктрини Монро за межами Західної півкулі. Політику «відкритих дверей» він розглядав як важливий інструмент установлення американського контролю над східними ринками, насамперед китайським.

На думку М., міць держави визначається її потенціями становлення морської сили. Головними умовами, що впливають на морську силу держави, він вважав: географічне положення, фізичну організацію, у тому числі природний виробничий потенціал та клімат, розмір території, чисельність населення, національний характер, характер урядування. За сприятливого поєднання цих факторів починає діяти формула: Військовий флот + Торговельний флот + Військово-морські бази = Морська Сила.

М. наголошував, що коли держава розташована так, що вона не змушена ні захищати себе з боку суші, ні шукати розширення території шляхом суходільних дій, то з самої орієнтації на море випливає її перевага порівняно з державою, що має хоча б один континентальний кордон. Саме в цьому полягала перевага Англії над Францією та Голландією. Географічне положення держави також може сприяти або концентрації морських сил (Англія), або їх деконцентрації (Франція).

Він проповідував захоплення і спорудження «шляхових» баз з метою розширення сфери панування американського військового флоту та охорони американських колоніальних володінь і торгових комунікацій. Потреби торгівлі та територіальні придбання США зумовлюють необхідність «шляхових» баз на зразок Гібралтару і Мальти.

У книзі «Зацікавленість Америки в морській силі» М. стверджував: для того, щоб США стали світовою державою, вони повинні дотримуватися декількох правил: активно співпрацювати в міжнародних відносинах з морською Британією; перешкоджати перетворенню Німеччини на потужну військово-морську державу і виступати проти будь-яких її морських претензій; пильно стежити за експансією Японії в Тихому океані й постійно протидіяти її посиленню; координувати з західними європейцями свої дії проти азійських держав, насамперед проти Росії і Китаю.

С. Й. Бобилева

МЕЧНИКОВ, Лев Ілліч (18 травня 1838, Санкт-Петербург – 18 червня 1888, Невшатель, Швейцарія) – російський географ і соціолог. Походив зі старовинного молдавського боярського роду Спафаріїв або Спетару (прізвище «Мечников» – калька молдавського Спетару, або «spadă are», тобто той, що «має меч», «мечник»), старший брат фізіолога І. І. Мечникова. Прихильник органічної школи в соціології, а за політичними поглядами анархіст. У 1856 р. за участь у революційному русі виключений з Харківського університету. Деякий час працював перекладачем при дипломатичній місії Б. П. Мансурова на Сході. У 1860 р. виїхав до Італії. Брав участь у Рисорджименто в складі військ Дж. Гарібальді, був тяжко поранений у битві при Вольтурно 1 жовтня 1860 р., написав «Записки гарібальдійця». Надалі жив у Сієні, Флоренції та Женеві.

У 1874 р. М. на два роки виїхав до Токіо, де викладав у Токійській школі іноземних мов. Тут йому запропонували створити кафедру соціогеографії, яка стала основою японської академічної соціології, але в 1876 р. був змушений за станом здоров'я покинути країну. Написав книгу «Мейдзі – ера просвітництва Японії». Пізніше використовував зібрані в Японії матеріали у книзі «Японська імперія» (1881), де вперше виклав теорію про нерозривність середовища і людей в історії. Після повернення до Європи став співробітником Елізе Реклю, беручи активну участь у підготовці його енциклопедичної праці «Загальна географія. Земля і люди». З 1883 р. М. викладає географію в Невшательській академії, завідує кафедрою порівняльної статистики і географії в Лозаннському університеті.

Потамічною теорією цивілізацій, викладеною в посмертно виданій праці «Цивілізація і великі історичні ріки» (1897), М. одним з перших звернув увагу на демографічну та економічну атрактивність (привабливість) великих природних контактних зон (узбережжя річок, морів і океанів) і попередив появу геополітичних концепцій західних учених-атлантистів, зокрема А. Мехена і Х. Маккіндера. Відповідно до його теорії, розвиток цивілізацій має стадіальний характер, зміна стадій відбувається революційним шляхом і не є необоротним процесом. Роль природного середовища полягає в тому, щоб навчити людей солідарності й взаємодопомоги, спочатку силою страху і примусу (річкові цивілізації), потім на основі вигоди (морські цивілізації) і, нарешті, на основі вільного вибору (глобальна океанічна цивілізація). Також М. вважав, що «різне фізико-географічне середовище впливає на долі народів, надаючи деяким з них верховенство над іншими народами».

Теорія М. обґрунтовувала провідну роль водного середовища в просвіті та розвитку цивілізацій. Як швидкий засіб зв'язку вода є не тільки оживляючим елементом у природі, а й істинною рушійною силою в історії. Усі цивілізації в історії людства виникали на березі річок, морів і океанів. Вони визначали зміст і розвиток людської культури. У праці «Цивілізація і великі ріки» М. стверджував, що річки є «втіленням живого синтезу всієї сукупності фізико-географічних умов: і клімату, і ґрунту, і рельєфу земної поверхні, і географічної будови цієї області». М. прямо вказує, що річки, будучи елементом географічного середовища, виступають лише як передумова розвитку цивілізацій. Основою цього розвитку є колективна доцільна праця людського суспільства, тому що життя вздовж річок (а потім на берегах морів і океанів) вимагало від людей об'єднання їх праці. Річки, моря, океани були годувальниками і ворогами водночас. Людям, а потім і державам потрібно було об'єднувати свої зусилля, кооперуватися для використання всього позитивного потенціалу водного середовища і захищатися від дії стихійних чинників, з нею пов'язаних.

Місцем початкового зародження цивілізації М. вважав річкові системи: дельта Нілу (Єгипет), Тигр і Євфрат (Ассиро-Вавилон), Жовта і Блакитна річки (Китай), Інд і Ганг (Індія). В історії стародавніх річкових цивілізацій він розрізняв дві епохи: ізольованих культур і перших зближень між ними. Згодом вона переходить у морську стадію. Саме в цю епоху розвивається могутність Карфагену, Риму. Басейн Середземного моря вже становить у цю епоху певну геополітичну єдність. Середземноморський період займає 25 століть від заснування Карфагена до Карла Великого і поділяється на дві епохи: Середземного моря (Фінікія, Карфаген, Рим, Греція) і кількох

внутрішніх морів, включаючи приєднання Чорномор'я до «спільного культурно-історичного руху». Далі йде океанічна епоха, океанічний період розвитку цивілізації, що знаменується відкриттям двох Індій (Індія й Америка). У нову епоху на історичній сцені з'являються нові народи (іспанці, англійці). Вони характеризуються помітною перевагою держав Західної Європи на атлантичному узбережжі. Цей період поділяється на атлантичну епоху від відкриття Америки до «золотої лихоманки» в Каліфорнії і всесвітньо-історичну епоху, що починається.

Однією з головних геополітичних ідей М. була гіпотеза про те, що панування людини над простором пропорційне ступеню здатності його використовувати. «Географічне середовище, – писав він, – еволюціонує в часі, воно розширюється разом з прогресом цивілізації. Обмежене на початку історичного періоду не особливо великими басейнами великих річок, це середовище у певний момент охоплює узбережжя внутрішніх морів, а потім поширюється на океани, охоплюючи потроху всі населені області земної кулі». Ідеї М. справили значний вплив на сучасні теорії цивілізації, що розкривають органічний зв'язок природи і суспільства (однією з яскравих праць цього напряму стала фундаментальна праця М. І. Вавилова «П'ять континентів»).

М. А. Шепєлєв

«МИРНОГО СПІВІСНУВАННЯ» концепція – сукупність положень, які відображають тип відносин між державами з різними соціально-економічним і соціально-політичним устроями. Ці положення включають: відмову від застосування військової сили або загрози силою як засобу вирішення спірних питань; вирішення всіх спірних питань шляхом переговорів; невтручання у внутрішні справи та врахування законних обопільних інтересів; право народів на самовизначення; безумовне дотримання суверенітету, територіальної цілісності держав і непорушності їх кордонів; співробітництво у всіх сферах життєдіяльності суспільства на основі повного рівноправ'я та взаємної вигоди; добросовісне виконання зобов'язань, які ґрунтуються на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права та укладених міждержавних договорів.

У геополітичній науці розроблення «М. с.» к. пов'язується з політичною творчістю В. І. Леніна, спрямованою на початку 20-х років XX ст. на обґрунтування принципів виживання молодої радянської держави – «мирного співіснування». Ленінська ідея про необхідність підтримання тривалих відносин між робітничо-селянським урядом і керівництвом капіталістичних держав фіксує не стільки рівень зацікавленості Радянської Росії у збереженні мирних відносин між країнами з різним соціально-економічним устроєм, скільки пріоритет взаємовигідного співробітництва з капіталістичним оточенням для вирішення стратегічних завдань внутрішньодержавного будівництва пролетаріату, що переміг, – формування економічної та військової могутності нової держави.

З часом – з усвідомленням результатів Другої світової війни і зі зміною розстановки сил на світовій арені (внаслідок краху колоніальної системи, піднесення масових демократичних рухів, формування світової соціалістичної системи, створення ядерної ЗМЗ) – збереження мирних відносин між системами держав з різним соціально-економічним устроєм (соціалістичною та капіталістичною) стає єдиним реальним підґрунтям для запобігання ядерній війні, виживання всієї світової спільноти. З огляду на це, у той період здійснюється спроба з боку представників західної природничо-наукової інтелігенції доповнити зміст цієї концепції основними положеннями концепції конвергенції (від лат. convergere – сходитися, наближатися). Зміст цієї концепції зводиться до обґрунтування ідеї про те, що єдиним варіантом усунення можливості термоядерної та екологічної загрози існуванню всього людства, розв'язання інших глобальних проблем є зустрічним зближення світових систем капіталізму та соціалізму, яке охоплює економічні, політичні та ідеологічні відносини.

З розпадом СРСР і відповідно світового соціалістичного табору (початок 90-х рр. XX ст.) формується тенденція застосовувати основні положення класичної «М. с.» к. для регулювання всієї системи міжнародних відносин між державами, незалежно від їхнього соціально-економічного ладу та політичного устрою. Політика в контексті реалізації положень «М. с.» к., тобто спрямована на встановлення і розвиток відносин співробітництва й добросусідства між державами з різними політичними формами правління, називається політикою М. с.

І. Д. Денисенко

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА – політика міжнародних акторів у сфері регулювання міжнародних відносин, яка становить окремий вид людської діяльності. Міжнародні відносини як середовище М. п. постійно змінюються під впливом М. п. і у свою чергу впливають на її зміст, характер та розвиток. Поняття «М. п.» є ширшим, ніж поняття «зовнішня політика», під якою мається на увазі діяльність держави на міжнародній арені щодо регулювання відносин з іншими міжнародними акторами.

Для транснаціональних сил М. п. не завжди є зовнішньою або часто не розглядається як така. Наприклад, ТНК як міжнародні суб'єкти господарської діяльності мають у структурі підприємства, розміщені в різних країнах світу, які кооперуються у рамках єдиного виробничого процесу. Відносини між цими підприємствами мають міжнародний характер, але діяльність із регулювання цих відносин не є зовнішньою для цієї ТНК.

Головна мета М. п. – реалізація інтересів міжнародних акторів, забезпечення сприятливого міжнародного порядку, тобто певних правил та механізмів налагодження та регулювання міжнародних відносин відповідно до своїх інтересів. Серед загальних цілей М. п. виокремлюють: забезпечення власної безпеки, протидія зовнішнім впливам та зазіханням; зміцнення власних міжнародних позицій, впливу, авторитету та силового потенціалу; створення сприятливих міжнародних умов для реалізації внутрішніх цілей та завдань; участь у міжнародному поділі праці та пов'язаних з ним обмінах; спільне розв'язання глобальних проблем сучасності, забезпечення виживання людства. М. п., таким чином, спрямована на зміну поведінки інших міжнародних акторів, на пристосування власної активності до міжнародного середовища.

На характер М. п. впливають такі фактори: внутрішній потенціал; внутрішня система відносин та урядування; ідіосинкратичний фактор, тобто особисті якості політичних діячів; фактор громадської думки та ролі свідомості; роль міжнародного права; ідеологічна ситуація; співвідношення сил на міжнародній арені. Вплив цих факторів залежить від конкретно-історичних умов суспільного розвитку, зокрема від характеру міжнародного порядку, політичного режиму держав, їх геополітичних характеристик та ін.

Основними інструментами М. п. держави є дипломатія, військова сила, пропаганда і фінанси, котрі перебувають у відносинах взаємної координації. Традиційно в дипломатії як засобі М. п. військова сила стоїть за більшістю міжнародних переговорів та інших акцій. У XX ст. психологічні операції, пропагандистська діяльність підносяться до рівня дипломатичних, воєнних та економічних засобів зовнішньої політики. Дипломатія сьогодні має включати психологічні зусилля, спрямовані на суспільну думку цілих народів. Необхідно не лише передбачати черговий крок противника або союзника, а й вплив його на психо-

логію мас. Значення ідеологічної боротьби, пропагандистської діяльності посилюється страхом перед масовим знищенням людства у тотальній атомній війні, а тому виключенням можливості збройного конфлікту між великими ядерними державами.

М. А. Шепєлєв

МІЖНАРОДНИЙ ПОРЯДОК – спосіб самоорганізації міжнародного життя через взаємодію між державами, в основі якої лежать конкуренція національних інтересів та співвідношення національних сил. Характеристика М. п. визначається через конфігурацію співвідношення сил, баланс інтересів, співвідношення цінностей та наявність каналів комунікацій між учасниками взаємодії. У процесі еволюції М. п. змінились такі його історичні типи, що виокремлюються критерієм цілепокладання і за принципами організації взаємодії міжнародних акторів, як конкурентний порядок, порядок координації та порядок субординації, а в умовах порядку субординації виникають можливості для переходу вперше в історії людства до світового порядку.

Конкурентний порядок характеризується домінуванням інтересів міжнародних акторів над усвідомленням необхідності спільного вирішення загальних проблем виживання, безпеки і розвитку, але, на відміну від міжнародної анархії, тут діють механізми упорядкування стихійних взаємодій, мотивованих вигодою. У ролі таких механізмів виступають насамперед погоджені правила суперництва, конкуренції, що закріплюються в нормах і принципах міжнародного права і міжнародних звичаях. При цьому кожен суб'єкт міжнародної взаємодії вільно діє на міжнародній арені, не визнаючи жодного санкціонованого правом чи мораллю зовнішнього впливу на свою вільну волю, крім як базованого на добровільній згоді. Зрозуміло, конкуренція може бути сумлінною і несумлінною. В умовах конкурентного порядку працюють безструктурні механізми регулювання міжнародних відносин. При цьому поступово держави усвідомлюють необхідність маневрування, яке здатне перешкодити будь-якій з інших держав зібрати сили, які перевищували б сили її супротивників, навіть об'єднаних у коаліцію. Створення інституційних засобів підтримання такої рівноваги свідчить про перехід до М. п. координації.

Порядок координації є вищою за рівнем організації формою міжнародного порядку, що характеризується формуванням певного балансу між інтересами міжнародних акторів і необхідністю спільного вирішення загальних проблем. Міжнародна координація відрізняється від конкурентного порядку насамперед виникненням інституційних механізмів узгодження національних інтересів. Основне серед них досягнення міжнародного еквілібріуму. Саме класична система балансу сил, сформована Віденським конгресом після невдачі спроб Наполеона створити континентальну імперію, є типовим прикладом міжнародної координації. Вона прагнула стабілізувати відносини між її учасниками й обмежити конфлікти, що виникають між ними. Якщо конфлікти набували збройного характеру, то це були класичні «досконалі» війни, що відповідають політичним уявленням про війну.

Формування порядку субординації становило подальший розвиток М. п. у *напрямі ускладнення управлінських принципів* організації міжнародного життя. Ця форма М. п. означає тією чи іншою мірою підпорядкування інтересів окремих міжнародних акторів інтересам міжнародного співтовариства, що починають дедалі більше усвідомлюватися в міру зростання взаємозалежності в економічній, технологічній, соціокультурній сферах людської життєдіяльності. За умов цього порядку створюються міжнародні регулюючі режими з метою здійснення передбачуваного організованого впливу на транснаціональні процеси. Вже напередодні Першої світової війни істотні аспекти цих процесів стали предметом глобального міждержавного регулювання з боку міжнародних організацій. Тим самим створювалася інфраструктура для транснаціонального управління економічними, соціальними та культурними процесами. Саме виникнення порядку субординації зробило принципово можливим якісний прорив у впорядкуванні міжнародного життя, тобто просування від М. п. до світового порядку.

М. А. Шепєлєв

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ – особлива сфера суспільних відносин, що охоплює всю сукупність публічних та приватних відносин, які передбачають перетинання державних кордонів людьми, товарами або ідеями. Як *форма соціальної взаємодії*, вони розвиваються в результаті взаємопереплетіння інтересів людей. У принципі М. в. мають об'єктивний характер, але в них відображені різні суб'єктивні фактори, особливо – суб'єктивні оцінки цілей учасників відносин.

В основі М. в. лежить *взаємодія суверенних держав на міжнародній арені*. Саме держави привносять у М. в. поняття «кордону» як лінії, що відокремлює «нас» від «них». Кордон наочно визначає певні обмеження сфери міжнародних відносин як об'єкта наукового пізнання. Ці обмеження, зумовлені відмінностями між *внутрішніми та зовнішніми процесами*, щоправда, стають дедалі більш відносними під впливом процесів глобалізації, зокрема посилення транспарентності та взаємозалежності суспільств. Оскільки держави за природою – політичні спільноти, то М. в. – переважно політичні відносини, і навіть взаємодія неполітичних суб'єктів, які ставлять приватні й на перший погляд неполітичні цілі, набуває у зв'язку з цим політичного забарвлення, оцінюється крізь призму політичних настанов та інтересів.

Але М. в. не звідні до міждержавних відносин, що стало зрозумілим особливо в останні десятиліття, коли ми стаємо свідками підриву традиційної монополії держав на міжнародну, світову політику, подолання кордонів національних держав, порушення їх територіального суверенітету внаслідок зростання взаємозалежності, процесів глобалізації, активізації транснаціональних сил. Поруч з державами в М. в. беруть участь інші міжнародні актори – транснаціональні корпорації, міжнародні та національні організації, політичні партії, релігійні рухи, громадські об'єднання, регіональні адміністрації, місцеве самоврядування, сепаратистські сили, світові клани. Таким чином, поруч із традиційним світом міждержавних відносин неухильно розширюється світ транснаціональних відносин між «акторами поза суверенітетом», що знижує ефективність компетенції урядів, робить держави більш уразливими. Внаслідок цих змін зростає й роль особи, індивіда у всесвіті міжнародних феноменів на усіх рівнях М. в.

Професор Південнокаліфорнійського університету Дж. Розенау звертає увагу на зростання взаємозв'язку внутрішньої та зовнішньої політики в сучасному світі. На його думку, головними дійовими особами в М. в. стають не держави, а конкретні особи, які вступають у відносини друг з другом за мінімального посередництва з боку держави або навіть усупереч її волі. Результатом змін М. в. стало створення міжнародного континууму, символічними персонажами якого є турист і терорист. Одним з наслідків ерозії державної монополії у визначенні характеру М. в. Дж. Розенау вважає дедалі більшу відносність «кордону» між внутрішньою та зовнішньою політикою.

Види М. в.: за сферами суспільного життя – *політичні*, *економічні*, *військово-стратегічні*, *соціальні*, *культурні*; за характером об'єктів, які взаємодіють, – міждержавні та транснаціональні відносини, котрі підтримуються між недержавними міжнародними акторами та існують незалежно від міждержавних відносин;

за складом суб'єктів, що взаємодіють, – двосторонні та багатосторонні; за просторовим масштабом, або рівнем – універсальні (глобальні), континентальні, регіональні та локальні; за природою взаємодій – відносини панування та підкорення, відносини співробітництва та взаємодопомоги, перехідні відносини.

М. в. характеризуються відсутністю центрального ядра влади та управління, поліцентризмом, значною роллю стихійних процесів. Тому їх можна визначити як відносини між внутрішньо організованими соціально-територіальними системами у зовнішньому для них, слабо оформленому у владно-організаційному аспекті середовищі. Водночас М. в. можна також розглядати як сукупність міжнародних політик суб'єктів у конкретній історичний період.

М. А. Шепелєв

МІСТО-ДЕРЖАВА – самоврядна територіальна або територіально-племенна громада, яка має своїм політичним і релігійним центром поселення міського типу. Успадкована нею від епохи так званої військової, або примітивної, демократії система громадського самоврядування включала, як правило, три основні елементи: народні збори, рада старійшин і общинних магістратів чи вождів, була однаковою мірою характерна для міст-держав як Заходу, так і Сходу на найраніших етапах їх розвитку.

У Месопотамії в першій половині III тис. до н. е. існувала ціла група великих шумерських М.-д. Ереду, Ур, Ларса, Урук, Лагаш, Умма, Шуруппак, Ісин, Ніппур, і Кіш. Всюди місто економічно і політично підпорядковувало навколишню сільськогосподарську зону, однак по суті було лише придатком храму або в пізніщій час палацу. Саме храм або тісно пов'язаний з храмом палац був у цю епоху головним осередком всього господарського життя громади, що на тривалий час паралізувало закладені в самій природі громади демократичні потенції. У результаті завойовницьких походів царя Кіша, Саргона, який заснував місто Аккад і об'єднав під своєю владою народи Шумеру і Аккаду, створивши Аккадську державу, – по суті, першу в світі імперію, яка об'єднувала практично всю Месопотамію.

У Стародавній Греції полісний устрій складається в архаїчний період (VIII–VI ст. до н. е.), коли відбувалося поглинання містами сіл і включення племінних структур до складу полісів. Типовий грецький поліс був крихітною державою, з невеликим числом жителів. Хоча на території поліса було декілька сільських поселень, міський центр був один. Товарні відносини, торговельний обмін становили одну з основ усього господарського життя поліса.

Найдавнішим воєнно-політичним союзом давньогрецьких М.-д. (симахія) був Пелопоннеський, який очолював спочатку Аргос, а незабаром Спарта. Пелопоннеський союз виник у середині VI ст. до н. е. і створювався поступово на основі окремих угод між Спартою та іншими полісами. Спарта, створюючи Пелопоннеський союз, прагнула до лідерства в Греції і розраховувала на допомогу союзників під час придушення повстань ілотів. Вищим органом Пелопоннеського союзу були збори всіх союзників, яке очолювали спартанські ефори. Кожен поліс незалежно від того, чи був він великим або маленьким, мав один голос на зборах, що давало Спарті можливість домагатися приймати необхідні їй рішення, протиставляючи дрібні поліси більшим. Крім міст Пелопоннеського п-ва членами союзу стали Фіви, Епідавр, Аркадія, Фліунта, Трезен, Герміона, Еліда, а також такі потужні торгові центри, як Мегари, Сікіон і Коринф, і низка дрібніших полісів Фокіди, Дориди і Левкади (області в Середній Греції).

Після того як спартанці кілька разів марно намагалися після битви при Платеях зберегти морську гегемонію, остаточно поступившись нею афінянам (477 до н. е.), утворюється Делоська симахія, або 1-й Афінський морський союз. Метою союзу була війна проти персів, щоб звільнити ще підвладних їм греків і помститися за похід на Елладу. У 454 р. союз об'єднував 208 добровільних і вимушених членів. У міру посилення Афін вони стали втручатися у внутрішні справи союзних М.-д., тримати в них гарнізони, вимагати союзників на суд з більш важливих справ та з апеляцій до Афін і т. ін. Під час Пелопоннеської війни (431–404 до н. е.) між Делоською і Пелопоннеською симахіями будь-яку воєнну невдачу афінян їхні союзники прагнули використовувати для відновлення своєї незалежності. Перемога Спарти в Пелопоннеській війні перетворила Пелопоннеський союз на загальногрецьке об'єднання на чолі зі Спартою. Після поразки Спарти у війні з Фівами (362 до н. е.) Пелопоннеський союз розпався. Почалася криза полісної системи, що призвела до втрати незалежності Грецією в результаті македонської агресії. Проте поліс залишався своєрідним еталоном держави навіть після втрати ним політичної незалежності в системі елліністичних монархій, а згодом і Римської імперії.

Надалі М.-д. зберігалися в середньовічній Європі у статусі вільних міст у складі Священної Римської імперії німецької нації. На відміну від імперських міст вони були звільнені від сплати податків імператору, але теж були зобов'язані брати участь у захисті імперії. Вільні міста набули майже всіх прав державної влади (наймання військ, справляння податків, іноді вищого суду). Вільними містами були, наприклад, Кельн, Майнц (до 1462), Аугсбург і Базель. Після розпаду Священної Римської імперії німецької нації кілька міст такого типу (Любек, Гамбург, Бремен і Франкфурт) залишалися суверенними містами-державами аж до утворення Німецької імперії в 1871 р.

Після Першої світової війни за Версальським мирним договором 1919 р. статус вільного міста був установлений для Данцига, виокремленого в самостійне політичне утворення – «вільна держава» – зі своїми конституцією, органами влади та громадянством. За мирним договором 1947 р. з Італією самостійним політичним утворенням (вільною територією) мав стати Трієст; передбачалися також його демілітаризація та нейтралізація, але практично режим вільного міста в Трієсті не був введений у дію. У сучасному світі нечисленними прикладами міст-держав є Сінгапур, Монако, Ватикан, а також самоврядні території Гібралтар, Сянган (Гонконг) і Аоминь (Макао).

Є. М. Суліма

МІСЦЕРОЗВИТОК – поняття, введене спочатку в рамках природознавства для позначення взаємозв'язку живих організмів та середовища їх проживання. Взаємне пристосування живих істот одна до одної і навколишнього середовища створює свій порядок, свою гармонію, свою стійкість. Таке широке спільне життя живих істот, злиття культурно-історичного організму і його природного середовища в єдине ціле, у географічний індивідуум, і означає М. В. Я. Пащенко характеризував М. як філософську категорію, причому місткішу, ніж просте поняття географічного середовища, оскільки воно включає історичні та культурні характеристики певного регіону. Необхідність введення євразійцями в науковий обіг категорії «М.» пояснювалася мислителем методологічною недостатністю категорії «географічне». Як доводить О. Г. Дугін, аналогом концепції «М.» у німецькій школі геополітики є «теорія великого простору» («Grossraum»).

М. виступав у концепції євразійства як об'єднавчий науковий принцип, необхідний для розуміння історичного процесу. Поняття «М.» концептуально розроблене П. М. Савицьким і розвинуте у М. М. Алексєєва, Г. В. Вернадського, К. А. Чхеїдзе і П. М. Мілюкова, а в пізніший час – у працях Л. М. Гумільова. У статті «Географічний огляд Росії-Євразії»

П. М. Савицький зазначав: «Категорія «М.» обґрунтовує нову галузь – геософію як синтез географічного та історичного начал». Критично ставлячись до ідеології євразійства, П. М. Мілюков вважав його науковим досягненням запровадження поняття «М.», оскільки воно дає змогу науково вирішити проблему «основної причини російського своєрідності» через обґрунтування причинного зв'язку між цим суспільством і природними умовами його М.

П. М. Савицький вважав, що М. є «єдиним лоном, в якому живуть і рухаються ці народи, від якого вони отримують імпульси і на яке впливають, з яким зливаються в особливе історичне і природноісторичне ціле». Це поняття описує і те «місце», той конкретний простір, включаючи всю його структуру, і ландшафт, і особливості ведення господарства, і символічні особливості, де зародилася державність чи культура того чи іншого народу, і ті області, де ця державність і ця культура. Він переконливо довів, що Росія-Євразія є «М., "єдиним цілим", "географічним індивідуумом" – одночасно географічним, етнічним, господарським, історичним і т. д., і т. п. ландшафтом».

П. М. Савицький також установлює типи М. Найменшими є двір, село, місто. Вони зливаються у великі М., з яких складається цілий ланцюг М. Таким чином, М. – багаточленний ряд, у якому менші М. включаються у великі, так що М. людського роду виступає вся планета. Савицький бачив спадкоємний зв'язок між поняттям «М.» і поняттям «культурно-історичний тип» М. Я. Данилевського, вважаючи, що концепція М. веде до визнання множинності форм людської історії і життя народів. Кожен культурно-історичний тип може розвиватися тільки у власному М.

На думку євразійців, М. є «справжнім суб'єктом» історичного процесу, який, по-перше, нормує культурно-типову своєрідність, стійкий тип державно-політичної та адміністративно-господарської організацій, і, по-друге, перетворює «зовнішньомісцеві» начала і вплив у «місцевий одяг».

Розглядаючи М. людських суспільств, Г. В. Вернадський говорив про певне географічне середовище, яке «накладає відбиток своїх особливостей на людське співжиття, що розвивається в цьому середовищі». Поряд з визнанням системи типів М., що змінюються, під «великим», континентальним М. він розумів Євразію як цілісний географічний світ. Російський народ, «пристосований» до свого М., сам багато в чому створив його. Вернадський виокремлював три головні чинники в історії культури кожного народу – його творчу життєву енергію, його М. і його часовикористання, які діють у тісному зв'язку і взаємопроникненні.

На відміну від євразійців, П. М. Мілюков розумів М. як макропростір, у якому сукупність географічних, кліматичних, ґрунтових, біологічних умов створює особливий лад життя, його внутрішній розвиток і зовнішні межі. Розглядаючи часовий зміст категорії М., він прагнув установити першооснову культури як оформлення на природній основі соціогосподарського і державного устрою, а також визначити хронологічну послідовність становлення культур у міру руху цього процесу від сприятливих до менш сприятливих геоприродних умов.

Л. М. Гумільов, розглядаючи М. в аспекті співвідношення «етнос – ландшафт», розумів під ним зону поєднання декількох ландшафтів. За його словами, «хоча народи можуть жити майже на всій суші Землі, але утворюються вони тільки при поєднанні двох і більше ландшафтів, на стиках ландшафтних регіонів». Він вважав, що в М. може входити навіть море, коли етнос перебуває на такому ступені цивілізації, що море з бар'єра перетворюється на джерело добування їжі, яким воно стало для еллінів, ескімосів і полінезійців. В Америці М. були область Великих Озер, пологі схили Кордильєр (Нью-Мехіко), стик сухих нагір'їв Анагуака з тропічним лісом Юкатану і долини в Андах (Перу). Та ж картина в Африці, а Австралія – місце, не придатне для етногенезу.

Починаючи з VII–VIII ст., М. російської етнокультури стає Східноєвропейська рівнина, геоприродні й геодемографічні реалії якої справили істотний вплив на специфічні риси і прояви цієї культури. Східні слов'яни, що не мали античної спадщини, створювали свою культуру в ареалі з автохтонним населенням і на кордоні зіткнення з принципово іншими етнокультурними світами (землеробство – кочівництво, християнство – іслам). Це визначило проблему вибору певних культурно-історичних орієнтацій і породило психологію виживання та збереження своєї самобутності. Мозаїчність і контрастність М. сформували розмаїття можливостей російської культури, створивши умови для її змістового багатоцвіття.

Євразійська концепція М. розвинулася в гіпотезі «міграції культур» П. М. Савицького. У статті «Міграція культур» він зазначає, що культурні центри Західного світу і всіх цивілізацій, з ним пов'язаних (тобто Єгипту, Вавилону, Греції, Риму, США та Росії) у процесі історії переміщуються від областей з високими середньорічними температурами до областей з нижчими середньорічними температурами, тобто з півдня на північ. Так, давньоєгипетська і вавилонська цивілізації були розташовані в областях, де середньорічна температура становить +20 °С. Давньогрецька і давньоримська цивілізації вже перебували в областях з помірнішим кліматом, із середньорічною температурою +15 °С. Потім у раннє середньовіччя виникає франкська культура, основа середньовічного Заходу, в областях з температурою +10 °С. В епоху Нового часу поступово підносяться Англія і Німеччина із середньорічними температурами від +5 до +8 °С. Тут Савицький убачає певний паралелізм у процесі еволюції органічного світу. Він зауважує, що холод є визначальним чинником еволюції. Якщо це об'єктивна закономірність, а не збіг, то, як зауважує Савицький, у XX–XXI ст. пульс культурного і політичного життя зрушиться до США та Канади й Росії. Цей прогноз збувся вже в другій половині XX ст.

На думку Р. Р. Вахітова, припущення про всесвітньо-історичний характер тенденції міграції культур на північ суперечить самому духу євразійської концепції, бо передбачає наявність єдиної лінійної історії та універсальних для всіх культур закономірностей. Водночас, припущення про те, що в рамках окремого М. культурні центри зсуваються з півдня на північ заслуговує на увагу і, здається, підтверджується історичними фактами. Так, у «середземноморському» М. за часів існування там греко-римської цивілізації спостерігалася тенденція переходу від крито-мікенської культури до Афін, потім від Афін до Риму. У західноєвропейському М., як зазначає і сам П. М. Савицький, із середньовіччя до Нового і новітнього часу культура мігрувала від романських, південних країн (Франція, Італія) до німецьких (Німеччина, Швеція, Англія). Якщо розглядати територію США як М. і особливий геокультурний світ, то перемога Півночі над Півднем відбувається тут під час Громадянської війни. Нарешті, в євразійському М. зі скіфських і монгольських часів до сучасності культура також емігрувала на північ (скіфська цивілізація розташовувалася в Причорномор'ї, монгольська – біля Волги, російська мала і має своїми центрами Москву і Петербург).

М. А. Шепелєв

МОДЕЛЬСКІ, Джордж (George Modelski; нар. 1926, Познань, Польща) – американський політолог, відомий теоретик геополітики. Почесний професор політичної науки Університету Вашингтона (США), доктор наук Лондонського університету (Великобританія). Основний

напрям науково-дослідної діяльності – розвиток теорії довгих циклів у глобальній політиці та економіці, вивчення світової макроурбаністичної динаміки та розвиток світ-системного підходу. М. – автор проекту «Еволюційна світова політика» (Evolutionary World Politics), який є спробою наукового синтезу теорії еволюції і теорії довгих циклів у глобальній політиці. У 1987–1988 р. був доцентом Нідерландського інституту поглиблених досліджень гуманітарних і соціальних наук. Працював у проекті «Глобальні війни в сучасному світі» («Global wars in the modern world system»). Основним науково-дослідним завданням у межах проекту був емпіричний опис глобальних війн минулого та аналіз проблеми запобігання їм.

Основні публікації М.: «Principles of world politics» (1962); «Seapower in global politics, 1494–1993» (1988); «Transnational Corporations and World Order» (1979); «Long Cycles in World Politics» (1987); «From leadership to organization: The evolution of global politics» (1995); «Time, Calendars and International Relations: Evolution of Global Politics in the 21st Century» (1996); «Globalization as Evolutionary Process: Modeling Global Change» (2007).

У зв'язку з наростанням кризових явищ як у межах Європи (зокрема події 1968 р.), так і у світі (війна у В'єтнамі, нафтова криза), у зарубіжній політології, починаючи з 1970-х рр., зростає зацікавленість часовим виміром світового політичного процесу. На такому історичному підґрунті народжуються хронополітичні концепції історії світ-системи І. Валлерстайна та довгих циклів у світовій політиці М., які становили основу для дослідження глобальної політичної динаміки та трансформації світової політичної системи. Було виокремлено особливі ритми функціонування цієї системи та окреслено перспективи її розвитку.

Обраний М. напрям досліджень передбачає вивчення довгих циклів розвитку, ритму глобальної політики. Насамперед він стосується часового виміру політичного процесу і міри, в якій цей процес змінюється в часі. Цей напрям досліджень названо «хронополітикою», але оскільки він має справу з великомасштабними системами, на думку М., повною назвою може бути «хрономакрополітика» – вивчення ритмів великомасштабних політичних систем.

Описуючи роль циклів лідерства в еволюції світової політики, М. зазначає, що наслідування лідерства – проміжний етап еволюції глобальної політики. Вірогідно, наступним ступенем у XXI ст., стане поступовий перехід від неформальної ролі глобального лідерства до мереж формальніших позицій у межах глобальної організації федеративного порядку.

Якщо геополітику розглядають як різновид політичного проектування, то хронополітику можна трактувати як джерело стратегії. М. вважає хронополітику інструментом виокремлення фаз світового політичного процесу і здійснення політики, яка відповідає цим фазам. Тобто хронополітика стає проектуванням, яке базується на пізнанні політичних циклів.

Регулююча, стабілізуюча роль політичної сфери обумовлює уникнення крайніх, прикордонних, необоротних ситуацій, які загрожують порушити цілісність суспільної системи, що дає змогу визнати циклічну модель найпридатнішою для дослідження політичного часу. Циклічна модель часу описує політичний розвиток як послідовність повторюваних ознак, станів, ситуацій. Циклічність має на увазі не просто повторюваність, а закономірну, постійну повторюваність у політичному розвитку.

Найпродуктивнішими для дослідження і точними для опису динаміки політичного часу є політико-ділові, політико-демографічні цикли та цикли світового панування. Політико-ділові (електоральні) цикли, період яких становить чотири-п'ять років відповідно до електорального циклу конкретної країни, показують спосіб впливу політики на економіку. Загальна тривалість політико-демографічних циклів визначається тимчасовою різницею в появі нових поколінь на політичній арені. На думку М. та В. Томпсонів, цикли розвитку країни, що претендує на лідерство у світовій політиці, поділяються на два етапи: навчання (піднесення) і лідерства (занепаду).

Таким чином, сучасні хронополітичні концепції, до яких належить і концепція М., долають крайнощі моделі часу класичної науки, перенесеної в соціальну теорію, і відкидають обмежений позитивізм передчасних суджень про політичну ситуацію.

О. А. Зубчик

«МОЛОТОВА – РІББЕНТРОПА ПАКТ» – договір про ненапад між Німеччиною і СРСР, підписаний 23 серпня 1939 р. у Москві наркомом із закордонних справ СРСР В. М. Молотовим та міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом. Сторони угоди зобов'язувалися утримуватися від нападу одна на одну і дотримуватися нейтралітету у разі, якщо одна з них ставала об'єктом воєнних дій третьої сторони. До договору додається Секретний додатковий протокол про розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі на випадок «територіально-політичної перебудови». Після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. договір, так само як і всі інші радянсько-німецькі договори, втратив чинність.

Договір укладений у ситуації, коли завершилися провалом московські переговори, що проводилися навесні – влітку 1939 р. між представниками СРСР, Англії і Франції з метою укладання потрійного договору про взаємодопомогу. Під час переговорів виявилося небажання Англії і Франції надати конкретні військові зобов'язання і розробити реальні військові плани для протидії можливій німецькій агресії. СРСР втратив надію на створення військової коаліції з західними державами і опинився в обстановці ворожого оточення.

Підписання подібних угод – звичайна європейська практика тих років. Наприклад, аналогічний договір з Німеччиною мала Польща. 7 червня 1939 р. договори про ненапад з Німеччиною уклали Литва, Латвія і Естонія. 30 вересня 1938 р. була підписана Декларація про ненапад і мирне вирішення спірних питань між Німеччиною і Великобританією, 6 грудня 1938 р. – аналогічна франко-німецька декларація.

Як зазначає Д. В. Табачник, «з точки зору моралі чи дипломатичної практики того часу СРСР останнім, вже перебуваючи на межі дипломатичної ізоляції, підписав з Німеччиною договір про ненапад. Москва фактично приєдналася до загальноєвропейської практики, як тепер кажуть, "поділила європейські цінності"». Він також посилається на думку історика Джеффа Робертса, який вважає, що пакт був «інструментом оборони, а не агресії».

У результаті підписання договору про ненапад СРСР отримав два роки «перепочинку» до початку війни проти СРСР, необхідні для технічного переозброєння армії, було зірвано спроби західних держав домовитися з Гітлером, фактично зруйновано «Антикомінтернівський пакт».

Договір, укладений у розпал радянсько-японського збройного конфлікту на Халхин-Голі, послабив єдність усередині фашистського блоку. У протесті МЗС Японії зазначалося, що «цей договір за своїм духом суперечить антикомінтернівській угоді». У зв'язку з його укладенням японський уряд на чолі з бароном К. Хіранумою пішов у відставку, а новий уряд підписав з СРСР угоду про перемир'я 15 вересня 1939 р., а 13 квітня 1941 р. уклав радянсько-японський пакт про нейтралітет.

Згідно із секретним протоколом до «М. – Р. п.» від 23 серпня 1939 р., «у разі територіально-політичної перебудови областей, які входять до складу Прибалтійських держав (Фінляндія, Естонія,

Латвія, Литва), північний кордон Литви водночас є кордоном сфер інтересів Німеччини і СРСР. При цьому інтереси Литви щодо Віленської області визнаються обома сторонами».

Правовий ґрунт для повернення Вільнюса Литві був створений Договором про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною від 28 вересня 1939 р. Згідно з ним визнавалося право СРСР на політичне переоблаштування територій на схід від лінії, окресленої на прикладеній до договору карті. Причому на цій карті був вже конкретно позначений кордон Литви, що включала Віленську область, як і передбачалося «М. – Р. п.». 10 жовтня 1939 р. в Москві було підписано договір про дружбу і взаємодопомогу між Литвою та СРСР, згідно з яким встановлювалася нова межа Литовської держави, що існує дотепер. Уряд Литви вперше з моменту відтворення цієї держави у XX ст. переїхав до Вільна (Вільнюс), хоча більшість у ньому становило нелитовське населення. Як зазначав В. М. Молотов 31 жовтня 1939 р. у доповіді перед Верховною Радою СРСР, «радянський уряд погоджувався з тим, що місто Вільно, яке Польщею було насильно відірвано від Литви, повинно належати Литві, як таке місто, з яким пов'язано, з одного боку, історичне минуле Литовської держави, а, з іншого – національні сподівання литовського народу. У зарубіжній пресі зазначалося, що у світовій історії не було ще такого випадку, щоб велика держава з власної волі віддавала малій державі таке велике місто».

За секретним протоколом, «у разі територіально-політичної перебудови областей, які входять до складу Польської держави, межа сфер інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно проходити по лінії річок Нарев, Вісла і Сан». Ще одним результатом договору стало повернення СРСР у 1940 р. Бессарабії, окупованої Румунією в грудні 1917 р., після чого шляхом приєднання звільненої від румунської окупації Бессарабії до Придністров'я була утворена Молдавська РСР.

Військово-морський міністр У. Черчилль і міністр закордонних справ лорд А. Галіфакс, представляючи радянсько-німецький договір у британському парламенті, визнали дії СРСР, який лише відновив дореволюційну територію, правомірними. За словами Н. О. Нарочницької, «договір змінив розклад неминучої війни, а отже, післявоєнну конфігурацію, зробивши неможливим для англосаксів увійти в Східну Європу – як на початку війни, оскільки треба було боронити Західну Європу, так і після перемоги – там уже був СРСР».

Спровокувати сам початок Другої світової війни договір про ненапад не міг у принципі, тому що план нападу Німеччини на Польщу – план «Вайс», був підписаний ще 3 квітня 1939 р., а 28 квітня того ж року Німеччина анулювала німецько-польський пакт про ненапад і дружбу, укладений у 1934 р. Радянські війська вступили на територію східнопольських земель лише 17 вересня, коли результат польсько-німецької кампанії був фактично відомий, а польський уряд, що 6 вересня покинув Варшаву, 17 вересня втік з країни до Румунії.

Введення радянських військ у Східну Польщу 17 вересня 1939 р. не можна вважати «актом агресії, який прямо випливає з М. – Р. п.» хоча б тому, що ні союзники Польщі (Великобританія та Франція), ні сам польський уряд не вважали СРСР агресором і війни йому не оголосили. У ніч на 17 вересня польський уряд і головнокомандувач польських збройних сил маршал Едвард Ридз-Смігли втекли з країни. Армія практично розвалилася і чинила лише вогниковий опір. Жодної законної влади в Польщі не існувало, як не існувало й самої польської держави. За словами В. М. Молотова, «радянський уряд не міг не зважати на виняткове становище, що утворилося для братського населення Західної України і Західної Білорусії, яке в розваленій Польщі виявилося кинутим напризволяще».

Таким чином, «М. – Р. п.» є блискучою перемогою радянської дипломатії і військово-стратегічного мислення. Україна здобула найбільшу користь від цього договору з усіх теперішніх європейських держав. Вперше в історії відбулося реальне (а не декларативне, як у січні 1919 р.) об'єднання України у складі українського державного утворення – УРСР, до складу якої ввійшли Галичина, Волинь, а потім і Буковина з Південною Бессарабією.

М. А. Шепєлєв

МОНГОЛЬСЬКА ІМПЕРІЯ – держава, що склалася в XIII ст. у результаті завоювань Чингісхана (бл. 1155–1227) та його наступників і включала найбільшу у світовій історії суміжну територію від Дунаю до Японського моря і від Новгорода до Південно-Східної Азії. Створення Великої монгольської держави було проголошено в березні 1206 р., коли неподалік від витоків р. Онон зібрався курултай, де Темуджин був обраний великим ханом з титулом Чингісхан («Чингіс» – монгольська вимова тюркського «Тенгіз», що означає «Океан», тим самим Чингісхан – це «Всеосяжний, безмежний государ»). Він і його наступники прагнули здійснити ідеал загального безпечного світу, вважаючи, що він не сумісний з багатовладдям і наявністю зовнішніх ворогів, та й взагалі будь-якої незалежної сили, здатної перетворитися на ворога. Цим пояснюється монгольський експансіонізм. У період розквіту М. і. охоплювала великі території Центральної Азії, Південного Сибіру, Східної Європи, Близького Сходу, Китаю і Тибету. Столицею держави став Каракорум. До кінця XIII ст. монголи захопили також Персію, Ірак, Камбоджу, Бірму, Корею і частину В'єтнаму. В 1281 р. була зроблена невдала спроба монгольського вторгнення в Японію.

М. С. Трубецькой у праці «Спадщина Чингісхана» назвав такі традиції, покладені в основу створення єдиного євразійського геополітичного простору під владою монголів: поділ людей на підлих, егоїстичних, боязких і тих, хто ставить свою честь і гідність вище безпеки і матеріального добробуту (мовою монголів перших називали «чорною кісткою», других – «білою кісткою» або люди з «довжиною волі»); поєднання глибокої релігійності з віротерпимістю до християн, мусульман, буддистів і прихильників інших конфесій, підвищена повага до кочівників, котрі морально переважали підкорені осілі народи.

Монголи чітко поділяли людей на кочівників як носіїв можливої соціальної гармонії і в принципі не здатних на неї хліборобів і городян. Формальною ознакою перших було пряме включення до десятирічної військово-адміністративної системи «крил». Вважалося, що осіле життя і створювані ним багатства неминуче породжують настільки велике роз'єднання, чвари, заздрість і розвал, що впоратися з ними неможливо. Тому «Яса» Чингісхана категорично забороняє і правителям, і пересічним монголам коли б то не було, за будь-яких обставин відмовлятися від кочування і переходити до осілого або міського життя.

Держава заохочувала розвиток охорони здоров'я, освіти і науки, сприяла розвитку торгівлі через кредити купцям, низькі мита, будівництво доріг і каналів з інфраструктурою, здавання торгового флоту в оренду, регулярний поштовий зв'язок по всій країні і гарантії безпеки на переміщення всередині М. і. Крім того, уперше в історії, в імперії стали виплачувати пенсії військовим та їхнім родинам. Незважаючи на номадизм монголів, у М. і. було створено величезну кількість великих і малих міст, згідно з даними сучасної археології в одній тільки Золотій Орді їх було 125. Вперше в історії з'явилися міста-мільйонери – столиці улусів і найбільші торгові центри – Тебриз, Бішбалик, Сарай, Ханбалик, Карші, Самарканд (для порів-

няння: населення Парижа та інших європейських столиць тоді не перевищувало 30 тис. осіб). Усі монгольські міста не мали стін. Вперше було створено єдиний інформаційний простір, що забезпечував культурну комунікацію Заходу і Сходу.

У способах розширення території М. і. можна виокремити: добровільне мирне приєднання – Алтай, Сибір, Онгутські ханства (Південна Монголія), уйгури, Кашгар (Східний Туркестан), тангутська держава, Кілікійська Вірменія; приєднання шляхом запрошення монгольської армії для вирішення внутрішніх етнічних чи релігійних конфліктів однієї зі сторін – імперія Цзінь (Північний Китай), держава Каракитаїв (Джунгарська і Семиріччя); воєнні завоювання та превентивні війни проти небезпечних агресивних сусідів, у тому числі з мирним здаванням більшості міст; війни, яких могло й не бути, тобто війни, не ініційовані монголами, а ті, що відбулися або в результаті порушення міждержавного договору другою стороною (держава Хорезмшахів (Середня Азія та Іран), тангути (Північно-Західний Китай), імперія Сун (Південний Китай)), або внаслідок конфлікту культур і взаємного нерозуміння, зазвичай супроводжувалися підступним вбивством беззахисних послів, що згідно з «Великою Ясою» було страшним гріхом, що вимагає покарання (Кавказ, руські князівства і держави Східної Європи).

«Велика монгольська держава» (Еке Монгол Улус, офіційне самоназва М. і.) була досить складним за структурою утворенням і охоплювала декілька володінь-улусів. До середини XIII ст. це були:

1. Корінний (Іджагурин) улус, що включав власне монгольські й деякі навколишні землі, які Чингісхан передав у спадкове володіння молодшому і улюбленому синові Толую. На території Іджагурин улусу розташовувалася і «екстериторіальна» імперська столиця – Каракорум.

2–4. Спадкові улуси трьох інших кланів Чингісидів, що беруть початок від інших синів Чингісхана, тобто улуси Джучі, Чагатая і Угедея. Улус Угедея не мав виходу до зовнішніх кордонів Імперії. Він включав Південний Алтай і Західну Монголію (Тарбагатай, басейни Еміля, Кобука, Урунгу і верхнього (Чорного) Іртиша). Улус Чагатая охоплював насамперед колишню державу каракитаїв і Кучлука найманського (країна Хоміл у монгольських пам'ятках), а в цілому – Маверранахр з півднем Хорезму, більшу частину Семиріччя і Східний Туркестан до Турфана (включно). Улуси Чагатая і Угедея – справжні карлики порівняно з улусами Толуя і особливо улусом Джучі, що охоплює за заповітом Чингісхана всю Західну Євразію («від Іртиша, Каялика і Хорезму до тих меж, яких досягне копито монгольського коня»).

Улус Джучі охоплював північний захід М. і. та з 1227 р. управлявся Бату, сином Джучі, старшого з Чингісидів. Ядром улусу в 1220-х рр. була територія Приіртишшя, у монгольських джерелах – Токмок (Тунгмак, область, населена східними кипчаками – киргизами). Згідно із заповітом самого Чингісхана, весь улус охоплював «Токмок і Кипчак», тобто, за іншим описом, усі землі на захід від лінії Амудар'я – Хорезм (включно) – Сигнак – Сауран (включно) – Каялик (поблизу сучасного Копала) на північ від Або (включно з ним, у руках Джучидів залишалася частина північного Семиріччя) – кордон чагатайського, угедейського і корінного улусів.

Під безпосередньою владою Бату перебували простори Західного Сибіру, Дешт-і-Кипчак, Волзької Булгарії, мордва, вису (Перм), Югра і самоядь у басейні Печори (на Печору монголи вчинили набіг в 1242 р., діставшись звідти й до самого Льодовитого океану, але не закріпившись там, хоча печорські самоїди, принаймні частково, відтоді вважалися підданими монголів) і, нарешті, відірвана в пряме підданство монголів від Русі лісостепова південно-східна смуга російських князівств (Болохівські землі на південному заході Русі, південна частина Київщини з Каневом (там стояв монгольський гарнізон, тоді як Київ вважався вже руським містом), велика частина Переяславщини і області на межі Чернігівського та Рязанського князівств аж до Оки).

Весь цей простір поділявся на Волзький улус з центром у Сараї (Біла Орда, або Ак-Орда, для монголів і тюрків, Синя Орда, або Кок-Орда, для персів, Золота Орда по-російськи – західне, праве крило Улус Джучі) і Заяїцький улус з головним міським центром у Сигнаці (Синя Орда по-монгольському і по-тюркському, Біла Орда по-перському – східне, ліве крило улусу Джучі; там правив старший брат Бату Орда-Ічен). Відмінності в кольорових позначеннях орд пов'язані з тим, що у тюрків і монголів захід позначався білим кольором, а схід – синім; в іранців, навпаки, схід був «білим», а захід – «синім». Кордон між Волзьким і Заяїцьким улусами йшов по Уралу, Верхньому Яїку, а потім на південь до Аральського моря.

У васальній залежності від Бату перебували різні держави на захід від цих рубежів. Це були Руська держава (Київська Русь) (з 1242); Болгарія (Тирновське царство) з її балканськими володіннями (з 1242); Грузія з її вірменськими володіннями (з 1231).

5. Володіння уйгурського ідикута в Східному Туркестані з центрами в Бешбалику, Кара-Ходжа (Турфані), Купи і Хамі. Номінально воно становило т. зв. п'ятий улус імперії (таку честь Чингісхан надав уйгурам за те, що ті добровільно підкорилися йому відразу після обрання великим ханом), однак насправді було лише напівавтономним адміністративним придатком до володінь хана.

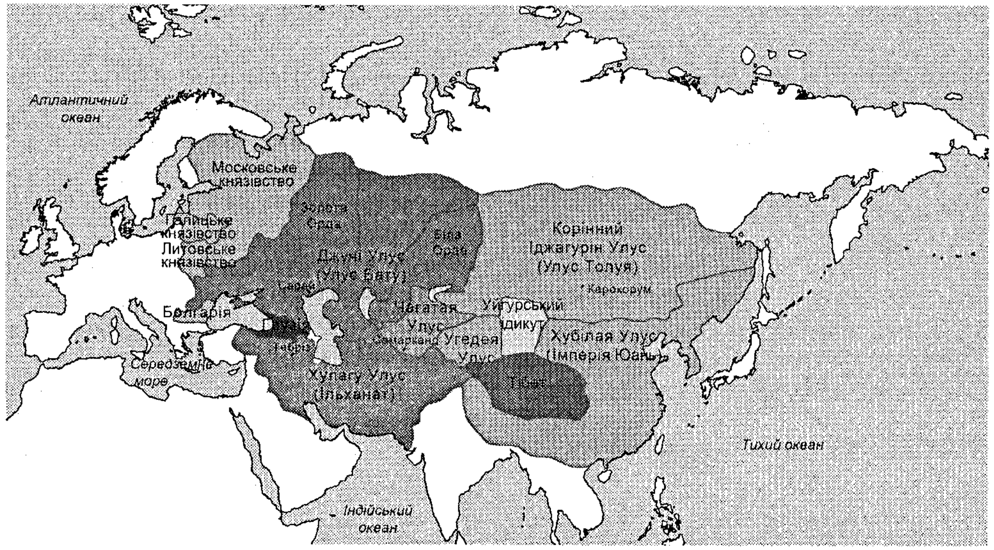
6. Території, що входили до безпосереднього «посадового управління» хана незалежно від того, яка гілка Чингісидів мала цей титул: Північний Китай, Тибет і тангути, а також спадкові володіння братів Чингісхана, які скріплювали землі на північ від Хуанхе і далі в басейні Амура.

Той з Чингісидів, хто займав престол великого хана, об'єднував під своїм безпосереднім управлінням воєдино Корінний улус, «посадові землі» великого хана і власні спадкові володіння, що давало йому безумовну перевагу перед володарями інших чотирьох улусів (трьох чингісидських і уйгурського). Єдність держави підтримувалася всемонгольськими курултаями – з'їздами всіх Чингісидів, деякими загальноімперськими структурами управління армією, ханськими чиновниками, єдиною системою зв'язку з поштовими станціями і ярликами, що видавали всім місцевим васальним пошукачам від імені хагана.

Після смерті великого хана Мунке (1259) розгорнулася боротьба за верховну владу між його братами Хубілаєм і Ариг-Бугою. У 1260 р. Хубілай проголошений великим ханом на курултаї в Кайпіні, Ариг-Бугу – в Каракоруму. Хулагу, що воював на Близькому Сході, заявив про підтримку Хубілая; правитель улусу Джучі Берке підтримав Ариг-Бугу. У 1304 р. був установлений мир між Чингісидами, і М. і. відтворена в новій якості – як федерація незалежних держав за номінального верховенства великого хана – імператора Юань.

М. і. захопила два вогнища цивілізації (землеробсько-морської): з одного боку, Китай, з іншого – землі, що входили до Візантійської імперії (Мала Азія, Кавказ, Крим, Балкани). Центр вона мала в кочівницькому світі, а бічні гілки цієї імперії – землеробські (Китай і Мала Азія – Балкани). Вона становила величезний історичний світ від Тихого океану до Середземного моря, і політичний розмах цього світу наочно відображається складом великих монгольських курултаїв XIII ст., у яких брали участь (окрім монгольських князів, старійшин і адміністраторів усієї Середньої, Північної та Східної Азії) російські великі князі, грузинські та вірменські царі, іконійські (сельджуцькі) султани, кирманські й моссульські атабеки та ін. Наприклад, руські

М
МОНГОЛЬСЬКА ІМПЕРІЯ

військові загони брали участь у військах Хубілая при завоюванні Південного Китаю в другій половині XIII ст. Руські добровольчі полки воювали на Кавказі, в Індокитаї і навіть штурмували острови в Індонезії. У 1330 р. було організовано підрозділ руської гвардії у Ханбалгасуні (Пекіні), що був важливою опорою імператорського режиму Китаю в цей час.

У Північному Китаї монгольські походи з 45 млн осіб знищили або прирекли на смерть 40 млн осіб, у Південному, Південносунському – до половини з приблизно 80 млн осіб. У Середній Азії та Ірані домонгольська чисельність населення була перевищена тільки в першій половині XX ст. Такі багаті території, як Хорезм або Східний Туркестан, до 1300 р. практично знелюднили взагалі.

М. і. була абсолютно єдиною за перших великих ханів, але швидко почала розпадатися на окремі держави. Вся система управління М. і. мала авторитарний аристократичний характер і була невід'ємна від військової ієрархії на основі десяткової системи. Найбільшими частинами Великої Монголії стали імперія Юань, улус Джучі (Золота Орда), держава Хулагуїдів і Чагатайський улус. Великий хан Хубілай, який прийняв (1271) титул імператора Юань і переніс столицю до Ханбалика (Пекін), претендував на верховенство над усіма улусами. Аж до падіння влади монголів у Китаї в результаті Повстання червоних пов'язок (1368) підтримувалася, хоч і ослаблена, єдність усієї імперської монгольської системи.

М. і. вела боротьбу із західними сусідами – Литвою, Угорщиною, Польщею, тим самим, за словами Г. В. Вернадського, «монголо-татарська хвиля підтримала на своєму гребені оборону руського народу від латинського Заходу». Коли М. і. остаточно розпалася, Золота Орда продовжувала традиційну боротьбу із Заходом. «Нападаючи на Литву, Сарай захищав цим російську культуру навіть тоді, коли політично вже ворогував з Москвою», – зазначав Г. В. Вернадський. Так, у 1399 р. в битві на р. Ворскла Єдигей завдав страшної поразки Вітовту, після чого Литва довго не могла оговтатися, а натиск латинства на Схід був відтоді підірваний. Цим успіхом Сарая історично скористалася Москва.

М. і. розпалася на декілька держав, більшість з яких злилася з тими старими державами, в рамках яких виникли монгольські новоутворення. В історію цих держав монгольський елемент увійшов у вигляді певної династії: наприклад, період монгольської династії Хубілая і його наступників у Китаї (1260–1368) або період монгольської династії Хулагуїдів у Персії (1256–1334).

Золота Орда стала наступницею відразу двох державних світів: степового (частиною половецького) та лісового (північноруського). У межах першого, у південноруських степах, був головний центр Золотої Орди, а сама держава Джучидів була відома на всьому Сході під ім'ям «Кіпчацького царства». У межах другого, у північноруських лісах, виник додатковий російський центр улусу Джучі – Владимир, а потім Москва. Коли Сарай ослабнув, а Москва посилилася, держава Джучидів розпалася на дві половини: Золоту Орду і Велике князівство Московське.

М. А. Шепєлєв

МОНДІАЛІЗАЦІЯ – 1) процес просування від міжнародного до світового порядку, частина універсального процесу впорядкування соціального буття людства як цілісності; 2) процес формування транснаціональними елітами інфраструктури й технологій глобального управління, що спрямовані на забезпечення потреб глобальної економіки та відображають ціннісні настанови глобальної культури. Поява людських потреб, що об'єктивно перебувають на регіональному чи світовому рівні бачення, зростання їхньої кількості та якості, їх глобалізація є важливими її передумовами.

Подібно до того як в основі глобалізаційного процесу лежить посилення інтеграційних імпульсів суспільного розвитку до глобальних масштабів, до формування глобального суспільства, глобальної економіки та глобальної культури, так само мондіалізаційний процес підштовхується потребою самоорганізації людства, що глобалізується, як умови його виживання та розвитку.

М. базується на природно-історичному процесі інтенсифікації економічної, політичної та культурної взаємодії окремих суспільств та їх сегментів, який зумовлюється як глобальною експансією, силовою глобалізацією, так і наростанням взаємозв'язку і взаємозалежністю окремих націй, народів і країн у процесі їх інтеграції. Формування економічної системи глобалізму в розвитку глобалізаційного процесу підготувало розгортання М. як якісно нової стадії в процесі технологічного прогресу, інтернаціоналізації світової економіки, політики і культури, коли на перший план виходить створення механізмів глобального управління цими об'єктивними процесами. Організаційну та ресурсну основу розгортання мондіалізаційного процесу становить формування глобального корпоративно-державного симбіозу, що спирається на глобальні корпорації та перетворення світових лідерів на корпоративні держави. Саме інтеграція цих двох типів міжнародних акторів зумовлює постановку на порядок денний світового розвитку проблеми глобального управління як центральної проблеми М.

У цілому процес М. означає свідоме перетворення світу на відкриту цілісну систему (формування світоцілісності). Він забезпечується посиленням транспарентності національних кордонів, взаємозалежності окремих людських співтовариств у планетарному масштабі, становленням транснаціональних сфер публічного життя людей та породжує відповідні ідеологію і стратегію поведінки.

Політичний тиск шляхом прямих дій урядів або через діяльність міжнародних інститутів з метою уніфікації національних економік, політичних режимів і правових систем навколо набору однакових правил гри, що становить сутність процесу М., має мало спільного з універсальними, трансісторичними домінантами світового розвитку, котрі розуміються як такі, що становлять сутність глобалізації.

Суб'єкт процесу М. – транснаціональна еліта, інтегрована в простір глобальної культури, в основі якої лежать західні цінності. Вона є основою нового правлячого класу – інтеркратії, що означає

нову аристократію, котра виникає в процесі транснаціоналізації, вузьке замкнуте коло людей, відірване від іншого людства. У цьому контексті М. постає як процес формування транснаціональними елітами інфраструктури й технологій глобального управління, що спрямовані на забезпечення потреб глобальної економіки та відображають ціннісні настанови глобальної культури. М. полягає в цілеспрямованій стратегії інтеркратії, скерованій на зміну основ життя людської цивілізації в напрямі її перетворення на об'єкт глобального управління, що передбачає активне застосування політичними суб'єктами технологій свідомого ослаблення традиційних територіальних, соціокультурних, державно-політичних і економічних бар'єрів, що колись ізолювали народи один від одного і водночас захищали їх від неупорядкованих зовнішніх впливів, що набуває форми реалізації послідовної, наддовгострокової стратегії.

При цьому М. не прагне зробити людське суспільство повністю однорідним, бо це підірвало б можливості капіталу глобально маніпулювати, але прагне зробити всі суспільства схожими одне на одне, структурно однотипними, такими, що управляються за однаковими правилами. Звертаючись до думки О. І. Неклесси, можна помітити, що сучасна М. «на відміну від християнського універсалізму і секулярного гуманізму, що наслідував йому, дуже далека від планів братерського єднання народів, світового громадянства й об'єднання націй у глобальне громадянське суспільство, але виступає як енергійна, глобальна стратегія. Глобальна не тому, що всі земляни є її учасниками, але оскільки її об'єкт – уся планета».

Якщо транснаціоналізація є скоріше формою М., то універсалізація відображає її сутнісні риси. Універсалізація (від слова «універсальний» – загальний, всеосяжний, повсюдний, усебічний) означає рух, прагнення до цілісності, а універсалізм виступає як форма мислення, що розглядає універсум як ціле і намагається з цього цілого, яке тяжіє над усім, пояснити, зрозуміти і вивести одиничне. Універсалізм в епоху Модерну виступає як світоглядна основа глобалізації і М., відображення у свідомості цих процесів і їхніх результатів.

Глобалізм і породжена ним М. самі по собі передбачають не уніфікацію, але обов'язково універсалізм впливу їх суб'єктів та універсалізм поширюваних ними цінностей. У цьому сенсі М. спрямована на підвищення ступеня уніфікованості, зрозумілої як стандартизація, регламентацію політичних, правових, фінансово-економічних і культурних норм, правил, умов життя тією мірою, якою вона є керованим процесом. Але за змістом цих правил і стандартів вона не означає створення уніфікованих, однорідних, тотожних суспільств. Таким чином, М. передбачає за формою створення транснаціональних зв'язків, а за змістом – поширення універсальних інститутів, цінностей і зразків поведінки.

М. є вищим, умовно кажучи, «надбудовним», щаблем у складній структурі глобалізаційного процесу, та водночас пронизує собою економічні, культурні та інші виміри глобалізації, впорядковуючи, унормовуючи їх розвиток і спрямованість. Формуючи архітектоніку світового порядку, вона реалізує в ній іманентні для сучасного світу потреби глобалізації управління, перетворюючи останню на мегатенденцію сучасного світового розвитку.

Процеси ментальної, територіальної, комунікаційної М., М. економічних форм, політики, а також урбанізації зливаються в єдиний процес М., сутність якого розкривається через загальну тенденцію «глобалізації управління». Тіньовою стороною процесу М. стає М. злочинності, яка полягає у створенні організаційної інфраструктури, що забезпечує функціонування глобальної кримінальної економіки, глобальних терористичних організацій тощо. Можливості протидіяти цим процесам дедалі більше скорочуються в міру зникнення монополії держав на здійснення легітимного насильства, що була колись класичною й основною ознакою суверенної держави.

М. А. Шепєлєв

МОНДІАЛІЗМ (від фр. le monde – світ) – ідейна течія, що відображає прагнення до глобального впорядкування політичних, економічних і культурних відносин. Витоки М. сягають пізнього середньовіччя, коли в Європі набули значного поширення ідеї створення універсальної (католицької, тобто вселенської) монархії. Починаючи з Данте Аліг'єрі, ці ідеї обстоювали гуманісти, релігійні вільнодумці XV–XVI ст., такі як Франческо Пуччі, що ратував за припинення релігійних війн в Європі та мріяв про створення «вселенської держави», та Томмазо Кампанелла, який у «Монархії Месії» висловив думку про згуртування людського роду в єдину «гілку» під проводом єдиного пастиря – Папи Римського, з метою створення досконалої держави та встановлення на землі справедливості, рівності та миру. Основою цієї держави мало бути оновлене, очищене, прийнятне для всіх народів християнство. Керувати світовою державою мали священики-мудреці, очолювані єдиним монархом-священиком. Т. Кампанелла звертався з закликом до всіх правителів світу визнати владу римського первосвященика, оскільки без його влади вважав неможливим створення світової держави.

М. як ідейна течія заклав світоглядні підвалини для виникнення мондіалізації як тенденції, що розгортається в результаті формування економічної системи глобалізму. Саме з її інституційним оформленням наприкінці XIX ст. збігається поява перших концепцій М., перших міжнародних організацій та громадських об'єднань, які поставили за мету досягнення глобальної політичної інтеграції людства, вироблення та реалізацію нових принципів світоустрою.

З початку XX ст. М. нерозривно пов'язана з ідеєю світового порядку (le Ordre Mondial, the World Order), що має ліквідувати, наскільки можливо, кордони і відмінності між культурами, способами життя і господарювання, націями, державами і релігіями, створивши універсальну політичну і правову надбудову для економічної системи глобалізму. Центральними ідеями М. є світова держава, світовий уряд, світове право, врешті-решт – глобальне управління як найбільш універсальна категорія, що розкриває цілі М. Серед активних прибічників М. були Г. Кельзен, А. Тойнбі, Б. Расселл, Ж. Марітен, Дж. А. Боргезе, М. Дж. Адлер, Р. М. Хатчінс, С. Барр, А. Жірар, Р. Редфілд, Р. Тагвелл, У. Г. Катц, Г. Іннес, Дж. П. Варбург.

Мондіалістські проекти набувають поширення майже одночасно з планетарними успіхами марксизму. Як і марксизм, М. є тоталітарним, він також претендує на світове панування й убачає в історії рух матерії, з волі людини спрямований до рукотворної утопії – ситого і начебто справедливого благоденства у всесвітньому «царстві земному».

Комуністичний і мондіалістський проекти духовно близькі насамперед тому, що обидва означають практичну постановку питання про владу у світовому масштабі. Однак, на відміну від комунізму, М. не проголошує знищення державності як такої, а лише передбачає її трансформацію. «Новий світовий порядок» – не бездержавний порядок, а модель глобального управління, що передбачає формування політико-управлінської надбудови над глобальним ринком. Його функції ті самі, що й в урядів держав; тому ідеологи М. обґрунтовують послідовні кроки зі створення світового уряду. Зокрема, у березні 1948 р. у щомісячнику «Common Couse» («Спільна справа»), «журналі єдиного світу», присвяченому захисту і поширенню ідей М.,

було опубліковано проект Всесвітньої конституції, розроблений т. зв. Комітетом зі створення всесвітньої конституції на чолі з Дж. А. Боргезе.

М. передбачає, що завдяки природному праву і «звичаєвому праву цивілізації» держави повинні виконувати свої зобов'язання перед «світовим суспільством» на основі позитивних законів, які встановить політично організоване світове суспільство і які його уряд проводитиме в життя. За словами А. Тойнбі, «окремі держави мають бути позбавлені свого суверенітету і підпорядковані пануванню глобального світового уряду». Але водночас він зважає на те, що заснування світової держави за допомогою сили, як і будь-яка спроба однієї держави нав'язати свою волю іншій, має натрапляти на протест як протидія природному праву.

Водночас М. виходить з того, що як національні, так і світова держава, що розглядається окремо від націй і лише у своїх наднаціональних установах, є не більше ніж недосконалими і несамодостатніми політичними суспільствами. Тому, на думку Ж. Марітена, «лише світове суспільство, взяте як ціле, разом з наднаціональною державою і безліччю націй, повинно бути довершеним політичним суспільством».

Мондіалістські ідеї особливо поширюються у контексті дискусій про далекі обрії цивілізації, про імперативи зміни стратегій розвитку і про глобальні проблеми, що постають перед людством, коли виникає розмова про перегляд усієї конструкції світоустрою.

Існують правий М., що є глобалізацією атлантизму та пропонує сценарій остаточного виграшу Заходом геополітичної дуелі зі Сходом, і лівий М., представники якого вважають необхідним включити до єдиної держави і євразійський сектор, передбачають конвергенцію двох ідеологічних і геополітичних таборів зі створенням нового типу цивілізації, проміжного між капіталізмом і соціалізмом, чистим атлантизмом і чистим континенталізмом.

Перші організації правомондіалістського спрямування виникають на межі XIX–XX ст.; вони були пов'язані з іменами таких діячів великого бізнесу, як Сесіл Родс, котрий організував групу «Круглий стіл», члени якої мали сприяти становленню системи безперешкодної торгівлі в усьому світі та створенню єдиного світового уряду.

Дещо раніше виникають лівомондіалістські організації, насамперед у колах європейських, особливо англійських, соціалістів та комуністів. Суто соціалістичні мотиви перепліталися з ліберал-капіталістичними, і соціалісти були членами тих самих мондіалістичних організацій, що й представники фінансово-промислового капіталу. Свідченням посилення впливу М. стало створення Ліги Націй у 1919 р. і ООН у 1945 р.

Основними мондіалістськими організаціями є Рада з міжнародних відносин (КФР), створена у 1921 р. як філія Фонду Карнегі за всесвітній мир за підтримкою Дж. П. Моргана; Більдеберзький клуб, заснований у 1954 р. за участю американських та європейських політиків, фінансистів, аналітиків та інтелектуалів; Тристороння комісія, або «Трилатераль», створена у 1973 р. активістами Більдеберзького клубу, штаб-квартири якої розташовані, крім США, також в Європі та Японії. Остання покликана об'єднати під егідою атлантизму та США три великі простори – Американський, Європейський та Тихоокеанський.

Мондіалістський проект утілено в розробленій у 70-ті рр. групою «лівих» аналітиків на чолі зі З. Бжезинським «теорії конвергенції», яка передбачала подолання ідеологічного і геополітичного дуалізму «холодної війни» через створення нового культурно-ідеологічного типу цивілізації, який би був проміжним між соціалізмом і капіталізмом, між чистим атлантизмом і чистим континенталізмом, основою якого становили б традиції Просвітництва і гуманізму.

Світовий уряд, який міг би з'явитись на основі цієї теорії розумівся як допущення СРСР до атлантичного управління планетою разом зі США. В такому разі почалася б епоха загального миру і народи могли би скинути тягар геополітичного напруження. Концептуальною базою для глобальної конвергенції був «єврокомунізм» – поміркована, ревізіоністська, соціал-демократична версія марксизму. Теорія конвергенції становила ідеологічну основу політики перебудови в СРСР.

Розпад СРСР та перемога Заходу в «холодній війні» призвели до виникнення неомондіалізму, представленого насамперед доктринами Френсіса Фукуями і Жака Атталі. Перший на початку 90-х рр. у статті «Кінець історії» запропонував таку версію світового історичного процесу, згідно з якою людство від темної епохи «закону сили» і нераціонального менджування соціальної реальності рухалося до найрозумнішого ладу, втіленого в сучасній західній цивілізації, капіталізмі, ринковій економіці, ліберально-демократичної ідеології. Падіння СРСР для нього – падіння останнього бастіону «ірраціоналізму», з яким пов'язане закінчення історії і початок особливого планетарного існування під знаком Ринку і Демократії, що об'єднують світ у налагоджену машину, яка раціонально функціонує.

Жак Атталі у праці «Лінія горизонту» писав, що після завершення боротьби економіки з антиекономікою перемогою останньої відкривається єдиний світ без кордонів. Світ втрачає архаїчну багатоякісність і стає тотально однорідним. Лише в такому гомогенному просторі може встановитися «ера грошей» – загального еквівалента, який не знає відмінностей між вищим і нижчим, моральним і аморальним, автентичним і неавтентичним.

Ж. Атталі наголошує, що встановлення домінації ліберально-демократичної ідеології та ринкової системи в планетарному масштабі разом з розвитком інформаційно-телекомунікаційних технологій призводить до того, що світ стає єдиним і однорідним. Геополітичне і цивілізаційне структурування світу замінюється геоекономічним, коли єдино важливим є розташування фінансових, інформаційних центрів, людських та природних ресурсів. Геополітичний та цивілізаційний дуалізм скасовується.

М. виступає як протиставлення меншості, що досягла вищої мобільності, інертній більшості, пов'язаній «межею осілості». Сьогодні бути елітою означає бути кочівником, який не визнає місцевих обмежень і кодексів, поставити себе в незалежне від національних інтересів і сподівань становище. Таким чином, М. постає як позбавлений будь-якої відповідальності новий елітаризм, який руйнує всі перешкоди, що стоять перед ним: національну державу, мораль, нарешті, сам народ.

М. А. Шепєлєв

МОНОПОЛЯРНІСТЬ – геополітична модель сучасної світової системи, що характеризується наявністю одного глобального центру сили, який визначає характер світового порядку. В глобальному масштабі М. ніколи не втілювалася, але прикладами її реалізації в доглобальну еру є недовговічна імперія Александра Македонського, Pax Romana (після Пунічних війн) або держава Карла Великого. Монополярний світ завжди прагнув до відновлення біполярності або мультиполярності.

Ч. Краутхаммер у 1990 р. запропонував монополярну модель, вважаючи, що монополярність триватиме 30–40 років. У праці «Однополярний момент» (1990) він доводив, що справжня геополітична структура світу після «холодної війни» – один полюс світової сили, який складається зі США як вершини індустріального Заходу. Нині він вважає, що «однополярний момент стає однополярною ерою». Тривалість монополярності, на

його думку, залежатиме значною мірою від того, чи схвалюється вона американцями або розглядається як трудність – тому що США надто гарні для світу (критика ізоляціоністів) або тому що вони не дуже гідні його (критика ліберальних інтернаціоналістів).

Основні риси монополярного світу:
– наявність єдиного світового лідера, що очолює коаліцію своїх сателітів, за відсутності будь-якої глобальної сили, здатної протистояти йому;
– розкол світу на єдиний глобальний «уніполь» і глобальну периферію;
– наявність єдиної еталонної системи цінностей та способів життя, яка поширюється в усьому світі;
– наявність універсального механізму світового владарювання, який виключає будь-які форми справжнього державного суверенітету та права народів;
– силове придушення роздроблених та атомізованих державних утворень, які можуть становити опозицію мондіалізму.

На думку Ч. Краутхаммера, «М. не означає прагнення діяти поодинці. Якщо можливо, кожен діє спільно з іншими. Однобічність просто означає, що один не повинен робити себе заручником інших».

Доводячи історичну унікальність М., Ч. Краутхаммер переконує, що в американської гегемонії немає серйозних ворогів історичної давнини першого порядку, однак США зазнають серйозної загрози своєму пануванню і безпеці, яка виходить з віддаленого джерела – островів держав-вигнанців (деякі з яких пов'язані з транснаціональними терористами), що володіють ЗМЗ.

М. А. Шепєлєв

МОНРО, Джеймс (James Monroe; 28 квітня 1758, Весторегенд Каунті, Віргінія – 4 липня 1831, Нью-Йорк) – американський політичний і державний діяч, 5-й президент США. У 1782 р. обраний у палату депутатів Віргінії, у 1783–1786 рр. – член Конгресу конфедерації. Виступав за швидке і систематичне освоєння земель американського Заходу. У 1790 р. був обраний сенатором США і в 1791 р. став лідером партії «джефферсонівських республіканців» у сенаті. У 1794 р. призначений послом США у Франції, але був зміщений за профранцузьку політику і на певний час повернувся до юридичної діяльності. У 1799–1802 рр. – губернатор Віргінії. Президент Т. Джефферсон направив його до Франції для проведення переговорів про купівлю Луїзіани. У 1806 р. М. повернувся до палати депутатів Віргінії, у 1811 р. був обраний на другий термін на пост губернатора Віргінії, але прослужив на цій посаді лише чотири місяці, бо у квітні 1811 р. став державним секретарем США, а у вересні 1814 р. – військовим міністром. Діяльність М. на цих посадах багато в чому сприяла кращим для США результатам англо-американської війни 1812–1814 рр. Він залишався на посаді державного секретаря до 4 березня 1817 р., коли вступив на посаду президента США. Президентство М. увійшло в історію США як «ера доброї злагоди».

24 лютого 1819 р. М. підписав Трансконтинентальні договір, який не тільки врегулював лінію кордонів з іспанськими володіннями на захід і забезпечив США всю Флориду, а й уперше надав доступ до Тихого океану широкою смугою на південь від р. Колумбія. Обґрунтовуючи просування до Тихого океану, М. зазначав: «Усім повинно бути очевидно, що чим далі здійснюється експансія, за умови, що вона залишається в справедливих межах, тим більшою стане свобода дій обох (штатного та федерального) уряду, тим досконалішою стане їх безпека, і в усіх інших аспектах тим сприятливішими стануть її наслідки для всього американського народу. Розміри території, залежно від того, великі вони чи малі, значною мірою характеризують націю. Вони свідчать про величину її ресурсів, чисельність населення і говорять про її фізичні сили. Коротше кажучи, вони створюють різницю між великою і малою державою».

Проголошена 2 грудня 1823 р. у посланні президента Конгресу перша в історії США геополітична доктрина, відома як «доктрина М.», містила попередження на адресу європейських держав та Росії, що будь-яку реколонізацію або придбання колоній у Латинській Америці США розглядатимуть як загрозу власній безпеці. За словами М., «американські континенти, що здобули свободу і незалежність й оберігають їх, відтепер не повинні розглядатись як об'єкт майбутньої колонізації з боку будь-яких європейських держав». Водночас М. заявив, що США триматимуться осторонь від європейських справ, включаючи наявні колонії в Карибському басейні і Південній Америці. По суті, США попереджали європейські держави, що вдадуться до війни, аби забезпечити недоторканність Західної півкулі, і вважатимуть будь-яке поширення впливу європейських держав «на будь-яку частку цієї півкулі як небезпечне для світу і нашої безпеки». Відтоді забезпечення американської гегемонії в Західній півкулі завжди було метою зовнішньої політики США.

Наслідком проголошення цієї доктрини стало перетворення Латинської Америки на «задній двір» США, простір для експансії та експлуатації. Але ще до прямого застосування в Латинській Америці одним з її результатів був «внутрішній імперіалізм» проти корінних жителів Північної Америки, що пригнічував і знищував цілі культури з просуванням США на захід.

Президент М. урегулював відносини з Великобританією, підписавши в 1817 р. угоди про демілітаризацію Великих озер і конвенцію 1818 р., що встановила кордон з Канадою в районі від оз. Лісове до Скелястих гір. Водночас США не заперечували проти російських володінь на Алясці, й у 1824 р. адміністрація М. уклала з Російською імперією конвенцію, яка обмежувала кордони Російської Америки (російські поселення не могли поширюватися на південь від 37-ї паралелі).

С. В. Юрченко

МОРГЕНТАУ, Ганс (Hans Morgenthau; 17 лютого 1904, Кобург, Німеччина – 19 липня 1980, Нью-Йорк, США) – американський політолог, провідний представник школи політичного реалізму в науці про міжнародні відносини. Викладав право в Мюнхенському університеті. З 1932 по 1935 р. вивчав публічне право в Женевському університеті, а з 1935 по 1936 р. навчався в Мадриді. У 1937 р. емігрував до США. Викладав у Бруклінському університеті (1937–1939), університеті Канзас-сіті (1939–1943), університеті Чикаго (1943–1971), а також у Новій школі соціальних досліджень – з 1975 р. У 1944–1961 рр. очолював Центр з вивчення американської зовнішньої та військової політики в Чикаго; неодноразово виступав як зовнішньополітичний радник уряду США. Головною працею є «Політика поміж націями» (1948). Викладені у ній ідеї набули подальшого розвитку в працях «На захист національного інтересу» (1952), «Політичні дилеми» (1958), «Мета американської політики» (1962), «Політика у XX ст.» (1962), «Нова зовнішня політика для Сполучених Штатів» (1969), а також у збірнику «Істина і сила» (1970).

Першорядне значення М. приділяв розробленню теорії «національного інтересу» США, яку вважав ключем до успіхів зовнішньої політики держави. Він рекомендує американським лідерам виробити чітке розуміння того, що є тільки бажаним на міжнародній арені і що може бути зараховано до розряду практично досяжних цілей: «Встановлення ієрархії, порядку черговості всіх можливих цілей зовнішньої політики повинно стати першим кроком у формулюванні раціональної зовнішньополітичної лінії».

М. пропонує США зосередити активність на створенні міжнародної системи, в якій США відігравала б щодо Євразії

таку ж роль, яку раніше виконувала Англія щодо Європи. За його словами, «європейська політика Сполучених Штатів знаходить пряму паралель у політиці Великобританії з часів правління Генріха VIII до краху Британської імперії». Подібно Великобританії в недавньому минулому, сьогоднішні США прагнуть лише до однієї мети в Європі – не допустити її об'єднання, відкидаючи принцип балансу сил і вимагаючи визнання односторонньої американської гегемонії і силової переваги. Сутність такої системи полягала у створенні системи противаг з континентальних держав, що суперничають, роль арбітру між якими належала б США. Для безпеки останніх необхідно, щоб у Євразії зберігався баланс сил, за якого силові угруповання не допускали б взаємного збільшення власної моці. Інакше кажучи, перед США стоїть завдання врівноваження Радянського Союзу силами третіх держав при забезпеченні за собою ролі господаря такого балансу.

М. сформулював шість принципів політичного реалізму:

1. Політика, як і суспільство в цілому, підпорядкована об'єктивним законам, які коріняться в людській природі і дія яких не залежить від нас. Є можливість створення раціональної теорії, яка описувала б ці закони. Така теорія повинна встановлювати й інтерпретувати факти. Характер зовнішньої політики підтверджується шляхом вивчення політичних актів та їх результатів.

2. Ключовою категорією політичного реалізму є поняття інтересу, визначеного в термінах влади, що визначає специфічність політичної сфери, її відмінність від інших сфер життя, таких як економіка (зрозуміла в категоріях інтересу, що визначається як багатство), етика, естетика або релігія. Категорія інтересу, визначеного в термінах влади, дає змогу відтворювати минуле, теперішнє та вгадувати майбутнє політичної думки або дій, створює раціональний порядок у предметі дослідження та можливість теоретизування. Різниця між реальною зовнішньою політикою та раціональною теорією така сама, як між фотографією та живописним портретом. Політичний реалізм прагне до того, щоб свого роду фотографія політичного світу якомога більше походила на його живописний портрет.

3. Політичний реалізм вважає, що поняття інтересу, визначеного в термінах влади, є об'єктивною категорією, хоча сам інтерес може змінюватися залежно від політичного та культурного контексту зовнішньої політики. Проте поняття інтересу розкриває сутність політики та не залежить від конкретних обставин місця і часу.

4. Політичний реалізм визнає моральне значення політичної дії, а також неминучу невідповідність між моральним імперативом та вимогами успішної політики. Універсальні моральні принципи не можуть бути використані в державній діяльності у їх абстрактному формулюванні та мають бути «пропущені» через конкретні обставини місця і часу. Індивід може сказати: «Fiat justitia, pereat mundus» («Нехай живе справедливість, хоча б загинув світ»), але держава не має такого права. Якщо індивід може принести себе в жертву універсальним моральним принципам, то держава не має права ставити мораль понад вимогами успішної політики, яка сама побудована на моральному принципі виживання нації. Етика судить про дію за її відповідністю моральному законові; політична етика судить про дію за її політичними наслідками.

5. Політичний реалізм заперечує тотожність між мораллю конкретної нації та універсальними моральними законами. Одна справа знати, що нації є суб'єктами морального закону, інша – стверджувати, що добре і що погане у відносинах між націями. Є невідповідність між вірою в те, що все підкорено волі Бога, та впевненістю в тому, що Бог завжди стоїть на чомусь боці. Останнє не можна виправдати з морального погляду і є небезпечним з політичного погляду. Воно може зумовити викривлений погляд на міжнародну політику і врешті-решт призвести до того, що держави будуть прагнути повністю знищити одна одну нібито в ім'я моральних ідеалів або самого Господа. Інтерес, зрозумілий у термінах влади, створює шанси справедливого ставлення до інших націй, тому що оберігає від моральної претензійності та політичного безумства.

6. Помилкове розуміння політичного реалізму зумовлено інтелектуальним та моральним ставленням до політичної матерії. Політичний реалізм стверджує специфічність політичної сфери, подібно до того, як це роблять економіка, етика, право. Якщо економіст запитує: «Як ця політика впливає на багатство суспільства?», юрист – «Чи відповідає ця політика нормам закону?», а етик – «Чи відповідає вона моральним принципам?», то політичний реаліст запитує: «Як ця політика впливає на могутність нації?». Політичний реалізм визнає існування та важливість неполітичних феноменів, які проте розглядає з позиції політики.

М. А. Шепєлєв

«МОСКВА – ТРЕТІЙ РИМ» концепція – релігійно-політична концепція, що випливає з християнської есхатології та регресистських уявлень про неминучість кінця світу. Зародок її міститься у творах новгородського митрополита Зосими, визнаного пізніше єретиком. У передмові до складеної ним Пасхалії (1492) Іван III не лише уподібнюється візантійському імператорові, а Москва – Константинополю («новому граду Константина»), а й обстоюється витіснення старого центру православ'я новим, московським.

Сама «М. – Т. Р.» к. була сформульована ігуменом псковського Свято-Єлеазарова монастиря Філофеєм у посланні М. Г. Місюрю-Мунехіну, намісникові великого князя Василя III у Пскові («Послання про планити та про зодії»), написаному близько 1523 р. та включеному у 1541–1542 рр. у «Великі Четьї Минеї». У ньому він доводить, що римська церква перестала бути істинною внаслідок проникнення Аполінарієвої єресі, а церква «Другого Риму» – Константинополя – зруйнована онуками агарян, турками. Світоч православ'я відтепер перемістився до Москви, і царі руські стали його першою опорою і захистом. У дусі провіденціалізму Філофей розглядає історію людства як історію світових царств, що чергуються у порядку чергування тих народів, яких Бог обирає знаряддям своїх цілей. Коло історичних доль людських завершується розквітом та загибеллю трьох світових царств, із загибеллю останнього з яких настане кінець світу, Страшний суд.

Сенс Царства у православній традиції зводиться до особливої есхатологічної ролі: та держава, яка визнає повноту православної церковної істини, є, відповідно до традиції, перешкодою на шляху приходу «сина загибелі», антихриста. У ситуації, що виникла після Флорентійської унії 1439 р. та падіння Константинополя у 1453 р., Москва видавалася Філофею зосередженням всього християнського світу, а великий князь московський – царем усіх християн. Падіння Візантії у православній апокаліптичній перспективі означало початок періоду «апостасії», «відступництва».

Згідно з уявленнями Філофея, Росія залишалась єдиним у світі носієм істинного християнства, і в цьому розумінні ставала царством вселенським, «катехоном» («тим, що утримує»). Підкреслюючи винятковість відповідальності, яка покладається на великого князя церкву, Філофей наставляв Василя III: «Та ще добро облаштуєш своє царство – будеш син світла і громадянин Вишнього Єрусалима, якоже вище писах ти і нині кажу: Стережися і почуй, благочестивий царю, яко всі християнські царства снідошася в твоє єдине, яко два Риму падоша, а третин варто, а четвертому не бити: вже твоє християнське царство інем не залишиться».

Третій Рим мислиться як останнє земне царство, яке завершує людську історію, і тим самим есхатологічно-месіанська спрямованість виходить у Філофея на перший план. Рим уособлював для нього світ, і тому кінець Риму в його сприйнятті – те саме, що й кінець світу. Тільки на короткий час Москва перетворюється на Третій Рим, щоб трохи віддалити прихід антихриста, відкласти ту мить, коли його пришестя стане універсальним. Москва – столиця сутнісно нової держави, не національної, але сотеріологічної, есхатологічної, апокаліптичної. Характерно в цьому сенсі, що тоді як у «Викладенні Пасхалії» митрополита Зосими Москва – насамперед «новий Константинів град», то послання Філофея говорить саме про третій та останній Рим. Якщо руські люди не вбережуть переданого Божественним Промислом їм на збереження православ'я, то Третій Рим – Москва теж упаде, але наслідки цього будуть зовсім згубні, бо загине православ'я у світі.

У цілому зміст «М. – Т. Р.» к. фактично обмежувався релігійною проблематикою, її ідеї торкалися не стільки політичної могутності Росії, скільки верховенства істинного російського православ'я. Начебто передбачаючи майбутні звинувачення в «імперіалізмі», старець Філофей застерігає Василя III: «не надійся на золото й багатство і славу, вся бо ся тут зібрані і на землі тут залишаться». Він підкреслював зв'язок Російської держави з вищими духовно-релігійними цінностями, передбачаючи ізоляцію від «нечистих» земель. Тим самим «М. – Т. Р.» к. суттєво вплинула на внутрішнє самовідокремлення Росії від Заходу, формування євразійської слов'яно-православної цивілізації та національно-релігійної самосвідомості російського народу з притаманними їй образами Святої Русі та Москви як Града Божого. Вплинула вона й на ідеологічну підготовку переходу до самодержавства.

Подальшого розвитку «М. – Т. Р.» к. набула у «Сказанні про князів Владимирських», де обґрунтовувалося походження правлячої династії від римського імператора Августа, а титулу «цар» – від «цезар», відповідно тлумачилася передача регалій візантійських імператорів – шапки Мономаха, барм, скіпетра і держави – російським правителям. У «Повісті про білий клобук» розглядалася легенда про священний убір, вручений імператором Константином Папі Римському Сильвестрові, який віддав його після розділу Церков Патріархові Константинопольському, а той за ангельським навіюванням відіслав його на Русь у Великий Новгород.

«М. – Т. Р.» к. була викладена в офіційному документі 1589 р. – Уложенній грамоті Московського священного собору з участю Патріарха Константинопольського Єремії і грецького духовенства, коли засновувався Московський патріархат. При цьому Третім Римом іменувалася не Москва, а «Велика Росія» загалом – царство, що свідчить про зв'язок цієї концепції з подіями церковної історії, про неподільність доль «священства» і «царства», про суто релігійне осмислення цієї парадигми. У самій церкві ідея про Третій Рим виродилася в XVI ст. у суто практичну ідею – зведення московського митрополита в сан патріарха.

Набувши у XVI–XVII ст. статусу напівофіційної доктрини, «М. – Т. Р.» к. стала своєрідною відповіддю молодої Російської держави на універсалістські зазіхання католицької Європи (зокрема, проекти церковної унії на чолі з Папою Римським). Утім, вона не відігравала майже жодної ролі у процесі розширення території Російської держави на південь і схід у XVII ст., а на межі XVII–XVIII ст. втратила будь-який вплив на визначення внутрішньої та зовнішньої політики Росії.

М. А. Шепєлєв

МУЛЬТИЛАТЕРАЛІЗМ (від лат. multum – багато і лат. lateralis – боковий) – багатосторонність. М. – спосіб організації міжнародних відносин, базований на механізмах багатосторонніх консультацій та узгоджень з урахуванням міжнародного права і резолюцій міжнародних організацій, що дає змогу кожній державі користуватися привілеями у відносинах з іншими державами-акторами. М. можна розглядати як політику багатосторонності, що передбачає відмову від самостійних зовнішньополітичних стратегій та автономних дій у системі міжнародних відносин, що виключає використання силових засобів для реалізації політичних цілей. Також М. можна тлумачити як своєрідну багатосторонню дипломатію, оптимальний інструмент формування нового світопорядку на демократичній основі.

Поняття М. поширилося в 90-х рр. XX ст., характеризуючи зовнішньополітичну стратегію об'єднаної Європи, на противагу терміну «унілатералізм» (політика односторонності), який найчастіше вживається для позначення зовнішньополітичної стратегії США.

Стратегії зовнішньої політики ЄС, запропоновані Хав'єром Соланою на саміті ЄС 2003 р. у Салоніках (Греція), включали принцип М. як засадничу основу майбутнього міжнародного порядку. Саме тому для Європи набуло важливості досягнення широкого міжнародного консенсусу на основі М. Утвердження моделі зовнішньої політики на засадах консенсусу не було притаманним США, зважаючи на специфіку формування цієї держави, зокрема тривалий ізоляціонізм. Натомість Європа, зважаючи на багатовікову історію різноманітних ризиків та воєн, виявилася більш схильною до діалогу та консенсусу.

Сутність зовнішньополітичної стратегії США в однополярному світі кінця 1990-х рр. полягала в домінуванні політики односторонності (унілатералізму), особливо у воєнно-політичній сфері. Як зазначав А. Муравчик, ЄС, незважаючи на його слабкість (порівняно з США) у воєнно-політичній сфері, набагато сильніший в інших сферах глобального впливу, зокрема в дипломатії, у спробах залучення різноманітних інституціональних структур (НАТО, ЄС, ООН) тощо. Саме тому, на думку прихильників М., слід розмежовувати поняття сили та впливу, між якими не може бути причинно-наслідкових зв'язків. Адже наявність сили у воєнно-політичній сфері не завжди гарантує вплив на міжнародну спільноту.

Для європейців у постбіполярну епоху видавалося небезпечним прагнення США до глобального панування, а не до світового лідерства. На думку експертних кіл Європи, якщо США відмовляться від багатосторонніх зобов'язань, вони опиняться в ситуації самотності та ізоляції, причому ця ізоляція стане джерелом нестабільності в світі. Америка, як зазначали Д. Малон і Е. Фонг-Конг, проводячи жорстку унілатералістичну лінію, може отримати дивіденди лише в короткостроковій перспективі, утім переваги такої політики в довгостроковій перспективі видаються сумнівними.

Звичайно, політика М. накладатиме певні обмеження на США, втім, як зазначав Дж. Най – професор Гарвардського університету – саме М. здатний сприяти тривалому лідерству Америки у світі. Лідерство на основі М., базуючись на «м'якій могутності», здатне протистояти створенню всіляких альянсів, діяльність яких спрямована проти США. Крім того, сукупні дії з іншими країнами можуть сприяти успіху в тих сферах, де самотні дії окремої країни нездатні забезпечити ефективний результат.

Стосовно аналізу стратегій М. серед послідовників школи політичного реалізму в США виокремилися «поміркованi реалісти» (Ч. Капхен, С. Хантінгтон, К. Престовіц), які вважали, що асиметрія сили між США та Європою, що виникла в однополярному світі – явище

тимчасове, як і сама однополярність. Згодом сформується нова система міжнародних відносин, яка винесе на поверхню нові світові центри та приведе до вирівнювання сили між ними. Саме тому налагодження взаємовигідних відносин з об'єднаною Європою має стати пріоритетом для США.

Доволі популярною сьогодні є гіпотеза (Р. Хаас), згідно з якою у XXI ст. міжнародні відносини слід трактувати в термінах безполярного світу, причому саме в епоху безполярності особливого значення набуде М.

Відмінність між зовнішньополітичною стратегією М., яка притаманна Європі, та стратегією унілатералізму, властивою США, не в останню чергу зумовлена соціокультурними чинниками, зокрема відмінністю у ментальності європейців та американців. Якщо і європейці, і американці послідовні у захисті демократичних прав та свобод, то значні відмінності спостерігаються у баченнях способів поширення цих прав і свобод. Європейці не схильні примушувати інші народи беззастережно приймати свої цінності, тоді як американці вважають своєю місією насадження ліберально-демократичних цінностей (експорт демократії), причому іноді силовими методами.

Г. М. Куц

МУЛЬТИПОЛЯРНІСТЬ – геополітична модель сучасної світової системи, що характеризується наявністю декількох (не менше п'яти) глобальних центрів сили, конкуренція та співробітництво яких визначають характер світового порядку.

Історичні типи М. пов'язані з періодом формування, структурування сучасної світової системи в умовах боротьби за гегемонію між провідними європейськими державами, – Вестфальська, Віденська, Берлінська, Версальсько-Вашингтонська системи, існування яких охоплює другу половину XVII – першу половину XX ст.

Основні риси мультиполярного світу:
– наявність єдиних учасників – національних держав, які розділені конфліктними амбіціями, але не перебувають у постійній ворожнечі та навіть пов'язані почуттям спільного інтересу;
– цільова орієнтація основних акторів на досягнення оптимальної безпеки шляхом приборкання амбіцій та можливостей одна одної;
– дія принципу силової рівноваги, тобто здійснення стримувального впливу щодо реальних або потенційних гегемоністських зазіхань окремих держав;
– утворення коаліцій нетривалого характеру на основі конкретних інтересів;
– потреба для кожного актора у союзниках та прагнення підтримувати існування потенційних партнерів по коаліції;
– перебування малих держав під свого роду колективною опікою з боку великих держав;
– наявність «кодексу міжнародної законності» (хоча б у вигляді узгоджених правил суперництва), у тому числі принципів суверенної рівності держав, невтручання у внутрішні справи іншої держави.

Тенденція утвердження М. є однією з провідних, хоча й не безальтернативних, у сучасному світі. Вона підтримується політикою Росії, КНР, Індії, Ірану, Бразилії, Венесуели та багатьох інших країн.

Китайський дослідник Ян Сіюе у статті «Силові відносини в сьогоднішньому світі» (1999) писав, що після періоду «холодної війни» утвердилася тенденція до багатополярності. Тепер світ переживає період «однієї наддержави і безлічі держав», що означає: США – єдина наддержава, що володіє всіма атрибутами національної могутності; США і Росія формують військово-силову біполярність світу; США, Японія і ЄС («три гіганти») плюс Східна Азія (без Японії, але з КНР) визначають чотирикутну структуру економічних відносин у світі; США, ЄС, Японія, Росія і Китай утворюють п'ять політичних центрів у світі. За прогнозами вченого, багатополярна політична система буде оформлена до 2020 р. До того часу ВВП США знизиться до 10–15 %,

тоді як ВВП Західної Європи, Китаю та Японії збільшиться до цього ж рівня. «У 2020 р. США, ЄС, Японія, Китай і Росія будуть більш збалансовані з погляду комплексної національної сили».

М. А. Шепєлєв

«М'ЯКА СИЛА» (Soft Power) – один з методів зовнішньої політики, який дає змогу отримати бажаний результат для суб'єкта міжнародних відносин за рахунок несилових засобів впливу на інший суб'єкт чи суб'єкти. Термін «М. с.» запровадив колишній голова Національної ради з питань розвідки, помічник міністра оборони в адміністрації В. Клінтона, керівником гарвардської Школи державного управління імені Дж. Ф. Кеннеді Джозефом Наєм-молодшим і вперше використаний у праці «Покликання до лідерства: динамічна природа американської сили» (1990). Подальшого розвитку концепція м'якої сили набула в його праці «М. с.: засіб досягнення успіху у світовій політиці» (2004). «М. с.» – метод досягти бажаного на основі добровільної участі союзників, а не за допомогою примусу. «Жорстка» сила, або «жорстка» могутність, – здатність до примусу, обумовлена військовою й економічною потужністю країни». «М. с. виникає, коли країна приваблює своєю культурою, політичними ідеалами і програмами». Дж. Най вважав, що сьогодні протистояння на світовій арені відбувається в трьох вимірах: військовому, економічному та в сфері боротьби за симпатію та прихильність.

Основу «М. с.» становить привабливість суб'єкта, який справляє вплив. Компонентами «М. с.» є військова та економічна допомога, публічна дипломатія, культурні, наукові обміни, міжнародні освітні програми тощо. Завдяки використанню «М. с.» держава не тільки здатна досягти поставлених політичних цілей, а й вплинути на втрату самоідентичності населення тієї країни, на яку чиниться вплив. До різновиду «М. с.» належить також підтримка опозиційних рухів із подальшим ненасильницьким захопленням влади. Рівень впливу «М. с.» на суспільство залежить від рівня соціально-економічного розвитку цього суспільства та його здатності до сприйняття зовнішньої інформації.

Методи досягнення зовнішньополітичних цілей через привабливість використовували і раніше. Особливо популярним такий метод зовнішньої політики став під час «холодної війни». Формування привабливих цінностей та образу країни відбувається за допомогою матеріалів у ЗМІ, фільмів, книг, музики, одягу, побутових речей, наукових, культурних та спортивних досягнень, ставленням до прав людини і громадянина. Актуальним є правильне подання інформації та залучення до ознайомлення з нею широких верст населення.

«М'яка» і «тверда» сили не протистоять одна одній, а тісно взаємопов'язані: «м'яка сила» сприяє нівелюванню негативного ефекту після використання твердої сили, тоді як «тверда сила» зменшує привабливість країни. «М. с.» придатна для здійснення глобальних цілей, а використання «твердої» сили – для охорони кордонів та суверенітету держави. Крім того, «М. с.» більш незалежна від держави.

Лідером у використання «М. с.» є США, проте в другій половині XX ст. цей метод використовувався і СРСР. Яскраві приклади використання «М. с.»: план Маршалла, підтримка революційних рухів у Східній Європі наприкінці 80-х рр. XX ст. Сьогодні велику увагу формуванню привабливого іміджу приділяють Росія та ісламський світ. Серйозним конкурентом США у застосування «М. с.» на початку XXI ст. є європейські країни, зокрема Великобританія, Італія, Німеччина, Франція. Великий потенціал у використання «М. с.» і досягненні позитивних результатів є у недержавних суб'єктів міжнародних відносин, наприклад, міжнародних організацій.

О. С. Двуреченська

НАДДЕРЖАВА – держава, що володіє абсолютною політичною, економічною і військовою перевагою над більшістю інших держав (у тому числі над іншими великими та ядерними державами). У світі можуть існувати тільки дві або одна наддержава. Так, у другій половині XX ст. існувало дві наддержави – США і СРСР, які очолювали найпотужніші воєнно-політичні блоки НАТО і ОВД. Між ними був досягнутий ядерний паритет. З розвалом СРСР в 1991 р. у світі залишилася єдина наддержава – США.

В. В. Кривошеїн

НАЗАРБАЄВ, Нурсултан Абішевич (Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев; нар. 6 липня 1940 р., с. Чемолган, Каскеленський р-н, Алма-Атинська обл., Казахська РСР) – президент Республіки Казахстан, Лідер Нації. Походить з племені шапрашти Старшого жузу. Доктор економічних наук. Академік Національної академії наук Республіки Казахстан. З 1960 по 1969 р. працював на Карагандинському металургійному комбінаті. У 1969–1979 рр. – на комсомольській, партійній роботі в Карагандинській області. У 1979–1984 рр. – секретар ЦК Компартії Казахстану. З 1984 по 1989 р. – голова Ради міністрів Казахської РСР. У 1989–1991 рр. – перший секретар ЦК Компартії Казахстану. Одночасно з лютого по квітень 1990 р. – Голова Верховної Ради Казахської РСР. З квітня 1990 р. – президент Республіки Казахстан.

У 1991 р. Н. висунув ідею створення Євразійського Союзу як правонаступника СРСР, але змушений був визнати Біловезькі угоди. Н. переконаний, що в «довгостроковій перспективі євразійської інтеграції альтернативи немає». Під його керівництвом Казахстан є активним учасником інтеграційних процесів у СНД. Проривом усіх казахстанських інтеграційних ініціатив стало створення Митного союзу з Росією і Білоруссю, який набув чинності з 1 січня 2010 р. На думку Н., «базоване на рівності, добровільності та прагматичному інтересі Євразійське співтовариство може стати глобальним чинником світової економіки і політики XXI століття».

Н. – автор праць «Євразійський союз: ідеї, практика, перспективи. 1994–1997 рр.», «Епіцентр світу», «У потоці історії», «У серці Євразії», «Казахстанський шлях», «Сталевий профіль Казахстану», «Євразійський простір: інтеграційний потенціал і його реалізація». У них Н. спирається на праці теоретиків євразійства, зокрема на дослідження неоєвразійця Л. Гумільова (чиїм ім'ям названо Євразійський національний університет в Астані). Разом з тим він першим із сучасних політиків надав євразійському дискурсу зриме втілення в реальній політиці й зробив у євразійський світогляд значний теоретичний внесок, поєднуючи його з новаторським економічним, соціальним, стратегічним підходом, нерозривно пов'язавши євразійство з демократією, толерантністю, імперативом розвитку громадянського суспільства та соціальною динамікою.

Н. піддав критиці європоцентристські уявлення, пов'язані з повним запереченням ролі кочівників – тюрків і монголів – у світовій історії. Доводив існування кочівницької державності в казахів з часу виникнення казахського народу до його входження до складу Російської імперії.

Другий тип державності – радянський – мав, на його думку, формальний характер. За ініціативою Н. у столиці Казахстану Астані відкрито пам'ятник засновникам Казахського ханства ханам Жанібеку і Кирею, прямим нащадкам Чингісхана – перший пам'ятник ханам XV ст., які вважаються засновниками казахської державності.

Усвідомлюючи свою роль як відповідального учасника регіональних і загальносвітових економічних процесів, Казахстан під керівництвом Н. відроджує маршрути Великого шовкового шляху, що з давніх часів сполучав Схід і Захід. У 1992 р. Н. ініціював створення Наради з взаємодії і заходів довіри в Азії.

У 1997 р. за ініціативою Н. прийнята Стратегія «Казахстан – 2030», яка сформулювала головні цілі та пріоритети країни довгострокового порядку, що потім набули логічного розвитку в Стратегічному плані до 2010 р. У першому десятилітті XXI ст. Казахстан достроково подвоїв обсяг ВВП і випуск продукції в промисловості. Країна лише за 10 років змогла побудувати нову столицю – м. Астану. Ініційоване Н. перенесення столиці розглядалося ним як крок, спрямований на зміцнення Казахстану в геополітичному плані. «Розташування столиці має входити в унісон з рівновагою геополітичних терезів держави», – вважає він.

Нині Казахстан розпочав виконання Стратегії розвитку до 2020 р. За дорученням президента уряд розробив Державну програму форсованого індустріально-інноваційного розвитку та детальну Карту індустріалізації країни. До 2020 р. Казахстан має увійти до 50 країн з найсприятливішим бізнес-кліматом.

Казахстан став першою країною, що закрила ядерний полігон на своїй території, він відмовився від володіння величезним ядерним арсеналом і отримав гарантії безпеки від ядерних держав світу. Н. також висунув ініціативи прийняття світовим співтовариством Загальної декларації без'ядерного світу і укладання під егідою ООН нового Глобального договору про загальну заборону ядерної зброї.

Президент Казахстану заявляє про намір його країни брати участь у процесах прийняття глобальних рішень при формуванні нової архітектури міжнародних відносин і контурів світової торгово-фінансової системи. На Азійському форумі в Боао (КНР) у квітні 2011 р. Н. запропонував створити в Азії «Азіатську двадцятку» індустріально розвинутих країн. Він вважає, що чинна валютно-фінансова система вже не відповідає сучасним вимогам і жодному з критеріїв стійкості. В основі поточної глобальної кризи також лежить недосконалість наявної системи світової валюти.

У статті «Євразійський економічний союз: теорія чи реальність» («Известия», 19.03.2009) Н. заявив: «Необхідно розпочати створення єдиної світової валюти під егідою ООН. Треба переходити до абсолютно нової – глобальної – валютної системи, базованої на легітимній, з позицій усіх країн, єдиної всесвітньої грошової одиниці розрахунку».

Н. виходить з того, що у світі нарівні з розвитком багатополярності посилюватимуться процеси регіоналізації. У статті «П'ятий шлях» («Известия», 22.09.2009) він запропонував об'єднати зусилля групи близьких країн з розроблення та введення в обіг наднаціональної розрахунково-платіжної одиниці (а потім і валюти) принципово нового класу – законної, демократичної, яка стане інструментом реального виміру істинної вартості, на відміну від старої ілюзорної оцінки уявної вартості. Н. вважає, що в процесі інтеграції в рамках ЄврАзЄС наступним кроком може стати валютний союз країн-членів і створення євразійської наднаціональної розрахункової одиниці.

М. А. Шепєлєв

НАЙ-молодший, Джозеф (Joseph S. Nye; Jr.; нар. 1937, Саус Оранж, Нью-Джерсі) – американський політолог, політичний діяч, експерт з міжнародних

відносин. У 1958 р. отримав ступінь бакалавра в Принстонському університеті. Продовжив навчання і захистив дисертацію в галузі політичних наук у Гарвардському університеті, де з 1964 р. займався викладацькою діяльністю. З 1995 р. – декан Школи державного управління ім. Дж. Кеннеді при Гарвардському університеті. У різні періоди викладав у Женеві, Лондоні й Оттаві. Член Американської академії мистецтв та наук, Академії дипломатії, виконавчого комітету Тристоронньої комісії. Працював помічником заступника держсекретаря з питань підтримки безпеки, науки та технології (1977–1979). Голова групи Національної ради безпеки з питань нерозповсюдження ядерної зброї, був головою Національної розвідувальної ради (1993–1994), заступником міністра оборони з питань міжнародної безпеки в першій адміністрації Б. Клінтона (1994–1995). Очолював Міжнародний інститут стратегічних досліджень. Є співголовою Тристоронньої комісії (від Північної Америки). Був членом Інституту Аспена, директором Аспенської стратегічної групи, директором Інституту безпеки Схід – Захід, член дорадчого комітету Інституту Світової економіки, американський представник у Дорадчому комітеті ООН з питань роззброєння. У 2005 р. був визнаний одним з 10 найвпливовіших експертів у сфері міжнародних відносин.

Коло наукових інтересів Н. лежить у площині неолібералізму, зокрема велику увагу він приділяє теорії комплексної взаємозалежності. Н. досліджує вплив глобалізації і проблеми, які вона зумовлює, зовнішню політику США, розповсюдження ядерної зброї. Серед відомих праць «Парадокс американської міці» (2002) та «Влада в глобальну інформаційну епоху» (2004).

На думку Н., роль урядів суттєво змінилася в сучасному світі. Він намагається з'ясувати причини цих змін і підготувати відповідні сценарії дій. Досліджуючи питання управління та влади – як внутрішньодержавної, так і в глобальному масштабі, – Н. доходить висновку, що в сучасному світі зростає недовіра не тільки до урядів націй-держав, а й до соціальних і політичних інститутів через: демістифікацію влади; зміни балансу між лібертаристськими (тобто тими, що захищають пріоритет індивіда, його права і свободи) і комунітаристськими (що відстоюють інтереси окремих співтовариств або суспільства і його структур загалом) цінностями на користь перших; низьку ефективність державного втручання в економіку і т. ін.

Завдяки працям Н. і його прихильників закладена основа неоліберальної школи міжнародної політики. Одна з провідних концепцій Н. присвячена м'якій силі. Автор самого терміна «м'яка сила». Він показав, що сила буває жорсткою (hard power) і м'якою (soft power). Жорстка сила – сила військових та економічна сила, які здійснюються з позиції матеріального фактора. М'яка сила – інформація, сила, базована на привабливості культури. «Здатність отримувати те, чого ви бажаєте, через привабливість, а не через пригнічення». Жорстка сила більше прив'язана до державної політики. М'яка сила гнучкіша. В умовах розвитку інформаційного суспільства саме вона відіграватиме провідну роль у зовнішньополітичній діяльності країни. Трьома компонентами м'якої сили є культура, політична ідеологія і зовнішня політика. США – наддержава, і вона має великий потенціал, але не завжди правильно його реалізує. У 2004 р. у праці «М'яка сила. Складові успіху в світовій політиці» Н. виступив з критикою силової політики Дж. Буша-молодшого в Іраку. Причину занепаду і розпаду СРСР Н. вбачає у занепаді ресурсів м'якої сили. Опоненти Н. вважають, що м'яка сила часто призводить до відкритої пропаганди американських цінностей.

О. С. Двуреченська

НАРАДА ЗІ ВЗАЄМОДІЇ ТА ЗАХОДІВ ДОВІРИ В АЗІЇ (НВЗДА) – регіональний діалоговий форум держав Азії. Ідею Наради висунув президент Республіки Казахстан Н. А. Назарбаєв у 1992 р. на 47-й сесії Генеральної асамблеї ООН. Декларована мета НВЗДА – створення загальноазійського діалогового форуму для вирішення ключових регіональних проблем та розвитку співпраці між країнами-учасницями. НВЗДА його учасники розглядають як унікальний азійський форум, що включає країни різних культур і традицій, що робить його одним з найважливіших механізмів для просування діалогу між цивілізаціями та культурами.

Державою – членом НВЗДА може стати країна, що географічно має частину території в Азії. Входять 22 держави: Азербайджан, Афганістан, В'єтнам, Єгипет, Ізраїль, Індія, Йорданське Хашимітське Королівство, Ірак, Іран, Казахстан, КНР, Республіка Корея, Киргизстан, Монголія, Об'єднані Арабські Емірати, Пакистан, Палестина, Росія, Таджикистан, Таїланд, Туреччина, Узбекистан. Спостерігачі – Бангладеш, Камбоджа, Індонезія, Катар, Малайзія, США, Україна, Японія, а також представники ООН, ОБСЄ і ЛАД. Казахстан як голова ОБСЄ у 2010 р. запропонував заснувати Форум ОБСЄ – НВЗДА. На думку Н. А. Назарбаєва, «співпраця і взаємодія між НВЗДА і ОБСЄ має трансформуватися у створення Континентальної платформи безпеки».

Декларація принципів, що регулюють відносини між державами – членами НВЗДА, прийнята на Першій зустрічі міністрів 14 вересня 1999 р. в Алмати (Казахстан). Алматинський акт і статут НВЗДА, прийнятий під час Першого саміту 4 червня 2002 р., є основними документами НВЗДА. Ці два документи стали ключовими для подальшої еволюції процесу НВЗДА.

В Алматинському акті учасники НВЗДА заявили про «рішучість сформувати в Азії спільний і неподільний простір безпеки, в якому мирно співіснують всі держави, а їх народи, що живуть в умовах миру, свободи і процвітання, сповнені впевненості в тому, що мир, безпеку та розвиток доповнюють, підкріплюють і підсилюють одна одну». Як головна мета та напрями діяльності НВЗДА у ньому визначені «зміцнення співробітництва шляхом вироблення багатосторонніх підходів до забезпечення миру, безпеки і стабільності в Азії».

Держави – учасниці НВЗДА підтримують курс на створення зон, вільних від ядерної зброї та інших видів ЗМЗ в Азії, на основі угод, добровільно досягнутих між державами регіону. Вони вважають за необхідне заохочувати створення подібних зон у таких регіонах, як Близький Схід і Центральна Азія, де є прийняті на основі консенсусу резолюції Генеральної Асамблеї ООН. Учасники третього саміту НВЗДА в Стамбулі (2010) закликали Ізраїль приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

Сепаратизм визначений як одна з основних загроз і виклик безпеці, стабільності, суверенітету, єдності й територіальній цілісності держав. Держави-члени зобов'язалися не підтримувати на території іншої держави-члена будь-які сепаратистські рухи та організації і, якщо такі з'являться, не встановлювати з ними політичних, економічних та інших відносин, не дозволяти використовувати території та комунікації цими рухами та організаціями і не надавати їм жодної економічної, фінансової та іншої підтримки.

Держави-члени безумовно й однозначно засудили тероризм у всіх формах і проявах, а також його підтримку або мовчазне визнання, так само як і нездатність прямо засудити тероризм. За підсумками першого саміту НВЗДА у 2002 р. прийнята також Декларація про усунення тероризму та сприяння діалогу між цивілізаціями. У ній зазначалося, що «тероризм не можна ототожнювати з будь-якою релігією, національною належністю або цивілізацією». Принциповим

вважається не дозволити тероризму залучити держави до конфлікту релігій, культур чи цивілізацій. Країни, що підписали декларацію, зобов'язалися «виявити особливу пильність з тим, щоб глобальна боротьба проти тероризму не стала війною, спрямованою проти культур, релігій або народів».

Вищим органом НВЗДА є Саміт глав держав і урядів. Ці зустрічі на вищому рівні проводяться кожні чотири роки. Секретаріат НВЗДА, її адміністративний орган, розташований в Алмати, Республіка Казахстан. У грудні 2007 р. в ході 62-ї сесії ГА ООН прийнято резолюцію про надання НВЗДА статусу спостерігача при ГА ООН.

Діяльність НВЗДА відбувається в рамках регулярних засідань Спеціальної робочої групи (СРГ) та Комітету старших посадових осіб з конкретних напрямів заходів довіри в економічній, екологічній, гуманітарній сферах та у сфері нових викликів і загроз. Держави-члени виступають як координатори з різних напрямів взаємодії: Казахстан – із заходів довіри в гуманітарній сфері, Іран – із боротьби з незаконним обігом наркотиків, Туреччина – з протидії новим загрозам і викликам, Ізраїль – з сільського господарства, Таджикистан – із співпраці в галузі туризму, Південна Корея – з інформаційних технологій та енергетичної безпеки.

Є. М. Суліма

НАРОЧНИЦЬКА, Наталія Олексіївна (нар. 23 грудня 1948, Москва) – російський історик, геополітик, громадсько-політичний діяч. Донька відомого радянського історика О. Л. Нарочницького, закінчила з відзнакою Московський державний інститут міжнародних відносин, доктор історичних наук, фахівець щодо США, Німеччини та загальних проблем і тенденцій міжнародних відносин. У 1982–1989 рр. працювала в Секретаріаті ООН у Нью-Йорку. Старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин РАН. Депутат Державної думи РФ у 2003–2007 рр. З 2009 р. – член Комісії з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії. Одна з ініціаторів та співголів багатьох форумів та об'єднань російської громадськості (зокрема, Всесвітнього руського собору – ВРС), автор їх концептуальних програм і заяв (у тому числі Акта про єдність руського народу, прийнятого ВРС у 1995 р., в якому вперше руський народ був оголошений «розділеною нацією»). У 2004 р. заснувала й очолила Фонд історичної перспективи. У 2008 р. очолила Паризьке відділення Інституту демократії і співпраці. Автор праць «Росія і росіяни у світовій історії» (2009), «Великі війни XX століття» (2007), «Руський світ» (2007), численних наукових розробок із зовнішньої політики Росії.

На думку Н., агресія проти суверенної Югославії відкрила етап нового переділу світу, що здійснюється під флером псевдогуманістичного ліберального універсалізму. Нова центральна ідеологема – права людини і земне життя як вища цінність – розглядається як логічне завершення ідеї автономності від Бога людської особистості, головний результат зусиль антихристиянського Просвітництва, який до кінця тисячоліття призвів через безвір'я до остаточної дегуманізації людини. Людина, вільна від асоціації з вищими духовними цінностями – релігійними, національними, сімейними, – стає громадянином світу і живе за принципом «ubi bene ibi patria» – «де добре, там і вітчизна». Такими людьми керує світовий уряд, а не національна влада. Нація перестає бути організмом, пов'язаним спадщиною, духом і спільними історичними переживаннями, і перетворюється на охлос – натовп.

Н. вважає, що підтримана Європою агресія проти Югославії знаменувала занепад цілої епохи європейської історії. Розпочатий далі поетапний переділ світу з майже щорічними інтервенціями у суверенні країни не тільки має неєвропейську кінцеву мету, а й неминуче спричиняє перегрупування сил на самому Заході, що стало цілком зрозуміло після прийняття в НАТО східноєвропейських і прибалтійських держав. «Занепад Європи» та втрата нею положення центру всесвітньо-історичних подій і власної ролі в світі, зокрема як союзника Вашингтона, стане доконаним фактом, коли Росія остаточно втратить спадщину Петра Великого. Не російська великодержавність загрожує ролі Європи у світовій політики, а навпаки, її занепад. Саме тому, за словами Н., «майбутнє Росії – майбутнє Європи».

Н. доводить, що для Росії початку XXI ст. загрози з боку сил, які форсують «геополітичне перекроювання світу», залишаються тими ж, якими були в періоди Першої, Другої і Третьої («холодної») світових війн. Основні міжнародні суперечності початку XXI ст. були закладені (але не вирішені) на початку XX ст. Зокрема, обидві світові війни і «холодна війна» велися багато в чому за Східну Європу. «Стара» Західна Європа була об'єднана, у тому числі для того, щоб розчинити Німеччину і стати трампліном до стрибка на Схід.

Природа світового конфлікту, який визначив динаміку війн і революцій XX ст., проступає в тому факті, що у своїй політиці руйнування Російської держави В. І. Ленін і Л. Д. Троцький спиралися на зовнішню підтримку фінансово-промислових кіл відповідно Німеччини і США – держав, розділених полями боїв світової війни (боротьба двох вождів «світової революції» щодо питання про Брестський мир була відображенням цієї суперечності). Залучення Росії як явища світової історії та культури до чергового глобального проекту уніформації світу нагадує драму і втрати Росії при зіткненні з першої універсалістської ідеєю XX ст. під прапором марксизму.

Захід нині, як доводить Н., намагається витіснити Росію на північний схід Євразії, подалі від морів, перекривши їй доступ до району Середземного, Чорного та Каспійського морів і відрізавши її від комунікацій. Цей простір є північною межею світового енергетичного еліпса, який включає Аравійський п-в, Ірак і Іран, Перську затоку, Кавказ і замикається в Афганістані. Південна дуга починається в Середземному морі та Босфорі. Вона з'єднує англосаксонські позиції в Туреччині і досягає Афганістану, проходячи через Перську затоку і Пакистан. Афганістан став протекторатом, а інша перешкода – Ірак, цей «Карфаген» Перської затоки, теж був знищений. Тепер черга за Іраном. Північна дуга еліпса проходить через Україну, Молдову і Кавказ, Грузію. Для здійснення контролю потрібно, щоб території, розташовані між Балтійським і Чорним морями, увійшли до атлантичної сфери впливу.

Н. показує, що географія і «розклад» розширення НАТО цілком збіглися з картою пангерманістів 1911 р. і побудовами «Mitteleuropa» Ф. Наумана. Для Росії залишена геополітична конфігурація, яка постійно повторюється протягом багатовікового тиску на неї з метою «стулити кліщі» із Заходу і Сходу. Ці обриси почали проступати на початку 90-х рр.: санітарний кордон Балто-Чорноморської унії, відсікання від Чорного моря і візантійського простору тюркською-ісламською дугою до Китаю, яка, пройшовши за планом через Північний Кавказ, відокремила б від Каспію. Балто-Чорноморська дуга – старий проект XVI ст., який відрізає Росію від виходів до моря, а Балкани і Вардаро-Моравська долина на них з Косовим полем, як і неодноразово раніше, стають віссю, що з'єднує Західну Європу з регіоном проток. Сумним знаменням часу стає entente православної Грузії з атлантичної Портою, а вхід британських кораблів до Севастополя символізує повернення з минулого «Східного питання».

Західний лібералізм Н. розглядає як апостасію християнського світогляду,

породження гуманістичного, тобто антропоцентричного, а не христоцентричного осмислення особистості та її існування у світі свободної волі. Створення глобального надсуспільства під єдиним управлінням – ідея, яку свого часу проповідував марксизм і дотепер проповідує лібералізм, вона є карикатурним відображенням ідеї метафізичного Риму (translatio imperii), що кочує з Заходу на Схід і зі Сходу на свою батьківщину – Захід. При цьому Н. виступає з критикою сучасних неоєвразійців, які «підміняють духовно-онтологічний феномен Росії якимось етно-ландшафтно-космічним євразійським містицизмом». Вона вважає, що Росії потрібний модернізаційний проект, оснований на православ'ї.

М. А. Шепєлєв

НЕГРІ, Антоніо (Antonio Negri; нар. 1 серпня 1933, Падуя, Італія) – італійський політичний діяч та революціонер, філософ, письменник, публіцист, ідеолог «Червоних бригад» та інших протестних рухів, автор більше ніж двох десятків філософських трактатів та публіцистичних праць. Ще в молоді роки став професором Падуанського університету в галузі теорії держави. У 1950 р. починає активістську кар'єру як учасник католицької молодіжної організації Gioventù Italiana di Azione Cattolica (GIAC). У 1956 р. приєднується до Міжнародної соціалістичної партії. У 1969 р. Н. стає одним із засновників ліворадикальної групи «Робітнича влада» (яка була розпущена у 1973 р., започаткувавши групу «Робітнича автономія»).

7 квітня 1979 р. Н. та ще 30 його соратників були арештовані у Мілані за обвинуваченням у тероризмі та плануванні скинення державного ладу. «Робітничу автономію» з Н. на чолі було визнано «мозковим центром» лівих екстремістів, пов'язаних з терористичним рухом «Червоні бригади», який викрав та вбив у березні–травні 1978 р. прем'єр-міністра Італії – християнського демократа Альдо Моро. Слідство у справі Н. та його спільників стало однією з найбільш резонансних подій в Італії початку 80-х рр., але до середини 1982 р. обвинувачення за більшістю епізодів стало розвалюватися через недостатність доказів. Н. на той час став широковідомий, і популярність дала йому можливість виставити свою кандидатуру на парламентських виборах у червні 1983 р. та бути обраним у парламент одночасно від центральних округів Мілана, Рима й Неаполя. 8 липня 1983 р. процес був перерваний і Н. покинув римську в'язницю. Напередодні голосування в палаті депутатів 20 вересня 1983 р. щодо позбавлення його депутатського імунітету Н. виїхав у Францію, де провів 14 років, засідаючи в Раді Міжнародного філософського коледжу, а з 1984 р. обіймаючи кафедру професора соціології й політології в Університеті Париж-8 у Сен-Дені. Тим часом італійський суд присудив його до 30 років ув'язнення, апеляції згодом скоротили цей строк до 13 років. У 1997 р. Негрі добровільно повернувся до Рима у в'язницю, у 2001 р. – був переведений під домашній арешт, а в 2003 р. звільнений, хоча в Італії йому донині заборонено брати участь у виборах і займатися викладацькою діяльністю у будь-яких навчальних закладах.

Н. – автор багатьох книг, найвідоміші серед яких «Politico, di classe: Il motore e la forma» (1980), «Il Comunismo e fo Guerra» (1980), «lAnomalia selvaggia: Saggi su potere e potenza in Baruch Spinoza» (1981), «Macchina tempo: rompicapi, liberazione, costituzione» (1982), «Italie: Rouge et noire» (1985), «Communists Like Us» (разом з Ф. Гваттарі, 1986), «Fabbriche del soggetto» (1987), «Des entreprises pas comme les autres» (1989), «Constituent Power» (1991), «Le bassin de travail immatwiel» (разом з А. Корсані, М. Лаццарато та І. Мульйо-Бутаном, 1996), «Empire» (разом з М. Хардтом, 2000) і «Time for Revolution» (2003). У 1990 р. Н. з колегами заснували у Парижі щоквартальний суспільно-політичний журнал «Le futur antwieur».

Н. суттєво модернізує положення класичного марксизму, широко використовуючи теорії А. Грамші та Л. Альтюсера, концепції постмодерністської філософії (Р. Барта, Ж. Бодрійяра, Г. Дебора, Ж. Дельоза). Центральні теми його творчості пов'язані з критикою глобалізму, неолібералізму, опору капіталістичній системі. На сьогодні філософ широко відомий як співавтор таких інтелектуальних бестселерів, як «Імперія» та «Множина: війна та демократія в епоху імперії» (у співавт. із М. Хардтом).

У своїх працях Н. піддає тотальній критиці ідеологію глобалізму як породження всесвітньої Імперії, яка є новою витонченою формою капіталізму. На думку дослідника, основою політики глобалізму є політика загрози та підтримання напруженості – соціально-політичної, економічної, міжкультурної. Реалізований таким чином світовий порядок має всі риси глобальної Імперії, особливість якої в тому, що вона управляє світом шляхом не систематичного насильства (як колоніальні імперії кінця XIX ст. чи тоталітарні держави першої половини XX ст.), а культивування страху як потенційної загрози насилля (розгляд світового порядку в контексті встановлення різноманітних «ризиків»). Подібне «імперське» мислення, побудоване на постійному придушенні волі до опору, насадженні власних ціннісних образків та правових стандартів, передбачає як необмеженість дій з боку еліти, так і мінімальну відповідальність за їхні наслідки. Відбувається заміна політики управління адмініструванням, а сфери публічності – системою нагляду (складовою якої є мас-медіа-публічність).

Як показує Н., подібна орієнтація не сприяє стабілізації соціально-політичної ситуації у світі, а навпаки, призводить до поширення нестабільності, а також «мережевих» форм боротьби із системою. Особливістю сучасних воєнних конфліктів є те, що вони мають переважно характер «громадянських війн», а не міждержавних конфліктів. Це протистояння правлячої еліти і тих, хто опирається її владі. У подібній війні «ідентифікація як «ворога» дає змогу владі криміналізувати різноманітні форми соціального протесту. Війна сьогодні набуває форм біовлади, бо сучасні засоби знищення мають тотальний характер, тобто торкаються самої структури життя. Для ведення бойових дій тепер не потрібні великі маси людей, бо останні стали лише складовими механічної та електронної апаратури, у результаті чого «з технологічного погляду війна стає віртуальною, а з військового – безтілесною».

Головною особливістю перегляду Н. Марксової теорії праці є те, що він надає ключове значення нематеріальній праці, яка забезпечує створення різноманітних нематеріальних благ (знань, інформації, зв'язків та відносин), призводячи до трансформації інших форм праці, а також суспільства в цілому. Нематеріальна праця породжує нові форми соціального у вигляді «мереж, базованих на комунікації, співробітництві та емоційній прихильності» (ця ідея наближається до розуміння «мережевої культури» сьогодення, запропонованого М. Кастельсом). Завдяки подібній мережевій праці та комунікації створюються нові форми соціальної взаємодії, які призводять до поширення сфери загального (комунітарного) і звуження сфери приватного (буржуазного). Перевага поширення нематеріальної праці в тому, що завдяки їй розмиваються межі між робочим і неробочим часом, певна «гнучкість» часу, недовгочасність самої праці. Нематеріальна праця є біополітикою в сенсі її спрямованості на створення нових форм суспільного життя.

Побудоване таким чином глобальне співтовариство описується Н. як множина (multitude), яке не відповідає ні поняттю маси, ні поняттю народу, ні класовому розумінню соціальних відносин. Множина є «активним соціальним суб'єктом, що діє на основі того, що

пов'язує особистості воєдино. Множина — внутрішньо різноманітній, складний соціальний суб'єкт, будова та діяльність якого базуються не на ідентичності чи єдності (і тим більше не на відсутності відмінностей), а на тому, що в ньому є загального». Якщо центральним поняттям масового суспільства стало поняття маси як «розпливчастого однакового конгломерату», а на зорі розвитку капіталістичних відносин об'єднувальним початком стало поняття народу як певної єдності ідентичності, то множина є цілком віртуальним утворенням, що виникає завдяки залученню в символічне виробництво. Головна особливість множини — «плюральність, що не піддається спрощенню; одиничні соціальні розбіжності, властиві множині, завжди повинні втілюватися і не повинні нівелюватися до стану однаковості, єдності, загальної ідентичності чи нейтральності», оскільки множина складається з представників різних культур, етносів, ціннісних настанов та орієнтацій чи, як їх називають автори, сингуляріїв (singularity).

Сингурярій — поняття, яке Н. разом з М. Хардтом вводить замість поняття «індивід». Воно утворене від лат. слова singularis — «окремий, особливий» і характеризує гранично індивідуалізований соціальний тип, який принципово неможливо ідентифікувати за допомогою якогось загального поняття. У множині немає двох однакових сингуляріїв. Дихотомія «сингулярій — множина» близька дихотомії «індивід — суспільство», однак тут ці два соціальні поняття не протиставляються, оскільки принцип плюральності, на якому побудована та існує множина, унеможливлює будь-які протиставлення. Сингуляріями є соціальні суб'єкти особистісного прямування, «чию оригінальність не можна звести до рис подібності». Члени маси ніколи не проявляють себе як сингулярії, тобто особистісно. Вони завжди ототожнюють себе з якоюсь цілісністю. Сингулярії, навпаки, виявляють себе у розрізненні, об'єднуючись лише на засадах умовної спільності «загального» на відміну від «спільного» інших, традиційніших об'єднань (класу, народу, маси тощо).

Загалом, праці Н. мали важливе значення для активізацій дій багатьох протестних рухів. Однак, незважаючи на визвольний контекст його ідей, можна побачити певний утопізм у розумінні філософом шляхів вирішення реальних суперечностей глобалізації. Зокрема, демократію Н. розглядає як «радикальне вираження як свободи, так і рівності — без жодних обмежень». Причому лише «множина є єдиним соціальним суб'єктом, який здатний реалізувати ідею демократії, що розуміється як управління кожного кожним». Одночасно актуалізація особистісної відповідальності, індивідуального вибору, критичне ставлення до наявної соціокультурної ситуації, оригінальне тлумачення соціальних процесів, залучення широкого масиву філософського, соціологічного, політологічного інструментарію у працях Н. характеризують його як одного з найяскравіших мислителів сучасності.

О. Є. Висоцька

НЕКЛЕССА, Олександр Іванович (нар. 25 квітня 1949) — російський економіст-міжнародник, філософ, політолог, засновник російської школи геоекономіки, доктор економічних наук, професор, академік РАН. Закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин при МЗС СРСР (1972) та очну аспірантуру Інституту Африки АН СРСР (1978), де й розпочав наукову діяльність. Голова Комісії із соціокультурних проблем глобалізації і член Бюро Наукової ради «Історія світової культури» при Президії РАН, заступник генерального директора Інституту економічних стратегій при Відділенні суспільних наук РАН, завідувач Лабораторії геоекономічних досліджень Інституту Африки РАН, професор кафедри геоекономіки Академії геополітичних проблем, керівник групи «Інтелектуальна Росія» («ІНТЕЛРОС») та Московського інтелектуального клубу «Червона площа». Основна сфера наукових досліджень — міжнародні системи управління та тенденції глобального розвитку. Член експертної Ради з зовнішньої політики при Комітеті з міжнародних справ Державної думи РФ.

Автор понад 500 праць, серед яких: «Невпізнана культура» (2001), «Кінець епохи Великого Модерну» (1999), «Перспективи глобального розвитку і місце Африки в Новому світі» (1995), «Пентаміно: Росія і новий метарегіональний контекст» (1994), «Глобальна трансформація: сутність, генезис, прогноз» (2004), «Керований хаос: новий цивілізаційний контекст» (2002), «Четвертий Рим. Глобальне мислення і стратегічне планування в останній третині XX століття» (2002), «Глобальний Град: творіння і руйнування» (2002), «Ordo quadro: пришестя постсучасного світу» (2001), «Pax Oeconomicana» (2000), «Трансмутація історії» (2001), «Кінець цивілізації, або Конфлікт історії» (1999) та ін.

Аналізуючи історичний розвиток капіталізму, Н. виокремлює три фази: торгово-фінансову, індустріальну й сучасну, геоекономічну. Кризу індустріалізму і національної держави він вважає сутнісною характеристикою XX ст., у надрах якого зародилися процес сучасної глобалізації, включення всього господарського організму планети в капіталістичну систему. На відміну від християнського універсалізму й гуманізму нинішня глобальна стратегія досить далека від планів братнього єднання народів, світового громадянства й об'єднання націй у глобальне громадянське суспільство. Нова світова еліта робить ставку на тотальну фінансово-правову регуляцію світу з метою створення стійкої системи геоекономічних рентних платежів, масштабного перерозподілу ресурсів і світового доходу як основного джерела системного прибутку (супердоходів).

Характеризуючи геоекономічну фазу капіталізму, Н. зазначає, що в її рамках зародилися контури нової світової статистики — система національних рахунків, яка замінила звичний валовий внутрішній продукт (ВВП) на валовий національний дохід (ВНД) як головний макроекономічний індикатор. У ньому закладена система глобального бухгалтерського обліку. Не тільки з'явився новий фундаментальний принцип «зроблено те, що продано», а й відбулося зрушення у філософії економіки — від мислення в категоріях виробництва продукту до мислення в категоріях його розподілу й одержання доходу.

На думку Н., геоекономічна конструкція, що розбудовується у світі, є транснаціональною і глобальною, хоча й прив'язана до певних географічних ареалів. У результаті, на планеті виникла своєрідна метаекономіка — складнопідпорядкована система просторів, пов'язаних ресурсними потоками та геоекономічною рентною платою. Згідно з теорією Н., модель нового світоустрою має гексагональний характер. На вершині геокона розташована геоекономічна Нова Північ — «штабна економіка», що охоплює всі інші світи. Вона генетично пов'язана з Північноатлантичним регіоном, але має власне транснаціональне і трансгеографічне цілепокладання. Економіка цього космополітичного модуля пов'язана з володінням символічним капіталом, із можливістю глобальної проекції владних рішень, з фінансово-правовим регулюванням всієї сукупності економічних операцій, зі сферою висококваліфікованих послуг та цифрової економіки, яка залишає всі види матеріального виробництва іншим геоекономічним регіонам.

Домінанта наступного метарегіонального простору — високотехнологічне виробництво, розміщене у Північноатлантичному регіоні. Цей поверх, за теорією Н., називається Заходом. Він виконує для світу функцію своєрідного «високотехнологічного Версаче», виробляючи лекала та взірці саме у сфері високих

технологій, котрі (з певним обмеженням для військових технологій) тиражуються потім в інших регіонах планети, насамперед у Тихоокеанському регіоні, у просторі Великого тихоокеанського кола. На сьогодні в геоекономічному розумінні Тихоокеанський регіон – не тільки Північна та Південно-Східна Азія, Австралія, Океанія, ареал включає і таку нетрадиційну вісь, як Латинська Америка – Індостан. Це новий Схід, пов'язаний з масовим промисловим виробництвом, враховуючи наукомісткі та високотехнологічні товари.

Ще один географічно мотивований метарегіон – Південь, розташований переважно у тропічній та субтропічній зоні. Основна його геоекономічна орієнтація – виробництво різноманітних видів сировини.

Остання географічно мотивована зона в сучасному світі – певно, найбільш неоформлена з погляду її геоекономічної орієнтації. Це «сухопутний океан» Євразії, а точніше – простір Північної Євразії, у політичному значенні багато в чому пов'язаний з історичними долями Росії. Це єдиний транзитний простір, більша частина якого є національною територією.

Завершує перелік основних елементів просторової конструкції світовий геоекономічний андеграунд, що поєднує спекулятивну квазі-Північ з відверто грабіжницькою, «трофейною», кримінальною економікою Глибинного Півдня. Це нащадок колишньої кримінальної та навколокримінальної діяльності, яка в новому транснаціональному світі оперує сотнями мільярдів доларів, поступово набуваючи нових якостей та стійкого становища в рамках глобального геокона.

Хоча наркотрафік становить найзначнішу частину цієї параекономіки, вона охоплює численні сегменти тіньової діяльності, тісно пов'язані з легальною економікою, створюючи сірі, напівсірі та інші затьмарені й «нечисті» зони діяльності. Однозначне визначення параекономіки цього динамічного і транскордонного простору ризикує звузити її предметне поле, пов'язане тисячами ланцюгів з іншими частинами світового економічного універсуму.

Сьогодні деякі риси російського і пострадянського суспільства та економіки загалом викликають у Н. наполегливі асоціації з тією частиною світового співтовариства, якою є Південь. До них він відносить: переважно сировинний характер експорту та виробництва; великомасштабну корупцію, що «пронизує всі рівні влади», непотизм, клановість; низькі показники рівня і якості життя, її коротку тривалість, високу смертність, різке розшарування і криміналізацію суспільства, послаблення соціальної тканини; деградацію традиційної системи цінностей, «макдональдизацію», гіпертрофію витрат ідеології суспільства споживання; нові, історично недостовірні кордони, сепаратизм і міжетнічні суперечності, локальні конфлікти; факти використання збройних сил для вирішення завдань усередині країни тощо.

Росія в розумінні Н. – «історичний утримувач просторів Євразії, frontier генетики Universum Christianum і одночасно спадкоємець поліконфесійної і багатонаціональної мозаїки Російської імперії, так само як і Росії-СРСР». Але він звертає увагу на те, що органічно пов'язана, якщо не з західноєвропейським культурним колом, то з європейською цивілізацією, Росія нині зазнає явного стресу, співпрацюючи з євроатлантичним світом переважно в руслі пасивних кодів сировинної економіки, характерної для держав «третього світу».

Н. звертає увагу й на те «окорочування» і зсув Росії – РФ на північний схід до Азії (просторовий полюс цього вектора – Магадан), що сталися наприкінці XX ст., які позбавили країну не тільки значної частини судноплавної берегової лінії і територій, розташованих у зонах зі сприятливим кліматом. Останніми роками в країні після короткого сплеску інтересу до європейської соціокультурної традиції в суспільній свідомості він бачить посилення тенденцій антизахідництва, прояви схильності до «азійських методів управління» й авторитарної гегемонії, розростання термондистського менталітету і відповідних форм практики. За його словами, «Росії і надто тісно, і надто просторо в її новому обличчі».

На межі III тис., на думку Н., кардинально змінився сам формат відносин між Сходом і Заходом, Північчю та Півднем. Сьогодні світова Північ та світовий Південь – це вже не «Північ» і «Південь» у розумінні 20–30-річної давнини. Звична формула глобалізації – субстрат американізації, вестернізації та мультикультурної транснаціоналізації – поступово змінюється. Її образ тримається лише на трьох «китах» – США, об'єднаній Європі та Китаї. Поза цією, компромісною стосовно колишнього світоустрою оболонкою, глобалізація постпатріотизму відтворює явно нову морфологію і містить абсолютно інший сенс.

Це простір конкуренції типологічно нових суб'єктів глобального впливу – світових взаємозв'язків, транзитних псевдоморфоз або таких самих амбіційних корпоративностей, саме існування яких принижує поняття національного суверенітету або цивілізаційної експансії. Культивується прагнення тих чи інших кланів (яке до пори покривається національним інтересом) забезпечити собі право і можливість контролювати ресурсні потоки планети, маніпулювати світовим прибутком та змістопровідним павутинням.

Н. стверджує, що домінуючий процес, який розвивається тепер у світовому масштабі, – глобальний постіндустріальний переділ. Механіка цивілізації модерніті протягом усього XX ст. давала збій за збоєм. Послідовно трансформувалися та мутували майже всі основні механізми сучасної цивілізації: культурні, соціальні, економічні, політичні. На 70-ті роки XX ст. сформувався каркас нового стану суспільства, для якого в нас ще не має чіткого визначення. Це інтернаціональне суспільство активно проектує та реалізує систему, основану на складному сплетінні стратегічних домовленостей та взаємовигідних дій адміністрації, впливових опозицій, «астероїдних груп», увібравши в себе могутні уламки колишніх національних організмів. Одиницею цивілізаційної ідентичності в такому середовищі стає швидше тип активності або належності до клану, ніж до держави.

Н. зауважує, що наприкінці XX ст. у результаті формування глобального ринку і краху альтернативної (соціалістичної) системи якості генерального суб'єкта економічної майстерні поступово переходять до транснаціональної «штабної економіки» Нової Півночі, базованої на стратегічному консенсусі північноатлантичного й транснаціонального блоків відносно шляхів і методів перерозподілу світового доходу, збирання глобальної «квазіренти». Штабна економіка розуміється як різновид політико-економічної діяльності, головною сферою якої є встановлення регламенту й фінансово-правове регулювання в сфері економічних операцій. Вона ґрунтується на володінні символічним капіталом і силовими засобами глобальної проекції владних рішень і включає також галузі індустрії прийняття рішень, висококваліфікованих послуг, основ цифрової економіки. Вона оперує високими геоекономічними технологіями, які не тільки забезпечують значний прибуток, а й багато в чому визначають траєкторії ресурсних і фінансових потоків, картографію розподілу й перерозподілу світового доходу.

М. А. Шепєлєв

НЕОЄВРАЗІЙСТВО – інтелектуальна й ідеологічна течія, що виникає у пізній радянський період та стає впливовим фактором суспільно-політичного життя у пострадянських державах, продовжуючи традиції класичного євразійського руху в новій геополітичній та ідеологічній ситуації.

Фундатором Н. є Л. М. Гумільов, фактично учень П. М. Савицького. На думку головного редактора «Євразійського вісника» І. С. Шишкіна, «вчення Л. М. Гумільова – найвищий етап у розвитку євразійських ідей. Тільки вчення Гумільова перетворило євразійство на цілісну наукову теорію, на основі якої можна і потрібно створювати національно-державну ідеолого-енергію, що повною мірою враховує інтереси як російського, так й інших корінних народів Росії». Гумільов висунув ідею комплементарності та єдиного культурно-етнологічного принципу «єдності в різноманітті» як основ, що історично скріплюють народи Євразії в єдине ціле і відрізняють їх від західноєвропейської та китайської спільнот. Сила російського народу, за логікою етнолога, полягала саме в розумінні та проведенні принципів комплементарності.

У пострадянський період, особливо у 1993–1998 рр., Н. бурхливо розвивається, виходять основні роботи О. Г. Дугіна, в яких класичне євразійство об'єднується з різноманітним набором політичних ідей і поглядів. Дугін синтезує цивілізаційний і геополітичний підходи із соціальним та етнічним виміром реальності. Поступово складається неоєвразійський рух, з'являються його перші критики зліва і справа. Саме в цей період рух одержує кошти від громадських фондів «Кавказ», «Єднання» та випускає велику кількість брошур і програмних заяв. Дугін одночасно повертається до Православ'я, критикуючи Рене Генона за недооцінку християнства. У результаті він дійшов до визнання радянського періоду в історії російської держави як позитивного явища, але остаточно розірвав зв'язки з лівою опозицією. У 2002 р. зусиллями Дугіна створюється «центристська» партія «Євразія», яка заявляє про повну підтримку президента РФ В. В. Путіна.

У програмі політичної партії «Євразія», прийнятій на установчому з'їзді 30 травня 2002 р., проголошується: «Євразійство сьогодні – це відродження планетарної величі Росії». Вона передбачає, зокрема, відновлення єдиного Євразійського Союзу на основі країн СНД і ЄврАзЕС, утвердження фундаментальних «прав народів», відродження народів і національних культур (перед загрозою космополітичного глобалізму), зміцнення і відродження великих земель Росії, розвиток регіонів і нову активну демографічну політику, активну геополітичну ініціативу щодо організації нових стратегічних блоків та альянсів з країнами Азії та Європи, жорстке протистояння процесу однополярної, американоцентричної глобалізації і проект континентальної інтеграції в єдиний стратегічний та економічний простір. Держава-континент, «держава-світ», «демократична імперія» визнається позитивною моделлю стратегічної інтеграції. Але цей централістський рівень чітко відокремлюється від етнічної стихії, і геополітична держава замість держави-нації стає Державою Націй (Народів). Н. включає геополітичну інтеграцію («держава-світ») та етнічну диференціацію («політичний етнізм»), причому ці реальності не протиставляються, але гармонійно доповнюють одна одну. Такий політичний устрій називають «євразійським федералізмом», де, за контрастом з федералізмом європейським або американським, «федеруются» не землі (території, ерзац-держави), а народи.

Одним з найважливіших принципів Н. є послідовна, діяльна і масштабна протидія однополярному глобалістському проекту. З огляду на принцип багатополярності, майбутнє світу представляється як рівні, доброзичливі партнерські відносини всіх країн і народів, організованих за принципом географічної, культурної, ціннісної та цивілізаційної близькості в чотири геоекономічні пояси (кожен з геоекономічних поясів складається, у свою чергу, з кількох «великих просторів»): Євро-Африканський пояс, що включає три «великі простори» – ЄС, ісламсько-арабську Африку, субтропічну (чорну) Африку; Азійсько-Тихоокеанський пояс, що охоплює Японію, країни Південно-Східної Азії та Індокитаю, Австралію і Нову Зеландію; Євразійський континентальний пояс, що включає чотири «великі простори» – «Євразійський Союз» (куди входять Росія, країни СНД плюс деякі країни Східної Європи), країни континентального ісламу, Індію, Китай; Американський пояс, що включає три «великі простори» – Північну Америку, Центральну Америку і Південну Америку. Таке бачення майбутнього людства протилежно глобалістським планам атлантистів щодо створення однополярного стереотипного світу під контролем Заходу, з перспективою створення «світового уряду».

У рамках «Американської смуги» незаперечна домінація «великого простору» Північної Америки (США і Канада) має, згідно з Н., поєднуватися з інтеграційними процесами в Латинській Америці (два «великі простори» – Південна Америка і Центральна Америка), які повинні відбуватися з яскраво вираженою культурно-історичною, економічною і політичною специфікою, що відображає особливості латинської цивілізації (яка має багато суттєвих відмінностей від англосаксонського культурного типу).

Неоєвразійський проект щодо Європи полягає у підтримці посилення її регіонального економічного, політичного і стратегічного статусу. ЄС має всі передумови для того, щоб бути геополітичним лідером усього «Євро-Африканського поясу», інтегруючим полюсом Євро-Африки. Стратегічна безпека Європи з півдня, брак природних ресурсів, енергозалежність – вирішення цих проблем безпосередньо залежить від побудови самостійного «Євро-Африканського поясу». Євро-Африканський проект означає геополітичний поділ атлантичного співтовариства по той та інший бік Атлантичного океану. Зближення Європи з Африкою – в інтересах євразійства, і «Євразія» має максимально сприяти цьому процесу. Неоєвразійці вітають переорієнтацію Ізраїлю на Європу, а в ідейно-філософському сенсі – повернення значної частини ізраїльтян до східноєвропейських (тобто власне євразійських) корінь.

У Тихоокеанському ареалі, згідно з Н., стратегічне, політичне й економічне лідерство повинно належати Японії. Японський потенціал, що тепер штучно стримується США або спрямовується у вузькоекономічні рамки, повинен бути звільнений і використаний для реорганізації всієї Тихоокеанської зони. Японія є настільки ж об'єктивним лідером у Тихому Океані, як Європа в «Євро-Африканському поясі». Виведення Японії з-під американського контролю, повернення їй геополітичної, політичної та військово-стратегічної самостійності – найважливіші умови створення реальної багатополярності. Щодо Австралії та Нової Зеландії неоєвразійський підхід полягає в підтримці входження їх саме в азійський цивілізаційний та геоекономічний контекст.

СНД розглядається в Н. як приклад асиметричної групи держав-націй, де одна держава-нація (РФ) має підстави для претензій на частковий геополітичний суверенітет, тоді як інші таких підстав не мають. Н. бачить у РФ та СНД ядро майбутнього самостійного політичного утворення – «Євразійського Союзу» і, далі, одного з основних чотирьох світових геоекономічних поясів («Євразійський континентальний пояс»). Останній передбачає прискорену економічну і стратегічну інтеграцію кожного з чотирьох великих просторів, розташованих на основному масиві Євразійського континенту.

У другій половині 90-х рр. починає формуватися академічний напрям Н., найзначнішим представником якого є О. С. Панарін (1940–2003). Його книги «Глобальне політичне прогнозування» (1999), «Спокуса глобалізмом» (2000),

«Православна цивілізація» (2002) і «Стратегічна нестабільність у XXI столітті» (2002) ставлять його в ряд найбільших мислителів сучасності. Він звертається до протистояння континентального, євразійського, і «піратського», західного архетипу, підсумком сучасного розвитку якого вважає експансіоністську ідеологію модерну і економічну комунікаційну агресію у формі трансфертного перерозподілу світових багатств. Розглядаючи особливості російської цивілізації, О. С. Панарін наголошував, що «її інтегруючої спроможності вистачило і на те, щоб домогтися зближення і синтезу двох великих стихій, суші та моря, що втілюються в альтернативах культури, політики та економіки. Можливо, не випадково великий євразійський степ порівнювали з океаном, євразійські караванні шляхи – з протоками, а кочівників – з кочівниками моря».

Представником правоконсервативного Н. вважається В. В. Кожинов (1930–2001), який прагнув поєднати євразійство з чорносотенним консерватизмом початку XX ст. Історія Росії постає в нього як драма боротьби західницького впливу на Росію зі справді патріотичної народної лінією.

Лівий напрям неоєвразійства представлений Г. А. Зюгановим та С. Г. Кара-Мурзою. Синтез неомарксизму А. Грамші та лівоєвразійского бачення радянської реальності як окремої цивілізації, протилежної Заходу, характеризує погляди С. Г. Кара-Мурзи, найповніше висловлені ним у творі «Радянська цивілізація».

На інтернет-сайті "Червона Євразія", створеному в липні 2003 р., вміщено маніфест лівого неоєвразійства «Ствердження лівих євразійців». У ньому проголошується, що «лівих євразійців відрізняє від російських комуністів небагато: ліві євразійці – люди релігійні і тому, вважаючи, що "світ у злі лежить", вони не вірять, що на Землі можна побудувати ідеальне суспільство – комунізм, а отже, вимоги не виходять за межі "реального соціалізму" – найкращого з недосконалих земних товариств. Нарешті, ліві євразійці мислять у категоріях не загальнолюдського прогресу, а теорій локальних цивілізацій. Ліві євразійці вважають, що лише "в Царстві Небесному немає ні елліна, ні іудея", а на Землі за Промислом Божим люди поділені на народи і цивілізації. Прагнення змішати всі народи і цивілізації в одному "казані" є прагненням збудувати нову вавилонську вежу, а тому воно неприйнятне для лівих євразійців. Отже, ліві євразійці – противники глобалізації, якою б вона не була – сучасною, капіталістичною, або такою, що вимальовується в досить віддаленому майбутньому, комуністичною. Усвідомлюючи відмінності від комуністів, ліві євразійці повинні розуміти, що ближчого політичного та ідеологічного союзника, ніж комуністи, у них немає і не буде».

За останні роки ідею Н. сприйняли багато інтелектуалів пострадянських країн. Створено Євразійський клуб учених. На формування загального інформаційного простору працюють Євразійський медіа-форум та Євразійська академія телебачення і радіо, освітнього – Євразійська асоціація університетів. Н. А. Назарбаєв у статті «Євразійський економічний союз: теорія чи реальність» («Известия», 19.03.2009) висунув ідею створення в провідних ВНЗ країн СНД «євразійських кафедр», які б об'єднували вчених і студентів, що спеціалізуються з цього напряму.

М. А. Шепєлєв

«НИЗЬКА» ГЕОПОЛІТИКА – поняття, запропоноване Дж. О'Толом у праці «Критична геополітика. Політика опису глобального простору» (1996). Відображає рівень геополітики, що включає набір символів і соціальних уявлень про місце країни у світі, її зовнішньополітичну орієнтацію, потенційних союзників та головних суперників. Основу становлять географічні образи як досить стійкі, стратифіковані й динамічні уявлення, які співвідносяться з певними політико-, історико- або культурно-географічними територіями, та формують геополітичне бачення світу. Протилежність «Н.» г. – «висока» геополітика, основою якої офіційні документи, експертні оцінки і наукові тексти.

«Н.» г. і геополітичне бачення світу, що ґрунтується на ній, – необхідний елемент національної (етнічної) і політичної (державної) ідентичності, інструмент національного й державного будівництва. Розвиток національної (політичної) ідентичності значною мірою відбувається внаслідок протиставлення «своїх» «чужим», жителям сусідніх та інших країн. Під геополітичним баченням світу розуміється набір суспільних уявлень про співвідношення між різними елементами політичного простору, про національну безпеку й ризики, що їй загрожують, вигоди й втрати від реалізації певної зовнішньополітичної стратегії. Національне геополітичне бачення світу – продукт національної історії й культури, результат синтезу поглядів, що сповідують різні шари політичної еліти, академічні експерти, творча інтелігенція та громадська думка в цілому. Більшість населення може поділяти «офіційне» геополітичне бачення світу як частину національної ідеологічної доктрини, але іноді окремі соціальні й регіональні групи є носіями уявлень, що відрізняються від офіційних.

Геополітичне бачення світу включає також уявлення про територію етнічної групи або політичної націй, її кордони, кращі або неприйнятні моделі державного устрою, свою історичну місію, зовнішні та/або внутрішні сили, що сприяють або перешкоджають її реалізації, геополітичні коди. Під останніми розуміють стійкі зовнішньополітичні орієнтації, що не залежать від політичної кон'юнктури в межах тривалого історичного періоду. Геополітичне бачення світу, по суті, є комплексом географічних образів країни (регіону), під якими розуміють досить стійкі, стратифіковані й динамічні уявлення, що співвідносяться з відповідними політико-, історико- або культурно-географічними територіями. Географічні образи можна цілеспрямовано формувати й культивувати з метою побудови в певній послідовності логічної системи образів, що взаємодіють. На стику геополітичної науки, соціології та політології утворився міждисциплінарний напрям, орієнтований на формування географічних образів. У процесі вдосконалювання масових комунікацій у світі розгорнулася справжня «війна образів», оскільки різні сили прагнуть нав'язати масовій свідомості свої системи образів.

Національні стереотипи обов'язково включають образи простору. Так, райони, які національна свідомість відносить до території своєї держави, одержують свого роду коди (як і країни), а багато які з них стають національними символами, як, наприклад, Косово для Сербії, Ельзас і Східна Лотарингія для Франції, Курильські о-ви для Японії, Севастополь («місто російської слави») – для Росії. У масовій свідомості є єдине, постійно розширюване поле географічних образів, причому й самі ці образи перебувають на різній стадії еволюції.

Аналіз географічних образів допомагає відповісти на питання про кордони «неформальних» регіонів. Аналіз співвідношення географічних образів та ідентичності, їх місця в геополітичному баченні світу, ступеня ментального освоєння простору, його поділ у свідомості людей на культурно-цивілізаційні, геополітичні й інші макрорегіони, символічної ролі різних регіонів тощо має велике теоретичне й практичне значення.

Вирізняють екзогенні чинники формування образу, які не пов'язані з відповідною країною (регіоном), та ендогенні чинники, що безпосередньо походять від характеристик і діяльності інститутів відповідної країни (регіону).

Ендогенні уявлення генеруються всередині певної країни (регіону) й виходять

із її реалій. Ідентичність кожної країни обов'язково включає уявлення про сусідів і взагалі про інші країни, на які, у свою чергу, надбудовуються уявлення про ознаки, що відрізняють «нас», об'єднаних належністю до однієї країни, спільністю мови, історії, культури, сучасних проблем і т. ін., від «них» жителів інших країн. На основі протиставлення «ми – вони» формуються винятково важливі в геополітичному плані уявлення про національну (державну) територію та її кордони, які не обов'язково мають збігатися з офіційними, визнаними міжнародним співтовариством. Образи інших країн – певною мірою дзеркало внутрішніх проблем, що відображає завдання державного будівництва.

Екзогенні уявлення складаються поза країною, щодо якої ці уявлення формуються, і включають історичні, природно-географічні образи, спогади про національні символи й культуру. Історичні конотації пов'язані, як правило, з війнами, «гарячими точками», тероризмом тощо. Наприклад, на пострадянському просторі (зокрема, у Росії, Україні, Білорусі) уявлення про Німеччину пов'язані насамперед з Великою Вітчизняною війною (історичні асоціації з цією країною – «жахлива війна», «фашистська навала», «окупація», «концтабори», «голокост», «нацизм»); уявлення про Іспанію ґрунтуються на спогадах про громадянську війну 1936–1939 рр., про політичну, військову й моральну підтримку, яку СРСР тоді надав республіканцям, про режим Франко; уявлення щодо Великобританії більш різноманітні й пов'язані не тільки з участю в антигітлерівській коаліції, а й з Британською колоніальною імперією, з участю в Антанті тощо. Національні символи відіграють найбільшу роль в асоціаціях з Канадою (прапор і кленовий лист) і США (зірково-смугастий прапор, статуя Свободи). В уявленнях про країни також домінують культурні асоціації. Найспецифічнішим є образ Франції – єдиної країни, в уявленнях про яку згадують імена письменників і художників, композиторів і співаків, всесвітньо відомі музеї та інші культурні пам'ятки (Лувр, собор Паризької Богоматері) та технічні споруди (Ейфелева вежа). Образ Індії асоціюється з індійським кінематографом тощо.

Географічний образ маркірує район, відсутність образа розглядається як ознака його слабкої виразності, нестійкості або недостатнього рівня ментального освоєння індивідом. Згідно з поглядами Д. Замятіна, є певний стрижневий образ, на який нанизуються вторинні й «підтримуючі» образи. Стрижневий образ країни або регіону, у свою чергу, вписується в ширшу систему образів; деякі з них зароджуються у вигляді тісно взаємозалежних пучків, які мають різні ґенезу і різний життєвий цикл. Кращим прикладом є Китай: майже всі асоціації з цією країною так чи інакше пов'язані з уявленням про його гігантські розміри й зростаючу роль у світовій політиці й економіці, що викликає дуже суперечливі почуття – від поваги до страху. Проте структура уявлень про більшість країн настільки різноманітна, що «стрижневий» образ щодо них не проглядається. Наприклад, образ сучасної Греції становить суміш уявлень про історію, сучасні курорти й товари (пригадаймо відомий вислів: «У Греції все є!»).

Географічні уявлення можна також умовно поділити на кон'юнктурні й фундаментальні. Останні менше піддаються змінам і ґрунтуються на набутих під час навчання знаннях, переконаннях і цінностях. Фундаментальні уявлення можна інтерпретувати, з одного боку, як знаки певного відчуження (формули «країна в Європі», «балканська країна» нерідко означають «я не дуже багато знаю про неї»), хоча, з іншого боку, вони є елементами «об'єктивного» знання. Географічні компоненти образів деяких країн досить значущі, а іноді навіть домінують (наприклад, в образах Індії, Норвегії,

Греції, Фінляндії, Португалії, Великобританії, Канади, Австралії та ін.).

Географічні уявлення каналізуються в масову свідомість через засоби масової комунікації (насамперед, телебачення, Інтернет); з рекламних роликів, що підміняють особистий досвід; з особистого досвіду й розповідей знайомих; з кінофільмів, творів літератури і мистецтва; зі шкільних і вишівських курсів. Уявлення з перших двох джерел більш мінливі, піддані кон'юнктурі. Їх «вік» нетривалий і змінюється під впливом новинного фону цих джерел.

В. В. Кривошеїн

НІКОНОВ, В'ячеслав Олексійович (нар. 5 червня 1956, Москва) – російський історик, політолог, громадсько-політичний діяч, президент фондів «Політика» (1993), «Єдність в ім'я Росії» (2003), виконавчий директор фонду «Російський світ» (2007), головний редактор журналу «Стратегія Росії». Онук В. М. Молотова.

Закінчив історичний факультет Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова (1978), після чого працював на кафедрі нової та новітньої історії, був секретарем комітету комсомолу, секретарем парткому історичного факультету. У 1989 р. став наймолодшим доктором історичних наук у СРСР. З 1989 р. – інструктор ЦК КПРС, потім завідувач сектору ідеологічного відділу. У 1991 р. – помічник керівника апарату Президента СРСР. Після серпня 1991 р. – помічник голови КДБ СРСР. З 1992 р. – радник департаменту політичних і міжнаціональних проблем Міжнародного фонду економічних і соціальних реформ (фонд «Реформа»), викладав у Каліфорнійському технологічному інституті (США). У квітні 1993 р. спільно з групою політичних консультантів (Г. Сатаров, А. Мігранян, А. Салмін) організував і очолив фонд «Політика». У 1993 р. обраний до Державної думи РФ за федеральним списком Партії російського єдності і згоди. Обіймав посаду голови підкомітету з міжнародної безпеки та контролю над озброєннями Комітету з міжнародних справ Державної думи РФ. У 1997–2001 рр. був членом Політичної консультативної ради при президентові РФ. У 2006–2009 рр. – член Громадської палати РФ, керівник комісії з міжнародного співробітництва та громадської дипломатії.

Член наукової ради при МЗС РФ, член президії Ради з зовнішньої та оборонної політики, віце-президент Асоціації центрів політичного консультування, завідувач кафедри історії та політології Міжнародного університету в Москві. З лютого 2011 р. – декан факультету державного управління МДУ ім. М. В. Ломоносова. Депутат Державної думи РФ VI скликання (фракція «Єдина Росія»).

М. А. Шепєлєв

НІКСОН, Річард Мілхауз (Richard Milhous Nixon; 9 січня 1913, Йорба-Лінда, Каліфорнія – 22 квітня 1994, Нью-Йорк) – американський політичний і державний діяч, 37-й президент США. У 1937 р. закінчив Юридичний університет Дюка і зайнявся юридичною практикою. Під час Другої світової війни дослужився до звання капітан-лейтенант. У 1947–1950 рр. – член палати представників Конгресу США від штату Каліфорнія, входив до складу Комісії з розслідування антиамериканської діяльності. Н. брав активну участь у діяльності комітету з розроблення плану Маршалла. У 1950–1953 рр. – сенатор США від штату Каліфорнія. У 1953–1961 рр. – віце-президент США в адміністрації Д. Ейзенхауера. Після поразки на президентських виборах 1960 р. повернувся до приватної юридичної практики в Каліфорнії. У 1968 і 1972 рр. обирався на президентський пост (єдиний американський політик, обраний на два терміни віце-президентом, а згодом на два терміни президентом).

За Н. почалася безпрецедентна централізація виконавчої влади, у зв'язку з чим період його правління отримав назву «імперське президентство». 15 серпня 1971 р. він оголосив про скасування золо-

того стандарту долара. У тому ж році було підписано чотиристоронню угоду між США, СРСР, Великобританією і Францією щодо Західного Берліна. У 1972 р. Н. став першим з президентів США, який відвідав КНР, і першим після закінчення Другої світової війни відвідав СРСР, зокрема Київ. США вперше підтримали включення представника Пекіна до Ради Безпеки ООН. Н. – єдиний президент США, змушений достроково подати у відставку (9 серпні 1974 р. у зв'язку зі скандалом «Уотергейт»).

Зовнішня політика Н. визначалася головним чином принципами політичного реалізму. За словами Г. Кіссінджера, «Н. вважав за краще одночасно діяти у двох напрямах: пояснювати свої цілі за допомогою вільсоніанскої риторики і апелювати до національних інтересів Америки для підкріплення власної тактики». В інтерв'ю журналу «Тайм» 3 січня 1972 р. Н. заявив: «Ми повинні пам'ятати, що єдиною умовою тривалих історичних періодів світу була рівновага сил. Адже саме тоді, коли одна країна стає значно сильнішою за потенційного суперника, виникає небезпека війни. Тому я покладаюся на світ, де США мають могутність. Я думаю, що такий світ буде і кращий, і безпечніший, коли сильні США, Європа, СРСР, Китай і Японія, взаємно врівноважуватимуть один одного, не діючі один проти одного, що створюють баланс сил».

Президентство Н. пов'язано з відходом від колишньої політики «стримування» і проголошенням політики розрядки міжнародної напруженості. Він став першим президентом США, який спробував розірвати зачароване коло «взаємного залякування». США визнали сформовану на той час систему військово-стратегічного паритету з СРСР, хоча офіційно не відмовилися від тези про можливість здобуття перемоги в «обмеженій ядерній війні». Ще під час передвиборної кампанії 1968 р. Н. обіцяв замінити «еру конфронтації» з СРСР «ерою переговорів». У президентській доповіді з питань зовнішньої політики 1970 р. зазначалося: «Ми будемо бачити в наших комуністичних опонентах насамперед нації, що дбають про власні інтереси в тому вигляді, як вони їм видаються, точно так само, як ми дотримуємося наших власних інтересів... Конкретні домовленості і спосіб досягнення миру, що виробляється за їх допомогою, виникатимуть з реалістичного пристосування конфліктуючих інтересів один до одного».

Вважаючи, що процес переговорів і тривалий період мирного змагання прискорять внутрішню трансформацію радянської системи і зміцнять демократію, Н. не вважав цю трансформацію попередньою умовою переговорів. Такий підхід дав змогу США перехопити дипломатичну ініціативу. У переговорному процесі він виходив з прагнення до просування на досить широкому фронті шляхом взаємної поваги, вважаючи, що було б абсурдним вибирати для поліпшення ситуації одну зі сфер відносин і продовжувати конфронтацію в інших. Для того щоб схилити СРСР до більшої поступливості, був узятий курс на налагодження відносин з КНР. У результаті склався певний геополітичний «трикутник», у якому США прагнули грати на суперечностях і страхах СРСР і Китаю. Як зазначав Г. Кіссінджер, «переговорна позиція Америки ставала найсильнішою, коли Америка виявлялася ближче до кожного з комуністичних гігантів – Китаю і СРСР, чим вони самі один до одного».

Найважливішим підсумком політики розрядки стало укладення в Москві 26 травня 1972 безстрокового Договору про обмеження систем протиракетної оборони. Відповідно до нього США і СРСР відмовилися від дорогого і дестабілізуючого будівництва систем ПРО на периметрі своїх кордонів. Договір щодо ПРО справив найважливіший стабілізуючий вплив на радянсько-американський баланс сил. Тоді ж був укладений Договір про обмеження стратегічних озброєнь – ОСО-1, що зафіксував приблизний паритет центральних стратегічних систем. Це був перший договір про обмеження ядерних озброєнь, згідно з яким обмежувалося число стаціонарних пускових установок МБР і пускових установок балістичних ракет на підводних човнах.

У липні 1969 р. на о-ві Гуам Н. заявив, що, продовжуючи надавати допомогу країнам Азії, які борються з комунізмом, США не направлятимуть свої війська для участі у війнах на території Азії. У в'єтнамській війні він взяв курс на «в'єтнамізацію» конфлікту, за яким відповідальність за результат війни перекладалася на самих «південних в'єтнамців», а США в червні 1969 р. почали виводити війська з В'єтнаму і зобов'язалися повністю вивести їх «після того, як південнов'єтнамська армія стане достатньо сильною, щоб захистити свободу своєї країни». Але лише в 1973 р. уряд Н. підписав угоду про припинення воєнних дій і відновлення миру у В'єтнамі. Намагаючись уникнути повторного конфлікту на зразок в'єтнамського, адміністрація Н. вимагала від країн, які зазнають комуністичної загрози, брати на себе більший тягар щодо захисту за допомогою звичайних озброєнь. Новий підхід передбачав скорочення числа американських баз на іноземній території, компенсуючи його за рахунок використання рухливих баз – підводних човнів і морської авіації. Однак такий підхід, відомий як «Гуамська доктрина Н.», стосувався насамперед криз у периферійних районах світу, що не покриваються офіційними оборонними союзами, і не поширювався на Австралію, Нову Зеландію, Японію, Південну Корею, Тайвань, Таїланд і Філіппіни.

Адміністрація Н. виступила в жовтні 1969 р. з доктриною «нового», або «рівного», партнерства США і країн Латинської Америки. Концепція «нового партнерства» ставила завдання створити в регіоні стійкі проамериканські військові або напіввійськові режими, здатні з «опорою на власні сили» за підтримки США вести боротьбу проти комунізму. При цьому спецслужби США взяли участь в організації військових переворотів у Болівії в 1971 р. і в Чилі у 1973 р.

Н. значною мірою є архітектором політики американо-ізраїльського союзу, рішуче виступивши на підтримку Ізраїлю під час «війни Судного дня» 1973 р. Він стояв біля витоків політики практично необмеженого продажу американської зброї Ізраїлю. Реакцією на надзвичайні асигнування для надання допомоги Ізраїлю стало нафтове ембарго, оголошене арабськими державами, яке спричинило різкий економічний спад у США.

М. А. Шепєлєв

НІМЕЦЬКА ІМПЕРІЯ – див. **ГЕРМАНСЬКА (НІМЕЦЬКА) ІМПЕРІЯ.**

«НІХОНДЗИН РОН» (япон. – «теорії про японців»), інша назва «Ніхон бунка рон» (япон. – «теорії японської культури») – міждисциплінарні дослідження японської культурної своєрідності, що включають два різновиди: а) у широкому значенні – дослідження японської національної специфіки, насамперед особливостей японського суспільства, культури, особистості й етнопсихології; б) у вузькому значенні – теорії японської культурної винятковості, унікальності, тісно пов'язані з націоналістичною ідеологією ніхонізму. Прихильники вузького підходу до «Н. р.» стверджують про неможливість розуміння японської культури не тільки поза її культурним контекстом, а й іншою мовою, представниками інших народів, у системі інших культурних концепцій, оскільки вони не адекватні японським реаліям.

У середньовічних японських рукописах нерідко трапляється термін «хенті дзокусан» або «дзокусан хендо», у значенні «Японія». Він буквально означає: «мале царство, розташоване на окраїні». Це показує, що японці сприймали свою країну як маленьку державу на периферії Джамбудвіпи. Незрозуміло, коли

Японія вперше була ототожнена з «хенті дзокусан», але вже в XII ст. японці виразно знали, як мала їхня країна. У складеному Камо-Але Тімей збірнику есе про поезію танку, озаглавленому «Міміре», автор насміхається над японцями за те, що вони, на відміну від китайців, нерозбірливі в питаннях стилю: «Оскільки країна ця мала, а люди в ній живуть дурні, вони зберігають все так, як це було в давно минулі часи». Ідея «хенті дзокусан» поступово змінилася ідеєю «сангоку», буквально «трьох країн», а саме: Індії, Китаю і Японії, що позбавило Японію принизливого відчуття себе окраїною, проти чого особливо сильно виступав Нітірен (1222–1282). Підкреслюючи близьке розташування трьох буддійських країн, ченці доводили, що Японія – теж земля Будди. Поступово термін «сангоку» втратив виняткове релігійний зміст і став позначати або весь відомий світ, або його цивілізовану частину. Це було пов'язано з процесом секуляризації Японії, що почався в XVI в., коли буддизм втратив панівне становище в японському духовному й громадському житті. Поступово Індія, що для японців була священною землею Будди й більше нічим, зникла з їхньої свідомості, поступившись місцем Кореї. Так символом цивілізованого миру стала інша тріада країн: Китай, Корея і Японія. Одним з перших, хто говорив про нову тріаду, був Ямага Соко (1622–1685). Він стверджував, що Китай і Японія – центр світу.

«Н. р.» виникла вже наприкінці епохи Токугава (1603–1867), коли почуття національного самоствердження народжувалося на основі протиставлення японців китайцям, а потім, після «відкриття» країни у 1853 р., об'єктом для порівняння стали західні народи й культури. Час від часу, особливо в кризові періоди, прагнення до національного самоствердження втілювалося в бумах «Н. р.», перший з яких припадає на час боротьби країни за перегляд нерівних договорів із західними державами (80–90-ті рр. XIX ст.). У 1891 р. з'явилися дві праці С. Міяке «Правдиві, добрі й гарні японці» (Сіндзембі ніхондзин) і «Брехливі, злі й страшні японці» (Гіакусю ніхондзин), що заклали дві основні моделі майбутніх «Н. р.» – моделі «переваги японців над західними народами» і «моделі недоліків японців порівняно з ними».

Сформовані в теоріях «Н. р.» опозиції «західного» – «японського» у тлумаченні різних факторів та аспектів розвитку культур можна представити так (на першому місці західні культури, на другому – японська): 1) геокліматичні фактори становлення культур: материк – острів; пустеля, луги й пасовища – ліс, «мокрі» поля для вирощування рису; бідна природа, домінування над нею людини – багата природа та її верховенство над людиною; помірний клімат, що характеризується регулярністю й передбачуваністю – мінливий, мусонний клімат; 2) етногенетична основа: гетерогенність – гомогенність; 3) історико-економічна база: кочове й пасовищне скотарство – осіле землеробство; м'ясоїдна культура – вегетаріанська; базовані на «рабській моделі» трудові відносини – общинна солідарність і співпраця; 4) соціальні структури: суспільство (Gesellschaft) – спільність (Gemeinschaft); індивідуалізм – групізм, контекстуалізм; горизонтальна стратифікація – вертикальна стратифікація; егалітаризм – ієрархічність; договірний принцип відносин – родинно-договірний принцип; домінування приватних інтересів – панування спільних інтересів; «культура провини» – «культура сорому»; урбаністично-космополітична домінанта – сільська, екслюзивна; правова культура – культура, що ґрунтується на почуттях обов'язку; акцент на незалежності – орієнтація на залежність; 5) соціокультурні основи: верховенство чоловіка, чоловічих принципів стосунків – верховенство жіночих принципів; войовничість – миролюбність; монотеїзм – політеїзм, анімізм; нестабільність – стабільність; нетерпимість – толерантність; матеріальні орієнтації – переважання духовної орієнтації; 6) способи мислення: дуалістичний, логічний – моністичний, амбівалентний; раціональний – емоційний; об'єктивний – суб'єктивний; орієнтація на суворе дотримання загальних принципів і законів – ситуативне мислення й поводження; говіркість – мовчазність («культура мовчання»), розвинена невербальна комунікація.

Якщо ці опозиції західної культури та японської звести до декількох основних принципів, то їх розбіжності матимуть такий вигляд: універсалізм – партикуляризм; гетерогенність – гомогенність; домінування абсолютних принципів – релятивізм; конфліктність – прагнення до гармонії; штучність – природність; абстрактність – феноменалізм, конкретність; донативно-активна природа культури – рецептивно-реагуюча; відкритість – замкнутість.

Японська раса, як стверджується в «Н. р.», унікальна внаслідок її багатовікової ізоляції. Природа Японії – самі люди, які, будучи ізольованими, не вимирали і не деградували, як на Заході. Японська мова унікальна, що проявляється у граматичних конструкціях, лексика тощо. Впливаючи на свідомість японців, вона визначила їх унікальну ментальність. Японська культура в теоріях «Н. р.» визначається такими поняттями: партикуляристсько-ситуаціоналістський етос із уявленнями «тут і тепер» (загальна типологія); переважання емоційності й інтуїтивізму над раціоналізмом, конкретного мислення над абстрактним, символів над дефініціями, частковостей над універсаліями, суто інструментальне використання раціоналізму (спосіб мислення); позитивні, оптимістичні уявлення про людину, побудовані на несуперечливому цілісному її сприйнятті (концепція людини); позитивне, віталістське ставлення до життя й світу; домінування в структурі суспільства органічних малих груп, акцентування на стабільності суспільної системи (соціальна структура); прагматичний підхід до проблем, що виникають (основа динаміки суспільного розвитку).

Т. Умехара створив Інститут японології, покликаний утвердити й науково довести національну винятковість японців. На його думку, культура Дзьомон – перше вогнище цивілізації на земній кулі, вона зародилася вже 10 тис. років тому й жива у свідомості японців донині. Філософ дає найвищу оцінку цьому періоду й уважає, що «вивчення культури Дзьомон життєво необхідне не тільки для Японії, а й для всього світу, всього людства». «Людська раса не зможе вижити, спираючись тільки на принцип європейської цивілізації», тому що в її основу покладено принцип «логосу», що стимулював розвиток культури з наголосом на науку і техніку, ігноруючи людину й духовні цінності. Тому єдиний шанс для виживання людства дає східна культура, звернена до природи і людини. Вершиною її є японська, що бере початок з епохи Дзьомон. Умехара проголошує: «На Японію сьогодні покладена важлива глобальна місія – стати мостом між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем».

М. А. Шепєлєв

НОВИЙ СХІД – поняття, запропоноване О. І. Неклессою, яке відображає процес формування й піднесення нового геополітичного, геоекономічного та геокультурного регіону на чолі з Китаєм.

О. І. Неклесса, звертаючи увагу на ознаки т. зв. тихоокеанської революції, коли «відбулось пробудження Китаю, вірогідного лідеру XXI ст., який зумів у короткий історичний строк, за декілька десятиліть, збільшити свій валовий продукт приблизно у 7–8 разів», робить висновок, що «замість комуністичного світу, що розпався, виникає новий реальний опонент західної цивілізації – Н. С.».

Ще А. Тойнбі передбачав, що «у Старому світі майбутнє – за китайцями». Професор історії Пенсільванського університету Е. Рубінстайн, розглядаючи геополітичні тенденції найближчого

майбутнього, вважає, що найактивнішу, глобальну роль відіграватиме Китай. Тієї ж думки дотримувався Б. М. Занегін, який наголошував: «Китай – соціалістична наддержава XXI ст. – зайняв місце Радянського Союзу як опонент США у соціальному плані і як геополітична противага, прилучаючи в цих якостях держави і народи, інтереси яких порушуються диктатом індустріально розвинутої частини світового співтовариства».

У новому транснаціональному просторі, що формується сьогодні, перед Китаєм відкриваються великі можливості. У новій епосі, ймовірно, пануватимуть гігантські «імперії», які не мають ні централізованого керівництва, ні чітко окреслених кордонів, як азійські імперії минулого. Традиційна система нежорсткого імперського контролю, яку тривалий час називали причиною відносного відставання Китаю, допоможе Китаю у світі без кордонів обійти провідні нині національні держави.

Оскільки Китай так і не став сучасною національною державою, вважається, що його вступ у водоверть глобалізації не загрожує несприятливими наслідками його економіці та суспільству. За курсом, проголошеним Ден Сяопіном, японські вчені бачать намір примкнути до невпорядкованості Східної Азії без кордонів і встановити імперську суперструктуру на цій аморфній основі. Низький ступінь орієнтації китайської правлячої еліти на громадську думку та проблеми національного добробуту породжує у них занепокоєння, що ця китайська імперія вдаватиметься до сили для досягнення своїх цілей.

Сьогодні в економіку материкового Китаю фактично інтегровані, підсилюючи її, китайські виробники у багатьох країнах АТР. Виникла Велика китайська економіка (Китай з Гонконгом і Тайванем та десятки мільйонів хуацяо, що проживають в інших країнах АТР і контролюють значну частину економік країн Південно-Східної Азії). Саме багатство хуацяо лежить в основі високих темпів економічного зростання КНР, який на цивілізаційному рівні забезпечується успішним поєднанням передової технології зі стійкою наполегливістю, традиційною працелюбністю, законослухняністю, зберігаючи за фасадом економічного прориву відданість генетично вкоріненій у їх свідомості конфуціансько-буддійській культурі.

М. А. Шепєлєв

НОВОРОСІЯ – історична область на розмежованих і слабо заселених землях Дикого поля від Нижнього Дунаю до Кубані, що прилягає до Азовського і Чорного морів і включає землі чотирьох колишніх губерній Росії: Херсонської, Катеринославської і Таврійської (крім Криму), а також Бессарабської. Нерідко до неї відносять також південь європейської частини сучасної РФ (Кубань, Ставропілля, Дон). Термін широко вживався, починаючи з середини XVIII ст.

Простір від Дунаю до Кубані, де проходили кочовища хозар, половців, татар та інших народів, називався «Диким полем», або «Малої Татарією». Від набігів орд з Дикого поля страждали Литовсько-Польська держава і Русь. Загальна кількість слов'ян, захоплених і проданих на невільницьких ринках Кримського ханства, оцінюється в 3 млн осіб. Ці землі тривалий час входили до геополітичного простору Османської імперії і були для Росії «новими» або «бар'єрними» (буферними). У середині XVIII ст. степ займали переважно ногайські орди – васали кримських ханів і турецьких султанів. Наприкінці XV – на початку XVI ст. на північному сході Дикого поля створюється Запорізька Січ з центром на о-ві Хортиця. З південного сходу сюди просуваються донські козаки. У XVI–XVII ст. донці й запорожці засновують на берегах Дніпра та Азовського моря опорні пункти, вважаючи ці майже неосвоєні землі своїми і називаючи їх Ханською Україною (за аналогією з Рязанською або Тульською Україною).

У міру входження Північного Причорномор'я до Російської імперії почалася колонізація Дикого поля зі створенням невеликих поселень (куренів), заснованих малоросійськими козаками та російськими втікачами. Активна колонізація Н. починається за Петра І. Зокрема, він запропонував поневоленим Туреччиною слов'янам переселятися в малонаселені райони Росії. Одним з перших почув цей заклик серб Сава Лукич Рагузійский, що став відомим сподвижником російського імператора. У 1727 р. з південнослов'янських поселенців сформовано Сербський гусарський полк, якому доручалася охорона південних кордонів Росії й виділялися землі навколо Бахмута. Власне, з переселенням балканських слов'ян у Росію пов'язане виникнення Новоросійського краю, який спочатку називався Нова Сербія. У липні 1751 р. імператриця Єлизавета Петрівна у відповідь на прохання полковника австрійської служби Івана Хорвата оголосила, що «скільки б із сербського народу в Російську імперію перейти не побажало, всі вони як єдиновірні в службу і підданство прийняті будуть». Перший загін переселенців, чисельністю у 218 осіб, прибув до Росії в 1751 р. Починаючи з 1752 р., переселенці стали прибувати регулярно. Столицею Нової Сербії стало місто Новомиргород. У 1764 р. Нова Сербія і Слов'яносербія увійшли до складу Новоросійської губернії. Катерина II скасувала Запорізьку Січ, і Запоріжжя було приєднано до Н.

Адміністративно Новоросійська губернія існувала за Катерини II, з 1764 по 1775 р. (Катеринославське намісництво в 1783–1796 рр.), і за Павла I, з 1796 по 1802 р., коли вона була поділена на Катеринославську, Миколаївську і Таврійську губернію. Центр розташовувався спочатку в м. Кременчуці, з 1783 р. – у м. Катеринославі, який з 1797 по 1802 р. мав назву Новоросійськ. У 1794 р. була заснована Одеса, яка отримала в 1803 р. статус градоначальства і стала з 1805 р. адміністративним центром Новоросійського генерал-губернаторства. У 1812 р. разом з Бессарабією ці губернії увійшли до складу єдиного Новоросійсько-Бессарабського генерал-губернаторства зі столицею в Одесі.

У заселенні земель брали участь російські козаки і селяни, греки, вірмени, болгари, литовці, молдавани, поляки, серби, німці, швейцарські французи, євреї з Польщі та Білорусі. Із самого початку колонізації краю провідною тут була російська мова. У результаті природної асиміляції представників різних слов'янських етносів, як з причини їх тривалого спільного проживання, так і внаслідок змішаних шлюбів у декількох поколіннях, склався новий російськомовний субетнос з оригінальним варіантом культури, що ґрунтується на «різноплемінності» та віротерпимості. У менталітеті Н. міжетнічна солідарність завжди домінувала над ідеями націоналізму. До кінця XIX – початку XX ст. Н. перетворилася на потужний аграрно-сировинний регіон, найважливіший центр землеробства, металургійної та гірничопереробної промисловості Росії.

Із середини XX ст. як заміна назви Н. використовувалося географічне визначення «Північне Причорномор'я». У другій половині XX ст. територія Н. стала позначатися стійким поняттям «Південна Україна».

М. А. Шепєлєв

НОМОС (грец. nomos – звичай, порядок) – закон, запропонований законом порядок, уклад. Грецький термін «Н.» позначає «щось узяте, оформлене, впорядковане, організоване» в сенсі простору. Є однією з основних категорій у геополітичній теорії Карла Шмітта, де за значенням близьке до поняття «місцерозвиток» у росіян-євразійців. Розглядаючи етимологію слова, Шмітт зауважує, що воно означає «по-перше: взяття, захоплення. Крім того, воно означає по-друге: розподіл і розподіл захопленого (того, що взято), і по-третє: використання, обробка та експлуатація отриманого від поділу, отже, виробництво і споживання».

К. Шмітт у роботі «Н. Землі в праві народів jus publicum europaeum» показує, що Н. є формою організації буття, яка встановлює найгармонійніші співвідношення як усередині соціального ансамблю, так і між цими ансамблями. Згідно з Ф. Джеймісоном, «у Шмітта поняття "Н." є свого роду еквівалентом функції "способу виробництва" в марксизмі, тобто позначає структуру тотальності, що набувала різних історичних форм», а також демонструє сімейну подібність між собою та фукоїстськими «історичними епістемами». У Н. проявляються природні та культурні особливості людського колективу в поєднанні з навколишнім середовищем.

«Завжди був якийсь Н. Землі, – зазначає К. Шмітт у статті "Новий Н. Землі". – В усі часи люди захоплювали, ділили і обробляли Землю. Але до епохи великих відкриттів, тобто до XVI ст. н. е., люди не мали глобального уявлення про небесне тіло, на якому жили. Щоправда, вони мали міфічний образ Неба і Землі, суші і моря, але Земля ще не була виміряна як глобус і люди ще не наважувалися виходити у великі океани. Їхній світ був суто земним. Кожен могутній народ вважав себе центром Землі і вважав свою область панування обителлю світу, поза якою панували війна, варварство і хаос. Це означало на практиці, що вони могли, просуваючись, із чистою совістю підкорювати і захоплювати здобичі доти, доки не стикалися з кордоном. Тоді вони споруджували прикордонний вал, лімес, китайську стіну або вважали Геркулесові стовпи й океан завершенням світу. Вони розуміли під населеною Землею – по-грецьки ойкуменою – тільки власну імперію. Це був Н. Землі на першій стадії, коли люди ще не мали глобального уявлення про свою планету і великі світові океани були ще не доступні для людської влади».

На основі аналізу Н. землі, земного порядку і морського беззаконня, К. Шмітт упритул підійшов до розуміння глобального культурно-історичного і геополітичного протистояння між цивілізаціями Суші і цивілізаціями Моря, що втілюється в понятті «планетарний дуалізм».

Європоцентристський Н. землі, що існував до Першої світової війни, ґрунтувався на подвійній рівновазі: землі та моря, коли Англія одна панувала над морем і не допускала жодної рівноваги морських держав, і рівновазі на Європейському континенті, яка не терпіла жодної гегемонії сухопутної держави. Її гарантом була морська держава Англія. Земля і море протистояли тут одне одному з цілком різними уявленнями про війну, ворога і трофеї як два розділені світи. Сухопутні й морські війни принципово відрізнялися. Війна на суші велася тільки між арміями європейських держав, і приватна власність цивільного населення не становила трофею в міжнародно-правовому розумінні. Війна на морі була торговою війною, де ворогом був кожен, хто торгував з противником, і тут діяли право блокади і призове право.

Концептуальна неспівмірність законної галузі міжнародного права (землі) і стану анархії (моря) стає підставою для песимістичних поглядів К. Шмітта, який вважав, що англосаксонська «тотальна війна» спочатку з допомогою англійських піратів, потім – у результаті американського вторгнення в Європу, що почалося після Першої світової війни, взяла гору над старою законослухняною континентальною Європою (з її «справедливими війнами»).

Сьогодні, на думку К. Шмітта, знищено колишню, базовану на поділі землі і моря рівновагу. Розвиток сучасної техніки позбавляє море його характеру стихії, додався новий, третій вимір – повітряний простір як силове поле людської влади та діяльності. В умовах, коли світ переживає кінець колишнього співвідношення землі та моря, утворюється новий Н. нашої планети.

М. А. Шепєлєв

О

ОБАМА, Барак Хусейн (Barack Hussein Obama; нар. 4 серпня 1961, Гонолулу, Гаваї) – американський політичний і державний діяч, 44-й президент США. Закінчив Колумбійський університет і Школу права Гарвардського університету. Викладав конституційне право в Чиказькому інституті юридичних наук з 1992 по 2004 р. і одночасно тричі, з 1997 по 2004 р., обирався до сенату штату Іллінойс. У листопаді 2004 р. обраний сенатором США. Перший афроамериканець, висунутий на пост президента, вступив на посаду 20 січня 2009 р. Лауреат Нобелівської премії миру 2009 р. (з формулюванням «за екстраординарні зусилля у зміцненні міжнародної дипломатії і співробітництво між людьми»).

Зовнішня політика адміністрації О. визначається тезами про «розумний вплив» і «багатостороннє партнерство». Перший передбачає збалансоване поєднання «жорсткого» та «м'якого» впливу, використання широкого арсеналу політичних інструментів для гнучкого реагування на проблеми, що виникають. З цією метою адміністрація О. пропонує будувати зовнішньополітичну стратегію США на триєдиної основі – допомога в цілях розвитку, військова складова і дипломатія. «Багатостороннє партнерство» означає, що США слід бути готовими взаємодіяти з усіма країнами незалежно від їх соціально-політичного ладу для вирішення спільних проблем та побудови нової міжнародної системи. США не можуть діяти самостійно, тому за словами О., «повинні зміцнювати наявні союзи, вибудовувати нове партнерство і сприяти дотриманню прав людини в усьому світі».

Після вступу на посаду президента О. намагався поліпшити імідж США за рахунок відмови від унілатералізму і мілітаризму. Серед кроків у цій сфері – рішення про закриття в'язниці в Гуантанамо (заблоковане Конгресом), встановлення графіка виведення американських військ з Іраку, повернення за стіл переговорів з кліматичних змін, дипломатія «наведення мостів» щодо таких країн, як Іран, КНДР, Куба, Венесуела і М'янма, а також спроби поліпшити відносини з ісламським світом. На початку свого президентства він також виступив з ініціативою т. зв. глобального нуля, тобто досягнення без'ядерного світу.

Як кандидат у президенти О. заявляв, що війна в Іраку була помилкою адміністрації Дж. Буша-молодшого і центральним фронтом боротьби з тероризмом мають стати Афганістан і Пакистан. Протягом 2009 р. О. двічі посилював американський контингент в Афганістані, нинішня чисельність якого порівнянна з чисельністю радянського контингенту у 80-ті рр. XX ст.

О. став першим президентом США, обрання якого багато в чому визначалося використанням у передвиборчій кампанії новітніх інформаційних технологій. Перебування О. на посту президента США збіглося з активізацією використання інформаційних технологій при спробах організації різноманітних «кольорових» та інших «революцій»: Молдова (2009); Таїланд (2010). Найяскравішим прикладом стала «твітерна революція» в Ірані у 2009 р., яка, однак, не досягла мети. Відомо про участь представників найбільших IT-структур, пов'язаних з Білим домом, в організації заворушень в Єгипті в 2011 р. За словами О., «те, що відбу-

вається на Близькому Сході, є втіленням у реальність нових технологій», причому нинішні події в регіоні повинні покласти початок новій, демократичній ері.

Адміністрація О. прагне налагодити всеосяжну співпрацю з КНР, у тому числі в рамках «Стратегічного і економічного діалогу», взаємодії на самітах «великої двадцятки» і переговорах щодо зміни клімату. Також О. зробив перший крок до зміцнення двосторонніх зв'язків з Росією, заявивши про відмову від запланованого раніше розміщення об'єктів «третього позиційного району» ПРО в Польщі та Чеській Республіці. США і Росія уклали в Празі у квітні 2010 р. новий договір про скорочення стратегічних озброєнь. «Росія і США більше не противники, і ймовірність їх воєнного протистояння кардинально зменшилась», – вказується у новій ядерної доктрини США.

Разом з тим вже в листопаді 2010 р. було прийнято рішення про створення системи ЄвроПРО НАТО. Для цього передбачається об'єднати вже наявні національні компоненти систем ПРО країн – учасниць альянсу, а також використовувати розгортання в Європі елементів ПРО США. В інтересах системи ЄвроПРО НАТО передбачається задіяти радіолокаційну станцію (РЛС) у Туреччині, бази ракет-перехоплювачів SM-3 у Румунії та Польщі і кораблі з керованою ракетною зброєю ВМС США. Крім того, до складу системи ЄвроПРО НАТО передбачається включити мобільні РЛС системи раннього попередження про ракетний напад, розміщені на кораблях ВМС Нідерландів. Росія і НАТО домовилися співпрацювати за проектом ЄвроПРО, проте переговори зайшли в глухий кут через відмову США надати юридичні гарантії неспрямованості цієї системи проти Росії. Поруч із суперечностями з приводу подій на Близькому Сході це фактично звело нанівець результати політики «перезавантаження» російсько-американських відносин, ініційованої адміністрацією О.

Нова концепція розвитку ядерних сил США утверджує курс на посилення стратегічних ударних сил в неядерному оснащенні, з тим, щоб компенсувати плановане зниження ролі ядерного арсеналу в стримуванні зовнішніх нападів з використанням конвенційної зброї. Це несе загрозу підриву стратегічної стабільності і паритету між ядерними державами у зв'язку з розробленням систем озброєнь, які дають змогу використовувати для завдавання швидких точкових ударів стратегічні носії в неядерному оснащенні. У новій ядерній доктрині США відмовляються від застосування ядерної зброї проти неядерних країн, проте передбачається можливість використання стратегічного арсеналу в «надзвичайних обставинах» щодо країн, які не дотримуються умов Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

Є. М. Суліма

ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ – процес реінтеграції двох Німеччин (Федеративної Республіки Німеччини та Німецької Демократичної Республіки).

Принципова домовленість про об'єднання Німеччини досягнута між СРСР та США під час зустрічі М. С. Горбачова та Дж. Буша-старшого на Мальті у грудні 1989 р., коли стало зрозуміло, що в НДР до влади прийшли прибічники демократизації та реформування країни за західним зразком. Треба було домовлятися про умови об'єднання. По-перше, слід було визначитися з формулою переговорів. Було два варіанти – «два плюс чотири» або «чотири плюс два». За першим основними учасниками розроблення угоди ставали дві німецькі держави, до яких на кожному етапі мали приєднатися великі держави – учасниці антигітлерівської коаліції часів Другої світової війни. За другим – умови об'єднання мали визначатися тільки чотирма країнами колишньої антигітлерівської коаліції, а двом німецьким державам було б запропоновано для приєднання до них уже підготовлений документ. По-друге, треба було висвітлити питання щодо кордонів єдиної Німеччини. З цього питання не було жодних підстав очікувати ускладнень, оскільки обидві німецькі держави нарізно вже давно підтвердили визнання кордонів за річками Одра (Одер) та Нейсе. Слід було тільки визначитися з формою, в якій це визнання було б зафіксовано об'єднаною Німеччиною. По-третє, було необхідно домовитися про статус майбутньої єдиної Німеччини – чи стане вона нейтральною державою, як тривалий час наполягав Радянський Союз, чи збереже право входити до воєнно-політичних союзів.

Питання об'єднання турбувало західноєвропейські держави. Найбільші сумніви висловлювала Франція. Париж остерігався, що з виникненням єдиної німецької держави співвідношення сил у тандемі Франція – ФРН зміниться на користь останньої. Крім іншого, було не зрозуміло, як поставиться майбутня єдина Німеччина до запропонованого Францією плану поглиблення валютно-фінансового союзу західноєвропейських держав та введення в перспективі єдиної європейської валюти. Ще 6 грудня 1989 р. на зустрічі з М. С. Горбачовим у Києві президент Франції Франсуа Міттеран висловився, що дві суверенні німецькі держави повинні й надалі існувати окремо. Стримано перспективи майбутнього об'єднання Німеччини оцінювала голова британського кабінету Маргарет Тетчер.

Проте у квітні 1990 р. на сесії Європейської ради в Дубліні була досягнута угода про єдиний підхід країн Європейського Співтовариства до об'єднання Німеччини. Намагаючись розвіяти сумніви партнерів, ФРН на цьому засіданні погодилася прискорити роботу зі створення валютного союзу західноєвропейських держав. ФРН також приєдналася до Шенгенської угоди. У відповідь Франція, Британія, Італія та інші країни ЄС висловилися на підтримку об'єднання.

Цей процес розпочався за формулою «два плюс чотири». Ініціатива в ньому належала ФРН. У листопаді 1989 р. канцлер Гельмут Коль оголосив програму поетапного об'єднання Німеччини з 10 пунктів. Головним серед них було беззастережне визнання майбутньою єдиною Німеччиною наявних європейських кордонів. Для узгодження плану з СРСР західнонімецьке керівництво вело переговори з радянськими представниками протягом першої половини 1990 р. До травня 1990 р. ФРН домоглася від Радянського Союзу не лише розуміння в питанні про політико-правові механізми об'єднання з НДР, а й згоди на участь об'єднаної Німеччини в НАТО. У червні 1990 р. на зустрічі М. С. Горбачова та Г. Коля в Железноводську було визначено умови виведення радянських військ з НДР, що обумовлювалося скороченням єдиною Німеччиною чисельності озброєних сил та підтвердженням нею відмови від виробництва та зберігання атомного, біологічного та хімічного озброєнь.

Розуміючи, що об'єднання Німеччини, крім Франції та СРСР, може непокоїти Польщу, уряд Г. Коля провів переговори з польським керівництвом. Німецька сторона заявила про відсутність у неї територіальних претензій до будь-кого. За наполяганням Г. Коля в березні 1990 р. бундестаг ФРН ухвалив спеціальну резолюцію про непорушність післявоєнних кордонів Німеччини з Польщею.

Успіх у регулюванні зовнішніх аспектів німецького питання дав змогу Г. Колю розпочати реалізацію його плану. У лютому 1990 р. оголошено про створення між НДР та ФРН валютного союзу, основою якого мала стати західнонімецька марка. Союз був вигідним для населення Східної Німеччини, яке отримувало можливість за пільговим курсом здійснити обмін «слабкої» східнонімецької валюти на «сильну» марку ФРН. Симпатії німців на сході країни були на боці Г. Коля.

У березні 1990 р. у НДР відбулися перші за її історію вибори на основі справжньої багатопартійної системи. Переміг блок некомуністичних партій «Альянс за Німеччину», який виступив за об'єднання країни на основі західнонімецької конституції – фактично за приєднання НДР до ФРН.

У травні 1990 р. новий уряд НДР на чолі з Лотаром де Мезьєром уклав договір з ФРН про валютний, економічний та соціальний союз, який фактично перетворював обидві країни на єдине ціле в усьому, за винятком сфери міжнародних відносин і оборони.

21 червня 1990 р. між НДР і ФРН укладений Державний договір про об'єднання Німеччини, який, проте, міг набрати чинності лише після врегулювання зовнішніх аспектів німецької проблеми. 22 серпня 1990 р. Народна палата НДР ухвалила рішення про приєднання до ФРН з 3 жовтня 1990 р.

З 5 травня по 17 липня 1990 р. у Бонні, Берліні та Парижі відбулися три тури багатосторонніх переговорів щодо Німеччини відповідно до формули «два плюс чотири». Зовнішні аспекти об'єднання Німеччини були врегульовані 12 вересня 1990 р. з підписанням у Москві Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини. Його підписали міністри закордонних справ двох німецьких держав, СРСР, США, Великобританії, Франції у присутності президента СРСР М. С. Горбачова. У міжнародно-правовому аспекті він становив остаточне мирне розв'язання німецької проблеми. Статус Німеччини як суверенної держави поновлювався, а права колишніх окупаційних держав стосовно обох частин Німеччини скасовувалися. Об'єднання Німеччини відбулося 3 жовтня 1990 р. Територія колишньої НДР перетворилася на п'ять нових земель ФРН. В аналогічний спосіб об'єднано дві частини Берліна.

Радянські війська мали змогу залишатися на території колишньої НДР до кінця 1995 р. (у 1994 р. їх виведено достроково). Німеччина взяла на себе обов'язок з фінансового утримання радянських військ, що виводилися, та облаштування їх на нових місцях дислокації на радянській території. Крім того, німецька сторона після виведення радянських військ була зобов'язана утриматися від розташування на території східних земель Німеччини іноземних збройних сил, ядерного озброєння та його носіїв.

І. М. Коваль

ОБСТ, Еріх (Erich Obst; 13 вересня 1889, Берлін – 9 червня 1981, Геттінген) – німецький географ і геополітик міжвоєнного періоду. Здобув гуманітарну освіту, викладав в університетах Німеччини, мав вчене звання професора. У 1924 р. увійшов до складу редакції «Журналу геополітики». У 1928 р. разом з іншими теоретиками журналу в статті «Основи побудови геополітики» опублікував програму німецької геополітики. У статті «Ми вимагаємо повернути наші колонії!», опублікованій у «Журналі геополітики» за 1926 р., О. пропонує «старим» імперіалістичним державам дати населенню колоній країн Близького і Далекого Сходу, які «майже зовсім зрівнялися з європейцями в сенсі цивілізації і культури», свободу і самостійність у визначенні своєї долі. Німеччина, на його думку, повинна отримати право і можливість розвивати колонізаційну діяльність в Африці та південній частині Тихого океану. О. прямо стверджує: «Німеччина загине, якщо не отримає назад своїх колоній у найкоротший термін».

У праці «Англія, Європа і світ» (російською мовою опублікована в Москві у 1931 р.) О. досліджував історію створення Британської колоніальної імперії, виокремивши низку етапів її геополітичного розвитку. Зокрема, він звертає увагу на те, що Англію майже зовсім не торкнулася ідея хрестових походів, яка мала велике значення на континенті. «Думка про всеосяжну християнську імперію ніколи не пускала коріння на Британських островах». Він зазначає, що особливі труднощі для геополітичного розвитку Англії викликала боротьба з Францією, однак завдяки потужному флоту Великобританії вдалося тріумфувати не тільки над Францією, а й над усією Європою з 1815 по 80-ті рр. XIX ст. Далі почалася нова геополітична епоха. Якщо найпотужніші держави минулого розташовувалися на берегах Атлантики (Іспанія, Голландія, Франція), то тепер цю роль стали відігравати континентальні держави (Німеччина, Австро-Угорщина, Росія), а території суперництва перемістилися на північний схід, углиб материка. Проти таких континентальних держав Англії важко чинити якісь загрозливі дії за допомогою флоту. Разом з тим їй уже протистоїть не одна Франція, а кілька континентальних держав, а в особі США і Японії вона отримала нових морських суперників.

В. В. Кривошеїн

ОКЕАНІЯ – геополітичний регіон світу, що складається переважно із сотень невеликих о-вів і атолів у центральній і західній частинах Тихого океану, між субтропічними широтами Північної і помірними широтами Південної півкулі (всього близько 10 тис. о-вів). Більшість о-вів О. мають вулканічне походження: частина з них є вершинами великих підводних вулканів, декотрі з яких дотепер проявляють високу вулканічну активність. Інші о-ви мають коралове походження, будучи атолами, які сформувалися в результаті утворення коралових споруд навколо занурених під воду вулканів. О. розташована між Малайським архіпелагом і Австралією. Велика частина о-вів О. згрупована в архіпелаги. В О. виокремлюють три великі групи о-вів: Меланезія – найбільші західні й великі о-ви; Мікронезія – дрібні о-ви на північ від Меланезії; Полінезія – о-ви в центральній частині океану. Кожна з цих груп складається з декількох архіпелагів. У самостійну частину О. виокремлюють Нову Зеландію, хоча за етнічним складом вона найближча до Полінезії.

В О. розташовано кілька сотень о-вів, багато з яких є державними або напівдержавними утвореннями. З них лише 8 мають представництво в ООН. За даними на кінець грудня 1994 р., в ООН представлені Палау, Федеративні Штати Мікронезії, Фіджі, Маршаллові о-ви, Папуа-Нова Гвінея, Самоа (Західне), Соломонові о-ви й Вануату. Інші утворення хоч і є незалежними державами, але в ООН не представлені (наприклад, Тонга, Кірибаті, Науру, Тувалу). Інші перебувають під протекторатом (за мандатом ООН) США (Американське Самоа й ін.), Франції (Французька Полінезія, Нова Каледонія), Нової Зеландії (Ніуе, О-ви Кука, Токелау та ін.). У зв'язку з цим виникає проблема вирахування економічного потенціалу й зовнішньоекономічної діяльності країн О. Проблема ускладнюється тим, що статистичні довідники подають різну кількість держав, що входять до О. Відповідно до даних МВФ до цього району входять 11 (іноді називають 12) держав і державних утворень, серед них Папуа-Нова Гвінея, Фіджі, Вануату, Західне Самоа, Тонга, Ниуэ, О-ви Кука, Соломонові о-ви, Тувалу, Кірибаті, Федеративні Штати Мікронезії, Маршаллові о-ви, Науру. Насправді варто враховувати 20 держав і державних утворень, які мають економічні відносини як між собою, так і з іншим світом.

О. С. Осельська

«ОКСАМИТОВІ РЕВОЛЮЦІЇ» – демократичні революційні перетворення в країнах Східної Європи в 1989–1990 рр.

У всіх країнах європейської зони соціалізму наприкінці 80-х рр. XX ст. поглибилися соціальна напруженість, системна економічна криза, з'явились явища анархії і некерованості. Сталася дискредитація самої ідеї реформ за умов соціалізму. У різних соціальних прошарках суспільства виникли і поглибились сумніви щодо можливості його оновлення, більше того, навіть можливості

створення іншого, справедливого і демократичного устрою. Катастрофічно падала довіра мас до правлячих партій.

Хвилі інформації про «перебудову», незважаючи на заборони, досягали соціалістичних держав та стимулювали антиурядові зрушення. Навіть антиросійськи та антирадянськи налаштовані політики вбачали у М. С. Горбачові та «перебудові» ознаку оновлення, змін, відмови від того ладу, який був створений у Східній Європі після 1945 р. У регіоні розпочався рух за «оновлення соціалізму», який переріс у стихійне зруйнування старої політичної системи.

Генералу Войцеху Ярузельському в Польщі за допомогою запроваджених у 1981 р. жорстких заходів вдалося стабілізувати обстановку. Але він не задовольнився зміцненням особистої влади, а став обережно розвивати діалог з опозицією, з метою недопущення повторного протестного вибуху. Розпочалися контакти представників держави з католицькою церквою. Невдовзі після обрання В. Ярузельського головою Державної ради ПНР у 1985 р., у країні була оголошена амністія (вересень 1986 р.), завдяки якій керівники «Солідарності» відновили діяльність. Була пом'якшена цензура в галузі культури. У 1987 р. відбулося покращання відносин Польщі з країнами Заходу та були скасовані економічні санкції, введені у 1981 р. проти ПНР унаслідок воєнного стану. Польщу прийняли до МВФ, а її борги реструктуризували.

У 1988 р. польська влада оголосила про скликання «круглого столу» всіх політичних партій та рухів. Керівники ПОРП на першому засіданні «круглого столу» в лютому – квітні 1989 р. погодилися легалізувати «Солідарність» та здійснити низку змін у політичній системі: насамперед провести вибори на багатопартійній основі та утворити другу палату парламенту – сенат. У сеймі після червневих виборів 1989 р. «Солідарність» вступила до коаліції з колишніми некомуністичними партіями, і ПОРП залишилася в меншості. У вересні 1989 р. було сформовано перший некомуністичний уряд на чолі з представником католицької інтелігенції Тадеушем Мазовецьким. У червні 1989 р. сейм більшістю в один голос знов обрав В. Ярузельського президентом країни. У січні 1990 р. ПОРП проголосила про перетворення на соціал-демократичну партію. Прямі вибори президента були призначені на 1990 р. Напередодні їх проведення В. Ярузельський відмовився від висунення своєї кандидатури. Президентом країни став лідер «Солідарності» Л. Валенса.

У радянсько-польських відносинах розпочався новий етап. Намагаючись попередити відчуження, навесні 1990 р. Москва офіційно визнала відповідальність сталінського керівництва за розстріл полонених польських офіцерів у Катині в 1940 р. і передала польським представникам документи, стосовно подій тих років.

В Угорщині у 1988 р. Янош Кадар пішов з посади генерального секретаря ЦК УСРП, але зберіг посаду голови партії. За його ініціативи до політбюро були введені прихильники ринкових реформ, і в лютому 1989 р. в країні була дозволена багатопартійність. Розпочалися тристоронні переговори між УСРП, опозиційними партіями та громадськими організаціями щодо переходу Угорщини до парламентської демократії. У країні запроваджено посаду президента.

У травні 1989 р. угорський уряд відкрив кордон з Австрією. Оскільки між Угорщиною та НДР існував режим відкритого кордону, до Угорщини хлинув потік громадян НДР, які бажали втекти через Угорщину та Австрію до ФРН.

У жовтні правляча партія розділилася на Угорську соціалістичну партію, до якої увійшла більшість членів колишньої УСРП, та Комуністичну партію Угорщини. 18 жовтня 1989 р. парламент Угорщини ухвалив близько 100 поправок до конституції країни, які змінили політичну систему. 23 жовтня була проголошена Угорська Республіка – вільна, демократична держава. Остаточно плюралістична система оформилася після виборів до Державних зборів навесні 1990 р., під час яких УСП отримала лише 11 % голосів, а більшість місць здобув Угорський демократичний форум. Його лідер Йожеф Анталл очолив новий уряд Угорщини.

В інших країнах – союзницях СРСР зміни відбувалися із більшою чи меншою участю масових рухів. У Болгарії 10 листопада 1989 р. був змушений піти з посади генерального секретаря ЦК БКП Тодор Живков. Його наступник Петро Младенов намагався налагодити діалог з опозиційною інтелігенцією. Проте це не запобігло вуличним виступам на захист демократизації. На їх тлі в грудні 1989 р. була створена опозиційна організація Союз демократичних сил (СДС), за вимогою якої болгарський уряд пішов на скликання «національного круглого столу». Переговори в його межах відбувалися з труднощами, але в березні 1990 р. було досягнуто угоду про проголошення рівноправ'я форм власності, введення принципів поділу влади та багатопартійності. Перший некомуністичний уряд країни сформований у жовтні 1991 р. Болгарська комуністична партія, яка перейменувала себе на соціалістичну у квітні 1990 р., залишалася впливовою силою до середини 1990-х рр., випереджаючи СДС за кількістю голосів, завойованих на парламентських виборах.

Із відкриттям у травні 1989 р. австро-угорського кордону, через який з НДР втекло близько 0,5 млн громадян, у Східній Німеччині розпочалася напівмирна антикомуністична революція. У різних містах відбувалися антиурядові виступи та сутички з поліцією. У жовтні 1989 р. у Берліні на офіційні роковини у зв'язку зі святкуванням 40-річчя НДР прибув М. С. Горбачов, візит якого стимулював виступи комуністів НДР проти Е. Хонеккера. За 10 днів після свят пленум СЄПН посунув його з керівних посад та обрав генеральним секретарем ЦК Егона Кренца.

Однак місяць по тому він був замінений на більш ліберального Грегора Гізі. Під його керівництвом СЄПН була перейменована в Партію демократичного соціалізму та заявила про готовність відмовитися від керівної ролі у східнонімецькому суспільстві. На початок листопада 1989 р. у країні було сформовано коаліційний уряд на чолі з Хансом Модровим, який мав репутацію реформатора. 9 листопада 1989 р. відкрито кордон НДР з ФРН. У той самий день зруйновано берлінський мур. На порядку денному постало питання про об'єднання двох німецьких держав.

Реформістські зрушення у Чехословаччині почалися у 1987 р. у зв'язку з приїздом до Праги М. С. Горбачова. У грудні 1987 р. Густав Гусак поступився посадою генерального секретаря ЦК КПЧ Мілошу Якешу, але зберіг за собою посаду президента ЧССР. У Празі, незважаючи на обережне ставлення до «перебудови», намагалися розпочати помірковані економічні реформи. Це завдання було покладено на уряд Ладислава Адамеца, сформований у 1988 р. Однак опозиційний рух, який придушувався в країні з 1968 р., перекинувся на вулиці, зруйнувавши наміри керівництва.

У листопаді 1989 р. у Празі розпочалися студентські протести. Виникли опозиційні організації – «Громадянський форум» Чехії та «Суспільство проти насилля» у Словаччині. М. Якеш подав у відставку. Під тиском опозиції компартія погодилася вилучити з конституції країни згадки про керівну роль КПЧ. 10 грудня Г. Гусак пішов з посади президента. У Чехословаччині було сформовано коаліційний уряд на чолі з Маріаном Чалфою. Ключові посади в ньому обійняли колишні дисиденти. Найвідоміший з них, драматург Вацлав Гавел, був обраний президентом країни 29 грудня 1989 р., а реабілітований новою владою колишній керівник КПЧ часів «празької

О
«ОКСАМИТОВІ РЕВОЛЮЦІЇ»

весни» Олександр Дубчек став головою Федеральних зборів. На парламентських та місцевих виборах у 1990 р. компартія зазнала поразки, а у липні 1991 р. з країни виведені радянські війська. Трансформація політичного режиму в Чехословаччині відбулася настільки мирно та безболісно, що в історії події 1988–1989 рр. отримали назву «оксамитової революції».

У Румунії переворот був кривавим. Перші великі заворушення в країні сталися в 1987 р. серед угорського населення в Брашові (Трансільванія). Згодом вони повторилися в Тімішоарі (Східний Банат) у грудні 1989 р. У цих демонстраціях брали участь як угорці, так і румуни. Під час придушення демонстрації загинули сотні людей. Кровопролиття повторилося за кілька днів поспіль у Бухаресті, коли демонстранти виступили безпосередньо проти правління Ніколає Чаушеску. Розправу вчинила румунська поліція безпеки «Секуритате».

22–27 грудня 1989 р. події в Румунії досягли апогею. На бік повстанців стала армія. Н. Чаушеску та його дружина Олена Чаушеску втекли зі столиці та намагалися залишити країну, проте були схоплені та розстріляні після фарсу «військового трибуналу» — фактично без суду. Їх звинуватили у «геноциді, корупції та зруйнуванні економіки».

У країні було сформовано Фронт національного порятунку (ФНП) на чолі з Іоном Ілієску, одним із діячів компартії, опозиційним до Н. Чаушеску. Некомуністична опозиція відмовилася визнати уряд ФНП. У січні 1990 р. вона поновила кампанію протестів. Однак на президентських виборах у травні 1990 р. І. Ілієску отримав 85 % голосів та був обраний президентом Румунії. На парламентських виборах, проведених незабаром, перемогу здобув ФНП.

І. М. Коваль

ОРГАНІЗАЦІЯ ДОГОВОРУ ПРО КОЛЕКТИВНУ БЕЗПЕКУ (ОДКБ) — міжнародна регіональна воєнно-політична організація, створена державами СНД на основі Договору про колективну безпеку (ДКБ), підписаного 15 травня 1992 р. у Ташкенті.

Договір набув чинності 20 квітня 1994 р., був розрахований на п'ять років і допускав продовження. 2 квітня 1999 р. президенти Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизії, Росії і Таджикистану підписали протокол про продовження терміна дії договору на наступний п'ятирічний період, проте Азербайджан, Грузія та Узбекистан відмовилися від пролонгації договору.

Відповідно до ДКБ, держави-учасниці взяли зобов'язання не вступати у військові союзи і не брати участь у будь-яких угрупованнях держав, а також у діях, спрямованих проти іншої держави-учасниці. У свою чергу, ст. 4 ДКБ встановлює, що «якщо одна з держав-учасниць буде піддана агресії з боку будь-якої держави або групи держав, то це розглядатиметься як агресія проти всіх держав — учасниць цього договору. У разі здійснення акту агресії проти кожної з держав-учасниць усі інші держави-учасниці нададуть їй необхідну допомогу, включаючи військову, а також — підтримку засобами, які перебувають у їх розпорядженні, у порядку здійснення права на колективну оборону відповідно до ст. 51 Статуту ООН». Для забезпечення виконання цього зобов'язання держави-члени ОДКБ завчасно визначають і планують зміст, форми і способи спільних дій.

У 1994–1995 рр., після набрання ДКБ чинності, було закладено концептуальні та нормативно-правові засади формування системи колективної безпеки. У 1995 р. главами держав — учасниць ДКБ були підписані Декларація, Концепція колективної безпеки, Основні напрями поглиблення військового співробітництва та План їх реалізації. Удосконалювалася організаційна структура органів Договору. У 1996 р. сформований і розпочав діяльність Секретаріат Ради колективної безпеки (Секретаріат РКБ).

На сесії РКБ в Москві 14 травня 2002 р. було прийнято рішення про доцільність перетворення діючих механізмів і структур співробітництва держав — учасниць ДКБ на міжнародну регіональну організацію — ОДКБ. 18 вересня 2003 р. набули чинності Статут ОДКБ та Угода про правовий статус ОДКБ. Таким чином, механізми і структури співпраці, які діяли в рамках Договору, перетворені на міжнародну регіональну організацію — ОДКБ.

Цілями ОДКБ, згідно зі Статутом, є зміцнення миру, міжнародної та регіональної безпеки і стабільності, захист на колективній основі незалежності, територіальної цілісності й суверенітету держав-членів, пріоритет у досягненні яких держави-члени віддають політичним засобам. Для реалізації цілей ОДКБ держави-члени вживають спільні заходи з формування в її рамках дієвої системи колективної безпеки, створення коаліційних (регіональних) угруповань військ (сил) та органів управління ними, військової інфраструктури, підготовки військових кадрів і фахівців для збройних сил, забезпечення їх необхідним озброєнням і військовою технікою.

Стратегічні ядерні сили РФ виконують функцію стримування від можливих спроб здійснення агресивних намірів проти держав — членів ОДКБ відповідно до військової доктрини Росії. Передбачено також, що РКБ для операцій з підтримання миру, що проводяться згідно з рішенням Ради Безпеки ООН, ОБСЄ, можуть створюватися колективні миротворчі сили.

У рамках ОДКБ держави-члени узгоджують і координують свої зовнішньополітичні позиції з міжнародних і регіональних проблем безпеки. Вони також координують та об'єднують свої зусилля в боротьбі з міжнародним тероризмом та екстремізмом, незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин, зброї, організованою транснаціональною злочинністю, нелегальною міграцією та іншими загрозами безпеці держав-членів. Останніми роками в рамках ОДКБ значно активізувалася робота з протидії незаконній міграції та торгівлі людьми.

ОДКБ вважає за необхідне в сучасних умовах приділяти більше уваги розв'язанню проблем інформаційної безпеки. Вирішення питань спільної протидії загрозам в інформаційній сфері, необхідність співробітництва в галузі захисту інформаційного простору та інформаційних ресурсів, надання взаємної допомоги у запобіганні деструктивним інформаційним впливам стають життєво важливими для всіх держав — членів ОДКБ.

Важливим кроком зі зміцнення системи колективної безпеки ОДКБ є рішення, прийняті на початку 2009 р., що дали змогу сформувати Колективні сили оперативного реагування (КСОР) ОДКБ чисельністю 20 тис. осіб. Головним їхнім завданням поряд із запобіганням збройному нападу і його відбиттям, локалізації збройних конфліктів є участь у заходах із боротьби з міжнародним тероризмом, різними видами транснаціональної злочинності; участь у виконанні заходів щодо захисту населення від небезпек, які виникають під час ведення або внаслідок воєнних дій, а також ліквідації надзвичайних ситуацій та надання надзвичайної гуманітарної допомоги. Спільні навчання «Взаємодія — 2009» в Казахстані та «Взаємодія — 2010» у Росії показали, що КСОР уже сьогодні мають непоганий потенціал і становлять регіональну силу, здатну нейтралізувати потенційні загрози.

Також створено Колективні миротворчі сили ОДКБ, які на сьогодні нараховують 3,5 тис. військовослужбовців від усіх держав організації і більше 500 представників від правоохоронних органів.

Органами ОДКБ є РКБ — вищий орган на рівні глав держав-членів, Рада міністрів закордонних справ, Рада міністрів оборони, Комітет секретарів рад безпеки, Об'єднаний штаб ОДКБ, Постійна Рада при ОДКБ і Секретаріат. Рішення СКБ, РМЗС, СМО і КССБ з питань, крім

процедурних, приймаються консенсусом. Генеральним секретарем ОДКБ є М. М. Бордюжа.

ОДКБ приділяє особливу увагу роботі з СНД, ЄврАзЕС і ШОС. Також в ОДКБ встановлені конструктивні зв'язки з ООН, де вона має статус спостерігача, інтенсивними темпами розвивається взаємодія з ОБСЄ. Водночас НАТО відмовилася співпрацювати з ОДКБ, мотивуючи це тим, що досить і двосторонніх відносин з окремими країнами, що входять до складу ОДКБ.

Питання воєнно-економічного співробітництва систематично розглядаються на засіданнях Міждержавної комісії з воєнно-економічного співробітництва ОДКБ, на Постійній раді при ОДКБ, під час засідань статутних органів ОДКБ. Перспектива розвитку воєнно-економічного співробітництва держав – членів ОДКБ (до 2020 р.) вбачається у формуванні оптимальної, у форматі ОДКБ, системи спільних підприємств з розроблення, виробництва, модернізації, ремонту та утилізації продукції військового призначення, з всебічним відпрацюванням механізму їх діяльності, у тому числі контролю, як у форматі ОДКБ, так і при виході на зовнішній ринок озброєнь, а також проведення узгодженої політики з уніфікації та стандартизації зразків озброєння і військової техніки.

М. А. Шепєлєв

ОРГАНІЗАЦІЯ З БЕЗПЕКИ ТА СПІВРОБІТНИЦТВА В ЄВРОПІ (ОБСЄ) – загальноєвропейська міжнародна організація, яка займається питаннями миру, стабільності та безпеки. До складу ОБСЄ входять 56 країн Європи, Центральної Азії та Північної Америки. ОБСЄ була започаткована як політичний консультативний форум за підсумками роботи Наради з безпеки та співробітництва в Європі, що відбувалася в Гельсінкі та Женеві з 1973 по 1975 р. До 1995 р. функціонувала як НБСЄ.

З метою закріплення результатів розрядки, подальшого зменшення напруження між соціалістичним і капіталістичним таборами, сприяння стабільності та безпеці в Європейському регіоні, поглиблення співробітництва в економічній та гуманітарній сферах у Гельсінкі в 1973 р. відбулася зустріч міністрів закордонних справ 33 європейських держав, а також США та Канади. Нарада проводилася в три етапи і завершилася підписанням 1 серпня 1975 р. Заключного акта з безпеки та співробітництва в Європі, який закріпив основні принципи у відносинах між державами, заходи зміцнення довіри, деякі аспекти безпеки та роззброєння, а також основні напрями співробітництва в економічній та гуманітарній сферах.

Діяльність НБСЄ до 1990 р. проходила у форматі наради голів держав та урядів, зустрічей представників держав – учасниць НБСЄ, конференцій щодо зміцнення довіри та безпеки і роззброєння в Європі, переговорів про звичайні збройні сили в Європі, конференцій щодо людського виміру НБСЄ, нарад експертів, семінарів, форумів, симпозіумів і спрямовувалася на припинення «холодної війни». Діяльність НБСЄ мала демократичний позаблоковий характер. Найважливіші зустрічі та наради в цей час були проведені в Белграді (1977–1978), Мадриді (1980–1983), Відні (1986–1989), Стокгольмі (1984–1986).

До важливих результатів діяльності НБСЄ/ОБСЄ належить Договір про звичайні збройні сили в Європі (1990). Регіон «від Атлантики до Уралу», тобто простір від Ванкувера до Владивостока, поділявся на чотири зони і для кожної встановлювалася максимальна квота на наявність звичайних озброєнь. З метою контролю запроваджувалися інспекції. На нараді голів держав та урядів у Парижі в 1990 р. було прийнято Хартію для нової Європи і Спільну декларацію 22 держав. Хартія зафіксувала завершення «ери конфронтації та розколу» в Європі й визначила єдині принципи європейського життя. У Хартії безпека кожної держави пов'язувалася з безпекою інших, а спільною метою проголошувався розвиток ринкової економіки. У Спільній декларації представники НАТО та ОВД зазначили, що «вони більше не є супротивниками і будуватимуть нові відносини партнерства». Документ «Виклик часу змін» (1992) визначав необхідні заходи щодо активізації співробітництва в інтересах демократії, процвітання, забезпечення рівності та безпеки. Було прийнято також Конвенцію про примирення та арбітраж у рамках НБСЄ, Акт про завершення переговорів про звичайні збройні сили в Європі (1992).

На Будапештському саміті ухвалено Віденський документ про заходи зміцнення довіри і безпеки у воєнно-політичній сфері, прийнято рішення про зміну назви на ОБСЄ. Організації відводилася «центральна роль у побудові стабільної спільноти НБСЄ». У 1995 р. прийнято «Пакт стабільності в Європи», в якому містилися принципи відносин між європейськими державами, перелік двосторонніх угод, домовленостей та політичних декларацій, укладених у 90-х рр. країнами ЦСЄ та Балтії, проекти регіонального співробітництва. Декларація Лісабонського саміту та лісабонська Декларація про модель загальної та всеосяжної безпеки для Європи XXI ст. (1996) зафіксували новий підхід до системи загальноєвропейської безпеки – кооперативний. Результатом Стамбульського саміту ОБСЄ в 1999 р. стала Хартія європейської безпеки, яка мала сприяти «формуванню загального та неподільного простору безпеки», оновлено Віденський документ та Договір про звичайні збройні сили в Європі. Останній відповідав умовам нової системи міжнародних відносин.

Хартія для нової Європи, Гельсінський (1992), Будапештський (1994) та Лісабонський (1996) саміти сприяли процесу інституціалізації НБСЄ/ОБСЄ. Провідними установами організації є Рада міністрів ОБСЄ (центральний орган), Рада старших посадових осіб, Постійна рада, Парламентська асамблея ОБСЄ, Секретаріат, Форум зі співробітництва у галузі безпеки, Діючий голова, Трійка ОБСЄ, особисті представники головуючого, Бюро з демократичних інституцій та прав людини, Верховний комісар у справах національних меншин, Центр запобігання конфліктам, представник ОБСЄ з питань ЗМІ, Суд з примирення та арбітражу.

До провідних політико-правових механізмів ОБСЄ з урегулювання та попередження конфліктів належать: направлення місій та особистих представників, переговори, консультації, арбітраж, моніторинг тощо. Механізми та процедури ОБСЄ поділяються на загальні (Берлінський механізм, процедура мирного врегулювання спорів, Конвенція про примирення та арбітраж, Положення про Комісії ОБСЄ з примирення, Положення про директивне примирення) та спеціальні (Віденський та Московський механізми, раннє попередження та превентивні дії, місії зі встановлення фактів, місії доповідачів комітету старших посадових осіб).

Особливості діяльності ОБСЄ: не має міжнародної правосуб'єктності, рішення мають політичний характер, здатна до реальних дій, правила оформлені у вигляді політичних зобов'язань і містяться в численних документах організації, всі зобов'язання узгоджені й мають однакову силу, гарантом виконання рішень є високий рівень їх прийняття. Діє консенсусний принцип у прийнятті рішень.

Україна стала учасницею ОБСЄ в 1992 р. і сьогодні бере активну участь в обговоренні питань вдосконалення загальноєвропейської безпеки, розвитку процесу інституціалізації організації, миротворчій діяльності.

ОБСЄ активно співпрацює з іншими суб'єктами міжнародних відносин, провідними з яких є ООН, НАТО, ЄС, Рада Європи. З 1990 р. ООН розглядає ОБСЄ як регіональну організацію, діяльність якої відповідає цілям та завданням ООН.

О. С. Двуреченська

ОРГАНІЗАЦІЯ ІСЛАМСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ (ОІК) – міжнародна міжурядова організація, яка об'єднує мусульманські держави. До складу організації входять 57 мусульманських держав, зокрема, деякі держави пострадянського простору – Азербайджан, Казахстан, Киргизстан, Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан. Штаб-квартира ОІК тимчасово (до звільнення Єрусалима від ізраїльської окупації) розміщена в Джидді (Саудівська Аравія).

Ініціатором створення ОІК виступила Саудівська Аравія, яка в серпні 1969 р. під час зустрічі міністрів закордонних справ мусульманських держав у Каїрі (Єгипет) з приводу підпалу головної ісламської святині мечеті Аль-Акса у Єрусалимі висунула пропозицію провести нараду на вищому рівні ісламських держав у Рабаті у вересні 1969 р. для обговорення розвитку подій на Близькому Сході. До складу підготовчого комітету ввійшли представники Марокко, Саудівської Аравії, Ірану, Пакистану, Сомалі, Малайзії та Нігеру. З 35 країн, запрошених на нараду, прибули делегації 25 держав, лише 10 з них були представлені главами держав. За вимогою Пакистану, представники Індії мусили залишити нараду, незважаючи на те, що ініціатором їх запрошення був король Саудівської Аравії Фейсал. Під час роботи наради було ухвалено рішення про вжиття низки заходів щодо зміцнення солідарності та консолідації зусиль ісламських держав у їх боротьбі з Ізраїлем та створення для координації цього процесу ОІК. Головними напрямами діяльності ОІК проголошено координацію співробітництва між мусульманськими державами, їх спільна участь у діяльності на міжнародній арені, досягнення стабільного розвитку держав-учасниць.

Найвищим органом ОІК, згідно зі статутом, є конференція глав і членів урядів, яка проводиться один раз на три роки. Головним робочим політичним органом організації є щорічні наради міністрів закордонних справ країн-учасниць, рішення на яких ухвалюються на основі консенсусу і мають рекомендаційний характер. Виконавчий орган ОІК – Генеральний секретаріат, який очолює генеральний секретар, що обирається на чотири роки без права продовження його повноважень. Право вибору генерального секретаря та його заступників належить конференції міністрів закордонних справ держав-членів, до уваги береться принцип географічного представництва. До структури Генерального секретаріату входять: канцелярія генерального секретаря, департамент у справах Єрусалима і Палестини, ісламське бюро з бойкоту Ізраїлю, ісламське бюро з військової координації з Палестиною, політичний департамент, департамент у справах національних меншин, економічний департамент та ін. Робочими мовами ОІК є арабська, англійська та французька.

Для врегулювання суперечностей між державами-членами організації було створено Міжнародний ісламський суд справедливості, до складу якого входять сім членів. Штаб-квартира суду розташована в Кувейті.

До держав – претендентів на вступ до ОІК висуваються такі вимоги: 1) іслам повинен бути державною релігією; 2) іслам є релігією більшості населення країни; 3) іслам сповідує глава держави. Рішення про прийняття до ОІК ухвалюється конференцією міністрів закордонних справ і набирає законної сили відразу після його прийняття більшістю у 2/3 голосів від загального числа членів організації. Вихід з ОІК здійснюється шляхом письмового повідомлення Генерального секретаріату, який повідомляє про це всіх членів організації. Однак держава повинна виконати всі фінансові зобов'язання перед ОІК до кінця року, протягом якого здійснюється вихід з організації.

У рамках ОІК діє низка фондів та центрів, що мають свій бюджет та розташовуються в різних країнах-учасницях: Ісламський центр розвитку торгівлі (Касабланка, Марокко), Ісламський центр професійно-технічної підготовки і досліджень (Дакка, Бангладеш), Центр вивчення ісламської історії, мистецтва і культури (Стамбул, Туреччина), Центр соціально-економічних і статистичних досліджень (Анкара, Туреччина), Міжнародна комісія зі збереження ісламської спадщини (Стамбул, Туреччина).

Провідним напрямом діяльності ОІК є заохочення та зміцнення мусульманської солідарності та співробітництва між державами-учасницями в економічній, культурній, науковій та інших сферах на основі принципу повної рівності її членів, невтручання у внутрішні справи, а також незастосування сили і врегулювання конфліктів мирними засобами. Гасло ісламської солідарності члени ОІК розглядають не тільки як релігійну, а і як політичну та економічну спільність держав традиційного поширення ісламу.

У своїй діяльності ОІК основну увагу приділяє наріжним проблемам світової політики, які насамперед стосуються ісламських держав. Зокрема, це питання арабо-ізраїльського протистояння, підтримка Палестини, врегулювання конфлікту між Пакистаном та Бангладеш (Лахорська декларація 1974 р.). У 70–80-х рр. ОІК виступала проти гонки озброєнь, засуджувала політику апартеїду в ПАР та прояви расизму на Африканському континенті. На сучасному етапі важливе місце в діяльності ОІК відводиться трактуванню теоретично-правових засад міжнародних відносин з позицій мусульманського права – шаріату. ОІК займається й проблемами дотримання прав людини у світовій політиці. Свідченням цього є прийняття у 1990 р. у Каїрі Ісламської декларації прав людини, представленої в 1993 р. на міжнародному конгресі з прав людини у Женеві. Нові інтерпретації були надані й принципу джихаду, він використовується передусім як засіб боротьби проти сіонізму. У Декларації ОІК, прийнятій у Мекці (Саудівська Аравія) в 1981 р., зазначається, що держави ОІК повні рішучості вести джихад заради визволення окупованих ісламських територій, підтримки незалежності й територіальної цілісності ісламських держав, відновлення прав мусульманських народів і усунення допущеної щодо них несправедливості, протистояння західній масовій культурі, західному способу життя. ОІК на сучасному етапі прагне подолати негативні стереотипи, які сформувалися у масовій свідомості через діяльність ісламських фундаменталістів. У 1997 р. у Тегерані (Іран) нарада ОІК на вищому рівні засудила всі терористичні акти, вчинені заради Аллаха, заявила про рішучу протидію радикальному ісламізму.

Важлива роль ОІК у сучасних міжнародних відносинах зумовлена керівною роллю в ній нафтодобувних держав, які мають великі запаси енергоресурсів, що дає їм змогу чинити тиск на країни Західної Європи, Північної Америки. Проте потенціал ОІК у світовій політиці зменшується через неоднорідність ідейних, політичних поглядів представників урядів держав, що входять до складу організації, насамперед на питання про взаємовідносини з країнами Заходу, зокрема США.

ОІК у своїй діяльності велику увагу приділяє пропаганді ісламу, сприяє посиленню мусульманської релігії у світі, зміцненню позицій ісламських держав на міжнародній арені та поширенню ісламських цінностей.

Т. О. Грачевська

ОРІЄНТАЛІЗАЦІЯ – феномен, протилежний вестернізації, пов'язаний з толерантним сприйняттям східних культурних впливів, орієнтацією культури на Схід, сприйняттям східних форм соціокультурного розвитку як домінуючої моделі, а також переорієнтацією і зміщенням творчого лідерства цивілізацій із Заходу на Схід.

Свого часу англійський історик Арнольд Тойнбі дійшов висновку, що відбувається зміщення центру цивілізаційного прогресу з Заходу на Схід.

З кінця XX ст. спостерігається тенденція падіння економічної могутності та політичного впливу західної цивілізації за наростання сили, впливу і частки у чисельності населення східних цивілізацій (китайської, індійської, мусульманської). І хоча могутність Заходу залишається переважною, загальна тенденція кінця XX і початку XXI ст. – зсув центру економічної сили і впливу на Схід. Піонером такого зрушення та формування основ інтегрального (постіндустріального) суспільства стали Японія, «азійські тигри», Китай, Індія, країни мусульманського світу, країни Латинської Америки.

Історично протягом останніх п'яти століть лідерство належало західним (євроамериканським) народам. Нині, підкреслюють дослідники, європейське монополістичне лідерство можна вважати майже завершеним. Сучасна і майбутня історія людства вже представлена на ширшій сцені азійсько-американсько-європейського космополітичного театру. Зірками наступних актів великої історичної драми готуються стати – крім Європи, Америки та Росії – великі культури Індії, Китаю, Японії, Індонезії та ісламського світу.

Зміщення творчого лідерства цивілізацій із Заходу на Схід Пітирим Сорокін вважав однією з трьох головних тенденцій нашого часу. Ця епохальна тенденція, як зазначав П. Сорокін, проявляється у розпаді великих європейських імперій, виникненні потенційно великих азійських держав Індії, Китаю, Японії і євразійської Росії, прискоренні наукового і технологічного розвитку азійських та африканських народів, зростаючому поширенні на Заході східних релігійних, філософських, етичних, художніх і культурних цінностей.

Дослідники процесів глобалізації наполягають на тому, що реалізувавши обмежені творчі можливості у своїх досягненнях, західний лад, так само як і східний, врешті-решт остаточно вичерпає творчий резерв, ставши безплідним і не здатним задовольнити нагальні потреби свого народу чи суспільства. Одного разу ставши творчо безплідним, лад не може уникнути дезінтеграції чи муміфікувати свою порожню шкаралупу.

Чуттєвий соціокультурний лад, що домінував у Західному світі протягом останніх п'яти століть, нині перебуває у стані занепаду і приречений на заміщення інтегральним соціокультурним ладом, в якому належне місце буде відведено східним формам облаштування суспільного буття. Водночас, традиційний ідеаційний лад, що протягом тривалого часу владарював у країнах Сходу, під впливом наукової і технологічної західної цивілізації багато в чому дезінтегрується і поступово відмирає. Східні народи поставлені перед невідкладним завданням створення і встановлення нового соціокультурного ладу – східної форми інтеграційного ладу. Але для цього народам Сходу треба перемогти бідність і злидні.

Процесу О. заважають традиційні стереотипні уявлення, випрацювані традицією орієнталізму. Наприклад, нині електронні та друковані мас-медіа США заполонені принизливими стереотипами, що тулять докупи іслам і тероризм, або арабів і насильство, або Схід і тиранію, а в орієнталізованому ісламі віднаходять нову імперію зла.

Звинувачуючи орієнталістські уподобання, зазвичай підкреслюють, що східним культурам притаманні нездоровий містицизм, орієнтація на езотеричне знання, заупокійна магія, східні лінощі, хитрість, ірраціоналізм, аморалізм, колективізм, номадизм, общинність тощо. Але визнається, що «дорогою глобалізації» йдуть два зустрічні потоки: вестернізація – втілення західних патернів (способів життя) на Сході, і О. – втілення в західній цивілізації патернів Сходу.

Едвард Саїд називає О. підтримання становища культурної домінації Заходу над Сходом за допомогою орієнталістичних догм, які відтворюються східними вченими, що здобули американську чи європейську освіту і, опанувавши орієнталістську систему, відчувають перевагу над власним народом, залишаючись у відносинах зі своїми зверхниками, європейськими та американськими орієнталістами, «тубільними інформантами».

До феномена О. дослідник відносить також поширення у східних регіонах широкої стандартизації смаків та уподобань, що постачаються переважно американськими мас-медіа й бездумно споживаються масовою телевізійною аудиторією. У результаті, зауважує Е. Саїд, араб починає дивитися на себе як на «араба» того сорту, «який виробляють у Голівуді». Західна ринкова економіка та її споживацька орієнтація витворили і продовжують це робити з дедалі більшим прискоренням клас освічених людей, чиї інтелектуальні набутки орієнтовані на задоволення ринкових потреб. Відбувається надпотужне підсилення доктрин орієнталізму в процесах їх економічного, політичного й соціального обміну. Е. Саїд робить висновок, що новітній Схід бере найбезпосереднішу участь у процесі власної О.

Східні впливи проходили крізь усі етапи розвитку української культури. О. в культурній історії України почала яскраво оприявнюватися вже в епоху Київської Русі, особливо за часів її християнізації, коли було перейнято й запроваджено на наших землях східну візантійсько-грецьку релігійну традицію. Історичний хронолог українсько-східного контактування ґрунтується на безпосередніх зв'язках зі східними землями.

Певне знання Сходу вітчизняною культурою засвідчено вже Нестором-літописцем у «Повісті временних літ», де подано інформацію про Азію, нижні райони течії Нілу тощо. Руські купці та мореплавці ходили в «Землю Сима», що включала території Сирії, Мідії до меж р. Євфрат, Вавилону, Месопотамії, Аравії, Фінікії. Простежуються зв'язки наших пращурів зі Сходом перським, індійським, китайським. З часів Київської Русі відомі «Азбуковники», які з'явились приблизно у XII ст. Спочатку в них пояснювались чужі невідомі слова, але поступово вони набули характеру справжніх енциклопедій, з яких можна було дізнатися про мови, з яких взято ті чи інші незрозумілі слова. У них часто траплялися лексеми з зазначенням «язик арапській». Відомості про арабські країни та традиції Аравії, Єгипту, Ефіопії наводив переклад «Християнської топографії», твору Козьми Індикоплова, що з'явився на українських землях у XII – на початку XIII ст. Частина цього твору відображена в «Тлумачній Палеї» (XIII ст.). Культове наслідування релігійності візантійської традиції зміцнювалося зокрема і завдяки перекладу твору «Повість» Йосифа Флавія, яка є достатньо інформативною стосовно життя тодішнього Сходу. Появу у вітчизняній культурі перекладу «Арістотелевих врат» – твору, що виник на арабському ґрунті у IX–XI ст., а в єврейському перекладі з'явився з XIII ст., дослідники пов'язують з рухом юдаїзованих («жидовствуючих») на наших землях.

Підтримання зв'язків зі святою землею було в традиціях печерського чернецтва. Зокрема, староруський ігумен Данило ходив на прощу до Єрусалима, результатом якої став твір під відповідною назвою «Ходіння». У XII–XIII ст. паломництво на Схід набуло особливого поширення. Відтоді традиція знайомства зі Сходом через святі міста стає в нашій культурі неперервною. У результаті постають ідейно-наснажувальні твори, серед яких слід особливо відзначити Синайський та Єрусалимський Патерики. Варто підкреслити, що києво-руська та пізніша богословська традиція була

пов'язана з Близьким Сходом. Про це свідчить низька творів, зокрема «Ізборники» Святослава 1073, 1076 рр., «Златоструй», більш пізній Псалтир тощо. Літургійну практику вітчизняна церква також переймає з Єрусалима. Східні впливи сильні в нашій іконографії та агіографії. Східний ісихазм серйозно позначився на вітчизняній духовно-релігійній традиції.

Зацікавлення арабами та ісламом ніколи не згасало. Драматичними були лінії перетину вітчизняної історії з Османською державою. За рахунок українських земель та людських ресурсів була розширена османська політико-географічна карта. Козаччина значно поглибила та драматизувала знання Сходу. Пізніше українські землі у складі Російської імперії були втягнуті в російсько-турецькі чорноморські конфлікти. В Острозькій академії, вочевидь, культивувалося зацікавлення Сходом, про що свідчить переклад одним з її учнів полемічного трактату проти мусульман Феодора Авукари, здійснений тогочасною українською мовою у 1611 р. Наприкінці 1670-х рр. випускник Києво-Могилянської академії Симеон Полоцький переклав з латини уривки з твору Петра Альфонса «Про закон сарацинський» та «Інше сказання про Махмета».

У цікавих смислових паралелях простежується поширення індійської духовності на землях України. В українському фольклорі та народній пам'яті відбилося уявлення про брахманів (рахманів), інформацію про яких занесено до етнічної пам'яті такими перекладними творами, як «Хронограф» Георгія Амартола та апокриф «Ходіння Зосими до рахманів». Тематично індійська повість «Про Варлаама та Йоасафа» за версією сучасних вітчизняних дослідників потрапила до нас у візантійській обробці, завдяки посередництву маніхеєв-дуалістів, перед тим пройшовши шляхами Персії та через арабів.

Вітчизняні науковці відзначають впливи китайської культури на українську. А. Ціпко навіть стверджує, що «китайська тематика певною мірою помітна в творчості Григорія Сковороди: Людина-діалогізатор з його твору «Діалог о премудрості» звертається до алегорійної постаті з запитанням: «Скажи, чи є ти в хінських землях?», на що та подає відповідь: «Тож як мені, скажи, між хінами не жить?». У XX ст. виникають серйозні економічні дотики України та Китаю, України та Японії. Нині О. найяскравіше виявляється у поширенні на землях України східних духовних практик.

Т. М. Талько

ОРІЄНТАЛІЗМ – система усталеного знання про Схід (Orient), що розглядається у декількох основних площинах.

1. О. – галузь наукового знання, предметом дослідження якої є Схід. Початок її існування зазвичай пов'язують з рішенням Віденського церковного собору 1312 р. про заснування кафедр арабської, грецької, гебрейської та сирійської мов у Парижі, Оксфорді, Болоньї, Авіньйоні та Саламанці.

Знання про Схід від початку ґрунтувалося на європейському християнському уявленні, яке сприймало Orient як дещо єдине, неподільно-нерозрізнене у своїх відмінностях, до того ж протилежне Заходу. Протиставлення загострювалося в релігійних аспектах як протилежність християнської та мусульманської релігійності: перша визнавалася істиною, друга – помилковим, викривленим, агресивним за сутністю віросповіданням. Суб'єкт західної культури – біла людина – протиставлявся носієві східної. Східну людину розглядали як представника майже окремої раси. І хоча достовірних наукових даних про «кращі» й «гірші» раси не було, вважалося, що на Сході жили інші люди, які потребували застосування цивілізаторських потуг з боку Заходу.

О. як академічна наука та європейське знання про Схід виник наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Свідоцтвом неабиякого його розквіту стало звернення великої кількості вчених до східної проблематики, заснування в головних європейських університетах кафедр, публікація багатотомних досліджень, описів, перекладів тощо. Едгар Кіне назвав цей процес «орієнтальним відродженням». Західні мислителі, політики та митці сприяли тому, що виникло нове усвідомлення Сходу, який простягається від Китаю до Середземного моря. Це усвідомлення стало почасти результатом нового відкриття та інтерпретації текстів на санскриті, мові Авести та арабській мові; почасти воно також було пов'язане новоосмисленою спорідненістю між Сходом і Заходом.

У XVIII–XIX ст. в авангарді досліджень Сходу йшла Франція. Важливу роль у цьому відіграв Наполеон Бонапарт, який своїм декретом запровадив викладання арабської, турецької та перської мов при Національній бібліотеці. За його сприяння було закладено основи орієнталістичного дискурсу, найяскравішим взірцем якого є багатотомний «Опис Єгипту».

Французький учений, професор Колеж де Франс Сильвестр де Сасі (1757–1838) став засновником модерного європейського О. Він був знавцем арабської, єврейської, сирійської, халдейської та інших мов, автором праць і хрестоматій зі східної літератури, якими в Європі користувалися кілька поколінь. С. де Сасі належав до найавторитетніших представників О. як науки. Впродовж XIX ст. його учні обіймали сходознавчі кафедри, передовсім семіології, у зарубіжних, у тому числі російських, університетах.

Відомий французький вчений і письменник Ернест Ренан (1823–1892) поєднав сходознавство з наукою наук XIX ст. – філологією. Виокремивши для себе семітський Схід і семітологію як науку, Е. Ренан намагався довести, що філологія – наука про душу, про расу, навіть про анатомію. На жаль, у викладі Ренана історія семітських народів постала як глибинно антисемітська. Дослідник наполягав, що семітські мови, зокрема єврейська, є глибоко ненатуральними, єврейська історія давно закінчилася, а єврейська раса – неповноцінна.

У процесі розвитку європейського знання було здійснено внутрішній поділ Сходу на окремі сфери: Близький Схід, Далекий Схід, Схід, давно відомий, і Схід новий. Оскільки спочатку виняткова увага орієнталізму була сконцентрована на Близькому Сході, то переважного розвитку набули арабістика, тюркологія, іраністика та семіологія, потім межі досліджень почали розширюватися, дійшовши до Індії, Китаю, Японії.

Для академічного О. XIX ст. предметом зацікавлень був лише історичний, класичний Схід, оскільки стан розвитку Сходу дослідником переважно сприймався як деградація на тлі «великих» текстів минулого, новітні тексти чи література зазвичай не розглядались як можливий предмет зацікавлень. Винятково цінними для вченого-арабіста чи іраніста культурними надбаннями були мова Корану і тексти давнини.

Наукове сходознавство середини і другої половини XIX ст. зазнало серйозного впливу расових теорій та історичних концепцій німецької філософії.

Російська арабістика біля своїх витоків представлена зокрема школою Розена. Цей дослідник, а також інші російські сходознавці присвятили велику увагу вивченню східних джерел, пов'язаних із Росією і Східною Європою.

Тенденційність орієнталістичних студій, їх міфологізаторська щодо Сходу та його вторинності порівняно із Західним світом позиція, нездатність дослідити і відобразити реалії життя східної людини призвели до того, що після Другої світової війни орієнталізм як загальна цілісна наукова сфера перестав існувати і розпався на численні окремі наукові дисципліни. Сьогодні стосовно наукового знання про Схід застосовується поняття «орієнталістика» – сходознавство.

Українське наукове сходознавство започатковано як окрему систематизовану галузь досліджень з низкою окремих дисциплін завдяки Агатангелу Кримському (1871–1941). Для підготовки до професорського звання з арабістики науковець опрацьовував історичні та культурні джерела в Сирії та Лівані (1896–1898), де зібрав багато цікавого матеріалу. Вчений написав фундаментальні праці та зробив багато перекладів з історії та літератури арабів, персів, турок та інших народів Близького та Середнього Сходу, історії мусульманства, історії семітських мов тощо, навчальні посібники з орієнталістики. Більшість статей з питань Близького та Середнього Сходу в енциклопедіях Брокгауза і Єфрона та братів Гранат написано саме А. Кримським. Серед створених ним художніх творів на східну тематику значне місце посідають збірка екзотичних поезій «Пальмове гілля» (1901) та «Бейрутські оповідання» (1906). Український учений переклав твори Т. Шевченка турецькою мовою.

Ім'я Кримського значиться серед першого складу академіків УАН. З 1919 р. він був головою гебраїстичної історико-археографічної комісії. У тому ж році науковець окреслив основні завдання українського сходознавства. Спочатку його цікавив історичний Схід, дещо пізніше він почав досліджувати історію нової арабської літератури. Дослідження мало охопити період від 80-х років XIX ст. до сучасної йому літератури.

У 1925 р. за ініціативою А. Кримського створено Київське відділення наукової асоціації сходознавства. Очолюваний ним історико-етнологічний відділ працював спільно з Візантологічною комісією. Гнучкий опір політизації та бюрократизації української науки спричинив негативне ставлення до вченого з боку партійних і урядових функціонерів з подальшим усуненням його від справ. Опалу було знято у 1937 р. і розпочалася праця в Інституті мовознавства АН УРСР. Вчений опрацював «Нарис абіссинської (ефіопської) літератури», проаналізував староперський географічний опис, продовжив працю над «Історією новоарабської літератури». А. Ю. Кримський підготував ряд прекрасних спеціалістів-сходознавців.

У липні 1941 р. видатний український вчений був арештований, звинувачений за ст. 54-10 та 54-11 Кримінального кодексу УРСР, перевезений до в'язниці у Київ, потім до Харкова, далі – етапом до Кустанайської в'язниці, де помер у лікарняній камері без надії на суд. Поховано вченого у спільній тюремній могилі.

Сучасне українське сходознавство продовжує кращі традиції наукового пізнання Сходу, притаманні аналітичним розвідкам фундатора цієї науки в Україні.

2. О. – літературний дискурс про Схід, до створення якого долучилися Й. Гете, В. Гюго, А. Ламартін, Ф. Шатобріан, Кіглейк, Ж. Нерваль, Флобер, Лейн, Бертон, В. Скотт, Дж. Байрон, А. Віньї, Б. Дізраелі, Дж. Еліот, Т. Готьє. Наприкінці XIX ст. та на початку XX ст. скарбницю сходознавчого літературного дискурсу доповнили Доті, Барес, Лоті, Т. Е. Лоренс, Форстер та інші.

У творах письменників Схід виступав як «велика таємниця». Своєрідним був стиль опису буття Сходу у романтизмі. Зазвичай він виявлявся лише сценою для розгортання екзистенційних станів героїв, відіграючи роль «екзотичного топосу» (С. Павличко).

3. О. – дискурс влади Заходу над Сходом, корпус теорії та практики, в який протягом багатьох поколінь було вкладено значні матеріальні інвестиції, для «просіювання Сходу у західну свідомість», як зауважив Едвард Саїд у дослідженні «О.» (1979), переконливо продемонструвавши, що сходознавство ніколи не було тільки наукою. Вже за часів Наполеона Бонапарта і найвидатнішого орієнталіста наполеонівських часів Сильвестра де Сасі О. стає синонімом європейського домінування на Сході. Вивчення «Сходу» означало його інтелектуальне завоювання, яке стало початком цілком реальної колонізації. Академічний О. продукував заідеологізоване знання, котре надавало Заходові владу над Сходом. Науковці, зокрема С. Павличко, зауважували, що О. був дискурсом влади, контролю, домінування, які втілилися навіть у самій назві, у понятті нерозчленованого, монолітного, єдиного Сходу-Орієнту, який був не місцем, а топосом. Нікому б не спало на думку, зауважувала С. Павличко, за аналогією говорити про дисципліну окциденталізму, заходознавства.

Орієнталістичний дискурс, сформований почасти відносинами з політичною владою (такою як колоніальні або імперські інституції), почасти з інтелектуальною владою (компаративною лінгвістикою або анатомією чи будь-якою з сучасних політичних наук), почасти з культурною владою (ортодоксальними або канонічними стилями, текстами, цінностями), почасти з моральною владою (уявленнями про те, що «ми»-європейці робимо і чого «вони» – східні люди неспроможні зробити або зрозуміти, як це робимо або розуміємо «ми»), перетворив Схід на «орієнтальний». Говорячи мовою держави, яка має на Сході цілком визначені політичні інтереси, О. виявився культурною та політичною даністю, динамічним взаємообміном між окремими авторами й великомасштабними політичними інтересами, що їх сформували три великі імперії – британська, французька, американська.

Як владний політичний дискурс О. мав свої «парадигми» дослідження, свої власні вчені товариства, наприклад Азійське товариство, Королівське азійське товариство, Німецьке товариство з вивчення східних країн і Американське орієнтальне товариство. Були й відповідні періодичні видання, як-от «Археологія Сходу».

Після здобуття Сходом політичної незалежності від західних імперій і виникнення поняття про держави «третього світу» перед орієнталістами відкрилися дві альтернативи: або діяти по-старому, або пристосувати старі методи до нових умов. Після Другої світової війни єдино правильною виявилася третя альтернатива – відмовитися від О. взагалі. Проте продовжують існувати лінгвістичний Схід, фройдівський Схід, шпенглерівський Схід, дарвінівський Схід, расистський Схід тощо. Різниця між інтерпретаціями Сходу, які існували до останньої третини XVIII ст., та тими, що належали до модерного і представляють сучасний О., полягає лише в значному розширенні діапазону репрезентацій.

Едвард Саїд вважає, що від самого свого початку О. мав дві характерні властивості: 1) нововинайдену наукову самосвідомість, що ґрунтувалася на лінгвістичній важливості Сходу для Європи; 2) схильність усе поділяти на категорії та субкатегорії, ніколи не відмовляючись від думки про те, що Схід – завжди один і той самий, незмінний, однорідний і радикально специфічний об'єкт. Отже, О. – узагальнений термін, який застосовують, щоб описати західне наближення до Сходу; уявлення та мрії західної людини про Схід; дисципліна, зусиллями якої Схід ставав полем досліджень, відкриттів і практичної діяльності Заходу.

Т. М. Талько

ОСМАНІЗМ – політична концепція, що виникла в середовищі «нових османів» у період, що передував першій конституції Османської імперії (1886–1888), яка підтримувала лібералізацію, декларувала рівність міллет (конфесій) і рівність усіх підданих імперії перед законом. Младотурки проголосили О. офіційною ідеологією і спочатку говорили про досягнуту у результаті революції 1908 р. рівність усіх народів імперії і створення єдиної османської нації. Виникнувши як реакція на національно-визвольний рух нетурецьких народів Османської імперії, згодом концепція О. перетворилася на знаряддя боротьби проти їхніх

національних вимог і в ідеологічне обґрунтування необхідності їх потурчення з метою створення «єдиної османської нації».

У сучасній Туреччині, в тому числі у зв'язку з процесом визнання національних і релігійних меншин і дедалі більшою неадекватністю турецького націоналізму новим реаліям, спостерігається відродження О. Вперше на офіційному рівні принципи неоосманізму озвучив у вересні 2005 р. міністр закордонних справ Туреччини, нинішній президент А. Гюль, під час відвідання Сербії і Чорногорії. Тоді він заявив про триступеневу стратегію Анкари на Балканах: захист етнічних турків, захист мусульманських меншин, захист інтересів держав колишньої Османської імперії. У 2010 р. міністр закордонних справ Туреччини А. Давутоглу прямо заявив, що сучасні турки – нові османи: «Існує спадок, залишений Османською імперією. Нас називають неоосманами. Так, ми – нові османи. Ми змушені займатися сусідніми країнами. Ми йдемо навіть в Африку. Великі держави спостерігають за цим з розгубленістю». Неоосманізм Туреччини ознаменувався спробами налагодити відносини з Вірменією, Сирією, Іраном та іншими сусідніми країнами. Ще у 2001 р., будучи завідувачем кафедри міжнародних відносин в Університеті Бейкент, він опублікував книгу «Стратегічна глибина: міжнародне становище Туреччини», в якій обгрунтовував необхідність повернення Туреччиною втраченого впливу на «колишній османський світ».

Неоосманізм, що дає змогу подолати підлабузницьке ставлення до європейської цивілізаційної моделі, сприймається як очевидний вибір для Туреччини, яка зневірилася в можливості коли-небудь потрапити до ЄС. Саме відмова Європи визнати Туреччину «своєю» означає ідеологічну поразку кемалізму як політики насильницької європеїзації. У такій ситуації вибір на користь неоосманізму означає вихід на нові стратегічні орієнтири в зовнішній політиці Туреччини: розвиток цивілізаційних зв'язків із суміжними країнами і народами, які раніше входили до складу Османської імперії, відмова від ролі форпосту НАТО і США на Близькому Сході, стратегічне партнерство з Іраном, Китаєм і Росією.

У своїй книзі А. Давутоглу стверджував, що необхідно проводити самостійніший зовнішньополітичний курс і виходити з того, що поняття «об'єднана Європа» в політичному сенсі віртуальне. Він писав: «Як перед Османською імперією не було єдиного Заходу, так і перед Туреччиною не буде єдиної Європи. Є лише сильна традиція європейської дипломатії, яка завжди підкріплюється потужними національними стратегіями, що володіють потенціалом готувати ґрунт і прокладати шлях для міжнародних конфліктів і зіткнень інтересів у Європі. Подібне становище вимагає від Туреччини тонкого дипломатичного налаштування у відносинах як з ЄС у цілому, так і з його членами».

Туреччина, згідно з неоосманізмом, повинна перетворитися на потужну регіональну державу, яка б могла претендувати на особливу роль у відносинах з країнами «османського спадщини», які були створені на руїнах імперії. «Неоосмани» вважають, що турки несуть історичну відповідальність за ці простори і повинні відігравати тут особливу роль (наприклад, висувалися ідеї створення «Османського економічного простору» за моделлю Спільного ринку, «конференції колишніх країн, що входили в імперію», демократизації країн регіону за турецькою моделлю тощо). Найближчим до неоосманізму і таким, що майже зливається з ним, ідейним напрямом є демократичний ісламізм, що ставить своїм завданням поєднання цінностей ісламу і сучасної політичної демократії.

За кордоном висловлюються побоювання, що неоосманізм Туреччині, зумовлює неконтрольованість її політики, що сповідує тюркський (османський) шовінізм і прагнення підім'яти під себе всі навколишні країни приблизно в межах Османської Туреччини. Окремими проблемами у світлі політики неоосманізму є вироблення стратегії вирішення «вірменського питання» і переформатування старих пантюркістських зв'язків Туреччини з балканськими турками, кримськими татарами, гагаузами, месхетинцями та ін.

Сучасна зовнішньополітична лінія Туреччини у цих питаннях залишається двоїстою. Так, підписання 10 жовтня 2009 р. у Цюріху протоколів «Про встановлення дипломатичних відносин» і «Про розвиток двосторонніх відносин» з Вірменією спричинило напруженість у відносинах Туреччини з Азербайджаном, але потім підтримка Азербайджану в питанні статусу Нагірного Карабаху заблокувала нормалізацію відносин з Вірменією і призвела 16 березня 2010 р. до заяви прем'єр-міністра Туреччини Р. Ердогана про можливу депортацію з країни 100 тис. вірмен-іноземців.

М. А. Шепєлєв

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ (Велика османська держава) – багатонаціональна держава під управлінням османських султанів, що існувала у 1299–1923 рр. Заснована у другій половині XIII ст. як невеликий бейлик (князівство) у Віфінії (північно-західній частині Малої Азії), відомий за ім'ям його першого незалежного правителя бея Османа (1288–1324). У 1326 р. вона відвоювала у візантійців значні землі, заснувавши турецький султанат із столицею в м. Бурса. У 1362 р. турки, завоювавши землі в Європі, перенесли столицю в місто Адріанополь (Едирне). Європейські володіння турецького султанату отримали назву Румелія.

У державі османів склалася військово-ленна система. У 1453 р. турки взяли Константинополь і зробили його столицею імперії. За Селіма Грозного турки завоювали Сирію, Аравію і Єгипет. Турецький султан скинув останнього халіфа в Каїрі і сам став халіфом. На вершині могутності, за правління Сулеймана Пишного (1520–1566), імперія простягалася від воріт Відня до Перської затоки, від Криму до Марокко. З перетворенням на турецьку провінцію в 1517 р. Єгипту духовна влада останнього нащадка арабських халіфів, що проживав у Каїрі, була скасована і султан став офіційним наступником халіфа (заступника пророка Мухаммеда на землі) як релігійного вождя правовірних.

Султан, будучи необмеженим правителем О. і., здійснював адміністративну владу через великого візира, який відав військово-адміністративно-фіскальним управлінням, і шейх-уль-ісламу, який відав релігійними та судовими справами.

Панівною релігією О. і. був іслам сунітського толку, який турки-османи розуміли як релігію Справедливості. Держава мала бути однаково справедливою до всіх своїх громадян без винятку, незважаючи на їхнє багатство або особливе становище в суспільстві. Завдяки лише своїм особистим якостям будь-який простолюдин і навіть іновірець й іноземець, який прийняв мусульманство, міг посісти найвище становище в суспільстві.

Протягом століть політикою османських султанів було «балансування» між Заходом і Росією, при цьому вони просували власний політичний проект – створення такої собі «щасливої імперії для всіх народів». Султани заохочували транзитну торгівлю. З XVI ст. Порта повністю контролювала всі близькосхідні ділянки найважливіших караванних торгових шляхів, якими йшли в Європу шовк і прянощі. У результаті суперництва з Португалією торгівля прянощами зсувається на північний схід: великого значення набувають торгові шляхи через Молдову, Львів, Крим.

Починаючи з 1535 р. велися переговори про торгові привілеї в Османській імперії французьким купцям. Наданню

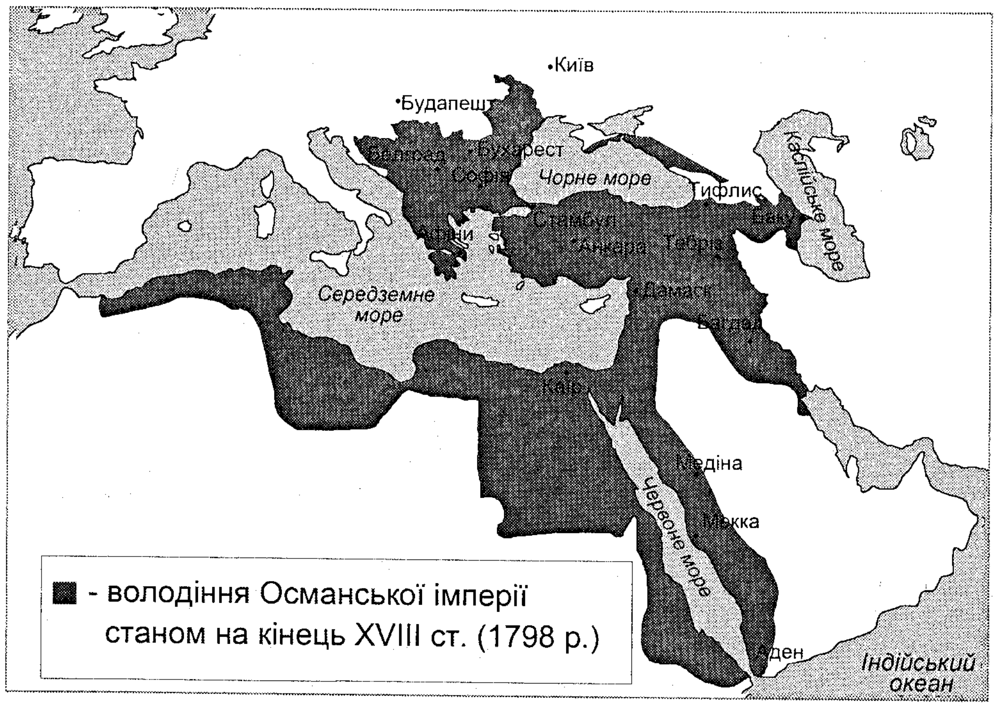
таких привілеїв сприяло формування антигабсбурзького союзу Османської імперії з Францією. Угоди, які надавали французам у вигляді милості султана пільгові умови торгівлі (низькі ввізні мита, право екстериторіальності, звільнення від податків), були вперше підписані в 1569 р. Дещо пізніше аналогічні пільги (капітуляції) отримали й інші європейські країни (Англія, Голландія). Вони діяли тільки в період правління кожного султана, і в наступного правителя європейські посли мали знову домагатися згоди на підтвердження капітуляцій. Капітуляції відіграли негативну роль у долі О. і., створивши умови для становлення її залежності від європейського капіталу.

З кінця XVII ст. О. і. починає втрачати володіння в Європі, наростають кризові тенденції в економіці та соціальній структурі суспільства, і в XIX ст. вона перетворюється на «хвору людину Європи». З початком системної кризи і розпаду О. і., а також посилення Росії, виникає «східне питання», яке опинилося в центрі світової політики у 30–50-ті рр. XIX ст. Після російсько-турецької війни і Берлінського конгресу в 1879 р. турецький уряд оголосив себе фінансовим банкрутом. Проголошений Мухарремський декрет створював сприятливі обставини для економічного закабалення Туреччини західними державами. Згідно з ним була створена Адміністрація оттоманського публічного боргу, під контроль якої передавалися всі основні джерела доходів О. і. Адміністративна рада цієї організації складалася з делегатів Англії, Франції, Німеччини, Італії, Австро-Угорщини, представника місцевих кредиторів султанського уряду і представника Оттоманського банку. Великі держави постійно використовували кожен привід, зокрема будь-яке загострення національного питання (вірменське і македонське питання, повстання греків на о-ві Крит), для втручання в справи О. і. До 1913 р. її володіння в Європі обмежуються Константинополем і Адріанополем з околицями. Готуючи поділ азійської Туреччини, держави Антанти посилили в арабських країнах агентурно-політичну діяльність.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. за допомогою Німеччини були модернізовані турецька армія і комунікаційна мережа О. і. Основним спільним проектом стала концесія Німеччини на будівництво Багдадської залізниці від Берліна до Перської затоки (Басри). Спорудження магістралі сприяло взаємовигідній зовнішньої торгівлі. Була побудована й інша стратегічна залізниця від Дамаска до Хіджазу до ісламських святинь Мекки і Медини (згодом розібрана в межах Саудівської Аравії).

У Першій світовій війні О. і. виступила на боці Німеччини та Австро-Угорщини. Зазнавши поразки, вона була змушена 30 жовтня 1918 р. укласти Мудроське перемир'я, а згодом – Севрський мирний договір від 10 серпня 1920 р. Фактично О. і. була розчленована. Уряд Великих національних зборів Туреччини, створений у квітні 1920 р., відкинув договір. Навіть султан не зважився його ратифікувати. Подальший розвиток революційних процесів привів до того, що 1 листопада 1922 р. Великі національні збори Туреччини прийняли закон про поділ султанату і халіфату, скасувавши султанат.

М. А. Шепєлєв

ПАВЕЛ І (20 вересня 1754, Санкт-Петербург – 11 березня 1801, Санкт-Петербург) – імператор всеросійський з 1796 р. Син Катерини ІІ та Петра ІІІ. Був відсторонений від успадкування престолу після загибелі Петра ІІІ своєю матір'ю, протягом її правління повністю усунений від участі у державних справах. Катерина ІІ планувала позбавити його прав на престол і зробити спадкоємцем старшого внука – Олександра Павловича.

П. відрізнявся лицарським характером, християнським благочестям і прагненням до справедливості. Після сходження на престол проводив усередині країни політику, спрямовану на послаблення ролі дворянства, обмеження його величезних привілеїв та свавілля, значне полегшення становища селянства, відновлення законності та порядку на основі суворої регламентації та персональної відповідальності посадових осіб. Прагнув піклуватися про добробут всього народу, а не лише одного правлячого стану. Вперше кріпосні селяни склали присягу на вірність імператору, що означало визнання їх громадянського стану. В день коронації П. оприлюднив маніфест про поміщицьких селян, який започаткував процес обмеження кріпосного права. Ухваливши закон про успадкування престолу, своєрідну «династичну конституцію», забезпечив чіткий порядок наступності монархічної влади.

П. відновив систему колегій, створив російську орденську систему, розпочав військову реформу, утворив козачі роз'їзди – фактично прикордонну службу. З метою освоєння Аляски та Каліфорнії у 1799 р. створена «Сполучена російсько-американська компанія», яка за прямої підтримки імператора фактично перетворила північну частину Тихого океану на Російське море.

Ще до вступу на престол П. різко негативно сприйняв революційні події у Франції та Європі, вважав, що для боротьби з поширенням атеїзму необхідно відкласти старі релігійні суперечності та об'єднати «зусилля всіх сил добра». На його думку, «союз релігій є найсильнішою перешкодою на шляху поширення вселенського зла». Одним із засобів консолідації християнства він вважав Мальтійський орден (Орден Св. Іоанна Єрусалимського), який він прийняв під покровительство у 1797 р., а наступного року став його великим магістром. Обстоюючи принципи християнського світоустрою та переконаний у своєму обов'язку як православного монарха виступати «відновителем тронів і опоганених вівтарів», П. направив у 1799 р. російські війська в Італію та Голландію. Ескадра російського флоту на чолі з Ф. Ф. Ушаковим висадилася в Неаполі та звільнила Рим. Очолюваний О. В. Суворовим російський експедиційний корпус здобув низку перемог над французами в Італії, зайнявши Мілан і Турин, але він перебував під верховним командуванням австрійського імператора. Коли Австрія вступила в таємні переговори з Францією, фактично заблокувавши російські війська на півночі Італії, Суворов здійснив героїчний перехід через Альпи в Німеччину. Після того як вони залишили Італію, Наполеон уже навесні 1800 р. завдав поразки австрійцям при Маренго й повернув Італію під свій контроль.

Зрада австрійців та британців зробила для П. неможливим подальші союзницькі відносини з ними. На початку 1800 р. він прийняв рішення не надавати їм підтримки і розпочав консультації з Пруссією, Швецією і Данією щодо створення «Північного союзу» з метою покласти край пануванню Англії у Північних морях. Також позначилася тенденція зближення з Францією, де у листопаді 1799 р. до влади прийшов Наполеон Бонапарт і складалося враження, що революційна смута подолана. У січні 1800 р. Наполеон публічно промовив: «Франція може мати союзницею лише Росію», а в липні повернув додому російських військовополонених без обміну та з усіма військовими почестями. У відповідь П. розпорядився вислати з Мітави претендента на французький престол Людовіка XVIII і припинити виплату йому пенсії. У травні з Петербурга вислано англійського посла Ч. Вітворта, який невдовзі став активним організатором заколоту з метою вбивства імператора. Також заборонено продаж англійських товарів та припинено виплату боргів. Фактично підтримано економічну війну з Англією, яку вже вела Франція.

Росія і Франція рухались у напрямі встановлення союзницьких відносин. Умовами створення союзу, котрі висувала Росія, були визнані передача Мальти Ордену Св. Іоанна Єрусалимського, повернення володінь сардинському королю, гарантування недоторканності володінь курфюрста Баварії і герцога Вюртемберзького. П. вважав, що союз Росії та Франції приведе до тривалого, стабільного миру в Європі.

У листі до першого консула Франції від 2 січня 1801 р. російський імператор украй критично відгукнувся про світову роль Англії та закликав до солідарності у боротьбі з нею: «Безсумнівно, що дві великі держави, встановивши між собою згоду, здійснять позитивний вплив на решту Європи». У відповідь Наполеон запропонував план спільних дій з метою усунення британського панування в Індії. П. погодився з планом «покарання» Англії, цієї «знахабнілої держави», за його словами, і доповнив його своїми деталями. 12 січня 1801 р. у рескрипті на ім'я отамана Війська Донського генерала В. П. Орлова він доручив йому очолити військову експедицію до Індії з метою визволити її та «ласкою привести Росії в ту залежність, в якій вони в англійців, і торгівлю обернути до нас». У 1817 р. на острові Св. Єлени Наполеон сказав у бесіді з англійським лікарем: «Якби П. залишився живий, ви би вже втратили Індію».

Британія перед загрозою російського вторгнення в Індію активізувала діяльність щодо організації заколоту з метою повалення П. Імператора вбили заколотники на чолі зі столичним генерал-губернатором Петром фон Паленом через 11 днів після того, як козачий загін вирушив у бік Індії. Вже через декілька годин після царевбивства новий імператор Олександр І видав рескрипт на ім'я В. П. Орлова з розпорядженням повернутися на Дон і розпустити війська. Через два дні після вбивства у Петербург надійшов лист від французького міністра закордонних справ з пропозицією створення франко-російського союзу, що могло унеможливити Вітчизняну війну, реалізувати цілі континентальної блокади Англії та усунути британську світову гегемонію. Ця альтернатива залишилася нереалізованою, натомість розпочалися переговори Росії з Англією. 17 червня 1801 р. була підписана англо-російська морська конвенція. Наполеон прямо побачив у вбивстві П. руку Англії: «Англійці промахнулися по мені у Парижі, але не промахнулися по мені в Петербурзі».

П. був монархом, дуже популярним у народі. Набуло поширення пророцтво монаха Авеля, сказане самому Павлу: «На Софронія Єрусалимського від невірних слуг мученицьку кончину приймеш, в опочивальні своїй удушений будеш злодіями, яких грієш на царственій груді своїй... Вони ж, злодії ці, прагнучи виправдати свій великий гріх царевбивства,

оголосять тебе безумним, будуть поносити добру пам'ять твою. Але народ російський правдивою душею своєю зрозуміє й оцінить тебе, і до гробниці понесе скорботи свої, просячи заступництва і пом'якшення сердець суддів неправедних і жорстоких». У XIX ст. зібрано багато свідоцтв небесного заступництва царя-мученика, а на початку XX ст. видано книгу знамень і чудес Божих, явлених молитвами благовірного імператора Павла І (їх нараховано понад 300). У 1916 р. імператор Микола II доручив Синоду підготувати документи про канонізацію благовірного імператора. Революція перервала цю справу, але в народній свідомості він давно був зарахований до ліку святих.

М. А. Шепєлєв

ПАВЛЕНКО, Юрій Віталійович (7 березня 1957, Київ – 4 вересня 2012, Київ) – знаний український філософ, історик. Доктор філософських наук за спеціальністю «соціальна філософія та філософія історії» (1996, тема дисертації «Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу»), кандидат історичних наук за спеціальністю «археологія» (1985). Головний науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Автор фундаментальних досліджень у галузі історії і теорії світового цивілізаційного процесу, методології цивілізаційних досліджень. Основні праці: «Історія світової цивілізації: Філософський аналіз» (2002), «Шляхи і роздоріжжя сучасної цивілізації» (1998, з Ю. М. Пахомовим, С. Б. Кримським), «Цивілізаційні моделі сучасності та їх історичні коріння» (2002, з Ю. М. Пахомовим, С. Б. Кримським), «Цивілізаційний розвиток людства» (2007, з С. Б. Кримським), «Цивілізаційна структура сучасного світу» (2006–2007, у 3 т., ред. і співавт.).

Відзначав виникнення на початку XX ст. «всесвітньої макроцивілізаційної суперсистеми», системоутворюючим центром якої є Західноєвропейсько-Північноамериканський (Північноатлантичний, Західний) світ з його безпосередніми відгалуженнями в Австралії, Новій Зеландії, почасти в Південній Африці та ін. Найближчою периферією цієї системи (внутрішнім поясом) є близькі Заходу за релігійно-духовними засадами Східноєвропейсько-Євразійський світ, у цілому об'єднаний у рамках Російської імперії та СРСР, а також Латиноамериканський світ. Разом з колоніально підкореною і поділеною Африкою, що не має власної цивілізаційної ідентичності, вони утворюють Макрохристиянський світ. Віддалену периферію (зовнішній пояс) у концепції П. представляють Мусульманський світ, Індуїстсько-Південноазійська цивілізаційна ойкумена і Китайсько-Далекосхідний світ.

На думку П., така структура означала подолання самодостатніх цивілізаційних ойкумен й інтеграцію людства в єдину макроцивілізаційну суперсистему, з утворенням якої на початку XX ст. починається справжня всесвітня історія, першим глобальним проявом якої стала Перша світова війна. Перехідний період від цивілізаційно-регіональної до всесвітньої історії охоплює, згідно з П., XVI–XIX ст.

М. А. Шепєлєв

ПАНАМЕРИКАНІЗМ – доктрина континентальної інтеграції держав Північної та Південної Америки. Ідею союзу американських держав вперше висунув Симон Болівар на Панамському конгресі 1826 р. Проте в той період вона стосувалася лише держав Латинської Америки та через виникнення відцентрових тенденцій зазнала невдачі. Надалі спроби її відродження робилися на І Лімському конгресі (1847–1848), Континентальному конгресі в Сантьяго-де-Чилі (1856), II Лімському конгресі (1864–1865).

П. активно стверджувався США з другої половини XIX ст. для досягнення своєї гегемонії в Новому світі, становлячи розвиток доктрини Монро. В основу доктрини П. покладено тезу про «географічний фаталізм», «континентальну солідарність» і нібито спільність інтересів США і латиноамериканських країн, зумовлену географічними факторами, взаємодоповнюваністю економік, наявністю «духовного братства» і єдиної «культурної спільності», яка протиставлялася культурам Старого світу. При цьому США як «старшому братові» відводилася керівна роль у міжамериканських справах.

І Панамериканська конференція за участю США і всіх латиноамериканських країн крім Домініканської республіки, була скликана у Вашингтоні 2 жовтня 1889 р. Її головні питання становили «заходи з підтримання миру і збільшення добробуту американських держав», створення Міжамериканського митного союзу, введення єдиної срібної валюти, встановлення однакової системи митних зборів, портових зборів і правил, що регулюють експортні та імпортні операції, прийняття арбітражного плану для вирішення суперечок і конфліктів, що виникають. Однак через антиамериканські настрої в країнах Латинської Америки пропозиції США натрапили на опір. Єдиним практичним підсумком конференції стало рішення про утворення Міжнародного союзу американських республік і його постійного органу – Комерційного бюро американських республік з місцеперебуванням у Вашингтоні. Завдання цієї організації в той час обмежувалися збиранням і публікацією торговельно-економічної та іншої інформації.

II Панамериканська конференція відбулася в Мехіко 22 жовтня 1901 р. – 31 січня 1902 р. У подальшому вирішено скликати конференції кожні п'ять років. Третя конференція відбулася в 1906 р., а четверта – в 1910 р. Намічену на 1915 р. п'яту конференцію скликати не вдалося через початок Першої світової війни. У результаті реорганізації Комерційне бюро було перейменовано в Міжнародне американське бюро і включило у сферу своєї діяльності культурні та соціальні питання. Його роботу скеровувала Керівна рада з дипломатичних представників країн регіону у Вашингтоні на чолі з держсекретарем США. У 1910 р. IV Панамериканська конференція, змінивши назву Міжнародного союзу американських республік на Союз американських республік, одночасно перейменувала Міжнародне бюро американських республік у Панамериканський союз. За рішенням конференції в столиці кожної латиноамериканської країни створено Національний панамериканський комітет. Згідно з конвенцією 1928 р., прийнятою на VI Панамериканської конференції, Панамериканський союз – постійний орган Панамериканських конференцій, очолюваний Керівною радою.

У реалізації панамериканських планів США спиралися передусім на найбільшу державу Латинської Америки – Бразилію, підтримуючи її претензії на роль регіонального лідера. Так, її столиця була обрана місцем проведення третьої Панамериканської конференції. Глава дипломатичного представництва США в Ріо-де-Жанейро в 1906 р. був зведений у ранг посла, тоді як в інших столицях регіону США були представлені посланцями. На IV Панамериканській конференції в Буенос-Айресі делегація Бразилії запропонувала проект резолюції про офіційне визнання країнами Латинської Америки «доктрини Монро» «незмінним чинником міжнародного миру на Американському континенті», про висловлення США «сердечної вдячності за цей благородний і безкорисливий акт, що мав великі благодійні наслідки для всього Нового світу», що, однак, не здобуло підтримки з боку більшості держав. Опозицію США очолювала Аргентина, яка часто блокувалася з представниками Чилі, Болівії, Перу та інших держав. З 17 панамериканських угод 1902–1910 рр. Аргентина ратифікувала тільки три.

Президент США В. Вільсон у 1914 р. запропонував укласти «панамериканський пакт» з метою «спільної і взаємної

гарантії територіальної цілісності та політичної незалежності при республіканській формі правління» і розв'язання «прикордонних суперечок шляхом застосування процедури арбітражу». Ця ідея не отримала підтримки.

У міжвоєнний період відбулися п'ята (Сантьяго, 1923), шоста (Гавана, 1928), сьома (Монтевідео, 1933), восьма (Ліма, 1938) Панамериканські конференції. На конференції в Сантьяго був підписаний договір про запобігання конфліктам між американськими державами. Протягом Другої світової війни Панамериканські конференції не скликалися. Проте їх функції фактично виконували конференції міністрів закордонних справ американських республік, а також Міжамериканська конференція з питань війни і миру в м. Мехіко в 1945 р. Остання прийняла разом з Чапультепекською декларацією також рішення про те, що Панамериканські конференції повинні збиратися не рідше ніж раз на чотири роки і виконувати функції міжамериканського органу, відповідального за формулювання загальної міжамериканської політики та визначення структури і функцій всіх міжамериканських організацій.

На конференції в Ріо-де-Жанейро (1947) під тиском США підписаний Договір про оборону Західної півкулі. На дев'ятій Панамериканської конференції в Боготі (1948) були підписані т. зв. Боготський пакт – договір про мирне вирішення суперечок між американськими державами шляхом арбітражу, і угода про міжамериканське економічне співробітництво. Вона прийняла також статут Організації американських держав. Вищий орган ОАД – Генеральна асамблея. Панамериканський союз став центральним постійним органом ОАД. У лютому 1970 р. він був перейменований у Генеральний секретаріат ОАД. Підвищенню ефективності діяльності ОАД у соціально-економічній сфері має сприяти створена в 1996 р. Міжамериканська рада з комплексного розвитку.

Просуванню у справі пошуку нових напрямків і форм діяльності ОАД сприяло проведення міжамериканських самітів у Майамі (США, 1994), Сантьяго (Чилі, 1998), Квебеку (Канада, 2001), Мар-дель-Плата (Аргентина, 2005), Порт-оф-Спейн (Тринідад і Тобаго, 2009) та позачергового саміту в Монтерреї (Мексика, 2004).

Істотною проблемою в реалізації цілей панамериканської інтеграції, поряд із суперечностями між США і країнами Латинської Америки, є також проблема Куби, членство якої в ОАД було припинено в 1962 р., оскільки керівництво ОАД визнало «несумісним» декларований Кубою марксистський шлях розвитку з системою колективної безпеки Америки. У 2009 р. президент Венесуели Уго Чавес запропонував провести наступний, шостий, «саміт Америк» на Кубі. У 2009 р. ОАД скасувала рішення про виключення Куби, але Гавана не відновила членства в ОАД, бо її «не цікавлять будь-які відносини з цією організацією, що служить цілям домінування, окупації й агресії», «платформою США для розграбування Латинської Америки».

М. А. Шепелєв

ПАНАРАБІЗМ – арабська націоналістична доктрина регіональної інтеграції держав Арабського Сходу. П. зародився на початку XX ст., коли більша частина арабського світу перебувала в колоніальній залежності від Османської імперії, а потім – від європейських держав. У 1913 р. арабські націоналісти зібралися в Парижі на перший Арабський конгрес і офіційно оформили свої вимоги до Османської державі. У 1916 р. за підтримки Британії шариф (духовний правитель) Мекки Хусейн ібн Алі підняв повстання проти султана і в наступному році заснував об'єднане арабське королівство Хіджаз зі столицею в Джидді, спадкоємицею якого стала Саудівська Аравія. Британський верховний комісар в Єгипті Генрі Макмагона, провокуючи антиосманські виступи арабів, обіцяв їм від імені британського уряду створення об'єднаної арабської держави від Червоного до Середземного моря. В очікуванні цього Х. ібн Алі оголосив себе королем, претендуючи на об'єднання під своєю владою всіх колишніх арабських провінцій Османської імперії. Обіцянки не було виконано, але арабське повстання 1916–1918 рр. стало початком панарабського націоналістичного руху. На хвилі арабської солідарності проходила також боротьба за незалежність держав Північної Африки після закінчення Другої світової війни.

Загальноарабською політичною силою, що взяла на озброєння ідеї П., стала Партія арабського соціалістичного відродження (Баас), заснована 7 квітня 1947 р. у Дамаску православним християнином Мішелем Афляком, мусульманином-сунітом Салахом аль-Дін аль-Бітара і алавітом Закі аль-Арсузі під назвою Партія арабського відродження. На світогляд ідеолога партії М. Афляка великий вплив справили ідеї Саті аль-Хусрева, теж сирійця, котрий розглядав арабів, що проживають на Арабському Сході, як культурну спільноту, об'єднану однією мовою. Будучи прихильником аль-Хусрева, Афляк поєднав соціалістичні ідеї з панарабізмом і сформулював фундаментальні принципи баасизму. Метою баасистів була революція, що відбудеться, якщо в цьому буде необхідність, шляхом військового перевороту, революція, яка збудить арабський дух і приведе до відродження (Баас). У 1954 р. ПАВ об'єдналася з Арабською соціалістичною партією Акрама Хаурані і відтоді має нинішню назву. Гасло партії – «Єдність, Свобода, Соціалізм». У міру поширення баасизму стали виникати місцеві партійні організації в Трансйорданії, Лівані, Саудівській Аравії, Іраку, Ємені та Лівії.

ПАСВ прийшла до влади в Іраку (8 лютого 1963 р.) і Сирії (8 березня 1963 р.). В Іраку вона була усунена від влади в листопаді 1963 р., але знову стала правлячою з 17 липня 1968 р. до насильницького повалення режиму С. Хусейна в квітні 2003 р. у результаті американського вторгнення. У 1966 р. стався розкол баасистської партії на сирійське (ліве) й іракське (праве) крило. Партія діє в Ємені (обидві фракції, з них просирійська представлена в парламенті), Лівані, Палестині (просирійська – «ас-Саїк», проіракська – «Арабський фронт визволення») та інших арабських країнах. Регіональні відділення партії в більшості арабських країн з юридичних або тактичних міркувань діють під трохи модифікованими назвами.

П. сповідується не лише Баас, а й іншими політичними партіями. До найвидатніших діячів панарабського руху належать Гамаль Абдель Насер, Хафез аль-Асад, Саддам Хусейн, Ясір Арафат, Хабіб Бургіба, Муаммар Каддафі. В історії П. було ініційовано низку інтеграційних проектів, частину з яких намагалися реалізувати на практиці. Так, перший президент Тунісу Х. Бургіба з 1957 р. просував ідею утворення «Великого Арабського Магрибу» шляхом об'єднання всієї Північної Африки, а в 1958 р. сформулював цей проект як «Союз Арабського Магрибу».

Арабська Федерація Іраку та Йорданії була сформована 14 лютого 1958 р., коли король Іраку Фейсал II і його кузен, король Йорданії Хусейн спробували об'єднати два свої хашимітські королівства у відповідь на формування Об'єднаної Арабської Республіки. Цей союз тривав лише 6 міс., до 2 серпня 1958 р., оскільки Фейсал був скинутий і убитий під час військового перевороту 14 липня.

У лютому 1958 р. за пропозицією баасистського уряду Сирії Єгипет і Сирія заснували Об'єднану Арабську Республіку, як перший крок до об'єднання всіх арабських держав. Г. А. Насер був обраний президентом ОАР. Незважаючи на його велику особисту популярність, союзна держава розпалася 28 вересня 1961 через

суперечності, зумовлені претензіями Єгипту на провідну роль.

У березні 1958 р. з ініціативи Г. А. Насера формально утворене конфедеративне державне утворення Об'єднана Арабська Держава, у складі Об'єднаної Арабської Республіки і Єменського Мутаваккілітського Королівства. Конфедерація виявилася надто аморфною: Ємен до кінця існування ОАД залишався цілком самостійною і незалежною державою, зберігав членство в ООН і власні дипломатичні представництва в інших країнах світу. Навіть державна символіка ОАД не була розроблена. Всього через 3 міс. після розпаду ОАР конфедерація була офіційно скасована.

Після того як під час переворотів 8 лютого в Іраку, а 8 березня 1963 р. в Сирії до влади в цих країнах повернулася партія Баас, було зроблено спроби відродити союзну державу в складі Єгипту, Сирії та Іраку. 14 березня прем'єр-міністр Сирії С. Бітар по радіо оголосив, що головним завданням його уряду є створення союзу ОАР, Сирії та Іраку, з можливим включенням до нього Алжиру та Ємену. 17 квітня 1963 р. у Каїрі поширено комюніке Г. А. Насера, керівника Сирії генерал-лейтенанта Л. аль-Атасі і прем'єр-міністра Іраку А. Х. аль-Бакра про створення Федерації у складі Єгипту, Сирії та Іраку зі столицею в Каїрі, але наступні політичні кризи в Сирії та Іраку перервали процес об'єднання.

Федерація Південної Аравії (1959–1967), яка до 1962 р. називалася Федерацією Арабських Еміратів Півдня, становила союз колонії Аден і більшості арабських держав Південного Ємену під британським протекторатом.

За підсумками зустрічі 27 грудня 1969 р. М. Каддафі, Г. А. Насера і прем'єр-міністра Судану Дж. Німейрі була підписана «Триполійська хартія», що містила ідею об'єднання Лівії, Єгипту та Судану, але вона так і не була реалізована.

Черговою спробою створення єдиної арабської держави в рамках ідеології панарабізму стала Федерація (чи Союз) Арабських Республік (ФАР) – конфедеративне утворення, що формально існувало в 1972–1977 рр. за участю Єгипту, Лівії та Сирії. Федерація була офіційно утворена 1 січня 1972 р. У березні 1972 р. у всіх трьох країнах створення ФАР отримало схвалення на референдумах. Крім того, до неї був запрошений ще й Ірак, але він так і не став членом ФАР.

У 1972 р. Каддафі запропонував створити союз також між Лівією і Тунісом як Арабську Ісламську Республіку. Лідери Лівії і Тунісу М. Каддафі та Х. Бургіба підписали 11 січня 1974 р. Джербську декларацію, в якій висловили готовність утворити нову державу, але вже 25 січня через ідеологічні розбіжності і тиск на Туніс з боку Алжиру під час зустрічі Бургіби з Каддафі в Женеві було оголошено про відмову від неї. Разом з Алжиром пропонувалося об'єднатися в Сполучені Штати або Об'єднані Держави Північної Африки. Спочатку планувалося включити Туніс до ФАР, але після конфлікту з іншими учасниками ФАР перейшла до планів створення нової панарабської держави. У 1976 р. Єгипет і Сирія безуспішно спробували організувати між собою союз у складі ФАР. Лідер лівійської революції М. Каддафі в 1980 р. спробував створити єдину державу з сусіднім Чадом. Вона була формально проголошена, фактично не набула жодних реальних обрисів і в 1982 р. також зникла. Гасла панарабізму використовував і С. Хусейн для виправдання вторгнення в Кувейт у 1990 р.

Єдиним об'єднанням арабських держав, що існує дотепер, є створені в грудні 1971 р. Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), федеративна держава, що складається з семи еміратів – абсолютних монархій. Великобританія ще з 1920-х рр. планувала створити у складі еміратів Договірного Оману, Катару та Бахрейну Федерацію Арабських Князівств Перської Затоки. Угода про намір створити цю

державу під тимчасовим (до 1971 р.) британським протекторатом була підписана в 1968 р., але з певних причин так і не набула чинності. Лише в 1971 р. були створені ОАЕ, але без Рас-ель-Хайм (увійшов у наступному році), Катару та Бахрейну. Державний устрій ОАЕ спирається на право кожного емірату розпоряджатися запасами вуглеводнів на своїй території. Фактично вплив тих чи інших еміратів у визначенні загальної політики країни розподіляється відповідно із запасами нафти.

Із 70-х рр. XX ст. позначилася наростаюча криза арабського націоналізму і у зв'язку з цим – падіння популярності П. Однією з основних причин відступу від цих ідей є потужне ісламське відродження, якому сприяли різні політичні обставини, особливо воєнні успіхи Держави Ізраїль. Дуже стрімко процес відходу від єднання на націоналістичній основі почав розвиватися після американського вторгнення в Ірак і страти Саддама Хусейна. Ці події переконали маси арабів у тому, що єдиною силою, здатною об'єднати їх, зміцнити їх підтримкою інших народів і підняти на боротьбу, є іслам.

М. А. Шепєлєв

ПАНАРІН, Олександр Сергійович (26 грудня 1940, Горлівка, Донецька обл., Українська РСР, СРСР – 25 вересня 2003, Москва, Росія) – видатний російський філософ і політолог. Закінчив філософський факультет (1966) та аспірантуру (1971) МДУ ім. М. В. Ломоносова. Працював асистентом на кафедрі філософії Московського інституту народного господарства (1966–1968; 1972–1975), потім – старшим викладачем, доцентом, завідувачем кафедри управління, деканом факультету економіки та управління Інституту підвищення кваліфікації керівних працівників і фахівців Міністерства нафтової та хімічної промисловості СРСР (1976–1984). З 1984 р. – в Інституті філософії АН СРСР: старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник, завідувач сектору (з 1989), завідувач лабораторії (з 1992), керівник Центру соціально-філософських досліджень Інституту філософії РАН. Працював в Академії слов'янської культури (з 1992). Професор, доктор філософських наук (тема дисертації «Сучасний цивілізаційний процес і феномен неоконсерватизму», 1991). Завідувач кафедри теоретичної політології філософського факультету МДУ ім. М. В. Ломоносова (з 1989).

Автор практичної теорії глобалізації, понад 250 наукових робіт, зокрема книг «Альтернативно чи "альтернативне суспільство"?» (1987), «Стиль "ретро" в ідеології і політиці (критичні нариси французького неоконсерватизму)» (1989), «Реванш історії: російська стратегічна ініціатива у XXI столітті» (1998), «Російська інтелігенція у світових війнах і революціях XX століття» (1998), «Росія в циклах світової історії» (1999), «Глобальне політичне прогнозування в умовах стратегічної нестабільності» (1999), «Політологія. Про світи політики на Сході і на Заході» (2000), «Спокуса глобалізмом» (2002), «Православна цивілізація в глобальному світі» (2002), «Стратегічна нестабільність XXI століття» (2003). Посмертно вийшли збірки статей «Народ без еліти» (2006), «Правда залізної завіси» (2007). За книги «Реванш історії» (1998) і «Спокуса глобалізмом» (2000) з «їх глибоким осмисленням нового світового порядку, місця в ньому Росії та її ціннісної самодостатності» удостоєний Літературної премії Олександра Солженіцина.

П. – автор критичної теорії глобалізації та глобалізму, згідно з якою глобалізація розглядається як гра з нульовою сумою: нова комунікабельність еліт оплачена небаченою ізоляцією маси, яка замикається в німий простір гетто. Тут, на думку П., полягає таємниця четвертого світу, який сьогодні протиставляється не тільки першому, західному, а й третьому, бо з третього ще

можливий шлях нагору, а з четвертого – ніколи. Справа в тому, що в третьому світі діяли модернізаційні еліти у власному розумінні слова, завдяки яким виникли нові індустріальні країни. У четвертому світі життя залишене елітою, котра встигла сформувати для себе легкий та зручний простір. У просторі четвертого світу діють тільки відцентрові сили, що вже не нейтралізуються доцентровими. Відбувається прискорення контрцивілізаційного процесу: ті, що вже порвали з тубільним середовищем, знижують його перспективи, у свою чергу підштовхуючи до відходу наступних. У цьому сенсі П. відзначає несумісність еміграції та прогресу: «Міграція еліт із національного у глобальний простір є вирахуванням з прогресу – перекресленням шансів народів, покинутих тими, на кого вони традиційно сподівалися».

Оскільки у четвертого світу немає надії на економічний реванш, йому не залишається нічого іншого, як переглянути всі пріоритети модерну, що не залишають шансів більшості, яка відстала. У цій перспективі П. бачить шанс для Росії: «Як другий світ, що міряється з першим за критеріями сили і успіху, Росія зазнала поразки і загинула, – зазначав він у статті "Народ без еліти" ("Наш современник", 2001, № 11). Відродитися вона здатна тільки як четвертий світ, який відкидає помилкові критерії та прерогативи першого. Дати цьому світові справжнє натхнення – завдання постекономічної еліти, що звертається до народів через голову глобального ліберального істеблішменту».

Пам'яті П. присвячені щорічні Панарінські читання, перші з яких відбулися 27 травня 2004 р. в Державному історичному музеї в Москві. Тема – «Культурна спадщина як основа національної ідентичності».

О. С. Токовенко

ПАНАФРИКАНІЗМ – політичний рух та ідеологія єднання африканських народів, що у другій половині XX ст. перетворилися на доктрину континентальної інтеграції держав Африки. Витоки П. сягають початку XX ст. У 1900 р. у Лондоні з ініціативи створеної в 1898 р. Африканської асоціації була скликана панафриканська конференція. У 1919 р. в Парижі відбувся Перший панафриканський конгрес. Згодом такі конгреси проводилися в 1921, 1923 і 1927 рр. У них брали участь африканські організації: Національний конгрес Британської Західної Африки, Рада студентів Західної Африки, Всесвітня ліга захисту негритянської раси, Комітет захисту негритянської раси. Організатором перших панафриканських конгресів був У. Дюбуа. Більшість на них становили, як правило, афроамериканці.

У жовтні 1945 р. в Манчестері відбувся V Панафриканський конгрес, що справив великий вплив на розвиток національно-визвольного руху в Африці. На конгресі вперше була висловлена ідея створення в майбутньому об'єднання африканських держав. Конференції народів Африки в 1958, 1960, 1961 рр., по суті, продовжили роботу, розпочату панафриканськими конгресами. Подальшого розвитку ідеї П. набули в діяльності заснованої в 1963 р. ОАЄ.

Як політичний рух П. виникає після здобуття країнами Африки незалежності і пов'язаний з ідеєю, розробленою в 1960-ті рр. першим президентом Гани Френсісом Нвіа Кофі Кваме Нкрума, – створення єдиної держави на Африканському континенті – Сполучених Штатів Африки. Як лідер П., К. Нкрума обстоював ідею «особливого шляху» Африки, африканської солідарності й надавав допомогу національним рухам інших африканських країн. Він був противником негритюду, в якому не приймав «негритянський націоналізм», вважаючи за необхідне замінити його «африканським націоналізмом». Очолювана ним Народна партія конвенту заявляла про необхідність єдності Африки шляхом здійснення континентального планування, створення об'єднаного військового командування та вироблення загальноконтинентальної зовнішньої політики. Вже після відсторонення від влади в 1966 р. Нкрума визначав П. як повне визволення і об'єднання Африки під єдиним соціалістичним урядом.

У середині 1990-х рр. на Африканському континенті відродилася ідея створення Африканського союзу. Головним її прихильником виступав лідер лівійської революції Муаммар Каддафі. Присутні на його батьківщині у м. Сирт глави держав і урядів держав – членів ОАЄ ухвалили 9 вересня 1999 р. Сиртську декларацію, в якій ішлося про намір створити Африканський союз. У 2000 р., під час саміту в Ломе, прийнято Установчий акт Африканського союзу, а в 2001 р., на саміті в Лусаці (Замбія), – план з реалізації проекту нової організації. Тоді ж схвалена масштабна програма стратегії розвитку Африки – «Нове партнерство для розвитку Африки» (NEPAD). Діяльність Африканський союз розпочав 9 липня 2002 р., замінивши собою ОАЄ.

Наприкінці XX ст. ідея Сполучених Штатів Африки відроджується завдяки її підтримці лідером Лівії Муаммаром Каддафі, який закликав до об'єднання Африки на самітах у Ломе (Того) в 2000 р., Конакрі (Гвінея) у червні 2007 р. і Аддис-Абебі (Ефіопія) у лютому 2009 р. Її підтримали і деякі інші африканські політики, наприклад, президент Сенегалу Абдулай Вадом. Серед головних опонентів такого плану – ПАР. У квітні 2001 р. лівійський лідер закликав жителів Африки вигнати білих з Чорного континенту і зажадати від них компенсацію за «колонізацію і геноцид» на африканській землі. У серпні 2008 р. на зустрічі понад 200 африканських королів, султанів, емірів, шейхів і вождів племен М. Каддафі був оголошений «королем королів Африки». 2 лютого 2009 р. Каддафі був обраний головою Африканського союзу. В інтерв'ю каналу «Євроньюз» у 2009 р. він заявив: «я передбачаю створення Арабо-Африканського союзу».

М. А. Шепєлєв

ПАНГЕРМАНІЗМ – політичний рух за єдність німецькомовних народів Європи в рамках однієї держави або союзу держав. П. виник як символ віри невеликого німецького співтовариства в Австрії, яке відмовилося визнати незмінним від'єднання її від решти Німеччини в 1866 р. Георг фон Шенерер і його прибічники проголосили курс на приєднання австрійських областей Австро-Угорщини до Німеччини. Багато західних австрійців підтримували від'єднання від імперії Габсбургів і приєднання (Anschluss) того, що вони називали Німецькою Австрією, до Германської (Німецької) імперії. Ця ідея отримала назву Kleindeutsch (малого німецького) націоналізму на противагу Grossdeutsch (великій німецькій) єдності під егідою Відня – концепції, яка втратила сенс після 1866 р.

У 1880 р. Г. фон Шенерер заснував журнал «Німецьке слово», навколо якого стали групуватися прихильники пангерманізму, а у 1882 р. він сформував Німецький національний союз, основою діяльності якого стала «Лінцька програма». Відповідно до неї головними завданнями та цілями партії були: визнання за німецькою мовою статусу державної на всій території Австрії; незалежність держави та уряду від єврейського фінансового капіталу; створення умов для розвитку німецької національної буржуазії; митний союз із Німеччиною; низка соціальних заходів, котрі мали сформувати в робітників свідомість національної єдності всіх класів німецької держави. Г. фон Шенерер вважав за необхідне відродження давньотевтонського міфу і пропагував свято сонцевороту і культи поганських богів давніх германців, особливо Вотана. Хоча незабаром Німецький національний союз втратив свій вплив, націоналістичні

гасла і далі привертали увагу багатьох австрійців.

До кінця XIX ст. у провінціях і Відні діяло безліч народних «гуртків» (ферейнів), що займалися дослідженням і ритуалізацією подій і символів німецької історії, літератури і міфології з метою збереження німецької культури і зміцнення німецької ідентичності. У 1886 р. у Зальцбурзі Антон Лангтаснер заснував Союз ферейнів. Ферейн, що входив до Союзу, мав брати участь у німецьких фестивалях, установлених спеціальним німецьким календарем. «Незважаючи на класи», деякі студентські братства Австрії також відчували спільність німецької нації. Вони аплодували прусській армії і кайзеру Вільгельму І, прославляли О. Бісмарка і носили блакитні фіалки (вважалося, що це його улюблена квітка).

Пангерманський союз заснований у 1891 р. Ернстом Хаазе (1846–1908) і Генріхом Класом (1868–1953) на ідеях Е. Арндта, Ф. Ліста і Г. Трейчке. Його девіз: «Король на чолі Пруссії, Пруссія на чолі Німеччини, Німеччина на чолі світу». Пангерманісти вимагали розширення німецького «життєвого простору» і заморських колоній, для чого потрібен був великий флот. Їх національний егоїзм і експансіонізм вплинули на широкі кола співгромадян, стурбованих долею «братів по расі» за межами Германської імперії, особливо в Австро-Угорщині. Пангерманісти взяли на озброєння гасло Арндта про союз швейцарців, голландців і скандинавів із Німеччиною у «великому братерстві нордичної раси». Австрійські пангерманісти, очолювані Г. Шенерером, сприйняли цю програму і пропагували її. Виступаючи за поширення влади Пруссії-Німеччини на всі німецькомовні спільноти, включення їх у «Велику Німеччину», пангерманісти вважали, що людські та господарські ресурси і величезна територія останньої забезпечать базу для досягнення німецького світового панування. Після 1890 р., коли О. Бісмарк пішов у відставку, вплив пангерманського мислення на громадську думку і на урядову політику Німеччини продовжував посилюватися, досягнувши вершини в гітлерівській Німеччині.

Після Другої світової війни П. активізувався в ФРН. Систематичну його пропаганду провадили журнал «Націонойропа», газета «Дойче національ цайтунг» та ін. Особливо широких масштабів пропаганда П. набула після заснування в листопаді 1964 р. Націонал-демократичної партії, яка з 1966 по 1972 р. була представлена в семи ландтагах ФРН. Після возз'єднання Німеччини в 1990 р. НДПН починає відігравати дедалі більшу роль, особливо в регіонах колишньої НДР. У 2004 р. партія отримала 9,2 % голосів на виборах до парламенту землі Саксонія і пройшла до земельного парламенту вперше з 1968 р., коли вона набрала 9,8 % у Баден-Вюртемберзі. НДПН закликає до опори на «здорові національні традиції німецького народу», виступає за вихід Німеччини з ЄС і НАТО, повернення до німецької марки як національної валюти, виведення дислокованих на її території американських військових баз і вислання всіх іноземців. Вона вимагає відновити межі німецької держави 1937 р., забравши у Польщі території колишньої Сілезії, Східної Померанії і Східної Пруссії.

М. А. Шепєлєв

ПАН'ЄВРОПЕЇЗМ (від грец. pan – усе і грец. Europe – Європа) – політична доктрина, що обґрунтовує інтеграційні процеси в Європі. В основі П. лежать ідеї створення загальноєвропейських міждержавних органів, тому інколи П. називають ідеологією «об'єднаної Європи». Іноді його трактують як ідеологему, яка конструює євроінтеграційний дискурс.

Перший план об'єднання Європи в рамках наднаціональної організації – «Християнської ліги» – був розроблений чеським королем Чехії Їржі Подебрадом. На межі XVI–XVII ст. проекти об'єднання Європи висувалися французьким королем Генріхом IV і його міністром Максиміліаном де Сюллі. Пізніше Вільям Пенн пропонував об'єднати всі держави Європи під егідою Європейської федеральної ради. Джордж Вашингтон передбачав появу Сполучених Штатів Європи за зразком США. У XVIII ст. Іммануїл Кант висунув ідею «союзу народів», який забезпечить «вічний мир» в Європі, а в XIX ст. Віктор Гюго закликав до створення «Сполучених Штатів Європи». Цю думку підтримував і Джузеппе Гаррібальді.

На початку 20-х рр. XX ст. в Європі в умовах політичної, економічної та культурної кризи, що позначилася на той час, пожвавилися пан'європейські ідеї і настрої. Фламандський письменник і політичний діяч Річард Ніколас граф фон Куденхове-Калергі (Coudenhove-Kalergi 1894–1972) висунув ідею об'єднання європейських країн. У 1923 р. вийшла у світ його книга «Пан-Європа», де містилися заклики до об'єднання Європи задля запобігання майбутнім загрозам: новій світовій війні, економічній гегемонії США та радянській експансії. Під пан-Європою Р. Куденхове-Калергі мав на увазі Європу не в географічному чи культурному, а в політичному контексті. У 1924 р. він звернувся з листом до членів французького парламенту, де докладно виклав свої погляди на загальноєвропейський рух. В основі пропозицій Куденхове-Калергі лежала ідея об'єднання Європи перед лицем трьох сил – СРСР, США і Великобританії. У «Новій Європі» істотна роль відводилася Німеччини як форпосту «проти агресії зі Сходу». Згода Р. Куденхове-Калергі розвинув ідеї пан'європеїзму у працях «Боротьба за Пан-Європу» (1925) та «Європа прокидається» (1925).

У жовтні 1926 р. у Відні відбувся перший Пан'європейський конгрес, на якому було оголошено про створення Пан'європейського союзу, першим головою якого став фон Куденхове-Каллергі, а почесним президентом – міністр закордонних справ Франції Арістід Бріан, удостоєний в 1926 р. Нобелівської премії миру. Членами Союзу були такі видатні політичні діячі Франції, як Е. Ерріо, Л. Блюм і П. Бонкур, німецький банкір Я. Шахт і колишній канцлер Німеччини Й. Вірт, письменники Томас і Генріх Манни, вчені А. Ейнштейн, З. Фрейд та ін.

У 1929 р. на засіданні Ліги Націй запропоновано план утворення Європейського Союзу на основі федерації європейських народів, утім, економічна криза не дала змогу втілити ці ідеї.

На підставі ідеї Пан-Європи в 1930 р. А. Бріан розробив проект європейського федерального союзу, який широко обговорювався на загальноєвропейському конгресі в Базелі в 1932 р. Тоді проекти Р. Куденхове-Калергі і А. Бріана не здобули широкої громадської підтримки, і пан'європейський рух незабаром пішов на спад. Німецький геополітик Адольф Грабовскі вже в 1928 р. написав критичну рецензію на книгу «Пан-Європа», засуджуючи економічні погляди фон Р. Куденхове-Калергі і протиставляючи їх економічній концепції Серединної Європи.

На початку 30-х рр. XX ст. Б. Муссоліні виступив з низкою ініціатив, спрямованих на інтеграцію країн Західної Європи. Зокрема, він запропонував проект «пакту чотирьох» – політичного альянсу Італії, Англії, Франції та Німеччини, а пізніше – ідею створення «Сполучених Штатів Європи» та «Європейського економічного союзу». При цьому передбачалося, що кожен учасник «директорату чотирьох» керуватиме власною організацією «міжнародної єдності» – колоніальною імперією. Популяризатор доктрини «універсального фашизму» Асверо Гравеллі у своїх працях закликав до створення «Єдиної Європи» – «католицько-романської», «латинської і фашистської», «Європи, керованої Римом». Ще в 1928 р. він заснував журнал «Antieurora», в якому у 1933 р. визначив програму міжнародного фашизму, резюмуючи її з принципами «співпраці між фашистськими незалежними державами» і «універсального фашизму». Ідею «Сполучених

Штатів Соціалістичної Європи» активно розвивав і пропагував Л. Д. Троцький. У своїх останніх працях він протиставляв її «бюрократично-термідоріанському» СРСР і вважав, що до СШСЄ має увійти Україна.

На противагу фашистським і нацистським ідеям об'єднання Європи Альтієро Спінеллі розробляв концепцію європейського федералізму, яка в 1941 р. втілилася у програмному документі групи європейських федералістів, відомому як «Маніфест Вентотене. На шляху до вільної і об'єднаної Європи». У ньому містилися пропозиції створення європейської федерації держав, головна мета якої – пов'язати європейські країни так тісно, щоб вони більше не могли почати війну одна з одною.

Після Другої світової війни пан'європейська ідея в її ліберальному розумінні відроджується на першому повоєнному пан'європейському конгресі в Гаазі в 1948 р. Але вже в 1946 р. про необхідність створення сполучення Штатів Європи заявив У. Черчілль у промові, текст якої підготував Р. Куденхове-Калергі. Зусиллями Р. Куденхове-Калергі в 1947 р. було створено Європейський парламентський союз, а в 1949 р. він став одним з ініціаторів заснування Ради Європи у Страсбурзі, метою якої була економічна консолідація європейських країн. Після смерті Куденхове-Каллергі головою Пан'європейського союзу був обраний ерцгерцог Отто фон Габсбург, старший син останнього австрійського імператора Карла І. Він очолював союз у 1973–2004 рр. На сучасному етапі Пан'європейський союз діє в рамках різноманітних політичних структур Європи, зокрема в Європарламенті.

На практиці реалізація ідеї єдиної Європи з наднаціональними інститутами управління стала складовою геополітичної стратегії США. Початок європейській інтеграції поклала реалізація плану Маршалла. У квітні 1948 р. була створена ОЄЕС. У вересні 1950 р. вона була доповнена Європейським платіжним союзом (ЄПС), а в 1961 р. її замінила ОЕСР. Перехід від міжнародного європейського співробітництва до наднаціональної спільноті почався з 9 травня 1950 р., коли Роберт Шуман оприлюднив план створення галузевого об'єднання шести країн (Франції, ФРН, Італії і країн Бенілюксу) – Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Новацією цього об'єднання було створення наднаціонального європейського органу управління. Укладений 25 березня 1957 р. Римський договір утворив ЄЕС («спільний ринок»). Тоді ж був укладений Договір про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії (Євратом). У другій половині 60-х рр. структури ЄОВС, ЄЕС, Євратому об'єднуються зі створенням єдиних органів. У 1968 р. формується єдиний митний союз. У 1987 р. члени ЄЕС ввели в дію Єдиний європейський акт, який створював єдиний внутрішній ринок і єдину податкову систему. Крім того, країни ЄЕС у травні 1992 р. уклали угоду з ЄАВТ про створення Європейського економічного простору (ЄЕП), усередині якого отримали можливості для вільного переміщення капітали, товари, послуги і робоча сила.

7 лютого 1992 р. у м. Маастрихт (Нідерланди) підписаний договір про створення ЄС (набрав чинності 1 листопада 1993 р.). Відповідно до нього передбачалося створення т. зв. Трьох опор ЄС: Економічного і валютного союзу (ЕВС), Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗБП), Спільної політики в галузі внутрішніх справ і юстиції. Будучи суб'єктом міжнародного публічного права, ЄС має повноваження на участь у міжнародних відносинах та укладання міжнародних договорів. Встановлено постійні дипломатичні місії ЄС, діють представництва в ООН, СОТ, «Великій вісімці» і Групі двадцяти. З метою досягнення вищої форми економічної інтеграції держав ЄС створено євро – єдину грошову одиницю ЄС. У безготівковому вигляді на території держав – членів ЄС євро введено з 1 січня 1999 р., а готівкові банкноти – з 1 січня 2002 р. Нині ЄС об'єднує 27 європейських держав з населенням 500 млн осіб.

Г. М. Кущ

ПАНІН, Микита Іванович (18 вересня 1718, Данциг – 31 березня 1783, Санкт-Петербург) – російський дипломат і державний діяч, граф. У 1747–1760 рр. – посол Росії у Швеції. З 1760 по 1773 р. – вихователь великого князя Павла Петровича. Брав участь у підготовці палацового перевороту 1762 р. проти Петра III, але прагнув оголошення імператором Павла Петровича за регентства Катерини. Ініціював проекти обмеження самодержавної влади. Будучи прихильником «утвердження уряду на твердих основах закону» і противником «свавілля сильних персон і припадочних людей», справив великий вплив на становлення політичних поглядів Павла І. Був великим помісним майстром Великої ложі Англії в Росії.

У 1762–1780 рр. П. – один з керівників російської зовнішньополітичної служби. 4 жовтня 1763 р. став старшим членом Колегії закордонних справ, а в жовтні, після остаточного видалення від справ А. П. Бестужева, до нього відійшло завідування справами колегії. В основу його діяльності лягла ідея створення системи т. зв. Північного Союзу, або Північного акорду, з метою створити навколо Росії союз усіх північних держав на противагу коаліції південних держав – Франції, Австрії та Іспанії. До вірогідних «активних» держав-учасниць союзу П. відносив Росію, Англію, Пруссію, почасти Данію; до «пасивних» – Польщу, Швецію та інші країни, які вдалося б залучити.

Головне завдання російської дипломатії, як вважав П., – підтримка «дружби і доброї згоди» з сусідами. Щоб зберегти мир на півночі Європи, поблизу російських кордонів, необхідно забезпечити на континенті рівновагу сил. Для цього профранцузькій коаліції треба протиставити союз північних держав – Росії, Пруссії, Англії, Данії, Швеції та Польщі. Такий союз повинен бути не формальним, а фактичним, тому досить просто пов'язати його учасників системою взаємодоповнюючих угод. Росії Північний союз потрібен не сам по собі, а як засіб досягнення зовнішньополітичних цілей. Тому Росії слід посісти в союзі чільне становище, бути змозі отримувати від нього вигоду, звівши до мінімуму власні зобов'язання. П. розраховував за допомогою північної системи зміцнити вплив Росії в Речі Посполитій та Швеції, а також у Туреччині, перекласти на союзників частину витрат на боротьбу з французьким впливом у цих країнах. На думку П., необхідно було «один раз назавжди системою вивести Росію з постійної залежності й поставити її способом загального Північного союзу на такий ступінь, щоб вона як у спільних справах значну частину керівництва мала, так особливо на півночі тишу і спокій непорушними зберігати могла».

Перший серйозний крок у створенні Північного союзу зроблений у 1764 р. укладанням союзного договору між Росією і Пруссією. Він містив гарантії володінь одна одній і зобов'язання в разі нападів на одну з них надання зі сторони іншої допомоги допоміжним корпусом. У секретних статтях передбачалося, що, якщо Росія зазнає нападу з боку Туреччини, а Пруссія – «за р. Везер», тобто з Заходу, корпус замінюється субсидією в 400 тис. рублів щороку протягом усієї війни. Сторони домовилися діяти разом у Швеції, а в Польщі – не допускати змін конституції країни і протегувати дисидентам (некатоликам). Союз із Пруссією дав змогу Петербургу не тільки впливати на польські справи, а й стримувати Туреччину, «бути першим на півночі» і «виконувати першу роль в Європі... без великих витрат з боку Росії».

У переговорах з Данією П. наполіг, щоб у секретних статтях договору Данія взяла на себе зобов'язання допомагати

Росії проти Туреччини і протидіяти французькому впливу в Швеції. Натомість Данія отримала голштинські володіння великого князя Павла Петровича. У лютому 1765 р. договір був підписаний. Потім П. зробив енергійні кроки, щоб схилити і лондонський кабінет до підписання союзної угоди. Але йому вдалося укласти лише торговий договір (1766). Щоб зупинити успішну діяльність російської дипломатії, Австрія і Франція вдалися до сприяння Туреччині.

Завдяки ідеї Північного союзу зовнішня політика Росії набувала програмного характеру. Дії в окремих країнах пов'язувалися в єдине ціле. Однак події засвідчили неможливість примирення інтересів таких держав, як Росія, Англія, Швеція і Польща.

Польщу П. прагнув цілком включити у сферу впливу Росії, переважно зберігаючи цілісність польської території; сприяв обранню на польський престол Станіслава Понятовського; домігся зрівнювання польських дисидентів у цивільних правах з католиками. Державний устрій Польщі було поставлено під гарантію Росії. 13 лютого 1767 р. Польща уклала з Росією оборонний союз. Однак у 1772 р. в умовах війни з Туреччиною П. змушений був піти на поділ території Польщі з Пруссією та Австрією, що серйозно підірвало його авторитет, так само як і його пропрусська лінія і протидія зближенню з Австрією.

П. взяв активну участь у виробленні концепції «збройного нейтралітету» у війні Англії проти її північноамериканських колоній. У грудні 1778 р. він подав імператриці записку, в якій пропонував організувати крейсерування у відкритому морі ескадр нейтральних країн, а також «учинити в Лондон і Париж» декларацію Росії про свободу мореплавства.

М. А. Шепєлєв

ПАНСЛАВІЗМ – ідейно-політична течія і доктрина, що виникла на межі XVIII–XIX ст. та проголошує необхідність об'єднання слов'янських народів для спільного вирішення проблем політичного, соціально-економічного та культурного розвитку. Біля джерел П. стояли південнослов'янські емігранти, які проживали на території Росії у другій половині XVII ст., насамперед хорват Юрій Крижанич, який, вивчаючи історію Церкви, дійшов висновку, що церковна схизма не має стосунку до слов'ян і тільки розділяє їх. Він висунув ідею духовно-культурної єдності слов'янського світу. Центр культурного відродження слов'ян він бачив у Росії, яку вперше відвідав у 1647 р. Думка про створення загальнослов'янського царства містилась у «Записці про давню та нову Росію» М. М. Карамзіним (1800). Ідеї тісного політичного співробітництва та зближення слов'янських народів висловлювались у першій половині XIX ст. представниками чеського національного руху (Я. Коллар, П. Шафарик, Й. Домбровський), т. зв. іллірійського руху (хорват Л. Гай), словацькими, сербськими, чорногорськими просвітниками. Ці ідеї розвивали ідеологи декабристів («Товариство об'єднаних слов'ян», 1823–1825) та учасники Кирило-Мефодіївського товариства (Г. Андрузький, В. Бєлозерський, М. Гулак, М. Костомаров, Т. Шевченко та ін., січень 1846 – березень 1847). У документах Товариства об'єднаних слов'ян передбачалися ліквідація російського самодержавства, утворення федеративної республіки за участю України, Росії, Польщі та інших слов'янських держав. Якщо концепція слов'янської федерації, розроблена Миколою Костомаровим у «Книзі буття українського народу», передбачала участь у ній Росії, то в проекті Георгія Андрузького, викладеному в «Начерках конституції республіки», місця їй не знайшлось.

П. став складовою офіційної ідеології Російської імперії у 30-ті рр. XIX ст., тоді ж сформувалось уявлення про російського імператора як природного покровителя і захисника всіх слов'янських народів. Ідею слов'янської взаємності розвивали М. П. Погодін, М. Я. Данилевський, В. І. Ламанський, П. М. Мілюков. З політичною метою царський уряд використовував її у боротьбі проти Туреччини, Австро-Угорщини, Німеччини, що мало розуміння під час визвольної боротьби на Балканах, але з підозрою сприймалося в розділеній Польщі.

Слабкість П. полягала насамперед у тому, що він мав суто етнічну основу, не відображаючи, на відміну від пан'європеїзму чи пантюркізму, певної сукупної культурної ідентичності. Його ідеологи прагнули об'єднати країни, різнорідні за релігійною ознакою, за писемністю (абеткою), за історичною долею взагалі, лише на основі спільної крови та схожих мов. На цю слабкість звернув увагу К. М. Леонтьєв у праці «Візантизм і слов'янство». Аналізуючи проблему слов'янської єдності, він називає чехів «німцями, перекладеними слов'янською мовою, болгар – «вихованими греками у тому сенсі, в якому чехи виховані німцями», а словаків – «мадярами, перекладеними слов'янською мовою». Оцінюючи П. XIX ст., К. М. Леонтьєв робив висновок: «Ми бачимо лише загальні прагнення, почасти спільні племінні інтереси і дії, але не бачимо спільних своєрідних ідей, що стоять над племінним почуттям... Слов'янство є, і воно чисельно дуже сильне, але славізму немає чи він ще дуже слабкий і незрозумілий». Леонтьєв також звертав увагу на небезпечність безоглядної підтримки Росією слов'янських народів, застерігаючи, що вони здатні зрадити цій підтримці та стати джерелом поширення руйнівних настроїв: «ненавмисна зараза від близького і безсилого, якого ми зігріваємо на груді нашій, небезпечніше за явну ворожість відважного суперника».

Перший Всеслов'янський конгрес під головуванням Ф. Палацького відкрився в червні 1848 р. в Празі. Учасники конгресу зажадали перетворення монархії Габсбургів на федерацію рівноправних народів. Після австро-угорського компромісу 1867 р. поразка ідей федералізму стала очевидною, і чехи, лідери яких вельми критично ставилися до Росії, звернулися за підтримкою саме до неї. У 1867 р. II Всеслов'янський з'їзд, що зібрався в Москві, проголосив верховенство Росії у слов'янському світі. Багато панславістів поділяли віру в месіанську роль Росії, згідно з якою російський народ обраний Богом для спасіння людства. Росіяни були визнані справді християнським народом, стовпом православ'я (правдивої віри), миру та соціальної справедливості, покликаним поширити це послання серед усіх народів.

Серед частини західнослов'янських народів П. був скомпрометований придушенням Російською імперією польських повстань 1831 та 1861 рр., а також активною участю Росії у боротьбі проти революційного та національно-визвольного руху народів Центральної та Східної Європи у 1848–1849 рр. Відверто антиросійської спрямованості панславістські ідеї набули у Польщі. Зокрема, Ф. Духинський стверджував, що росіяни взагалі не належать до слов'ян, а становлять «туранський елемент». В Австро-Угорщині як альтернатива була висунута концепція австрославізму, яка передбачала благоденство слов'янських народів у рамках монархії.

М. А. Шепєлєв

ПАНТЮРКІЗМ – ідейно-політична течія і доктрина, що виникла у другій половині XIX ст. під впливом європейських «панідей» та проголошує існування єдиної турецької нації, ставлячи за мету об'єднання всіх тюрків, «від Адріатики до Афганістану і Пакистану», включно з Кримом і мусульманськими республіками Росії, в єдину державу – Великий Туран. Її науковою основою стали дослідження західних вчених, які встановили спільність походження тюркських мов. Біля джерел пантюркізму стояли І. Гаспаралі та Ю. Качура, ідеї якого набули масового поширення та

владної підтримки після младотурецької революції 1908 р. Чинником виникнення та розвитку П. стали поширення арабського націоналізму в Османській імперії, поглиблення в ній кризових процесів та її розпад після Першої світової війни з утворенням Турецької Республіки.

У 1910 р. з'явилося Угорське туранське товариство, а в 1920 р. – Туранський союз Угорщини (угорська мова належить до туранської групи мов). Відштовхуючись від ідей про те, що японська та корейська мови також належать до Туранської групи, в 1921 р. в Японії був заснований Туранський національний союз, а на початку 30-х рр. – Японське туранське товариство.

За часів Другої світової війни Німеччина вживала активних заходів для посилення пантюркістських настроїв, на її території функціонував «Туркестанський комітет», що формував національні частини вермахту та СС з-поміж радянських військовополонених тюркського походження. У післявоєнній Туреччині у 1953 р. створено Товариство націоналістів, а в 1962 р. – Асоціацію тюркістів (у 1964 р. перейменована у Союз націоналістів Туреччини). Наприкінці 60-х рр. створюється Партія національного руху на чолі з полковником А. Тюркешем, офіційною метою якої було проголошено створення 100-мільйонної Туреччини. У книзі А. Тюркеша «Дев'ять промінів» обґрунтовувалася необхідність боротьби за досягнення національного ідеалу не лише внутрішніх, а й зовнішніх турків.

Після вступу радянських військ у Баку в січні 1990 р. для придушення антирадянського заколоту і припинення погромів вірменського населення в суспільно-політичних колах Азербайджану дедалі частіше почали обговорювати ідеї звернення за допомогою до Туреччини та створення єдиної держави. Безпрецедентним в історії СРСР стало знищення радянських прикордонних споруд і комунікацій по всій довжині радянсько-іранського кордону і на Нахічеванській ділянці радянсько-турецького кордону в січні 1990 р. У цей ряд вписується і проголошення виходу зі складу СРСР Нахічеванської АРСР, Верховна Рада якої на позачерговій сесії 20 січня 1990 р. ухвалила рішення про приєднання до Туреччини. Голова «Азербайджанського товариства», що діє в Анкарі, Фейзі Акюзюм зазначив тоді, що події, які відбуваються в Азербайджані – не релігійне, а національне відродження, і що тюркізм Азербайджану без сприяння і заступництва Туреччини зазнає поразки.

З розпадом СРСР у Туреччині пантюркістські політичні сили значно пожвавились і радикалізувались, проголосивши завдання створення Великого Турану «від Якутії до Сараєво». Активізувалася діяльність Туреччини зі зміцнення своїх геополітичних позицій в Азербайджані, країнах Центральної Азії та мусульманських республіках Росії. Туреччина запропонувала створення «санітарного кордону» проти Росії з тюркських народів. Найбільших успіхів ця політика досягла щодо Азербайджану, який перетворився на головний геополітичний плацдарм Туреччини на пострадянському просторі. Ідеї П. мають певну підтримку частини кримськотатарського населення Криму.

Колишній президент Туреччини Тургут Озал проголосив: «XXI століття стане століттям Туреччини». За ініціативою Анкари регулярно проводяться саміти глав тюркських держав, перший з яких відбувся ще в 1992 р. У ньому брали участь Сулейман Демірель, Абульфаз Ельчібей, Нурсултан Назарбаєв, Аскар Акаєв, Сапармурат Ніязов і Іслам Карімов. Тоді Анкара виступила з ініціативою сформувати наднаціональний тюркський економічний простір, включаючи формування спільного ринку, єдиної регіональної енергосистеми та системи транспортування енергоресурсів, утворення регіонального банку розвитку, безвізове переміщення громадян і вільний рух капіталів, а також визначення спільної

мови для тюркських держав. Її не підтримали лідери держав Центральної Азії.

Утім, успіху П. заважають обмеженість ресурсів Туреччини, її неспроможність здійснювати повномасштабне фінансово-економічне та воєнно-політичне проникнення на пострадянський простір, світський характер турецької державності, її залежність від США та орієнтація на інтеграцію в ЄС, серйозні внутрішні проблеми (курдське питання, тероризм тощо), а також позиції правлячих еліт держав Центральної Азії та брак масової підтримки серед народів цих країн.

М. А. Шепєлєв

ПАН'ЯПОНІЗМ – ідейно-політична течія в Японії, що стверджує доктрину природності й необхідності японської гегемонії у Східній Азії та Тихоокеанському басейні. П. передбачає для Японії глобальну економічну та військово-стратегічну роль. Вона спрямована на утвердження одноосібного домінування країни в АТР, спільний з іншими великими державами контроль енергоресурсів Близького Сходу та глобальну економічну конкуренцію із залученням до усіх значущих для Японії міжнародних проблем.

П. асоціюється з правими або націоналістичними колами, що орієнтуються на перетворення Японії на «нормальну» державу. Це найвпливовіша альтернатива під час загострення американо-японських відносин. П. припускає відмову від ст. 9 Конституції Японії та масоване нарощування військового потенціалу, аж до набуття ядерного статусу і самостійної військової ролі у світі. П. будується на ідеології першості специфічної японської культури («ніхондзин рон»), яка передбачає неминучий крах ліберальних західних цінностей.

М. А. Шепєлєв

ПАРАДИГМА ГЕОПОЛІТИЧНА (від грец. paradeigma – приклад, зразок, першообраз) – усвідомлені та/або неусвідомлені канони геополітичного мислення, що орієнтують дослідників на певну геополітичну картину світу і різні аналітичні стратегії; сукупність норм, правил і цінностей, які створюють установку мислення бачити геополітичні явища в певному світлі або досліджувати їх у відповідному методологічному ключі. П. г. є світоглядною системою, що визначає роль і значення особливих форм завоювання простору й контролю над ним, функції часових і просторових геополітичних координат, форми відносин між провідними геополітичними акторами, межі застосування геополітичних технологій. Тим самим вона має забезпечити ціннісний і світоглядний фундамент для просторових відносин між державами в сучасному світі.

П. г. – сукупність передумов, що визначають конкретне геополітичне дослідження і визнаних на певному етапі розвитку геополітичної науки. Цей термін характеризує своєрідну логічну модель постановки і вирішення пізнавальної проблеми; визнанні всіма наукових досягнень, які протягом певного часу надають науковому співтовариству геополітиків модель постановки проблем та їх розв'язання. П. г. нормативно впливає на процеси розв'язання геополітичних проблем, визначає форму наукового життя і стає способом виявлення і поширення геополітичних теорій. Вона може нормативно впливати на перебіг наукової діяльності лише за умов, коли: досягнення, втілені в певній парадигмі, мають бути відтворені в досить безпрецедентній формі, оскільки покликані відвернути вчених від конкуруючих моделей наукових досліджень; парадигма має бути досить відкритою, щоб наступні покоління вчених могли знайти в її рамках вирішення все нових і нових проблем.

Розроблення П. г. передбачає формування особливого понятійного апарата через переоцінку цінностей. Концептуальні схеми становлять необхідні аспекти сприйняття й у науці, і в повсякденному житті. Завдання кожної наукової абстракції, кожної наукової категорії полягає

в тому, щоб максимально спростити реальність і виокремити головне для подальшого концептуального осмислення, не спотворивши, однак, сутність цієї реальності.

Поняття «П. г.» значно ширше за поняття «геополітична теорія». Будь-яка парадигма поряд із сукупністю філософських, загальнонаукових і метатеоретичних засад (різні концепції, принципи, підходи) включає основні наукові категорії, які інтерпретують природу об'єкта. Ці категорії дають змогу змістовно розрізняти парадигми; є підставою для побудови різних теорій у межах певної парадигми. Тобто П. г. визначає специфічний підхід дослідника-геополітика до вивчення, інтерпретації й оцінювання досліджуваних геополітичних об'єктів і потребує вироблення категоріального апарата.

На відміну від неї геополітична теорія – абстрактна модель структури геополітичного об'єкта, що містить основні наукові категорії, які, у свою чергу, є вихідними в цій парадигмі, а також сукупність більш-менш достовірних і логічно взаємозалежних суджень (у формі законів, принципів або конкретних теорій), що розкривають сутність вихідних категорій, зв'язків і відносин між ними.

Геополітичні теорії становлять своєрідний проект для створення інших теорій. Найцікавіша геополітична теорія створює зону притягання, залучаючи до себе все нових і нових «супутників», якими можуть бути інші теорії, які тільки почали формуватися. Це зумовлює формування в геополітичній науці «методологічних полів», що контролюються найвпливовішими геополітичними доктринами. Оскільки сукупність основних положень і принципів, що лежать в основі тієї чи іншої геополітичної теорії і які мають категоріальний апарат, становить парадигму, то ці поля називаються парадигмальними, і, відповідно, методологічна роль геополітичної теорії уявляється парадигмальною.

Зміна П. г. відбувається на кожному новому етапі політичної історії, що покликано відобразити виникнення нових феноменів у світі політичного, які неможливо описати й пояснити мовою наявної наукової теорії. У геополітиці послідовно панували декілька основних парадигм, кожна з яких по-своєму робила наголоси на геополітичній мапі світу.

В основу класифікації П. г. покладена логіка експансій, яка рухає політичними та економічними елітами провідних держав у боротьбі за контроль над простором. Виокремлюють п'ять П. г., які відтворюють історичний шлях еволюції типу експансії.

П. г. імперій за часом існування збігається з періодом стародавнього світу та середньовіччя. У її основу закладена логіка експансії метрополії, у результаті якої виникали політичні структури («світові держави»). Основна мета цих експансій – забезпечити метрополію необхідною кількістю матеріальних благ, достатньою для задоволеного й ситого існування повноправних вільних членів цивільної громади. Історичними прикладами таких метрополій є Стародавня Греція, Стародавній Рим і певною мірою Київська Русь (Київ можна розглядати як метрополію щодо інших давньоруських територій).

Мета контролю над простором – забезпечення безперервного потоку матеріальних благ. Будь-яке застосування військової сили покликане переконати населення підконтрольних територій регулярно платити метрополії. Метрополія практично не цікавилася тим, як здійснюється управління на залежних землях, які точні розміри території. Цікавили тільки розміри багатств. Якщо потік багатств ішов безупинно й у визначеному розмірі, метрополія могла не втручатися в структуру управління, спрямовуючи туди тільки намісника (з деяким контингентом військової сили), що повинен був контролювати процес передачі багатств. Якщо в колонії спалахував

протест, що зумовлювало відмову від сплати, то метрополія могла замінити фігуру правителя, поставивши на лояльнішу людину, але теж з місцевих. Поняття кордонів у рамках цієї П. г. узагалі не існувало. Неважливо, до якої межі проходить територія колонії, важливо лише скільки вони можуть сплатити.

П. г. імперій пережила період давнини й адаптувалася й до середньовічних реалій. У цей період також немає понять «територія держави» і «державний кордон», васали найчастіше могли самі розпоряджатися своїми землями, хоча й вступали в конфлікт із суверенами. Використовуючи феодальне право зміни хазяїна, васали одного сюзерена могли піти до іншого (наприклад від французького короля до іспанського, від князя московського до князя литовського). У рамках цієї П. г. не можливі сучасне поняття патріотизму, усвідомлення того, що є «свої» і «чужі».

Основні характеристики, що визначають логіку П. г. імперій: мета експансії – забезпечення постійного потоку багатств із підконтрольних територій, по суті, простий грабіж; невтручання в структуру управління підконтрольних територій; відсутність фіксованих кордонів; провідним суб'єктом міжнародних відносин є особливий тип політичного домінування, що не відповідає характеристикам сучасної держави. В інших історичних умовах парадигма імперій ніколи не зникає повністю, вона не визначає основну логіку, але її елементи залишаються, адаптуючись до нової ситуації.

П. г. держав-націй з'являється в епоху Нового часу, коли виникає нова логіка експансії, і пов'язана з формуванням централізованої держави, ґенезою нового капіталістичного способу виробництва. Поява нового капіталістичного способу виробництва в Західній Європі змінила ставлення до землі як до джерела матеріальних благ і території взагалі. В умовах розвитку капіталізму територія вже не залежить від родючості ґрунту й сприятливого клімату. Для капіталізму привабливість проявляється в інших якостях території, зокрема як ринку сировини й збуту готової продукції. Виникає необхідність чіткого визначення й фіксування кордонів.

Народжується й новий тип держави, що встановлює контроль над усією своєю територією в цих кордонах. Центральною категорією цієї П. г. є держава-нація – політична цілісність, створена національною або багатонаціональною спільнотою на певній території, де за допомогою політичної еліти, що монополізує владу, підтримується певний порядок, включаючи законне право застосування насильства. Кожна держава-нація впливає на життя суспільства і з цього погляду може розглядати себе навіть як «геополітичний центр», на який має зважати інший світ. Усі держави-нації відстоюють суверенне право організовувати своє життя самостійно. Ці претензії поширюються не тільки на політичну й економічну сфери, а й на сферу міжнародних відносин. Змінюється й ставлення до управління територією держави-нації. Політичне домінування вже не орієнтується на принцип шляхетності. Державою управляють професійні керівники, які репрезентують не себе особисто й свої інтереси на місцях, а державу та її інтереси. Логіка шляхетності поступово замінюється логікою заслуг, а епоха Просвітництва з її ідеями про природні права й договірний характер держави готує для цього благодатний ґрунт. Ця П. г. дала змогу створити єдину політичну систему. Великі держави поділили між собою навіть території, не заселені людиною. Створюється єдина політична система, усередині якої триває постійне суперництво між її провідними підсистемами – великими державами.

Основні характеристики П. г. держав-націй: поява фіксованої території держав із чіткими кордонами; держава контролює всю підконтрольну територію як

метрополію (управління на місцях передається державним чиновникам, логіка шляхетності замінюється логікою заслуг); метрополія (центр) установлює свою систему управління для колоній (периферії), управління також здійснюють чиновники метрополії; змінюється ставлення до землі як до джерела матеріальних благ; провідними суб'єктами міжнародних відносин є великі держави.

П. г. блоків актуалізується, коли світ розколовся на два блоки і світова політична система оформилася як взаємодія двох полярних підсистем — капіталістичної й соціалістичної. Трансформація П. г. держав-націй у П. г. блоків розпочалася, коли в 1917 р. на геополітичній мапі світу з'явилася нова держава — Радянська Росія, що поставила перед собою нову геополітичну мету: здійснити «всесвітньо-історичну місію робітничого класу» — побудову комунізму на всій планеті. Більшовицька ідеологія стала основою політичного й геополітичного об'єднання табору «світової системи соціалізму», пообіцявши відправити «старий буржуазний світ» на смітник світової історії. Відтепер розміщення сил на геополітичній карті світу стало визначати зіткнення ідеологій. Ця П. г. також відтворює осьове протиборство, що ґрунтується на логіці двох блоків або політичних систем, протиставлення розвинутої Півночі і Півдня, що розвивається, центру (США, Західна Європа, Японія) та периферії (країни з нестабільною політичною системою).

Центральною категорією П. г. блоків стає ідеологія — система концептуально оформлених уявлень і поглядів на політичне життя, що відображає інтереси певного класу. Капіталістичний Захід озброївся ідеологією «прав людини» і почав боротьбу за розширення кордонів «вільного світу». Комуністичний Схід виборював геополітичний простір під гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Пік розквіту цієї П. г. припадає на період «холодної війни». Основна логіка експансії — ідеологічне домінування блоків. Увесь світовий простір стає «ігровим майданчиком», де кожний блок прагне «зробити хід» у відповідь на дії суперника.

Основні характеристики П. г. блоків: поділ світової політичної системи на дві конфліктуючі підсистеми; поява двох полюсів — супердержав; суб'єкти експансії — воєнно-політичні блоки; на підконтрольних територіях блоки нав'язують свої ідеологію й систему управління з використанням місцевих кадрів; експансія визначається ідеологічним суперництвом.

П. г. цивілізацій актуалізувалася після завершення «холодної війни» з розпадом двох ідеологічних таборів-блоків. Ключовою її категорією є поняття цивілізації, що з'явилося в соціально-політичних дослідженнях ще в XVIII ст. й означало тріумф і поширення розуму не тільки в політичній, а й у моральній і релігійній сфері, освічене суспільство на противагу дикості й варварству, прогрес науки, мистецтва, свободи та справедливості, недопущення війни, рабства й убогості. Із часом до цивілізацій починають відносити цілі країни й народи в їх розвинутому стані. У 1819 р. слово «цивілізація» вперше вживається в множині, що свідчить про визнання різноманіття в цивілізаційному розвитку народів. Франсуа Гізо (1787—1874) пише «Історію цивілізації в Європі» (1828), потім «Історію цивілізації у Франції» (1830). Генрі Томас Бокль (1821—1862) публікує двотомну «Історію цивілізації в Англії» (1857—1861). У геополітичному значенні поняття цивілізації вперше використав М. Я. Данилевський (1822—1885) у праці «Росія і Європа» (1869). Цивілізаційну парадигму він розробив як геополітичний метод, звернувши увагу на те, що кожна цивілізація ґрунтується на певній вихідній духовній передумові, «великій ідеї», «сакральній цінності» або первинному символі, навколо яких у процесі розвитку формуються складні духовні системи, а надалі — і матеріальна оболонка у вигляді держав, державних об'єднань і союзів. А. Тойнбі, П. Сорокін, О. Шпенглер підкреслювали особливу роль релігії у формуванні цивілізаційної ідентичності, зазначаючи, що цивілізації становлять типи людських співтовариств, які утворили унікальні форми релігії, архітектури, живопису, звичаїв тощо, і ці соціокультурні притягання — віра, ґрунт і кров — для народів, що належать до однієї цивілізації, є більш значущими, ніж будь-які економічні або політичні вигоди в ситуації геополітичного вибору.

П. г. цивілізацій передбачає, що в XXI ст. розклад сил на геополітичній мапі світу визначатиметься належністю до основних світових цивілізацій: західнохристиянської (західне суспільство); православно-християнської, або візантійської (Південно-Східна Європа й Росія); ісламської (країни Північної Африки й Середнього Сходу); індуїстської (тропічна й субконтинентальная Індія); конфуціансько-буддистської (країни АТР).

Логіка експансії, закладена в цій парадигмі, пояснюється через модель «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона. Її основна ідея полягає в тому, що міжнародна система, яка колись складалася з трьох блоків («першого», «другого» і «третього» світу), сьогодні перебудовується й перетворюється на нову систему, що складається з цивілізацій. Тому, на думку Хантінгтона, силові блоки, що змагатимуться в майбутньому, стануть відрізнятися належністю до цих цивілізацій (а не до націй чи ідеологій, як раніше) і саме «зіткнення цивілізацій» замінить «холодну війну» як головний фактор глобальної політики.

За С. Хантінгтоном, різні цивілізації виробляють різні культурні цінності, які набагато важче примирити, ніж ідеологічний конфлікт класів: «оксамитова завіса культури» розділяє народи значно сильніше, ніж «залізна завіса» ідеологій у період «холодної війни». Культурна прихильність людей є первісною, підсвідомою, споконвічною, і цивілізаційний вибір жорстко обмежений традиційними цінностями певної культури. Вибудовуючи ланцюжок «віра — родина — переконання — кров», підкреслюється, що культурні цінності нерозривно пов'язані з етнічною і конфесійною ідентичністю. Оскільки релігійні й етнічні суперечності складно звести до компромісу, то конфлікт і сутичка неминучі.

Сучасні цивілізації — гомогенні утворення людей, які поділяють єдині споконвічні культурні цінності, тому суспільства, які об'єдналися через історичні або ідеологічні причини, але розділені цивілізаційно, або розпадаються, або зазнають величезного напруження.

П. г. мережевих структур характеризує сучасний етап розвитку світової політичної системи. Основна логіка експансії принципово змінилася в плані дійових суб'єктів. Якщо дотепер визначальне значення мали держави як основні суб'єкти міжнародних відносин, то сьогодні постала необхідність виокремлювати й недержавні суб'єкти. Новими акторами стали різні мережеві структури. Весь світ вкритий багатьма мережами, у кожній з яких може бути безліч вузлів, з'єднаних з рештою. Можна вирізнити легальні й нелегальні мережеві структури: до легальних належать транснаціональні корпорації (ТНК), транснаціональні банки (ТНБ), різні міжнародні організації; до нелегальних — світові терористичні мережі, а також мережі, пов'язані з незаконним обігом наркотиків, або просто мафіозні кримінальні структури, що займаються всіма видами незаконної діяльності, яка може приносити дохід. Особливість контролю за простором мережевих структур проявляється в їхній особливій невразливості й живучості. Якщо йде атака на один з вузлів, мережа зберігає свій потенціал в інших вузлах і легко зможе відновити втрачений. Держави дедалі менше здатні контролювати процеси, що відбуваються

на їхній території. Контроль досить швидко переходить до мереж.

Основні характеристики цієї П. г.: сучасна держава, що претендує на істотну роль у світовій політиці, має створювати мережеві структури або брати участь у функціонуванні вже наявних; у світовій мережевій структурі може визначати правила гри лише той, хто бере участь у її створенні; витіснити мережеву структуру можна тільки за використання тих самих мережевих механізмів й інструментів, пов'язаних насамперед з новими можливостями комунікації й передачі інформації в режимі реального часу.

Останнє визначає П. г. мережевих структур як нову інформаційну П. г. – у XXI ст. доля просторових відносин між державами визначається передусім інформаційними перевагами у віртуальному просторі. Інформаційне протиборство визнається однією з форм геополітичної боротьби в системній сукупності відносин інформаційного наступу та захисту, співробітництва (кооперації) та суперництва геополітичних суб'єктів. Під впливом інформаційних технологій стрімко змінюються не тільки форми боротьби, а й методи геополітичного панування, динаміка політичного часу й простору. Особливу роль відіграє новий вимір геополітики – віртуальний інформаційний простір, де за допомогою інформаційних технологій розгортаються нові форми геополітичної боротьби.

Сучасна інформаційна П. г. має реалізувати три головні цілі: класифікувати й організувати геополітичні трансформації, що відбуваються у світі, таким чином, щоб їх можна було представити в певній перспективі; пояснити причини глобальних геополітичних трансформацій, що відбуваються, і прогнозувати, коли, де і як відбуватимуться події майбутнього; запропонувати концептуально цілісне розуміння того, чому і як повинна розвиватися геополітична динаміка сучасного світу.

Сучасна геополітична картина світу вирізняється складністю, динамічністю, відкритістю, багатоваріантністю, віртуальністю глобальних процесів. Управління інформаційними потоками стає головним важелем влади в посткласичній геополітиці, яка дедалі більше набуває віртуальних форм. Стрімкий розвиток інформаційних технологій призводить до руйнування старих міжнародних інститутів, що контролювали геополітичні трансформації минулого, і сприяє розвитку нових суперечностей і конфліктів у сучасному світі.

У рамках інформаційної П. г. принципово по-новому вирішуються багато проблем контролю над простором. Інформаційна революція зумовила істотні зміни у класичних характеристиках політичного простору й часу, поставила низку нових гострих питань. Найскладнішою проблемою стало осмислення змін структури та якості політичного простору. Феномен граничного прискорення політичного часу в мережевих структурах призвів до «зникнення» класичного політичного простору: освоєння віртуального світу сприяло нівелюванню й поглинанню реальних просторів за рахунок розвитку швидкості політичного часу. Стирання історичних, соціокультурних і сакральних координат віртуального простору, що визнає тільки «вічне тепер» актуального інформаційного поля, рівнозначне нівелюванню самого поняття простору в класичній геополітиці.

Оскільки доля просторових відносин між державами визначатиметься насамперед інформаційною перевагою у віртуальному просторі, питання про роль символічного капіталу культури в інформаційному просторі набуває не абстрактно-теоретичного, а стратегічного геополітичного значення. Але соціокультурні фактори активізуються тільки завдяки людській активності: у центрі інформаційних технологій перебуває людина політична як творець та інтерпретатор сучасної політичної історії. Саме тому інформаційна П. г. убачає основну мішень геополітичних технологій у зміні людини, її світогляду й ідентичності.

В. В. Кривошеїн

«ПАРАДОКС МОЦІ» (англ. power paradox) – геополітичній парадокс, який полягає в тому, що кожна велика держава окремо за останні 100 років ставала дедалі сильнішою, але її можливості підкоряти собі інших ставали дедалі меншими. У XX ст. могутність провідних країн наростала, вони забезпечували прориви у створенні систем озброєнь, демонстрували зростання національного багатства, підвищення освіченості населення, привабливість життя. Франція чи США 2000-х років набагато разів сильніші, ніж кожна з цих країн на початку XX ст. Те саме можна сказати про Китай, Індію, багато арабських країн, держави АСЕАН і Латинської Америки. Росія в цьому ряду стоїть осібно. Вона слабкіша за СРСР, але за багатьма показниками – військової могутності, науково-технічному потенціалу, якості робочої сили – сильніша за Російську імперію. Водночас зміцнілі країни, відчуваючи себе стиснутими залежністю від навколишнього світу, примушені діяти менш довільно. Потужним державам теоретично слід було б уникати тиску на сусідів, враховуючи думки одна одної, уникаючи війн там, де можливо, вдаючись до переконання й умовляння, а не погроз і шантажу. Реалії спонукають до думки про те, що узагальнення про зростання «стриманості» у поведінці сильних держав справедливе здебільшого стосовно специфіки другої половини XX ст.

У 2000 р. міністр оборони США Вільям Коен відзначив існування «парадоксу супердержави» – ситуації, коли жодна країна не може безпосередньо кинути виклик Сполученим Штатам, проте може загрожувати побічно за допомогою «асиметричних конфліктів» у формі «хімічної, біологічної або навіть ядерної війни».

Г. Мером пов'язує сучасний «П. м.» з внутрішньою боротьбою в демократичних країнах двох сил – «держави» та частини сформованого «середнього класу». Цей парадокс Мером висловлює в трьох проблемах: як примирити цінності гуманізму, яких дотримується частина освіченого середнього класу, з жорстокістю ведення війн; як визначити прийнятне для суспільства співвідношення між жорстокістю війни та готовністю нести жертви в ім'я цієї війни; як забезпечити підтримку війні, не підриваючи основ демократичного ладу. Остання дилема – про співвідношення війн і демократії – прямо вказує на виявлену раніше тенденцію до порушення або обмеження демократичних засад і цінностей у суспільствах, що ведуть війни.

З одного боку, силовий і ресурсний потенціал дає змогу підтримувати статус великої держави, формувати резерви, збільшувати оборонні витрати, а також чинити тиск на менші й слабші держави з метою здобуття політичних переваг. З іншого боку, він штовхає країну в напрямі екстенсивного зростання, що закриває дорогу до модернізації та з'єднання з найрозвинутішими західними державами.

О. С. Осельська

ПАРВУЛЕСКО, Жан (Jean Parvulesco; 13 вересня 1929, Румунія – 21 листопада 2010, Париж) – французький письменник, філософ, геополітик, засновник жанру «геополітична белетристика». З його біографії мало що відомо напевно, оскільки реальні факти перемішуються з вигаданими. Нібито підлітком він разом із сестрою у 1940 р. залишив Румунію і влаштувався в Європі. Вважається, що в нього було 10 жінок, деякі з яких належали до королівських домів Європи, і що в нього 10 дочок, які одружені з відомими політичними діячами Європи та Азії. Належить до вищих ступенів ієрархії європейських таємних товариств.

П. стверджує, що «у кінцевому підсумку геополітика завжди сильніша за історію: вона у підземний спосіб керує історією». Згідно з його концепцією, людська історія розкручується навколо протистояння двох початкових геополітичних архетипів, визначених автором як «Атлантика» та «Євразія». В історії вони виявляють себе через протиборство різних таємних, напівтаємних і світських організацій, а також через численних «агентів впливу» (які усвідомлюють себе такими чи ні). Ці організації, які виступають в історії під різними іменами, П. визначає як «орден атлантистів» і «орден євразійців». П. вважає, що актуальна епоха передує фінальній сутичці двох сил, а тому має бути досліджена з особливою ретельністю. Подібне дослідження він проводив у численних художніх і публіцистичних працях, серед яких найвідоміші «Геополітичні основи «великого голлізму», «Португальська служниця», «Пророча спіраль» та ін.

Центральну роль у сюжетах низки творів П. відіграє генерал Де Голль і заснована ним геополітична структура, що після закінчення його президентства залишалася в тіні. Головним завданням прихильників «геополітичного голлізму» є організація європейського континентального блоку «Париж – Берлін – Москва».

У другій половині 90-х рр. П. стверджував про існування «антиконтинентальної змови Китаю і США». На його думку, планетарному полюсу Євразійського континенту, чиєю кінцевою і таємною метою є вибір духовної перспективи, протистоїть матеріалістичний блок осі Вашингтон – Пекін, що перебуває під явним чи все ще прихованим керівництвом мондіалістського угруповання в США.

Малюючи у своїх роботах картину глобального наступу транснаціональних антиєвропейських сил на чолі з США, П. висунув альтернативу революційної боротьби за визволення «великоконтинентальної Європи» в масштабах Євразії. Ця боротьба повинна, на його думку, передбачати ефективну, негайну, тотальну і всеосяжну участь Росії. П. закликав усі геополітичні групи континенту, від Лісабона до Москви, до активних дій з метою формування якісно нового антимондіалістського фронту в ім'я «Великої Євразійської Імперії Кінця».

На думку П., у відповідь на активне політико-економічне проникнення США до Африки Європа повинна негайно вжити наступальну контрінтервенцію до Латинської Америки, яка в геополітичному сенсі є для США тим самим, чим Африка для Європи – континентом-дублем, що пов'язаний з основним континентом ланцюгом прямих геополітичних ревербераций.

Великоконтинентальна ангажованість каролінгського франко-німецького полюса на користь Індії та Японії реалізується через Росію, Нову Росію, чий тотальний євразійський розвиток виявить у всьому його фундаментальному значенні Хартленд – «вищу і фінальну серцевинну землю» Великого Континенту.

Росія повністю схильна до того, щоб розвивати та зміцнювати вирішальний політичний діалог з франко-німецької віссю, взятою разом. Таке саме ставлення до Західної Європи й Індії, бо на конфіденційному рівні Делі давно готові безумовно підтримати Росію в її великоконтинентальному діалозі з Францією та Німеччиною.

Реалізація проекту імперської інтеграції Європи навколо осі Париж – Берлін – Москва пов'язана, на його думку, з метафізикою Нової Росії і таємною метаісторичною місією Володимира Путіна. Як вважає П., «В. Путін є і поверненням назад, і одночасно відновленням усього того, що було настільки трагічно перервано "червоним жовтнем» 1917 року».

М. А. Шепєлєв

ПАРИЗЬКИЙ МИРНИЙ КОНГРЕС 1856 р. – нарада країн – учасниць Кримської війни 1853–1856 рр., результати якої були зафіксовані в Паризькому мирному договорі 1856 р. і вплинули на зміну розташування політичних сил в Європі. Середина XIX ст. позначилася загостренням «східного питання», суть якого полягала у суперництві європейських держав і Російської імперії за вплив на Балканах і Близькому Сході в політичній сфері, торгівлі, встановленні режиму Чорноморських проток. Активізація східного напряму зовнішньої політики була зумовлена послабленням Османської імперії через низку економічних чинників та численні національно-визвольні рухи.

Загострення відносин між Росією та Францією і зменшення впливу Російської імперії в Туреччині загострили боротьбу навколо християнських святих місць. Турецький султан у 1853 р. вирішив суперечку на користь Франції та католицької церкви, проте Росія і надалі вимагала повернення християнських святих місць православним, відновлення прав останніх та підтвердження цього спеціальною конвенцією.

У контексті східної політики відбулося зближення Англії та Франції. За підтримки Англії та Франції Туреччина відмовилася виконувати ультимативні вимоги Росії. Розпочалася Кримська війна (1853–1856). Вона закінчилася поразкою Росії. Ключовою подією стало падіння Севастополя (27 серпня (8 вересня) 1855 р.). Наприкінці війни загострилися суперечності між Англією та Францією, Австрією та Францією відносно цілей війни. Не бажаючи посилення Англії, Наполеон III намагався використати Росію як противагу, і тому вже в середині жовтня 1855 р. запропонував розпочати переговори між Францією та Росією.

Результати війни були обговорені на П. м. к., який проходив з 13 (25) лютого по 18 (30) березня 1856 р. і закінчився підписанням Паризького мирного договору. Зближення Наполеона III та Олександра II і гра російських дипломатів на суперечностях союзників дали змогу полегшити умови миру. В основу договору було покладено «чотири пункти» Наполеона III. В остаточному варіанті Паризький договір складався з 35 статей і трьох конвенцій та передбачав: союзники повертали Росії захоплені міста в Криму, зокрема Севастополь, а Росія повертала Туреччині м. Карс; Росія відмовлялася від спроб встановити заступництво над православними підданими Оттоманської імперії, натомість це право султанським рескриптом 1856 р. передавалося європейським державам із проголошенням свободи всіх християнських віросповідань; Росії і Туреччині заборонялося мати ВМФ у Чорному морі; князівство Молдова отримало Південну Бессарабію разом з гирлом Дунаю; Росія відмовлялася від протекторату над Сербією і Дунайськими князівствами; великі держави встановлювали колективний протекторат над Молдавією, Валахією і Сербією; Чорноморські протоки оголошувалися закритими для військових суден усіх держав і відкритими для торгових суден; проголошувалася свобода судноплавства по Дунаю під контролем двох міжнародних комісій; запроваджувалися основи міжнародного морського права; зберігалися цілісність та недоторканність Оттоманської імперії. До конвенцій належали: Лондонська конвенція про протоки 1841 р. про заборону проходу військових суден європейських держав через протоки Босфор і Дарданелли; конвенція, яка стосувалася обмеження кількості та тоннажу легких військових суден Росії і Туреччини, призначених для виконання вартової служби в Чорному морі; конвенція, що зобов'язувала Росію не будувати військові укріплення на Аландських о-вах у Балтійському морі.

Кримська війна і Паризький мирний договір 1856 р. сприяли встановленню нового балансу сил в Європі. Було підірвано міжнародний авторитет Російської імперії, що вплинуло на зміну її зовнішньополітичної курсу, а зближення Росії з Францією згодом привело до скасу-

вання деяких положень Паризького договору 1856 р. Туреччина опинилася у фінансовій залежності від союзників. Розпався Священний союз. Збільшився міжнародний авторитет Франції, яка фактично перетворилася на європейського лідера, а Наполеон III зміцнив свій режим. Договір посилив позиції Англії в Туреччині та на Близькому Сході.

П. м. к. і мирний договір 1856 р. поклали початок існуванню «Кримської системи», яка ознаменувала завершальний етап еволюції Віденської системи міжнародних відносин і зафіксувала нове розташування сил в Європі.

О. С. Двуреченська

ПАСІОНАРНІСТЬ (від лат. passio – страждання, пристрасть) – термін, що визначає здатність до зміни оточення, соціальних і політичних форм, яка характеризується антиегоїстичною мотивацією і стійким прагненням до досягнення мети. П. не є патологічним відхиленням від видової норми, це атрибут підсвідомості, ознака популяції. Поняття, введене «останнім євразійцем» Л. М. Гумільовим, стало важливим елементом його оригінальної теорії етногенезу й етнічних циклів (викладена у фундаментальній праці «Етногенез і біосфера Землі», 1989), у якій Гумільов запропонував нове бачення мотивації людських вчинків у політичній історії. П. характеризується підвищеною здібністю до напруженості й організаційної діяльності, є двигуном формування культури, що зумовлює систему поведінки етносу.

Філософсько-історична концепція П. пояснює непередбачуваний синхронний сплеск біологічної і духовної енергії етнокультурних утворень, що зумовлює їх історичний динамічний порив, породжує зовнішню експансію і є причиною етногенезу. Пасіонарний процес веде до виникнення особливого суперетносу, який відповідає імперській формі політичної організації. Суперетнос виникає з окремих, схожих за рівнем розвитку культури і поведінки, етносів. Причиною пасіонарних поштовхів Л. М. Гумільов вважав активність близького космосу, його «енергетичні імпульси».

Л. М. Гумільов досліджував циклічність цивілізацій і етнокультурних утворень, розглядаючи їх як живі організми. П., на його думку, виникає внаслідок мутації – «пасіонарного поштовху», властивої певній кількості людей у складі етносу («пасіонаріям»). Пасіонарії – люди, що володіють особливим темпераментом, «екстремальною енергетикою», протилежною інстинкту самозбереження. Всі етноси схильні до «генетичних мутацій», які приводять до появи пасіонаріїв. На відміну від них субпасіонарії є людьми, в яких енергії живої речовини менше, ніж необхідно для звичайного життя, орієнтованими жити за рахунок інших людей, а гармонійні люди – повноцінними, але посередніми.

Наявністю П. Л. М. Гумільов пояснює причини людської активності, яка в історії має переривчастий, дискретний характер. Вік етносу і характер поведінки народу визначаються кількістю пасіонаріїв. Фазами етногенезу є дитинство, юність, зрілість і старість.

Пасіонарний склад етносу з часом змінюється: фаза пасіонарного піднесення змінює акматичну фазу (суперетносу), потім настають спад пасіонарністі, надлом й інерційна фаза. Нарешті, обскурація, коли етнос зникає і пасіонаріїв змінюють субпасіонарії. Фазові переходи етногенезу супроводжуються глибокою кризою, зламом стереотипів етнічної системи.

Етноси, переживаючи розквіт, орієнтуються на вічні цінності. Народам з високим рівнем П. властиве «відчуття стихійної ініціативи». Л. М. Гумільов визначає П. як «вищу активність» і непереборне прагнення до діяльності заради абстрактних ідеалів. Задля далекої мети пасіонарій готовий пожертвувати як власним життям, так і життями оточення.

У нормальному історичному процесі поступово П. спадає: «пасеїзм» змінюється «актуалізмом», що характеризується турботою про справжні проблеми з ігноруванням довгострокових планів, доль майбутніх поколінь. Л. М. Гумільов називає цю фазу «пасіонарним надломом», який свідчить про консервацію і початок розпаду суперетносу. Наступною фазою є «футуристична», в якій домінують типи «мрійників», «фантазерів», «релігійного ескапізму», котрі втрачають віру в навколишнє буття і цікавляться тільки потойбічним. Це свідчить про деградацію й остаточний занепад етносу. У цій фазі відбуваються його розпад, руйнування імперій. Фаза занепаду характеризується відсутністю ідеалів. Ситуація змінюється з наступним «пасіонарним поштовхом», новим циклом етногенезу, що «переробляє» залишки старих етносів. Кожен етнос, як вважає Л. М. Гумільов, проходить усі перелічені фази (за винятком випадків, коли цей процес насильницьки припиняється ззовні). У процесі етногенезу старі етноси руйнуються і використовуються для зростання нового. На думку Гумільова, окремі етноси – «химери» – залишаються в «реліктовому» стані, а деякі зникають, залучаючись до нового процесу етногенезу.

Рівень П. варіює залежно від фази розвитку етносів: максимальний її рівень – акматична фаза етногенезу (самобутності), мінімальний – у період гомеостазу (обивательського спокою). Пасіонарний поштовх і збільшення кількості пасіонаріїв приводять до нового етногенезу, перебудови етнічної системи. Після зникнення ініціативних індивідів і їх нащадків, народ повертається в новий стан рівноваги (гомеостаз). Крім того, кількість пасіонаріїв перерозподіляється по території країни, прямуючи від центру до околиць («нових земель»), досягаючи максимуму до фінальних фаз етногенезу. Потім спостерігається зворотний процес.

Рівень П. залежить від віку етносу (на думку Л. М. Гумільова, російський суперетнос на 500 років молодший, ніж західноєвропейський). Від моменту пасіонарного поштовху до фази гомеостазу минає близько 1200–1500 років.

У своїй концепції етногенезу щодо Росії – Євразії Л. М. Гумільов стверджував стійкість форм буття етносів і доводив суперетнічну цілісність Росії. Він досліджував «кочові імперії» Сходу й «етнічну компліментарність» російських і татарських етносів. Великоросів Гумільов називає відносно «свіжим», «молодим» етносом, що створює суперетнос – Євразію. Щодо східних слов'ян Л. М. Гумільов стверджував про наявність двох пасіонарних поштовхів: у VIII–IX і XIII ст., які привели до утворення Київської Русі і Московської держави. Яскравим представником П. Л. М. Гумільов називає туранські кочові племена. На його думку, причиною виникнення імперії монголів був пасіонарний поштовх, що спричинив піднесення активності монгольських племен і політику їх об'єднання, «колективної безпеки в Степу».

Наявність всесвітньої історії як такої Л. М. Гумільов спростовував, вважаючи, що цей термін означає лише механічну сукупність історій окремих етносів. Різниця в рівнях пасіонарної напруженості в наявних етносах робить малоймовірним їх злиття в єдиний планетарний гіперетнос, що приведе до тріумфу загальнолюдських цінностей.

Ідея П., за словами Л. М. Гумільова, була відкрита ним під час тюремного ув'язнення, коли він замислився, «чому Александр Македонський ішов до Індії і Середньої Азії». Остаточно вона оформилася після прочитання їм в 1965 р. книги В. Вернадського «Хімічна структура біосфери землі і її оточення», що відкрив пасіонарну енергію у сарани, «яка є коником, що збожеволів і чомусь летить».

О. В. Скребець

«ПЕРЕДВИЗНАЧЕННЯ ДОЛІ» (англ. Manifest Destiny) – концепція, що поєднувала традицію американського місіонерства з кальвіністською переконаністю в «богообраності» Америки і вбачала в американському імперіалізмі

«волю провидіння», якій неможливо чинити опір. Розвиває уявлення про «американську винятковість», витоки якого датуються 1630 р., коли вийшла книга Джона Вінтропа «Місто на пагорбі».

Вислів «П. д.» вперше з'явився на сторінках преси в липні 1845 р., коли журнал «Демократік рев'ю» опублікував статтю свого редактора Джона О'Салліведна з питання про анексію Техасу. Але в політичний лексикон воно ввійшло та набуло поширення через півроку у зв'язку з передовою статтею ньюйоркської газети «Морнінг ньюс» від 27 грудня 1845 р. під заголовком «Істинне право», автором якої, найімовірніше, також був Дж. О'Салліве н.

У статті вказувалося: «І, нарешті, крім незаперечних доказів наших законних прав на Орегон... у нас є ще більше право, ніж будь-яке, що коли-небудь може бути виведено з усіх цих застарілих документів стародавнього міжнародного права. ...Ці претензії ґрунтуються на праві, що випливає з того, що нам визначено долею поширити своє панування на весь континент, який дарований нам Провидінням для виконання покладеної на нас великої місії: встановити свободу і федеративне самоврядування».

Ідея «П. д.» відразу стала часто фігурувати в пресі та в промовах у конгресі США. Її адепти стверджували, ніби північноамериканці – обраний народ, якому сама доля призначила перетворити Америку на «зону свободи». Реставруючи стару «доктрину природних кордонів», вони заявляли, що на заході таким «природним» кордоном США є Тихий океан. З цього випливало, що весь Орегон, Каліфорнія, Нова Мексика, не кажучи вже про Техас, повинні в кінцевому підсумку увійти до складу США. Ідея «П. д.» відіграла важливу роль у поширенні доктрини «обраного народу», покликаного нести демократію в інші країни.

Ключовим моментом американської винятковості є твердження про те, що США та їх народ відрізняються від інших народів як об'єднання людей, які приїхали з усього світу, але займають спільну позицію у відстоюванні певних істин, таких як свобода, невід'ємні права людини, демократія, республіканізм, верховенство закону, громадянські свободи, цивільні чесноти, загальне благо, справедливість і приватна власність.

Група істориків при університеті Джона Гопкінса на чолі з Бруксом Адамсом стала обґрунтовувати «винятковість» і «богообраність» американської політичної системи, проголошуючи «право» і «обов'язок» США насаджувати свою політичну систему в усьому світі.

Американський історик Дж. Фіске в лекції «Доля англосаксонської раси», яка була прочитана в США 45 разів і стала одною з глав у праці «Американські політичні ідеї» (1885), для обґрунтування домагань США апелював насамперед до переваг американської політичної системи і доводів про «передову промислову цивілізацію Нового світу». Сконструйована ним генеалогія американських політичних інститутів була обґрунтуванням політичної переваги англосаксів над іншими народами і проголошенням місії США в політичному відновленні світу. Він висловлював впевненість у близькості того дня, коли американська система пошириться «від полюса до полюса» і на «обох півкулях» пануватимуть «мисливці за доларами».

У 1890 р. професор Колумбійського університету Дж. Барджесс у праці «Політична наука і порівняльне конституційне право» доводив, що політична організація держав визначається етнічним характером населення. Відповідно Барджесс відносив арійські народи до «політичних націй», а неарійські – до «неполітичних». Тевтонці, заявляв він, поширили свою політичну систему на Англію і США. Тепер стоїть завдання поширити її на весь світ. Англосакси є найбільш політичною расою, заявив Барджесс, а США – найбільш політичною країною у світі. «Розвинуті народи, – писав Барджесс, – зобов'язані не тільки відповісти на заклик відсталих народів про допомогу і керівництво, а й змусити ці народи підкоритися, застосувавши, якщо потрібно, будь-які засоби». Він сформулював велику програму експансії США, яка передбачала протекторат над Південною Америкою, островами Тихого океану і Східною Азією.

М. А. Шепєлєв

«ПЕРЕНЕСЕННЯ ІМПЕРІЇ» концепція – релігійно-історіософська концепція, яка ґрунтується на тезі про сакральну роль єдиної імперії, яка перевтілюється у світовій історії у декількох царствах.

Історіософія давнини і середніх віків виходила з уявлення про те, що існує одна-єдина світова імперія, яка може мати різні втілення, змінювати своє географічне розташування, але залишається тією ж імперією. Найдавнішим її втіленням вважалася Вавилонська (або Ассиро-Вавилонська) імперія. Ця імперія існувала з 612 по 539 р. до н. е. Найбільшого розквіту і величі вона досягла за царя Навуходоносора. Далі були Мідійська (або Персько-Мідійська), Грецька імперія Александра Македонського та остання – Римська імперія, в якій наприкінці часів з'явиться антихрист і буде знищений Ісусом Христом, після чого настануть «нове небо та нова земля», тобто вічне небесне царство Боже.

Витлумачуючи сон Навуходоносора, пророк Данило говорив про чотири язичницьких царства (Дан. 2:37–40) і про чотирьох звірів, що означають царів Вавилону, Мідо-Персії, Греції і язичницького Риму (Дан. 7:2–20, 8 : 20, 21, 23), їм буде вічне царство народу святих Всевишнього (Дан. 7:23–27). Християни трактують п'яте царство як пришестя Христа, який заснував вічне царство – святу Церкву.

У християнській традиції, зокрема в Іполита Римського (бл. 200) тлумачення Данила набуло розвитку: «золоте царство» – Вавилонська імперія (бо сам Данило сказав Навуходоносорові, що «золота голова» – це саме він), «срібне царство» – Перська імперія, «мідне царство» – Греко-Македонська імперія, а «залізне царство» – сучасна першим християнським апологетам Римська імперія.

Римська імперія – царство, яке вшанував Своїм Народженням у його межах Спаситель, де відбулося Втілення Слова. За словами ченця Філофея, «Ромейське царство неразрушимо, бо Господь записався в римську владу». «Ромейське царство» – те спале з небес вічне царство, яке містично полягає в лоні язичницької імперії і приходить разом з нею, «царство, що має той самий вік, що й Христос».

Ідея провіденційного значення вселенського «Pax Romana» відображена в знаменитій різдвяній стихирі, яка використовувалася (і використовується донині) у богослужіннях не тільки візантійцями, а й слов'янами: «Августу единоначальствующу на земли, / многоначалие человеков преста: / И Тебе вочеловечшуся от Чистыя, / многобожие идолов упразднися. / Под единем царством мирским грады быша, / и во едино владычество Божества языцы увероваша. / Написашася людие повелением Кесаревым, / написахомся вернии именем Божества, / Тебе вочеловечшася Бога нашего. / Велия Твоя милость, / Господи, слава Тебе!».

Ідея Римсько-Константинопольської наступності до VI ст. поступилася місцем уявленню, що Візантія – Рим новий і оновлений, покликаний оновити Рим стародавній і занепалий. Ця концепція Renovatio Imperii, яка досягла апогею між IX і XII ст., була пов'язана з ідеєю, що місцеперебування імперії перенесене Константином з Рима до Константинополя. Тут проглядається поняття Translatio Imperii, що на останньому етапі розташувалася в серці Росії XVI ст., ідеологи якої стверджували, що після падіння Константинополя, Москва стала третім і останнім Римом.

Один з перших ідеологів Візантійської імперії, диякон Агапіт, у посланні до імператора Юстиніана пише про неї

ікону Царства Божого. «Ести всякоя понад маєш Гідність Царю, почітаєші іже паче семи тобі удостоившего Бога, зане і за подобою Небесного Царства даде ти Скіптр земної Начальства, та Человеки научіші Правди зберігання, іже на ню неістовал отреешi діяння, сущим від нього царство закону, і іже під собою Царствуя законне». Також Агапіт говорить, що імперія є найдорожчим на світі скарбом. В основі Візантійської імперії ми бачимо ідею, що земна імперія є копією Царства Небесного і правління імператора є втіленням Божого панування.

Падіння першого («старого») Риму означає не воєнно-політичні події V ст., пов'язані з захопленням Рима варварами, але відпадання від щирої віри в результаті поділу церков у IX–X ст. На II Вселенському (Константинопольському) Соборі (381) столиця Східної Римської імперії (Візантії) отримала (у III каноні) почесний титул «Нового Риму». Східна Римська імперія, на відміну від Західної, існувала понад тисячу років – до 1453 р. Тому в православній традиції виникала спокуса вважати цю імперію есхатологічним «тисячолітнім царством» з «Апокаліпсису» Івана Богослова (Откр. 20: 2). Тільки після падіння цієї тисячолітньої імперії італійські гуманісти назвали її «Візантією», щоб витіснити з людської пам'яті її претензії на римське спадщину. Проте історична місія спадщини Візантії переходить до єдиної православної державі того часу – Московської Русі, що взяла на себе завдання вселенської православної експансії.

Загибель Візантії стала ніби Божою карою за зраду віри на Ферраро-Флорентійському соборі 1438–1439 рр. У грамоті Московського собору 1589 р. формула Третього Риму викладена від імені константинопольського патріарха Єремії II: «<...> твоє ж, про благочестивий царю, велике Росейское царство, третій Рим, благочестям всіх превзиде». «Третій Рим» – не тільки і навіть не стільки Москва, скільки царство, держава, функція якої – бути гарантом тривалості земної історії людства. Місія Третього Риму поширюється на всю Росію, і навіть народи і країни, які входять під її заступництво, можуть вважати себе причетними до неї, але осьовим носієм цієї місії залишається Москва, резиденція російського Патріаршества.

Після падіння Константинополя росіяни уявляли, що вони залишилися єдиним православним народом у світі, а це означає, що «якщо загублять або спотворять росіяни ввірене їм на зберігання Православ'я, то воно утратиться тоді в цілому світі, і вся страшна відповідальність за його загибель впаде виключно на них, від яких тільки й можуть наступні покоління успадковувати істинне Православ'я та благочестя».

На Заході католицькі народи сприйняли думку, що Священна Римська імперія німецької нації, з папою й імператором на чолі, є справжньою законною представницею істинного царства на землі. Одним з перших ідею «перенесення імперії» став обґрунтовувати автор «Хроніки від початку світу до 1146 р.» Оттон Фрейзингенський (1113–1158). Він стверджував, що влада римських імператорів була перенесена спочатку до греків, тобто у Візантію, а потім і до західних франків в особі Карла Великого, від них – до лангобардів, і вже згодом до німецьких франків в особі Оттона I. Таким чином, ідея «П. і.» мала й практичне, політичне значення. Вона стала обґрунтуванням уявлення про нову «Римську імперію» (X ст.), «Священну імперію» (XII ст.), «Священну Римську імперію» (XIII ст.) і, нарешті, «Священну Римську імперію німецької нації» (XV ст.).

Римська держава, яку папа Лев III і Карл Великий спробували відродити з небуття в Різдво 800 р., існувала на Заході понад 400 років. При цьому «П. і.» до франків пов'язується з іконоборством, що підірвало авторитет василевсів в Італії, а також ніби накликало на Візантію Божественну кару у вигляді нової навали арабів.

А. Дж. Тойнбі звертає увагу, що в 1952 р., майже через півтора століття після самоліквідації Священної Римської імперії в 1806 р., суверенний правитель Ватикану був титулований «графом Священної Римської імперії» на підтвердження повного суверенітету над останнім шматком землі, що дістався йому після наполегливої та вікової боротьби між папством та імперією.

Ідея «translatio imperii» була характерною в різні епохи і для деяких православних держав, які бачили себе продовжувачами Риму – династичними, цивілізаційними, геополітичними (давня Болгарія, Сербія династії Неманічей).

М. А. Шепелєв

ПЕРОН, Хуан Домінго (Juan Domingo Peryn; 8 жовтня 1895, Лобос – 1 липня 1974, Буенос-Айрес) – аргентинський військовий і державний діяч. У 1913 р. закінчив піхотну школу. У 1923 р., завершивши навчання у Вищій військовій академії, призначений у Головний штаб аргентинської армії. У 1930 р. став секретарем військового міністра в уряді генерала Урібуру. У 1937–1939 рр. обіймав посаду військового аташе в Італії. Повернувшись до Аргентини, вступив у генеральську ложу «Генерал Сан-Мартін». У 1942 р., незадоволений недостатнім, на його думку, радикалізмом її членів, П. стає одним з організаторів і лідерів «Групи об'єднаних офіцерів», що вчинила військовий переворот 4 червня 1943 р. Обіймав посаду міністра праці та соціального забезпечення, очолював секретаріат міністерства збройних сил, в 1944 р. став віце-президентом. Президент Аргентини в 1946–1955 і 1973–1974 рр. Засновник Хустисіалістської партії (1947). Проголосив за мету створення хустисіалістської держави, яка мала протистояти і капіталізму, і комунізму.

П. створив систему загального соціального забезпечення, розширив роль держави в економіці, здійснив націоналізацію промислових галузей та інфраструктури в інтересах держави, досяг більшої рівності у розподілі створюваних суспільством багатств, вів жорстку боротьбу з олігархами, проголосив курс на створення «справедливого соціального ладу». Проводив самостійну національну політику, насамперед щодо США. У травні 1946 р. держава монополізувала зовнішню торгівлю. До 1947 р. Аргентина погасила зовнішній борг (близько 2 млрд дол. США). Форсований економічний розвиток відбувався під гаслом «аргентинізації» країни власними силами, без залучення капіталів ззовні.

Роль П. в історії Латинської Америки Ж. Парвулеско порівнює з роллю генерала Шарля де Голля в історії Європи. Вважається одним з провісників єдності Латинської Америки в XX ст. На початку 50-х рр. XX ст. П., пропонуючи «нову стратегію для Латинської Америки», закликав до створення митного союзу Аргентини, Бразилії та Чилі. Він бажав возз'єднати колишню територію віцекоролівства Ріо-де-Ла-Плата під егідою Аргентини та під своєю владою. Геополітичні погляди П. вирізнялися прихильністю до альянсу з Іспанією та концепції *іспанідад*. Сам генерал вважав себе соратником генералісимуса Франсіско Франко.

У роки Другої світової війни П. підтримував країни «осі» проти «англосаксонського імперіалізму». Сподіваючись на їх перемогу, він припускав за підтримки «нової Європи» силове об'єднання Латинської Америки. Колишній посол Бразилії у Вашингтоні та Лондоні Сержіо Корреа-да-Коста у книзі «Хроніка таємної війни» наводить дані про те, що П. і «Група об'єднаних офіцерів», яка привела його до влади в 1943 р., планували створити «великий геополітичний простір» у Латинській Америці через приєднання Уругваю і Парагваю до Аргентини і поділ решти континенту на дві сфери впливу – Аргентини і Бразилії.

У виголошеній в листопаді 1953 р. промові у Вищій національній військовій

школі П. говорив: «Залишившись окремо малими і слабкими країнами, у недалекому майбутньому ми перетворимося на завойовану територію. Ця обставина змушує наш уряд надалі прагнути до втілення реального й ефективного союзу наших країн заради спільного сумісного життя, а також планування спільної сумісної оборони. Без сумніву, як тільки ми починаємо про це думати й аналізувати обставини, то виявляємо, що з 1810 р. дотепер ніколи не припинялися зусилля з об'єднання цієї зони континенту в союзи різних типів. Я кажу про історію тільки для того, щоб досить переконливо показати, що ми володіємо реальною, ефективною, правильною і щирою волею для встановлення на континенті цього союзу. Думаю, що 2000 р. застане нас або єдиними, або поневоленими».

У 1946 р., через день після вступу на посаду президента, П. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Порівняно з попереднім і наступним періодами радянсько-аргентинські відносини переживали пору розквіту, а Й. В. Сталін дивився на П. як потенційного політичного союзника.

М. А. Шепєлєв

ПЕТРО І ВЕЛИКИЙ (30 травня (9 червня) 1672, Москва – 28 січня (8 лютого) 1725, Санкт-Петербург) – цар московський з династії Романових (з 1682), став правити самостійно з 1689 р., перший імператор всеросійський (з 1721). Здійснив комплекс широкомасштабних реформ у всіх сферах державного та суспільно-побутового життя Росії, які спрямовувалися на її модернізацію за європейськими зразками та перетворення у потужну європейську державу.

Безпосередня державна діяльність П. розпочалася з організації в 1695 р. першого Азовського походу. Тоді взяти потужну турецьку фортецю Азов не вдалося через відсутність флоту, здатного її блокувати з моря. Усвідомивши причини невдач, П. почав енергійну підготовку до другого походу і зумів у 1696 р. взяти Азов.

П. першим із російських царів здійснив тривалу подорож до країн Західної Європи у складі «Великого посольства». Після повернення з нього в 1698 р. розгорнув масштабні реформи держави і суспільного укладу, скеровані на зміцнення Російської держави і долучення правлячого шару до європейської культури з одночасним посиленням самодержавної монархії.

У 1699 р. створено Північний союз проти шведського короля Карла XII, до якого крім Росії увійшли Данія, Саксонія і Річ Посполита на чолі з саксонським курфюрстом і польським королем Августом II. Хоча для Росії Друга Північна війна почалася з поразок, вже в 1702 р. російські війська захопили фортецю Нотебург (перейменована в Шліссельбург), а навесні 1703 р. – фортецю Ніеншанц у гирлі Неви. Тут 16 (27) травня 1703 р. почалося будівництво Санкт-Петербурга, а на острові Котлін було розміщено базу російського флоту – фортецю Кроншлот (згодом Кронштадт). У 1704 р. були взяті Нарва, Дерпт, Росія міцно закріпилася в Східній Прибалтиці. У результаті укладення 30 серпня (10 вересня) 1721 р. Ніштадтського миру між Росією і Швецією Росія закріпила за собою вихід у Балтійське море, приєднала територію Інгрії, частину Карелії, Естляндію і Ліфляндію. Росія стала великою європейською державою, в ознаменування чого 22 жовтня (2 листопада) 1721 р. П. на прохання сенаторів прийняв титул Батька Вітчизни, Імператора Всеросійського, Петра Великого. За словами А. С. Хом'якова, «з П. починається нова епоха. Росія сходиться із Заходом, який до того часу був зовсім чужий (їй). Вона з Москви висувається на кордон, на морський берег, щоб бути доступнішою для впливу інших земель, торгових і освічених».

Силовими методами П. почав переводити торгівлю з Архангельська (його

оборот впав у 12 разів) на Балтійське море. У 1724 р. в Росії впроваджено митний протекціоністський тариф, покликаний захистити російську промисловість від іноземної конкуренції і сприяти встановленню активного торгового балансу.

У 1722–1723 рр. П. організував похід російських армії і флоту в Північний Азербайджан і Дагестан, що належали Персії. У результаті Перського походу 12 вересня 1723 р. був укладений Петербурзький договір з Персією, за яким до складу Російської імперії включалося західне і південне узбережжя Каспію з містами Дербент і Баку та провінціями Гілян, Мазендеран і Астрабад. Росія і Персія також уклали оборонний союз проти Туреччини, який, проте, виявився недієвим. За Стамбульським договором від 12 червня 1724 р. Туреччина визнавала всі надбання Росії в західній частині Каспійського моря і відмовлялася від подальших зазіхань на Персію. Щоправда, незабаром після смерті П. ці володіння були втрачені у зв'язку з високими втратами гарнізонів від хвороб, і, на погляд цариці Анни Іоаннівни, безперспективністю регіону. Також за правління П. була приєднана до Росії Камчатка, тривало освоєння Сибіру та Уралу, зокрема були засновані міста Омськ і Єкатеринбург. П. запланував експедицію через Тихий океан до Америки (збираючись заснувати там російські колонії), але реалізувати задумане не встиг.

Реформи П. мали вкрай суперечливий характер. З цивілізаційного погляду вони стали першим досвідом модернізації відсталої аграрної країни, зумовленої, скоріше не внутрішнім розвитком і потребами суспільства, а викликом зовнішніх обставин. Вони характеризувалися поверховим і вибірковим запозиченням у європейських країн технічних досягнень для військових цілей в обмін на сировину; посиленням експлуатації власного народу традиційними методами; зростаючою централізацією і бюрократизацією управління.

Разом з тим у результаті перетворень було створено потужне промислове виробництво, сильну армію і флот, що дало Росії можливість домогтися виходу до моря, подолати ізоляцію, скоротити відставання від передових країн Європи і перетворитися на велику державу, яка є активним учасником системи європейської рівноваги.

М. М. Карамзін, визнаючи велич П., суворо критикує його за надмірне захоплення іноземним, прагнення зробити Росію Голландією. «П. не хотів вникнути в істину, що дух народний становить моральну могутність держав, подібно фізичному, потрібну для їх твердості... Викорінюючи давні навички, представляючи їх смішними, хвалячи і вводячи іноземні, государ Росії принижував росіян у власному їх серці», – писав він у «Записці про давню і нову Росію». Різка зміна старого побуту і національних традицій, розпочата П., на думку історика, далеко не завжди була виправдана. У результаті російські освічені люди з вини П. «стали громадянами світу, але перестали бути, в деяких випадках, громадянами Росії». Карамзін звернув увагу і на спровокований перетвореннями П. розкол російського суспільства між європеїзованою аристократією і основною масою населення, що зберігала прихильність до традиційного укладу: «Аж доти, від сохи до престолу, росіяни схожі були між собою деякими загальними ознаками зовнішності й у звичаях, – з часів Петрових вищі ступені відокремилися від нижніх, і російський землероб, міщанин, купець побачив німців у російських дворянах, на шкоду братній, народній одностайності державних станів». Також Карамзін зазначав, що «з часів Петрових впало духовенство в Росії», оскільки П. оголосив себе главою церкви, знищивши в 1720 р. патріаршество, як небезпечне для необмеженого самодержавства.

Слідом за М. М. Карамзіним слов'янофіли звертали увагу на суперечність, що виникла в Росії після реформ П.,

«між владою і землею», як і на те, що П. насильно відірвав Росію від її справжніх традицій і привніс згубний вплив Заходу. Петербурзька монархія, по суті, не національна. Вона зреклася національних ідеалів і «пішла на виучку» до безбожного західного абсолютизму. Вона поневолила і принизила Церкву, яка лише в глибині свого серця зберегла справжній світ, а зовні стала європеїзованої і «обмирщеною».

На переконання О. С. Хомякова, «російські віги» в особі П. і його послідовників необачно відкинули корінні цінності вітчизняного «торизму» – «Кремль, Київ, Саровську пустинь, народний побут з його піснями та обрядами і, переважно, громаду сільську», що в перспективі загрожувало соціальним напруженням і кривавими катастрофами. У свою чергу, І. С. Аксаков зазначає, що розрив російського життя, що почався з переворотом П., тим небезпечний, що спотворює самий дух народу. Його розкладницький вплив не обмежується тільки верхніми верствами («освіченим суспільством»), але безліччю шляхів проникає і в саму товщу народного побуту.

Євразійці слідом за класиками слов'янофільства заявляють, що петровські перетворення, які в геополітичному сенсі перетворили Росію на велику державу, в культурному аспекті прирекли її на принизливу роль глухої провінції Європи, вимушеної терпіти насмішки й образи на свою адресу з боку «цивілізованих» європейців. Крім того, драматичність петровського «курсу на Захід» євразійці вбачали в тому, що «західнизація» всіх сторін російського життя підготувала ґрунт для поширення в Росії духовних продуктів західної культури – ідей демократизму і соціалізму, які на початку XX ст. підточили могутнє дерево російської цивілізації. З позицій євразійства революція – запізніла на два століття відповідь російського народу на реформи П., а причини її – у тому трагічному розриві між «верхами» Росії і простолюдом, до якого призвело петровське і післяпетровське насадження у вищих освічених верствах чужої народному духу європейської культури.

М. А. Шепєлєв

ПІВДЕНЬ – умовне географічне й геокультурне поняття, що охоплює країни на південь від Карибського, Середземноморського та Каспійського басейнів, гірських масивів Паміру, Тянь-Шаню, пустелі Гобі та Японських о-вів.

У сакральній географії П. – царина матеріальності, темряви, змішування, численності, біології та інстинктів, огрублене, матеріальне втілення Духовної Ідеї, тоді як у сучасній геополітиці «бідний П.» часто пов'язується зі збереженням традиційно сакральних форм цивілізації, принаймні в Індії та ісламському світі. Він є бідним на матеріальному рівні саме завдяки своїй духовній орієнтації.

Ш.-Л. Монтеск'є у трактаті «Про дух законів» стверджував, що спекотний клімат П., справляючи вплив на фізичну природу людини та її духовний склад, призводить до розвитку рабства, тоді як помірний клімат Півночі, благотворно впливаючи на інтелект, сприяє формуванню енергійних і вольових натур, визначає прогресивні форми державного устрою і т. ін.

Поступово сформувалися уявлення про бідність, відсталість країн П., їх залежність від Півночі. У країнах Півдня нерідкі політичні кризи, які часто в основі мають релігійний фактор. Опозиційні рухи в цих державах найчастіше є рухами фундаменталістського релігійного спрямування. Сучасний П. є джерелом потужних міграційних потоків на Північ, значна частина яких нелегальні.

У 80-ті й особливо в 90-ті рр. світовий П. перестав існувати як більш-менш єдине ціле. Регіони і країни, що належать до господарської периферії, диференціювалися на істотно відмінні за рівнем, а головне за потенційними можливостями соціально-економічного розвитку групи держав. Сформувався т. зв. Глибокий П. (термін О. І. Неклесси) – «світовий андеграунд», архіпелаг територій світового хаосу, деградації, панування асоціальних і відверто кримінальних соціальних відносин і технологій. Країни Глибокого П. фактично опинилися у владі кланово-мафіозних структур і в них почав діяти інволюційний інститут інтенсивної трофейної економіки, що шляхом планомірного розграбування створеного попередніми поколіннями національного добробуту частково перетворює її плоди на засоби підтримання мінімальних норм існування населення, а левову частку надприбутків спрямовує на життєзабезпечення і предмети надлишкової розкоші для керівників кланів.

М. А. Шепєлєв

ПІВНІЧ – умовне географічне й геокультурне поняття, що охоплює в найширшому розумінні сучасні США, Канаду, Європу, Японію та пострадянський простір. У вужчому значенні простір П. охоплює приполярні й заполярні території. Нордизм вважає П. (в останньому розумінні) прабатьківщиною людства.

У сакральній географії Північ співвідноситься з Духом, світлом, повнотою, єдністю («Арьяна Ваеджа» зороастрійських текстів, Північна країна Вед, Гіперборея давніх греків – батьківщина світоносного Аполлона). «Авеста», іранський пам'ятник зороастризму, оповідає про «початок світу», де сонце ніколи не заходить, де «день – те, що є роком». Як стверджує індійський мислитель Б. Тілак у книзі «Арктична батьківщина у Ведах» (1903), ця країна розташовувалася в районі Арктики, і була прабатьківщиною древніх аріїв. На основі вивчення Вед Тілак дійшов до однозначного висновку про те, що місцем походження його народу була крайня П. Про це свідчили давні перекази про рік, який поділяється на світлу і темну половину, про Молочне море, що замерзає, над яким виблискує Північне сяйво, про сузір'я не тільки приполярних, а й заполярних широт, що кружляють довгою зимовою ніччю навколо Полярної зірки. В індійському епосі «Махабхарата» йдеться про високу гору Меру на північній межі світу.

Давньогрецький історик Геродот (V ст. до н. е.) писав, що поети Гомер (бл. VIII ст. до н. е.) і Гесіод (VIII–VII ст. до н. е.) першими оповістили світ про «щасливий північний народ – гіперборейців», що жили за Рифейськими (Уральськими) горами у володіннях бога північного вітру Борея. Плутарх посилається на розповіді скіфів про північні землі, де «лежить країна, що народжує рясні плоди, а в її гаях мешкає священний і щасливий народ». Пліній Старший писав, що «щасливий народ, який називається гіперборейцями, досягає досить похилого віку і прославлений чудовими легендами», а «смерть настає там тільки від пересиченості життям».

У XVIII ст. Михайло Ломоносов зазначав: «На П. раніше спеки великі бували і слони, подібні африканським, мешкали». Сучасні історики (С. Жарнікова та ін.) доводять, що давня Гіперборея займала материковий простір сучасної Російської П., в тому числі частину материка, що пішла під воду, – Арктичний шельф. За часів розквіту на її території був теплий клімат, росли широколистяні ліси. Але на межі III–IV тис. до н. е. після чергової зміни клімату жителі Гіпербореї – Арктиди почали експансію в тепліші краї. Сучасні росіяни – прямі нащадки гіперборейців.

На початку XX ст. російський антрополог французького походження Йосип Денікер ввів термін «нордична раса», характеризуючи її як «високорослу расу зі світлими, іноді хвилястим волоссям, світлими очима, рожевою шкірою і доліхоцефальним черепом», а німецький археолог Густаф Коссіна висунув гіпотезу про зв'язок нордичного типу і стародавніх арійців. Ільзе Швідецкі у книзі «Расові вчення давніх слов'ян» (1938) доводила, що «західна й східна гілка слов'янства, безумовно, належать до нор-

дичної раси». Американські фахівці Лотроп Стоддард і Медісон Грант характеризували населення північної і центральної частини Росії як «континентальних нордів».

У XIX ст. утвердились уявлення про П. як творчу, новаторську, активну стихію, завдяки якій виникає великий інституційний, завершений, у повному обсязі оформлений стан культури. «Північний» (білий), антропологічний тип, при дотику з іншими типами, у певному роді, олюднює їх матеріально-духовне оточення. Ці уявлення відобразилися в ідеї «тягаря білої людини». У сучасній геополітиці П. асоціюється з поняттям «заможної П.», суспільний лад якої будується на принципі максимізації матеріальної вигоди, абсолютизації матеріально-технічного розвитку, духовної деградації, атеїзму. Це «царство Кількості», принципово протилежне «духовному нордизму».

Глобальна П. – це «пост-Захід», що є спадкоємцем деяких фундаментальних якостей західної цивілізації, але виходить за межі її нинішнього «постмодерністського» самовичерпання. Однією з таких якостей є нестримна воля до відкриттів, яка яскраво проявилася в епоху американських «піонерів», але сьогодні фактично втрачена більшістю населення західних країн. У безлічі стародавніх традицій (індійської, зороастрійской, еллінської і т. ін.) П. є символом початку, витоку земної цивілізації. Тому критерій північного інтелекту – мислення не в категоріях «пост-», але в категоріях «прото-». Північна людина – завжди творець і першовідкривач нового світу. Німецький філософ Людвіг Клаусс у праці «Нордична душа» зазначав: «П. учить людину прагнути у все нову і нову далечінь, а південь, Середземномор'я кличе залишитися на ньому вічно: там все спокуса, щасливе сьогодення. Нордична душа спрямовується вдалину, зокрема, на південь, але південь для неї – як свічка для метелика. Розкладницький вплив півдня проявляється в тому, що зникає бажання будь-куди прагнути». Якщо представники південних рас живуть зовнішніми ефектами, то людина нордичної раси – внутрішньою енергією. У глобальному поділі праці жителі П. генерують ідеї, сенси, образи, стратегії, технології, програми, а жителям Півдня залишається лише втілювати ці розробки в матеріальні форми.

Прихильники проекту Глобальної П. доказують, що російсько-американська культура не зводиться до своїх роздільних складових, але переростає їх. Цей проект передбачає, за словами Михайла Епштейна, «поєднувати в собі аналітичну тонкість і практичність американського розуму і синтетичні нахили, містичну обдарованість російської душі, поєднувати російську культуру задумливої меланхолії, серцевої туги, світлого смутку, і американську культуру мужнього оптимізму, діяльної участі й співчуття, віри в себе і в інших».

Вважається, що цивілізація Глобальної П. почнеться на «Беринговому мосту». Перша пропозиція про створення міжконтинентальної переправи належить до 90-х років XIX ст.: у 1890 р. губернатор штату Колорадо Вільям Гілпін висловив ідею поєднати Північну Америку і Євразію залізничним поромним сполученням, а архітектор Джозеф Строусс розробив проект залізничного мосту. Тоді ідея не була підтримана в Росії і на деякий час її забули. У грудні 1905 р. французький інженер Лойко де Лобеля запропонував аналогічний проект. Уряд двічі приймав рішення про його реалізацію, але через непереборні обставини він так і залишається нереалізованим.

М. А. Шепєлєв

«ПІВНІЧНИЙ ВИМІР» – рамковий форум політичної співпраці, що включає ЄС, його держави-члени (північні) і країни-партнерів Ісландію, Норвегію і Росію. Мета «П. в.» – забезпечення сумісної платформи для проведення діалогу і конкретного співробітництва, а також зміцнення стабільності і заохочення економічної інтеграції, конкурентоспроможності та стійкого розвитку в Північній Європі.

Ініціатором розроблення політичної ініціативи «П. в.» у 1997 р. виступив прем'єр-міністр Фінляндії П. Ліппонен. Цьому сприяло багато факторів: геополітична розстановка сил і географічне розташування держав регіону, безпосереднє сусідство Фінляндії з Росією та багаторічний досвід співпраці з нею, бажання закріпити активну роль у формуванні політики ЄС, так би мовити, підвищити свій «зовнішньополітичний профіль». Цей рік можна назвати початком першого етапу в розвитку політичної ініціативи «П. в.» (весна 1997 р. – жовтень 2005 р.). У грудні 1998 р. на саміті ЄС у Відні було схвалено доповідь Єврокомісії, в якій завдання дотримання безпеки, стабільності й стійкого розвитку європейської Півночі були визначені як пріоритетні цілі для функціонування «П. в.». На саміті також було доручено ЄК розробити керівні напрями реалізації концепції «П. в.», які і були схвалені в червні 1999 р. на черговій зустрічі країн ЄС у м. Кельні (Німеччина). Також прийнято рішення розробити План дій з реалізації ініціативи «П. в.».

Саміт ЄС 19–20 червня 2000 р. ухвалив «План дій щодо "П. в." зовнішньої і транскордонної політики ЄС», розрахований на 2000–2003 рр. Відповідно до нього, пріоритетними напрямами діяльності були визнані екологічна і ядерна безпека, співпраця в енергетичній сфері, охорона здоров'я, розвиток транскордонних зв'язків, модернізація прикордонної і транспортної інфраструктури, збереження традиційного устрою життя нечисленних народів, а також співпраця у сфері освіти і наукових досліджень.

Як перший, так і другий (на 2004–2006 рр.) плани дій щодо «П. в.» великою мірою мали декларативний характер, але дали змогу надати динамізм інтеграційним процесам на півночі Європи, підсилити «північний вектор» у загальноєвропейській зовнішній політиці, а також домогтися залучення Росії до низки пріоритетних для ЄС проектів. До кінця 2005 р. «П. в.» був більше зовнішньополітичною позицією ЄС, на яку іншим країнам було досить важко впливати. Проти такого одностороннього характеру політики «П. в.» найбільше заперечувала РФ, на території суб'єктів якої мали здійснюватися певні програми в рамках цієї політики, але вона майже не могла втручатися в їх координацію.

Низька ефективність програми привела до її реформування на другому етапі функціонування політики «П. в.» наприкінці 2005 р. На міністерській конференції 21 листопада 2005 р. було схвалено Директиви для розроблення Політичної декларації і Рамкового документа політики «П. в.» починаючи з 2007 р. У прийнятих Директивах зафіксовано запропонований російською стороною підхід, що передбачає рівноправне партнерство для всіх чотирьох сторін – РФ, ЄС, Норвегії та Ісландії і закріплює значущу роль Росії в розвитку регіону.

24 листопада 2006 р. після завершення 18-го саміту Росія – ЄС у м. Гельсінкі (Фінляндія) відбулася чотиристороння зустріч лідерів Росії, ЄС, Норвегії та Ісландії. На зустрічі було затверджено основоположні документи «П. в.» – Рамковий документ і Політичну декларацію. На відміну від колишніх Планів дій «П. в.», два вказані документи є постійно діючими. 31 січня 2007 р. вони набули чинності, і «П. в.», що досі існував фактично як окрема політична й економічна ініціатива ЄС, перейшов на якісно новий рівень з участю в ній інших країн, що не є членами ЄС: РФ, Норвегії і Ісландії. З 2007 р. у рамках оновленого «П. в.» РФ, ЄС, -Норвегія і Ісландія отримують статус партнерів.

У документах наголошується, що «П. в.» охоплює широку географічну область від арктичних і субарктичних регіонів Європи до південних берегів Балтій-

ського моря, включаючи сусідні країни, і від північного Заходу Росії на сході до Ісландії і Гренландії на заході. У новому Рамковому політичному документі заявлено, що Балтійське і Баренцове моря є двома новими пріоритетними регіонами «П. в.», разом з традиційними пріоритетами – Калінінградською обл. і Арктикою. У документах про реформований «П. в.» спеціальний наголос робиться також на тому, що ця програма орієнтується на розвиток російського північного заходу. «П. в.» стає тепер регіональним утіленням концепції чотирьох загальних просторів між ЄС і РФ. При цьому в реалізації «дорожніх карт» на регіональному рівні візьмуть повноцінну участь Ісландія і Норвегія.

Іншим основним принципом, на якому базується політика «П. в.» на новому етапі, стає рівноправна участь всіх сторін в ухваленні і реалізації рішень, а також спільному фінансуванні узгоджених проектів. З 2007 р. ЄС для цих цілей використовує новий фінансовий інструмент ЄС – Інструмент Європейського сусідства і партнерства (EINP).

Управління «П. в.» здійснюється на трьох рівнях: зустрічі на рівні міністрів «П. в.»; зустрічі на рівні старших посадових осіб «П. в.» (за форматом, аналогічні зустрічам на рівні міністрів, проводяться в міру необхідності, не рідше одного разу на два роки в період між зустрічами на рівні міністрів); спрямувальна група (складається з представників ЄС, Ісландії, Норвегії і РФ, діє на експертному рівні).

На попередніх етапах діяло два партнерства «П. в.»: Природоохоронне партнерство (NDEP) й Партнерство у сфері суспільної охорони здоров'я і соціального добробуту (NDPHS). Початком третього (поточного) етапу у розвитку «П. в.» є жовтень 2009 р., коли було утворено третє партнерство «П. в.» – з транспорту і логістики (NDPTL). Відтепер політика «П. в.», спрямована на розвиток «Північного транспортного коридору» і проекту «Морські магістралі», є загальним проектом, за який відповідальні всі його учасники.

До рівноправної участі у NDPTL було запрошено Республіку Білорусь. Новий етап характеризується розробленням нових проектів у пріоритетних сферах співробітництва, утворенням нових партнерств. Утім «П. в.» до тепер становить певний віртуальний проект, який до останнього часу не мав ні власних джерел фінансування, ні необхідної інституційної структури. Досі не подолано розмитість і багато в чому декларативний характер його концепції.

У фінансовому плані «П. в.» спирається на засоби програм ЄС ТАСІС (для Росії), ІНТЕРРЕГ (країни ЄС басейну Балтики) і структурних фондів ЄС (для менш розвинутих регіонів Швеції, Фінляндії і східних земель Німеччини). З 2007 р. для цих цілей використовується новий фінансовий інструмент ЄС (European Neighbourhood and partnership instrument – ENPI).

На сьогодні проведено чотири зустрічі міністрів закордонних справ щодо «П. в.» (Гельсінкі, листопад 1999 р.; Люксембург, квітень 2001 р.; Люксембург, жовтень 2002 р.). Четверта міністерська конференція відбулася 21 листопада 2005 р. у Брюсселі (Бельгія).

Оцінюючи перспективи «П. в.», потрібно враховувати такі фактори, як посилення конкуренції з боку нових вимірів ЄС («Східного» та «Середземноморського») та збільшення ролі США в регіоні. Активізація арктичної політики США у 2000-х рр., націлена на проникнення в регіон і просування тут власних інтересів, не залишає сумніву у тому, що Вашингтон прагнутиме стати одним з партнерів ЄС щодо «П. в.» (принаймні серед секторальних проектів). Якщо долучаться США і, можливо, Канада до «П. в.», це може призвести до серйозної трансформації цієї субрегіональної ініціативи, насамперед до збільшення частки проектів, пов'язаних з питаннями безпеки регіону, де на перше місце вийдуть її військові аспекти і питання озброєння.

Є. М. Суліма

ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО ДОГОВОРУ ОРГАНІЗАЦІЯ (НАТО, North Atlantic Treaty Organization) – регіональна міжнародна воєнно-політична організація, заснована 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні. Тепер до неї входить 26 держав-членів (Албанія, Бельгія, Болгарія, Великобританія, Греція, Данія, Естонія, Ісландія, Іспанія, Італія, Канада, Люксембург, Латвія, Литва, Німеччина, Нідерланди, Норвегія, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, США, Туреччина, Угорщина, Франція, Хорватія, Чеська Республіка).

Основними органами НАТО є Північноатлантична рада, Комітет оборонного планування і Група ядерного планування. Північноатлантична рада складається з постійних представників усіх країн – членів Альянсу. Вона є форумом для обговорення актуальних питань і місцем прийняття найважливіших рішень. Засідання ради відбуваються на рівні послів, міністрів оборони і закордонних справ і глав держав та урядів. Комітет оборонного планування функціонує на рівні послів і міністрів оборони. Він відповідальний за прийняття рішень військового характеру. Група ядерного планування обговорює питання, пов'язані з ядерною зброєю. Найвищим військовим органом є Військовий комітет, який забезпечує необхідний зв'язок між політичним процесом прийняття рішень у Північноатлантичній раді, Комітеті оборонного планування і Групі ядерного планування та інтегрованими командними структурами НАТО. Всі рішення найвищих органів НАТО приймаються за принципом консенсусу. Основними політичними чинниками, що впливають на ефективне функціонування структур НАТО залишається особлива позиція Франції з низки питань, а також кількісне зростання членів та виникнення неформальних угрупувань за географічним принципом.

НАТО виникла на початку «холодної війни». Безпосереднім приводом до утворення воєнно-політичного союзу країн Західної Європи і Північної Америки стала активізація діяльності СРСР щодо розширення і закріплення геополітичного впливу в Центрально-Східній Європі, на Балканах та Причорномор'ї. Серед причин створення необхідно виокремити необхідність консолідації Заходу на основі залучення воєнно-економічних і політичних ресурсів США з метою відновлення підірваного війною економічного та політичного потенціалу. Також була потреба в ліквідації загрози реваншизму шляхом перетворення Німеччини на стабільну демократію під контролем західних союзників. Нарешті, виникла необхідність створення інструменту стримування Радянського Союзу в межах його «сфери впливу».

Із самого початку НАТО створювалась як воєнно-політичний союз країн – представників західної цивілізації. У Статуті країни проголошували рішучість «захистити свободу, спільну спадщину своїх народів і їхню цивілізацію, базовану на принципах демократії, свободи особистості та верховенства права». Основою колективної оборони стала ст. 5 Статуту, яка проголошувала, що збройний напад на одну або кілька країн-членів вважатиметься нападом на них усіх і союз вживе всіх необхідних заходів, включаючи й застосування збройної сили. У межах теперішньої військової структури є три головні категорії сил: основні оборонні, резервні, негайного і швидкого реагування.

У період «холодної війни» НАТО була одним із елементів біполярної глобальної системи безпеки і чинником миру і стабільності у світі. Вона також виконувала стабілізуючі й консолідуючі функції західного союзу, сприяючи подоланню історичних суперечностей між окремими державами-членами. Прикладами

є франко-німецьке примирення, а також стримування конфліктності між Грецією і Туреччиною. Виникнення за безпосередньою участю НАТО співтовариства безпеки сприяло економічному процвітанню країн Західної Європи та Північної Америки та їх перетворенню на найдинамічнішу частину світу, що сприяло закріпленню глобального геополітичного домінування Заходу.

Все це дало змогу НАТО взяти на себе функції формування нової системи безпеки на Європейському континенті після завершення «холодної війни». З цією метою організація сприяла процесу консолідації демократій у Центрально-Східній Європі шляхом включення цих країн до свого складу у процесі трьох «хвиль» розширення у 1999, 2004 та 2009 рр. На межі XX–XXI ст. НАТО переросла рамки воєнно-політичного союзу і змістила акценти у своїй діяльності з військових до політичних, економічних та інших чинників. Все це відобразилося в базових документах, зокрема у стратегічних концепціях. Остання Концепція від 1999 р. визначає основну мету НАТО – підтримання стабільності та миру в євроатлантичному просторі, зважаючи на широкий підхід до безпеки, який охоплює політичні, економічні, соціальні та екологічні чинники.

Водночас основні функції НАТО залишаються у сфері безпеки, проте вже на вищому рівні. НАТО фактично перетворилася на глобального гравця, розширивши свою оперативну сферу за визначені Статутом рамки. Про це свідчить керівництво антитерористичною операцією в Афганістані, допомога окремим країнам-членам в участі в операції в Іраку, надання військових засобів та персоналу для боротьби з морським піратством у районі Африканського Рогу, допомога потерпілим унаслідок землетрусу в Північному Пакистані тощо.

Операція в Афганістані стала найпоказовішим свідченням глобальної ролі НАТО. Із серпня 2001 р. НАТО очолює Міжнародні сили сприяння безпеці (МССБ), до яких входять 89,5 тис. військовослужбовців та цивільного персоналу із 44 країн-членів та партнерів. Основною метою операції є підтримання миру і безпеки на території країни, допомога у створенні дієздатних збройних сил і правоохоронних органів Афганістану, а також створення економічної інфраструктури на території країни.

У рамках обговорення нової Стратегічної концепції альянсу відбуваються дискусії стосовно ролі НАТО в глобальних процесах. «Глобалісти» виступають за закріплення НАТО як світового гравця з можливою перспективою поступового перетворення на основу глобальної безпеки в рамках формування системи глобального управління. Інша частина переконана в необхідності повернення до визначеної Статутом північноатлантичної зони відповідальності та зосередженні на європейських процесах у сфері безпеки.

Геополітичне значення НАТО полягає у закріплені воєнно-політичного впливу США і Заходу на Європейському континенті, а в контексті розширення сфери діяльності НАТО за межі статуту – перетворення організації на глобального гравця у сфері безпеки. Водночас є чинники, що здатні у перспективі ослабити вплив Альянсу. Це зростання глобальної економічної і політичної конкуренції США і Євросоюзу, збільшення трансатлантичних концептуальних розбіжностей щодо безпеки у світі загалом та у Європі і Євразії зокрема, а також зростання інших незахідних центрів сили (Китаю, Індії тощо).

С. Г. Федуняк

«ПІВНІЧ – ПІВДЕНЬ» ВІДНОСИНИ – один з основних вимірів глобальної взаємодії культур і цивілізацій. «П. – П.» в. спочатку осмислювалися з позицій антропологічного підходу, який походить від ідей Ж. А. де Гобіно. У його рамках «Північ» означає творчу, новаторську, активну стихію, завдяки якій виникає великий інституційний, завершений, цілком оформлений стан – культура. «Північний» (білий), антропологічний тип, при дотику з іншими – «Південними» (чорними) і проміжними (жовтими) типами, певною мірою олюднює їх матеріально-духовне оточення. Таким чином, «Північ» наділяє «Південь» безпосередньою, істинною користю. На цьому ґрунті виникає антитеза: цивілізована, активна, прогресивна, багата, розвинута в усіх сенсах «Північ» – варварський, закостенілий, бідний, недорозвинутий «Південь». Криза і крах колоніалізму зумовили перегляд такого підходу.

У політичному сенсі проблема «П. – П.» в. вперше виникла після розпаду колоніальної системи, причому спочатку вона трактувалася крізь призму надання матеріальної допомоги новоутвореним незалежним державам, а з часом стала синонімічна суперечностям, що виникли між промислово розвинутими країнами і країнами, що розвиваються.

Для більшості країн світового Півдня, до яких належать 140 держав, що розвиваються (за даними ООН), в котрих проживає до 80 % населення Землі, характерні важкі умови життя: значна кількість населення проживає на кошти, які становлять до 2 дол. США на день; 25 % населення – неписьменні, 130 млн дітей шкільного віку не мають можливості навчатися; приблизно 1,1 млрд осіб не мають вільного доступу до водних ресурсів.

За останні 30 років постійно збільшувався розрив між найбагатшими і найбіднішими країнами. Ієрархічна структура світового господарства поряд з посиленими позиціями Півночі (зберігаються насамперед у результаті науково-технічної переваги) містить вектор подальшої «периферизації» (примітивізації) багатьох країн Півдня. Це потребує зростаючої уваги світового співтовариства й глобальних інститутів.

Певне удосконалення «П. – П.» в. почалося, зокрема, у сфері міжнародної допомоги, що надається країнам, які розвиваються. Протягом тривалого часу питання надання допомоги регулювалися на основі переговорного процесу, відомого як діалог «Північ – Південь». Він успішно здійснювався до середини 60-х рр., але в результаті нафтової кризи зайшов у глухий кут. До 80-х рр. він фактично перетворився на монолог різних коаліцій країн, що розвиваються, які вимагали перегляду правил світової торгівлі і збільшення безоплатних субсидій. При цьому Північ, яка оговталася від організованої ОПЕК «нафтової кризи», виявляла дедалі меншу готовність іти назустріч Півдню. У результаті до 90-х рр. на перший план у наданні сприяння у справі розвитку та подолання відсталості висунулися міжнародні фінансові інститути – МВФ і Світовий банк. Важлива роль у формуванні узгодженої політики Півночі належить довгостроковому прогнозуванню перспектив країн, що розвиваються, яке проводять МВФ, Світовий банк, Всесвітній економічний форум.

Диференціація країн, що розвиваються і поява обнадійливих перспектив економічного зростання в різних регіонах «третього світу» фактично зняли з порядку денного загрозу перетворення «П. – П.» в. на комплекс непримиренних суперечностей між «багатими» і «бідними» народами. Так, активно нарощується співпраця між трьома центрами ділової активності Півночі і Півдня: Східною Азією, Західною Європою і США.

У сучасних умовах зростання населення в країнах Півдня його міграційний тиск на країни Півночі створює напруженість у «П. – П.» в. За прогнозами ООН, до 2050 р. білі («європеоїди») становитимуть лише одну десяту частину світового населення. Якщо раніше колонізація і загарбання виходили головним чином з Півночі, то тепер ситуація може кардинально змінитися. Це пов'язано з тим, що на початку XXI ст. світ перебував у стані гігантської глобальної

нерівноваги: в одних регіонах зосереджувалися величезні запаси створеної людиною штучної, або т. зв. другої природи, а в інших – величезні маси населення.

Згідно з О. С. Панаріним, «П. – П.» в. є сучасною трансформацією традиційних відносин «Схід – Захід». У статті «Північ – Південь. Сценарії доступного для огляду майбутнього» (2003) розуміє під поняттями «Південь» і «Північ» деякі культурологічні та геополітичні інтуїції, пожвавлені тією мірою, якою ці поняття інтегрує зміст іншого, більш старого поняття – Схід. «Південь» – класова реінтерпретація культурно-історичного поняття Схід, що включає набір відомих протиставлень Заходу. У контексті Західної цивілізації Панарін протиставляє протестантську Північ і католицький Південь. Реформація та Просвітництво, на його думку, сприяли виразному роз'єднанню єдиної (християнської) маси на католиків і протестантів, де нові актори (протестанти) конструюють реальність «виправлення недоліків», яка з часом перетворюється на іншу світоглядну, а отже і суспільну, дійсність. «Протестантська Північ – це позиція ринкового екстремізму, несумісного з універсалами Просвітництва. З цього погляду католицький Південь Європи може заново реабілітувати сам себе, тільки активізуючись у ролі захисника демократичного Просвітництва. Будь-яка опозиція протестантській Півночі з інших позицій – національної, регіональної самобутності, автономізму, самовизначення і т. ін. – не уникне докорів у традиціоналізмі і не буде удостоєна легітимації в очах світової громадської думки». Тут «Південь» подається не як недорозвинутий, незакінчений проект, а як рівноправний і досить самодостатній суб'єкт. Таке розуміння показує, що зміст категорій «Північ» і «Південь» залежить від певного, конкретного контексту. Наприклад, німецький католик у глобальному масштабі належатиме до «Півночі», тоді як у локальному протистоянні, на ґрунті релігійного чинника, він може бути віднесений до «Півдня». У XX ст. експансія світової Півночі на світовий Південь, органічною частиною якого була російська експансія, яка привела до утворення Російської імперії, змінилася великим відступом.

В. Ю. Полянська

ПІДМАНДАТНІ ТЕРИТОРІЇ – території країн Близького Сходу, Північної, Західної, Центральної, Південно-Західної і Південно-Східної Африки та Океанії, колишні колонії Германської і Османської імперій, передані після закінчення Першої світової війни 1914–1918 рр. державам Антанти під управління. За Версальським (1919), Севрським (1920), Лозаннським (1923) мирними договорами, рішеннями конференції у м. Сан-Ремо (1920) держави Антанти змусили Німеччину і Туреччину, що зазнали поразки у війни, відмовитися від своїх колоній та деяких територій. Система П. т. відобразила геополітичні зміни у світі, становила особливу форму анексії країн, які були об'єктом колоніальної політики великих європейських держав у другій половині XIX – на початку XX ст. і опинилися в колоніальній залежності від них.

Водночас, на відміну від протекторату, мандат покладав на мандатарія (державу, що отримала управлінські повноваження щодо конкретної П. т.) виконання певних зобов'язань. Зокрема, гарантувалися громадський порядок та свобода віросповідання, забезпечувались гуманні умови праці, заборонялися розбудова військових і морських баз, работоргівля, торгівля зброєю і алкогольними напоями, військова підготовка тубільного населення за винятком поліцейської служби та захисту власної території тощо.

На думку лідерів держав-переможниць, організаторів Ліги Націй, система П. т. була історично необхідною формою міжнародної опіки. Ст. 22 Статуту Ліги Націй визначила: «Наступні принципи застосовуються до колоній і територій, які внаслідок війни припинили перебування під суверенітетом держав, що управляли ними напередодні, і які населені народами, все ще неспроможними самостійно управляти собою в особливо складних умовах сучасного світу. Добробут і розвиток цих народів є священною місією цивілізації... Найкращий спосіб практично реалізувати цей принцип – довірити опіку над цими народами передовим націям, які, зважаючи на їх ресурси, досвід або географічне положення, можуть щонайкраще взяти на себе цю відповідальність і погодились її прийняти: вони здійснювали б цю опіку як Мандатарії та від імені Ліги». Правовідносини між Лігою Націй і державою-мандатарієм врегульовувалися відповідною угодою.

Системний підхід у розподілі П. т. проявився в тому, що залежно від рівня розвитку державності, географічного розташування підопічної території, економічних і політичних умов було встановлено три типи територій і відповідні типи мандатів: «А», «В» та «С». Мандат типу «А» застосовувався до територій, які раніше управлялися Османською імперією (насамперед Ірак, Палестина, Сирія), досягли рівня розвитку, достатнього для проголошення їх у недалекому майбутньому незалежними державами; на мандатарія покладався обов'язок надання насамперед адміністративно-організаційної допомоги. До колишніх колоній Германської імперії в Західній, Центральній та Східній Африці (Камерун, Руанда-Урунді, Танганьїка, Того) застосовувався мандат типу «В»; держава-мандатарій отримувала право безпосереднього управління на умовах забезпечення необхідних гарантій для нормальної життєдіяльності тубільного населення. До третього типу територій (мандат «С») належали Німецька Нова Гвінея, Німецьке Самоа, Німецька Південно-Західна Африка, Південно-Тихоокеанська територія і Науру, які були оголошені частиною території держави-мандатарія, управлялися за її законами. Щорічно держави-мандатарії надсилали керівним органам Ліги Націй доповіді про стан підмандатних територій.

Мандати отримали: Австралія (Німецька Нова Гвінея, Науру), Бельгія (Руанда-Урунді), Великобританія (Ірак, Йорданія, Палестина, Танганьїка, Західний Камерун, Британське Того, Науру), Греція (Східна Фракія, Едирне, Галліпольський п-в), Італія (о-ви Додеканес), Нова Зеландія (Науру, Німецьке Самоа), Португалія (Південно-Східна Африка), Франція (Сирія, Ліван, Східний Камерун, Французьке Того), Японія (Південнотихоокеанська територія).

Після Другої світової війни 1939–1945 рр. правонаступником П. т. Ліги Націй, яка припинила діяльність у 1946 р., стали підопічні території ООН. Єдиною територією, що зберегла колишній статус і не була включена до системи міжнародної опіки, залишалася Південно-Західна Африка, оскільки Південно-Африканський Союз тоді намагався її анексувати.

С. І. Поляков

«ПЛАН КОЛОМБО» (Colombo Plan for Cooperative Economic and Social Development in Asia and Pacific) – перший після Другої світової війни план спільного економічного розвитку АТР, прийнятий у 1950 р. з ініціативи Великобританії, що сподівалася за його допомогою зміцнити свої позиції в цій частині Азії і водночас послабити національно-визвольний рух. Цілі «П. К.»: сприяння економічній і соціальній допомозі країнам Азії й Океанії, координація надання технічної і фінансової допомоги цим країнам, а також полегшення перенесення і обміну досвідом розвитку між країнами-членами в регіоні з упором на концепцію співпраці «Південь – Південь». Головна увага при цьому приділяється допомозі з метою розвитку людських ресурсів.

Вперше обговорено на конференції міністрів закордонних справ країн британської Співдружності у м. Коломбо

(Цейлон) у січні 1950 р. На ній створено Консультативний комітет у складі представників Великобританії, Австралії, Канади, Нової Зеландії, а також Індії, Пакистану, Цейлону й тогочасних англійський колоній Малайї і Північного Борнео. На Лондонській сесії Консультативного комітету у вересні 1950 р. були затверджені програми розвитку національних економік строком на шість років під загальною назвою «П. К.». У 1955 р. він був продовжений до 1 липня 1961 р. і надалі продовжувався, а в 1980 р. був пролонгований на невизначений термін. Нині у «П. К.» беруть участь 26 країн, як кредиторів, так і одержувачів економічної, фінансової та технічної допомоги (Австралія, Афганістан, Бангладеш, Бруней, Бутан, В'єтнам, Індія, Індонезія, Іран, Лаос, Малайзія, Мальдівські о-ви, Монголія, М'янма, Непал, Нова Зеландія, Пакистан, Папуа-Нова Гвінея, Республіка Корея, Сінгапур, США, Таїланд, Фіджі, Філіппіни, Цейлон (Шрі-Ланка), Японія). Великобританія і Канада вийшли з нього в 1991–1992 рр., а Камбоджа – у 2004 р.

Відповідно до плану здійснювалися окремі програми розвитку, важливу частину яких становили об'єкти стратегічного значення (будівництво аеродромів, доріг та інших об'єктів інфраструктури). Спільного фонду допомоги немає, і кожна країна-член з групи країн, що розвиваються, визначає свої потреби в допомозі й веде переговори на двосторонній основі з країною-донором. Але ці переговори відбуваються в рамках основної політики «П. К.» і координуються відповідними органами. З плином часу зміст програм «П. К.» змінювався з урахуванням потреб країн-членів і динаміки світової економічної ситуації.

Н. Є. Скрипник

ПОДГОРЕЦ, Норман (Norman Podhoretz; нар. 16 січня 1930, Бруклін, Нью-Йорк) – американський політолог, публіцист. Навчався в Єврейській теологічній семінарії (у 1950 р. отримав ступінь бакалавра з літератури мовою іврит). У 1953 р. отримав ступінь магістра в Кембриджському університеті (Англія), потім служив в армії США. У 1960–1995 рр. був головним редактором журналу «Commentary», що випускається Американо-єврейським комітетом. У 60-х рр. виступав за громадянську рівноправність негритянського населення і проти війни у В'єтнамі, але пізніше перейшов на платформу консерватизму, розірвавши стосунки з багатьма колишніми однодумцями. Сприяв формуванню наприкінці 1970-х років Комітету з наявної небезпеки, а на початку 1980-х рр. – Комітету за вільний світ. У книзі «Вихід з лав» (1979) заявив, що захист Ізраїлю повинен бути ключовим елементом військової стратегії США. Старший науковий співробітник Гудзонівського інституту. Член Ради з міжнародних відносин (CFR). Тривалий час співпрацював з керівництвом Республіканської партії, особливо з адміністрацією президента Р. Рейгана. Ідеї П. і його послідовників стали однією з основ доктрини превентивної боротьби проти тероризму, яку прийняла адміністрація президента Дж. Буша-молодшого після подій 11 вересня 2001 р.

П. розглядає події 11 вересня 2001 р. як початок четвертої світової війни проти «ісламофашизму», яка, на його думку, схожа з третьою світовою («холодною») війною. При цьому «ісламофашисти» страшніші, ніж нацисти і комуністи, оскільки їм вдалося зробити те, що раніше не вдавалося нікому, – проникнути на територію США і завдати відчутну шкоду. У статті «Як виграти IV світову війну» (лютий 2002 р.) П. ввів саме поняття «четверта світова війна». Його незабаром підхопив колишній директор ЦРУ Дж. Вулсі, який у листопаді 2002 р. назвав супротивників США у цій війні: «це тоталітаристи, антисеміти, фашисти».

У цьому контексті П. порівнює доктрини Буша і Трумена, пророкуючи, що, як це сталося з доктриною Трумена в 1952 р., доктрина Буша залишиться непохитною доти, доки її автор покине Білий дім у 2008 р. Заявив про свою впевненість у тому, що «через тридцять-сорок років, після неминучих неправильних кроків і відкотів назад, прийде президент, який виконає щодо Буша ту саму роль, яку відіграв під час третьої світової Рейган щодо Трумена, і доведе четверту світову до переможного кінця, ґрунтуючись на міцному фундаменті доктрини, розробленої Джорджем Бушем, коли ця війна тільки ще починалася».

На його думку, війна Заходу проти тероризму морально і політично невід'ємна від війни Ізраїлю. У зв'язку з цим вважає грубою помилкою відмову Дж. Буша-старшого від участі Ізраїлю в операції «Буря в пустелі». Закликає встановити прямий геополітичний контроль США над природними ресурсами Великого Близького Сходу: «Режими, які заслуговують повалення, не обмежуються тільки "віссю зла". До них слід включити Сирію, Лівію, Ліван і Саудівську Аравію. Я передбачаю утвердження протекторату США над нафтовими запасами Саудівської Аравії: адже дедалі більше здивування викликає питання, чому 700 принців і шейхів мають практично необмежену владу над нами».

П. вважає, що Іран є безпосередньою небезпекою для США. Він розглядає президента Ірану М. Ахмадінеджада як революціонера, «подібного Гітлеру», чия мета полягає в тому, щоб повалити наявну міжнародну систему та замінити «новим іранським порядком». Доводить, що «якщо ми хочемо не допустити появи в Ірану ядерного арсеналу, у нас немає альтернативи використанню військової сили».

Є. М. Суліма

ПОЛЕ ГЕОПОЛІТИЧНЕ – поле силового тяжіння і взаємодії, спрямованої на збереження або зміну співвідношення сил, що визначає структуру геополітичного простору. У структурі геополітичного простору К. В. Плешаков вирізняє такі П. г.

Ендемічне П. г. – простір, що контролюється державою тривалий час, достатній для того, щоб державний народ та інші спільноти розглядали його як безперечно належний цій державі. Саме на цій території формувалася державність цього народу. Як і решта, ендемічне П. г. не має чітких кордонів і перетікає в інші форми політичного поля.

Перехресне П. г. – простір, на який претендують дві чи більше держави, який не є освоєним державним народом тією мірою, щоб злитися з ендемічним П. г. На відміну від прикордонного П. г., воно може розташовуватися не на периферії державної території, а й усередині ендемічного П. г. (наприклад, Нагірний Карабах розташований хоча й недалеко від кордону Азербайджану та Вірменії, однак оточений азербайджанською ендемічною територією). Інша відмінність полягає в тому, що в інших держав є історичні права на перехресне П. г., які обґрунтовуються історичною належністю, етнорелігійним складом населення тощо (наприклад, Ельзас і Лотарингія, що декілька разів переходила від Франції до Німеччини і назад, або близька до них за історичною долею Трансільванія).

Прикордонне П. г. – простір, що перебуває під контролем державного народу, але не є освоєним ним у демографічному, економічному, комунікаційному аспекті достатньою мірою, щоб злитися з ендемічним полем, яке є серцевиною держави. Право контролю держави над прикордонним П. г. може заперечуватися національними меншинами, що живуть на цій території, однак сусідні держави не мають на нього історичних претензій. Проте, в умовах слабкого контролю державного народу над прикордонним П. г. інші держави можуть прагнути поширити свій контроль на нього в тій чи іншій формі.

Тотальне П. г. – весь безперервний простір, що перебуває під контролем

держави (наприклад, для СРСР тотальним П. г. була континентальна Євразія, а також Східна Європа, Монголія).

Метаполе – простір, що освоюється спільно декількома державами у військовому, політичному, економічному аспектах, причому під час освоєння всі учасники мають потенційно однакові можливості для участі в ньому. Прикладами метаполів є Антарктика, район архіпелагу Спратлі тощо.

В. В. Кривошеїн

ПОРТУГАЛЬСЬКА КОЛОНІАЛЬНА ІМПЕРІЯ – перша у світі глобальна колоніальна імперія, створена Португалією в епоху Великих географічних відкриттів, що існувала у XV–XX ст.

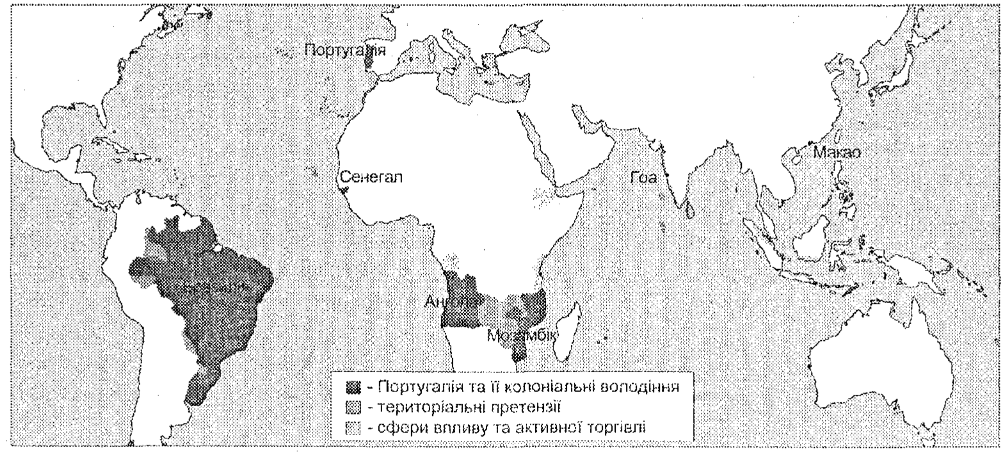
Інфант Генріх (Енріке) Мореплавець (1394–1460) часто згадується як засновник П. к. і. Він сподівався встановити зв'язок з напівказковою християнською імперією Пресвітера Іоанна через «Західний Ніл», тобто Сенегал, і в союзі з цим володарем розгромити турків і звільнити Палестину. Під його заступництвом португальські мореплавці стали відкривати нові землі, прагнучи досягти Індії морським шляхом навколо Африки. Після взяття Сеути в 1415 р. інфант Енріке почав відправляти морські експедиції на південь уздовж західного узбережжя Африки. У 1452 р. Папа Римський Микола V своєю буллою санкціонував захоплення португальцями африканських земель.

У 1487 р. король Жуан II по суші направив двох офіцерів, Перу ді Ковільяна і Афонсу ді Паїва, на пошуки Пресвітера Іоанна і «країни прянощів». У своєму звіті Ковільяна підтвердив, що цілком реально досягти Індії морем, обігнувши Африку. Підконтрольні володіння розширювалися зусиллями адмірала Афонсу Д'Албукерка, який підкоряв одних східних правителів і здобував друзів в особі інших. У Східній Африці дрібні мусульманські держави вздовж узбережжя Мозамбіку, Кілуа, Брава і Момбаса були знищені або стали союзниками Португалії. У 1497–1499 рр. флотилія з чотирьох кораблів під командуванням Васко да Гами, обігнувши Африку, досягла берегів Індії і повернулася додому з вантажем прянощів.

Португальський історик Луїш Тейшейра писав: «Васко да Гама, Франсішку де Алмейда, Аффонсо де Албукерку. Ці три людини, обрані Провидінням, з'явилися в тому поворотному пункті історії, коли XV століття передало свою тяжку місію XVI століттю: перший повинен був знайти морський шлях до далекого Сходу, другий – закласти основу морської могутності Португалії, третій – створити Португальську Східну імперію. Ці гіганти і генії мали перетворити XVI століття на найбільшу епоху нашої історії».

У 1500 р. Педру Алвареш Кабрал по дорозі в Індію, значно відхилившись на захід, відкрив Бразилію і заявив на неї португальські претензії. Стрімко просувалося освоєння Індійського океану: один з кораблів Кабрала відкрив Мадагаскар (1501), Маврикій був відкритий в 1507 р., далі шляхи португальців пролягли в Аравійське море і Перську затоку. Сокотра була зайнята в 1506 р., тоді ж Лоуренсу ді Алмейда відвідав Цейлон. Король Португалії Мануель I у 1505 р. запровадив титул віце-короля Індії для управління колоніями в Азії та Східній Африці (ним став Франсішку де Алмейда). З 1752 р. володіння в Африці були виокремлені в особливу колонію, керовану губернатором. Бразилія, що стала найважливішою частиною Португальської колоніальної імперії, з 1549 р. керувалася генерал-губернаторами (пізніше – віце-королями).

Для Португалії XV–XVI ст. була характерна «точкова» колонізація: португальці захоплювали найважливіші гавані й створили мережу укріплених військово-морських баз у найважливіших стратегічних пунктах. У 1510 р. був захоплений Гоа в Індії, який став центром П. к. і. на Сході, місцем перебування віце-короля. Потім були захоплені Діу, Даман і Бом-

бей (Індія), Ормуз (Перська затока), Малакка (Малайський п-в), Макао (Китай), китайський о. Тайвань, Молуккські о-ви та інші пункти. На повне військове захоплення Індії, як зробили іспанці в Америці, у португальців не вистачило сил, але вони систематично проводили колоніальний грабіж у формі монопольного привласнення та вивезення найцінніших продуктів східних країн, а також работоргівлі. Індійці говорили про португальських завойовників: «Щастя, що португальців так само мало, як тигрів і левів, інакше вони винищили б весь рід людський».

Забезпечуючи панування на головних морських шляхах, португальці встановлювали монополію на торгівлю товарами, що користувалися великим попитом у Європі. Встановивши контроль над Молуккськими о-вами (О-ви прянощів), португальці взяли під свій контроль морську торгівлю Європи зі Сходом. Монополія Португалії в торгівлі прянощами була настільки повною, що навіть єгипетські й перські купці у XV ст. отримували їх через португальців. Усі морські перевезення з Португалії на Схід і назад проводилися виключно на суднах королівського флоту. Португальська торгова палата Індії (Casa da India; заснована у другій половині XI ст., до 1500 р. називалася Гвінейською палатою) відала всією торгівлею зі Сходом, володіючи з 1506 р. монополією на ввезення прянощів. З початку XV ст. португальські бази на берегах Атлантичного й Індійського океанів стали центрами работоргівлі, в орбіту якої втягувалися великі внутрішні області Африки.

На відміну від пізнішої колонізації, здійснюваної молодими капіталістичними країнами – Голландією, Англією і Францією, колоніальна політика Португалії не сприяла розвитку продуктивних сил у метрополії і колоніях. Як зазначає А. М. Хазанов, португальська колонізація зумовила порушення давніх торговельних океанських зв'язків між Африкою і Сходом і, зокрема, з Індостаном. Він навіть доходить висновку про те, що «саме португальські колонізатори завдали смертельну рану африканським цивілізаціям у зоні їхньої експансії».

Експлуатація колоній сприяла консервації феодалізму в метрополії і посиленню паразитичного феодального прошарку, що затримувало розвиток Португалії й обумовлювало її занепад. У 1581 р. Португалія та вся її колоніальна імперія були захоплені Іспанією. В епоху іспанського панування (1581–1640) і після відокремлення від Іспанії території португальських колоній стали об'єктом голландської й англійської експансії.

Підписані під час війни за Іспанську спадщину Лісабонський і Метуенський договір 1703 р. призвели до економічної

та політичної залежності Португалії від Великобританії. У 1807 р. до Португалії вдерлися війська Наполеона I, але вже наступного року вони були вигнані англійськими військами за підтримки португальських патріотів. Наполеонівські війни, що побічно спричинили втрату Бразилії, економічний занепад і ліквідація монархії призвели до припинення експансіонізму і поступової втрати колоній, що залишилися. До початку – середині XX ст. під владою Португалії залишалися тільки Ангола, Мозамбік, Гвінея-Бісау, Португальська Індія (Гоа, Діу і Даман), Сан-Томе і Принсіпі, Макао, о-ви Зеленого Мису і Східний Тимор. У 1951 р. всі португальські колонії були перейменовані в «заморські провінції», проте це не змінило їх фактичного становища. З 1961 р. Португалія була змушена вести війни проти національно-визвольних рухів в африканських колоніях. У 1975 р. П. к. і. перестала існувати. У 1999 р. ООН формально визнала втрату останньої колонії – Східного Тимору.

М. А. Шепєлєв

«ПОСТАМЕРІКАНСЬКОГО СВІТУ» концепція – геополітична концепція, розроблена політичним оглядачем журналу «Ньюсвік» Фаридом Закарія і викладена в книзі з однойменною назвою. У ній проводиться думка про те, що США як деміург створили певний світ, тип міжнародної системи та її головні цінності – життя і права людини, свобода, пошуки щастя, зуміли залучити до життя цього світу провідні країни західної цивілізації, «заразили» своїм прикладом деяких політиків країн перехідного типу (а це майже половина населення Землі) і тепер можуть і повинні долучити до завершення будівництва цього світу нових і спраглих до діяльності гігантів – Росію, Китай, Індію, Бразилію. Ця ідея означає певне повернення до досвіду американської політики сприяння економічному зростанню Німеччини і Японії після їх розгрому в Другій світовій війні та їх перетворення на інтегральну частину економіки і політики Заходу.

Як вважає Ф. Закарія, США все ще в змозі вирішити багато проблем – і своїх і чужих, але не можна перетворювати цю їхню готовність на джерело одностороннього виснаження національних ресурсів. Треба, з одного боку, розробити і впровадити таку стратегію зовнішньополітичної поведінки США, яка зміцнюватиме, а не виснажуватиме їх ресурси, а з іншого – вибудувати таку систему відносин з країнами, потенційно важливими для США, які заохочуватимуть їх участь у вирішенні глобальних проблем, водночас ніби готуючи їх до нової світової ролі як американських союзників.

Є. М. Суліма

ПОСТБІПОЛЯРНИЙ СВІТ – синонім системи міжнародних відносин після завершення «холодної війни». Невизначеність поняття відображено навіть у самій його назві, що пов'язана з попередньою характеристикою системи («полярністю»), а не з її сучасним станом. Міжнародна система, що склалася після завершення біполярного протистояння наприкінці XX – на початку XXI ст., є багато в чому унікальною і відмінною від попередніх періодів світового розвитку. Ця відмінність починається вже з процесу формування: вона виникла не внаслідок глобального конфлікту, як раніше, а через різке послаблення та відносно мирний розпад одного з системотворчих елементів (СРСР). Це дало можливість уникнути масштабних війн і конфліктів при реконфігурації системи міжнародних відносин. Ключовим етапом формування постбіполярного світу стали події 11 вересня 2001 р.

Можна виокремити низку особливостей нового постбіполярного світового порядку: 1) зростає ступінь взаємопов'язаності світу, зумовлений особливостями технологічного розвитку людської цивілізації; 2) зменшується роль національних держав у світовій політиці та політика виходить за межі міждержавних відносин; 3) суб'єктами міжнародних відносин дедалі впевненіше стають транснаціональні корпорації (ТНК), глобальне громадянське суспільство, транснаціональна організована злочинність, міжнародна бюрократія тощо; 4) змінюються місця держав у міжнародній ієрархії та параметри, за якими воно визначається; 5) виникають нові виклики та загрози, насамперед невоєнного характеру, також відбуваються якісні зміни у формуванні та використанні інструментів і механізмів щодо їх попередження та нейтралізації; 6) простежується асиметрія при створенні та функціонуванні систем безпеки на регіональному та субрегіональному рівнях; 7) спостерігається суттєве послаблення впливу міжнародного права на поведінку держав.

Структурна побудова сучасної міжнародної системи залишається предметом дискусій, які точаться навколо переважання поліполярності чи одно(моно)полярності. Перша з них стверджує, що з розпадом СРСР зникла одна з основ біполярності, а паралельно зріс відносний політичний вплив низки альтернативних США центрів сили (ЄС, Китаю, Росії). Зникнення глобального військового протистояння виводить змагання в економічній сфері на перше місце, і саме в цій сфері США поступово втрачають лідерські позиції, поступаючись ЄС і Китаю. До того ж відбуваються зміни традиційних груп суперечностей та основних засобів їх урегулювання. Зростає частка так званих нетрадиційних конфліктів (як-от цивілізаційного, релігійного, етнічного характеру), а також зменшується роль військового фактора в міжнародних відносинах. Ці зміни не сприяють утвердженню будь-якого типу гегемонії у світі. Навпаки, вплив таких процесів, як, наприклад, глобалізація, збільшує можливості системного впливу для широкого кола держав. Таким чином, майбутнє світу прихильники цієї концепції вбачають у співробітництві та конкуренції основних інтеграційних утворень, що сформують новий «концерт держав» з метою захисту спільних для них інтересів на всій планеті. Ключовим аргументом на користь багатополярності стали події 11 вересня 2001 р., які засвідчили, що жодна країна не може самостійно забезпечити власну безпеку.

Прихильники монополярного світу посилаються на те, що США залишаються глобальним військовим лідером і справляють політичний вплив, незіставний із жодною іншою державою. Розбалансованість міжнародної системи не дає змоги в найближчому майбутньому створити механізми глобального управління на основі консенсусу провідних гравців, тому лише США здатні покласти на себе і виконувати роль «глобального поліцейського» для підтримання міжнародного миру і безпеки. При цьому прихильники монополярності зовсім не виключають взаємодії держав у вирішенні ключових проблем глобального розвитку, проте наполягають на ключовій ролі США.

Водночас більшість дослідників визнає багатополярний характер системи, звертаючи увагу на асиметрію дизайну. Новостворювана «поліполярна гегемоністська система» існує у вигляді держави-гегемона – США, а також кількох субрегіональних центрів сили (ЄС, Китаю і Росії) та регіональних лідерів (Японії, Індонезії, Бразилії, Мексики, Південної Кореї). Між усіма центрами сили та регіональними лідерами складаються багаторівневі відносини співпраці та водночас конкуренції. Взаємодія ґрунтується на зростанні взаємозалежності держав і народів у дедалі більш глобалізованому світі та необхідності вирішувати нагальні проблеми. Конкуренція випливає з наявності культурно-цивілізаційних відмінностей, які зводяться до пошуку та нав'язування такої моделі суспільного розвитку, яка здатна найадекватніше відповісти на виклики та загрози розвитку людської цивілізації. Спробою створення координаційного органу провідних учасників міжнародної системи є

заснування т. зв. великої двадцятки (G20) як майбутнього «колективного гегемона». Подібні формати міждержавної взаємодії можуть бути найефективнішими в контексті інституціалізації дієздатної системи міжнародних відносин. Основними проблемами на цьому шляху можуть стати егоїзм національних правлячих еліт, а також культурно-цивілізаційні розбіжності.

Ще однією особливістю П. с. є геополітична невизначеність територій молодих держав, розташованих між великими цивілізаційними масивами і виниклих внаслідок ослаблення контролю з боку головних центів сили. Особливо це помітно на території колишнього СРСР, яка перебуває під гравітаційним впливом країн Заходу, Росії і Китаю. Тому однією з помітних особливостей постбіполярного стану міжнародної системи є пошук державами власної геополітичної ідентичності та її інституційне закріплення шляхом членства у цивілізаційно споріднених воєнно-політичних та економічних союзах.

С. Г. Федуняк

ПРАВ ЛЮДИНИ концепції – концептуальні положення, що характеризують захищену законом міру можливої поведінки людей, спрямовану на задоволення їхніх потреб та інтересів шляхом користування елементарними, найважливішими благами та умовами безпечного, вільного існування особистості у суспільстві. Права людини визначають обсяг благ та умов, що забезпечують її вільний розвиток і визначаються суспільним становищем людини.

Становлення П. л. пов'язане з ґенезою правових норм, у яких формулювалися (встановленням конкретних правил поведінки) можливості людини вільно користуватися відповідними благами з метою задоволення різнобічних потреб. У первісному суспільстві подібні правила поведінки мали синкретичний характер, визначалися нормами, які неможливо було диференціювати (релігії, моралі чи звичаєвого права). У цих нормах утілювалися уявлення щодо корисного чи шкідливого для роду та племені, тому вони ніколи не надавали переваг одному членові роду перед іншими, тобто закріплювали первісну рівність людини. Правові системи перших рабовласницьких держав ґрунтувалися на методах насильства, примусу, що застосовувалися носіями верховної влади до переважної більшості населення. Рівень свободи був мінімальним та охоплював лише правлячі кола. За цих умов почалося формування уявлень про права людини, письмовими свідченнями чого стали Біблія, міфи стародавніх Китаю, Індії, Греції. Наукові ідеї про права людини зародилися в V–VII ст. до н. е. у Стародавній Греції. Цей процес був пов'язаний із виникненням певного простору свободи, що створило умови для рівних політичних прав в осіб – громадян відповідного поліса. Загалом теоретичні П. л. к. у Стародавній Греції розвивались у руслі пошуків об'єктивних природно-правових засад поліса та його законів.

В історії політико-правової думки, юридичній практиці, звичаєвому праві різних народів склалися чотири основні підходи до розв'язання проблеми П. л., правового статусу особи:

1. Ліберальна (європейська) П. л. к. базується на ідеї природних, невідчужуваних прав людини й обґрунтовує необхідність конституційного визначення таких умов, які б сприяли вільному розвитку особи. Її філософською основою є вчення про свободу як природний стан людини та вищу соціальну цінність після самого життя. Вперше цю концепцію було відтворено в Декларації незалежності США та Декларації прав людини і громадянина (Франція). Головні положення сучасної ліберальної концепції такі: всі люди народжуються вільними і ніхто не має права відчужувати їх природні права, а охорона цих прав – головне призначення держави; свобода полягає в можливості людини робити все, що не завдає шкоди іншій людині. Основа свободи – рівність можливостей для всіх; межі свободи можуть бути визначені лише законом, який є мірою свободи: дозволено все, що не заборонено законом; частина дозволеного визначається через П. л., які закріплюються конституцією з метою допомогти людині усвідомити свої можливості та орієнтувати державу на їх першорядний захист, але конституційний перелік П. л. не може вважатися вичерпним; обмеження П. л. можливе лише у виняткових випадках і здійснюється з метою сприяння загальному добробуту в демократичному суспільстві.

2. Колективістські П. л. к. (марксистська, націоналістичні тощо) ґрунтуються на визначенні пріоритету колективу (суспільства, класу, раси, нації тощо) стосовно особи, а також на обґрунтуванні обмеженості прав людини суспільними інтересами. Подібні підходи є глибоко антидемократичними за суттю, оскільки колективний (суспільний) інтерес – це досить ефемерне поняття, процес його виявлення має суб'єктивний характер, здійснюється окремими особами або групами осіб на основі власних життєвих цінностей і, як наслідок, декларований суспільний інтерес ніколи адекватно не відображає реальних інтересів суспільства. Втілення положень колективістської концепції у «соціалістичних конституціях» на практиці призводило до фактичного заперечення принципу свободи людини, градації основних П. л. (головними з яких вважалися соціально-економічні), дискримінації окремих категорій громадян (за класовою ознакою, майновим станом тощо), а також до закріплення надмірно широкого кола основних обов'язків громадян перед суспільством і державою.

3. Ісламська (мусульманська) П. л. к., або концепція рівності за шаріатом, пов'язана з традиційним мусульманським правом. Вона суттєво відрізняється від європейської концепції, а її головна особливість полягає в тім, що іслам джерелом прав і свобод людини визнає тільки шаріат. Основні ідеї ісламської П. л. к. пов'язані з тим, що, по-перше, обґрунтовується різний правовий статус мусульманина і немусульманина, чоловіка і жінки; по-друге, за мусульманським правом вселенський суверенітет належить Аллахові, людина не вільна розпоряджатися собою і всі її дії наперед визначені Аллахом, а це, у свою чергу, дає змогу на підставі релігійних канонів виправдовувати обмеження прав людини.

4. Традиціоналістські П. л. к. складаються у звичаєвому праві окремих племен, а їхня особливість обумовлена специфікою звичаєвого права, яке є груповим: діє в рамках малих соціальних груп (плем'я, клан, рід, сім'я); для нього характерна колективна відповідальність за порушення звичаєво-правових приписів, а реалізація суб'єктивних прав здійснюється колективно (в рамках племені чи роду).

Розрізняють природні П. л., тобто пов'язані з самим її існуванням і розвитком, і набуті, що переважно характеризують соціально-політичний статус людини і громадянина (інститут громадянства, право на участь у вирішенні державних справ тощо). За відсутності у людини свободи вона не може володіти і реально користуватися своїми правами. Саме свобода створює умови для реального набуття прав та їх реалізації. Водночас, П. л. закріплюють і конкретизують можливість діяти в межах, установлених її правовим статусом. Свобода характеризує загальний стан людини, її соціальний статус, та конкретизується в можливості вчиняти ті або інші конкретні дії в межах, наданих людині мораллю і правом. Можливості такого ґатунку, що надаються нормами чинного права, визначаються як суб'єктивні права людини.

Сучасне міжнародне співтовариство приділяє значну увагу розвиткові та

забезпеченню прав людини. Ці процеси набули особливої інтенсивності після Другої світової війни завдяки загальній демократизації міжнародних відносин, створенню ООН, інших демократичних міжнародних інституцій. Демократизацію процесу, пов'язаного з проголошенням і захистом П. л., значно прискорило прийняття низки міжнародних документів щодо закріплення, правової регламентації та розроблення механізму міжнародного захисту П. л. у державах, які їх підписали. Найважливіші серед них – Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний договір про громадянські та політичні права (1966), Міжнародний договір про економічні, соціальні та культурні права (1966), Європейська конвенція про захист прав і фундаментальних свобод людини з протоколами (1950), Європейський соціальний статут (1961), Підсумковий акт НБСЄ в Європі (1975), Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав – учасниць НБСЄ (1989), Документ Копенгагенської наради-конференції з людського виміру НБСЄ (1990) та ін.

О. Є. Висоцька

ПРАВ НАРОДІВ концепція – теоретичне положення про основні права та можливості кожної нації (іншої етнічної спільноти, народу), які необхідні для її нормального існування і розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх націй (народів). К. Шмітт протиставив «П. н.» (Volksrechte) ліберальній теорії «прав людини».

Розуміння П. н. (нації) залежить від того, який зміст вкладатиметься у поняття нації. У суспільствознавстві є щонайменше три його інтерпретації, а саме як спільноти: а) етнічної; б) територіальної; в) політичної (державно-громадянської). У сучасний період, у зв'язку з процесами, які відбуваються у багатьох країнах (демократизація, «етнізація», інтернаціоналізація та ін.), вельми важливого значення набула проблема співвідношення прав людини і прав нації (народу). Одним із неодмінних складників загальносоціальних прав людини є можливість зберігати, виявляти, реалізовувати й розвивати свою національну самобутність. Тому забезпечення цього права кожному члену певної національної спільноти є водночас забезпеченням відповідних етнічних прав усієї цієї групи людей. І навпаки: забезпечення прав нації в цілому дає змогу кожному її представникові реалізовувати свої етнічні права. Міжнародні пакти про економічні, соціальні та культурні права і про громадянські й політичні права прямо включають положення про «П. н.» (ст. 1). Є й такі міжнародно-правові акти, в яких права людини й права народів (націй) розглядаються в єдності, інтегровано (наприклад, Декларація ООН про право на розвиток).

Колективні П. н. закріплені в Статуті ООН (п. 2 ст. 1); Міжнародній конвенції про запобігання злочинові геноциду і покарання за нього (1948); Резолюції ООН «Право народів і націй на самовизначення» (1952); Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам (1960); Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965); Декларації про расу і расові забобони (ЮНЕСКО, 1978); Декларації про права народів на мир (1984); Декларації про право на розвиток (1986); Алжирській декларації прав народів; Європейській хартії регіональних мов або мов меншин; Рамковій конвенції про захист національних меншин; Декларації ООН про права корінних народів.

Розрізняють такі групи основних П. н. (націй): фізичні права – можливості нації, необхідні для її фізичного існування, виживання, задоволення життєво необхідних матеріальних потреб (наприклад, права на соціальну безпеку, мирне співіснування з іншими націями, народами; екологічну безпеку, тобто підтримання природного середовища у стані, необхідному для збереження і відтворення здорового генофонду нації; забезпечення життєво необхідного рівня матеріального добробуту нації); етнічні права – можливості збереження, виявлення, розвитку і захисту національної (етнічної) самобутності, своєрідності, унікальності (наприклад, права на культивування своєї мови, специфічного духовного менталітету, національних звичаїв і традицій, певної назви нації, яку вона обрала для себе); культурні права – можливості зберігати, виявляти, розвивати і захищати здобутки національної культури в усьому розмаїтті її проявів, а також користуватися культурними надбаннями інших народів (право на збереження пам'яток національної історії та культури); економічні права – можливості розвивати, збільшувати виробництво матеріальних благ для забезпечення і підвищення рівня добробуту нації (наприклад, право володіти, користуватися і розпоряджатись усіма природними та матеріальними ресурсами на своїй території); політичні права – можливості самостійно, за власним добровільним рішенням визначати характер і спосіб свого соціально-політичного конституювання, самоствердження як певної єдності, спільності, а також формування своїх відносин з іншими етнічними – як державними, так і недержавними – утвореннями (насамперед право на політичне самовизначення, тобто визначення свого державницького статусу або як окремої держави, або як автономії чи територіально-національного утворення у складі іншої держави, або як держави, що входить до об'єднання кількох держав тощо). Право на існування та право на самовизначення – насамперед політичне (тобто на державну самоорганізацію), але також економічне, соціальне, духовне, культурне – належить до найважливіших, визначальних основних прав нації (народу).

Під час розпаду СРСР український народ використав право на самовизначення, коли вирішив в особі свого вищого представницького органу законодавчої влади – Верховної Ради України – проголосити державний суверенітет і утворити незалежну, самостійну державу Україну. Посилання на згадане право вміщено у Декларації про державний суверенітет України (1990) та в Акті проголошення незалежності України (1991). Інші основні права українського народу (як, зрештою, і права всіх етнічних спільнот, груп, що проживають у державі) було закріплено у Декларації прав національностей України (1991). Вони відображені також у Конституції України 1996 р.

Особливе значення мають специфічні права національних меншин. Сьогодні у більшості розвинутих цивілізованих країн проживають різноманітні національні меншини. Тому від того, як забезпечуються і захищаються загальносоціальні права усіх етнічних спільнот у певній державі, залежить нормальне, мирне існування народів відповідних країн. Національним меншинам, які проживають на території держави, що утворена т. зв. статусною, або «титульною», нацією, тобто такою, яка дала цій державі свою назву, належать усі основні права нації. Але, по-перше, усі ці права в умовах інонаціонального оточення набувають дещо специфічного втілення (передусім потребують запровадження спеціальних механізмів забезпечення), а по-друге, національним меншинам мають належати, згідно з документами міжнародного співтовариства, особливі, «додаткові» можливості. До них, зокрема, належать: серед фізичних прав – право на проживання в місцях традиційного історичного поселення, на уникнення депортації, примусового переселення; серед етнічних та культурних – право на неасиміляцію; серед економічних – право на одержання пропорційної частки централізованих державних фондів, що виділяються для відповідних цілей; серед політичних – право на участь у прий-

нятті державних рішень, які торкаються інтересів меншини, на представництво у законодавчих та інших колегіальних органах держави; на недискримінацію – як у формальному плані, так і з погляду заходів, спрямованих на вирівнювання фактичних можливостей, умов життя; на захист з боку держави від будь-яких проявів ворожнечі, погроз, приниження й ущемлення. Зазначені права закріплені Законом України «Про національні меншини в Україні» (1992).

28 липня 2008 р. на конференції в Парижі, присвяченій правам народів Південної Осетії і Абхазії, створено Міжнародний рух із захисту прав народів з метою захисту колективних прав народів, діаспор та етнічних меншин пострадянського простору і всього світу.

О. Є. Висоцька

ПРЕВЕНТИВНИХ ДІЙ концепція (від фр. preventif – випереджаю, попереджаю) – система поглядів, на якій ґрунтується зовнішньополітична стратегія, що припускає одностороннє застосування сили відносно супротивника, який володіє можливостями завдати втрати і/або демонструє готовність реалізувати ці можливості в найближчому майбутньому. Термін «превентивний» означає застережливий, запобіжний, такий, що випереджає дії супротивної сторони.

У сучасному вигляді П. д. к. отримала обґрунтування в документі «Стратегія національної безпеки» в США у вересні 2002 р., який і визначив наступальний і попереджальний характер використання США військової сили для реалізації національних інтересів. Передумовою закріплення П. д. к. як стратегії національної безпеки стали теракти 11 вересня 2001 р. Усвідомлення нових загроз і викликів американському суспільству визначили в ролі центральної ідеї документа ідею превентивних дій, відповідно до якої США повинні активніше діяти в сучасному світі: не можна тільки реагувати на події, необхідно їх попереджати; слід не боротися з проявами загрози безпеці, а запобігати їх появі.

Традиційна для часів «холодної війни» концепція стримування відійшла на другий план, оскільки вона не може бути ефективним засобом боротьби з тероризмом, її місце посіла концепція превентивних дій. Стратегія національної безпеки не просто констатує необхідність превентивних ударів, коли загроза вже сформувалася, але передбачає їх і до її виявлення, з метою запобігання їй, перш ніж вона стане ще небезпечнішою загрозою.

Таке розуміння П. д. сумнівне з погляду відповідності нормам міжнародного права. Будучи ефективним попереджувальним способом боротьби з міжнародним тероризмом, застосування превентивних дій щодо інших держав може суперечити принципам міжнародних відносин. Наприклад, превентивні удари по територіях держав, де перебувають терористичні організації, нерідко суперечать принципу національного суверенітету і невтручанню у внутрішню політику держави. Цей аспект застосування превентивних ударів приховує небезпеку, коли під девізом боротьби з тероризмом окремі держави реалізують власні експансіоністські проекти.

У 2006 р., після обрання Дж. Буша-молодшого на другий президентський термін, була прийнята нова «Стратегія національної безпеки», яка не тільки закріплювала П. д. к. як основоположну ідею, а й надавала ще наступальніший характер застосуванню військової сили. США не можуть більше покладатися на стримування терористів або на захисні дії у відповідь, а повинні нав'язати супротивникові боротьбу, примусити його тікати. Також у документі зазначається, що для досягнення успіху в цій боротьбі США потребують підтримки і скоординованих дій їх союзників і друзів. Військові сили США не безмежні – США не в змозі поодинці вирішити завдання, які вони накреслили.

Незважаючи на те, що США на момент прийняття П. д. к. як основоположної зовнішньополітичної стратегії вже мали фактичний досвід превентивних ударів у В'єтнамі, Лівані, Судані, Сомалі та інших державах, першою пробою американської стратегії безпеки став Ірак. Як відомо, багато воєнних операцій, що проводилися США з метою завдавання превентивних ударів, були далеко небездоганні з погляду їх відповідності міжнародному законодавству.

Услід за США П. д. к. підтримала Іспанія, про що в жовтні 2003 р. на зустрічі з керівництвом збройними силами заявив прем'єр-міністр Хосе Марія Аснар. Після теракту на о. Балі наприкінці 2002 р. Дж. Говард, прем'єр-міністр Австралії, заявив про готовність завдавати превентивні удари по терористах, що перебувають на території сусідніх держав. Про намір використовувати концепцію превентивних дій заявляла також Росія.

П. д. к. не тільки підтримують глави окремих держав, разом із США її активно використовує Ізраїль. Стратегія превентивних ударів застосовується Ізраїлем щодо потенційних терористів, які становлять небезпеку ізраїльським громадянам.

П. д. к. має як прихильників, так і противників. Апологети концепції підкреслюють право суб'єкта міжнародних відносин на самооборону. Основним аргументом прихильників П. д. к. стає обставина неефективності системи безпеки, як з правового, так і з організаційного погляду. Правові механізми забезпечення безпеки, зокрема в питаннях регулювання режиму нерозповсюдження ЗМЗ, є недосконалими, а міжнародні організації, що діють, недієздатні. У таких умовах, на думку прихильників П. д. к., самостійні силові акції окремих держав постають єдиною альтернативою протистояння сучасним погрозам.

Супротивники П. д. к. бачать у ній загрозу чинному міжнародному праву і світовій стабільності. Потреба в превентивних діях, на їх думку, може стати лише приводом для агресії. Крім того, реалізація П. д. к. пов'язана з процедурними трудношами. Суб'єкт, що реалізовує її, часто має максимальні можливості для превентивних дій тоді, коли у нього немає точних відомостей, що дають змогу обґрунтувати їх необхідність; коли подібна інформація отримана, час для превентивних дій втрачається. Нині противники П. д. к. становлять більшість. Прихильниками її переважно є потужні світові держави.

О. М. Максимова

ПРИДНІСТРОВСЬКА ПРОБЛЕМА – проблема статусу самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки, зумовлена міжнаціональними суперечностями на території колишньої Молдавської РСР.

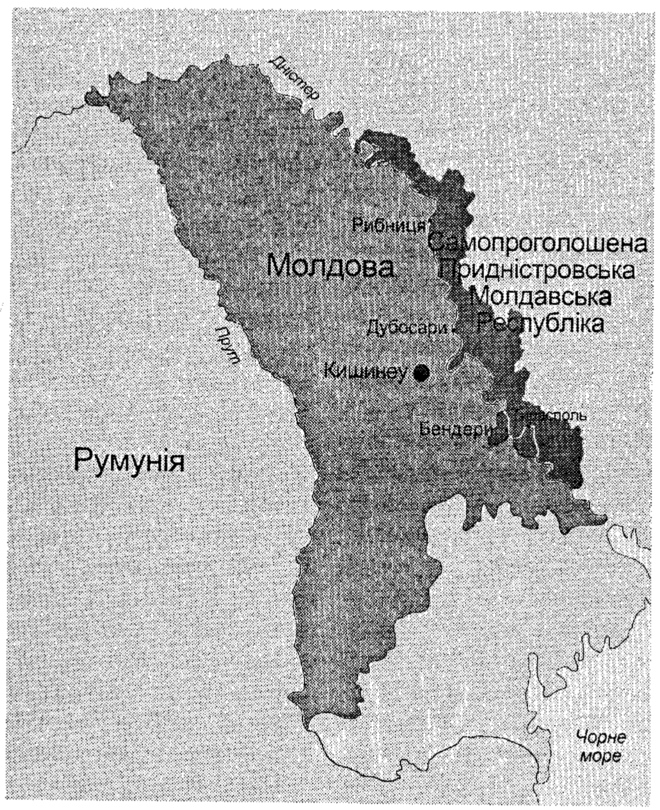
На хвилі процесів перебудови в Молдові виник етнополітичний конфлікт, спричинений проголошенням тези про ідентичність молдавської і румунської мов і закликами до об'єднання Молдови і Румунії під гаслом «Одна мова – один народ!». Цей конфлікт вилився в протистояння двох частин республіки, згодом сформувалися міжнародно визнана Республіка Молдова зі столицею в Кишиневі й самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка зі столицею в Тирасполі. До 1940 р. територія Республіки Молдова (Бессарабія) входила до складу Румунії, а Придністров'я – до складу Української РСР, де існувала Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка.

23 червня 1990 р. Верховна Рада МРСР затвердила Висновок спеціальної комісії щодо пакту Молотова – Ріббентропа, в якому створення МРСР було оголошено незаконним актом, а Бессарабія та Північна Буковина – окупованими румунськими територіями. У липні Народний фронт Молдови виступив з вимогою перейменування Молдови в Румунську Республіку Молдова, що викликало негативну реакцію жителів Придністров'я

та Гагаузії. 31 липня президія Тираспольської міської ради проголосила, що якщо МРСР була створена незаконно, то лівобережжя Дністра також включено до неї було незаконно, тому президія «не вважає себе пов'язаною якими-небудь зобов'язаннями перед керівництвом РСР Молдови». 19 серпня була проголошена незалежність Гагаузії, а 2 вересня 1990 р. на II Надзвичайному з'їзді депутатів усіх рівнів Придністров'я була утворена Придністровська Молдавська Радянська Соціалістична Республіка у складі СРСР. Це викликало негативну реакцію з боку як офіційного Кишинева і молдавських націоналістичних організацій, так і союзного центру.

З грудня 1989 р. по листопад 1990 р. у містах і районах Придністров'я відбулися місцеві референдуми з питання утворення Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки (ПМРСР). У них взяли участь 79 % виборців, з них «за» висловилися 95,8 % голосуючих, або 75,3 % від числа виборців, внесених до списків. Під час подій серпня 1991 р. Об'єднана рада трудових колективів Тирасполя відкрито підтримала ДКНС. Після провалу «путчу» 25 серпня в Тирасполі прийнято Декларацію про незалежність ПМРСР. 27 серпня слідом за Росією і Україною Молдова оголосила про свою незалежність.

В ухваленому парламентом РСР Молдови законі «Про декларацію про незалежність» закон від 2 серпня 1940 р. «Про утворення союзної Молдавської РСР», відповідно до якого Молдавська АРСР, що входила до складу Української РСР, стала частиною Молдавської РСР, оголошувався таким, що не має юридичної сили. У тексті закону підкреслювалося, що «не спитавши населення Бессарабії, півночі Буковини і області Херца, насильно захоплених 28 червня 1940 р., а також населення Молдавської АРСР

(Задністров'я), утвореної 12 жовтня 1924 р., Верховна Рада СРСР, на порушення своїх конституційних повноважень, прийняла 2 серпня 1940 р. закон "Про утворення союзної Молдавської РСР"». Цим рішенням депутати парламенту Молдови поставили поза законом єдиний юридичний документ, що регламентує перебування Придністров'я у складі Молдови.

У вересні Верховна Рада ПМРСР ухвалила рішення про створення Республіканської гвардії, почалося перепідпорядкування відділів внутрішніх справ Придністров'я. 5 листопада рішенням Верховної Ради назва ПМРСР змінена на нову – Придністровська Молдавська Республіка (ПМР). 1 грудня відбувся перший референдум про незалежність ПМР. У голосуванні взяли участь 78 % виборців, «за» проголосували 97,7 % учасників референдуму. Протягом осені – зими 1991–1992 рр. відносини між Кишиневом і Тирасполем загострювалися, що виливалося у збройні сутички, зокрема – у неодноразові спроби захоплення міста Дубосари молдовською поліцією і націоналістами.

Після проголошення Молдовою незалежності ескалація конфлікту призвела до збройного конфлікту і численних жертв навесні й улітку 1992 р. Збройні дії вдалося припинити завдяки втручанню Росії. Нині безпеку в зоні конфлікту забезпечують Спільні миротворчі сили Росії, Молдови, ПМР і військові спостерігачі від України.

У ніч з 1 на 2 березня 1992 р. з засідки була розстріляна машина з дубосарськими міліціонерами, а 2 березня загін спеціального призначення МВС Молдови атакував полк російської 14-ї армії, що дислокувався біля с. Кочієри. Ці та інші події призвели до того, що в Придністров'ї розпочалася мобілізація, були підірвані мости через Дністер біля Кріулян і с. Бичок. Організована оборона греблі Дубосарської електростанції і Рибницького мосту.

Однак 19 червня 1992 р. до м. Бендери були направлені регулярні частини молдавської армії і бронеколони МВС. Почалися кровопролитні бої. У розташуванні російського полку в селі стався вибух, що забрав життя 26 солдатів. Тим часом на бік придністровців перейшли добровольці з 14-ї армії, у багатьох з яких були місцеві родини. Вони разом з козаками, гвардійцями й ополченцями прорвалися до Бендер і вибили молдавські війська з більшої частини міста. Під час подій літа 1992 р. у Бендерах загинуло як мінімум 489 осіб, з яких 132 – мирні жителі, 5 – діти. Тим часом у Кишиневі ліві сили виступили за відставку уряду і парламенту, які допустили громадянську війну. Глава уряду і міністр оборони пішли у відставку. Вдалося досягти угод про припинення вогню, а 21 липня в Москві Борис Єльцин і Мірча Снігур у присутності Ігоря Смирнова підписали угоду «Про принципи врегулювання збройного конфлікту в Придністровському регіоні Республіки Молдова».

Під час численних переговорів, що відбувалися надалі за посередництва Росії, Україні, ОБСЄ, а також ЄС і США, досягти угоди щодо статусу Придністров'я дотепер не вдалося. У ПМР і Молдові фактично склалися дві самостійні економіки, політичні та правові системи, а також незалежні еліти.

У 2003 р., насамперед зусиллями США, були заблоковані можливості підписання російського плану врегулювання молдавсько-придністровських відносин, відомого як «Меморандум Козака», парафованого президентами Молдови і ПМР. План передбачав, що остаточне врегулювання придністровської проблеми має здійснюватися шляхом перетворення державного устрою Республіки Молдова з метою будівництва єдиної незалежної, демократичної, базованої на федеративних засадах держави, що визначається в межах території Молдавської РСР на 1 січня 1990 р. Реалізація практичних механізмів урегулювання

придністровської проблеми вважалася можливою на основі спільного розроблення, попереднього всенародного обговорення та прийняття конституції об'єднаної держави – Федеративної Республіки Молдова. Федерація мала стати нейтральною демілітаризованою державою.

ПМР за цим планом перетворювалася на суб'єкт федерації, державне утворення у складі ФРМ, зберігаючи власні державні органи влади, конституцію і законодавство, державну власність, самостійний бюджет і податкову систему, а також власну державну символіку та інші атрибути державного статусу. Суб'єкти федерації наділялися правом на вихід із її складу, але виключно у випадках прийняття рішення про приєднання федерації до іншої держави і (або) у зв'язку з повною втратою федерацією свого суверенітету.

22 липня 2005 р. парламент Молдови схвалив законопроект «про статус Придністров'я». Згідно з ним, російські миротворці повинні покинути регіон до 31 грудня 2006 р., а Придністров'я входить до складу Молдови на правах автономії. Статус Придністров'я визначений як «адміністративно-територіальне утворення у формі республіки у складі Республіки Молдова». Регіон мав увійти в єдиний економічний, митний і валютний простір Молдови, але мати власну конституцію, законодавчий орган і уряд.

Загостренню конфлікту в 2006 р. сприяло питання про новий порядок транзиту товарів через придністровсько-український кордон. Молдова вимагала від України виконання домовленостей про пропуск товарів у Придністров'ї та з нього тільки з митними документами, оформленими молдавською митницею. Спочатку новий порядок планувалося ввести з 25 січня, але на вимогу Тирасполя його введення в дію відкладали на невизначений термін. Однак 1 березня український уряд прийняв постанову, що зобов'язала українську митницю припинити обслуговування вантажів, які не пройшли митне оформлення на території Молдови. Зміни набрали чинності 3 березня. Придністровська влада звинуватила Україну в організації «економічної блокади» ПМР, економіка якої тримається в основному на експорті, і ввели санкції у відповідь, переставши пропускати через свою територію транзитні вантажі в молдавському й українському напрямках. Росія підтримала позицію ПМР, а США – позицію Молдови та України.

17 вересня 2006 р. на території ПМР проведено референдум, на який винесено два питання: «Чи вважаєте ви можливим збереження курсу на міжнародне визнання Придністров'я і входження до складу Росії?» і «Чи вважаєте ви можливим входження Придністров'я до складу Молдови?». У ньому взяли участь 78,6 % громадян. За незалежність ПМР і її подальше вільне приєднання до Російської Федерації висловилися 97 % виборців. Молдова, ОБСЄ і ЄС оголосили референдум незаконним і недемократичним.

Придністровська проблема є потужним електоральним інструментом, особливо у Молдові. За словами колишнього президента Молдови Володимира Вороніна, неврегульованість придністровської проблеми «є живильним середовищем для румунської агресії», і якби країна була територіально цілісна, ця агресія в Молдові давно припинилася б.

У травні 2010 р. президенти Росії і України Д. Медведєв і В. Янукович підписали спільну заяву щодо придністровського врегулювання, в якій зазначається: «Президенти двох країн, які у ролі посередників і країн-гарантів, виходять з необхідності розв'язання придністровської проблеми виключно мирними політичними засобами шляхом рівноправного діалогу з метою визначення особливого надійно гарантованого статусу Придністров'я на основі дотримання суверенітету і територіальної цілісності Молдови, конституцій-

ного нейтралітету і формування єдиного правового економічного й оборонного простору».

США також виступають за вирішення придністровського конфлікту у форматі «5 + 2», за участю Росії, України, ОБСЄ, ЄС, США, представників Кишинева і Тирасполя з дотриманням територіальної цілісності й суверенітету Молдови. Виступаючи в Кишиневі 11 березня 2011 р., віце-президент США Дж. Байден заявив про необхідність «розв'язати конфлікт у найкоротші терміни». Однак висунуте як принцип механічне об'єднання двох державно-політичних систем абсолютно не враховує стану міжнародних відносин початку XXI ст., комплекс передумов утворення ПМР й ігнорує вільне волевиявлення народу Придністров'я.

М. А. Шепєлєв

ПРИКОРДОННА ПОЛІТИКА – державна і міжнародна політика, що регулює транскордонні потоки і визначає співвідношення між бар'єрними та контактними функціями кордону, тобто ступінь його прозорості. Вона відображає пріоритетні цілі держави, прикордонних регіонів і місцевих властей, включає стимули й обмеження прикордонної діяльності, регулює процеси внутрішньої і зовнішньої (транскордонної) територіальної інтеграції.

Найбільш жорстко охоронюваним і укріпленим з обох сторін кордоном у світі, хоч і не визнаним офіційно, можна вважати 248-кілометрову демаркаційну лінію між Північною і Південною Кореєю, де зосереджено близько 2 млн військовослужбовців. З метою перешкодити вторгненню терористів наприкінці 1980-х – у першій половині 1990-х рр. почалося зведення прикордонних стін в Індії та Ізраїлі. Ці загороджувальні системи обладнані системами спостереження і сенсорними пристроями, частково електрифіковані й заміновані. Завершення будівництва загород сприяло відчутному зниженню числа терористичних атак, але не дало змогу покінчити з проблемою транскордонного тероризму.

Загородження на державних кордонах здебільшого споруджуються для протидії масовій неконтрольованій міграції. Так, у 2006 р. президент США Джордж Буш-молодший підписав закон, що передбачає зведення стіни на кордоні з Мексикою для боротьби з незаконною імміграцією. Аналогічна мета ставилася під час прийняття рішень про спорудження прикордонних загороджень в Індії на кордоні з Бангладеш і М'янмою, у Саудівській Аравії – з Іраком і Єменом, у Ботсвані – з Зімбабве, в Іспанії – по сухопутній частини периметра кордонів іспанських ексклавів Сеути і Мелільї з Марокко. Проте порушники часто пристосовуються до нових умов, а переправлення нелегалів може перетворюватися на прибутковий тіньовий бізнес, що знижує ефективність подібних заходів.

За умови взаємної довіри між партнерами, серйозної зацікавленості в розвитку двосторонніх зв'язків, готовності йти на компроміс у процесі формування П. п., сумісності стандартів і принципів цієї політики може реалізуватися стратегія забезпечення прикордонної безпеки на основі тісної взаємодії суміжних держав. Прикладом її реалізації є охорона кордону між США і Канадою, «найдовшого необоронюваного кордону в світі». На початку XXI ст. США і Канада розпочали формування системи спільного контролю транскордонних потоків. 12 грудня 2001 р. в Оттаві була підписана Декларація про «розумні кордоні», в якій проголошувалися пріоритети нової стратегії: створення режиму найбільшого сприяння для мандрівників і комерційних організацій, що користуються довірою, перенесення контролю над товарами таких організацій з прикордонної зони до пунктів відвантаження, модернізація пунктів пропуску для боротьби із заторами на кордоні і т. ін.

У ЄС віддали перевагу стратегії інтеграції національних систем забезпечення

прикордонної безпеки, створення спільного прикордонного простору зі скасуванням прикордонного та митного контролю на внутрішніх кордонах країн-членів, що потребувало гармонізації економічної та митної політики, діяльності правоохоронних органів суміжних країн, а також приведення контролю над зовнішніми рубежами у відповідність до певних стандартів. За дотриманням членами ЄС, і особливо кандидатами на вступ, стандартів з охорони зовнішніх кордонів стежать спеціальні технічні інспекції. Крім того, важливу роль у системі охорони зовнішніх рубежів і в боротьбі з нелегальною транскордонної активністю відіграють загальні для ЄС структури і механізми, такі як Шенгенська інформаційна система.

Основні напрями державної П. п. України визначено Законами України «Про державний кордон України» (1991), «Про виключну (морська) економічну зону України» (1995), Концепцією охорони державного кордону та суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні (1996), Концепцією розвитку державної прикордонної служби України на період до 2015 року (2006), Концепцією інтегрованого управління кордонами (2010). Основними завданнями охорони державного кордону є забезпечення встановленого режиму державного кордону й прикордонного режиму, який регламентує правила в'їзду, тимчасового перебування, проживання, пересування, провадження робіт, обліку та утримання на пристанях суден, а також їх проходження у внутрішніх водах. Україна активно здійснює заходи щодо облаштування та реконструкції державного кордону, створення інтегрованої системи його охорони, забезпечення пропуску через державний кордон осіб, транспортних засобів і товарів.

М. А. Шепєлєв

ПРИКОРДОННИЙ ПРОСТІР – соціально-географічна зона, в межах якої найінтенсивніше взаємодіють економічні, культурні, правові й політичні системи сусідніх країн і стикаються їх інтереси. Прикордонна діяльність визначається режимом кордону, але і сама на нього впливає. Так, американський історик П. Салінса показав, як жителі долини Черданія в Каталонії, розділеної франко-іспанським кордоном, протягом тривалого часу винахідливо маніпулювали громадянством у своїх інтересах, не вважаючи себе ні французами, ні іспанцями. Під час Першої світової війни чоловіки призовного віку стали «іспанцями», щоб уникнути мобілізації. Ідентичність будувалася на основі самоототожнення з місцевим співтовариством і протистояння всім іншим.

Політичний режим суттєво впливає на життєдіяльність у П. п. Так, держава може встановлювати ті чи інші обмеження на території спеціально створюваних прикордонних зон, які охоплюватимуть значні частини території країни. Наприклад, до прикордонної зони СРСР входили приблизно 16,4 % території: Далекий Схід (Приморський край, Сахалін, Камчатка, Магаданська область, Чукотка), усе північне узбережжя (включаючи такі далекі від берега міста, як Норильськ), великі смуги на заході (включаючи, наприклад, Кронштадт, Севастополь, о-ви Хійумаа і Сааремаа), у Середній Азії (вся Горно-Бадахшанська АО, велика частина території Киргизії) і на південному кордоні Сибіру (наприклад, велика частина Туви). Для доступу в прикордонну зону громадянам СРСР необхідно було одержувати пропуск, а на в'їздах до неї проводилася тотальна перевірка документів. Це стримувало економічний розвиток прикордонних районів, обмежувало права громадян, ускладнювало спілкування між людьми.

В умовах розвитку транскордонного співробітництва прикордонні райони перетворюються на локомотиви економічного зростання, центри інновацій. Демографічні та соціальні процеси ведуть до ускладнення етнічного складу та ідентичності жителів прикордоння, у тому числі за рахунок зростання числа змішаних шлюбів.

П. п. охоплює не тільки зону, прилеглу до кордону, а й внутрішні райони. Розвиток міжнародної торгівлі, засобів транспорту і комунікацій породжує появу кордонів далеко в глибині державної території, наприклад навколо міжнародних аеропортів, спеціальних митних та вільних економічних зон. Тому державний кордон – вже не лише лінія, що окреслює межі державної території та територіальних вод.

М. А. Шепєлєв

ПРИМОРДІАЛІЗМ – найбільш ранній напрям в етнології, що виникає в XIX ст. і розглядає етнос як співтовариство, з'єднане кровно-родинними (біологічними) зв'язками. Виходить з того, що прототипи націй і націоналізм існували як даність із самого початку людської історії. Прихильники П. також уважають, що людям, які належать до однієї етнічної спільноти, від початку і назавжди властивий певний набір культурних властивостей, що обумовлюють їх поведінку. Національна ідентичність утворюється насамперед у результаті взаємодії у первинних етнічних групах й значно меншою мірою залежить від діяльності політичних антрепренерів. У рамках цієї теорії національна самоідентифікація набуває характеру природного закону природи. Метою наукових досліджень у рамках П. є пошук певного «справжнього» етнічного фундаменту.

Представники П. звертали увагу, що поряд із біологічними на формування та розвиток етносу впливають такі фактори, як ландшафт і клімат. При зміні ландшафту, за словами Л. М. Гумільова, етнос втрачає свою природу і зникає. Як він зазначав у праці «Етнос і ландшафт», «етнос пристосовується до певного ландшафту в момент свого формування, а пристосувавшись, при переселенні або розселенні шукає собі область, відповідну його звичкам. Так, угри розселялися по лісах; тюрки і монголи по степах; росіяни, опановуючи Сибір, заселяли лісостепову смугу і береги річок, англійці колонізували землі з помірним кліматом, а араби й іспанці – зі спекотним. Винятки з правила трапляються, але тільки в межах законного допуску». Гумільов звертає увагу, що лише етноси, відірвані від ландшафту, починають жити не за рахунок природи, а за рахунок етносів-аборигенів, утворюючи в їх середовищі колонії.

В етнології П. протистоїть конструктивізм, згідно з яким нація є, по суті, штучним конструктом. Сучасні неопримордіалісти, такі як Ентоні Сміт, готові визнати, що нація є соціальним конструктом, наприклад, продуктом діяльності еліт, підкреслюють роль реальної основи, на якій зводиться соціальна конструкція.

Е. Сміт розрізняє два типи історичного розвитку етносів: латеральний і вертикальний. Латеральні (аристократичні) етноси розвиваються вшир у результаті завоювань, під час яких у великій імперії утворюється елітний шар, рекрутований з різних народів; ця еліта незабаром зрікається племінних уподобань і звичаїв, у тому числі забуває про традиції племінної демократії. У результаті між елітою і народом виявляється мало спільного, за винятком фігури священного царя, типової для подібних етносів. У таких народів тільки еліта могла вважатися протонацією. Прикладом їх є турки-османи та росіяни. Вертикальні етноси, навпаки, характеризуються спільною для всіх класів суспільства етнічною культурою, але вона ставить важкі бар'єри для включення до цієї спільноти представників інших етносів. Такий тип характерний для більшості етносів Західної Європи. Зупинені на своїх кордонах могутніми сусідами, еліти західноєвропейських держав спрямовували зусилля всередину; як наслідок, виникала спільність еліти і народу. Замість фігури священного

царя формувалося уявлення про священну спільноту людей, що згодом сприяло утворенню націй і встановленню демократичних інститутів.

В. В. Кривошеїн

«ПРИРОДНИХ КОРДОНІВ» концепція – 1) географічна теорія, в основі якої лежить ідея про те, що держави повинні відокремлюватися одна від одної великими природними об'єктами: річками, морями, пустелями і горами; 2) сукупність геополітичних ідей, що обґрунтовують домагання тієї або іншої держави на розширення власних кордонів шляхом колонізації територій інших держав. Через неоднозначне розуміння П. к., концепцію можна розглядати у двох взаємопов'язаних аспектах: географічному і геополітичному.

З погляду географії, П. к. утворюється природним об'єктом. Використання поняття «П. к.» траплялося у працях давньогрецьких і давньоримських істориків і географів. Страбон, відомий географ грецького походження, на початку I ст. н. е. констатував наявність кордонів між грецькими містами-державами. Він писав: «...етолійці й акаріанці суміжні один одному, оскільки між ними знаходиться річка Ахелой, поточна з півночі на південь через області агреїв етолійського племені й амфілохів».

Як правило, природними об'єктами, що задають характер природних кордонів держави, є річки, моря і гори. Про роль гідросфери в розвитку цивілізацій писав один з родоначальників російської школи політичної географії Л. І. Мечников. У праці «Цивілізація і великі річки» він зазначав: «На наш погляд, основною причиною зародження і розвитку цивілізації є річки. Річка у кожній країні є ніби втіленням живого синтезу, всієї сукупності фізико-географічних умов: і клімату, і ґрунту, і рельєфу земної поверхні, і геологічної побудови цієї області». Після зародження великих цивілізацій у руслах річок, на думку Мечникова, услід за «річковим» періодом настали нові етапи соціальної еволюції: «морський» і «океанічний», які виявилися в розширенні цивілізацій до побережжя морів, а потім і до просторів океанів.

Як у минулі часи, так і нині об'єкти гідросфери залишаються не тільки одним з основних видів природних кордонів, а й визначають специфіку розвитку країни. Межі багатьох держав проходять по річках, а розвиток окремих країн у різних регіонах світу визначається наявністю або відсутністю гідросферних об'єктів на їх території. Наприклад, характер розвитку Великобританії багато в чому можна пояснити її острівним положенням, яке, у свою чергу, обумовлює її геополітичне положення.

«П. к.» к. як географічна теорія нерідко зазнає критики. Російський учений В. Л. Каганський стверджує, що «П. к. к. сумнівна і внутрішньо суперечлива. Для існування й обґрунтованого виокремлення регіонів природні кордони ні логічно, ні емпірично зовсім не обов'язкові. Різкі ландшафтні смуги, яскраві рубежі *можуть зовсім не розділяти регіонів.* Як і будь-який кордон, природний кордон Євразії Кавказ є в іншому масштабі ядром великої території. Середземне море виступає чи то природним кордоном, особливо для сухопутних народів, чи то віссю, лінійним ядром великого макрорегіону. Уявити природніший регіон з природнішими кордонами, ніж острів (материк) – важко. Варто було б чекати, що кожний острів буде місцем розвитку етносу-держави... Є маса прикладів стійкості країн і держав за «неприродності» форми території, як і розпаду держав з цілком природною територією».

У Новий час розуміння природних кордонів набуло дещо іншого звучання. Відтепер набув розвитку геополітичний аспект «П. к.» к. Експансіоністська політика багатьох потужних держав, спрямована на розширення своїх меж, породжує розуміння «П. к.» як кордонів, які створюють сприятливі умови для розвитку держави і здійснення її оборони.

З геополітичного погляду «П. к.» к. містить значний маніпулятивний потенціал. Вона нерідко ставала ідеологічним інструментом виправдання права окремих держав на захоплення нових територій.

Російський учений Ю. В. Тихонравов пише, що «в період боротьби Пруссії за об'єднання Німеччини під її егідою доктрина "П. к." розвивалася у двох напрямах: "природних мовних кордонів" і "природних рельєфних кордонів". Перша закликала до об'єднання в єдиній державі всіх територій, населених особами німецького походження; друга, яка набула особливого поширення, закликала до створення так званої Великонімеччини, до складу якої входили б не тільки Австрія, а й низка територій Польщі, Росії, Франції, Бельгії, Голландії, Люксембургу, Швейцарії та інших країн».

Великонімецький варіант «П. к.» к. був однією з форм реалізації ідеї «Серединної Європи», яка обґрунтовувалася в працях Ф. Ліста, П. де Лагарда, К. Франца та ін. Наприклад «Серединна Європа» П. де Лагарда мислилася в тісному союзі Німеччини з Австро-Угорщиною і розширенні кордонів на схід з метою зупинити зростання впливу Росії. На його думку, домінувати в новому державному створенні мала Німецька імперія: Серединна Європа повинна бути скріпленою загальною німецькою спадщиною і єдиною династією, митним союзом і багатосторонніми військовими договорами. Крім того, П. де Лагард пропонував спільними зусиллями колонізувати Східну Європу шляхом її заселення німецькими фермерами і вихідцями з німецьких держав.

«П. к.» к. набула розвитку також у працях російських учених XIX – початку XX ст. Російський політичний теоретик І. І. Дусинський, аналізуючи цілі збільшення території держави, припускав можливість зміни кордонів держави заради досягнення природних кордонів. Він писав, що за необхідності досягнення строго спеціальних цілей можна «змінити... кордон, розсунути його у певному напрямі, чи у вигляді його ректифікації (випрямлення) або з метою досягнення т. зв. природних кордонів, вільного доступу до морів, забезпечення стратегічних ліній, здобуття особливо важливих за положенням або значенням пунктів».

Для Російської держави І. І. Дусинський бачив природним просування углиб Азії, яке в майбутньому дало б змогу забезпечити її від натиску Китаю. Схожого погляду на колонізацію Сходу з метою набуття зручних кордонів Росії дотримувався знаменитий слов'янофіл-публіцист І. С. Аксаков: «У жодному кроці свого руху і поширення на Схід не підлягає Росія докору; вона лише виконує закон необхідності – органічний закон нашої державної статури, не порушуючи нічиїх законних прав, не на шкоду, а на користь займаних нею країн і підпорядкованих народів».

Ні в Німеччині, ні в Росії кінця XIX ст. «П. к.» к. не була всерйоз сприйнята політиками. На початку XX ст. вона привернула увагу політиків, чому сприяли праці класиків геополітики Х. Макіндера і К. Хаусхофера, де вони на підставі «П. к.» к. запропонували ідею життєвого простору. Як відомо, ця ідея мала ключове значення в ідеологічному виправданні розв'язання Німеччиною Другої світової війни.

О. М. Максимова

ПРОВІНЦІЯ (лат. Provincia, від pro – від імені та vincere – брати управління над, або Pro – вперед, vincere – давати пагони) – 1) територіальна, часто адміністративно-територіальна одиниця у складі держави, 2) територія країни, віддалена від великих центрів; 3) частина території телурократії, яка, на відміну від колонії таласократії, не відокремлена від центру морськими просторами.

У геополітиці П. протиставляється колонії за характером відносин з центром. Якщо колонію морська держава сприймає як тимчасову і зовнішню базу,

відчужену від загального геополітичного простору метрополії, то П., що входить до складу телурократії, розглядається як невід'ємна частина державного тіла.

У Римській імперії так називалися підвладні Риму території поза Апеннінським п-вом, якими управляли римські намісники від імені Риму. Значення слова «П.» містило протиставлення центру і певної підкореної землі, а потім центру і просто керованої території імперії. У рамках метафори «дерева» Рим-корінь тримав стовбур дерева-держави, що дав пагони, які жили своїм життям, не втрачаючи зв'язків з джерелом сили і влади. Для управління П. Римом призначалися магістрати, найчастіше сенатського, рідше вершницького рангу після проходження консулату – проконсула або претури – пропретора.

П. як адміністративно територіальна одиниця (у складі губерній) існувала в Російській імперії в 1719–1775 рр. на підставі указу Петра I «Про устрій губерній і про визначення в них правителів».

Нині слово «П.» часто використовується для офіційного або неофіційного позначення досить великих адміністративно-територіальних одиниць у складі держави. Офіційно П. існують в Аргентині, Канаді, Бельгії, Іспанії, Індонезії та деяких інших державах.

У неофіційному сенсі П. зазвичай розглядають у контексті відносин центру і периферійних територій країни. Наприклад, М. Бердяєв у статті «Про владу простору над російською душею» писав: «Російська культурна енергія не хоче поширюватися по неосяжних просторах Росії, боїться потонути в темряві глухих П., намагається зберегти себе в центрі». Він наполягав, що полярність «полюсів російського життя», «незрілість П. і гнилість державного центру» згубні для долі країни.

М. А. Шепєлєв

ПРОСТІР – 1) форма споглядання, сприйняття уявлення речей; 2) спосіб існування об'єктивного світу, нерозривно пов'язаний з часом (зокрема, Жільбер Дюран каже, що простір це анти-рок, тобто протилежність часу (смерті)).

Античні уявлення про П. обмежувалися баченням його як «системи місць» і не піднялися до ідеї гомогенної та ізотропної довжини. В Аристотеля П. є «індивідуальним надбанням» фізичних тіл, тобто місцем (topos). Місце не є ані матерією, ані формою, ані протягом, але те, у чому міститься тіло (але не геометрична фігура), те, що якнайближче охоплює це тіло. При цьому місце не менше й не більше тіла, що перебуває в ньому, однак самому тілу не властиве і тому є чимось «зовнішнім», відмінним від тіла, визначеним як перша нерухлива границя тіла, що охоплюється. Місце просторове, тобто тривимірне, а також має верх і низ у кінцевому замкнутому космосі. Нарешті, місце володіє певною силою, яка спричиняє рух щодо місця. Саме місце нерухоме й може бути залишене тілом, тому кожне тіло, якщо йому не перешкоджати, рухається до свого природного місця (легке – вгору, важке – донизу), в якому тіло спочиває; цілий космос тому утворює в собі систему природних місць. У середньовічній філософії тваринний світ трактувався як сукупність місць, а Бог виключався як із П., так і з часу.

Схоластика вводить розрізнення реального, можливого та уявлюваного П.: реальний П. є цілим протягом тіл, що дійсно існують; можливий П. – можливість існування тіл окрім тих, що вже реально існують; і, нарешті, гаданий, або уявлюваний, П. (багато в чому близький порожньому математичному П.) є особливого роду невизначеним, несотвореним, неруйнівним й нерухливим протягом, у якому представляється як вміщений всесвіт реальних тіл.

В Аристотеля при поясненні руху з'являється ідея «природних місць», куди тіла, будучи наданими самі собі, природно прагнуть, і перебуваючи на яких вони перебувають у повному спокої. Такий П. прийнято називати «телеологічним», тобто, що складається з точок, кожна з яких є метою для якогось тіла, що перебуває на ньому або поки що не перебуває на ньому.

Р. Декарт дорівнює П. до протягу та ототожнює його з матерією, яка поряд з мисленням набуває статусу субстанції, res extensa, незалежної та такої, що існує сама по собі. Декарт зводить П. у ранг сущого, що не потребує для свого існування нічого, крім Бога, який є єдиною субстанцією. Бог і людський розум – для Декарта духовна субстанція в її нескінченності та кінцевості, тоді як уся фізична реальність зводиться ним до однорідного протягу, що дробиться на окремі часточки-корпускули за допомогою руху. П., як доводить Декарт, відкидаючи ідею атомізму, нескінченно ділиться. Частини П. наділені рухом, величиною (протягом у довжину, ширину й глибину), фігурою та положенням частин; до них звідні всі інші тілесні (вторинні) якості, як-то колір, твердість тощо. Оскільки Декарт прирівнює П. до субстанції, він не може становити ніщо й, таким чином, існування вакууму неможливе.

І. Ньютон розглядає П. як незалежний від тіл і такий, що існує раніше за них. П. у Ньютона — свого роду субстанція створеного фізичного світу, з якої Творець за допомогою «закриття» деяких частин, тобто перетворення їх на непроникні й надання їм рухливості, може зробити тіла. Нескінченний П. прирівнюється Ньютоном до sensorium Dei, в якому Бог безпосередньо бачить і сприймає всі речі. Так зрозумілий П. виявляється близьким світовій душі як посередникові між Творцем і світом, за що Ньютон був підданий критиці сучасниками, зокрема Г. В. Лейбніцем. Лейбніц стверджує, що П. не існує сам по собі, окремо від тіл, поняття П. виражає лише рядоположність фізичних об'єктів, є тільки відношенням і порядком співіснування як дійсних, так і можливих явищ і речей.

У Новий час П. розглядається не тільки «об'єктивно», як пов'язаний з фізичними тілами, а й «суб'єктивно», як продукт свідомості або сприйняття. Останньої інтерпретації дотримуються Т. Гоббс, згідно з яким П. є лише уявлюваним образом дійсної речі, а також Дж. Локк, для якого П. – суб'єктивне уявлення, «проста ідея», що досягається за допомогою почуттєвого сприйняття речей (дотиком і зором) і становить або відстань між речами, або обсяг. І. Кант у «Критиці чистого розуму» уявляє П. як трансцендентальну апріорну форму чуттєвості, тобто додосвідну та від досвіду незалежну, однак необхідно в кожному досвіді присутню. Під подібну форму чуттєвості наша свідомість завжди підводить матеріал почуттєвого сприйняття, і саме завдяки їй стають можливі апріорні синтетичні судження математики (геометрії), необхідність і універсальність яких забезпечується апріорністю П.

Геополітика бачить П. як певну реальність, не тільки географічну, але якісну, котра впливає на той тип цивілізації, що на цьому П. складається, а також багато в чому визначає психологію народу, який живе на цій території, у тому чи іншому ландшафті. Саме цей зв'язок культури, традиції й цивілізації з якісним П. лежить в основі геополітичного методу.

П. як реальність існує незалежно від волі людини, сприяючи формуванню її характеру. Але й людські потреби (у їжі, житлі, спілкуванні, віруваннях тощо) змушують людей придумувати, освоювати, створювати, руйнувати свій П. Таким чином, людина, її погляди, вчинки і праця безперервно змінюють П. свого проживання. Ці відносини між людиною і простором зумовлюють до життя ключові процеси, що становлять стрижень історії людства.

На думку Ф. Ратцеля, «П. – вирішальний чинник у світовій політиці. Великі П. зберігають життя. Широкомасштабні зміни набагато м'якше можна провести на великих територіях, а не на маленьких».

Особливу увагу Ратцель приділяв поняттю «підпорядкування П.», яке в його інтерпретації поєднувало в собі й завоювання, і демографічне, господарське освоєння, і контроль.

Класична геополітика вважала надзвичайно важливим такий показник, як ступінь освоєння народом П., який він контролює. Показник цей складався з урахування таких чинників:

а) густоти населення та його співвідношення з наявними природними та іншими ресурсами;

б) етнічного складу населення, насамперед частки в ньому титульної нації;

в) економічного освоєння П., у тому числі ступеня інтенсивності виробництва;

г) військового освоєння П.;

ж) цивілізаційного освоєння П.;

з) освоєння П. контрольованими комунікаціями.

А. Грабовскі у книзі «П., держава та історія» (1961) підкреслював, що саме П. є відправною точкою, з якої починається науковий аналіз державного ладу, внутрішньої політики, етнографії, а також людської свідомості та психології. Всебічний аналіз П. надає дослідженню ступінь багатовимірності, яка дає змогу геополітиці оголошувати П. «важелем того, що відбувається історично, якому слід визначити місце у вивченні як історичних, так і політичних засад. Оскільки П. має такі унікальні властивості, його вивчення може бути віднесене до галузі філософії історії». У передмові до книги «Німеччина і сучасний світ» Грабовскі писав: «Аналогічно тому, як ми сьогодні знаходимо застарілими всі історичні уявлення, які ігнорують економіку, так через деякий час усі історичні й політичні дослідження, які не будуть тісно пов'язані з просторовими факторами, стануть розглядатись як відсталі. Світова політика без погляду на світ у його просторовій єдності є абсурдом».

Формуванню уявлень про П. багато в чому сприяє спосіб життя. «Ті, хто живе на суші, і ті, хто борознить морські простори, мають різні уявлення про простір. Перші проголошують себе господарями землі, а другі ніколи не забувають, що слід від корабля зникає майже миттєво. У XX ст. успіхи авіації, а потім і космонавтики породили нові уявлення про П. Згори міста виявилися схожими на скупчення маленьких кубиків, а поля – на клаптеві ковдри. Природні перешкоди мали дуже незначний вигляд, а відстані різко скоротилися», – відзначає Ф. Моро-Дефарж.

Наприкінці XX ст. уявлення про П. змішуються, взаємодіють одне з одним. Ностальгічне прагнення до вкорінення, бажання належати до певного П. вступає в суперечність з потребою переїжджати з місця на місце, змінюватися, пристосовуватися до нових умов.

Є. М. Суліма

ПРОСТІР ІНФОРМАЦІЙНИЙ – сукупність результатів семантичної діяльності людства; поєднання банків і баз даних, технологій та їх супроводу і використання, інформаційних телекомунікаційних систем, що функціонують на засадах загальних принципів і забезпечують інформаційну взаємодію колективних та індивідуальних суб'єктів.

Основними компонентами П. і. є інформаційні ресурси, засоби інформаційної взаємодії та інформаційно-комунікаційна інфраструктура. До інформаційних ресурсів належать текстові документи, бази даних, звукові та графічні матеріали, програмне забезпечення тощо. Об'єднання інформаційних ресурсів в єдиний П. і. відбувається шляхом створення інформаційно-комунікаційної інфраструктури як сукупності територіально розподілених державних і корпоративних інформаційних систем, ліній зв'язку, мереж і каналів передання даних, засобів комутації та управління інформаційними потоками. Інформаційна інфраструктура є системою організаційних структур, що забезпечують ефективне функціонування та розвиток певного П. і. та засобів інформаційної взаємодії,

що включають програмно-технічні засоби та організаційно-нормативні документи. Якщо перші визначають характер передання певного інформаційного повідомлення, то другі – його організаційно-нормативні можливості. Серед програмно-технічних засобів виокремлюють ЗМІ та комунікації або мас-медіа, а також їх технічне забезпечення. До мас-медіа належать преса, телерадіомовлення, цифрові видання, масові періодичні розсилки з використанням телекомунікаційних мереж (телефонних, Інтернету, SMS-розсилок).

Наприкінці XX – на початку XXI ст. відбулися стрімкий розвиток та поширення інформаційно-комунікаційних технологій, що привело до формування глобального П. і. як поєднання інформаційних ресурсів та інфраструктур, які утворюють державні і міждержавні комп'ютерні мережі, телекомунікаційні системи і мережі загального використання, інші трансграничні канали передачі інформації. Щодо мережі Інтернет та інших комп'ютерних симулятивних систем використовують також поняття «глобальний кіберпростір» (global cyberspace).

Зі становленням «суспільства знань» або «інформаційного суспільства», а також виокремленням інформаційного сектору у світовій економіці пов'язаний розвиток інформаційної індустрії як безпосереднього виробника різноманітних інформаційних ресурсів. Стан інформаційних ресурсів та інформаційно-комунікаційної інфраструктури на локальному, національному та регіональному рівнях справляє вирішальний вплив на формування глобального П. і. Головною перешкодою в цьому процесі є нерівний доступ як до інформаційних, так і комунікаційних ресурсів, що зумовлено низкою економічних і політичних чинників (зокрема, комерціалізацією та монополізацією інформаційних продуктів і послуг). Умовою формування єдиного П. і. на регіональному рівні є подолання інформаційного монополізму управлінських та комерційних структур на інформаційні ресурси, тобто перехід від презумпції закритості інформації до її відкритості. Водночас надмірна відкритість може створювати ефект надлишку інформації, що спричиняє зниження порога сприйняття у безпосередніх її користувачів.

Глобалізація П. і. сполучена з поширенням нематеріальних форм праці, які суттєво трансформують економічну інфраструктуру та соціальні відносини, визначаючи процеси віртуалізації соціального та формуючи інформаційне (Д. Белл) або інформаціональне (М. Кастельс) суспільство. В останньому головні види економічної діяльності (виробництво, споживання, циркулювання товарів і послуг) організовуються завдяки безпосередньому використанню інформаційних потоків та мережевих зв'язків. Принциповою відмінністю сучасної інформаційно-технічної революції є те, що вона має глобальний, а не локальний (як раніше) характер, оскільки світ зв'язується через інформаційну технологію. Одночасно швидкість технологічної дифузії вибіркова, що стає джерелом соціальної та економічної нерівності, створюючи певну напруженість у відносинах між технологічно розвинутими та малорозвинутими країнами. Особливо актуальна загроза виключення деяких національних і навіть континентальних економік (наприклад, Африки) зі світового П. і., а отже, і зі світової системи поділу праці.

О. Є. Висоцька

ПРОТЕКТОРАТ (від лат. protector – покровитель) – форма міждержавних відносин, за якої одна країна визнає над собою заступництво, верховний суверенітет іншої, насамперед у міжнародних відносинах. Зазвичай протегована держава приймає радника або керівника (резидента) з внутрішніх справ, зберігаючи певну автономію і власні інститути державної влади. Так, Індія Великих Моголів у 1803–1858 рр. перебувала під протекторатом Великобританії,

Річ Посполита в 1775–1791 рр., Східна Грузія (Картлі-Кахетинське царство) в 1783–1801 рр., Бухарський емірат і Хівинське ханство, Тува з 1914 р. – під П. Росії. Британськими П. також були Бахрейн, Бечуаналенд (сучасна Ботсвана), Аден та ін.

У XVIII ст. швейцарський вчений Емер де Віттель сформулював ознаки міждержавного заступництва: захист слабкого народу чи держави могутнішою державою або нацією «від образи і гноблення» третьою стороною; забезпечення безпеки і надання військової допомоги своєму протеже зі збереженням його «права управлятися на свій розсуд»; оформлення П. особливою угодою, яка «не порушує суверенітету і відрізняється від звичайних союзних договорів лише відмінністю в достоїнствах договірних сторін».

Деякі автори, з огляду на практику міжнародних відносин, вказували, що П. виступає у формі сюзеренітету більш розвинутої країни, яка «не бажає або не може приєднати іншу країну до своїх володінь» через невигідність фінансових витрат для приєднання нових територій і народів або побоювання воєнного конфлікту з ворогуючими державами.

Статус П., незважаючи на його певне негативне сприйняття, у більшості випадків влаштовував «слабкого» суб'єкта договору. Місцеві правлячі кола нерідко використовували військову та економічну міць держави-патрона у своїх інтересах, придушуючи сепаратистські рухи і розширюючи власні володіння, а місцеві торговці часто отримували можливість розширювати ареал торговельних операцій.

Розрізняють П., що є наслідком обопільного зовнішньополітичного акту і базуються на добровільному виявленні залежності, і ті, які становлять зразок протекторатних відносин, що встановилися в результаті воєнних дій та укладення мирного договору.

Прикладом першого типу відносин є Східна Грузія, яка відповідно до концепції Георгіївського трактату 1783 р. розглядалася як «залежна країна з обмеженим суверенітетом». Договір надавав Східної Грузії російське заступництво від іноземної (турецької й іранської) загрози і гарантував територіальну цілісність країни. Іраклій II зберігав спадкову владу, а його нащадки могли обіймати грузинський престол за інвеститурою російських імператорів. Картлі-кахетинським царям надавалося внутрішнє управління з усіма його атрибутами. Сторони обмінювалися дипломатичними представництвами, але протеже втрачав право на самостійну зовнішню політику, а на його території розміщувалися частини російської армії. Грузинські князі й поміщики наділялися всіма правами і привілеями російського дворянства, а жителі Картлі та Кахеті набували свободу пересування та розселення в межах Росії. Купцям і діловим людям обох держав надавалися рівні права та пільги.

У 1914 р. населення Туви звернулося до Миколи II з проханням про прийняття в російське підданство і Тува була оголошена російським П. Під назвою Урянхайський край вона була включена в Єнісейську губернію Східносибірського генерал-губернаторства, після чого був установлений пост російського комісара у справах Урянхайського краю. Тува відмовлялася від ведення самостійної зовнішньої політики. Верховним правителем країни формально вважався амбін-нойон, князь одного з великих хошунів (округів). Місцеве управління залишалося під юрисдикцією нойонів, які мали всі прерогативи влади. Тувинська аристократія склала присягу на вірність російському імператору, запевнила печатками свою згоду з принципами П.

Прикладом другого типу є відносини Росії з Бухарським еміратом і Хівинським ханством. У 1868 р. у результаті воєнних дій між Росією і Бухарою був

укладений мирний договір. З юридичного погляду Бухара залишалася самостійною і незалежною державою, а фактично Росія, спираючись на військову силу та використовуючи «м'яку силу», перетворила Бухару на васальну державу. Бухара за цим договором гарантувала свободу торгівлі російським купцям, захист їх життя і майна. Через п'ять років цей договір був переоформлений і доповнений новими статтями й положеннями. Бухара втрачала право вести самостійні зносини з іноземними державами. Згідно зі ст. 16 Угоди про дружбу 1873 р. уряд Росії мав постійного представника в Бухарі при дворі еміра зі званням російського імператорського політичного агента. Політичний агент був членом дипломатичного корпусу, дещо вищим за рангом, ніж консул, але нижчий від посланника верховної влади.

У 1873 р. після воєнної конфронтації визнала себе васалом Російської імперії і Хіва. Мухаммед Рахім-хан став «покірним слугою імператора всеросійського», перейшовши під «високе заступництво» Росії. Правобережна частина Хівинського ханства була включена до складу імперії і утворила так званий Амудар'їнський відділ. За договором, укладеним з Росією, хан втрачав право самостійно вести справи з сусідніми державами, але зберігав управління своїми підданими. Ханство гарантувало російським купцям безмитну торгівлю і свободу плавання по Амудар'ї.

В історії міжнародних відносин П. нерідко встановлювався одностороннім актом. Так, Великобританія в 1914 р. шляхом односторонньої декларації встановила протекторат над Єгиптом, який фактично був окупований нею з 1882 р. У 1939 р. нацистська Німеччина встановила П. над Чехією і Моравією, тобто на частині території окупованої Чехословаччини. Нині зберігається П. Італії над Сан-Марино (з 1862).

У формі П. виникла Республіка Семи Островів, перша з часів падіння Константинополя форма грецької державності на декількох островах у в Іонічному морі, що існувала в 1800–1807 рр. і формально перебувала у васальній залежності від Османської імперії, але по суті – під захистом російського флоту. Після декількох років французької анексії з 1815 по 1864 р. тут існувала Іонічна республіка, передана Віденським конгресом під «дружній П.» Великобританії.

У XIX – на початку XX ст. була висунута ідея про можливість існування П. з обмеженим суверенітетом. У такому разі протеже зберігає внутрішню самостійність, але позбавляється статусу суб'єкта міжнародного права.

Подобою П. є «асоційовані держави» або «держави, що вільно приєдналися», які, формально зберігаючи суверенітет і незалежність, довіряють більш могутній і розвинутій державі значну частину владних повноважень (зовнішня політика, оборона, комунікації, транспорт). Нині такі «вільні асоціації» уклали з США Пуерто-Рико (1952), Північні Маріанські о-ви, Федеративні Штати Мікронезії, Маршаллові о-ви (1986), Палау (1994); з Францією – Монако (1918) і Нова Каледонія (1998); зі Швейцарією – Ліхтенштейн (1923); з Нідерландами – Аруба (1986), Кюрасао і Сент-Маартен (2010); з Новою Зеландією – О-ви Кука (1965) і Ніуе (1974). Значна частина з них є суб'єктами міжнародного права і мають представництва в окремих міжнародних організаціях і державах.

М. А. Шепєлєв

ПУТІН, Володимир Володимирович (нар. 7 жовтня 1952, Ленінград) – російський державний та політичний діяч. Президент РФ (7 травня 2000 – 7 травня 2008 р. та з 7 травня 2012 р.). Голова Уряду РФ з 8 травня 2008 р. по 7 травня 2012 р. Голова політичної партії «Єдина Росія» у травні 2008 р. – травні 2012 р.

У 1975 р. закінчив юридичний факультет Ленінградського державного

університету ім. А. А. Жданова, після чого служив в органах КДБ СРСР. Є головою піклувальної ради Російського географічного товариства.

У грудні 2007 р. визнаний американським журналом «Тайм» людиною року, у зв'язку з тим, що «В. В. Путін продемонстрував майстерність керівництва, принісши стабільність нації, яка мало з нею знайома, і повернувши Росію до світової влади». З 2007 р. щодо визначення неофіційного статусу П. в політичному житті сучасної Росії використовується термін «національний лідер». У січні 2010 р. австралійський ліберальний політик Кемерон Росс назвав П. найкращим лідером Росії з часів Петра I.

Першим розгорнутим викладенням П. принципів зовнішньої політики Росії став виступ 1 лютого 2000 р. у московському «Президент-отелі» на засіданні Групи сприяння близькосхідному мирному процесу. Тут він висунув свою першу зовнішньополітичну ініціативу, запропонувавши міжнародному співтовариству підтримати російську ідею про розроблення концепції світу в XXI ст. для пошуку ефективних відповідей на такі глобальні проблеми, як небезпека розповсюдження ядерної зброї та інших видів ЗМЗ і т. ін. Тоді ж він висловився проти руйнування Договору про ПРО, що був наріжним каменем всіх угод і домовленостей щодо скорочення ядерних озброєнь, за зміцнення ролі та авторитету ООН як унікального механізму регулювання міжнародних відносин і за формування стабільної неподільної Європи. Росія не збирається з кимнебудь змагатися: «наша мета – світ, що відповідає інтересам усього міжнародного співтовариства», – підкреслив П.

У червні 2000 р. Указом П. затверджена Концепція зовнішньої політики РФ. Сформована до 2002 р. зовнішньополітична лінія Росії, що також іноді іменувалася «доктриною П.», характеризувалася прозахідною орієнтацією, прагматизмом, відмовою від імперських комплексів у СНД, прагненням до підтримання стабільності у відносинах зі східними сусідами. П. фактично погодився з узятим США курсом на руйнування міжнародної системи договорів про ЗМЗ, підписавши договір, який ні до чого не зобов'язував, про скорочення наступальних потенціалів і «проковтнувши» вихід Америки з Договору про ПРО. Через партнерство зі США Росія погодилася на розширення американської військової присутності в Центральній Азії. Водночас був узятий курс на прагматизм у відносинах з країнами СНД, на жорсткіше відстоювання своїх інтересів у спорах з найближчими партнерами – Білоруссю та Україною. Проте очікування Росії від такого партнерства з США не виправдалися, що привело до переосмислення зовнішньополітичного курсу країни. На його характер вплинули внутрішньополітична стабілізація та економічне піднесення в Росії на початку століття. 25 квітня 2005 р. у Посланні Федеральним зборам П. назвав крах СРСР найбільшою геополітичною катастрофою і закликав суспільство до консолідації у справі облаштування нової демократичної Росії.

Нова «доктрина П.» була сформульована в щорічному Посланні президента Федеральним зборам РФ 10 травня 2006 р. та у виступі на робочій зустрічі з послами та представниками РФ у МЗС на Смоленській площі 26 червня 2006 р.

Виступаючи перед Федеральними зборами, президент вказав на очевидну тенденцію до розширення у світі конфліктного простору, назвавши вкрай небезпечним його поширення на зону життєво важливих інтересів Росії. Він звернув увагу на збереження стереотипів «блокового» мислення і розкручування «маховика» гонки озброєнь, її вихід на новий технологічний рівень, що загрожує появою цілого арсеналу т. зв. дестабілізуючих видів зброї. Перерахувавши низку інших загроз, П. підкреслив, що «ключову відповідальність за протидію

всім цим загрозам, за забезпечення глобальної стабільності нестимуть провідні світові держави. Держави, що володіють ядерною зброєю, потужними важелями воєнно-політичного впливу».

У Посланні було підтверджено, що «сучасна російська зовнішня політика спирається на принципи прагматизму, передбачуваності та верховенства міжнародного права». Відносини з найближчими сусідами є її найважливішим напрямом. Як найбільший партнер Росії визначений ЄС, реалізація з яким концепції «спільних просторів» є важливим елементом усього загальноєвропейського розвитку. Особливе значення надається відносинам Росії з США, КНР, Індією, а також країнами АТР, Латинської Америки і Африки, які швидко набирають силу. П. підкреслив, що «в умовах глобалізації, коли визначається нова міжнародна архітектура – кардинально зростає і роль ООН. Це найбільш представницький і універсальний світовий форум, і він продовжує залишатися «несучою конструкцією» сучасного світового порядку».

На зустрічі в МЗС вперше чітко сформульовано нові пріоритети Росії на світовій арені. Президент заявив: «Росія в цілому повинна нести відповідну своєму становищу і можливостям відповідальність за глобальний і соціально-економічний розвиток». Він прямо послався на зміцнення економічних позицій країни і запропонував привести політичний вплив Росії у світі у відповідність до її нових економічних можливостей. П. запропонував російській дипломатії «не просто брати участь у роботі щодо "глобального порядку", а й робити реальний внесок у її формування». Домагатися цього слід, просуваючи ідею «колективного лідерства провідних держав, які об'єктивно несуть особливу відповідальність за стан справ у світі». У цьому сенсі як основний засіб вирішення світових проблем розглядається багатостороння дипломатія.

Вперше після розпаду СРСР міжнародні орієнтири Росії були прив'язані не до окремих країн, а до широкої глобальної проблематики. Нове розуміння ролі країни в глобальній політиці, тема «сильної і більш впевненої в собі Росії», що сприяє відновленню рівноваги і конкурентного середовища, втрачених із закінченням «холодної війни», стали лейтмотивом першого в історії офіційного «Огляду зовнішньої політики РФ», опублікованого МЗС 28 березня 2007 р. Пізніше положення червневої промови доповнювалися та конкретизувалися також у матеріалах щорічної «великої прес-конференції» Президента для представників російських та іноземних ЗМІ 1 лютого 2007 р. і в Посланні президента Федеральним зборам 26 квітня 2007 р. Свідченням відмови від спадщини «демократичної солідарності» стали слова П. про те, що Росія не хоче жодної конфронтації, але «ми в жодних "священних союзах" участі не братиме».

Принциповий вибір Росії на користь колективного способу дій світової спільноти зумовив її курс на зміцнення центральної ролі ООН у всіх сферах міжнародного життя. Як підкреслювалося в «Огляді зовнішньої політики», ООН залишається універсальним форумом, наділеним унікальною легітимністю, несучою конструкцією міжнародної системи колективної безпеки, головним елементом сучасної багатосторонньої дипломатії. При розгляді питання про розширення Ради Безпеки Росія виходить з прагнення зберегти максимально компактний і працездатний склад РБ, підвищити його наочність, зокрема за рахунок впливових країн, що розвиваються, і, головне, не допустити завдавання шкоди нинішньому статусу Росії як постійного члена Ради, закріпленого в Статуті ООН.

Важливим напрямом реалізації стратегічного курсу Росії на зміцнення багатосторонніх засад у міжнародних відносинах є її участь у «Групі восьми», що

розглядається як важливий елемент неформального механізму колективного та конструктивного лідерства провідних держав, що формується у світі, яке покликане бути представницьким у географічному та цивілізаційному аспектах. Крім того, нарощування партнерства в рамках «вісімки» сприяло активізації політики Росії у сфері сприяння світовому розвитку, в тому числі збільшенню бюджетних витрат на надання допомоги в цілях розвитку. Такий підхід відображений у Концепції участі РФ у сприянні міжнародному розвитку від 25 червня 2007 р. Серед цілей політики сприяння міжнародному розвитку, поряд із такими, як «ліквідація бідності та забезпечення сталого економічного розвитку в країнах, що розвиваються, та країнах, що зазнали збройних конфліктів», у ній зазначені «сприяння процесам демократизації в країнах – одержувачах допомоги» і «формування добросусідських відносин з державами, розташованими по периметру російських кордонів».

Новим мотивом російських концептуальних побудов за часів другого строку президентства П. стала теза про диверсифікацію, що розуміється як зовнішньополітичний інструмент, за допомогою якого Росія має намір домагатися зменшення залежності від транзитних країн (України та Білорусі) за рахунок освоєння нових маршрутів експорту енергоносіїв (по дну Балтики і через північні порти). Водночас диверсифікація мала на увазі й обмеження ролі країн ЄС як споживачів російських газу і нафти, і, в широкому сенсі – обережне дистанціювання Москви від підтримки надмірно ризикованих ініціатив Вашингтона.

Точкою опори нової політики Росії на європейському просторі є двосторонні відносини. В «Огляді зовнішньої політики Росії» 2007 р. підкреслювалося, що «ключове значення для будівництва європейської архітектури, що відповідає нашим інтересам, мають відносини з провідними державами Європи – Німеччиною, Францією, Іспанією, Італією». У ньому рекомендовано використовувати структуру відносин стратегічного партнерства з ФРН і Францією, що спирається на розгалужену систему постійно діючих інструментів, найвагомішим з яких є міждержавні консультації на вищому рівні, як модель для формування системних зв'язків з великими партнерами в Європі та інших регіонах. Основна увага в роботі з ЄС приділяється реалізації прийнятих на саміті Росія – ЄС 10 травня 2005 р. у Москві «дорожніх карт» щодо формування чотирьох спільних просторів: економічного; свободи, безпеки і правосуддя; зовнішньої безпеки; науки і освіти, включаючи культурні аспекти. Започатковано 12 галузевих діалогів Росія – ЄС, особлива увага приділяється енергетичній та транспортній проблематиці.

«Напружене ставлення до глобалізації як до процесу неподоланному, що спрямовується зі США і потенційно підриває міжнародні позиції Росії, змінилося відносно позитивною оцінкою. Зазначається, що глобалізація веде до "більш рівномірного розподілу ресурсів впливу й економічного зростання, закладаючи об'єктивну основу для багатополярної конструкції міжнародних відносин"», – зауважує А. Д. Богатуров. За його словами, «у російських офіційних текстах майже не трапляється слово "конфронтація", але в них став фігурувати термін "конкуренція" – не країн і народів, а ціннісних орієнтирів і моделей розвитку. Про таку конкуренцію йдеться, що вона "набуває цивілізаційного виміру"».

Показово, що «Огляд зовнішньої політики Росії» 2007 р. містив рекомендацію «вважати проблематику міжцивілізаційного діалогу і партнерства, протидії розколу світу з цивілізаційною ознакою однією з пріоритетних у реалізації зовнішньополітичного курсу, вирішенні практичних завдань подальшого зміцнення міжнародного становища Росії».

Під час другого строку президентства П. Кремлю вдалося сформулювати адекватну теоретичну основу російської дипломатії з її прив'язкою до історичної традиції, конкретних національних інтересів, реальних явищ міжнародного життя, відмовившись підганяти міжнародну реальність під ті чи інші ідеологізовані схеми.

Широкий міжнародний резонанс отримав виступ П. 10 лютого 2007 р. на Мюнхенській конференції з проблем безпеки, що провістив новий стан Росії, яка перебуває на піднесенні. Це дало поштовх певному руху західних держав у бік урахування російських підходів до актуальних міжнародних проблем. «Росія, – підкреслив П., – країна з більше ніж тисячолітньою історією, і практично завжди вона користувалася привілеєм проводити незалежну зовнішню політику. Ми не збираємося змінювати цієї традиції і сьогодні».

П. заявив про неприйнятність і неможливість однополярної моделі для сучасного світу і підкреслив, що «односторонні, часто нелегітимні дії не вирішили жодної проблеми. Більше того, вони стали генератором нових людських трагедій і вогнищ напруженості». Він висловив стурбованість дедалі більшим зневажанням основоположних принципів міжнародного права, нав'язуванням іншим країнам окремих норм і мало не всієї системи права однієї держави – США, дедалі частішим прагненням вирішити те чи інше питання, зважаючи на т. зв. політичну доцільність, базовану на поточній політичній кон'юнктурі.

Характеризуючи процес розширення НАТО, П. зазначив, що він не має жодного стосунку до модернізації самого альянсу або до забезпечення безпеки в Європі. Навпаки, це провокуючий фактор, що знижує рівень взаємної довіри. Навівши цитату з виступу генерального секретаря НАТО М. Вернера в Брюсселі 17 травня 1990 р. – «Сам факт, що ми готові не розміщувати війська НАТО за межами території ФРН дає Радянському Союзу тверді гарантії безпеки», – П. поставив риторичне запитання: «Де ці гарантії?». Також він піддав критиці спроби перетворити ОБСЄ на «вульгарний інструмент забезпечення зовнішньополітичних інтересів однієї чи групи країн відносно інших країн». Ця теза невдовзі набула розвитку в «Огляді зовнішньої політики» 2007 р.

Зміна влади в Кремлі не вплинула на принципи і характер зовнішньої політики Росії. У виступі на нараді послів і постпредів РФ у будівлі МЗС 15 липня 2008 р. президент Д. А. Медведєв недвозначно заявив про намір продовжувати зовнішньополітичний курс П. Деякі тактичні відмінності, що позначилися згодом, не заперечували збереження наступності цього курсу. Сам П. як голова Уряду Росії та лідер домінуючої партії «Єдина Росія» зберіг істотний вплив на прийняття зовнішньополітичних рішень у державі.

У листопаді 2011 р., на тлі ускладнення міжнародної та внутрішньополітичної ситуації, П. був офіційно висунутий партією «Єдина Росія» кандидатом на пост президента РФ та підтриманий Загальноросійським народним фронтом. Під час передвиборчої кампанії він опублікував низку програмних статей, значна частина яких присвячена міжнародним проблемам і питанням безпеки. П. наголошував, зокрема, що до найважливіших постулатів належать неподільний характер безпеки для всіх держав, неприпустимість гіпертрофованого застосування сили і безумовне дотримання основоположних принципів міжнародного права.

У статті «Новий інтеграційний проект для Євразії – майбутнє, яке народжується сьогодні» («Известия», 03.10.2012) П. висунув проект створення Євразійського союзу – потужного наднаціонального об'єднання «на універсальних інтеграційних принципах як невід'ємної частини Великої Європи, об'єднаної

єдиними цінностями свободи, демократії та ринкових законів». За його проектом, Євразійський союз має стати центром подальших інтеграційних процесів, він формуватиметься шляхом поступового злиття наявних структур – Митного союзу, Єдиного економічного простору, на засадах відкритості, насамперед для країн СНД.

У статті «Бути сильним: гарантії національної безпеки для Росії» («Российская газета», 20.02.2012) П. сформулював завдання широкомасштабного переозброєння російських Збройних сил, створення якісно нової системи військового аналізу та стратегічного планування, будівництва Збройних сил, готових до швидкого й ефективного реагування на нові виклики. Він наголосив на тому, що Росії потрібно відродити в повному сенсі «океанський» ВМФ, насамперед – на Півночі та Далекому Сході, а також забезпечити свої інтереси в Арктиці.

П. вважає Росію «невід'ємною, органічною частиною Великої Європи, широкої європейської цивілізації», і тому пропонує у статті «Росія у світі, що змінюється» («Московские новости», 27.02.2012) «рухатися до створення від Атлантики до Тихого океану єдиного економічного і людського простору» – спільності, названої російськими експертами «Союзом Європи», яка також зміцнить можливості та позиції Росії в її економічному повороті до «нової Азії». На його думку, сьогоднішній рівень взаємодії Росії і ЄС не відповідає глобальним викликам, насамперед у плані підвищення конкурентоспроможності спільного континенту. Він пропонує створити «гармонійне співтовариство економік від Лісабона до Владивостока», а в майбутньому вийти на формування зони вільної торгівлі і навіть більш просунутих механізмів економічної інтеграції, спрямованих на формування спільного континентального ринку.

На президентських виборах 4 березня 2012 р. П. отримав у першому турі 63,6 % голосів виборців, які взяли участь в голосуванні, й був проголошений обраним президентом РФ.

М. А. Шепєлєв

ПУШТУНСЬКА ПРОБЛЕМА – проблема роз'єднаності народу пуштунів, що створює підґрунтя для намагань переділу державних кордонів і потенційно загрожує ліквідацією державності Афганістану і Пакистану.

Пуштуни – іранський народ, що населяє переважно південний схід, південь і південний захід Афганістану і північний захід Пакистану. Більшість пуштунів завжди була войовничими кочівниками, часто використовувалась як найманці правителями сусідніх держав, зокрема Ірану та Індії. Пуштуни становлять близько 42 % населення Афганістану, населяючи насамперед захід, південний захід, південь, південний схід і схід країни: землі в долинах річок Гільменд, Аргандаб і Кабул. У Пакистані пуштуни населяють долину р. Кабул з її притоками та район Сулейманових гір по правих притоках Інду аж до Кветти. У Пакистані пуштуни становлять 15 % населення країни.

В Афганістані найчисленішими етносами є пуштуни, таджики і узбеки. Головним в історії Афганістану є протистояння пуштунів, таджиків і узбеків. При цьому пуштуни майже завжди зберігали домінуюче становище, виступаючи за консолідацію Афганістану під своїм виключним пануванням.

Проблема Пуштуністану і роз'єднаність пуштунських племен є серйозною проблемою для створення та підтримання напруженості між Афганістаном і Пакистаном. Адміністративно території пуштунів у Пакистані входять до провінції Хайбер-Пахтунхва (раніше Північно-західна прикордонна провінція) і до Федеральної території племен, які лише малою мірою підкоряються законам Пакистану. У 1849 р. англійці анексували Пенджаб, у результаті чого деякі території, заселені східнопуштунськими племенами, були включені до складу Британської Індії. У 1893 р. Англія нав'язала афганському емірові договір про встановлення державного кордону, згідно з яким до Британської Індії (сучасний Пакистан) відходила велика частина земель пуштунських прикордонних племен. Але після утворення незалежної держави Пакистан Кабул заявив про невизнання договору та, відповідно, прикордонної смуги (т. зв. лінії Дюранда). Афганська сторона констатувала, що східні рубежі Афганістану, встановлені в 1893 р., ніколи не були справді державним кордоном. Через проблему роз'єднаності пуштунських племен Афганістан у 1947 р. голосував проти прийняття Пакистану до ООН. Тоді уряд Афганістану запропонував утворити незалежну державу Пуштуністан, до якої мала увійти значна частина території тодішнього Західного Пакистану. Цю пропозицію підтримав СРСР. Серйозне охолодження відносин між Афганістаном і Пакистаном виникло в 1955–1957 і 1961–1963 рр. Проблема Пуштуністану є однією з дестабілізуючих у Пакистані. У 1950-х і у 1970-х рр. Кабул заохочував виступи пуштунів сепаратистської спрямованості в Північно-західній прикордонній провінції, виступаючи з пропозицією створити державу Пуштуністан.

«Зона племен» є районом автономного самоврядування, який відокремлений від Афганістану «лінією Дюранда» (1893), що є кордоном між двома державами, яка ніколи не визнавалась афганцями. Після початку опору радянським військам в Афганістані ці території стали основною базою опору, який незабаром набув ісламістського характеру. Рух Талібан, що складався переважно з пуштунів, які перебували в опозиції тодішньому, теж пуштунському урядові Афганістану, саме тут зародився і зміцнів у середині 80-х рр. Мета лідерів Талібану – єдина афганська держава з переважно пуштунським урядом і тоталітарно-ісламістською формою державності.

Наприкінці 80-х рр. точилася складна боротьба між різними напрямами вирішення долі Афганістану. У керівництві НДПА пуштунський націоналізм мав міцні позиції, і афганські комуністи були не проти возз'єднання пуштунів у межах однієї соціалістичної держави. Один з лідерів «моджахедів» Гульбеддін Хекматіар виступав за те, щоб перетворити Афганістан на пуштунську ісламську державу і відразу вступити в тісний союз з Пакистаном, тим самим знявши для Пакистану проблему возз'єднання пуштунів, так, щоб території Північно-західної прикордонної провінції залишилися в Пакистані. Навпаки, Ахмад Шах Масуд наполягав на відтворенні Афганістану як поміркованої ісламської і поліетнічної держави, очолюваної урядом, що складається з представників усіх афганських народів. Вирішення проблеми афгано-пакистанського кордону він убачав у переговорах між урядами і в обопільній згоді.

Рух Талібан проголошував своєю метою створення «істинно ісламської» держави і був спрямований проти уряду Бурханудділа Раббані і всіх воєнно-політичних угруповань афганських моджахедів, що безперервно боролися за владу після виходу в 1989 р. з Афганістану радянських військ. У 1996 р. таліби захопили Кабул, а до кінця 2000 р. контролювали близько 95 % території країни. Прагматичне крило Талібану, очолюване до квітня 2001 р. муллою Мохаммадом Раббані, намагалося об'єднати навколо себе всі пуштунські сили, щоб створити єдину пуштунську коаліцію проти «Північного альянсу».

З 2001 р. оплотом руху Талібан, вигнаного з Афганістану, став Вазиристан, розташований у «зоні племен» на захід і південний захід від Пешавара, від межиріччя Куррам і Кайру до р. Гомаль. Таліби відтіснили традиційних племінних вождів і з 2004 р. захопили фактичну

владу в регіоні. 14 лютого 2006 р. було оголошено про створення Ісламської держави Вазиристан.

У жовтні 2004 р. у Північно-західній провінції до влади прийшла коаліція партій «Муттахіда Меджліс-і-Амаль» (ММА), представники якої фактично відкрито підтримали талібів у провінції. У свою чергу, пакистанське керівництво активно бореться з пуштунськими націоналістами в Північно-західній провінції, проводить чистку армії, і намагається поставити «Зону вільних племен» під свій контроль.

Застосовувалися три способи розв'язання пуштунської проблеми. Перший передбачав перетворення Афганістану на повністю пуштунську державу. Однак, як показали події «періоду джихаду» і після нього, ця політика абсолютно нежиттєздатна. Другий спосіб полягав у створенні афгано-пакистанської конфедерації, за якою «Лінія Дюранда», існуючи на карті, виявилася б стертою де-факто. Третій спосіб намагаються реалізувати керівники «Пуштуністану» у «вільній зоні» на афгано-пакистанському кордоні. Він полягає в тому, щоб максимально розхитати і Афганістан, і Пакистан, відірвавши собі шматок території від обох держав.

М. А. Шепєлєв

Р

РАДА ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО ПАРТНЕРСТВА (РЄАП) – загальнополітична структура, у межах якої розвиваються співпраця між НАТО і країнами-партнерами, а також двосторонні відносини між НАТО і окремими країнами-партнерами, що беруть участь у програмі «Партнерство заради миру». На сьогодні об'єднує 49 країн держав НАТО і країн-партнерів. РЄАП виникла у процесі діалогу і консультацій з питань політики і безпеки у 1997 р., що відповідало прагненню НАТО продовжити розвиток досягнень Ради північноатлантичного співробітництва (створеної в 1991 р.) і потребі у створенні форуму для вдосконалення і поглиблення партнерських зв'язків.

Окрім короткострокових консультацій, у РЄАП з питань політики і безпеки відбуваються довгострокові консультації та розвивається співпраця у багатьох галузях (операції з підтримання миру та врегулювання кризових ситуацій; регіональні питання; контроль над озброєннями та питання розповсюдження ЗМЗ; міжнародний тероризм; питання оборони, такі як планування, формування бюджету, політика і стратегія; планування на випадок надзвичайних ситуацій та забезпечення готовності до реагування на катастрофи; співпраця у галузі озброєнь; ядерна безпека; цивільно-військова координація управління повітряним рухом; наукова співпраця).

Більшість країн-партнерів мають дипломатичні місії у штаб-квартирі у Брюсселі, що допомагає забезпечувати постійний зв'язок і дає можливість проводити консультації, коли в цьому виникає потреба.

Засідання РЄАП проводяться щомісяця на рівні послів, щороку – на рівні міністрів закордонних справ, міністрів оборони і начальників штабів, а також час від часу – на рівні саміту. З 2005 р. проводяться засідання на вищому рівні нового Форуму безпеки РЄАП для обговорення важливих питань безпеки та вироблення спільних рішень у відповідних галузях.

Збройні сили країн-партнерів беруть участь у спільних навчаннях і разом виконують операції під керівництвом НАТО. Вони також співпрацюють у боротьбі проти тероризму. Співпраця також здійснюється у таких галузях як оборонна реформа, боротьба з розповсюдженням зброї, вирішення проблем, пов'язаних із протипіхотними мінами та накопиченими боєзапасами, підготовка до реагування на катастрофи та наукові дослідження.

У межах РЄАП НАТО і країни-партнери проводять регулярні консультації з широкого спектра питань, пов'язаних із безпекою і обороною, – від загальних політичних проблем, наприклад, виконання місій з реагування на кризові ситуації, регіональних питань і проблем, до технічних аспектів питань у галузях проведення оборонної реформи, формування оборонного бюджету і планування.

Країни-партнери продовжують робити значний внесок у виконання операцій та місій НАТО від Балкан до Афганістану, Іраку і Дарфуру. Збройні сили країн-партнерів регулярно беруть участь у військових навчаннях і програмах військової підготовки НАТО з метою посилення їх спроможності ефективно виконувати завдання в межах операцій під проводом НАТО.

Після закінчення «холодної війни» зникла необхідність в утриманні численних збройних сил і великої кількості зброї та боєзапасів. Проте проведення оборонних реформ є нелегкою справою і потребує великих затрат. Одним із важливих аспектів відносин між НАТО і партнерами є можливість обміну досвідом і надання допомоги у вирішенні багатьох проблем, пов'язаних з оборонною реформою, а також її економічними та соціальними наслідками. Одне з пріоритетних завдань – розвиток ефективних оборонних інституцій та забезпечення цивільного і демократичного контролю над ними.

РЄАП створила Спеціальну робочу групу з питань легкої та стрілецької зброї і протипіхотних мін, у межах якої відбувається обмін інформацією щодо вирішення питань контролю над переміщенням такої зброї, наприклад, через застосування національних засобів експортного контролю та правоохоронних механізмів. Окрім того, у межах програми «Партнерство заради миру» проводяться навчання з режиму адміністрування і безпеки місць зберігання зброї, утилізації та знищення надлишкових запасів, вилучення та знищення зброї під час миротворчих операцій. У 2000 р. створено спеціальний Цільовий фонд для реалізації проекту зі знищення протипіхотних мін, надлишкових боєзапасів, легкої та стрілецької зброї.

З метою підвищення ефективності засобів міжнародного реагування на природні та техногенні катастрофи НАТО і країни-партнери розробили і продовжують удосконалювати процедури, що регулюють проведення спільних операцій реагування на катастрофи. Ці процедури регулярно відпрацьовуються під час військових навчань і практичних семінарів. НАТО і країни-партнери неодноразово спільно брали участь у рятувальних операціях, забезпечували захист і допомогу жертвам наслідків катастроф.

О. В. Громико

РАДА З МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН (Council on Foreign Relations) – найвпливовіша американська неурядова організація, що справляє вирішальний вплив на формування зовнішньої політики і політики безпеки США. Заснована 29 липня 1921 р. в Нью-Йорку. Проводить універсалістську політику, спрямовану на обмеження суверенітету національних держав і створення системи глобального управління, підконтрольної фінансовому капіталу.

Біля витоків РМВ стояли діячі товариства «круглого столу», перетвореного в травні 1919 р. у готелі «Мажестик» (Париж) на Інститут міжнародних відносин з відділеннями у Франції, Англії та США. Останнє і стало організаційною основою РМВ.

Серед засновників – Дж. П. Морган, Дж. В. Девіс (перший президент РМВ), Г. П. Девісон, Т. Такер, Г. Свіфт, полковник Е. Хауз, І. Боуман, А. Гарріман, Дж. Ф. Даллес, А. Даллес, Т. Ламонт, К. Гертер, П. Крават, П. Варбург (засновник ФРС), М. Шифф, Р. Леффінгвелл. Спонсорували РМВ родина Морганів, Джон Рокфеллер, Бернард Барух, Яків Шифф, Отто Канн, Пол Варбург. Нині РМВ фінансують близько 200 транснаціональних компаній. До її складу входить 4200 членів, у більшості представники правлячого істеблішменту і бізнес-еліти США. Стати членом РМВ можна тільки за рекомендацією двох її членів і рішенням директора РМВ.

З 50-х рр. практично всі кандидати в президенти США від обох партій були членами РМВ, з її складу рекрутувалася більшість державних секретарів, міністрів фінансів, оборони, директорів ЦРУ. Президент РМВ з 2003 р. – Річард Хаас, колишній радник президента Дж. Буша-старшого, який за Дж. Буша-молодшого став заступником державного секретаря Коліна Пауелла. Його вважають одним з наставників Кондолізи Райс. Головою РМВ є Пітер Пітерсон, банкір, близький до родини Бушів.

З 1922 р. РМВ видає журнал «Foreign Affairs», що став одним із найцитованіших у світі в галузі міжнародних відносин. У 1973 р. РМВ заснована Тристороння комісія, яка стала штабом стратегічного планування Заходу.

РМВ розробляє довгострокові стратегії для державного департаменту, встановлюючи згоду всередині американської еліти. Також вона створила узгоджену «національну історію», яка поширює міф про безкорисливість політики американського втручання у справи інших держав. Велику роль у роботі Ради відіграють Колумбійський, Гарвардський, Єльський, Стенфордський, Каліфорнійський університети, а також Массачусетський технологічний інститут.

РМВ поширює американську політичну модель шляхом залучення до свого складу керівників інших держав.

Ю. О. Герман

РАДА РОСІЯ – НАТО – міжнародний форум, що забезпечує комунікацію і партнерство між РФ і НАТО.

Постійна спільна рада (ПСР) Росія – НАТО створена у травні 1997 р. з підписанням Основоположного акта про взаємні відносини, співпрацю і безпеку, який став офіційною основою відносин між НАТО і Росією. У ньому відображалася спільна мета побудувати тривалий мир і передбачалося створення органу консультацій і співпраці. У результаті відносини між НАТО і Росією на додаток до оперативного виміру набули інституційний вимір. Російська місія при НАТО була створена в березні 1998 р. з метою сприяння консультаціям і співпраці між НАТО і Росією. На початку 2001 р. у Москві відкрився Центр інформації НАТО (NIO), який повинен поліпшити взаємне розуміння за допомогою поширення інформації і публікацій, організації семінарів і конференцій для ключових цільових учасників та академій для молодих студентів. Зокрема, Центр зосереджений на поясненні необхідності співпраці між НАТО і Росією, яка зумовлена зростаючою кількістю сфер, в яких інтереси країн – членів НАТО і Росії збігаються.

Протягом наступних років досягнуто значного прогресу в розбудові взаємної довіри і розвитку програми консультацій і співпраці, але у 1999 р., коли виникли суперечки щодо повітряної кампанії в Косово, Росія зупинила участь у ПСР, яка до того часу проводила регулярні засідання на рівні послів або міністрів. Попри це певна діяльність тривала без перерви, зокрема участь у підтриманні миру в Боснії та Герцеговині. Більше того, Росія відіграла важливу дипломатичну роль у врегулюванні косовської кризи і в червні 1999 р., коли було розгорнуто сили під проводом НАТО в Косово, російські миротворці увійшли до їх складу. Починаючи з 2000 р., відносини між НАТО і Росією почали значно поліпшуватись. Коли лорд Дж. Робертсон став у жовтні 1999 р. генеральним секретарем НАТО, він узяв на себе завдання розв'язати патову ситуацію у відносинах між НАТО і Росією. У 2000 р., після обрання президентом РФ, Володимир Путін оголосив про наміри розбудовувати відносини з НАТО в дусі прагматизму. Цей процес прискорили деякі ключові події. 12 серпня 2000 р. атомний підводний човен «Курск» затонув, поховавши 118 моряків. Це привернуло увагу до необхідності термінової співпраці між НАТО і РФ з питань реагування на такі трагічні інциденти. Напади терористів на США 11 вересня 2001 р. також нагадали про необхідність узгоджених міжнародних дій для ефективної боротьби з тероризмом та іншими новими загрозами безпеці. Негайно після нападів терористів Росія відкрила свій повітряний простір для учасників міжнародної коаліції в Афганістані та надала підтримку антитерористичній коаліції у вигляді обміну розвідданими.

Інтенсивні переговори між РФ і НАТО завершились у травні 2002 р. підписанням у Римі главами Росії і держав –

членів альянсу спільної декларації «Про відносини між НАТО і Росією: нова якість». У цій декларації, яка ґрунтується на цілях і принципах Основоположного акта, керівники держав НАТО і Росії взяли на себе зобов'язання посилити свою спроможність співпрацювати на рівних умовах у сферах спільних інтересів і спільно протистояти ризикам і загрозам своїй безпеці. Угода передбачала створення РРН, якою замінено ПСР. Це значно допомогло посилити клімат довіри, зробивши політичні обміни і консультації кориснішими для конкретної співпраці. На засіданнях РРН головує генеральний секретар. Ці засідання відбуваються на різних рівнях – принаймні раз на місяць на рівні послів, двічі на рік – на рівні міністрів і в разі потреби – на рівні глав держав та урядів. Підготовчий комітет, який засідає принаймні двічі на місяць, надає підтримку роботі РРН і наглядає за поточною співпрацею. Робота у специфічних сферах розвивається у рамках спеціальних або постійних робочих груп. Раз на місяць також відбуваються засідання на рівні військових представників, а двічі на рік – на рівні начальників генеральних штабів.

РРН та підпорядковані їй структури діють на основі принципу консенсусу і постійного політичного діалогу. Члени РРН представляють свої держави і діють відповідно до їх колективних зобов'язань і обіцянок. Як держави НАТО, так і РФ залишають за собою право діяти самостійно, хоча їхньою спільною метою у рамках РРН є спільна робота у сферах, у яких вони мають спільні інтереси і які їх непокоять. Ці сфери визначено в Основоположному акті й посилено в них співпрацю з ключових питань, серед яких боротьба з тероризмом, урегулювання криз, боротьба з розповсюдженням ЗМЗ, заходи з контролю над озброєннями і розбудови довіри, тактична ПРО, матеріально-технічне забезпечення, співпраця між військовими, оборонна реформа і надзвичайні ситуації цивільного характеру. За взаємною згодою членів РРН до її порядку денного можуть додаватися нові сфери. З метою розвитку співпраці в них, а також в інших, таких як наукове співробітництво і проблеми сучасного суспільства, у рамках РРН ведеться обмін поглядами на поточні міжнародні питання, які впливають на безпеку євроатлантичного регіону, такі як ситуація на Балканах, в Афганістані, Грузії, Україні, Іраку і регіоні розширеного Близького Сходу.

Рада також допомагає розвивати політичну волю для реалізації додаткових спільних практичних ініціатив, зокрема нинішнього проекту з вивчення можливості взяти участь у боротьбі з небезпекою, яку становлять афганські наркотики. Протягом існування РРН розвинулась у продуктивний механізм консультацій, досягнення консенсусу, співпраці, спільного прийняття рішень і спільних дій, ставши фундаментальною основою партнерства між НАТО і Росією.

У червні 2001 р. у Москві відкрився Центр перепідготовки Росія – НАТО для звільнених у запас військовослужбовців і членів їхніх сімей, а в 2003 р. відкрито ще шість таких регіональних навчальних центрів в усій Росії. У лютому 2003 р. підписано рамкову угоду, яка стала важливим кроком у напрямі стандартизації пошуково-рятувальних процедур, співпраці з розроблення обладнання, обміну інформацією і проведення спільних навчань з метою випробування цих процедур. Створюються рамки для взаємних військово-морських обмінів та дружніх візитів до портів. Розробляються можливі заходи з активізації навчань між військово-морськими формуваннями НАТО і Росії. У 2005 р. проводились тренувальні навчання з метою підготовки російських екіпажів до майбутньої участі в операції «Ектив ендевор».

Співпраця між НАТО і Росією у сфері реагування на катастрофи розпочалася з підписання Меморандуму про взаєморозуміння у сфері цивільного планування на випадок надзвичайних ситуацій і готовності до катастроф у 1996 р. Серед практичних форм співпраці – спільна робота над удосконаленням захисту цивільного населення та реагування на різні надзвичайні ситуації. На пропозицію Росії у 1998 р. НАТО створила Євроатлантичний центр координації реагування на катастрофи (EADRCC), який під час косовського конфлікту координував допомогу біженцям від країн РЄАП, а потім це декілька разів використовувався для координації допомоги жертвам повеней, землетрусів, зсувів землі, пожеж та інших катастроф у різних країнах-партнерах.

О. В. Громико

РАДА СПІВРОБІТНИЦТВА АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ ПЕРСЬКОЇ ЗАТОКИ – регіональна закрита міжнародна організація. Створена 25 травня 1981 р. на зустрічі в Абу-Дабі глав шести нафтовидобувних арабських держав – Бахрейну, Катару, Кувейту, ОАЕ, Оману і Саудівської Аравії, яка є лідером РСАДПЗ. Сукупні запаси нафти країн – членів РСАДПЗ налічують 484 млрд барелів, або більше половини нафтових резервів країн – членів ОПЕК. Маючи великі енергетичні ресурси, монархії Перської затоки належать до найбільш платоспроможних країн світу і є донорами і спонсорами менш розвинених арабських країн.

Програмні документи РСАДПЗ, включаючи її Статут, як основні пріоритети діяльності визначають «досягнення координації, інтеграції і взаємозв'язків між державами-учасницями в усіх сферах на шляху до їх об'єднання; поглиблення і зміцнення взаємних зв'язків, контактів і співпраці, існуючих між їх народами в різних областях». Органами РСАДПЗ є Верховна рада глав держав, які зустрічаються щорічно, і Рада міністрів, котра засідає раз на три місяці. Генеральний секретаріат розташований в Ер-Ріяді (Саудівська Аравія). З держав Перської затоки не є членами РСАДПЗ Ірак і Іран.

Першою спільною зовнішньополітичною акцією Ради в жовтні 1982 р. було посередництво у відновленні відносин між Оманом і НДРЄ (Південним Єменом), неврегульованість яких створювала в регіоні постійну загрозу напруженості.

Стратегія країн РСАДПЗ на стримування і відбиття потенційних військових загроз містить у своїй основі два напрями – побудову спільної системи безпеки, що включає спільну ППО, сили швидкого реагування РСАДПЗ, координацію у сфері закупівель озброєнь і т. ін., а також забезпечення національної безпеки кожної держави – члена РСАДПЗ.

На основі досягнутих домовленостей у 1983 р. почалося створення Об'єднаних збройних сил РСАДПЗ «Щит півострова», підрозділи яких розмістилися на саудівській території на військовій базі ім. короля Халеда в районі Хафр-ель-Батин поблизу кордону з Іраком. ОЗС мали підпорядковуватися генеральному секретареві РСАДПЗ, а командування ними доручалося саудівському представникові, заступниками якого призначалися представники армій інших країн-учасниць. У 1984 р. вироблена спільна стратегія оборони країн – членів РСАДПЗ, основні положення якої: опора на власні сили і відмова від звернення за військовою допомогою держав – членів НАТО і ОВД; надання колективної допомоги будь-якій країні-члену РСАДПЗ, якщо вона буде піддана агресії; спільна підготовка військових кадрів і створення об'єднаних ЗС РСАДПЗ; координація дій з диверсифікації джерел придбання озброєнь.

У міру розвитку РСАДПЗ принцип опори на власні сили і необхідність максимальної диверсифікації військових зв'язків отримав схвалення всіх учасників об'єднання. Якщо Саудівська Аравія виступала за форсування процесів військової інтеграції і створення єдиних збройних сил, швидке укладення договору про колективну безпеку, то малі держави аравійської «шістки» виступали проти

прискорення, а тим більше, повній інтеграції у військовій сфері, тобто не хотіли посилення залежності від Ер-Ріяда.

Під час ірано-іракської війни країни РСАДПЗ зробили ставку на свого арабського сусіда, що дало Іраку можливість зміцнити свою військову машину і вже через два роки обрушити удар на державу – члена Ради – Кувейт. Спричинена цим криза в районі Перської затоки 1990–1991 рр. виразно продемонструвала військову слабкість аравійської «шістки», нездатність її членів як окремо, так і спільно вирішувати завдання щодо захисту свого суверенітету і територіальної цілісності від зовнішньої агресії з боку сильного противника.

Звідси було зроблено висновок, що у справі забезпечення національної безпеки і захисту від зовнішньої агресії необхідно приділяти підвищену увагу питанням отримання гарантованої іноземної військової допомоги, насамперед від США та інших країн Заходу, а також дружніх арабських режимів. Фактично це означало відмову від раніше задекларованого РСАДПЗ принципу опори на власні сили в питаннях оборони.

Нині країни РСАДПЗ проводять курс на вирішення питань своєї безпеки шляхом укладення двосторонніх угод про військову співпрацю із США та іншими західними країнами. З 1999 р. держави РСАДПЗ, а також Йорданія і Єгипет щороку беруть участь у спільній оборонній ініціативі «Голок Резлов», що проводиться під керівництвом міністерства оборони США. За часткової допомоги Великобританії США сформували велику мережу військово-морських і сухопутних баз в регіоні: в усіх країнах РСАДПЗ, а також у Джибуті, Йорданії, Туреччині та на острові Дієго-Гарсія.

У січні 2000 р. на 21-му саміті організації в Манамі (Бахрейн) підписана угода про спільну оборону, що розглядає агресію щодо будь-якого учасника РСАДПЗ як агресію проти всіх її членів. Нині спільний військовий контингент, що базується в Саудівській Аравії, налічує близько 5 тис. осіб. Ініціативу збільшення спільних сил реагування РСАДПЗ висунув Бахрейн, що є базою дислокації 5-го морського флоту США. Мабуть, таким чином Бахрейн, як й інші малі держави РСАДПЗ, сподівається знизити роль зовнішнього чинника у справі забезпечення національної безпеки за рахунок створення колективних сил РСАДПЗ.

У 2003 р. з початком воєнних дій проти Іраку та поваленням режиму Саддама Хусейна в регіоні виникла парадоксальна ситуація: з одного боку, країни РСАДПЗ виступали за мирне вирішення проблеми, а з іншого – виявилися пов'язаними із США зобов'язаннями у сфері безпеки і не змогли перешкодити воєнній операції (на військові бази в країнах РСАДПЗ були передислоковані додаткові американо-британські війська, більшість з яких розміщена на території Кувейту). На практиці сталися відхід політичних еліт країн РСАДПЗ від задекларованого курсу на загальноарабську єдність і підпорядкування їх політиці США в зоні Перської затоки.

Під час 29-го саміту країн – членів РСАДПЗ у Маскаті (Оман) у 2002 р. прийнято рішення про створення єдиного валютного союзу. У ньому беруть участь чотири країни – члени РСАДПЗ (Саудівська Аравія, Кувейт, Катар і Бахрейн). Ці країни збираються ввести в 2013 р. єдину валюту під назвою халіджі («затоковий»). 1 січня 2008 р. створено спільний ринок країн-членів. За умовами Об'єднаної економічної угоди, тарифні бар'єри між шістьма державами скасовані. Крім вільного руху капіталу між країнами РСАДПЗ, угода має на увазі свободу пересування, проживання і працевлаштування, а також рівність економічних можливостей для їх громадян, у тому числі у відкритті виробництва і здійсненні контрактів у будь-якій державі – члену РСАДПЗ.

Ключовими геополітичними проблемами РСАДПЗ є відносини з Ізраїлем й Іраном. Її члени виступають за всеосяжне і справедливе врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту і палестинської проблеми на основі резолюцій РБ ООН № 242 і 338, принципу «земля в обмін на мир», говорять про необхідність звільнення всіх окупованих Ізраїлем у 1967 р. арабських територій, насамперед «священного Єрусалима», а також наполягають на створенні незалежної Палестинської держави зі столицею в Єрусалимі. У документах Ради постійно йдеться про неможливість нормалізації відносин з Ізраїлем до повного близькосхідного врегулювання і необхідність припинення Іраном окупації трьох островів, заперечних ОАЕ.

Арабські країни Перської затоки виступають проти будь-якої воєнної акції проти Ірану через його ядерну програму, оскільки загострення обстановки в регіоні відіб'ється на ситуації в країнах – членах РСАДПЗ. Зі свого боку Тегеран висунув ініціативу укладення своєрідного пакту про ненапад з арабськими країнами Затоки. Іранське керівництво запропонувало державам – членам РСАДПЗ укласти угоду про спільну оборону, що передбачає, у тому числі, взаємну відмову від воєнної агресії або загроз одна щодо одної. Проте серед держав Перської затоки немає загальної упевненості в тому, що підстави для підписання такої важливої угоди вже остаточно сформувалися. У свою чергу, Бахрейн і Саудівська Аравія виступили з ініціативою створення системи регіональної безпеки, до якої були б включені Ірак і Іран. РСАДПЗ також запропонувала країнам – членам «ядерного клубу» налагодити десь у безпечному місці виробництво збагаченого урану для потреб енергетики країн Близького Сходу, у тому числі Ірану.

Є. М. Суліма

РАЙС, Кондоліза (Condoleezza Rice; нар. 14 листопада 1954, Бірмінгем, Алабама) – американський політолог і державний діяч. У 1970 р. закінчила Академію Святої Марі, у 1974 р. – бакалаврат політичних наук університету Денвера, а в 1975 р. – магістрат політичних наук Університету Нотр-Дам. У 1981 р. закінчила докторантуру університету Денвера за програмою міжнародних відносин. Викладала в Стенфордському університеті в 1981–1989 і 1991–2000 рр. У 1986 р., будучи членом Ради з міжнародних зв'язків, Р. стає спеціальним асистентом голови об'єднаного комітету начальників штабів. З 1989 р. по березень 1991 р. обіймала посаду директора, потім старшого директора відділу у справах СРСР і Східної Європи Ради національної безпеки США і особливого помічника президента Дж. Буша-старшого у справах національної безпеки, відповідального за політичні питання Східної Європи і об'єднання Німеччини. З 1993 по 1999 р. – проректор Стенфордського університету, професор.

До переходу в адміністрацію президента Дж. Буша-молодшого Р. обіймала посаду глави комітету з публічної політики корпорації «Chevron». Радник президента США з питань національної безпеки в першій адміністрації Дж. Буша-молодшого (2001–2005). Державний секретар США з 26 січня 2005 р. по 20 січня 2009 р. Р. очолювала Комісію допомоги вільній Кубі, організовану в 2003 р., за її словами, для того щоб «вивчити способи, якими США допоможуть прискорити і спростити демократичні реформи на Кубі». У 2004 і 2005 рр. Р. визнавалася журналом «Форбс» найвпливовішою жінкою у світі. Автор декількох книг, серед яких «Об'єднана Німеччина і трансформована Європа» (1995, у співавт.), «Ера Горбачова» (1986, у співавт.) і «Сумнівна вірність: Радянський Союз і чехословацька армія» (1984).

У своїх працях Р. доводить, що поразка фашизму, нацизму та «імперського комунізму» відкрила дорогу моделі прогресу, базованої на політичній і економічній свободі. Переосмислюючи традиційні підходи до вивчення міжнародних відносин

відповідно до нових обставин, вона жорстко наполягає на тому, що реалізм й ідеалізм не повинні вбачатися альтернативами. «У реальному житті сила і цінності доповнюють одне одного. Сила важлива у веденні світових справ. Великі держави відіграють видатну роль – вони здатні впливати на життя мільйонів і змінювати історію. Важливі й цінності, які сповідують великі держави. Якби «холодну війну» виграв СРСР, світ сьогодні виглядав би абсолютно інакше – Німеччина могла б бути тепер схожою на колишню НДР, а Латинська Америка – на Кубу».

Реалістична оцінка сучасної ситуації і потужності США, на думку Р., має зумовити здійснення найкращих ідеалів Америки. Майбутнє виключає «той тип взаємовідносин між великими державами, який ми мали між XVII і XX ст. і який призвів до війни і спроб перекроїти карту світу». Інструментом формування нового типу центросилових відносин мала стати зовнішньополітична доктрина республіканської адміністрації, у формуванні якої Р. відігравала визначальну роль. Виступаючи в жовтні 2002 р. в Нью-Йорку, вона підкреслила, що доктрина спрямована на те, щоб «переконати потенційних противників відмовитися від спроб перевершити або навіть досягти міці, порівнянної з міццю США і їх союзників».

Згідно з Р., на збройних силах США лежить потрійна відповідальність: 1) американська армія – єдина у світі, здатна запобігти «великій війні», під якою мається на увазі «глобальний конфлікт стратегічного значення» в таких вузлових точках, як Перська затока з її 40 % світових запасів нафти, Тайванська протока і Корейський п-в, воєнний конфлікт у яких загрожує економічною дестабілізацією всього Східноазійського регіону і фінансовою дестабілізацією світу; 2) американці не можуть стояти осторонь і від локальних конфліктів, що загрожують перетворенням на масштабніші війни в «зонах життєво важливих стратегічних інтересів»; 3) американські збройні сили можуть також використовуватися, щоб запобігти «локалізованому великомасштабному насильству».

Р. бачить найважливішими пріоритетами американської зовнішньої політики відносини з Росією і Китаєм, тому що ці два напрями «містять небезпеку дестабілізації усього світового ладу», і США не повинні боятися це визнавати. Від відносин з цими країнами, які разом з Індією і Бразилією вона відносить до «традиційних великих держав», що знову народжуються, залежить уся система міжнародних відносин.

Погляди Р. значною мірою вплинули на осмислення американською адміністрацією стратегічної ситуації, що виникла після подій 11 вересня 2001 р. За її словами, «після 11 вересня найбільші держави світу бачать, що у фундаментальному розмежуванні між силами хаосу і порядку вони перебувають по один бік». Р. проголосила завдання «об'єднати демократичне суспільство для створення міжнародної системи, що ґрунтується на наших спільних цінностях і законі». Виступаючи в лондонському Міжнародному інституті стратегічних досліджень 26 червня 2003 р., вона заявила: «Злиття загальних інтересів і загальних цінностей породжує історичну можливість зламати модель, яка з моменту виникнення національних держав у XVII ст. надавала справді диявольський характер світовій історії. Йдеться про руйнівну модель суперництва між великими державами. Знищити її – це щось більше, ніж можливість. Це обов'язок».

Р. виходить із того, що багатополярність ніколи не була об'єднавчою ідеєю, а лише необхідним злом, вона підтримувала стан без війни, але не сприяла перемозі миру. «Багатополярність – теорія суперництва, теорія конкуруючих інтересів і – гірше за те – конкуруючих цінностей». Вона вважає, що якщо сила служить справі свободи, то це необхідно вітати, і держави, віддані справі свободи, можуть і повинні створити єдиний фронт проти ворогів свободи. У її розумінні сьогодні об'єднана могутність Європи, США та інших свободолюбних демократій протистоїть тиранам і озлобленій меншості, що прагнуть нав'язати свою волю більшості.

Також Р. зазначає, що під впливом глобалізації відбувається зміна сприйняття взаємозв'язку між динамікою подій усередині держав і розподілом впливу між ними. «Посилюючи одні держави, глобалізація виявляє і посилює недоліки багатьох інших – тих, що занадто слабкі або погано керовані для того, аби реагувати на виклики у власних межах і не давати їм виплескуватися назовні й дестабілізувати міжнародний порядок». У цих умовах, за її словами, «для нашої національної безпеки життєво важливо, щоб держави були готові й здатні виконувати весь спектр своїх суверенних обов'язків як зовні, так і всередині своїх кордонів. Ця нова реальність привела нас до істотних змін у нашій політиці. Ми усвідомлюємо, що демократичне державне будівництво стало тепер настійно необхідним компонентом наших національних інтересів». Цим виправдовувалася підтримка республіканською адміністрацією «кольорових революцій» як складових проголошеного Дж. Бушем-молодшим процесу «глобальної демократичної революції».

Є. М. Суліма

РАМОНЕ, Ігнасіо (Ignacio Ramonet; нар. 5 травня 1943, Редондела, провінція Понтеведра) – французький політолог і журналіст. Головний редактор «Le Monde Diplomatique» з 1991 до 2008 р. Один із засновників і президент міжнародної неурядової організації «Media Watch Global». Автор праць «Геополітика хаосу» (1997), «Геополітика та комунікації наприкінці тисячоліття» (1999), «Війни XXI століття» (2002).

Р. осмислює реалії світу після закінчення «холодної війни», оцінюючи їх як «великий хаос», у якому, з одного боку, зростає кількість різних регіональних економічних союзів, а з іншого – відроджується націоналізм, розпадаються держави, етнічні меншини вимагають незалежності. Світ перетворюється на стихійну масу внутрішніх і зовнішніх конфліктів, що підігріваються політичними авантюристами, злочинними угрупованнями, розповсюдженням зброї, наркотиків, загостренням демографічних і екологічних проблем. Проект об'єднання світу під керівництвом США натрапляє на зростаючий опір. Зник головний ворог Заходу в особі комунізму, і тепер супротивником стало «чудовисько з тисячею облич»: тероризм, етнічний і релігійний фанатизм, демографічний вибух, розповсюдження ядерної зброї і т. ін.

Для подолання цього хаосу Р. пропонує реформувати ООН, скасувати право вето постійних членів Ради Безпеки, що паралізує діяльність цього органу, а також ввести в нього як постійних членів представників найбільш населених країн (Індії, Мексики, Бразилії, Нігерії, Єгипту), які водночас є регіональними державами. Також він закликає розширювати боротьбу за демократію, яка повинна відповідати новим реаліям, тобто па зміну правам людини і громадянина XVIII ст. і соціальним правам XIX і XX ст. повинен прийти комплекс нових прав: на інформацію, мир, безпеку, чисте повітря, воду, захист навколишнього середовища. Ще одним способом розв'язання ситуації він бачить розвиток інформаційних технологій та всесвітнього ринку. На зміну старій формулі «прогрес плюс нація» Р. висуває формулу майбутнього світу – «комунікація плюс ринок».

Разом з тим Р. має сумніви, що навіть за виконання цих умів світ зможе подолати кризу, моделлю якої є схема архіпелагу: острови численних бідних – на Півдні, острівці небагатьох багатих – на Півночі. Головний зміст такого світу

Р. убачає в боротьбі сил злиття і розколу, об'єднання і розриву, глобалізації і націоналізму. Він ставить запитання: «Навіть якщо гору візьмуть сили глобалізації і світ постане більш-менш єдиним, чи не прийде він до нового, на цей раз всесвітнього, соціального розколу за моделлю архіпелагу?».

Є. М. Суліма

РАТЦЕЛЬ, Фрідріх (Friedrich Ratzel; 30 серпня 1844, Карлсруе – 9 серпня 1904, Аммерланд) – німецький географ, основоположник геополітичної науки, представник географічної школи в соціології й антропології. Закінчив Політехнічний університет у Карлсруе та Гейдельберзький університет. Брав участь як доброволець у франко-прусській війні 1870 р. та отримав «Залізний хрест» за хоробрість, здійснив подорожі в Італію (1872) та в США (1873), після чого повернувся до академічних занять. У 1876 р. захистив дисертацію про китайську еміграцію, у чому проявилася його схильність до дослідження демографічних процесів, переміщень народів, різних форм захоплення територій. У 1882 р. опублікував фундаментальну працю «Антропогеографія», де висунув ідеї зв'язку еволюції народів з географічними умовами, впливу рельєфу місцевості на культурні та політичні особливості народів. Працював викладачем географії у Мюнхені та Лейпцизі, а у 1886–1904 рр. – професор географії Лейпцизького університету.

Автор 25 великих праць і понад 500 статей. Найважливіші праці: «Народознавство» (1885–1888), «Антропогеографія» (у 2 т., 1882–1891), «Дослідження політичного простору» (1895), «Про закони просторового зростання держав» (1896), «Політична географія. Географія держав, торгівлі й війни» (1897), «Німеччина. Вступ до науки про рідну країну» (1898), «Море як джерело могутності народів» (1900) та «Земля і життя. Порівняльна географія» (у 2 т., 1901–1902).

Р. виходив з уявлення про те, що всі країни світу взаємопов'язані, а людина, всі спільноти людей включені в загальне життя земної кулі. «Життя людства на Землі схоже на життя живої істоти: воно просувається вперед, відступає, стискується, породжує нові відносини, усуває колишні, тобто поводиться так само, як інші організми». Нерозривний зв'язок між культурою й природним середовищем, між людиною й «землею» – основний принцип розробленої ім антропогеографії, що замислювалась як складова біогеографії.

Р. уважав, що одержання «повної картини землі» вимагає включення до неї й людського духу. Крім того, антропогеографія розумілась як динамічна наука й мала висвітити природну і культурну історію людства за допомогою вивчення різних народів землі та їхніх культур у зв'язку з географічними умовами їхнього буття.

Р. розрізняв чотири типи впливу географічних умов на культуру й політичну організацію народів: безпосередній вплив на тіло й дух індивідів, що створює завдяки тривалості впливу фізичні й духовні особливості народу; вплив на експансію народів у просторі; вплив експансії народів у просторі на збереження або зникнення певних їхніх особливостей; вплив на «внутрішню будову народного організму», тобто на особливості політичного та економічного ладу.

Найважливішими чинниками середовища, що впливають на культуру, Р. уважав географічне місцеположення, клімат, ґрунт, рельєф, близькість до моря. Навіть в умовах розвинутої культури, що стає самостійним чинником історії, кожний народ тісно пов'язаний із середовищем проживання. Найсприятливішими для культурного розвитку народів були умови помірного кліматичного поясу (спочатку Середземноморського регіону, а потім і всієї Європи), де розвинулася вища культура й склалися культурні (історичні) народи. У культурній зоні помірного поясу зосередилася культурна історія останніх трьох тисячоліть, і вплив культурних народів Заходу є визначальним чинником сучасного розвитку людства.

Р. першим звернувся до проблеми міграції народів і дифузії культури. Він вважав, що невпинний рух є властивістю людини, а поширення народів і культури по земній поверхні, що виникає з цього, – основним фактом розвитку. Критикуючи поняття «раса», вважав адекватнішим розгляд великих груп народів і ввів для цього поняття «кола народів» (або «культурні зони»), під якими розумів «великі області однакових кліматичних умів, культурні області, що розташовуються навколо земної кулі у вигляді поясу». Пізніше ця ідея набула розвитку в теоріях «культурних кіл» (Ф. Фробеніус, Ф. Гребнер, В. Шмідт, В. Копперс) і «культурних ареалів» (Е. Сепір, А. Кребер, К. Вісслер).

Під впливом друга та вчителя професора Ернста Геккеля, прямого учня Ч. Дарвіна, Р. сприйняв багато дарвінівських ідей, що проявилося насамперед у розумінні держави як живого організму, який бореться за своє існування. У праці «Політична географія» він доводить, що рух історії перевизначений ґрунтом, географією. Зокрема, «ґрунт сприяє зростанню держави або утруднює його, точно так само, як він полегшує або утруднює переміщення людей». Хоча Р. не використовував термін «геополітика», фактично він виклав усі основні принципи, що становлять сутність геополітичного підходу. Насамперед це стосується органіцистського підходу до розуміння держави та її відносин з навколишнім світом.

Відповідно до своєї природи держави розвиваються в суперництві зі своїми сусідами, у більшості випадків за володіння територіями. Держава визначається територіальним рельєфом і масштабом та їх осмисленням народом.

Держава лише тоді успішно розвивається, коли її політичні діячі та народ мають гостре відчуття простору: «У драмі влади люди є героями доти, доки зможуть думати з позицій простору. Як тільки перестають звертати увагу на чинник простору, вони відходять у тінь». Але держави – не просто просторові явища, а «вища точка явищ експансії Життя». Просторова експансія – природний живий процес, подібний до росту живих організмів. Р. увів поняття «життєвого простору» (Lebensraum). Кожен народ прив'язаний до певного «життєвого простору» і бореться за його розширення з іншими народами в періоди зростання й життєвого піднесення, коли держава не здатна утримуватися в наявних кордонах і проблема її виживання може бути вирішена лише за допомогою експансії.

Простір в органічному підході Р. стає «життєвою сферою», «життєвим простором» держави, який забезпечує їй «життєву енергію». Особливе історичне значення надавалося народам, що володіють «особливим почуттям простору». Народ і територія становлять єдине ціле, коли одне неможливо уявити без іншого. Щоб існувати, держава повинна вкоренитися й розвитися в просторі. Народ, який природно почувається у своєму просторі, постійно відтворюватиме одні й ті ж характеристики, сформовані завдяки впливу простору.

Ставлення Р. до держави, як живого, просторового, вкоріненого в ґрунт організму стало головною думкою в геополітичній науці та стрижньовою віссю геополітичної методики. Такий підхід передбачав відмову від концепції непорушності кордонів, оскільки просторова експансія та контракція ставали природними процесами, пов'язаними з внутрішнім життєвим розвитком держав. Р. надав війні характер природного закону. Р. був упевнений, що потреба людини у більшому просторі та її здатність використовувати його ефективно стануть політичним принципом міжнародних відносин XX ст., що в майбутньому домінуватимуть великі держави,

які займатимуть великі континентальні простори.

Думка Р. про те, що «держави мають тенденцію вростати у природні замкнені простори» і цю схильність можна задовольнити лише в межах континентів, заклала підвалини майбутньої концепції «Великого простору» (Grossraum), яка стала однією з центральних у геополітиці. Він перший дійшов висновку, що рано чи пізно географічний розвиток держави має прийти до континентальної фази.

Р. не заперечував і можливості утворення світової держави, пов'язуючи її з територіальним зростанням держав як універсальною тенденцією. Розвиток контактів, розширення торгових відносин він розглядав передусім як прелюдію до встановлення політичного контролю цієї держави над новими колонізованими територіями. Торгівля і війна у Р. – передусім дві форми, дві стадії в процесі територіального зростання держави.

Р. звернув увагу на вирішальне значення моря для розвитку цивілізації. Він вважає стрижнем світової історії людства появу та поширення морських народів, для яких природним стає морське кочове життя. На противагу морському середовищу в континентальному просторі здатні розвиватися лише напівкультури. Справжньою світовою державою він вважав державу, яка володіла морем, – Рим, Іспанію, Англію. У праці «Море – джерело могутності народів» (1900) він наголосив на необхідності особливого розвитку військово-морських сил, бо цього вимагає планетарний масштаб повноцінної експансії. Морську міць Р. розглядав як умову становлення «світової держави», чим випередив подальші геополітичні розвідки в цій сфері.

Р. поділяв думки про те, що Німеччина не досягла своєї «політико-географічної досконалості», на відміну від Великобританії, Франції та США. Ще більше, ніж Китай, Німеччина – «Серединна імперія», розташована в центрі Європи, оточена з усіх боків іншими державами, які загрожують їй як із заходу, так і зі сходу. Тому Німеччина здатна вижити лише завдяки поступовій колонізації (подібно китайським селянам) прикордонних районів.

Р. був членом-засновником Колоніального комітету й енергійно захищав ідею Германської колоніальної імперії. Певний час він був президентом Пангерманської ліги, яка була створена в 1891 р. й прагнула здійснити мрію про німецьку державу, що поєднає всіх німців. Книга Р. «Про закони просторового зростання держав» (1901), де він сформулював сім законів експансії, стала фактично «катехізисом для імперіалістів». Його ідеї справили визначальний вплив на розвиток геополітичної теорії, насамперед у континентально-європейській традиції.

М. А. Шепєлєв

РЕВОЛЮЦІЯ ГЕОПОЛІТИЧНА – загальнопланетарний геополітичний процес кардинальних змін у світовій системі, зумовлених Великими географічними відкриттями та утвердженням таласократичного Заходу як центру світового розвитку, який відбувався в період з кінця XV до середини XVII ст. і визначив формування відносин планетарного дуалізму, перехід від доглобального стану світової системи як системи замкнутих регіональних цивілізацій до глобального стану та формування сучасної світової системи.

Поняття «Р. г.» бере початок у працях І. Валлерстайна та К. Вайтсоса, використовуючись паралельно з поняттям геоекономічної революції. Під цими поняттями різні автори розуміють різні явища, зокрема процес переходу від домінування у світовій економіці окремих держав до домінування регіональних утворень та союзів, що об'єднують декілька держав, який відбувається зараз у світі.

Але значно більше евристичне значення має використання поняття «Р. г.» щодо подій, що відбулись наприкінці XV – у середині XVII ст., які можна визначити як докорінну трансформацію світової системи, в основі якої лежали зміни архітектоніки світу, зумовлені переходом частини людства до морського існування та глобалізацією суперечності між силами Суші та Моря.

А. Дж. Тойнбі висловлює думку, що «наступ Заходу докорінно вплинув на обличчя сучасного світу». Значення цього впливу полягало в тому, що навіть «цілком розвинуті незахідні цивілізації також конвульсували та деформувались під впливом цієї, в прямому значенні, світової революції, інспірованої Заходом».

Р. г. необхідно відрізняти від соціальної революції, оскільки Р. г. не пов'язана безпосередньо з політичними переворотами та не характеризується короткою тривалістю (у масштабах життя однієї людини). Тривалість Р. г., однак, оцінюється як у порівнянні з тривалістю еволюційних процесів змін світової системи, пов'язаних з формуванням передумов конституювання планетарного дуалізму, так і у порівнянні з тривалістю інших стрибків, аналогічних за формою та характером, із застосуванням всесвітньо-історичного критерію.

Р. г. виступає як наслідок попередніх еволюційних змін. Вона мала характер разового стрибка з чітко означеними пунктами переходу від стадії еволюційних змін до глобального стану архітектоніки світу, до стадії стрибкоподібної зміни цього стану, а потім – до еволюційних змін нового, глобального стану в геополітичну епоху модерну. Виникнення тоді сучасної світової системи означало докорінний злам старої архітектоніки світу та виникнення нової, що пов'язано зі створенням Номосу Моря як якісно нового світового феномена.

На стадії Р. г. розвиток суперечності Суші та Моря набуває необоротного характеру, у зв'язку з чим переродження важливих ланок Номосу Моря в органічну частину Номосу Суші вже стає неможливим. Боротьба протилежних Номосів переростає у відкрите їх зіткнення, колізію протилежних тенденцій, коли відбувається діяльна протидія, у результаті якої одна з протилежностей, а саме Номос Моря, зумовлює суттєві зміни в іншій, у Номосі Суші, не виключаючи й зворотного тиску.

Р. г. була засобом розв'язання докорінної суперечності між «автаркічністю» та «глобалізацією», яка проявляється у найрізноманітніших формах. В економічній сфері вона має вигляд суперечності між рівнем техніко-економічного розвитку однієї з локальних цивілізацій, що унеможливлює подальший розвиток у цих межах, та стримувальними культурними, цивілізаційними рамками, що перешкоджають подоланню економічної замкненості. Зворотним боком цієї суперечності є прагнення відсталих за рівнем техніко-економічного розвитку локальних цивілізацій компенсувати це відставання в інших позаекономічних сферах. В історичній дійсності ця суперечність набула форми зіткнення інтересів Заходу і Сходу, зіткнення двох фундаментальних тенденцій історичного розвитку у формі «світ-економіки» та «світ-імперії», використовуючи термінологію І. Валлерстайна.

Суперечності, що зумовили характер Р. г., у її перебігу втілилися у зіткненні західного (християнського) та ісламського світів. Великі зрушення другої половини XV ст. поставили Західну Європу перед обличчям Османської імперії, що виникла на місці «Другого Риму» – Візантії, і перед обличчям Московської держави, що претендувала тепер на роль «Третього Риму». І одразу Захід відповів відновленням спроб відродити «Перший Рим» і згуртувати всі країни Західної Європи в єдину «універсальну», «всехристиянську» Священну Римську імперію.

Але в межах самої західної цивілізації існувало два альтернативні варіанти розв'язання цієї суперечності, уособлюваних імперією та Іспанією, з одного боку, та Голландією й Англією – з другого. Американський історик Д. Елліот зазначає, що невдовзі після битви при

Лепанто (1571) епіцентр європейських конфліктів зрушився від боротьби між християнським Заходом і мусульманським Сходом до боротьби між католицьким Півднем і протестантською Північчю, хоча скоріше це відображало боротьбу між двома альтернативами східному виклику.

Р. г. пов'язана з об'єктивним процесом ґенези капіталістичних відносин у західному суспільстві, оскільки є й наслідком внутрішнього потенціалу капіталістичного укладу в межах західної цивілізації, і вирішальною умовою утвердження капіталізму як панівного способу виробництва у всесвітньому масштабі.

Саме протестантський Північний Захід через утвердження капіталістичного світу-економіки (після «революційного віднаходження» – використання Океану замість Степу як основного засобу всесвітньої комунікації) дав вирішальну відповідь на виклик мусульманського Сходу. А. І. Фурсов звертає увагу, що осередком утвердження буржуазної новоєвропейської цивілізації врешті-решт стала не «романська», а «германо-англосаксонська» Європа. Саме вона зазнала суттєвого впливу з боку ранньосередньовічного високоіндивідуалізованого суспільства вікінгів («розбійників моря», за Х. Маккіндером).

Переміщення світових торговельних шляхів зробило надзвичайно вигідним географічне положення Англії (велике значення мав здійснюваний нею стратегічний контроль над Ла-Маншем). Географічне положення Англії та Голландії у центрі світових комунікацій сприяло витісненню ними Іспанії та Португалії з панівних позицій в атлантичному просторі, успішній колоніальній експансії та підпорядкуванню своєму контролю світової торгівлі та комунікацій. У свою чергу, розвиток заморської торгівлі сприяв становленню фінансової інфраструктури капіталізму, включаючи біржі, банки та страхові товариства, інституціалізації міжнародної системи саморегулювальних ринків у Північно-Західній Європі.

Такому розвитку подій сприяло й те, що умови політичної децентралізації в Західній Європі викликали добір найжиттєздатніших форм соціально-економічних та господарських інститутів, які забезпечували економічне зростання та вдосконалення військової справи за рахунок технічного прогресу. До таких інститутів насамперед належали міське самоврядування, більш захищене правове та економічне становище безпосередніх виробників у атлантичних державах.

Прямо пов'язаний своїми витоками із західною цивілізацією, капіталістичний світ-економіка був першою з світових систем, котра залучила до орбіти свого багатоаспектного впливу всі народи і країни. Стрибок від замкненого існування держав, суспільств у межах локальних цивілізацій до формування та усвідомлення сучасної світової системи як глобальної цілісності є головним критерієм визначення цих процесів як Р. г. Водночас інтеграційні процеси супроводжувались геополітичною диференціацією політохорологічних утворень на владні та підвладні (метрополії, колонії та залежні країни; розвинуті та відсталі країни; центр, напівпериферія, периферія). Таким чином, у Р. г. тісно переплітаються інтеграційні та дезінтеграційні тенденції, що взаємно передбачають одна одну.

Сутність Р. г. пов'язана з тим, що: 1) вона закріпила світове переважання західної цивілізації не лише в техніко-економічному і культурному, а й у політичному аспекті; 2) особлива роль морських комунікацій під час геополітичної революції остаточно встановила пріоритет морських держав над континентальними; 3) було закладено основи і зумовлено механізм формування капіталістичного світу-економіки і сучасної світової системи загалом.

Це підтверджується висновком А. Г. Франка про те, що «ось Центральна Азія – Анатолія – Північна Індія – Палестина та Єгипет перестала відігравати вирішальну роль у світовій системі та була остаточно зруйнована у XVII ст. Простір світової системи зрушився у бік Америки й атлантичних держав». У XVII ст. у центрі сучасної світової системи перебувала Північно-Західна Європа, напівпериферію утворювала Центральна та Південна Європа, периферію – Східна Європа та Америка. Поступово відбувається процес інтеграції до неї Афразії (Османської імперії), Східної та Південно-Східної Азії, Індії, Середньої Євразії (Російської імперії).

Важливим підсумком Р. г. було конституювання великих геополітичних просторів, причому в близькому до сучасного вигляду. Формуються дві геополітичні сили, що протистоять одна одній, – Євразійський континентальний простір Хартленду та євразійський півмісяць узбережних теренів Римленду.

Оформлення першого відбувається з виникненням Російської централізованої держави: 1478 р. – приєднання Великого Новгорода, 1552 та 1556 рр. – приєднання Казанського та Астраханського ханств, 1592 р. – приєднання Сибірського ханства, перша половина XVII ст. – колонізація Східного Сибіру (у 1604 р. засновано Томськ, у 1632 р. – Якутськ, у 1649 р. – із заснуванням Охотська й Анадирського російські колоністи вийшли до Тихого океану). В цей період процес оформлення Хартленду завершується приєднанням Лівобережної України у 1654 р.

Водночас у процесі колоніальної експансії західні держави створенням своїх колоній, форпостів і торгівельних факторій конституюють геополітичний простір Римленду. Ще у 1415 р. після взяття Сеути на північноафриканському узбережжі починається повільне просування португальців уздовж Африки. Протягом перших десятиліть XVI ст. іспанці захопили всі найважливіші культурні, багаті й стратегічно важливі області Центральної та Південної Америки, а португальці створили ланцюг фортів і торговельних факторій на азійському узбережжі та островах подібно тому, як раніше це зробили на західному узбережжі Африки.

Встановлення контролю над Римлендом ставало ключем до панування над Старим світом, а отже, – над усім світом. У цих умовах геополітична неприступність Хартленду створювала противагу колоніальній експансії Заходу (Російську державу не можна вважати колоніальною в точному значенні слова).

Розділений світ став геополітичною реальністю, зворотним боком процесу його інтеграції та глобалізації, неподоланним наслідком того характеру, який мав цей процес. Ця роздільність породила проблему планетарного дуалізму – кордону між Хартлендом і Римлендом, що створила зону постійної геополітичної нестабільності у Східній Європі.

Перетворення Східної Європи на таку зону, зумовлене її географічним положенням між Хартлендом і Римлендом і на стику трьох локальних цивілізацій – західної, ісламської, слов'яно-православної, було пов'язане з набуттям східноєвропейським геополітичним простором буферної функції, що зумовило геополітичну фатальність регіону. Ця функція стала системоутворюючим фактором виникнення східноєвропейської міждержавної системи. Відтоді Східна Європа перетворилась на болісний вузол суперечностей сучасної світової системи, обтяжений багатьма небезпечними наслідками перманентних конфліктів ендогенного походження. Доля Східної Європи органічно і більшою мірою, ніж в інших регіонах світу, пов'язана з глобальними тенденціями в сучасній світовій системі.

Тридцятилітня війна (1619–1648), що завершила Р. г. на «європейському театрі», закріпила за Східною Європою економічний статус периферії, геополітичне положення буферної маргінальної зони та створила умови для формування

багатонаціональних держав імперського типу, відносини між якими стали визначальними в розвитку східноєвропейської міждержавної системи.

Опосередкований вплив Р. г. полягає в тому, що вона надала міцного імпульсу розвиткові геокультурних взаємозв'язків між народами різних геополітичних регіонів, глибоким перетворенням у ціннісних орієнтаціях, релігійних, культурних, мотиваційних настановах і нормах. Р. г. стимулювала розвиток геополітичної свідомості людства, секуляризацію суспільства (у Західній Європі це відобразилось у заміні ідеї християнського світу європейською ідеєю). «Замикання простору», що відбулося, справило величезний вплив на формування глобальної свідомості.

Р. г. мала комплексний характер, оскільки її результат становили докорінні зміни в усіх сферах життєдіяльності людства як цілого, починаючи від динаміки й рівня продуктивних сил та закінчуючи глибокими змінами у способі життя, одягу, їжі народів різних цивілізацій, причому зміни у сфері духа були не менш радикальними, ніж у матеріальній сфері. Р. г. справила безпосередній та опосередкований вплив на розвиток усіх регіонів та держав і народів світу, і тому всезагальність також є однією з головних її рис.

М. А. Шепєлєв

РЕГІОН – область, район, частина країни (система політичної та адміністративної децентралізації), що відрізняється від інших сукупністю природних чи таких, що склалися історично, відносно стійких економіко-географічних та інших особливостей, які нерідко співвідносяться з особливостями національного складу населення.

Дуже влучною є дефініція Ені Маркузена: «Р. – компактна територіальна спільнота, що історично еволюціонує і включає фізичне оточення, соціально-економічне, політичне і культурне середовище, а також просторову структуру, що відрізняється від інших регіонів і територіальних одиниць». Інакше кажучи, Р. є поняттям, яке може охоплювати велику кількість різноманітних характеристик, але всі вони прив'язані до певної реальної географічно окресленої території і зобов'язані своїм походженням історичному розвитку цієї території протягом усього терміна її існування.

У глобальному контексті Р. можна визначити як групу близько розташованих країн, що утворюють окремий економіко-географічний, або близький за національним складом і культурою, або однотипний за суспільно-політичним ладом район світу.

Є і вузькоспеціалізовані тлумачення терміна «Р.». Так, Р. в аспекті зовнішньоекономічних зв'язків – структурна частина чи підсистема міжнародних економічних відносин, де процес інтернаціоналізації має регіональну основу, що часто реалізується поза наявними політичними та адміністративно-територіальними кордонами.

У геополітичному значенні Р. становить «стійке політохорологічне утворення, детерміноване географією та динамічними зрушеннями в центрах сили» (В. В. Ільїн). У західній геополітиці Р. розуміється як центр дії і врівноваження, де обставини світу залучаються, щоб бути раціоналізованими як фактор ситуації. Звідси випливає, що Р. не обов'язково має корелюватися з будь-якими визначеними географічними та політичними кордонами.

О. С. Осельська

РЕГІОНАЛІЗМ – ціннісно-раціональна орієнтація на регіональні пріоритети, інтереси та ідентичність. На думку фінського дослідника Пірйо Юкарайнена, Р. є природним органічним принципом територіальної організації соціальних, політичних, економічних і культурних процесів. У цьому розумінні його аналізують у категоріях соціальної згуртованості етнічних, расових і мовних груп, що проживають разом; взаємодоповнюваності тих господарських і промислових одиниць, що працюють у межах цієї території; сумісності спільних цінностей, пов'язаних з культурою, релігією, історичними традиціями; політичної солідарності.

Р. спрямований на практичне використання можливостей, що випливають із природного територіального поділу сучасних суспільств, а тому створює умови для раціонального розподілу влади і ресурсів серед різних груп населення. Тому Р. внутрішньо притаманний всім типам сучасних суспільств незалежно від їх розмірів, рівня розвитку, особливостей політичних структур і таке інше. Р. незмінно наявний у внутрішньому облаштуванні суспільних відносин і не завжди набуває політичного забарвлення. Курс уряду часто має конотацію з терміном «Р.», – це не більше ніж відбиток (адекватний чи викривлений) тих можливостей і потреб, що випливають із самого принципу просторово-територіального розподілу людських спільнот. У разі ігнорування на офіційному рівні Р. існує в пасивній (пригніченій) формі та проявляється у різних звичаях, типах менталітету, публічній активності, культурних особливостях і т. ін. Цей вид Р. визначається спільною ідентичністю, культурою, історією, географією.

З цього погляду Р. трактується як альтернатива націоналізму і шовінізму. Є думка, що дроблення сучасних держав-націй призведе до появи переважно регіональних форм політичної організації, які будуть однорідними соціально, а тому більш стійкими та інтегрованими. Справді, Р. дає змогу скоротити дистанцію між політичною елітою та громадянами і таким чином створює стимули для глибшої участі останніх у політичному житті. Роберт Даль та Едвард Тафт зазначали, що «чим компактнішою та однорíднішою є система, тим менше варіацій політичних дій всередині цієї системи, і тим більший відсоток громадян дотримується єдиного кодексу поведінки, норми якого легко передаються словами і прикладом, а порушення стають помітними». Отже, полегшується застосування санкцій через жорсткі чи м'які форми соціальної взаємодії і ускладнюється відхилення від санкцій.

На думку В. Л. Каганського, «для Р. відправною точкою є географічна цілісність району. Джерелом його формування є спільнота людей у ландшафті. Р. характеризується гострим масовим усвідомленням єдності. Регіоналізація – процес формування інституційних регіонів, джерелом якого є статус і пов'язані з ним ресурси. Усвідомлення єдності в рамках інституційних регіонів має декларативний і водночас буденний характер».

З політологічного погляду Р. можна визначити як тенденцію розвитку соціуму, що передбачає ослаблення влади централізованої держави й посилення владних повноважень юридично оформлених (або не оформлених) територіальних спільнот різного типу. За визначенням В. В. Алексєєва, «Р. – політико-економічний рух за самостійність територіальних співтовариств у сфері соціально-економічних і етнокультурних прав».

О. С. Осельська

РЕГІОНАЛІСТИКА ПОЛІТИЧНА – галузь наукового знання на перехресті політології та регіоналістики, що досліджує просторово-регіональний вимір політичних явищ. На відміну від низки суміжних дисциплін про регіони (регіонознавство, регіонологія, регіональна економіка, соціологія регіонів та ін.), Р. п. вивчає проблеми власне політичного характеру: політичні режими і практики в регіональному вимірі, регіональні політичні системи, культури тощо. Від суміжних дисциплін про політику (передусім порівняльної політології) вона відрізняється рівнем дослідження; від політичної географії – методологією (якщо політична географія користується методологією теоретичної географії, то політична регіоналістика робить акцент на політичних інститутах, явищах і процесах,

комплексно використовуючи географічні й політичні методи).

У дисциплінарні рамки Р. п. потрапляють дослідження як макрополітичних процесів на регіональному й місцевому рівнях (вивчення динаміки політичних процесів, режимів, формування еліт, характеру розташування політичних сил, політичної поведінки тощо), так і специфічних аспектів регіонального й місцевого управління, пов'язаних із процесами загальнонаціонального масштабу. У зв'язку з цим виокремлюють вертикальний та горизонтальний виміри Р. п. У межах вертикального виміру досліджують політичні відносини між центром і регіонами, а у межах горизонтального виміру – політичні процеси та явища у самих регіонах. При цьому комплексні зв'язки явищ на певній території не дають змоги розглядати обраний об'єкт у відриві від інших, політичні явища – у відриві від економічних і культурних. Тому використання міждисциплінарного підходу у вивченні соціально-політичних явищ і процесів у регіональному аспекті є важливою ознакою Р. п.

Витоки Р. п. сягають початку XX ст., перебуваючи в лоні географічної науки, насамперед у працях німецького географа Кристлера. Також значний вплив на її формування справили праці фахівців з геополітики та міждисциплінарні праці, присвячені територіальному виміру політичних процесів. Зокрема, висунуті С. Рокканом концепції «структури розколу» між центром і периферією та «поясів міст», теорія «просторової дифузії інновацій» шведського географа Т. Хегерстранда тощо. З часом виникла гібридна форма, що об'єднала соціально-політичні науки і регіональну науку та отримала назву Р. п. Її інтенсивному розвитку сприяли процеси регіоналізації в європейських державах, які розпочались у 1960–1970 рр., коли світове державне будівництво прагнуло до удосконалення демократичних форм влади, та тривають сьогодні в умовах кризи національної держави, коли остання змушена передавати значну частину своїх повноважень, з одного боку, наднаціональним організаціям (наприклад, ЄС), а з іншого – регіонам. Передання повноважень і ресурсів на регіональний рівень вважається адекватною відповіддю на проблеми, що постають перед суспільством, адже місцева влада завжди ближча до конкретних людей. Через актуальність ця дисципліна досить активно розвивається на Заході завдяки працям М. Гехтера, Ж. Готтмана, Р. Дж. Єлейзера, А. Зігфрида, Ж. Зіллера, Д. Ньюлендса, Дж. Паркера, Г. Пехле, П. Дж. Тейлора, Е. Томпсона, Р. Хартшорна, С. Хубіка, Є. Шилза, Г. Ямомото та ін.

На пострадянському просторі Р. п. розвивається з початку 90-х рр. XX ст., хоча її витоки містяться у дослідженнях радянського періоду з політичної географії закордонних країн, яка повністю спиралась на західний досвід, радянського державного будівництва і територіального управління економікою, базованих на вітчизняних наукових традиціях. Перша відіграла роль у формуванні методологічних основ досліджень електоральної поведінки з використанням кількісних методів, картографії тощо; друга внесла у політичну регіоналістику логічну чіткість правових підходів, порівняльні та історичні методи дослідження; третя – розробки, які досі успішно використовуються для визначення економічної політики в деяких регіонах при виробленні підходів до проблем бюджетного федералізму, економічного районування, регіоналізації тощо. На сьогодні методологічні напрацювання з Р. п. набули значного розвитку в Росії завдяки працям І. Бусигіної, В. Гельмана, Н. Медведєва, В. Риженкова, Р. Туровського та ін., в Україні поки що розвиваються переважно прикладні дослідження. Загалом на пострадянському просторі виокремлюють три напрями досліджень: аналіз регіональних електоральних процесів; вивчення регіональних еліт; дослідження відносин між центром і регіонами.

Аналіз регіональних електоральних процесів містить у собі як вивчення регіональних аспектів виборів (включаючи електоральну поведінку), так і консалтинг, пов'язаний з підготовкою й проведенням місцевих виборчих кампаній. В Україні цей спектр досліджень представлений у працях С. Макєєва, С. Оксамитної, Н. Погорілої, О. Стегнія, Н. Черниш, М. Чурилова, Є. Хана та ін.

Дослідження регіональних еліт – різноманітні кросрегіональні порівняння, націлені на виявлення подібних рис політичних відносин у регіонах з різними соціально-демографічними характеристиками, типами масової електоральної поведінки, територіальним устроєм, неоднаковою економічною політикою тощо. У такому вигляді їх проводять переважно російські дослідники. В Україні дослідження регіональних еліт пов'язані з особливостями їх формування, впливу на загальнодержавні процеси та представлені у працях А. Зоткіна, О. Крюкова, О. Куценко, К. Михайльової та ін.

Дослідження відносин між центром і регіонами пов'язані з розглядом різних аспектів взаємодій центру й регіонів – політичних, правових, економічних. Починаючи з середини 90-х рр., коли питання формування засад регіональної політики набуло державної ваги, цей напрямок досліджень набув найбільшого розвитку в Україні в межах багатьох дисциплін. У результаті у перше десятиріччя XXI ст. вітчизняна Р. п., спираючись на міждисциплінарні підходи, вивчає соціально-економічні регіональні розшарування – з погляду формування суспільної політики; територіально-просторові – з погляду ефективності владного впливу; управлінські з погляду реалізації влади; правові – з погляду інституціонального дизайну функціонування суспільних та політичних агентів регіональної політики; соціологічні – з погляду регіональних вимог та сприйняття актів регіональної політики населенням тощо. Значний внесок у становлення Р. п. як самостійної наукової дисципліни в Україні зроблено в працях С. Бугая, З. Варналія, Я. Верменича, В. Гриньова, М. Долішнього, В. Зуєвої, Є. Киш, Т. Козак, В. Кравціва, Т. Кучеренко, М. Лендел, В. Лісничого, Г. Макарова, Л. Нагорної, С. Романюка, В. Симоненка, І. Студеннікова та ін.

Т. В. Панченко

РЕГІОНАЛЬНИЙ ФОРУМ АСЕАН З ПИТАНЬ БЕЗПЕКИ (АРФ) – єдиний в АТР механізм багатостороннього загальнорегіонального політичного діалогу з усього спектра питань, пов'язаних із забезпеченням миру і стабільності. Форум створений у 1994 р. і об'єднує 27 країн (Австралію, Бангладеш, Бруней, В'єтнам, Індію, Індонезію, Камбоджу, Канаду, Китай, КНДР, Лаос, Малайзію, Монголію, М'янму, Нову Зеландію, Пакистан, Папуа – Нову Гвінею, Республіку Корея, Росію, Сінгапур, Східний Тимор, США, Таїланд, Філіппіни, Шрі-Ланку і Японію), а також ЄС. Заявки на участь в АРФ подали Казахстан, Киргизія і Афганістан.

Створена триступінчаста структура роботи АРФ: 1) щорічні сесії на рівні міністрів закордонних справ; 2) щорічні наради старших посадовців на рівні заступників міністрів / директорів департаментів зовнішньополітичних відомств; 3) Міжсесійна група підтримки щодо заходів довіри і превентивної дипломатії (МГП-МДПД), засідання якої скликаються двічі на рік під співголовуванням країни – члена АСЕАН і одного з партнерів по діалогу.

Також у рамках Форуму ведеться діалог представників оборонних відомств країн-учасниць. З березня 2003 р. щороку проводяться Міжсесійні зустрічі з протидії тероризму і транснаціональній злочинності (МВ-ПТТП) під співголовуванням

країни – члена АСЕАН і одного з партнерів по діалогу.

У АРФ прийнято засадничі документи: «Концепція розвитку процесу АРФ», «Концепція і принципи превентивної дипломатії», «Про зміцнення ролі голови АРФ», «Реєстр експертів і видатних діячів», «Огляд процесу АРФ», «Розвиток взаємодії між першою і другою "доріжками" АРФ, а також між АРФ та іншими регіональними і міжнародними організаціями у сфері безпеки», «Про Групу друзів голови АРФ».

Основним механізмом багатостороннього діалогу по «другій доріжці» у рамках АРФ є Азійсько-тихоокеанська рада співпраці з безпеки (АТРСБ), яка становить свого роду «кухню ідей» щодо різних аспектів регіональної безпеки і стабільності.

Є. М. Суліма

РЕЙГАН, Рональд Вілсон (англ. Ronald Wilson Reagan; 6 лютого 1911, с. Тампіко, Іллінойс, – 5 червня 2004, Лос-Анджелес, Каліфорнія) – 40-й президент США (1981–1989). Кар'єру почав як актор, знімаючись у кіно, пізніше – на телебаченні, усього взяв участь у 52 фільмах, що здобуло йому популярність. Був обраний президентом Гільдії кіноакторів США. Губернатор штату Каліфорнія в 1967–1975 рр. У 1980 р. став кандидатом у президенти від Республіканської партії і переміг на виборах президента Дж. Картера. Вступив на посаду в січні 1981 р.

Р. вважав, що головна загроза безпеки США виходить від СРСР і комуністичної ідеології. Він розгорнув масштабну антикомуністичну діяльність, яка спричинила загострення відносин з СРСР, прискорення гонки озброєнь і «експорт демократії» по всьому світу. Р. відмовився від політики розрядки, відкинув досягнуті урядом Дж. Картера домовленості про обмеження стратегічних озброєнь і взяв курс на пряму конфронтацію з СРСР, нарощування гонки озброєнь і підтримку антикомуністичних рухів у всьому світі в руслі стратегії «відкидання комунізму». У 1983 р. він відкрито проголосив СРСР «імперією зла». Перемога в «холодній війні» стала розглядатись як єдина надійна гарантія американської безпеки, при цьому була категорично знехтувана теза про обмеженість американських ресурсів і неможливість у сучасних умовах одноосібного лідерства Америки у світі.

Головне завдання полягало в досягненні військової переваги над СРСР як передумови для ведення з ним переговорів з позиції сили. Значне збільшення військових витрат, програма «Зоряних війн» та інші проекти адміністрації Р. ґрунтувалися на припущенні, що СРСР не зможе встигнути за США щодо обсягів коштів, які виділяються на військові потреби.

Новий політичний курс передбачав обмеження доступу СРСР до високих технологій; підривання радянських ресурсів, у тому числі зниження вартості радянських товарів і нафти на світових ринках; збільшення військових витрат з метою змусити СРСР виснажити економіку через спрямування дедалі більших обсягів коштів на оборону; підтримку антирадянських рухів по всьому світу, включаючи моджахедів в Афганістані і рух «Солідарність» у Польщі. У березні 1983 р. Р. оголосив довгострокову і широкомасштабну програму досягнення військової переваги в космічному просторі (т. зв. Стратегічна оборонна ініціатива, або програма «Зоряних війн»), що мала на меті максимально економічно послабити СРСР.

Р. активно підтримував антидемократичні проамериканські режими в ПАР, Чилі, Філіппінах й Індонезії, надавав фінансову підтримку терористським групам у Центральній Америці з метою встановлення проамериканських маріонеткових режимів. Його адміністрація фінансувала антикомуністичні диктаторські режими і вбивство політиків у Латинській Америці, підтримку бунтівників «контрас» у Нікарагуа тощо. У жовтні 1983 р. віддав наказ здійснити озброєне вторгнення в Гренаду, а в 1986 р. – завдати авіаудари по території Лівії. З метою підтримки Ізраїлю, послаблення і дестабілізації ісламського світу, Р. спрямував значні кошти на розпалювання воєнного конфлікту між Іраном й Іраком, головним чином спонсоруючи режим С. Хусейна. Також США підтримали Ізраїль у війні з Ліваном.

В Європі США розмістили ракети середньої дальності «Першинг», намагалися посилити своє лідерство в НАТО. Був розроблений «план Роджерса», в основі якого лежала стратегія глибоко ешелонованих ударів по країнах ОВД. Зроблено низку заяв про можливість ядерної війни в Європі, з метою тиску на Західну Європу для обмеження її контактів з СРСР. Загалом США прагнули змінити політичний клімат, перенести центр суперечностей з країн «третього світу» в Європу, тим самим посилюючи антирадянське силове поле по всьому світу. Засадничі уявлення про характер і джерела загроз безпеки Сполучених Штатів, цілі, завдання і методи здійснення американської політики в цій сфері не були істотно переглянуті аж до закінчення президентських повноважень Р., незважаючи на те, що було зроблено низку кроків у напрямі зменшення міжнародної напруженості.

М. А. Шепєлєв

РЕКЛЮ, Елізе (фр. Jean Jacques Élisée Reclus; 15 березня 1830, Сент-Фуа-ла-Гранд, Франція – 4 липня 1905, Торхаут, Бельгія) – французький географ. З 1859 р. почав публікувати в «Журналі двох світів» («Revue des Deux Mondes») статті з географії, літератури, міжнародної політики, економіки, археології. Працював у «Tour du Monde» та інших географічних журналах. Брав участь у створенні Вільного університету в Брюсселі, де в 1892 р. став професором порівняльної географії, а в 1898 р. заснував у рамках університету Географічний інститут.

У праці «Земля» (1869) Р. представив «фізіологію земного організму». Під впливом органіцизму Земля порівнювалася з живим організмом, а окремі компоненти природи – з органами. За участь у революційних подіях, пов'язаних з Паризькою комуною, був засуджений і висланий з Франції. У Швейцарії починає роботу над «Всесвітньою географією», названою їм «Земля і люди». За 20 років написав 19 томів, у яких надавався географічний опис Землі.

Праця присвячувалася всім материкам і частинам світу: п'ять томів – Європі та Азії, чотири – Америці й Африці, один – Австралії та Океанії. Завершила його творчість шеститомна праця «Людина і Земля», де зроблено спробу створити план розумного перетворення природи в інтересах людства. Тут уперше вживається термін «географічне середовище», під яким розумілася не тільки природа, а й динамічні суспільні елементи. Таким чином, вирізнялося первинне, або «статичне», середовище, і вторинне, або «динамічне» середовище.

Для Р. географія – історія в просторі, тоді як історія – географія в часі. Географія в його розумінні не є чимось нерухомим, а постійно змінюється під впливом людини. Предметом географії він вважає земну кулю як ціле, певний живий організм з функціонуванням різних елементів природи і суспільства, взаємодією органічної та неорганічної природи з людиною.

Географічну концепцію Р. вирізняє також підвищена увага до діяльності людини, що є водночас причиною і прогресу, і регресу. Він показує, що людство прийшло до усвідомлення своєї спільності, але це пов'язано із загостренням конфліктів і суперечностей. Моральний розрив у рівні життя привілейованих верств і бідняків став набагато більшим, унаслідок чого нещасні стали ще нещаснішими. Аналіз конфліктів Р. здійснював у зв'язку з трьома найважливі-

шими, на його думку, темами: «класова боротьба, пошуки рівноваги і головна роль особи».

Є. М. Суліма

РЕЛОКАЛІЗАЦІЯ – процес переструктурування, переосмислення традицій локальних культур у новому глобальному контексті. Р. відбувається на засадах транслокаційного обміну, діалогу або конфліктної взаємодії як у межах конкретних локальних культур, так і за їх взаємодії з глобалізованими культурами. Взагалі Р. є відгуком локалізованих спільнот на вторгнення глобалізації в їхнє внутрішнє життя, що передбачає створення певних механізмів пристосування або протидії цим процесам. Тому можна виокремити позитивну (прогресивну) та негативну (регресивну) форми Р. У першому випадку переструктурування певних локальних культур супроводжується їх розвитком, політикою відкритості, національним відродженням; у другому – відбувається замикання локальних культур на власних контекстах, що передбачає жорстку диференціацію суспільства, обмеження у пересуванні населення, контроль інформації, переслідування інакодумців тощо.

О. Є. Висоцька

РЕТЕРИТОРІАЛІЗАЦІЯ – процедура повторної територіалізації детериторіалізованого середовища, яка полягає в реставрації територіальної диференціації соціального простору. Вперше поняття Р. розкрито Ж. Дельозом та Ф. Гваттарі у концепції детериторіалізації. Якщо детериторіалізація є процесом делокалізації певних територій, розширенням останніх, то Р. – їх обмеженням. Деякі дослідники взагалі відмовляються від концепції детериторіалізації, бо, як вважає, зокрема Д. Ньюман, «не може існувати жодної форми політичної влади або соціального контролю, повністю не пов'язаних з тою чи іншою формою територіального розподілу». Процес організації певної території відповідно до нових принципів і визначає її Р.

Р. є результатом переходу населення з однієї території на іншу, яка стає місцем його постійного проживання. Яскравий приклад Р. – відкриття Америки як «землі обітованої», масштабне переселення народів на території Південної та Північної Америки, Австралії, Азії тощо. Р. характерна для діаспорних культур, які встановлюють на нових територіях правила та принципи старої культури, але на якісно нових засадах.

О. Є. Висоцька

РИЗИК КРАЇНИ – індикатор інвестиційного клімату відповідної країни, в основі якого лежать політичні чинники. Інвестиційний клімат включає все те, що враховує інвестор, коли оцінює, наскільки сприятливі умови для вкладення капіталу, включаючи ідеологію і політику, економіку і культуру. На оцінку інвестиційного клімату (за шкалою «сприятливий/несприятливий») впливають: політична стабільність і передбачуваність; компетентність і політика органів центральної і місцевої влади, рівень конфлікту інтересів у їх структурах; макроекономічні показники (бюджет, платіжний баланс, державний борг); якість податкової системи і рівень податкового тягаря; якість банківської системи й інших фінансових інститутів; захищеність і визначеність прав власності, рівень корпоративного управління; обов'язковість контрагентів у виконанні своїх домовленостей; відкритість економіки; рівень розвитку інфраструктури; якість робочої сили; рівень монополізації ринків, бар'єри щодо входу на ринок; рівень законності та правопорядку, масштаби злочинності й корупції.

Рівень кожного з параметрів залежить, головним чином, від стану політичної системи, здатності її генерувати позитивні імпульси. Важливе значення мають міцність демократичних інститутів й ефективне забезпечення прав і свобод: чим стабільніша і передбачуваніша політична система, тим важливішими стають економічні критерії при визначенні інвестиційного клімату. Під стабільністю і передбачуваністю політичної системи слід розуміти насамперед злагоду політичної еліти (на всіх рівнях ієрархії влади) щодо основних соціально-політичних і економічних проблем, конструктивна взаємодія виконавчої, законодавчої і судової влади, центру і регіонів, а також підтримка більшістю населення країни урядової політики.

Вплив політичних чинників на інвестиційний клімат слід розглядати у двох ракурсах, які умовно можна позначити як нецілеспрямований і цілеспрямований вплив. Під першим розуміють усі політичні кроки уряду, що враховуються інвесторами при оцінці інвестиційного клімату країни, за винятком тих, які здійснюються цілеспрямовано для поліпшення умов інвестування.

Інтерес до проблеми політичних ризиків в оцінці інвестиційного клімату країни виникає на початку 1950-х рр. Під політичним ризиком найчастіше розуміють вірогідність несприятливих наслідків політичних рішень, що приймаються в умовах невизначеності, дефіциту ресурсів (часу, інформації тощо), що призводить до збитків, і вірогідності здійснення небажаних подій для учасників діяльності (передусім комерційної). Отже, політичний ризик – обов'язковий елемент будь-якої діяльності. Він породжується невизначеністю політичного середовища і характеризується особливим типом взаємозв'язку об'єктивної політичної ситуації і діяльності суб'єкта в ній. Під невизначеністю в цьому випадку розуміють відсутність чітких, легко зрозумілих і загальноприйнятих методів ведення справ. Якщо в політично стабільних суспільствах частка несприятливих політичних чинників невелика і становить здебільшого фонові характеристики комерційної діяльності, то в суспільствах з перехідною економікою політичні чинники набувають вирішального значення для успішної підприємницької діяльності. Це пояснюється тим, що ринкові механізми ще недостатньо міцні й часто доводиться регулювати економічні процеси в «ручний спосіб», тобто за допомогою неекономічних інструментів.

З огляду на характер політичної ситуації в країні, виводиться інтегральна оцінка політичного ризику, що є різновидом некомерційних ризиків. Оцінка політичного ризику може проводитися для всієї країни в цілому, окремо для її регіонів, а також для певних галузей промисловості. Щодо останнього аспекту, то чим кращі відносини тієї чи іншої компанії з органами влади і чим більше лобістських можливостей у неї в різних структурах державної влади, тим нижчий буде політичний ризик, і навпаки. Проте наявність високого політичного ризику не свідчить про те, що ніхто не вкладатиме капітал у цю компанію, адже з підвищенням ризику пропорційно зростають і витрати об'єкта інвестування, а отже, зростає ставка прибутку. Під цілеспрямованим впливом політичних чинників на інвестиційний клімат розуміють систему заходів, що вживаються органами державної влади для оптимізації інвестиційного клімату країни. Ці заходи переважно в економічній сфері реалізують органи державної влади. Чим адекватніші ці заходи чинним правилам підприємницької діяльності й чим більше вони відповідають запитам інвесторів, тим активніше відбуватиметься інвестиційний процес у країні.

Політичний ризик як сукупність некомерційних чинників підприємницької діяльності найчастіше поділяють на «внутрішній» і «зовнішній». Під внутрішнім Р. к. розуміють внутрішні процеси, що впливають на політичну ситуацію в країні. Тут слід проводити аналіз персоналій, що перебувають при владі (офіційної і за необхідності «тіньової»). Зовнішній Р. к. залежить від геополітичного положення держави, її політичного

оточення, міжнародного авторитету тощо. Дуже важливий аспект зовнішнього Р. к. – питання економічної безпеки країни, тобто її залежності від іноземних товарних і фінансових потоків. Розширена присутність іноземного капіталу підвищеної мобільності на ринках, що розвиваються, визначається як потенційно дестабілізуючий чинник.

Політичний ризик умовно можна поділити на суверенний (власне Р. к.), регіональний, міжнародний ризик. Суверенний ризик – нестабільність внутрішньополітичної обстановки країни, що впливає на результати діяльності підприємницьких фірм, у зв'язку з чим зростає ризик погіршення фінансового стану фірм, аж до їх банкрутства. Особливо це позначається на підприємствах різних форм малого бізнесу, оскільки напруженість політичної ситуації в країні призводить до порушення господарських зв'язків, що найвідчутніше відбивається на діяльності невеликих підприємств, ставить їх на межу банкрутства унаслідок незабезпеченості сировиною, матеріалами, устаткуванням. Регіональний ризик – нестабільність політичної обстановки в певному регіоні, яка впливає на результати діяльності підприємницьких фірм; зокрема, це може бути вірогідність втрат через воєнні дії в певному регіоні, а також втручання в підприємницьку діяльність регіональних органів управління. Міжнародний ризик важливий для підприємницької діяльності як фірм, що мають вихід на міжнародний ринок, так і фірм, що мають зарубіжних партнерів.

Базовим рівнем в оцінці політичного ризику є Р. к., або суверенний ризик. Сформувавшись у 1950-х рр., поняття «політичний ризик» поступово починає збігатися з поняттям «Р. к.» (country risk), яке поєднує всі некомерційні ризики для бізнесу, а не тільки ризики, зумовлені політичним середовищем. Як наслідок, відбуваються «економізація» поняття «політичний ризик», механічне перенесення методів і підходів економічного аналізу у сферу політичного ризик-аналізу, і як підсумок – політика починає поступатися місцем економіці.

Поняття «Р. к.» уведено в обіг першим віце-президентом Сітібанку І. Д. Фрідманом, і до кінця 1970-х років проблематика регулярного аналізу рівня ризику країни оформилася в самостійний напрям. Поняття «Р. к.» з'явилося у зв'язку з глобалізацією економіки (зростаючою інтеграцією національних фінансових ринків у структурі світової економіки), інтернаціоналізацією діяльності всіх суб'єктів фінансового сектора, з різким розвитком транснаціональних інституційних одиниць, збільшеними масштабами кредитування країн, що розвиваються, а отже, з підвищенням значущості глобальних ризиків.

Мексиканська фінансова криза 1982 р., поява нової групи позичальників – країн з перехідною економікою (СНД і Східна Європа) наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., східноазійські й східноєвропейські фінансові кризи, що відбулися, починаючи з 1997 рр., фінансові та банківські кризи в Аргентині на межі XX–XXI ст., події 11 вересня 2001 р., нарешті, світова економічна криза 2008–2009 рр. засвідчують, що ризики, пов'язані з участю в міжнародних відносинах, суттєво збільшились. Такі події також стало важче аналізувати і передбачувати для тих, хто ухвалює рішення в економічних, фінансових і політичних секторах.

Р. к. найчастіше визначається як імовірність того, що суверенна держава або незалежні кредитори в певній країні не матимуть можливості або бажання виконати свої зобов'язання щодо іноземних кредиторів та/або інвесторів. У найзагальнішому плані під Р. к. розуміють ризик, пов'язаний з поточним і перспективним економічним і політичним становищем країни тією мірою, якою це може відбитися на здатності уряду країни або інших економічних суб'єктів, що перебувають під його юрисдикцією,

відповідати за своїми зобов'язаннями. У вузькому значенні йдеться про вірогідність неочікуваних фінансових втрат (прямі збитки, недоотриманий прибуток або упущені можливості), які можуть виникати у разі здійснення операцій, прямо або опосередковано пов'язаних з міжнародною економічною діяльністю та/або транскордонним переміщенням капіталу. Цей ризик матеріалізується у зниженні прибутковості та ліквідності активів, а врешті-решт – у падінні ринкової вартості міжнародної компанії або банку, що відображається в падінні котирувань цінних паперів. Р. к. як широке і синтетичне поняття інтегрує в собі окремі елементи інших видів ризиків (політичний, суверенний, валютний та ін.), що виступають тим самим як його субкатегорії. Проте Р. к. визначається для суб'єкта міжнародної діяльності не як арифметична сума тих чи інших ризиків, а як інтегрований результат взаємодії незалежних від цього суб'єкта подій і обставин.

У ділових і наукових колах було сформовано декілька термінів, які так чи інакше відображали ризик кредитування й інвестування суверенної країни, соціально-економічну ситуацію в якій неможливо контролювати. Є поняття «суверенний ризик» (де акцент робиться саме на неможливості управління внутрішніми процесами), «політичний ризик», а також і ширше поняття «Р. к.». Під політичним ризиком слід розуміти лише ризик, пов'язаний з діяльністю владних структур, тому цей термін є неповним, оскільки навіть правовий простір країни враховує лише частково, а саме – тією мірою, якою можливі зміни чинного законодавства.

Р. к., насамперед, пов'язаний із соціально-економічною і політичною ситуацією. Ці чинники справляють великий вплив на діяльність установ фінансового сектора, їх відносини з центральним банком та грошово-кредитною політикою, з державними і місцевими органами законодавчої і виконавчої влади. Рівень Р. к. залежить від політико-економічної стабільності країн-клієнтів та/або країн-контрагентів, імпортерів чи експортерів.

Поняття Р. к. має узагальнений характер, включаючи не тільки діяльність уряду, а й стан суспільства в цілому. У зв'язку з цим С. Кобрін, С. Робок, К. Сіммондс, Дж. Саймон та ін. запропонували поділяти політичні ризики на макро- і мікроризики залежно від рівня економічних суб'єктів, на яких вони впливають.

Макрополітичний ризик – специфічний політичний Р. к., який діятиме на всі іноземні фірми у країні-організаторі. Макроризики містять конфіскації всіх іноземних фірм у країні, справедливі заходи, на кшталт змін у податкових законах, ціновому контролі, екологічних інструкціях і обмеженнях, котрі торкаються лише іноземних фірм, на зразок обмежень на переказ капіталу, на зайнятість експатріанта й іноземну власність, місцеві регулятивні інструкції. Мікрополітичний ризик притаманний певній галузі промисловості, фірмі чи проекту. Політичний ризик може стосуватися власності активів, через повне чи часткове примусове припинення діяльності фірми. Тобто макроризик більш видимий, а мікроризик має більше значення для фірм.

До цієї дихотомічної класифікації Ч. Кеннеді запропонував додати критерій легальності/легітимності (тобто йдеться про законність/правомочність дій політичних суб'єктів), увівши в обіг поняття легально-урядового та екстралегального політичного ризику. Ця типологія здійснюється на основі поділу подій, зумовлених або діями урядових структур під час проведення певної державної політики, або силами, які перебувають поза контролем уряду. Легально-урядовий ризик є прямим наслідком поточного політичного процесу і містить такі події, як, наприклад, демократичні вибори. Екстралегальний ризик позначає

будь-яку подію, джерело якої є поза наявними легітимними структурами країни: тероризм, саботаж, військовий переворот, революція.

В. В. Кривошеїн

РИМЛЕНД (англ. Rimland – кільцева, дугова земля, від англ. rim – край, кільце; land – земля) – поняття, введене американським ученим Ніколасом Джоном Спайкменом наприкінці 30-х рр. XX ст., яке визначає берегову зону Євразії як осьовий район континенту. Р. – ключова категорія, що має стратегічне навантаження і є елементом схеми поділу світу. Концепція Р. належить до англосаксонського напряму геополітики.

Н. Спайкмен обґрунтував положення, згідно з яким ключовим геополітичним регіоном є узбережжя Євразії, контроль над яким дає змогу панувати над нею. У теорії Х. Маккіндера цей регіон, що відмежовує континентальні країни від морів, має назву «внутрішнього півмісяця». Спростовуючи імператив Х. Маккіндера, Н. Спайкмен у праці «Американська стратегія у світовій політиці. Сполучені Штати і баланс сили» (1942) доводив і розгортання вирішальних битв у період Першої і Другої світових воєн на територіях Р., і його лідерство як у культурному, так і в економічному аспектах. На його думку, протягом останніх століть історичні імпульси виходили з боку Р. углиб континенту, у напрямі Хартленду. На відміну від Х. Маккіндера, Н. Спайкмен стверджував про цивілізаційну першість берегових зон і у своїй оригінальній теорії запропонував нові умови планетарного панування: «Хто володіє Р., той контролює Хартленд».

З огляду на традиційний поділ світу на континентальну і морську частини, Н. Спайкмен ключовою вважає «буферну зону» між ними, природну геополітичну дугу, що розділяє морські й континентальні держави. Порівнявши Хартленд і Р., Н. Спайкмен доходить висновку про переваги останнього, його значення вісі геополітики. Будучи ключем до світового панування, Р. на відміну від Хартленду, є носієм самостійної геополітичної місії. Головне питання світової політики: «Хто контролює Р.»?

Ідеї Н. Спайкмена розвивав Д. Мейнінг у праці «Хартленд і Римленд в євразійській історії» (1956). Концепція набула розвитку в працях У. Кірка, який доводив ключове значення прибережних цивілізацій Р. для глобального балансу геополітичних сил.

У сучасній інтерпретації формування Р., що розглядається як ареал поширення цивілізації, її «колиска», справило вирішальний вплив на формування континентального простору. Культурні імпульси від держав, що належать до Р., передавалися всередину Євразійського континенту, історичну ініціативу також висували окремі зони «внутрішнього півмісяця».

Р. складається з периферійного регіону євразійського Хартленду, берегової зони і прибережних держав, які можуть використовуватись на користь як континентальних, так і морських держав, проте тяжіють до морського типу існування. Р. є територією, яка потенційно може бути віднесена як до таласократії, так і до телурократії. У його просторі відбувається протидія телурократичного і таласократичного імпульсів з домінуванням їх у певних ареалах. Держави зони Р. є відносно вільними в геополітичній орієнтації, проте не володіють самостійною геополітичною програмою, маючи проміжне, подвійне становище.

На думку російського дослідника О. Дугіна, Р. є геополітичним кордоном, «категорією змінної, що варіює залежно від обставин від лінії до смуги». Це території прикордонних приморських зон Євразійського континенту, які оточують Хартленд на заході, півдні та південному сході. Берегова лінія океанічного узбережжя євразійського Р. починається в морях Західної Європи, проходить через Балтійське і Північне моря, далі через Середземне море до морів Далекого Сходу, закінчуючись в Охотському морі. Вона охоплює простори Європи, Туреччини, Ірану, Саудівської Аравії, Іраку, Пакистану, Індії, держав Далекого Сходу і Китаю і частково східноафриканського побережжя. Історично Р. становить місце постійних воєн, район одвічного зіткнення різних цивілізацій.

За однією з версій, Р. поділяють на чотири геополітичні простори: Європу, Ісламський світ, Індійський регіон і Далекий Схід.

В іншому варіанті (Д. Мейнінг) Р. складається з трьох геополітичних регіонів залежно від функціонально-культурної схильності: 1) Китай, Монголія, Північний В'єтнам, Бангладеш, Афганістан, Східна Європа (включаючи Пруссію), Прибалтика і Карелія – простори, що органічно тяжіють до Хартленду; 2) Південна Корея, М'янма, Індія, Ірак, Сирія, Югославія, що є геополітично нейтральними; 3) Західна Європа, Греція, Туреччина, Іран, Пакистан, Таїланд, які схильні до таласократичного блоку.

Р. об'єднує атлантичне узбережжя Північної Америки, європейське узбережжя і Далекий Схід. Відповідно до концепції Н. Спайкмена, США мають найвигідніше положення відносно як Хартленду, так і Р. Вони контролюють через Тихий і Атлантичний океани дві його протилежні сторони і мають нагоду розташовувати в ключових зонах Р. свої військові бази.

Отримання атлантичним світом можливості контролю над територіями, що входять до Р., призводить до повного контролю над континентальними державами. Концепцію Спайкмена реалізували США, які розмішували свої військові бази вздовж дуги, що оточує Євразію. Контроль над периферійними зонами, у свою чергу, вирішальний для світового панування. Відповідно, Р., його геоекономічне опанування, є об'єктом і головним напрямом геополітичної стратегії США. Їх метою є формування т. зв. санітарного кордону, зони геополітичної заборони, що обмежує північно-східну частину Євразії – Хартленду, який збігається з територією Російської імперії.

На територіях, що належать до Р., який є зоною постійних конфліктів між морськими і континентальними державами, протягом усього XIX і до початку XX ст. точилася боротьба між Великобританією і Росією, на початку XX ст. Великобританія протистояла Німеччині, у період «холодної війни» відбувалися воєнні конфлікти на кордонах між НАТО і ОВД. Особливе значення в цьому плані має Балканський регіон.

Р. посідав центральне місце в теорії стримування щодо СРСР періоду «холодної війни». Стримування «фортеці» (СРСР, країни ОВД) з боку США означало утворення антирадянських союзів на території Р.: НАТО в Європі, СЕНТО в Західній Азії, СЕАТО у Східній Азії. У межах Р. відбувалося серйозне протиборство, що проявлялося, зокрема, у таких конфліктах, як берлінський конфлікт, війна в Кореї, на Близькому Сході (проти уряду Г. А. Насера), у В'єтнамі, у Камбоджі та Афганістані. Концепція Р. була також використана в геостратегічному плануванні відносно Близького і Середнього Сходу. Вона помітно вплинула на формування американської геостратегії стосовно ірано-іракської і радянсько-афганської війни. Багато дослідників вважають, що метою США й після закінчення «холодної війни» залишається оточення Євразійського ядра, де був географічно розміщений СРСР.

О. В. Скребець

РИМСЬКИЙ КЛУБ – міжнародна неурядова організація, створена в 1966 р. у Римі за ініціативою групи ліберально налаштованих вчених на чолі з А. Печчеї з метою організації досліджень глобальних проблем сучасності. Не має штатних співробітників, статуту і друкованого органу, до його складу водночас не можуть входити більше 100 осіб. Обирається президент та виконавчий комітет, який скликає засідання клубу в різних країнах один раз на рік. Окремим вченим

доручається проведення досліджень з тих чи інших питань, котрі пізніше публікуються у вигляді доповідей Р. к.

Сучасний стан людства характеризується в них як патологічний і гострокризовий, а в доповіді Я. Тінбергена «Перегляд міжнародного порядку» взагалі акцентувалась увага на ефекті «виродження цивілізації», зокрема на розбазарюванні ресурсів та споживацькому ставленні до природи. Культивування споживацького способу життя розглядається як ознака хворого суспільства, в якому панують взаємна відчуженість людей, насильство над природою, руйнування гуманістичних цінностей. Причинами цієї ситуації вважається «експоненціальне зростання в обмеженому просторі» (Д. Медоуз), «розрив між людиною і природою» та між багатими і бідними (М. Месарович, Е. Пестель). Підкреслюється егоїстичне ставлення урядів і корпорацій до проблем розвитку, ігнорування ними загальнолюдських інтересів у сфері якості життя (Е. Ласло). Разом з тим наголошується, що людство і в минулому ніколи не було застраховане від криз і в принципі здатне їх долати, тому є об'єктивна можливість і необхідність пошуку альтернативних шляхів розвитку людства. Члени клубу закликають до «революції світової солідарності», покликаної розв'язати суперечності між людиною і природою, запобігти глобальній екологічній та гуманітарній катастрофі.

За ініціативою А. Печчеї, який очолював Р. к. у 70-ті – на початку 80-х рр., були розроблені дослідні проекти, орієнтовані на виявлення тенденцій динаміки світового розвитку. Основними дослідницькими принципами діяльності Р. к. є застосування глобальних підходів до великомасштабних комплексних світових проблем, що відображають зростаючий взаємозв'язок усіх країн у рамках єдиної планетарної системи; першорядний розгляд довгострокових наслідків усіх проблем, політичних рішень і практичних заходів; системне проникнення в суть усього комплексу сучасних проблем.

У рамках Р. к. розгорнулася робота з розроблення концепцій і моделей світового порядку. Вихідною посилкою стала гіпотеза про дисфункціональність світової системи, шлях подолання якої вбачався на засадах реалізації глобальної програми «нового гуманізму». Зокрема, був зроблений висновок про необхідність досягнення якісно нового рівня організації світового співтовариства на засадах конвергенції двох соціальних систем. Нове планетарне людське співтовариство має бути здатним до колективних зусиль із планування й управління заради загального майбутнього людства.

Загалом у межах традиції, закладеної Р. к., виокремлюють п'ять основних напрямів глобальних досліджень: аналіз механізму загальносистемної кризи за допомогою моделей системної динаміки, коли світ описується загалом без поділу на країни і регіони і використовується порівняно невелике число змінних; аналіз еволюції глобальних проблем за допомогою багатомодельного опису багаторегіонального світу, кожен регіон описується своєю системою моделей, регіональні системи поєднуються за допомогою моделей світового ринку і міграції населення, використовуються десятки тисяч змінних; аналіз окремих фрагментів світового розвитку за допомогою статистичних рядів і простих автономних макромоделей, які можна досліджувати аналітично (вивчаються зростання населення, цикли Кондратьєва, конкуренція і заміщення технологій та природних ресурсів, проблеми роззброєння і безпеки); аналіз проблем біосфери за допомогою «фізичних» моделей клімату і глобальних біогеохімічних циклів, що дають змогу врахувати вплив таких наслідків людської активності, як парниковий ефект і ядерна катастрофа; розроблення теоретичних концепцій і парадигм розвитку світової системи в нових умовах наближення до глобальних обмежень.

М. А. Шепєлєв

РІТТЕР, Герхард (Gerhard Ritter, 6 квітня 1888, Бад-Зоден-Аллендорф – 1 липня 1967, Фрайбург) – німецький історик. Навчався в університетах Мюнхена, Лейпцига, Берліна і Гейдельберга. Учасник Першої світової війни, після неї викладав в університетах Гамбурга і Фрайбурга. У кінці 30-х рр. долучився до підпільного антинацистського «Фрайбурзького гуртка» консервативних інтелектуалів, був заарештований у 1944 р. Після Другої світової війни певний час був головою Спілки німецьких істориків.

У своїх працях обстоював ідею, що нацизм не був суто німецьким явищем, а навпаки, був підготовлений усім перебігом європейської історії останніх 150 років, починаючи з Великої французької революції, що замінила Бога нацією.

У книзі «Держава сили і утопія. Щодо суперечки про поділ влади з часів Макіавеллі і Мора» (1940) Р., підтримуючи школу К. Хаусхофера, виступає за «континентальний» принцип розвитку Німеччини. «Батьком» цього принципу він вважає Н. Макіавеллі. Згідно з цим принципом, географічне розташування Німеччини в центрі Європи зумовлювало її державний розвиток.

Стверджувалося, що така континентальна країна, як Німеччина, стиснута з усіх боків у центрі Європи, має природне право розширити свій «життєвий простір» збройним шляхом. «Континентальному» принципу Р. протиставляє «острівний» принцип, представником якого він вважає Томаса Мора. «Острівний» принцип державного розвитку приписувався Англії, що визначало її нібито «мирну» політику, спрямовану на забезпечення добробуту країни. Так було в 40-х рр. XX ст., коли Німеччина розв'язала Другу світову війну за «життєвий простір».

У праці «Демонія влади» (1947) «континентальний» принцип перенесено на СРСР, а «острівний» приписується всім західноєвропейським країнам, у тому числі ФРН. «Острівний» принцип залишається «мирним» принципом, спрямованим на внутрішній добробут «об'єднаної» Європи. «Макіавеллізм», за заявою Р., вичерпав себе «таким явищем, як Гітлер». Німецький націоналізм замінюється «західним», усередині якого ФРН повинна посісти тепер особливе становище.

Р. прогнозував, що майбутнє світу визначатиметься лише двома світовими державами (чи групами держав) найпершого рангу: сполученими англосаксонськими морськими державами і російською континентальною державою. Природна суперечність «острівних» і «континентальних» політичних методів й ідеалів вступає, таким чином, в нову глобальну стадію.

«Нам потрібна така теорія влади, – заявляв Р., – яка виходить за рамки вічної суперечності між... континентальним і острівним мисленням, відповідаючи обґрунтованим цілям обох сторін: потреби людського суспільства в тривалому мирному порядку, гарантованому праві, але водночас і потреби держави у вільному просторі для розгортання войовничої енергії, тому що без цього практично неможливе самоствердження будь-якого суспільного авторитету».

М. А. Шепєлєв

РІТТЕР, Карл (Karl Ritter; 7 серпня 1779, Кведлінбург – 28 вересня 1859, Берлін) – німецький географ. Автор фундаментальної праці «Землезнавство відповідно до природи та історії людей» (нім. Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur und zur Geschichte des Menschen; розпочато в 1817 р., за життя Р. видано 19 томів, присвячених Азії та Африці). Вже в процесі цієї роботи Р. почав викладати у Берлінському університеті, а в 1820 р. став професором кафедри землезнавства. Його лекції слухали К. Маркс, Е. Реклю, П. Семенов-Тян-Шанський. У 1822 р. його обрали академіком Прусської академії наук, а в 1835 р. – іноземним почесним членом Петербурзької

академії наук. Разом з А. Гумбольдтом заснував Берлінське суспільство землезнавства і тривалий час був його президентом. Розвивав порівняльний метод в географії, її аналітичну складову.

Створене ним порівняльне землезнавство вивчає не тільки природу країн, а й історію народів, які в них проживають, і вважається наукою історичною, у протиставленні «фізичному землеопису». Рівень культури народів багато в чому пов'язаний з територією та її ресурсами, особливо біотичними і мінеральними. «Кожна людина є представником рідної природи, яка справила її на світло і виховала. У народах відбивається їх батьківщина. Місцеві впливи ландшафту на характерні риси жителів, включаючи статуру, форму черепа, темперамент, мову та духовний розвиток, безсумнівні... Існування людини цілком пов'язане з землею тисячами чіпких коренів, які неможливо вирвати», – доводив Р.

Р. писав, що географія вивчає простори (порожнечі), заповнені природними тілами, і зовні дотримувався поглядів Ісаака Ньютона, в концепції якого абсолютний простір за власною природою і безвідносно до всього залишається завжди нерухомим і незмінним. Але насправді земний простір Р. активний: «Простори, які б вони не були», різною мірою, але впливають «на світ неорганічний, на живі організми взагалі й успіхи людських особистостей і народів». Вивчення цього впливу – одне із завдань землезнавства.

Починаючи з діяльності Р., людина та її історія посіли важливе місце в географії, а географія стала важливим пояснювальним принципом життя людини і суспільства. Якщо простір змінний у принципі, то він має реагувати і на дії людини, змінюватися в процесі взаємодії людини з природою. Так, за словами Р., «тепер моря вже не відокремлюють, як раніше, землі та частини світу, вони, навпаки, об'єднують народи, вони пов'язують їх долі найзручніше, навіть дедалі правильніше, відтоді як мореплавство дозріло до ступеня найдосконалішого мистецтва... Удосконалення плавання океанами змінило навіть справді взаємне розташування частин світу, материків і всіх островів порівняно з колишніми часами». Це, звичайно, з позиції людини. «...Хоча фізична природа і розміри залишилися ті ж самі, але елемент історичний за допомогою новостворених органів... навчає народи рухатися з більшою незалежністю від природних умов. Сила людини і народів все дедалі більше оволодіває цими умовами і видозмінює їх».

Р. розробив ієрархічну систему регіонального поділу світу в рамках єдиного глобального простору. Він поділив Землю на сухопутну (континентальну) і водну (морську) напівсфери. Кордон між ними він представив у вигляді великого півкола, що проходить у Південній Америці через Перу і потім через південну частину Азії. У рамках континентальної напівсфери він виокремив два великі регіони: Старий і Новий світ. Першому, унаслідок поширення зі сходу на захід, властива помітна кліматична одноманітність, а другий, з причини розташування з півночі на південь, характеризується кліматичною різноманітністю. Ця різниця, на його думку, істотно вплинула на характер народів, що населяють кожен регіон, і на їхні відносини, оскільки природа впливає не тільки на працю і стереотипи мислення, не тільки на мораль людини, а й на кожен аспект людського життя.

У перекладеному російською мовою «Виступі Ріттера на засіданні Берлінської академії наук» вчений говорив вже не про дві сфери земної поверхні (сушу і море), а про три: повітряну, водяну і тверду, причому їх «просторові та фізичні відносини перебувають у гармонії». Він докладно аналізував вплив кожної зі сфер на природні умови і, в кінцевому підсумку, на розвиток людських суспільств. Р. стверджував, що історичний поділ цивілізацій на східні та західні, а також на північні та південні зумовлений групуванням мас земної поверхні, а культурні відмінності народів Сходу і Заходу визначаються відмінностями кліматів і «групування космічних (світових) положень головних мас нашої планети». Порівнюючи площі континентів, він доходить висновку про нерівномірність розподілу континентальних мас на поверхні Землі, вбачаючи в цьому таємницю планетарного устрою і його дії на розвиток цивілізації.

Як особливу категорію зміненої людиною природи Р. виокремив «культурну сферу». Сформувавши закон про вплив культур на природу, він вважав, що їх роль має бути «гармонійною з обертанням Землі», а тому культури завжди поширюються зі сходу на захід.

М. А. Шепєлєв

РІЧ ПОСПОЛИТА Корони Польської та Великого князівства Литовського (польськ. Rzeczpospolita Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego) – федерація Корони Королівства Польського і Великого князівства Литовського, що виникла в результаті Люблінської унії в 1569 р. і стала продовженням польсько-литовської особистої унії, що існувала з перервами з 1385 р.

В основі зовнішньої політики Р. П. лежала ягеллонська парадигма «підкорення Сходу», створення багатонаціональної держави з центром у Варшаві, ідеологія великої Польщі не як центральноєвропейської, а як провідної східноєвропейської регіональної держави.

Вона підкріплювалася уявленнями про наявність у Польщі релігійної місії, пов'язаної із захистом цінностей католицизму («останній форпост католицької віри»), що сприяли впродовж багатьох століть створенню, збереженню і консолідації польської нації і водночас утруднювали вироблення реалістичної лінії в зовнішній політиці.

Р. П. запекло воювала з Московською державою протягом усієї історії. Так само вона послідовно проводила імперську і шовіністичну політику захоплення і насильницької асиміляції земель, населених руським і православним населенням. У результаті Люблінської унії руські землі у складі Литви (Волинь, Підляшшя, Київщина, Поділля, Чернігівщина, Сіверщина, Гродненщина) були передані польській короні. Основою внутрішньої політики Р. П. була дискримінація непольського, некатолицького населення. При цьому експансіоністська й асиміляційна політика проводилася в умовах господарського занепаду й соціальної деградації. Підсумком утиску православних стає зростання напруженості і, врешті-решт, катастрофічне для Р. П. повстання Богдана Хмельницького, що розпочалося в 1648 р. і привело в результаті до втрати земель на лівому березі Дніпра. Скориставшись слабкістю країни, шведський король Карл Густав вирішив підкорити Польщу і позбутися конкурента у боротьбі за Прибалтику. Шведське вторгнення в Р. П. в 1655–1660 рр. заподіяло їй величезні втрати. Всього за період «Кривавого потопу» від воєн, голоду і хвороб у Р. П. загинули близько 4 млн осіб. Ці втрати не змінили природи державності Р. П., яка добре відображалася сучасниками у прислів'ї: «Чим далі у Польщу, тим розбою більше».

У результаті трьох поділів Р. П. (1772, 1793, 1795) до Росії відійшли литовські, західноруські (сучасні білоруські й українські) землі, крім Галичини, що відійшла до Австрії. Корінні польські землі поділили Пруссія і Австрія, які й були ініціаторами поділів. 15 січня 1797 р. підписано останню конвенцію, що утвердила поділ Р. П., скасувала польське громадянство і повністю ліквідувала залишки польської державності.

Наполеон у 1807 р. на підставі Тильзитського договору створив з польських територій, що відійшли під час поділів Р. П. до Пруссії і Австрійської імперії, Велике герцогство Варшавське, яке фактично було протекторатом Франції під егідою саксонського короля й існувало до 1813 р. На зміну йому в 1815–

1917 рр. прийшло Царство Польське, що перебувало в особистій унії з Російською імперією. У 1915 р. територія Царства Польського окупована Німеччиною і Австро-Угорщиною. У листопаді 1916 р. германський і австро-угорський імператори опублікували маніфест про створення самостійного Королівства Польського в окупованій їх військами російській частині Польщі. У жовтні 1918 р. Регентська рада Польщі оголосила про створення незалежної польської держави, а 14 листопада, після капітуляції Німеччини і розпаду Австро-Угорщини, передала Юзефу Пілсудському всю повноту влади в країні. Відновлення польської державності під прапором другої Р. П. створювало передумови для висунення претензій на території з непольським населенням, які раніше входили до складу першої Р. П.

Версальський мирний договір 1919 р. передав Польщі велику частину німецької провінції Позен, а також частину Померанії, що дало країні вихід до Балтійського моря; Данциг (Гданськ) отримав статус «вольного міста». З моменту виникнення т. зв. другої Р. П. вона постійно мала конфлікти з сусідами, у тому числі вела війни із ЗУНР, Радянською Росією, Литвою. 15 квітня 1919 р. Польща запропонувала Литві відновити польсько-литовську унію, але одержала відмову. Втім, це не завадило польським військам 19 квітня захопити Вільно. Не менше 2 тис. осіб були відправлені у створений поляками перший у міжвоєнній Європі Білостоцький концтабір.

Крім того, скориставшись ситуацією в Німеччині та Росії, Польща захопила території своїх великих сусідів, створивши передумови для російсько-німецької дружби, основою якої було спільне несприйняття незалежної Польщі в нових кордонах. Польща систематично порушувала положення договору про гарантії національним меншинам від 28 червня 1919 р. Відбувалося насильницьке вигнання німців із земель, що опинилися у складі Польщі.

У 20-ті рр. XX ст. Юзеф Пілсудський висунув ідею створення «Міжмор'я» – конфедерації Польщі, Литви, Білорусі і України як антиросійськи орієнтованих держав в просторі від Балтійського до Чорного морів. Тим самим котре відродилася ягеллонська лінія в польській геополітиці. Ця ідея вилилася в становлення «польського прометеїзму» – уявлення, згідно з яким основним змістом світової політики досяжного майбутнього оголошувалася боротьба «цивілізації Заходу» в особі Польщі та її союзників зі «східним варварством» в особі Росії, що вже сотні років точиться. Результатом цієї боротьби повинен стати розпад Російської імперії (СРСР), після чого Польща покликана буде виконувати цивілізаторську місію заступництва численних визволених народів. Червоною стрічкою крізь польський політичний дискурс міжвоєнного часу проходить теза про роль Польщі як «рятувальниці» Європи та форпосту її цивілізаторської експансії на Схід.

У датованій груднем 1938 р. доповіді 2-го (розвідувального) відділу головного штабу Війська Польського підкреслювалося: «Розчленовування Росії лежить в основі польської політики на Сході... Тому наша можлива позиція зводитиметься до такої формули: хто братиме участь у поділі. Польща не повинна залишитися пасивною в цей чудовий історичний момент. Завдання полягає в тому, щоб завчасно добре підготуватися фізично і духовно... Головна мета – послаблення і розгром Росії».

До 1938 р. Польща була єдиною в Європі державою, яка мала територіальні претензії до всіх без винятку сусідніх держав: Німеччини, вільного міста Данцига, Литви, СРСР і Чехословаччині. Після Мюнхенської угоди, коли Німеччина домовилася про повернення їй Судетської області, Польща в жовтні 1938 р. напала на Чехословаччину, відітнувши у неї Тешенську область, в якій на той момент проживало 156 тис. чехів і німців і лише 77 тис. поляків, без жодної згоди Англії, Франції й Італії.

Під час переговорів міністра закордонних справ Польщі Юзефа Бека з Гітлером у січні 1939 р. однією з умов свого вступу в антирадянський союз з Німеччиною Польща назвала здобуття України і вихід до Чорного моря. Бек роз'яснив Гітлеру: «"Україна" – це польське слово і означає "східні прикордонні землі"». Цим словом поляки ось уже упродовж десятиліть позначали землі, розташовані на схід від їх території, уздовж Дніпра».

Вже під час відновлення державності спостерігався жвавий інтерес Польщі до колоніального питання. 1 жовтня 1918 р. за ініціативою контр-адмірала К. Порембського було створено товариство «Польський прапор», згодом перетворене на «Лігу польської навігації» (з 1924 р. – «Морська і річкова ліга»). У лютому 1928 р. під проводом колишнього польського консула в Куритибі (Бразилія) Казимира Глуховського було створено Союз колоніальних піонерів (Zwiazek Pionerow Kolonialnych), головна мета якого полягала в пропаганді придбання Польщею колоній за морем. Дві ці організації були в 1930 р. об'єднані в одну під назвою «Морська і колоніальна ліга», що налічувала до вересня 1939 р. майже 1 млн членів і як головну мету висувала надання допомоги в зміцненні польського флоту, насамперед ВМФ.

На сторінках журналу «Море» обґрунтовувалася потреба Польщі у життєвому просторі, насамперед у колоніях. Поляків переконували, що вони – великий народ мореплавців, лише в останнє століття позбавлений можливості будувати кораблі й ходити по морях. Данциг і вся Західна Пруссія, частина Померанії і Східної Пруссії вважалися споконвічно польськими землями. Життєво важливою проголошувалася потреба в утвердженні на Балтиці й поверненні «старопольських» земель.

Під девізом «Нам потрібні сильний флот і колонії!» влаштовувалися «тижні моря», проводилися «дні колоній». Колоніалізм передбачав переселення польських колоністів-осадників на нові землі, у тому числі за кордоном, створення великих плантацій на підставі концесій від урядів слаборозвинутих держав і заснування саме класичних колоній, тобто політичне підпорядкування Польщі певних територій. Польща офіційно неодноразово зверталася до Ліги Націй і західних держав з пропозицією передати їй в управління частину колишніх німецьких колоній, наприклад, Того і Камерун, «які й так нікому не потрібні».

«Друга Р. П.» відіграла вирішальну роль у забезпеченні виходу нацистської Німеччини з міжнародної ізоляції, активно підтримувала японський мілітаризм, виступала в ролі підбурювача нацистської експансії. 26 січня 1934 р. була підписана польсько-німецька декларація про мирне вирішення спорів та незастосування сили строком на 10 років, відома як польсько-німецький пакт про ненапад. У ньому не було звичної для таких договорів клаузули про втрату пактом сили або право однієї зі сторін відмовитися від пакту, якщо друга сторона нападе на будь-яку іншу державу. Тим самим пакт забезпечував нейтралітет Польщі на випадок німецької агресії та створював прецедент для двосторонніх договорів, які стали інструментом гітлерівської політики руйнування системи колективної безпеки. Польща була головним європейським «порт-паролем» агресорів у Лізі Націй, виправдовуючи італійську анексію Абіссінії, дії Японії в Китаї, здійснення аншлюсу, гітлерівські вимоги надання колоній Німеччині. У 1938 р. Польща стала підбурювачем і співучасником поділу Чехословаччини, за що отримала від У. Черчилля прізвисько «гієни Європи». Позиція польської дипломатії відіграла вирішальну роль у зриві англо-франко-радянських переговорів військових місій 1939 р., спрямованих

на захист самої Польщі від нацистської агресії. Відмова дати згоду на пропуск радянських військ через польську територію виключала можливість СРСР прийти на допомогу західним державам, оскільки на той час він не мав спільного кордону з Німеччиною. Зрив останніх зусиль сформувати єдиний антигітлерівський фронт зробив неминучим підписання договору про ненапад між Німеччиною та СРСР.

Парадоксально, що протягом 1934 – початку 1939 рр. правлячий режим Польщі був де-факто одним з найближчих спільників нацистської Німеччини. Ще в січні 1939 р. Адольф Гітлер висловлював зацікавленість у дружбі з Польщею. Єдиною проблемою, що негативно впливала на двосторонні відносини, був Данциг. Щодо нього Гітлер запропонував формулу, згідно з якою в політичному плані Данциг мав стати німецьким, а в економічному – залишитися польським. Він визнавав, що для Польщі необхідний зв'язок з морем, так само як для Німеччини потрібний зв'язок зі Східною Пруссією, погоджуючись визнати «польський коридор» за умов побудови екстериторіальних автостради і залізниці. Тоді ж Йоахім Ріббентроп у переговорах з міністром закордонних справ Польщі Ю. Беком заявляв про «українське питання» як про привілей Польщі. Остаточна відмова 21 березня 1939 р. від пропозицій Німеччини означала крах польської геополітики, яка спиралася на двосторонню співпрацю з А. Гітлером, відмову від колективних зобов'язань у сфері безпеки й особливо від співробітництва з СРСР.

Для Польщі ситуація ускладнювалася також хибними уявленнями польського керівництва про стратегічну обстановку та власні військові можливості. Воно навіть не приховувало бажання воювати з Німеччиною і було настільки впевнене у перемозі, що, наприклад, 18 серпня 1939 р. польський посол в Парижі Ю. Лукасевич у бесіді з міністром закордонних справ Франції Ж. Бонне навіть заявив, що «не німці, а поляки увірвуться углиб Німеччини в перші ж дні війни!» Надії поляків добре відображають слова однієї з пісень: «...одягнені в сталь і броню, ведені Ридз-Смігли, ми маршем підемо на Рейн».

1 вересня 1939 р. війська «Третього рейху» вдерлися на територію Польщі. «Потворне дітище Версаля», як назвав його В. М. Молотов, перестало існувати трохи більше ніж за два тижні. Територіальний поділ Польщі між СРСР і Німеччиною був завершений 28 вересня 1939 р. підписанням Договору про дружбу і кордон між двома країнами.

М. А. Шепєлєв

РІШЕЛЬЄ, Арман Жан дю Плессі (Du Plessis Richelieu; 5 вересня 1585, Париж – 5 грудня 1642, Париж) – французький державний діяч, кардинал (з 1622), герцог (з 1631). Походив зі збіднілої дворянської сім'ї. Його батько, Франсуа дю Плесси сеньйор де Рішельє, що не належав до вищої знаті, висунувся за часів Генріха III і став великим прево. Мати, Сюзана де ла Порт, походила з сім'ї судді паризького парламенту. У вересні 1594 р. Рішельє вступив у Наваррський коледж у Парижі і готувався до військової кар'єри, успадкувавши титул маркіза дю Шиллу. Але для збереження за сім'єю бенефіцію Люсонської єпархії в районі Ла-Рошелі він отримав в 1607 р. вчений ступінь доктора богослов'я і прийняв сан єпископа.

Представляв духовенство провінції Пуату в Генеральних штатах, скликаних у 1614 р., завоював довіру К. Кончіні, фаворита королеви-регентші Марії Медичі, став її радником і штатним священиком Анни Австрійської – дружини Людовіка XIII, а потім у 1616 р. увійшов до Королівської ради і обійняв пост державного секретаря у військових справах і зовнішній політиці. Через п'ять місяців групою «друзів короля» був убитий Кончіні, і єпископа Люсонського вислали в Авіньйон.

У вересні 1622 р. в обстановці примирення Людовіка XIII з матір'ю Р. став кардиналом, а незабаром, за наполяганням королеви-матері, увійшов до складу Королівської ради і 13 серпня 1624 р. став «першим міністром» короля. Прагнув зміцнити владу короля, перемогти гугенотів (протестантів) і феодальну аристократію, обмежити привілеї окремих міст і провінцій, зломити могутність Австрії.

Віднявши у гугенотів (що фактично утворили державу в державі) Ла-Рошель (1628) і південні фортеці (1629), позбавивши їх політичних прав і військових привілеїв, водночас гарантував їм свободу відправлення культу, що поклало край релігійним війнам у Франції. Кардинал говорив: «І гугеноти, і католики були в моїх очах однаково французами». За розпорядженням Р. були підірвані дворянські замки (крім прикордонних) і заборонені дуелі. Ініціював кодифікацію французьких законів («кодекс Мішо», 1629).

Р. провів адміністративні, фінансові, військові реформи, спрямовані на зміцнення абсолютизму. Підтримував розвиток культури і літератури, заснував Французьку академію, сприяв реконструкції Сорбонни і передав їй по своєму заповіту одну з кращих в Європі бібліотек, створив офіційний орган пропаганди «Газетт». Творець єдиної держави і абсолютизму, Р. визначив напрям розвитку Франції на 150 років. Створена ним система була зруйнована лише під час Французької революції.

Р. став натхненником принципів політичної рівноваги в Європі, що позначили межі боротьби монархів за панування на континенті й визначили перспективу його подальшого розвитку. Головна зовнішньополітична мета Р. – створення потужної коаліції проти іспанських і австрійських Габсбургів, що претендували на європейську гегемонію. Тому, воюючи з протестантизмом усередині країни, він підтримував союз із ним за її межами. У 1630 р. за його рішенням Франція стала допомагати грошима Швеції, що вступила в Тридцятилітню війну (1618–1648) з Іспанією. Р. прагнув посилити французький вплив у Північній Італії (експедиція у Вальтеліну) і в німецьких землях (підтримка ліги протестантських князів). У 1635 р., незабаром після поразки Швеції під Нердлінгеном, залучив Францію до Тридцятилітньої війни, побоюючись, що якщо протестантська партія буде подолана, то вся міць Австрійського дому обрушиться на Францію.

Приводом стало вторгнення іспанських військ в єпископство Трира, що перебувало під заступництвом короля Франції. Після поразок на початку війни Франції вдалося здобути низку великих перемог у 1638–1643 рр., а французька дипломатія досягла успіху, влаштувавши антиіспанське повстання в Каталонії та її відокремлення (з 1640 по 1659 р. Каталонія перебувала під владою Франції) і повномасштабну революцію в Португалії, яка покінчила з правлінням Габсбургів у 1640 р.

Під час війни була реалізована ідея кардинала про введення Франції в «природні межі»: відбулося довгоочікуване об'єднання всіх історичних територій – Лотарингії, Ельзасу і Руссильойну, які увійшли до складу Французького королівства. У його правління також почалася французька колонізація Канади, Вест-Індії, Марокко, активізувалася діяльність французьких торгових компаній на Антильських о-вах, у Сан-Домінго, Сенегалі, на Мадагаскарі.

У «Політичному заповіті» Р. дає таке визначення: «Мета мого перебування у влади полягала в тому, щоб повернути Галлії межі, призначені їй природою, повернути галлам короля-галла, поставити на місце Галлії Францію і всюди, де була стародавня Галлія, встановити нову».

Р. не дожив до розгрому іспанської армії військами принца де Конде у битві при Рокруа в Арденнах 19 травня 1643 р., але саме його політика зробила її можливою. Цю перемогу прийнято вважати кінцем іспанського домінування в Європі, вона дала французам можливість розді-

лити сили Габсбургів, ізолював фронт у Нідерландах від фронту на Рейні. Перемогам Франції сприяли, зокрема, створення за Р. ВМФ і реорганізація армії.

У «Політичному заповіті» відображені погляди Р. на основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики. Його написано в період з 1637 по 1642 р., уперше опубліковано в 1688 р. в Амстердамі. Р. передусім підкреслює необхідність безперервних дипломатичних контактів. Важливі дружні відносини з сусідніми державами, «тому що їх сусідство як дає їм можливість завдавати шкоду, так і може виконати добру службу, подібно до зовнішніх прибудов до фортеці, які не дають змоги наблизитися до її стін».

М. А. Шепєлєв

РОДС, Сесіл Джон (Cecil John Rhodes; 5 липня 1853, Хартфордшир, Англія – 26 березня 1902, Мюайнцерберг, Капська колонія) – британський політичний діяч. Народився у багатодітній родині (12 дітей) парафіяльного священика Френсиса Родса. У 1870 р. відправився на південь Африки, де вже влаштувався на той час його старший брат Герберт. Протягом цього року працював на бавовняній плантації свого брата в Наталі, країні зулусів.

У жовтні 1871 р. слідом за братом вирушив у район нещодавно відкритих алмазних родовищ. Р. відзначався цілеспрямованістю, здатністю швидко орієнтуватися в складній ситуації, умінням точно оцінити кон'юнктуру ринку, йти на ризиковані угоди, проводити спекуляції, інтуїтивно відчувати все, що могло дати прибуток. Він почав скуповувати ділянки, застосовувати парові машини й насоси для відкачування води з копалень. Уже через рік ділянки Р. оцінювалися у 5 тис. ф. ст. У 1873 р. почалася світова економічна криза. Цей час став для Р. і його компаньйона Чарлза Родда періодом «амальгамації» – скуповування й об'єднання у своїх руках безлічі дрібних ділянок у районі бурської ферми «Де Бірс». 1 квітня 1880 р. була створена «Компанія алмазних копалень Де Бірс» («Де Бірс Даймонд Майнинг Компані») з оголошеним капіталом у 20 тис. ф. ст. Р. став її секретарем.

Криза 1882 р. надала компанії «Де Бірс» можливість нових «амальгамацій». Капітал компанії досяг 842 тис. ф. ст. У 1883 р. Р. стає вже президентом компанії. Його щорічний прибуток у 1885 р. становив 50 тис. ф. ст. Борючись із серйозним конкурентом – Барні Барнато, главою Компанії кімберлійських копалень, Родс зумів його перемогти й у березні 1888 р. створив «Об'єднану компанію Де Бірс», капітал якої у 1890 р. оцінювався у 14,5 млн ф. ст. Виникла алмазна імперія – одне з перших монополістичних об'єднань.

Відкриття в 1886 р. у Трансваалі найбільших родовищ золота викликало інтерес Р. і він створив у 1887 р. компанію «Золоті поля Південної Африки», перейменовану в 1892 р. у «Об'єднані золоті поля Південної Африки». У 1896 р. Р. офіційно повідомив про те, що одержує від видобутку золота 300–400 тис. ф. ст. чистого прибутку на рік.

Кар'єра Р. пройшла два етапи. На першому етапі Р. переважно збагачувався, на другому, – залишаючись бізнесменом і продовжуючи примножувати багатства, він перетворився в одного з провідних політичних діячів Південної Африки.

29 жовтня 1889 р. королева Вікторія подарувала його компанії «хартію», що була фактично мандатом на завоювання величезних внутрішніх областей Африки, які лежать на півночі від Трансваалю. Компанії надавалося право організовувати адміністративний апарат, мати поліцію, створювати банки й акціонерні товариства, «дарувати землі на певні строки або навічно», «надавати концесії на гірські, лісові та інші розробки», «заселяти всі вказані території й землі». Компанія мала свій прапор, герб, гербові й поштові марки. Девізом були слова – «Справедливість, комерція, свобода».

Р. увійшов в історію як «батько Британської імперії». Уперше ідеї Р. викладені в документі «Символ віри», написаному влітку 1877 р. У ньому стверджувалося, що англійці є найкращими людьми на землі. «Чим більшу частину світу ми заселимо, тим краще буде для людства», – писав він. Через брак життєвого простору англійський народ нібито не може забезпечувати необхідного приросту населення. Отже, вважав Р., треба було розширювати Британську імперію. «Тільки уявіть собі, – писав Р., – які зміни настали б, якби ті території, що населені зараз найбільш знехтуваними зразками людської породи, потрапили під англосаксонський вплив... Наше покликання – використовувати кожну можливість, щоб захопити нові території, а ми повинні постійно пам'ятати, що чим більше в нас земель, тим численніша англосаксонська раса, тим більше представників цієї найкращої, найгіднішої людської раси на Землі».

Р. пропонував створити таємне товариство, метою якого було б розширення меж Британської імперії й встановлення британського керування над усім нецивілізованим світом, повернення США й об'єднання англосаксів у єдиній імперії.

Організація, за задумом Р., повинна бути таємною, мати резидентів у всіх частинах Британської імперії, працювати в школах й університетах, добираючи там потрібний людський матеріал. Обранці, пройшовши тренування й важкі випробування, не жаліючи свого життя, мусять працювати в ім'я головної мети – створення Британської імперії. Структура організації, запропонованої Р., увібрала в себе елементи ордену єзуїтів і масонських лож. Сам він став масоном 2 липня 1877 р. Повний текст «Символу віри» опублікований лише у 1974 р. Пік кар'єри Р. припав на 1890–1896 рр.

У 1890 р. «піонери» Р. здійснили похід на землі народів ндебеле й шона. До середини 90-х рр. межиріччя Замбезі й Лімпопо було завойовано. Це стало одним із перших великих завоювань Р. У 1895 р. утвердилося слово «Родезія». Ще в 1890 р. Р. став прем'єр-міністром Капської колонії, а в 1895 р. увійшов до складу Таємної королівської ради.

Поступово Р. розширив кордони своєї імперії. Реалізувався план, викладений ним ще в 1877 р. у його другому заповіті (усього їх було шість): «Поширення британського панування в усьому світі.., колонізація британцями всіх країн, де умови існування сприяють їх енергії, праці й заповзятливості, і особливо заселення колоністами всієї Африки, Святої Землі, долини Євфрату, островів Кіпр й Кандія, усієї Південної Америки, островів Тихого океану, поки що не зайнятих Великобританією, усього Малайського архіпелагу, берегової смуги Китаю і Японії...». Йшлося про створення всесвітньої імперії.

Р. прагнув здійснити «амальгамацію» не тільки африканських країн. Його проект передбачав створення стратегічної лінії «Каїр – Кейптаун», цілком підконтрольної Британії. Для досягнення своєї мети Р. використовував різні методи: збройні кампанії, підкуп, лестощі, погрози. Усього зусиллями Р. до Британської імперії було «додано» 291 тис. кв. миль. Ця площа була більше, ніж території Франції, Бельгії, Голландії, Швейцарії разом узятих.

Ідея поділу світу за часів Р. оволоділа багатьма політиками, військовими стратегами, але тільки він був найвідвертішим від інших і найвдалішим у досягненні своїх цілей. «Світ майже весь поділений, – писав він, – а те, що від нього залишилося, тепер ділиться, завойовується й колонізується. Шкода, що ми не можемо дістатися до зірок, які сяють над нами уночі в небі. Я б анексував планети, якби міг; я часто думаю про це. Мені сумно бачити їх такими ясними й разом з тим такими далекими». Англійська преса високо оцінювала діяльність Р. «Робота, здійснена містером Р. і його помічниками, ... вирізнятиметься

в історії як один з найбільших прикладів піонерського й колонізаторського генія британської раси», – писалося в одній з газет.

Останнім «акордом» у політиці Р. щодо завоювання африканських територій стала англо-бурська війна, одним з головних винуватців якої він був. Наприкінці 1895 р., бажаючи захопити Трансвааль, він направив туди великий загін, озброєний новітньою зброєю. Його очолював найближчий друг Р. і його помічник Л. Джемсон. Однак рейд був невдалий. Бажання реваншу опанувало їм. І розпочату у 1899 р. англо-бурську війну Р. розцінив як можливість реалізації своїх планів. Але перебіг воєнних дій, величезні жертви, осуд війни в частині англійського суспільства й світовою громадськістю, які вбачали в Р. головного винуватця війни, призвели Р. до глибокого розчарування. Його честолюбство було вражено. Швидко погіршувалося здоров'я. На його могильній плиті немає дат життя, бо Р. уважав їх непотрібними, будучи переконаним у тому, що його пам'ятатимуть чотири тисячі років. Однак нині величезні колоніальні імперії пішли в небуття, дискредитували себе методи, якими вони створювалися й управлялися, а отже, збляк й ореол Р.

С. Й. Бобилєва

РОЗЕНАУ, Джеймс (James N. Rosenau; нар. 25 листопада 1924 р., м. Філадельфія, Пенсільванія) – доктор політології, професор міжнародних відносин Університету Джорджа Вашингтона (США). Ступінь магістра отримав в Університеті Джона Хопкінса, ступінь доктора наук – у Принстонському університеті. Засновник Асоціації міжнародних досліджень, Р. відомий не лише як науковець, сучасний дослідник світової політики, а і як публіцист, автор більше 35 книг та 200 статей, присвячених проблемам взаємозв'язку зовнішньої та внутрішньої політики держави, трансформації міжнародних відносин, транснаціональному управлінню та глобалізації. Р. один з перших застосовував системність та міждисциплінарний аналіз у точних науках, політичних науках та міжнародних відносинах. У 2005 р. міжнародний журнал «Зовнішня політика» відзначив його як одного з найвпливовіших учених у галузі міжнародних відносин.

Основні праці Р.: «A Theory of Change and Continuity» (1990), «Along the Domestic-Foreign Frontier: Exploring Governance in a Turbulent World» (1997); «Thinking Theory Thoroughly: Coherent Approaches to an Incoherent World» (with Mary Durfee, 2000); «Information Technologies and Global Politics: The Changing Scope of Power and Governance» (редактор разом із Дж. П. Сінгхом, 2002); «Distant Proximities: Dynamics Beyond Globalization» (2003); «Globalization, Security, and the Nation State: Paradigms in Transition» (редактор разом з Е. Айдінлі, 2005); «The Study of World Politics» (два видання, 2006).

Ще в середині 1960-х рр. Р. припустив, що в історичному розвитку людства відбуваються структурні зміни, які неминуче збільшують взаємозалежність народів і суспільств, спричиняючи докорінні трансформації у міжнародних відносинах. Головними акторами стають не держави, а індивіди, які вступають у відносини один з одним за умов мінімального посередництва. Пізніше Р. метафорично зауважив, що результатом змін у сфері міжнародних відносин є створення «міжнародного континууму», символічними персонажами якого є «турист і терорист», на відміну від панівного тоді політичного реалізму, основне положення якого в настільки ж метафоричній формі висловив Р. Арон на початку 1960-х років, зазначивши, що зміст міжнародних відносин – міждержавна взаємодія, символізована у фігурах «дипломата і солдата».

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. у політичній науці виник новий напрям – транснаціоналізм, який став предтечею цілеспрямованого вивчення глобалізації. У 1990 р., спираючись на аналіз глобальних процесів і водночас зберігаючи вірність застосованому раніше методу, Р. уточнив свою думку, відзначивши «роздвоєння світу» на два взаємозалежних і водночас непримиренних поля. З одного боку, це міждержавні відносини, які визначаються «законами» класичної дипломатії та стратегії, з іншого – взаємодія недержавних учасників. Новизну ситуації він характеризував як «постміжнародну політику».

Поряд із термінами «світова політика» і «постміжнародна політика» представники ліберальної парадигми, до яких належить і Р., почали вживати термін «нові міжнародні відносини». Ці терміни мають на увазі як нові, так і традиційні (міждержавні) явища і процеси та підкреслюють зростаючу роль міжнародних інститутів (МВФ, Світовий банк, СОТ), недержавних організацій, підприємницьких структур та інших приватних акторів. Вони свідчать про формування мереж, осередки яких об'єднані нитками транскордонних зв'язків і формуються незалежно від держав.

Тенденція до стирання меж між зовнішньою і внутрішньою політикою випливає з того, що процеси глобалізації легко долають державні кордони і здатні вплинути на будь-яку соціальну спільноту в кожному куточку світу. Результатом є проникнення багатьох цих акторів у сфери традиційної державної діяльності. Незалежно від того, виступають вони суперниками держави або співпрацюють з нею, таке проникнення сприяє тому, що стає очевидним переплетення внутрішньої і зовнішньої політик, а тим самим – ускладнення загальної картини політичного життя.

Сучасний світ – «світ індивіда», де кожна людина взаємодіє з оточенням та колективами на макро- і мікрорівнях соціального простору. Сучасна людина справляє набагато масштабніший вплив на перебіг світових процесів, іноді навіть сама того не усвідомлюючи. Проте у світі набирає сили не лише тенденція загальної інтеграції, а й інший процес – глобальна фрагментація. Для того щоб найточніше описати цей процес, цю суперечливу взаємодію, Р. запропонував вживати термін «фрагміграція» («фрагмігративність») (fragmegrative), що означає одночасне поєднання і взаємне протистояння інтеграції та фрагментації.

Щоб наочно показати, які зміни відбуваються в світі, Р. запропонував розглянути динаміку восьми факторів: 1) революції навичок та вмінь (адже сучасна людина більш ерудована за попередників); 2) кризи влади (ослаблення впливу національних держав, посилення впливу транснаціональних економічних і політичних структур); 3) біфуркації (динамічно нерівноважний стан людства, на розвиток подій може вплинути випадковий збіг обставин); 4) «організаційного вибуху» (виникло безліч громадських об'єднань); 5) мобільності (подорожі, зміна місць роботи та проживання); 6) мікроелектронних технологій (поширення інтернет-технологій, які «стискують» світовий простір й інтенсифікують економічні й політичні контакти); 7) ослаблення територіального суверенітету держав (цей фактор доволі суперечливий, адже можна доводити й протилежне); 8) глобалізації національних економік, що здійснюється через міжнародні інститути та організації.

Всі зазначені процеси мають і негативні риси. Вони формують соціально поляризований світ, розділяючи людей на тих, хто виграв від глобалізації і тих, хто втратив. Р. робить висновок, що все це неминуче, тому завдання світової спільноти полягає в коригуванні гострих кутів цих світових процесів, запобігаючи глобальним світовим конфліктам.

Р. звертає увагу й на те, що наслідком глобальної трансформації є формування нових концепцій територіальності. Якщо влада переміщується «по висхідній» до наднаціональних організацій та «по низхідній» до внутрішньонаціональних груп, поняття території як географічного простору, якому надається особливе

культурне і історичне значення, не відіграє більше колишньої визначальної ролі. У результаті громадяни опиняються перед новим вибором лояльності і, як наслідок, змушені, за інших рівних умов, переглянути співвідношення їхніх особистих і суспільних інтересів.

О. А. Зубчик

РОЗІРВАНА КРАЇНА – країна, що має одну панівну культуру (а не декілька протиборчих, як у розколотій країні), яка співвідносить її з однією цивілізацією, притому, що лідери країни прагнуть абсолютно до іншої цивілізації. Приклади – Росія і Туреччина, еліти яких після петровських і кемалістських перетворень прагнули зробити свої країни частиною Заходу, Мексика (самі латиноамериканці, але хочуть стати ближчими до США), Австралія (є представниками західної цивілізації, але прагнуть стати частиною Азії). Р. к. можна упізнати за двома феноменами: їх лідери визначають себе як «місток» між двома культурами, а спостерігачі описують їх як дволиких Янусів.

Р. к. прагне змінити свою цивілізаційну ідентичність. Для успішного перевизначення мають бути виконані як мінімум три умови: 1) політична й економічна еліта країни повинна з ентузіазмом сприймати і підтримувати це прагнення; 2) суспільство має щонайменше мовчки погоджуватися з перевизначенням ідентичності (чи прагнути до цього); 3) переважні елементи в приймаючій цивілізації (у більшості випадків у цій ролі виступає Захід) повинні хоча б бажати прийняти новонаверненого. На сьогодні процес перевизначення ідентичності ніде не увінчався успіхом.

М. А. Шепєлєв

РОЗКОЛОТА КРАЇНА – країна, в якій великі групи населення належать до різних цивілізацій. У розколотій країні основні групи з двох або більше цивілізацій немов заявляють: «Ми різні народи і належимо до різних місць». Розколоті країни, розділені цивілізаційними лініями розлому, зазнають особливо серйозних проблем щодо підтримки цілісності. Основна група, що належить до однієї цивілізації, намагається визначити країну як свій політичний інструмент і зробити свою мову, релігію і символи державними. С. Хантінгтон зараховує до Р. к. Україну, вважаючи лінією розколу старий кордон між Росією та Річчю Посполитою й Австро-Угорщиною, який він також співвідносить з лінією конфесійного розколу.

М. А. Шепєлєв

РОСІЙСЬКА ПІВНІЧ – території суб'єктів РФ, що виходять до Північного Льодовитого океану. Також використовується термін «Російська Арктика», що включає північні моря, острови, континентальний шельф і прибережні райони Євразійського континенту. Арктичне узбережжя Росії тягнеться від кордону з Норвегією на Кольському п-ві до Берингової протоки. Узбережжя омивається Баренцовим морем на заході, Карським морем, морем Лаптєвих, Східносибірським і Чукотським морями на сході. З них лише Баренцове море вільне від криги майже круглий рік у результаті впливу Гольфстріму, що протікає з Атлантичного океану в Північний Льодовитий.

Нині період навігації в Арктиці має непередбачувану тривалість і залежить від різних кліматичних чинників. Для подолання цього маршруту потрібна особлива підготовка суден. Збільшена доступність Арктики стала результатом кумулятивних змін клімату в останні 30 років. Зимовий крижаний покрив зменшився майже на 10 %. Надалі, як очікується, зими стануть менш суворими, а річки і прибережні райони будуть вільними від льодів триваліший період. Відкриття доступу до Арктики дасть змогу Росії розвиватися і зростати як морська держава. За оцінками, прохід суден по російському Північному морському шляху дає можливість на 40 % скоротити час доставки вантажів порівняно з традиційними маршрутами.

Широкий континентальний шельф Росії тягнеться на північ далеко за межі 200-мильної виключної економічної зони. Протяжність берегової лінії уздовж Північного Льодовитого океану досягає майже 40 тис. км (включаючи берегову лінію північних островів). Площа водозбору арктичного узбережжя становить 13 млн км^2 – майже три чверті суші Росії, що перевищує територію будь-якої держави. За оцінками Геологічної служби США за 2008 р., більше 60 % нерозвіданих запасів нафти і газу в Арктиці розміщені на російській території, що еквівалентне 586 млрд барелів нафти (всього в Арктиці – до 25 % світових запасів нафти і газу). Лише невеликий їх відсоток доступний з берега або розташований у межах виключної економічної зони Росії. Найбільший потенціал прихований у басейні Карського моря, перспективні також море Лаптєвих і Східносибірське море.

Арктика є не лише найважливішою ресурсною базою Росії, опорним регіоном для нарощування її транзитного потенціалу, а й вузлом перетину довгострокових національних інтересів Росії і основних зарубіжних країн у міжнародній, оборонній та екологічній сферах.

У 1920-х рр. склалася норма міжнародного права, не відображена в міждержавних договорах, коли Арктика була поділена на національні сектори, що сходилися на полюсі. СРСР, Норвегія, Данія, Канада і США умовилися вважати воду і острови в межах полярного сектора держави частиною її території. Так, СРСР у 1926 р. визначив межі радянських полярних володінь від Кольського п-ва через Північний полюс до Берингової протоки. США, Канада, Норвегія і Данія цей акт не опротестували. СРСР, таким чином, отримав найбільший сектор між Чукоткою, Північним полюсом і Кольським п-вом площею 1,2 млн км^2. Проте в 1997 р. Росія ратифікувала Конвенцію ООН з морського права, згідно з якою морські економічні межі держав обмежені 200-мильною прибережною зоною (370 км), і втратила право володіння «російським трикутником». При цьому Конвенція (ст. 76) передбачає можливість продовжити виключну економічну зону за межі 200 миль, якщо держава доведе, що океанське дно є природним продовженням її сухопутної території.

США, Норвегія, Данія і Канада проводять єдину і скоординовану політику недопущення Росії до багатств шельфу. Висуваються ідеї, що до Арктики потрібно підходити як до загальної спадщини людства, маючи на увазі відкриття цього регіону для міжнародних нафтогазовидобувних компаній. Висловлюються пропозиції підписати міжнародний договір про Арктику, що встановлює міжнародний режим управління за аналогією з Договором про Антарктику. Нарощується військова присутність зарубіжних країн, форсується реалізація планів щодо створення сучасних криголамних флотів.

У 2000 р. після проведення експедиції «Арктика – 2000» Росія заявила, що підводні хребти Ломоносова і Менделеєва є продовженням континенту і арктичний континентальний шельф Росії має бути збільшений. На цій підставі у 2001 р. Росія вперше подала до ООН заявку з обґрунтуваннями своїх претензій на належність їй частини території Арктики. Комісія ООН її не відхилила, але попросила надати додаткові докази континентальної природи хребтів. На початку серпня 2007 р. для підкріплення російської заявки російська наукова експедиція «Арктика – 2007» здійснила глибоководне занурення на дно Північного Льодовитого океану, що стало не лише першим в історії фактом перебування людини на дні під Північним полюсом, а й початком геополітичного проекту повернення російської Арктики.

На думку російських учених, Сибірський континентальний шлейф тягнеться в Північний Льодовитий океан і саме до нього належать два океанічні арктичні хребти Ломоносова і Менделеєва,

не ізольовані від російського плоскогір'я. За часів останнього зледеніння, 15–18 тис. років тому, рівень Світового океану був нижчий теперішнього на 135 м, тобто мільйони кілометрів шельфу знаходилися вище за рівень моря, утворюючи природне продовження материка. Це дає підстави Росії претендувати на прилеглу до неї територію Арктики площею 1200 тис. км², що утворює т. зв. арктичний російський трикутник.

Проте вирішення питання про належність арктичного шельфу вже не залежить тільки від результатів наукових досліджень. Можна з упевненістю констатувати, що розгортається активне міждержавне протиборство за володіння природними ресурсами в Арктиці. Не виключено, що це протистояння призведе до проблем у справі міжнародного визнання належності полярних територій Росії.

У цих умовах присутність кораблів Північного флоту в арктичних районах, у тому числі в районі Шпіцбергену, польоти над акваторією Північного Льодовитого океану бойових літаків Далекої авіації є інструментами забезпечення національних інтересів Росії. До цього зобов'язує і військова активність в Арктиці інших приполярних держав, що посилюється.

18 вересня 2008 р. президент Д. А. Медведєв затвердив «Арктичну стратегію Росії» (повна назва – «Основи державної політики РФ в Арктиці на період до 2020 року і подальша перспектива»). Глава 4 документа називається «Основні завдання і заходи щодо реалізації державної політики РФ в Арктиці». У ній ідеться про необхідність «створити угруповання військ (сил) загального призначення ВС РФ, інших військ, військових формувань і органів в арктичній зоні РФ, здатних забезпечити військову безпеку в різних умовах воєнно-політичної обстановки». Передбачено створення «системи берегової охорони ФСБ РФ в арктичній зоні, що активно функціонує».

На підставі цього документа взято курс на оптимізацію системи комплексного контролю за обстановкою в Арктиці, включаючи «прикордонний контроль у пунктах пропуску через державний кордон РФ, введення режиму прикордонних зон в адміністративно-територіальних утвореннях арктичної зони РФ і організацію інструментального технічного контролю за проливними зонами, гирлами річок, лиманами на трасі Північного морського шляху».

На думку колишнього постійного представника США при НАТО Д. Волкера, який нині керує Центром з проблем міжатлантичних відносин при Університеті імені Джонса Гопкінса, «росіяни знають, чого хочуть. У них є Північний флот, вони створюють стимули, щоб люди працювали і селилися на Крайній Півночі. Вони мають намір розробляти газові родовища в Арктиці. Йдеться не про воєнну агресію, а про зусилля з нарощування присутності в регіоні на всіх напрямах».

О. Г. Дугін звертає увагу, що якщо північ Європи – Скандинавію, Німеччину, Данію аж до Англії, Ірландії і Ісландії – населяють «розвинуті» народи індоєвропейського походження (молоді етноси), то починаючи з Фінляндії і Карелії і аж до Чукотки російська Північ заселена етносами, набагато давнішими й архаїчнішими, ніж населення європейської Півночі (угри, архаїчні тюрки і палеоазіати – чукчі, ескімоси та ін.). Причому в міру руху на схід уздовж узбережжя Північного Льодовитого океану архаїка етносів зростає. На його думку, характер північного простору в чомусь близький «водній стихії». У ньому межі між територіями не мають жодного серйозного значення, оскільки контроль над тією або іншою землею не надає особливих переваг. З огляду на малонаселеність, автоматично знімається і питання про «конкуренцію за кочовища» між оленярськими народами.

Геополітично Північ – система точок, розташованих в арктичній зоні, сузір'я дискретних поселень, розкиданих по досить однорідному (кліматично і рельєфно) простору. Переважна більшість північних земель є тундрою, тобто північною пустелею з рідкісною рослинністю (лишайники). Це зона вічної мерзлоти. Якщо Сибір є геополітичним «резервом» Росії, то Північ, особливо сибірська, є «резервом» самого Сибіру, будучи найвіддаленішим від цивілізації регіоном Євразії. Водночас Північ – велетенська стратегічна військова зона Росії, найважливіший пояс її безпеки. Тут зосереджені багато ракетних баз і бази стратегічної авіації; Мурманськ і Архангельськ є найбільшими в Росії військово-морськими базами. Основне значення цих військових об'єктів – захист берегової зони від можливих морських і повітряних вторгнень і забезпечення у разі потреби завдавання ядерного удару по Американському континенту через Північний полюс. Це найкоротша відстань від Росії до території США. З цієї ж причини ця територія є пріоритетною зоною розвитку ПРО.

Райони Російської Півночі, населені угро-фінськими племенами, що не мали державної структури, з часів Великого Новгорода були простором його експансії, що втілювалася у створенні населених опорних пунктів, що існували більш-менш тривалий час. До них належить легендарна «золотокипляча» Мангазея.

М. А. Шепєлєв

РОСІЙСЬКА РАДА З МІЖНАРОДНИХ СПРАВ – некомерційна організація, заснована «в ім'я сприяння зміцненню миру, дружби і злагоди між народами і має сприяти запобіганню міжнародних конфліктів і врегулювання криз». Засновники – МЗС РФ, Міністерство освіти і науки РФ, Російська академія наук, Російський союз промисловців і підприємців, інформаційне агентство «Інтерфакс».

Основні цілі РРМС: сприяння її членам у проведенні в Росії міжнародних досліджень з питань зовнішньої політики, вдосконаленні процесу підготовки фахівців у галузі зовнішньої політики та регіонознавства, в організації взаємодії російських наукових організацій з іноземними експертно-аналітичними центрами з питань міжнародних відносин.

Предмет діяльності РРМС: а) сприяння зміцненню миру і злагоди між народами і запобігання міжнародним конфліктам шляхом зміцнення колективних і правових засад у сфері міжнародних відносин; б) сприяння формуванню в Росії і за кордоном громадської думки на користь подолання конфронтаційної парадигми міжнародних відносин та їх демілітаризації; створення відкритих систем колективної безпеки, насамперед в Євро-Атлантиці; в) просування в глобальній та регіональній політиці позитивного, об'єднавчого порядку денного з акцентом на широке міжнародне співробітництво в інтересах протидії новим загрозам і викликам; г) сприяння створенню стійкої міжнародної системи, яка б відповідала інтересам всіх країн і регіонів світу, відображала його культурно-цивілізаційне різноманіття і сприяла зміцненню колективних і правових засад у відносинах між державами.

Президент РРМС – І. С. Іванов, міністр закордонних справ Росії у 1998–2004 рр., секретар Ради безпеки РФ у 2004–2007 рр. Генеральний директор – А. В. Кортунов. Члени Президії – П. О. Авен, А. І. Денисов, В. Л. Іноземців, Д. С. Пєсков. Голова Опікунської ради – академік РАН Є. М. Примаков, голова уряду Росії в 1998–1999 рр. Голова Наукової ради – О. О. Динкін, директор ІМЕМО РАН, академік РАН.

РРМС – механізм інформаційного супроводу зовнішньої політики РФ та ініціатив у сфері громадської дипломатії, інструмент зондування позицій зарубіжних партнерів щодо російських ініціатив, організатор дискусій з ключовими посадовими особами Росії та зарубіжних держав, ініціатор наукових

досліджень з актуальних питань світової політики, замовник аналітичних та інформаційних матеріалів у академічних та незалежних наукових центрів, оператор комплексних наукових проектів в інтересах державних органів, бізнесу, міжнародних організацій, партнер провідних російських і зарубіжних «мозкових трестів» у реалізації дослідних проектів, організатор освітніх програм у галузі міжнародних відносин для різних професійних груп, майданчик взаємодії російських ВНЗ у сфері міжнародної проблематики, а також інструмент інтернаціоналізації російських університетів, їх включення в глобальне середовище обміну знаннями та інформацією, партнер провідних освітніх центрів у підготовці фахівців-міжнародників, розвитку передових програм навчання.

На порядку денному РРМС – створення молодіжної секції на базі провідних російських ВНЗ з метою формування кадрового резерву для зовнішньополітичного співтовариства країни, залучення до зовнішньополітичного співтовариства талановитої молоді з різних професійних груп, включення її в глобальні проекти та ініціативи.

Ю. О. Герман

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ (РФ) – держава, розташована на півночі материка Євразія. Є найбільшою державою світу (17 075 400 км², або 11,46 % площ усієї суші Землі, або 12,65 % заселеної людиною суші). У міжнародних відносинах Росія виступає державою-правонаступницею СРСР, вона успадкувала статус ядерної держави і продовжила членство СРСР в ООН (включаючи статус постійного члена Ради Безпеки). Росія входить до «Групи восьми» та «Групи двадцяти» економічно розвинутих держав.

2 квітня 1997 р. РФ вступила в Союз з Білоруссю (з 8 грудня 1999 р. – Союзна Держава Росії і Білорусі). Є членом СНД, ОДКБ, ЄврАзЕС, ШОС.

У наслідок статусу ядерної наддержави РФ є єдиною державою, що веде переговори й укладає угоди про роззброєння з провідною сучасною державою – США. Росія також має важливий голос в укладенні домовленостей у сфері звичайного роззброєння в Європі.

Наприкінці XX ст. РФ набула нової ідентичності як суверенна демократична федеративна держава, а в наступному столітті забезпечила внутрішньополітичну стабільність, зміцніла економічно і пішла шляхом поступального демократичного розвитку.

У затвердженій 12 липня 2008 р. новій редакції Концепції зовнішньої політики РФ прямо підкреслюється: «Нова Росія, ставши на твердий ґрунт національних інтересів, набула повноцінної ролі у глобальних справах», а зовнішня політика розглядається як «один з найважливіших інструментів поступального розвитку країни, забезпечення її конкурентоспроможності у глобалізованому світі».

Зазначається, що «на зміну блоковим підходам до вирішення міжнародних проблем приходить мережева дипломатія, яка спирається на гнучкі форми участі в багатосторонніх структурах з метою колективного пошуку рішень спільних завдань». Ще раніше С. В. Лавров звертав увагу на те, що така дипломатія неминуче девальвує громіздкі й негнучкі альянси старого зразка – з фіксованими зобов'язаннями на випадок загроз, яких уже немає.

РФ надає великого значення підвищенню керованості світового розвитку, створенню саморегулівної міжнародної системи, що потребує колективного лідерства провідних держав світу, яка має бути представницькою в географічному і цивілізаційному аспектах і здійснюватися при повній повазі центральної та координуючої ролі ООН. З цією метою РФ нарощує взаємодію в таких форматах, як «Група восьми» та її діалог з традиційними партнерами, «трійка» (Росія, Індія і Китай), «п'ятірка» БРІКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська Республіка), а також з використанням інших неформальних структур і діалогових майданчиків.

Зауважувалося, що «глобальна конкуренція вперше в новітній історії набуває цивілізаційного виміру, що передбачає конкуренцію між різними ціннісними орієнтирами і моделями розвитку в рамках універсальних принципів демократії і ринкової економіки».

Набули значного розвитку ті аспекти Концепції, які стосуються підтримки співвітчизників. Прямо позначено право РФ «захищати права і законні інтереси російських громадян та співвітчизників, що проживають за кордоном, на основі міжнародного права і чинних двосторонніх угод, розглядаючи багатомільйонну російську діаспору – Руський світ – як партнера, у тому числі у справі розширення та зміцнення простору російської мови і культури».

Пріоритетним напрямом зовнішньої політики РФ визначено розвиток дво- і багатостороннього співробітництва з державами СНД. Ще в «Огляді зовнішньої політики» 2007 р. зазначалося, що «Росія зацікавлена в тому, щоб по периметру її кордонів були дружні, процвітаючі, демократичні й стабільні держави». Росія виходить з того, що потреба в інтеграції на пострадянському просторі рано чи пізно виникне у більшості колишніх республік СРСР. Нині реальна інтеграція на просторі СНД здійснюється в малих форматах. Ядром інтеграційних процесів є ЄврАзЕС.

Головною метою російської зовнішньої політики на європейському напрямі проголошено «створення по-справжньому відкритої, демократичної системи загальнорегіональної колективної безпеки і співробітництва, що забезпечує єдність Євро-Атлантичного регіону – від Ванкувера до Владивостока, не допускаючи його нової фрагментації і відтворення колишніх блокових підходів, інерція яких зберігається в нинішній європейській архітектурі». У цьому контексті російська дипломатія особливу роль відводила висунутій улітку 2008 р. ініціативі президента Д. А. Медведєва щодо укладення Договору про загальноєвропейську безпеку.

Таким чином, РФ бачить досягнення єдності Європи, без роздільних ліній, на шляху забезпечення рівноправної взаємодії з ЄС і США. Вважається, що це сприяло б зміцненню позицій держав Євро-Атлантичного регіону в глобальній конкуренції. Разом з тим багато аналітиків вказують на слабкість тези про потрійну взаємодію між Росією, ЄС і США, її неадекватність новим геополітичним реаліям, бачать у ньому спадщину мислення 90-х рр. і навіть часів Горбачова з його ідеєю «загальноєвропейського дому від Ванкувера до Владивостока».

Щодо власне відносин з ЄС, то як відповідне довгостроковим інтересам РФ розглядається укладення Договору про стратегічне партнерство з ЄС, покликаного встановити «особливі, максимально просунуті форми рівноправного та взаємовигідного співробітництва з ЄС у всіх сферах з перспективою виходу на безвізовий режим». Разом з тим російська дипломатія раніше звертала увагу, що в діях ЄС стала з'являться «колективна однобічність», коли будь-який член може вимагати «солідарності» з будь-якої власної проблеми. Як результат – блокова позиція, що негативно позначається на відносинах Росії з ЄС. У Москві не бачать логіки в тому, що РФ сприймають як невід'ємну частину Європи тільки у вимірі прав людини, відмовляючи їй у цьому у воєнно-політичних та економічних справах. Також для неї неприйнятне повернення в минуле, коли її відносини з ЄС і окремими європейськими державами багато в чому були функцією російсько-американських відносин.

Особливий акцент у Концепції зовнішньої політики зроблений на «розвитку взаємовигідних двосторонніх зв'язків з Німеччиною, Францією, Італією, Іспанією, Фінляндією, Грецією, Нідерлан-

дами, Норвегією та деякими іншими державами Західної Європи», що розглядається як важливий ресурс просування національних інтересів Росії в європейських і світових справах. Тим самим підтверджена лінія на пріоритетний розвиток двостороннього партнерства з найбільшими країнами «старої Європи» і північними сусідами.

Найважливішим досягненням зовнішньої політики РФ у період президентства В. В. Путіна стало історичне примирення з Німеччиною. «Для нас німецьке питання вирішене остаточно, – зазначав С. В. Лавров. – Російсько-німецьке примирення – один з найважливіших факторів будівництва нової Європи. І ми нікому не дозволимо вбити клин між нашими народами».

Таким чином, найважливішими елементами зовнішньополітичної доктрини РФ стали ідеї про колективне лідерство провідних держав світу, потрійну взаємодію між Росією, ЄС і США, про стратегічну відкритість, що свідчить про готовність і прагнення Росії домовлятися про компроміси в інтересах колективних дій для вирішення загальних завдань.

Разом з тим лідери країни підкреслюють, що Росія реагуватиме на те, що завдає неприйнятну шкоду національним інтересам, на основі принципу розумної достатності і норм міжнародного права, відкрито і передбачувано. Ця установка закріплена в новій редакції Концепції зовнішньої політики: «Росія цілком усвідомлює свою відповідальність за підтримку безпеки у світі як на глобальному, так і на регіональному рівні і готова до спільних дій з усіма іншими зацікавленими державами з метою вирішення спільних завдань. Якщо партнери не будуть готові до спільних дій, Росія для захисту своїх національних інтересів буде вимушена діяти самостійно, але завжди на основі міжнародного права».

По суті, у 2008 р. формування концептуальних засад зовнішньої політики завершилося, і РФ розпочала їх активну реалізацію. Виступаючи в МДІМВ (У) МЗС Росії 1 вересня 2008 р., С. В. Лавров підкреслив: «Етап "зосередження" в цілому нами пройдений. Сьогодні стоїть завдання розкрити накопичений потенціал в інтересах Росії, досягнення нової якості в її внутрішньому розвитку, нашого активного внеску у формування та реалізацію міжнародного порядку денного». Нове прочитання цього порядку РФ випливає зі слів російського міністра: «Думаю, що рано чи пізно ми вийдемо на визнання необхідності перегляду всього міжнародного порядку денного з метою узгодження його справді колективного варіанту. Необов'язково починати з нуля. Але без радикальної ревізії не обійтися, оскільки саме нав'язування всім, у тому числі Росії, односторонньо намальованої на Заході картини розвитку світу в період з 1992 р. лежить в основі всіх нинішніх непорозумінь».

Нове російське бачення міжнародного порядку денного накладається на складні процеси переосмислення свого місця і ролі у світових процесах, яких зазнають ключові партнери Росії на Заході – держави «старої Європи». Події навколо Іраку, а згодом – Грузії показали наявність помітних розбіжностей у позиціях США і провідних європейських держав.

С. В. Лавров посилається на думку Ф. І. Тютчева (у його незакінченому трактаті «Росія і Захід») про те, що «саме найзапекліші вороги Росії з найбільшим успіхом сприяли розвитку її величі». З останнім, за словами міністра, «важко сперечатися, якщо замислитися про те, хто затіяв війни, які завершилися вступом російських військ до Парижа в 1814 р. і до Берліна – у 1945 р.».

Водночас неодноразово РФ надавала заступництво малим народам, що стикалися із загрозою поневолення або навіть знищення. Так було й 2008 р., коли грузинський режим Михайла Саакашвілі скоїв напад на Південну Осетію. Не раз Росія руйнувала авантюристичні плани претендентів на світове панування. Вона двічі виступала в авангарді великих коаліцій: у XIX ст. – зупинила Наполеона, у XX ст. – розгромила нацизм. Росія завжди була вірним союзником на війні й чесним партнером в економічних і дипломатичних справах.

Сьогодні РФ домагається разом з іншими країнами реформування наднаціональних політичних і економічних інститутів. Цей курс обумовлений неефективністю західноцентричної системи глобального управління, яка більше не відображає реалій сучасної політики, економіки та фінансів. Зокрема, йдеться про неадекватність Бреттон-Вудських інститутів, де нові центри економічної сили й політичного впливу не представлені відповідно до їхньої ролі в забезпеченні глобального економічного зростання. Метою ініційованої модернізації, за словами Д. А. Медведєва, є розвиток міжнародних відносин, урахування інтересів якомога більшої кількості народів і країн, установлення таких правил співробітництва і вирішення спорів, в основі яких були б сучасні уявлення про рівність і справедливість.

М. А. Шепєлєв

РУЗВЕЛЬТ, Теодор (Theodore Roosevelt; 27 жовтня 1858, Нью-Йорк – 6 січня 1919, Остер-Бей, Нью-Йорк) – американський політичний і державний діяч, 26-й президент США. Лауреат Нобелівської премії миру 1906 р. за посередництво в укладенні російсько-японського Портсмутського миру.

У 1880 р. закінчив Гарвардський університет. Опублікував історичне дослідження «Війна на морі 1812 р.» (1882), в якому висловив свої погляди на військово-морську могутність, які багато в чому збігалися з поглядами А. Мехена. У 1895 р. призначений президентом Нью-йоркського міського правління поліцейських комісарів. З 1897 р. – заступник військово-морського міністра в адміністрації президента В. Мак-Кінлі. У 1898 р. під час іспано-американської війни брав участь у воєнних діях на Кубі. З 1899 по 1900 р. обіймав посаду губернатора штату Нью-Йорк. 4 березня 1901 р. Р. вступив на посаду віце-президента США. Після вбивства президента В. Мак-Кінлі Р. 14 вересня 1901 р. приведений до присяги як новий президент США. Був переобраний на цю посаду в 1904 р.

Головним завданням зовнішньополітичного курсу Р. було перетворення США на одну з провідних світових держав. Всіляко прагнув створити потужні ВМС: завдяки його зусиллям американський флот до 1907 р. поступався кількісно і якісно тільки британському. Проголосив політику «великого дрючка».

Особливою метою Р. було встановлення американської гегемонії в Західній півкулі. Він вирішив питання про Панамський канал на користь США: у 1901 р. домігся від Великобританії визнання виключних прав США на будівництво й експлуатацію каналу (договір Хея – Паунсфота 18 листопада 1901 р.). У 1902 р. адміністрація Р. досягла угоди з Францією про відступлення американцям концесійних прав на його спорудження. Після провалу переговорів з Колумбією підтримав відокремлення Панами від Колумбії (4 листопада 1903 р.). Американо-панамський договір 18 листопада 1903 р. надав США право на «довічне користування» каналом і повний контроль над ним. У 1906 р. американці розпочали його будівництво, яке було завершено в 1914 р.

Політика щодо країн Латинської Америки ґрунтувалася на т. зв. поправці Р. до «доктрини Монро», згідно з якою США несуть відповідальність за виконання латиноамериканськими країнами своїх міжнародних зобов'язань (насамперед сплати боргів європейським державам) і мають право втручатися в їхні внутрішні справи. У четвертому посланні Конгресу США Р. заявив: «У Західній півкулі дотримання США доктрини Монро може змусити їх, можливо, й проти своєї волі, у кричущих випадках пору-

шень законності чи проявів безсилля до виконання обов'язків міжнародної поліцейської держави».

Після завершення президентства Р. у нього виник конфлікт з його наступником У. Тафтом, що призвело до розколу Республіканської партії. Прибічники Р. створили Прогресистську партію й висунули Р. на пост президента США, але на виборах він програв В. Вільсону. В одній з передвиборних промов 31 серпня 1910 р. у м. Осаватомі (штат Канзас) Р., проголошуючи програму прогресистів, вперше використав поняття «новий націоналізм», що став символічним відображенням політики Р.

М. А. Шепєлєв

РУЗВЕЛЬТ, Франклін Делано (Franklin Delano Roosevelt; 30 січня 1882, Хайд-Парк, штат Нью-Йорк – 12 квітня 1945, Уорм-Спрингс, Джорджія) – видатний американський державний діяч, 32-й президент США. Народився в багатій і поважній родині нащадків голландських емігрантів XVII ст. У 1900–1904 рр. навчався в Гарвардському університеті, де одержав ступінь бакалавра. У 1907 р. закінчив юридичну школу Колумбійського університету і отримав право на адвокатську практику, яку розпочав у солідній юридичній фірмі на Уолл-стрит. У 1905 р. одружився на своїй кузині у п'ятому коліні Анні Елеонорі Рузвельт, батько якої був молодшим братом президента США Теодора Рузвельта.

У 1910 р. обраний від Демократичної партії США сенатором у легіслатури штату Нью-Йорк. В адміністрації президента В. Вільсона зайняв пост помічника морського міністра (1913–1921). Балотувався від Демократичної партії у віце-президенти США на виборах 1920 р. у парі з кандидатом у президенти Дж. Коксом. У 1921 р. захворів на поліомієліт, після чого не розлучався з інвалідним кріслом. У 1928 р. обраний губернатором штату Нью-Йорк. У 1932 р. під час Великої депресії під гаслом «Нового курсу» з величезним відривом від тогочасного президента Г. Гувера обраний президентом США і став єдиним президентом в історії країни, який обирався чотири рази поспіль. Здійснив найважливіші соціально-економічні реформи («новий курс»), що забезпечили подолання безпрецедентної економічної кризи і заклали основи післявоєнної могутності і процвітання США.

Щодо відносин з країнами Латинської Америки то в день інавгурації була проголошена політика «доброго сусіда», що сприяла створенню Міжамериканської системи колективної безпеки. У грудні 1933 р. на панамериканській конференції в Монтевідео державний секретар К. Хелл заявив: «За уряду Р. жодна держава не повинна побоюватися інтервенції з боку США». Протягом перших двох років президентства Р. з країн Центральної Америки були відкликані всі експедиційні війська США. У перші місяці після приходу до влади встановив дипломатичні відносини з СРСР (листопад 1933 р.). При цьому в 30-ті рр. зовнішньополітичний курс Р. мав характер нейтралітету і невтручання у конфлікти в Старому світі. Лише в листопаді 1939 р., після початку Другої світової війни, Р. домігся скасування статті про ембарго на продаж зброї і став проводити політику допомоги жертвам агресії. На початку 1941 р. підписав Закон про подальше зміцнення обороноздатності США та про сприяння іншим цілям (закон про ленд-ліз), пізніше поширений і на СРСР, який отримав безвідсоткову позику на суму 1 млрд дол.

Як зазначала Л. С. Поздєєва, «США на основі ленд-лізу в кілька разів збільшили свій експорт, американські товари проникли на ті традиційно британські ринки, куди вони до війни не вивозилися або вивозилися в невеликій кількості. Особливо успішно розвивалася торгівля США з країнами Близького і Середнього Сходу та Латинської Америки... За допомогою програми ленд-лізу, таким чином, США посилюють свої повоєнні позиції в боротьбі з Англією за ринки збуту».

Японський напад 7 грудня 1941 р. на військово-морську базу США Перл-Харбор і американські володіння в Тихому океані призвів до того, що наступного дня США і Великобританія оголосили війну Японії, а 11 грудня війну США оголосили Німеччина та Італія. Р. зробив великий внесок у зміцнення антигітлерівської коаліції, а його політика багато в чому сприяла тому, що Йосиф Сталін був безперечно налаштований на тривалу післявоєнну співпрацю з Заходом, насамперед зі США.

Р. став ініціатором створення ООН. 1 січня 1942 у Вашингтоні була підписана Декларація Об'єднаних Націй. На Квебецькій конференції (1943) вперше виклав свій проект створення міжнародної організації та відповідальності США, Великобританії, СРСР і Китаю за збереження миру. Р. розвивав концепцію «чотирьох поліцейських», що відображала більшою мірою вільсоніанську традицію універсалізму, але до якої входили і певні аспекти Realpolitik.

Концепція «чотирьох поліцейських» передбачала співпрацю найбільших і найпотужніших держав – США, Великобританії, СРСР та Китаю. У геостратегічному плані вона підтримувала створення противаги СРСР в Європі на базі зміцнення американо-британського співробітництва і в Азії – на основі американо-китайських відносин. Підхід Р. до післявоєнного світу включав імператив побудови конструктивних відносин з Радянським Союзом. Важливу роль у цьому відігравала зацікавленість США в підтримці з боку СРСР у війні проти Японії. Через географічну близькість до Тихоокеанського театру воєнних дій і територій, окупованих японцями в Китаї, СРСР (на відміну від Великобританії) був реальною силою, яка ставала важливим фактором у «калькуляціях» американських військових і державних діячів.

Питання, пов'язані з облаштуванням повоєнного світу, Р. порушив у переговорах з наркомом закордонних справ СРСР В. М. Молотовим у травні – червні 1942 р., продовжуючи їх обговорення з Й. В. Сталіним на Тегеранській і Ялтинській конференціях. Будучи реалістом, Р. вважав за необхідне і можливе будувати відносини з СРСР на основі рівності й пошуку взаємоприйнятних рішень.

Водночас у плані загального підходу до устрою післявоєнного світу в американській адміністрації домінував універсалістський підхід до забезпечення національної безпеки. Універсалісти орієнтувалися на створення такої системи міжнародних відносин, економічною основою якої стала б лібералізація економічних відносин між країнами, що забезпечує обмін товарами, робочою силою, капіталами та інформацією. Основна політична конструкція цього порядку представлялася у вигляді всесвітньої організації, яка контролювалася чотирма найбільшими державами – США, СРСР, Великобританією і Китаєм. Цей підхід суперечив прагненню радянського керівництва гарантувати свої інтереси на основі створення «сфер впливу». Нестикування концепцій національної безпеки двох найбільших держав зумовило вже після смерті Р. початок конфронтації, що тривала кілька десятиліть і після закінчення війни.

У реалізації своєї зовнішньополітичної концепції Р. спирався не стільки на офіційні структури, пов'язані з виробленням рішень у галузі зовнішньої політики, скільки на вузьке коло довірених осіб, здійснюючи «особисту дипломатію» у взаємодії з партнерами по антигітлерівській коаліції.

С. В. Юрченко

РУСИНСЬКЕ ПИТАННЯ – проблема визнання ідентичності й права частини населення Карпатської України на самовизначення. Ідеологами русинства русини вважаються четвертим східнослов'янським народом, відомим так само як:

руснаки, угрорусини, угроруси, карпатороси, рутени, русини. Вони населяють Закарпатську обл. України, Східну Словаччину (північний схід Пряшівського краю) і частину польських Бескидів; деяка їх частина проживає в країнах, куди вони переселилися упродовж останніх декількох століть – Угорщині, Сербії (у Воєводині, де їх мова визнана однією з офіційних мов краю) та ін.

Ідеологи русинства посилаються на В. О. Ключевського, який вважав Підкарпатську Русь прадавньою руською землею, колискою руського народу. Тут проповідували святі рівноапостольний Кирило і Мефодій. До середини XIX ст. етнонім «русин» був поширеним як самоназва населення Карпатської Русі (Галичина, Буковина, Угорська Русь), чиї землі перебували у складі Австро-Угорщини, а також населення півночі Бессарабії і Холмщини.

У 1848 р., під час угорської революції, відбулося піднесення національної самосвідомості в середовищі підкарпатської інтелігенції, почалося поширення «русофільських» настроїв у суспільстві. Влада Австро-Угорщини бачила небезпеку у відродженні спільноруської національної свідомості, й за русинами був офіційно закріплений термін «Ruthenen» (рутени), на відміну від «Russen» – росіян (російських підданих). Другий етнонім населення Карпатської Русі – руснак.

Австро-Угорщина під час Першої світової війни створила перші концтабори Європи Терезин і Талергоф, до яких за свої русофільські погляди і належність до східного православ'я потрапляла русинська інтелігенція (не менше 20 тис. осіб). Агресивна політика ідентичності, що проводилась Австро-Угорщиною, сприяла численній еміграції. Вже в червні 1918 р. русинські емігранти в Америці засновують Раду американських угрорусинів і висувають за аналогією з іншими народами вимогу створення незалежної русинської держави. 23 жовтня 1918 р. русини були прийняті в Середньоєвропейський союз поневолених народів і його рішенням визнані окремим народом з правом на самовизначення.

Після розпаду Австро-Угорщини в листопаді 1918 р. народні збори в Ужгороді висловилися за приєднання до Угорщини з вимогою автономії, народні збори в Хусті зажадали приєднання до України, а «Рада галицьких і угорських русинів» в Пряшові і збори русинських емігрантів в американському Скрентоні підтримали рішення приєднатися до Чехословаччини. Угорщина 26 грудня 1918 р. проголосила автономний статус Карпатської Русі у складі Угорщини під назвою «Руська Країна».

На початку 1919 р. чехословацька армія зайняла територію Карпатської Русі. Підкарпатська Русь (така назва введена постановою Генерального статуту від 16 листопада 1919 р., а потім внесена в конституцію Чехословаччини, прийнятої в 1920 р.) увійшла до складу Чехословаччини як народ з правом на самовизначення. Це було закріплено положеннями Сен-Жерменського договору 1919 р., але влада Чехословаччини не виконала його умов.

Усупереч договору від залишеної у складі Чехословаччини Підкарпатської Русі була відокремлена т. зв. Пряшівська Русь з 250 тис. русинів, приєднана до Словаччини. Обіцяна автономія була надана лише 11 жовтня 1938 р. Частина регіону, заселеного русинами, опинилася у складі іншої області тієї ж держави – Словаччини. Південна частина Закарпаття перейшла під владу Румунії й утворила частину області Кришана – Марамуреш (повіти Марамуреш і Сату-Маре). Певна частина русинського населення залишилася на території Угорщини.

2 листопада 1938 р. відбувся Віденський арбітраж, згідно з яким Східна Словаччина і Карпатська Україна мали увійти до складу Угорщини. Вже 20 листопада в південну частину автономії вдерлася угорська армія. У цих умовах 12 лютого 1939 р. відбулися вибори

в Карпатоукраїнський сейм, які виграла Партія української єдності. Сейм зібрався 14 березня 1939 р., у день проголошення незалежності Словаччині. 15 березня 1939 р., коли Німеччина оголосила про створення в Чехії Протекторату Богемії і Моравії, Карпатська Україна проголосила незалежність, але вже через три дні Угорщина окупувала її територію. Для русинів був створений концентраційний табір в Рахові, почалися жорстокі гоніння на русинські мову і культуру. Після визволення території Радянською Армією в 1944 р. сюди знову повернулася чехословацька влада, що заборонила офіційне вживання назви «Підкарпатська Русь». Незабаром русинські землі розділили Чехословаччина і СРСР. 26 листопада 1944 р. збори в Мукачеві висловилися за приєднання до УРСР. 29 червня 1945 р. підписано угоду про приєднання Карпатської України до УРСР, ратифіковану 1 вересня.

Ідеї національного відродження, що отримали новий імпульс у 1990-ті роки, втілилися у формування політичного русинства, тобто руху за автономію земель, населених русинами, і навіть поступове формування суверенного русинського державного утворення. Метою ідеологів русинства є створення власної Підкарпатської держави, куди крім Закарпаття увійшли б заселені русинами частини Словаччини, Угорщини і Польщі. «Програмою-мінімум» є надання області автономії.

У вересні 1990 р. «Товариство підкарпатських русинів» прийняло «Декларацію про повернення прав самобутнього народу русинам і відновлення русинської автономії». Товариство звернулося до Президента СРСР М. С. Горбачова і Верховної Ради СРСР з проханням створити автономну республіку «Підкарпатська Русь». 1 грудня 1991 р. на народному референдумі в Закарпатській обл. було прийнято рішення про створення автономії. Газета «Новини Закарпаття», офіційний орган обласної ради народних депутатів, 4 грудня 1991 р. опублікувала офіційні результати референдуму. 78 % виборців висловилися за входження до складу України в довоєнному статусі «спеціальної самоврядної адміністративної території і як суб'єкт у складі України».

Лідери політичного русинства підкреслюють, що «після розпаду СРСР держава Підкарпатська Русь автоматично мала отримати самостійність, оскільки договір з Чехословаччиною, у результаті якого Підкарпатська Русь увійшла до складу Української РСР, підписували СРСР і Чехословаччина, і Україна не була правонаступником СРСР. Договір, який уклали СРСР і Чехословаччина, був підписаний без участі Підкарпатської Русі, і наша держава повинна була отримати незалежність». Визнаючи Росію правонаступницею СРСР, деякі лідери політичного русинства прагнуть анулювати договір Молотова – Фірлінгера і таким чином відновити статус Підкарпатської Русі як незалежної держави.

Канадський учений, професор П. Р. Магочій, підтримуваний Карпаторусинським дослідницьким центром в Пенсільванії, об'єднав русинів у Всесвітньому конгресі в 1992 р. У 2002 р. Закарпатська обласна рада звернулася до центральної влади України з проханням визнати русинів окремою національністю. 7 березня 2007 р. Закарпатська обласна рада прийняла рішення визнати русинів корінною національністю Закарпаття.

У Закарпатській обл. немає середніх шкіл або вищих навчальних закладів з русинською мовою викладання (незважаючи на звернення русинських організацій з проханням їх відкриття), проте нею видаються преса і література. На 1 вересня 2006 р. в Закарпатті працювали 26 недільних шкіл з викладанням русинською мовою. У маніфесті, прийнятому Всезакарпатським з'їздом в 2006 р., висунені вимоги відкрити в області русинські школи, а в Ужгородському університеті – кафедру русинської мови

і літератури, надати регіону статусу самоврядної території згідно з волевиявленням закарпатців на референдумі 1991 р.

Постійними громадськими і політичними організаціями русинів є Народна рада русинів Закарпаття, Сойм підкарпатських русинів, самопроголошений як парламент невизнаної Республіки Підкарпатська Русь, і «уряд» останньої. Русинські організації Закарпаття прагнули отримати підтримку в Росії, у русинів у сусідніх країнах, а також у міжнародних і правозахисних організаціях. Одним із засобів досягнення цієї мети стало регулярне проведення Всесвітніх конгресів русинів у країнах, де вони проживають. На всіх з'їздах обговорювалася проблема русинів Закарпаття і приймалися резолюції про необхідність визнання їх національного статусу.

У серпні 2006 р. Комітет з расової дискримінації ООН закликав уряд України визнати русинів як національну меншину, вважаючи, що є «істотні відмінності між русинами і українцями». У Мукачевому 7 червня 2008 р. відбувся I Європейський конгрес підкарпатських русинів, який проголосив: «русинський народ, що живе на своїй одвічній "території русинів на південь від Карпат", що є корінним народом краю, має, згідно із Сен-Жерменським договором, невід'ємний статус суб'єкта міжнародного права». Він апелював до того, що Сен-Жерменський договір 1919 р. і Тріанонський договір 1920 р., які визначили статус Підкарпатської Русі як суб'єкта міжнародного права, не скасовані й дотепер мають юридичну силу.

25 жовтня 2008 р. на II Європейському конгресі підкарпатських русинів у Мукачевому прийнято «Акт відновлення русинської державності в статусі республіки Підкарпатська Русь у складі України». На хвилі «параду суверенітетів», відкритого Косово і продовженого Абхазією і Південною Осетією, 1 грудня 2008 р. Сойм Підкарпатської Русі заявив про відновлення незалежної Республіки Підкарпатська Русь (РПР). Лідери русинського руху відкинули екстремістські методи боротьби, прагнуть залишатися у рамках законності і виступають за вирішення проблеми русинів шляхом переговорів. Учасники конгресу стверджували, що «Україна, не вирішивши позитивно Р. п. і не врахувавши волевиявлення жителів Закарпаття, виражене на референдумі 1 грудня 1991 р., зневажаючи права підкарпатських русинів на їх землі вже 17 років, не може бути визнана демократичною державою».

Р. п. стало однією з латентних проблем, актуалізація яких є результатом виходу на поверхню етнокультурних і регіональних відмінностей між різними частинами України, що були менш помітними в той час, коли Україна знаходилася у складі СРСР. Намагання на основі уніфікаційної політики побудувати єдину українську націю здатні лише загострити Р. п. та схожі на нього проблеми національно-державного будівництва в Україні. Варто враховувати при цьому небезпеку використання Р. п. в геополітичних стратегіях іноземних держав, що теж зумовлює потребу зваженого, компромісного підходу до його вирішення на основі діалогу української влади з русинськими організаціями та зворотної відмови останніх від закликів екстремістського і сепаратистського характеру.

М. А. Шепєлєв

РУСЬКИЙ СВІТ – транскордонний простір російської присутності, об'єднаний російською мовою, належністю до руської культури, спільною історичною пам'яттю та відчуттям зв'язку з Росією. Термін використовували, зокрема, євразійці: «Р. с., – зазначав П. М. Савицький, – євразійці відчувають як світ особливий і в географічному, і в лінгвістичному, і в історичному, і в економічному і у багатьох інших сенсах. Це – "третій світ" Старого світу, не складова ні Європи, ні Азії, але відмінний від них і водночас ним сумірний».

Р. с. сформувався багато в чому за рахунок дій держави з витіснення людей зі своєї території. Нині за межами Росії живе стільки ж росіян, скільки і всередині її. Р. с. є зв'язною сукупністю безлічі людей, що розмовляють і мислять російською мовою, свідомо або несвідомо позиціонують себе у рамках російської культури. У сучасних умовах його основна місія – розширення ареалу російської мови і збереження російського народу.

Р. с. як проект мережевого суспільства – спосіб пристосування, адаптації Росії як РФ до глобалізації. Як вважає П. Г. Щедровицький, «росіяни за межами РФ – наша імунна система щодо тієї глобалізації, яка насуне не через рік або два, а через 50 років. Її удар буде дуже сильним, набагато сильнішим, ніж усе, що ми випробували за останні 15 років і драматизували зусиллями наших журналістів-фантастів, які писали в газетах, політиків і чиновників, яким увесь час потрібно було виправдовувати перед населенням свою бездіяльність. Реальна глобалізація переламуватиме країни, тому що вона "висмикуватиме", вийматиме з них наймобільніші ресурси. Цей процес відбуватиметься в абсолютно інших форматах і до нього потрібно встигнути підготуватися».

П. Г. Щедровицький доводить, що чим більша кількість світових проблем втілюватиметься, а можливо, і вирішуватиметься у рамках російської мови, тим більш затребуваними будуть культурні й людські ресурси Р. с. Чим більшої кількості окремих громадян інших держав потрібна Росія, тим стійкіше позиції Росії у світі. Основи своєї стійкості й потрібності російська державність, що формується, може і повинна шукати в межах Р. с., у політиці конструктивного розвитку його світових мереж.

Вважається, що наявність у «глибокому тилу» західних країн великих російських об'єднань, структурно пов'язаних з метрополією, дасть змогу не лише налагодити взаємну трансляцію обох суперкультур, необхідну в інформаційну епоху, а й істотно послабити тиск НАТО на геополітичний простір Росії.

К. Крилов вважає неправильним розглядати Р. с. як один з інструментів інтеграції Росії у світ, що глобалізується. На його думку, саме Р. с. у тому вигляді, в якому існує, є одним з бар'єрів, що не дають змоги Росії успішно інтегруватися в міжнародні й світові структури. Р. с. нині є не сферою поширення інтересів Росії у світі, а засобом тиску світу на Росію. Росіяни поза Росією – провідники неросійських (дуже часто антиросійських) інтересів у Росії і світі загалом. Він пов'язує це з тим, що Р. с. формувався як засіб розлучення з Росією – і ніколи як засіб зв'язку з нею, а також з побоюваннями росіян, що вони будуть певним чином використані Росією «в її інтересах».

Для формування повноцінної російськомовної діаспори потрібні радикальні зміни в громадському житті «російських росіян» – подолання партикуляризму і набуття навичок жорсткої групової солідарності.

Концепція Р. с. виникає як відповідь на потребу Росії в історично і культурно мотивованій концепції оновлення та ефективного розвитку з урахуванням унікального соціокультурного коду, прочитаного на основі впізнаної ідентичності.

О. І. Неклесса розуміє Р. с. як цивілізаційну платформу, на якій можна вибудовувати соціокультурний, політикоекономічний комплекс, котрий можна порівняти, принаймні теоретично зі США, ЄС або Китаєм та здійснити оновлення і розвиток на основі усвідомленої ідентичності й відповідно з унікальним соціокультурним кодом.

Відкриваючи забуте або закрите однаково в СРСР і Російської імперії літописання про множинність родоначальників і спадкоємців «усієї Русі», Неклесса говорить про багатобарвний спектр «руської веселки»: про Русь Малу та Велику, Червону, Рутенію, Рустенію, Галичину, про простори Семігалії і Країни,

Русі Білої і Чорної, Нижньої і Поморської, Північно-Західної – Новгородської, Новоросії й Кубані та навіть Жовторосії.

Розмірковуючи про просторові виміри російської державності, Неклесса зазначає, що «Росія – історично не тільки євразійський простір, вона ширше. Це був прообраз трансконтинентальної країни, що розкинулася в один з періодів історії і на двох, і на трьох континентах, включивши частину Американського материка і першою подивившись на край континенту четвертого».

На думку Неклесси, російському характеру властива внутрішньо мотивована тяга до закордонності, екстремальності, мрії, фантазії. Земне її втілення – фронтирність, що була визначальною якістю тяги до освоєння безкрайніх (о-крайніх, при-кордонних, рубіжних) просторів і будівництва специфічної державності. Він відчуває тут відлуння американської ідеї high frontier, «великого треку», а водночас обертони монгольського, кочівницького ідеалу шляху «до останнього моря».

21 червня 2007 р. указом Президента РФ В. В. Путіна створений Фонд «Р. с.», основною метою якого є популяризація російської мови, що становить національне надбання Росії і важливий елемент російської та світової культури, і підтримка програм вивчення російської мови в РФ та за кордоном (голова Піклувальної ради Фонду – Л. О. Вербицька). Його ідеологія базується на визнанні того, що «Р. с. – не тільки росіяни, не тільки наші співвітчизники в країнах близького і далекого зарубіжжя, емігранти, вихідці з Росії та їх нащадки. Це ще й іноземні громадяни, які розмовляють російською мовою, вивчають або викладають її, всі ті, хто щиро цікавиться Росією, кого хвилює її майбутнє. Усі пласти Р. с. – поліетнічного, багатоконфесійного, соціально та ідеологічно неоднорідного, мультикультурного, географічно сегментованого – об'єднуються через усвідомлення причетності до Росії. Формуючи «Р. с.» як глобальний проект, Росія набуває нової ідентичності, нових можливостей ефективної співпраці з рештою світу і додаткові імпульси власного розвитку».

РПЦ відстоює уявлення про Р. с. як про цивілізаційну спільність, утворену загальними духовними цінностями, пов'язаними з православною традицією і є основою для декількох сучасних держав. Святіший Патріарх Московський і всієї Русі Кирило, виступаючи 3 листопада 2009 р. на III Асамблеї Р. с., підкреслив, що раніше культурний простір руського світу підтримувався загальними державними кордонами. Сьогодні єдиний географічний ареал багато в чому зруйнований, проте народам держав, що проживають на просторі історичної Русі, необхідно «усвідомлювати свою загальну цивілізаційну належність і розглядати руський світ як свій загальний наднаціональний проект. У сучасних умовах та або інша країна відносить себе до руського світу, якщо в ній російська мова використовується як мова міжнаціонального спілкування, розвивається російська культура, зберігається загальноісторична пам'ять».

Під час візиту в Україну в липні 2010 р. Святіший Патріарх Кирило закликав пам'ятати, що «руський світ не означає "російський", тим більше, це не світ РФ, – той самий світ, який вийшов з нашої загальної купелі, київської купелі Хрещення». Р. с., за його словами, придуманий не в Москві або в Петербурзі, а народився на світ багато століть тому на берегах Дніпра. Особливий промисел Божий полягав в тому, що між народженням Русі й основою її Церкви була невелика тимчасова дистанція. Якщо 862 р. вважається точкою відліку буття російської цивілізації, то 988 р. є початком Руської Церкви. Руська Церква брала найактивнішу участь в закладенні Р. с. і його розвитку. Завдяки православній вірі народ Русі переріс етнічну обмеженість і зміг створити разом з іншими народами єдиний цивілізаційний простір, в якому Руська Церква здійснює свою пастирську працю. За століття буття РПЦ склалася руська православна традиція.

У цієї традиції є також власне найменування – «Свята Русь». Ідеал Святої Русі став плодом співтворчості усіх народів, окормлюваних Руською Церквою, що пов'язали свою долю з історичною Руссю. Патріарх неодноразово звертався до слів Св. Лаврентія Чернігівського: «Росія, Україна і Білорусь – це і є Свята Русь!» Зазначаючи, що Свята Русь – поняття не етнічне, не політичне, не мовне, а духовне, Патріарх відносить до її простору також Молдову і Казахстан.

У виступі на IV Асамблеї Р. с. 3 листопада 2010 р. Патріарх зауважив, що руська цивілізаційна традиція зберігається за допомогою загальної системи комунікації. Народи Р. с. не могли б створити цивілізаційну спільність, не маючи мови міжнаціонального спілкування. Таким засобом комунікації стала російська мова, що склалася і розвивається як загальне надбання всіх народів Р. с. У церковному житті такою мовою є церковнослов'янська.

Р. с. пройшов і через князівську міжусобицю, поділ між декількома державами, об'єднання в межах однієї держави – через багато політичних і структурних перетворень. Тепер російська цивілізаційна традиція існує в умовах різної політичної і громадської самоорганізації. Більше того, вона поширюється світом разом з пересуванням людей.

У простір пастирської відповідальності РПЦ входять не лише окремі країни історичної Русі, а й ті громади і співтовариства людей, які пов'язують свою ідентичність з російською цивілізаційною традицією, але живуть за межами її канонічної території і за межами канонічної території інших помісних церков.

Україна, за словами Патріарха Кирила, покликана бути відповідальною спадкоємицею Русі і творити Р. с. на рівних спільно з іншими його спадкоємцями. Свого часу відомі історичні обставини призвели до применшення ролі Києва в цивілізаційному формуванні Р. с. На довгі століття центр Русі перемістився на Північ. Тепер історичні умови сприяють тому, щоб Київ знову став одним з найважливіших політичних і громадських центрів Р. с. І ця роль має бути не меншою, ніж роль Москви, тому що Київ – колиска російської цивілізації. За словами древнього літописця – «мати руських міст». Саме Київ уперше зібрав усі російські землі, згуртував різні слов'янські племена і здійснив християнське просвітництво власного народу без вогню і меча. Але ще важливіша роль Києва полягала в тому, що він почав утілювати в російському житті ідеал вселенського Православ'я, результатом чого стало формування російської цивілізації, яка здолала міжплемінний розбрат.

Патріарх висловив упевненість, що сучасна Україна може продовжити цю давню київську традицію, відмінною рисою якої завжди була турбота про сильну Русь, здатну захищати Святе Православ'я і виявляти у своєму житті його вселюдський, тобто вселенський, характер – бути будинком для багатьох народів, а не замикатися в національній келії. Саме з цих інтенцій російської душі бере початок ідеал Святої Русі.

Будівництво Р. с. не є створенням певної ізоляційної системи. Глобальність багатонаціональної російської цивілізації передусім має опору у вселенському характері Православ'я, що лежить в основі світогляду більшості з тих людей, які усвідомлюють себе частиною Р. с. Багатокультурний за природою Р. с. орієнтований на підтримку добрих зв'язків з різними цивілізаційними центрами світу.

М. А. Шепєлєв

САВИЦЬКИЙ, Петро Миколайович (15 травня 1895, Чернігів – 13 квітня 1965, Прага) – російський економіст, соціальний мислитель, геополітик, поет, провідний представник школи євразійства. Син земського посадовця, з 1915 р. – члена Державної ради, дійсного статського радника. У 1913 р. закінчив гімназію в Чернігові, а в 1917 р. – економічний факультет Петроградського політехнічного інституту. Учень В. І. Вернадського та П. Б. Струве. Перші статті опублікував у 1915–1916 рр. у журналі «Русская мысль». За рекомендацією Струве в 1916–1917 рр. працював у російському посольстві в Норвегії комерційним секретарем посланника. Підготував укладання двох торговельно-економічних угод Росії з Норвегією. Після повернення в Росію в 1917 р. захистив дисертацію на тему «Торговельна політика Норвегії під час війни» та здобув ступень кандидата економічних наук. Після жовтня 1917 р. переїхав в Україну, воював у лавах російського корпусу на боці гетьмана П. Скоропадського. Працював над книгою «Метафізика господарства та досвідне його розуміння» (опубл. у 1925 р.).

У 1916 р. С. у статті «Боротьба за імперію (імперіалізм у політиці та економіці)» зазначав, що «спрямованість війни проти Росії не знищує тієї обставини, що, за певних умов, ідея імперіалістичної Німеччини набагато більш сумісна у світі з ідеєю імперіалістичної Росії, ніж з ідеєю імперіалістичної Англії». У 1919 р., передбачаючи загрозу розширення Німеччини у східному напрямку за рахунок території Росії, розробив превентивний геостратегічний план «континентальних гарантій і океанічної рівноваги».

Відповідно до цього плану в «Нарисах міжнародних відносин» він пропонував, що Росія повинна укласти з Німеччиною «угоду розрахунку», за яким перша отримує гарантії від замаху на неї Німеччини, які полягають у можливості «повного здійснення слов'янської ідеї», а саме: «у зміцненні західних і південно-західних слов'янських держав і союзі із ними Росії, посиленні її впливу на Балканах і в ненімецьких областях колишньої Австро-Угорщини». Натомість Росія повинна відмовитися від інтересів у Європі на захід від лінії Познань – Богемські гори – Трієст, у результаті чого Німеччина «безкровно досягне переваги» в Західній Європі. С. вважав, що в такому разі Німеччина може обійтися без війни, створивши під своєю егідою разом з «континентальними країнами крайнього Заходу та їх колоніями» «західноєвропейський митний союз», в рамках якого протекціоністська політика Франції та Італії була б ліквідована, а Німеччина отримала б доступ до «лінії океану, ближчої до багатьох центрів її господарського життя ніж Любек і Гамбург».

Для стійкості системи «континентальних гарантій» С. пропонував підкріпити її «океанічною рівновагою», а саме підтримкою Росії Англією, бо «подолання Німеччини над однією з цих сторін загрожувало б спричинити встановлення всеєвропейської, якщо не всесвітньої, гегемонії Німеччини». Такий утопічний проект з реалізації континентальних панслов'янської і пангерманської ідей саме за посередництва «океанічної» Британії містив в основі раціональну практичну ідею про необхідність укладення угоди між двома тодішніми аутсайдерами світової політики. С. був упевнений, що «народи російський і німецький спільно виявилися переможеними, дуже ймовірно, тільки для того, щоб у наступний момент спільно ж виявитися переможцями».

У 1919 р. С. примкнув до добровольчого руху півдня Росії («денікінців»). У 1920 р. був секретарем П. Б. Струве як голови зовнішньополітичного відомства уряду Петра Врангеля, начальником економічного відділення управління закордонними справами. Організував допомогу російським біженцям за кордоном. 11 листопада 1920 р. С. направлений у Стамбул, звідти виїхав до Болгарії, де працював технічним редактором журналу «Русская мысль», директором-розпорядником Російсько-болгарського книговидавництва. Наприкінці 1921 р. переїхав до Чехословаччини, де став приват-доцентом кафедри економіки і статистики Російського юридичного факультету в Празі, а з 1928 р. – також Російського інституту сільськогосподарської кооперації, завідувачем кафедри економічної та сільськогосподарської географії. У 1929–1933 рр. – голова суспільствознавчого відділення Російського народного університету. У 1935–1941 рр. викладав російську, українську мови та росієзнавство у Празькому німецькому університеті. З 1940 по 1944 р. – директор російської гімназії у Празі.

У 1921 р., разом з М. С. Трубецьким, С. створив та очолив євразійський рух. Редагував євразійські видання, активно публікував у них статті з економічних і геополітичних проблем. Разом з М. Алексєєвим та В. Ільїним виступив проти політизації євразійського руху та прямого співробітництва з більшовиками (*«кламарського ухилу»*). Перед Другою світовою війною намагався відродити євразійський рух. Незважаючи на симпатії до Радянського Союзу, після взяття радянськими військами Праги у 1945 р. його було заарештовано та засуджено на 10 років таборів, де він познайомився з Львом Гумільовим, який став його учнем. У 1956 р. С. було реабілітовано і він повернувся до Праги, але до викладацької діяльності не був допущений. Займався перекладами, писав вірші, працював членом державної комісії з аграрної географії. За виданий у 1960 р. у Парижі поетичний збірник «Посев» заарештований чехословацькою владою, але невдовзі звільнений під тиском світової наукової громадськості. Псевдоніми – П. Востоков, С. Лубенський.

Основні праці: книги «Географічні особливості Росії. Частина 1. Рослинність і грунт» (1927), «Росія – особливий географічний світ» (1927), «Про завдання кочівникознавства» (1926), «Місцерозвиток російської промисловості» (1932), статті «Степ та осілість» (1922), «Підданство ідеї» (1923), «Євразійство» (1925), «Географічні та геополітичні основи євразійства», «Географічний огляд Росії-Євразії» (1926). У 1938–1939 рр. працював над книгою «Основи геополітики Росії», яка залишилась незавершеною.

Синтезуючи воєдино в рамках концепції місцерозвитку географічні та історичні начала, розглядаючи як нерозривну єдність соціально-історичне середовище та її територію, С. обгрунтував нову наукову галузь – геософію.

С. спеціально підкреслював, що принципи, які євразійці кладуть в основу пізнання географії Росії-Євразії (де враховуються періодичність, симетричність і «органічна спаяність» системи природних зон), «застосовуються до розроблення російської історії». Тому С. і виводив узагальнення: «Євразійство, у сенсі своєму, є науковою системою росієзнавства».

Основна теза С. полягає в тому, що серединність Росії є основою її історичної ідентичності, що Росія – не частина Європи та не продовження Азії, а самостійний світ, особлива духовна і геополітична реальність – Євразія. З російського полюса він висуває кон-

цепцію, яка відповідає геополітичним конструкціям Х. Маккіндера про Хартленд. Однак якщо останній вважав, що з пустель Хартленду виходить лише механічний поштовх, що змушує узбережні зони («внутрішній півмісяць») творити культуру й історію, то С. стверджував, що Росія-Євразія і є синтезом світової культури та світової історії, розгорнутим у просторі та часі.

Рисою, що найбільше впадає у вічі, в характеристиці Євразії як серединного світу старого материка С. називає прапороподібне, тобто на зразок смуг у горизонтально поділеному прапорі, розташування в ньому основних ґрунтово-ботанічних і кліматологічних зон: степово-пустельної, лісової та тундрової. У межах цього світу він виявляє тенденцію до культурної і політичної уніфікації, що існувала споконвіку. Наявність цих тенденцій дуже характерно відрізняє історію Євразії від історії Європи та Азії, набагато більше роздроблених у політичному і культурному розуміннях.

«Росія-Євразія є центром Старого світу. Усуньте цей центр – і всі інші його частини, уся ця система материкових окраїн (Європа, Передня Азія, Іран, Індія, Індокитай, Китай, Японія) – перетворяться нібито на "розсипану храмину"», – наголошує С. Водночас він зазначає, що тільки тією мірою, якою Росія-Євразія виконує об`єднавчу роль у межах Старого світу, може перетворюватись на органічне ціле вся сукупність його різноманітних культур, зменшується протистояння між Сходом і Заходом.

Природа євразійського світу мінімально сприятлива для політичного, економічного чи культурного сепаратизму, на відміну від «мозаїчно-роздрібненого» географічного рельєфу Європи та Азії. Жити інтересами «своєї дзвіниці» в Євразії можна лише дуже короткий строк, її природа підказує необхідність політичного, економічного та культурного об`єднання.

У центрі уваги С. – проблема структурної організації геополітичного простору Росії-Євразії: «Найважливішою віссю, біля якої оберталося історичне життя "російського світу" або, інакше, географічного середовища, зайнятого нині російським народом і державою, протягом усієї осяжної для нас історії, була межа між степовою і лісовою зонами». Тут виникає можливість усю російську історію трактувати як систему, базовану на зміні різних форм взаємовідносин між тими ідеологічними, державними і господарськими утвореннями, які виникли в кожній з цих двох найбільших євразійських зон.

Рубіж між лісом і степом є «лінією перелому або серединної осі» для дуже значного числа природно-історичних ознак (переважно, ґрунтових і ботанічних). У зв'язку з цим С. звертає увагу на геополітичне значення історичних центрів нинішніх російських просторів, які приурочені до межі лісу і степу. Центри ці не лише розпоряджалися водночас повнотою як лісових, так і степових ресурсів, але і стикалися з ними в їх найбагатшому, «найскладнішому» вираженні. Два з цих центрів – Київ і Волзькі Болгари.

Відповідно до фундаментального геополітичного закону планетарного дуалізму С. відзначає зв'язок капіталізму і таласократії: «єдине світове господарство неминуче сприймається як господарство "океанічне", і в рамки океанічного обміну неминуче поставиться кожна країна і кожна область світового господарства», – відмічає він у праці «Континент-океан». За його словами, для країн, що виділяються серед областей світу своєю «континентальністю», перспектива бути «задвірками світового господарства» стає – за умови інтенсивного входження у світовий океанічний обмін – засадничою реальністю. Можливість усунути, хоча б частково, невигідні наслідки континентального положення він бачить «у розірванні, у межах континентального світу, повноти

панування принципу океанічного "світового" господарства, у створенні господарського взаємодоповнення окремих областей континентального світу, що стикаються між собою просторово, у їх розвитку, обумовленому взаємним зв'язком».

Розглядаючи положення окремих областей світу «відносно океану-моря», він доходить висновку: «"найзнедоленішою" серед країн світу – в сенсі залучених до участі в океанічному обміні – є та економічно-географічна сфера, яку ми називаємо ім'ям Росії-Євразії». Він підкреслює, що поєднанням ознаки винятково далекого розташування її областей від берега моря з ознакою замерзання її морів і їх «замкнутості» (що збільшує ризик політико-мілітарного припинення обміну) вона поставлена в становище, що взагалі не має подібних у решті світу.

Але С. вказує і на переваги такого положення: те, що в економічному сенсі дає океан, «в межах Російського світу дане континентальним сполученням російських промислових областей (Московської, Донецької, Уральської, а в потенції також Алтайсько-Семиреченської) з російськими чорноземними губерніями (пшениця), російськими скотарськими степами (шерсть) і "російськими субтропіками" – Закавказзям, Персією, Російським Туркестаном, а потенційно також Туркестаном Афганським, Китайським і Кульджею (бавовна і рис)». Таким чином сама географія створює взаємний економічний зв'язок і «самодостатність» різних областей Євразії.

Росію С. розуміє як особливий тип цивілізації, що склався на основі поєднання впливу арійсько-слов'янської культури, тюркського кочування і православної традиції. Великоросів він розглядає як особливе імперське етнічне утворення, в якому поєднуються слов'янський і тюркський субстрати. Завдяки монголам Росія здобула геополітичну самостійність, зберегла духовну незалежність від агресивного романо-германського світу. Ключовою формулою євразійства стала теза С.: «без татарщини не було б Росії». «Росія є спадкоємицею Великих Ханів, продовжувачкою справи Чингіза і Тимура, об`єднувачкою Азії».

Російська держава XVI–XX ст. є більшою мірою продовженням скіфської, гунської і монгольської держави, ніж державних форм дотатарської Русі. Той лад, у якому всі класи суспільства є «служивими», виконують «тягло», де немає справжньої приватної власності на землю і роль кожної соціальної групи визначається її відношенням до держави, – глибоко корениться в історичному устрої кочових держав. Він був сприйнятий Московською Руссю і дав їй величезну політичну силу. Тільки неповно і частково відійшла від нього у бік європейських зразків імператорська Росія. Відродження «тяглових» і «служивих» засад спостерігалося в політичному і соціальному режимі СРСР.

Євразійська держава, на думку С., має будуватися на основі духовного імпульсу, згори донизу. Вся її культура має формуватися, виходячи з пріоритету ідей, на чолі її має стояти особливий клас духовних вождів. Сформульований ним принцип ідеократії став доведенням до остаточної чіткості ідеологічних термінів, у яких проявлялося протистояння телурократії й таласократій (континентального і морського світів). Якщо перша – ідеократія, «ієрархічне правління», домінація релігійного ідеалу, то друга – ліберальна демократія, «торгівельний лад», прагматизм. Геополітична концепція С. є в цьому контексті прямою антитезою поглядам англосаксонських «таласократів» А. Мехена, Х. Маккіндера та ін. Він вважав, що «Росія має визволити світ від рабства перед новітнім романо-германським шаблоном. Це визволення є насамперед духовною проблемою». Цю духовну місію він пов'язував з відродженням Православ'я, але наголошував, що особистої віри в цій справі замало, потрібне формування соборної

особистості. «Православна Церква є здійсненням вищої свободи; її начало – згода, на противагу началу влади, яке панує у Римській Церкві, що відокремилась від Неї», – писав С.

М. А. Шепелєв

САМОВИЗНАЧЕННЯ НАЦІЙ – один з універсальних принципів розв'язання національного питання, спрямований на реалізацію етнічними спільнотами права на свободу і вільний вибір свого самостійного, незалежного соціально-економічного й політичного розвитку. Під С. н. розуміється:

– реалізація людиною природного права бути вільною (індивідуальне право на життя, безпеку, гідність, визнання, вільний вибір тощо) лише у складі певного колективу (колективне право). Визнання фундаментальної ідеї свободи та гідності людей різних національностей становить сутність націотворення;
– вільний вибір національно-державних утворень чи національно-територіальних автономій відповідно до волевиявлення всього або більшості населення певної політичної одиниці;
– право народів на національно-культурну автономію, створення різного роду національних союзів, асоціацій, земляцтв, товариств, що сприяють найповнішому задоволенню різнобічних національних потреб, збереженню самобутності;
– оптимальне представництво етноспільнот у вищих і місцевих органах влади та управління.

Уособленням окремішності етносу, метою його руху є національна ідея, зміст якої охоплює весь комплекс проблем самоутвердження нації. Засобом політичного самовираження і самоствердження нації є національна держава.

Сучасні нації, як і національні держави, беруть початок із часів розпаду імперій чи виникнення капіталістичного способу виробництва (марксизм) або переходу від аграрного до індустріального виробництва (Е. Гелнер) і адекватних їм ринкових відносин. Останні зумовили необхідність спілкування виробників однією мовою, виникнення спільних традицій поведінки та норм співжиття людей на певній політично об'єднаній території. З універсалізацією ринкових відносин, руйнацією патріархально-общинного й феодального способів виробництва та впливу геополітичних факторів націодержавотворчі процеси набувають загальносвітового характеру.

Нація, на відміну від інших етноспільнот, є переважно набутим явищем, в основі якого лежать соціально-економічні, духовні та територіально-етнічні фактори, обумовлені політично (Е. Гелнер). Етнічна спільнота може перетворитися на націю, пройшовши через етап політизації, тобто самопізнання і набуття політичної самосвідомості (Е. Сміт). Політизація проходить, як правило, три фази: період наукового зацікавлення, період патріотичної агітації та період масового національного руху (М. Грох).

Процес С. н. переважно відбувається двома шляхами. У політично незалежних та державних етносів він прямує згори донизу, тобто від етнічно та національно свідомої еліти до широких мас. Саме так формувалися політичні нації або громадянські нації (Західна Європа, Північна Америка). У політично залежних і бездержавних народів цей процес здебільшого прямує у зворотному напрямку – знизу догори, тобто від народних мас, особливо селянства, у товщі якого зберігалися й примножувалися етнічні традиції і з яких вийшла переважно національна еліта, сформувалися етнічні нації (Східна Європа). Причому належність до політичної нації обмежена державним кордоном, а до етнічної – від нього не залежить. Терміни «етнічна» і «політична» нація ввів в обіг німецький історик Фрідріх Майнеке.

Водночас для обох типів цих феноменів їх сутність спільна – націо- і державоцентризм, оскільки вони:

1) вимагають єдиного юридичного кодексу спільних прав і обов'язків, з правом громадянства, якщо нація незалежна;
2) ґрунтуються на об'єднаній економіці з суспільним поділом праці, рухом товарів і людей по всій національній території;
3) потребують досить компактної території, бажано з «природними» оборонними кордонами (чого не мала Україна і що спричинило для неї трагічні наслідки) у світі таких самих компактних націй;
4) прагнуть до загальної освіти членів всього суспільства, єдиних політичної культури і ЗМІ та засобів комунікації, аби підготувати майбутні покоління до виконання ролі «громадян нової нації». Звичайно, нація може реалізуватися лише у власній державі;
5) наголошують на необхідності зберегти в сучасній нації і «давнє коріння»: спільні міфи предків, спільну історичну пам'ять, унікальні культурні прикмети, відчуття самобутності, «якщо нація не хоче стати непомітною».

У переліку ознак націй, що самовизначилися, слід виокремлювати об'єктивні та суб'єктивні чинники. До перших належать: спільне етнічне походження й історія, власні унормована мова, релігія, територія, особливості економіки, політико-правові інститути тощо; до суб'єктивних ознак – усвідомлення окремими людьми належності до певного колективного цілого й воля до його підтримки, віра в спільну долю, відчуття солідарності зі «своїми» (ідентифікація) – все, що можна узагальнити поняттями «національна свідомість» і «самосвідомість». Етноси перетворюються з об'єктів на суб'єкти політичного життя.

У геополітичну практику принцип С. н. почав впроваджуватися з кінця XVIII ст., коли 13 північноамериканських колоній Англії оголосили війну метрополії в 1775 р. Вони апелювали до права народів самим вирішувати свою долю, обирати й скидати уряди, вступати у відносини з іншими народами. Велика французька революція поставила знак рівності між поняттями нації (natio) і національного суверенітету, з одного боку, і народу (populus) та народного суверенітету, з іншого. І все ж протягом певного часу ці ідеї залишалися надбанням тільки революційної частини людства. Монархи, що зібралися на Віденський конгрес 1815 р., щоб установити кордони після перемоги над Наполеоном Бонапартом, етнічного фактора до уваги ще не брали.

Геополітична ситуація, проте, змінилася до кінця XIX ст. Боротьба за об'єднання Німеччини, Італії, Польщі, що базувалася на прагненні цих народів втілити в життя гасло «одна культура – одна держава», вплинула на суспільну свідомість, і міжнародне співтовариство почало прихильніше ставитись до права націй на утворення окремих держав з урахуванням національного фактора. Важливою ознакою легітимності тієї чи іншої держави було визнано те, чи має вона своєю основою націю. У галузі політичної теорії набула поширення ідея, що утвердження національних держав є неодмінною умовою демократії, націоналізм (як рух за створення таких держав) є прямим продовженням лібералізму (руху за свободу особи). Якщо 1815–1848 рр. були добою національного пробудження, то 1848–1871 рр. – добою національного ренесансу в Європі.

Офіційне визнання принципу С. н. пов'язують із закінченням Першої світової війни, утворенням Ліги Націй і теоретичною та політичною діяльністю американського президента Вудро Вільсона. У 1918 р. Вільсон запропонував вирішувати всі міждержавні територіальні спори, спираючись на принципи максимального задоволення чітко окреслених національних прагнень щодо територій та врахування кордонів розселення етносів. Це мало зменшити ймовірність територіальних сварок у майбутньому. Багато сучасних дослідників вважають, що мета,

яку мав на увазі В. Вільсон, пропонуючи дотримуватись принципу С. н., не була досягнута, а дехто навіть вказує на цей принцип як на причину виникнення нацизму в Німеччині (що, звичайно, є великим спрощенням, бо одним фактором у цьому випадку намагаються пояснити явище, яке виникло внаслідок взаємодії великої групи факторів). Проте сьогодні важко уявити, яким чином врегульовувалися б міжнародні суперечки у XX ст. – столітті розпаду світових імперій, якби принцип С. н. не був підтриманий міжнародними організаціями й окремими державами вже на початку розгортання цих процесів.

Після Другої світової війни, коли великого розмаху набула національно-визвольна боротьба в Азії, Африці й Латинській Америці, принцип С. н. досягнув піка популярності й впливу. Його застосування ООН допомогло утвердитися, вистояти в нерівній боротьбі багатьом молодим державам, навіть якщо вони були одиницями з порівняно невеликим економічним і політичним потенціалом; сприяло консолідації на політичній основі тих народів, які перебували на донаціональній стадії розвитку. Щоправда, кордони між новоутвореними державами, особливо в Африці, не завжди базувалися на чесному дотриманні принципу С. н. Іноді вони повторювали адміністративні кордони колоніальних часів, роз'єднуючи близькі за культурою етноси і племена та з'єднуючи далекі. Зрозуміло, що це не сприяло стабільності у відносинах між сусідніми молодими державами. Однак причиною конфліктів у цих випадках були не принципи «національної держави» та С. н., а порушення в їх застосуванні.

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. принцип самовизначення народів знову актуалізувався у зв'язку з розпадом СРСР та інших «соціалістичних федерацій». Спираючись на нього, проголосила незалежність і Україна. Зробити це в юридичному плані було порівняно легко, оскільки УРСР, як і всі інші союзні республіки колишнього СРСР, де-юре була суверенним державним утворенням, з конституційним правом виходу з Союзу, яке на практиці, щоправда, всіляко нівелювалося. Величезний апарат органів державного примусу за радянського тоталітаризму працював на те, щоб ніхто не смів навіть говорити вголос про це право. Однак системна криза тоталітарної системи, лібералізація режиму за часів М. С. Горбачова дала змогу націям, які на той час уже були державними, формально скористатися правом на самовизначення, юридично гарантованим їм як міжнародними політико-правовими документами, так і Конституцією СРСР.

Форма політичного С. н. (незалежна національна держава, автономія в складі іншої держави, федеративний союз) – надзвичайно важлива проблема, під час вирішення якої мають враховуватися такі чинники: економічний та культурно-освітній потенціал нації, її здатність нести «тягар самостійності»; менталітет народу, рівень його національної свідомості та наявність державницьких прагнень; сукупність внутрішніх і зовнішніх умов державотворення, які уможливлять або, навпаки, заблокують цей процес (розкол усередині нації (Ольстер, Таджикистан, Грузія), або вороже оточення, або економічна блокада (Вірменія) можуть призвести до кривавих конфліктів і поставити під загрозу саме існування національної держави); необхідність дотримання нацією, що самовизначається, панівних у світі принципів політичних відносин усередині країни і на міжнародній арені (таких як гарантії прав людини, захист національних меншин тощо).

Право націй на самовизначення не зводиться тільки до відокремлення і створення самостійної держави і має узгоджуватися з принципом територіальної цілісності держави. С. н. може мати й інші форми, наприклад, національно-територіальну чи національно-культурну автономію. Якщо певна група прагне до самовизначення, але не має більшості й підтримки серед свого етносу та намагається реалізувати власні вузькі інтереси, ґрунтуючись на етнічних засадах, може йтися про сепаратизм.

О. М. Куць

«САНІТАРНИЙ КОРДОН» – буферна зона зі східноєвропейських держав, сконструйована з метою політичної й економічної ізоляції Радянської Росії, протидії поширенню комунізму в Європі та зближенню Німеччини і Росії. Створення «С. к.» фактично означало також початок ідеологічної війни проти комунізму.

На засіданні глав урядів у рамках Версальської конференції 21 січня 1919 р. прем'єр-міністр Італії В. Орландо заявив: «Зазвичай, щоб зупинити поширення епідемії, встановлюють санітарний кордон. Якщо вжити подібні заходи проти поширення більшовизму, він міг би бути переможений, бо ізолювати його означає перемогти». У березні 1919 р. голова Ради міністрів Франції Ж. Клемансо переконував нещодавно створені прикордонні з РСФРР держави сформувати антиросійський оборонний союз з метою ізоляції Європи від загрози поширення комунізму й експорту революції.

Витоки становлення концепції «С. к.» походять з англосаксонської геополітичної традиції, що акцентує увагу на необхідність запобігти континентальному російсько-німецькому союзу за допомогою організації невеликих буферних націоналістичних держав між Російською імперією і Німеччиною, формування перманентної конфліктної зони у безпосередній близькості від них. Ця традиція втілилася в знаменитій геополітичній формулі Х. Маккиндера: «Хто панує в Східній Європі, той домінує над Хартлендом; хто панує над Хартлендом, той домінує над Світовим островом; хто панує над Світовим островом, той домінує над всім світом».

Якщо мета британської політики в регіоні полягала в обмеженні «С. к.» здебільшого ідеологічною складовою, то особливість геостратегії Франції полягала в прагненні до створення під своїм патронажем блоку, що включає максимально можливу кількість країн, – Польщу, Литву, Латвію, Естонію, Фінляндію. Він спрямовувався не стільки проти СРСР, скільки проти Німеччини, щоб у разі ще одної воєнної сутички остання знову воювала б на два фронти.

Як варіант реалізації ідеї «С. к.» Юзеф Пілсудський висунув проект створення під егідою Польщі федерації «Міжмор'я», яка дала б змогу країнам регіону уникнути російського і німецького впливу. До цього федерального угруповання планувалося включити Польщу, Україну, Білорусь, Литву, Латвію, Естонію, Молдову, Угорщину, Румунію, Югославію, Чехословаччину і, можливо, Фінляндію.

Багато політичних діячів міжвоєнного періоду підкреслювали штучний характер створених у Східній Європі буферних держав. Так, Джордж Керзон, що свого часу висунув ідею створення буферних держав на кордонах Британської Індії, обізвав країни Прибалтики «версальськими потворами», Юзеф Пілсудський називав Чехословаччину «штучним і потворним дитям Версаля», а В. М. Молотов охарактеризував Польщу як «потворне дитя Версальського договору, що жило за рахунок пригноблення непольських національностей».

«С. к.» не перешкодив зближенню Росії і Німеччини і показав свою неспроможність у їх стримуванні, по суті відігравши важливу роль у створенні умов для виникнення Другої світової війни. Проте в 1942–1943 рр. уряд Великобританії розробляв плани відновлення «С. к.» шляхом створення різних керованих Заходом федерацій малих країн Центральної, Південно-Східної і Північної Європи. У. Черчілль закликав відгородити Радянську Росію від Західної Європи кордоном «держав, що несамовито нена-

видять більшовизм». Побоюючись повторення сценарію нападу із заходу, СРСР після війни перетворив Східну Європу на свою зону безпеки, свого роду «С. к. навпаки». Відповіддю стали американські стратегії «стримування» і «відкидання» комунізму.

З розпадом світової соціалістичної системи і припиненням існування СРСР політика Заходу відносно РФ стала нагадувати відтворення «С. к.» на захід від кордонів Росії, багато в чому добровільно його функції взяли на себе нові східноєвропейські режими, одержимі прагненням «стримувати» Росію. Частиною стратегії оточення Росії новим «С. к.» є прийняття держав Східної Європи до НАТО і ЄС, формування антиросійських пострадянських політико-економічних блоків і регіональних об'єднань (Вишеградської групи, ГУАМ, СДВ, ОЕС, Східного партнерства), організація «кольорових» революцій, розміщення американських військових баз. В умовах просування європейської інтеграції важливою метою нового «С. к.» в очах США стало також створення ефективного механізму тиску на ЄС, зважаючи на його залежність від постачання енергоносіїв зі сходу.

М. А. Шепєлєв

САРКОЗІ ДЕ НАДЬ-БОЧА, Ніколя Поль Стефан (фр. Nicolas Paul Stéphane Sárközy de Nagy-Bócsa; нар. 28 січня 1955, Париж) – французький державний і політичний діяч. Походить з родини угорського дворянина-протестанта, що емігрував у Францію з приходом Радянської армії. У 1978 р. закінчив Університет Париж X – Нантер і отримав ступінь магістра цивільного права. У 2002–2007 рр. – міністр внутрішніх справ, з перервою 31 березня – 28 листопада 2004 р., коли він обіймав посаду міністра економіки. З 2005 р. – одночасно державний міністр. З 2004 р. лідер партії «Союз за народний рух». Президент Французької Республіки з 16 травня 2007 р. по 15 травня 2012 р. У 2008 р. за його ініціативою проведена масштабна реформа Конституції 1958 р., яка проходила під гаслом «модернізації інститутів V Республіки». Водночас за введений із його приходом в Єлисейський палац стиль президентського правління С. отримав прізвисько «гіперпрезидент».

Пріоритетним завданням своєї європейської політики С. ще під час виборчої кампанії проголосив ідею швидкого подолання кризи ЄС шляхом прийняття «міні-конституції», або «полегшеного договору». Вже в червні 2007 р. на саміті у Брюсселі глави держав і урядів країн-членів схвалили текст нової угоди, незважаючи на наполегливі заперечення Польщі, що вимагала збільшити квоту її голосів у Раді ЄС, а потім підписали його остаточний варіант на грудневому саміті ЄС у Лісабоні. Текст Лісабонського договору був ратифікований парламентом Франції в лютому 2008 р. Завдяки успішному просуванню ідеї «міні-договору» С. вдалося переламати негативну тенденцію «здавання позицій» на політичному полі ЄС, перехопити політичну ініціативу і стати практично неформальним лідером ЄС. «Франція повернулася до Європи, а Європа – до Франції».

Створення «Оборони Європи» – давня ідея Франції, в яку С. прагнув вдихнути нове життя. Він справедливо вважав, що не можна зробити Європу єдиною політично, процвітаючою економічно, не будучи здатним забезпечити її безпеку. Лідер французів пропонував створити військову європейську структуру не на противагу, а на додаток до НАТО. Сама Франція до 2009 р. мала намір повністю інтегруватися в НАТО, але пов'язувала це з надією на його реформування. При цьому Франція зберігає за собою певну (і чималу) свободу маневру: незалежні від НАТО ядерні сили, можливість ухвалення самостійного рішення про використання своїх збройних сил у рамках НАТО, автономність у питаннях використання розвідувального потенціалу і оцінки вірогідних загроз національної безпеки.

На думку французьких військових, європейці мають бути готовими спільними зусиллями провести розгортання і підтримку в будь-якій точці світу впродовж року військового контингенту чисельністю в 60 тис. осіб (свого роду «сили швидкого реагування»). Важливим етапом створення «Оборони Європи» повинно стати створення «єдиного внутрішнього ринку озброєнь і військової техніки». Його становленню повинна сприяти лібералізація формування оборонних замовлень країнами – членами ЄС. Тісніша взаємодія у сфері оборони припускає розвиток спільного військового планування.

Під час першого візиту до США після вступу на пост президента Франції С. заявив, що Франція готова розглянути можливість повернення до складу військової організації блоку НАТО, якщо представники країни обіймуть ключові ролі в командній структурі і США погодяться з прогресом в області обороноздатності європейських країн. С. добре усвідомлював назрілу необхідність формування єдиної Європи, у тому числі через створення власної системи безпеки. У першій великій публічній промові про зовнішню політику Франції 27 серпня 2007 р. С. зосередив головну увагу на необхідності перегляду ролі ЄС у світових процесах. Він закликав ЄС до прийняття зваженішої та уніфікованішої стратегії безпеки, спрямованої на побудову гармонійнішого світопорядку, чому повинна сприяти поява сильної Європи як найбільшого світового лідера.

Франція обрала тактику сполучної ланки між Європою і мусульманським Сходом, а також одночасно між Європою і Америкою. З огляду на те, що французький вплив у цьому районі світу завжди був сильний, Саркозі виступив з ініціативою створення так званого Середземноморського союзу як альтернативи ЄС для країн, які хочуть інтегруватися з Європою, але не мають достатніх підстав для цього. Як лідера цієї «європейської гальорки» С. розглядав Туреччину, яку Франція не хоче бачити серед членів ЄС. Водночас він підкреслював важливість франко-американской дружби і визнав неефективною колишню стратегію бойкоту політики антиіракської коаліції. С. декларував намір повернути на південь і схід не лише обличчя Франції, а й обличчя всього ЄС, посилюючи тим самим його вплив на зміни глобальної геостратегічної ситуації.

Французька середземноморська ініціатива мала допомогти Франції знайти асиметричну відповідь на зменшення свого впливу всередині ЄС. Вона спричинила серйозні політичні тертя в ЄС, зокрема різкі заперечення з боку Німеччини. Так, Німеччина наполягла на зміні первинної назви. «Середземноморський союз» став «Союзом за Середземномор'я». Більше того, в офіційних документах ЄС не йдеться про новий союз, а підкреслюється, що цей союз є продовженням «процесу Барселони». Париж припускав запрошення до середземноморської співпраці тільки 22 країн, прилеглих до Середземного моря, але, врешті-решт, Франція погодилася на участь у «Союзі Середземномор'я» всіх 27 країн – членів ЄС.

С. неодноразово підтримував претензії великих цивілізацій, що долучилися до модернізаційних процесів, на статус великих держав, але підкреслював, що ці права невідокремлювані від взяття ними на себе відповідальності за вирішення світових проблем. Він запропонував розширити «велику вісімку», долучивши до участі в ній Китай, Індію, Бразилію, Мексику і ПАР. Він також закликав подумати, чи не надати Німеччині, а також Японії, Індії, Бразилії і одній з країн Африки місця постійних членів Ради Безпеки ООН.

С. вважає, що наш час, позначений феноменом глобалізації, можна порівняти з епохою Ренесансу, просвітників і Великої французької революції, промисловою революцією межі XIX–XX ст.

і післявоєнної реконструкції, зумовленої великою цивілізаційною кризою 30–40-х рр. XX ст. У ці перехідні епохи людство гостро відчувало потребу «гуманізувати» суспільство, поставити зміни на службу людині, опанувати нові знання і технології. Політика, покликана дати відповідь на ці потреби, і є, згідно зі С., політикою цивілізації. Сам термін «політика цивілізації» з'явився в політичному лексиконі С. під час його новорічного звернення до співвітчизників 31 грудня 2007 р. За його визначенням, політика цивілізації – «політика життя», «політика людини», коли необхідно відновити втрачені орієнтири, норми поведінки, правила, критерії. С. зауважує, що політика цивілізації нинішньої епохи повинна поставити як пріоритети такі цінності, як солідарність, почуття ідентичності, дружелюбність на противагу ізоляції і замкнутості, знеособленню, деградації якості життя, безвідповідальності. Ці цілі та цінності С. мав намір відстоювати у своїй внутрішній і зовнішній політиці.

Ці ідеї значною мірою відображають відому позицію значної частини політичної еліти країни, що виступає в останнє десятиліття в авангарді борців з «неоліберальною глобалізацією». Ж. Ширак у своїх розмовах неодноразово закликав «гуманізувати глобалізацію», зробити її керованою. На відміну від попередників, С. не лише не боїться, а й вимагає змін, вважаючи, що ці зміни повинні супроводжуватися появою нових форм захисту і солідарності в суспільстві. Головна особливість «цивілізаційного проекту» С. – акцентування на ролі політики як головної умови змін («Я впевнений, що політика може змінити перебіг речей, потрібна лише політична воля»).

С. дуже добре уловив настрій європейців, що втратили віру в ЄС, в європейську мрію, яка повинна надихати і захищати, а не викликати додаткове занепокоєння. Звідси випливає ключове гасло, що пролунало у виступі С. у Страсбурзі 2 липня 2007 р.: «Європа стане великим ідеалом або її не буде!» У тій самій промові С. підкреслив: «Європа – не правила, процедури і межі. Це – проект цивілізації. Європі потрібне нове відродження. Ми повинні створити умови для цього відродження. Створити психологічний, інтелектуальний і моральний клімат, щоб у кожній з наших старих націй з'явилася впевненість, що все можливо, що можна реалізувати свої мрії».

Важливий аспект європейської політики С. полягав також у тому, що він повернув Франції звичну роль «деміурга» європейського проекту, країни, яка пропонує зміни, а не прагне побудувати Європу за своїми мірками. Тим самим він певною мірою відновив політичну самоідентичність країни, яка завжди базувалася на моральній і політичній відповідальності за Європу.

С. виступав проти негайного вступу Туреччини в ЄС, оскільки вважає, що Європа має бути «політичним проектом», а не «субрегіоном ООН»; він підкреслює внутрішні проблеми Туреччини, нестабільність у регіоні, нездатність ЄС прийняти цю державу без дестабілізації свого функціонування. При цьому він намагався не допустити серйозного погіршення відносин з Туреччиною, підкреслюючи дружні історичні зв'язки з нею, пропонуючи різні форми співпраці з ЄС – «партнерство», «асоціація».

С. неодноразово говорив, що у відносинах зі США ставить завданням ліквідувати «системний антиамериканізм», властивий зовнішній політиці Франції минулого десятиліття. 17 березня 2009 р. рішення французького керівництва повернутися в повному обсязі в об'єднане командування НАТО було схвалене 329 голосами парламентарів проти 238, і 19 березня С. надіслав офіційний лист на адресу керівництва альянсу з проханням про повноформатне відновлення участі Франції в роботі НАТО.

Повернення до військової організації НАТО подавалося як формальна процедура, що не змінює повномасштабної участі країни де-факто в діяльності альянсу. Прибічники С. вказували, що Шарль де Голль не збирався виходити з НАТО, а рішення про вихід з військової організації було обумовлене контекстом «холодної війни». Більше того, стверджувалося, що Франція вже давно уторувала зворотну дорогу в НАТО. «Атлантичний дрейф» Франції намітився ще за Ф. Міттерана, а потім став ще помітнішим під час президентства Ж. Ширака. Це доповнювалося твердженням, що із закінченням «холодної війни» змінилася природа НАТО: більше немає «блокового мислення». Постулювалася теза про те, що повернення в НАТО дасть Франції можливість виробляти і приймати рішення, а не тільки долучатися до їх виконання, як було до того. Крім того, рішення про повернення в НАТО французька влада пов'язувала з бажанням і навіть вимогою європеїзувати альянс. Нарешті, стверджувалося, що реінтеграція у військові структури абсолютно не позначиться на незалежності країни як у використанні своїх збройних сил, так і в ухваленні рішень воєнно-політичного характеру. Жоден військовий контингент Франції не перебуватиме на постійній основі під інтегрованим командуванням. Щодо ядерних сил, то вони залишаться у виключному національному віданні. Влада особливо підкреслювала, що рішення в НАТО ухвалюються шляхом консенсусу і ніхто не може змусити країну-учасницю задіяти збройні сили проти її волі.

Не ставлячи в цілому під сумнів прагнення президента зміцнити міжнародні позиції Франції і її вагу в атлантичному співтоваристві, критики С. звертали увагу на те, що це передусім політичне рішення. Воно загрожувало зруйнувати консенсус французьких політичних еліт у питаннях зовнішньої політики, який міцно існував упродовж більше чотирьох десятиліть, незалежно від того, хто був президентом. Цей консенсус виник не випадково, він відображав особливу позицію країни на міжнародній арені. Критики вважали, що сама НАТО як мінімум морально застаріла, а реінтеграція у військові структури альянсу не посилить, а навпаки, послабить міжнародний вплив Франції.

У 2011 р. Франція активно підтримувала протестні рухи т. зв. арабської весни в Тунісі та Єгипті, виступила ініціатором запровадження санкцій проти режиму М. Каддафі в Лівії та провідним учасником воєнної операції на підтримку лівійської опозиції, що призвело до повалення і вбивства М. Каддафі, а згодом активно підтримала жорсткі заходи тиску щодо режиму Б. Асада в Сирії. Політика С. щодо арабського Сходу викликала численні звинувачення на адресу Франції у неоколоніалізмі.

Є. М. Суліма

«СВІТ ВІЙНИ» (Дар-уль-Харб) – термін мусульманського права, що означає територію, на якій точиться війна між мусульманами і невірними, або державу невірних, яка воює з мусульманами. У ханафітському мазхабі вважалося, що мусульманам треба від'їжджати зі «С. в.» і селитися в Дар- уль-Ісламі, оскільки у будь-якому випадку вони втратять можливість вільно виконувати приписи релігії. У принципі саме існування «С. в.» для ісламу є аномалією, і ця область має бути звільнена від «невірних» і перетворена на «Дар-уль-Іслам».

Оскільки будь-яка нація, яка вступає у війну проти мусульман або бере участь у загарбанні мусульманської землі стає «С. в.», то всі західні країни, які беруть активну участь в окупації Афганістану, або Іраку, або будь-якої іншої мусульманської країни, вважаються «С. в.».

В енциклопедії з фікху сказано: «Майно людей війни і їх кров дозволені для мусульман і ніщо з цього не захищене. Мусульмани мають право позбавляти їх життя та їх майна усіма доступними засобами, тому що вони чинять з нами так. Це одностайна думка серед вчених». Ханафіти заявляють, що мусульманинові

«дозволено» красти гроші в невірних у «С. в.», що це подібно до полювання або збирання дров.

А. О. Перфільєва

«СВІТ ДОГОВОРУ» (Дар-ас-Сульх, або Дар-уль-Ахд) – термін мусульманського права, введений імамом Аш-Шафією, який позначає територію, де за збереження політичної влади немусульман з мусульманами укладений мирний договір і вони перебувають під захистом, користуються релігійною свободою і живуть за своїм релігійним законом. Влада мусульманських країн має тут певні політичні права, що визначаються спеціальними договорами. Якщо мусульмани на цій території здобувають політичну владу (мирним або насильницьким шляхом), то «С. д.» стає «Дар-уль-Іслам».

А. О. Перфільєва

«СВІТ ІСЛАМУ» (Дар-уль-Іслам) – термін мусульманського права, що означає територію, на якій здійснюється ісламське правління та діє ісламський закон, на якій не виявляються риси невіри (куфра), такі як спростування віри в пророка, у Коран, за умови, що на її території закони однаково поширюються на мусульман і невіруючих, що перебувають під їх захистом. Володіння цією територією є володінням ісламу, тобто владою мусульман, причому вони можуть становити і меншість населення. За переконаннями мусульман, «С. і.» за волею Аллаха пошириться на весь світ. Аллах створив Землю і поселив на ній людей для того, щоб вони виконували його волю, виражену через Мухаммада, тобто були мусульманами (що в перекладі означає «покірні»). При облозі Хайбара Мухаммад сформулював це словами: «Земля належить Аллаху і Посланцеві Його».

Чітке позначення ісламських територій дало вченим можливість сформулювати умови, за яких територія або співтовариство ставали власне ісламськими, а також принципи, що визначають політичні й стратегічні відносини мусульман з іншими народами або імперіями. Це давало змогу мусульманським вченим встановити чітку розбіжність у правових питаннях між ситуацією проживання мусульман усередині ісламського світу і ситуацією проживання рідкісних мусульман, наприклад, мандрівників чи торговців, у землях немусульман.

Як вважали такі відомі мусульманські правознавці, як Малік ібн Анас, Абу Йусуф, Мухаммад ібн Хасан аш-Шейбані, Ахмад ібн Ханбаль, якщо певна частина ісламських земель окуповувалася ворожими силами або відколювалася в результаті повстання немусульманських підданих (зиммієв), а також якщо мусульманське населення якоїсь області здійснювало віровідступництво, то у разі скасування дії на цих територіях ісламського закону вони відпадали від «С. і.» і ставали землями війни. Проте на думку інших мусульманських правознавців, навіть якщо мусульмани втрачали політичну владу на певних територіях, вони залишалися в складі «С. і.», якщо там практикувалися положення шаріату.

Імам Абу Ханіфа вирізнив три умови перетворення ісламських земель на неісламські: встановлення законів невірних на цій землі, її межування із землею невірних, становище, за якого мусульмани і ті, хто перебувають під їх захистом, опинилися в небезпеці і неспокої. Якщо ж мусульмани перебувають у безпеці та спокої на цій землі, а невірні, навпаки, бояться їх, то земля вважається «С. і.». На думку мазхабів імамів Маліка, Ахмада і учнів імаму Абу Ханіфи ісламські землі стають неісламськими після встановлення на них законів невірних, оскільки країна стає мусульманською або немусульманською відповідно до законів, які правлять у ній.

А. О. Перфільєва

«СВІТ НЕВІРИ» (Дар-уль-Куфр) – термін мусульманського права, що означає територію, на якій проживають немусульмани і явно проявляються норми і закони невіри (куфра), що не відповідають ісламу. Також до цієї категорії належать держави, що ворогують з мусульманами, під час їх перемир'я з мусульманами. За мусульманськими уявленнями, весь немусульманський світ, у тому числі сучасній Захід і Росія, перебувають стані «джахілію» – варварства і язичництва, що передує прийняттю ісламу.

А. О. Перфільєва

СВІТОВА ПОЛІТИКА – особливий вид політики, в основі якої лежать створення та підтримання стабільного міжнародного середовища, де могли б реалізовуватись інтереси її учасників. Це діяльність міжнародних акторів у напрямі створення механізмів глобального управління світовими процесами, сфера регулювання глобального співробітництва держав. Але С. п. розуміється іноді в дуже широкому контексті – як діяльність держав та інших міжнародних акторів на міжнародній арені, що є активним фактором міжнародних відносин. Таке розуміння майже не дає змоги провести межу між С. п. та міжнародною політикою, а якщо розуміти світову політику не стільки як діяльність, скільки як взаємодію, тоді втрачається вододіл між поняттями «С. п.» та «міжнародні відносини».

Крім того, С. п. часом визначається як діяльність великих держав у напрямі встановлення та підтримання свого світового лідерства або світового панування. У такому сенсі суб'єктами С. п. може бути лише невелика кількість наймогутніших держав.

С. п. виступає не лише як особлива сфера діяльності міжнародних акторів, а й як процес, що розгортається у результаті їх взаємодії. Це обумовлює співвіднесеність С. п. та світового політичного процесу. У теоретичній рефлексії останнього вирізняються функціональні, структурні та поведінкові підходи, за якими він відіграє роль: 1) рівнодійної міжнародних політичних процесів, базової політичної лінії розвитку, що визначається змінами у структурі світової системи та генерує інші, регіональні та локальні, міжнародні політичні процеси; 2) засобу організації та регулювання всесвіту міжнародних феноменів; 3) динамічної сукупної взаємодії міжнародних акторів, що прагнуть з метою реалізації своїх інтересів впливати на світову систему.

У науці про міжнародні відносини також набуло поширення уявлення про С. п. як про сферу діяльності недержавних міжнародних акторів, у зв'язку з чим С. п. протиставляється міжнародним відносинам як сфері взаємодії держав.

Є. М. Суліма

СВІТОВЕ ЛІДЕРСТВО – один з механізмів взаємодії та інтеграції держав, коли лідер об'єднує, спрямовує дії держав світу, виступає як чинник структурування світової системи, як феномен глобальної влади, що полягає у здатності змушувати інших робити те, що вони не зробили б самі. Як зазначає Т. Шаклеїна, «лідерство передбачає наявність спільних інтересів у лідера й тих, хто за ним іде, добровільне визнання ними його авторитету, виключення прямого придушення лідером тих, хто не входить (і не прагне увійти) до сфери його впливу».

Наявність лідерських якостей характеризується насамперед найвищою (за критеріями свого часу) здатністю країни або декількох країн впливати на формування міжнародного порядку в цілому або його окремих фрагментів. З позицій лібералізму функцію лідера можна описати як здатність відповідати за формування світового порядку, сприяти загальній гармонії міжнародних відносин. З позицій політичного реалізму лідерство визначається жорсткіше – через здатність нав'язати свій інтерес як груповий (регіональний, загальносвітовий) інтерес. Великі держави в історичному значенні – держави-лідери, клас міжнародних гравців, що негласно або гласно надається залежно від характеру місця та ролі певної держави у світовій системі.

Класичний варіант лідерства передбачав, що країна-лідер має набір кращих показників (економічних, військових, політичних тощо) за максимальним числом параметрів міжнародного впливу. У такій позиції США зустріли закінчення Другої світової війни, до цього ж прагнув СРСР. Франція та Великобританія, зрозумівши неможливість конкуренції з наддержавами, намагалися утриматися на позиціях класичного лідерства, зберігаючи належну атрибутику у вигляді, наприклад, власних ядерних сил. Проте ФРН і Японія, які не мали можливості стати великими військовими державами, намагалися реалізовувати свої прагнення за рахунок набуття компенсаторних можливостей в економічній сфері, які заповнювали військову слабкість порівняно з двома наддержавами, а також Францією й Великобританією. У цьому сенсі вони – некласичні лідери.

Основні риси світового лідера:

– здатність до світоформувальної ролі;
– ідеологічний вплив, пов'язаний з виникненням в інших держав бажання добровільно підкорятися лідерові, прислухатися до його думки або просто імітувати його поведінку, інакше кажучи – здатність держави вести за собою інші країни світу;
– наявність збройних сил, придатних для використання з метою встановлення контролю над поведінкою інших держав;
– перевага у військовій стратегії;
– перевага в економічних показниках, тобто інтенсивніше економічне зростання, що забезпечує здатність живити свою силу;
– наявність науково-технічного і технологічного потенціалу та здатність генерувати НТП, займати сприятливі позиції в міжнародному поділі праці і їх утримувати;
– здатність взяти на себе зобов'язання брати відповідальність за нейтралізацію джерел нестабільності та підтримання безпеки у світі;
– уміння з випередженням висувати ініціативи й забезпечувати їхнє доброзичливе сприйняття міжнародною аудиторією, здатність самому утримуватися на висунутій платформі й надавати підтримку нерішучим партнерам, у яких не завжди є ресурс дотримуватися лінії, до якої закликає лідер;
– здатність справляти прогресивний вплив на світовий розвиток;
– сукупний креативний ресурс (потенціал виробництва затребуваних життям інновацій не тільки науково-технологічної, а й філософсько-політичної, загальнокультурної природи);
– стабільна політична та економічна ситуація в державі.

На початку 1990-х японський учений А. Танака сформулював ідею про організаційний ресурс, залежно від якого країна могла піднятися в міжнародній ієрархії або зійти на її нижчі поверхи. Організаційний ресурс характеризує спроможність країни справляти прямий вплив на прийняття міжнародних рішень за допомогою участі в їх виробленні, а також через висунення ідей, здатних бути основою майбутніх рішень. Цей ресурс визначається наявністю розгалуженої системи дипломатичних зв'язків і неформальних контактів, що дають змогу одержувати й передавати інсайдерську інформацію, здійснювати лобіювання, вести переговори з широкого кола питань із різноманітними партнерами. До цієї ж сфери належать такі показники, як кадровий корпус професіоналів-міжнародників, наявність сформованої школи їх підготовки, досвід міжнародного спілкування, матеріалізований в архівах, документах, книгах та «усній історії» дипломатичної практики.

Певне зрушення у формах реалізації лідерства відбулося у другій половині XX ст. й полягало у переході від прагнення зруйнувати потенціал суперника до набуття здатності штучно обмежувати, сповільнювати його зростання і далі – до вміння «спрямовано розвивати»

потенційного суперника, маніпулювати його розвитком в інтересах лідера. Політика «залучення» (engagement), що пропагувалася адміністрацією В. Клінтона в 1990-х рр., була втіленням такого лідерства. «Інтеграція» як включення колишніх соціалістичних країн, у тому числі Росії, до системи загальносвітових економічних і політичних відносин передбачала, що «перехідні» країни включаються в діяльність відповідних організацій, але фактично не відіграють в управлінні ними помітної ролі.

Важливим інструментом здійснення саме такої моделі лідерства стала так звана «м'яка сила». Запроваджене американським політиком і вченим Дж. Наєм молодшим поняття «м'яка сила» (soft power), означає «комплекс привабливості», яким володіє країна незалежно від наявного в неї матеріального потенціалу. По суті, це набір характеристик, які можуть спонукати інші держави імітувати риси поведінки країни, що володіє «м'якою силою», форми й методи її розвитку, елементи суспільного устрою, вивчати її мову, що відкриває шлях до самопіднесення й блага.

Після розпаду СРСР й активізації наступу школи «занепаду лідерства» з'явилося поняття «домінанти». Для структурування світової системи державі-домінанті, на відміну від держави-гегемона, потрібно не тільки володіти військовою силою та творчим потенціалом, а й мати бажання це робити й здатність заручитися підтримкою світового співтовариства. Спроби США знайти підтримку світового співтовариства у вигляді резолюцій Ради Безпеки ООН або коаліції напередодні війн в Афганістані й Іраку розглядаються як свідоцтва переходу США зі статусу «гегемона» у статус «домінанти». Головна відмінність держави-гегемона від держави-домінанти полягає в тому, що друга втрачає можливість визначати параметри розширеного відтворення й будівництва збройних сил великих регіональних держав.

Закономірності злетів і падінь світових лідерів розглядаються у дослідженнях багатьох вчених, серед яких Роберт Гілпін, Іммануїл Валлерстайн, Пол Кеннеді, Джошуа Гольдстайн та Джордж Модельскі. Незважаючи на відмінності їх концепцій, всі вони зійшлися в тому, що функції світового лідерства реалізують держави, які послідовно змінюють одна одну і США – останній з лідерів на сьогодні, а Британія – передостанній за чергою й значущістю.

Джордж Модельскі розвиває теорію приблизно столітніх циклів світового лідерства. Довгі цикли глобальної політики, які він виокремлює, характеризують піднесення та занепад певної світової держави. Глобальними лідерами були Португалія, Нідерланди, Великобританія й США (претендували Іспанія, Франція й Німеччина). Відповідно до цієї теорії, у 1945 р. США (до цього успішно пройшовши всі згадані фази) змінили як світового лідера Великобританію. З 1973 по 2000 р. формувався «порядок денний» на новий строк лідерства знову-таки США, а з 2000 по 2026 р. запланована чергова фаза «побудови коаліцій» на наступний великий цикл у світовій політиці, що повинен розпочатися орієнтовно в 2050 р. Для Дж. Модельскі глобальне лідерство – це позиція, санкціонована систематичним, колективним процесом, а не результат індивідуальних зусиль, моці держави або її виробничого потенціалу. Саме тому він використовує поняття «відбір» для характеристики процесу змагання й утвердження держав у цій ролі. Відбір – механізм, завдяки якому здійснюється вибір між кандидатами та їхнім політичним курсом на роль світового лідера. Використання концепту «накопичення досвіду» також прояснює, що ми маємо справу з роллю, що здобувається в результаті еволюційного розвитку.

Для набуття державою статусу глобального лідера Дж. Модельскі вважає

необхідною наявність у неї чотирьох складових:

1. Політико-стратегічна організація для досягнення глобальних цілей. Це те, завдяки чому виграють світові війни. У п'яти війнах такого роду необхідною умовою перемог і досягнення статусу «світового лідера» був потужний морський флот, а не велика армія. Без переваги на морі не можна було оперативно розгорнути збройні сили. Наприкінці кожної світової війни «висхідна» світова держава мала найпотужніший флот. У майбутньому, на думку Дж. Модельскі, глобальне ціледосягнення може забезпечуватися космічними силами, наприклад, у формі закриття близького космосу для супротивників, тобто придушення їхньої здатності оперувати комунікаційними, навігаційними, метеорологічними й розвідувальними супутниками з метою звичайної або ядерної війни. Монополія на космічні сили стане можливою у XXI ст.

2. Передова економіка. Щоб сприяти здобуттю лідерства, економіка має бути фінансово забезпеченою, потужною й зростаючою, бо лише така економіка може фінансувати бюджет, що дає змогу нарощувати сили глобального впливу. Однак сам обсяг ВВП недостатній для проголошення лідерства, а перевага в матеріальних ресурсах не є визначальним елементом такої економіки. Масштабна, але така, що стагнує, економіка не може підтримувати підприємства, які мають світове значення. Економіка стійко розвиватиметься тільки тоді, коли зростатимуть передові галузі промисловості, які в певний час у певному місці починають впливати на світову економіку. Такий вплив передається за допомогою міжнародної торгівлі, змінюючи форму й зміст глобального обміну. Він є додатковою перевагою в боротьбі за лідерство. Класичні приклади – виробництво бавовни й парові технології, які викликали промислову революцію XVIII ст., що забезпечило Британії комерційну перевагу в XIX ст. Наявність в економіці держави перспективних провідних галузей є головним індикатором світового впливу й майбутнього глобального лідерства.

3. Відкрите суспільство. Саме вільне й відкрите суспільство забезпечує більш сприятливе середовище для розвитку співробітництва, а також ґрунт для розроблення стратегій, які, у свою чергу, є основою глобального лідерства. Роблячи процес прийняття рішень стійкішим, вони створюють можливості для розвитку різноманітних стратегій співробітництва. Підтримуючи свободу слова й захищаючи права людини, вони формують контекст для виникнення плюралізму, а отже, – креативності й інноваційності. Цивілізовано регулюючи конфлікти, вони збільшують імовірність створення «моральних» стратегій, спрямованих на вирішення глобальних проблем, які у разі успіху формують і розширюють сферу співробітництва. З цих причин, як вважає Дж. Модельскі, демократичні альянси зазвичай продуктивніші й стійкіші. Він доводить, що всі ті, хто був глобальним лідером у певну епоху, належали до категорії, яку ретроспективно можна назвати демократичним родом, від якого походить більш досконала демократія. Порівняно з конкурентами вони пропонували кращу програму поступального розвитку в напрямі внутрішньої свободи й зовнішньої відкритості.

4. Реагування на глобальні проблеми. Світове лідерство становить насамперед діяльність з розв'язання невідкладних глобальних проблем. Воно передбачає, що глобальна система інтересів окремо взятої держави, яка глибоко вникає у світові справи й має широкий кругозір, має бути приведена у відповідність до завдань вирішення глобальних проблем. Така держава переважно схильна до розвитку подібних інтересів, чи то за рахунок набутого політичного досвіду, торговельних зв'язків, сформованих альянсів, чи то за рахунок наявності необхідних передумов у світі. Вона також схиляється до розгляду власних національних інтересів як тісно пов'язаних з масштабнішими завданнями, які можуть стати основою глобальної дії. Реагування на глобальні проблеми може бути способом відповіді світовій громадській думці. Це забезпечує легітимність міжнародних дій, дає обґрунтування, у термінах якого дії держави розглядаються як започатковані в ім'я спільних інтересів. Респонсивність забезпечує базу для створення коаліцій, оскільки деякі стратегії служать інтересам ширшим, ніж інтереси будь-яких окремих націй, а глобальні проблеми забезпечують для них найбільш загальну основу. Наприклад, у війні Великого альянсу проти Людовіка XIV концепція балансу сил була принципом, що втілював інтереси всієї Європи в «балансуючій» угоді, що обмежувала сили «короля-Сонця».

Отже, запропонована Дж. Модельскі теорія передбачає, що нація-держава стає глобальним лідером, успішно пройшовши чотирьохетапний процес відбору, або «розвитку», що складається з «постановки проблем», «створення коаліцій», «макровирішення» й «виконання», а також набувши або виявивши характеристики, необхідні для проходження відбору на роль лідера, а саме політико-стратегічну організацію для забезпечення глобального впливу, передову економіку, відкрите суспільство та відповідальність щодо глобальних проблем. Водночас т. зв. челенджери не стають лідерами, тому що вони не можуть пройти процес відбору й програють, зокрема, у фазі «макровирішення» або в них недостатньо характеристик, необхідних для цієї ролі.

Є. М. Суліма

«СВІТОВИЙ ОСТРІВ» – термін Х. Маккіндера, що означає геополітичний масив Старого світу (Європа, Азія і Африка), ключем до контролю над яким є Хартленд. «С. о.» є суперконтинентом і найбільшим масивом суші, на якому проживає 85 % людства. У концепції Н. Спайкмена цей термін радикально змінив свій сенс і став означати сукупність таласократичних зон (зони зовнішнього півмісяця).

В. В. Кривошеїн

СВІТОВИЙ ПОРЯДОК – спосіб цілераціональної організації міжнародного життя шляхом формування глобального інституційного середовища узгодження суперечливих інтересів міжнародних акторів усіх рівнів і типів. Спрямований на забезпечення фундаментальних потреб людства як цілого і досягнення першорядних цілей соціального життя глобального суспільства, з необхідністю припускає наявність механізмів глобального управління – інституційних, функціональних, комунікативних, які у сукупності утворюють систему глобального управління. С. п., тим самим, передбачає наявність юридизованої та етичної систем норм і правил глобальної взаємодії (світове право і глобальна етика), системи глобальних політичних інститутів і процедур політичного узгодження, у тому числі засобів і методів переведення насильницьких способів розв'язання конфліктів у політичні форми їх урегулювання, а головне – об'єкта впорядкувальних впливів в особі глобального суспільства.

Основна закономірність становлення С. п. – закономірність глобалізації управління світовим розвитком, що проявляється у виникненні та розширенні простору міждержавного і наддержавного регулювання міжнародних відносин і процесів. Розкривається ця закономірність під впливом зростання значення територіального імперативу суспільного життя в усіх його вимірах. При цьому, оскільки єдиною формою політичної організації, яка визначається територіальною основою структурування й інтеграції людських макроколективів, є держава, то незалежно від ослаблення територіальних бар'єрів державного суверенітету принцип державної

організації суспільства залишиться незмінним, а тому глобалізація управління неможлива у разі його відриву від територіальної основи соціальної організації людства.

Є три типи С. п. – гегемоніальний порядок, імперіальний порядок і порядок кондомініуму. Основою гегемоніального порядку є настільки безперечна перевага одного з міжнародних акторів, що інші незадоволені актори не мають надії змінити статус-кво. Разом з тим центр-гегемон не прагне поглинути цих ослаблених акторів, поважаючи зовнішні атрибути їхнього суверенітету. Такий порядок Р. Арон описує як «світ гегемонії», зазначаючи, що «у системі політичних утворень, які ревниво оберігають свою незалежність, гегемонія є нетривкою модальністю рівноваги. Після 1870 р. Германська імперія утримувала своєрідну гегемонію, і Бісмарк сподівався, що інші європейські держави приймуть її, з урахуванням поміркованої політики його уряду, який прагнув заспокоїти їхні стурбованість і недовіру». Хоча цей приклад дуже відносний в ілюстрації принципів гегемоніального порядку, що відзначав сам Р. Арон: «Німецька перевага перетворилася б на гегемонію, якби рейх, розбивши Францію і Росію, зміг би підписати переможний чи компромісний мир з Великобританією». Більш вдалим прикладом є сучасний американоцентричний С. п.

Сьогодні США перебувають у становищі «першої та єдиної справді світової держави», але механізми підтримання світової гегемонії США дуже нагадують великі імперії минулого – Римську, Китайську, Монгольську, яким вдавалося встановити повну регіональну гегемонію. Унікальність американської гегемонії пов'язана з тим, що, як зауважує З. Бжезинський, «Америка займає домінуючі позиції у чотирьох сферах світової влади, які мають вирішальне значення – у військовій, економічній, технологічній та культурній одночасно».

Імперіальний порядок визріває в надрах порядку гегемоніального. Р. Арон писав: «ні античний світ, ні Азія, ні сучасна Європа не знали тривалого періоду між рівновагою й імперією. Греко-латинська цивілізація Середземномор'я після тривалих періодів смути розвилася до імперського миру. В Азії три великі цивілізації по черзі існували в умовах миру рівноваги і миру імперського». Імперіальний порядок характеризується об'єднанням території, на яку він поширюється, під владою однієї сили чи одного суверенітету. Війни в рамках імперіального порядку припускають транснаціональні принципи поведінки однієї зі сторін і переслідують на меті або повне знищення антагоністів і досягнення єдності вищого рівня («імперські війни»), або збереження чи розпад певного національного чи імперського політичного утворення («інфраімперські війни»).

На підставі визначення «політичної форми правління в західній цивілізації» як демократії С. Хантінгтон вважає, що «універсальна держава, яка зароджується, є не імперією, а скоріше цілісністю федерацій, конфедерацій, міжнародних установ і організацій». Однак Pax Romana теж становив складну конфігурацію прямих і непрямих зв'язків, які забезпечували імперську владу Риму. Тому можна говорити лише про ті чи інші особливості імперіального порядку Pax Americana, до яких належать, зокрема квазідемократичні механізми глобального управління.

Альтернативою гегемоніальному й імперіальному порядкам субординації є порядок кондомініуму, що втілився в принципах поведінки учасників біполярної системи: форма організації міжнародного життя, базована на силовій рівновазі двох наддержав, інституціалізована взаємодія яких забезпечує стабілізацію міжнародних відносин, що дає змогу міжнародній системі ефективно функціонувати та розвиватися в умовах зовнішніх і внутрішніх змін, зберігаючи

свою структуру. Риси порядку кондомініуму помітні у біполярному протистоянні часів першої «холодної війни» (до періоду розрядки, до появи Руху неприєднання, виходу Франції з військової організації НАТО і розпаду радянсько-китайського блоку, після чого починається трансформація порядку кондомініуму). Прообразом порядку кондомініуму можна вважати біполярну систему грецьких полісів, які гуртувалися навколо морських Афін і континентальної Спарти, за наявності також не заангажованих полісів (подібно до Руху неприєднання). Таку модель можна застосувати до характеристики Ялтинської та певною мірою Берлінської систем, яка хоча і була нетривалою (1878–1914), але забезпечила Європі на три десятиліття досить міцний мир, що ґрунтується на взаємному стримуванні двох блоків.

Історичні приклади існування порядків кондомініуму підтверджують думку Р. Арона про те, що «утримання конфігурації не є найпершою або найвищою метою дійових осіб», за умов дотримання єдиного універсального і формального правила в цих умовах: кожна головна дійова особа намагається не потрапити під владу іншої. Кожна з наддержав здатна піти на ризик знищення опонента, якщо це ретельно розраховано і можливі витрати не перевищуватимуть здобутки. Така позиція сторін зумовлена глибоко ідеологізованим характером їх протистояння.

Саме порядок кондомініуму був історично першим типом власне С. п. За його умов змагалися за домінування дві коаліції, базовані на постійних незмінних інтересах, що включають ідеологічні компоненти та мають тривалий характер. Страх перед ядерною війною пом'якшувально діяв на збройні конфлікти. «Рівновага страху» становила передумову мовчазної згоди наддержав, за якою вони домовлялись не зазіхати на сфери впливу кожного з блоків та спільно здійснювати контроль за периферійною зоною обох блоків і запобігати глобалізації локальних і регіональних конфліктів. Крім того, «наявність двополюсного світу, що підтримувався двома наддержавами – США і СРСР, – забезпечувала збереження розмаїття людських цивілізацій». Вона давала країнам «третього світу» можливість розвиватися з урахуванням власної специфіки і своїх інтересів.

Обидві наддержави взаємно визнавали результати, обставини, правила і прецеденти, що склались у процесі їх взаємодії, з метою підтримання суперництва на прийнятному рівні. Вони виступали як сторони партнерських відносин, які не можуть існувати одна без одної, що змушувало їх досягати згоди щодо суперечностей та гасити дестабілізаційні спалахи. Універсальний актор залежав від згоди наддержав і тому сам був схильний підтримувати посередницьку та коніфліктознижувальну діяльність. Якщо дотримуватися описання вільної біполярної системи М. Каплана, втрачають силу стимулюючі моменти щодо правил невтручання у внутрішні справи інших держав у рамках своєї сфери впливу, і навпаки, дії наддержав морально санкціонуються необхідністю підтримання рівноваги. Стабілізуючим чинником порядку кондомініуму було те, що нерівність між наддержавами та малими державами була дуже великою. Наддержави могли завдавати удари та контролювати насильство, тому мали змогу утримувати інші держави від насильства і гасити дестабілізуючі зміни, що породжуються насильством, у разі неможливості його контролювати. Дві наддержави однаковою мірою прагнули з почуття самозбереження шукати можливості підтримувати баланс сил у системі, який ґрунтувався на широких можливостях, включаючи військову та технологічну міць. Водночас поступово загальне суперництво наддержав призводить до постійної боротьби за союзників, що

руйнує ієрархію, роблячи кожну з них залежною від підтримки чи нейтральності третіх країн. Це також збільшує ризик зіткнення, що існує у будь-якій точці контактів між наддержавами.

М. А. Шепєлєв

«СВІТОВОГО МІСТА І СВІТОВОГО СЕЛА» концепція – складова ідеології маоїзму, яка розкриває характер сучасного світового революційного процесу як війни «Світового Села» проти «Світового Міста» та як засобу національно-визвольної боротьби в країнах, що розвиваються. Стверджувалося, що в боротьбі між пролетаріатом і буржуазією «або вітер зі Сходу тяжіє над вітром із Заходу, або вітер із Заходу тяжіє над вітром зі Сходу», тому тут не може йтися про якусь рівність. У цьому протиборстві Схід ототожнювався зі Світовим Селом, Захід – зі Світовим Містом, але ці поняття втрачали жорстку географічну прив'язку. У світовій революції Світове Село як носій справжніх соціалістичних засад мало здобути перемогу над капіталістичним Світовим Містом.

Л. Г. Казарян запропонував нову інтерпретацію маоїстської концепції протистояння Світового Міста і Світового Села. «Світове Місто – цілокупна столиця Міжнародних Організацій. Його утворюють поселення біля аеропортів, обладнані високотехнологічним (таким, що вислизає від цензури місцевої влади) зв'язком. Світове Село – це не осередки Світового Міста, що просочились у дику місцевість (як те має на увазі маклюенівська пастораль World Village), а область дестабілізації і животіння підлеглого, але обійденого "глобальним прогресом" простору. Зони соціальної дезінтеграції й економічного угасання виникають тепер і на індустріальній Півночі з її дедалі хиткішим благополуччям, у самому Ядрі (Південь Італії, розшарування середнього класу, негритянські гетто, наприклад)».

Дихотомія Світового Міста і Світового Села виявляється й у діяльності фінансових інститутів: МВФ реалізує вищу фінансову політику Світового Міста, диктуючи столицям суверенних держав уніфіковані схеми й обмеження валютно-бюджетних розрахунків, а Світовий банк субсидіює переважно проекти сільськогосподарського забезпечення, підтримуючи існування Світового Села.

Показовою є трансформація суверенітету, що означає відтепер юридизовану субординацію держав у міжнародній ієрархії. Недарма поширеною ознакою суверенної держави стало членство в ООН. Суверенна держава означає нині «державу зі зниженим суверенітетом». Говорять навіть про «функціональний суверенітет», що розподіляється серед держав (Ян Тінберген), тобто про виразне їх перетворення на робочі органи світоперетворювальної діяльності. Зміст такої діяльності лише підсилює протистояння Світового Міста, якому належать столиці суверенних держав, і Світового Села, в якому опинилася підконтрольна їм територія. Замикання світополітичної публічності й фінансово-управлінської активності в рамках Світового Міста, у сполученні з дифузією його структур на поверхні планети, може призвести до ослаблення інтересу до територіальної стабільності суверенних держав, поширення на їхньому місці «зон обмеженого суверенітету».

М. А. Шепєлєв

СВІТОГЛЯД ГЕОПОЛІТИЧНИЙ – світогляд, в основі якого лежить територіальний імператив, вага якого визначається тим, що людина є земною істотою, отже, земля, простір зумовлюють головні прояви людської діяльності. Політичні рішення, що приймаються в людському суспільстві, є проявами його залежності від дій законів простору, від територіальних інтересів держав і народів, зумовлених цими законами. Після «закриття ойкумени» у XX ст. значення територіального імперативу, незважаючи на деякі твердження, не тільки не зменшилось, а й збільшилось. Це пов'язано зі зростанням просторової взаємозалежності, остаточним підривом традиційних уявлень про територіальний суверенітет держав, виникненням нових вимірів проблеми територіально-державного розмежування, загостренням проблеми нестачі «життєвого простору» в умовах демографічного вибуху в глобальному масштабі, багатьма іншими тенденціями. У цих умовах геополітика стає найважливішим для виживання людства мистецтвом – мистецтвом правити.

Геополітичне мислення дає можливість створювати картину впорядкованого, структурованого світу, здійснювати систематизований аналіз політичної історії, міжнародних відносин, стратегічного планування зовнішньої та внутрішньої політики.

Геополітичний тип мислення та побудована на його основі картина світу, яка становить глобальний перегляд історії міжнародних відносин, формується в контексті матеріалістичного розуміння історії. Але, як доводить Ю. Б. Черняк, матеріалістичне розуміння історії логічно не пов'язане з філософським матеріалізмом, вони були штучно поєднані в рамках марксистської теорії. Необхідність їх відокремлення зумовлена тим, що філософський матеріалістичний монізм є лише простою гіпотезою, перетвореною на аксіому. Матеріалістичне розуміння суспільного розвитку моністичне в сенсі визнання матеріального фактора першопричиною всіх інших явищ цього процесу, але його плюралістичний характер має вигляд різних парадигм, що висувають на роль першопричини різні матеріальні факти.

М. А. Шепєлєв

СЕВАСТОПОЛЬ (з грец. «величне», «гідне поклоніння», «героїчне» місто) – місто на півдні Кримського п-ва, що має багату історію і важливе воєнно-політичне значення. Починаючи із заснування в 1783 р., С. відігравав ключову роль в охороні чорноморського узбережжя. Відповідно до указу імператриці Катерини II С. мав стати великою фортецею з гаванню для військових кораблів I рангу. З цієї миті на нього було покладено завдання охорони південних торгових шляхів, і він поступово перетворився на могутню військово-морську базу.

У середині XIX ст. Туреччина була стурбована посиленням позицій Російської імперії на Чорному морі. Подібне зміцнення становило загрозу могутності Османської імперії, яка і без того зазнавала занепаду. В результаті в 1853 р. спалахнула Кримська війна.

Перша оборона С. як головної бази російського Чорноморського флоту проти збройних сил Франції, Англії, Туреччини і Сардинії в Кримській війні 1853–1856 рр. почалася 13 вересня 1854 р. після поразки російської армії під командуванням О. С. Меншикова на р. Альма. Чорноморський флот (14 парусних лінкорів, 11 парусних і 11 парових фрегатів і корветів, 24,5 тис. осіб екіпажу) і гарнізон міста (9 батальйонів, близько 7 тис. осіб) опинилися перед лицем ворожої 67-тисячної армії і величезного сучасного флоту (34 лінкори, 55 фрегатів). При цьому С. був підготовлений до оборони тільки з моря (8 берегових батарей). Оборону міста очолив начальник штабу Чорноморського флоту віце-адмірал В. О. Корнілов, а його найближчим помічником став віце-адмірал П. С. Нахімов. Для запобігання прориву супротивника на рейд С. у вересні 1854 р. було затоплено 5 лінкорів і 2 фрегати. 5 жовтня почалося перше бомбардування С. із суші та моря, проте російські артилеристи знищили всі французькі і майже всі англійські батареї, важко пошкодивши декілька кораблів союзників. Цього ж дня був смертельно поранений Корнілов. Після його загибелі керівництво обороною міста перейшло до Нахімова, який очолював оборону С. до 28 червня 1855 р., коли сам був смертельно поранений.

Доля С. була вирішена 27 серпня 1855 р. у результаті втрати ключової позиції – Малахова кургану. Цього дня захисники

міста втратили близько 13 тис. осіб, або більше чверті всього гарнізону. Увечері 27 серпня 1855 р. за наказом генерала М. Д. Горчакова севастопольці покинули південну частину міста і перейшли по мосту в північну. Бої за С. завершилися. Союзники не домоглися його капітуляції. Всього за час оборони С. союзники втратили 71 тис. осіб, а російські війська – близько 102 тис. осіб.

Друга оборона С., що тривала 250 днів з 30 жовтня 1941 р. по 4 липня 1942 р., стала однією зі значних подій Великої Вітчизняної війни. Для нацистської армії С. і Крим в цілому мали важливе стратегічне значення, крім використання їх як військових баз контроль над цими територіями забезпечив би шлях до нафтоносних районів Кавказу. Захисники головної бази Чорноморського флоту зірвали плани німецького командування з просування на Кавказ, вплинувши на перебіг війни.

Перша спроба ворога опанувати С. була здійснена в листопаді 1941 р., проте атаки супротивника були відбиті з великими для нього втратами. Другий наступ на С. розпочався 17 грудня 1941 р., але й цього разу війська німецько-фашистських загарбників не подолали опору севастопольців. Наступ ворога був припинений наприкінці грудня.

Наступна атака С. розпочалася 2 червня 1942 р., коли гітлерівці обрушили на місто потужний удар артилерії і авіації. Артилерійська і авіаційна підготовка тривала п'ять днів. 7 червня ворог почав штурмувати оборонні укріплення. Сили захисників С. вичерпувалися, боєприпаси на зенітних батареях залишалися в обмеженій кількості. 29 червня 1942 р. супротивник підсилив бомбардування С., що залишився без зенітно-артилерійського й авіаційного прикриття, а наступного дня прорвався до міста. Ті з захисників, котрі залишилися в живих, з боями відійшли на узбережжя, звідки частина їх змогла евакуюватися. На окремих ділянках бої тривали до 10 липня. Деяким підрозділам вдалося прорватися в гори, і вони продовжували боротися в тилу ворога. Захисники міста скували значні сили гітлерівських військ, знекровили в оборонних боях декілька з'єднань. Під стінами міста гітлерівська армія втратила вбитими і пораненими до 300 тис. солдатів і офіцерів.

Запеклі бої за С., як у Кримську, так і у Велику Вітчизняну війну, підтверджують, що місто завжди мало ключове геополітичне значення. Без сумніву, геополітичні переваги С. визначаються як мінімум двома чинниками. По-перше, узбережжя в районі С. унікальне завдяки численності (понад 30) зручних, добре захищених незамерзаючих бухт. Звивисті береги найдовшої Севастопольської бухти більше ніж на вісім кілометрів ідуть углиб півострову. Скелясті миси є природними цитаделями. Наявність у С. зручних бухт створює сприятливі умови для використання їх як баз військово-морського і торговельного флотів. По-друге, з погляду географії С. займає центральне положення щодо акваторії Чорного моря. Ця географічна особливість розташування міста, що дає змогу контролювати значну частину Чорного моря, забезпечує зовнішньополітичні переваги державі, яка володіє С.

О. О. Чемшит

СЕВЕРСЬКИЙ, Олександр Миколайович (англ. Alexander de Seversky, 24 травня 1894, Тифліс – 24 вересня 1974, Нью-Йорк) – російський і американський льотчик, винахідник, авіаконструктор, військовий теоретик. Закінчив Морський кадетський корпус у грудні 1914 р. у чині мічмана, після чого направлений до Севастопольської авіаційної школи, закінчивши яку в 1915 р. отримав звання морського льотчика. Був одним з найвідоміших російських льотчиків-асів Першої світової війни, мав безліч бойових нагород. Обіймав посаду командувача винищувальної авіації Балтійського флоту і технічного консультанта при Адміралтействі. На початку 1918 р. емігрував у США, отримав посаду інженера-консультанта при Військовому міністерстві у Вашингтоні. У 20-ті рр. заснував авіаконструкторську фірму, яка розробила декілька нових моделей літаків. Під час Другої світової війни С. був консультантом у військових справах при уряді США. До кінця життя залишався консультантом ВПС США і лектором Авіаційного університету, де навчалися майбутні командири військово-повітряних підрозділів. У 1945 р. нагороджений медаллю «За заслуги» – найпочеснішою нагородою США, що присвоюється цивільним особам.

Книга С. «Повітряна потужність – шлях до перемоги» (1942) розійшлася півмільйонним накладом і відтоді стала однією з основних праць зі стратегії повітряної війни. У ній він стверджує, що США можуть і повинні стати державою, яка лідирує в повітрі, здобувши тим самим військове лідерство у світі. Згідно з його концепцією, світ розділений на два величезні кола повітряної потужності, сконцентровані відповідно в індустріальних центрах США і СРСР. Американське коло вкриває велику частину Західної півкулі, а радянське – велику частину «Світового острова». Обидва вони мали приблизно однакову силу над Північною Америкою і Євразією, яка, на думку С., у сукупності становить ключ до світового владарювання.

М. А. Шепєлєв

СЕГРЕГАЦІЯ (від лат. segregatio – відокремлення) – політика примусового відокремлення певної групи населення на засадах релігійної, расової, етнічної та інших видів дискримінації.

Розрізняють С. де-юре і де-факто. С. де-юре, або адміністративна С. була поширена у період середньовіччя та Нового часу в німецьких та англосаксонських країнах, а також їхніх колоніях (США, Британської імперії, ПАР, Ірландії, Австралії тощо), однак практично зникла в результаті успіхів, досягнутих рухом за права людини у другій половині XX ст. і на сьогодні трапляється доволі рідко (за винятком окремих регіонів Азії та Африки). Однак у більшості країн, де колись існувала адміністративна С., вона досі підтримується де-факто за расовими, мовними, національними, релігійними ознаками як на рівні побутових відносин, так і в результаті відповідних соціокультурних та політичних процесів, набуваючи нових, більш витончених форм прояву (як практика «червоної риски»). Так, у США досі зберігається система С. навчальних закладів, спальних районів, торгових центрів, інших установ. Виникають нові феномени: гіперсегрегація (посилення процесів С. за рахунок поляризації населення певної країни за соціальними, статусними та іншими ознаками), ресегрегація (зміна «векторності» процесу С., коли, наприклад, «біле» населення у деяких районах міст США витісняється афроамериканським). Політика відходу від примусових заходів відокремлення певних груп населення (особливо за расовими ознаками) отримала назву десегрегації.

Процеси адміністративної С. у XX ст. яскраво проявилися в умовах апартеїду (у перекладі з мови африкаанс apartheid – «ворожнеча, роздільність») – офіційної політики расової сегрегації в ПАР з 1948 по 1994 р. Національної партії. Апартеїд у ПАР наказував народам банту проживати у спеціальних резерваціях (бантустанах) на невеликій території. Виїзд з резервації і поява у великих містах були можливими лише за спеціальним дозволом. «Темношкіре» населення було позбавлене практично всіх громадянських прав. Падіння апартеїду в ПАР пов'язується з діяльністю ООН, а також дисидентським рухом на чолі із Нельсоном Манделою. Однак політика апартеїду значною мірою залишається дієвою на території Південної Африки, маючи характер побутової сегрегації. У США політика расової С. існувала до прийняття 2 липня 1964 р. закону про громадянські права, однак і досі у деяких

південних штатах у сфері приватного життя можна спостерігати дискримінацію «небілого» населення.

Поширеною в деяких областях Індії залишається кастова С., також загалом для країн Азії характерна релігійна С. (наприклад, чітко означені території проживання християн, мусульман, євреїв у Йорданії, Палестині, Ізраїлі). У Китаї розвинута селянська С.: ускладнена система реєстрації не дозволяє сільським жителям оселятися в містах. Загалом С. є суттєвою складовою політики країн-завойовниць на окупованих територіях, а також характерна для націонал-шовіністської політики.

О. Є. Висоцька

СЕМЕНОВ-ТЯН-ШАНСЬКИЙ, Веніамін Петрович (1870, Санкт-Петербург – 1942, Ленінград) – російський географ. У 1919–1937 рр. – професор Ленінградського (до 1924 – Петроградського) університету, водночас – директор Центрального географічного музею в Ленінграді. Основні праці: «Місто та село в Європейській Росії» (1910), «Про могутнє територіальне володіння стосовно Росії. Нарис з політичної географії» (1915), «Район та країна» (1928). За його редакцією видано багатотомну працю «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни» (1899–1914).

С. запровадив поняття: «володарі світу», «форми могутнього територіального володіння» та «способи формування культурних світів». Усі три поняття сформульовані в контексті аналізу факту прив'язки територіальних рухів людства до трьох великих океанічних бухт або «середземних морів», а саме: Європейського Середземного моря разом із Чорним; Китайського разом із Японським та Жовтим; Карибського із Мексиканською затокою. За висновком С., розпорядником та носієм просвітництва для сусідніх материків буде той народ, який оволодіє одним із цих «середземних морів» або ж об'єднає воєдино їхні узбережжя, утримуючи у сфері свого впливу навколишні пустелі. У другому випадку цей народ називатиметься «володарем світу» або ж «володарями світу» будуть ті три нації, кожна з яких окремо заволодіє одним із цих морів.

Серед морів першорядне значення належить Європейському Середземному морю, а тому контроль над ним можна вважати першим кроком у напрямі ствердження нації як «володаря світу». Історичними способами досягнення цього статусу були форми могутнього територіального володіння.

Перша, кільцеподібна, становить оточення Середземного моря кільцем територіальних володінь. Наприклад: греки та їх колонії; карфагеняни; римляни, які спиралися на свої військово-торгові сухопутні дороги та «залізні легіони»; венеціанці та генуезці; Наполеон І (завоювання Італії, початок завоювання Іспанії, Балканського п-ва і Єгипту, проект поділу Туреччини з Росією за союз проти Англії). Ця ж система була успішно використана в XVII ст. Швецією на північному середземному морі – Балтійському – й існувала там до зіткнення із Росією. Кільцеподібна система вигідна, оскільки забезпечує сполучення внутрішніх частин держави по Середземному морю й полегшує захист тих її окраїн, що порівняно недалеко відстоять від узбережжя. Однак вона неминуче розпадається внаслідок зростання населення на сусідніх материкових масах, які тиснуть на узбережжя Середземного моря. У майбутньому, прогнозує С., випробувану європейцями кільцеподібну систему територіальних володінь, можливо, застосують американці та японці стосовно, відповідно, Мексиканського та Китайського «середземних морів».

Друга форма територіальної могутності – шматкоподібна – була започаткована іспанцями та португальцями, які не оточували Середземне море кільцем своїх володінь, а попрямували до Індії через Атлантичний океан та вздовж берегів Африки, повторюючи шлях карфагенських дослідників. Результатом цих двох рухів і стала нова система могутнього територіального володіння, властива острівним та напівострівним державам, що мають сильний флот. Її серцевину становлять розкидані по морях та океанах окремі острови та «шматки» материків, пов'язані між собою періодичними рейсами військових і комерційних кораблів. Ефективність шматкоподібної системи залежить від створення проміжних квазісамостійних держав-буферів та організації на морських шляхах між метрополією та колоніями невеличких станцій, покликаних підтримувати судноплавство в належному порядку.

Третя форма територіальної могутності – «від моря до моря», або «система суцільного континентального руху» – має в основі трансконтинентальні залізниці. Історично її започаткував Александр Македонський, який здійснив спробу об'єднати через континент Грецький архіпелаг та Індійський океан. За цієї форми «захоплюється всередині материка велика територія, яка одним кінцем упирається в одне з морів, що омиває цей материк, а другим – в інше». Система «від моря до моря» характеризується масивністю та природними підставами міцності та стійкості.

Для Росії внаслідок її географічного положення найдоцільніша саме система «від моря до моря». Однак це ж положення перетворює зазначену систему на головну загрозу не лише територіальній могутності, а й територіальній цілісності. Адже головним недоліком цієї системи є величезна протяжність у широтному напрямі. Відповідно початок цієї системи є густіше населеною й розвинутішою в економічному плані територією порівняно з протилежним кінцем. В умовах Росії такий недолік надає системі «від моря до моря» вигляду меча, що поступово звужується й слабшає. Під час сутички із зовнішнім ворогом досить легко обрубати кінець цього меча, тим самим знищивши саму суть системи «від моря до моря».

Попередити таку можливість, вважає С., можна лише шляхом економічного і культурного вирівнювання географічного центру території Росії із західним її кінцем, що є культурно-економічним центром Росії. У такому разі східна частина наблизиться до останнього сама по собі й успішно витримає боротьбу із зовнішнім ворогом. Першим кроком має стати об'єднання Європейської та Азійської частин Росії в одне географічне ціле – Росію-Євразію. Останню слід розглядати не як окраїну Російської імперії, а як особливу культурно-економічну одиницю, що займає простір між Волгою та Єнісеєм від Льодовитого океану до найпівденніших кордонів російської держави і є рівноправною з Росією-Європою. Ця частина Російської імперії має бути географічно розбудована за тим самим культурно-економічним типом, до якого історично звикли в Європейській Росії.

Побудова Росії-Євразії в географічному аспекті можлива двома способами. По-перше, радикальним, що був властивий для Петра І, який переніс свого часу столицю Росії з Москви до Петербурга й тим самим ствердив Росію-Європу. По-друге, шляхом використання баз або осередків культурно-економічного розвитку, що є «азональними», тобто незалежними від зонального розміщення природних багатств. Опорними точками в географічній розбудові Росії-Євразії, на думку С., мали б стати: у Російській Євразії Урал і Алтай; у середньоазійських володіннях – гірський Туркестан разом із Семиріччям; у Східному Сибіру – Байкал.

Надання цим базам економічної самостійності стосовно Європейської Росії має компенсуватися віднаходженням нею на південь від себе нових ринків збуту та спробою досягти «поки що ніким не здійсненого панування від моря до моря в меридіональному напрямі». Зважаючи

на це, наголошує С., слід приділяти належну увагу не лише побудові довжелезних залізничних магістралей у широтному напрямі, а й природному меридіональному продовженню російських залізниць за межі Європейської частини Росії. Відтак, убезпечення територіальної могутності і цілісності Росії – «справжнє здійснення системи "від моря до моря"» – мислиться Є. на шляху поєднання широтної і довготної динаміки російської колонізації. Таке поєднання можливе за умови взяття до уваги двох способів формування культурних світів: історичного, за рахунок нашарування різних культур людства одна на одну в певному культурному осередку, та географічного, через взаємне перешарування культур, які виходять із сусідніх культурних осередків. При цьому історично сформовані культурні світи є менш дієвими та більш консервативними, а географічно сформовані, навпаки, – більш дієвими і менш консервативними.

Водночас динамізм і дієвість географічних культурних світів, утворених унаслідок горизонтального географічного перекриття культур, не лише забезпечують їм територіальну протяжність, а й перетворюють на спокусу для культурніших сусідів за навіть невеличкого застою в тих чи інших центрах-осередках колонізаційної хвилі. Такими центрами-осередками саме тому мають бути території історичного нашарування, оскільки вертикальні «колонізаційні удари», наприклад, германський, скандинавський, французький, хоч і лишили в історії розселення менші сліди порівняно з горизонтальними, але у своєму епіцентрі мали надзвичайну силу. Відповідно, зміцнення системи «суцільного континентального руху», що її уособлює Росія, передбачає не лише географічну розбудову Росії-Євразії, а й посилення Росії-Європи. Врівноваження географічних культурних світів історичними, як випливає з міркувань С., дасть змогу першим зберегти політичну цілісність та виправдати власне широтне розгортання, адже «географічні кордони культурних світів не завжди відповідають географічним кордонам людських рас так само, як географічні кордони племен не завжди відповідають географічним кордонам держави».

М. А. Шульга

СЕМПЛ, Елен Черчилль (Ellen Churchill Semple; 8 січня 1863, Луїсвілл, шт. Кентуккі – 8 травня 1932, Уест-Палм-Біч, шт. Флорида) – американський історик і географ, учениця та послідовниця ідей Ф. Ратцеля. У 1921 р. обрана президентом Асоціації американських географів. Автор праць «Американська історія та її географічні умови» (1903), «Вплив географічного середовища. На основі системи антропогеографії Ратцеля» (1911; 1937), «Географія Середземномор'я, її відношення до давньої історії» (1931). Своє завдання вона бачила у створенні послідовної та обґрунтованої концепції географічного детермінізму, яка мала б еволюційний характер. С. виокремлює класи впливів географічного середовища на людину і суспільство, відрізняє прямий і непрямий вплив географічного середовища тощо.

У праці «Американська історія та її географічні умови» прагнула обґрунтувати експансію США в країнах Карибського басейну та басейні Тихого океану. С. висунула «закон політико-географічного тяжіння» до найближчої та найсильнішої політично держави континенту. Вона оголосила анексію Гавайських о-вів, вторгнення на Великі Антильські о-ви й експансію США в країнах Карибського басейну лише «наслідком закону географічного положення» цих островів, близькості їх до Американського континенту.

М. А. Шепєлєв

«СЕРДЕЧНА ЗГОДА», або **Антанта** (від фр. Entente cordiale) – воєнно-політичний блок Франції, Англії та Росії, який остаточно сформувався 1907 р. для боротьби з Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, виник у 1879–1882 рр.) за переділ світу. Нерівномірність капіталістичного розвитку за доби імперіалізму призвела до зіткнення геополітичних інтересів провідних держав світу, серед яких на початку XX ст. переважну роль отримали англо-німецькі. Англія, реалізації колоніальних і торгових інтересів якої загрожувала Німеччина, пішла на зближення з Францією, що вже перебувала в союзі з Росією. У 1904 р. між Англією і Францією була укладена «сердечна угода» про розподіл сфер впливу, головним чином в Африці. Своєрідний політичний трикутник – Франція – Англія, Франція – Росія – замкнувся угодою 1907 р. між Англією і Росією, яка, крім розмежування сфер впливу на Середньому Сході, мала на меті боротьбу з австро-німецьким блоком.

Передумовами та причинами формування «С. з.» були загострення міжнародних суперечностей, боротьба за поділ та переділ світу провідними капіталістичними державами, утворення конфронтуючих воєнно-політичних угруповань держав. Німеччина, роль якої в Європі після Франкфуртського миру 1871 р. значно зросла, уклала у 1879 р. союз з Австро-Угорщиною (Австро-німецький договір 1879 р.), до якого у 1882 р. приєдналась Італія, що поклало початок Троїстому союзу 1882 р. Першою відповіддю на створення очолюваного Німеччиною агресивного блоку був франко-російський союз 1891–1893 рр. Протягом 1880–1890-х рр. та на початку XX ст. Англія продовжувала дотримуватися свого традиційного зовнішньополітичного курсу «блискучої ізоляції» (Splendid isolation) і залишалась поза блоками, сподіваючись досягти своїх цілей грою на суперечностях між обома союзами і таким чином зберегти роль міжнародного арбітра. Проте зміна співвідношення сил, що відбулася за доби імперіалізму, зробила головними англо-німецькі суперечності, які відсунули на другий план зіткнення інтересів Англії з Францією та Росією на ґрунті колоніального суперництва. Наростання англо-німецьких суперечностей та невдача спроб англійської дипломатії у 1898–1901 рр. домогтися компромісної угоди з Німеччиною спонукали Англію до зближення з Францією, а після російсько-японської війни 1904–1905 рр. і з Росією.

На відміну від Троїстого союзу, що становив на початковій стадії щільний воєнно-політичний блок з певними воєнними обов'язками для усіх учасників, «С. з.» внаслідок позиції англійського уряду була воєнно-політичним угрупованням – «згодою», в якому не всі країни мали конкретні воєнні обов'язки. Росія та Франція були союзниками, пов'язаними воєнними обов'язками, визначеними конвенцією 1892 р. і наступними рішеннями генштабів обох держав. Проте англійський уряд, незважаючи на контакти між англійським і французьким генштабами і військово-морським командуванням, встановлені відповідно у 1906 та 1912 рр., відмовлявся від взяття певних воєнних обов'язків.

Утворення «С. з.» пом'якшило розбіжності між її учасниками, але не усунуло їх. Ці розбіжності неодноразово виявлялися (як, наприклад, тертя між Англією та Росією в Ірані на початку XX ст., між Англією й Францією, з одного боку, та Росією – з другого, під час Боснійської кризи 1908–1909 рр. та Балканських війн 1912–1913 рр.), чим користувалася Німеччина, намагаючись відірвати Росію від «С. з.», про що свідчать Бьйоркський договір 1905 р. та Потсдамська угода 1911 р. Проте фінансова залежність російського царського уряду від Франції і загарбницькі плани Німеччини щодо Росії прирекли ці намагання німецького уряду на провал. У свою чергу, країни «С. з.», готуючись до війни з Німеччиною та її союзниками, робили кроки, спрямовані на відрив Італії і Австро-Угорщини від Троїстого союзу (угода Баррери – Принетті 1902 р.). Хоча до початку Першої світової війни Італія

формально залишалась у складі Троїстого союзу, зв'язки країн Антанти з нею зміцнювались, і у травні 1915 р. Італія перейшла на бік «С. з.».

З початку Першої світової війни, розв'язаної Німеччиною, країни «С. з.» виступили спільно. У вересні 1914 р. у Лондоні між Англією, Францією і Росією була підписана угода про неукладання сепаратного миру, що заміняла союзний воєнний договір. У жовтні 1915 р. до неї приєдналась Японія, яка ще у серпні 1914 р. оголосила війну Німеччині. У процесі воєнних дій реальна участь, розміри жертв і значення воєнних зусиль для переможного результату війни країн – членів «С. з.» були різними. Тягар війни найбільшою мірою впав на Росію та Францію, на території яких розгортались основні воєнні операції. Російська армія відіграла вирішальну роль у краху німецького плану швидкоплинної війни (план Шліффена) і допомогла запобігти воєнній поразці Франції (наприклад, завдяки Східнопрусській операції 1914 р., прориву австро-німецького фронту 1916 р.). Під час війни до «С. з.» поступово приєднувалися нові держави. До кінця війни до держав антинімецької коаліції (не враховуючи Росію, що вийшла з війни після Жовтневого перевороту 1917 р.) належали: Англія, Бельгія, Болівія, Бразилія, Гаїті, Гватемала, Греція, Гондурас, Китай, Куба, Ліберія, Нікарагуа, Панама, Перу, Португалія, Румунія, Сербія, Сіам, США, Франція, Уругвай, Хіджаз, Еквадор, Японія. Антанта стала загальним позначенням держав, що воювали проти Німеччини та її союзників.

Подібно до того, як Німеччина та її союзники виробляли геополітичну стратегію переділу світу, основні учасниці «С. з.» – Англія, Франція і Росія з перших днів війни також вступили у таємні переговори щодо цілей війни, що прямо суперечили офіційним заявам про оборонний характер війни і спрямовувалися на захоплення чужих територій. Англо-франко-російська угода 1915 р., що передбачала перехід Чорноморських проток до Росії, Лондонський договір 1915 р. між «С. з.» та Італією, що визначав територію придбання Італії за рахунок Австрії, Туреччини і Албанії, договір Сайке-Піко 1916 р. про поділ азійських володінь Туреччини між Англією, Францією і Росією та інші угоди визначали ретельно приховані геополітичні інтереси учасників «С. з.» у Першій світовій війні.

Після приходу до влади в Росії більшовиків правлячі кола країн «С. з.» організували збройну інтервенцію проти Радянської держави з метою повалення більшовицької влади, розчленування Росії та перетворення її на низку залежних територій. Вже у грудні 1917 р. Англія і Франція підписали угоду про спільну інтервенцію проти Росії і наступний її поділ. У березні 1918 р. країни «С. з.» почали інтервенцію, проте вона зазнала поразки.

Після перемоги над Німеччиною у 1919 р. Верховна рада Антанти практично виконувала функції «світового уряду», займаючись облаштуванням післявоєнного порядку, проте провал політики «С. з.» щодо Росії та Туреччини виявив межу її могутності, що підточувалася внутрішніми суперечностями між державами-переможницями. У цьому політичному статусі «світового уряду» Антанта припинила існування після утворення Ліги Націй.

О. Ю. Висоцький

СЕРЕДИННОЇ ЄВРОПИ концепція – концепція інтеграції під егідою Німеччини простору, розташованого між Росією й атлантичним узбережжям Європи, яка набула особливого значення в політичних колах блоку Центральних держав напередодні та в роки Першої світової війни. Її основи заклали у першій половині XIX ст. Е. М. Арндт, Ф. Ліст, К. Л. фон Брук, а далі розробляли П. де Лагард, К. Франц, Й. Парч, Ф. Науманн, Г. Онкен, Р. Челлен та ін. Загальним для названих авторів було переконання в спільності держав, що становили в XIX ст. С. Є. З нього виникала ідея реорганізувати цей простір, надати йому нової єдиної форми замість ліквідованої Священної Римської імперії німецької нації. Але оскільки вони жили й працювали в різний час, у різних політичних умовах, їхнє бачення характеру майбутнього об'єднання держав було різним.

За словами Є. М. Арндта, «Бог влаштував нас у центрі Європи, ми – серце нашої частини світу». Г. Онкен писав на початку XX ст.: «Ми – країна Середини з незабезпеченими, рухомими суходільними кордонами... Ми – серце Європи, на яке спрямовані всі стріли». На цій тезі будувалася тодішня стратегія союзу з Австро-Угорщиною, спираючись на який Німеччина мала проводити політику балансування між Англією та Росією, суперечності між якими вважалися нездоланними. Німеччині, таким чином, відводилася миротворча місія підтримання рівноваги держав: «сильна Середина, – писав Г. Онкен, – проявила себе як країна європейського миру». Останній можна забезпечити лише за умов постійного й сильного озброєння Німеччини, її політичної могутності.

Під поняттям «С. Є.» (Mitteleuropa) у німецькомовній публіцистиці, у заявах політиків, працях економістів німецьких держав XIX – початку XX ст., а також у працях наступних дослідників мається на увазі об'єднання низки європейських країн у рамках певної спільноти. Характер цієї спільноти, склад учасників та її цілі автори С. Є. к. бачили по-різному. Але передумови для її створення були єдиними: насамперед прагнення до німецької національної єдності після розпаду Старої імперії, спроби компенсувати недоліки малогерманського варіанта об'єднання країни за Отто Бісмарка, а також суперництво зі світовими державами, такими як Великобританія, Росія і США.

Прусський економіст Фрідріх Ліст, якого називали «першим пророком С. Є.», був прихильником створення середньоєвропейської економічної єдності. Він вважав це об'єднання необхідною умовою для створення єдиної німецької держави і її благополучного існування в умовах жорсткої конкуренції з боку інших держав. Хоч у своїх прогнозах він визнавав значення торговельного флоту й заморських колоній Пруссії, але думав, що майбутнє німецької держави полягає в експансії на континенті, саме тут вона шукатиме свої колонії. Мережа залізниць і водних каналів дала б змогу створити «німецько-угорську економічну зону, що простягалася б від Північного й Балтійського морів на південний схід». Пропонуючи направляти німецьких колоністів у південно-східну частину С. Є., Ліст писав: «Як і в американців, у нас є власні лісові нетрі – землі нижнього Дунаю й Причорномор'я, вся Туреччина. Весь південний схід за Угорщиною – наш тил». Ядром С. Є., на думку Ліста, повинен стати Німецький союз, він вимагав включити в С. Є. Австрію, що мала приєднатися до митного союзу, створеного під егідою Пруссії.

Барон Карл Людвіг фон Брук (1798–1860), у 1848–1851 рр. австрійський міністр торгівлі, також виступав за зближення Австрії з митним союзом, організованим під егідою Пруссії. Він сподівався розв'язати австро-прусський конфлікт шляхом створення великого митного союзу, що дав би змогу зберегти Австрійську імперію і водночас досягти культурного й економічного об'єднання Німеччини. Однак його позиція не була панівною серед керівництва Дунайської монархії й не набула конкретного втілення.

Якщо Ф. Ліст і К. фон Брук у своїх концепціях об'єднання С. Є. виходили з економічної доцільності, то для К. Франца й П. де Лагарда вирішальне значення мали історичні й політичні аргументи.

Політичний журналіст і філософ із Саксонії Костянтин Франц (1817–1891) був переконаним супротивником О. Бісмарка

й водночас затятим експансіоністом. Він вважав, що самі німці настільки перемішані зі слов'янами, що не повинні створювати власної національної держави. Замість цього повинна виникнути інтегрована в економічних і культурних аспектах С. Є. Туди повинні ввійти Пруссія, російська частина Польщі й Прибалтики, Австро-Угорщина, Балканські країни та інші німецькі держави. Згодом до неї мали приєднатися Нідерланди, Данія, Швейцарія. У цьому співтоваристві, базованому на християнській толерантності, німці повинні стати культурними посередниками.

Найповніше його ідеї сформульовані в праці «Дослідження з європейської рівноваги» (1859). Знову перемістивши європейський центр із заходу на схід, він констатував розклад класичної європейської пентархії внаслідок вторгнення світової політики в європейські відносини. Конкретно йшлося про те, що Англія і Росія «переросли» Європу, а Франція теж почала будувати колоніальну імперію й дедалі відчутніше спрямовувала енергію за межі Європи, що дало їй можливість піднятися до рівня світової держави в буквальному значенні слова. Разом із США ці три європейські держави утворювали світову тетрархію. Щоб обмежити їхній вплив на Європу й створити можливості для проведення європейської політики, орієнтованої на власні інтереси, Франц пропагував відновлення середньовічної імперії, що, опираючись на німецькі землі у вузькому розумінні, мала охопити Центральну Європу й західну частину Балкан. Франц був затятим супротивником «малогерманського» вирішення О. Бісмарка й виступав на захист С. Є., що перебувала б під німецьким керівництвом. Це, однак, не означало б гегемонії німців, а лише гарантувало захист майбутнього Європи з боку Німеччини.

С. Є. орієнталіста, теолога, фахівця із давніх мов, а також радикального антисеміта Пауля де Лагарда (Беттихера) (1827–1891) мислилася в тісному союзі Німеччини з Австро-Угорщиною й розширенні кордонів на схід з метою зупинити зростання впливу Росії. Домінувати в новому державному утворенні мала Германська імперія: С. Є. повинна скріплюватися загальною германською спадщиною і єдиною династією, митним союзом і багатосторонніми військовими договорами. Крім того, де Лагард пропонував спільними зусиллями колонізувати Східну Європу шляхом її заселення німецькими фермерами й вихідцями з німецьких держав. Ця своєрідна федерація повинна була мати парламентську систему, побудовану за прусською моделлю. Іншими словами, С. Є. Лагарда становила «збільшену Німеччину».

Ідеї Ф. Ліста, К. Франца, К. фон Брука й П. де Лагарда, а також деяких інших авторів розбудили інтерес до С. Є. головним чином серед учених і представників творчих кіл Германської імперії, але жоден великий політик Німеччини або Австро-Угорщині – країн, які мали стати ядром С. Є., – не керувався ними у своїх діях.

Об'єднання Німеччини створило нові рамки для розвитку С. Є. к. По-перше, від надій на створення політичного утворення в масштабі всієї С. Є. довелося надовго відмовитися. Здавалося, цей історичний шанс втрачений назавжди. На зміну ідеї єдиних німецьких націй прийшло прагнення підтримувати культурну спільність всіх німців незалежно від того, чи проживали вони в Германській імперії або Австро-Угорщині. По-друге, згодом стало очевидним, що новим стимулом до об'єднання С. Є. може стати економічна конкуренція на світовому рівні. У 80-х рр. XIX ст. з'являються різні варіанти митного союзу між Німеччиною й Австро-Угорщиною з подальшим залученням інших європейських держав, які розроблялися в основному теоретиками-економістами. Найбільшу популярність здобула концепція Луйо Брентано, що пропонував «митно-політичне об'єднання з Австро-Угорщиною й християнськими державами Балканського п-ва. Ця митна зона мала бути захищена високими митами на сільськогосподарські й промислові товари». Однак ці ідеї не виходили за межі академічних кіл обох країн, тим більше, що Німеччина, перед чиєю потужною економікою відкривалися глобальні перспективи, була набагато менше зацікавлена в подібному союзі, ніж Австро-Угорщина.

Найбільший внесок у обґрунтування й популяризацію С. Є. к. наприкінці XIX ст. зробив Фрідріх Науманн. Властиве йому соціал-дарвіністське сприйняття міжнародних відносин і теза про утворення величезних економічних і політичних блоків стали підставою тези про те, що Німеччина повинна прагнути стати «четвертим за величиною тілом» після Англії, Росії й США. Оскільки його погляди мали чіткий антибританський характер, він вважав за необхідне зближення між Німеччиною й Францією, хоча б і у віддаленій перспективі. До того, як це відбудеться, Науманн пропонував німецьким політикам «збирати проміжні сили», під якими розумів «коливну Австрію», «голодуючу Італію» і «Османську імперію, що розвалюється». Він висловлювався за збільшення експорту німецького капіталу в Туреччину, щоб підсилити політичний вплив на неї, і водночас заявляв, що Німеччина повинна виступити за збереження Османської імперії. Участь, яку німецька громадськість брала в долі вірменського населення, що жорстоко переслідувалося турецькою владою, він піддавав твердій критиці.

Дедалі більшого значення у виступах Ф. Науманна набував союз із Австро-Угорщиною. Надії на зближення він пов'язував зі збільшенням ваги Німеччини на світовій політичній арені, особливо в східному напрямку. Дуалістична монархія мала, на його погляд, зупинити зміцнення Росії на Балканах. Але насамперед її існування, на думку Науманна, забезпечувало більшу частину шляху «через Салоніки в Малу Азію й до Суецького каналу». Тому він закликав німецьких політиків до виступів на підтримку імперії Габсбургів.

Наступним логічним кроком стала поява в 1900 р. його невеликої праці «Німеччина і Австрія». У ній, виходячи далеко за рамки загальноприйнятих тоді заяв, він постулював необхідність політичного союзу з Австро-Угорщиною, що був би «набагато ефективніший за рахунок спеціальної митної угоди». Сам Науманн не зробив жодних конкретних пропозицій, але ретельно підтримував план австрійського економіста Ойгена фон Філіпповича про середньоєвропейський митний союз.

Ідеї Науманна про спільні дії Німеччини й Австро-Угорщини мали яскраво виражену політичну мотивацію. Він підкреслював спільність політичних і військових інтересів, необхідність запобігти зростанню національно-визвольних рухів, які загрожували можливим розпадом імперії, прагнення до зміцнення становища австрійських німців. В економічних відносинах Науманн, до того послідовний прихильник вільної торгівлі, заради союзу з Австрією був готовий підтримати «тривалий період митного контролю в розширеній митній зоні». Крім того, відносно слабка австрійська промисловість на певний час мала одержати захист від конкуренції з боку Німеччини за рахунок спеціальних перехідних і проміжних мит доти, доки не зрівняється за рівнем розвитку з німецькою.

У міркуваннях про створення Срединноєвропейського союзу Науманн не обмежувався лише Австро-Угорщиною. Влітку 1899 р. він відвідав Нідерланди, після чого виступив проти надто прямолінійних, на його думку, анексіоністських задумів німецького керівництва щодо неї. Його критика спрямовувалася скоріше проти форми, але не змісту подібних намірів. Він указував, що Роттердам і Амстердам могли б бути прекрасними

портами Германської імперії, а голландські колонії відмінно вписувалися в програму будівництва океанського військового флоту як заморські бази. Водночас він попереджав, що населення Нідерландів ніколи не почуватиметься членом «родини німецьких народів», пропонував ураховувати подібні настрої й діяти дуже обережно: «Будь-яке надто поспішне бажання тут скоріше зашкодить, ніж надасть користь».

На межі століть уявлення Науманна про С. Є. відігравали підлеглу роль стосовно його загальної зовнішньополітичної, особливо колоніальної, концепції. Тому образ С. Є. не був наповнений реальним змістом, а її цілі залишалися розпливчастими.

У наступні роки виявляються досить убогі й фрагментарні, такі, що не містили принципової новизни, висловлювання самого Ф. Науманна з проблеми С. Є. Тільки анексія Боснії та Герцеговини, а також 1-ша Балканська війна спонукали його до нових міркувань на цю тему. Очікування, які він пов'язував із об'єднанням Німеччини й Австрії, тимчасово відійшли на другий план, але повністю не зникли. Зокрема, у журналах «Хільфе» і «Цайт», які видавалися Науманном, досить регулярно публікувався австрієць Ріхард Харматц, що висловлювався за збереження дуалістичної монархії, очищеної ліберальними реформами, і виступав проти національних прагнень пригноблених народів.

Невелика книга Ф. Наумана під назвою («Mitteleuropa») вперше побачила світ у розпал Першої світової війни (1915) і відразу стала політичним бестселером у Німеччині, де за перші півроку розійшлася тиражем близько 100 тис. примірників. Крім того, ще під час війни вона стала доступна за кордоном: була перекладена англійською, угорською, французькою, шведською, італійською, російською мовами. У ній Науманн доводив, що для того, аби вижити й здобути перемогу в конкуренції з Британською імперією, США і Росією, народи С. Є. мають об'єднатися навколо Німеччини, організувавши новий політико-економічний простір, об'єднаний спільністю історико-географічної долі. Проект Науманна передбачав об'єднання Німеччини, Австрії, Придунайських держав і в перспективі – Франції. «Серединне положення» Німеччини в Європі давало змогу Ф. Науманну, Р. Челлену та іншим представникам германофільської геополітики ідентифікувати її інтереси з інтересами всіх інших європейських народів у спільному просуванні до континентальної держави з центром у «середньоєвропейському просторі».

Німецька геостратегія, відповідно до цієї концепції, формулювалася в агресивному дусі. Згідно з нею, всі країни між Атлантикою та Перською затокою, Балтикою та Адріатикою мають спільну «географічну долю». У 1895 р. у книзі «Велика Німеччина та С. Є. в 1950 р.» вона була сформульована таким чином: «Неминуча війна між Німеччиною та Росією завершить справу об'єднання. Якщо вона завершиться сприятливо, то Німеччина приєднає балтійські губернії, Естляндію, Ліфляндію та Курляндію і створить Польську державу та Русинське (українське) королівство». Зрозуміло, що стосовно Польщі йшлося не більш ніж про створення маріонеткової держави на землях, що входили до складу Росії. Однак ця доктрина мала скоріше ідеологічний, а не науковий характер.

Незважаючи на те, що кілька помітних організацій Германської імперії (Пангерманський союз, Середньоєвропейський економічний союз) у програмних документах порушували питання про С. Є., реальної можливості для її створення не було. За словами Х. Мейєра, «пріоритети політичної й економічної історії в період з 1871 по 1914 р. не давали можливості розвиватися окремим тенденціям й ідеям, замовчували або просто ігнорували їх». Тільки в умовах Першої світової війни, коли держави Центрального блоку стикнулися з комплексом загальних воєнно-стратегічних і економічних проблем, ідея С. Є. набула актуальності для політичної еліти й стала активно проникати в масову свідомість. Перша світова війна, в якій Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія були союзниками, здавалося, створила можливості для об'єднання простору С. Є. під керівництвом Німеччини.

О. В. Громико

СИСТЕМА КОЛЕКТИВНОЇ БЕЗПЕКИ – сукупність інститутів та механізмів колективної відсічі агресії і колективної допомоги. Колективна безпека – стан захищеності держав та міждержавних утворень від внутрішніх та зовнішніх загроз, що досягається шляхом об'єднання ресурсів суб'єктів міжнародних відносин через створення відповідних інституційних і правових механізмів.

Значення колективної безпеки в сучасних міжнародних відносинах виходить за рамки суто оборонно-безпекових аспектів. Її створення означає підвищення взаємозалежності країн, розроблення принципів, механізмів та інструментів глобального управління. Створення С. к. б. сприяє більш ефективному та ощадливому використанню матеріальних і людських ресурсів, оскільки передбачає розподіл витрат серед усіх держав-учасниць.

С. к. б. будується на таких основних принципах:

1) неподільність безпеки – агресія проти однієї держави-учасниці розглядається як агресія проти всіх держав-учасниць. Цей принцип найчіткіше відображений, зокрема, у ст. 5 Статуту НАТО;

2) однакова відповідальність держав-учасниць за збереження безпеки – всі вони є контрибуторами безпеки і повинні для цього використовувати всі можливі сили і засоби;

3) функціональний принцип формування – кожна держава-член робить внесок відповідно до наявних ресурсів та практичного досвіду у сфері забезпечення безпеки;

4) невтручання у внутрішні справи і врахування інтересів одне одного – функціонування системи безпеки повинно ґрунтуватися на основі поваги й рівноправності та збереженні суверенітету всіх її членів, якщо його обмеження не відображені в засадничому документі. Нині цей принцип поступово розмивається, оскільки частина членів С. к. б. намагається використати її механізми для впливу на інші держави;

5) колективна оборона – держави-учасниці створюють та акумулюють військові засоби для попередження та відбиття потенційної агресії. Це може відбуватися шляхом створення об'єднаних збройних сил у вигляді передання певних формувань у розпорядження спільного командування та прийняття спільної стратегії чи синхронізації військових стратегій країн-членів;

6) прийняття рішень із принципових питань забезпечення колективної безпеки на основі консенсусу. Цей принцип підвищує легітимність ухвалення рішень і водночас створює певні труднощі організаційного характеру, оскільки часто вимагає тривалого узгодження на рівні національних органів влади;

7) ускладненість процесу виходу держави із С. к. б. та наявність відповідних компенсаторних механізмів з метою мінімізації шкоди внаслідок такої дії;

8) відповідність складу держав-учасників і ресурсів масштабові військової загрози. Цей стан забезпечується підвищенням рівня координації взаємодії держав-учасниць у сфері зовнішньої політики, безпеки та оборони;

9) можливість розміщення окремих військових баз і об'єктів одних держав-учасниць на території інших.

С. к. б. включає такі компоненти: 1) сукупність загальноприйнятих принципів і норм міжнародного права, зокрема, заборону використання сили і загрози силою, вирішення міжнародних суперечок виключно мирними засобами, повагу до суверенітету, рівноправність держав,

невтручання у внутрішні справи інших держав тощо; 2) систему мирного вирішення міжнародних суперечок, що охоплює механізми посередництва; 3) систему колективних заходів для відвернення та усунення загрози миру, порушення миру та актів агресії; 4) систему колективних заходів щодо роззброєння та нерозповсюдження ЗМЗ.

Універсальна (глобальна) С. к. б. закріплена та досить детально відображена у Статуті ООН. Вона функціонує як на рівні взаємодії держав в рамках ООН, так і на основі регіональних угод, що передбачають створення регіональних систем безпеки. Основна відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки покладена на Раду Безпеки ООН як єдиний орган, що має право вдаватися до превентивних та примусових дій з метою відновлення миру і стабільності шляхом застосування сили.

У період «холодної війни» механізм колективної безпеки виявився заблокованим, тому, з одного боку, було створено механізм проведення миротворчих операцій, а з іншого – зусилля з підтримання миру і безпеки перемістилися на регіональний рівень. Ця тенденція зберігається донині. Виникли та розвинулися форми взаємодії глобальної та регіональних С. к. б. У цьому плані варто виокремити децентралізацію безпеки на основі розподілу повноважень: на глобальному рівні затверджуються основні принципи та приймаються загальні політичні рішення, а практична діяльність відбувається на основі залучення ресурсів регіональних С. к. б. Регіоналізація систем безпеки також є наслідком суттєвих регіональних відмінностей загроз безпеці, що потребують різних підходів для вирішення.

Серед найважливіших та найефективніших сучасних регіональних С. к. б. слід виокремити НАТО та ОДКБ. Нині здійснюються спроби формування С. к. б. як складової регіональних інтеграційних проектів.

Серед особливостей формування регіональних С. к. б. можна вирізнити геополітичний та культурно-цивілізаційний принципи, які надають системі стійкого тривалого вигляду. У першому випадку це означає утворення і фіксацію певного геополітичного простору під егідою держави-гегемона. Прикладами є ОВД у складі держав Центральної та Південно-Східної Європи і Євразії, в якому провідне місце посідав СРСР, і НАТО у складі країн Північної Америки та Західної Європи під керівництвом США. В цьому контексті однією з найважливіших умов створення С. к. б. є наявність єдиного географічного масиву держав та чітко вираженого лідера, що перевищує всіх інших учасників за ресурсними параметрами та потенціалом.

Культурно-цивілізаційний принцип створення С. к. б. означає наявність спільних культурно-духовних цінностей держав-учасниць, їхню спільну тривалу історичну долю. Історичний досвід показує, що для успішної тривалої діяльності С. к. б. лише спільних інтересів (або, точніше, спільних ворогів) часто недостатньо і тому необхідно знайти спільну духовно-ідеологічну основу, спільне бачення процесів та перспектив розвитку суспільства (зокрема, ідеологічною основою системи безпеки НАТО стала ідея атлантизму). Це дає змогу створити високий ступінь взаємодії та інтеграції держав у безпековій сфері, що сприяє найвищому рівню ефективності й функціональності С. к. б. Як наслідок, виникають стійкі геополітичні утворення, до яких, наприклад, можна віднести НАТО.

С. Г. Федуняк

СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВО – один з основних напрямів суспільно-політичної думки в Росії XIX ст., представники якого обстоювали ідею особливого шляху та особливої історичної місії Росії у світі. Сформувався наприкінці 30-х рр. XIX ст. у полеміці з західниками навколо розуміння місця і ролі Росії у світовій історії. Основні представники «раннього С.» – О. С. Хомяков, І. С та К. С. Аксакови, І. В. та П. В. Кіреєвські. Головні положення викладені у статтях О. С. Хомякова «Про старе та нове» та І. В. Кіреєвського «У відповідь Хомякову» (обидві – 1839 р.).

Сам термін не відображає змісту ідей представників напряму. Вони віддавали перевагу самоназвам «москвичі», «московський напрям», «московська партія» – на противагу опонентам, які віддавали перевагу Петербургові. І. В. Кіреєвський відгороджувався від назви «С.», характеризуючи свій напрям як «православно-слов'янський». В. В. Зеньковський вважав, що точніше цей напрям назвати «православно-російським»: «У поєднанні Православ'я та Росії і є та спільна вузлова точка, в якій всі мислителі цієї групи сходяться». Але ранні слов'янофіли не були ворогами чи ненависниками Європи: зокрема, О. С. Хомякову належать слова про Захід як «країну святих чудес», а І. С. Аксаков визнавав ідею загальнолюдської культури. Втім, усі вони вірили, що Росія не повинна повторювати шлях Заходу і слов'янсько-православному світу належить історичне майбутнє. Своєрідність Росії вбачалася ними в характері християнства (православ'я прийшло на Русь у чистому, первозданному вигляді з Візантії, а не із Заходу, де вчення Христа порушено раціоналізмом теологів і філософів) та у соборності (її двох аспектах: по-перше, общинному землеволодінні й артільності, і, по-друге, у гносеології «живознання» (О. С. Хомяков), коли людина пізнає світ і Бога не через розум, а через цілісність духу, тобто розуму, почуттів і волі). Пафос соборності як єдність у свободі й свобода в єдності – основне самовідчуття в С. Соборність православної Церкви протиставляється католицькій авторитарності й протестантському індивідуалізму.

Філософсько-історичні погляди С. найбільш повно і ґрунтовно представлені у праці О. Є. Хомякова «Записки про всесвітню історію». Історія постає тут ареною боротьби двох релігійних начал: іранського й кушитського, хоча вже в далекій давнині чистих іранських і кушитських племен не існувало. Найчистішим втіленням іранства є християнська релігія, особливо в її православній гілці. Західне християнство й західна культура більшою мірою інфіковані кушитством, що втілюється в загальній схильності до раціоналізму, політизованості католицизму, буржуазності протестантизму. Хомяков вірив, що православний слов'янський мир є провісником нової історичної епохи, що прийде на зміну старіючій західноєвропейській цивілізації.

«Пізнє С.» (М. Я. Данилевський, М. М. Страхов) вирізняється більшою політизованістю та домінуванням мотивів панславізму. Якщо ранні слов'янофіли пов'язували місію Росії з православ'ям, то М. Я. Данилевський говорить про природно-історичні особливості слов'янства як етносу. Хоча він доводить можливість того, що саме слов'янський культурно-історичний тип уперше представить синтез всіх сторін культурної діяльності, він позбавляє його покликання оновити світ і знайти для всього людства відповідь на найважливіші історичні завдання. На зміну месіанізму, навіть з націоналістичним забарвленням, приходить «російсько-слов'янський егоїзм».

Унікальність Росії слов'янофіли пов'язували з общинними принципами життя народу. Община розглядалась як вище начало, як союз людей, котрі відмовились від егоїзму заради спільної згоди. Слов'янофіли піддавали критиці західне «міщанство», католицизм і протестантизм. Протиставлення Росії та Європи співвідноситься з протиставленням двох типів соціальних зв'язків між індивідом і суспільством, раціоналізму та справжнього християнства. Завдання Росії вбачалось у тому, щоб побудувати життя на справжніх християнських засадах і донести принципи цього життя до людей

в усьому світі. Росія має вказати людству шлях до справжнього братерства та єднання, яке полягає у втіленні принципу соборності. Тільки слов'яни, і насамперед російський народ, зберегли у своєму смиренні чистоту віри і відданість справі Христа, а тому за ними майбутнє. Час розквіту Росії має розпочатися з розквіту православної культури, але це має органічно поєднуватися зі здатністю до опанування всіх досягнень сучасного світу.

Слов'янофіли прагнули до органічності та цілісності життя і знаходили цей ідеал у московській, допетровській Русі. О. С. Хомяков пов'язував органічність та свободу, вважаючи сферою свободи православну Церкву. Цілісність та органічність Росії слов'янофіли протиставляли роздвоєності та розсіченості Заходу, а джерелом цих зол вважали західний раціоналізм. Вони вірили в особливий тип культури, що виникає на духовному ґрунті Православ'я, та розглядали реформи Петра І як зраду справжній Росії. В. С. Соловйов назвав ранніх слов'янофілів «архаїчними лібералами», яких уряд переслідував за лібералізм, а ліберали критикували за архаїчність.

Утім, слов'янофіли не були схильними абсолютизувати релігійний провіденціалізм, який істотно обмежувався визнанням логіки та природної закономірності історичного руху, постаючи в обличчі «покликання Історії». Відкидаючи спокусу імперіалізму, О. С. Хомяков стверджував ідею майбутнього духовного панування Росії на чолі слов'янського світу над усім світом. У його вченні ідея російського месіанізму (богообраності) була раціоналізована історико-етнографічними роздумами і фактично підмінялась ідеєю культурного покликання російського народу, що закладало передумови для подальшого переростання слов'янофільства у російський націоналізм. За словами М. О. Бердяєва, «домішок язичницького націоналізму в слов'янофільстві... замикає Росію в собі, у своєму самовдоволенні та позбавляє її універсального значення».

На противагу Сходу і Заходу слов'янофіли виводять відмінності державної організації. На думку К. С. Аксакова, в основі західного типу державності лежать насильство і ворожнеча, тоді як в основі Російської держави – свобода і мир, вона ґрунтується не на завоюванні, а на добровільному визнанні влади. Через історичні обставини та особливості національного характеру вона не унормовувала весь зміст життя народу, і поза межами сфери державного регулювання починалося панування «землі» (общини). Взагалі для слов'янофільського вчення про державність і владу характерне протиставлення держави і народу, «землі». Для О. С. Хомякова народ є більш реальним і значущим, ніж держава, а сам авторитет державної влади спирається на її визнанні народом. Російський народ розуміє владу не як право, а як обов'язок, він вручає владу цареві, який і несе її тягар. «Російський народ є народом недержавним, тобто таким, що не прагне до державної влади, не бажає для себе політичних прав, не має в собі навіть зародку народного владолюбства», – писав К. С. Аксаков. Справжні інтереси народу перебували у сфері не політичній, а духовно-релігійній. Якщо держава – сторож зовнішнього ладу, то земля – сукупність духовних начал і норм життя. З цього випливало, зокрема, визнання К. С. Аксаковим норманської теорії добровільного покликання до влади варягів, що означало відчуження держави, коли за народом зберігається повна свобода внутрішнього життя, а за державою – повна свобода дії у сфері політики. З цим пов'язані й негативні оцінки слов'янофілами республіканської форми правління. За словами К. С. Аксакова, «республіка є спробою народу бути самому Государем, перейти йому всьому в Державу; звідси, спроба покинути зовсім моральний вільний шлях, шлях внутрішньої правди, і стати на шлях зовнішній, державний».

Відносини держави і народу, на думку слов'янофілів, не потребують правових гарантій, вони спираються на вірність ідеалу і моральне переконання, якому відповідає російське поняття «правди». На відміну від Заходу, російський народ відкидає юридичний формалізм, необхідний лише у відносинах завойовників і завойованих. Відмінність від Заходу вбачалася слов'янофілами також у тому, що російська державність виростає зі спокійного розвитку національного життя та національної самосвідомості, в якій панівні релігійні та моральні ідеї й цінності забезпечують досягнення органічної суспільної та політичної єдності.

Слов'янофіли були монархістами, але значною мірою критично ставились до теорії «офіційної народності» (М. П. Погодін, С. П. Шевирєв, С. С. Уваров), не визнавали за самодержавством ролі головного джерела історичного розвитку Росії, а ставили на це місце православ'я. Зокрема, О. С. Хомяков у розумінні джерела влади стояв на демократичних позиціях, був противником теократичної держави і цезарепапізму. Але монархічну форму правління, протилежну західному абсолютизму, він, як і всі слов'янофіли, вважав необхідною засадою російської самобутності.

М. А. Шепєлєв

СОЛОНЕВИЧ, Іван Лук'янович (1 (13) листопада 1891, с. Рудники Пружанського повіту Гродненської губ., Російська імперія – 27 квітня 1953, Монтевідео, Уругвай) – класик російської консервативної думки. Народився в Білорусі в селянській родині. Ще гімназистом, С. починає публікуватися в газеті «Північно-західне життя». Після одруження він переїжджає до Петрограда. На початку Першої світової війни С. суміщав роботу оглядача у відомій газеті «Новий час» з участю в спортивному суспільстві «Сокіл». У 1917 р., у період корніловського заколоту, С., будучи головою відділу студентської міліції, перебував при отамані О. І. Дутові як представник «Соколу». С. і очолювані ним студенти-спортсмени не брали участь в запланованому заколоті в Петрограді, але з приходом до влади більшовиків і початком громадянської війни С. і його брат Борис покидають Петроград і прямують до Києва. Аж до 1920 р., спочатку в Києві, а потім в Одесі вони співпрацюють з білими, проте евакуюватися з ними не вдається через захворювання на висипний тиф.

Працюючи в радянській профспілці спочатку до 1926 р. в Одесі, пізніше – в Москві, С. планує втечу з СРСР. Після декількох невдалих спроб в 1932–1933 рр. Борис, С. і його син Юрій були арештовані і ув'язнені в концтаборі. У 1934 р. усім трьом вдалося втекти до Фінляндії.

Враження С. від перебування в ув'язненні відображено в його книзі «Росія в концтаборі», видання якої здобуло авторові світову популярність і фінансову незалежність. У 1936 р. у Софії С. починає видавати газету «Голос Росії», на основі якої прагне створити організацію народно-монархічного толку. Ідеологічна спрямованість газети і спроби створення відповідної громадської організації не залишилися не поміченими радянською владою. У 1938 р. у результаті вибуху в редакції загинула дружина С.

Після загибелі дружини С. переїздить до Німеччини і водночас у Болгарії організовує нове видання – «Наша газета». Період перебування в Німеччині виявився плідним для С. у плані як публіцистичної, так і письменницької діяльності. У цей час ним були написані «Диктатура наволочі», «Диктатура імпотентів. Соціалізм, його пророцтва і їх реалізація», «Велика фальшивка Лютого», «Біла імперія» та ін. На початку Другої світової війни С. відмовляється виступати на підтримку А. Гітлера, за що кілька разів був арештований і згодом засланий в Темпельбург, де і перебував до закін-

чення війни. У 1948 р. С. переїздить до Аргентини. Тут започатковує нову газету «Наша країна» і видає свою головну працю «Народна монархія». Останні роки життя він провів в Уругваї.

В основу політичного вчення С. була покладена ідея про народну монархію як ідеальну форму державного устрою Росії. На його думку, народна монархія як державний устрій існувала в Росії до правління Петра І і характеризувалася сполученням самодержавства і самоврядування. Така форма монархії за С. повинна стати найефективнішою після повалення більшовиків.

Характерним для вчення С. було те, що російська державність і російський народ наділялися індивідуальністю. «Кожен народ світу, особливо кожен великий народ, має свої, неповторні в історії світу шляхи. Не існує жодних історичних законів розвитку, які були б обов'язкові для всіх народів історії і сучасності. Російська державність, російська національність і російська культура йдуть своїм власним шляхом, вбираючи в себе низку чужорідних впливів, але не повторюючи шляхів жодної іншої державності, нації і культури історії і сучасності... Тому жодні мірки, рецепти, програми й ідеології, запозичені звідки б то не було ззовні, – непридатні для шляхів російської державності, російської національності та російської культури».

С. вважав природним, що кожен народ прагне створити свою культуру, державність й імперію. Він не оцінює причин, з яких деякі народи не створюють свою імперію, проте бачить можливість оцінки з морального погляду методів і результатів імперського будівництва. Так, порівнюючи ставлення «націй-будівниць» до націй, залучених в орбіту державної розбудови, С. констатує, що російський народ на відміну від еллінів, римлян, германців, англійців та ін. не експлуатував національні меншини на свою користь і не збагачував державний центр за рахунок розграбування своїх територій, на відміну від Рима і Лондона.

«Кожна державність світу, особливо кожна велика державність світу, відображає основні психологічні риси нації-будівниці. Ні клімат, ні географія тут не відіграють жодної ролі», – писав С. Більше того, він вважав, що чинники, які створюють націю та її особливий характер невідомі, але наявність особливостей у різних націй є незаперечним фактом. Водночас С. відводив окрему, хоч і другорядну, роль релігії у формуванні нації.

Незважаючи на те, що світові релігії розмежовані за расовими або національними ознаками, є значні відмінності між прихильниками однієї релігії в різних країнах. «Одне і те ж православ'я сповідають психологічно абсолютно різні народи: і росіяни, і румуни, і греки, і вірмени, і навіть абіссінці. Таким чином, одна і та сама релігія, прикладена до різного психологічного матеріалу, залишила цей матеріал таким, яким він був і раніше. Язичницька Русь була Руссю і до Володимира, і після нього. Язичницька Русь була такою ж терпимою, "космополітичною", "імперською", як і Русь московських царів або всеросійських імператорів. Можна встановити культурний, колонізаційний і державний вплив православ'я на Росію – але цей вплив був тільки результатом національних особливостей країни. Та сама релігія в інших національних умовах не дала жодних ні культурних, ні колонізаційних, ні державних досягнень».

Єдиною оптимальною формою державності російського народу С. вважав монархію. Він писав, що «монархія, звичайно, не є специфічно російським винаходом. Вона народилася органічно, можна навіть сказати біологічно, із сім'ї, яка зросла до роду; роду, який зріс у плем'я, і т. д. – від вождів, князьків і царів первісних племен до монархії російського масштабу. Вона була виразником волі сильного – на найпервіснішому рівні розвитку, волі сильних – згодом. Відмітна риса російської монархії, дана вже при її народженні, полягає в тому, що російська монархія виражає волю не сильного, а волю всієї нації, релігійно оформлену в православ'ї і політично оформлену в імперії».

Як імперський консерватор С. прагнув іти до традиційного, православно-монархічного суспільства. Він вважав, що імперія найповніше відповідає вищим запитам людини як етично вільної, розумної і суспільної істоти. Імперія здатна забезпечити людині найбільшу широту вільного й індивідуального самовизначення в умовах загальнодержавного існування.

О. О. Чемшит

СОЮЗ ПІВДЕННОАМЕРИКАНСЬКИХ НАЦІЙ (ісп. Unión de Naciones Suramericanas, UNASUR) – регіональне інтеграційне об'єднання держав Південної Америки.

8 грудня 2004 р. у м. Куско (Перу) представники 12 країн Південної Америки підписали декларацію про створення політичного та соціально-економічного блоку «Південноамериканське співтовариство націй». Згідно з домовленостями територію країн співтовариства об'єднає спільний ринок з єдиними правилами, відповідно до яких вестиметься торгівля з рештою світу. Крім того, у громадян нового союзу в майбутньому з'являться єдині паспорт, валюта, парламент і суд.

У «Декларації Куско» зазначається, що для прийняття рішень з проблем регіону глави держав співтовариства проводитимуть щорічні зустрічі. Поточні питання формування об'єднання вирішуватимуться міністрами закордонних справ.

Співтовариство було створено на основі двох основних торговельних об'єднань регіону – Андського співтовариства, до якого входять Болівія, Колумбія, Перу, Еквадор і Венесуела, і Південноамериканського спільного ринку (МЕРКОСУР), куди входять Аргентина, Бразилія, Парагвай і Уругвай. Також у СПН увійшли Чілі, Суринам і Гайана. У 2008 р. співтовариство було перетворено на Союз. Установчий договір СПН підписаний 23 травня 2008 р. у м. Бразилія. Тоді ж спостерігачами в СПН стали Мексика і Панама.

СПН є одним з найбільших у світі інтеграційних об'єднань з населенням близько 360 млн осіб і сукупним ВВП понад 973 млрд дол. США. Територія, яку охоплює Союз, становить 45 % Американського континенту.

Згідно зі Статутом, СПН «ставить мету інтегрування країн регіону в культурній, соціальній, економічній і політичній сферах, віддаючи пріоритет політичному діалогу, соціально орієнтованій політиці, розвитку освітньої, енергетичної, інфраструктурної, фінансової та природоохоронної сфер, серед інших, з метою усунення соціально-економічної нерівності, досягнення соціального партнерства та громадянської активності, зміцнення демократії та зменшення відмінностей на шляху зміцнення суверенітету і незалежності держав».

Інтеграція в рамках СПН спрямована на створення південноамериканського громадянства і розвиток регіонального інтегрованого простору в політичній, економічній, соціальній, культурній, екологічній, енергетичній та інфраструктурній сферах з метою зміцнення єдності країн Південної Америки і Карибського басейну. Лідери СПН заявляють, що при його створенні керувалися досвідом ЄС. Вони сподіваються, що СПН згодом складе конкуренцію США і ЄС.

Країни – члени СПН взяли курс на регіональну енергетичну інтеграцію, що закріплено Декларацією Маргарите (2007) і розглядається як важливий інструмент стимулювання соціально-економічного розвитку та подолання бідності.

У 2008 р. на саміті СПН прийнято рішення про створення регіонального представницького органу на зразок Європарламенту в м. Кочабамба (Болівія),

у тому ж році створено Південноамериканську раду оборони як дорадчо-координаційний механізм співпраці. Штаб-квартира постійного секретаріату СПН – у м. Кіто (Еквадор).

О. С. Осельська

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК – держава, що існувала з 1922 по 1991 pp. в Євразії. СРСР займав 1/6 частину населеної суші і був найбільшою за площею країною світу на території, яку до 1917 року займала Російська імперія без Фінляндії і частини Польського Царства, але після 1939–1945 pp. – з Галичиною, Закарпаттям, частиною Пруссії, Північною Буковиною, Південним Сахаліном і Курилами. Загальна площа території СРСР за станом на серпень 1991 р. складала 22,4 млн км². СРСР був створений шляхом об'єднання РСФРР, УСРР, БСРР і ЗСФРР. 29 грудня 1922 р. на конференції делегацій від з'їздів Рад РСФРР, УСРР, БСРР і ЗСФРР був прийнятий Договір про утворення СРСР. 30 грудня 1922 р. І Всесоюзний з'їзд Рад затвердив Договір. Ця дата вважається датою утворення СРСР.

СРСР став геополітичним наступником тисячолітньої історичної Росії, специфічною формою її існування. Його міць і цілі за масштабами були ще більш імперськими, ніж у монархії. Історія СРСР з геополітичної точки зору – це історія відновлення і зміцнення Російської держави, що історично сформувалася, у межах Російської імперії. Невипадково, що до СРСР не були приєднані нові території, що не входили раніше до складу Росії (за винятком частини Східної Пруссії, яка перебувала під контролем Росії під час Семилітньої війни). Як і в колишні часи російської історії, не потреба в завоюваннях, а необхідність забезпечення безпеки країни зумовила прагнення радянського керівництва до відновлення природних меж держави і до «збирання земель», втрачених у результаті революційних потрясінь. Повернення цих територій до складу СРСР у більшості випадків стало результатом бажання та волевиявлення самих народів, що проживали на них.

Разом с тим СРСР визначав себе як «державу нового типу», чия соціальна і політична система розглядалась як всесвітнє і неминуче майбутнє. Ця держава була пов'язана не з певною народністю або групою народів, а з ідеологією (революційним марксизмом), політичною партією (ВКП(б) – КПРС) і соціальним класом (пролетаріатом), без урахування національних або релігійних ідентитетів. Згодом КПРС виявилася вмонтованою в Конституцію СРСР, пов'язавши долю країни з долею конкретної політичної партії. Більшовизм приніс із собою розуміння міжнародних відносин як «ігри з нульовою сумою» між капіталізмом і соціалізмом.

У 30-ті pp. у СРСР розгорнулася прискорена індустріалізація економіки, зі зміцненням держави СРСР став проводити активну зовнішню політику. В складній ситуації напередодні Другої світової війни радянське керівництво з метою використання геополітичних можливостей та відтермінування втягнення у війну уклало договір про ненапад з нацистською Німеччиною. На думку Г. Кіссінджера, «пакт Молотова – Ріббентропа» тимчасово змінив пріоритети А. Гітлера в Європі і став успіхом сталінської дипломатії. Це призвело до найбільшого провалу англосаксонської стратегії XX ст. «Пакт Молотова – Ріббентропа» відстрочив війну, а надалі дав змогу розв'язати через «польське питання» проблему цілісності України.

Після Другої світової війни СРСР, разом зі США, був наддержавою. Радянський Союз домінував у світовій системі соціалізму, а також був постійним членом Ради Безпеки ООН. Але, незважаючи на федеративну форму територіально-політичного устрою та імперський зміст державності, Радянська наддержава, на думку англійського історика Джеффри Хоскінга, була внутрішньою колонією, що експлуатувала насамперед росіян: «Номінальні правителі імперії – росіяни – насправді виявилися робочою худобою і гарматним м'ясом імперської експансії». Радянська могутність була забезпечена ціною колосальних жертв з боку російського народу. В «імперії навпаки» номінальна метрополія зазнавала тиску і дискредитувалася на користь периферії, а російське ядро – на користь етнічних меншин. Тому не випадково радянська ідентичність, носієм якої були передусім росіяни, не змогла зберегти єдність наддержави. Так само, як й імперська ідентичність, що існувала на початку XX ст.

Після Другої світової війни було створено світову соціалістичну систему, або «соціалістичну співдружність», що включала країни Східної Європи, Китай, Монголію, Північну Корею; підготовлено створення воєнно-політичної ОВД (заснована після смерті Й. Сталіна в травні 1955 р., після того як СРСР не прийняли в НАТО, на нараді у Варшаві представників Албанії, Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, СРСР, Чехословаччини). Сталінська геополітика забезпечила формування системи буферних держав, покликаної гарантувати безпеку і життєві інтереси СРСР. Прагнучи не допустити їх зближення із західними країнами і взяття участі в «плані Маршалла», СРСР був вимушений брати на себе зобов'язання, що суперечили його економічним інтересам. В умовах розрухи і голоду періоду повоєнного відновлення він постачав східноєвропейським державам на пільгових умовах зерно, сировину для промисловості, добрива для сільського господарства, продукцію важкого машинобудування та металургії.

У червні 1948 р. вибухнула перша Берлінська криза, коли союзники оголосили про проведення грошової реформи в «тризонії» і включення її до сфери економічної допомоги за планом Маршалла. Під загрозу було поставлено економічні й політичні інтереси СРСР. Радянські війська повністю блокували Західний Берлін, і двомільйонне населення міста впродовж 324 днів забезпечувалося західними союзниками за допомогою «повітряного моста». Без уваги залишилися пропозиції Сталіна про зняття блокади в обмін на відмову від ідеї поділу Німеччини. В осені 1949 р. у західній зоні була утворена Федеративна Республіка Німеччини зі столицею у Бонні. У відповідь у східній окупаційній зоні виникла Німецька Демократична Республіка із столицею у Берліні.

В 1949 р. у СРСР було випробувано атомну бомбу, а в 1953 р. створено термоядерну бомбу. Створення в СРСР атомної зброї започаткувало гонку озброєнь між СРСР і США. Із заснуванням ОВД протистояння двох держав стало протистоянням воєнно-політичних блоків. Територіальне розширення соціалістичного табору розглядалось як основа національної безпеки СРСР.

У розвитку відносин між країнами і системами виникали кризи – Корейська війна (25 червня 1950 – 28 липня 1953 pp.), потрійна агресія (Англія, Франція і Ізраїль – 1956 р.) проти Єгипту, угорські події (жовтень – листопад 1956 р.), «Берлінська криза» – 1961 р., «Карибська криза» – 1962 р., Чехословаччина – 1968 р., Афганістан – 1979 р.

Забезпечуючи підтримку країнам, що розвиваються, які проголосили соціалістичний курс, СРСР реалізовував політику силового протистояння з імперіалізмом – надавав допомогу В'єтнаму, Ефіопії, Ємену, Мозамбіку та ін. Особливо СРСР підтримував Кубу та інші країни цього регіону, взявши за основу зовнішньої політики антиімперіалістичний курс (уряд Народної єдності Чилі та сандиністський режим у Нікарагуа).

Офіційна військова стратегія СРСР (на заході її називали «доктриною Соколовського») передбачала, що «за своєю політичною, соціальною сутністю нова світова війна буде вирішальним озброєним

зіткненням двох протилежних світових соціальних систем». Деякі дослідники вважають, що слабкими місцями радянської дипломатії були схильність до активних дій лише у відповідь на діяльність США і події у світі та відсутність продуманої лінії на випередження.

Після смерті Йосифа Сталіна почався поступовий розпад радянської імперії, що завершився в 1991 р. Вже в 1954 р. Микита Хрущов передав Крим, який входив до складу Росії, Українській РСР, щоб заручитися підтримкою республіканської партійної організації у боротьбі за владу. Частина російських територій передана Казахстану, Порт-Артур і Дальній (Далянь) в тому ж році передані Китаю. Необдуманим було рішення Хрущова відмовитися на користь Японії від суверенітету над частиною Курильських островів.

Раптове перевтілення комуністичних вождів у нових «західників» супроводжувалося небаченими поступками з боку СРСР. Америка отримувала подарунки, що дорівнювали продажу Аляски (знищення ракет середньої дальності, виведення радянських військ з Німеччини тощо) без жодних зворотних зобов'язань. Під порожні міркування про «єдиний світ» і «загальноєвропейський будинок» було зруйновано геополітичний код держави, що стало однією з причин розпаду СРСР.

За рішенням IV З'їзду народних депутатів СРСР і на підставі постанови Верховної Ради СРСР від 16 січня 1991 р. на всенародне голосування (референдум) було винесено питання: «Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?». У референдумі 17 березня 1991 р. з 185,6 млн громадян СРСР з правом голосу взяли участь 148,5 млн (79,5 %); з них 113,5 млн (76,43 %) висловилися за збереження оновленого СРСР.

Органи влади Грузії, Латвії, Литви, Молдавії, Вірменії та Естонії перешкодили проведенню референдуму на території своїх республік і центральні республіканські комісії референдуму в них не були створені. Проте на частини цих територій голосування було проведене – на території військових частин. Зокрема, референдум відбувся в Абхазії, Південній Осетії, Придністров'ї та Гагаузії.

Проте центральна влада не змогла стабілізувати ситуацію. Після невдалого державного перевороту ДКНС було офіційно визнано незалежність прибалтійських республік. Після проведення 1 грудня 1991 р. всеукраїнського референдуму, де більшість виборців висловилися за незалежність України, глави трьох союзних республік Б. Єльцин (РРФСР), Л. Кравчук (УРСР) і С. Шушкевич (БССР), що зібралися у Вискулях (Біловезька пуща, Білорусь) 8 грудня 1991 р. підписали Угоду про створення СНД. Офіційно СРСР припинив існування в ніч з 25 на 26 грудня 1991 р. Наприкінці 1991 р. РФ була визнана державою – продовжувачем СРСР у міжнародно-правових відносинах і зайняла його місце в Раді Безпеки ООН.

25 квітня 2005 р. президент Росії В. В. Путін у посланні до Федеральних зборів РФ заявив: «Передусім слід визнати, що крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття. Для російського ж народу він став справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співгромадян і співвітчизників опинилися за межами російської території. Епідемія розпаду до того ж перекинулася на саму Росію».

Зарубіжні дослідники також відзначають катастрофічність і масштабність наслідків розпаду СРСР. «Розглядаючи крах СРСР у британському контексті, – зауважує Д. Лівен, – варто уявити миттєву дезінтеграцію Британської імперії в 1930-х рр., коли вона вже частково втратила блиск, але більшість британців все ще вважали її і частиною природи,

і благом за визначенням. До розвалу імперії потрібно додати відокремлення від неї Шотландії (України) і Уельсу (Білорусі), а також скидання монархії і крах парламентської системи правління. Додамо до цієї картини більш важку економічну депресію, ніж у 1930-х рр. За такої комбінації навіть флегматичні англійці тієї пори втратили б контроль над собою».

М. А. Шепєлєв

«СОЮЗ ТРЬОХ ІМПЕРАТОРІВ» (нім. Dreikaiserbundnis) – угоди між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Росією 1873 і 1881 рр. Передумовами формування «С. т. і.» були, по-перше, загострення англо-російських суперечностей на Близькому Сході та в Середній Азії, що штовхало Росію на зближення з Німеччиною, по-друге, прагнення Австро-Угорщини до союзу з Німеччиною на випадок сутички з Росією на Балканах, по-третє, небажання Отто Бісмарка загострювати відносини з Росією, щоб не допустити можливого повторення коаліції Росії, Австрії та Франції й уникнути війни на два фронти у випадку нової сутички з Францією, за одночасного прагнення отримати союзника в особі Австро-Угорщини. Разом з тим для Німеччини було вигідно зберігати в особі Австро-Угорщини постійну і сильну противагу Росії на Балканах, оскільки з її зникненням виникли б національні слов'янські держави, які, ймовірно, орієнтувалися б на слов'янську Росію, «надмірне» посилення якої О. Бісмарк теж не хотів допустити. Крім того, важливе значення мало й те, що союз трьох консервативних монархій Європи покликаний був протистояти загрозі революційних терористичних організацій і буржуазному лібералізму, що набирав обертів. На думку Бісмарка, він був тією магічною формулою, за допомогою якої можна було закласти геополітичний фундамент для всієї континентальної Європи.

Початок «С. т. і.» поклали російсько-німецька військова конвенція, укладена в Санкт-Петербурзі 24 квітня (6 травня) 1873 р., та конвенція, підписана в Шенбруннському палаці 25 травня (6 червня) 1873 р. російським імператором Олександром II під час свого візиту до Відня і Францом Йосифом I, що зв'язала зобов'язаннями дві інші стороні майбутнього «С. т. і.». У ній, зокрема, зазначалося: «Їх Величності вирішили не допускати, щоб будь-кому вдалося розлучити їх на грунті принципів, вважається ними єдино здатними забезпечити і, якщо потрібно, примусово підтримати європейський світ проти будь-яких потрясінь, звідки б такі ні виникали». На відміну від російсько-німецького союзу політична конвенція з Австрією не містила взаємних зобов'язань про військову допомогу. Конвенція могла бути розірвана тільки через два роки після попередження однієї зі сторін. 11 (23) жовтня 1873 р. до цієї угоди приєдналася Німеччина.

Кризові тенденції у відносинах союзників виявилися в 1875 р., коли Росія застерегла Німеччину від вторинного нападу на Францію. «С. т. і.» захитався. Також у 1875 р. виникли ускладнення на Балканах через повстання в Боснії та Герцеговині. У 1878 р. «С. т. і.» ще раз істотно похитнувся під час російсько-турецької війни, коли на Берлінському конгресі О. Бісмарк підтримав Австрію проти Росії. А в 1879 р. Бісмарк підписав союзний договір з Австро-Угорщиною, який гарантував збройну допомогу у разі війни з Росією. Зі свого боку Австро-Угорщина, надаючи Німеччини допомогу в разі війни з Росією, зобов'язалася дотримуватися нейтралітету у разі війни з Францією (саме цей договір відкрив дорогу до Першої світової війни).

6 (18) червня 1881 р. у Берліні був підписаний новий договір трьох імператорів, яким передбачалися взаємні гарантії між Росією, Німеччиною та Австро-Угорщиною: «у разі, якби одна з високих договірних сторін опинилася в стані війни з четвертою великою державою, дві інші збережуть щодо неї доброзичливий

нейтралітет і докладуть зусилля до локалізації конфлікту». Три двори, бажаючи уникнути розбіжностей, зобов'язалися взаємно рахуватися з інтересами один одного на Балканському п-ві. На вимогу Росії була прийнята ст. 3, що підтверджувала принцип закриття Чорноморських проток під час війни, причому учасники договору зобов'язалися у випадку порушення цього принципу Туреччиною попередити її, що «з цього моменту вона втрачає переваги територіальної недоторканності, забезпеченої їй Берлінським трактатом». Тим самим заперечувалося право Англії вводити в протоки і Чорне море свій флот за угодою з Туреччиною. Договір, який вже фактично означав не союз, а лише нейтралітет, був укладений на три роки і продовжений 15 (27) березня 1884 р. ще на три роки. Однак легкість розірвання договору визначила його слабкість.

«С. т. і.» містив серйозні суперечності. Він не міг ліквідувати розбіжності між Росією та Австро-Угорщиною на Балканах, Росією і Німеччиною в Центральній Європі. Великі континентально-європейські монархії не зуміли скористатися «С. т. і.» і розв'язати політичні й економічні суперечності між собою, що в підсумку призвело їх держави і династії до загибелі.

Зближення Німеччини з Австро-Угорщиною і укладення в 1882 р. Троїстого союзу – Німеччини, Австро-Угорщини та Італії – різко змінило розстановку сил у Європі і в кінцевому підсумку сприяло російсько-французькому зближенню. Троїстий союз спрямовувався проти Франції і діяв паралельно «С. т. і.», але він був небезпечний і для Росії, тому вона охоче пішла на зближення з Францією, вбачаючи в ній противагу Німеччині.

Значення «С. т. і.» остаточно підірвано загостренням у 1885–1886 рр. австро-російських відносин через їх боротьбу за вплив в Болгарії і сербсько-болгарську війну. Болгарія опинилася в орбіті австро-угорського впливу, який підтримувала Німеччина. «С. т. і.» фактично розпався, після чого в Берліні 6 (18) червня 1887 р. канцлер О. Бісмарк і російський посол П. А. Шувалов уклали російсько-німецький договір перестрахування. За його умовами обидві сторони мали зберігати нейтралітет у разі війни однієї з них з будь-якою третьою великою державою, крім випадків нападу Росії на Австро-Угорщину або Німеччини на Францію. Ст. 2 «перестрахувального договору» містила визнання Німеччиною прав, «історично набутих Росією на Балканському п-ві, і особливо законність її переважного і вирішального впливу в Болгарії і в Східній Румелії». Обидві сторони зобов'язувалися не допускати територіальних змін на Балканському п-ві без попередньої домовленості між собою. У 1890 р. в обстановці загострення відносин з Росією Німеччина відмовилася від поновлення договору.

М. А. Шепєлєв

СПАЙКМЕН, Ніколас Джон (Nicholas John Spykman; 1893, Амстердам – 1943) – американський учений-міжнародник, класик геополітики. У 1913–1920 рр. він відвідав як журналіст багато країн Близького Сходу й Азії, у 1921–1923 рр. навчався в Каліфорнійському університеті, а після закінчення залишився в ньому викладачем політичних наук і соціології. У 1925 р. С. переходить на роботу в Єльський університет. Працював професором Єльського університету, був першим директором Інституту міжнародних відносин при ньому. Вважається не лише продовжувачем геополітичної традиції Мехена – Маккіндера, а й архітектором американської післявоєнної геостратегії, яка забезпечила перемогу США в «холодній війні».

В 1938 г. С. опублікував в «American Political Science Review» дві статті, одна з яких – «Географія і зовнішня політика», а друга, написана спільно з Аббі Роллінсом – «Географічні цілі зовнішньої політики». Найвідомішими є дві геополітичні праці С. – «Американська стратегія у світовій політиці. Сполучені Штати та баланс сил» (1942) та «Географія миру» (1944). Розвиваючи ідеї Альфреда Мехена, він виокремив десять критеріїв визначення геополітичної могутності держави: поверхня території, природа кордонів, обсяг населення, наявність або відсутність корисних копалин, економічний і технологічний розвиток, фінансова міць, етнічна однорідність, рівень соціальної інтеграції, політична стабільність і національний дух.

Для С. геополітика була не стільки філософською рефлексією, скільки важливим інструментом конкретної міжнародної політики. У праці «Американська стратегія у світовій політиці. Сполучені Штати та баланс сил» він писав: «У світі міжнародної анархії зовнішня політика повинна мати на меті насамперед покращання або щонайменше збереження порівняної силової позиції держави. Сила, врешті-решт, становить спроможність вести успішну війну, і саме в географії лежать ключі до воєнно-політичної стратегії. Територія держави – це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, котру вона займає під час тимчасового перемир'я, яке називається миром. Географія є найфундаментальнішим фактором зовнішньої політики держав, тому що цей фактор – найпостійніший. Міністри приходять і йдуть, вмирають навіть диктатори, але гірські пасма залишаються непохитними».

Основна ідея С. полягає в ревізії тези Холфорда Маккіндера про вирішальне значення контролю над Хартлендом для світового панування. На його думку, Маккіндер переоцінив значення Хартленду, який є лише потенційним простором, який одержує культурні імпульси з узбережних зон і не виконує жодної самостійної геополітичної місії. Не Хартленд, а Римленд – «маргінальний півмісяць» узбережних територій, що охоплює морські країни Європи, Близький та Середній Схід, Індію, Південно-Східну Азію і Китай, – є ключем до світового панування. Замість геополітичної формули Х. Маккіндера С. висунув свою формулу: «Хто контролює Римленд, той панує над Євразією; хто панує над Євразією, той контролює долю світу».

Римленд Євразії включає широку прибережну смугу: береги Європи, пустелі Аравії і Середнього Сходу, зону мусонів Азії. Римленд повинен розглядатись як проміжна зона між Хартлендом і морями, що омивають материки. Римленд є проміжним простором, що має життєво важливе значення як для морських, так і для континентальних держав. Наприклад, упродовж усього XIX і до початку XX ст. велася «велика гра» між Великобританією, що панувала на морях і в Індії, і царською Росією, що прагнула вийти до теплих морів. Зоною російсько-британських конфліктів став «Північний балкон», що включав Персію й Афганістан.

На думку Х. Маккіндера, Римленд є безперервним поясом, що простягнувся від Скандинавії до прибережних районів Китаю, тоді як С. вважає, що Римленд включає різнорідні елементи. Як показали періодичні навали завойовників зі сходу, рівнинна частина Польщі і Німеччини відкриває прибережну частину Європи для територіальних домагань (набіги гунів у V ст., наступи російських військ з кінця XVIII ст. до Другої світової війни). Середній Схід, розташований на перехресті доріг, там, де проходять межі імперій, був ареною безлічі агресій як зі сходу (турки, монголи), так і з півдня (араби) і із заходу (європейці часів хрестових походів, колонізація). Зона мусонів Азії, що простягнулася від Індії до південних районів Китаю, відокремлена від Хартленду бар'єром Гімалаїв і Тибету, проте і там є зручні проходи (зокрема, знаменитий Хайберський прохід, розташований на сучасній межі між Пакистаном і Афганістаном, який дав змогу персам, Александру Македонському і туркам у різний час проникнути в Індію. Водночас, зона мусонів Азії поділяється на різні географічні регіони: Індійський

субконтинент, Індокитайський п-в, Південний Китай.

С. побачив у Римленді самостійне джерело загроз морським державам і народам Хартленду. Останній був оголошений природним союзником США за винятком тих випадків, коли його правителі спробували б підім'яти під себе частину Римленду – тоді вони становили б для США загрозу виключно як нові претенденти на гегемонію в Римленді.

С. виокремив три великі центри світової моці: атлантичне узбережжя Північної Америки, європейське узбережжя та Далекий Схід. Також він припускав можливість появи четвертого центру в особі Індії. Щодо як Хартленду, так і Римленду США займають вигідне центральне положення: через Атлантичний і Тихий океани вони межують з Римлендом, а через Північний Льодовитий океан – з Хартлендом. Для контролю над світом США мають насамперед установити надійний контроль над Римлендом, що оточує подібно до петлі величезний континентальний масив Євразії. Саме це завдання стало домінантою геополітичної поведінки США у «холодній війні».

С. констатує «смерть» європейської рівноваги. Європейські держави (Великобританія, Франція, Росія, а потім СРСР) вже не можуть урівноважити, тобто взаємно нейтралізувати одна одну. Якщо всесвітній острів (Євразія і Африка) перетвориться на єдиний блок, США опиняться ізольовані на Американському континенті, як у в'язниці, а океани, передусім Атлантичний, перестануть бути шляхами сполучення і торговими шляхами, перетворившись на мертві або ворожі зони. С. було байдуже ідеологічне забарвлення надімперії (нацизм Німеччини, марксизм-ленінізм СРСР), він побоювався встановлення якоїсь однієї влади над усім євро-азійським простором. Тому він вважав, що США повинні виступити в ролі противаги Німеччини, що має надто велику демографічну і економічну вагу в центрі Європи, або СРСР – напівєвропейського, напівазійського колосу.

США повинні зберігати трансатлантичні й транстихоокеанські бази на ударній дистанції від Старого світу, щоб контролювати баланс сил усього Римленду. На думку С., досконалий контроль над Римлендом з боку морських держав призведе до остаточної та необоротної перемоги над континентальними державами, які відтоді будуть цілком підконтрольними.

Іншим важливим доповненням геополітичної картини світу, зробленим С., було введення для визначення сучасної ролі Атлантики поняття «Серединний Океан», який виступає в нього як «внутрішнє море», на кшталт Середземного моря в епохи античності та середньовіччя. Він виокремив особливу геополітичну реальність – «атлантичний континент», пов'язаний спільністю культури західноєвропейського походження, ринковою економікою, ліберальною ідеологією, демократичним режимом і спільністю історичної долі.

Політична суверенність європейських держав має поступово скорочуватись, і владу перебиратиме особлива інстанція, що об'єднує представників усіх атлантичних просторів та підпорядковується вирішальній домінації США. Тим самим С. концептуально обґрунтував процес створення НАТО, встановлення планетарної гегемонії США та обмеження суверенітету європейських держав у післявоєнному світі. Разом з А. Мехеном його можна вважати «батьком атлантизму».

На думку С., «після поразки Японії в цій війні японські війська втратять контроль над морськими шляхами до Азійського континенту, і Китай перетвориться на найбільшу і найпотужнішу державу регіону». Таким чином, геополітична загроза виходитиме від Китаю. С. вважав, що рано чи пізно Китай спробує створити або відтворити величезну континентальну імперію. «Щоб забезпечити і зберегти рівновагу сил на Далекому Сході, США повинні проводити політику заступництва стосовно Японії, так само, як вони це роблять нині відносно Великобританії».

С. називав Карибське море «Середземним морем Америки», щоб підкреслити його значення для США. Він звертає увагу, що впродовж усієї історії держави, які бажали утвердити свій контроль над прилеглими морями, втягувалися в «периферичну наземну і морську експансію» (Греція прагнула підпорядкувати Егейське море, США – Карибське, нині Китай – Південнокитайське).

М. А. Шепєлєв

СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ (СНД) – об'єднання суверенних держав у формі регіональної міжнародної організації, що виникла з припиненням існування СРСР та стала формою «цивілізованого розлучення» колишніх союзних республік СРСР. Утворена 8 грудня 1991 р. угодою, підписаною у Віскулях (Біловезька пуща, Білорусь) президентами Росії Б. М. Єльциним, України – Л. М. Кравчуком та головою Верховної ради Білорусі С. С. Шушкевичем. В Угоді Росія, Україна та Білорусь як держави – засновниці СРСР, які підписали Союзний договір 1922 р., констатували, що СРСР припиняє існування як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність. Біловезька угода була ратифікована Верховними Радами Білорусі та України 10 грудня 1991 р., Росії – 12 грудня 1991 р. Іншим установчим документом СНД є підписані 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті керівниками 11 з 15 союзних республік (крім Грузії та країн Балтії) Протокол до Угоди про утворення СНД та Декларація, в якій було констатовано, що СНД не є ні державою, ні наддержавним утворенням. Засновницями СНД стали всі 11 держав, керівники яких зустрілися в Алма-Аті. Статут СНД затверджено 22 січня 1993 р. на засіданні її найвищого органу – Ради глав держав СНД. Державами – членами СНД є ті держави-засновниці, котрі взяли на себе обов'язки згідно зі Статутом. Крім держав-засновниць, членом СНД може стати будь-яка держава, що поділяє цілі та принципи СНД і приєдналася до Статуту зі згоди всіх держав-членів. Такою державою у грудні 1993 р. стала Грузія (18 серпня 2009 г. набрало чинності прийняте за рік до того рішення про вихід Грузії зі складу СНД, що не вплинуло на подальший розвиток СНД). Лідируючу роль у СНД відіграє РФ.

СНД характеризується такими формальними ознаками, як об'єднання для досягнення певних цілей, координація дій у певних сферах, суверенітет держав, що входять до її складу, можливість юридичного розірвання об'єднання за рішенням членів, принцип консенсусу при ухваленні рішень. За наявності формальної вимоги консенсусу при ухваленні рішень у політичному чи дорадчому органі СНД кожна держава має право заявити про свою незацікавленість у тому чи іншому питанні (це робиться шляхом непідписання відповідного документа), і такі рішення вважаються обов'язковим лише для тих держав, які підписали ці документи. Лише незначна частина документів СНД підписана всіма державами.

СНД створена для здійснення співробітництва у політичній, економічній, екологічній, гуманітарній, культурній та інших сферах. Особливо виокремлюється співробітництво у забезпеченні міжнародного миру і безпеки, мирне розв'язання спорів і конфліктів.

Органами СНД є Рада глав держав, Рада глав урядів, Рада міністрів закордонних справ, Міжпарламентська асамблея, Економічна рада, Економічний суд, Рада міністрів оборони, Рада міністрів внутрішніх справ, Штаб з координації військового співробітництва держав – учасниць СНД, Рада командувачів прикордонних військ, Виконавчий комітет,

інші координаційно-консультативні та робочі органи. 24 грудня 1993 р. в СНД введено інститут головування у статутних органах.

15 травня 1992 р. у Ташкенті підписано Договір про колективну безпеку, згідно з яким держави-учасниці взяли на себе зобов'язання не вступати у військові союзи або брати участь в якихось угрупованнях держав, а також у діях, спрямованих проти іншої держави-учасниці. Вони мають консультуватися одна з одною та узгоджувати свої позиції з усіх важливих питань міжнародної безпеки, що торкаються їх інтересів. Якщо одна з держав-учасниць стане жертвою агресії з боку іншої держави чи групи держав, то це розглядатиметься як агресія проти всіх держав-учасниць. Вищим політичним органом держав – учасниць ДКБ є Рада колективної безпеки. У ньому не беруть участь Азербайджан, Молдова, Туркменістан, Україна та Грузія.

Однією з болючих проблем СНД є наявність багатьох неврегульованих конфліктів на території держав-учасниць, у тому числі між ними (у Нагірному Карабаху, Придністров'ї, Таджикистані, Абхазії, Південній Осетії). Правовою основою для проведення операцій з підтримання миру, попередження та регулювання конфліктів за мандатом СНД є Статут СНД, Угода про Групи військових спостерігачів та Колективні сили з підтримання миру в СНД, Концепція запобігання та врегулювання конфліктів на території держав – учасниць СНД, Положення про Колективні сили з підтримання миру в СНД.

Після перших років існування, коли здійснювалися спроби зберегти цілісність пострадянського простору на тлі швидкого економічного, правового і політичного розмежування колишніх радянських республік, а також після невдалого пошуку нових механізмів взаємодії у рамках СНД, вона вступила у смугу затяжної кризи. Первісні цілі СНД не реалізовані, віднайти ефективний механізм узгодження суперечливих інтересів держав-учасниць не вдалося. Активізувалися спроби багатьох країн, що входять до СНД, ослабити вертикальну залежність від Росії та диверсифікувати свої горизонтальні зв'язки. Це втілилось у створенні угруповання **ГУАМ** за участю Грузії, України, Азербайджану та Молдови, що стало розглядатись як «контр-СНД». **ГУАМ** став геополітичним проектом, спрямованим на ослаблення російського впливу на пострадянському просторі, який активно підтримується США.

М. А. Шепєлєв

СПІВТОВАРИСТВО РОЗВИТКУ ПІВДНЯ АФРИКИ (САДК – Southern African Development Community) – одне з найбільших і найвпливовіших субрегіональних об'єднань Африки. Створено в 1980 р. спочатку як Конференцію з координації розвитку Півдня Африки (САДКК), нині об'єднує 15 держав (Ангола, Ботсвана, Замбія, Зімбабве, ДРК, Лесото, Маврикій, Мадагаскар, Мозамбік, Намібія, Свазіленд, Сейшели, Танзанія, ПАР). Загальна чисельність населення країн – членів САДК становить близько 248 млн осіб, сумарний ВВП – 432 млрд дол. США.

Договір про САДК підписаний у Віндгуку (Намібія) у серпні 1992 р. Найвищий орган САДК – Саміт глав держав і урядів (зазвичай саміти проводяться щороку, але практикуються й позачергові зустрічі на вищому рівні), який приймає на основі консенсусу рішення з основних питань стратегії і тактики дій САДК, керує його робочими органами, призначає виконавчого секретаря та його заступника. Іншими ключовими структурами САДК є Рада міністрів і Парламентський форум.

Виконавчий секретаріат САДК розташований у Габороне (Ботсвана). Завершується створення у рамках САДК зони вільної торгівлі, передбачається формування митного союзу і спільного ринку. Розглядається питання про введення в САДК єдиної візи на зразок шенгенської. У серпні 2005 р. ПАР, Мозамбік, Намібія і Лесото підписали Протокол про вільне переміщення громадян.

Важлива увага приділяється проблемам підтримки миру і стабільності в субрегіоні. На саміті САДК у Лусаці (Замбія) в серпні 2007 р. заснована миротворча бригада САДК – «SADCBRIG». Передбачається, що миротворчі операції здійснюватимуться або за мандатом ООН, або за рішенням саміту САДК у рамках Договору про взаємну оборону. Для узгодження підходів до формування загальноафриканської системи колективної безпеки і аналізу воєнно-політичної обстановки на півдні континенту з 1996 р. функціонує Директорат САДК з питань політики, оборони і безпеки (ОПОБ). Головні завдання – запобігання і врегулювання внутрішніх і міждержавних криз у субрегіоні, включаючи проведення миротворчих операцій, ліквідація наслідків стихійних лих, а також підготовка і проведення спільних навчань держав САДК.

У зовнішньому світі найтісніша взаємодія САДК налагоджена з ЄС. На реалізацію програми співпраці між САДК і ЄС у 2002–2007 рр. ЄС виділив більше 100 млн євро. У 2007 р. угоди про економічне партнерство з ЄС були підписані Ботсваною, Намібією, Лесото і Свазілендом. Противником подібних угод є ПАР, що вбачає в них загрозу формуванню митного союзу на Півдні Африки. Раз на два роки проводяться форуми ЄС – САДК і США – САДК. Інтерес до співпраці з САДК виявляють Індія, Китай, Японія, Скандинавські країни.

О. С. Осельська

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ АМЕРИКИ (США, англ. United States of America, USA) – федеративна держава в Північній Америці, утворена в 1776 р. при об'єднанні 13 британських колоній, що проголосили незалежність. Складається з 50 штатів і столичного федерального округу Колумбія. США мають найбільшу у світі економіку, потужні збройні сили, у тому числі найбільший ВМФ, є постійним членом Ради Безпеки ООН і державою – засновницею **НАТО**. Є центром капіталістичної світ-економіки та лідером сучасної західної цивілізації.

З часів англо-американської війни (1812–1814) політика національної безпеки США спрямовувалася на запобігання вторгненню європейських держав в Західну півкулю, перешкоджання встановленню в Європі гегемонії однієї держави і підтримання балансу сил у Старому світі. Згідно з доктриною Монро, Західна півкуля більше не підлягає європейській колонізації; будь-яка спроба встановити тут політичний контроль або порушити незалежність наявних держав повинна розглядатись як ворожий акт.

США обіцяли утримуватися від втручання в європейські справи і чекали, що Європа також утримуватиметься від втручання в американські справи. У 1841 р. державний секретар США Деніел Вебстер заявив, що в рамках політики національної оборони Вашингтон має право завдавати попереджальних ударів (preemptive strike) по території супротивника, що готується до агресії. Упродовж наступних 200 років подібні положення вносилися практично в усі документи з проблем національної безпеки США.

Друга світова війна закріпила за Америкою роль провідної держави Західного світу. США остаточно відмовилися від політики ізоляціонізму і показного ідеалізму президента *В. Вільсона*, поставши перед світовою спільнотою економічно потужною і політично амбітною державою.

Президент Ф. Рузвельт зробив великий внесок у створення та зміцнення антигітлерівської коаліції, а його політика багато в чому сприяла тому, що Й. Сталін був безперечно налаштований на тривалу післявоєнну співпрацю із Заходом, передусім зі США. Новий президент США Г. Трумен здійснив різкий поворот в американській політиці у бік

конфронтації з СРСР. Одним з перших кроків Трумена стала підтримка лінії на проведення щодо СРСР спільних акцій з Англією, про що завжди мріяв У. Черчілль і чому опирався Ф. Рузвельт. Успішні ядерні випробування в Японії в серпні 1945 р. ще більше зміцнили Трумена в його непохитному ставленні до СРСР, зробили ядерну зброю головним козирем американської дипломатії.

У рамках варіанта обмеженого застосування сили у разі, якщо політика залякування не спрацює, адміністрація Джона Кеннеді (1961–1963) розробила концепції «стратегічного примушення» (strategic coercion), «примусової дипломатії» (coercive diplomacy) і «попередження» (pre-emption) як варіанти дій США в гіпотетичному конфлікті з СРСР. Проте до середини 1960-х рр. у свідомість американської еліти стала проникати теза про девальвацію механізму завдавання раптового ядерного удару в заданий час.

Провідну роль отримала концепція «взаємно гарантованого знищення» (mutually assured destruction), базована на визнанні взаємної вразливості СРСР і США і неможливості позбавитися від неї. У 1970-х рр. її модифіковано в теорію «стратегічної стабільності» (strategic stability). Це означало визнання Вашингтоном системи воєнно-стратегічного паритету, що склався з СРСР.

До кінця 1980-х рр. США в цілому дотримувалися концепції «стратегічної стабільності» хоча, на відміну від радянського керівництва, Вашингтон офіційно не відмовився від тези про можливість здобуття перемоги в «обмеженій ядерній війні».

Самообмеження сильних держав, класичними зразками якого залишалися дії СРСР і США в роки «перебудови» (1986–1991), припинилося після розпаду СРСР. Після балканських війн 1991–2001 рр. стало зрозуміло, що під керівництвом США західні країни фактично нічим не обмежені в міжнародній поведінці, крім власних принципів і доброї волі тлумачити події залежно від специфіки поточних інтересів. США майже стали, якщо не формально, то фактично, центром ухвалення ключових міжнародних рішень.

Зниження конкурентності з боку міжнародного середовища збіглося з поширенням уявлень про військово-технологічну перевагу США. В американської еліти стирався психологічний бар'єр перед використанням сили, пов'язаний у минулому з побоюваннями протидії з боку СРСР. Від початку 90-х рр. сформувалося ціле покоління американських політиків, вихованих на ідеях абсолютної силової переваги Америки і можливості досягнення її стратегічної невразливості.

Після 1991 р. США стали лідером глобальної системи міжнародних відносин. Одні великі держави (країни ЄС, Японія, Австралія, Канада) входили в спільні з ними воєнно-політичні блоки, інші (Росія, КНР, Індія) – були пов'язані зі США комплексом стабілізуючих зв'язків у сфері економіки і/або воєнно-політичної взаємодії.

Логіка стримування ворожих держав стала змінюватися логікою стримування «несприятливих» (з позицій Вашингтона) процесів, таких як регіональна нестабільність, зумовлена воєнною агресією або розпадом держави, нелегальна міграція, що загрожує етнічними заворушеннями, масове порушення прав людини авторитарними режимами, зростаюча активність терористичних мереж, міждержавні сутички через природні ресурси і деградацію природного середовища.

Крім того, перед США постало завдання пристосувати старі воєнно-політичні блоки до нової стратегічної обстановки. Американські експерти розуміли, що зі зникненням «радянської загрози» неминуче виникне питання про доцільність продовження американської присутності за кордоном. Для його виправдання виникла потреба в новому ворогу, яким стали терористичні сили і «держави-вигнанці». Вже Р. Рейган зробив

боротьбу з тероризмом одним з пріоритетів зовнішньої політики США, посиливши риторику щодо «держав – спонсорів тероризму». Кульмінацією протистояння тоді стало бомбардування об'єктів «терористичної інфраструктури» в Тріполі та Бенгазі 15 квітня 1986 р. – акт відплати за участь Лівії в організації вибуху на дискотеці «La Belle» у Берліні. Операція «Каньйон Ельдорадо», що стала апогеєм «першої війни з тероризмом», реально засвідчила оформлення стратегії стосовно майбутніх «вигнанців». Її вузловим елементом стала ідея «зміни режимів», отже «Каньйон Ельдорадо» можна по праву вважати попередницею операції «Свобода Іраку», констатуючи спадкоємність в еволюції поглядів американських неоконсерваторов на зовнішню політику.

За президентства Дж. Буша-старшого (1989–1992) американське стратегічне планування почало переорієнтовуватися зі сценарію «великої ядерної війни з СРСР» на гнучке використання сили в регіональних конфліктах. Виступаючи в Х'юстоні (штат Техас) 12 травня 1989 р., президент США зазначив, що перед Вашингтоном стоять ширші завдання, ніж стримування СРСР. У березні 1990 р. Комітет начальників штабів визнав, що стратегічні ядерні сили можна використати для боротьби із загрозами, які виходять від деяких країн «третього світу». Вже після закінчення першої війни в Перській затоці (1991) міністр оборони США Р. Чейні закликав Пентагон розробити плани війни з регіональними супротивниками, що мають ЗМЗ.

За президентства В. Клінтона Білий дім перейшов від реалізації стратегій обґрунтування та підтвердження нового становища США у світі, проголосивши концепції «розширення демократії» та «гуманітарних інтервенцій». Зі зникненням загрози з боку СРСР відчувалася потреба в нових ворогах, якими стали країни, об'єднані терміном «держави-вигнанці» (rogue states): Іран, Ірак, Північна Корея, Лівія, Куба, Судан.

У 1998 р. державний секретар США М. Олбрайт прямо заявила, що «завдання США – управляти наслідками розпаду радянської імперії». У 1999 р. професор Військово-морського коледжу М. Оуенс написав для «Naval War College Review» статтю «На захист класичної геополітики», в якій основне завдання США після «холодної війни» визначалося як запобігання появі в Євразії континентального гегемона і створенню будь-якою країною або групою країн загрози США в морській сфері. «Інтеграція» як включення колишніх соціалістичних країн, у тому числі Росії, у систему загальносвітових економічних і політичних відносин передбачала, що «перехідні» країни долучаться до діяльності відповідних організацій, але фактично не відіграватимуть у їх управлінні помітної ролі.

Наступним етапом в еволюції геополітики США стали події 11 вересня 2001 р. Центральним елементом нової зовнішньополітичної доктрини відтоді став попереджальний удар, тобто те, що раніше завжди розглядалось як крайній, останній засіб. Доктрина Дж. Буша-молодшого, побудована на принципі односторонніх дій, обґрунтовувала право США на завдавання подібного удару, при цьому заявлялося, що США готові застосовувати цей захід щодо кожного, хто видаватиметься хоч би потенційно небезпечним. Факт існування «вигнанців» був оголошений головною загрозою міжнародній безпеці, а її нейтралізація – стратегічним пріоритетом. Виникли сценарії проведення інтервенцій у ці країни з метою допомогти їм створити «нормальну» (з погляду США) державність.

У багатополярному світі США залишаються наймогутнішою державою. У 2008 р. вони витратили на військові потреби 481,4 млрд дол. (не враховуючи коштів, витрачених на ведення воєн). Американські витрати на оборону

приблизно дорівнюють оборонному бюджету всіх інших країн, разом узятих. Колосальний вплив США безперечний, але вони більше не можуть нав'язувати свою волю.

Залишаючись найпотужнішою державою світу у військовому й економічному аспектах, США якісно змінюють свою роль в європейській системі. Вона зумовила згортання експедиційного корпусу в Європі, ознакою чого стала відмова від опори на постійний альянс – НАТО. Це спричинило стрімку ерозію головного інституту євроатлантичної безпеки. Вирок йому – «місія визначає коаліцію» – зробив колишній міністр оборони США Доналд Рамсфелд.

Девальвація значення НАТО в американському сприйнятті, що почалася ще до вересня 2001 р., наочно проявилася в декількох подіях: у схваленні його «іграшкового» розширення 1999–2004 рр., що не має власне військового сенсу, у прагматичній зневазі механізмами НАТО під час підготовки операції проти режиму талібів в Афганістані і в де-факто двосторонньому рішенні про розміщення елементів американської системи ПРО в Польщі та Чехії у 2007 р. Переставши відігравати в Європі роль стабілізуючого чинника, Вашингтон починає виконувати досить деструктивну роль. Такі серйозні рішення, як розміщення елементів системи ПРО в Польщі і Чехії, Білий дім приймав з урахуванням, певно, усіх мотивів, окрім зміцнення стабільності міжнародних відносин в Європі, частиною яких є зв'язки всередині ЄС.

США допускають перетворення КНР в наддержаву, визнаючи, що такий статус Китаю містить загрозу безпеці США не лише в районі Східної Азії, а й на інших ділянках світової політики, наприклад на Близькому Сході та в Центральній Азії. Також у США є серйозне занепокоєння щодо поширення та експорту Китаєм дестабілізуючої зброї, його залученості до справ з Іраном, Пакистаном і Північною Кореєю, його войовничості проти Тайваню, розширення військової присутності на спірних територіях у Південнокитайському морі, його продажу зброї та підтримки режиму у Бірмі. З урахуванням цього політика «залученості» Китаю до світової стратегії США доповнюється політикою «стримування», передусім у питаннях військової безпеки, крім того, США повинні енергійніше втручатися у внутрішні аспекти політики Китаю з метою змінити соціалістичний характер суспільства на користь ринку і демократії, тобто на користь капіталізму. У низці пропонованих заходів зі стримування Китаю – посилення військових відносин між Японією і Південною Кореєю, стимулювання політико-військової співпраці серед країн АСЕАН і висунення зустрічних вимог відносно о-вів Спратлі і Південнокитайського моря (Парасельських о-вів); заохочення японо-російської розрядки, включаючи вирішення питання про «північні території»; посилення військової співпраці між США і АСЕАН.

За років «холодної війни» ядерні арсенали сприймалися в США і країнах Західної Європи як засіб, що дає змогу врівноважити перевагу в звичайних озброєннях країн Варшавського договору. Тепер ядерна зброя починає бути зброєю стримування самих США від здійснення повноцінного лідерства у військовій сфері. У такому контексті виникли проекти створення «без'ядерного світу», яке можна розглядати як спробу закріпити перевагу США у сфері звичайних озброєнь. Одночасно вони означають подальший відхід Вашингтону від виниклої в 1960-х рр. логіки «взаємно гарантованого знищення». Так, 4 січня 2007 р. колишні державні секретарі Генрі Кіссінджер і Джордж Шульц, екс-міністр оборони Вільям Перрі та колишній глава оборонного комітету сенату Конгресу США Сем Нанн опублікували статтю про необхідність радикального скорочення, а в перспективі й повної ліквідації ядерної зброї. Підсумком цих проектів стало створення 11 грудня 2008 р. міжнародного руху «Глобальний нуль» (Global Zero).

М. А. Шепєлєв

СТАЛІН, Йосиф Віссаріонович (справжнє прізвище – Джугашвілі, 9 (21) грудня 1879, Горі, Тифліська губернія, Російська імперія – 5 березня 1953, Кунцево, Московська обл., СРСР) – радянський державний, політичний і військовий діяч.

Закінчив Горійське православне духовне училище, навчався в духовній семінарії, але був виключений з неї на п'ятому курсі за діяльність з пропаганди марксизму (керував нелегальним марксистським гуртком). Член РСДРП з 1899 р., з 1900 р. – у революційному підпіллі, з 1902 р. неодноразово піддавався арештам і засланням. Після II з'їзду РСДРП (1903) у Брюсселі та Лондоні – більшовик. У грудні 1905 р. – делегат I конференції РСДРП у Таммерфорсі, де уперше зустрівся з В. І. Леніним. У травні 1906 р. – делегат IV з'їзду РСДРП(б) у Стокгольмі, а в 1907 р. – V з'їзду РСДРП(б) у Лондоні. З 1912 р. – член ЦК РСДРП(б), очолив Російське бюро ЦК. За період підпілля змінив безліч псевдонімів, а в 1912 р. остаточно взяв псевдонім «Сталін». У 1917 р. – член редколегії газети «Правда», член ЦК. У червні на I Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів обраний членом ВЦВК і Бюро ВЦВК. Один з керівників збройного повстання в Петрограді 25 жовтня 1917 р., член Політбюро ЦК і Військово-революційного центру. Увійшов до складу першого радянського уряду й обраний членом ВЦВК.

У 1917–1923 рр. С. – народний комісар у справах національностей Радянської Росії. 2 (15) листопада 1917 р. спільно з В. Леніним підписав Декларацію прав народів Росії. Народний комісар державного контролю РСФРР у 1919–1920 рр., народний комісар робітничо-селянської інспекції РСФРР у 1920–1922 рр.; у квітні 1922 р. обраний генеральним секретарем ЦК РКП(б). Генеральний секретар ЦК ВКП(б) у 1925–1934 рр., з 1934 р. секретар ЦК ВКП(б), перейменованої у 1952 р. у КПРС (генеральний секретар ЦК з 1934 р. не обирався, С. головував на засіданнях Політбюро ЦК); голова Ради народних комісарів СРСР (1941–1946), голова Ради Міністрів СРСР (1946–1953). Верховний головнокомандувач Збройних сил СРСР (з 1941), голова Державного комітету оборони (1941–1945), народний комісар оборони СРСР (1941–1946), народний комісар Збройних сил СРСР (1946–1947). Член Політбюро ЦК ВКП(б) (1919–1952), Президії ЦК КПРС (1952–1953). Маршал Радянського Союзу (з 1943), генералісимус Радянського Союзу (з 1945).

Як підкреслює Г. А. Зюганов в книзі «Сталін і сучасність», «становлення Радянського Союзу як світової наддержави, лідера величезного геополітичного блоку, культурного і ідеологічного феномену всесвітньо-історичного масштабу припало саме на період правління С.». С. прийняв рішення відмовитися від курсу на світову революцію і взяти курс на будівництво соціалізму в окремо взятій країні – СРСР. Для цього він усунув від влади й під час 30-х років знищив т. зв. старих більшовиків з їх космополітичною ідеологією. Він створив ефективну мобілізаційну модель державного устрою. Геополітичні розрахунки змусили його піти на небачену в історії форсовану індустріалізацію, яка вимагала, у свою чергу, прискореної колективізації сільського господарства. С. дав країні чітку та визначену мету: «Ми відстали від передових країн на 50–100 років. Ми повинні пробігти цю відстань у десять років. Або ми зробимо це, або нас зметуть».

Ціною мобілізації всіх ресурсів, встановлення тоталітарного режиму, масових репресій, людських страждань та соціальних обмежень сформувалася особлива сталінська модель суспільства, головною особливістю якої є опора на власні сили, створення самодостатньої

економіки і встановлення міцного контролю над власним внутрішнім простором. Результатом функціонування цієї моделі стало безпрецедентне зростання економічної і військової могутності СРСР. Оцінюючи в 1959 р. роль С. в історії, У. Черчілль зазначив: «Він прийняв Росію з сохою, а залишив оснащеною атомною зброєю». За словами Г. А. Зюганова, «разом з будівництвом мобілізаційної економіки відбувалася мобілізація морально-духовних ресурсів нашої держави, насамперед таких, як російський патріотизм, російська культура, що служили століттями духовною основою єдності народів у багатонаціональній країні».

Сталінська геополітика виходила з необхідності створення геополітичної потужності СРСР і територіального розширення соціалістичного табору. На думку Зюганова, вона була «синтезом двох одвічних для росіян геополітичних підходів. Імперського — з його ідеєю державної самодостатності. І панславістського — з його ідеєю слов'янського Великого Простору». На відміну від Л. Троцького і В. Леніна, С. бачив майбутнє радянської влади втіленим у потужній державі, яку прийнято називати «радянською імперією» і яка могла базуватися тільки на російському патріотизмі.

С. до жовтня 1917 р. був послідовним противником федералізації Росії, а до лютого 1917 р. висловлював упевненість у тому, що «9/10 народностей після скидання царизму не захочуть відокремитися... Повинно зростати тяжіння до Росії». У березні 1917 р. у статті «Проти федералізму» він доводив, що для Росії «безрозсудно домагатися федерації, самим життям приреченим на зникнення», оскільки «безрозсудно і реакційно розірвати вже наявні економічні й політичні узи, що зв'язують області між собою». У квітні 1918 р. в інтерв'ю «Правді» він доводить, що «федералізму в Росії призначено, як в Америці, Швейцарії, відіграти перехідну роль — до майбутнього соціалістичного унітаризму». С. найрізкіше, послідовно і публічно виступав проти націонал-комуністичного сепаратизму. Пізніше, під час дискусії про характер майбутнього Союзу, він пропонував усі «незалежні» радянські республіки об'єднати у складі РСФРР на правах автономій з тим, щоб сталося «справжнє об'єднання республік в одне господарське ціле» з поширенням центральної влади Москви на центральні органи усіх республік. С. вважав, що «незалежність новоспечених радянських республік зайшла настільки далеко, що майже перестала працювати» на користь їх єдності.

Яскравим підтвердженням державної основи сталінського мислення є записані Георгієм Димитровим у своєму щоденнику висловлювання С. 7 листопада 1937 р. на прийомі у К. Є. Ворошилова з нагоди 20-річчя Жовтневої революції: «Російські царі зробили добру справу — збили величезну державу до Камчатки. Ми отримали у спадок цю державу. Ми, більшовики, згуртували і зміцнили цю державу як єдину, неподільну державу не в інтересах поміщиків і капіталістів, а на користь трудящих, усіх народів, що становлять цю державу. Ми об'єднали державу так, що кожна частина, яка була б відірвана від загального не лише завдала б шкоди останньому, а й не могла б існувати самостійно і неминуче потрапила б у залежність».

Г. Кіссінджер зазначав, «у питаннях проведення зовнішньої політики С., проте, був крайнім реалістом: терплячим, проникливим і непохитним — Ришельє свого часу». Г. А. Зюганов також підкреслює: «Політичний реалізм й історична спадкоємність — два фундаментальні принципи, покладені С. в основу його державно-політичної концепції». Виступаючи на XVII з'їзді ВКП(б) (січень 1934 р.), С. заявив про «зміну політики Німеччини»: вона стала нагадувати «політику колишнього німецького кайзера». С. побачив у війні гітлерівської Німеччини проти СРСР, що мала відбутися, не лише її класовий сенс (знищити більшовизм), а й головний, геополітичний сенс (ліквідація і знищення Росії як такої, незалежно від її соціального устрою).

Укладаючи договір про ненапад з нацистською Німеччиною, яка ніколи не приховувала наміру знищити радянський більшовизм, С. сподівався відвести війну від СРСР і потім скористатися сприятливою обстановкою, щоб отримати вигоду з конфлікту, який мав вибухнути у вересні 1939 р. між Німеччиною, Польщею, Великобританією і Францією. З укладенням цього договору керівництво СРСР зуміло відтермінувати війну, тимчасово змінити пріоритети А. Гітлера в Європі, розірвати єдиний фронт великих держав, спрямований своїм вістрям проти СРСР, а потім і домогтися утворення антигітлерівської коаліції, що стало найбільшим досягненням сталінської дипломатії. Саме у 1939 р. впливовий американський журнал „Лайф», який упродовж багатьох років визначав людину року, назвав таким С.

Завдяки геополітиці С. до СРСР були приєднані території Західної Білорусії і Західної України (уперше всі українські землі об'єдналися у складі однієї держави, а УРСР отримала в 1945 р. статус члена ООН). Вже після війни, коли на Потсдамській конференції У. Черчілль заявив, що Львів ніколи не був російським містом і його потрібно віддати полякам, Сталін заперечив: «А Варшава — була». Саме С. об'єднав Україну в її нинішніх межах, включаючи Галичину, Закарпаття, Волинь, Північну Буковину і Південну Бессарабію.

Для зміцнення безпеки радянського кордону С. мав намір інтегрувати Фінляндію в радянську систему, що втілилося у створенні уряду т. зв. Фінляндської демократичної республіки наступного дня після початку воєнних дій на радянсько-фінському фронті 1 грудня 1939 р. Він бачив Фінляндію якщо не союзною республікою, то державою-сателітом. Проте здобути вирішальну перемогу у фінській кампанії не вдалося. Після Другої світової війни СРСР приєднав частину Карельського перешийка, що підвищувало безпеку Ленінграда, віддаляючи від нього державний кордон. СРСР уперше в історії отримав оптимальний західний кордон, що проходив майже по прямій траєкторії від Балтійського до Чорного моря: за відсутності природних перешкод межа виявилася максимально короткою, що вимагало менше сил на її захист. При цьому на захід від кордонів СРСР сформувалося «передпілля» з дружніх держав, пов'язаних з СРСР економічним і оборонним союзом. Нарешті, С. намагався збудувати ще одну буферну зону між СРСР і Заходом — з капіталістичних, але нейтральних позаблокових держав. Цей проект реалізовано лише фрагментарно, щодо Австрії і Фінляндії. Найголовнішою ланкою цього поясу мала стати єдина демілітаризована Німеччина, але США і Англія перешкодили здійсненню цього плану, ініціювавши розкол Німеччини на дві держави.

С. після Другої світової війни не збирався без особливої необхідності перекроювати межі або створювати нові держави. Усе, наскільки можна, мало повернутися до довоєнного статус-кво (у Західній Європі — до 1938 р., у Східній Європі — до 1941 р.). Єдині зміни, які він вважав потрібними зробити в інтересах СРСР, — надати Польщі компенсацію за рахунок Німеччини замість тих земель, які СРСР приєднав у 1939 р., а також розділити Східну Пруссію між СРСР і Польщею. Закарпаття С. приєднав до СРСР (УРСР) через своє бачення державної єдності східнослов'янських народів.

У Великій Перемозі над німецько-фашистськими загарбниками Є. бачив найбільшу геополітичну перемогу слов'янства. У зверненні до народу 9 травня

1945 р. він говорив: «Вікова боротьба слов'янських народів за своє існування і свою незалежність закінчилася перемогою над німецькими загарбниками і німецькою тиранією». Надалі реальну можливість протистояти зовнішній агресії С. бачив у створенні потужного воєнно-політичного союзу на базі синтезу традиційних цінностей слов'янської цивілізації з досягненнями світової соціалістичної доктрини.

У виступі з нагоди перемоги над Японією, опублікованому 2 вересня 1945 р., С. стверджував нерозривну історичну спадкоємність геополітичних цілей Росії і СРСР на прикладі Далекого Сходу: «Поразка російських військ у 1904 р. у період російсько-японської війни залишила у свідомості народу тяжкі спогади. Вона лягла на нашу країну чорною плямою. Наш народ вірив і чекав, що настане день, коли Японія буде розбита і пляма буде ліквідована. Сорок років чекали ми, люди старого покоління, цього дня. І ось цей день настав. Сьогодні Японія визнала себе переможеною і підписала акт про беззастережну капітуляцію».

СРСР відновив втрачені після поразки в російсько-японській війні російські позиції на Далекому Сході та Китаї. У серпні 1945 р. військові бази і території в Порт-Артурі (Люйшуні) і Далекому (Даляні) були передані Китаєм в оренду СРСР строком на 30 років. СРСР була повернута в 30-річну оренду в серпні 1945 р. і Китайсько-Східна залізниця, теж захоплена Японією на початку XX ст.

Відповідно до угод з Фінляндією, підтверджених у подальших договорах і мирному договорі з Гельсінкі 1947–1948 рр., СРСР орендував у 1944 р. строком на 50 років фінляндський п-в Порккалла-Удд поблизу Гельсінкі – посередині Фінської затоки, навпроти Талліна і неподалік Кронштадта. Вже в середині 1950-х рр. без жодного тиску ззовні, за ініціативою передусім Микити Хрущова, СРСР достроково відмовився від цих форпостів, істотно погіршивши воєнно-стратегічне становище СРСР і створивши прецедент для жорсткішого наступу на його позиції за всіма азимутами.

Після Другої світової війни за допомогою підтримки в суміжних країнах політичних сил, орієнтованих на СРСР, С. створив новий континентальний геополітичний блок – «соціалістичну співдружність». У відповіді кореспондентові «Правди» 14 березня 1946 р. С. показав глибоке розуміння імперської геостратегії атлантизму. «Німці вчинили вторгнення в СРСР через Фінляндію, Польщу, Румунію, Болгарію, Угорщину. Німці могли вчинити вторгнення через ці країни тому, що в цих країнах існували тоді уряди, ворожі СРСР. Запитується, що ж може бути дивовижного в тому, що СРСР, бажаючи убезпечити себе на майбутнє, намагається домогтися того, щоб у цих країнах існували уряди, що лояльно ставляться до СРСР? Як можна, не з'їхавши з глузду, кваліфікувати ці мирні прагнення СРСР як експансіоністську тенденцію нашої держави?».

С. значною мірою вплинув на формування засад діяльності ООН. Завдяки зусиллям радянської дипломатії в основу діяльності ООН був покладений принцип одноголосності постійних членів Ради Безпеки ООН – так зване право вето, що гарантувало виконання головного завдання ООН – збереження міжнародного миру і безпеки. Це, по суті, означало фіксацію концепції багатополярного світу. «Холодна війна» звела це до біполярності.

Оцінюючи Фултонську промову У. Черчілля, С. говорив про установку Заходу на війну з СРСР. У цьому він вбачав не стільки протистояння капіталістичної і соціалістичної систем, скільки протистояння двох цивілізацій, що однаково претендують на те, що саме їх модель розвитку має бути сприйнята людством. С. порівнює У. Черчілля з А. Гітлером: «Пан Черчілль розпочинає справу з розв'язування війни теж з расової теорії, стверджуючи, що тільки нації, які розмовляють англійською мовою, є повноцінними націями, покликаними вершити долі всього світу. По суті справи пан Черчілль і його друзі в Англії і США висувають націям, що не говорять англійською мовою, щось на зразок ультиматуму: визнайте наше панування добровільно, і тоді все буде добре, – інакше буде війна».

Зусилля С. спрямовувалися й на зміцнення південних кордонів СРСР. Ще в умовах німецького наступу між СРСР і Великобританією, яка вже окупувала в травні 1941 р. Ірак, була досягнута військова угода про спільну окупацію Ірану (успішно здійснена у вересні 1941 р.: британська армія вступила в Іран з півдня з Іраку, радянська – з півночі, з Азербайджану). Після закінчення війни Радянська армія не покинула північні іранські провінції, що викликало занепокоєння колишніх союзників і Туреччини. СРСР підтримав утворення в прикордонних районах Ірану автономної республіки Азербайджан і Народної республіки Курдистан. Нова курдська держава прагнула поширити свій вплив і на курдські території Іраку і Східної Туреччини. Потенційно Курдистан міг стати великою державою з населенням близько 20 млн осіб. Присутність Радянської армії в Ірані та підтримка сепаратизму в окупованих нею районах викликали офіційний протест уряду Ірану, направлений до Ради Безпеки ООН, що примусило С. відступити.

Повне витіснення СРСР з Ірану і «доктрина Трумена», що надавала військові гарантії Туреччини, привели до того, що С. зосередив зусилля своєї дипломатії в південніших арабських територіях. Підтримка С. Ізраїлю становила частину стратегії з витіснення Британії з Близького Сходу. На думку багатьох дослідників, якби не воля СРСР, Держава Ізраїль в травні 1948 р. навряд чи з'явилася. П'ять країн радянського блоку забезпечували в ГА ООН необхідну більшість у дві третини. Якби ці країни підтримали арабську позицію, створення Ізраїлю не одержало б мандату ООН. С. сподівався, що матиме в особі Ізраїлю союзника на Близькому Сході, але в обстановці «холодної війни» Ізраїль обрав сторону США.

Активно підтримував С. соціалістичну революцію в Китаї, з проголошенням КНР СРСР отримав потужного союзника в Азії. Розуміючи, що з Китаєм неможливо поводитися так само, як з малими країнами Східної Європи, С. взяв курс на формування стратегічного союзу Москви і Пекіна, основаного на визнанні особливої самостійної ролі КНР та її специфічних національних інтересів. Цей союз був оформлений договором про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу (1950). СРСР розпочав активну економічну і гуманітарну допомогу новій китайській владі. Воєнним випробуванням цього союзу стала Корейська війна, в якій обидві держави підтримали соціалістичний уряд Кім Ір Сена, створений у Пхеньяні. Після приходу до влади М. Хрущова радянсько-китайський союз був зруйнований унаслідок низки його помилкових кроків.

У контексті курсу на протистояння атлантизму С. наприкінці життя здійснив зондування зближення з режимом Х. Д. Перона в Аргентині. 7 лютого 1953 р. у бесіді з послом Аргентини Л. Браво у присутності міністра закордонних справ СРСР А. Я. Вишинського С. запропонував латиноамериканським країнам «об'єднатися та створити щонебудь на зразок Сполучених Штатів Південної Америки», обіцяючи надати економічну допомогу. Латиноамериканські ініціативи С., як і його ініціатива створення Океанського флоту в 1946 р., також були продовженням реалізації зірваної Першою світовою війною «великої тихоокеанської програми» Російської імперії.

Геополітичним підсумком політики С. стало перетворення СРСР на самодос-

С

СТАЛІН, Йосиф Віссаріонович

татню, конкурентоспроможну, лідируючу на світовому рівні цивілізацію, одну з двох світових наддержав.

М. А. Шепєлєв

СТОЙКЕРС, Роберт (Robert Steuckers; нар. 8 січня 1958, Брюссель) – бельгійський політолог, геополітик. Здобув популярність як один з провідних авторів Групи досліджень і вивчення європейської цивілізації (ГРЕСЕ), видає два періодичні видання: теоретичний філософсько-культурний журнал «Вулуар» («Vouloir») й інформаційно-аналітичний бюлетень «Новини європейської синергії» (НІС). З 1993 р. – генеральний секретар Міжнародної асоціації «Європейська синергія». Під час подій 1993 р. у Москві С. виступив із підтримкою розстріляного російського парламенту.

У центрі уваги С. – проблема відносин континентальних і морських держав. Розглядаючи в контексті цього дуалізму історію США, він зазначав, що «Вашингтон, Монро і Адамс мислили категоріями континентів: Америка для американців, Європа для європейців. У них не було імперської, всесвітньої логіки, носіями якої в ту епоху були британці. Але під впливом Морської ліги адмірала Мехена континентальні, ізоляціоністські принципи, сформульовані Монро, були забуті. Америка зробила ставку на перетворення на морську державу, талассократію, вважаючи, що зможе без проблем прибрати до рук спадок утомленої Англії».

Будівництво військового флоту такого ж потужного, як англійський, у поєднанні з політикою капіталовкладень у Латинській Америці та інших місцях були двома важливими рішеннями, що, на думку С., знаменували відхід від доктрини Монро, ізоляціоністської за сутністю. Це означало, що: 1) США відмовляються від автаркії при організації Західної півкулі, Нового світу; 2) їх військова і торгова потужність стала агресивною і США успадкували британський «універсалізм» XIX ст.; 3) військова і торгова експансія набуває більшого значення, ніж внутрішня організація американської території та її населення. Наслідком зміни політичної стратегії стала перетворення воєн на світові, вони більше не обмежувалися континентами. Оголошення В. Вільсоном війни Німеччини і Австро-Угорщини було першим відхиленням від доктрини Монро.

С. звертає увагу на міжнародно-правові наслідки таласократичного повороту США. Щоб морально виправдати зовнішню експансію, США водночас із відходом від доктрини Монро цілком логічно знищили класичне міжнародне право, замінивши його «правами людини», принципи яких проголошували тільки США і вони ж вирішували питання про їх застосування. У нав'язуванні цього нового права, «нового світового ладу», про який так багато говорили після війни в Перській затоці, і полягає планетарна небезпека, втілена в США. Класична війна була продовженням політики: супротивники прагнули утриматися в певних рамках, розглядаючи ворога як «чесного суперника», з яким були готові розпочати діалог у разі припинення ворожих дій. Постакласичне міжнародне право по-американськи, по-пуритански, означає світову, планетарну війну, в якій протистоять абсолютні вороги: в одних втілене абсолютне Добро, в інших, з якими ніколи не може бути жодних угод, яких треба безжально винищувати, втілене, зрозуміло, абсолютне Зло.

На думку С., ера посткласичного міжнародного права почалася у Версалі. Коли була створена Ліга Націй, вона заборонила війну, заборонила народам вирішувати суперечки воєнними засобами. Цей принцип може здатися цілком моральним і гідним загального застосування, але насправді він містить жахливу небезпеку перетворення воєн на світові. «Формальна війна» не може більше використовуватися як регулятор з обмеженими цілями, народи стали полоненими павутини «міжнародного права» і вимушені або гинути, будучи замурованими в задушливий статус-кво, або вичікувати, поки стануть досить сильними для того, щоб спробувати вирватися з нього.

Континенталістська орієнтація є пріоритетною для С. Він вважає атлантизм ворожим Європі, а долю європейського добробуту пов'язує з Німеччиною і Середньою Європою. Як і інші керівники «Європейської синергії», він вважає, що Франція і Німеччина – ядро, навколо якого повинна об'єднатися решта Європи. Ці дві країни утворилися в результаті розпаду імперії Карла Великого, тепер на порядку денному стоїть відновлення цієї імперії, звідки випливає такий підвищений інтерес до Німеччини.

У 1997 р. у статті «Філософський і політичний вибір "Європейської синергії"» С. перелічує сили, які могли б на противагу об'єднанню Європи на економічній основі створити союз, базований на визнанні певних цінностей: 1) націоналісти, здатні мислити, не обмежуючись рамками нинішніх держав; 2) ті, хто уявляє собі Європу як єдину цивілізацію, незалежно від того, чи досягається ця єдність на християнській або нехристиянській основі; 3) соціалісти, що визнають модель розвитку суспільства «рейнського типу». У рамках цього союзу, на думку С., має бути подоланий поділ на «лівих» і «правих».

Згідно зі С., країни Півночі традиційно розвинутіші, ніж країни Півдня, тому економічна і культурна експансія повинна здійснюватися по лінії Північ – Південь. Американська модель проникає в Європу по лінії Захід – Схід, що порушує природний перебіг історичного процесу. З метою протистояння цій негативній тенденції потрібне політико-економічне об'єднання Євразії в межах Європи і колишнього СРСР. На думку С., «у встановленні потужної геополітичної і економічної структури від Сибіру до Бельгії зацікавлені сьогодні не лише економічне процвітання Європи і Євразії, а й континентальна безпека та справжній суверенітет і незалежність євразійських народів».

Єдина Європа, що формується, зможе реорганізувати Магриб і усю Африку, але щоб протидіяти цій природній синергії, яку передбачали К. Хаусхофер і А. Цишка, США хочуть за будь-яку ціну контролювати зону Перської затоки, тобто місце, де океан найглибше заходить у континентальну масу Євразії, у напрямі таких ключових зон, як Іран – поворотний круг між сходом і заходом Євразії, як Кавказ і Чорне море. Така була ставка під час війни в Перській затоці, в якій програв не Ірак Саддама Хусейна, а весь євразійський «Спільний дім», одна найвідчутніших зон якого була спустошена, нейтралізована і потрапила під контроль держави, розташованої поза його власним простором.

Один з постулатів С. полягає в необхідності контролю над Індійським океаном, оскільки він обумовлюватиме майбутню світову архітектуру. Його розташування, а також наявність островів, які можна використати як бази, відіграє значну роль у контролі над узбережжям сусідніх континентів і транспортуванні вантажів. Він визначає Індійський океан як «Серединний океан», розташований між Атлантичним і Тихим. Індійський океан розміщений строго посередині між східним узбережжям Африки і тихоокеанською зоною, в якій розташовані Нова Зеландія, Австралія, Нова Гвінея, Малайзія, Індонезія, Філіппіни та Індокитай. Морський контроль над Індійським океаном є ключовою позицією для геополітичного впливу відразу на три найважливіші «великі простори» – Африку, південноєвразійський Римленд і Тихоокеанський регіон. Звідси випливає стратегічний пріоритет деяких невеликих островів в Індійському океані, особливо Дієго Гарсія, рівновіддаленого від усіх берегових зон, на якому розташована найважливіша стратегічна військово-морська база США. Індійський

океан є територією, на якій повинна зосередитися вся європейська стратегія, оскільки через цю зону Європа зможе впливати і на США, і на Євразію, і на Японію. На думку С., вирішальне геополітичне протистояння, яке зумовить картину XXI ст., розгортатиметься саме на цьому просторі.

С. – прибічник активної співпраці Європи з країнами «третього світу», особливо з арабськими. Однак після подій 11 вересня 2001 р. він вважає, що і Америка, й ісламський світ – вороги європейської цивілізації.

М. А. Шепєлєв

СТРАУС-ХЮПЕ, Роберт (Robert Strausz-Hupé; 25 березня 1903, Відень – 24 лютого 2002) – американський політолог і дипломат. Професор Пенсільванського університету. Справив визначальний вплив на формулювання американської зовнішньополітичної стратегії, основних цілей, завдань і методів «холодної війни». Вважав, що «геополітика є ретельно розробленим планом, який передбачає, що і як завоювати, вказуючи військовому стратегові найлегший шлях завоювання».

У 1952 р. С. написав найоригінальнішу працю, видану в Європі під назвою «Відчуження людини Заходу», а в Америці – «Зона байдужості». Констатуючи тріумфи Заходу, досягнуті Грецією, Римом та християнством і пов'язуючи географію з конкретною культурою, С. простежує його раптовий і драматичний спад: передусім звуження географічних меж Заходу за рахунок розширення Азії. Він звернув увагу на втрату зв'язку між технологією і моральною силою. Моральні цінності, сформовані в аграрних суспільствах, тепер піддалися атакам з боку самих продуктів технологічної майстерності: організації мас, бездушної техніки, роз'єднаних суспільств. Якщо джерела живої культури засохнуть, технологія ненадовго їх переживе. «Людина може управляти дедалі новішими природними ресурсами, але більше не може управляти собою», – писав він.

С. був одним з перших, хто підтримав ідею об'єднання Європи або, точніше, європейський федералізм як єдиний шлях запобігання новій катастрофі. Він вважав, що США повинні домагатися цього як елементу для ширшої федерації. За допомогою НАТО США можуть розв'язати «німецьку проблему», одночасно захищаючи Західну Європу від зазіхань СРСР. Проблема полягала в тому, чи може державний діяч в демократичному суспільстві діяти вчасно.

С. стверджував, що після 1945 р. залишилися тільки два вибори. Один – зосередити владу в руках США і розглядати Європу як провінцію. С. вважав, що як би не був добрий «хазяїн», такі взаємовідносини розбестили б як Америку, так і Європу. Друга, перспективніша альтернатива – реінтегрувати західне співтовариство за допомогою громадського примирення його населення, а також федеральної системи, яка допускала б автономію в неоднорідних частинах Європи, «віддаючи перевагу над вертикальною інтеграцією будівництву згори, стримуючи зростання безформного гігантизму». Найскладнішим завданням було «виробити загальну позицію, на якій могли б об'єднатися провідні держави Європи – Великобританія і Франція – з метою формування європейської єдності». Німеччині залишиться тільки йти за ними, і успішна Західна Європа, що захищається НАТО від радянських загроз і комуністичної підривної діяльності, зрештою визволить Центральну і Східну Європу від чіпкої радянської хватки. Європа, об'єднана за принципами С., мала б «військову потужність для забезпечення своєї безпеки і поділяла б зі США тягар оборони Заходу в усьому світі».

У 1955 р. С. переконав Пенсільванський університет і Фонд Сміта Річардсона заснувати Інститут міжнародних досліджень (Institute For International Research), де були зібрані провідні американські учені (багато з досвідом роботи у Білому домі), які тісно взаємодіяли з представниками влади. Основна діяльність інституту концентрувалася на розробленні стратегії, спрямованої на перемогу Заходу в «холодній війні». У 1957 р. С. заснував щоквартальний журнал «Орбіс» («Orbis»).

С. оголосив післявоєнний експансіонізм природним правом США. В есе «Баланс завтрашнього дня», опублікованому в першому номері «Орбіса», вказувалося: «Перед США стоїть завдання об'єднання планети під своїм керівництвом впродовж одного покоління. <...> Місія американського народу – поховати національні держави, ввести народи, що осиротіли, в загальніші союзи і придушити своєю потужністю потенційних саботажників нового порядку, яким нічого запропонувати людству крім гнилої ідеології і грубої сили». Він стверджував, що «в інтересах не лише США, а й в інтересах людства, щоб існував один центр, з якого здійснювався б балансуючий і стабілізуючий контроль, сила арбітра, і щоб цей, балансуючий і стабілізуючий контроль перебував у руках США.

Шляхи досягнення цієї мети С. виклав у найвідомішій книзі «Затяжний конфлікт» (1959). Після неї інститут опублікував уже колективні роботи «Передова стратегія для Америки» (1961) і «Будівництво Атлантичного світу» (1963). У «Затяжному конфлікті» були проаналізовані методи, за допомогою яких СРСР і його союзники здійснювали «затяжний конфлікт». Книга постулювала той факт, що демократичні країни не пристосовані до ведення «затяжного конфлікту» і тільки рішучі й радикальні заходи здатні виправити становище. За відгуками західної преси тих років, ознайомившись із нею, читач був вимушений зробити висновок, що СРСР – це багатоголова гідра, мета якої – підірвати Захід, і що перспективи «вільного світу» перемогти СРСР (наприкінці 1950-х рр.) були поганими.

«Передова стратегія для Америки» пропонувала протистояти стратегії «затяжного конфлікту» шляхом різноманітного, постійного, зростаючого тиску на СРСР, з одночасним зміцненням західної воєнно-політичної єдності. Ця тактика повинна змусити Москву приймати такі стратегічні рішення, на які пасивне стримування її змусити не могло. Втративши тактичну гнучкість і стикаючись із переважними силами, радянська загроза зазнала б поразки. Автори стверджували, що американська стратегія має ґрунтуватися на тому постулаті, що США та їх союзники не мають наміру миритися з політичною системою, яка має здатність до зростання і жорстоку волю до знищення Заходу. Більше того, така система має бути так чи інакше змінена. По суті, «Передова стратегія» пропагувала те, що сьогодні називається «зміною режиму». У «Будівництві Атлантичного світу» містилися аргументи на користь трансформації НАТО в таку структуру, яка б забезпечила перехід системи західних національних держав у наднаціональне об'єднання. На думку авторів, у США є шанс консолідувати західний (Атлантичний) світ і створити таким чином основи свого домінування над Радянським Союзом. Книга постулювала, що саме інтеграція Заходу має стати найважливішою зовнішньополітичною метою США, інакше «західна роз'єднаність відкриє двері для комуністичного проникнення».

У 1962 р. в «Орбісі» С. опублікував статтю «Радянсько-китайський клубок і політика США». У ній він доводив, що повідомлення про ідеологічні розбіжності між Москвою і Пекіном або перебільшені, або не гідні уваги. Насправді обидві комуністичні держави продовжували працювати на підривання Заходу. Водночас він звернув увагу на те, що в марксизму-ленінізму було слабке місце – помилковий аналіз націоналізму.

Підтримка Росією незалежності революційного Китаю могла ударити по самій Росії, особливо через те, що Китай категорично відкидав царські завоювання XIX ст. С. зазначав, що якщо Захід має намір грати в геополітику балансу сил між СРСР і маоїстським Китаєм, то йому необхідно відмовитися від ідеологічних забобонів. Це вимагало вибору Китаю, а не Росії як тимчасового партнера, хоча моральні засади обох країн були гідні засудження. Підсумовуючи, він написав: «Відповідальний державний діяч не може відразу відмести ці міркування, якими б неприємними вони не були».

У 1964 р. С. активно підтримував кампанію «Голдуотера в президенти», проте ультраконсервативный кандидат-республіканець Б. Голдуотер зазнав нищівної поразки. До кінця 60-х рр. С. потрапив в університеті у повну ізоляцію, а Інститут зовнішньополітичних досліджень піддавався постійним нападкам і в 1970 р. відокремився від університету. У 70-ті рр. С. перебував на дипломатичній службі, був послом у Шрі-Ланці, Бельгії, Швеції. У 1975 р. став представником США в Раді НАТО. Там С. одним з перших виступив за розгортання ракет «Першинг-ІІ» на противагу радянським ракетам «СС-20», створеним з метою нейтралізації можливостей бойового посилення НАТО. У 1981 р. був призначений послом до Туреччини. На цій посаді підтримував зближення Туреччини з Ізраїлем. С. підтримував основні напрями зовнішньої політики Рональда Рейгана, утілюючи власні ідеї, висунені 20 років тому.

С. вважав, що «саме нарощування сил НАТО в роки президентства Рейгана і послідовність його зовнішньої політики зламали хребет режиму, який міг запропонувати своєму народу лише застарілу ідеологію і номенклатурний спосіб життя».

Після закінчення «холодної війни» С. заявляв про необхідність культивувати відносини з Росією, щоб ефективніше стримувати зарозумілі китайські домагання на гегемонію в Азії, а також виступав за те, щоб США зробили своїм союзником Індію. С. підтримував розширення НАТО на територію колишньої імперії Габсбургів, але вважав за краще, щоб воно зупинилося на Балтиці.

Водночас С. підтримував вступ Туреччини в ЄС, вважаючи, що демократична держава мусульман, орієнтованих на політику і економіку Заходу, – найкраща протиотрута від невдалих деспотів і архаїчних монархій арабського світу. В останній праці, опублікованій посмертно, він описав війну з тероризмом як різновид «затяжного конфлікту». Як і «холодну війну», її необхідно виграти, вона не допускає жодних компромісів.

М. А. Шепєлєв

СТРИМУВАННЯ концепція – система зовнішньополітичних поглядів, на підставі яких будувалася світова політика з кінця 1940-х до початку 1990-х рр. і радянсько-американські відносини зокрема. Формування зовнішньополітичної С. к. безпосередньо пов'язане з реалізацією американського курсу «політики стримування» щодо СРСР, початок якому був покладений т. зв. довгою телеграмою, відправленою до Вашингтона в лютому 1946 р. радником посольства США в Москві Джорджем Ф. Кенаном (1904–2005), згодом ідеологом «холодної війни» і одним із засновників «радянології». Подальший розвиток тематика «довгої телеграми» отримала в статті «Витоки радянської поведінки», опублікованій Кенаном у 1947 р. в журналі «Foreign Affair».

За роки роботи в СРСР Кенан дійшов висновку про неможливість співпраці зі сталінською системою. На його думку, США і надалі повинні бачити в СРСР не партнера, а суперника на політичній арені. Необхідно готуватися до того, що радянська політика буде зорієнтована на обережне й наполегливе прагнення підірвати й ослабити вплив всіх сил і країн, які протистоять СРСР.

У «Витоках радянської поведінки» Кенан розкриває зміст стратегії стримування СРСР. Він пише: «У таких обставинах наріжним каменем політики США щодо СРСР, поза сумнівом, повинно бути тривале, терпляче, але тверде і пильне стримування експансіоністських тенденцій Росії. Кремль найчастіше проявляє гнучкість, стикаючись із політичними реаліями, він, безперечно, стає непіддатливим, коли йдеться про його престиж. Нетактовними заявами і погрозами радянський уряд, як і майже кожний інший, можна поставити в таке становище, коли він не зможе поступитися, навіть усупереч вимогам реальності. Тому, щоб успішно розбудовувати відносини з Росією, іноземна держава повинна неодмінно зберігати холоднокровність і зібраність і висувати вимоги до її політики так, щоб у неї залишався відкритим шлях до поступок без шкоди для престижу».

Тактично стримування жодною мірою не повинно проводитися в жорсткій формі. Визнаючи за США можливість впливати на розвиток подій у СРСР та інших комуністичних країнах, Дж. Кенан рекомендує докласти зусиль до створення у народів світу уявлення про США як про країну, котра знає, чого хоче, успішно справляється з внутрішніми проблемами і обов'язками великої держави і володіє достатньою силою духу, щоб твердо відстоювати свої позиції в сучасних ідеологічних течіях. Залежно від того, наскільки успішно вдасться поширити таке уявлення про США, настільки цілі російського комунізму здаватимуться безплідними і безглуздими.

Стосовно здійснення С. к. Росії, на закінченні «довгої телеграми» Кеннан висловив низку коментарів:

«1. На першому етапі ми повинні зрозуміти природу руху, з яким маємо справу. Ми повинні вивчити його з такою ж рішучістю, всебічністю, об'єктивністю й емоційною грамотністю, з якими лікар вивчає неслухняного і нерозсудливого пацієнта.

2. Ми повинні бути впевнені, що наш народ поінформований щодо реального стану справ у Росії. Ніщо не є настільки небезпечним або таким, що лякає, як незнання. Можна також посперечатися про те, що оприлюднення інформації щодо наших проблем з Росією несприятливо відіб'ється на російсько-американських відносинах. Мені здається, що якщо тут і є який-небудь реальний ризик, ми повинні мати достатньо мужності протистояти йому, і чим швидше, тим краще.

3. Багато що залежить від здоров'я і енергії нашого власного суспільства. Світовий комунізм подібний до хвороботворного паразита, який харчується тільки ураженими тканинами. Сміливі й чіткі заходи у вирішенні внутрішніх проблем нашого суспільства, підвищення впевненості, дисципліни, морального і суспільного духу нашого народу є дипломатичною перемогою над Москвою.

4. Ми повинні сформулювати і подати на розгляд інших держав позитивну і конструктивну картину того, яким уявляємо світ у майбутньому. Замало просто примусити народи наслідувати наш приклад у розвитку політичної діяльності. Багато зарубіжних країн, особливо країни Європи, змучені й залякані досвідом минулого і менше зацікавлені в загальній свободі, ніж у власній безпеці. Ми повинні бути в змозі запропонувати їм таку допомогу кращою мірою, ніж росіяни. І якщо ми цього не зробимо, це зроблять росіяни.

5. Нарешті, ми повинні мати достатньо сміливості й впевненості, щоб залишитися вірними нашим власним політичним методам і поглядам на людське суспільство. Врешті-решт, найбільша небезпека, яка загрожує нам у вирішенні проблем радянського комунізму, – уподібнення тим, з ким ми маємо справу».

Стратегічний план С. к., покладений в основу міжнародної політики США повоєнного періоду, полягав не тільки

у встановленні вирішальної переваги сили США у світі, а й у зруйнуванні та контролюванні всіх геополітичних регіонів, де могла б виникнути й консолідуватись геополітична та економічна міць, здатна становити потенційну загрозу чи складати конкуренцію для США. Політика США будувалася на трьох парадигмах: стримування зовнішньополітичних прагнень СРСР, стримування поширення комуністичної ідеології та прагнення США нав'язати всьому світові свою економічну модель розвитку.

Політичним утіленням С. к. стала проголошена в 1947 р. «доктрина Трумена», економічним – «план Маршалла», розроблений і реалізований в 1947–1948 рр. У 1949 р. був створений військовий блок НАТО, у рамках якого США під своєю егідою об'єднали проти соціалістичних країн низку капіталістичних держав.

Реалізація на практиці С. к. мала економічні наслідки для країн, що стали на соціалістичний шлях розвитку. Так, державний департамент США денонсував торговельні угоди з Болгарією і Румунією, а також вилучив з укладеного між цими країнами і США договору про дружбу, торгівлю і консульські питання положення, яке надавало тарифні пільги за принципом найбільш сприятливої нації.

У серпні 1951 р. Г. Трумен підписав прокламацію, що забороняла надання тарифних пільг на товари, що ввозяться з СРСР і дружніх йому країн. У результаті такої політики експорт зі США до країн соціалістичного табору значно скоротився. Правлячі кола США, після встановлення повної заборони на експорт товарів до Китаю, а також СРСР, спрямували зусилля на те, щоб примусити залежні від них країни повністю припинити торгівлю з СРСР і дружніми йому країнами.

У 50-ті рр. XX ст. стало очевидним, що головна мета С. к. не була досягнута. Сформувався могутній табір соціалістичних країн, а СРСР ліквідував атомну монополію США. Усвідомлення того, що США більше не є невразливими значно вплинуло на американську громадську думку і підштовхнуло правлячу еліту посилити зовнішньополітичну лінію. Сам Дж. Ф. Кенан був усунений від дипломатичної служби державним секретарем Дж. Даллесом, який вважав С. к. «дуже пасивною».

У сучасних умовах питання про використання С. к. щодо Росії інколи оприлюднюється окремими політиками в Україні. Зокрема, у квітні 2007 р. у статті «Стримати Росію», підготовленій для «Foreign Affairs», Ю. Тимошенко підкреслює, що вона не вірить у можливість нової «холодної війни» і констатує, що після краху комунізму Захід так і не виробив реалістичну політику стосовно Москви. Західні партнери зосередилися на підтримці реформ, проте це «не може замінити серйозних зусиль із протидії одвічному російському експансіонізму. Захід діяв так, ніби колишні дипломатичні міркування втратили силу. Але вони не втратили сили, оскільки Росія охоплює геополітичну серцевину світу і є продовжувачем нещадної імперської традиції».

О. М. Максимова

СУВЕРЕННА ДЕМОКРАТІЯ – поняття, введене в широкий обіг заступником керівника Адміністрації президента Росії В. Ю. Сурковим у 2005–2006 рр. у контексті осмислення особливостей політичної системи, що склалася за правління президента Росії В. В. Путіна (деякі експерти вважають, що термін був народжений на Тайвані, який шукав власну, відмінну від Китаю ідентичність). Сурков ініціював дискусію про національні пріоритети (весна 2005 р.), а потім виступив з основними положеннями «С. д.» перед активом політичної партії «Єдина Росія» (лютий 2006 р.). До літа 2006 р. навколо «С. д.» консолідувалася велика частина політичного класу. Її підтримав В. В. Путін, а у вересні «Єдина Росія», головна політична партія країни, проголосила у програмній заяві «стратегію якісного оновлення країни як С. д.».

Згідно з визначенням Суркова, російська модель демократії називається «С. д.», її антипод – «керована демократія», що «нав'язується деякими центрами глобального впливу... шаблонна модель неефективних і, отже, керованих ззовні економічних і політичних режимів». Поняття «С. д.» випливає з логіки Конституції РФ, яка визначає Росію як суверенну демократичну державу. Згідно з Конституцією, «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Російській Федерації є її багатонаціональний народ»; і «ніхто не може привласнювати владу в Російській Федерації». Це припускає, що суверенітет і демократія невід'ємні. Як висловився голова Конституційного суду РФ В. Д. Зорькін, «суверенітет у нас демократичний, а демократія – суверенна».

З огляду на це, В. Сурков визначає С. д. як спосіб політичного життя суспільства, за якого влада, її органи і дії вибираються, формуються і спрямовуються виключно російською нацією в усьому її різноманітті та цілісності заради досягнення матеріального добробуту, свободи і справедливості всіма громадянами, соціальними групами і народами, що її утворюють. Коротким визначенням С. д. є майже буквальні переклади цього терміна старомодною («самодержавство народу») і сучасною («правління вільних людей») російською мовою.

Генеральний директор Агентства політичних і економічних комунікацій Д. Орлов зазначає: «Гармонійний розвиток національних демократичних інститутів гарантує суверену – народу Росії – свободу в ухваленні глобальних рішень. А сучасні атрибути суверенітету (передусім конкурентоспроможність і обороноздатність), у свою чергу, гарантують, що демократичні інститути розвиватимуться без коригувального втручання ззовні». Він доводить, що «обмеження національного суверенітету "мережевим управлінням" і транснаціональними корпораціями суперечить логіці Вестфальської системи 1648 р. і руйнує діючу систему Ялти – Потсдама – Гельсінкі».

С. д. передбачає право народу робити свій вибір, спираючись на власні традиції і закон. Фактично в цій концепції держава на додаток до утвердження демократичних цінностей задовольняє попит народу на сильну, суверенну державу і патріотизм. Вона припускає, що жодні інші держави, міжнародні організації або екстремістські угруповання не можуть нав'язувати Росії свою волю, і тільки законно обрані президент, парламент і уряд мають владу в країні. Концепція С. д. також передбачає, що всі рішення щодо внутрішньої і зовнішньої політики повинні прийматися всередині держави.

М. А. Шепєлєв

СУДЕТСЬКЕ ПИТАННЯ – геополітична суперечність, що виникла після закінчення Першої світової війни і розпаду Австро-Угорщини навколо державної належності історичного регіону Судетської області, яка входила до складу австрійської Цислейтанії і до 1945 р. була населена етнічними німцями, котрі становили до 90 % населення. Її геополітичне значення обумовлене ключовим стратегічним положенням регіону: О. Бісмарк говорив, що той, хто володіє Судетами, тримає в руках ключ до панування над Центральною Європою.

Починаючи з XII ст., почалося заселення німецькими колоністами судетських земель, для них вводилося т. зв. німецьке право і діяли особливі суди. До кінця XIV ст. німці утворили абсолютну більшість населення цього прикордонного регіону. Поняття «судетські німці» вперше вжив депутат австрійського рейхсрату Ф. Єссер у 1902 р. З 1919 р. воно стало загальноприйнятим для позначення всіх німців, що опинилися на території Чехословаччини,

а це не лише власне «богемські німці» (котрі проживали в чеських землях), а й німці в Словаччині та Закарпатській Україні (карпатські німці). Судето-німецький соціал-демократ Е. Пауль підкреслював, що поняття «німецько-богемський» виникло після краху Австро-Угорщини для позначення конкретного політичного утворення – провінції Німецька Богемія. Найменування «судетські німці» виникло у зв'язку з необхідністю консолідації всіх німців у ЧСР.

При поділі Австро-Угорщини в 1918 р. північно-західний кордон Чехословаччини пройшов по традиційній межі королівства Богемія (незважаючи на повстання і спроби проголошення чотирьох німецьких адміністрацій у спірному регіоні), що відразу поставило перед молодою республікою «німецьке питання» (чисельність судетських німців досягла до 1938 р. 3,3 млн осіб). Відповідні території були відомі як Судетська область (Sudetenland).

У 1918 р. депутати останнього рейхсрату від судето-німецьких районів заявили про те, що їх населення не бажає бути у складі чехословацької держави і хоче возз'єднатися з тими землями, що залишилися у складі Австрії або з Німеччиною. Проте за підтримки Антанти судето-немецькі райони були окуповані Чехословаччиною до грудня 1918 р. майже без опору (хоча німці мали військові формування в 7 тис. бійців). Масові виступи судетських німців 4 березня 1919 р. також були швидко і рішуче придушені чехословацькими силами правопорядку. Після цього розрахунки на нове повстання в Судетах не мали під собою жодної реальної основи, а розмови про його підготовку були не більше ніж чутками. Проте і в подальшому конфлікти між німцями і чехами нерідко набирали насильницького характеру.

У політичній системі міжвоєнної Чехословаччини етнічно «чехословацькі» громадські організації були здебільшого формально відокремлені від «німецьких». Діяло декілька політичних партій судетських німців: соціал-демократична, аграрна (ландбунд), християнські соціалісти (клерикали). Національно-культурна автономія призвела до того, що жителі Чехії німецького і чеського походження ходили в різні школи, читали різні газети, погано розуміли мови один одного, мало спілкувалися, а іноді й зовсім не спілкувалися на побутовому рівні.

1 жовтня 1933 р. за підтримки нацистів лідер місцевого німецького молодіжного спортивно-націоналістичного об'єднання Конрад Генлейн створив Судето-німецький вітчизняний фронт. У 1935 р. на його базі виникла націонал-сепаратистська Судето-німецька партія, що відразу перемогла на загальнодержавних виборах (випередивши всі «чехословацькі» партії). Вона вимагала спочатку автономії, а потім приєднання Судетської області до Третього рейху. 13 вересня судетські націоналісти підняли повстання, яке було придушено чехословацькими військами.

У відповідь А. Гітлер зажадав передачі Німеччині прикордонних чехословацьких територій. Він говорив, що всі німці мають право жити в межах Рейху, на своїй батьківщині разом зі своїми землями. Після приєднання Судетської області до Німеччини за Мюнхенською угодою 30 вересня 1938 р. вона утворила особливу рейхсгау зі столицею в Рейхенберзі (Ліберці). Імперським комісаром, а потім штатгальтером і гауляйтером НСДАП у Судетах був К. Генлейн. Усі німці Судет у 1938–1945 рр. були громадянами Німеччини.

12 травня 1945 р. президент Чехословаччини Едвард Бенеш заявив, що «німецьку проблему в республіці ми повинні остаточно ліквідувати». Згідно з його декретом про позбавлення громадянства від 2 серпня 1945 р., «громадяни Чехословаччини німецької або угорської національності, які (раніше) набули за розпорядженням окупаційної влади німецьке або угорське громадянство, удень набуття такого громадянства втратили право на громадянство Чехословаччини». Судетські німці (більше 3 млн), як і карпатські німці (близько 500 тис.), що проживали в Словаччині та Закарпатській Україні, були вигнані з Чехословаччини й оселилися в різних районах Німеччини і Австрії. Нині в Чехії живе 40 тис. осіб, що вважають себе німцями. У підписаному 21 січня 1997 р. чесько-німецькому договорі про двосторонні відносини та їх розвиток чеська сторона визнає помилковість принципу колективної провини і висловлює жаль щодо ексцесів під час виселення, особливо під час першої, т. зв. Дикої, фази. Проте анулювати відповідні декрети Е. Бенеша Чехія не готова.

М. А. Шепєлєв

СУЛІМА, Євген Миколайович (нар. 1 вересня 1968, Дніпропетровськ) – український філософ, учений у галузі глобалістики. Доктор філософських наук (2004, тема дисертації «Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму»), професор (2006), член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (2010).

У 1992 р. з відзнакою закінчив філософський факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. У 1997 р. захистив кандидатську дисертацію «Політичне лідерство як інститут влади (соціально-філософський аналіз)».

Працював в органах місцевого самоврядування Дніпропетровська, Апараті Верховної Ради України, Секретаріаті Кабінету Міністрів України. У березні – грудні 2010 р. – заступник міністра освіти і науки України. З грудня 2010 р. – перший заступник міністра освіти і науки, молоді та спорту України. Голова Наукової ради МОНмолодьспорту України, перший заступник голови Державної акредитаційної комісії України. Державний службовець третього рангу. Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня.

Автор понад 40 наукових статей, монографії «Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму» (2004), співавтор підручників «Політична філософія» (2006), «Глобалістика» (2010). У монографії проаналізував природу, становлення і функціонування глобального соціального порядку постіндустріалізму, вперше в українській філософії запропонувавши універсальну соціально-філософську концепцію сучасного соціального порядку. С. доводить, що якісна специфіка постіндустріалізму полягає в тому, що, поєднуючи у своєму змісті впливи інформатизації та глобалізації, він є уособленням повного розгортання основоположних капіталістичних принципів і рис сучасності.

У визначенні С. поняття «глобальний соціальний порядок» передбачає наявність у глобальному суспільстві певної організації, насамперед інститутів і процедур узгодження глобальних соціальних суперечностей та забезпечення підтримання універсальних стандартів поведінки. В основі цієї організації лежить певний баланс суспільних сил, що є результуючою співвідношення різних технологічних укладів і способів соціальної поведінки. Сучасний стан глобального суспільства характеризується як перехід від нормального до критичного глобального соціального порядку.

Показав, що створення вперше у світовій історії глобальної системи владних відносин, котра містить як формальні, інституціалізовані механізми владного впливу, так і сильні неформальні аспекти, визначає виникнення феномена глобального лідерства, що зумовлено об'єктивною потребою в структуруванні соціальної взаємодії всередині глобального суспільства. Здатність глобального лідера вести за собою інші країни, народи, глобальні рухи, надавати національним і груповим життєвим стандартам глобальний характер, яка залежить насамперед від соціально-психологічних якостей претендента на лідерство, його здатності виступати в ролі символу і зразка політичної поведінки, є головною його якістю і ознакою. Показано,

що глобальне лідерство не тотожне поняттю лідерства у глобалізації та глобальній гегемонії.

С. обґрунтовує, що глобалізація людських потреб і способів їх задоволення створює передумови глобалізації влади, легітимність якої завдяки інтенсивному розвитку і впровадженню в соціальну практику технологій формування свідомості може бути продуктом технологічної цілераціональної діяльності. Глобальна влада, що може стати надбудовою глобальної суперсимволічної економіки, матиме в основі символічний ресурс владарювання. Знеособленість новітніх технологій робить легітимність глобальної влади деперсоналізованою, абстрактною (у цьому сенсі глобальна влада ніколи не може бути харизматичною).

Головною якісною ознакою сучасності С. вважає виникнення та розширення капіталізму (його глобалізація і тоталізація), який поступово охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства у масштабах планети, і ці тенденції повністю саморозгортаються на вищій стадії розвитку цивілізації Модерну – стадії Ультрамодерну, або пізнього (постіндустріального) капіталізму, організаційна специфіка якого полягає в мережевому принципі корпоративної і загалом соціальної організації, технологічна – у перетворенні генерування, оброблення та передання інформації на основне джерело продуктивності влади, а функціональна – у тотальній комерціалізації суспільних і господарських відносин.

В. В. Кривошеїн

СУЧАСНА СВІТОВА СИСТЕМА – основна категорія світ-системного аналізу. Поняття «С. с. с.» дає змогу розглядати світ як сукупність структурних елементів, що взаємодіють, – міжнародних акторів, які діють у геополітичному просторі різних рівнів. Ця система має поліструктурний характер: оскільки зв'язки між компонентами та елементами в системах реалізуються через різні відносини, то системи вміщують певну множину тих чи інших структур. У різних структурах сучасної світової системи реалізуються притаманні їй різнорідні елементи та відносини. Порівняння змісту вказаних понять без усвідомлення цієї різниці в рівні абстрагування втрачає пізнавальну цінність.

Поняття «світова система» активно використовується у світ-системному аналізі. Накреслилось два підходи світосистемників до історії людства. Згідно з першим, світ у цілому завжди становив єдину світосистему, глибу, в якій не було тріщин. Кристофер Чейз-Данн назвав його прибічників «глибниками» (lumpers). Згідно з другим, світ у цілому був розколотий, розщеплений (split) на декілька світосистем. Прибічників цієї позиції К. Чейз-Данн охарактеризував як «дробителів» (splitters).

Згідно з поглядами «глибників», протягом останніх 5 тис. років (існування класового суспільства на Землі) весь Старий світ становив одну світосистему. Новий світ до кінця XV ст. був другою світосистемою, але відкриття Америки ліквідувало цю єдину тріщину. Історія при цьому зводиться до географічного переміщення центру. Таку позицію займає А. Г. Франк, не менше відомий на Заході, ніж головний представник другого підходу – І. Валлерстайн. Він вважав, що «світова система почала складатися, принаймні, п'ять тисячоліть тому», розглядаючи зниження інтенсивності та дезорганізацію традиційних зв'язків між Заходом і Сходом як реорганізацію або як зрушення панівного «центру мас» світової системи зі Сходу на Захід в умовах занепаду, що розпочався у середині XIV ст.

Підтвердженням глибокої кризи світової системи в цей період А. Г. Франк вважає колапс Монгольської імперії, який перервав традиційні сухопутні комунікації через Центральну Азію. Ця криза стала одним з факторів трансформації світової системи в сучасний стан, який визначається глобалізацією світу в умовах домінації таласократичного Заходу.

Саме ця ознака визначає зміст поняття «С. с. с.», що формується та розвивається у геополітичну епоху модерну, адже, як зазначає Б. Льюїс, «у будь-яку еру людської історії сучасність означає спосіб життя, норми і стандарти цивілізації, що панує та розширюється. Будь-яка домінуюча цивілізація нав'язує власні стандарти сучасності». А. Дж. Тойнбі також називає геополітичні зміни карти світу, що відбулись чотири – п'ять століть тому, «сучасними», посилаючись на те, що ці століття – «лише мить на часовій шкалі, що розкрили перед нами геологи та астрономи нашого часу». Він наголошує, що починаючи з 1500 р., «людство об'єдналось у єдине всесвітнє суспільство».

Однак для історичної та політичної наук характерні уявлення, що нібито системність у міжнародних відносинах існувала не завжди. Зокрема, на думку О. С. Маникіна, на міжнародній арені перші ознаки системності проявляються лише у XVII ст. Такі уявлення пов'язані насамперед з принциповою відмінністю в характері міжнародних відносин до та після великого рубежу, відзначеного Великими географічними відкриттями, формуванням капіталістичних відносин, національних держав та міжнародного права у близькому до сучасного вигляді.

Насправді, ми мусимо визнати нижчий рівень упорядкованості, організованості, інший характер внутрішніх зв'язків у міжнародних відносинах до Нового часу. Вони не мали цілісного характеру, а відносини між державами мали переважно зовнішній, випадковий характер. Проте це не здається перешкодою для їх розуміння як системи у звичайному її визначенні як сукупності елементів та відносин між ними.

Світова система – людство в динамічному розвитку, взаємодії його елементів. Світова система існувала завжди протягом усієї історії людської цивілізації. Розвиток світової системи завжди спрямовувався на досягнення цілісності, космічної універсальності, і переломним моментом можна вважати перехід від епохи розвитку світової системи у рамках локальних цивілізацій до С. с. с. як системи глобальної цілісності.

Передумовами виникнення С. с. с. є науковий прогрес, наслідком якого стало, зокрема, визнання того, що Земля має форму кулі; перехід частини людства до морського існування та зроблені нею Великі географічні відкриття; створення засобів комунікації, що забезпечили зв'язки між окремими частинами планети; перетворення Заходу на єдиний світовий центр, котрий організовує навколо себе периферійні та напівпериферійні регіони.

Основні риси С. с. с.:

- встановлення та підтримання світового лідерства і панування західної цивілізації, яка поступово стає глобальною, поширюючи у світі свої норми, цінності, інститути і спосіб життя в цілому;
- державоцентристський характер системи – перетворення держави-нації європейського зразка на основного суб'єкта міжнародних відносин, єдиного законного агента застосування легітимного насильства, і поділ території планети між державами-націями, основоположна роль держави в реалізації національних інтересів;
- визначення конфігурації співвідношення сил конкурентною грою незалежних суб'єктів міжнародних відносин, що взаємодіють між собою та прагнуть збільшити свою могутність і вплив за рахунок інших, або, інакше, – отримати контроль над поведінкою інших міжнародних акторів;
- формування міжнародного права та дипломатичних правил міждержавних відносин, в основі яких лежать баланс сил й інтересів та які розвиваються в напрямі дедалі більшої регламентації та універсалізації;

– наявність взаємодіючих світів-економік з власними центрами і периферіями, які охоплюють території однієї чи кількох держав з поступовим перетворенням західного світу-економіки у глобальний, формування та розвиток світового ринку як матеріальної основи сучасної світової системи;
– утворення центрів світового простору у вигляді «архіпелагу великих метрополій», що відокремлені одна від одної тисячами кілометрів, але пов'язані інтенсивними обмінами. Острови цього архіпелагу концентрують владу політичних, економічних та військових олігополій, які мають світову стратегію;
– формування та розвиток мережі транснаціональних відносин, які охоплюють світ майже невидимими нитями й створюють альтернативу державній ідентичності та лояльності;
– процес модернізації = вестернізації як універсалізуючий механізм регулювання внутрішньосистемних відносин і наявність зони «обмеженого хаосу», глибокої периферії, де не діють загальносистемні механізми регулювання.

С. с. с. складається з взаємодії двох полів – міжнародного і транснаціонального. Міжнародне поле утворюється відносинами між окремими елементами системи – державами. Його перетинають різноманітні потоки, що регулюються і контролюються. Транснаціональне поле утворюється відносинами, незалежними від державних кордонів, для яких ці кордони нібито не існують. Потоки, що його перетинають, значно складніше вимірювати, регулювати й контролювати. Багато важливих елементів С. с. с. діють одночасно у двох цих полях.

С. с. с. має європейське походження. Історично вона склалась як олігополістична система. Вона почала формуватися в декількох конкуруючих центрах, звідки виходили ініціативи й накази, де розроблялася стратегія та узагальнювалася інформація, що надходила з усіх частин світу. Центри С. с. с. вступають у відносини конфлікту та співробітництва, об'єднуються в союзи і коаліції. Конфлікти й конкуренція, предметом яких стають боротьба за території та ринки, розгортаються на території противника.

Динамізм системи, базований на конкуренції між олігополіями, стимулює економічний рух. Олігополії поширюють свою стратегію або на всю планету, або на окремі, найважливіші райони. У С. с. с. поєднуються та в її межах взаємодіють різні за природою та завданнями олігополії: політичні, ідеологічні, економічні – такі як США, католицька церква, корпорації «Сіменс» та «Майкрософт» тощо.

Політична олігополія утворена великими державами, що відіграють вирішальну роль у світовій політиці. Вихід будь-кого з учасників цієї олігополії призводить до порушення силової рівноваги в С. с. с. Учасники політичної олігополії справляють вплив на стан С. с. с. у взаємодії з учасниками економічної, ідеологічної та інших олігополій. Для збереження впливу вони мають контролювати поширення інформації й технологій або володіти новою військовою технікою.

Якщо в період становлення системи вирішальну роль мали наявність значної території, численного населення, то тепер могутність світових центрів визначається здатністю мобілізовувати знання й багатство для цілей світової стратегії. Епоха деколонізації, що настала в другій половині XX ст., певною мірою змінила стратегію світових центрів: вони дедалі більше стають регуляторами потоків інформації, «віддають накази», які забезпечують їм панування на світових ринках і контроль над клієнтурою, визначають технологічний прогрес. Могутність центрів С. с. с. також потребує стабільних внутрішньосуспільних відносин, з налагодженим механізмом регулювання внутрішніх суперечностей, який дає змогу долати кризові ситуації, спричинені змінами у процесі розвитку.

В основі С. с. с. лежить капіталістична організація суспільства. Процес мондіалізації визначається змінами капіталістичної системи, одним з джерел яких є кризи. Криза – таке саме природне явище у функціонуванні системи, як і експансія. Капіталізм може розвиватися лише завдяки постійному розширенню сфери впливу. Це супроводжується дедалі більшим поширенням універсальних норм і цінностей, уніфікацією усіх сфер суспільного життя, нівелюванням особливостей, зменшенням технологічних, мовних та інших відмінностей. Водночас поглиблюються відмінності в демографічній політиці, рівні та способі життя. У центрах С. с. с. зосереджуються багатство, інновації, стабільне, але старіюче населення, тоді як на периферії – незаможне населення, що постійно зростає.

С. с. с. функціонувала в рамках трьох основних геополітичних моделей – однополярної, біполярної та мультиполярної. Розвиток С. с. с. – рух у напрямі дедалі більшої цілісності, поступової експансії західної цивілізації, яка і сформувала образ сучасності. На Заході цей рух намагаються представити як рух до однополярного світу. Сьогодні ми маємо унікальну картину єдиного світового політичного, економічного і культурно-інформаційного простору, в умовах якого виклик вестернізації трансформувався у виклик мондіалізації світу. Носієм його є США – єдина наддержава, яка визначає спрямування світової політики. Цей виклик загрожує самому існуванню людської цивілізації, оскільки саме цивілізаційне розмаїття завжди було умовою розвитку людства.

С. с. с. перебуває нині у стані глибокої трансформації, напрями якої вже визначилися, але вибір їх ще не можна вважати необоротним. Проте навряд чи можна вважати, що нині кожен народ може вільно обрати власний шлях розвитку. Теперішній стан сучасної світової системи варто характеризувати як поєднання рис трьох згаданих моделей: на політичному рівні встановлена однополярність у вигляді глобальної політичної домінації США, які реалізують власну світову стратегію, як безпосередньо, так і через міжнародні інститути (ООН, НАТО, СОТ, МВФ, МБРР тощо); на військово-стратегічному рівні зберігається біполярність, яка виражається в ядерному паритеті між США та РФ; на економічному рівні посилюється мультиполярність, в основі якої лежить техноекономічна конкуренція глобальних економічних лідерів – США, ЄС та Японії.

М. А. Шепєлєв

СФЕРА ВПЛИВУ – територія однієї або декількох держав (напівколоній або «сателітів»), що фактично перебуває під безумовним політичним, економічним і культурним впливом іншої держави, за прямої або непрямої згоди на це третіх країн. Закономірності розподілу і перерозподілу С. в. різних держав перебувають у центрі уваги геополітики.

Прикладом територій держав, розділених на С. в., є напівколонії, що формально зберігають суверенітет. Після закінчення китайсько-японської війни 1894–1895 рр. розгорнулося суперництво між великими державами за поділ Китаю на сфери впливу. У 1898 р. Китай віддав Німеччині в оренду бухту Цзяочжоу і порт Циндао на півдні Шаньдунського п-ва (6 березня), Росії – південний край Ляодунського п-ва з портами Люйшунь (Порт-Артур) і Далянь (27 березня), Франції – бухту Гуанчжоувань на північному сході п-ва Лейчжоу (5 квітня), Великобританії – частину Цзюлунського (Коулунського) п-ва (колонія Гонконг) у Південному Китаї (9 червня) і порт Вейхайвей на півночі Шаньдунського п-ва (липень).

С. в. Росії був визнаний Північно-Східний Китай (Маньчжурія і провінція Шенцзин), Німеччини – провінція Шаньдун, Великобританії – басейн Янцзи (провінції Аньхоу, Хубей, Хунань, південна частина Цзянсі й східна частина Сичуані), Японії – провінція Фуцзянь, Франції – прикордонні з французьким

Індокитаєм провінції Юньнань, Гуансі та південна частина Гуандуна. Придушивши спільними зусиллями в серпні – вересні 1900 р. антиєвропейський рух іхетуанів («боксерів»), великі держави нав'язали Китаю 7 вересня 1901 р. Заключний протокол, за яким отримали право тримати війська на його території і контролювати податкову систему; Китай, таким чином, фактично став напівколонією.

Після передачі Порт-Артура в концесію Росії стикнулися інтереси та С. в. Росії і Японії, оскільки, щоб мати доступ до укріпленого району Порт-Артура, Росії необхідно було контролювати всю Східну Маньчжурію, аж до Харбіна, тобто землі, що безпосередньо були сусідами з Кореєю, яку Японія вважала своєю С. в.

США, які в той час ще не мали власної С. в. в Китаї, проголосили у вересні 1899 р. т. зв. політику «відкритих дверей». Формально заперечуючи наявні С. в. інших імперіалістичних держав в Китаї, ця доктрина включала положення про те, що жодна країна не повинна перешкоджати іншій діяти на території її С. в. Цією акцією США зажадали від держав відкриття «своїх територій» і сфер впливу в Китаї для США.

Практика поділу великими державами С. в. у тих або інших регіонах світу зберігалася і в історії XX ст. Так, Англія і Росія за договором від 31 серпня 1907 р. поділили Персію на С. в.: Північний Іран (російський), Південний Іран (англійський), Центральний Іран (нейтральний і відкритий для Німеччини).

Влітку 1939 р. Великобританія пропонувала Німеччині поділ С. в. в Європі та світі, причому планувалося визнати за Німеччиною гегемонію в Східній і Південно-Східній Європі, а також урегулювати колоніальне питання і надати Берліну великий кредит. Цей проект не був реалізований. У свою чергу, укладений «секретний додатковий протокол» до Договору про ненапад між СРСР і Німеччиною визначив «межі сфер інтересів» сторін «у разі територіально-політичного перевлаштування» Прибалтики і Польщі. Прибалтійські держави входили до сфери інтересів СРСР. При цьому Литва отримувала Вільнюс (тоді польське м. Вільно), а межа інтересів у Польщі проходила по р. Нарев, Вісла і Сан.

У 1944 р. У. Черчілль запропонував розмежувати сферу радянсько-британського впливу в Східній Європі. У своїх спогадах Черчілль пише, що на нараді в Москві 9 жовтня 1944 р. він сказав: «Давайте врегулюємо наші справи на Балканах. Ваші армії перебувають у Румунії і Болгарії. У нас є там свої інтереси, місії і агенти. Не сваритимемося через дурниці. Щодо Англії і Росії, як ви ставитеся до того, щоб мати 90 % панування в Румунії за наших 90 % в Греції, а в Югославії – 50 на 50?». Після Другої світової війни США і СРСР створили свої С. в., закріпивши їх воєнно-політичними блоками – НАТО і ОВД, що об'єднували держави-сателіти, на території яких перебували американські й радянські війська.

М. А. Шепєлєв

СФОРЦА, Франческо (Francesco Sforza; 23 липня 1401, Сан-Міньято 8 березня 1466, Мілан) – засновник міланської гілки династії Сфорца. Побічний син і наступник кондотьєра Муціо Аттендоло. Кондотьєр (провідник озброєного загону) на службі в неаполітанській армії, у Папи римського Мартіна V, у міланського герцога Ф. М. Вісконті, також воював на стороні Флоренції і Венеції. Був одружений на Марії Б'янкі, позашлюбній дочці міланського герцога Філіппа Вісконті. С. отримав звання головнокомандувача (capitano generale) військами Міланського герцогства. У 1450 р. сенат Мілана обрав його герцогом Міланським (уперше світська установа вручила такий високий титул). Італійські держави поступово визнали в його особі законного герцога Міланського, але формальний титул від імператора Священної Римської імперії С. так і не отримав (тільки у 1494 р. імператор Максиміліан І ввів у володіння Міланським герцогством сина С. Лодовіко).

С. встановив дружні відносини між Міланом і Флоренцією, де у владі фактично перебував Козимо Медичі. Їх альянс привів до укладення 9 квітня 1454 р. Лодійського миру, що завершив серію воєн за гегемонію в Північній Італії, і створення 30 серпня 1454 р. Італійської ліги, оборонного союзу найбільших італійських держав (Міланське герцогство, Венеціанська і Флорентійська республіки), члени якого зобов'язалися відмовитися від розв'язання конфліктів військовою силою, не укладати союзів з третіми державами і приходити один одному на допомогу в разі замаху на територіальну цілісність будь-якого з них. Метою ліги було встановлення рівноваги на Апеннінському п-ві й утримання Франції за межами Італії. Про створення Ліги урочисто оголошено 2 березня 1455 р. Папою Миколою V, після чого до неї приєдналися король Арагону Альфонсо V (як король Неаполітанського королівства) і суверени дрібних італійських держав. Упродовж 30 років ліга успішно виконувала свої завдання і, за винятком невеликих сутичок, в Італії панував мир.

С. був одним з перших європейських правителів, чия зовнішня політика ґрунтувалася на принципі балансу сил, і першим власне італійським правителем, що проводив наступальну політику, аби протистояти державам поза Апеннінським п-вом, які становили загрозу, наприклад, Франції. Багато в чому завдяки зусиллям С. іноземні держави втратили вплив у Італії до кінця XV ст.

Кращий дипломат своєї епохи, С. був наставником французького короля Людовіка XI у таємницях італійського дипломатичного мистецтва. Він дав йому пораду: «Поділіть своїх ворогів, тимчасово задовольніть вимоги кожного з них, а потім розбийте їх поодинці, не даючи можливості об'єднатися».

М. А. Шепєлєв

СХІД – категорія геополітики та інших гуманітарних наук для позначення територій, які перебувають у цивілізаційно-геополітичній опозиції до територій, що підпадають під означення категорії Заходу, тобто Європи або Західної Європи (у ширшому розумінні Західної цивілізації взагалі, тобто Західної Європи та Північної Америки), а саме частина Євразії, розташована на С. від Європи, та Північна Африка. С. поділяється на мусульманський С. (мусульманська частина Євразії та Північна Африка), Індійський субконтинент (Індія та прилеглі країни), Далекий С. (Китай, Японія, Монголія, Корея). Інколи про Східну Європу та Росію також говорять як про С.

Вперше, ідея С. з'являється в давніх греків приблизно у середині І тис. до н. е. Навряд чи у випадку греків можна говорити про поняття Заходу, категорія С. використовувалася для позначення Малої Азії та інших територій, що входили до складу Перської імперії, і виступала як опозиція до поняття самої Греції. Греки, більша частина історії яких так чи інакше була пов'язана не із Заходом (Європою), а саме зі С. (Перською імперією) та Півднем (Єгиптом), себе частиною С. не вважали.

На С., згідно з популярними грецькими уявленнями, панує деспотична влада, і всі жителі є її рабами. Східні люди – раби за природою і не можуть без деспотичного керівництва, не здатні самостійно мислити і приймати рішення. Греція є країною вільних людей, громадян, які не підкоряються жодній нав'язаній згори владі й самі звикли керувати своєю долею.

Подібне сприйняття С. дещо послаблюється після завойовницьких походів Александра Македонського і пізніше, після утворення Римської імперії, але знову набуває сили з початком Середньовіччя. Розпад Римської імперії призвів до переривання контактів між Західною (Європейською) і Східною та Південною частинами імперії. Західна частина

після її завоювання варварськими племенами починає розвиватися ізольовано, дедалі більше віддаляючись від Східної. Саме це стає передумовою формування категорії С. у її сучасному розумінні. Остання набуває основного значення через опозицію С. – Захід, що стає особливо гострою після появи ісламу та арабських завоювань.

Саме з опозицією християнської Європи і мусульманського світу пов'язане виникнення поняття С. не просто як географічної, а як цивілізаційно-геополітичної категорії. Для східної людини, на відміну від європейця, вважаються характерними: велика інтроверсія, тобто зосередженість на самому собі й власному внутрішньому житті; менша схильність до сприйняття протилежностей, які нерідко заперечуються; велика віра в досконалість і гармонію навколишнього Всесвіту, а звідси – орієнтація не на її перетворення, а на пристосування до певного «космічного ритму». С. відрізняється колективізмом, комунітаризмом, відстороненістю від індивідуума, т. зв. антропологічним песимізмом.

Прагматико-комерційному підходу, який оформився в західному суспільстві, С. протиставив ідеократію, тобто політичне правління, побудоване на непрагматичних, нематеріалістичних, неутилітаристських мотиваціях. При цьому С. дуже гнучкий, здатний увібрати і перетворити багато чужих собі елементів.

Так, за зауваженнями одного з видатних сходознавців, навали «варварів» (кочових племен, що жили на кордонах Китаю і перебували в умовах первіснообщинного устрою) не лише не знищили китайську державу, а навіть не перервали її існування.

К. Маркс ввів поняття азійського способу виробництва. Для нього характерні слабкий поділ праці; самозабезпечуваність громад; повна відсутність (за іншим трактуванням, обмеження) приватної власності на засоби виробництва; нерозвинута торгівля і політичний деспотизм як особливий тип монархічної форми правління. Ще до нього А. Сміт, що пояснив різницю між рентою власника і податком держави, звернув увагу на відсутність на С. відмінностей між цими політекономічними категоріями і дійшов висновку, що там суверен ставиться до землі водночас як власник і як суб'єкт влади.

Найважливішим моментом на шляху інституціалізації суспільства і держави в неєвропейському світі була поява феномену влади-власності. «Влада-власність, – згідно з Л. С. Васильєвим, – це і є альтернатива європейській античній, феодальній і буржуазній приватній власності в неєвропейських структурах, причому це не стільки власність, скільки влада, оскільки функції власника тут опосередковані причетністю до влади, тобто до посади, але не до особи правителя. У спадок у цих структурах може бути передана посада з її правами і прерогативами, включаючи і вищу власність, але не власність як виключне приватне право володіння незалежно від посади».

Потужна централізована структура держав С. складалася впродовж тисячоліть на основі командно-адміністративної форми відносин, яка абсолютно пригнічувала приватну власність і східний ринок. Влада тут була першоосновою. Традиційний східний соціум повністю відповідав своїй державі й, більше того, був зацікавлений у збереженні цієї відповідності, у подальшому перебуванні під тиском з боку держави. Будь-яке послаблення тиску, пов'язане з послабленням держави, призводило до критичних явищ і спричиняло порушення, які болісно відбивалися на соціумі.

Захід традиційно мав про С. переважно легендарні та міфологічні уявлення, що органічно поєднувалося з формуванням негативного ставлення до С. Як зазначає Е. Сейд, «Є. є ідеєю, котра має свою історію і традицію уявлень, концепцій, словника, що склалися на Заході та для Заходу». У західних дослідженнях С. акцент робився передусім на силі й ефективності центральної влади, абсолютному переважанні державної власності за другорядної ролі приватної, рабоління нижчих перед вищими, а також на орієнтації на відтворення форм, що склалися, способу життя і соціальних структур, загальній застійності й відсталості, близькому до нерухомості ритмі життя, так разюче несхожому з динамізмом ранньокапіталістичної Європи.

За часів середньовіччя новонароджена Європа опиняється в досить скрутному становищі, будучи майже з усіх боків оточена мусульманським світом. Відносини Європи з ним у цей період відбуваються переважно у формі війни. Війна точиться зі змінним успіхом (у VIII ст., наприклад, араби завойовують найзахіднішу частину Європи, Іспанію, але вже за декілька століть християнський світ переходить у контрнаступ і під час Хрестових походів на декілька століть відвойовує в мусульман частину Близького С.). У процесі цієї боротьби С. постає насамперед як осердя ворожих християнству сил, мирне співіснування з якими є неможливим.

І. П. Білецький

«СХІД – ЗАХІД» ВІДНОСИНИ. З часів Геродота суперечність Сходу та Заходу усвідомлюється як споконвічна суперечність, що виявляється все у дедалі нових образах. Вона зберігає життєвість у різних модифікаціях: греко-перські відносини, поділ Римської імперії на Західну і Східну, західне і східне християнство, що виникають після схизми 1054 р., Західний світ та Іслам, Європа і Азія, Євроатлантика і «третій світ», США і СРСР.

Р. Генон стверджує, що «актуальна суперечність між Сходом та Заходом ґрунтується на тому, що Схід стверджує безумовну вищість умогляду над дією, а сучасний Захід, напроти, перевагу дії над умоглядом». Ця різноспрямованість систем цінностей Східної та Західної макроцивілізацій зумовила те, що на відміну від орієнтацій західної раціоналістично-матеріалічної людини на «прогрес» східні суспільства обрали, відповідно до специфіки своїх регіонів, більш-менш оптимальний баланс між економічними, екологічними, демографічними, соціально-політичними показниками, що незважаючи на періодичні кризи в цілому забезпечувало стабільність життя.

Утім розбіжності між основоположними принципами Східної та Західної макроцивілізацій призводять до того, що кожна з них здатна постати перед іншою як різновид хаосу, особливо небезпечний через свою цілеспрямованість і «монструозну» раціональність. Саме в такому вигляді у XVI ст. європейці постали перед цивілізаціями Нового світу та Південних морів, а у XIX ст. – «білі варвари» Євроатлантики – перед китайцями.

У китайській традиції Схід – Ян, чоловічий, світлий, сонячний принцип, а Захід – Інь, жіночий, темний, місячний принцип. Схід у сакральній географії на підставі «космічного символізму» традиційно вважається «землею Духу», землею раю, землею повноти, достатку, батьківщиною Сакрального в найповнішому і досконалому вигляді. Розуміння Сходу як обителі богів властиве всім аврааметичним та багатьом неаврааметичним релігіям. У свою чергу, Захід має протилежний символічний сенс. Це «країна смерті», «зелена країна» (як називали її давні єгиптяни). Захід – «царство вигнання», «колодязь відчуження», за висловом ісламських містиків. У християнстві Схід символізує царство Христа, Захід – царство Антихриста.

За твердженням Аль-Джанабі, порозуміння Сходу та Заходу й, тим більш, західно-східний синкресис ідей та вірувань неможливі як з генетичних, так і з сутнісних підстав, тому відома формула Р. Кіплінга про непохитне протистояння Заходу та Сходу не потребує переоцінки або поправок. Діалог західної та східної культур є не стільки немис-

лимим, скільки реально нездійснюваним у зв'язку з докорінною різнорідністю цивілізаційних засад: можливі лише ділові та практично-позиційні відносини за усвідомлення та збереження їх гетерогенності та фатально непереборної антиномічності.

Зіткнення традиційного суспільства з західним у різних формах відбувалося від часу виникнення Заходу як такого (з епохи Відродження та Великих географічних відкриттів). Це могли бути внутрішня колонізація країни західною культурою (як у Росії або Японії), натуральний, класичний колоніалізм (як в Індії або Індонезії). З опануванням західноєвропейськими моряками техніки океанської навігації Захід здобув засоби фізичного доступу до всіх заселених і придатних до проживання земель. Вплив Заходу поступово набирав визначального характеру в житті всіх інших суспільств.

У процесі експансії Заходу його натиск був таким потужним, а різниця у ресурсах між ним та його супротивниками такою величезною, що цей навальний рух тривав, поки не досяг межі, поставленої самою природою, застосовуючи проти ар'єргарду примітивних суспільств винищення, витіснення або насильницьке поневолення як правило, а мирне приєднання – як виняток.

Первісний напад виявився таким приголомшливим, що дуже часто сторона, яка його зазнала, була підкорена або навіть знищена, не відповівши якимось ефективним опором: наприклад, дронти, які зникли, коли homo occidentalis висадився на Маврикії. Але нерідко реакцією на західну експансію була відповідь силою. Так, відкриття морських воріт Китаю для торгівлі з Заходом між 1839 та 1861 р. спричинилося до спрямованого проти західного впливу «боксерського» повстання 1900 р. та Синьхайської революції 1911 р., коли династію Цин було скинуто за неспроможність перепинити Заходу шлях проникнення.

Ще одним різновидом реакції є самоізоляція, створення бар'єрів ціннісної циркуляції, особливо у разі важкодоступного фізико-географічного розташування. Таким способом острівна Японія відреагувала на перше зіткнення з Заходом в особі португальців.

Обмежена вестернізація є третім типом відповіді на західну експансію, але її провідники не врахували ту обставину, що коли окремому елементові культури пощастить пробити собі шлях у життя суспільства, яке зазнало нападу, він прагне потягти за собою решту елементів. Культурні елементи, що вдираються, не є такими окремими, якими нібито мали б видаватися, і слідом за першим тягнеться другий.

Перший етап західної експансії (у період геополітичної революції кінця XV – середини XVII ст.) фактично не супроводжувався на Сході безпосередніми територіальними загарбаннями з боку західних таласократій. Захоплювали окремі стратегічні пункти на узбережжі, населення яких у 1750 р. не перевищувало 1 % всього населення Азії та Африки. Громадська думка країн Заходу засуджувала заморські авантюри, що розорювали їх. Єдиним районом, у якому європейська колоніальна імперія (Голландія) захопила територію східної держави з усталеною структурою та традиціями, була Ява, де колоніальний контроль сягає XVI ст.

Дуже довго європейці діяли лише в торговельній сфері, а їх вплив на місцеві суспільства був украй обмеженим. Майже до кінця XVII ст. голландці не чинили захоплень, що примушували б їх до втручання у тубільні структури. Лише після поширення влади голландської Ост-Індської компанії на більшу частину Яви вона внесла принципово новий аспект у політичну ситуацію, оскільки через силову перевагу ця компанія могла втручатись у відносини між будь-якими індонезійськими державами.

У другій половині XVII – на початку XVIII ст. остаточно зникає комплекс страху щодо Сходу, який існував до цього. Його місце поступово займає комплекс зверхності. Поширення набувають уявлення про відсталість Сходу, який зупинився на попередніх щаблях історичного розвитку. У свою чергу, жителі Сходу втрачають упевненість у власних силах, поступово формуючи у свідомості комплекс відсталості, меншовартості, ставлення до Заходу як до цивілізації з вищим рівнем культури.

Найважливішою рисою суперечності Схід – Захід є т. зв. нееквівалентний обмін, коли одна зі сторін виступає як джерело еталонів та норм, а друга – переважно як реципієнт. Так, за даними експертів ЮНЕСКО у галузі організації нового інформаційного порядку, на частку тільки США припадає більше ніж 65 % потоку інформації, що циркулює каналами комунікацій всього світу. Формою прояву такого «нееквівалентного обміну» є вестернізація.

М. А. Шепєлєв

«СХІДНЕ ПИТАННЯ» – комплекс геополітичних суперечностей між великими державами, що сформувався у процесі поглиблення кризи та назрівання розпаду Османської імперії.

Вперше термін «С. п.» з'явився на Веронському конгресі Священного союзу (1822) і був пов'язаний з визвольною війною грецького народу за незалежність. «Грецький проект» – план створення незалежної Грецької держави, союзної Росії – був найпершим російським стратегічним планом на Балканах, сформульованим ще Катериною II. Пізніше його змінив «Сербський проект», а в роки Східної кризи 1875–1878 рр. Росія вже воліла спиратися на Болгарію.

Російський історик С. М. Соловйов розглядав «С. п.» як багатовікову взаємодію та суперництво між Заходом і Сходом, європейським та азійським духом. Це, на його думку, відбивалося у чергуванні процесів інтеграції та дезінтеграції в Євразії протягом історичного часу.

Головні складові «С. п.»: відносини Росії з Туреччиною та з великими державами щодо турецьких володінь на Балканах і контролю над протоками; політика Росії та інших великих держав стосовно «контактних зон» – територій, де володіння Туреччини межували з володіннями великих держав; національно-визвольна боротьба балканських народів.

«С. п.» суттєво ускладнювалося суперництвом за регіональне лідерство на Балканах. Взаємна недовіра правлячих кіл балканських держав була постійною перешкодою для вчинення ними єдиних дій. Наприклад, князь Чорногорії в 1870 р., ратуючи за Балканський союз, вважав, що лідером цього союзу має бути Румунія, оскільки якщо їм стане Греція, то це викличе підозри слов'ян, а якщо Сербія, то греки вважатимуть, ніби слов'яни об'єднуються проти них. Внутрішньобалканські суперечності вміло розігрувалися великими державами, які змагалися за сфери впливу в Південно-Східній Європі. У цій боротьбі стикалися інтереси Росії, Австро-Угорщини, Англії, Франції, Італії, Пруссії (Німеччини).

Однією зі складових «С. п.» було прагнення Росії до виходу в Чорне море, а в подальшому – до контролю над протоками Босфор і Дарданелли, що забезпечують російській торгівлі вихід у Середземне море і на Близький Схід. З кінця XVII ст. Росія почала нарощувати зусилля в боротьбі з Туреччиною за вихід до Чорного моря. Прагнення Росії відкрити шлях до Середземного моря незмінно наражалося на протидію Англії. Наявність на Балканському п-ві слов'янських народів і неслов'янських народів, які сповідують православ'я, полегшувала Росії завдання і дала змогу створити лояльну опору.

Було два шляхи вирішення «С. п.». Перший шлях, вказаний французькими революціонерами 1789 р. і прокладений російськими декабристами, грецькими

етеристами, сербськими уставобранителями, італійськими карбонаріями – шлях революційної війни, національної революції. Цей шлях не вітали в європейських столицях. Його альтернативою був еволюційний шлях. У Петербурзі набагато кращим вважалося мати «слабкого сусіда» – Туреччину, ніж конгломерат маленьких, але амбітних держав, що киплять революційними пристрастями. Визволення балканських народів у Росії воліли досягти шляхом внутрішніх реформ в Османській імперії на основі принципу «самостійного існування християн та мусульман» під верховною владою султана. Росія постійно домагалися від Туреччини проведення таких реформ. Західноєвропейські країни також вимагали від Туреччини проголошення рівності християн з мусульманами. Вони вважали, що цей крок дасть змогу позбавити Росію права і можливості одноосібно представляти інтереси православного населення Європейської Туреччини і втручатися в турецькі справи під приводом захисту православного населення.

Туреччина, прагнучи зберегти європейські володіння, провокувала розпалювання міжнаціональної ворожнечі на Балканах і нацьковувала одні народи на інші. Намагаючись опертися на лідерів балканських народів і етнічних груп, які сповідували іслам, босняків, албанців, помаків та ін., турецькі правлячі кола наприкінці 1860-х рр. розглядали плани створення моноетнічного албанського округу (вілаєту) з центром у Призрені (Косово). На думку турецьких правлячих кіл, албанці, більшість з яких сповідувала іслам, мали стати противагою визвольним прагненням балканських слов'ян.

До Першої світової війни «С. п.» залишалося болючою точкою європейської політики. Володіння ослабло́ї, відсталої військово-феодальної Османської імперії були однією з тих «шкур невбитого ведмедя», які треба було поділити між великими державами. Всі хотіли отримати щось за рахунок Туреччини – «хворої людини на Босфорі», як називав її Отто Бісмарк. Після вступу Туреччини в Першу світову війну на боці Німеччини англо-франко-російська таємна угода 1915 р. передбачала включення Стамбула і Чорноморських проток до складу Російської імперії, але подальші події в Росії завадили її реалізації.

І. М. Ковальська-Павелко

СХІДНОАФРИКАНСЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО – регіональна міжнародна організація, членами якої є Танзанія, Кенія і Уганда, яка вперше була створена в 1967 р. на основі Східноафриканської організації взаємодії (1961–1966). Через розбіжності між країнами-членами в 1977 р. припинила своє існування. У травні 1984 р. в Аруші (Танзанія) було вирішено консолідувати зусилля з пошуку нових взаємоприйнятних шляхів майбутньої інтеграції. У листопаді 1993 р. в Аруші президенти Кенії, Танзанії і Уганди підписали Угоду про створення Постійної тристоронньої комісії зі співпраці, покликаної сприяти розвитку взаємовигідних зв'язків в різних областях, з виходом на формування оновленого САС.

14 березня 1996 р. в Аруші почав функціонувати Секретаріат САС. Перший саміт країн – членів САС відбувся 29 квітня 1997 р. 30 квітня 1998 р. у трьох країнах був одночасно опублікований проект Договору про САС, що передбачав розвиток співпраці трьох країн у політичній, економічній, соціальній, культурній, правовій сферах, а також у питаннях оборони і безпеки, з поступовим створенням спільного ринку, а далі – Валютного союзу і, врешті-решт, політичної федерації держав Східної Африки. Договір про утворення САС підписаний 30 листопада 1999 р. на саміті в Аруші президентами Кенії, Танзанії і Уганди.

У 1998 р. міністри оборони Кенії, Танзанії і Уганди підписали «Пакт про оборону», що передбачає спільну підготовку і навчання військовослужбовців армій трьох країн, співпрацю у разі виникнення надзвичайних ситуацій, спільне використання технічних засобів під час ремонту військового устаткування, надає можливість взаємного використання аеропортів і повітряних баз.

Створено Східноафриканський суд і Східноафриканську парламентську асамблею. На саміті в Аруші в листопаді 2006 р. прийнято рішення про вступ Бурунді та Руанди до САС, офіційно оформлений у червні 2007 р. Завершити формування федерації планується до 2018–2019 рр. Незважаючи на нарощування інтеграційної взаємодії, з боку Танзанії та Уганди зберігаються побоювання з приводу можливого «захоплення» східноафриканського ринку кенійськими фірмами. Відзначається неготовність усіх держав – членів САС до швидких темпів інтеграції.

О. С. Осельська

СЮЛЛІ, Максиміліан де Бетюн (Maximilien de Béthune; 13 грудні 1560, Мант-ла-Жолі (Івелін) – 21 грудня 1641, Ер і Луар) – французький державний діяч і політичний мислитель, глава уряду Франції за правління короля Генріха IV, з 1606 р. – герцог де Сюллі. Вбивство короля підірвало його позиції й у 1614 р. він пішов у відставку, з 1634 р. – маршал. Автор першого геополітичного проекту мирного облаштування Європи Нового часу і всього світу. У мемуарах («Mémoires des sages et royales économies d'état, domestiques, politiques et militaires de Henri le Grand») С. вмістив т. зв. Великий план, який передбачав створення наднаціональної вищої влади в Європі.

Згідно з цим планом для припинення воєн Європу передбачалося поділити на 15 однакових за військовою могутністю держав. Всі суперечки в новій мирній Європі мали вирішуватися тільки політичними методами в Союзній Раді з 60 осіб, сформованій на рівних засадах представниками всіх держав (по чотири від кожної). Цей орган наділявся повноваженнями верховного арбітра в будь-яких суперечках як між державами, так і між правителями та їх підданими, причому його рішення мусили мати зобов'язальний і остаточний характер. С. бачив у конфедерації не тільки гаранта миру в Європі, а й фортецю проти зовнішніх ворогів. Згідно з планом, у майбутній європейській конфедерації не було місця варварській Московії, яку слід «відкинути до Азії» разом з турецьким султаном.

Суперечливість плану проявлялася, зокрема, у тому, що, з одного боку, він спрямовувався на створення об'єднаної мирної Європи, але водночас припускав попереднє перекроювання кордонів більшості держав і навіть їх заморських володінь, причому головною мішенню були Габсбурги, які мали зберегти владу лише в Іспанії, втративши всі володіння в Німеччині, Італії та Нідерландах. Тим самим гуманізм С. вступав у суперечність з цілями, продиктованими політичним прагматизмом. Датується «Великий план» по-різному: або 1617 р., коли було закінчено рукопис, що містив його перший варіант, або 1638 р., коли були завершені перші дві частини його мемуарів з детальним викладом значно модифікованого плану.

М. А. Шепєлєв

ТАБАЧНИК, Дмитро Володимирович (нар. 26 листопада 1963, Київ) – український державний та політичний діяч, історик, доктор історичних наук (1995), професор (1997), академік Національної академії правових наук України (2000), заслужений діяч науки і техніки України (2002), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1999) і премії НАН України імені М. Костомарова (2005), Надзвичайний і Повноважний Посол України (2004). У 1986 р. закінчив з відзнакою історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, у 1989 р. – аспірантуру Інституту історії АН УРСР.

У 1992–1993 рр. – керівник прес-служби Кабінету Міністрів України, прес-секретар уряду – начальник Головного управління інформації, преси та зв'язків з громадськістю Кабінету Міністрів України. Після відставки уряду Л. Кучми, до серпня 1994 р. – перший заступник голови Державного комітету України у справах видавництв, поліграфії і книгорозповсюдження. У 1994 р. – керівник виборчої кампанії кандидата в Президенти України Л. Кучми, з липня 1994 по грудень 1996 р. – глава Адміністрації Президента України, член Ради національної безпеки і оборони України. З вересня 1997 р. по березень 2003 р. – радник Президента України, у березні 1998 р. – березні 2003 р. – народний депутат України, голова Комітету ВР України у закордонних справах. З листопада 2002 по лютий 2005 р., а також з квітня 2006 по грудень 2007 р. – віце-прем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики. У березні 2006 р. обраний депутатом Верховної Ради Автономної Республіки Крим від Блоку «За Януковича!». Народний депутат України VI скликання, член фракції Партії регіонів, перший заступник голови Комітету у справах освіти і науки Верховної Ради України (до лютого 2010 р.). У 2009 р. став ініціатором створення та головою Ради громадського руху «За нейтральну, позаблокову Україну». Член Політради Партії регіонів. Міністр освіти і науки України з березня 2010 р., з грудня 2010 р. – міністр освіти і науки, молоді та спорту України.

Автор резонансних книг «"Качиний суп" по-українськи», «Фашизм в Україні: загроза чи реальність» (у співавт. з Г. К. Крючковим) та «Україна в НАТО чи НАТО в Україні: велика брехня про пріоритети державної безпеки», де була піддана жорсткій критиці націоналістична й антиросійська політика В. Ющенка. Співавтор (разом з Г. Крючковим, П. Симоненком, П. Толочком, С. Гриневецьким) резонансної збірки «Заявка на самогубство: Навіщо Україні НАТО», виданої російською та англійською мовами. Автор та співавтор понад 600 наукових праць, у тому числі монографій «Україна на шляху у світ» (1996), «Україна: третій шанс» (2002), «Україна: проблеми самоорганізації» (2003), «Міжнаціональні відносини та національні меншини в Україні» (2004), «Українська дипломатія. Нариси історії» (2006), «Західні виборчі системи: міфи, геополітика і права людини» (2009), «Історія української дипломатії» (2009). В останній виклав історію становлення й розвитку дипломатії України, починаючи від періоду Центральної Ради УНР і до сьогодення, проаналізував життєвий шлях і професійну діяльність керівників українських зовнішньополітичних відомств.

Т. – послідовний опонент націоналістичних ідеологів і політиків, вважає їх такими, що «спізнилися на 200 років». В однойменній статті доводить, що «ідеологія націоналізму порівняно недовго була панівною на досить невеликій території Європейського континенту, обслуговуючи процес створення буржуазних держав у період, обмежений початком XIX – серединою XX ст. Причому вже в першій чверті XX ст. стало зрозуміло, що націоналізм себе вичерпує, стає ідеологією реліктовою, яка не відповідає епосі. Саме ця історична невідповідність і породила трансформацію націоналістичних рухів у фашистські, надавши їм виразного ксенофобського забарвлення». На думку Т., саме націоналізм, прийнятий як ідеологія державного будівництва, призвів до довгої низки найкровопролитніших війн, починаючи від Наполеонівських до Другої світової. Зокрема, одним з перших серед українських істориків звернув увагу на проблему історичної відповідальності міжвоєнної Польщі за розв'язування Другої світової війни.

Неодноразово висловлював стурбованість тим, що в країнах Східної Європи, державах Балтії та в Україні прагнуть переписати історію, щоб применшити злочини нацизму і реабілітувати його пособників та колаборантів. Полемізуючи з українськими націоналістами, Т. зазначав, що «вони називають окупацією возз'єднання України з Росією, санкціоноване Переяславською радою 1654 р., але ніяк не хочуть повертати подарований з нагоди 300-річчя цієї "окупації" Крим. Вони таврують ганьбою національну політику Сталіна, але хочуть жити в українській державі, кордони якої були визначені саме за СРСР».

Виступаючи проти спроб покласти на СРСР відповідальність за початок Другої світової війни, доводить, що фактично таку відповідальність мають нести західні держави, лідери яких підписали Мюнхенську угоду 1938 р., що відкрила шлях гітлерівській агресії спочатку проти Чехословаччини, а згодом проти Польщі, яка сама пала жертвою власного експансіонізму. Звертає увагу на політичну та правову небезпеку таких спроб, оскільки вони закладають підґрунтя для майбутніх територіальних претензій до України.

У хантінгтоніанському руслі розглядає Україну як інтерцивілізаційну державу з великими культурно-історичними регіональними відмінностями, що зумовлює необхідність проведення збалансованої багатовекторної політики як єдиної умови збереження і зміцнення української державності.

М. А. Шепелєв

ТАЙВАНСЬКА ПРОБЛЕМА – проблема возз'єднання Тайваню (т. зв. Китайської Республіки) з материковим Китаєм (КНР). Витоки проблеми сходять до завершального етапу громадянської війни в Китаї, коли восени 1949 р. колишній центральний уряд Китайської Республіки на чолі з лідером Національної партії (Гоміндан) Чан Кайші під тиском Народно-визвольній армії Китаю відступив на о. Тайвань. Відтоді кожен уряд – новий, комуністичний, у Пекіні й старий, гоміндановський, у Тайбеї – претендував на легітимність і вважав себе єдиним законним загальнокитайським урядом.

СРСР визнав КНР, а США та їх союзники – Китайську Республіку на чолі з Чан Кайші. Виступаючи в 1951 р. на слуханнях у Конгресі США, колишній командувач «сил ООН» у Кореї генерал Д. Макартур сказав, що «втрата Тайваню відсуне наші кордони назад до узбережжя Каліфорнії». Тим самим він визначив стратегічну значущість Тайваню, що унеможливлює передання контролю над островом будь-кому з геополітичних конкурентів США.

Пряме залучення США як однієї з наддержав вивело тайванську проблему на якісно новий рівень політичної значущості. Американська участь у долі Тайваню перетворилася на найважливіший чинник розвитку ситуації в Тайванській протоці. Аж до кінця 70-х рр.

основним інструментом захисту режиму Гоміндану був американо-тайванський договір про взаємну оборону (ДВО) 1954 р. США не пішли на його розрив під час перших офіційних американо-китайських переговорів на вищому рівні, що відбулися в лютому 1972 р. в Шанхаї, незважаючи на крайню зацікавленість у приверненні КНР на свій бік у протистоянні з СРСР.

Хоча в 1972 р. США визнали КНР і розірвали дипломатичні відносини з Тайванем, вони зберегли неофіційні стосунки з урядом Чан Кайші й далі надавали йому військову допомогу на підставі Закону про відносини з Тайванем 1979 р. У ньому наголошувалося, що «будь-які спроби [КНР] визначити майбутнє Тайваню інакше, ніж мирними засобами, у тому числі за допомогою бойкотів і ембарго», розглядатимуться США як «загроза миру і безпеці на заході Тихого океану і предмет серйозної заклопотаності». Адміністрації ставилася в обов'язок підтримка «на необхідному рівні» власного військового потенціалу на Тихому океані і дозволявся продаж Тайваню «оборонних» озброєнь.

Усередині Тайваню, у зв'язку з тим, що повернення влади Китайської Республіки на материк не відбулося, депутати Національних зборів подовжували повноваження Чан Кайші, а після його смерті – сина і наступника Цзян Цзінго. У 1991 р. під тиском зростаючої опозиції депутати подали у відставку, а функції Національних зборів перейшли до новоствореного парламенту. У 1996 р. запроваджено прямі вибори президента країни.

Щодо материкового Китаю після смерті Чан Кайші в 1975 р. його наступники продовжували виходити з формули існування «одного Китаю» і визнавали значущість завдання національного об'єднання. Проте з часом усередині Тайваню зростав вплив місцевих уродженців – прибічників відмови від єдності з «великим Китаєм», що вимагали проголошення незалежності острова. Поетапна демократизація на Тайвані дала змогу сепаратистам отримати представництво в парламенті і справляти вплив на зовнішню політику, що зробило ситуацію в протоці ще менш передбаченою.

З 1990 р. Тайвань проводить «гнучку політику» стосовно КНР, з огляду на те, що «змістовні відносини» сторін важливіші за офіційні. Представники КНР і Тайваню підтримують напівофіційні контакти для обговорення умов можливого об'єднання. Позиція Пекіна зводиться до формули «одна держава – дві системи», які передбачають, що після об'єднання Тайвань стане однією з провінцій КНР, зберігши ринкову модель економіки й автономну адміністративну систему, але передавши Пекіну керівництво зовнішньою і оборонною політикою. Тайванська сторона не виключає об'єднання, але бачить його як тривалий демократичний процес злиття двох рівноцінних політичних суб'єктів.

Пекін неодноразово заявляв про готовність застосувати військову силу проти Тайваню, щоб не допустити проголошення незалежності острова і повернути острів до складу КНР. Керівництво Тайваню, спираючись на підтримку США, модернізує власні збройні сили з метою нейтралізувати зростаючу військову загрозу, що виходить від континентального Китаю.

Ситуація загострилася, коли в березні 1996 р., у період підготовки чергових президентських виборів на Тайвані, у зоні Тайванської протоки виникла міні-криза. Збройні сили КНР провели військову демонстрацію (150 тис. осіб) у безпосередній близькості від острова, влаштувавши навчальні пуски бойових ракет у зоні Тайванської протоки. Метою акції було чинити тиск на тайванських виборців і перешкодити прибічникам незалежності Тайваню домогтися успіху на виборах. Зустрічною силовою демонстрацією з боку США стало відправлення бойових кораблів у зону Тайваню, проте до справжньої кризи справа не дійшла

й американські кораблі не були введені в протоку, залишаючись неподалік від неї. У 2000 р. Гоміндан уперше за півстоліття втратив владу, а президентом став кандидат від опозиційної Демократичної прогресивної партії (ДПП) Чень Шуйбянь, повторно переобраний у 2004 р. Вимога незалежності Тайваню була одним з головних пунктів партійної програми ДПП.

В обстановці піднесення «тайванського націоналізму» 14 березня 2005 р. Всекитайські збори народних представників КНР ухвалили закон «Про протидію розколу країни», який передбачає право уряду КНР застосувати «немирні або інші необхідні заходи для захисту свого суверенітету і територіальної цілісності» у разі спроби «підривних елементів, промовців за "незалежний Тайвань"», відокремити острів «від Батьківщини», або в разі «важливих змін, які можуть призвести до відокремлення Тайваню від країни, або якщо всі умови для мирного об'єднання будуть вичерпані». Передбачаючи прийняття в КНР цього закону, США наприкінці лютого 2005 р. переконали Японію включити Тайвань у зону загальних стратегічних інтересів двох країн, що полягають у двосторонньому оборонному союзі. ДПП засудила закон як такий, що «порушує свободу, гідність і безпеку тайванського народу», заявивши, що «Китайська Республіка на Тайвані є незалежною державою, і будь-яка зміна цього статус-кво, зроблена без згоди народу Тайваню, неприпустима».

Лише навесні 2008 р. з перемогою на виборах Ма Інцзю Гоміндан повернувся до влади. Стратегічною метою президента Ма Інцзю є зниження рівня збройного протистояння в Тайванській протоці, максимально тривале збереження нинішнього «специфічного» статусу Тайваню і подальший розвиток у цих умовах украй вигідних торговельно-економічних зв'язків з КНР. Внесок КНР у зовнішній товарообіг Тайваню сьогодні дорівнює 20 %. Проте останнім часом на Тайвані посилюється опозиція курсу на політичне зближення з «комуністичним Китаєм». При цьому немає жодних підстав для припущень про прийняття Ма Інцзю китайської формули процесу «відновлення єдності нації», використаної раніше КНР щодо Гонконгу і Макао («одна держава – дві системи»). У цілому, Т. п. залишається в стані стратегічної безвиході й поки не видно безконфліктного способу виходу з нього.

На сьогодні Т. п. є єдиною потенційною «гарячою точкою», здатною залучити США до збройного конфлікту з великою ядерною державою – КНР. У зв'язку з цим можлива перспектива повернення до влади на загальних виборах 2012 р. ДПП, що намагалася раніше оголосити через референдум незалежність Тайваню, викликає стурбованість і в КНР, і в США.

М. А. Шепєлєв

ТАЛАСОКРАТІЯ (від грец. θάλασσα, «море» та грец. κράτος, «влада») – морська сила, морська держава, форма організації простору під контролем морських держав, що передбачає наявність метрополії та колоній.

Засновником учення про походження всього живого з водної стихії найчастіше називають грецького натурфілософа Фалеса з Мілета (бл. 500 до н. е.). Німецький філософ географії Ернст Каш класифікував імперії залежно від чинника води в «Порівняльній географії» (1845). Він розрізняє три стадії розвитку, три акти великої драми. Світова історія починається для нього з «потамічного» часу, тобто з культури річкових басейнів Близького і Середнього Сходу в Месопотамії та на р. Ніл, у Вавилонському і Єгипетському царствах та Ассирії. Далі – т. зв. таласичний період культури внутрішньоматерикової Мореї і басейну Середземного моря, до якого належать грецька та римська античність і середземноморське середньовіччя. З відкриттям Америки і початком навколосвітніх пла-

вань настає остання і вища стадія, епоха океанічної культури, носіями якої є німецькі народи.

Головною рисою класичної Т. є те, що вона, як правило не контролює значних земельних просторів при віддаленні від моря вглиб континенту. Т. переважно будується на лінійних ланцюжках прибережних міст-портів як торговельних факторій та військових фортів, в яких проживають або які контролюють вихідці з головного міста (метрополії). Таласократичний погляд на простір та кордони бачить берегові території як потенційні колонії, як смужки землі, які можна відірвати від решти континентальної маси, перетворити на базу, стратегічний простір. Берегова зона ніколи не стає цілком «своєю»; за необхідності можна сісти на корабель і поплисти на батьківщину, на «острів». Смугою берег стає саме за рахунок того, що прибульцям з моря небезпечно заглиблюватися всередину континенту тільки на певну відстань.

«Як правило, – зазначав К. Хаусхофер, – острівні нації абсолютно не розуміють проблем територіальних кордонів. Тому вони неправильно оцінюють континентальні прикордонні ситуації і не можуть зрозуміти небезпеки, внутрішньо властиві їм. Вони не розуміють і умов дії континентальних армій. Якщо вони посилають війська за море, то чисельність їх, як правило, дуже мала. Вони недооцінюють важливість континентальної маси і чисельність населення, завжди роблять ставку не на сухопутні сили. Все це призводить до неадекватного спорядження, несподіваних змін стратегії, імпровізацій, відхилення від стратегічної лінії в умовах браку часу для подібних експериментів. Живучи в схожих фізичних і духовних умовах, острівні держави розуміють одна одну значно краще, ніж вони розуміють континентальні держави».

Критська морська держава об'єднала в середині II тис. до н. е. греків та інші народи, що населяли Егейський регіон. Вона стала основою культурної єдності регіону і першим кроком на шляху до формування грецької класичної цивілізації. «Мінойська Т.» вперше в історії здійснила спробу побудови імперії з опорою на флот, у ній на перше місце була поставлена морська політика. Першовідкривач мінойської цивілізації А. Еванс вважав можливим говорити про повне підпорядкування Криту Егейських о-вів та материкової Греції. Морська держава Міноса вперше об'єднала Егеїду і, пануючи у Східному Середземномор'ї, стала свого роду предтечею Першого Афінського морського союзу. Подальша історія Т. пов'язана з фінакійцями, дорійцями та іонійцями. Типовими прикладами середньовічних Т. є Венеція і Генуя, після занепаду яких настає епоха панування атлантичних Т. (Португалія, Голландія).

На основі суми видатків на утримання та розвиток флотів та кількості бойових кораблів у їх складі Дж. Модельскі та У. Р. Томпсон відносять до розряду великих морських держав країну, сума видатків або кількість бойових кораблів якої досягла 50 % суми видатків або кількості бойових кораблів усіх інших морських держав. Такими великими морськими державами були: у XVI ст. – Португалія, у XVII ст. – Голландія, у XVIII–XIX ст. Великобританія, а після 1945 р. – США, які здійснювали гегемонію в таласократичній напівсфері.

Спостерігається, таким чином, поступове посилення атлантичних тенденцій, зрушення центрів гегемонії Т. на Захід. На думку Т. Хопкінса, голландська гегемонія зробила можливим утвердження капіталістичної світ-економіки як історичної соціальної системи, британська гегемонія зміцнила її фундамент, а гегемонія США максимально розширила та поглибила капіталістичний світ-економіку і водночас звільнила ті сили, що мають привести сучасну світову систему до її кінця.

Португалія була першою великою морською державою, яка ще у період геополітичної революції здійснювала гегемонію на морі. Засновник португальської морської моці, принц Енрике Мореплавець, став першим «свідомим творцем нової організації суспільної праці, необхідної для відкриття океанських шляхів». Так, невідомо для себе, він виявився першим попередником злиття ойкумен, реалізованого Португалією та Іспанією протягом Великих географічних відкриттів.

Наприкінці XVI ст. центр морської гегемонії змістився на північний захід, у більш атлантичні, протестантські Сполучені Провінції, що було важливим етапом формування західної Т. Їх міць ґрунтувалась суто на морській силі та використанні морських ресурсів. Голландія була Фінікією нових часів, голландців називали «візницями всіх морів». Потужна Ост-Індська компанія, утворена у 1602 р., заснувала в Азії імперію з володінь, відібраних у Португалії, а після захоплення мису Доброї Надії (близько 1650 р.) встановила контроль над басейном Індійського океану. Торгівля її поширювалася до Китаю та Японії, Ост-Індська компанія претендувала на монополію торгівлі зі Сходом і змушувала правителів східних країн закривати доступ до їх держав для інших європейських торгових кораблів.

Вже на початку XVII ст. морська сила Англії досягла значного рівня порівняно з іншими державами, особливо завдяки послідовній діяльності уряду в напрямі створення великої морської торгівлі та блискучого ВМФ з метою встановлення контролю над морем. Завоювання Ямайки поклало початок британській збройній експансії, яка супроводжувалася мирними заходами, спрямованими на зростання англійської торгівлі та судноплавства.

Таласократична гегемонія переходить до Великобританії на початку XVIII ст., і показово, що це передувало її економічній домінації. Надавши ведення сухопутної війни з Францією та Іспанією Голландії, а собі – ведення морської війни, Англія отримала й відповідні результати за Утрехтським миром 1713 р. Окрім торгівельних привілеїв, вона встановила контроль над Гібралтаром та портом Маон у Середземному морі, Ньюфаундлендом, Новою Шотландією та Гудзоновою затокою у Північній Америці, утвердившись у Новому світі та Середземномор'ї. Тоді як Англійське королівство поступово перетворювалося на Британську імперію, морська сила Франції занепала, а морська сила Голландії, придбання якої були на суші, відтепер постійно зменшувалась. Дуже швидко Голландія втратила провідне становище серед морських держав.

Англія зобов'язана морю своєю величчю більше, ніж будь-яка інша нація. Встановлення британського морського панування визначало необхідність переходу цієї держави до проведення такої політики, яка унеможливлювала б створення єдиного континентального блоку або посилення однієї великої континентальної держави. Вона мала форму політики, спрямованої на підтримку рівноваги сил у Європі, яка суттєво вплинула на подальший розвиток сучасної світової системи. Глобальний вплив Т. починається разом з епохою Великих географічних відкриттів, вона досягає вершини могутності наприкінці XX ст. Головним оплотом Т. із середини XX ст. стали США.

«На відміну від континентальної, морська торгівля досягає своїх цілей енергійно і незалежно. Перша не йде услід за загарбаннями і захвати не прямують за нею, але морська торгівля відбувається одночасно із загарбаннями», – зазначав Ф. Ратцель. Звідси настільки велика увага морських держав до засобів, що дають змогу контролювати океанічні комунікації, з чого він робив висновок про те, що «морська торгівля завжди веде до політичної експансії».

Т. більш динамічна і сприйнятлива до технічного прогресу. Їй притаманний дух індивідуалізму, наживи, підприємництва. Ці та інші якості індивіда або групи зумовлено морем, яке потребує

такого типу особистості, що може вижити в екстремальних умовах. Тому індивідуум, здатний на заповзятливість і нестандартні рішення, становить вищу цінність. У такій цивілізації моральні та юридичні норми, принципи, закони стають відносними. Подібний тип цивілізації розвивається активніше, ніж протилежний телурократичний, він легко змінює моральні і культурні цінності, ознаки, зберігаючи тільки одну основну установку на прогрес, динамічні зміни, нові відкриття, пригоди та наживу.

Основа таласократичного домінування – імпорт з колоній коштовностей, особливо золота, та інших товарів. Золото в метрополії спричиняє інфляцію, але стимулює консолідацію капіталу у великих власників, які інвестують ці капітали у виробництво і технології. Товари, вироблені промисловістю, частково залишаються в метрополії, але масово експортуються в колонії для подальшої їх експлуатації та експансії в інші регіони. Оскільки Т. не витрачається на розвиток колоній, розширюється вона набагато швидше телурократії, але її міць зростає лише доти, доки триває експансія. Як тільки експансія зупиняється, експорт з метрополії знижується, створюючи кризу надвиробництва, а величезні маси золота створюють інфляцію. Результатом стають криза й розвал імперії. Саме тому Т. існують не дуже довго за історичними масштабами, приблизно 200–300 років.

У суто військовому аспекті панування на морі досягається шляхом знищення основних угруповань ВМС противника, руйнування їхніх пунктів базування і центрів управління, заборони введення на морський театр додаткових сил через протоки і вузькості, знищення протичовнових рубежів і створення власних протичовнових рубежів. Важливою умовою завоювання панування на морі є також попереднє (або одночасне) здобуття панування в повітрі.

М. А. Шепєлєв

«ТАНАКИ МЕМОРАНДУМ» – геополітична програма японської політики щодо Китаю, сформульована в секретній доповіді, представленій 25 червня 1927 р. японському імператору прем'єр-міністром, міністром закордонних справ генералом Кіїті Танакою (фігурував як один з основних документів на Токійському міжнародному військовому трибуналі, оригінал документа втрачено й нині багато хто вважає його фальшивкою).

Вважається, що «Т. м.» заклав основи економічного і воєнного підкорення Азії, ставлячи насамперед цілі військового захоплення Маньчжурії заради використання її природних багатств для потреб японської промисловості, розколу й економічного підпорядкування інших провінцій Китаю, а в більш далекій перспективі – війни з СРСР. «Т. м.» став квінтесенцією поглядів військового міністерства і командування сухопутних військ, які впродовж наступних 15 років не зазнали істотних змін.

«Т. м.» містив викладення «Програми політики щодо Китаю», ухваленої 7 липня 1927 р. на конференції з проблем Сходу представників Японії в Китаї, її уряду і військових кіл. Вона полягала в: стабілізації політичної обстановки в Китаї та відновленні порядку руками самого китайського народу; сприянні в цьому поміркованим елементам в Китаї разом з іншими державами; опорі у Китаї на центральний уряд у його боротьбі з військовими кліками за єдність країни; вжитті рішучих заходів у разі, якщо заворушення в Китаї створюватимуть загрозу правам, інтересам і майну японських підданих в цій країні; особливій відповідальності й обов'язку Японії виявляти особливу турботу у військовому плані через наявність важливих японських інтересів у Маньчжурії, Монголії і в трьох східних провінціях Китаю. У разі виникнення заворушень в Маньчжурії та Монголії, які створили б загрозу особливому статусу та інтересам Японії в цих районах, вона повинна вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки корінних жителів і іноземців.

На думку японських істориків, ця програма знаменувала відхід від політики попереднього глави японського МЗС К. Сідехари, що виступав за невтручання у справи Китаю і визнавав Маньчжурію і Монголію його невід'ємними частинами, але була не програмою-максимумом, а програмою-мінімумом експансії Японії в Китаї.

У Китаї та на Заході поширені наполегливі версії, що, крім офіційного, Танака підготував і неофіційний меморандум, в якому і викладалися ідеї боротьби Японії за світову гегемонію, проте його авторство в цьому випадку більше ніж сумнівне.

У ньому зазначалося: «Якщо ми в майбутньому захочемо захопити контроль над Китаєм, ми повинні будемо зруйнувати США... Але для того, щоб завоювати Китай, ми повинні спочатку завоювати Маньчжурію і Монголію. Для того щоб завоювати світ, ми повинні спочатку завоювати Китай. Якщо ми зуміємо завоювати Китай, всі інші азійські країни і країни Південних морів будуть нас боятися і капітулюють перед нами. Світ тоді зрозуміє, що Східна Азія наша, і не наважиться заперечувати наші права. Таким є план, заповіданий нам імператором Мейдзі, і успіх його має важливе значення для існування нашої Японської імперії. ...Маючи всі ресурси Китаю, ми перейдемо до завоювання Індії, Архіпелагу, Малої Азії, Центральної Азії і навіть Європи. Але захоплення контролю над Маньчжурією і Монголією є першим кроком, якщо нація Ямато бажає відігравати провідну роль на Азійському континенті. ...Просування нашої країни в найближчому майбутньому в район Північної Маньчжурії призведе до неминучого конфлікту з червоною Росією. У такому разі нам знову доведеться виконати ту ж роль, яку ми виконували в російсько-японській війні. Східнокитайська залізниця стане нашою точно так само, як стала нашою Південноманьчжурська, і ми захопимо Гирін, як тоді захопили Дайрен. До програми нашого національного зростання входить, певно, необхідність знову схрестити мечі з Росією на полях Монголії з метою оволодіння багатствами Північної Маньчжурії».

Відповідно до прийнятої доктрини японські збройні сили у вересні 1931 р. почали планомірне завоювання Китаю. У січні – березні 1932 р. вони завоювали всю Маньчжурію, і 9 березня було проголошено створення маріонеткової держави Маньчжоу-Го на чолі з останнім китайським імператором Пу І.

О. С. Двуреченська

ТЕЙЛОР, Пітер (Peter J. Taylor; нар. 21 листопада 1944, Тринг, Хертфордшир, Англія) – британський геополітик, політичний географ. Викладає в університетах Великобританії, зокрема, Лоуборо (Ліверпуль), а також є редактором періодичних видань: у 1982–1998 рр. видавав «Політичну географію», у 1992–1997 рр. – «Огляд міжнародної політичної економії». Засновник та директор дослідницької мережі «Глобалізація та світові міста» (з 1996 р. дотепер). Академік Академії соціальних наук Великобританії (2001).

Основні напрями досліджень Т.: вивчення світових гегемоній (компаративне вивчення періодів домінування Нідерландів, Британії та США з погляду їхньої політичної, економічної та культурної складових), вивчення британської специфіки в політиці, економіці та соціології, розгляд проблем модернізації та американізації, а також міждисциплінарні соціологічні дослідження. Автор праці «Політична географія: світова економіка, держава-нація і локальність», що витримала чотири видання (1985, 1989, 1993 і 2000), а також монографій «Шлях сучасного світу: від світової гегемонії до безвихідного становища» (1996), «Сучасність: геоісторична інтерпретація» (1999), «Американське століття: примус і консенсус у перспективі розвитку американської могутності» (1999). Він відстежує

просторовий вимір сучасності в еволюції ринків, капіталістичних міст і держав протягом останніх століть. Політико-економічна географія Т. органічно пов'язана з трансформацією сучасної культури – як матеріально-побутової, так і «високого» мистецтва.

У концепції світових гегемоній Т. вирізняє конкурентні та неконкурентні ери, що змінюють одна одну. Перша неконкурентна ера тривала з початку епохи Великих географічних відкриттів (кінець XV ст.) до початку XVIII ст. Єдиними метрополіями в той період були Іспанія і Португалія, а об'єктом оволодіння – Іберійська Америка. Однією з найзначніших подій першої неконкурентної ери було укладення Тордесільяссього договору в 1494 р. Перша конкурентна ера припадає на XVII – початок XIX ст.: час боротьби Іспанії, Португалії, Нідерландів, Великобританії та Франції і меншою мірою балтійських держав – Данії, Швеції і Пруссії. Головні події цієї епохи пов'язані з англо-французькими війнами, що завершилися падінням імперії Наполеона. Друга неконкурентна ера – час від промислової революції кінця XVIII ст. до 70-х рр. XIX ст., який характеризується відносно мирним співіснуванням провідних метрополій – Великобританії і Франції. Друга конкурентна ера (остання третина XIX – перша чверть XX ст.) пов'язана з занепадом гегемонії Великобританії. У цілому в боротьбі за колонії беруть участь старі метрополії – Великобританія і Франція, і нові – Бельгія, Німеччина, Італія, Японія і США. З безлічі подій, що відбувалися в другу конкурентну епоху, Т. виокремлює як найбільш значне боротьбу за африканські колонії.

Поряд з гегемонією Т. розглядає імперіалізм як інший тип світового панування, під яким він розуміє «відносини панування-підпорядкування між ядром і периферією». Він розрізняє формальний імперіалізм, який передбачає юрисдикцію над периферійним районом, та неформальний імперіалізм, який є, по суті, однією зі складових гегемонії – тобто неформальним контролем держави над периферійними і напівпериферійними районами.

Досліджуючи імперіалізм у циклічній динаміці його розвитку, Т. створює концепцію періодизації колоніальної активності. Він вирізняє дві довгі хвилі колоніальної експансії і скорочення колоній: перша – відповідає життєвому циклу європейських колоній в Америці, а друга – колоній в Азії та Африці. Процес колонізації, згідно з Т., включає три фази: створення колонії, реорганізація її території і передання суверенітету. Антиподом колонізації є процес деколонізації, який охопив два основні періоди (хвилі): ліквідація колоній Іспанії та Португалії в Латинській Америці в першій третині XIX ст.; здобуття незалежності державами після Другої світової війни.

У книзі «Британія і "холодна війна". 1945 р. як геополітичний перехід» («Britain and the Cold War. 1945 as Geopolitical Transition», 1990) Т. використовує поняття «геополітичного світового порядку» («geopolitical world order»), який означає геополітичний режим гегемонії з боку будь-якої історичної держави-гегемона у міжнародній світовій системі, і зауважує, що геополітичний порядок перед холодною війною «закінчив світовий порядок британської спадщини (British Succession)». І нацистська Німеччина, і США мали однакові плани світового панування (Weltherrschaft) і обидві країни були залучені до боротьби за роль світового гегемона як спадкоємця британського порядку (Pax Britannica). На цій підставі він стверджує, що «ми можемо розглядати обидві світові війни як бій за британську спадщину між Німеччиною і США».

Після закінчення Другої світової війни можливі були три сценарії історичного розвитку, обумовлені геополітичними орієнтаціями СРСР, США і Великобританії, їх взаємними й альтернативними альянсами:

1. Альянс Великобританії та СРСР проти планів американської світової гегемонії (антигегемоніальний альянс або фронт). У контексті класичної дипломатії, у тому числі дипломатії Великобританії з її фокусом на системі балансу сил, цей альянс був би найбільш функціональним: дві слабші сили об'єднуються проти гегемоніальної сили для того, щоб створити новий баланс сил у повоєнному світі й цей баланс надалі підтримувати.

2. Альянс США і СРСР проти Великобританії (антиімперіалістичний, антиколоніальний альянс).

3. Альянс Великобританії і США проти СРСР (антисоціалістичний альянс). Саме ця альтернатива була реалізована і призвела до виникнення «холодної війни». Але антисоціалістичний альянс, основним архітектором якого в Європі був У. Черчілль, по суті, розколов Європу, і після проголошення доктрини Трумена, у результаті якої вся Західна Європа була включена в поле впливу американської доктрини Монро, плани незалежної Європейської федерації були приречені на провал.

У рамках цього альянсу США знищили Британську імперію, яка незабаром перестала існувати, перетворили Великобританію фактично на васальну державу, що прямує у фарватері американської зовнішньої політики. Колись усемогутній Джон Булл перетворився на денщика «дядька Сема». Іншими словами, саме антисоціалістичний альянс призвів до краху Британської імперії.

М. А. Шепєлєв

ТЕЛУРОКРАТІЯ (грец. телурос – суша і кратос – влада, тобто «сухопутна могутність») – сухопутна сила, сухопутна держава, форма організації простору під егідою великих сухопутних держав, що передбачає якість територіальної безперервності й формування відносин «центр – провінції».

Сухопутна могутність характеризується чітко визначеними кордонами, фіксованим простором, сталими способами життєдіяльності населення, стійкістю його якісних орієнтацій: осілість, обмеженість у виборі докладання праці, консерватизм, суворі моральні або юридичні норми і закони, яким підкоряються всі індивіди та групи людей. Твердість Суші формує твердість моралі й закону, твердість традиції. Звичаї закріплюються в суспільній свідомості, передаються у спадщину, формується кодекс етичних норм, принципів. Це проявляється, зокрема, в тому, що сухопутним народам, особливо осілим, близьке почуття колективізму, а не індивідуалізму, чужий дух підприємництва, наживи. В управлінні великими і малими групами головним принципом є ієрархічність.

Телурократичне домінування інтегрує економіки провінцій в себе. Туди центр ввозить не тільки зброю, а й технології, обладнання, матеріали та ін. У протилежний бік надходить не стільки золото, скільки товари. При тому, що великі витрати на розвиток провінцій значно уповільнюють експансію Т., загальний економічний ефект більш стабільний і покриває витрати на неї. Це відбувається тому, що провінції не грабуються, а багатіють, збільшуючи попит на продукцію, вироблену в центрі, та податкові надходження. Свобода континентальної торгівлі, як вважав Ф. Ратцель, досягається шляхом переговорів, оскільки контролювати комунікації за межами своєї території неможливо, тоді як свобода морської торгівлі забезпечується шляхом військової переваги.

Все це зумовлює те, що у Т. приєднання часто вигідне обом сторонам, а тому деякі народи приєднуються самостійно, оскільки це гарантує їм захист від ворогів і розвиток. Телурократична імперія найчастіше не нав'язує своїх законів провінціям, дозволяючи їм зберігати самобутність і створюючи умови для доброзичливих відносин між народами. Наприклад, коли Російська імперія була на більшій території суворо християнською, у середньоазійських землях

панували мусульманські закони та звичаї, зокрема місцева еліта утримувала гареми. Тривалість життя Т. значно більша, ніж у таласократії, досягаючи 1000 років.

К. Хаусхофер так охарактеризував специфіку поведінки в міжнародних справах континентальних держав: «Через свій клімат континентальні нації схильні до контрастів. Еволюційні тенденції, характерні для острівних націй, відіграють підлеглу роль у їх розвитку, оскільки континентальні нації розвиваються через революції. Вони розривають з минулим, якщо воно здається їм обтяжливим. Вони віддають перевагу послідовності, а не паралелізму. Відповідно, їх дії імпульсивніші: вони схильні до радикальних рішень. Внаслідок нееластичності континентальні держави часто недооцінюють переваги острівних, їх винахідливість, гнучкість, мобільність. Недооцінюють вони і властиву острівним державам стратегію оточення і тактику анаконди... Континентальні держави сильніші, жорстокіші, консервативніші в озброєннях, схильні нехтувати частковостями і в державних, і у військових справах. Вони прагнуть їх стандартизувати і координувати. Вони байдужі до нюансів громадської думки і часто платять за це досить дорого».

М. А. Шепєлєв

ТЕРНЕР, Фредерік Джексон (14 листопада 1861, Портедж, штат Вісконсин – 14 березня 1932, Каліфорнія) – американський історик, історичний географ. За оцінкою одного з відомих істориків Р. Рігеля, нарис Т., в якому викладена його концепція «рухомого кордону», у громадській думці США «ставився трохи нижче Біблії, Конституції і Декларації незалежності».

Основна ідея Т. полягала в тому, що унікальність Америки – в її рухомих кордонах, що розширюються. У статті «Значення кордону в американській історії» («The significance of the frontier in american history», написана на основі доповіді Американському історичному товариству 1893 р.) він заявив, що «існування вільних земель, їх постійне освоєння і просування Америки на Захід є поясненням її розвитку». Він обґрунтовував «універсальне розташування американців» («universal disposition»), доводив, що «народ, який розширюється, покликаний поширити своє панування» і геополітичне зростання «насправді є результатом притаманної їм сили розвитку».

Американська історія – історія «постійного просування кордону». Кордон – лінія якнайшвидшої та ефективної американізації. Її головна риса – рух, а енергія Америки завжди вимагатиме збільшення поля докладання своїх сил. «У тиглі кордону іммігранти американізувалися, визволялися і змішувалися в американську расу, відмінну від англосаксонської, як за національними, так і за іншими характеристиками». Тим самим він заперечував тезу про США як перенесення у Новий світ європейської цивілізації, наголошував на їх цивілізаційній унікальності, яка зростала в міру просування на Захід.

Т. висунув тезу про особливу, творчу роль колонізації «вільних» західних земель у створенні американського суспільства та «неповторних» ідеалів американської демократії. Він писав, що американська демократія «не була привезена на борту "Травневої квітки" у Плімут», вона «вийшла з американських лісів і черпала кожен раз нову силу в зіткненні з кордоном». Дивлячись у минуле, він побачив у завоюванні американського Заходу реалізацію «the Manifest Destiny» в Західній півкулі.

Загалом історична місія США, її «передвизначена доля», згідно з Т., – постійно розширювати свої кордони, поки весь світ не буде світом Америки. «Основним фактом історичного життя США була експансія... Імперативи динаміки зовнішньої політики: прориття Панамського каналу, що з'єднує Атлантичний і Тихий океани, становлення морської могутності» США, поширення

американського впливу на навколишні острови і сусідні країни. Також він проголошує настання «століття Тихого океану», доля якого нібито тісно пов'язана з США через географічні та інші причини. Доктрина «відкритих дверей» була для нього просуванням кордону США до Азії, насамперед у Китай, а також і по інший бік Атлантичного океану. Першу світову війну Т. розглядав як боротьбу за «американський ідеал», тобто боротьбу за американську гегемонію.

Т. – автор теорії географічного секціоналізму. Його праця «Значення секцій в американській історії» отримала Пулітцерівську премію з історії у 1933 р. Подібно до того, як «прикордонна теза» Т. зробила демократію (тобто американське панування) функцією кордону, що постійно розширюється, секціоналізм стверджує секційне (регіональне) різноманіття як динамічний принцип американського життя.

Секція, у розумінні Т., – фізико-географічна область з певним укладом господарства і особливим психічним складом населення. Т. вважав США імперією, точніше «імперською республікою», а окремі частини США, секції, – порівняними з окремими європейськими націями. США він уявляв як об'єднання різних секцій: Захід, Середній Захід, Південно-Захід, Північно-Захід, Схід, секція Атлантичного узбережжя, Нова Англія, Південь і багато інших. У масштабнішому вимірі поділ США на секції в основному збігається з традиційним поділом США на три географічні регіони – Північ, Південь і Захід. «Важливість секцій в американській історії така, – писав Т., – що... нам слід переглянути нашу історію з погляду цього фактора». Боротьба секцій, що «динамічно розширюються», і їх рух на Захід становлять, на його думку, зміст американської історії XVIII–XIX ст. Зокрема, Громадянську війну він розглядав як результат загострення міжсекційних суперечностей. У секційній відмінності Т. бачив джерело майбутнього розвитку американського суспільства, в якому збережеться різноманітність, що проявлятиметься в соціально-економічних контрастах і конкуренції різних регіонів.

Під впливом його поглядів Дж. Хікс розглядав рух фермерів у плані «боротьби секцій» – аграрного Заходу і Півдня проти індустріального Північного Сходу. У цьому ж руслі С. Вудворт розглядає Громадянську війну як культурний конфлікт між секціями. Північ прагнула до індустріального прогресу і реформ. Культурні відмінності проголошувалися свідченням переваги однієї секції над іншою. Жителі Півночі уявляли Південь відсталим, напівцивілізованим, далеким від гармонії та ідеалів XIX ст. Для жителів Півдня Північ була осередком радикальних «ізмів» (фемінізм, аболіціонізм, соціалізм та ін.), пуританського лицемірства тощо. Кожна секція вписувала іншу в культурний стереотип і робила його об'єктом своєї ненависті.

Ідеї Т. справили вирішальний вплив на формування уявлень про американську історичну місію президентів США Т. Рузвельта і В. Вільсона.

М. А. Шепєлєв

ТИБЕТСЬКА ПРОБЛЕМА – проблема статусу Тибету, що спричинила боротьбу між урядом КНР та сепаратистськими релігійно-націоналістичними силами на чолі з Далай-ламою XIV.

На початку І тис. н. е. на нагір'ї Тибету проживали чотири етнічні групи: 1) індоарійські племена дардів і монів у верхів'ях Інду, які були осілими землеробами, якими управляли родові князі; 2) цяни – кочові племена в Амдо, Цайдамі та Камі; 3) кочівники іранського походження, котрі населяли Шаншун (Північний Тибет), близькі до саків. Л. М. Гумільов вважає, що це вони принесли на Тибет релігію бон; 4) осілі племена – боти, що розійшлися по долині Брахмапутри (Цангпо), які поклали початок царству Тибету. Хоча Тибет значною мірою залишався в ізоляції аж до XX ст., чому чималою мірою сприяли Гімалаї,

у різні епохи за політичний і релігійний вплив тут змагалися монголи, Китай і князівства Індостану (насамперед Непал, Бутан) і навіть Великобританія і Росія.

З VII по IX ст. н. е. Тибет був великою незалежною державою, керованою місцевими правителями, потім настав період роздробленості. У XIII–XIV ст. Тибет разом з Китаєм увійшов до складу Монгольської імперії. Китайські історики стверджують, що вже з XIII ст. Тибет був районом Китаю, що безпосередньо підкоряється центральному уряду династії Юань, тоді як західні історики вважають, що Тибет і Китай залишалися двома незалежними адміністративними одиницями у складі Монгольської імперії. При цьому не викликає сумнівів, що із заходу незалежного царства Тибету до XVIII ст. набагато більший вплив на Тибет справляли монголи (завдяки чому монголи сьогодні є одним з небагатьох народів – носіїв гілки тибетського буддизму Махаяни).

У Тибеті склалася унікальна система управління. Духовним і світським лідером в одній особі став далай-лама, глава найчисленнішої школи буддизму «гелугпа» («жовтих шапок»), один із «живих будд» (таких у Тибеті декілька тисяч), бодхісатва Авалокітешвара, що постійно перероджується, котрий правив з Лхаси. Другим за значенням лідером в ієрархії Тибету став панчен-лама, що жив у місті Шигадзе, – перерождення Будди Амітаби. Два головні лами перебувають у складних релігійно-політичних відносинах між собою – вони підтверджують істинність перерождення один одного, тобто відіграють ключову роль у складній системі передання влади.

У період маньчжурської династії Цин (1644–1911) залежність Тибету від Китаю посилилася. У 1720 р. китайська армія увійшла до Тибету і розбила монголів, які влаштували в Лхасі різанину; результатом стало сходження на престол Далай-лами VII Келцанга Гьяцо. Як винагорода за свою допомогу китайці анексували район Тибету Амдо. Крім того, з 1727 р. при уряді Далай-лами постійно перебували два китайські представники. Про їх повноваження китайські й протибетські історики також ведуть спори; перші вважають їх такими, що є виразниками волі центрального уряду Китаю, тоді як другі прирівнюють їх до послів. Найчастіше Тибет платив Китаю дань, яка мала не матеріальне, але символічне, ритуальне значення, тобто входив до системи китайського світопорядку як данницьке утворення. Далай-лама XIII писав: «Відносини між Тибетом і Китаєм подібні до стосунків між священиком і його заступником і не ґрунтуються на підпорядкуванні один одному». На користь цього свідчить той факт, що високопоставлені лами Тибету неодноразово ставали духовними наставниками китайських імператорів.

Ключовим пунктом у розвитку відносин китайського Тибету стало визнання Великобританією і Росією в 1907 р. Тибету зоною виключних інтересів Китаю. Як наслідок, відбулися вторгнення 1910 р. і вигнання Далай-лами XIII, який утік до Індії. Революція 1911 р. в Китаї дала можливість Далай-ламі відновити владу над Тибетом. Війська Тибету несподівано атакували розташований у Лхасі китайський гарнізон, і незабаром китайські представники вимушені були підписати «Угоду з трьох пунктів», за якою Китай визнавав суверенітет і незалежність Тибету; з Монголією договір про взаємне визнання незалежності уряд Тибету підписав у 1913 р. (достовірність документа не підтверджена).

На конференції у Симлі (Індія) в 1913–1914 рр. за посередництва представників Великобританії була зроблена спроба погодити китайсько-тибетський кордон. Відповідно до пропозиції англійців, у східній частині (т. зв. внутрішньому Тибеті) Лхаса могла здійснювати управління лише у питаннях релігії, а Китай не мав права втручатися в управління «зовнішнім Тибетом» (велика частина сучасної території автономного району Тибету). Обурення китайської делегації викликало те, що англійці позначили частину території Тибету як володіння Індії (сучасний індійський штат Аруначал Прадеш, який китайці називають «південним Тибетом»). Конференція була невдалою і не розв'язала суперечностей між Тибетом і Китаєм. У Спільній декларації Великобританія і Тибет зобов'язалися не встановлювати китайський сюзеренітет або інші особливі права в Тибеті, якщо лише Китай не підпише проект Симльської конвенції, який мав гарантувати Тибету велику територію, його територіальну цілісність і повну автономію. Китай, проте, так і не підписав Конвенцію.

Оскільки Китай був ослаблений у громадянській війні та війні з Японією, уряд Далай-лами XIII повернув і території «внутрішнього Тибету», управління якими було передано до рук незалежних князів Тибету; таким чином, де-факто Тибет залишався незалежним, хоча де-юре вважався васальною територією Китаю.

Тибет самостійно здійснював міжнародні відносини, насамперед маючи справу з британською, китайською, непальською і бутанською дипломатичними місіями в Лхасі, а також за допомогою урядових делегацій, що відряджаються за кордон. Коли Індія стала незалежною, британська місія в Лхасі була замінена на індійську.

Між 1938–1939 рр. нацистська Німеччина на запрошення уряду Тибету спрямувала офіційну експедицію до Тибету, яку фінансувала організація «Ананербе». Передбачалося, що Тибет є ключем до доказу загального походження арійської і туранської рас і здобуття сили «врил», якою нібито володіють їх духовні вожді. У віданні «Аненербе» перебував Інститут Тибету, у 1943 р. перейменований в Інститут Центральної Азії та експедицій Свена Хедіна (Sven Hedin Institut für Innerasien und Expeditionen). Можливо, уряд Тибету хотів підтримувати теплі відносини з Німеччиною і Японією як противагу Великобританії і Китаю.

Здобувши владу в 1949 р., лідери КПК вирішили відновити суверенітет над Тибетом. У 1951 р. представники уряду Тибету підписали в Пекіні угоду «Про заходи щодо мирного звільнення Тибету». Згідно з цим документом, Тибету надавалася автономія у внутрішніх справах і зберігалася колишня система управління на чолі з далай-ламою, а центральний уряд отримував право тримати в Тибеті війська, охороняти зовнішній кордон і вести зовнішню політику.

У 1950-х рр. військова присутність Китаю в Тибеті постійно нарощувалася, так само як і втручання Китаю в управління Тибетом. Відносини між Пекіном і Лхасою стали вкрай напруженими у зв'язку з заворушеннями, спричиненими реформами, які порушували традиційний устрій життя. З 1956 р. велася робота зі створення автономного району Тибету і ліквідації феодального порядку. У 1959 р. почалося антикитайське повстання, жорстоко придушене армією КНР. Далай-лама разом з деякими іншими прихильниками вимушений був утекти гірськими стежками до Індії. Уряд Індії на чолі з Дж. Неру надав у його розпорядження с. Маклеод Гандж поряд з Дхарамсалою, категорично відкинувши вимоги Китаю видати Далай-ламу. Почалася боротьба Далай-лами і уряду Тибету у вигнанні за надання Тибету на правах автономії Китаю можливості зберегти самобутню культуру і релігію. Головною метою своєї боротьби Далай-лама визначає духовну, а не політичну незалежність Тибету. На відміну від Далай-лами XIV, Панчен-лама X не вирушив у вигнання, але намагався співробітничати з Пекіном.

Після 1959 р. в Тибеті було ліквідовано рабство, зросла письменність і стабільно підвищується рівень життя населення. У 1965 р. створено автономний район Тибету (ТАР), але близько половини історичного Тибету не входить до його складу. У ТАР тибетці виконують переважно

лише показні функції в органах державної влади. У партійних органах їх практично немає. Під час «культурної революції» культура Тибету була практично повністю знищена. З приблизно 3 тис. монастирів (у яких концентрувалася тибетська освіта) всі, за винятком трьох, були зруйновані. Деякі монастирі стали відновлювати з 1980-х рр.

Після смерті Мао Цзедуна в 1977 р. уряд Китаю запросив Далай-ламу повернутися до Тибету, причому Панчен-лама зобов'язався гарантувати безпеку духовного лідера Тибету. Проте Далай-лама XIV не лише не повернувся, а й прямо заявив, що Далай-лама XV народиться не на території Китаю або Тибету, а «у вільному світі».

У 1989 р. у Тибеті сталися серйозні заворушення, після чого було вирішено припинити переговори з Далай-ламою і заборонити будь-які згадки про нього в Тибеті. Китай узяв курс на розвиток Тибету за одночасного насадження там китайських цінностей і дискредитації «живих Будд», яких сам Тибет вважає істинними духовними лідерами. Почалася політика заохочення заселення Тибету китайцями, навіть у невеликих містечках виникли китайські квартали. Водночас у регіоні розвернулася економічна модернізація, у результаті якої ТАР вкрився сучасними дорогами, мостами і тунелями, проведена тут і перша, найвисокогірніша у світі, залізниця.

Буддизм в Тибеті перебуває в критичному стані. Дії китайської влади Далай-лама розцінює як культурний геноцид. Приводом для постійної конфронтації між Китаєм і урядом Тибету у вигнанні є і ситуація з ламами-перевтіленцями, лінії яких у КНР насильницьки переривають; так, на місце визнаного Далай-ламою перевтілення Панчен-лами було посаджено ідеологічно благонадійного власного кандидата; нове втілення в лінії Паво Рінпоче відправили до партійної школи, заборонивши здобувати духовну освіту. 1 вересня 2007 р. Державне управління у справах релігій ввело в дію положення, згідно з яким усі перевтілення підлягають затвердженню державними органами КНР.

У 1963 р. Далай-лама проголосив Конституцію демократичного Тибету. «Асамблея народних депутатів» Тибету 14 червня 1991 р. прийняла нову Конституцію Тибету, схвалену Далай-ламою. У преамбулі до неї йдеться про необхідність «докласти зусилля до створення в майбутньому держави Тибет, яка була б федеральною демократичною республікою, і у всіх її трьох регіонах панував би мир».

У 2008 р. прибічники незалежності Тибету скористалися підготовкою до проведення Олімпіади в Пекіні для того, щоб привернути увагу до проблеми Тибету і спровокувати масові заворушення. У зв'язку з цим секретар комітету КПК у ТАР Чжан Цинлі назвав Далай-ламу XIV «шакалом у рясі буддійського ченця, духом зла з людською особою і звіриним серцем». Він підкреслив, що «перемога в боротьбі з сепаратизмом, за соціальну стабільність буде здобута завдяки одностайному єднанню мас».

Контроль над Тибетом має для Китаю стратегічно важливе значення: без Тибету потенційний геополітичний прорив Китаю до Центральної Азії стає неможливим. У свою чергу, геополітичне значення Тибету визнавалося і в Росії. Бурятський лікар тибетської медицини Жамсаран, у хрещенні Петро Бадмаєв, чиновник МЗС Росії, написав у 1893 р. пам'ятну записку імператорові Олександру III «Про завдання російської політики на азійському Сході». У ній він пропонував змінити економічну орієнтацію Росії зі сходу на південь – на Тибет, побудувавши для цього ще одну залізницю до м. Ланчжоу-фе, розташованого в 1600 км від кордону Російської імперії, що є, на думку Бадмаєва, ключем до Тибету. План Бадмаєва передбачав добровільне приєднання до Росії Монголії, Тибету і Китаю. Він вважав, що дні маньчжурської династії в Китаї закінчуються, і попереджав: якщо туди не прийдуть росіяни, прийдуть англійці. Справді, вже після смерті Олександра III англійці ввели війська до Тибету. 1 січня 1904 р. у листі Миколі II Бадмаєв підкреслював небезпеку допущення до Тибету англійців і доводив, що «корінь російської політики на Сході лежить не в Китаї, а саме в Тибеті».

М. А. Шепєлєв

ТІРІАР, Жан Франсуа (Jean-François Thiriart; 22 березня 1922, Льєж, Бельгія – 25 листопада 1992, Брюссель, Бельгія) – бельгійський політичний діяч, геополітик, радикальний представник «лівої» лінії Консервативної революції. Виходець із бельгійської соціал-демократичної родини, у молодості був активістом комуністичного руху Бельгії, однак потім зблизився з німецьким націонал-соціалізмом. У 40-ві рр. критикував гітлерівський режим з консервативно-революційних позицій. Після краху Третього рейху був заарештований і засуджений на три роки. Після тюремної денацифікації у житті Т. починається фаза «націонал-європейської» політики, що еволюціонувала від співробітництва з ОАС до відвертої «радянофілії» і маоїзму. В 60-ті рр. Т. зближається з першою в післявоєнній Європі консервативно-революційною організацією «Фронт європейського визволення» (лідер – Ф. П. Йокі), проектує створення «європейських визвольних бригад» і створює власну організацію «Юна Європа (Jeune Europe)» у рамках ФЄВ, з якою вирушає на Близький Схід, просуваючи ідею створення антиамериканської коаліції. Відкрито декларував відданість ідеї збройної боротьби за «визволення Європи від атлантизму».

Т. – автор книги «Хай живе Європа!», в якій сформульовано основні постулати «Третього шляху» стосовно нової геополітичної ситуації після Другої світової війни. Він розробив навіть своєрідний спосіб мислення – «мислити, виходячи з Європи». Під Європою розумів той надчасовий континентальний культурний ансамбль, який на певні проміжки часу втілювався у могутні величні форми Римської імперії та Священної Римської імперії під скіпетром Гогенштауфенів. Імперська справжня Європа довгі століття перебуває в занепаді. Теперішня роздроблена, гендлярська, капіталістична, таласократична Європа – це Анти-Європа, закована у міцні політичні, економічні і геополітичні кайдани. Т. вважає сучасну Європу невільною, економічно не самодостатньою, геополітично (стратегічно) поневоленою.

Метою життя Т. вважав визволення Європи шляхом європейської революції. Сутність його позиції полягала в тому, що «Європа має покласти в основу своєї політики укладення союзу зі Сходом, союзу, обумовленого геополітичними міркуваннями». Найкращим засобом економічного визволення Європи від сваволі капіталістичного утилітаризму вважав комунізм. Своїй теорії він дав у 60-ті рр. назву «націонал-комунітаризм». Також визначав себе як «європейського націонал-більшовика в традиціях Ернста Нікіша, натхненного історичним прикладом Йосифа Сталіна й Фрідріха II Гогенштауфена». Т. також вважав, що Середземне море має знову стати європейським морем. Для цього треба інтегрувати в європейський блок країни, що розташовані на південному узбережжі цього моря.

В економічній сфері Т. протиставляв «економіці прибутку» (капіталізму) і «економіці утопії» (марксизму) «економіку потенцій» – природний розвиток регіональних економічних можливостей. У політичній сфері проголошував «федеральний націоналізм», тобто духовне і геополітичне об'єднання незалежних диференційованих етнічних систем у поліцентричну Імперію незалежних етносів.

Політична концепція Т. будувалася на ідеї «автаркії великих просторів», розвинутій у середині XIX ст. німецьким економістом Фрідріхом Лістом. Згідно з нею, лише великі геополітичні утворення

здатні бути в сучасних умовах повноцінно розвинутими, незалежними в економічному та ідеологічному аспектах. Використовуючи це положення щодо актуальної ситуації, він доходить висновку, що світове значення держав Європи буде остаточно втрачено, якщо вони не об'єднаються в єдину Імперію, яка має протистояти США. Така «федеральна» Імперія має бути надуніфікованою, централістичною Державою-Нацією, що відповідає якобінській моделі. Раніше від усіх інших Т. побачив у СРСР, його устрої сучасну форму справжньої континентальної федеральної Імперії, базованої на транснаціональному, просторовому, колективістському принципі.

Т. сформулював один з основних законів політичного простору – просторової прогресії. Він втілюється у формулі: «від міст-держав через держави-території до держав-континентів». Ця закономірність неухильно зумовлює збільшення масштабів життєвого простору, тобто мінімального територіального обсягу, необхідного для реалізації історичних та політичних прагнень провідних сил світової політики.

Т. вважав, що ідея К. Хаусхофера щодо «континентального блоку Берлін – Москва – Токіо» украй актуальна. СРСР він розглядав як спадкоємця Третього рейху в геополітичній сфері, подібно як США є спадкоємцем Великобританії з її антиконтинентальними, антиєвропейськими традиціями. Аналізуючи причини поразки Третього рейху, він зазначав, що «Гітлер програв війну не в Росії, він програв її вже в той день, коли погодився на "іспанський нейтралітет" (і відмовився від Гибралтару) і надалі не надавав належного значення Північноафриканському фронту. Перемогу рейх мав здобувати на Середземному морі, а не на Сході. Там здобути її було в десять разів легше, ніж на безкрайніх російських просторах. Завдяки нейтралітету Франко Англія була врятована».

Доля майбутнього воєнного конфлікту, згідно з Т., вирішуватиметься на Середземному морі. Щоб виграти цю війну, СРСР повинен блокувати це внутрішнє море як у Єгипті, так і між Марокко й Іспанією. Після першої воєнної перемоги СРСР блокування Середземного моря (у регіоні Іспанія – Марокко, з одного боку, і в Єгипті, з другого боку) привело б до створення найпотужнішої світової держави за умови об'єднання й наступного злиття: СРСР, потужного у військовому плані, але малонаселеного в Сибіру; Західної Європи, промислово розвинутої і перенаселеної; арабських країн, що займають багатий енергетичними ресурсами Аравійський п-в.

СРСР не виграє війну без активної підтримки промисловості й населення Західної Європи. Економіки Європи й СРСР прекрасно доповнюють одне одного, тоді як США не мають потреби в Європі. Більше того, об'єднання Європи означало б крах американської гегемонії у світі. Тому США намагаються проводити політику різного ставлення до своїх колоній-сателітів у Європі – за принципом «поділяй і владарюй», по черзі віддаючи перевагу різним країнам.

Головною умовою «європейського визволення» є об'єднання Європи з СРСР. Так з'явився проект «Євро-радянської Імперії від Дубліна до Владивостока». Він вважав, що для реалізації ідеї об'єднання Європи потрібна допомога Радянської армії. Зі свого боку СРСР має потребу в Західній Європі, щоб стати справді великою державою. СРСР виграє затяжну війну, якщо створить справжню, добре інтегровану Євро-радянську імперію. Прийнятними умовами євро-радянського громадянства будуть рівність громадян, вільне пересування їх по Європі, повна відсутність дискримінації стосовно доступу до керівних постів в армії, промисловості й органах управління суспільством. Інакше кажучи, він пропонував зробити протилежне тому, що американці роблять у Західній Європі, у якій вони фактично звели своїх союзників по НАТО до становища «сенегальців» і «спагів» у французькій армії 1939 р.

Фікція «вільних» соціалістичних держав призвела до втрати Югославії вже за Й. Сталіна. Потім почала проявляти перекірливу вдачу Румунія, а далі Польща, підбурювана американськими й сіоністськими агентами. За винятком НДР і Болгарії, сателіти СРСР у Центральній Європі досить ненадійні й у разі війни Вашингтон міг би легко маніпулювати ними.

Т. був переконаний, що імперіалістичні тенденції, приписувані СРСР, можна певною мірою виправдати. У 1941 р. СРСР був підданий агресії, був наполовину завойований і зруйнований. Пам'ять про війну 1941–1945 рр. продовжує жити в серцях радянських людей. Оточення СРСР американцями – незаперечна військова й політична реальність. Повоєнні європейські кордони СРСР надзвичайно уразливі, він змушений захищатися на декількох сухопутних фронтах, а тому має гостру потребу в значній перевазі у класичних засобах ведення війни. Т. не знаходив жодних виправдань для тверджень з боку США про загрозу радянського вторгнення. Навпаки, оточення СРСР американцями – не пропагандистська, а військова і політична реальність (американські ракети базуються у Західній Німеччині, радянських ракет у Мексиці немає). На відміну від СРСР, американський імперіалізм не має геостратегічних виправдань або причин. Два величезні океани роблять із території США майже «ідеальний острів», захищений від будь-якого вторгнення.

М. А. Шепєлєв

ТОЙНБІ, Арнольд Джозеф (Arnold Joseph Toynbee; 14 квітня 1889, Лондон – 22 жовтня 1975, Йорк) – британський історик, філософ історії. Закінчив Оксфордський університет (1911) і Британську археологічну школу в Афінах (1912). З 1919 по 1924 р. – професор Лондонського університету, працював у Лондонській школі економіки. У 1929–1956 рр. – директор Королівського інституту міжнародних відносин («Чатем-Хаус»), одним із головних завдань якого була підготовка щорічних оглядів політичних подій у світі. Виступав експертом на міжнародних конференціях під час двох світових війн. Автор фундаментальної 12-томної праці з історії цивілізацій «Дослідження історії», а також багатьох інших праць, серед яких «Західне питання в Греції і Туреччині: дослідження контактів цивілізацій» (The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations, 1922), «Вступ до зовнішньої політики Британської імперії в післявоєнний час» (The Conduct of British Empire Foreign Relations since the Peace Settlement, 1928), «Перспективи західної цивілізації» (The Prospects of Western Civilization, 1949), «Світ і Захід» (The World and the West, 1953), «Християнство в середовищі світових релігій» (Christianity among the Religions of the World, 1957), «Спадщина Ганнібала: Вплив Пунічних війн на життя Рима» (Hannibal's Legacy: The Hannibalic War's Effects on Roman Life, 1965), «Міста у розвитку» (Cities on the Move, 1970).

У спробах з'ясувати сенс історичного процесу Т. виходить з ідеї культурологічного плюралізму, тобто впевненості у розмаїтті форм соціальної організації людства, кожна з яких має своєрідну систему цінностей. Суспільне життя розглядається у вигляді сукупності дискретних одиниць соціальної організації – цивілізацій, що мають властиве тільки їм середовище проживання – ареол.

Згідно з класифікацією Т., до цілком розвинутих цивілізацій належать:

– цивілізації, не споріднені з іншими, – центральноамериканська (майя, мексиканська, юкатанська), андська, шумеро-аккадська (у тому числі вавилонська), єгипетська, егейська (мінойська та елладський варіант егейської), індська та давньокитайська;

– цивілізації, споріднені з іншими, – сирійська (споріднена з шумеро-аккадською, єгипетською, егейською та хетською), еллінська (споріднена з егейською) та індійська (споріднена з індською), які утворюють першу групу; православно-християнська, західна та ісламська (споріднені з сирійською та еллінською), що утворюють другу групу.

До сателітних цивілізацій Т. відносить міссисипську і південно-західну (сателіти центральноамериканської цивілізації); північноандську та південноандську (сателіти андської цивілізації); еламську, хетську, урарту та іранську (сателіти шумеро-аккадської цивілізації); корейську, японську та в'єтнамську (сателіти давньокитайської цивілізації); італійську (сателіт еллінської цивілізації); південно-східну азійську (сателіт спочатку індійської, а в Індонезії та Малайзії згодом – ісламської цивілізації); тибетську (сателіт індійської цивілізації); російську (сателіт спочатку православної, а потім – західної цивілізацій). Нарешті, до недорозвинутих цивілізацій належать перша сирійська (часів гіксосів), несторіансько-християнська, далекозахідна християнська (кельтська), монофізитсько-християнська та скандинавська.

Ґенезу цивілізацій Т. розглядає як наслідок відгуку на виклик надзвичайно тяжких обставин життя, що змушують людей докладати безпрецедентних зусиль для свого виживання. До основних викликів природного середовища він відносить: стимул суворих країн (долини Янцзи, Хуанхе, Тигру, Євфрату, Нілу, гірські умови Аттики і Анд та ін.); стимул нової землі («цілинна земля» породжує потужніші відгуки, ніж земля вже оброблена попередніми «цивілізованими» поселенцями); стимул ударів (несподівана й розгромна поразка, як правило, стимулює того, хто її зазнав, навести лад у своєму домі й підготуватись до переможного реваншу); стимул тиску (приклад прикордонної з турецькими землями Австрії порівняно з більш захищеною Баварією, що свідчить про те, що люди, які живуть на кордоні й зазнають постійних ворожих нападів, досягають значно більших успіхів у розвитку); стимул гноблення (пригноблені прошарки або раси зазвичай відповідають проявами виняткової енергії та демонстрацією виняткових талантів у тих сферах, де їх не обмежують, – серед римських рабів утворюються нові релігії, серед яких християнство, що стало духовною основою нової цивілізації).

Однак не всі виклики спроможні породити переможний відгук: наприклад, «еллінське вторгнення» у сирійський світ розбудило цілу низку невдалих сірійських відгуків – зороастризм, єврейський повстанський рух (Маккавеї), несторіанство та монофізитство, і лише п'ятий відгук, ісламський, виявився успішним.

Виклик максимальної сили не завжди пробуджує оптимальний відгук: норвезькі вікінги блискуче відповіли на суворий виклик Ісландії, але зазнали поразки в боротьбі з ще суворішим викликом Гренландії. Стимул ударів може виявитися надмірним, якщо триває довго, як це підтверджується руйнівним впливом на Італію війни з Ганнібалом.

Не кожна цивілізація, що успішно народилася, неминуче розвивається: деякі цивілізації натрапили на виклик, що за суворістю був проміжним між таким, що пробуджує успішний виклик, і таким, що виключає можливість успішного відгуку. У випадках полінезійців, ескімосів та кочівників виклик такого роду надходив від фізичного середовища і відповіддю на нього був надпотужний ривок такої сили, що вичерпував усю енергію, і снаги на подальший розвиток не залишалося.

Розвиток відбувається, коли відгук на той чи інший виклик є не лише успішним, а й зумовлює подальший виклик, на який знову надходить успішний відгук. Задовільним критерієм реального розвитку не може бути ні політична чи мілітарна експансія, ні вдосконалення

техніки. Мілітарна експансія – загалом наслідок посилення мілітаризму, який у свою чергу є симптомом занепаду. Поліпшення у сфері техніки дуже мало або взагалі не пов'язані з реальним розвитком. Техніка може вдосконалюватися, коли цивілізація хилиться до занепаду, і навпаки.

Реальний поступ Т. ототожнює з т. зв. процесом ефіризації, тобто подолання матеріальних перешкод, що вивільняє енергію суспільства і робить його здатним відгукуватися на виклики, які є радше внутрішніми, ніж зовнішніми, радше духовними, ніж матеріальними.

Будь-який розвиток починається в душах творчих особистостей або в середовищі невеличких творчих меншин, які виконують подвійну місію: 1) самому досягти натхнення: зробити відкриття; 2) переконати все суспільство ступити на цю нову стежку життя. Після цього маси наслідують зовнішні ознаки творчої меншості, тобто вдаються до мімесису. Т. зазначає, що всі основні раси, крім чорної, брали активну участь у створенні цивілізацій, продукуючи творчу меншість як рушійну силу суспільного розвитку.

Діяльність творчих меншин Т. описує як подвійний рух «відходу-і-повернення»: відходу з метою власного самовдосконалення, повернення для того, щоб просвітити своїх співвітчизників. Мотив «відходу-і-повернення» досягає найбільшого духовного змісту в концепції Другого Пришестя. На думку Т., виплеск інтуїтивного прозріння, в якому її було створено, виник у відповідь на конкретний виклик, пов'язаний з відповідним часом і відповідним місцем подій.

Яскравим прикладом «відходу-і-повернення» Т. вважає поведінку афінян під час кризи, що виникла в еллінському суспільстві, коли воно постало перед мальтузіанським викликом у VIII ст. до н. е. Афіни не стали колонізувати заморські землі або захоплювати сусідні поліси, вони відійшли від решти еллінського світу й жили усамітнено протягом майже двох століть, під час яких сконцентрували свою енергію на оригінальному власному розв'язанні загальноеллінської проблеми. Повернувшись на арену активного історичного процесу, вони кинули рукавичку Перській імперії та зуміли надати всій давньогрецькій культурі аттичного відбитку, який досі зберігається в очах нащадків.

Природу занепаду цивілізацій Т. пояснює трьома основними причинами: втратою творчої снаги творчою меншістю, яка відтоді перетворюється лише на «панівну меншість»; зворотною відмовою більшості підкорятися тепер уже тільки «панівній» меншості й наслідувати її поведінку через мімезис; і, як наслідок, – втратою соціальної єдності суспільством загалом.

Погіршення техніки та зменшення географічної території, спричинене вторгненням зовнішніх ворогів, не є ні причиною, ні задовільним критерієм занепаду. Зовнішня агресія проти суспільства, яке ще перебуває у процесі розвитку, за нормальних обставин, навпаки, стимулює його посилити активність.

Історія свідчить, що групі, яка успішно відгукується на один виклик, рідко щастить успішно відгукнутися на наступний. Євреї, успішно відгукнувшись на виклики Старого Заповіту, не змогли відповісти на виклик Нового Заповіту; в італійському Рисорджименто центри, що відзначилися в добу Відродження, виявили цілковиту неспроможність, і провідну роль узяв на себе П'ємонт, який не зажив слави в колишній італійській історії.

Після того як цивілізація надломлюється і починає хилитися до занепаду, вона не обов'язково розпадається. Деякі цивілізації, увійшовши в стадію занепаду, були загальмовані в цьому процесі й на тривалий період немовби скам'яніли, класичним прикладом скам'янілої цивілізації можна вважати давньоєгипетське суспільство в тій його фазі, яка

настала з моменту його гальванічної реакції проти завойовників – гіксосів у першій чверті XVI ст. до н. е. та тривала до V ст. н. е., коли стерлися останні сліди єгипетської культури. До цього прикладу можна додати різноманітні релікти мертвих цивілізацій – це джайни в Індії, буддисти хінаяни на Цейлоні, в Бірмі, Таїланді та Камбоджі.

Головним критерієм розпаду цивілізацій, згідно з Т., є розкол суспільного організму на три частини: панівну меншість, внутрішній пролетаріат і зовнішній пролетаріат. Кожна така частина згодом виконує певну творчу роботу: панівна меншість створює універсальну державу, внутрішній пролетаріат – вселенську церкву, а зовнішній пролетаріат – варварські збройні ватаги.

Явище розпаду цивілізацій відображає типовий для людської історії рух через війну до миру, через Ян до Інь. Сам по собі розкол є продуктом двох негативних рухів: панівна меншість намагається силоміць утримати привілейоване становище, на яке вона вже не заслуговує, втративши моральні переваги; пролетаріат відповідає на несправедливість обуренням, на залякування – ненавистю, на насильство – насильством. Але в цілому цей рух веде до позитивних актів творення, становлячи процес «розколу-і-регенерації».

Хоча характерною ознакою панівної меншості є певна застиглість й одноманітність етосу, що проявляється у корпоративному дусі, вона на може обійтися без творчої діяльності, що проявляється як у створенні багатьох філософських шкіл, так і у заснуванні світової держави. Характерними типами панівної меншості є мілітарист та експлуататор, але слідом ішли колоністи – чиновники, які почасти загладили грабіжницькі вчинки своїх попередників, відіграючи певну альтруїстичну роль і тим самим підтримуючи подальше існування суспільства, що вже вмирало.

Внутрішній пролетаріат – соціальний елемент або група, що в певний історичний період «живе» у цьому суспільстві, але «не належить до нього». Найхарактернішою ознакою пролетаря є не бідність, не низьке походження, а свідомість того – і ненависть, розбуджена цією свідомістю, що тебе позбавили твого законного місця в суспільстві.

Внутрішній пролетаріат складається з позбавлених спадщини та викорінених із рідної землі членів того ж суспільства, почасти з позбавлених спадщини представників чужих цивілізацій та примітивних суспільств, завойованих і визискуваних без того, щоб відривати їхнє населення від землі, а також з двічі позбавлених спадщини рекрутів, що набираються з тих самих підкорених силою зброї народів, яких не тільки відривають від землі, а й перетворюють на рабів. Усіх їх поєднує те, що вони втратили свою суспільну спадщину й перетворені на визискуваних парій.

Зовнішній, як і внутрішній, пролетаріат утворюється внаслідок занепаду, але не тільки відчужується у моральному плані від панівної меншості, а й відокремлюється від неї кордоном, який можна провести на географічній карті. Поки цивілізація перебуває в процесі розвитку, вона не має постійних і виразно означених кордонів, за винятком тих випадків, коли вступає в сутичку з іншою цивілізацією. Світло цивілізації поширюється на таку відстань, на яку дають йому можливість дійти закони природи, але як тільки цивілізація припиняє розвиватись, її культура втрачає привабливість.

Поки цивілізація розвивається, її домашня територія захищена від натиску навколишніх дикунів широким порогом або буферною зоною. Коли вона починає хилитися до занепаду, ця буферна зона зникає та перетворюється на limes, або військовий кордон, тобто лінію, яка має довжину, але не має ширини. Цей військовий кордон стає глухою стіною,

що не пропускає жодної суспільної інформації, крім пов'язаної із застосуванням військової техніки, тобто суспільний обмін між двома протилежними світами тепер працює на війну, а не на мирні відносини. Війна стає головною справою зовнішнього пролетаріату. Характерним продуктом творчості переможних зовнішніх пролетаріатів є епічна поезія, що увічнює Героїчну Добу.

Розпад відбувається не постійно і безперервно, а як чергування провалів і пожвавлень. Наприклад, застосування універсальної держави – це пожвавлення після провалу доби лихоліття, а загибель світової держави – останній провал. Нормальний ритм розпаду має вигляд: провал – пожвавлення – провал – пожвавлення – провал – пожвавлення – провал (три з половиною «такти»).

Так, занепад православної християнської цивілізації почався з вибухом візантійсько-болгарської війни 977–1019 рр., а остаточне відновлення Pax Oecumenica (Вселенського миру) Т. датує оттоманським завоюванням Македонії в 1371–1372 рр. В окреслених межах православнохристиянської доби лихоліття він виявляє період пожвавлення за правління імператора Олексія Комніна (1081–1118), що тривав і далі протягом одного століття. Наступний Pax Oecumenica зазнав краху після поразки в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., але ще до того стався більш ранній провал, який можна виявити у швидкому розпаді падишахової системи «одомашнених рабів» після смерті Сулеймана Пишного в 1566 р., а пожвавлення почалося з наступним експериментом залучення падишахових православних підданих до співпраці з вільнонародженими мусульманськими громадянами без наполягання на участі в державному управлінні.

Універсальні держави виникають після надломів цивілізацій, чиїм суспільствам надають політичної єдності. Вони є породженням панівних меншин. Також вони знаменують тимчасове – але дуже помітне – піднесення у процесі розпаду, який відбувається з послідовним чергуванням занепадів і відроджень. Таким чином, з одного боку, ці держави є знаменням суспільного розпаду, з іншого – спробою взяти цей розпад під контроль і протистояти йому. На думку Т., хоча кожна універсальна держава й проявляє сильну тенденцію поводитися так, ніби вона є метою для самої себе, насправді вона є лише фазою суспільного розпаду.

Громадяни універсальних держав не тільки в більшості випадків вітають їх виникнення, а й вірять, що вони безсмертні. Вони не відступають від своєї віри й по тому, як універсальна держава зникне, внаслідок чого ця інституція виникає знову як «привід» самої себе. Так, Багдадський халіфат Аббасідів відродився у вигляді Каїрського халіфату, Римську імперію заступила Священна Римська імперія на заході й Східна Римська імперія православного християнства, імперію династії Цинь і Хань відродили династії Суй і Тан у межах далекосхідної цивілізації.

Крім того, відбиток ілюзорного безсмертя часто спонукав варварів визнавати свою не менш ілюзорну залежність від цих універсальних держав. Приміром, Хлодвіг Франкський, навернувшись до католицької віри, дістав від імператора Анастасія в далекому Константинополі титул проконсула з усіма консульськими регаліями. Інституція універсальної держави зрештою виявляється нездатною зберегти власне існування, але водночас служить цілям інших інституцій, зокрема вищих релігій внутрішніх пролетаріатів: «Sie vos non vobis mellificatis, apes. – Так ви, бджоли, збираєте мед, але не [тільки] для себе».

Універсальні держави, встановлюючи лад і однорідність, стають посередником високої провідності, і не тільки географічної, між частинами, що раніше були окремими локальними державами, а й соціальної, між різними суспільними класами. Елій Арістид писав: «Як поверхня

землі тримає на собі все людство, так і Рим бере всіх людей світу у своє лоно, неначе річки, що їх убирає в себе море». Терпимість, яку володарі універсальних держав вважають за потрібну для власної підтримки, сприяє поширенню релігій вищого порядку, як проілюстровано Т. поширеною думкою, що саме провидіння створило Римську імперію на користь християнській церкві. Водночас ця терпимість у формі антимілітаризму стає вигідною для агресивних зовнішніх сил – варварів та сусідніх цивілізацій.

Ключовою інституцією, від якої залежить саме існування універсальної держави, є засоби сполучення, які становлять знаряддя не лише її військового панування над своїми володіннями, а й політичної влади. Так, державна поштова служба становила частину урядового механізму ще в III тис. до н. е. в шумеро-аккадському царстві, подібні інституції виникали в універсальних державах від Китаю до Перу. Але дороги, морські шляхи, відповідні служби догляду за ними служать не тільки урядові, – апостол Павло також використовував римські дороги.

Невід'ємною частиною державної системи засобів сполучення є поселення відданих прихильників державного режиму, які підтримують необхідну безпеку, без якої державна влада не мала б користі з доріг, мостів тощо. Частиною тієї ж системи є прикордонні пости. Та попри насадження залог, що служать політичним та оборонним цілям, універсальна держава може визнати за потрібне заснувати свої колонії з метою відбудови руїн, що їх залишила по собі спустошлива боротьба за владу протягом попереднього лихоліття.

Як зазначає Т., порівняно конструктивна й гуманна політика колонізації є однією з характерних ознак світових держав. Але залоги та колонії сприяють також загальному перемішуванню та пролетаризації, від чого найочевиднішу вигоду дістають варварські збройні ватаги та вищі релігії. Знання, яких вони набувають спершу як супротивники, а згодом як військові найманці, дають першим змогу при падінні імперії відразу подолати повалений бар'єр і утворити держави-наступниці під власним проводом. Щодо інших, то, приміром, мілітаризм поширювався від залоги до залоги вздовж кордону Римської імперії, а християнство – від колонії до колонії.

Т. виявляє виразну тенденцію центральних урядів універсальних держав з часом змінювати місцеперебування. Первісна столиця завойовника, що заснував універсальну державу, не завжди придатна з погляду зручності управління імперією або оборони від можливого нападу ззовні. В універсальних державах, заснованих чужинцями чи варварами, столиця має тенденцію переміщуватись від кордону до центру, хоч у другому випадку її може утримувати неподалік кордону те, що прикордонне населення ще має виконувати свої первісні функції.

В універсальних державах, заснованих «своїми», столиця на початку, як правило, розташована в центрі, хоча згодом може й переміститися до кордону, якщо загроза нападу з певного боку стає найконечнішою турботою уряду. Столиці універсальних держав, вочевидь, є зручними осередками для поширення всіх видів культурного впливу, подалі такі міста зосереджують на невеликому просторі досить широкий світ. Тому історична місія столиць часто втілюється саме в релігійній сфері.

Цивілізації вступають між собою у контакти як у просторі, так і в часі. Контакти між цивілізаціями у просторі набувають форми сутичок, які можуть бути цілим ланцюгом, про що вперше говорив ще Геродот. Греко-перські війни не були останнім епізодом у причинно пов'язаній послідовності сутичок, розгром перських напасників на Грецію був тільки першою частиною кари за агресію. Остаточною помстою стали завоювання імперії Ахеменідів у IV ст. до н. е. та розгром Римом Карфагенської імперії у III ст. до н. е., які забезпечили еллінському суспільству владу над усіма сусідами.

Це зумовило реакцію з боку східних жертв еллінської агресії. Успіх цієї реакції, хоча й запізнілий, зумовив відновлення сирійської універсальної держави у формі Арабського халіфату, що охопив колишні території як Ахеменідської, так і Карфагенської імперій. Але араби не вдовольнилися вигнанням агресора з територій, на які він зазіхнув, а перейшли у контрнаступ: перетнули природний кордон Тавру, аби в 673–677 рр. і вдруге у 717 р. обступити облогою Константинополь, перетнули природний кордон Піренеїв, аби в 732 р. удертися до Франції, а у IX ст. – природний морський кордон, аби завоювати Крит, Сицилію й Апулію.

Вибухова реакція середньовічного християнського Заходу, латентна енергія якого була звільнена мусульманською агресією VIII–IX ст., проступила у формі хрестових походів. Завдяки зусиллям Салах-ад-Діна та інших оборонців ісламу франкських хрестоносців було вигнано з Сирії, а турки-османи завершили незакінчену роботу грецьких православних християн, вигнавши хрестоносців з «Романії» та створивши ісламську універсальну державу для ураженого розпадом грецького православного світу.

Як арабські мусульмани у VIII–IX ст., так і турецькі мусульмани у XVI–XVII ст. не зуміли зупинитись і вдерлись туди, де їм не було роботи, чим спровокували західну реакцію, яка в останньому випадку набула набагато оригінальніших і потужніших форм. Огортання західнохристиянського світу рогами османського півмісяця майже досягло успіху, переконавши його змиритися з утратами у Середземномор'ї та спрямувати свою енергію на завоювання океану.

Оволодіння технікою океанської навігації західними моряками перетворило вплив Заходу на визначальну соціальну силу в житті інших цивілізацій. З 1683 до 1945 р. Захід мав вирішальну перевагу в силі над рештою світу, що давало йому змогу ні на кого не зважати. Тепер, у XX ст., Схід знову починає шукати ефективні відповіді на західний виклик. Отже все, за Геродотом, почалося з викрадення Іо та Європи, а кінця ще немає.

Взагалі Т. виокремлює такі типи реакцій цивілізацій, що піддалися нападу:

– підкорення або знищення об'єкта нападу без його ефективного опору, як сталося з багатьма примітивними суспільствами. При цьому після тривалої стадії «живого трупу» цивілізації можуть знову піднятись, як сирійська цивілізація після знищення її еллінським суспільством;
– відповідь силою на силу, як у випадках індуїстської та православної цивілізацій, що стали жертвами агресивного іранського і мусульманського мілітаризму (відповідь сикхів і маратхів Моголам, грецьких і сербських націоналістів – туркам);
– мирна відповідь на мілітаристський виклик, як, наприклад, оточення вавилонського світу сирійською цивілізацією в епоху Ахеменідів, що було наслідком культурного навернення іранських варварів, які стали правителями універсальної держави: місіонери сирійської культури перемогли вавилонських завойовників;
– самоізоляція як відповідь на пригнічення, прикладами якої є євреї, абіссинці, тантрійський махаянський релікт індської цивілізації у Тибеті. Вона може набувати форми географічного або психологічного ізоляціонізму.

Виклик Заходу породив у Росії дві протилежні соціальні реакції, розосереджені в часі та просторі. Перша реакція мала яскраво виражений візантистський характер і набрала форми непримиренного ортодоксального консерватизму. Її найбільш пристрасними прихильниками були російські старовіри, що

розірвали відносини як з державою, так і з офіційною православною Церквою, не прийнявши запропонованих тими реформ. Інша реакція мала вигляд західницької політики Петра І, який намагався поставити православну Русь в один ряд із країнами Західного світу, наблизити її суспільно-політичний та військовий устрій до європейських стандартів і водночас зберегти політичну незалежність і культурну автономію. Це був, за словами Т., перший в історії приклад «добровільної самовестернізації незахідної країни».

Незважаючи на те, що західницькі орієнтації російської держави домінували протягом двох століть, візантизм зберіг у Росії надзвичайно міцні позиції на різноманітних рівнях. Його головними стовпами залишалися російське православ'я і російська державність, генетично пов'язані з первородним візантизмом.

Саме у Візантії Т. бачить коріння тоталітаризму. Там «у суперечці між церквою і державою перемогла світська влада», що й було успадковано Росією, які пронесли цей тоталітаризм, духовну несвободу і деспотію від московського самодержавства до більшовиків. Для Т. «полеміка між Троцьким, який прагнув зробити Радянський Союз інструментом для просування світової комуністичної революції, і Сталіним, котрий мріяв зробити комунізм інструментом для забезпечення інтересів Радянського Союзу, — це все та сама давня суперечка між Іоанном Златоустом й імператрицею Євдоксією або Феодора Студита з імператором Константином VI».

Як визнає Т., «росіяни накликали на себе вороже ставлення Заходу через уперту прихильність до чужої цивілізації, і до самої більшовицької революції 1917 р. цією російською "варварською ознакою" була Візантійська цивілізація східно-православного християнства». Він спростовує «поширене на Заході уявлення, що Росія — агресор». У XIV ст. найкраща частина споконвічної російської території — майже вся Білорусь та Україна — була відірвана від російського православного християнства і приєднана до західного християнства... У XVII ст. польські загарбники проникли в саме серце Росії... шведи відрізали Росію від Балтики, анексувавши все східне узбережжя... У 1812 р. Наполеон повторив польський успіх XVII ст., а на межі XIX і XX ст. удари з Заходу градом посипалися на Росію... Германці, що вдерлися в її межі у 1915—1918 рр., захопили Україну і досягли Кавказу. Після краху німців настала черга британців, французів, американців і японців... Нарешті, у 1941 р. німці знову почали наступ, більш грізний й жорстокий, ніж коли-небудь. Справедливо, що і російські армії воювали на західних землях, однак вони завжди приходили як союзники однієї із західних країн в їх нескінченних сімейних сварках».

Марксизм Т. розглядав як світогляд, що дає змогу російському народу зберігати незмінним своє негативне ставлення до Заходу і водночас розвивати Росію, щоб уберегти її від завоювання вже розвинутим Заходом. СРСР, як і Велике князівство Московське, «відтворюють характерні риси Візантійської імперії, а в ній церква може бути хоч християнською, хоч марксистською, лише б вона служила інтересам державного управління. Під розп'яттям і під серпом і молотом Росія — та ж Свята Русь, а Москва — Третій Рим».

Оцінюючи сучасний стан західної цивілізації, Т. робить висновок про наявність у ній симптомів кризи, але вважає, що є надія уникнути або віддалити сумний кінець шляхом єднання в дусі через світову релігію. Він висуває на перший план інтегрувальну функцію вищих релігій, які є єдиною основою зближення народів та втілюють духовну єдність цивілізацій.

М. А. Шепєлєв

«ТОРГОВЕЛЬНИЙ ЛАД» — устрій життя країн і міст, які широко використовують для економічного розвитку можливості морської і океанічної торгівлі, що історично складався в контексті формування таласократичних суспільств і є протилежним ідеократії. Для нього характерна ринкова динаміка у сфері виробництва і обміну матеріальними цінностями, обумовленість ієрархії і стимуляції праці економічними принципами, тяжіння до ліберально-демократичних форм політичних систем.

В. В. Кривошеїн

ТОРДЕСІЛЬЯСЬКИЙ ДОГОВІР 1494 р. — договір про поділ світу між Кастилією і Арагоном (Іспанією) та Португалією. Спеціальною буллою папа Олександр VI Борджіа (1476—1503) 4 травня 1493 р. поділив світ між Іспанією і Португалією. Відповідно до неї Іспанії надавалися права на всі землі на захід від лінії, запропонованої папою, а Португалії — на землі на схід від неї. У результаті переговорів між Португалією і Іспанією 7 червня 1494 р. був укладений Тордесільяський договір, який змінив розподіл сфер колоніальної експансії в Західній півкулі, визначений двома папськими буллами Олександра VI. Оригінал зберігається в Генеральному архіві Індій (Іспанія), Національному архіві Торре-ду-Томбу (Португалія).

У середині XV ст. піренейські держави, які мали безпосередній вихід у Світовий океан та потужний військовий і торговельний флот, організували експедиції в далекі країни у пошуку нових джерел сировини і ринків збуту. Ці експедиції поклали початок Великим географічним відкриттям. Провідну роль у регулюванні відносин католицьких держав, подоланні конфліктних ситуацій між ними відігравали римські папи. У 1452 р. папа Микола V (1447—1455), який закликав до зміцнення християнського католицького світу і боротьби проти всіх нехристиян, видав буллу, що дала Португалії можливість захоплювати землі в Західній Африці. Його наступник папа Калікст III (1455—1458) у 1456 р. підтвердив право Португалії володіти землями, відкритими на півдні та сході від мису Бохадор. У 1479 р. Кастилія визнала ці права. Папа Сикст IV (1471—1484) своєю буллою 1481 р. віддав Португалії усі землі на півдні від Канарських о-вів. Але домовленості між Португалією і Кастилією були фактично зруйновані результатами експедицій Христофора Колумба, що суттєво змінили уявлення європейських монархів про географію світу та можливості своїх країн у захопленні нових територій з метою розвитку власного господарства. Х. Колумб, який запропонував проект пошуку західних морських шляхів з Європи до Індії, у 1492—1493 рр. здійснив першу експедицію, досягнув Багамських о-вів, Куби, Гаїті, інших островів т. зв. Західної Індії, що викликало серйозне занепокоєння Португалії. Нові географічні відкриття поставили під сумнів подальшу правову силу колишніх папських дарувань. Доля конфлікту між Португалією та Іспанією залежала від Папи Римського.

У буллі 1493 р. папа Олександр VI (1492—1503) встановив демаркаційну лінію: усі землі, які Кастилія відкрила або відкриє у західному напрямку від меридіана, що проходить у 100 лігах (482,8 км) на захід від о-вів Зеленого Мису, належатимуть їй, а нові землі, які будуть відкриті у східних регіонах від цієї лінії, — Португалії. Модель поділу Західної півкулі, запропонована Олександром VI, не задовольнила португальського короля Жоана II. Між ним, з одного боку, та королем Фердинандом Арагонським і королевою Ізабеллою Кастильською (у 1469 р. уклали шлюб), з другого, розпочалися тривалі переговори щодо зміни координат демаркаційної лінії. Водночас Х. Колумб організував другу експедицію (1493—1496), під час якої були відкриті о-ви Домініка, Гваделупа, Пуерто-Рико, Ямайка та ін., що значно посилило позиції Кастилії і Арагону (Іспанії) у переговорах з Португалією, але спричинило більший значний опір з боку останньої.

Т. д. переніс демаркаційну лінію на 270 ліг на захід порівняно з тією, що була встановлена буллою Олександра VI. Відтепер лінією поділу став меридіан (49°32'5'' західної довготи за сучасними координатами), який проходив за 370 ліг (1786,4 км) на захід від о-вів Зеленого Мису, розташованих біля західного узбережжя Африки. Він проходив посередині між португальськими на той час о-вами Зеленого Мису і о-вами «Західної Індії», відкритими Х. Колумбом під час першої експедиції, на які претендувала Кастилія і Арагон (Іспанія). Новопідкриті землі на схід від цього меридіана переходили під юрисдикцію Португалії, а на захід – Кастилії і Арагону (Іспанії).

Відзначаючи величезне історичне значення Т. д. як дипломатичного акта, слід констатувати, що він став «бомбою уповільненої дії», закладеною під міжнародні відносини, яка рано чи пізно мала вибухнути.

По-перше, піренейські монархи об'єктивно мали дуже обмежені знання про реальну географію світу. Навіть сам Х. Колумб помилково вважав, що він досяг Південно-Східної Азії, називаючи відкриті землі «Індіями». Оскільки відомі в той час засоби вимірів широти були неточними, демаркаційна лінія не могла бути визначена на практиці й угода давала можливість інтерпретувати її різноманітно. На умовах Т. д. базувалися і португальські претензії на Бразилію, й Іспанські та Малайські о-ви. Угода була головним чином значуща для Іспанії і Португалії як доказ отриманого визнання і престижу. Подальші географічні дослідження не тільки не стабілізували іспано-португальські відносини, а й загострили їх. Вже через кілька років після укладення Т. д. з'ясувалося, що на його основі Іспанія «подарувала» Португалії Бразилію. Але справжня вибухова ситуація у відносинах між державами-сусідами виникла, коли іспанська експедиція Фернана Магеллана через Атлантичний океан пройшла у води Тихого океану (до цієї експедиції океан був невідомим, а Магеллан називав його «Південним морем»), довела наявність західного морського шляху до «островів прянощів», досягла у 1521 р. Молуккських о-вів (Малайський архіпелаг в Індонезії). Тоді гостро постало питання про їх належність або необхідність демаркаційної лінії на сході, у Тихому океані. Така лінія була визначена Сарагоським договором 1529 р. Правда, Іспанія із самого початку порушила умови поділу, не повернувши Португалії захоплені нею в португальській зоні Філіппінські о-ви.

По-друге, Т. д. встановив виключні права Іспанії і Португалії на володіння всім позаєвропейським світом, що було зумовлено провідною роллю цих держав у міжнародних відносинах в епоху Великих географічних відкриттів. Ґрунтуючись на цьому поділі, санкціонованому римським папою, Іспанія і Португалія вважали не лише сушу, а й води всіх новопідкритих областей своєю забороненою зоною. Кожен корабель, що входив у цю зону без відповідного дозволу, підлягав конфіскації, а його екіпаж – страті або наверненню в рабство. Т. д. зберігав реальну силу доти, доки інші європейські держави не ставили під сумнів монопольне панування Іспанії та Португалії в Новому світі, Азії і Африці. Проте у XVII–XVIII ст. Англія, Голландія та Франція у жорстокій боротьбі за морську і колоніальну гегемонію витіснили Іспанію і Португалію та очолили табір країн-колонізаторів.

С. І. Поляков

ТОТАЛЬНА ВІЙНА – збройний конфлікт, у якому бере участь усе населення держави, всі структури котрої підпорядковані реалізації її гегемоністських політичних цілей на світовому рівні. Досягнення цих цілей передбачає використання будь-яких засобів із військового арсеналу без обмежень.

Розроблення теорії Т. в. у системі соціально-політичних знань зазвичай

пов'язують із міркуваннями відомого німецького воєнного теоретика Карла фон Клаузевіца про необмежену або абсолютну війну. Абсолютна війна для нього – воєнні дії як «продовження політики», які жодним чином не обмежені ні цілями, ні засобами здійснення.

Таке розуміння воєнних дій покладено у підґрунтя сукупності положень про Т. в., запропонованих наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. воєнним експертом НСДАП Г. Хірлом і воєнним ідеологом Третього рейху генералом Е. Людендорфом. Саме міркування останнього, презентовані у систематизованому вигляді в книзі «Т. в.» (1936), у геополітичній науці розглядаються як перший варіант цілісної концепції Т. в. Згідно з концепцією Е. Людендорфа, Т. в. відбувається в ситуації, коли «війна як така поєднується з політикою, стає політикою, сама і є політикою».

Т. в. – воєнні дії з боку однієї держави (або групи держав) з метою захоплення й наступної експлуатації окупованих величезних територій, запровадження на них своєї ідеології, культури. Для досягнення поставлених цілей пропонується використання системи найжорстокіших і незаконних способів і засобів, включаючи масове знищення збройних сил і мирного населення. Т. в. передує підготовка, яка теж має тотальний характер, тобто орієнтується на підкорення економічного, соціального, науково-технічного й духовного потенціалу держави реалізації її воєнних інтересів.

Другий варіант інтерпретації Т. в. у системі геополітичних знань запропонував німецький дослідник К. Шмітт у контексті розвитку основних положень його концепції «свій – чужий» (1932). На думку К. Шмітта, Т. в. – наслідок універсалістської утопічної ідеології, яка заперечує природні, культурні, історичні, державні та національні відмінності народів. Відповідно її метою є встановлення панування однієї нації з наступною абсолютною ліквідацією інородців та інакомислячих представників соціуму за допомогою широкої системи способів і засобів – від організації індивідуального переслідування до масового знищення через мережу концентраційних таборів.

Сучасній історії людства відомі два тотальні збройні конфлікти – Перша світова (1914–1918) та Друга світова (1939–1945) війни.

Поняттю «Т. в.» у сучасній геополітиці протиставляються поняття «обмежена війна» (К. фон Клаузевіц), «локальна війна» (Е. Людендорф, Е. Тоффлер), «війна форм» (К. Шмітт), «конфлікт низької інтенсивності» (М. ван Кревельд).

І. Д. Денисенко

ТРАНСЛОКАЛІЗАЦІЯ – механізм поєднання локальностей шляхом надання їм глобального контексту. Головною формою Т. відносин стають процеси глобалізації, які привносять нові потреби та культурні зразки й одночасно змінюють власний контекст у процесі пристосування до певних локальних культур. Т. синонімічна глобалізації як перебування «у багатьох місцях одночасно» (У. Бек), чому сприяє насамперед інформаційна глобалізація, яка дає змогу різним суб'єктам комунікативних відносин в інтерактивному режимі обмінюватися інформаційними ресурсами, сприяє посиленню культурної взаємодії, а також регулює рух товарів, цінних паперів, попиту та пропозицій.

А. Аппадураї вважає мобільність людей (зокрема туристів, біженців, трудових мігрантів та ін.) підставою для розуміння природи конфліктів, що виникають між територіальним суверенітетом держав і новими формами спільнот – «транслокальними діаспорами». Електронні засоби зв'язку полегшують і підтримують появу Т. і, відповідно, віртуальні сусідства (у концепціях цього дослідника під сусідствами (neighborhoods) розуміються форми соціальної організації людей, у яких реалізується локальність). У праці «Виробництво локальностей» Аппадураї

пише: «Проблеми культурного відтворення в глобалізованому світі лише почасти піддаються опису в термінах раси і класу, гендеру та влади, хоча вони, безумовно, залучені в це виробництво. Більш суттєвий факт полягає в тому, що виробництво локальності... сьогодні зникає, супроводжуючись суперечностями, дестабілізується переміщеннями людей і замінюється новими видами віртуальних спільнот».

О. Є. Висоцька

ТРАНСНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ – процес формування соціальних зв'язків, що не залежать від національних кордонів. «Транснаціональне спільне життя означає соціальну близькість, незважаючи на географічну дистанцію. Або соціальну дистанцію, незважаючи на соціальну близькість». Її необхідно розглядати в загальному контексті глобалізації. Р. Кохейн і Дж. Най називають транснаціональною взаємодією «такий тип руху через державні кордони матеріальних і нематеріальних предметів, у якому щонайменше один з його акторів не є представником держави або урядової організації». Результатом її є складання рівнобіжно з простором міждержавних відносин транснаціонального простору, утвореного зв'язками між суспільними, політичними, економічними, культурними, релігійними інститутами, окремими індивідами. Т. передбачає тенденцію транспарентності, тобто посилення прозорості економік, культур, політичних систем і громадського життя країн і народів світу. Не тільки територіальні кордони стають прозорими, а й розширюється доступність інформації. Т. створює передумови для створення глобального громадянського суспільства.

Н. М. Межевич та М. А. Сальникова звертають увагу на певний взаємозв'язок розвитку політичної системи окремих національних держав із подальшим розвитком транснаціональних процесів. Очевидно, що Т. дає змогу краще концентрувати ресурси в міжнародних масштабах на найперспективніших напрямах. Це відбувається саме через діяльність найважливішого актора на світовому фінансовому ринку – транснаціональних корпорацій, яким потрібні прямі іноземні інвестиції, що є однією з рушійних сил процесу глобалізації. Корпорації мобілізують капітал, використовуючи найрізноманітніші джерела: міжнародні банки, міжнародні ринки акцій, різні фонди. Крім того, сформувалася позиція, пов'язана з тим, що постійне втручання іноземного капіталу у внутрішні справи держави є певною гарантією того, що там не буде побудована авторитарна економіка і зберігатимуться і розвиватимуться ринкові відносини. На цей процес вплине зацікавленість держави в подальшому припливі іноземних капіталовкладень і надання переваги іноземним капіталом ринковим відносинам та традиційним формам демократії.

В. О. Пермінов

ТРАНСНАЦІОНАЛІЗМ – міждисциплінарний напрям у сучасних суспільно-наукових дослідженнях, що визначається домінуванням уявлення про вихід з-під контролю національної держави етнічних, соціальних, політичних, економічних і культурних процесів, появою «акторів поза суверенітетом» і формуванням специфічного транснаціонального середовища суспільних відносин.

Сам термін введений в обіг на початку XX ст. Рендольфом Бурном, щоб описати нові уявлення про відносини між етнічними культурами в американському суспільстві. У 1916 р. опублікована стаття Р. Бурна «Транснаціональна Америка», де містилася ґрунтовна критика асиміляції і концепції «плавильного тигля», що передбачає відмову від культурних зв'язків з покинутою батьківщиною. Критикуючи асимілюючу традицію, Бурн обґрунтовував цінність етнічного елементу, наводив аргументи на користь етнічної укоріненості іммігрантів. Він застосував до американського суспільства термін «космополітизм» і «світова федерація в мініатюрі».

Транснаціональний підхід як методологічний інструментарій соціальних дослідників формується в 70-х рр. XX ст., що пов'язано насамперед з трансформаціями в економічній сфері, де почали домінувати великі транснаціональні корпорації і банки.

Втрата державою колишніх місця і ролі в міжнародному житті відобразилася в заміні терміна «інтернаціональний» (міждержавний, зважаючи на західне розуміння єдності нації і держави) терміном «транснаціональний», тобто здійснюваний поза державою-нацією, без її безпосередньої участі. На думку прибічників Т., повноправними суб'єктами міжнародних відносин можуть бути транснаціональні компанії, неурядові організації, окремі міста або інші територіальні спільноти, різні підприємства і організації, професійні, етнічні та релігійні співтовариства, нарешті, окремі індивіди.

Формування транснаціонального підходу у дослідженні міжнародних відносин пов'язане з книгою американських вчених Дж. С. Ная-молодшого та Р. О. Кеохейна, «Транснаціональні відносини та світова політика» (1970), в якій доводилося, що міжнародні відносини виходять далеко за рамки міждержавних взаємодій, а тому держава як міжнародний актор втрачає свою монополію. Головна увага приділялася аналізу тих відносин, коаліцій і взаємодій, які формувалися незалежно від територіальних кордонів держави і перебували за межами контролю її центральних органів. Праця Ная і Кохейна надала Т. парадигмальний характер і зміцнила позиції його прихильників (Б. Баді, М. К. Смутс, Р. Купер у США, М. Мерль у Франції).

Т. стояв у витоків цілеспрямованого вивчення феномену глобалізації, Дж. Наймолодший і Р. Кохейн розглядають глобалізацію як «рух інформації, грошей, предметів, людей і інших матеріальних і нематеріальних об'єктів через державні кордони» і аналізують чотири основні типи глобальної взаємодії, підкреслюючи, що багато видів міжнародної діяльності включають усі чотири типи водночас.

У сфері досліджень міграцій на початку 1990-х рр. Н. Г. Шиллер та інші дослідники запропонували поняття «трансмігранти» і «Т.» як базові для нової парадигми в дослідженнях міжнародної міграції, в рамках якої Т. визначається як «соціальний процес, в якому мігранти створюють соціальні поля, що перетинають географічний, культурний і політичний кордони».

Сучасні міжнародні відносини, якщо розглядати їх крізь призму Т., фактично набувають ознак, притаманних передусім світовій економіці, а саме певних однорідності та цілісності. У свою чергу, у світову економіку переносяться організаційні структури міжнародних політичних відносин. Транснаціональні структури в результаті мають достатньо можливостей та важелів впливу для того, щоб фактично диктувати власну волю тим чи іншим національним урядам.

Як зазначає П. Циганков, «Т. сприяв усвідомленню низки нових явищ у міжнародних відносинах, тому багато положень цього напряму продовжують розвиватися його прибічниками і в 90-ті рр. Водночас на нього наклала відбиток безперечна ідейна спорідненість із класичним ідеалізмом з властивими йому схильностями переоцінювати справжнє значення спостережуваних тенденцій у зміні характеру міжнародних відносин».

Послідовники Т. зробили висновок, що на зміну традиційним міждержавним відносинам повинні прийти нова світова політика як механізм демократичної самоорганізації якісно оновленого міжнародного співтовариства. Головні тенденції цієї політики визначатимуться вже не стільки індивідуальними діями окремих держав, скільки логікою розвитку глобальних і регіональних міжнародних організацій, системою офіційних догово-

рів і неофіційних домовленостей інститутів міжнародного права і світової громадської думки.

Є. М. Суліма

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА – модель державності, яка дає змогу на основі принципів транснаціональності поєднати потенціали кількох (за фактично необмеженої кількості учасників) країн з метою їх ствердження на міжнародній арені, розв'язання та запобігання в подальшому проблемам у політичній, економічній, соціальній, демографічній, екологічній та інших сферах. Дотримання принципів транснаціональності в цьому випадку означає: кардинальну трансформацію поняття «державний суверенітет», пріоритет у політичній практиці «інклюзивного суверенітету», формування транснаціональних ідентичностей замість територіальних та національних ідентичностей, відхід від традиційного сприйняття держави як територіального суб'єкта до транстериторіальності. Основні елементи концепту Т. д.: інклюзивний суверенітет (у сучасному світі певні обмеження суверенітету на користь наддержавних структур є фактичним розширенням реального суверенітету), транснаціональна ідентичність, транстериторіальність.

Серед розмаїття моделей політичного управління сучасним світом концепція Т. д. вирізняється певною компромісністю. Вона своєрідно поєднує прибічників моделі традиційної національної держави та космополітизму, прихильників багатополярного світу, «світу-мозаїки» з численною кількістю центрів прийняття знакових рішень або світу з чіткою політичною ієрархією.

Засновником концепції Т. д. вважається німецький вчений, професор Мюнхенського університету та Лондонської школи економіки Ульріх Бек. Першою його значною працею, в якій ішлося саме про цю концепцію, є монографія «Що таке глобалізація? Помилки глобалізму – відповіді на глобалізацію» (1997). У ній він доводить, що економіка, яка функціонує в глобальних масштабах, підриває основи національної економії і національних держав. «Національні держави страждають від хвороби до смерті через зниження збору податків», – констатує У. Бек. Після остаточного «оформлення» смерті національних держав відбудеться, як висловлюється автор, «бразилізація» Європи, тобто виникне становище, за якого «держави представляють приватні інтереси серед приватних зацікавлених осіб». Альтернативою такому сценарію розвитку подій У. Бек визначає модель Т. д., колективні дії держав, проте на нових засадах: «...Відносини "взаємовиключних" національних держав і національно-державних товариств замінюються рамковою схемою, в межах якої і виникають союзи держав, що локалізуються у світовому суспільстві й таким чином відроджують свою особливість і самостійність як "глокальні" держави. Отже, модель Т. д. суперечить усім іншим моделям кооперації: транснаціональні держави об'єднуються у відповідь на глобалізацію і розвивають завдяки цьому свій регіональний суверенітет й ідентичність за межами національного. Вони є кооперативними та індивідуальними державами, індивідуальними державами на основі кооперативних держав. Іншими словами: міждержавне об'єднання відкриває постнаціональним державам нові простори для дій».

Виняткову роль у процесах майбутньої транснаціональної кооперації У. Бек відводить саме Європі, в якій бачить «політичного приборкувача економічної глобалізації»: «транснаціональна сукупність держав масштабу ЄС могла б, на його думку, відновити демократично контрольовану суспільно- та економіко-політичну здатність дій для країн, що кооперуються. Потужний демократичний ЄС як найбільша торговельна держава світу міг би використати свою вагу для проведення справжніх реформ – і всередині, і зовні». Нарешті, він робить категоричний висновок: «Ключове знання, ключовий підхід є такими: без Європи немає жодної відповіді на виклик глобалізації».

Після трагічних подій 11 вересня 2001 р. у США У. Бек у статті «Мовчання слів та політична динаміка у світовому суспільстві ризику» констатує: «Єдиним способом зарадити національній безпеці перед лицем загрози глобалізації тероризму (але і фінансових ризиків, організованої злочинності) є транснаціональна кооперація». Він досить чітко висловлюється щодо створення таким чином «міжнародно-правової основи для альянсу боротьби з тероризмом», проте базою альянсу має бути не лише мілітаризація, а й надійна політика діалогу, насамперед з ісламським світом, а також з «іншими культурами, перед якими стоїть загроза зникнення в результаті глобалізації».

У. Бек також робить схематичну типологізацію Т. д., умовно поділяючи їх на держави «нагляду» й держави «відкритого світу». Для обох типів характерне зниження національної автономії задля оновлення та розширення національного суверенітету, проте це відбувається у різний спосіб: у першому випадку держави стають своєрідними фортецями, де рівень свободи та демократії є низьким, проте мілітаризації – високим (причому У. Бек прогнозує в найближчі (на той час) роки саме створення таких «західних фортець», але й застерігає: «Це нагадуватиме перемогу терористів, тому що народи сучасності позбавляють себе саме того, що робить їх привабливими і головне – свободи і демократії»); у другому випадку наявний значно стійкіший варіант транснаціональної державності, базований на «визнанні інакшості інших».

Важливою віхою в еволюцію концепції Т. д. є праця «Космополітичний погляд» (2006), у якій акценти зміщуються з ключової ролі у процесах глобалізації транснаціональних, насамперед економічних, структур на окрему людину, що й зумовлює подальшу космополітизацію, що визначається як «нелінійний діалектичний процес, у якому загальне та особисте, схоже та різне, глобальне та локальне повинні осмислюватися не як культурні антиподи, проте як нерозривно пов'язані між собою, взаємодоповнюючі та взаємопроникні принципи».

Нарешті, згодом в У. Бека концепція Т. д. стає, так би мовити, більш «космополітичною», адже втрачається своєрідна «євроцентричність» («євроатлантичність»). Так, модель Pax Americana є, на його думку, повною протилежністю тому «глобальному космополісу», «під яким розуміється федеративна система планетарного масштабу, в якій держави не керуються з єдиного центру, проте утворюють регіональні та континентальні альянси – певні "центри тяжіння", котрі як сприяють централізації влади, так і запобігають їй...» Відмінність між Pax Americana та «глобальним космополісом» прихована у взаємовиключних моделях порядку: якщо перший є ієрархією та ранжуванням держав, то в другому превалюють рівність та співробітництво.

Концепція Т. д. народилася переважно як реакція на фактичний злам соціальної держави в розвинутих країнах Європи. Після того як могутній транснаціональний капітал перестав тією чи іншою мірою «шанувати» національні кордони, розпочав «власне життя», радикально зменшуючи рівень податкових відрахувань та провокуючи активне згортання соціальних програм європейських урядів, стало зрозумілим, що для його «опанування» необхідні певні нові форми контролю. У. Бек пише: «можна сказати так: те, що для робітничого руху в XIX ст. було питанням класової боротьби, для транснаціональних підприємств на межі XX–XXI ст. стало питанням глобалізації. З тією, проте, істотною відмінністю, що робітничий рух виступав як опозиційна сила, тоді як глобальні підприємства дотепер діють без (транснаціонального) опонента».

Логічним підсумком концепції У. Бека є висновок у його праці «Влада та її опо-

Т

ненти в епоху глобалізму. Нова всесвітньо-політична економія» (2006): «Транснаціональність не тільки демонструє всю абсурдність національно-апріорного погляду на світ, згідно з яким за межами національного нібито панують абсолютна порожнеча, вакуум влади, хаос і війна "всіх проти всіх", а й перетворює цей абсурд на його протилежність. Узагальнюючи, можна сказати, що завдяки транснаціоналізації та детериторіалізації світу держав зберігається і розширюється якась схематика порядку».

Формування Т. д. (а цей процес вже поступово стає реальністю на прикладі сучасної Європи) у перспективі приведе до формування транснаціональних ідентичностей та радикальної еволюції самого поняття «держава», зокрема ймовірного утворення певних транстериторіальних державних суб'єктів.

В. О. Пермінов

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ – тип особистісної та соціальної ідентичності, в основі якої лежить самоусвідомлення людини або соціальної групи за певними екстериторіальними ознаками (такими як релігія, мова та ін.), наслідком чого є конструювання поза національно-державними кордонами реальних або віртуальних транснаціональних спільнот.

Становлення Т. і. зумовлено процесами глобалізації і транснаціоналізації. Транснаціональне громадянське суспільство перебирає на себе частину владного впливу і визначення державної політики. Зростання міжнародних приватних добровільних організацій, професійних співтовариств, екологічних організацій, профспілок, церковних та інших організацій розглядають як важливий чинник, що відображає глобалізацію «знизу». Транснаціональне громадянське суспільство стає третьою силою поряд з державою і приватним бізнесом. Разом з транснаціональним громадянським суспільством посилюється вплив на національну політику й індивідуальних акторів, які діють у рамках університетів, міжнародних організацій і об'єднань. Їх значущість є часто навіть більшою, ніж традиційних сил впливу. Формування Т. і. здатне вирішити названі проблеми, пов'язані з розвитком транснаціонального громадянського суспільства.

У. Бек пише: «Уявлення про ексклюзивну національність замінюють уявлення про інклюзивні національності. Транснаціональний Китай, наприклад, міг би наново об'єднати багатих і впливових китайців, що живуть у китайській громаді на всіх континентах і національних культурах, але не за зразком національного, а в новому транснаціональному суверенітеті. Цьому відповідало б гнучке, транснаціональне державне громадянство. Транснаціональність не тільки робить можливим створення економічної та політичної мозаїки, а і є культурно-політичною, життєвою та такою, що ідентифікується, моделлю світових культур і світової політики, які, переплітаючись одне з одним, відбиваються на людях та місцях їхнього проживання».

Яскравим прикладом екстериторіальної, транстериторіальної або Т. і. є умма – співтовариство мусульман, мусульманська спільнота в цілому. Цікава вже сама етимологія цього терміна. У Корані ним позначалися будь-які людські суспільства, що поєднані певною релігією та становлять у сукупності світ людей. Історія людства у священній книзі мусульман – послідовна зміна однієї релігійної спільності (умми) іншою. Після смерті Пророка Мухаммеда та, відповідно, закінчення безпосереднього втручання Аллаха в життя суспільства умма стає земним уособленням верховного суверенітету, тобто означає всю сукупність мусульман.

О. Пінюгіна виокремила низку суперечностей, які виникають між уммою і «нацією-державою» в політичній сфері. Автохтонні громадяни та члени всесвітньої умми по-різному розуміють національні інтереси: інтереси корінних жителів країни, громадянами якої є члени екстериторіальної умми, природно, не збігаються з пріоритетними інтересами всесвітньої ісламської політичної спільноти. У корінного жителя і мусульманина немає спільної історії, останньому набагато ближче життєпис нащадків пророка, ніж, скажімо, хроніка війни Червоної і Білої Троянд. Немає в них і спільних культурних цінностей, так само як і загального бачення майбутнього, у тому числі майбутнього політичного устрою. Мусульманин не може бути повністю лояльний до немусульманських держав та їх правителів. У працях мусульманських правознавців не міститься теоретичного обґрунтування лояльності мусульманина правителю немусульманської країни, що перебуває у воєнному конфлікті з мусульманами. За цих умов колишня монополія на владу держави і державних інститутів набуває обмеженого тлумачення для окремої категорії громадян, що користуються привілеями громадянства, але не обтяжують себе традиційними обов'язками громадянина.

Донедавна політики немусульманських держав сприймали нюанси ісламської ідентичності (екстериторіальність) як явище зовнішнього порядку, що підлягає вивченню та використанню як політичний інструмент за кордоном. Сьогодні вони змушені пристосовуватися до того, що люди з настільки неоднозначною ідентичністю становлять частину населення їх власних країн. Причому останніми роками у цих людей істотно змінилося сприйняття умов свого існування та розуміння своїх цілей. Якщо раніше мусульманські діаспори звинувачували лідерів немусульманських країн тільки в політиці «подвійних стандартів» (толерантне ставлення до мусульман на своїй території в поєднанні з проізраїльською політикою на Близькому Сході і підтримкою інтервенцій США), то тепер нормою стали звинувачення європейських політиків в дискримінації, а населення і мас-медіа – в ісламофобії. Під прикриттям боротьби з дискримінацією та ісламофобією мусульмани намагаються домогтися політико-правового відокремлення від суспільства.

У більшості держав, які приймають мусульманське населення, дисперсне розселення по великих містах, навіть у формі компактних районів, не дає змоги мусульманам претендувати на територіальну автономію. Проте вони активно домагаються права виражати власну ідентичність, навіть якщо способи такого вираження суперечать законам країни, громадянство якої багато хто з них вже набули.

В. О. Пермінов

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ АКТОРИ – тип міжнародних акторів, що діють автономно від національних держав, т. зв. актори поза суверенітетом. До Т. а. належать міжурядові організації, транснаціональні корпорації, міжнародні неурядові організації, релігійні організації та рухи, внутрішньополітичні регіони, міжнародні злочинні й терористичні організації. Специфічне явище становлять т. зв. гібридні утворення, які також діють на транснаціональному просторі. Йдеться про з'єднання державних і недержавних структур, що функціонують у різних галузях, насамперед у бізнесі, де транснаціональна компанія має змішаний капітал (державний і приватний), у зовнішньому середовищі значною мірою представляє інтереси тієї чи іншої держави. Розвиток нових Т. а. у другій половині XX ст. зумовив виникнення феномену зростаючого різноманіття учасників світової політики.

Серед Т. а. є еліта – надвеликі організації та підприємства, які є суперниками багатьох держав за обсягами реального впливу, розмірами бюджету, а також кількістю працівників. Можна вирізнити принципову особливість, яка відокремлює впливові транснаціональні структури від звичайних багатонаціональних організацій: високий ступінь їхнього впливу на процеси як економічного, так і політичного розвитку.

Критерієм ступеня цього впливу слід визнати здатність або нездатність відчутно впливати на національний розвиток країн, у яких вони в певній формі присутні, причому на основі інтересів, що перебувають за межами відповідної національної території. Таким чином, рішення про розміщення певних стратегічно важливих ресурсів у тому чи іншому регіоні світу здатні радикально змінити перспективи та реалії розвитку цього регіону.

Без перебільшення можна сказати, що все життя сучасного людства визначається і спрямовується впливовими Т. а. Саме на їх основі формується нова світова система, в якій лідерство визначається наявністю великих фінансових ресурсів, передових технологій, великих ринків збуту й активною в глобальному масштабі політикою. У сучасному світовому господарстві транснаціональні інститути контролюють приблизно 2/3 світової торгівлі. На них припадає близько 1/2 світового промислового виробництва.

У ситуації, коли певні національні уряди намагаються вийти або закріпитися на світових ринках, масштаби яких із самого початку є неадекватно великими порівняно з реальним впливом та «вагою» у системі міжнародних відносин відповідної держави, вони (уряди) втрачають можливість усвідомлювати наслідки своєї діяльності і фактично починають використовуватися транснаціональними структурами. У результаті держави втрачають можливість планувати свою діяльність та її наслідки. Зростаюча політична та економічна міць транснаціональних інститутів робить їх серйозною силою, яка не тільки досить ефективно впливає на сучасну державу, а й активно формує власну корпоративну політику нарівні з розвинутими країнами, а також втягує їх у різні форми залежності – технологічну, інформаційну, фінансову, політичну та ін. Діяльність потужних транснаціональних структур, чия економічна міць перевершує потенціал багатьох держав, якісно змінює саму систему управління глобальним простором.

Як зазначає М. Н. Вшивцева, найбільші з транснаціональних структур не тільки володіють гігантськими фінансовими можливостями, а й діють за своїми законами і навіть мають власні приватні армії. Найпотужніші світові концерни, разом узяті, перевершують сьогодні за масштабами діяльності більшість націй світу.

Один з факторів негативного впливу діяльності транснаціональних структур – поява потужних центрів економічної і політичної влади, які діють у приватних інтересах, що можуть не збігатися з загальнолюдськими. Поширеною формою зв'язку великого бізнесу з органами державної влади є система лобіювання, спрямована на відстоювання інтересів насамперед транснаціональних суб'єктів.

Крім того, створюючи власні охоронні та розвідувальні служби, транснаціональні інститути перетворюються не просто в центри економічного впливу, але до певної міри і в центри політичної влади. Транснаціональні структури повною мірою обмінюються розвідувальною інформацією з державними спецслужбами, і навпаки, владні інститути держави відкрито використовуються для допомоги приватним корпораціям.

Водночас президент «Eurasia Group» І. Бреммер, досліджуючи співвідношення теперішнього реального впливу держав та інститутів транснаціонального характеру, зробив висновки, що саме уряди, а не приватні акціонери вже володіють найбільшими світовими нафтовими компаніями і контролюють 75 % загальносвітових запасів енергоносіїв. У країнах з найбурхливішими темпами розвитку структури, які перебувають у власності держави або пов'язані з нею, справляють дедалі більший вплив на всі життєво важливі галузі та сфери. На т. зв. фонди національного добробуту (цим терміном, що недавно з'явився, позначають інвестиційні портфелі, які перебувають у власності держави) припадає одна восьма загальносвітових інвестицій, і цей показник зростає. Таким чином, усе більше важелів реальної влади і впливу передаються центральній державній владі.

Певних непорозумінь у питання взаємовідносин транснаціональних структур та національних держав додала остання світова економічна криза. Вже перші її прояви показали, на думку окремих дослідників, наприклад, О. Н. Тинянової, що Т. а. виявилися значно менш життєздатні, ніж ті національні держави, до яких за допомогою почали звертатися одна за одною фінансові імперії, що фактично розпадалися. З'ясувалося, що всі вони – у тому числі в особі своїх власників – мають цілком конкретні національні адреси і часто, якщо і не виконують певне «державне замовлення», то принаймні виступають «агентами» певного державного впливу. На думку професора Університету Дж. Мейсона (Вашингтон, США) Дж. Голдстоуна, транснаціональні інститути, зокрема бізнес-структури, розвиваються, відповідаючи на спонукальні імпульси урядів.

На думку М. М. Лебедєвої, велика різноманітність Т. а. ставить питання про принципи їх взаємодії на світовій арені, а також пошук «загального знаменника» подібного тому, який був визначений у 1648 р. і дав змогу «прибрати» (нехай часом лише зовні) етнічні, релігійні та інші суперечності, привівши всі до одного – національного суверенітету. Такий «спільний знаменник» дозволив би впорядкувати взаємодію Т. а.

В. О. Пермінов

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ ПРОТЕСТНІ РУХИ – новітня форма організації протестних рухів, що виявилася за умов сучасної світової фінансово-економічної кризи та втілюється у формуванні та швидкому розгортанні за допомогою інтернет-технологій масових протестних акцій транснаціонального характеру із загальною тенденцією до реідеологізації і радикалізації політичного процесу.

Колискою Т. п. р. стала Іспанія, у столиці якої на центральній площі Пуерта дель Соль виник «Рух 15 травня» (інша назва – «Los Indignados», що у перекладі означає «обурені»). Поштовхом для його розгортання став успіх книги Стефана Ессель «Обурюйся!» («Indignez-vous!») із закликом до боротьби проти «міжнародної диктатури фінансових ринків». Акції протесту «обурених» почалися з демонстрації в Мадриді 15 травня 2011 р. і поширилися на інші міста Іспанії, а згодом інших європейських країн, за допомогою інтернет-ресурсів Facebook і Twitter. Віртуальне спілкування значно посилило мобілізуючу роль організацій громадянського суспільства «Реальна демократія тепер», «Молодь без майбутнього» та ін., що закликали людей виходити на вулиці. Дуже активно цей рух виявився в акціях протесту, які відбулися в Іспанії у червні – липні 2011 р. На центральних площах Мадрида і столиць багатьох іспанських автономій учасники маніфестацій розбили наметові табори, в яких жили кілька тижнів.

Виникненню цього руху передували обвал промислового виробництва, різке зростання бюджетного дефіциту та заборгованості, а також «найвищий в Європі рівень безробіття – 21,3 %. Особливо гостро проблема безробіття торкнулася людей молодше 25 років. На цьому тлі загострилися проблеми соціальної нерівності в Іспанії, де у 2010 р. 20,8 % іспанців жили за межею бідності. Антикризова монетаристська політика «жорсткої економії», що її проводив уряд, викликала хвилю критики в суспільстві.

Активісти «Руху 15 травня» виступають проти політики європейських урядів, котрі, на їхню думку, повністю підкоряються диктату фінансових ринків та ігнорують потреби простих громадян. Вони прагнуть показати, що не є «товаром у руках політиків і банкірів». У липні 2011 р. вони навіть організували

марш протесту з Мадрида до Брюсселя (відстань між двома столицями перевищує 1500 км).

Основна маса «обурених» бореться за свої ідеали в рамках наявної суспільної системи. Головними формами їх діяльності стали асамблеї, а також комісії, які обговорюють стан справ у певних сферах (економіка, освіта, становище жінок, екологія тощо) і розробляють пропозиції. Основними територіальними одиницями, де проходили асамблеї, були місцеві та міські квартали. По суті, «обурені» прагнуть до «прямої демократії», вважаючи, що чим менше регулювання і посередників між керівниками й керованими, тим краще.

Події у країнах Магрибу 2011 р. значно вплинули на «Рух 15 травня». Багато хто порівнює події в Іспанії з подіями в Тунісі та Єгипті, називаючи серед спільних рис мобілізацію широких верств населення через Інтернет, «символічне» захоплення площ, масову участь молоді, представників «втраченого покоління», які розчаровані в житті й не бачать перспектив. Однак «обурені» все ж ближчі не до рухів т. зв. арабської весни, а до альтерглобалістських рухів, які виступають проти панування фінансового капіталу, за соціальну справедливість у суспільстві. Так, «обурені» висловлюються за зміну глобальної парадигми розвитку, за те, щоб зробити розподіл благ між Північчю і Півднем більш справедливим, аж до пропозицій обнуління всіх «національних боргів». Вони вимагають переорієнтації політики ЄС, який «перетворився на інструмент на службі фінансової влади і великих корпорацій, цілком ігнорує інтереси європейських народів».

Поява «Руху 15 травня» засвідчує виникнення нової моделі неосоціалізму, яку, зважаючи на назву платформи «Реальна демократія зараз», можна назвати «реальним демократичним неосоціалізмом». У цій моделі досить еклектично поєднуються ідейні впливи лібералізму, соціал-демократії, анархізму і популізму. Під її впливом помітно трансформується політичний спектр сучасної Іспанії та Європи загалом.

Під впливом «Руху 15 травня» ідея розбивати табори на площах породила концепцію «Take the Square», що втілилася у відповідному громадському протестному русі, який восени 2011 р. розпочався у США, де розпочалася чергова стадія рецесії. На цьому тлі загострилися дискусії навколо ідеології і стратегії антикризової політики, що позначилися помітним «лівим поворотом». Одним з яскравих його підтверджень став рух «Occupy WallStreet (Захопи Уолл-стрит)». Він стартував у Нью-Йорку 17 вересня 2011 р. на Уолл-стрит біля Фондової біржі, де акція протесту була схожа на Flash Mob і спочатку зібрала лише 200 учасників. Маніфестанти, кількість яких невдовзі збільшилася до 1 тис. (а в деякі дні кількість учасників протестних маршів у місті досягала загалом 20 тис.), облаштували табір у парку Зукотті (Zuccotti Park) неподалік Уолл-стрит, але вже 24 вересня він був силою розігнаний поліцією.

Проте невдовзі протести розпочалися по всій країні й охопили майже 100 міст в США. А 15 жовтня відбулися протести в 951 місті 82 країн Азії, Європи, Африки, США, Австралії та Нової Зеландії. У наймасовішій акції в Римі (Італія) взяли участь більше 100 тис. маніфестантів, частина яких влаштувала безлади. Цей рух не має лідера і є організованим за допомогою новітніх технологій, а саме через Інтернет.

Продовженням протестів у США стали акції у грудні 2011 р. під гаслом «Occupy Our Homes» («Захопимо свої будинки»). Їх учасники виступали проти політики банків, що видавали іпотечні кредити під високі відсотки в другій половині 2000-х рр. і залишили багатьох американців без житла після початку фінансової кризи.

Вважається, що цей рух зародився у відповідь на заклик не дуже відомого лівого міжнародного інтернет-видання Adbusters, котре базується у Ванкувері. У журналі закликали виступити проти магнатів Уолл-стрит, банків і загальної колективної жадібності під лозунгом «Захопи Уолл-стрит». Агенство Reuters з'ясувало, що рух «Захопи Уолл-стрит» побічно спонсорувався Дж. Соросом, який ще кілька років тому фінансував структуру, яка переправляла кошти Adbusters. І саме «антиконс'юмеристська група» AdBusters («Викривачі реклами») опублікувала в липні 2011 р. у своєму журналі заклик захопити Уолл-стрит.

Учасники руху проголошували, що вони борються проти 1 % найбагатших людей світу, котрі встановили несправедливі правила світової економіки, проти великих корупційних банків та ТНК, які постійно керують демократичним процесом у США і підлаштовують його під себе. Головне гасло руху «Захопи Уолл-стрит» – «Геть корпоративну владу!». Тобто вони проти того, що влада належить олігархічним кланам, котрі розпоряджаються нею як їм завгодно, не зважаючи на потреби простих людей. «Ми не мрійники. Ми – пробудження від сну, який перетворюється на кошмар», – проголошував один з ідеологів руху С. Жижек.

На підтримку «окупантів» виступили політики і бізнесмени, такі як А. Гор, Пан Гі Мун, Дж. Сорос та У. Баффет, відомі діячі культури і науки. «Рух "Захопи Уолл-стрит" – найвагоміша політична подія і США з часів протестів 1968 року», – заявив один з найвидатніших соціологів сучасності І. Валлерстайн.

Набули поширення твердження, що такі рухи, як «Захопи Уолл-стрит», містять технологію революційної пандемії. По-перше, по всьому світу поширюється рух, що проголошує себе революційним і бере на озброєння гасло «Захопи простір!»: захопи вулицю, площу, місто. Згідно з даними сайту американського сектору руху, лише цей сектор охопив більш як 1,5 тис. міст усередині і за межами США. За інформацією іспанського інтернет-ресурсу, національних центрів «заколоту» більше 20: сім – в Іспанії (Барселоні, Мадриді, Валенсії, Оуренсі, Пальмі, Саламанці, Вальядоліді), два – у Великобританії (Лондоні й Брайтоні), два – у Бельгії (Брюсселі та Намюрі), два – в Німеччині (Берліні та в землі Північній Рейн – Вестфалія), два – в Італії (Римі і Болоньї), два – у Португалії (Лісабоні і Коїмбрі), по одному – у Франції (Парижі), Греції (Афінах), Ірландії, США (Нью-Йорку – рух «Захопи Уолл-стрит»).

По-друге, основною рушійною силою є молодь, яка протестує проти соціальної несправедливості. Її загальні гасла: «Ми – не товар!», «Нас – 99 %». Протест спрямований проти прогресивно зростаючої соціальної нерівності: 1 % найбагатших людей у США були власниками в 1980 р. 9,1 % загального національного доходу, у 2006 р. – 18,8 %, у 2011 р. – 40 %. А вимога «нетоварності» пов'язана з маргіналізацією колись кваліфікованих людей, відкинутих перебудовою суспільства під час глобалізації на узбіччя життя, котрі втратили своє місце в суспільстві й право на соціально захищену працю, тобто перетворилися на декласовані елементи.

По-третє, понад соціальні гасла висуваються загальнополітичні – антиглобалістські, комуністичні, троцькістські, які вимагають зламу наявних політичної й економічної систем, відособлення «суспільства» від держави.

По-четверте, рух позиціонує себе як горизонтальний, такий, що не має ієрархії, стихійно-мережевий, або кластерний. Мається на увазі, що кожен кластер автономний і загальнореволюційна мережа не руйнується з випаданням будь-якої територіальної ланки, яка самостійно діє.

Влада США вжила для припинення протестних виступів жорсткі заходи, що супроводжувалися невиправданим застосуванням сили. Станом на 29 січня

Т
ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ ПРОТЕСТНІ РУХИ

2012 р. понад 6 тис. учасників акцій було арештовано з моменту їх початку. Це, разом з відмовою учасників «Захопи Уолл-стрит» висунути лідерів, які змогли б скерувати їх протестну активність і перетворити її в інструмент політичного тиску, зумовило те, що, незважаючи на значну громадську підтримку його цілей, вже через рік цей рух майже припинив існування. Як пишуть американські коментатори, «один відсоток перемагає».

Проте в Європі за рік існування «обурені» провели величезну кількість власних акцій, приєднувалися до маніфестацій, організованих профспілками або іншими рухами в Іспанії, Португалії, Франції та Греції. У річницю виникнення руху, 15 травня 2012 р., були проведені численні маніфестації. За даними організаторів, у Мадриді в них взяли участь більше 100 тис. осіб. У Барселоні в аналогічній акції взяли участь близько 200 тис. осіб. Іспанських «обурених» підтримали прихильники руху в 160 містах у 34 країнах світу. Втім, відкритим залишається питання, чи вдасться протестному руху конвертувати своє неприйняття нинішнього соціально-економічного і політичного порядку в конкретний політичний капітал.

Є. С. Артьомова

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ ТЕРОРИСТИЧНІ МЕРЕЖІ – явище другої половини XX–XXI ст., новий вид міжнародної терористичної структури, притаманний найактивнішим сучасним терористичним організаціям, що діють поза обмеженнями державних кордонів. Можливість виникнення Т. т. м. надали процеси глобалізації. В умовах відкритості кордонів і розмивання національних суверенітетів стало можливим створити впливову транснаціональну мережу, яка підтримується сучасними засобами комунікації. Саме опанування комунікаційних й інформаційних технологій сприяло адаптації до новітніх принципів самоорганізації й створенню мережевих структур.

Т. т. м. – децентралізовані структури, в межах яких діють розрізнені індивіди та групи, об'єднані спільною метою, цінностями або реалізацією аналогічних завдань із застосуванням терористичних методів. Мережеві організації не мають єдиного ієрархічного командування, забезпечується вільна взаємодія між автономними осередками, які можуть мати стратегічне керівництво, але зберігати тактичну незалежність. Цю ідею «протидії без лідера» поширював ще на початку 1990-х рр. член неонацистської групи у США Луїс Бім. В організації без лідера індивіди і групи діють окремо одне від одного та ніколи не звертаються до центральної штаб-квартири або лідера за інструкціями або наказами. Лідери такого типу організацій стимулюють маленькі осередки або окремих осіб до власної ініціативи.

Отже, у Т. т. м. переважають горизонтальні зв'язки, відбувається передавання ініціативи й прийняття рішень на місця, і не тому що немає консенсусу, а тому що такий устрій має переваги. «Центр» у мережі існує лише в ідеологічному й іноді фінансовому плані, оперативного й організаційного центру немає, хоча ієрархічні відносини можуть мати місце всередині певного осередку, який є елементом мережі. Оскільки Т. т. м. є відкритими структурами, то вони здатні розширюватися за допомогою залучення нових осередків, якщо ті мають аналогічну ідеологію та завдання.

Мережева структура характеризується гнучкістю, рухливістю та високим рівнем адаптації до навколишніх змін і власних потреб. Вона має здатність регенерувати себе, а тому більш життєздатна, ніж централізовані традиційні організації. Фінансуються Т. т. м. з різних джерел, здебільшого приватних (заможні прибічники, благодійні та інші неурядові організації, організована злочинність тощо).

Т. т. м. часто спираються на т. зв. дрімаючі осередки екстремістів, роль яких полягає у вербуванні в потрібний час

нових прихильників, забезпеченні підготовчої діяльності до терактів. Це зумовлює високий рівень прихованості терористичної структури.

Сьогодні вирізняють кілька варіантів Т. т. м.: 1) сегментована, поліцентрична, ідеологічно інтегрована мережа (SPIN – segmented, polycentric, ideologically integrated network). Вона вважається найнебезпечнішою, внутрішньо згуртованою моделлю, але певним чином зрозумілою. Прикладом є транснаціональна мережа Усами бен Ладена; 2) багатоцільові терористичні групи (multiple-issue-terorism), яким властива відсутність ідеологічної цілісності. Вони мають численні цілі, рухливі й аморфні мотиви, залучають різноманітний контингент (від злочинців до суб'єктів тіньового бізнесу). Іноді переплетення кількох мереж цього типу (терористичних, з торгівлі наркотиками, контрабандних, фінансових) дає дивні мережеві конгломерати, які не можна аналітично оцінити; 3) «ланцюг» – лінійна мережа, в якій люди, товари або інформація передаються за ланцюгом від одного незалежного елемента до іншого, утворюючи опосередковану взаємодію між кінцевими пунктами. Елементи «ланцюга» можуть не знати про масштаби й кінцеві пункти мережі; 4) «зірка» – кругова мережа, елементи якої пов'язані з центральною ланкою. Координація дій і взаємодії між елементами відбувається лише за посередництвом центру. Приклад – «Хізбаллах» із центром у Тегерані. І «ланцюг», і «зірка» можуть траплятися в межах окремих осередків, які є елементами, зокрема, Т. т. м. типу SPIN. Так би мовити, мережа в мережі. Наприклад, елементами салафітської Т. т. м. або Т. т. м. У. бен Ладена є осередки в європейських країнах (Іспанії, Великобританії, Німеччині, Франції, Швейцарії, Бельгії, Нідерландах) і радикальні імами, які приїжджають до Європи читати проповіді. Вони мають контакти з певними терористичними організаціями в різних країнах, які у свою чергу дотримуються ідеології «Аль-Каїди».

Ідеологія салафізму об'єднує розрізнені ісламістські терористичні організації у світі в єдину салафітсько-джихадистську течію. Вона має більшість ознак транснаціональної мережевої структури. Сьогодні для розширення такої мережі вже не обов'язкова участь організаторів з-за кордону. Елементи Т. т. м. самі будують власні нові осередки. Так, активність представників «Аль-Каїди» у країнах Магрибу і Сахелю призвела до створення ідеологічно близьких до неї організацій в Алжирі, Тунісі, Марокко. Ці організації, спираючись на іммігрантів з країн Північної Африки другого і третього поколінь в Європі, створюють як тилові структури (канали постачання озброєння, фінансові структури, преса), так і групи потенційних джихадистів (голландська «Хофштад»; осередки «Салафітської групи проповіді та джихаду» в Іспанії, Великобританії, Франції; «Аль-Ахваль» у Великобританії, Іспанії, США; осередки Збройної ісламської групи Марокко в Італії та Бельгії та ін.). Всіх їх об'єднує ідеологія салафізму, ненависть до західного суспільства та його цінностей, готовність вести священну війну (джихад) за встановлення всесвітнього Халіфату. Власне «Аль-Каїда» має в Європі шість «загальних командувань», які створюють Т. т. м. згідно зі своїми географічними зонами, спираючись на місцеве населення.

З 1970-х рр. у світі діє міжнародна структура терористичного спрямування під патронатом Ірану – «Хізбаллах». Вона складається з мусульман-шиїтів. Найбільш відомою і активною є ліванська організація «Хізбаллах», яка підтримує інші радикальні шиїтські групи. Її устрій є гібридом ієрархічного і мережевого видів. Хоча її формальна структура високобюрократизована, взаємодія між членами організації вільна й не зазнає жорсткого контролю. Крім Лівану, організації «Хізбаллах» є в Кувейті, Бахрейні,

Туреччині, Іраку, Афганістані, Саудівській Аравії, Палестині, Східному Туркестані. Всі вони взаємодіють зі спецслужбами Ірану, лишаючись незалежними у прийнятті рішень.

Боротьба з Т. т. м. ускладнена їхньою аморфністю, більшою конспіративністю й розгалуженістю, навіть схожістю із суспільними рухами. Тут неефективна збройна сила, необхідно впливати на суспільну думку, яка повинна вважати їх злочинцями, а не жертвами або борцями за визволення. Важливо зупинити ідеологічний вплив терористів на населення, ізолювати їх від суспільства. Іншим ефективним методом боротьби проти тероризму є ліквідація його фінансової бази. Проте Т. т. м. мають достатньо прихованих від держави джерел фінансування й каналів передачі коштів, можливості відстежити які мінімальні. Для ефективної боротьби проти Т. т. м. потрібні активізація міждержавного співробітництва в галузі безпеки, поступовий перегляд норм міжнародного права і, можливо, створення нових (мережевих) міжнародних антитерористичних структур.

М. Є. Целуйко

ТРАНСТЕРИТОРІАЛЬНІСТЬ – феномен, що характеризує специфіку транснаціональної державності й полягає у модифікації форм і засобів контролю над територією в умовах глобалізації.

М. Біггс, З. Бауман та інші дослідники стверджують про помилковість уявлення про універсальність територіальної форми держави. Як зазначав М. Біггс, до неї існувало «династичне царство», яке вкривало певну площу землі, але було «агломерацією окремих юрисдикцій, порізному пов'язаних з державцем», «складеною монархією». Династична держава не лише не була єдиною, а й не мала чітких контурів. Територіально влада короля в принципі мала межі, але «володіти землями в межах королівства міг сусідній монарх, що теоретично був васалом короля, а насправді мав ефективний контроль». У результаті виникали численні анклави. Крім того, «реальний контроль монарха мав тенденцію спадати в міру наближення до меж його королівства»; у малонаселених ареалах його влада заперечувалася сусіднім монархом, місцевим лордом і розбійниками. Інакше кажучи, межі королівства не були «вертикальним розмежуванням», «династична держава не накладалася на географічний простір так суворо, як ми чекаємо».

Династичне королівство не пов'язувалося в уяві людей з географічним ареалом; державу в цілому персонально представляв монарх, фігура якого втілювала «репрезентативну публічність». «Навіть коли держава представлялась як об'єктивна суть, вона символізувалася гербом». Географічний образ держави як просторової протяжності виник завдяки розвитку картографії. Публіковані карти відображали в уяві деяку відмітну територіальну форму, і ця «знайома форма» ставала «альтернативним символом» політичної влади, її «геотелом». «Вона представляла суть безособову – відокремлену від імені правителя (і навіть від характеру правління), суть природну і вкорінену у фізичній реальності».

На підставі вивчення історії картографії М. Біггс зробив висновок, що лише у 1815 р. уся карта Європи була «перемальована» в територіальні держави, а територіальна держава стала відтоді «панівним ідеалом і явленою реальністю». Отже, територіальній державі менше ніж 200 років. Опосередковано цю тезу підтверджує і визначення держави, яке було надане вже згадуваним вище Ж. Боденом: «Держава – правовий спосіб управління багатьма родинами (з яких у Бодена складається поняття "народ") і тим, що належить їм спільно, за допомогою могутньої суверенної влади». Акцент тут достатньо чітко робиться саме на певних родинах, проте зовсім не на чітко визначеній території.

Отже, виникнення територіальної держави М. Біггс, З. Бауман та ін. пов'язують зі становленням суспільства Модерну. За словами З. Баумана, «модернізація, серед іншого, означала і перетворення населеного світу на сприятливе середовище для надобщинного, державного адміністрування, а необхідна умова виконання цього завдання полягала в тому, щоб зробити світ прозорим і легким для читання для адміністративної влади».

Окремі регіони деяких сучасних держав (Бразилія, Індія і Мексика) починають діяти як транснаціональні агенти. Так, у серпні 2003 р. до конституції мексиканського штату Сакатекас були внесені виправлення, що дають мексиканцям, які проживають у США, та їхнім народженим там дітям можливість балотуватися в місцеві виборні органи і працювати в органах державної влади. Навіть на рівні окремих міст проводиться транснаціональна політика, об'єктами якої є мігранти, що утворюють асоціації рідного міста.

Кількість регіонів – транснаціональних агентів, найімовірніше, збільшуватиметься, що торкатиметься й інтересів традиційних великих держав. На сьогодні вже фактично відбувається поступове освоєння Китаєм російських Далекого Сходу і Сибіру із «захопленням» геополітичних прикордонних територій та систем життєзабезпечення уздовж великого кордону та навіть на російському боці. За оцінками, кількість китайців, які незаконно проживають у Сибіру та на Далекому Сході, становить близько 1 млн осіб. І цей процес має достатньо об'єктивний характер та не підлягає зупиненню лише адміністративними методами – регіон російських Сибіру та Далекого Сходу стає самостійним геополітичним гравцем.

На здатність держави контролювати власну територію негативно впливає поява нових ідентичностей, що не вписуються у традиційні державні кордони (трансмігранти, прикордонні ідентичності, екстериторіальні ідентичності (наприклад, умма, спільноти споживачів, віртуальні спільноти та «золоті комірці»)); вихід окремих регіонів у рамках національних держав на міжнародний рівень як транснаціональних агентів; традиційна слабкість державних кордонів як явища на більшій частині території Африки. Все це послаблює територіальність як основу сучасної державності.

В. О. Пермінов

ТРИСТОРОННЯ КОМІСІЯ (англ. Trilateral Commission) – міжнародна неурядова організація, що складається з представників еліти держав Північної Америки, Західної Європи і Азії (в особі Японії і Південної Кореї), мета якої – обговорення та пошук шляхів вирішення світових проблем, з тим щоб сприяти тіснішій співпраці між основними демократичними індустріальними регіонами з розподілом обов'язків керівництва в обширнішій міжнародній системі.

Ідею такої організації висловив З. Бжезинський у 1970 р. у книзі «Між двома епохами: роль Америки в технотронній ері», де закликав до створення «Співтовариства розвинутих країн», до якого увійшли б США, Західна Європа і Японія, оскільки вони є провідними в науковому і технічному прогресі, а також найбільше просунулися по «глобальній свідомості». У 1971 р. Бжезинський, у той час професор Колумбійського університету, організував «Тристоронні дослідження» під егідою Інституту Брукінгса у Вашингтоні. У роботі взяли участь японський Дослідницький центр економіки, а також Інститут Європейського Співтовариства з університетських досліджень.

Ініціатором створення Т. к. вважається Девід Рокфеллер, що очолював у той час впливову в США Раду з міжнародних відносин. Виступаючи на початку 1972 р. на міжнародних фінансових форумах «Чейз Манхеттен» у Лондоні, Брюсселі, Монреалі та Парижі, він запропонував створити Міжнародну комісію з питань миру і процвітання, яка пізніше отримала назву Т. к. У 1972 р. ця ідея здобула

широку підтримку на засіданні Більдеберзького клубу.

Т. к. організована в липні 1973 р. Президентом комісії став Д. Рокфеллер, а виконавчим директором – З. Бжезинський. Всього до неї увійшли 200 осіб, з яких 1/3 – японці, 1/3 – американці і 1/3 – європейці. Нині у складі комісії понад 390 учасників. Це політики, банкіри, директори найбільших підприємств. Статут Т. к. не дозволяє державним службовцям бути її членами. Комісія має три штаб-квартири: у Вашингтоні, Парижі та Токіо.

Т. к. поряд з Більдеберзьким клубом і Радою з міжнародних відносин США вважається одним з ключових органів, що просувають модель нового світового порядку, у конспірологічних теоріях її розглядають як один із центрів Світового уряду. Прибічники такої позиції, зокрема, посилаються на статтю З. Бжезинського в журналі «Нью-Йорк мегезин» від 3 березня 1975 р., де він виклав план установлення нового світового порядку: «Ми повинні визнати, що світ сьогодні прагне до єдності, якої ми так довго бажали. Новий світ набуває форми глобальної спільності. Спочатку особливо це торкнеться економічного світового порядку. Ми повинні створити механізм глобального планування і довгострокового перерозподілу ресурсів». Саме цей напрям і став головним у діяльності Т. к. Закулісні рішення, що приймаються членами Т. к., є свого роду законами для політиків усіх західних країн.

Є. М. Суліма

ТРУБЕЦЬКОЙ, Микола Сергійович (4 (16) квітня 1890, Москва – 25 червня 1938, Відень) – російський лінгвіст, етнограф, культуролог, історик, філософ. Син російського філософа С. М. Трубецького. Представник княжого роду, учасник білого руху, що емігрував до Європи. Закінчив Московський університет у 1913 р. Приват-доцент Московського університету в 1915–1916 рр. В еміграції в 1930 р. був вибраний членом Віденської академії наук. Викладав філологію та історію слов'янської писемності на кафедрі славістики Віденського університету. Один із засновників Празького лінгвістичного гуртка. Криза політичної теорії євразійства, обшуки, що неодноразово проводились під час німецької окупації, і триденне ув'язнення спричинили передчасну смерть ученого в результаті інфаркту.

Т. вважається першим євразійцем, засновником філософії структуралізму і євразійського світогляду, що сформулював євразійську доктрину і довів її спроможність серед інших рухів. Є автором головних положень євразійської теорії і основоположної праці, в якій висловлювалася концепція євразійства, – «Європа і Людство». Автор праць: «До проблеми російського самопізнання», «Про істинний і помилковий націоналізм», «Ми і інші», «Спадщина Чингісхана: погляд на російську історію не із заходу, а зі сходу», «Про ідею-правительку ідеократичної держави», «Вавилонська вежа і змішання мов», «Про туранський елемент у російській культурі» та ін.

Одним з основних напрямів досліджень Т. є теорія цивілізаційного дуалізму, протистояння європейської системи і багатонаціонального полікультурного людства. Поділяючи людство на Європу і решту народів, він доводив невикорінюване прагнення до універсалізації і гегемонії романо-германської цивілізації, що загрожує всьому людству. Він стверджував про перманентне цивілізаційне протистояння, породжене її агресивним прагненням до колоніалізму щодо інших культур. Т. засуджував романо-германський шовінізм і європоцентризм і доводив наявність перманентного відчуття етнічної виняткової європейців і згубність її для всіх інших етносів.

Т. є автором концепції «культурноісторичних зон». Він розвивав ідею про неможливість порівняння двох культур або цивілізацій з метою визначення розвинутішої. Заперечуючи можливість повного запозичення чужої культури, у разі можливого часткового її запозичення Т. передрікав втрату здатності відтворення власної культури. У міжетнічних відносинах він позитивно оцінював націоналізм, що полягає в самопізнанні. Доказом істинності націоналізму, на його думку, є живий зв'язок культури з психікою її носіїв, її самобутність.

Т. стверджував, що в європеїзованому суспільстві державний розвиток набуває форми «революції, що скаче», з черговими запозиченнями на нових етапах і періодами узгодження їх з елементами національної культури (відповідно, «прогресу» і «застою»). Це призводить до відсутності безперервної традиції і нормальної державної еволюції.

Т. обґрунтовував необхідність боротьби об'єднання «квітучої складності» народів і культур проти романо-германської цивілізації. Протистояти романо-германському світу, на його думку, покликана Росія-Євразія.

Т. розвивав ідею ландшафтного (Ліс-Степ) і етнічного (слов'янський і туранський етноси) дуалізму як основи євразійської імперії. Євразія, на його думку, є «замкнутим і закінченим географічним, господарським і етнічним цілим». Він звертав увагу на відмінності ідеократичної імперії від будь-якої іншої колоніальної, народам якої не властиві спільність історичних і культурних традицій, безперервність місцерозвитку і національна рівність.

Т. негативно оцінював процес європеїзації Росії, яка призвела до руйнування національної єдності і згодом втрати значної частини культурного фонду і генофонду. Розпочата Петром І європеїзація Росії спричинила розростання національних проблем і вимушену участь у незліченних війнах за чужі інтереси. Результатом тривалої антинаціональної політики стала більшовицька революція.

Т. підкреслював цінність справжніх національної культури, православ'я і монархії для існування російського народу, його самобутності й досягнення його ідеалів. Православ'я він вважає справжньою формою християнства, що має здатність проникати в різні культури, розвиваючи їх і водночас не обмежуючи їх самобутність.

У праці «Спадщина Чингісхана» Т. висловив своє бачення російської історії. У ній він стверджував, що Київська Русь як східноєвропейське князівство не була предком Російської імперії. Аналізуючи процес створення імперії монголів, він виокремив головні принципи її побудови: управління нею людьми з особливим психологічним типом, віротерпимість, глибока релігійність. Т. розвивав тезу про становище Русі як провінції у складі монгольської імперії.

Т. досліджував імперобудівну функцію татаро-монголів, що, на його думку, заклали витоки справжньої російської державності. Російську імперію він визнавав спадкоємицею монгольської імперії, сполученої з візантійськими державними традиціями і заснованою російською нацією, що духовно переродилася. Туранську дію, яка об'єднала східнослов'янські князівства і перетворила їх на ядро континентальної імперії, перший ідеолог євразійства вважає основою особливої євразійської державності, піднесення якої відбулося в період Московського царства і супроводжувалося новим релігійним месіанізмом.

Т. визнавав змішування татарського народу з великоросами найважливішим елементом у процесі інтеграції і державної розбудови. Московську Русь він називає ідеальним втіленням євразійської моделі, розквітом національно-релігійної місії. Всі досягнення Петра І, військова потужність Росії водночас призвели до повного культурного і духовного поневолення її Європою. З розколом, на його думку, закінчується період «ідеальної Русі» і починається її європеїзація.

Т. розробляв концепцію ідеократичної держави і обґрунтовував необхідність

формування соціальних і державних інститутів на ідеалістичних принципах. Ідеєю-правителькою він вважає «благо сукупності народів, що населяють певний автаркічний світ». Розв'язуючи культурологічні й історичні проблеми, Т. визначав етнологічно важливу категорію, якою, на його думку, є «сукупність народів, що населяють господарський самодостатній (автаркічний) місцерозвиток і пов'язані один з одним не расою, а спільністю історичної долі, спільною роботою над створенням однієї і тієї ж культури або однієї і тієї ж держави». Ідеї М. Трубецького значно вплинули на євразійський рух, їх розвивали Г. Вернадський, П. Савицький, М. Алексеєв, Л. Карсавін та ін.

О. В. Скребець

ТРУМЕН, Гаррі Шипп (Harry S. Truman; 8 травня 1884, Ламар, шт. Міссурі – 26 грудня 1972, Канзас-Сіті, шт. Міссурі) – американський політичний і державний діяч, 33-й президент США. Народився в сім'ї дрібного фермера. Служив у Міссурійській національній гвардії в 1905–1911 рр. Під час Першої світової війни командував артилерійською батареєю. У 1926 і 1930 рр. обирався суддею окружного суду. У 1934–1945 рр. – сенатор США. Через день після нападу гітлерівської Німеччини на СРСР в інтерв'ю «New York Times» заявив: «Якщо ми побачимо, що виграє Німеччина, то нам слід допомагати Росії, а якщо виграватиме Росія, то нам слід допомагати Німеччині, і, таким чином, хай вони вбивають якомога більше, хоча мені не хочеться за жодних обставин бачити Гітлера в переможцях». У 1944 р. був обраний на пост віце-президента США, після смерті президента Ф. Рузвельта з 12 квітня 1945 р. по 20 січня 1953 р. – президент США.

Вже в 1945 р. Т. заявив: «Хочемо ми цього чи ні, ми зобов'язані визнати, що здобута нами перемога поклала на американський народ тягар відповідальності за подальше керівництво світом». Т. зробив різкий поворот в американській політиці в бік конфронтації з СРСР. Одним з його перших кроків стала підтримка лінії на проведення щодо СРСР спільних акцій з Великобританією, про що завжди мріяв У. Черчілль і чому опирався Ф. Рузвельт. Успішне проведення ядерних випробувань і ядерне бомбардування японських міст Хіросіма і Нагасакі в серпні 1945 р. ще більше зміцнили Т. в його непохитному ставленні до СРСР, зробили ядерну зброю головним «козирем» американської дипломатії. 5 березня 1946 Т. був присутній під час проголошення промови У. Черчілля у Фултоні, що символічно позначила початок «холодної війни».

У 1946–1947 рр. швидко ускладнювалася ситуація навколо Німеччини. США і Великобританія взяли курс на об'єднання своїх окупаційних зон, у результаті чого була створена т. зв. Бізонія. 20 червня 1948 р. у західних окупаційних зонах розпочалася грошова реформа і в радянську зону хлинув потік знецінених старих марок, здатний підірвати споживчий ринок. Хоча міжзональний кордон, закритий ще 30 червня 1946 р., створював цьому певну перешкоду, винятком залишався Берлін, поділений на чотири сектори. 24 червня радянські війська блокували Західний Берлін, перервавши його сполучення із західними зонами. Блокада Західного Берліна мала змусити західні держави повернутися до переговорів, але США вважали за краще використовувати берлінську кризу для дискредитації радянської окупаційної політики. Для забезпечення населення Західного Берліна продовольством був організований «повітряний міст», яким щодня в місто доставлялося 13 тис. т продовольства, що в три рази перевищувало рівень поставок за один місяць. Одночасно західні держави ввели ембарго на постачання товарів у радянську зону. У підсумку СРСР скасував обмеження на транспортування вантажів із заходу і ситуація нормалізувалася.

Берлінська криза переконала Т. у правильності наступальної лінії і він став форсувати вирішення питання про припинення окупаційного режиму в Західній Німеччині і створення окремої західнонімецької держави. У квітні 1949 р. США, Великобританія і Франція затвердили «Окупаційний статут», що закріплює їх контроль над зовнішньою політикою Західної Німеччини, її зовнішньою торгівлею і зарубіжними активами, системою безпеки. 8 травня 1949 р. західнонімецька Парламентська Рада ухвалила Основний закон ФРН. Урочистий акт оприлюднення Основного закону 23 травня став днем утворення ФРН. З утворенням 7 жовтня 1949 р. у радянській окупаційній зоні НДР розкол Німеччини завершився.

Вважаючи, що авіація, озброєна ядерною зброєю, може без зайвих втрат забезпечити безпеку Америки, Т. скоротив сухопутні війська і ВМС. Під час т. зв. бунту адміралів навесні – влітку 1949 р. командування ВМС розкритикувало плани Т. щодо скорочення звичайних ВМС. Однак уже у 1950 р. була розпочата тотальна мілітаризація економіки США.

Виступаючи на засіданні Конгресу 12 березня 1947 р., Т. сформулював основні положення повоєнної зовнішньополітичної доктрини, відомої як «доктрина Т.». Він заявив: «Ми повинні підтримувати вільні нації, їхні демократичні установи та їх національну цілісність проти агресивних намірів з боку тоталітарних режимів, що підривають мир у всьому світі шляхом прямої чи непрямої агресії, а отже, і безпеку США. ...Я вважаю, що США повинні підтримувати вільні народи, які чинять опір агресії збройної меншості або зовнішньому тиску. Я вважаю, що ми повинні допомогти у визволенні народів, щоб вони самі могли вирішувати власну долю. Я вважаю, що наша допомога має бути насамперед економічною та фінансовою, що забезпечить економічну стабільність і таким чином справить свій вплив на політичні процеси». У зв'язку з цим він запропонував асигнувати 400 млн дол. США для надання допомоги урядам Греції й Туреччини в боротьбі з загрозою комунізму, що мало на меті забезпечити панівні позиції США на Близькому і Середньому Сході.

У 1947 р. був розроблений план Маршалла, який передбачав відновлення на певних умовах економік європейських країн, він діяв чотири роки, починаючи з квітня 1948 р., і охоплював 17 держав. У квітні 1949 р. під егідою США створено блок НАТО, розгортається масове будівництво американських військових баз у союзних США країнах.

За вказівкою Т. розроблено низку директив РНБ з формулюваннями стратегії і тактики США в «холодній війні». Згідно з директивою РНБ 20/1 від 16 серпня 1948 р., «наші основні цілі стосовно Росії, по суті, зводяться лише до двох: а) звести до мінімуму міць і вплив Москви; б) провести докорінні зміни в теорії та практиці зовнішньої політики, яких дотримується уряд, що стоїть при владі в Росії». Йшлося насамперед про те, щоб зробити СРСР слабким у політичному, військовому та психологічному аспектах порівняно з зовнішніми силами, які перебувають поза межами його контролю, та утримувати в такому стані.

У директиві РНБ-68 від 14 квітня 1950 р. були розгорнуто сформульовані основні пріоритети та завдання США в «холодній війні»: «1. Ми повинні нарощувати свій потенціал, стверджуючи наші цінності в житті, а також розвивати нашу військову та економічну міць. 2. Ми повинні побудувати успішну політичну та економічну системи у вільному світі. Лише з допомогою підтвердження на практиці, як за кордоном, так і вдома, наших основних цінностей ми зможемо зберегти власну цілісність, що означатиме крах основного плану Кремля. 3. Крім утвердження наших цінностей, наша політика і дії повинні спрямовува-

тися на те, щоб викликати докорінні зміни в характері радянської системи, зрив планів Кремля – перший і найважливіший крок до цих змін. Цілком очевидно, що це коштуватиме дешевше і буде ефективніше, якщо зміни стануть результатом дії внутрішніх сил радянського суспільства».

У директиві РНБ-68 був позначений курс США на створення сприятливого для себе міжнародного середовища: «Наш нинішній політичний курс спрямований на формування міжнародного оточення, в якому американська система в змозі вижити і процвітати. Отже, він відкидає концепцію ізоляції і підкреслює необхідність нашої активної участі в житті міжнародної спільноти». Вирішити це завдання передбачалося шляхом «формування процвітаючого міжнародного співтовариства» та проведення «політики, спрямованої на стримування радянської системи». Стверджувалося, що «в поляризованому світі стратегії розвитку процвітаючого міжнародного співтовариства необхідні насамперед для зміцнення наших власних позицій».

Можливе радянське панування над територією Євразії оголошувалося неприйнятним для США зі стратегічного і політичного поглядів. Цим визначалося значення політики стримування, під якою малися на увазі «заходи, спрямовані на те, щоб: 1) не допустити подальшої експансії радянської влади; 2) викрити реальні наміри СРСР; 3) змусити Кремль відмовитися від спроб встановлення повсюдного контролю; 4) сприяти руйнуванню радянської системи зсередини, щоб Кремль принаймні змінив свою поведінку на відповідну загальноприйнятим міжнародним стандартам». При цьому визнавалося, що, «намагаючись здійснити викладене, ми можемо діяти на межі війни». Стрижнем такої політики був оголошений курс на забезпечення переваги в моці США в окремих або залежних від США «державах-однодумцях».

Зазначалося також, що «потенціал радянського світу, а саме народні маси» є силою, яку в принципі можна залучити на бік США. Для цього пропонувалося «сприяти появі у народів Росії настроїв, які могли б допомогти змінити нинішню поведінку Рад, і створити умови для відродження національного життя груп, що демонструють здатність і рішучість домогтися національної незалежності й утримати її». Також ставилося завдання «забезпечити максимальний тиск на радянську владну структуру і, зокрема, створити напруженість у відносинах між Москвою та країнами-сателітами».

Разом з тим директива допускала, що потужний попереджальний ядерний удар міг би зменшити можливості СРСР із забезпечення військових структур і цивільного населення, надавши США можливість розвинути військову перевагу. Згідно з планами і директивам комітету начальників штабів США з підготовки війни проти СРСР, для атомного бомбардування було відібрано певні міста, зокрема, відповідно до одного зі списків, Москву, Горький, Куйбишев, Свердловськ, Новосибірськ, Омськ, Саратов, Казань, Ленінград, Баку, Ташкент, Челябінськ, Нижній Тагіл, Магнітогорськ, Перм, Тбілісі, Ново-Кузнецьк, Грозний, Іркутськ, Ярославль. У низці документів визначалися навіть конкретні терміни початку війни та її цілі. Так, згідно з планом «Флітвуд» війна мала розпочатися до 1 квітня 1949 р., а згідно з планом «Тройал» – 1 січня 1950 р.

У 1950–1953 рр. США брали участь у корейській війні. Після того як КНДР у війні стала перемагати Південну Корею, США, домігшись санкції ООН, послали туди свої війська під виглядом миротворчих сил ООН, фактично підтримуючи Південну Корею. Війна закінчилася поверненням до початкового стану – і КНДР, і Південна Корея зберегли свою незалежність. Демаркаційна лінія була проведена по 38-й паралелі.

За Т. США першими де-факто визнали Ізраїль, що забезпечило новій державі швидке й успішне визнання більшістю країн світу. Пізніше Т. навіть звинувачували в тому, що інші країни – члени ООН визнавали Ізраїль під його тиском.

М. А. Шепєлєв

«ТРЬОХ СВІТІВ» концепція – геополітична концепція, сформульована в 70-ті рр. XX ст. офіційною владою КНР, спрямована на утвердження статусу Китаю як лідера країн, що розвиваються, у протиборстві зі «світовим гегемонізмом».

Термін «третій світ» уперше використаний, як вважається, у статті А. Сові в журналі «L'observateur» 14 серпня 1952 р., де він порівняв країни «третього світу» з третім станом у традиційному суспільстві. Цей термін стосувався країн, які під час «холодної війни» не належали ні до «першого світу» (НАТО, ширше – розвинуті капіталістичні країни), ні до «другого світу» (ОВД, ширше – країни соціалістичної співдружності). «Третій світ» (неприєднані країни) був ареною суперництва наддержав і протистояння капіталістичної і соціалістичної систем. Після згасання «холодної війни» в другій половині 1980-х рр. під визначальною ознакою «третього світу» стали розуміти низький рівень доходів на одну особу і людського розвитку.

З 1974 р. «Т. с.» к. стала системотвірним елементом політичної теорії Мао Цзедуна. Вона обґрунтовувала протистояння Китаю як лідера країн «третього світу» «гегемонії наддержав», головним чином «ревізіоністського» Радянського Союзу. Мао Цзедун став одним з перших теоретиків, що відмовилися від домінуючих у західній науці політичних дихотомій на користь поліцентристського трактування сучасної світової спільноти. Своєю «Т. с.» к. він продемонстрував рішучу відмову від «біполярного» бачення світу, в якому протистояння «соціалізм – капіталізм» було головним критерієм при визначенні практичних зовнішньополітичних кроків.

Основні контури «Т. с.» к. сформульовано Мао Цзедуном у 1974 р. у бесіді з президентом Замбії К. Каундою. Розгорнутий її варіант виклав Ден Сяопін, виступаючи в ООН. Згідно з його версією, «США і СРСР утворюють перший світ. Країни Азії, Африки і Латинської Америки, що розвиваються, а також країни інших районів, що розвиваються, – третій світ. Розвинуті країни, розташовані між цими двома світами, – другий світ». Появу такої конструкції Ден Сяопін обумовлює трьома головними чинниками, які характеризують зміни, що відбувалися у світі: здобули незалежність і активізують свою участь у міжнародних справах багато держав Азії, Африки і Латинської Америки; розпався і через появу «соціал-імперіалізму» не має можливості з'явитися знову соціалістичний табір; розпалося внаслідок нерівномірності розвитку капіталізму також імперіалістичне угруповання.

Насамперед різкій критиці піддавалися «дві наддержави». СРСР і США звинувачувалися в тому, що вони «прагнуть захопити світ, використовуючи різні методи, прагнуть поставити країни, що розвиваються, під свій контроль, є головними експлуататорами в нашу епоху, новими вогнищами війни» і т. ін. Розвинуті країни, що перебувають між «наддержавами» і країнами, що розвиваються, з одного боку, «підтримують колоніальні зв'язки з країнами третього світу», але, з другого боку, «відчувають контроль, загрозу і третирування з боку наддержав і висувають вимоги покінчити з подібним станом, прагнуть захистити державну незалежність і суверенну цілісність».

Щодо країн «третього світу», то країни, які розвиваються, зазнавали протягом тривалого часу поневолення, зі здобуттям незалежності вони стали перед завданнями знищення залишків колоніального панування, розвитку національної економіки, зміцнення національної неза-

лежності. Ці держави становлять «революційну рушійну силу, що штовхає вперед колесо світової історії, а також головну силу в боротьбі проти колоніалізму, імперіалізму і особливо наддержав».

Місце КНР у цій картині визначено так: «КНР – одночасно і держава, що розвивається, і соціалістична». Була підкреслена і та обставина, що «з двох наддержав у тому, що третирує народи, переважає та, яка прикривається прапором соціалізму».

У матеріалах XI з'їзду КПК і в номері «Женьмінь жібао» від 1 листопада 1977 р., спеціально присвяченому «Т. с.» к., у контексті обґрунтування можливості залучення однієї з наддержав для боротьби проти другої, дається посилання на ленінський вислів про необхідність «використання щонайменшої тріщини між ворогами, кожній протилежності інтересів між буржуазними угрупованнями», а також наводиться вислів Мао Цзедуна, зроблений на початку 1976 р., стосовно того, що «у США є у світі інтереси, які вони прагнуть захистити, а СРСР прагне до експансії, і цього нічим не змінити в епоху існування класів».

Ден Сяопін прямо висловився в інтерв'ю агентству «Франс прес» 21 жовтня 1977 р.: «Треба зірвати глобальний план, що виношується Радянським Союзом», додавши, що він сподівається, що до цієї справи долучиться весь світ: «третій світ», «другий світ» і навіть частина «першого світу» – США. У цей період недвозначні натяки на можливість об'єднання проти загального ворога поєднувалися з досить гострою критикою імперіалізму США як за «імперіалістичну суть», так і за конкретні прояви гегемонії в зовнішній політиці. Під час візиту до США в січні 1979 р. Ден Сяопін у ранзі вже визнаного китайського керівника знову закликав до спільної боротьби проти СРСР: «США, Китай, Японія, Європа та інші держави світу повинні об'єднатися, щоб упоратися з радянською гегемонією... Якщо СРСР десь у будь-якому районі світу створюватиме безлади, то ми повинні там зупинити, підірвати, паралізувати його діяльність».

На початку 80-х рр. пропаганда «Т. с.» к. на офіційному рівні припинилася, а термін «другий світ», якого не було вже в матеріалах XII з'їзду КПК, фактично виключений з вжитку, поступившись місцем терміну «розвинуті країни». «Т. с.» к. набула розвитку в концепції економічної консолідації країн «Великого Півдня», висунутої Ден Сяопіном, але вона, на відміну від маоїстської, виходить з тези про невтручання Китаю у світові політичні процеси. З маоїстською «Т. с.» к. пов'язана і доктрина Цзян Цземіня про багатополярність світу, але на відміну від неї вона спирається на тезу про рівноправ'я суб'єктів світової політики.

80-ті рр. XX ст. характеризуються руйнуванням системи «трьох світів». Крах соціалістичних режимів у країнах Східної і Центральної Європи відкрив шлях до інтеграції країн цього регіону із Заходом, тоді як деякі з країн, що розвиваються, особливо Східної Азії, вийшли на рівень розвинутих економік. Навпаки, майже в усіх країнах Чорної Африки продовжують знижуватися темпи розвитку, що дає змогу говорити про неї як про «четвертий світ».

У квітні 2010 р. президент Світового банку Роберт Зеллік заявив про необхідність перестати використовувати термін «країни третього світу» для позначення держав, що розвиваються. За його словами, світова фінансова криза продемонструвала, що такий поділ країн вже не є актуальним.

Є. М. Суліма

ТУРАН (пехл. Tūrān, перс. توران, тадж. Турон) – степові простори Євразійського континенту, ареал поширення кочових і напівкочових тюркських народів. У давньоіранській міфології і персидській літературі арійський світ був поділений на кочовий Т. і осілий Іран, які зазвичай протиставлялися один одному. Назва Ірану (перс. ایران) через пехл. Erān сходить до авестійського Airyāna («Країна арієв»), утвореного від самоназви давніх індоіранців – «arya». В епоху Ахеменідів (550–327 до н. е.) давньоіранське поняття «Aryānam Dahyunam» трансформувалося в давньоперське «Aryānam Xšaθram» – «Держава аріїв», яка згодом дала назву державі Аршакідів (250 до н. е. – 224 н. е.)

З часів Фірдоусі це уявлення про протиставлення Т. і Ірану один одному мало не з моменту створення світу утверджується в літературі. Вся «Шахнаме» Фірдоусі обертається біля віковічної, непримиренної боротьби Ірану з Т., що відображає одвічну боротьбу між Ахурамаздою і Аріманом, добром і злом: Ахурамазда та його небесні сили протегують Ірану, Аріман і діви – Т. У «Шахнаме» відтворюється іранський міф про поділ світу між синами іранського царя Фарідуна: старшому Салму дістаються Рум і захід, середньому Туру – Чин (Китайський Туркестан) і Т., молодшому Ераджу, або Ар'ї, – Іран і Арабістан. Тур разом із Салмом зрадницьки вбили Ераджа, заманивши його в Т. Фарідун, дізнавшись про загибель улюбленого сина, не пробачив Туру і звелів вирити грандіозний рів на кордоні між Іраном і Т., який перетворився на річку Амудар'ю.

Т. в авестійську епоху називали степ і пустелі, що оточують межиріччя Амудар'ї і Сирдар'ї, а в середні віки і аж до початку XX ст. – саме межиріччя Амудар'ї – Сирдар'ї, тобто історичну Согдіану, відомішу під назвою Мавераннахр. Умовним кордоном між Іраном і Т. у давні часи вважалася Сирдар'я, а в пізніші – Амудар'я. Тюрки ідентифікували Центральну Азію з міфо-епічнім топонімом Т. і, з огляду на фонетичну близькість етнічного («турк» – тюрок, турок) і географічного (Т.) позначень, локалізують одну з прабатьківщин тюрків у Центральній Азії. У цьому сенсі Туреччина – територія декількох колишніх провінцій держави Ахеменідов – не є Т. і бути не може.

На думку Л. М. Гумільова, Іран і Т., які заселили в давнину близькоспоріднені племена арійців, розділяла не раса або мова, а релігія. Ініціатива поділу давньоарійської культурної цілісності приписується пророкові Заратустрі, що жив у VI ст. до н. е. і проповідував монотеїзм, ушанування Ахурамазди («мудрого владики») замість пантеону арійських богів – девов. Усі арійці, які зберегли вірність давнім богам, стали туранцями, а прибічники Заратустри – іранцями. Цей поділ іде з часів Ахеменідів (550–327 до н. е.).

Перше велике історичне зіткнення Ірану з Т. можна віднести до II ст. до н. е. У цей період на державу Аршакідів напав потужний союз кочівників Середньої і Центральної Азії. Хоч ударну силу становили сако-масагетські племена (античні автори їх називали тохарами) іранського походження, основна маса кочівників, які прийшли зі степів Центральної Азії і кількісно переважували іраномовних кочівників Середньої Азії, була переважно туранцями. У боротьбі з центральноазійськими кочівниками гинуть аршакідські царі Фраат II і Артабан I. I лише Мітрідат II (123–87 до н. е.) зупинив натиск кочових племен, завдавши нищівні удари, що змусило їх знову повернути на схід. Аршакіди розгромили кочівників і підпорядкували частину з них.

Наступний етап боротьби Ірану з Т. припадає на період царювання династії Сасанідів (226–665). «Білі гуни», або ефталіти, вихідці з Бадахшану, у двох кампаніях розгромили перську армію. Приблизно в той самий час Сасаніди зазнали поразки від гунів. Після цього полчища гунів заповнили Європейський континент. У 562 р. онук Пероза Хосров Ануширван перейшов у наступ і завдав ефталітам поразки. Особливо великі досягнення в боротьбі з Т. припадають на правління Хормізда IV.

У 628 р. Т. починає великомасштабний наступ на Іран у союзі з Візантійською імперією. Шляхом величезного напруження сил Іран знову завдав поразки

тюркським полчищам. Боротьба Ірану з Т. тимчасово припинилася при арабах, що завоювали величезні простори як Ірану, так і Т. Проте, після падіння Арабського халіфату (XI ст.), Туран знову переходить у наступ. 500-річне панування Т. на іранській землі призвело до певних етнографічних змін країни, різкого відставання в духовній і матеріальній сферах і, головне, до глобальної зміни геополітичної карти світу на обширних просторах Середньої і Передньої Азії та частково Європи.

У другій третині І тис. н. е. Степ цілком або повністю об'єднували тюркомовні племена – хунну, тюркютами, до складу держав яких входили й іраномовні народи. Відтоді починається поступове витіснення зі степу іранської мови і заміна її тюркською. Так, нащадки іраномовних аланів, творців держави Кангхар на Сирдар'ї стали тюркомовними кангли (руські знали їх як печенігів), що згодом увійшли до складу казахського народу.

Хоча туранські політико-економічні формування Дикого Поля розпадалися, під впливом нових доцентрових сил, вони утворювали нові етносоціальні форми. Історію Т. формують давні держави сако-скіфів, уйсунів, канглі, хунну, середньовічні утворення тюрків і «блакитних» тюрків, тюргешей, карлуків, уйгурів, киргизів, печенігів, хазар, караханідів, огузів, кимаків, кипчаків, сельджуків, османів, монголів, угорців, болгар, частини кавказьких народів, сучасні держави туранського світу. Тюркські кочівники пересувалися з Центральної і Середньої Азії далі до Малої Азії і Європи, проходячи через північ Ірану (сучасні провінції Хорасан, Азербайджан та ін.). Тюркська мова з часом стала витісняти перську на цій частині іранської території (наприклад, в Азербайджані).

Наявність сталої в Ірані й успадкованої від нього в мусульманському світі традиції називати ці землі Т., а жителів туранцями (приблизно так само, як навіть у середні віки греки називали росіян скіфами), при співзвучні нового етноніма «тюрк-турк» зі старим звичним Т. привела до переосмислення старої назви. Тепер Т. стали вважати країною тюрків, при цьому тюрками вважали всіх туранців незалежно від мови. Угромовні угорці, іраномовні алани, а часто й віддаленіші монголи і слов'яномовні «сакаліба» – для мусульманських авторів середніх віків – тюрки, тобто туранці. При цьому в очах мусульман тюрк – не той, хто розмовляє тюркською мовою, а неодмінно кочівник або воїн-раб. Зі степняків, що потрапили в рабство, у мусульманському світі формували цілі армії (їх називали гулями або мамлюками).

Тюрки підміняють прадавню суперечність усередині іранського світу схемою зовнішнього ірано-тюркського протистояння, протиставивши індоєвропейському «Ірану» (який вони вміщують в кордони пізньосередньовічного і сучасного Ірану) центральноазійський «Т.», нібито вже в давнину заселений виключно тюрками.

У XIX ст., коли енергія просування на захід у відірваних від прабатьківщини турок вичерпалася, їх опанувала ідея «Великого Т.» – розширення імперії Османа до Центральної Азії, «від берегів Адріатики до кордонів Китаю».

Згідно з переконаннями пантураніста Ахмеда Агаєва, «туранський світ» починався від Балканського хребта і доходив до Маньчжурії, включаючи: Балкани, Малу Азію, Крим, Кавказ, Дагестан, Астрахань, Поволжя, Саратов, Самару, Казань, Уфу, Оренбург, Сибір, Монголію, китайський і російський Туркестан, Бухару, Хіву, Хорасан, південне узбережжя Каспійського моря, Азербайджан (російський і перський). Пантураніст Качен-заді вимагав, щоб до туранського об'єднання увійшли: Мала Азія з Константинополем, Месопотамія з Моссулом і Азербайджан з Баку. Далі в нього мають увійти власне Т., розташовані між Волгою і Уралом Оренбурзька й Уфимська губернії, Киргизькі степи між Аралом і Байкалом, Туркестан, узвишшя від Алтаю до Паміру і простір від Монгольських гір до Сибірських степів, аж до Іркутська і берегів Амура.

Перешкодами на цьому шляху стояли Вірменія, Грузія і Персія. Першим кроком до реалізації цієї ідеї став початий султаном і продовжений младотурками в 1915–1923 рр. геноцид вірмен у Західній (Малоазійській) Вірменії. Східна (Кавказька) Вірменія, що перейшла в 1828 р. від Персії до Росії, збереглася. А. Тойнбі основною причиною турецької політики депортації і знищення вірмен і айсорів (ассирійців) вважав прагнення Туреччини забезпечити зв'язок між російським Азербайджаном, Персією та мусульманами Сходу шляхом забезпечення однорідного турецького населення в цьому ареалі.

Перед Першою світовою війною між мусаватистами і младотурками було укладено таємну воєнно-політичну угоду. У 1913 р. у прикордонному з Росією м. Баязет відбулася нарада за участю делегатів від Османської імперії і азербайджанських тюрків, на якій прийнято рішення спрямувати всі зусилля на об'єднання західних і східних тюрків, а також координувати підривну діяльність на території Російської імперії з турецькою розвідкою і політичними інститутами. До планів турецьких завойовників входила повна анексія Кавказу з виходом до берегів Волги, а в подальшому – і «визволення Т.», тобто проникнення до Центральної Азії.

За задумом ідеологів пантюркізму і лідерів младотурків, зокрема військового міністра Енвера-паші, кавказький фронт мав відіграти головну роль на шляху до здійснення ідеалу пантюркізму: «Кавказ – шлях до Т.», «Т. – у турецькому серці», а «Азербайджан повинен стати фортецею, частиною основної великої батьківщини, великого і сильного Т.». Наприкінці 1914 р. турецькі війська на чолі з військовим міністром Енвером-пашею здійснили похід у бік перського Азербайджану і в січні захопили Тебриз.

Після загибелі Російської імперії младотурки закріпили за Азербайджаном роль провідника своїх експансіоністсько-пантюркістських програм, розглядаючи його як плацдарм для проникнення в тюркомовні регіони Північного Кавказу, Поволжя і Центральній Азії. Згідно з зауваженням професора Тадеуша Свентоховського, оттоманська військова влада розглядала Азербайджан як територію, яка, врешті-решт, має увійти до складу Туреччини. Саме з цієї причини, після підписання договору про дружбу з урядом Османської імперії, останній, гарантуючи допомогу самопроголошеній республіці, водночас не мав наміру визнавати незалежність Азербайджану.

М. А. Шепєлєв

ТЮРКСОЙ, Міжнародна організація тюркської культури – міжнародна організація, діяльність якої спрямована на відродження традицій духовного спілкування між спорідненими народами і країнами тюркомовного ареалу, створення єдиного культурного простору, усунення відчуженості, пов'язаної з історичними, політичними та географічними умовами.

Сьогодні під прапором Т. об'єднані 14 тюркомовних народів. Серед цілей організації – розвиток і зміцнення зв'язків між тюркомовними країнами у сфері культури і мистецтва, спільне здійснення з цією метою різних програм і проектів; посилення наукових досліджень у галузі вивчення етногенезу, історії, літератури, культури і мистецтва тюркомовних народів; збереження, систематизація, вивчення, дослідження та популяризація на міжнародному рівні спільних духовних цінностей, історико-культурної спадщини та сучасних досягнень культури і мистецтва тюркомовних народів; сприяння вивченню новими поколіннями національної історії, рідної мови, літератури, культури і мистецтва, традицій своїх народів.

Рішення про створення постійно діючого виконавчого органу в особі генеральної дирекції Т. прийнято в грудні 1992 р. у Баку. Договір про створення та принципи функціонування Т. підписаний 12 липня 1993 р. у м. Алмати (Казахстан) країнами-членами – Азербайджаном, Казахстаном, Киргизстаном, Туркменістаном, Туреччиною та Узбекистаном. Пізніше до Договору як країни-спостерігачі приєдналися представники Турецької Республіки Північний Кіпр, республік Алтай, Татарстан, Башкортостан, Тува, Саха-Якутія, Хакасія (РФ) і Гагаузії (Республіка Молдова). Вищим органом Т. є Постійна рада міністрів культури держав-членів. 4 вересня 1994 р. у м. Анкарі (Туреччина) підписано «Протокол про розміщення Міжнародної організації Т., статус її національних представників та міжнародного персоналу». Туреччина є країною-депозитарієм організації. Офіційна робоча мова Т. – турецька, виконавчий орган в особі генеральної дирекції розташований у м. Анкарі.

Є. М. Суліма

ТЮТЧЕВ, Федір Іванович (23 листопада (5 грудня) 1803, Овстуг, Брянський повіт, Орловська губ. – 15 (27) червня 1873, Царське Село) – російський поет, дипломат, політичний мислитель. Член-кореспондент Петербурзької академії наук з 1857 р. Закінчив Московський університет у 1823 р., потім працював у Державній колегії (міністерстві) закордонних справ. Служив у російських дипломатичних місіях у Мюнхені (1822–1837) і Турині (1837–1839). Виступав у європейській пресі з публікаціями, спрямованими на створення позитивного іміджу Росії, залучаючи до цієї роботи авторитетних західних інтелектуалів і політиків. Після повернення до Росії (1844) Т. з 1848 р. обіймав посаду старшого цензора МЗС. 17 квітня 1858 р. дійсний статський радник Т. призначений головою Комітету іноземної цензури, на цій посаді він працював до кінця життя. У 1865 р. отримав ранг таємного радника. Автор брошури «Росія і Німеччина» (1844), незавершеного трактату «Росія і Захід» та численних статей.

У студентські роки і на початку дипломатичної служби за кордоном Т. перебував під впливом ліберальних політичних ідей. Однак із розвитком революційних подій в Європі у нього посилюються консервативні настрої. У 40-х – на початку 50-х рр. XIX ст. остаточно сформувалася зовнішньополітична концепція Т., головним стрижнем якої було протиставлення Росії Заходу. У низці політичних статей, опублікованих анонімно в Німеччині («Росія й Німеччина», «Росія й революція», «Папство й римське питання»), Т. визначав роль Росії в європейській політичній системі як носительки порядку, стабільності, духовності. Цикл публіцистичних робіт Т. спрямовувався на роз'яснення європейському суспільству сутності політики Росії й ослаблення антиросійських настроїв у європейській пресі. Водночас тут викладалася доктрина про протилежність Заходу і Східної Європи, слов'янського світу, головною рушійною силою якого була, за словами Т., Росія.

У статті «Росія і революція» (1849) Т. висловлював неприйняття європейських революцій, які несуть хаос і анархію, зневіру в переваги європейської демократії, що допускає нерівноправність і гноблення трудового населення. Т. проводить думку, що в «сучасному світі» є тільки дві сили: революційна Європа і консервативна Росія. Він викладає ідею створення союзу слов'янсько-православних держав під егідою Росії. «Революція, – зазначає він у праці "Росія і Захід", – якщо розглядати її найістотнішу і просту першооснову, є природним плодом, останнім словом, найвищим вираженням того, що протягом трьох століть прийнято називати цивілізацією Заходу. Це вся сучасна думка після її розриву з Церквою». Вона є логічним наслідком і остаточним підсумком сучасної цивілізації, яку антихристиянський раціоналізм відвоював у римської Церкви.

Для Т. революція на Заході почалася не в 1789 р., джерела її він пов'язує з Реформацією, а її – з папством. Цій темі Т. присвятив статтю «Папство і римське питання» (1850), що стала свого роду продовженням статті «Росія і революція». Сама ідея Реформації вийшла з папства, і з неї ж виникає безперервна революційна традиція. Саме папство зробило спробу організувати «царство Христа як мирське Царство», і західна церква перетворилася на «установу», ніби римську колонію в завойованій землі. У результаті Церква відкидається в Реформації в ім'я людського «Я», а держава заперечується в революції. Проте сила традиції стає настільки глибокою, що сама революція прагне організуватися в імперію – ніби повторюючи Карла Великого. Цей революційний імперіалізм – свого роду повернення до язичницького Риму. Прикладом революційної імперії є правління Наполеона у Франції.

Розглядаючи проблему об'єднання Німеччини, Т. прямо пише: «Німецька єдність = європейське панування». Але «єдність, єдиний устрій передбачає Покликання, якого Німеччина вже не має». Він вважав, що ця єдність неможлива, оскільки «з Австрією не може бути жодної єдності, а без Австрії немає Німеччини. Німеччина не може стати Пруссією, тому що Пруссія не може стати Імперією». Пруссія для нього – не що інше, як успішне заперечення німецької Імперії. Щодо Австрії, то вона, на думку Т., «в очах Заходу не має іншої цінності, крім своєї антиросійської спрямованості, і, проте, вона не могла б існувати без допомоги Росії». Поглинання Австрії для нього – не тільки необхідне розширення Росії як слов'янської Імперії, а й підпорядкування їй Німеччини та Італії, двох країн Імперії.

У геополітичних поглядах Т. набули розвитку традиційні імперські месіансько-глобалістичні ідеї. Головна його теза: «Всесвітня монархія – це Імперія. Імперія існувала завжди, вона тільки переходила з рук у руки». Т. повторює відому концепцію перенесення світових імперій, згідно з якою існувало чотири імперії: Ассирія, Персія, Македонія і Рим, а з Константина починається п'ята, остаточна імперія – Християнська. Не можна заперечувати Християнську імперію, не заперечуючи Християнську Церкву, обидві вони співвідносяться між собою. Церква, освятивши Імперію, прилучила її до себе, і звідси – зробила її остаточною. Історія Заходу, починаючи з Карла Великого, – історія узурпованої імперії. Імперія на Заході завжди була узурпацією. Це здобич, яку папи поділили з кесарями. Законна Імперія залишається прив'язаною до спадщини Константина Великого. Ці думки Т. можна вважати спробою нагадати секуляризованому та вестернізованому російському суспільству XIX ст. про історичну, сакральну місію Росії.

У незакінченому трактаті «Росія і Захід» (1850) Т. створює образ тисячолітньої держави Росії, розвиває «вчення про Імперію», пророкує розпад Австро-Угорщини під ударами пригноблених слов'ян. Усі його надії пов'язані з відродженням Росії як справжньої Імперії, базованої на братерстві слов'янських народів і принципах православ'я. «Росія, – пише він, – набагато більш православна, ніж слов'янська. Саме як православна вона містить у собі й зберігає Імперію».

Утверджуючи народний характер слов'янської спільності, Т. заперечував націоналістичний та агресивний аспекти панславізму. Його «істинний панславізм» означав об'єднання слов'янських сил з метою протистояння культурному й політичному поглинанню слов'ян як Заходом, так і мусульманським світом, відвернення загрози австрійської експансії й османізації слов'ян у Туреччині. В основі панславізму, на його думку, був не стільки національно-політичний,

скільки духовно-релігійний принцип, православна традиція. Мета об'єднання слов'ян полягала в утвердженні духовного начала, зміцненні духовної єдності, моральності й просвітництва.

Визволення пригноблених слов'ян могло відбутися, на думку Т., у результаті розпаду Австрійської монархії під ударами європейських революцій, а також за активної підтримки Росією визвольної боротьби слов'янства. Т. містично вірив у те, що через 400 років після падіння Візантії під ударами османів їй призначено відродитися в образі великої православної держави, центром якої буде сильна Росія. Але поразка Росії у Східній (Кримській) війні, яку поет розцінював як наслідок її внутрішньополітичної й економічної відсталості, розбила сподівання Т.

Однією з найтрагічніших сторінок в історії Росії Т. вважав польське повстання 1863–1864 рр., яке покінчило з його мрією про єднання всього слов'янського світу. Крім того, відторгнення Польщі порушувало цілісність Росії й було в його очах найбільшим злом. Звідси – різна позиція стосовно слов'янських народів: підтримка визвольної боротьби австрійських і турецьких слов'ян і неприйняття визволення Польщі.

Початок царювання Олександра II, що ознаменувався змінами як у внутрішній, так і в зовнішній політиці, відродив надії Т. на відновлення міжнародного авторитету Росії та її ролі у слов'янському світі. Однак його плани вже не були такими грандіозними й претензійними. З мрією про велику слов'янську державу, спадкоємицю Візантійської імперії, було покінчено.

У Т. встановилися дружні стосунки з новим міністром закордонних справ О. М. Горчаковим. Т. підтримував його зовнішньополітичний курс, спрямований на проведення мирної й обережної політики, створення умов для реалізації внутрішніх реформ. Однак Т. і Горчаков розходились у поглядах на слов'янське питання і на відносини Росії і Заходу. Т. вважав, що Росія може досягти своїх зовнішньополітичних цілей тільки за умови роз'єднання європейських держав. Він виступав проти союзу Росії з Австро-Угорщиною та Пруссією.

До кінця життя Т. активно цікавився зовнішньою політикою. Його останній твір, написаний незадовго до смерті, був присвячений Хівинському походу російських військ у Середній Азії в 1873 р. Погляди Т. справили вплив на розвиток слов'янофільської та консервативної думки загалом.

В. А. Кротюк

«ТЯГЛОВА ДЕРЖАВА» – тип держави, що виникає в континентальних цивілізаціях, побудованих на засадах ідеократії, і є протилежністю правовій державі як продукту розвитку західної, талассократичної цивілізації.

У найчистішій формі «Т. д.» не знає і не визнає жодних прав, але всюди стверджує лише обов'язки. Це випливає зі світоглядної установки традиційного суспільства, яка розглядає індивідуума як частину цілого, як несамостійну і не самодостатню проекцію загального на одиничне. Звідси індивідуум представляється лише частинкою єдиного цілого – Церкви, держави, народу, нації, громади. Це – общинний принцип, принцип передування загального у формуванні цілого. Тут усі підпорядковані всьому, виконуючи роль, задану цілим, і маючи як нагороду онтологічну, постійну перспективу повноцінної співучасті в цьому цілому, можливість необмеженого черпання з нього буттєвих сил і душевного спокою. Не є винятком у «Т. д.» і сам суверен. Він така ж тяглова фігура, як і всі інші. Він служитель спільного буття, а отже, перший, хто відчуває весь тягар онтологічного служіння. Він навіть більше зобов'язаний, ніж всі його піддані, особисто відповідальний за безперебійне функціонування всіх інших особистостей.

«Т. д.» передбачає злиття релігійного та господарського аскетизму. Служити Богові і служити православній державі, православному Царю – нероздільні поняття. Але й сам православний Цар у такій моделі бере участь у «тягловій праці». Він відповідає за всіх своїх людей, його гріхи і його праведність ніби підсумовують духовне життя народу. Його світська діяльність має цілком релігійний сенс. Рятуючи або гублячи свою душу, він прояснює або знищує духовну суть довіреного йому народу.

Багато питань у такій державі вирішується на основі морального вибору, а не відповідно до букви закону. У певних випадках це призводить до зловживань, хабарництва, сваволі тощо. Але це «прозоре свавілля», на відміну від юридичної казуїстики режимів іншого типу (номократичних), де часом явно несправедливі рішення і вироки обставлені безліччю юридичних і процедурних деталей, що приховують механізми корупції.

На думку М. М. Алексєєва, «Т. д.» – глибоко євразійське явище, альтернатива Заходу з його правовою державою соціально-юридична модель. Російський святий Йосип Волоцький був одним з перших теоретиків «Т. д.». Він розглядав усі соціальні й навіть духовні прояви особистості як служіння національно-релігійного цілому, Православному Царству, Святій Русі. Пізніше цю лінію продовжили Іван Грозний та Іван Пересвєтов, який вважається головним ідеологом опричнини. Московська Русь – яскравий історичний приклад «Т. д.». У подальшому ця лінія розвивається у пафосі ранніх старообрядців, а далі – у більшовизмі.

М. А. Шепєлєв

У

УКРАЇНА – держава, що утворилася в результаті припинення існування СРСР як правонаступниця УРСР. Державна незалежність У. проголошена 24 серпня 1991 р. і підтверджена Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р. У. – президентсько-парламентська унітарна держава, яка складається з 24 областей, Автономної Республіки Крим, міст з особливим статусом – Києва (столиця У.) і Севастополя.

У. – багатонаціональна та багатоконфесійна держава. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., етнічні українці становлять 77,8 % населення, росіяни – 17,3, білоруси – 0,6, молдавани і кримські татари – по 0,5, болгари – 0,4, угорці, румуни, поляки – по 0,3, євреї, вірмени, греки і татари – по 0,2 %. Серед етнічних українців виокремлюються субетноси – бойки, гуцули, лемки, поліщуки, на статус самостійного етносу претендують русини. Домінуючою релігією є православ'я, також поширені греко-католицизм, іслам. За кількістю релігійних громад найбільша частка припадає на УПЦ Московського патріархату (близько 37 %), на другому місці УГКЦ (16 %), на третьому – УПЦ Київського патріархату, на четвертому – євангелістські християни-баптисти, далі йдуть УАПЦ, п'ятидесятники. Найбільша кількість мусульман проживає в Криму.

Через геополітичне положення території У. протягом тисячоліття була ареною протиборства різних центрів сили, що за умов відсутності сильної потужної державницької традиції сприяло виконанню нею функції буфера між Сходом і Заходом. Різні українські землі входили до складу Росії, Литви, Польщі, Угорщини, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Румунії. У XIV–XVIII ст. у Криму існувала держава Кримське ханство – «уламок» Золотої орди.

Під час Другої світової війни територія У. була окупована нацистською Німеччиною та її сателітами. На більшій її частині був створений рейхскомісаріат «У.», в якому привілейований статус отримали етнічні німці («фольксдойче»). Відступаючи з У., окупанти вдалися до тактики «спаленої землі». Кожен шостий житель У. (понад 5 млн) загинув під час війни, було зруйновано 714 великих і малих міст, понад 28 тис. сіл, безпритульними залишились понад 10 млн жителів. За кордон було вивезено тисячі тонн чорнозему. Руйнації було піддано 16 тис. промислових підприємств, що становило 40 % економічного потенціалу У. З музеїв У. вивезено близько 40 тис. картин та інших художніх цінностей. Втрати У. під час війни були оцінені наданням УРСР статусу держави – засновниці ООН.

Лише із завершенням Другої світової війни переважна більшість українських земель була об'єднана у складі однієї держави – Української РСР. У 1954 р. до складу УРСР була передана Кримська обл. РРФСР.

За словами українського політолога і дипломата С. О. Шергіна, геополітичний код У. визначається географічним фактором – європейським місцеположенням, відсутністю (на відміну від Росії) «євразійського синдрому», рубіжною біполярністю (між Заходом і Сходом), внутрішніми та зовнішніми векторами, що забезпечують баланс національних інтересів. «Специфіка геополітичних координат У. полягає в її належності до двох регіонів – Європи та Євразії. Причому в обох регіонах У. займає периферійне положення, тобто не формує геополітичний простір навколо себе, що почасти обумовлює її пасивну роль у масштабних регіональних процесах», – зазначає він.

На завершальному етапі Другої світової війни Українська РСР як одна з держав – засновниць ООН стояла біля витоків формування світового порядку. Українська делегація брала участь у Сан-Франциській конференції, яка прийняла рішення про створення ООН, а глава делегації Дмитро Мануїльський очолював Перший комітет конференції, який мав підготувати вступ і перший розділ Статуту ООН. У подальшому УРСР брала активну участь у діяльності міжнародних організацій системи ООН, хоча її позиція визначалася позицією радянського керівництва.

У 1997 р. представник України, міністр закордонних справ Г. Й. Удовенко, вперше в її історії був обраний головою сесії Генеральної Асамблеї ООН, а у 2000–2001 рр. Україна посідала місце одного з непостійних членів Ради Безпеки ООН.

Сучасна У. – член ОБСЄ, Ради Європи, Центральноєвропейської ініціативи, Ради північноатлантичного співробітництва, «Партнерства заради миру», ОЧЕС, СДВ. Разом з Росією та Білоруссю У. є засновницею СНД.

У тексті Декларації про державний суверенітет 1990 р. Верховна Рада У. проголосила нейтральний та без'ядерний статус держави. У. стала першою державою, що добровільно і повністю відмовилася від ядерної зброї, отримавши в обмін гарантії власної безпеки від п'яти держав – постійних членів Ради Безпеки ООН, згідно з Будапештським меморандумом від 5 грудня 1994 р.

У 1994 р., після обрання Президентом Л. Д. Кучми, керівництво У. обрало багатовекторний курс зовнішньої політики. Стратегічними партнерами У. у другій половині 90-х рр. були проголошені США, Росія, Польща, Китай та інші держави.

Вже під час державного візиту Л. Д. Кучми до США в листопаді 1994 р. було підписано Хартію українсько-американського партнерства, дружби та співробітництва. Увага до У. з боку США вилилася у створення 19 вересня 1996 р. міждержавної комісії на чолі з Л. Д. Кучмою і віце-президентом США Альбертом Гором (Комісія Кучма – Гор). Під час візиту міністра закордонних справ Г. Удовенка до Вашингтона в жовтні 1996 р. У. та США визначили власні відносини як «стратегічне партнерство».

31 травня 1997 р. президенти У. і РФ Л. Д. Кучма і Б. М. Єльцин підписали базовий Договір про дружбу, співпрацю і партнерство, який був ратифікований Верховною Радою У. і Федеральними зборами РФ. Умовою його укладення Росія висунула підписання трьох угод стосовно Чорноморського флоту: Угоди між РФ і У. про статус і умови перебування Чорноморського флоту РФ на території У. (терміном на 20 років від дати запровадження); Угоди між РФ і У. про параметри розподілу Чорноморського флоту; Угоди між Урядом РФ і Урядом У. про взаєморозрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту і перебуванням Чорноморського флоту РФ на території У. (всі три угоди підписані 28 травня 1997 р.).

Урегулювання суперечностей з Росією щодо Чорноморського флоту відкрило можливість для формалізації відносин У. – НАТО. 29 травня 1997 р. на засіданні міністрів закордонних справ країн – членів НАТО в м. Сінтра (Португалія) генеральний секретар НАТО Х. Солана і міністр закордонних справ У. Г. Й. Удовенко парафували Хартію про особливе партнерство між НАТО і У. Вона була підписана 9 липня 1997 р. на саміті НАТО в Мадриді Х. Соланою і Л. Д. Кучмою.

Згідно зі ст. 11 Закону У. «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від

1 липня 2010 р., «У. як європейська позаблокова держава здійснює відкриту зовнішню політику і прагне співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур».

Серед основних засад зовнішньої політики У. цей Закон визначає «дотримання У. політики позаблоковості, що означає неучасть У. у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного договору та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес».

До основних засад зовнішньої політики У. Законом віднесено також «забезпечення інтеграції У. в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі». 16 червня 1994 р. була підписана Угода про партнерство та співробітництво (УПС) терміном на 10 років, яка набрала чинності 1 березня 1998 р. У 2007 р. У. та ЄС розпочали переговорний процес щодо укладення нової угоди, яка має назву «Угода про асоціацію» між У. та ЄС. На період до набрання чинності Угодою про асоціацію щороку автоматично подовжується дія УПС.

Є. М. Суліма

«УНІВЕРСАЛЬНОГО ФАШИЗМУ» доктрина – доктрина, що передбачала політику добровільного залучення європейських держав до фашистської практики державного будівництва. Фашизм проголошувався «універсальним рішенням не лише з метою оздоровлення Європи, а й для порятунку всієї цивілізації». У Римі створено організаційний центр для експансії фашистської ідеології і подальшої політичної інтеграції Європи. 27 жовтня 1930 р. Беніто Муссоліні заявив: «Я стверджую, що фашизм в своїй ідеї, доктрині, здійсненні універсальний. Тому можна передбачати фашистську Європу, Європу, що дотримується у своїх установах доктрини і практики фашизму». З точки зору «У. ф.» д., «фашистський дух – як суть нової цивілізації – універсальний. Він ґрунтується на трилогії: влада (авторитет), порядок і справедливість. Нестабільна і неспокійна Європа, що роздирається внутрішніми розбіжностями, не може знайти порятунку, крім як у новому порядку».

У червні 1933 р. за ініціативою Б. Муссоліні були створені «Комітети дії за універсалізацію досвіду Риму» (КАУР) – організаційне «тіло» для реалізації ідей «У. ф.» д. Головною метою КАУР стала консолідація різних фашистських груп (насамперед молодіжних) у рамках самої фашистської партії, а також пропаганда фашистських ідей за кордоном. На початку 1934 р. Муссоліні відкрито заявив: «Починаючи з 1929 р., фашизм став універсальним феноменом. Основні політичні сили XIX ст. – демократія, соціалізм, лібералізм – вичерпали себе. Новою політичною й економічною формацією XX ст. є фашизм. Фашизм є ідеєю і способом вирішення проблем не лише в італійському, а й у світовому масштабі».

«Кожна нація матиме “свій” фашизм, тобто фашизм, пристосований до особливих умов певної нації, – говорив Б. Муссоліні. – Не буде фашизму, який можна експортувати в готовій формі, але буде комплекс учень, методів і особливо досягнень, які поступово охоплять всі держави Європи і постануть новим фактом в історії цивілізації».

У грудні 1934 р. у м. Монтре (Швейцарія) італійська влада організувала всеєвропейський фашистський конгрес, у якому взяли участь партійні лідери з 13 країн. Було створено Фашистський інтернаціонал. Основною його метою проголошувалася пропаганда фашизму і забезпечення зв'язків між різними фашистськими партіями і групами в Європі. Важливо, що саме Італія визнавалася головним генератором цих ідей.

Проте стати реальним інструментом «м'якої сили» Італії Фашистському інтернаціоналу не вдалося. Цьому перешкодили бойкот з боку нацистів, розбіжності серед учасників щодо «єврейського питання», боротьба всередині італійської політичної еліти і «зигзаги» зовнішньополітичної лінії Б. Муссоліні. У результаті «м'який» варіант об'єднання Європи поступився місцем насильницькій інкорпорації західноєвропейських країн до складу німецького Третього рейху.

М. А. Шепєлєв

УНІЛАТЕРАЛІЗМ (від лат. unus – один і лат. lateralis – боковий) – односторонність. Термін «У.» буквально трактують як «однобічність», утім у 1980-х рр. британські унілатералісти виступали проти такого спрощеного розуміння. Спочатку У. називали рух проти ядерного озброєння, що виник у Великобританії в 1960-х рр. та активізувався в 1980-х рр.

Сьогодні У. у сфері міжнародних відносин називають політику односторонніх дій, тобто зовнішньополітичний курс, за якого ігноруються рішення міжнародного співтовариства. Це поняття, здобувши популярність наприкінці 1990-х рр., вживається найчастіше стосовно характеристики зовнішньополітичної стратегії США.

Американський У. став наслідком однополярності світу. Після «холодної війни» відбулася кардинальна зміна міжнародно-політичної парадигми, що привело до змін не лише в зовнішній політиці США, а й у зовнішньополітичних стратегіях Європи. Якщо в зовнішній політиці США домінантних позицій набула політика У. (особливо за часів президентства Дж. Буша-молодшого), то в Європі – політика багатосторонності (мультилатералізму). Втім, у зовнішньополітичних стратегіях Європи спостерігається формальна згода зі збереженням провідної ролі США. Це зумовлено тим, що на перший план американсько-європейських відносин вийшла проблема «У./мультилатералізму» не лише у сфері оборонної політики, а й у широкому контексті міжнародної безпеки. Для США політика У. стосується насамперед оборонної сфери, оскільки вони відчувають себе достатньо потужними для того, щоб діяти самостійно. Надаючи перевагу в зовнішньополітичній практиці методам воєнно-політичного тиску над дипломатичними, США стали на шлях У., дедалі більше віддаляючись від європейських партнерів у геополітичному баченні майбутнього.

У постбіполярному світі США, перетворившись на єдину глобальну державу сучасності, відмовилися від американського ізоляціонізму та здійснили перехід до стратегії інтервенціонізму. У сфері міжнародної безпеки перевага стала надаватися інтервенціоністським акціям з одночасним перенесенням ліберально-демократичних стандартів, що яскраво продемонстровано під час воєнних дій в Іраку, починаючи з 2003 р.

Стосовно розуміння форм і змісту політики У. в США можна виокремити два базові підходи – «ізоляціоністський» та «гегемоністський», каменем спотикання між якими стало питання щодо міжнародних зобов'язань США у взаємовідносинах з іншими країнами. Якщо для «ізоляціоністів» У. тлумачився як засіб реалізації вузьконаціональних інтересів США, то «гегемоністи» вважали, що американські інтереси мають застосовуватися у глобальному масштабі.

Політика багатосторонності (мультилатералізм) сприймалася з недовірою в обох таборах. На думку «гегемоністів», мультилатералізм обмежував дії, спрямовані на встановлення глобальної гегемонії США. «Ізоляціоністи» вважали, що політика багатосторонності примушує Америку відігравати лідируючу роль у світі, хоча ця роль не завжди збігається з внутрішніми цілями США.

У «гегемоністській» концепції, яка базується на ідеології неоконсерваторів –

радикального крила республіканців (Д. Бейкер, К. Блек, І. Крістол, У. Крістол, Ч. Краутхаммер, Т. Лідберг та ін.), вважається, що різноманітні міжнародні союзи, інститути, договори, які виникнули під час «холодної війни» вже неспроможні функціонувати в постбіполярному світі. У світоглядних позиціях неоконсерваторів домінуючою стала зовнішньополітична компонента, натомість соціально-політичні пріоритети відійшли на другий план. Неоконсерватори стали прихильниками У., перетворившись на лобістів жорсткої зовнішньої політики, що характеризується односторонніми діями США на міжнародній арені. Провідними цінностями неоконсерватизму були: антикомунізм, жорстка зовнішня політика, віра в «експорт» демократії тощо. Саме тому неоконсерватори активно обстоювали політику інтервенціонізму.

Для неоконсерваторів поняття гегемонії є базовим постулатом, і саме цим поняттям визначається для них національний інтерес США. Основні ідеї сучасного американського неоконсерватизму обумовлені не лише руйнуванням системи біполярності у світі, що відбулося в 1990-х роках XX ст., а переглядом зовнішньополітичних підходів після подій 11 вересня 2001 р.

«Ізоляціоністи» виступали за односторонню відмову від міжнародних зобов'язань перед іншими країнами світової спільноти або їх максимальне скорочення та проти інтервенціонізму. На їхню думку, інтервенціонізм недоречний, оскільки США настільки потужна країна, що після «холодної війни» їй уже нічого не загрожує. Разом з тим згодом «ізоляціонізм» певним чином відступив стосовно сприйняття проблематики інтервенціонізму. Це було зумовлено зміщенням акцентів з проблеми обговорення питання інтервенціонізму від дискусій стосовно виявлення аргументів «за» чи «проти» інтервенціоністської політики до активного обговорення питань щодо форм втілення політики інтервенціонізму (самостійно чи разом з іншими країнами).

Згодом і представники Демократичної партії, і представники Республіканської партії США, не заперечуючи політики У., стали переважно вести дискусії стосовно форм поведінки США на міжнародній арені, а не змісту зовнішньополітичної стратегії.

Г. М. Куц

УНІПОЛЯРНІСТЬ – «фіналістська» концепція світоустрою, що сформувалася у США в першій половині 90-х рр. XX ст., відображаючи ейфорію від розпаду СРСР та розглядаючи набуття статусу «єдиної наддержави» та глобального лідера як закономірний результат розвитку міжнародних відносин, деяку кінцеву точку еволюції геополітичної архітектоніки світу.

Теоретик У. А. Л. Страус стверджує, що «з часу розпаду радянського полюса біполярного світу міжнародна система є уніполярною». Згідно з цією концепцією, «У. є кінцевою точкою певної еволюції, що почалася в ранні часи модерну з утворення багатополярного балансу могутності, котрий у XX ст. став біполярним. Етапи ніби позначені печаткою неминучості: багатополярність, біполярність, У.». Ця еволюція набуває в історичному контексті майже телеологічних рис, стверджуючи неминучість єднання людства під заступництвом держави-гегемона в особі США. Її етапи здаються визначеними наперед: нестабільність і невизначеність багатополярного світу, що провокує міжнародні конфлікти, змінюється більш передбачуваною і стійкою біполярністю, яка, у свою чергу, заміщується досконалою конструкцією У., нівелюючи саме поняття балансу сил у традиційному для геополітики тлумаченні.

Уніполярна інтеграція розглядається як основна реальність нового світового порядку. Уніполь не є незмінною групою країн. Маючи як ядро групу країн Атлантики, він у XX ст. зріс у декілька разів.

Закінчення «холодної війни» передбачає його подальше розширення на схід – на Східну Європу, а також, можливо, Росію.

Утім концепція У. змушена була дати відповідь на аргументи, які наводились на користь тези про те, що після закінчення холодної війни набула розвитку тенденція переходу від конфронтаційного до багатополюсного світу. А. Л. Страус зазначає, що «такий багатополярний баланс, який існує сьогодні, є багатополярним балансом впливів у рамках глобального уніполю, а не багатополярний баланс могутності між усобленоконкуруючими на світовій арені центрами сили звичайного характеру (general-purpose)». Він відзначає зрушення від зовнішнього балансу могутності до внутрішнього інституційного балансу, розглядаючи його як одне з великих зрушень у цивілізації. Якщо раніше зовнішній баланс функціонував насамперед за допомогою зовнішніх тисків на політику окремих акторів, то тепер внутрішній баланс функціонує головним чином за допомогою балансу впливів на спільні інституції. А. Л. Страус дає визначення теперішньої ситуації як «елементу багатополярності впливу в рамках У. могутності», або «деяка багатополярність у рамках У.». У цих умовах стабільність світового порядку залежить від відповідальної поведінки одного міжнародного актора.

Згідно з А. Л. Страусом, західний вплив поширюється колами. США справляють прямий всесвітній вплив, а європейські союзники водночас впливають на колишні колонії по всьому світу, і разом вони здійснюють одночасний вплив через міжнародні організації. Навіть Японія, Тайвань і Південна Корея стали продовженням західного впливу, демонструючи, що демократія можлива і для азіатів. На його думку, ідеологічна У. є нездоланною реальністю; тільки різноманітні релігійні фундаменталізми чинять опір у своїх виступах проти неї. Поєднання стабільного внутрішньодержавного управління зі стабільним миром між державами в межах уніполю робить останній найстабільнішою засадою світового порядку, яка тільки сьогодні є чи яка навіть тільки потенційно може бути сконструйована. Здатність до згуртування у своїх межах і здатність до лідерства поза їх є основою для тієї зв'язності, яка існує в самому світовому порядку.

У статті «У. Концентрична структура нового світового порядку і позиція Росії» А. Л. Страус висловлює жаль з приводу невиправданих сподівань Росії як великої держави і європейської країни приєднатися до центру цього світового порядку. В результаті за відсутності у провідних кіл Заходу якогось чіткого уніполяристського бачення чи активної уніполяристської політики вона виявилася байдуже надана власній долі, стала в певних аспектах більше триматися країн «третього світу» на периферії, ніж Заходу в центрі. Він вважає цю ситуацію безперспективною: «Або Росія буде більшою мірою введена у внутрішнє коло союзників, або [інакше] вона може знову покинути це коло, вважаючи себе саме власним самодостатнім світом, а також лідером глобального опору пануванню Заходу. Поки Росія усвідомлює себе поза уніполем, вона відчуватиме структурний тиск, що штовхає до антизахідної реакції, яка підриває всі процеси реформ. Неувага, проявлена на Заході до У., не дала змоги сконцентруватися на цьому центральному відношенні й достатньою мірою скоригувати його стосовно нової епохи».

Уніполь, згідно з А. Страусом, є не тільки наріжним каменем світового порядку, дотепер він був також ядром світового порядку, що розширюється. Цим, на його думку, компенсується його найбільша слабкість: його статус чисельної меншини у світі, де стрімко зростає населення багатьох країн. Коли уніполь почав вимальовуватися в неформальному вигляді, як у XVIII–XIX ст., він

охоплював лише населення вздовж атлантичного узбережжя Європи і Північної Америки. Після 1945 р. уніполь був свідомо організований як ядро світового порядку, і відтоді почалося його зростання. До середини 50-х рр. це ядро, розширюючись, вже охопило Західну Німеччину, Південну Європу і Японію, у результаті чого його населення подвоїлося. Як вважає Страус, нині (тобто у середині 90-х рр.) його інституції розглядають питання про включення Східної Європи, Росії, а також «нових індустріальних країн» Далекого Сходу. Завдяки цьому процесу розширення уніполь ставав дедалі міцнішою опорою для світового порядку. Таким чином, за умов зростання У., «глобальне лідерство здійснюється з усе більш розширюваної бази за все меншої кількості великих держав, що залишаються зовні і виступають як супротивники. Постає можливість того, що в майбутньому великі держави, які знову виникають, зможуть приєднуватися до уніполю й отримувати своє місце під сонцем [у системі] глобального лідерства, для чого їм зовсім не потрібно буде проходити через фазу конфлікту із Заходом на засадах силової політики».

Критики концепції У. зазначають, що вона належить до категорії «wishful thinking» (з англ. – «бажане, що видається за дійсне»). У. є досить жорсткою і лінійно влаштованою геополітичної конструкцією, яка в принципі не відповідає реальному життю. Наявність багатополярності можна, звичайно, заперечувати і продовжувати наполягати на своєму, але від цього світ не стане «У.». Наївна віра в торжество лише ліберальної демократії погано поєднується з живим досвідом «неліберальної демократії» чи «плюралістичного авторитаризму» в Південно-Східній Азії, Росії і Китаї, також не суміщається з нею реальність динамічного зростання радикального ісламізму.

М. А. Шепєлєв

УОЛТЦ, Кеннет Ніл (Kenneth Neal Waltz; нар. 1924, Енн Арбор, шт. Мічиган) – американський політолог, засновник школи неореалізму («структурного реалізму»); професор політичної науки в Каліфорнійському університеті Берклі і Колумбійському університеті, у 1987–1988 рр. – президент Американської асоціації політичної науки. У 1999 р. Американська асоціація політичної науки нагородила його премією імені Дж. Медісона за «видатний академічний внесок у політичну науку».

В основній праці «Теорія міжнародної політики» (1979) У. поєднав мікроекономічну інтерпретацію міжнародної системи (індивідуалізм) з класичним реалістським упором на силу та інтереси (матеріалізм). Він доводив також, що незалежно від того, якою мірою взаємозалежність розмиває фактичні кордони між внутрішньою й зовнішньою політикою, у сучасній міжнародній системі політична влада формально відображена у двох видах: вертикальному всередині держав (ієрархія) і горизонтальному між державами (анархія). Теорія У. пояснює загальні принципи поведінки, які управляють відносинами між державами в анархічній міжнародній системі. Держави, на його думку, схожі з фірмами, а міжнародна система – з ринковою економікою, усередині якої відбувається конкуренція між державами. Водночас доводив, що «міжнародні політичні системи, подібно економічним ринкам, мають індивідуальність унаслідок свого виникнення, спонтанного розвитку й непередбачуваності». У. наголошує й на ефектах зворотного зв'язку міжнародної структури стосовно агентів в особі держав.

У. виходив з того, що дії держав можна часто пояснити тиском на них конкурентного міжнародного середовища, що обмежує й звужує їх вибір. Окрема держава, за визначенням, підпорядкована системі. Хоча держави й вважаються носіями влади з прийняття рішень, їх можливості вибору істотно обмежені

у зв'язку з тим, що лише невелика кількість варіантів рішень сумісна з метою виживання. Межі свободи прийняття рішень для окремої держави обмежені сукупністю рішень, прийнятих іншими державами. Таким чином, кожна міжнародна ситуація є результатом непередбачуваних і мимовільних сукупних дій групи держав, а не цілеспрямованої поведінки певної держави.

Структура міжнародної системи, згідно з У., не залежить від внутрішніх змін одного з акторов і кожного разу за відсутності зовнішньої влади держави «не можуть бути впевнені, що сьогоднішній друг не стане ворогом завтра». Як один з доказів первинності системних вимог щодо внутрішніх чинників при формуванні зовнішньої політики У. наводить такий аргумент: «Оскільки будь-яка держава може використовувати силу у будь-який момент, всі держави мають бути постійно готові або протистояти цій силі, або заплатити ціну своєї слабкості... Вимоги до поведінки держав, таким чином, детерміновані обставинами, в яких держави існують». Ідеться не про наявність сили як такої і навіть не про високу вірогідність її вживання, а про ключову роль чинника сили як основного елемента, що визначає поведінку держав, елемента, на якому і базується суб'єктність міжнародної системи.

Наголошуючи на принциповій анархічності міжнародної системи, У. вважає єдино можливою раціональною реакцією держав політику силової рівноваги. Незбалансована сила, що живить амбіції окремих держав у розширенні свого впливу, може спонукати їх до небезпечної, авантюристичної політики. Через розкриття структурних закономірностей він прагне пояснювати зразки державної поведінки, спрямованої на збереження рівноваги, що повторюється: наприклад, чому відносини між Спартою й Афінами нагадують відносини між США й СРСР?

У. вбачає значення біполярності в тому, що вона мінімізує невизначеність, оскільки число учасників конфронтації в цій моделі різко обмежено. Він доводив, що саме біполярна система стабільніша, ніж мультиполярна, оскільки в ній нерівність між наддержавами та малими державами дуже велика. Біполярна система полягає у спільному контролі двох найпотужніших держав та їх взаємному антагонізмі. Вони можуть завдавати ударів та контролювати насильство, а тому утримувати інші держави від насильства і гасити дестабілізуючі зміни, що породжуються насильством у разі неможливості його контролювати. Дві наддержави однаковою мірою прагнуть з почуття самозбереження шукати можливості підтримувати баланс сил у системі, який може ґрунтуватись на широких можливостях, включаючи військову та технологічну міць.

За наявності ядерної зброї стабільність залежить від розміру збитку, який сторони здатні заподіяти одна одній. Отже, взаємне стримування на основі залякування – універсальний інструмент забезпечення стабільності незалежно від регіональної або культурно-історичної специфіки регіону, в якому виникає протистояння. «Політика гнучкого реагування, – зазначає У., – зменшує довіру до стратегії стримування й збільшує ймовірність війни», тому що теоретично вона може давати надію на можливість «виграшу» у ядерному конфлікт. Якби наддержави були впевнені, що за нападом НАТО на країни ОВД або ФРН на НДР відбудеться лише контрудар із застосуванням звичайних озброєнь, то війна в Європі почалася б ще в 1960-ті роки.

У 2000 р. у статті «Глобалізація і американська могутність» У. говорить про переоцінку масштабності глобалізації і доходить висновку, що в нинішній міжнародній системі «у справжньому сенсі щасливою країною є США», оскільки вони відносно слабо залежать від інших держав, володіють широким набором політичного вибору і здатністю як чинити тиск на інших, так і допомагати їм.

На його думку, «основна відмінність між теперішньою і колишньою міжнародною політикою виявляється не в збільшеній взаємозалежності держав, а в їх зростаючій нерівності. Із завершенням біполярності розподіл можливостей серед держав став украй однобоким. Ми спостерігаємо не піднесення економічних і послаблення політичних сил, а те, як нерівність міжнародної політики підсилює політичну роль однієї країни. Політика, як завжди, превалює над економікою».

Є. М. Суліма

УСТРЯЛОВ, Микола Васильович (25 листопада 1890, Санкт-Петербург – 14 вересня 1937, Москва) – російський філософ, правознавець, публіцист, політичний діяч партії кадетів, один з ідеологів прорадянського руху «зміновіховства». Був лідером націонал-більшовизму, поборником національно-імперського виміру в більшовицькій ідеології.

У 1913 р. закінчив юридичний факультет Московського університету. У 1916–1918 рр. приват-доцент Московського і Пермського університетів. У 1919 р. працював директором Російського бюро друку при уряді О. В. Колчака. Обіймав посаду голови Східного відділу ЦК партії кадетів. Емігрував до Харбіна, був професором Харбінського університету. У 1921–1922 рр. співробітник часопису «Зміна віх» (Париж) і газети «Напередодні» (Берлін). У 1925 р. вступив на службу в Навчальний відділ Китайсько-військової залізниці, очолював її Центральну бібліотеку. У 1935 р. повернувся до СРСР, працював професором у Московському інституті інженерів транспорту. У 1937 р. заарештований. 14 вересня 1937 р. його звинувачено в шпигунстві й контрреволюційній діяльності та засуджено до розстрілу. Реабілітований у вересні 1989 р.

Автор праць «У боротьбі за Росію», «Націонал-більшовизм», «Під знаком революції», «Проблема прогресу», «Patriotica», «Італійський фашизм», «Німецький націонал-соціалізм», «На новому етапі» та ін. Писав під псевдонімом П. Сурмін.

Перші праці У. присвячувалися національній і державній ідеології слов'янофілів. Однією з центральних проблем його політичної філософії був феномен революції та її всесвітньо-історичне значення. Особливістю Жовтневої революції У. вважав її національний характер, пов'язаний з динамікою російської культури. У роботі «Patriotica» він називає революцію відповідною етичним засадам нації, ідеології слов'янофільства і російській психології. Проводив у своїх працях аналогії між Жовтневою революцією і термідорським періодом Великої французької революції. Відзначав органічність Жовтневого перевороту і закономірність побудови майбутньої імперії. Обгрунтовуючи особливий історичний шлях Росії, він виправдовував звершення Жовтневої революції метою об'єднання Росії і зміцнення її міжнародного престижу.

Післяреволюційний розвиток Росії У. оцінював як можливість реалізації національної ідеї і підкреслював необхідність для Росії залишатися великою державою. Історичними завданнями, принципами державного і загального блага У. виправдовував революційні засоби. Для державного відродження СРСР вважав необхідною авторитарну державну владу та її жорстокі методи. Був прихильником сильної держави і вважав за необхідне відмовитися від принципу самовизначення народів. Обгрунтовував дії більшовиків прагненням «збирання Росії», економічного її відродження. Противників більшовизму вважав анархістами.

У. цікавила проблема російського лібералізму. В економічній сфері доводив необхідність повернення до приватногосподарської системи, проте пізніше відмовився від економічної складової націонал-більшовицької програми.

У. констатував провал комуністичної ідеї і, як наслідок, планів на здійснення світової революції. Він вважав за необхідне відновлення «російської великодержавності», оскільки відсутність національної ідеї може призвести до розпаду Росії, перетворення її на «місиво "визволених народностей"» з відокремленими Сибіром, Кавказом, Україною тощо. Неподільність і єдність Росії, на його думку, радянська влада мала забезпечувати будь-якими засобами, здійснюючи возз'єднання окраїн з центром. У. позитивно відгукувався про альянс з більшовиками і у своїх працях робив акцент на збігу інтересів патріотів Росії і більшовиків. Період НЕПу сприйняв як економічний засіб, необхідний для відновлення Російської держави як імперії.

Досліджуючи сутність радянського періоду й аналізуючи теорію побудови соціалістичної держави, У. пояснював особливості радянської влади вітальними інтересами Росії. Радянську політичну систему називав «архітектонічно витриманою». Можливим напрямом еволюції СРСР вважав появу нового цивілізаційного «культурно-державного типу, авторитетного для Заходу». Відзначав зв'язок більшовизму, «комуністичного месіанізму» з християнством і підтримував національно-державний аспект більшовизму. Проте У. дійшов висновку, що релігійна оцінка та спроби пов'язати з християнством будь-який суспільний устрій є, по суті, помилкою і призводять тільки до «спотворення чистої ідеї християнства».

Необхідним для відродження Росії як могутньої держави він вважав подолання комунізму. У. стверджував, що після трансформації СРСР і закінчення етапу революційного максималізму відбудеться процес органічного переродження радянської влади. Як умову економічного відродження і посилення ролі СРСР у світовій політиці У. також розглядав трансформацію радянської влади і створення «органічної держави». Радянський націоналізм, на його думку, був імперським, і у своїх працях У. виступав за імперський патріотизм і великодержавний націоналізм.

У. сформулював версію органічної теорії держави. Він доводив, що територія держави є «найістотнішою і найціннішою частиною державної душі». Держава в його філософії розглядається як сукупність трьох елементів: території, влади і населення, що виробляє загальні принципи їх розвитку і здійснює контроль. У. відзначав провідну роль держави в процесі виходу політичної системи з кризи і розробляв принципи політичного управління в кризових умовах.

У. порівнював теоретичні основи радянської й італійської фашистської систем, досліджував німецький націоналізм, історію його виникнення, передумови та сутність. Вважав, що національні особливості й культурні типи збережуться у разі перетворення світу на одне господарське ціле, «сполучені штати світу».

Націонал-більшовицькій рух надавав допомогу радянській владі у формуванні позитивної думки про неї, підтримував процес повернення емігрантів до СРСР. Ідеї У. відзначали у своїх виступах В. Ленін, Й. Сталін, Л. Троцький, багато його відкриттів, наукове осмислення радянської форми російської державності перетворилися на ідеологічну основу радянської держави.

О. В. Скребець

Ф

ФАДЄЄВ, Ростислав Андрійович (28 березня 1824, Катеринослав – 29 грудня 1883, Одеса) – російський військовий теоретик, історик, публіцист, генерал-майор. Народився у дворянській родині, прожив у Катеринославі перші десять років життя. Дядько С. Ю. Вітте та О. П. Блаватської. У 1840–1860-ті рр. – учасник Кавказької війни, що завершилася повним підкоренням Кавказу, автор книги «Шістдесят років Кавказької війни» (1860).

Ф. доводив виправданість Кавказької війни та її жертв, «тому що зайняття Закавказьких областей не було ні випадковою, ні довільною подією в російській історії. Воно готувалося століттями, було зумовлене великими державними потребами і сповнилося само собою». З одного боку, за його словами, Волга виводила росіян до Каспійського моря – «моря без господаря»; а панування на цьому морі з необхідністю вело з часом до пануванню над роздробленими володіннями прикаспійського Кавказу. «Європейська торгівля, відшукуючи доступ до країн Сходу, силкувалася пробити собі шлях через Московську державу і суміжні з нею пустелі й потягнула за собою росіян на дорогу, і без того позначену природним станом їх землі. З іншого боку, до Росії долітали стогони православної Грузії, стоптаної варварськими навалами, знеможеної нескінченною боротьбою, яка билася в цей час уже не за право бути самостійним народом, а тільки за право не зректися Христа», – зазначав Ф. У цих умовах уже з XVI ст. почалися спроби російських царів, з одного боку, підтримати знеможену Грузію, а з іншого – утвердити своє торгове та політичне панування в прикаспійських країнах.

Як показував Ф., на початку XIX ст., коли Туреччина перетворюється на об'єкт впливів європейських держав, посилюється потреба у встановленні російського контролю над Чорним морем і Кавказом. «Чий би вплив або панування не простяглися на ці країни (між якими були землі без господаря, як, наприклад, увесь Кавказький перешийок), вони вороже поставилися до нас. Тим часом влада на Чорному і Каспійському морях або принаймні хоч нейтралітет цих морів становить життєве питання для всієї південної половини Росії, від Оки до Криму, в якій дедалі більше зосереджуються головні сили імперії, і особисті, і матеріальні. Ця половина держави створена, можна сказати, Чорним морем».

Підкреслюючи континенталістську природу російської державності (у цьому яскраво проявляється геополітичне мислення Ф.), він вказує, що «охороняти свої південні басейни Росія може тільки з Кавказького перешийка; континентальній державі, як наша, не можна підтримати свого значення, не змусивши поважати свою волю там, куди її гармати не можуть дійти по твердому ґрунту. Якби горизонт Росії замикався на південь сніговими вершинами Кавказького хребта, весь західний материк Азії перебував би зовсім поза нашим впливом і за нинішнього безсилля Туреччини і Персії недовго б очікував на господаря або господарів. Південні російські області впиралися б не у вільні води, але в басейни і землі, підлеглі ворожому впливу. Якщо цього не сталося і не станеться, то тільки тому, що російське військо, яке стоїть на Кавказькому перешийку, може обхопити південні береги цих морів, простягнувши руки в обидві сторони».

Ф. звертає увагу, що Росія на просторі 10 тис. верст не стикається, але змішується з мусульманською та язичницькою Азією. Межі її висуваються вперед не внаслідок одних політичних розрахунків, але на вимогу домашнього управління і внутрішнього господарства, як оброблені поля власника, який оселився у новій, нікому не належній землі. З огляду на це, «Росія не може допустити, щоб без її участі влаштувалася доля цілої частини світу, з якою вона злита майже неподільно, з якою вона живе, можна сказати, під одним дахом». В умовах, коли «справжній зв'язок Росії з Азією, вузол їх – на Кавказі», на його думку, «Кавказька армія тримає у своїх руках ключ від Сходу». Через Кавказький перешийок і його домашній басейн – Каспійське море Росія стикається безпосередньо з усією масою мусульманської Азії. З Кавказького перешийка Росія може дістати всюди, куди їй буде потрібно, і тут же саме півстолітня боротьба з мусульманським фанатизмом створила єдину армію, яка може витримувати без розладів нескінченні тягарі азійських походів. Саме тому зайняття Кавказу було першою державною необхідністю.

Оцінюючи характер і цілі Кавказької війни, Ф. зауважував: «Ми не могли відступити від розпочатої справи і кинути підкорення Кавказу лише тому, що горці не хотіли підкоритися. Треба було винищити горців наполовину, щоб змусити іншу половину покласти зброю. Але не більше десятої частини загиблих впали від зброї, решта звалилися від поневірянь і суворих зим, проведених під хуртовинами в лісі й на голих скелях».

У 1867 р. Ф. опублікував у «Російському віснику» низку статей, пізніше виданих окремою книгою «Збройні сили Росії». У 1873 р. була видана його праця «Наше військове питання». У них, зокрема, піддавалися критиці військові реформи Д. А. Мілютіна та захищалися традиційні основи російського військового устрою. Ф. був одним зі співзасновників газети «Російський світ» (1871). Для його публікацій був характерним «революційний консерватизм», тобто прагнення до революційних змін заради збереження основ традиційного суспільства.

Починаючи з 1869 р., Ф. публікував у «Біржових відомостях» статті зі слов'янського і східного питань. У 1870 р. на основі цих статей видана книга «Думка про східне питання», одразу перекладена англійською та деякими слов'янськими мовами. При оцінці «східного питання» Ф. виходив з розуміння небезпеки для Росії з боку об'єднаної Німеччини та неминучості боротьби слов'янства з германізмом, який прагнутиме до експансії на Схід. Корінь «східного питання» він убачав у споконвічних зусиллях германської раси підпорядкувати й онімечити слов'янство. Ф. вважав за необхідне вирішити «східне питання» шляхом розгрому Османської імперії та ліквідації Австро-Угорщини. У результаті відбулося б об'єднання слов'янських народів в одну державу під скіпетром російського імператора, причому столицею об'єднаної держави мав стати Константинополь.

У 1875–1876 рр. за запрошенням єгипетського хедива Ф. був його радником з військових питань і «розпорядником армії», намагався здійснити її реорганізацію, але в умовах зміцнення позицій Англії та після початку війни Єгипту проти християнської Ефіопії був змушений залишити службу. У 1877 р. був фактичним військовим представником Росії в Чорногорії, де, командуючи певний час чорногорськими військами у війні з турками, здобув перемогу в битві при Антиварі. Після Берлінського конгресу 1878 р. різко критично оцінював російську зовнішню політику, яка призвела до втрати значної частини військових перемог. Навесні 1881 р. у Берліні

видана його книга «Листи про сучасний стан Росії. 11 квітня 1879 – 6 квітня 1880 р.», яка містила відкриту критику реформ Олександра II і висувала альтернативну політичну програму.

Ф. стояв біля витоків створення 12 березня 1881 р. законспірованої контртерористичної монархічної організації «Священна дружина», створеної для позасудової розправи з царевбивцями та боротьби з революційними рухами (налічувала 729 членів, крім неї була створена «Добровільна охорона» з 14 672 членами). Став заступником її керівника, князя І. І. Воронцова-Дашкова. Організація існувала до кінця 1882 р.

М. А. Шепєлєв

ФЕДЕРАЛІЗМ – ідеологія і практика державного правління, базованого на поділі повноважень між центром і регіонами, а також побудована на їх основі теорія міжнародної інтеграції. Походження терміна «Ф.» (federalism) дослідники пов'язують з латинським foedus (угода). Як вважає Даніел Елізар, один з найавторитетніших і відомих дослідників проблем Ф., латинський foedus близький за змістом давньоєврейській brit – фундаментальному біблійному поняттю, що означає угоду з Богом і одночасно угоду між людьми, які будують відносини на основі договору. Простіше кажучи, це виконання взаємних зобов'язань.

Політичний Ф. зріс фактично з «федеральної теології», що зародилася в надрах католицького соціального вчення (принцип субсидіарності). Іншим джерелом федеральної теології був європейський протестантизм, перенесений переселенцями – насамперед пуританами і кальвіністами – на Північноамериканський континент. Основою теології була ідея ненасильницького угоди, що є необхідною передумовою міцності цивільних інститутів. Таким чином, втіленням глибинної суті Ф. є принципи угоди (договору), довіри (спорідненим «foedus» є «fides» – «довіра»), добровільної згоди, партнерства, компромісу. Це ідея, яка висловлює політичну справедливість, формує політичну поведінку людей і скеровує їх до громадянського союзу. Ф. безпосередньо стосується прав особистості; він стверджує, що немає більшості без меншості, захищаючи тим самим права меншин. На думку Вінсента Острома, Ф. є ідеологією справді самоврядного суспільства, альтернативою централізованій владній вертикалі, гомогенному суспільству.

Першою федеративною державою в сучасній історії є США. Початковими передумовами виникнення Ф. у США стали особливості колоніальної адміністрації Британської імперії XVIII ст. і глибокі англійські традиції місцевого самоврядування. Ф. постав як природний компроміс між сильною владою центрального уряду, зловживання якого призвели до війни за незалежність і не менш згубною для населення штатів відсутністю центральної влади в період Конфедерації. Надалі досвід США активно поширювався за їх межами, спочатку головним чином у Латинській Америці (Аргентина, Бразилія, Мексика та ін.)

Динамізм формування федеральних систем і включення елементів Ф. в інші політичні системи сприяли інтенсивному поширенню ідей та практики Ф. після Другої світової війни. Цей процес нерідко називають «федералістської революцією». Нині майже 80 % світового населення проживає або у федеративних державах, населення яких становить більше 2 млрд осіб (Індія, США, Росія, Бразилія та ін.), або в децентралізованих державах з федеральним реструктуруванням, найбільші з яких Китай, Великобританія, Італія й Іспанія.

Поняття «Ф.», згідно з Д. Елізаром, має два значення. У вузькому розумінні воно означає відносини між різними урядовими рівнями, у ширшому – поєднання самоврядування та дольового правління через конституційну співучасть у владі на основі децентралізації. В. Остром

стверджує, що Ф. не повинен зводитися до розподілу повноважень між центром і регіонами. У Ф. він бачить мету побудови справді самоврядного суспільства, нового суспільного ладу, який стане альтернативою не тільки автократичному правлінню, а й будь-якій централізованій ієрархії влади, будь-якій бюрократичній системі.

Також Ф. у найпоширенішій формі становить ідеологію, відповідно до якої ідеальна організація людських відносин базується на принципі різноманітності через єдність. Ф. – насамперед принцип організації, що забезпечує наявність інститутів і структур, легітимізує поєднання єдності й різноманітності.

Ф. – не тільки теорія й ідеологія, а й реальні політика і практика створення, побудови, функціонування та розвитку федеративної держави. У своїй основі Ф. – це питання відносин. Він втілюється у конституціях та інститутах, структурах і функціях, але в кінцевому підсумку важливі саме відносини. З цього випливає, що поняття «Ф.» ширше за поняття «федерація», зокрема тому, що охоплює й ті процеси федералізації, які відбуваються в надрах унітарної держави або конфедерації при переході до федеративного устрою.

Прихильники цього, поширеного в багатьох країнах Європи підходу до розуміння Ф. вважають, що він є певним типом взаємовідносин між політичними утвореннями різного рівня, системою відносин владних структур, соціальних інститутів, базованою на принципах не субординації, а координації. Суть федерації вбачається в поділі й взаємозв'язку державної влади федерації та державної влади її суб'єктів.

У рамках другого підходу Ф. трактується як форма самоорганізації громадян, у рамках якої забезпечується узгодження індивідуальних інтересів. Прикладом є федерація США, що ґрунтується на децентралізації влади, яка, у свою чергу, починалася з конкретної людини, що володіє непорушними правами і свободами. За такого розуміння Ф. відносини між елементами державної системи є вторинним, «надбудовним» над особистісним виміром федералістської ідеї.

Виникнення теорії Ф. пов'язано з теорією поділу державної влади, як найважливішої форми її обмеження. Ідейними витоками сучасного Ф. стали положення державознавчої думки XVIII–XIX ст. Родоначальником теорії Ф. вважається І. Альтузіус (1562–1638), який розробив «федеральну теорію народного суверенітету» на основі принципу згоди. Він вважав, що федерація засновувалася в результаті ієрархічного піднесення новоутвореного союзу над меншими за розмірами спілками – починаючи з сім'ї аж до держави. Дж. Локк поділяв державну владу на законодавчу, виконавчу і федеративну. Тим самим мислитель розкрив політико-правовий механізм побудови федеративної держави, тому його можна вважати основоположником теорії державного Ф. Видатне значення для розвитку цієї теорії мали правові ідеї «федералістів» А. Гамільтона, Дж. Медісона, Дж. Джея, Дж. Вашингтона.

Вирізняють низку концепцій Ф. Відповідно до концепції держав-членів, суверенітет належить суб'єктам федерації, які мають права нуліфікації і сецесії. Представниками такого підходу є Д. Келхун, М. Зейдель. Згідно з концепцією поділеного суверенітету, федеративна держава – форма поділу суверенітету, яка розуміється у світлі поділу влади і компетенції між органами державної влади федерації та її суб'єктів; він поділяється між федерацією та її членами відповідно до закріпленої частки державної влади і повноважень, він не належить окремо ні федерації, ні її суб'єктам. Дана концепція панувала майже до кінця XIX ст. На межі XIX–XX ст. стала утверджуватися концепція виключного суверенітету федерації (унітарна теорія Ф.). Відповідно до цього підходу, суб'єкти федерації не є суверенними державами,

а суверенітет єдиний і неподільний. Суб'єкти федерації визнаються державами, незважаючи на відсутність суверенітету (П. Лабанд, Г. Еллінек).

У XX ст. виникає концепція кооперативного Ф., автори якої Дж. Кларк, Т. Дай, Е. Коруїна критично переглянули теоретичні витоки американського Ф., базовані на чіткому розмежуванні повноважень, автономії федерації та регіонів одне від одного. Поширилася кооперативна модель Ф., яка робить акцент не на чіткому розмежуванні їх повноважень, а на співпраці центру і регіонів, у тому числі в бюджетній сфері, зокрема – у перерозподілі національного доходу. Підвищення відповідальності центру за соціально-економічний розвиток регіонів веде до посилення контролю з боку центру і певного обмеження самостійності регіональних властей. У крайньому випадку це може втілюватися у високому ступені централізації управління і перетворенні регіональної влади фактично на агентів центральних структур.

У XX ст., особливо після Другої світової війни, Ф. став впливовим теоретичним підходом у розробленні стратегій міжнародної інтеграції. «Інтеграція, згідно з Ф., вимагає створення двох рівнів уряду – розділених, але таких, які працюють скоординовано, – уряду, що стоїть над цілим (федеральний рівень), і уряду, що регулює частини (державний рівень)», – зазначає К. Уїер. Згідно з цим підходом пропонується трансформувати державу так, щоб вона стала однією зі сходинок організації влади в людському співтоваристві і, як наслідок, перестала бути чинником політичної роз'єднаності світу. З огляду на це, федералісти виокремлюють три супутніх положення: конституція стоїть вище за національний уряд; процес зміни конституції не може бути здійснений в односторонньому порядку; як гарант конституції має виступати незалежний арбітражний орган, наприклад, конституційний або верховний суд. За допомогою конституційної угоди Ф. намагається визначити оптимальне поєднання єдності й незалежності, вважаючи, що це єдиний спосіб забезпечити ефективність і законність управління у плюралістичних ліберально-демократичних суспільствах.

На думку А. Етціоні, політичне співтовариство, створене федерацією, має володіти трьома ознаками інтеграції: а) ефективно контролювати засоби насильства; б) мати центр прийняття рішень, вплив якого поширюється на всю спільноту; в) бути домінуючим центром політичної ідентифікації для більшості населення. У цілому Ф. передбачає, що можливе створення гармонійної системи, яка включає автономні утворення і працює для загальних цілей. Таку систему можна створити тільки шляхом конституційних перетворень, а не методами традиційної дипломатії або поступовим «переливанням».

Ф., на думку його прихильників, має дві основні переваги над іншими проектами інтеграції: захищеність системи від захоплення влади будь-якою однією політичною групою та більша стійкість до зовнішніх викликів. Початковий варіант Маастрихтського договору 1992 р., повідомляючи про створення ЄС, ставив завдання створення «федеральної Європи». Незважаючи на те, що надалі мета була переформульована у «створення ближчого союзу», багато прихильників неофедералізму переконані, що федеральний принцип залишається найкращим раціональним способом вирішення інституційних та ідеологічних проблем, що постають перед інтеграційними процесами в Європі.

Ф. необхідно розглядати не як окремий процес або особливу систему, що відображатиме специфіку розвитку тієї чи іншої країни, а як ланку в загальній еволюції держави і міждержавних відносин. Різні етапи цієї трансформації проявляються, зокрема, у різноманітних федеративних формах, що охоплюють політичний простір між унітарною державою і державним союзом. Сили, що конфронтують стосовно Ф., або виступають з унітарістської позиції, або прагнуть до фрагментації. До першої категорії належать сили, які сповідують якобінський, тоталітарний і технократичний підходи, спрямовані проти федералістської децентралізації і поділу владних повноважень. Серед другої категорії сил найнебезпечнішим для Ф. є етнічний націоналізм. Теорія Ф. передбачає націоналізм на базі громадянської злагоди незалежно від його демографічного змісту, що робило б можливим поділ владних повноважень і співучасть у їх здійсненні. Тим часом етнічний націоналізм робить наголос на тому, що роз'єднує людей: мові, релігії, національних міфах і т. ін. Ф. – демократична «золота середина», яка передбачає переговори і компроміси. Будь-які прояви безкомпромісності в життєдіяльності суспільства роблять його здійснення складнішим, а то й у принципі неможливим.

М. А. Шепєлєв

ФЕРГЮСОН, Найл Кемпбелл Дуглас (Niall Campbell Douglas Ferguson; нар. 18 квітня 1964, Глазго, Шотландія) – британський історик, представник «нової імперської школи». Професор Гарвардського університету (2004) та Лондонської школи економіки (2010), старший науковий співробітник Оксфордського університету. Автор праць «Гіркота війни: витлумачуючи Першу світову» («The Pity of War: Explaining the World War I», 2000), «Грошовий зв'язок: фінанси і влада в сучасному світі» («The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World 1700–2000», 2001), «Імперія. Становлення і занепад британського світового порядку і уроки для глобальної влади» (2003). У них він здійснює історичну реабілітацію Британської імперії та розглядає США як її спадкоємця, що не бажає свідомо приймати цю спадщину.

Ф. вважає, що Великобританії не слід було вступати в боротьбу з Німеччиною в 1914 р., бо її жертви у Першій світовій війні не були врівноважені територіальними та іншими придбаннями. Британія надірвалася в тій війні, що й визначило крах її імперії у XX ст. Німеччина ж прагнула, за цією версією, лише до лідерства в континентальній Європі та усунення небезпеки, що виходила від Росії і начебто не загрожувала морській могутності Великобританії.

На думку Ф., Британська імперія довела, що імперія – форма міжнародного правління, яка може функціонувати не тільки в інтересах панівної держави. Вона прагнула глобалізувати не лише економіку, а й правову і політичну системи. Навпаки, експеримент з управління світом без імперії він не визнає успішним. Постімперіалістична епоха характеризується двома протилежними тенденціями: економічної глобалізацією і політичної фрагментацією. Перша сприяла економічному зростанню, хоча його плоди розподілялися вкрай нерівномірно, друга асоціюється з проблемами громадянської війни і політичної нестабільності, які відіграли основну роль у руйнуванні найбідніших країн світу.

Ф. доводить, що без британського імперського правління інститути парламентської демократії не були б прийняті більшістю держав світу, практично всі держави з населенням не менше 1 млн осіб, які вийшли з колоніальної епохи і не скотилися до диктатури, – колишні британські колонії, а також Британська імперія не розоряла колонізовані країни. Зокрема, він переконаний, що Індія, найбільша демократична країна, зобов'язана британцям більше, ніж зазвичай визнається. Її елітарні школи, університети, державне управління, армія, преса і парламентська система – все побудовано за британським зразком.

Ф. намагається переконати, що «економічний і політичний лібералізм є найпривабливішою світовою ідеологією», і в її поширенні вирішальну роль відіграв британський імперіалізм. Британська імперія в XIX ст. була «піонером вільної

торгівлі, вільного переміщення капіталу і, після скасування рабства, – вільної праці». Також він прагне довести, що імперії, зокрема, Британська, заохочували інвесторів вкладати гроші в країни з відносно відсталою економікою. Кошти, інвестовані в де-юре колонії Британії, такі як Індія (або в країни, які були колоніями в усіх аспектах, крім назви, як Єгипет), опинялися, на його думку, в більшій безпеці, ніж гроші, інвестовані в де-факто напівколонії, такі як Аргентина.

У сучасному світі тільки одну силу – США – Ф. вважає здатною відігравати роль імперії. Порівнюючи США з Британською імперією, він зазначає, що, як нині США, Британія не прагнула керувати чвертю всього простору земної кулі. Її імперія виникла як мережа розташованих на узбережжі баз і неформальних сфер впливу, багато в чому нагадуючи американську «імперію» після 1945 р. Але реальні й відчутні загрози її комерційним інтересам постійно підштовхували Британію до переходу від неформального до формального імперіалізму. Сучасна зовнішня політика США також асоціюється з «дипломатією канонерок», здійснюваною Британською імперією за її вікторіанського розквіту, коли будь-які, навіть зовсім незначні, проблеми на периферії можна було залагодити блискавичним «точковим ударом». Але, на відміну від Британії, США не мають сили, енергії, щоб експортувати свій капітал, людей і культуру в ті відсталі країни, які цього найгостріше потребують і які в разі ігнорування їхніх вимог можуть утворити серйозну загрозу їх безпеці. За його словами, «це імперія, яка не наважується назвати своє ім'я. Це імперія, яка заперечує те, що вона імперія». Водночас Ф. вважає, що американці не називають свою країну імперією тому, що їх держава виникла в боротьбі з британською короною в 1770-х рр. під час антиімперської Війни за незалежність.

Ф. також спробував спростувати думку, що імперська могутність, яка вимагає значних витрат, призводить до виснаження економічного потенціалу країни, прирікаючи її громадян на злидні й відсталість. Навпаки, ведення масштабних воєн створює нові економічні інститути, у тому числі прогресивні способи кредитування держави для виконання її функцій, що збільшуються з взяттям на себе імперської місії. Отже, не політика пристосовується до економіки, а економіка до політики. Звідси випливає, що США можуть постраждати не від перенапруження, як вважають тамтешні ліберальні й консервативні ізоляціоністи, а навпаки, від недонапруження, нездатності й небажання реально виконувати імперську місію, вишукуючи для цього додаткові фінансові кошти.

М. А. Шепєлєв

ФІЛОФЕЙ (1465, Псков – 1542, Псков) – російський богослов, чернець псковського Спасо-Єлеазаровського монастиря. У контексті догматичної полеміки проти язичницьких лжевчень у листах дяку Михайлу Григоровичу Місюрі-Мунехіну і великому князю Василю III Івановичу сформулював концепцію «Москва – Третій Рим», що спиралася на спадкоємність від Візантії до Московської Русі та авторитетну богословську традицію, базовану на Священному Писанні й Священному Переказі. На межі 1523–1524 рр. Ф. написав «Послання на звіздарів», що має кілька редакцій. У ньому православний чернець категорично виступає проти астрології як помилкового, єретичного вчення, пояснюючи, що не треба приписувати астрономічним явищам добро чи зло, інакше людина не відповідальна за свою волю і сенсу в Страшному Суді немає. Тим самим Ф. продовжує антикультну полеміку архієпископа Геннадія Новгородського, преподобного Йосипа Волоцького і преподобного Максима Грека. Викриваючи захоплення астрологією та інші лиха того часу, Ф. нагадує, в якій унікальної історичної ситуації опинилася Русь і яка місія на неї покладена, і чому, тим більше, потрібно триматися православної віри, а не відхилятися від неї.

Розвиваючи біблійну концепцію історії людства як історії світових царств, Ф. формулює ідею Християнської Римської імперії. «Ромейське царство», що має «той самий вік, що і Христос», з'являється з його приходом на землю, оскільки Христос, за свідченням євангеліста Луки, записався в римську владу, тобто оголосив себе громадянином Римської імперії. Таким чином, Благодать через Христа перейшла на Рим: «Інако же Ромеіское царьство наразрушімо, яко Господь у Римську владу написася».

В існуванні «ромейського царства» Ф. виокремлює три етапи. Перший тривав 770 років – час існування єдиної християнської церкви. На межі VIII–IX ст. Західна церква запроваджує нововведення у християнські догмати – доповнення до Символу віри, причащання прісним хлібом та ін. На думку Ф., це означало відпадання Заходу від «правої віри». Другий етап «ромейського царства» пов'язаний вже з Візантійською імперією. Ф. прямо вказував, що Візантія впала тому, що схилилася в католицьку єресь на Флорентійській унії 1439 р. З падінням Першого, Старого, і Другого, Нового, Риму носієм і єдиним хранителем істинної віри залишилося Російське царство з його славною святинею, що сяє «в усій Піднебесній паче сонця», – соборною церквою Успіння Божої Матері в «богоспасаємому граді» Москві, останнє світове царство, Третій і останній Рим. «Зберігай і почуй, благочестивий царю, – писав Ф., – яко вся християнська царства снідошася в твоє єдине, яко два Риму падоша, а третій стоїть, а четвертому не бисти, вже твоє християнське царство інем не залишиться». Тому ідея Третього Риму була єдиною ідеєю, що обґрунтовувала суверенітет і всесвітньо-історичну місію Росії з погляду релігійних універсалій.

Ідея «Третього Риму» міститься також у творі «Про образи Церкви» (бл. 1542 р.), який, найімовірніше, не належить Ф. (його автором вважають анонімного продовжувача). У ньому великий князь Іван IV вперше названий «царем»: «Чи бачиш, ізбранніче Божий, яко вся християнська царства потопішася від невірних, тільки Єдиного царя Івана Васильовича, государя нашого, царство благодаттю Христовою стоїть».

М. А. Шепєлєв

ФІХТЕ, Йоганн Готліб (Johann Gottlieb Fichte; 19 травня 1762, Рамменау – 29 січня 1814, Берлін) – німецький філософ і громадський діяч, представник німецького класичного ідеалізму. Народився в селянській родині. Вчився на теологічному факультеті Єнського, а потім Лейпцизького університетів. Написаний їм під впливом І. Канта «Досвід критики всілякого одкровення», виданий анонімно в 1792 р., був прийнятий за працю Канта й одержав високу оцінку. В 1794–1799 рр. – професор Єнського університету, з 1800 р. працює в Берліні. У 1807 р. в окупованому Наполеоном Берліні Ф. читає цикл публічних лекцій «Промови до німецьких націй» (Reden an die deutsche Nation, 1808), закликаючи співвітчизників до морального відродження й опору окупантам. У 1810 р. обраний ректором Берлінського університету. Філософія, згідно з Ф., має бути строго науковою й становити фундамент для всіх окремих наук. Саме філософії слід обґрунтувати науку як загальнозначуще достовірне знання, стати «наукою про науку», тобто «науковченням» (Wissenschaftslehre). Соціально-політичні погляди Ф. зазнали істотної еволюції від захоплення ідеалами Великої французької революції в ранній період до розроблення ідеї нації як колективної особистості, що має своє особливе покликання, у період боротьби з Наполеоном.

У праці «Замкнена торговельна держава» (1800), яка має підзаголовок «Філософський проект, що є доповненням до науки про право й спробою побудувати майбутню політику», Ф. обґрунтовує

концепцію автаркічної держави. На його думку, зовнішньополітична діяльність держави має спиратися не лише на історичний досвід, а й на розумні правила міжнародних відносин. Він закликав дотримуватися принципів права, спиратися на «тверді державно-правові принципи» і враховувати «правила поведінки», прийняті у міжнародному житті. Філософ зробив висновок про те, що «війна взагалі не є правовим станом», що «право – це мир». Він висловлювався проти будь-яких підстав для застосування сили у сфері міжнародних відносин і виступив на підтримку пропозиції І. Канта про те, щоб договори між державами виключали навіть приховану можливість вдавання до війни.

Ф. вважав, що окремі держави християнської Європи є випадково виниклими частинами первісної цілісності. Якщо вся Європа з її колоніями та торговельними факторіями в інших частинах світу все ще одне ціле, то й торгівля всіх частин між собою має бути вільною. Якщо вона поділена на багато окремих держав, то вона має бути поділена на багато безумовно замкнених торговельних держав. Правову державу він розглядає як замкнену сукупність людей, підпорядкованих одним законам і одній вищій примусовій владі, і її природа зумовлює, на його думку, що держава має насамперед замкнутися від іноземної торгівлі та утворити такий самий відокремлений торговельний організм, який вона вже утворила у юридичному та політичному аспектах.

Стосовно тогочасного стану європейських відносин Ф. зазначає, що «держави, які мали б, власне, становити одне ціле і зовсім або частково лежать у межах одних і тих самих природних кордонів, перебувають між собою у стані природної війни. Держави, але не народи». Головною причиною цих війн є штучні державні кордони. Тому розширення або звуження території держави до її природних кордонів є головною умовою створення замкненої торговельної держави, що у свою чергу приведе до знищення війн, оскільки вони завжди пов'язані з конкуруючими торговельними інтересами. На думку Ф., замикання території та торговельних відносин взаємно передбачають і вимагають одне одного. Держава, яка дотримується звичайної торговельної системи, зберігає постійну зацікавленість у розширенні території навіть за межами природних кордонів, щоб збільшити свою торгівлю та багатство, яке використовується для нових завоювань.

Замкнена торговельна держава, навпаки, не має жодної користі від виходу за межі природних кордонів, адже весь устрій розрахований тільки на природні її розміри. Створення такої держави передбачає, за проектом Ф., унеможливлення безпосередніх зносин громадян держави з іноземцями, вилучення в громадян усіх світових грошей з обміном їх на місцеві, поступове витіснення іноземних товарів з внутрішнього ринку. Низка ідей Ф., разом з концепцією національної економіки Фрідріха Ліста, були використані при здійсненні спроби побудови автаркічної національної економіки мілітаристського типу в умовах тоталітарних режимів нацистської Німеччини та фашистської Італії. Але тоді як Ф. висував свій «філософський проект», ставлячи за мету знищення війн, ідеологи та практики фашизму використовували його для реалізації власних агресивних планів.

М. А. Шепєлєв

ФОРМУЛА ВЛАДИ ГЕОПОЛІТИЧНА – формула, яка дає змогу визначити параметри геополітичної могутності держави, іншими словами, своєрідна квінтесенція тієї або іншої геополітичної концепції, яка містить відповідь на запитання «Що і як здатне забезпечити державі геополітичну могутність?». Класики геополітики, розробляючи власні концепції, по-різному відповідали на це питання.

Ф. Ратцель, один з основоположників геополітики, дійшов висновку, що найважливішим політико-географічним чинником є простір. На його думку, простір – не просто територія, яку займає держава і яка є одним з атрибутів її сили. Простір – природні рамки, в яких здійснюється експансія народів. Кожен народ і кожна держава має свою просторову концепцію. Занепад держави, за Ратцелем, починається тоді, коли слабшає його просторова концепція, а народ втрачає відчуття простору.

У книзі «Політична географія», Ф. Ратцель обґрунтовував тезу про те, що одним з основних шляхів для розширення життєвого простору і нарощування потужності держави є територіальна експансія, у праці «Про закони просторового зростання держави» він вивів низку законів експансії: зростання держав відбувається за рахунок поглинання малих держав; простір держави розширюється зі зростанням її культури; держава прагне увібрати в себе найцінніші елементи фізичного оточення та ін.

Класик англосаксонської геополітики, американський адмірал А. Т. Мехен створив свою геополітичну концепцію на ідеї «морської могутності». У праці «Вплив морської сили на історію» він стверджував, що «володіння морем або контроль над ним і користування ним є тепер і завжди були великим чинником в історії світу».

Ф. в. г. Мехена базується виключно на понятті «морська сила». Він вирізняв умови, що визначають основні параметри морської сили: географічне положення країни, її природні ресурси і клімат, протяжність території, чисельність населення, національний характер і державний лад. За сприятливого поєднання цих чинників, вважав Мехен, починає діяти формула: $N + MM + NB = SP$, тобто військовий флот + торговельний флот + військово-морські бази = морська сила.

Зважаючи на це, Мехен обґрунтовував ідею про необхідність перетворення США на могутню військово-морську державу. Він писав: «Не захоплення окремих кораблів і конвоїв ворога, хоч би й у великій кількості, розхитує фінансову могутність нації, а значна перевага на морі, що зганяє з його поверхні ворожий прапор і дозволяє появу останнього лише як утікача; така перевага дає змогу встановити контроль над океаном і закрити шляхи, якими торговельні судна рухаються від ворожих берегів до них; подібна перевага може бути досягнута тільки за допомогою великих флотів».

Не меншу популярність здобула концепція англійського вченого-геополітика Х. Маккіндера, відповідно до якої для держави найвигіднішим географічним положенням є серединне, центральне положення з планетарного погляду – Хартленд. Основною ідеєю робіт Маккіндера було прагнення перешкодити союзу Росії і Німеччини контролювати Хартленд. Такий союз, маючи величезні природні ресурси, робочу силу і технології, становив би серйозну небезпеку Британської імперії. Цю ідею Маккіндер оформив у геополітичну формулу: той, хто править Східною Європою, панує над Хартлендом (Євразією); хто править Хартлендом, той панує над Світовим островом; хто править Світовим островом, панує над світом».

Пізніше геополітична формула Маккіндера поставлена під сумнів американським геополітиком Н. Дж. Спікменом. У творі «Американська стратегія в світовій політиці» він сформулював поняття «Римленд». Піддавши перегляду концепцію Х. Маккіндера, Н. Дж. Спайкмен переформулював його тезу: той, хто домінує над Римлендом (узбережжям), домінує над Євразією, а хто домінує над Євразією, тримає долю світу у своїх руках.

У тій самій праці Спікмен виокремлює 10 критеріїв, на підставі яких, на його думку, можна визначити геополітичну могутність держави: поверхня території, природа кордонів, чисельність населення, наявність або відсутність корисних копалин, економічний і технологічний

розвиток, фінансова потужність, етнічна однорідність, рівень соціальної інтеграції, політична стабільність, національний дух. Якщо сума оцінки геополітичних можливостей за цими критеріями досить невисока, це означає, що держава вимушена вступати в більший стратегічний союз, при цьому поступаючись частиною свого суверенітету заради геополітичної протекції.

Сучасний геополітик, австрійський генерал Й. фон Лохаузен, у праці «Мужність володарювати. Мислити континентами» розвиває ідею, що влада безпосередньо пов'язана з простором. За Лохаузеном, політична влада тільки тоді має шанси стати тривалою і стійкою, коли володарі мислять не миттєвими і локальними категоріями, але «тисячоліттями і континентами». Звичайно, сучасні ідеології, технологічні й цивілізаційні зрушення змінюють рельєф світу, але не можуть скасувати базових закономірностей, пов'язаних з природними і культурними циклами, обчислюваними тисячоліттями. До таких глобальних категорій Лохаузен відносить простір, мову, етнос, ресурси тощо. Ф. в. г., за Лохаузеном, має вигляд: «Могутність = Сила × Місцеположення». Він уточнює: «Оскільки Могутність є Силою, помноженою на Місцеположення, тільки сприятливе географічне положення дає можливість повного розвитку внутрішніх сил».

Таким чином, зміст Ф. в. г. визначається позицією вченого-геополітика, в розумінні ролі Суші і Моря у розвитку світових політичних процесів. Залежно від того, на чому геополітик робить акцент у дихотомії «континенталізм – атлантизм», геополітична формула влади набуває того або іншого вигляду.

О. М. Максимова

ФРАГМЕГРАТИВНІСТЬ (англ. fragmegration) – запропонований Дж. Розенау спеціальний термін, що відображає одночасну дію різноспрямованих процесів фрагментації (fragmentation) й інтеграції (integration) як вираження динаміки світової політики. Ф. характеризує «всілякі й суперечливі сили, які можуть бути узагальнені у вигляді зіткнення між глобалізацією, централізацією й інтеграцією, з одного боку, і локалізацією, децентралізацією і фрагментацією, з іншого». Тим самим вона стимулює потребу в відповідних їй нових формах управління. Такий погляд обумовлений одночасним розглядом світових процесів на мікро- і макрорівнях. Для Розенау «Ф.» є свого роду знаковою межею «нової епохи», в яку вступає сучасний світ. Глобалізація і Ф. зумовили біфуркації світу у двох глобальних структурах: «одна – старий державоцентристський світ суверенних держав, й інша – складний багатокомпонентний світ усіляких, відносно автономних суб'єктів».

Англійський дослідник К. Бус вважає, що «взаємодія між глобалізацією і фрагментацією вказує на нове століття, яке, можливо, буде більше схоже на строкате і неспокійне середньовіччя, ніж на статичне XX ст., але врахує уроки, що випливають з того й іншого». У свою чергу, М. М. Лебедєва і А. Ю. Мельвіль виходять із того, що цей термін характеризує, найімовірніше, саме перехідність з одного стану світу в інше, яка пов'язана з ламанням колишніх структур і потребує кризового управління і вибудовування нових».

Є. М. Суліма

ФРАНЦУЗЬКА КОЛОНІАЛЬНА ІМПЕРІЯ – колоніальна імперія, створена Францією, що існувала у XVI–XX ст.

Історію Ф. к. і. зазвичай поділяють на чотири періоди: від початку колоніальної експансії до майже повної втрати колоній під час тривалого франко-англійського конфлікту, або т. зв. третьої Столітньої війни 1689–1815 рр. (утворення і зникнення першої Ф. к. і.), 1815–1870 рр. (початок відновлення Ф. к. і.), 1870–1940 рр. (активна колоніальна експансія за доби Третьої республіки), з 40-х рр. XX ст. – період розпаду Ф. к. і.

27 липня 1605 р. на березі затоки Фанді французькі колоністи заснували Фор-Руаяль (колонія Акадія), поклавши початок Ф. к. і. 3 липня 1608 р. у гирлі Св. Лаврентія була побудована фортеця Квебек (колонія Нова Франція). Заморська політика Франції активізувалася за правління кардинала Рішельє (1624–1642), який діяв через патроновані ним торговельні компанії. Колоніальна політика набула ще більшого розмаху за Людовіка XIV (1661–1715), насамперед завдяки зусиллям генерального контролера фінансів Ж.-Б. Кольбера. Французи інтенсифікували проникнення на п-в Індостан, у 1674 р. розпочавши будівництво фортеці Пондішері на Короманделькому березі, що стала столицею їх індійських володінь. У 1682 р. була проголошена влада Людовіка XIV над басейном р. Міссісіпі (Луїзіана), який став активно освоюватися з 1699 р. У Канаді, оголошеній у 1663 р. колонією французької корони, до кінця XVII ст. французи встановили контроль над долиною р. Св. Лаврентія і районом Великих озер. В Африці, де перші французькі колонізатори з'явилися в XVI ст., на західному побережжі між гирлом р. Сенегал і Гвінейською затокою було створено декілька торговельних факторій-фортець.

Уряд допомагав створенню колоніальних компаній (Вест-Індської, Ост-Індської, Північної, Левантійської та ін.), надавав їм пільги і привілеї, зокрема монопольне право на торгівлю колоніальними товарами. Компанії (Сенегальська, Гвінейська та ін.), що діяли в Африці, у великих масштабах стали насильно відправляти африканців як рабів до Вест-Індії.

Першим серйозним випробуванням для колоніальної політики Франції стала війна за Іспанську спадщину (1701–1713), у результаті якої вона поступилася Англії частиною Канади – узбережжям Гудзонової затоки (Акадія, Нова Шотландія, о-в Ньюфаундленд) і о-вом Сент-Кристофер. У результаті Семилітньої війни (1756–1763) Франція втратила велику частину заморських земель на користь Великобританії: всі володіння в Індії (окрім Чандернагора, Пондішері, Мае, Янаона і Карикала), Канаду, о-в Кейп-Бретон, Луїзіану, о-ви у Вест-Індії (Домініка, Сент-Вінсент, Гренада, Тобаго) і майже весь Сенегал.

Франція змогла дещо відновити колоніальні позиції в 1780–1790-х рр.: завдяки Війні за незалежність США вона повернула о-в Тобаго і сенегальське узбережжя (Версальський мир 1783 р.). Під час Наполеонівських воєн Франція втратила велику частину колоніальних володінь. Майже всі колонії захопила Англія; західна частина Луїзіани, що залишалася у Франції, була продана США (1803). Після падіння Наполеонівської імперії в 1814 р. Франція втратила стратегічно важливі острови у Вест-Індії (Сент-Люсія, Тобаго) й Індійському океані (Сейшели, Маврикій). До 1815 р. вона зберегла лише частину узбережжя Гвіани, Гваделупу, Мартініку, крихітні острови Сен-П'єр і Мікелон біля берегів Канади, гирло Сенегалу, Реюньйон і п'ять міст в Індії (згодом вони отримали назву «Старі колонії»).

Франція відновила колоніальну експансію лише наприкінці епохи Реставрації (1815–1830), розпочавши в 1830 р. завоювання Алжиру. Уряд Луї-Філіппа (1830–1848) у 1840–1845 рр. встановив протекторат над кількома островами Східної Полінезії (Маркізькі о-ви, східна частина о-вів Співтовариства і західна частина архіпелагу Туамоту), у 1841 р. почалося підпорядкування Коморських о-вів в Індійському океані, до 1847 р. завершилося завоювання Алжиру.

Конституція 1848 р., що повторно скасувала рабство в колоніях, проголосила принцип інтеграції метрополії і колоній в єдину французьку державність. У ній підкреслювалося, що колонії є частиною французької території і підлягають дії конституційного права Франції.

За Другої імперії (1852–1870) колоніальна політика, пріоритетом якої стали

Індокитай і Західна Африка, різко активізувалася. Також у1862 р. французи зайняли порт Обік на африканському березі Баб-ель-Мандебської протоки. Посилилося французьке проникнення до Єгипту, на Близький Схід, до Китаю і Центральної Америки.

Після встановлення Третьої республіки (1875) Франція у 80-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. взяла активну участь у колоніальному поділі світу. Основними об'єктами її інтересів стали Африка, Далекий Схід і Океанія. У Північній Африці, хоча французи і програли англійцям боротьбу за Єгипет (1882), вони в 1881–1882 рр. встановили протекторат над Тунісом, у 1882 р. захопили область Мзаб на півночі Сахари, в 1899–1900 рр. – кілька південномароккансьських оазисів, а в 1912 р. нав'язали протекторат марокканському султанату.

У Західній Африці Франція у 80–90-ті рр. XIX ст. значно просунулася в опануванні долини Верхнього і Середнього Нігеру, Дагомеєю і в цілому Західною Африкою. Під французький контроль потрапила велика частина Західного Судану площею в 4,7 млн км². У 1895 р. Сенегал, Гвінея, Судан і Берег Слонового Кості були об'єднані у Французьку Західну Африку; у 1899 р. до її складу увійшла Дагомея, у 1904 р. – Мавританія. Наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. Франція взяла курс на захоплення островів біля східних берегів Африки. Пізніше Франція долучилася до боротьби великих держав за контроль над Китаєм. У квітні 1898 р. вона домоглася від китайського уряду передачі їй в оренду на 99 років бухти Гуанчжоувань на північному сході п-ва Лейчжоу і визнання сферою свого впливу прикордонних з Французьким Індокитаєм провінцій Юньнань, Гуансі й південної частини Гуандуну. У басейні Тихого океану Франція сконцентрувала зусилля на захопленні Полінезії і Південної Меланезії.

На 1914 р. Ф. к. і. поступалася площею лише Великобританії. Після перемоги в Першій світовій війні Франція отримала мандат на управління колишніми німецькими колоніями Камеруном і Того, Сирією і Ліваном, які перебували раніше під владою Туреччини.

Відмітною рисою колоніальної політики Франції називають ідею т. зв. колоніальної асиміляції, на відміну від політики поневолення або політики автономії, які проводилися іншими колоніальними державами. Асиміляція характеризувалась як формальне поширення на заморські території режиму метрополії, включення їх до складу території Французької Республіки. Більшість істориків характеризує французький колоніалізм як «колонізацію-опіку» (colonisation-tutelle) і виправдовує «присутність Франції в колоніях» поліпшенням життя «тубільців».

Французькі заморські володіння (France d'outre-mer) поділялися на дві категорії: 1) протекторати і підмандатні території, що були у віданні МЗС; 2) колонії, що управлялися Міністерством колоній. Алжир мав особливий статус – вважався частиною Франції і підпорядковувався МВС. Головною посадовою особою в протектораті й на підмандатній території був генеральний резидент або верховний комісар, який відав зовнішніми відносинами й обороною і контролював тубільну адміністрацію. У колонії вся влада належала губернаторові; при ньому функціонував консультативний орган з французьких чиновників і місцевої знаті; і європейців, і тубільців судили за французькими законами. При Міністерстві колоній діяли Вища колоніальна рада, до якої входили губернатори і по одному представникові від кожної території, й Інспекція колоній. Історично в особливу групу виокремлювалися т. зв. старі колонії (Гвіана, Мартініка, Гваделупа, Сенегал, Реюньйон, Кохінхіна, п'ять міст в Індії), у яких, як і в Алжирі, французький уряд проводив політику насильницької асиміляції. Він розглядав їх територію як частину самої Франції. У «старих» колоніях діяло законодавство

метрополії, створювалися «повноправні комуни» і суди, що входили до загальної адміністративно-судової системи Франції. «Старі» колонії мали представництво у французькому парламенті.

Були два типи колоній: «поселенські», що становили об'єкт активної європейської колонізації (Алжир, Мадагаскар, Нова Каледонія), і «експлуатовані», такі, що виконували роль насамперед постачальників природних ресурсів (Французька Західна Африка, Французька Екваторіальна Африка). Французи володіли монополією на підприємницьку діяльність і торгівлю в колоніях, не допускаючи жодної іноземної конкуренції. Якщо до Першої світової війни вони мало цікавилися економічним розвитком заморських володінь, то після неї розпочали їх інтенсивне освоєння, піком якого стали 1930-ті рр. Були зроблені кроки до економічної асиміляції колоній з Францією. У 1928 р. частина заморських територій отримала право неоподатковуваного ввезення товарів у метрополію, інша частина – значні митні пільги.

Поразка Франції в 1940 р. призвела до значного падіння її авторитету в колоніях. За умови загрози з боку Японії режим Віші був вимушений погодитися на окупацію Індокитаю японськими військами за збереження французької колоніальної адміністрації. У листопаді 1943 р. Ліван, а в січні 1944 р. Сирія оголосили про скасування французького мандата. Перша післявоєнна конституція, прийнята в жовтні 1946 р., проголосила створення рівноправного співтовариства метрополії та її заморських володінь – Французького союзу; він включав заморські департаменти (Алжир, Гваделупа, Мартініка, Гвіана, Реюньйон), заморські території (Французька Західна Африка, Французька Екваторіальна Африка, Французьке Сомалі, Мадагаскар, майже всі володіння в Океанії, п'ять міст в Індії, о-ви Сен-П'єр і Мікелон), держави, що приєдналися (Марокко, Туніс, Індокитай), і підопічні території (Того, Камерун, Нові Гебріди). Союз очолювали президент Франції, Верховна рада з консультативними функціями, що складалася з представників метрополії і залежних територій, і Асамблея (парламент), половина членів якої обиралася від Франції, а половина – від її володінь; було розширено представництво останніх і в Національних зборах. Проте реформа не зупинила розпаду Ф. к. і.

З приходом до влади Ш. де Голля в травні – червні 1958 р. з метою збереження впливу метрополії в країнах Французького союзу він був перетворений на Французьке співтовариство, учасники якого отримали право самостійно визначати свій політичний статус – залишитися залежною територією або стати державою – членом Співтовариства з повною внутрішньою автономією, але делегуванням метрополії питань оборони, фінансів і зовнішніх відносин. Останній варіант наприкінці 1958 р. вибрала переважна більшість французьких володінь в Африці. Лише Гвінея відмовилася увійти до Співтовариства і 2 жовтня 1958 р. домоглася незалежності, що сприяло посиленню відцентрових тенденцій. У 1960 р. процес набуття державного суверенітету у Французькій Африці набув лавиноподібного характеру. З визнанням політичної самостійності Алжиру в березні 1962 р. (Евіанські угоди) Ф. к. і. практично перестала існувати. Дотепер Франція зберігає лише мізерну частину колишньої заморської імперії: Сен-П'єр і Мікелон, Гваделупу, Мартініку, Гвіану, Реюньйон, Майотту, Нову Каледонію, Французьку Полінезію, Уолліс і Футуну, тихоокеанський о. Кліппертон і декілька незаселених островів у південній частині Індійського океану.

М. А. Шепєлєв

ФРІДРІХ ВІЛЬГЕЛЬМ І ГОГЕНЦОЛЛЕРН (Friedrich Wilhelm I Hohenzollern; 14 серпня 1688, Берлін – 31 травня 1740, Потсдам) – курфюрст Бранденбургу, король Пруссії з 1713 р., син Фрідріха І

Гогенцоллерна. Значно посилив значення армії та бюрократії у житті держави, отримав від англійського короля Георга ІІ прізвисько «фельдфебель на троні».

У зовнішній політиці дотримувався визначених великим курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом принципів лавірування між європейськими державами. Ставши королем, Ф. В., почав докладати більших зусиль щодо територіального розширення своєї території. Так, він домовився зі шведами про те, що до закінчення Північної війни Штеттин буде зайнятий прусськими військами, оскільки самі шведи були вже не в змозі протидіяти російській армії. Зробивши шведам нібито дружню послугу, Ф. В. не тільки не збирався йти звідти, але був сповнений рішучості, навіть за допомогою зброї, привласнити також значну частину Передньої Померанії. У 1714 р. він підписав таємний договір із російським царем Петром І, згідно з яким міг оволодіти частиною Передньої Померанії. У 1720 р. під тиском Англії Пруссія уклала договір зі Швецією й розірвала союз із Росією. Від Швеції до Бранденбург-Пруссії перейшла частина так званої Старої Передньої Померанії. Таким чином він продемонстрував уміле поєднання дипломатії та військової сили.

Територіальна роздробленість і економічна відсталість держави підсилювали прагнення прусських королів до приєднання більш розвинутих областей. Ф. В. приписують вислів, що Пруссія може бути або надто великою, або надто маленькою. Зрозуміло, він докладав зусиль для того, щоб його країна йшла першим шляхом. Така політика потребувала особливого ставлення до армії, її комплектації, певною мірою обумовлювала внутрішню політику держави. Ф. В. створив Вище управління фінансів, військових справ і доменів. Ця державна структура мала контролювати прибуток і витрати держави. У країні відбувався помітний розвиток лише галузей промисловості, пов'язаних з військовим постачанням: виробництва зброї, сукна для обмундирування. Армія постійно залишалася в центрі його уваги. До кінця його правління прусська армія налічувала майже 90 тис. осіб (за населення у 2,5 млн) і посідала за чисельністю четверте місце в Європі.

Сучасники вважали, що Пруссія часів царювання Ф. В. була не державою, що володіла армією, а армією, що володіла державою. Його син Фрідріх II сказав: «Якщо за Фрідріха І Берлін став Афінами Півночі, то за Фрідріха Вільгельма II – Спартою».

Ф. В. проводив тверду меркантильну політику, перешкоджаючи ввезенню товарів через кордон для того, аби максимально скоротити відплив грошей за межі держави.

За правління Ф. В. королівський абсолютизм став всеосяжним. Король сформував прусську військово-чиновницьку державу з повною централізацією управління. Офіцерський корпус армії та чиновництво утворили дворянство, а традиційними рисами як прусського офіцерства, так і прусського чиновництва стали непорушна вірність королю й безумовне виконання своїх обов'язків.

С. Й. Бобилєва

ФРІДРІХ II ГОГЕНЦОЛЛЕРН (Friedrich II Hohenzollern; 24 січня 1712, Берлін – 17 серпня 1786, Потсдам) – король Пруссії з 1740 р. Його батьком був Фрідріх Вільгельм І, матір'ю – Софія Доротея Ганноверська.

Улітку 1734 р. кронпринц Ф. «як волонтер» вирушив у головну квартиру принца Євгенія Савойського, найвеличнішого полководця свого часу. Воєнні дії велися в'яло (йшлося про форсування французькими військами Рейну), але перебування в армії стало для кронпринца «школою», з якої він «взяв уроки».

Інтелектуальні здібності Ф. були на порядок вищі від інших європейських монархів. Він професійно займався музикою, філософією, літературою. Йому належать численні дослідження («Про німецьку культуру», «Критика "Системи природи"» (Гольбаха)), збереглося багатотомне листування з політиками, просвітниками (Вольтером). За його малюнками архітектор Георг Кнобельсдорф побудував у Потсдамі комплекс Сан-Сусі. Ф. не приховував симпатій до Просвітництва й проявляв певну віротерпимість, був відомий як прихильник реформ в адміністративній та економічній сферах.

У замку Райнсберг у 1738 р. Ф. написав під псевдонімом політичну прокламацію «Міркування про сучасний політичний стан Європи», в якій викладав свої «просвітительські» погляди на проблеми міжнародних відносин. Її зміст разюче відрізнявся від політичної практики Ф. короля Пруссії: «Замість того, щоб безупинно виношувати плани завоювань, ці земні боги дарма докладуть усіх зусиль для того, аби забезпечити щастя для свого народу... нехай вони зрозуміють, що справжня слава князя не в пригніченні своїх сусідів, не в збільшенні кількості своїх рабів, а в тому, щоб виконувати обов'язки свого призначення й у всьому відповідати намірам тих, хто наділив його владою й від яких він здобув вищу могутність».

Ставши у 1740 р. королем Пруссії, Ф. швидко розчарував тих, хто очікував від нього ліберального правління. Сам він ще до вступу на престол зізнавався своїй сестрі в омані навколишньої оцінки його особистості. Він був морально готовий до того, щоб стати гідним продовжувачем справ батька, іменованого сучасниками «фельдфебелем на троні». Ф. заявив: «Увесь світ здивується, що я зовсім не той, яким всі мене уявляють. Усі думають, що я буду смітити грішми, що в Берліні гроші стануть такі ж дешеві, як кругляки. Але цього не буде – всі мої помисли спрямовані лише на те, як збільшити мою армію, все інше залишається, як за батька».

Войовнича політика його батька була успішно продовжена. Результатом війн, проведених Ф., стало збільшення вдвічі території Пруссії порівняно з тією, якою вона володіла до 1740 р. Його правління почалося з війни за Австрійську спадщину. У своїх мемуарах він писав про її причини: «Справжніми причинами, що спонукали мене вступити в боротьбу з Марією-Терезією, були наявність постійно готової до справи армії, повнота скарбниці й жвавість мого характеру. Честолюбство, бажання змусити говорити про себе захопили мене, і питання про війну було вирішено». Ф. завжди вважав, що «государ повинен мати на увазі лише свої вигоди». Усі його дії були продиктовані дивним сплавом сили зброї й економічної доцільності.

Вимоги Ф. до Марії-Терезії поступитися йому Сілезією, герцогством Егерндорф, Лігніцем, Бригом і Воляу були продиктовані не просто бажанням територіального розширення, а мали на меті захопити родючу й промислово розвинуту Сілезію. Ф. розумів, що сильна європейська держава, на яку він перетворював Пруссію, має спиратися не тільки на потужну армію, а й на міцну економіку, що базується на людських резервах, природних багатствах, розвинутій промисловості, забезпеченості продовольством. Саме цим він керувався, ведучи воєнні кампанії за захоплення Сілезії. Придбання її давало змогу захопити найважливіший торговельний шлях, яким була р. Одер.

Отже, проявився не тільки воєнно-стратегічний талант Ф., а і його комерційна жилка. Сполучення цих двох факторів керувало ним й у прагненні опанувати Саксонією – однією з найбільш промислово розвинутих німецьких держав. Участь у поділі Польщі була вмотивована знову-таки не тільки прагненням придбати нові землі, а й опануванням нижньою течією Вісли, возз'єднавши Східну Пруссію з Померанією й Бранденбургом. Головні області королівства отримали, нарешті, єдину форму. До 2 млн населення, що проживали

у державі на момент вступу Ф. на престол, додалося 3 млн нових підданих.

Усього за 46 років правління Ф. воював не більше 15 років, але ці війни дали Пруссії можливість стати не лише одним з великих політичних гравців на міжнародній арені, а й створити австропрусський «дуалізм», суперництво між Габсбургами й Гогенцоллернами, що тривало до 60-х рр. XIX ст.

Ф. був талановитим літератором. Відразу після закінчення Семилітньої війни він докладно у двох томах описав її перебіг. Згодом побачили світ «Історія поділу Польщі», «Історія війни за Баварську спадщину», «Генеральні принципи ведення війни». Його геополітичні плани, що мали на меті будівництво потужної німецької держави, передбачали створення сильної сучасної армії, що спиралася на сувору дисципліну, щоденні військові вправи. Ф. довів чисельність армії до 200 тис. осіб, удосконалив тактику й використав нові види озброєння.

Крім перебудови армії, Ф. вжив інших заходів, що сприяли зміцненню обороноздатності Пруссії. На території країни були відбудовані й посилені всі укріплення, зруйновані під час Семилітньої війни. У сілезькому місті Зильберберг була побудована нова фортеця. Запасні магазини були переповнені запасами, рушничні й ливарні заводи працювали без відпочинку. В 1764 р., через рік після підписання Гутертисьбурзького миру, Пруссія мала в 10 разів більше гармат, ніж втратила за всю Семилітню війну, а кількість артилерійських полків подвоїлася.

Протягом десятиліття Ф. зміг відновити зруйноване господарство. Якщо згадати, що всі асигнування були зроблені Ф. з його власної (не державної) скарбниці, приватних заощаджень і контрибуцій, зібраних у воєнний час, тоді як державні суми залишалися недоторканними, то стає певною мірою зрозумілий той пієтет, що існує до нього в Німеччині.

Геополітичні успіхи Ф. найтісніше перепліталися з досягненнями в дипломатичній сфері. Ф. порозумівся з усіма колишніми супротивниками (Австрією й Росією) і спровокував їх до першого поділу Польщі (1772), взявши в ньому участь.

Геополітичні цілі ставив і створений Ф. у 1786 р. Німецький союз, що мав не оборонний характер, а був укладений, як писав сам Ф., з єдиною метою «зберегти права й волю німецьких князів...». Насправді відтепер ішлося про інше. Пруссія фактично й формально замінила Габсбургів у питанні забезпечення гарантій німецьких селян. Із цього часу почалися поступовий вихід Австрії з великої німецької політики й зростання ролі Пруссії.

Аналіз праць Ф., присвячених історії війн, проблемам військових питань і його практичній діяльності дає змогу виявити в нього геополітичні підходи. Він надавав надзвичайне значення географічному положенню країни (звідси вирішення проблеми територій Західної й Східної Пруссії, Померанії, Бранденбургу); розміру території (війни дали змогу Ф. практично удвічі збільшити площу країни); чисельності населення (завдяки колонізаційній політиці короля в одній Сілезії за його царювання оселилася 61 тис. колоністів, а всього в населенні Прусського королівства від 15 до 20 % становили колоністи). У турботі про збільшення народонаселення Ф. не зупинявся перед забороною еміграції для деяких, на його думку, найбільш корисних верств населення.

Успіх могутності держави Ф. убачав в армії, її боєздатності, чисельності, озброєнні, наявності дисципліни. Велику увагу він приділяв системі державного управління, яке реформував, створюючи нові закони. У заповіті Фрідріх II писав: «Останні мої бажання у хвилину, коли розстаюся з миром, схиляються до щастя прусської держави. Так керується вона за лагідністю законів — найщасливіша, за розумним наказом фінансами — найбагатша, за хоробрістю й честі своєї армії — наймiцніша держава у світі!».

С. Й. Бобилєва

ФУКІДІД (Θουκυδίδης; бл. 455, Афіни — бл. 396 до н. е) — давньогрецький історик, автор «Історії Пелопоннеської війни», один з перших теоретиків талассократії. Народився в багатій аристократичній родині, нащадок фракійського царя Олора. Під час Пелопоннеської війни (431—404 до н. е.) між Афінським морським союзом і Пелопоннеським союзом на чолі зі Спартою Ф. був обраний (424 до н. е.) членом колегії десяти стратегів, фактичного уряду Афін, а потім як стратег отримав командування над усіма військами, дислокованими у Фракії. Під час походу спартанської армії Брасида до Фракії Ф. опинився на чолі ескадри кораблів і не зміг вчасно надати допомогу фракійському полісу Амфіполь, який був узятий Брасидою. За це Ф. був засуджений до довічного вигнання з Афін (423 до н. е.) і лише після 20-річної відсутності повернувся на батьківщину.

Ф. першим з давньогрецьких істориків розглядав історичний процес раціонально-прагматично, як ланцюг політичних, воєнно-політичних подій і збройних сутичок. Ф. писав, що цар Мінос був першим з правителів на Криті, який побудував флот і встановив панування над більшою частиною Еллінського моря. Його описання боротьби Спарти з Афінами фактично можна вважати одним з перших історичних описів боротьби Сил Суші та Сил Моря, яка становить основний закон геополітики.

Однією з основних у Ф. є думка про те, що головним критерієм історичного розвитку Еллади є освоєння морських комунікацій, влада над морями та океанами. Він зазначав, що «елліни, які звернули увагу на розвиток морської справи, набули досить великої сили, частково завдяки припливу грошових коштів, частково шляхом панування над іншими еллінами. Під час морських походів вони підкорювали острови, особливо ті з еллінів, які не мали в достатній кількості власної землі. Навпаки, такої сухопутної війни, яка привела б до виникнення будь-якої сильної держави, не було жодної». Особливе значення він надавав морській торгівлі, розширення якої сприяло збільшенню багатств Еллади та посиленню її моці. Саме сформульована Ф. концепція провідної ролі морських комунікацій, морської торгівлі та морської сили у зростанні державної моці та авторитету була покладена в основу західної політики колоніальної експансії, що широко розгорнулася з XV ст.

На думку Ф., в основі поведінки держав лежить властивість людської натури пригнічувати оточення, здійснювати панування сильного над слабким. Ілюстрацією цієї тези є, зокрема, звернення афінян до мелосців із закликом підкоритися. У нього відверто простежується акцент на ірраціональності людської поведінки, а звідси — природна тенденція пояснювати міжнародні події непізнаванними «роковими» силами, які діють всупереч здоровому глузду. Ф. обстоює думку про те, що саме людські емоції лежать в основі міждержавних конфліктів та міжнародних відносин у цілому. Тому війна — природний стан міждержавних відносин, а мир — стан тимчасовий, що постійно порушується сильнішими державами, які прагнуть панувати над іншими.

М. А. Шепєлєв

ФУКУЯМА, Френсіс Йосіхіро (Yoshihiro Francis Fukuyama; нар. 27 жовтня 1952, Чикаго) — американський філософ і політичний економіст. Працював співробітником департаменту політичних наук у дослідному центрі «Rand Corgoration» (Каліфорнія, США), у 1981—1982 і 1989—1990 рр. — працівник відділу політичного планування держдепартаменту США, у 1996—2000 рр. — професор публічної політики в Університеті Джорджа Мейсона (Вашингтон). Нині професор Школи поглиблених міжнародних досліджень при Університеті Джона Хопкинса. Член Ради з міжнародних відносин. Автор книг «Кінець історії і остання людина» (1992), «Великий розрив» (1999),

«Сильна держава: Управління і світовий порядок в XXI столітті» (2004), «Америка на роздоріжжі: демократія, влада і неоконсервативна спадщина» (2006).

У 1989 р. Ф. опублікував у журналі «Національний інтерес» статтю «Кінець історії?», а в 1992 р. видав книгу «Кінець історії та остання людина». Він стверджував у них, що «тріумф Заходу, західної ідеї очевидний насамперед тому, що в лібералізму не залишилися жодних життєздатних альтернатив». Новий стан світу Ф. визначав не просто як закінчення «холодної війни» або чергового періоду післявоєнної історії, але як «кінець історії як такий, завершення ідеологічної еволюції людства і універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми правління». Правда, він робив обмовку, що «лібералізм переміг поки лише у сфері ідей, свідомості; у реальному, матеріальному світі до перемоги ще далеко. Проте є серйозні підстави вважати, що саме цей, ідеальний світ і визначить, урешті-решт, світ матеріальний».

У сфері міжнародних відносин «кінець історії» в розумінні Ф. означав, що «велика частина "третього світу" залишатиметься на задвірках історії і протягом багатьох років становитиме арену конфлікту». Він вважав, що Росія і Китай в осяжному майбутньому навряд чи приєднаються до розвинутих націй Заходу, але вже в 1989 р. допускав, що марксизм перестає бути рушійним чинником зовнішньої політики цих країн. Тоді він гадав, що СРСР перебуває на роздоріжжі: «або він вступить на дорогу, яку 45 років тому вибрала Західна Європа і якою прямували більшість азійських країн, або, упевнений у власній унікальності, застрягне на місці».

Ф. звернув увагу на невідповідність наявних міжнародних політичних інститутів задумам І. Канта про «всесвітню федерацію». Піддав критиці ООН, де однакове становище мають як демократичні, так і авторитарні держави. Він зауважив, що Хартія Об'єднаних Націй не обумовила міжнародне визнання суверенітету держави з її ліберально-демократичною трансформацією. Але «якщо спробувати створити лігу націй згідно з приписами Канта, позбавлену недоліків попередніх міжнародних організацій, то зрозуміло, що буде щось більше схоже на НАТО, ніж на ООН – тобто ліга по-справжньому вільних держав, зібраних разом спільною відданістю ліберальним принципам». Ф. підтримав операції в Перській затоці та в Югославії як гідні приклади мудрої дипломатії.

Ф. закликав США активно управляти національно-державним будівництвом, сприяючи просуванню демократії у світі. Це завдання він мотивував тим, що міжнародні відносини перестали бути лише грою великих держав; і тепер події всередині малих країн можуть мати величезний вплив на решту світу, тому американські інтереси вимагають «досконалості у справі навчання інших націй мистецтву самостійного управління».

У 2004 р. Ф. опублікував статтю «Неоконсервативний момент», у якій назвав украй невдалою політику Дж. Буша-молодшого в Іраку і заявив, що не може більше підтримувати неоконсерваторів. Остаточний розрив з неоконсерватизмом Ф. оформив з виходом його книги «Америка на роздоріжжі. Демократія, могутність і спадщина неоконсерваторів». У ній він сформулював доктрину «реалістичного вільсонізму». Вона виходить з поєднання переконаності в необхідності утвердження прав людини по всьому світу зі звільненням від ілюзії, ніби цих цілей можна домогтися за рахунок силової політики і світової гегемонії США.

На думку Ф., «первісно універсальним є не прагнення до ліберальної демократії, а скоріше бажання перебувати в сучасному суспільстві, з його технологіями, високими стандартами життя, турботою про здоров'я й доступом до ширшого світу». Він доводить, що «ліберальна демократія виникає попутно в міру процесу модернізації, і вона стає універсальним прагненням лише протягом певного відрізку історії».

Ф. відмовляється розглядати радикальний ісламізм як непримиренного та головного ворога США, його коріння він намагається віднайти не в мусульманських країнах, а в радикально лівих та правих колах Європи. Тероризм, джихадизм зумовлений не мусульманським впливом, а саме відчуженістю мусульман за кордоном від своєї культури. Тероризм, урешті-решт, – реакція на чужість, нерозуміння і самотність. Отже, найважливішою проблемою він вважає співіснування культур в Європі.

На думку Ф., невдала за остаточними результатами іракська військова операція 2003 р. компрометує мирний процес поширення демократії, що забезпечив вражаючі результати у Східній Європі. Прагнення поширити демократію шляхом воєнних інтервенцій в ісламському світі, де для її виникнення немає жодних передумов, помилкове, бо все одно рано чи пізно всі народи світу завершать свою політичну історію приходом до ліберальної демократії. Проте поширення демократії тут означає також поширення «відчуження», радикалізму і тероризму.

Ф. вважає, що «політику у дусі Вудро Вільсона – коли у відносинах з іншими країнами враховується те, як їх влада ставиться до власних громадян, слід визнати в принципі правильною, проте необхідно надати їй більший реалізм – те, чого так бракувало адміністрації та її союзникам-неоконсерваторам за років першого президентського терміна Джорджа Буша».

Ф. закликав переосмислити зовнішньополітичний курс США, «демілітаризувавши» т. зв. глобальну війну з терором і задіявши інші зовнішньополітичні інструменти. За словами Ф., «ми б'ємося проти бунтівників в Афганістані і Іраку, ми боремося проти міжнародного джихадистського руху, і цю боротьбу необхідно довести до переможного кінця. Проте називати її "війною" означає звужувати масштаб того, що відбувається. Відповіддю на виклик джихадистів повинна стати не воєнна кампанія, а політичне змагання в боротьбі за розум і серце простих мусульман по всьому світу».

Зберігаючи критичне ставлення до ООН, Ф. одночасно констатує «явний дефіцит ефективних міжнародних інститутів, що надають легітимність колективним акціям». Погоджуючись із неоконсервативною критикою на адресу ООН у тому, що для вирішення серйозних питань міжнародної безпеки їй бракує демократичної легітимності й просто ефективності, Ф. пропонує розв'язати проблему шляхом створення системи міжнародних інститутів, які частково дублюють один одного, а деколи і конкурують, організованих за регіональним або функціональним принципом («різноманіття колективних органів»).

Ф. стверджував, що ЄС набагато більшою мірою, ніж сучасні США, відповідає тій подобі, якої набуде світ наприкінці історії. ЄС зі своїми спробами подолати межі державного суверенітету і вийти за рамки традиційної політики з позиції сили за допомогою встановлення єдиної загальноєвропейської системи права набагато ближчий до історичного стану.

Після світової фінансово-економічної кризи Ф. дійшов висновку, що на світовій арені США вже не відіграватимуть роль гегемона. Цю зміну, на його думку, підкреслило «російське вторгнення у Грузію 7 серпня». В Америки буде менше можливостей задавати тон у глобальній економіці через торговельні угоди, МВФ і Світовий банк, а також розподіл фінансових ресурсів. Крім того, у багатьох регіонах світу американські ідеї, поради і навіть допомога вітатимуться менше, ніж тепер.

Є. М. Суліма

Ф
ФУКУЯМА, Френсіс Йосіхіро

Х

ХААС, Річард (Richard Haas; 28 липня *1951, Бруклін*) – американський учений-міжнародник, дипломат. Працював спеціальним помічником президента Дж. Буша-старшого у Раді національної безпеки, а також на відповідальних посадах у державному департаменті та міністерстві оборони США, віце-президент Брукінзького інституту, з 2003 р. – президент американської Ради з міжнародних відносин. Основні праці: «Шериф мимоволі. Сполучені Штати після холодної війни» (1997), «Економічні санкції та американська дипломатія» (1998), «Інтервенція. Використання американських збройних сил у світі після холодної війни» (1999), «Шанс для Америки: можливість змінити перебіг історії» (2005), «Війна з необхідності, війна за вибором: згадуючи про дві іракські війни» (2009).

В останніх працях Х. розробив концепцію «безполярного світу», яка передбачає, що у світовій системі домінуватимуть не одна, дві або навіть декілька держав, а десятки акторів, що володіють значною міццю і здатні впливати на стан справ у світі. Обґрунтовуючи тезу про формування безполярного світу, Х. доводить, що світ сьогодні докорінно відрізняється від світу епохи класичної багатополярності, насамперед тому, що є набагато більше центрів сили, і значна частина з них не є національними державами. Останні втратили монополію на силу, регіональні й глобальні організації створюють конкуренцію державам згори, воєнізовані формування – знизу, різноманітні неурядові організації і транснаціональні корпорації – збоку. Влада нині розосереджена – перебуває в різних руках і місцях.

Х. вважає, що в цьому світі США є й тривалий час залишатимуться найбільшим окремо взятим центром концентрації глобального впливу. Вони щороку витрачають 500 млрд дол. на збройні сили (а якщо вважати операції в Афганістані й Іраку, то понад 700 млрд); їх сухопутні, військово-повітряні й військово-морські сили вважаються найпотужнішими і найефективнішими на планеті. Американська економіка, ВВП якої наближається до 14 трлн дол., – найбільша у світі. США є також важливим джерелом культурного впливу (через кіно й телебачення), інформації й інновацій. Але, визнаючи подібну могутність, не можна не враховувати відносного зменшення ролі США у світі й разом з ним абсолютного зменшення впливу й незалежності.

Безполярний світ Х. розглядає не просто як результат піднесення інших держав і організацій або провалів і нерозумних кроків США. Безполярність – неминучий наслідок глобалізації, яка збільшила обсяг, швидкість і значення транскордонних потоків. Глобалізація закріпляє безполярну систему за двома основними напрямами. По-перше, багато потоків перетинають кордони поза контролем урядів. Таким чином, глобалізація послаблює вплив основних держав. По-друге, ті самі потоки найчастіше розширюють можливості таких недержавних акторів, як експортери енергоносіїв (різко збільшують своє багатство за рахунок імпортерів), терористи (використовують Інтернет для вербування й підготовки кадрів, міжнародну банківську систему – для переказу фінансових коштів і міжнародну транспортну систему – для переміщення людей), «держави-вигнанці» (можуть використовувати «чорні» й «сірі» ринки) і 500 найбільших фірм світу (можуть швидко перекидати персонал й інвестиції). Стає дедалі очевидніше, що статус найсильнішої держави більше не означає володіння цілковитою монополією на вплив. Навіть окремим особам і групам осіб за умов глобалізованого світу набагато простіше, ніж у минулому, акумулювати й поширювати істотний транскордонний вплив. Коли так багато акторів мають значну силу і намагаються впливати, стає важче організувати колективні дії й змусити організації працювати.

Безполярна система ускладнює дипломатичну діяльність, і не лише тому, що в ній діє більше акторів. У ній бракує передбачуваних фіксованих структур і систем відносин, характерних для однополярної, біполярної й багатополярної систем. Так, на думку Х., багато в чому втратять значення союзи – хоча б тому, що для них потрібні передбачувані загрози, чіткі прогнози й зобов'язання, чого замало в безполярному світі. Відносини матимуть швидше вибірковий характер і будуватимуться залежно від ситуації. Стане важче визначати інші країни або як союзників, або як супротивників: із деяких питань вони стануть співробітничати, а з інших – виступатимуть проти. На перший план вийдуть консультації й створення коаліцій, а також дипломатія, яка, коли можливо, заохочує взаємодію й захищає її від наслідків неминучих розбіжностей. За цих умов США вже не зможуть проводити зовнішню політику за принципом «або з нами, або проти нас».

Безполярна система, як вважає Х., буде важкою й небезпечною, але сприяння вищому ступеню глобальної інтеграції допоможе досягти стабільності. Створення центральної групи, що складається з урядів та інших акторів, схильних до мультилатералізму, стало б значним кроком уперед. Він називає це «узгодженою безполярністю». Така модель не покінчить із безполярністю, але допоможе управляти нею й підвищить шанси того, що міжнародна система не деградуватиме й не розпадеться.

М. А. Шепєлєв

ХАЙЛІГЕНДАММСЬКИЙ ПРОЦЕС – політичний діалог, що присвячений проблемам світового масштабу і сприяє зміцненню довіри і розуміння між країнами «Групи восьми» (Великобританія, Німеччина, Італія, Канада, Росія, США, Франція, Японія) і «Групи п'яти» (Бразилія, Індія, Китай, Мексика, ПАР). Його метою є спільна робота з реагування на виклики глобалізації, формування загального розуміння невирішених глобальних проблем і вироблення на цій основі загальних ініціатив щодо їх вирішення. Основні напрями діалогу – сприяння транскордонним інвестиціям на взаємовигідній основі, у тому числі заохочення відповідальної поведінки бізнесу; сприяння дослідженням й інноваціям, у тому числі у сфері охорони прав інтелектуальної власності; енергетика з особливим акцентом на енергоефективність; розвиток, особливо в Африці. Партнери по діалогу вітають зусилля африканських країн щодо сприяння демократичному управлінню, насамперед за допомогою Африканського механізму незалежного взаємного контролю, і підтримують зусилля з поліпшення інвестиційного клімату в Африці.

Ініціатива започаткувати новий структурований тематичний діалог із п'яти провідними країнами, що розвиваються, – Бразилією, Китаєм, Індією, Мексикою і Південною Африкою, який було визначено як Х. п., належить бундесканцлеру ФРН Ангелі Меркель. Рішення про початок Х. п. було зафіксовано в Декларації «вісімки». Початок зустрічам покладено в м. Гленіглсі (Великобританія) у 2005 р., і тоді вони були відомі як «Група восьми + п'ять». 6–8 червня 2007 р. на саміті в м. Хайлігендамм (ФРН) глави держав і урядів країн «Групи восьми» і «Групи п'яти» створили нове

партнерство – Х. п. з метою обговорення актуальних проблем світової економіки, передусім у чотирьох сферах: розвиток, з акцентом на Африку; сприяння міжнародним інвестиціям на взаємовигідній основі; сприяння дослідженням й інноваціям, зокрема у сфері охорони прав інтелектуальної власності; енергетика з акцентом на енергоефективність.

Х. п. ґрунтується на чотирьох стовпах: просуванні й захисті інновацій; зміцненні свободи інвестицій шляхом відкритого інвестиційного режиму, включаючи заохочення соціально відповідальної поведінки бізнесу; енергетиці, особливо шляхом посилення енергоефективності й просування технологічного співробітництва з метою скорочення викидів парникових газів; зміцненні співробітництва і координації у сфері стійкого розвитку, особливо в Африці. Спочатку передбачалося, що Х. п. триватиме два роки. Проміжна доповідь за його результатами представлена на саміті 2008 р. на о-ві Хоккайдо, а підсумки – на саміті в Італії в 2009 р.

Найбільшим проривом Х. п. є рішення з проблем клімату. Вперше було досягнуто угоди про рамки і процеси після закінчення дії Кіотського протоколу, за участю Америки і провідних країн, що розвиваються, які нарешті пообіцяли скорочувати викиди парникових газів, прагнучи домогтися близько 50 % до 2050 р. Подальші деталі визначатимуться за допомогою декількох процесів, результатом яких буде нова угода в рамках ООН до 2009 р., при цьому країни «вісімки» та їх партнери з провідних країн, що розвиваються, негайно розпочнуть робити реальні кроки з довгого переліку необхідних заходів.

За допомогою запрошених на саміт G8 країн, клуб розширив свої межі, безпосередньо залучаючи держави, що швидко зростають і є переважно демократичними глобальними гравцями (Китай, Індія, Бразилія, Мексика і Південна Африка (О5)). На розвиток Гленіглського діалогу 2005 р. з чистої енергетики, зміни клімату і стійкого розвитку, новий Х. п. об'єднав G8 з О5 у рамках дворічного структурованого діалогу з питань інновацій інвестицій, розвитку і самого клімату. Процес уже довів свою ефективність, коли під час зустрічі G8 з О5 на початку травня 2009 р. було досягнуто угоди про те, що країни, які розвиваються, здійснюватимуть контроль за своїм вуглекислим газом, якщо США та її союзники по НАТО і ОЕСР погодяться розширити склад клубу на відміну від РБ ООН.

Щодо ширшого порядку денного миру і безпеки, то під час саміту G8 було продемонстровано зміцнення солідарності з проблем тероризму, ЗМЗ, а також заклопотаність з низки регіональних проблем безпеки. Стосовно Ірану, у разі якого є обидві проблеми – ЗМЗ і тероризму, G8 виробила загальну відповідь на його останні дії, пов'язані з недотриманням резолюцій ООН, а США і Росія зробили кроки у спільній роботі над планом ПРО проти Ірану, якщо всі інші заходи будуть безуспішними. G8 частково змусили до таких серйозних досягнень високі ціни на нафту, які негативно вплинули на енергетичну безпеку всіх членів G8, за винятком Росії і Канади. ООН не змогла досягти спільного підходу в рамках контролю за зміною клімату після закінчення дії Кіотського протоколу, так само як і зупинити небезпечну поведінку Ірану, Північної Кореї і Судану. Підвищення курсу валют, а також економічне зростання партнерів США по G8, у тому числі Росії, дали змогу домогтися поступок від США, особливо з урахуванням невдалого перебігу війни в Іраку, а також ще не виграної війни в Афганістані.

G8 довелося вживати превентивні довгострокові заходи також з низки внутрішніх причин. Одна з них – нове покоління лідерів в G8 – Німеччини, Канади, Японії і Франції, чиє внутрішньополітичне становище (певно, за винятком В. Путіна в Росії) було сильнішим,

ніж ветеранів G8 – Е. Блера, Дж. Буша-молодшого. У Гленіглсі саме він поклав початок залученню О5 до цього клубу з усе ще обмеженою участю, запросив провідних демократичних керівників Африки, визначив клімат і Африку як пріоритетні теми, а також невтомно працював за лаштунками з тим, щоб заручитися зміною американської позиції щодо клімату і згодою виконати зобов'язання щодо Африки відповідно до плану Гленіглса.

Діалог Х. п. проходив за керівної ролі особистих представників лідерів (шерпів), у рамках відповідних робочих груп, у відкритому, транспарентному і конструктивному ключі. Не будучи переговорним процесом, діалог вівся на рівних, доповнюючи роботу інших міжнародних і регіональних організацій і форумів, сприяючи пошуку взаємовигідних шляхів вирішення загальних проблем.

Важливим напрямом роботи Х. п. є розв'язання проблем розвитку, зокрема в бідних і найуразливіших країнах, особливо в Африці. Партнери по діалогу погодилися, що необхідно ефективно заохочувати й зміцнювати співпрацю з розвитку потенціалу і належного управління. Визнаючи, що є різні підходи до належного управління, залежні від специфіки країни, необхідно виробити відповідні політичні рамки і процеси ухвалення рішень, які сприятимуть стійкому соціальному та економічному розвитку, а також забезпеченню охорони навколишнього середовища. Партнери по діалогу обговорили стратегії і інструменти співпраці по лінії Південь – Південь і Північ – Південь.

Іншим значущим питанням у рамках діалогу, розпочатого в Хайлігендаммі, є питання про міжнародні інвестиції, оскільки це важливий атрибут світової економіки, що динамічно зростає. В останні два десятиліття спостерігається швидке збільшення обсягів прямих іноземних інвестицій (ПІІ), які, незважаючи на нерівномірний розподіл, відіграють важливу роль як рушійна сила економічного зростання, інноваційної діяльності і збільшення зайнятості. У рамках Х. п. було зазначено:

- істотні зміни в характері та розподілі інвестиційних потоків і поява нових важливих джерел ПІІ в особі деяких країн, що розвиваються, які інвестують насамперед в економіку інших регіонів, що розвиваються, роблять співпрацю в рамках «Групи восьми» і «Групи п'яти» особливо актуальною;
- відповідальна поведінка бізнесу і соціальна відповідальність корпорацій є чинниками, які сприяють поліпшенню інвестиційного клімату і стійкому розвитку, а також полегшують завдання мобілізації зусиль щодо підтримки відкритої інвестиційної політики;
- незважаючи на відсутність явних ознак посилення інвестиційного протекціонізму в країнах-учасницях діалогу у зв'язку з економічною кризою, посилюється стурбованість з приводу того, що деякі заходи політики можуть призвести до погіршення умов для міжнародних інвестицій, здійснюваних як іноземними компаніями в цих країнах, так і національними компаніями за кордоном. Крім того, зберігають актуальність і потребують подальшого аналізу питання захисту національної безпеки і «стратегічних» секторів економіки у зв'язку з такими інвестиціями.

В умовах глобальної фінансової і економічної кризи темпи зростання міжнародних інвестицій, включаючи ПІІ в країнах з економікою, що формується, та інших країнах, які розвиваються, серйозно сповільнилися, що чинить негативний вплив на економічне зростання, рівень зайнятості та процес розвитку.

З урахуванням цих тенденцій основна увага під час діалогу була приділена питанням:

- заохочення, захисту і створення умов для міжнародних інвестицій як чинника економічного і соціального роз-

витку. У зв'язку з цим була відзначена необхідність зміцнення відкритих і транспарентних інвестиційних режимів і протидії тенденціям до встановлення обмежень з урахуванням того, що кожна країна сама несе основну відповідальність за свій економічний та соціальний розвиток і захист законних інтересів своєї національної безпеки;
- поліпшення інвестиційного клімату шляхом забезпечення його більшої визначеності, передбачуваності та стабільності при повазі до правових й інституційних особливостей кожної окремо взятої країни-партнера;
- заохочення відповідальної поведінки бізнесу і соціальної відповідальності корпорацій з метою збільшення внеску міжнародних інвестицій в забезпечення стійкого розвитку.

Діалог продемонстрував загальну зацікавленість країн-партнерів у збереженні відкритого інвестиційного клімату. Обмін інформацією і думками стосовно заходів, що впливають на інвестиційні рішення, сприяє виробленню країнами програмних рішень, які не спричиняють негативних зовнішніх наслідків. Під час діалогу зверталася увага на той вплив, який можуть справляти на інвестиційні рішення публічні заяви з питань політики.

Діалог продемонстрував ефективність як інструмент поглиблення порозуміння в тому, що стосується політичних викликів у сфері збереження та заохочення свободи інвестицій, особливо в умовах фінансової і економічної кризи. Він сприяв неформальному обговоренню програмних заходів і взаємозв'язку між національними заходами й ефективними і скоординованими міжнародними діями з подолання кризи.

Є. М. Суліма

ХАЛІФАТУ ВСЕСВІТНЬОГО концепція – глобалістська концепція, що є складовою політичного ісламу й передбачає побудову всесвітньої ісламської держави. Є халіфатистські проекти, серед яких сьогодні як найбільш значущий вирізняється проект Хізб ат-тахрир аль-ісламі – ХТІ, або Партія ісламського визволення, яка будує свою версію глобалізму у вигляді Х. в. к. Відповідно до цієї доктрини об'єднаним світом правитиме халіф, який керується в управлінні світовою державою нормами держави пророка Мухаммада й чотирьох праведних халіфів.

Згідно з державно-правовою доктриною ісламу, халіфат є єдиною світовою ісламською державою. В історичній дійсності халіфатом називалася теократична арабо-мусульманська держава, що виникла в результаті арабських завоювань у VII–IX ст. і очолювалася халіфами. Первісним ядром халіфату стала створена Мухаммадом на початку VII ст. в Хіджазі (Західна Аравія) мусульманська громада – умма. У результаті арабських завоювань виникла величезна держава, що охоплювала Аравійський п-в, Ірак, Іран, більшу частину Закавказзя, Середню Азію, Сирію, Палестину, Єгипет, Північну Африку, більшу частину Піренейського п-ва, Синд. Слово «халіфат» (араб. Khalifah – «спадкоємець», «представник») означає як титул халіфа, так і саму державу.

Халіфатизм як релігійно-політичний рух з'явився відразу після ліквідації останнього, Османського халіфату в 1343 р. хіджри (1924), а як релігійно-політична концепція – ще раніше. Адже османський халіф мав мало спільного з халіфами минулого, які, починаючи з перших чотирьох праведних халіфів після пророка Мухаммада, поєднували всю повноту світської й релігійної влади. Про відродження халіфату в класичному сенсі говорили арабо-мусульманські релігійні реформатори XIX ст., попередники теоретиків сучасного політичного ісламу.

Установлення халіфа є обов'язком усіх мусульман в усьому світі. Виконання його обов'язку, як і всіх інших обов'язків, котрі Аллах поклав на мусульман, є неминучою справою, у якій немає місця вибору або поступкам. Недбале ставлення до цієї справи є одним із найбільших гріхів, за який Аллах піддасть суворому покаранню. Якщо халіфату немає взагалі, як сьогодні, для всіх мусульман є обов'язком установити халіфа для виконання законів шаріату й несення ісламського заклику усьому світу, і за такого становища кожна мусульманська країна може скласти присягу халіфові. За допомогою присяги в цій країни, як вважається, буде встановлений халіфат.

Якщо певна країна присягне халіфові й з ним буде укладений договір про халіфат, то для всіх мусульман стає обов'язком дати йому присягу на підпорядкування, після того як був укладений халіфат шляхом присяги жителів його країни. Для цього необхідно лише, щоб влада цієї країни була самостійною, спиралася тільки на мусульман, а не на якусь невірну державу; безпека мусульман у цій країні має гарантуватися ісламом, тобто зовнішній і внутрішній захист країни повинен бути ісламським і складатися із сил мусульман; ця країна повинна відразу розпочати повне й всеосяжне перетворення ісламу в революційній формі, а також поширювати ісламський заклик. Вважається, що немусульмани не можуть брати участь у правлінні й не можуть обирати правителя, оскільки їхня влада над мусульманами неприпустима.

На всій землі може бути лише один халіф: «Хто дав присягу халіфові й погодився з ним, нехай кориться йому настільки, наскільки в нього вистачає сил. Якщо з'явиться той, хто боротиметься з ним за владу, відрубайте голову цій людині». Якщо водночас у різних країнах буде укладений халіфат із двома халіфами, він не вважатиметься укладеним для них, тому що неприпустимо, щоб у мусульман було два халіфи.

Умма без халіфату вважається приниженням ісламу й деградацією мусульман. Іслам не може тріумфувати без халіфату, а умма не може бути захищеною. Між Першою й Другою світовими війнами муфтій Єрусалима Амін аль-Хусейні намагався одержати підтримку нацистів для об'єднання мусульман у новому халіфаті, прагнучи вигнати британців з підмандатних територій на Близькому Сході.

М. А. Шепєлєв

ХАНТІНГТОН, Семюел Філіпс (Samuel Phillips Huntington; 18 квітня 1927, Нью-Йорк – 24 грудня 2008, Мартас-Віньярд, Массачусетс) – американський соціолог, політолог, геополітик, дослідник світового цивілізаційного процесу. Навчався в Єльському, Чиказькому, Гарвардському університетах, в останньому працював до кінця життя. У 1970 р. заснував журнал «Зовнішня політика», до 1977 р. був його співвидавцем. У 1984 р. обраний віце-президентом, у 1985 р – президентом Американської асоціації політичних наук. Працював директором Інституту стратегічних досліджень ім. Джона Оліна при Гарвардському університеті. Основні праці: «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» («Political Order in Changing Societies», 1968), «Криза демократії» (1975), «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ століття» («The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century», 1991), «Зіткнення цивілізацій» («The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order», 1997), «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» («Who Are We? The Challenges to America's National Identity», 2004).

У статті «Зіткнення цивілізацій» (1993), що з'явилась як резюме великого геополітичного проекту «Зміни у глобальній безпеці та американські національні інтереси», та у виданій під аналогічною назвою книзі Х. сформулював концепцію, яка розвиває філософсько-історичні побудови А. Дж. Тойнбі та переносить їх у суто геополітичний контекст. Ця праця започаткувала новий напрям у геополітичній науці – цивілізаційну геополітику.

Х. розглядає цивілізацію як найвищу культурну спільність, що поєднує людей

і забезпечує їм певний ступінь культурної самобутності. Цивілізація визначається як загальними об'єктивними елементами, такими як мова, історія, релігія, звичаї, суспільні інститути, так і суб'єктивною самоідентифікацією людей. У сучасному світі процеси економічної модернізації й соціальних змін відривають людей від їх коріння, послаблюючи водночас національну державу як важливе джерело самоідентифікації. У багатьох частинах світу цю втрату самобутності намагається заповнити релігія, нерідко у формі «фундаменталістських» рухів. Відродження релігійних почуттів створює базис для збереження самобутності у формі спільної причетності до певної цивілізації, але іноді це супроводжується недружнім ставленням до представників інших культур. Саме цивілізаційна ідентичність, на думку Х., відіграватиме дедалі важливішу роль у майбутньому, і світ формуватиметься під впливом взаємодії семи – восьми основних цивілізацій: західної, конфуціанської (синської), японської, ісламської, індуїстської, слов'янoправославної, латиноамериканської та, можливо, африканської. Найбільші за масштабами і наслідками конфлікти майбутнього відбудуться на свого роду культурних кордонах, що розділяють основні цивілізації.

На думку Х., у XX ст. відносини між цивілізаціями просунулися від фази, коли переважав односпрямований вплив однієї, західної цивілізації на всі інші, до фази інтенсивної усталеної взаємодії усіх цивілізацій. Міжнародна система розширилася за межі Заходу і перетворилася на мультицивілізаційну. Одночасно згасли конфлікти між західними державами, що століттями переважали в ній. Наприкінці XX ст. Захід почав рух від фази «воюючих держав» до іншої – «універсальної держави». Якщо універсальними державами попередніх цивілізацій були імперії, то, оскільки політичною формою західної цивілізації є демократія, її універсальна держава найімовірніше буде сполученням міжнародних організацій, федерацій або конфедерацією.

Як вважає Х., на схилі XX ст. Захід як цивілізація вийшов з фази розвитку, котру можна позначити як фазу «царств, що борються», і почав рух до фази «універсальної держави»: держави Заходу об'єднуються у дві напівуніверсальні держави в Європі та Північній Америці, пов'язані між собою складною мережею формальних і неформальних зв'язків. Цей підхід не зовсім вписується у класичну тойнбіанську концепцію цивілізаційного процесу, згідно з якою створення універсальної держави, хоч і є симптомом надлому цивілізації, все ж становить певне піднесення у процесі занепаду.

Х. стверджує про універсальний характер процесу заміни ідеології релігією як визначальним чинником цивілізаційного процесу, і, зокрема, міжнародних відносин: «У міру того, як світ виходить зі своєї західної фази, ідеології, що знаменували пізній час західної цивілізації, занепадають, а їх місце посідають релігії та інші форми ідентичності й переконань, в основі яких лежить культура. Відокремлення релігії від міжнародної політики, яке відбулося після Вестфальського миру, доживає свої дні, і релігія дедалі більшою мірою втручається в міжнародні відносини». Ця теза досить справедлива для цивілізацій, які переживають духовне відродження (насамперед ісламської, конфуціанської, індуїстської). Щодо західної та православної цивілізацій, то тут відбувається криза традиційних релігій, яка загрожує, особливо останній зруйнуванням цивілізаційної ідентичності.

Закінчення «холодної війни» означало завершення політико-ідеологічного поділу Європи, але знову з'явився культурний поділ між західним християнством, з одного боку, і православ'ям й ісламом, з іншого. «Оксамитова завіса» культури, що змінила «залізну завісу» ідеології, може виявитися не тільки кордоном, що розділяє різні культури й цивілізації, а й, як показали події в Югославії, лінією кривавих конфліктів.

Як критика тези Х. про конфлікт цивілізацій як про домінанту міжнародних відносин XXI ст. висувався, зокрема, такий аргумент: люди втомилися від боротьби в ім'я принципів і віри, вони хочуть забезпеченого і благополучного життя, економіка, а не політика править світом. Х. справді характеризує стан цивілізації Модерну – цивілізації сучасного Заходу. Але саме криза цієї цивілізації і породженої нею сучасної світової системи й актуалізує тему зіткнення цивілізацій, ставлячи її у площину конфлікту Модерну і Постмодерну. У цьому сенсі Х. правий, коли говорить про те, що «центральною віссю світової політики майбутнього, очевидно, буде конфлікт між Заходом і рештою світу». Він стверджує, що «ера Заходу» закінчилась і почався «бунт проти Заходу».

Згідно з Х., якщо під час «холодної війни» країни встановлювали зв'язки з наддержавами як союзники, сателіти, залежні, нейтральні країни або країни, що не приєднались, то після її закінчення країни вже встановлюють зв'язок з цивілізаціями як країни-члени, серцевинні держави, самотні, «надтріснуті» та розколоті країни.

Аналізуючи структуру цивілізацій, Х. вводить поняття «серцевинна держава». Це найбільш могутня або основна у культурному аспекті держава певної цивілізації. Як правило, в ній розташовані місця, які вважаються головними джерелами культури цієї цивілізації. Кількість серцевинних держав та їх роль відрізняються у кожній цивілізації та у процесі її розвитку. Японська цивілізація майже ідентична з єдиною японською серцевинною державою. Конфуціанська, православна та індуїстська цивілізації мають кожна по одній абсолютно домінантній серцевинній державі. У західної цивілізації історично траплялося по декілька серцевинних держав. Ісламська, латиноамериканська та африканська цивілізації не мають серцевинних держав. Субцивілізаційні відмінності заважають шиїтському Ірану та португаломовній Бразилії взяти на себе таку роль.

Країни-члени повністю ідентифікують себе з певною цивілізацією: наприклад, Франція – з західною, а Сербія – з православною. У самотніх країн немає культурної спільності з іншими країнами. Ефіопія, наприклад, ізольована через панівну там мову амхара і коптський шрифт, через панівну релігію – коптське православ'я, через імперське минуле та релігійну відмінність від сусідів-мусульман.

Майже всі країни внутрішньо різнорідні та містять більше однієї релігійної, расової або етнічної групи. Якщо відмінності надто великі, це може загрожувати існуванню держави, особливо тоді, коли культурні відмінності збігаються з географією розселення. Країни з особливими культурними групами, належними до тієї самої цивілізації, можуть перетворюватися на глибоко поділені з реальною (Чехословаччина) або ймовірною (Канада) сецесією.

Однак імовірність появи глибоких розколів значно вища у «надтріснутих» країнах, де великі групи населення належать до різних цивілізацій та говорять: «ми різні люди та належимо до різних світів». Сили відштовхування віддаляють їх одна від одної і вони тяжіють до цивілізаційного магніту в іншій державі. Такі країни мають особливі проблеми зі збереженням єдності. Розколоті країни відрізняються від «надтріснутих» тим, що в них переважає одна цивілізація, але їх лідери прагнуть змінити цивілізаційну ідентичність.

Характер міжцивілізаційних відносин, що формуються сьогодні, коливатиметься, на думку Х., від стриманості до застосування сили, але в більшості випадків встановиться десь посередині. Він зазначає, що більшість держав будь-якої

цивілізації при формуванні своїх відносин з державами інших цивілізацій, як правило, дотримуються прикладу серцевинних держав, але не завжди. Спільні інтереси (зазвичай наявність спільного противника у третій цивілізації) можуть зумовлювати співробітництво й між державами різних цивілізацій.

Сьогодні міжцивілізаційні конфлікти набувають двох форм: на локальному рівні – конфлікти на лініях розламів (між сусідніми державами, що належать до різних цивілізацій, між різноцивілізаційними групами всередині держави або між групами, які намагаються створити нові держави на уламках старих), а на глобальному рівні – конфлікти між серцевинними державами різних цивілізацій.

Найбільш суттєва лінія поділу в Європі збігається, згідно з Х., зі східними кордонами західного християнства, що склалися близько 1500 р. Ця лінія збігається з історичним кордоном між Габсбурзькою та Османською імперіями. Також конфлікти загострюються вздовж північного кордону поширення ісламу від Югославії до Синьцзяну. Протиборство між західною та ісламською цивілізаціями триває вже 1300 років – від арабських завоювань, і малоймовірно, що воно піде на спад, – скоріше стане більш небезпечним і жорстоким, чому сприяють демографічні процеси. За його словами, «майбутня світова війна, якщо розпочнеться, буде війною між цивілізаціями».

Першою необхідною умовою для підтримання миру у багатоцивілізаційному світі є утримання серцевинних держав від втручання в конфлікти всередині інших цивілізацій. Другою умовою є необхідність переговорів між серцевинними державами про стримування та припинення війн на лініях розламів між державами або групами, що належать до їх цивілізацій. Х. наголошує, що Росія як серцевинна держава православної цивілізації несе особливу відповідальність за підтримання порядку і стабільності серед православних держав і народів.

Х. вважає також, що динамізм ісламу стає постійним джерелом багатьох відносно малих війн на лініях розламу, а піднесення Китаю – потенційне джерело великої міжцивілізаційної війни між серцевинними державами. Поява Китаю як домінуючої сили Східної та Південно-Східної Азії вступить у суперечність з американськими інтересами, особливо за умов, коли Східна Азія заміщує Європу як основна арена світової політики. При цьому він визнає, що в разі об'єднання Китай та Росія могли б вирішальною мірою змінити баланс сил на шкоду Заходові. Для обох сторін російсько-китайське зближення означає протидію західній моці та універсалізму.

Розглядаючи відносини між Заходом та ісламським світом, Х. підкреслює їх глибоко конфліктний характер, зумовлений природою двох релігій. На теперішнє загострення багатовікового конфлікту впливають такі фактори: 1) демографічний бум у країнах ісламу, який збільшив кількість безробітних та невдоволених молодих людей, з яких рекрутуються ісламісти та які переселяються на Захід; 2) ісламське Відродження дало мусульманам нову впевненість в особливості й вищості їх цивілізації та їх цінностей над західними; 3) постійні спроби Заходу перетворити свої цінності та інститути на загальні, підтримувати свою військову та економічну зверхність, а також втручатися у внутрішні конфлікти всередині ісламського світу спричинили потужне обурення серед мусульман; 4) з крахом комунізму зник спільний ворог Заходу та ісламу, але кожен з них перетворився на відчутну загрозу для іншого; 5) розширення контактів між мусульманами та людьми Заходу зміцнюють в обох нове відчуття власної ідентичності й того, що вона відокремлює їх, загострилися розбіжності в розумінні прав представників однієї цивілізації у країні, де чисельно переважають представники іншої.

У контексті цивілізаційних зіткнень Х. наголошує на помилковості, аморальності та небезпечності західної віри в універсальність західної культури, на безпосередньому зв'язку між універсалізмом та імперіалізмом й експансією. Він застерігає, що західний універсалізм може призвести до міжцивілізаційної війни між серцевинними державами, в якій Захід може зазнати поразки. Х. пропонує США ретельно уникати крайнощів, зробивши головний акцент на атлантистській політиці поглиблення співробітництва з Європою для захисту інтересів та цінностей унікальної західної цивілізації.

Х. доводить, що «розподіл культур у світі відображає поділ влади. Торгівля може прямувати за прапором, а може і не прямувати, однак культура завжди прямує за владою. Протягом усієї історії експансія влади будь-якої цивілізації зазвичай відбувалася одночасно з розквітом її культури, і майже завжди ця цивілізація використовувала свою владу задля утвердження своїх цінностей, звичаїв та інститутів в інших суспільствах. Універсальній цивілізації потрібна універсальна влада». На його думку, західна влада у формі європейського колоніалізму в XIX ст. і американська гегемонія в XX ст. розширили західну культуру на більшу частину сучасного світу, але європейський колоніалізм – позаду, американська гегемонія теж сходить нанівець. Далі слід очікувати згортання західної культури, у міру того як місцеві, історично сформовані звичаї, мови, вірування та інститути знову заявляють про себе. Посилення могутності незахідних суспільств, зумовлене модернізацією, веде до відродження незахідних культур в усьому світі.

М. А. Шепєлєв

ХАРТЛЕНД (від англ. Heartland – «серединна земля», «серцевинна земля») – масивна північно-східна частина Євразії, що облямовується з півдня і сходу гірськими системами. Термін, введений англійським географом Дж. Фергрівом (1916) для позначення особливого Євразійського регіону, був визнаний Х. Маккіндером у книзі «Демократичні ідеали і реальність» (1919), а потім багатьма геополітиками світу як «географічна вісь історії». Для них Х. формувався з трьох компонентів: найобширнішої рівнини земної кулі, найдовших судноплавних річок, гирла яких втрачаються в льодах Північного океану або у внутрішніх морях континенту, і величезної степової зони, що забезпечує абсолютну мобільність кочових народів.

Сам Маккіндер вважав, що концепція Х. «не може бути позначена більш-менш чітко на географічній карті», проте під Х. розумів «Північ і Центр Євразії, куди включені простори від Арктики до пустель Середньої Азії, а західний кордон проходить по перешийку між Балтійським і Північним морями».

Концепція материкової серцевини, висунута і обґрунтована Маккіндером, стала наріжним каменем безлічі геополітичних теорій. Причини цього «схоплені» ним у таких судженнях: «материкова серцевина – район, до якого за сучасних умов морська держава не може мати доступу»; «недоступність Х. – факт географії, і в цьому полягає найбільша стратегічна перевага континентальної держави над морською»; «материковий Х. – реальний географічний факт, цитадель Світового острова. Шторм починається з материкової серцевини».

Маккіндер зазначав, що Х. оточений просторами, які важко визначити з усіх боків, окрім заходу, де він відкритий для взаємодії з країнами «внутрішнього півмісяця» (Західною Європою). У праці 1919 р. Маккіндер також увів поняття східноєвропейського «стратегічного Х.», у територію якого були включені басейни Чорного (окрім Малої Азії) і Балтійського морів, оскільки ці моря пов'язані з океаном вузькими протоками і можуть перебувати під контролем певної держави (Німеччини, Австро-Угорщини та ін.).

У концепції Н. Спайкмена Х. практично повністю повторює контури державних кордонів СРСР і Монголії, за винятком радянського Далекого Сходу (як і в перших працях Х. Маккіндера, оскільки ця територія належить до басейну Тихого океану). С. Коен включав до Х. всю східну частину СРСР, зокрема приокеанську, а на заході вилучав з нього Прибалтику і Західну Україну. Разом зі Східною Азією (комуністичний Китай і Корея) Х. включався в один континентальний геополітичний регіон, до якого потрапляли обидві ключові комуністичні держави світу.

Термін «Х.» використовується також для позначення центральної частини певної країни або регіону. Давід Хусон у 1962 р. визначив Х. як найважливішу внутрішню частину будь-якої держави. Так, під «радянським Х.» він розумів територію між середньою течією Волги і оз. Байкал, що має як багаті ресурси, так і значне населення.

М. А. Шепєлєв

ХАРТШОРН, Річард (Richard Hartshorne; 12 грудня 1899, Кіттанінг, Пенсільванія – 5 листопада 1992, Медісон, Вісконсин) – американський географ, послідовник хорологічного підходу в сучасній географії, родоначальник культурно-географічного ландшафтознавства. Закінчив Принстонський університет у 1920 р., отримав ступінь доктора в університеті Чикаго. Викладав в університетах Міннесоти (1924–1940) і Вісконсину (1940–1970, з перервою під час війни). У 1949 р. обраний президентом Асоціації географів США. Найвідоміша праця – «Сутність географії» («The Nature of Geography», 1939).

Х. сформулював завдання географії як «вивчення територіальної диференціації земної поверхні», опис окремих «земних просторів». Наголошуючи на зв'язку географії та історії, Х. зазначав: «Якщо історія займається синтезом часових інтервалів реальності, то географія – синтезом просторових інтервалів земної поверхні». Географія покликана описувати безліч індивідуальних місцевостей, вишукуючи їх особливості, унікальність. Вважав, що ландшафт становить зовнішній вигляд території, а не саму територію з її кордонами. Відрізняв поняття «ландшафт» і «регіон». Останній є певною територією з характерними кордонами і властивостями, тоді як культурний ландшафт – тільки її зовнішнім виглядом. Такий підхід домінує і в сучасній позитивістській американській школі культурної географії.

Х. розробив теорію територіальної інтеграції. Він розглядав державу як комплексну інтегровану систему, що забезпечує власну єдність через вертикальну інтеграцію соціальних груп і горизонтальну інтеграцію територіальних спільнот. Х. аналізував територіальну інтеграцію в контексті взаємодії двох протилежних сил – відцентрової і доцентрової. Головною доцентровою силою вважав державну ідею, головною відцентровою силою – фактор різноманіття в широкому значенні – від етнічної строкатості до природного розмаїття і відмінностей у рівні життя. Найбільш значущими є етноконфесійна різноманітність, соціально-економічні контрасти, фрагментований розподіл території, які підсилюють регіоналізм. З огляду на це вважав необхідним виявити ту «ключову ідею», без якої державі не вдалося б зберегти лояльність більшості громадян.

О. С. Осельська

ХАСІМОТО, Рютаро (яп. 橋本 龍太郎; 29 липня 1937, Содзя, Окаяма – 1 липня 2006, Токіо) – японський державний і політичний діяч. Закінчив Університет Кейо, отримавши спеціальність політолога. З 1963 р. – депутат парламенту. У 1989 р. став міністром фінансів, а в 1994 р. – міністром зовнішньої торгівлі та промисловості. У вересні 1995 р. обраний лідером Ліберально-демократичної партії Японії. Прем'єр-міністр Японії з 11 січня 1996 р. по 30 липня 1998 р. У 2000–2001 рр. обіймав пост державного міністра в кабінеті Єсіро Морі, відаючи питаннями адміністративної реформи. У 2002 р. обраний президентом Асоціації сприяння розвитку міжнародної торгівлі Японії.

Місія Японії сформульована урядом Х. як «виконання творчої ролі у створенні нового міжнародного порядку», що передбачає глобалізацію політики Японії, спрямованої на досягнення стабільності в усьому світі, розвиток країн, що розвиваються, добробут кожного громадянина глобального суспільства. Основними принципами зовнішньополітичної поведінки Японії названі: три неядерні принципи («не виробляти, не зберігати і не ввозити ядерну зброю»); відмова від мілітаризації; відвертість; глобалізація і взаємозалежність.

США, як і раніше, розглядались як основний партнер і союзник Японії. У парламентській промові від 22 січня 1996 р. Х. заявив, що «японо-американські відносини є найважливішими двосторонніми відносинами не лише для Японії, а й для всього світу і наріжним каменем миру і стабільності в АТР та всьому світі». Спільна японо-американська декларація безпеки, оприлюднена 17 квітня 1996 р. за результатами переговорів Х. і президента США В. Клінтона, особливо підкреслила роль стратегічного партнерства Японії і США стосовно АТР.

Керівництво Японії пішло на посилення військової співпраці з США в рамках переглянутого в 1997 р. Договору безпеки. Зона відповідальності японо-американського договору вперше вийшла за 1000-мильний кордон, поширившись фактично на весь АТР. З погляду Японського форуму з міжнародних відносин, Договір безпеки в його нинішньому вигляді перекриває потреби оборони власне Японії. Він виростає у важливий механізм двосторонньої військової співпраці й координації в забезпеченні безпеки АТР. США і Японія ніби виступають її гарантами.

У результаті прийняття нової військової доктрини сили самооборони Японії переросли оборонні функції і перетворилися на наступальні, що легітимовано вступом Японії до Ради Безпеки ООН. Вони вже виконують миротворчі функції в Камбоджі, Мозамбіку, Заїрі та на Голанських висотах.

Концепція «євразійської дипломатії» Японії набула поширення у зв'язку з виступом Х. 24 липня 1997 р. перед представниками Асоціації підприємницьких організацій. Говорячи про Євразію, Х. по суті мав на увазі «Шовковий шлях» у Європу, що пролягає через Китай, країни Центральної Азії й Прикаспійського регіону. Як сказав Х., «Японія має глибоко вкорінену ностальгію за цим регіоном, викликану славою днів Шовкового шляху».

У такому контексті була акцентована важливість для Японії стабільної системи відносин у «чотирикутнику» «США – Китай – Росія – Японія» і поліпшення відносин з РФ, оскільки, як зауважив Х., саме в японо-російських відносинах спостерігається найбільше відставання порівняно з іншими сторонами «чотирикутника». Тому як одне з пріоритетних ставилося завдання поліпшення японо-російських відносин з метою забезпечення нової співпраці між двома країнами. Передбачалося, що японо-російські відносини повинні будуватися на основі принципу довіри, насамперед між безпосередніми парламентерами, принципу взаємної вигоди, коли Японія і Росія, погоджуючи взаємні інтереси, не намагатимуться отримати односторонню вигоду, тобто не застосовуватимуть підхід, що передбачає появу тих, хто виграв і програв, а також принципу довгострокового підходу, котрий випливає з необхідності створити міцну основу для поліпшення двосторонніх відносин, які будуть успадковані наступними поколіннями японців і росіян.

За прем'єрства Х. загострилися острівні конфлікти: японо-китайський конфлікт

щодо о-вів Сенкаку, японо-південнокорейський конфлікт щодо 200-кілометрової зони безпеки і о-вів Наньша, і головне – актуалізувалися питання про американські військові бази на Окінаві й російсько-японська суперечка стосовно т. зв. північних територій.

1–2 листопада 1997 р. у Красноярську відбулася перша в історії відносин Росії і Японії неформальна зустріч керівників двох держав. На переговорах з Б. Єльциним Х. заявляв, що Росії і Японії потрібний мирний договір, але водночас мирний договір не може бути укладений без вирішення проблеми кордонів. Проте сам Х. зазначав, що жодного разу не виголошував слів про повернення північних територій.

На зустрічі на вищому рівні в м. Кавана (квітень 1998 р.) Х. висунув т. зв. Каванську пропозицію, спрямовану на вирішення питання про належність чотирьох островів. Суть її полягає в тому, щоб у мирному договорі записати, що японо-російський кордон проходить між о-вами Ітуруп і Уруп, а також зафіксувати визнання Японією законності російського адміністративного контролю над о-вами Ітуруп, Кунашир, Шикотан і Хабомаї на певний період до досягнення між сторонами окремої домовленості щодо передачі островів Японії. Відповіддю на «Каванську пропозицію» стала «Московська пропозиція», висунута російською стороною під час візиту до Росії прем'єр-міністра К. Обуті (листопад 1998 р.). Проте позиції сторін не збігалися, що не дало змоги реалізувати Красноярську домовленість про укладення мирного договору до 2000 р.

О. С. Осельська

ХАУСХОФЕР, Альбрехт (Albrecht Haushofer; 7 січня 1903, Мюнхен – 23 квітня 1945, Берлін) – німецький геополітик, поет, син Карла Хаусхофера, університетський товариш Рудольфа Гесса. Був секретарем Берлінського географічного товариства, а після приходу нацистів до влади – також директором семінару з геополітики Політичного інституту в Берліні. Викладав політичну географію в Берлінському університеті, працював у МЗС. У 1941 р. висунув проект об'єднання Європи в єдину державу із загальноєвропейським урядом. Учасник невдалого Лютневого заколоту 1944 р. з метою вбивства Гітлера, був заарештований, ув'язнений у тюрмі Моабіт. Перед закінченням війни був виведений з тюрми й по дорозі вбитий.

У книзі Х. «Загальна політична географія та геополітика», виданій у 1951 р., вперше в історії німецької геополітики вводиться новий фактор – людина, її просторове оточення. Головну увагу Х. зосередив на дослідженні т. зв. просторового оточення людини, тобто вивченні навколишнього середовища людини. Підкреслювалося, що географічне середовище та зовнішня політика можуть взаємодіяти лише через людину, її психологію. Це був своєрідний «переворот» у геополітичній науці. Згодом такий підхід до геополітики здобув схвалення багатьох представників сучасної західнонімецької геополітики, зокрема А. Грабовскі, Р. Хіндера, Е. Обста та ін. За словами Р. Хіндера, сучасна геополітика «перетворилася з геополітики простору на геополітику людини».

В. В. Кривошеїн

ХАУСХОФЕР, Карл (Karl Haushofer; 27 серпня 1869, Мюнхен – 13 березня 1946, Пель, біля Вейльхейма) – класик геополітики, глава німецької геополітичної школи, генерал-майор. Закінчив Баварську військову академію. Вивчив усі праці Х. Маккіндера та засвоїв багато з принципів англосаксонської геополітики. Під час служби військовим аташе посольства Німеччини в Японії у 1908–1910 рр. мав змогу спостерігати геостратегічну політику у дії. Після Першої світової війни, повернувшись на батьківщину в Мюнхен, бригадний генерал Х. усвідомив повну неспроможність німецьких політичних концепцій та поставив собі за мету створити німецьку школу геополітики, адекватну завданням, що стоять перед Німеччиною.

Під час війни Х. ознайомлюється з працею Р. Челлена «Держава як форма життя», після чого геополітика стала для нього «вищою метою». Він писав: «геополітика підготовляє інструменти для політичної дії та директиви для політичного життя в цілому». В його розумінні геополітичний спосіб розгляду явищ має на меті представити життєві форми політики, що функціонують у певному життєвому просторі як обумовлені водночас і стабільним географічним середовищем, і динамікою історичного процесу.

Геополітика, вважав Х., є «вченням про залежність політичних подій від землі. Вона спирається на широкий фундамент географії, особливо політичної географії як учення про політичні просторові організми і їх структуру... У дусі такого розуміння геополітика прагне дати зброю для політичної діяльності... Геополітика повинна стати совістю держави».

У 1919 р. Х. став професором географії Мюнхенського університету. У 1924 р. засновує журнал «Цайтшрифт фюр геополітик», протягом 20-х рр. веде бурхливу громадську діяльність, зокрема відкриває й очолює Інститут геополітики Університету Людвіга Максиміліана в Мюнхені. Впроваджує поняття «вірогідна карта» і протягом 20 років друкує такі карти у величезній кількості, пропагуючи в масах ідею про необхідність мислити геополітично. Він вважав, що відродження Німеччини можна досягти за умови, якщо «люди з вулиці навчаться геополітично мислити, а вожді – геополітично діяти». Цікаво, що Х. співпрацював і навіть товаришував з радянським розвідником Ріхардом Зорге.

З 1919 по 1946 р. Х. написав близько 40 книжок та 400 статей у журналах і газетах, не рахуючи безлічі радіокоментарів. Серед основних праць: «Японська імперія в її географічному розвитку», «Геополітика Тихого океану», «Геополітика панідей», «Кордони в їх географічному і політичному значенні», «Воєнна геополітика», «Статус-кво та оновлення світу», «Світова політика сьогодні», «Апологія німецької геополітики».

У центрі уваги Х. – проблема життєвого простору Німеччини. Він доводив, що вся історія людства – боротьба за життєвий простір, вбачаючи в цьому «основи геополітики». «Тиск кордонів і тіснота простору тяжіють над Внутрішньої Європою, яка задихається в лещатах», – писав він у 1927 р. Розглядаючи в цьому контексті проблему «життєвого простору», Х. зазначав: «Якщо у нас [у Німеччині] на 1 кв. км бідної північноальпійской площі туляться і здобувають собі прожиток 130 осіб, а в усіх багатих колоніями країнах на такій самій площі здобувають собі засоби до існування лише 7, 9, 15, 23, 25 осіб, притому на більш родючих землях, то сам Бог виправдовує прагнення німців до справедливого розширення життєвого простору». Власне, справедливий розподіл життєвого простору на землі, на його думку, «дає можливість дивитися в очі жахливій небезпеці перенаселення Землі протягом не більш як 300 років».

Головною рушійною силою розвитку держави є, на його думку, забезпечення та розширення життєвого простору, за допомогою чого буде забезпечено більшу економічну автаркію або самодостатність, незалежність від сусідів, що є показником справжньої великої держави. Занепад Великобританії та дрібніших морських держав створював сприятливі умови для формування нового європейського порядку, в якому домінуюче становище Х. відводить Німеччині.

Вирішальною умовою цього Х. вважав «відкритість Сходові», що означало необхідність спільних цивілізаційних зусиль двох континентальних держав – Німеччини та Росії – з переструктурування континентального простору Світового острова з тим, щоб повністю вивести

його з-під впливу морських держав. Розширення німецького життєвого простору Х. планував не за рахунок колонізації російських земель, а шляхом освоєння гігантських азійських просторів та реорганізації земель Східної Європи. Майбутня організація світової системи мала ґрунтуватися на т. зв. панідеях, серед яких він вирізняв панамериканську, паназійську, панросійську, пантихоокеанську, панісламську і пан'європейську ідеї.

Ім'я Х. тісно пов'язане з першими успіхами германського нацизму. Ще в роки Першої світової війни його ад'ютантом, а після війни, вже у Мюнхенському університеті – студентом, був Рудольф Гесс, майбутня «друга людина» в ієрархії Третього рейху. З 1934 по 1939 р. Х. був президентом Німецької академії з вивчення та збереження германізму, і навіть після офіційного переобрання продовжував керувати нею. У 1938 р. Х. засновує Національну спілку німців, які проживають за кордоном (ФДА) і стає її директором, хоча фактично ФДА підпорядковувалася безпосередньо Центральному бюро фольксдойче, що був центром діяльності нацистських «п'ятих колон». Х. домагався створення зарубіжних пропагандистських кадрів, які б готували агентуру «п'ятої колони» серед зарубіжних німців. З цією метою в усіх німецьких університетах були засновані політичні факультети, а при них – зовнішньополітичні відділення.

Основним ворогом Німеччини Х. вважав Великобританію, тоді як основним союзником – Росію. Х. стверджував, що періоду панування морських держав настає край і майбутнє – за континентальними державами. Вся його геостратегічна діяльність спрямовувалася на створення єдиного континентального блоку проти Великобританії. Слідом за Ф. Ратцелем він вважав, що континентальна держава має фундаментальну перевагу над морською державою. Розуміючи важливість геополітичного положення Росії, Х. розглядав його як сполучний територіальний ланцюг між Європою та Тихоокеанським регіоном: «Росія поєднує Європу і Далекий Схід у єдиний простір». Він розумів Росію скоріше як засіб реалізації геополітичних амбіцій Німеччини. Якщо російські трансконтинентальні комунікації стали б доступними для Німеччини, то це ліквідувало б переваги морських комунікацій. Він називав їх вільним від англосаксонського впливу маршрутом.

У статті «Континентальний блок» Х. писав: «Євразію неможливо придушити, поки два найбільших її народи – німці та росіяни – всіляко прагнуть уникнути міжусобного конфлікту, подібного Кримській війні або 1914 р.: це аксіома європейської політики». Створення «континентального блоку» або осі Берлін – Москва – Токіо він вважав єдиною повноцінною й адекватною відповіддю на стратегію протилежного табору морських держав, який не приховував, що найбільшою небезпекою для нього було б створення євразійського альянсу Німеччини, Росії та Японії.

Х. запропонував трансконтинентальну геополітичну конфігурацію (на чолі з Німеччиною) і дав їй назву «внутрішня лінія». Цю концепцію Х. вважав чи не найбільшим своїм досягненням. Формування континентального блоку для нього означало вихід у Світовий океан і єдиний шанс для Німеччини, яку він порівнював з «людиною, яку залишили у посудній лавці у повній темряві».

Пакт про ненапад між СРСР і Німеччиною був тріумфом діяльності Х., однак його грандіозним намірам щодо створення умов геополітичного домінування Німеччини не суджено було збутися. Похмурі пророцтва Х. про згубність для Німеччини конфлікту з Росією підтвердились повною мірою. На відміну від А. Гітлера, Х. не вважав, що технологічний фактор здатний змінити геополітичні закономірності.

Х. одним з перших звернув увагу на те, що баланс між континентальними і морськими державами порушився внаслідок швидкого розвитку авіації. За його словами, «як найефективніша зброя із завоювання простору авіація революціонізувала просторові перспективи будь-якої країни. Під впливом розвитку авіації багато морських баз втратили значення». Водночас він, на відміну від багатьох своїх послідовників, не вважав, що технологічні чинники здатні змінювати зміст геополітичних закономірностей. Навпаки, один з його учнів Ганс Нубер стверджував, що в еру авіації зі збільшенням радіуса її дії «континент насувається на море і море стає частиною континенту... Європа як центр земної поверхні, сполучена разом авіацією, може таким чином рушити до нового майбутнього, навіть якщо дорога довга, перешкоди численні, а деталі розвитку не зовсім чіткі».

У 1943 р. Х. виступив з прогнозом післявоєнного розвитку світу по осі Північ – Південь. У статті «Геополітична динаміка меридіанів і паралелей» він показав, що доля післявоєнного світу залежатиме від протистояння азійського Великого простору, що тяжіє до розвитку по осі Північ – Південь, і панамериканського Великого простору, який вже геополітично об'єднано на основі доктрини Монро і який тепер прагне колонізувати Євразійський материк. У зв'язку з цим, розвиток меридіональної динаміки Великих просторів він вважав обов'язковою умовою запобігання загрозі Третьої світової війни та одним з важливих гарантів подолання широтної орієнтації геостратегії США.

До 1940 р., поки Х. брав активну участь у формуванні ідеології німецької зовнішньої політики, її супроводжував успіх, але доля Х. виявилася трагічною, відображаючи суперечливий характер його життя і діяльності. В останні роки нацистського режиму зростала напруженість у відносинах між владою і Х., що посилилась через участь сина Х. Альбрехта у заколоті полковника Клауса Штауффенберга в 1944 р. І хоча сам Х. провів 8 міс. у концтаборі Дахау і був звільнений західними союзниками, це не завадило спробам притягнути його до Нюрнберзького трибуналу, де він фактично був змушений відповідати за дії, до яких вже не був безпосередньо причетний після втрати політичного впливу в 1941 р. Х. був заарештований і в ув'язненні написав працю, покликану довести несправедливість звинувачень на адресу геополітичної науки. Спочатку його виправдали, але коли над ним нависла загроза нового арешту, Х. покінчив життя ритуальним самогубством, зробивши харакірі. Саме «завдяки» Х. та його школі на геополітиці після війни лежало тавро «агресивної лженауки».

Іншим аспектом життєдіяльності Х. був окультизм. У Японії його нібито посвятили в найтаємничішу організацію Сходу – орден Зеленого Дракона, і потім він пройшов спеціальну підготовку в буддійських монастирях у Лхасі. У 1918 р. Х. заснував у Берліні товариство «Врил», яке намагалося встановити зв'язки з надприродними підземними істотами (згідно з теорією порожнистої Землі), щоб отримати від них силу «врил». Х. також стверджував про центральноазійське походження арійської раси. У 1935 р. під впливом Х. заснована організація «Аненербе» (Бюро з вивчення спадщини предків) на чолі з полковником С. фон Зіверсом.

М. А. Шепєлєв

ХІНТЕРЛАНД (нім. Hinterland – країна позаду) – 1) віддалені від узбережжя і портів внутрішні, тилові райони, у талсократичній геополітиці територія, що є опорою для основного володіння; 2) прилеглі до колоній райони, які хоча й не є частиною самої колонії, але перебувають під її впливом; 3) у німецькій мові це слово також позначає малозаселену внутрішню частину країни, де інфраструктура слаборозвинута.

В. В. Кривошеїн

«ХОЛОДНА ВІЙНА» – протистояння, що супроводжувалося боротьбою за світову гегемонію між США та СРСР, які уособлювали протилежні соціально-економічні системи й типи цивілізацій. Хоча війна соціалістичної і капіталістичної систем та двох ідеологій не припинялася з 1917 р., однак, оформилась як цілком усвідомлене протистояння саме після Другої світової війни.

Термін «Х. в.» для визначення післявоєнної ситуації вперше використав Бернард Барух 24 жовтня 1948 р. під час своїх свідчень на засіданні Військово-слідчого комітету Сенату США. Але фактичне її оголошення пов'язується з промовою У. Черчілля у Фултоні (США) 5 березня 1946 р., в якій він констатував, що Європа виявилася поділеною «залізною завісою», і закликав західну цивілізацію проголосити війну «комунізму».

Після закінчення Другої світової війни країни Західної Європи і США об'єдналися проти СРСР. СРСР, прагнучи убезпечити себе, створив навколо кордону свого роду буфер, оточивши себе країнами, в яких після закінчення воєнних дій сформувалися прорадянські уряди. Таким чином світ був поділений на два табори: капіталістичний і соціалістичний. І в тому, і в іншому було створено т. зв. системи колективної безпеки – військові блоки. У квітні 1949 р. засновано НАТО, до якої входили США, Канада і країни Західної Європи; у травні 1955 р. – ОВД, до якої входили (на час підписання) Албанія (в 1968 денонсувала договір), Болгарія, Угорщина, НДР, Польща, Румунія, СРСР, ЧССР. Поляризація миру завершилася, і створені коаліції на чолі з лідерами розпочали боротьбу за вплив у країнах «третього світу».

Початок гонки озброєнь пов'язаний з появою атомної зброї. В 1945 р. США були єдиною ядерною державою в світі. Під час війни з Японією вони підірвали атомні бомби над японськими містами Хіросіма і Нагасакі. Стратегічна перевага призвела до того, що американські військові стали будувати різноманітні плани превентивного удару по СРСР. В 1949 р. СРСР провів випробування першої атомної бомби. Ця подія стала великим потрясінням для західного світу і важливою віхою «Х. в.». Накопичений за роки «Х. в.» ядерний потенціал був величезний, але гігантські запаси ЗМЗ користі не надавали, а витрати на їхнє виробництво і зберігання росли.

Гонка озброєнь наростала великими темпами. Коли одна зі сторін створювала певну принципово нову зброю, то її противниця кидала всі сили і ресурси, щоб домогтися того самого. Змагання торкнулося всіх сфер військової промисловості: у створенні новітніх систем стрілецької зброї (на радянський АКМ США відповідали М-16), у нових конструкціях танків, літаків, кораблів і підводних човнів, але, певно, найдраматичнішим було змагання у створенні ракетної техніки.

Гонка озброєнь була згодом самохіть зупинена обома сторонами. Укладено низку договорів, що обмежували накопичування озброєнь, таких, як, наприклад, Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою (5 серпня 1963), Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, створення без'ядерних зон (1968), угода з ОСО-1 (обмеження стратегічних озброєнь) (1972), Конвенція про заборону розроблення, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної і токсичної зброї і про їх знищення (1972) тощо.

Очевидно, що величезні витрати, які здійснювали наддержави, не могли тривати нескінченно, і в підсумку протистояння двох систем вирішувалося в економічній сфері. Саме ця складова виявилася в кінцевому підсумку вирішальною. Ефективніша економіка Заходу, давала змогу не тільки підтримувати військовий і політичний паритет, а й задовольняти потреби сучасної людини, якими завдяки суто ринковим механізмам господарювання уміла грамотно маніпулювати. Водночас потужна, орієнтована тільки на виробництво озброєнь і засобів виробництва, економіка СРСР не могла конкурувати в цій сфері з Заходом. Врешті-решт, це відбилося на політичному рівні, СРСР почав програвати боротьбу не тільки за вплив у країнах «третього світу», а й за вплив усередині соціалістичної співдружності.

Коли до влади прийшов відносно молодий політик (М. Горбачов) з власним баченням зовнішньої доктрини СРСР та проголосив перебудову всіх важливих сфер діяльності країни, у тому числі зовнішньої політики, з березня 1985 р. розпочався новий етап радянсько-американських переговорів про обмеження ядерних і космічних озброєнь, з поступовим відновленням механізму політичного діалогу між двома країнами, зокрема на вищому рівні.

У листопаді 1985 р. відбулася радянсько-американська зустріч (М. Горбачов і Р. Рейган) у Женеві. Вона вилилася у відкритий широкий діалог, що справив істотний вплив на загальну обстановку в світі, а також поклала початок співпраці в низці сфер двосторонніх відносин СРСР – США. У жовтні 1986 р. М. Горбачов і Р. Рейган зустрілися в Рейк'явіку. Значення цієї зустрічі полягає передусім у тому, що на ній були обговорені конкретні формули радикального скорочення ядерної зброї, балістичних ракет середньої дальності, запропоновані радянською стороною. Хоча жодного договору підписано не було, лідери розуміли, що зустріч мала успіх і відкрила шлях до подальшого прогресу в радянсько-американських відносинах.

З березня 1987 р. радянсько-американські відносини вступили в наступний період. Помітно активізувалися політичні контакти на різних рівнях. Під час вельми інтенсивних дипломатичних контактів навесні й особливо восени 1987 р. вдалося завершити вироблення договору щодо ракет середньої і малої дальності, домовитися про проведення в грудні того ж року третьої радянсько-американської зустрічі у верхах – цього разу у Вашингтоні.

Ставало очевидним те, що через низку економічних труднощів США не в змозі фінансувати всі військові програми, які проштовхуються Пентагоном. У 1985 р. Конгрес США заморозив військові витрати, а з 1987 р. почалося навіть їх певне скорочення. У країні посилювалася критика зовнішньої політики адміністрації, особливо її курсу щодо СРСР.

Важливою ланкою в розвитку радянсько-американських відносин стала зустріч у верхах у Москві з 29 травня по 2 червня 1988 р. Сам факт проведення зустрічі на вищому рівні, підготовка до неї не тільки закріпили значні позитивні зміни в радянсько-американських відносинах, а й дали нові імпульси їх розвитку. Ратифікація Договору щодо ракет середньої і меншої дальності, обмін під час зустрічі ратифікаційними грамотами про набрання цим договором чинності, подальше просування в завершенні вироблення угоди про 50-відсоткове скорочення стратегічних наступальних озброєнь, підписання до зустрічі угод стосовно афганського врегулювання, низки угод про подальше вдосконалення механізму запобігання ядерній війні, а також про розвиток двосторонньої співпраці – все це конкретні свідоцтва нормалізації радянсько-американських відносин, привнесення в них додаткових елементів стійкості й послідовності.

У грудні 1988 р. Горбачов припинив прагнути до досягнення довгострокових угод, які він майже отримав, і відступив, розпочавши одностороннє скорочення радянських військових сил. У виступі в ООН 7 грудня 1988 р. він оголосив про одностороннє скорочення на 500 тис. осіб і 10 тис. танків, враховуючи половину танків, які протистояли НАТО. Інші сили, дислоковані в Центральній Європі, підлягали реорганізації для перетворення їх на оборонні частини. У липні 1988 р. на Раді Європи М. Горбачов

зрікся не тільки «доктрини Брежнєва», яка обумовлювала право радянської інтервенції в Східній Європі, а й орбіти сателітів, заявивши про засудження «сфер впливу».

У жовтні 1989 р. М. Горбачов приїхав до Берліна, щоб узяти участь у святкуванні 40-річчя НДР, і водночас примусити її керівника – сталініста Еріха Хонекера провадити політику, більше спрямовану на реформи. Через чотири тижні впала Берлінська стіна, а через 10 міс. Горбачов дав згоду на об'єднання Німеччини та її членство в НАТО.

О. В. Громико

Найважливішим підсумком Ялтинської та Потсдамської конференції стало фактичне наслідування СРСР геополітичного ареалу Російської імперії, що було однозначно неприйнятним для Заходу, викликавши до життя «стратегію анаконди». Відтепер СРСР розглядався як небезпечна геополітична передумова потенційного цивілізаційного самовідновлення Росії.

У перспективі перед Заходом постала загроза взагалі бути загнаним у свої історичні рамки, що дорівнювало б його занепаду. Саме Заходу належала ініціатива початку «Х. в.» (промова У. Черчілля у Фултоні 1946 р., доктрина Трумена 1947 р., доктрина стримання Дж. Кеннона 1947 р., план Маршалла 1947 р., створення НАТО у 1949 р.). Як наголошує О. О. Зинов'єв, «це була війна Заходу, очолюваного США. Захід, маючи перевагу над противником в усіх аспектах, нав'язав йому свій тип війни». Він звертає увагу на те, що «з боку Заходу війна була бізнесом з усіма його якостями», а «кінець війни позначився економічним спадом на Заході та загальною тенденцією до зниження всієї життєвої активності». Проявляючись у формі гонки озброєнь, «Х. в.» з її політикою на межі «гарячої війни» становила з боку Заходу війну на виснаження противника.

«Х. в.» була першою спільною операцією Заходу глобального масштабу. Про Захід як про щось єдине стало правомірно говорити саме в цей період», – зазначає О. О. Зинов'єв. Справді, саме в цей період Захід під егідою США розбудовувався як єдина геополітична, економічна, військово-стратегічна та геокультурна спільнота з наднаціональними інститутами управління. У свою чергу, й політична свідомість американців почала визначатись ототожненням себе із Заходом у цілому.

Вже у 1940–1941 рр., особливо після підписання Атлантичної хартії у 1941 р. та конференції глав урядів країн-союзниць у Касабланці в 1943 р., була розроблена основна стратегічна концепція США, відома як концепція «встановлення вирішальної переваги сил США» у післявоєнному світі – т. зв. доктрина Рузвельта. Ця доктрина і пов'язаний з нею геополітичний імператив політичного та економічного контролю над ключовими регіонами світу, котрі стратегічно необхідні для світового панування, закладені ще у період Другої світової війни, були першопричиною «Х. в.».

Геополітичні цілі США досягалися засобами, що були на межі зі справжньою війною, які включають економічні, дипломатичні засоби, використання міжнародних організацій, створених як т. зв. інститути гегемонії, нарешті, загрозу застосування сили. У світі встановилась ситуація «воєнного миру», або «тотальної політичної війни». Вона проявлялась насамперед у такому феномені, як ідеологічна та психологічна війна.

У цих умовах змінюється воєнний статус, звернений до використання сили, тому що змінюється саме відношення до примусу. Стратегія стала мистецтвом примусу, погроз або залякування. Вона стала тотальною, спрямованою на придушення волі противника. «На місце дії, – писав Р. Арон, – приходить погроза, на місце вирішення – залякування».

«Х. в.» – достатньо складне явище, структуру процесу розвитку якого можна краще зрозуміти, якщо поділити її на три етапи: перша «Х. в.», період розрядки та друга «Х. в.».

СРСР вийшов майже переможцем з першої «Х. в.», яка завершилася розпадом світової колоніальної системи на початку 60-х рр., і США були змушені перейти до політики розрядки, що розглядається як сукупність узгоджених засобів досягнення цілей, певний ступінь узгодженості у політичній сфері, економічному співробітництві, мінімальному контролі над озброєннями, виключенні застосування сили. Політика розрядки привела до стабілізації відносин США з СРСР та КНР, дала їм можливість вибратись з в'єтнамського тупика та зміцнити атлантичну солідарність, створивши умови для нової, другої «Х. в.».

Вона починається на початку 80-х рр., коли (з 1980) починає діяти «доктрина визволення» з метою «визволення всіх народів від комуністичної тиранії та демонтажу радянської імперії». Розробляються програми розпалювання міжнаціональних суперечностей у СРСР, реалізуються положення директиви РНБ № 68 від 7 квітня 1950 р. та резолюції Конгресу США «Про поневолені народи» 1959 р. У червні 1982 р. Р. Рейган проголосив «хрестовий похід проти комунізму», назвавши СРСР «імперією зла».

Ліберальна доктрина визначала «Х. в.» як боротьбу демократії та тоталітаризму, що нібито проявляється у воєнному протистоянні, нав'язаному «вільному світові» «озброєним до зубів» комунізмом. Водночас у радянській зовнішньополітичній пропаганді це визначення мало дзеркальний аналог – «класова боротьба світового імперіалізму та соціалізму», що проявляється у сфері ідеології виключно завдяки миролюбності СРСР. Подальший розвиток подій показав, що розуміння сутності історичного процесу в період Ялтинської системи як боротьби капіталізму та соціалізму, демократії та тоталітаризму було поверховим і врешті-решт помилковим, коли за сутність справи прийняли її зовнішню форму. Насправді це була боротьба Заходу за виживання та панування на планеті як необхідну умову виживання. «Протистояння Заходу та СРСР, – за словами О. О. Зинов'єва, – звели до демагогії боротьбу комунізму та демократії, щоб обґрунтувати правомірність заміни підсумків Другої світової війни на підсумки «Х. в.», яку СРСР як двигун комуністичної ідеї програв».

Поразку СРСР у другій «Х. в.» не можна пояснити з суто об'єктивних тенденцій. «СРСР, – пише, наприклад, американській вчений М. Раш, – хоч і зазнав труднощів, зовсім не був приречений на колапс і, більше того, не був навіть у стадії кризи. СРСР був життєздатним і, напевно, існував би ще десятиліття, мабуть дуже довго, але він виявився сприйнятливим до негативних подій навколо. Життєздатний, але уразливий, СРСР став заручником фортуни, що відвернулася від нього». Дедалі більша кількість інтерпретаторів розпаду СРСР доходить висновку про ключове значення сприйняття навколишнього світу радянськими лідерами, насамперед М. Горбачовим. Втрата історичного чуття, віри у майбутнє та власне критичного сприйняття дійсності була однією з вирішальних причин колапсу. Фактично до нього призвела низка фатальних рішень радянського керівництва, більшість з яких так чи інакше віддзеркалюють американо-радянське протистояння. Це не була перемога ефективнішого капіталізму над менш ефективним соціалізмом або демократії над тоталітаризмом. Як зазначає О. О. Зинов'єв, «щоб зробити висновок про те, що тут капіталізм переміг комунізм, треба було, щоб супротивники були однакові в усьому, крім соціального ладу. Нічого подібного в реальності не було».

Розпад СРСР підірвав відносно стабільний, урівноважений світопорядок, що утвердився в період двох «Х. в.». Дж. Міршаймер зазначає, що «нам не вистачатиме того порядку, який «холодна війна» вносила в анархію міжнародних

Х

«ХОЛОДНА ВІЙНА»

відносин», Європа та світ повертаються до системи, яка протягом 1648–1945 рр. створювала міцні стимули для агресії, породжувала спустошливі конфлікти. Однією з перших акцій США у напрямі формального переділу сфер впливу за підсумками другої «Х. в.» стало зруйнування Гельсінських угод та поширення сфери американського впливу на зону, яку вони ще кілька років тому визнавали сферою природного впливу та життєво важливих інтересів Росії.

М. А. Шепєлєв

ХОМЕЙНІ Рухолла Мусаві (перс. روح الله موسوی خمینی; 17 травня 1900, Хомейн – 3 червня 1989, Тегеран) – аятола, лідер Іранської ісламської революції 1979 р. Вищий керівник Ісламської Республіки Іран (рахбар) з 1979 р.

Представник давнього роду Сеїдів, який веде родовід від сьомого святого імама Муси Кезіма, а отже, від самого пророка Мухаммеда за гілкою його зятя Алі і дочки Фатіми. У неповні 27 років Х. отримав богословський ступінь муджтахіда (вченого-богослова, що має право виносити самостійні рішення з важливих питань мусульманського права). Наприкінці 50-х рр. отримав духовне звання аятоли («божественного знамення»), а в 1961 р. – звання великого аятоли (аятола аль-Озма). Активно виступав проти шахського режиму, у листопаді 1964 р. був за наказом шаха висланий з Ірану. Протягом 14 років перебував в еміграції (у Туреччині, Іраку та Франції), з-за кордону керував силами іранської ісламістської опозиції. Після падіння шахського режиму Х. 1 лютого 1979 р. повернувся в Тегеран з Парижа. 11 лютого було оголошено про остаточну перемогу ісламської революції і встановлення ісламського правління. Х. став духовним лідером Ірану. Автор 21 богословської праці і тисяч проповідей.

У доктрині Х. міститься ідея поділу світу за декількома протиставленнями. Відповідно до першого, світ поділений на два табори: на ті країни й народи, які мають силу і можливості, щоб домінувати й експлуатувати інші країни й народи (США та їхні союзники), і на табір експлуатованих і пригноблених (всі ісламські країни й більшість країн, що розвиваються). Друге протиставлення поділяє світ на тих, хто йде «правильним шляхом – шляхом Бога й віри» (тобто ісламу й Корану), і тих, хто йде «викривленим шляхом – шляхом безвір'я й сатани». Іслам – релігія борців за істину і справедливість; релігія тих, хто бажає свободи і незалежності, школа борців-антиімперіалістів.

В одному з послань імам наголошував: «Головними ворогами ісламу, Священного Корану і великого Пророка ісламу є наддержави, особливо США і їх порочний поплічник – Ізраїль, які не спускають кровожерливих очей з ісламських країн, скоюючи злочини і змови з метою розграбувати багатства цих країн». Ісламські держави повинні бути єдиними, як одна держава. Але Х. зазначав, що цьому перешкоджають антиісламські режими у багатьох мусульманських країнах, які лише прикриваються Кораном. Єдиною країною, що справді керується коранічними приписами, Х. вважав Ісламську Республіку Іран, а боротьба Ірану зі США й Ізраїлем трактувалась як бій правди й справедливості з неправдою й злом. Він заявляв: «Ми – прихильники пригноблених». Заради порятунку безпорадних і пригноблених народів імам Х. закликав їх до єдності та консолідації перед обличчям імперіалістичних держав і підкреслював, що згідно з Кораном майбутнє світу належить знедоленим і тим, хто зазнав гноблення.

Х. активно підтримував ідею експорту ісламської революції. Він підкреслював, що об'єктом цього експорту є весь світ, а іслам захищає не тільки мусульман, а й усіх пригноблених. У 1982 р. у Тегерані була опублікована карта світу, на якій чорним кольором були зафарбовані США та їх союзники, червоним – СРСР і його союзники, зеленим – територія «Всесвітньої ісламської республіки» з центром в Ірані, до якої включили всі потенційно «мусульманські» країни, у тому числі республіки СРСР.

У 1979 р. був заснований інститут спецпредставників імама Хомейні в мусульманських країнах і Бюро зі зв'язків з визвольними рухами, а в 1982 р. прийнято закон «Про захист всесвітніх ісламських визвольних рухів». Бюро зі зв'язків встановило контакти з шиїтськими громадами Афганістану, Іраку, Лівану, Ефіопії, Філіппін і деяких інших країн. Спроби експорту ісламської революції призвели до безрезультатної війни з Іраком, що тривала з вересня 1980 р. до серпня 1988 р., 7 років та 11 міс., ставши найтривалішою війною XX ст. Успішнішим виявився експорт ісламської революції в сунітський Судан, який у 1989 р. стає другою у світі ісламською державою, а президент країни генерал О. Х. аль-Башир оголосив, що країна житиме за вченням Х. Однак цей проект тривав лише до 1999 р., коли влада відмовилася від співробітництва з ісламістами.

М. А. Шепєлєв

ХРОНОПОЛІТИКА – комплекс досліджень, присвячених неоднорідності історичного та політичного часу, який включає: 1) моделювання односпрямованих стадіальних процесів в історії суспільств; 2) аналіз циклічних або хвилеподібних тенденцій у різних сферах життя суспільств. Моделювання стадіальних процесів представлено в концепціях невідновних життєвих циклів (О. Шпенглер, М. Данилевський, А. Тойнбі, Л. Гумільов) і в концепціях, які розглядають суспільно-економічні формації (К. Маркс), індустріальний лад (О. Тоффлер), стадії економічного зростання (У. Ростоу). Вивчення циклічних або хвилеподібних тенденцій зумовило розрізнення цих змін за спрямованістю, тривалістю, сферою та характером їхньої дії. Відомі такі дослідницькі напрями, як аналіз економічної кон'юнктури, де виявляються тривалі тренди і короткострокові коливання (50–60 річні двохвильові цикли М. Кондратьєва, цикли Дж. Модельскі), цикли сонячної активності О. Чижевського, мілітаристські хвилі, які відстежують на матеріалі історії країн Заходу (К. Райт, А. Тойнбі, Дж. Голдстайн), хвилеподібні політичні зміни, іманентні історії окремих суспільств та ін.

До наукового вжитку термін «Х.» увів французький дослідник П. Віріліо («Криза вимірів», (1983), «Критичний простір» (1984), «Вразливість території» (1993)). Основу концепції Х. Віріліо становить роль швидкості в сучасних соціальних процесах, перетворення швидкості на основу сучасних воєнних та політичних практик («дромологія» – вивчення швидкості). П. Віріліо змалював песимістичну хронополітичну перспективу: «на місці реального міста, що займало певне просторове положення, з'являється місто віртуальне, позбавлене своєї території». Враховуючи таку тенденцію, у міру накопичення багатств виникає й зростає прискорення, без якого неможлива централізація режимів, що постійно змінюють один одного.

Також одним з перших поняття «Х.» використав американський політолог польського походження Дж. Модельскі, автор теорії «довгих циклів» у глобальній політиці, які відображають закономірність зміни явищ у світовій політиці в межах чотирьох фаз. Першій фазі відповідає глобальний конфлікт, що завершується здобуттям лідерства у світовій політиці державою, яка здатна оптимально розв'язати наявні соціальні, економічні та культурні антагонізми у світі; другій – визначення періоду такого лідерства, котрий змінюється фазою делегітимації; третій – поява якісно нової проблематики світового розвитку, а також вивищенням держав, що претендують на лідерські позиції і які формують нові виклики; четвертій – деконцентрація лідерства, розпад інфраструктури, що підтримує гегемонію наддержави в усіх сферах життєдіяльності глобальної спільноти, що переходить у новий макроконфлікт.

Х. сьогодні – наукова концепція політичного часу як зміни політичних відносин та форм їх організації. Вона об'єднує методологічні засади дослідження цього феномена, а також стратегічні (прикладні, такі, що керують політичною дією) принципи, базовані на пізнанні тимчасової визначеності політичного процесу. Розрізняють рівні (форми, діапазони) темпоральності: по-перше, реального часу (подій) – «політичної хроніки»; по-друге, ритмів, кон'юнктур, притаманних функціонуванню певних політичних систем – «політичний хронограф» (цикли зміни лідерства і структур балансу сил у світовому політичному процесі, чергування ліберальної і консервативної фаз в американській історії, реформ і контрреформ в історії Росії та ін.); по-третє, часу, обумовленого тривалістю існування певних політичних систем, виокремленням якісно різних форм політичної організації; по-четверте, «вічного» часу, пов'язаного з включенням форм політичної організації в загальну логіку політичного розвитку, виявленням універсальних законів політики.

Названий принцип був сформульований ще історичною школою «Анналів». Найбільш розгорнуте його трактування дав Ф. Бродель у праці «Історія та суспільні науки. Історична тривалість» (1977). Французький вчений вперше застосував цей принцип до дослідження світу-економіки («Час світу»). Подальшого розроблення це положення, сприйняте світ-системним аналізом, набуло в теорії «просторово-часових реальностей» І. Валлерстайна (2001). У його концепції просторово-часових реальностей принципу дискретності відповідає «трансформаційні простір-час».

Політологічну його інтерпретацію запропонував М. В. Ільїн у концепції «Повсякденності, Історії та Хроносу» як діапазонів темпоральності. Важливість цього принципу полягає в тому, що він дає змогу систематизувати сучасні концепції політичного часу. При цьому, М. В. Ільїн розуміє Х. як дисципліну, що аналізує «закономірні послідовності в динаміці політоморфологічних рельєфів – форми, періоди, цикли, ланцюги, хвилі активізації та пасивізації обміну політичною діяльністю, відтворення, переміщення».

Ключовим для Х. є виокремлення «перехідного» часу, часу трансформації однієї форми політичної організації в іншу. Принципове значення цього типу часу обумовлено постановкою проблеми в сучасній науці в цілому «вічного часу», пов'язаного з поняттями лінійності та детермінізму. Зокрема, О. С. Панарін (2000) обґрунтовує таке бачення часу в «методологічних презумпціях глобального політичного прогнозування», що відображається у невизначеності майбутнього, яка відповідає новій картині світу, роздвоєнні перебігу процесів після досягнення ними певної критичної величини, після якої втрачається однозначна залежність між минулим і майбутнім станами системи, дискретності простору-часу, яка вказує на те, що в точках біфуркації утворюються передумови для якісно нових станів, що дають якісно інше майбутнє.

Отже, Х. розуміється не лише як філософсько-політична концепція дослідження часу, а й як оперативно-тактична діяльність (за термінологією П. Віріліо «дромологія»); як політика швидкості, гри на випередження політичного супротивника; як тактико-стратегічна діяльність, що базується на осягненні механізмів функціонування політичної системи, флуктуацій та вибудовуванні політики відповідно до вимог політичного часу, соціальної кон'юнктури; як стратегічно-трансформаційна діяльність, що базується на діагностиці біфуркаційних періодів у розвитку тієї чи іншої політичної системи і налаштована на конструювання політичних інститутів, у межах яких політичний процес спроможний вийти на новий етап розвитку.

О. А. Зубчик

Ц

ЦЕНТР І ПЕРИФЕРІЯ – структурні компоненти територіальної системи (держави, регіону, світової системи), відносини між якими ґрунтуються на засадах домінування і залежності. Провідна роль центра та підпорядкована, маргінальна роль периферії проявляються у характері розподілу ресурсів влади та впливу, можливостях участі у прийнятті рішень тощо. Концепція Ц. і п. ретельно розроблена школою світ-системного аналізу, що виникла на Заході наприкінці 60-х рр. XX ст. Простір, який займає «світ-економіка», є першою умовою його існування. Ієрархізований характер простору сприяє виникненню різних видів нерівності, різниці потенціалів, за допомогою якої забезпечується функціонування «світу-економіки». Простір будь-якого «світу-економіки» містить три ареали: вузький центр, другорядні достатньо розвинуті області та величезна зовнішня периферія, ледве втягнута у грошову економіку та поділ праці. У фундаментальній праці «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст.» Фернан Бродель звертав увагу на те, що «будь-яке надто дешеве життя є вже само по собі показником слабкого розвитку».

«Нерівний обмін, творець нерівності у світі, і навпаки, нерівність світу, що невпинно створювала обміни, були стародавніми реальностями», – зазначає Ф. Бродель. А співвідношення сил між націями випливає іноді з дуже давнього стану речей. З'ясовується, дуже складно розірвати хоча б раз пережитий у минулому стан залежності. «Нерівність світу виявляє структурні реалії, що дуже повільно стверджуються і дуже повільно зникають».

Межі «світу-економіки» надають йому сенсу, він передбачає наявність деякого центру, який представлений міським полюсом – центром зосередження інформації, капіталів, товарів, та працює на користь певної форми панівного капіталізму. Це місто завжди було центром сильної, агресивної, привілейованої, динамічної держави, що вселяла всім одночасно страх і повагу. Будь-яка держава, що лише межувала з центром «світу-економіки», ставала більш забіякуватою, навіть завойовницькою, нібито від такого сусідства в ній «розливалася жовч». Панівні міста не залишаються такими вічно, вони змінюють одне одного, і ці зміни переривали спокійний перебіг історії та відкривали цінніші перспективи. Переміщення центрів завжди виявляло крихкість минулої рівноваги і сили тієї рівноваги, яка має утвердитися.

Політичні, економічні та культурні центри можуть не збігатися і навіть суперечити один одному. Так, Флоренція була культурним, а Венеція – економічним центром Європи у XV–XVI ст., відповідно ці ролі відігравали Рим чи Мадрид та Амстердам у XVII ст., Париж та Лондон у XVIII–XIX ст.

М. А. Шепєлєв

ЦЗЯН ЦЗЕМІНЬ (江澤民; нар. 17 серпня 1926, Янчжоу, пров. Цзянсу) – китайський політичний і державний діяч. Член КПК з 1946 р. Після створення КНР майже 30 років працював у системі міністерства машинобудування, де пройшов шлях від керівника низової ланки до директора великого НДІ. Студентом проходив практику на Московському автозаводі ім. Сталіна (ЗІС, нині ЗІЛ). З 1982 р. – член ЦК КПК. У 1983–1985 рр. – міністр

електронної промисловості КНР. У 1985–1989 рр. – мер, а потім секретар парткому Шанхая. У 1989–2002 рр. – генеральний секретар ЦК КПК, у 1989–2004 рр. – голова Військової ради ЦК КПК, у 1990–2005 рр. – голова Центральної військової ради КНР, з 1993 по 2003 р. – голова КНР.

За життя Ц. визнаний одним з основоположників теорії партії та її політичного курсу, поряд з Мао Цзедуном і Ден Сяопіном. У книзі «Ц. про соціалізм з китайською специфікою» сформулював 25 наказів, або концепцій, у тому числі концепцію китайського марксизму сучасної епохи, концепцію економіки як центральної ланки і збереження однопартійної системи, концепції розвитку продуктивних сил за різноманіття форм власності, соціалістичної ринкової економіки, сталого розвитку національної економіки, сільського господарства як основи економіки країни, соціально-політичної стабільності, процвітання держави в опорі на науку і освіту, соціалістичної духовної цивілізації та ін.

Ц. також сформулював концепцію всевекторної і багаторівневої політики відкритості Китаю для зовнішнього світу. На його думку, Китаю було важливо вступити до СОТ, ініціативно брати участь у міжнародній конкуренції. Ц. вказує на необхідність розвивати спеціальні економічні зони і здійснювати таку стратегію відкритості, у якій методи залучення іноземного капіталу поєднуються з виходом на світові ринки. Ц. закликає захищати мир у всьому світі, сприяти спільному розвитку, неухильно здійснювати самостійну і суверенну мирну зовнішню політику, виступати проти гегемонізму і політики сили, відстоюючи незалежність, суверенітет та гідність держави, створювати новий міжнародний політичний і економічний порядок на основі п'яти принципів мирного співіснування.

Відзначаючи тенденцію до багатополярності в сучасному світі, Ц. висунув установку на розвиток постійних, довгострокових, стабільних відносин дружби і співробітництва між великими державами, до яких він відносить КНР, США, Росію, Японію і країни Західної Європи, підкреслюючи, що серед них тільки Китай є соціалістичною країною і водночас країною, що розвивається.

Ц. звертає увагу на те, що з кожним днем загострюється міжнародна економічна конкуренція, економічне становище в багатьох країнах, що розвиваються погіршується, розрив між Півднем і Північчю дедалі більше розширюється. У цьому контексті він заявляє, що «мир і розвиток, як і раніше, є двома головними проблемами, які турбують сучасне людство», а головною перешкодою їх вирішення є гегемонізм і політика сили.

У період керівництва Ц., з другої половини 90-х рр., формується зовнішньополітична стратегія КНР як цілісний комплекс заходів щодо реалізації стратегії глобального добросусідства. Американські фахівці вважають, що «негативними завданнями» Пекіна в той момент були: запобігання необмеженій у часі гегемонії США у Східній Азії, протидія перетворенню Японії на велику військову державу, протидія сценаріям блокування держав АСЕАН, Росії та Індії зі США на антикитайської основі. До кола «позитивних завдань» належало набуття КНР становища «відповідальної великої держави», що має позитивну репутацію в очах навколишнього світу. Відмовившись від усталених постулатів («Китай проводить незалежну зовнішню політику, не прагне до гегемонії і ні для кого не становить загрози»), Пекін розробив ініціативну політику створення «партнерств» з провідними державами світу, щоб уникнути будь-якої конфронтації з ними. Обережно відсторонившись від стереотипу нарікань на несправедливість долі й «150 років сорому і приниження», китайське керівництво стало поступово виховувати в нації «психологію великої держави» (Даго синьтай).

Водночас є думка про те, що позиція Ц. та інших китайських керівників фактично означає, що Китай не повинен брати участі у світових суперечках і конфліктах, тим більше, війнах, але не повинен і перешкоджати їм, оскільки чим більше конфронтації в зовнішньому для КНР світі, тим це сприятливіше для зміцнення її міжнародних позицій. Виступаючи за багатополярність, вони стурбовані тим, щоб головним її змістом завжди залишалося протистояння всіх центрів сили в зовнішньому світі, не допускаючи при цьому жодних союзів або тісних відносин між ними. По суті, йдеться про співіснування в стані конкуренції і суперництва як про формулу сучасних міжнародних відносин. В умовах продовження боротьби на світовій арені китайське керівництво докладає всіх зусиль, щоб Китай у результаті зміг стати переможцем. Для цього Китай не повинен брати участі у світових конфліктах, має нарощувати військовий потенціал, а потім в опорі на сукупний потенціал держави та його військову міць забезпечити собі світове лідерство.

М. А. Шепєлєв

ЦИВІЛІЗАЦІЯ – певна історична соціально-культурна спільнота, що склалася в результаті територіальної, економічної та духовної спільності соціального розвитку, яка характеризується особливими ціннісними орієнтирами і регулюючими принципами життєустрою, тобто самобутністю, що формується досвідом історичного розвитку і стає основою її самосвідомості та встановлення відмінностей від інших спільнот. Можна говорити про світову Ц. та про окремі локальні Ц., взаємодія яких утворює першу.

Вперше слово «Ц.» вжив маркіз О. Г. де Мірабо в трактаті «Друг законів» (1757). За його визначенням, «цивілізація є пом'якшенням звичаїв, чемністю, ввічливістю і знаннями, поширюваними для того, щоб дотримуватися правил пристойності і щоб ці правила відігравали роль законів спільного життя». У такому розумінні зберігалася велика частина сенсу від дієслова «civiliser» – «пом'якшувати звичаї й освічувати», тому слово «Ц.» позначало результат такого процесу і саме суспільство, що засвоїло такі норми поведінки і уявлення. У цьому значенні «Ц.» протиставлялася «неосвіченим (варварським) народам» і «темним вікам» середньовіччя. Починаючи з 1819 р., слово «Ц.» вживають у множині, що тоді свідчило лише про початок визнання різноманіття і відмінностей в цивілізаційному устрої народів у давнину і Новий час.

Витоки парадигми локальних Ц. пов'язані з працею французького філософа Ш. Ренув'є «Керівництво до давньої філософії» (1844) та працею французького історика Ж.-А. Гобіно «Дослід про нерівність людських рас» (1853–1855). В останній автор виокремив десять цивілізацій, кожна з яких проходить власний шлях розвитку. Німецький історик Генріх Рюккерт у працях «Сучасна історія» (1854) та «Загальна всесвітня історія» (1861) дійшов висновку, що історія людства – не єдиний процес, а сума паралельних процесів еволюції культурно-історичних організмів, які неможливо розташувати на одній лінії. Він уперше звернув увагу на проблему кордонів між Ц. та їх внутрішньої структури. Але Рюккерт вважав, що західноєвропейський тип більше відповідає загальній ідеї людства й більше втілює в собі загальнолюдські цінності. У подальшому парадигма локальних Ц. набула розвитку в працях М. Я. Данилевського, О. Шпенглера, А. Дж. Тойнбі, А. Кребера, С. Хантінгтона.

За визначенням А. Нічифоро, Ц. – сукупність способів буття і способів діяльності групи людей, що виражаються у: 1) матеріальному житті, 2) інтелектуальному житті, 3) моральному житті, 4) політичній та соціальній організації певної групи. М. Крузе вважав, що кожна Ц. визначається сукупністю ідей і політичних інститутів, умовами матеріального

та культурного життя, продуктивними силами і суспільними відносинами, всіма проявами релігійної, інтелектуальної та мистецької діяльності.

Ц. – найширша людська культурна спільнота, вона також є найширшою сферою, з якою людина себе ідентифікує: мешканець Рязані з різною мірою інтенсивності може називати себе рязанцем, росіянином, слов'янином, православним, нарешті, у термінах євразійства – жителем Євразії (раніше – представником «нової інтернаціональної спільноти – радянського народу»). Отже, Ц. – найбільше «ми», де людина відчуває себе у культурному плані дома, і водночас те, що відрізняє нас від усіх «них». Хоча кордони між ними рідко бувають чіткими, Ц. реально існують, взаємодіючи одна з одною. Вони еволюціонують, адаптуються, переживають політичні, соціальні, економічні та ідеологічні революції, піднесення та занепади, залишаючись найпостійнішими людськими утвореннями.

Ц. у певному сенсі становить якісну специфіку великомасштабного суспільства, із властивою йому своєрідністю соціального і духовного життя, його базовими цінностями і регулюючими принципами життєустрою, тобто самобутністю, що формується досвідом історичного розвитку і стає основою його самосвідомості й установлення відмінностей від інших суспільств. Самобутність, втілюючи щось загальне, сутнісне для цього суспільства за внутрішніх розбіжностей, означає вираження єдності особистості і колективу, прагнення до стійкості, інтеграції і гармонізації.

Маючи ці риси, Ц. привносить плюралізм у світовий історичний процес, почасти збігаючись зі світовими релігіями як цілісними системами соціокультурної регуляції. Власне, саме в самобутності як життєвому ядрі культури сьогодні вбачається один з рушійних принципів історії, завдяки якому відбувається самостійний розвиток суспільств. В основі Ц. як завершеної спроби наднаціональної культури лежать універсальні цінності, відображені у світових релігіях, системах моралі, права, мистецтва, що поєднуються з комплексом практичних і духовних знань і розроблених символічних систем, які сприяють подоланню локальної замкнутості.

Єдність світової історії постає як співіснування Ц. у просторі та часі, їх взаємозв'язку і взаємодії. З позицій цивілізаційного підходу, як зазначає Ю. В. Павленко, «на перший план висувається проблема осмислення руху людства до дискретної (насамперед у цивілізаційному, але також й інших – етнічному, державно-політичному тощо аспектах) єдності, до формування глобальної, всесвітньої макроцивілізаційної системи».

Ц. – інтегрована соціокультурна спільність, хоча ступінь інтеграції складових Ц. може бути різним, змінюючись із часом. Основою Ц. є система вірувань, що виростає з традиції і націлена на влаштування суспільства. Саме в духовних принципах виявляється сутність Ц., а за допомогою поширення духовних досягнень відбувається її поширення в просторі та часі. Глибинний механізм Ц. полягає у визнанні й постійній підтримці усталених цінностей.

Ц. пронизана загальним стилем, який впливає на її різнорідні елементи. Охоплюючи безліч культур і мов, Ц. завжди зберігає визначені рамки, у яких можна виявити її власний зміст, відмінний від змісту інших Ц. Складові Ц. взаємодіють одна з одною.

Величезний адаптивно-асиміляційний потенціал Ц., їхній вплив на великі, диференційовані в етнокультурному аспекті території, власна культурна пластичність у поєднанні зі стійкістю до зовнішніх впливів дають змогу розглядати їх як «становий хребет» і водночас ефективний механізм просторово-часової соціокультурної взаємодії. Це робить їх визначальною силою глобальних процесів сучасності, ставить у центр уваги проблеми управління світовими цивілізаційними процесами, забезпечення цивілізаційної безпеки як на локальному, так і на глобальному рівні.

Якщо Ц. складається з декількох держав, то ці держави більшою мірою пов'язані між собою, ніж з державами інших Ц. Утім ступінь інтеграції частин Ц. може змінюватися з часом, а повна інтеграція так ніколи і не досягається. Взагалі відносини між групами з різних Ц. майже ніколи не можуть бути близькими, зазвичай вони є прохолодними, а часто – ворожими. Такі відносини виражаються у термінах «холодна війна» (вперше цей термін, як визначення політичної стратегії, використали іспанці у XIII ст. для опису свого «нелегкого співіснування з мусульманами Середземномор'я»), «холодний мир», «квазі-війна», «нелегкий мир», «заплутані відносини», «гостре суперництво», «співіснування-змагання».

На відміну від народу, Ц. властива не просто самодостатність розвитку, а й підвищена здатність встояти за різних історичних катаклізмів. Належність до Ц. формує цивілізаційну ідентичність, що є найвищою формою соціальної ідентичності, якщо не вважати ідентичність «загальнолюдську». Цивілізаційна ідентичність є усвідомленням культурно-історичної спільності групи народів або одного народу, що протиставляється іншим подібним спільностям. Тим самим вона створює політичні протилежності, надаючи міжнародним відносинам характер політичних відносин, тобто відносин «друг – ворог».

На думку К. Шмітта, політична протилежність – найінтенсивніша, найбільш крайня, і кожна конкретна протилежність є політичною тим більше, чим більше вона наближається до крайньої точки, поділу на групи «друг – ворог». Цивілізаційна ідентичність формується в результаті екзистенціального протипокладання «друг – ворог», набуваючи статусу політичної реальності. Варто підкреслити слідом за К. Шміттом, що ворог – не конкурент і не противник, до якого відчуваєш антипатію. «Ворог, принаймні евентуально, тобто за реальною можливістю, – тільки сукупність людей, що змагається, яка протистоїть точно такій сукупності. Ворог є тільки публічним, бо все, що співвіднесено з такою сукупністю людей, особливо з цілим народом, стає тому публічним».

В основі цивілізаційної ідентичності лежить усвідомлення культурної спільності – єдності цінностей, традицій, способу життя. Як правило, цивілізаційна ідентичність збігається з релігійною, однак може ґрунтуватися й на інших типах ідентичності (ідеологічній, лінгвістичній тощо) в умовах, коли релігія втрачає інтеграційну функцію в певному суспільстві.

Оскільки цивілізаційна ідентичність є вищою формою соціальної ідентичності, в якій втілюється екзистенціальна політична протилежність «друг-ворог», то і всі політичні поняття, уявлення і феномени, що ними відображаються, набувають цивілізаційного виміру. За словами К. Шмітта, поняття «держава», «республіка», «суспільство», «клас», «суверенітет», «правова держава», «абсолютизм», «диктатура», «план», «нейтральна держава» або «тотальна держава» тощо незрозумілі, якщо невідомо, хто конкретно має бути вражений, переможений, підданий запереченню і спростований шляхом саме такого слова. При цьому цивілізаційна ідентичність виключає екзистенціальний нейтралітет, хоча й не передбачає, що певні суспільства мають вічно перебувати в стані дружби або ворожнечі. Реальний екзистенціальний нейтралітет у цивілізаційних відносинах означав би заперечення самої цивілізаційної ідентичності, а з нею й нейтралітету і політики як такої, котра зникає зі зникненням реальної можливості боротьби.

К. Шмітт передбачав встановлення мондіалістського світового порядку, коли

говорив про те, що «економічно базований імперіалізм, звичайно, спробує запровадити на Землі такий стан, за якого зможе безперешкодно застосовувати свої господарські засоби влади: ембарго на кредити, ембарго на сировину, зруйнування чужої валюти і т. ін. – і зможе обходитися цими засобами». Володіючи технічно досконалою сучасною зброєю, він зможе використовувати її, приховуючись за новим пацифістським словником, «якому більше невідома війна, але відомі лише екзекуції, санкції, каральні експедиції, умиротворення, захист договорів, міжнародна поліція, заходи з підтримки миру». Противник іменуватиметься не ворогом, а порушником миру, оголошеним поза законом.

Класичні Ц. розвивалися в нерозривному зв'язку з імперіями як соціополітичними утвореннями, що виконували ключові інституційні та символічні функції. До виникнення Ц. Модерну з її національно-державними утвореннями імперії визначали обличчя світової системи, будучи цілком функціональним, сталим і еволюційним елементом цивілізаційного регулювання. Криза держави-нації, зокрема знищення принципу державного суверенітету, ставить питання про можливості інституціалізації неоімперських структур як сил, що визначатимуть світовий порядок Постмодерну. Ймовірно, що альтернатива полягає в тому, чи буде майбутнє обличчя світу формуватися взаємодією самодостатніх «світ-імперій», чи визначатиметься відносинами на кшталт «цивілізація – варварство». Нова гоббсіанська епоха, в яку вступає світ у III тис., може стати саме епохою неоварваризації світу, провідниками якої будуть нові «хрестоносці».

Розрізняють континентальні та морські Ц. Х. Маккіндер стверджує, що сухопутна Ц. має свої якісні характеристики, як-от: ієрархізм, авторитаризм, превалювання ідеалістичних цінностей над меркантильними, поставлення колективного, суспільного над індивідуальним. Оплотом сухопутної Ц. на Землі є те, що в геополітиці називають Хартлендом, або серединною землею. Це масив Євразійського континенту, який лежить у північній і східній його частинах, що географічно й історично збігається з територією історичної Росії. Морська Ц. відрізняється більшою мірою індивідуалізмом, плутократією, уявленням про можливість прирівняти різні системи цінностей до фінансового еквівалента. Оплотом морської Ц. є простір «зовнішнього півмісяця», Римленд.

М. А. Шепєлєв

ЦИМБУРСЬКИЙ, Вадим Леонідович (17 лютого 1957, Львів – 23 березня 2009, Москва) – російський філософ, філолог та лінгвіст, геополітик, фахівець у галузях етрускології, хетології. За видатний внесок у розвиток геополітичної теорії отримав прізвисько «російський Хантінгтон». Народився у Львові, дитинство та юність провів на Донбасі й частково у Східній Білорусі. У 1974–1979 рр. навчався в Московському університеті ім. М. В. Ломоносова, у 1981–1985 рр. – в аспірантурі на кафедрі класичної філології МДУ. Працював в Інституті США і Канади АН СРСР (1986–1990), Інституті сходознавства РАН (1990–1995) та Інституті філософії РАН (з 1995). У 1987 р. захистив кандидатську дисертацію «Гомерівський епос у світлі балканської топоніміки та ономастики».

Як геополітик Ц. заявив про себе як автор програмної праці «Острів Росія» (1993), ідея якої визріла після серпня 1991 р. В автобіографії він пише, що в осіннє «міжчасся» готувалася зміна моїх вірувань, саме тоді вперше виникає образ «острова Росії». У статті «Цикли викрадення Європи» геополітична концепція Ц. набуває хронополітичного виміру. «Викрадення Європи» – духовний комплекс, яким позначений весь великоімперський період російської історії, коли «острів» прагне заперечити своє цивілізаційне «островітянство». У комплексі «викрадення Європи» засвоєння формальних рис західної цивілізації синкретично злилося з пафосом прямої геополітичної й військової присутності на платформі Європи, впливу на життя європейської цивілізації. Для росіян «бути європейцями» означало «бути силою» в Європі, а «бути силою» осмислювалося навіть як «бути насильно», всупереч волі корінних європейців. Росіяни стають небезпекою для Заходу лише відтоді, як їх країна вступає у фазу європейського псевдоморфозу.

У геополітиці великоімперської Росії, згідно з Ц., виявляються однотипні коливання, що утворюють цикли «викрадення Європи». У кожному циклі фаза 1 включає спроби Росії розширюватися назустріч Заходу, одночасно долучаючись до боротьби сил корінної Європи (або Євро-Атлантики) за гегемонію – Росія тут виступає спільницею окремих євро-атлантичних угруповань (війни Росії XVIII – початку XIX ст.; участь на початку XX ст. в Антанті; пакт Молотова – Ріббентропа й пов'язані з ним анексії). У фазі 2 війська Заходу вторгаються в Росію (інтервенції Наполеона в 1812 р., Центральних держав і Антанти в 1918–1919 рр., А. Гітлера в 1941 р.). У фазі 3 Росія, відбивши агресію, сама намагається перейти в наступ на Європу, перед якою постає загроза російського домінування (походи 1813–1814 рр. і Священний союз; спроби більшовиків на початку 1920-х рр. перенести революцію в Європу під знаком ідеї соціалістичних «Сполучених Штатів Європи»; бойові дії 1944–1945 рр. і Ялтинська система). Фаза 4 позначена стримуванням Росії з боку Заходу і її відкиданням у «холодній» або «гарячій» війні (Кримська війна; стримування більшовиків у першій половині 1920-х рр.; «холодна війна» й розпад СРСР). По закінченні фази 4 в історії Росії настають «євразійські» інтермедії, як у другій половині XIX ст. або в роки сталінського курсу на «соціалізм в одній країні». У цей час імперіалізм виплескує геополітичну активність у Центральну Азію та Далекий Схід, вичікуючи кон'юнктурно сприятливого часу для нового «повернення в Європу».

Ц. є одним з фундаторів нового напряму геополітичної науки – цивілізаційної геополітики, орієнтованої на вивчення таких питань: розрізнення для кожної цивілізації етнічного й геополітичного ядра й периферії; відсутність непереборних кордонів між периферіями сусідніх цивілізацій; стратегія на консолідацію й розвиток цивілізаційного ядра, поряд зі зважуванням і певним обмеженням зобов'язань країн ядра відносно периферії. Це дає можливість виокремити як основний суб'єкт світової історії цивілізації людські популяції, що еталонно втілюють певний тип духовності й соціальності, який різко контрастує з іншими подібними спільнотами з їх чітко окресленими географічними межами. Так, за Ц., Росія є величезною землею, що простяглася від Тихого океану до нинішніх західних кордонів і відокремлена від інших цивілізацій, які з нею межують, – Євро-Атлантики, Китаю, арабо-іранського мусульманського світу – смугою Великого Лімітрофа, ланцюгом територій, населених народами, які до жодної зі згаданих цивілізацій цілком не належать.

В основі геополітичних поглядів Ц. лежить поняття «лімітроф». Він розглядає пояс лімітрофа, який межує з Росією, як лімітроф-гігант, що, розсікаючи Євразію, виокремлює Росію та надає їй рис своєрідного острова всередині континенту. Ц. визначає лімітроф як великий міжцивілізаційний пояс, що простягається від Прибалтики через Східну Європу й, охоплюючи Кавказ, пострадянську Центральну Азію та т. зв. стару Тибето-Синьцзяно-Монгольську Центральну Азію, закінчується на Корейському п-ві. Цей пояс територій-проток відмежовує Росію від силових центрів, утворених на платформах інших цивілізацій. Найважливіше геополітичне завдання Великого Лімітрофа –

території, що «омиває» «Острів Росія», – забезпечити зв'язок Далекого Сходу та Урало-Сибіру з цивілізаційним ядром Росії за допомогою продуманої системи тарифів і демографічної політики, яка стримує прикордонний пресинг Китаю. Збереженню цілісності цивілізаційної платформи Росії сприяє підвищення її авторитету на всій території Великого Лімітрофа, що супроводжується зсувом господарського центру на схід не як колонізаційний аврал, а внаслідок фундаментальної зміни геополітичного іміджу Росії. На думку Ц., є небезпека формування з лімітрофа санітарного кордону, який має тенденцію до перетворення у «санітарну імперію», ворожу для Росії.

Ц. вважає, що народи, які живуть на території-протоці, можуть прагнути до «цивілізаційного всиновлення», тобто приєднанню до певної сусідньої цивілізаційної родини, або робити ставку на націоналізм, відстоюючи свою політичну незалежність від усіх імперобудівничих намірів «ядра» сусідньої цивілізації. Такі народи мають один фундаментальний недолік, на відміну від «народів-гегемонів», – вони не готові усвідомити себе «особливим, самодостатнім людством на особливій землі», тобто ці народи не здатні до справжнього культурного шовінізму, що властивий лише народам, які становлять «основне популяційне ядро цивілізації».

Ц. обумовлює духовну самодостатність «народів-гегемонів» наявністю сакральної вертикалі, яка проектує саме буття цієї групи народів з їхньою традицією державного будівництва в трансцендентний план. Сакральна вертикаль – релігія й ідеологія, що співвідносять їх культуру, геополітику та соціальну практику з трансцендентною вищою реальністю. Вводячи поняття «сакральна вертикаль», Ц. підкреслює, що цивілізація створюється народами, схильними розглядати власну релігію, культуру, соціальну організацію тощо як незаперечний еталон і здатними за допомогою його нав'язування іншому – «варварському» – світу здійснювати власне геополітичне будівництво.

Ц. співвідносить поняття «сакральна вертикаль» з феноменом Світового Града – сакрального центру імперії. Він не ототожнює ці два концепти, оскільки не всі народи, що створювали імперії, є цивілізаційними гегемонами. На його думку, до гегемонів не належать ані турки, ані монголи – щоб стати такими, цим народам свого часу бракувало впевненості у своїй культурній перевазі. «Сакральна вертикаль» у цьому контексті полягає в переконаності, що Центр Світу розташований на власній, а не чужій території. Визнаючи «сакральну вертикаль» стрижнем цивілізації, Ц. дає таке її визначення: це сукупності культурно або етнічно близьких один до одного народів, які усвідомлюють себе окремою – притому винятковою за місцем в історії – цивілізацією («Особливим Людством»).

В. В. Кривошеїн

Ч

ЧАВЕС ФРІАС, Уго Рафаель (ісп. Hugo Rafael Chávez Frías; нар. 28 липня 1954, Сабанета, Баринас, Венесуела) – президент Боліваріанської Республіки Венесуела, глава Єдиної соціалістичної партії Венесуели. Батько має афроіндіанське походження з незначною іспанською складовою, мати – креолка. У 1975 р. у званні молодшого лейтенанта закінчив Військову академію Венесуели. Ч. служив у повітрянодесантних частинах, у 1982 р. він заснував з товаришами по службі підпільну організацію COMACATE (абревіатура, складена з перших і других букв у назвах середніх і молодших офіцерських чинів). Пізніше COMACATE була перетворена на Революційний боліваріанський рух (MBR), що орієнтувався на продовження справи Симона Болівара, а також на праці марксистського історика Федерико Голене Фігуероа та діяльність таких осіб, як Фідель Кастро, Че Гевара і Сальвадор Альєнде. У 1991 р. прийняв командування парашутною бригадою. 4 лютого 1992 р. підполковник Ч. очолив невдалу спробу державного перевороту. Після дворічного ув'язнення був помилуваний президентом Р. Кальдера в 1994 р. і відразу після звільнення створив «Рух V республіка». У грудні 1994 р. уперше відвідав Кубу, де виступив у Гаванському університеті з викладом своїх революційних принципів.

З 2 лютого 1999 р. – президент Венесуели. Запропонована Ч. концепція докорінних перетворень венесуельського суспільства ґрунтується передусім на нафтовому багатстві країни: Венесуела – п'ята за величиною нафтовидобувна країна світу. Уряд Ч. ініціював численні програми з поліпшення становища мас бідного населення (охорона здоров'я, освіта, житлове будівництво, каналізація, надання невеликих кредитів, тощо). Проголосив політику національного оновлення, цілями якої є національна незалежність, економічна самостійність, створення базисних демократичних структур, боротьба з корупцією, соціальна справедливість і обов'язок служіння інтересам народу.

Одним з перших кроків після приходу Ч. до влади стало створення Конституційної асамблеї, яка підготувала нову конституцію. Революційні зміни, закріплені у Боліваріанській Конституції надають право і повноваження народу шляхом референдуму довіри контролювати діяльність будь-яких органів влади, чиновники і керівники тепер підзвітні за результати своєї роботи. Була проведена чистка в судових і правоохоронних органах. Олігархи відчули, що вони втратили владу. Організований 18 квітня 2002 р., в обстановці протистояння президента і опозиційних йому старих еліт, військовий переворот з метою його скидання провалився з тріумфом для Ч. Під тиском широких народних мас і більшої частини армії, що зберегла йому вірність, він через день повернувся до влади, а його провідні противники були заарештовані. У цілому хроніка невдалих замахів на Ч. налічує не менше 100 епізодів. В організації багатьох з них підозрюють США.

Після невдалого перевороту 2002 р. ще більше зміцнила співпраця між венесуельським і кубинським лідерами. Куба підтримує Боліваріанську революцію постачанням медикаментів, відрядженням фахівців – близько 12 тис. учителів

і армійських лікарів, тоді як Венесуела постачає Кубі дешеву нафту. Ч. ініціював створення навколо Венесуели осі держав-однодумців, що поділяють його революційні боліваріанські ідеї («ось добра» Венесуела – Куба – Болівія, на противагу американській «осі зла»). Ч. ініціював створення у 2004 р. Боліваріанського альянсу народів нашої Америки, до якого входять Куба, Венесуела, Нікарагуа, Болівія, Еквадор, Сент-Вінсент і Гренадини, Домініка, Антигуа і Барбуда.

На черговому саміті АЛБА у 2009 р. Ч. запропонував створити раду оборони для захисту від «загроз імперії» (США): «Хто може заборонити нам, суверенним країнам, створити оборонний військовий альянс, щоб протистояти "загрозам імперії", військові сили якої продовжують проникати в Латиноамериканський регіон під приводом "відродження страхів перед комунізмом, марксизмом-ленінізмом", як в минулі часи?» – сказав він.

Після підписання урядами Перу і Колумбії договору про вільну торгівлю зі США Венесуела вийшла з Андського співтовариства. Ч. закликав африканські країни «чинити опір американському неоколоніалізму» і встановити тісніші зв'язки з Латинською Америкою. Крім того, була взята на озброєння доктрина «асиметричної війни» зі США, висунута ідея диверсифікації нафтового ринку – щоб зменшити залежність від США (на яких припадає до 60 % експорту ресурсу), здійснені масові закупівлі зброї, переважно в Росії.

Венесуела інтенсифікувала відносини з головними конкурентами і опонентами США – Іраном, РФ, КНР, а також з Білоруссю, Сирією, Лівійською Джамахірією. Ч. вважає президента Білорусі О. Лукашенка своїм союзником і неодноразово відвідував Білорусь. Під час візиту в 2006 р. він заявив, що білоруська модель може бути прикладом для побудови нового суспільства у Венесуелі.

Під час візиту в Іран у 2006 р. Ч. назвав боліваріанську революцію «сестрою ісламської революції», говорив про схожість процесів, що відбуваються у двох країнах, а також вказував на «вражаючі досягнення Ірану на шляху незалежного розвитку» впродовж останніх 27 років. Тоді ж він заявив: «Венесуела завжди і скрізь буде разом з Іраном – у будь-який час, у будь-якій ситуації. Історія показує, що доти, доки ми єдині, ми можемо протистояти імперіалізму і перемагати його». Зокрема, він виступив проти тиску на Іран з питання його ядерної програми, заявивши, що США, які не лише мають ядерну зброю, а й використали її в Хіросімі і Нагасакі, не мають найменшого права «цинічно вводити несправедливі заборони для незалежних держав».

Послідовна опозиція Ч. експансіоністській політиці США й американоцентричній глобалізації проявилася навіть у введенні в 2007 р. особливого боліваріанського часового поясу (на півгодини вперед), покликаного привести у відповідність початок роботи і навчання венесуельців зі світловим днем. Щоправда, новий часовий пояс UTC –4:30 вже використовувався у Венесуелі з 1912 по 1964 р. Основним мотивом Ч. при зміні часового пояса країни в 2007 р. називають антиамериканізм, що підтверджується його заявами про «необхідність відмовитися від нав'язаного американським імперіалізмом часу».

10 вересня 2009 р. Ч., перебуваючи з офіційним візитом в Москві, оголосив про рішення Венесуели визнати Південну Осетію і Абхазію незалежними державами. 15 вересня 2009 р. делегації Абхазії була вручена офіційна нота МЗС Венесуели про визнання незалежності Республіки Абхазія. Венесуела стала третьою (після Росії і Нікарагуа) країною, яка визнала незалежність кавказьких республік.

Під час арабських подій 2011–2012 рр. Ч. активно підтримував лівійського лідера М. Каддафі та сирійського президента Б. Асада. За словами Ч., заворушення в арабському світі організовані Заходом з метою дестабілізації. «Жителів країни

провокують на кровопролитні конфлікти, щоб потім вдертися туди, заволодіти природними ресурсами і перетворити державу на колонію». Він ініціював підтримку сирійського уряду з боку АЛБА.

Венесуельський лідер узяв курс на побудову гуманного соціалізму – політичного устрою, за якого потреби і сподівання простої людини означають більше, ніж доходи корпорацій. 18 січня 2007 р. парламент Венесуели одноголосно ухвалив закон, що надає Ч. надзвичайні законодавчі повноваження на 1,5 року. Використовуючи їх, у 2007 р. у процесі націоналізації енергетичного сектору у Венесуелі всі родовища нафти в країні були поставлені під державний контроль, а західні компанії «Exxon Mobil» і «ChonocoPhilips», що відмовилися працювати на нових умовах, пішли з венесуельського ринку. Також націоналізації були піддані інші стратегічні галузі, такі як енергетика і телекомунікації, а в 2008 р. – підприємства цементної промисловості, з відшкодуванням вартості підприємств, що націоналізуються.

У 2007 р. під контроль президента перейшов Центральний банк Венесуели, створено нові підконтрольні центральному уряду провінції, робочий день зменшився з 8 до 6 год., громадяни Венесуели отримали право голосувати на виборах з 16 років.

Ч. вважає, що попередні два етапи боліваріанської революції (перший – з 1999 по 2006 р., другий – з 2007 по 2009 р.) успішно завершені. Головним їх підсумком стала перемога революції, набуття незалежності країни і початок побудови соціалізму. Третій етап триватиме до 2019 р. і буде спрямований на поглиблення соціалістичної революції, а також продовження боротьби з бідністю, корупцією і злочинністю.

22 листопада 2009 р., на відкритті I надзвичайного з'їзду Об'єднаної соціалістичної партії (PSUV), Ч. вперше офіційно оголосив про свої плани створення П'ятого Інтернаціоналу: «Епіцентр революційної боротьби, боротьби за соціалізм з початком XXI ст. перемістився в нашу Америку. Перед Венесуелою стоїть завдання стати центром цієї битви. Ми повинні взяти на себе роль авангарду і ту велетенську відповідальність, яка ляже на наші плечі. Настав час створення П'ятого Соціалістичного Інтернаціоналу».

У листопаді 2010 р., на «Міжнародній зустрічі лівих партій» у Каракасі за участю 39 політичних сил, Ч. оголосив про намір зробити реальні кроки щодо створення П'ятого Інтернаціоналу. На зустрічі була прийнята підсумкова декларація, в якій стверджується, що «криза капіталістичної системи загрожує самому виживанню людства», і висловлюється повна підтримка «соціалізму XXI ст.».

У тексті підписаної за підсумками зустрічі «угоди Каракаса» накреслені загальні завдання з об'єднання зусиль для захисту соціальних завоювань і свободи народів від посягань імперіалізму. Особливо вказується на зростання агресивності з боку США: «Нові загрози поширюються як у нашому регіоні, так і в усьому світі внаслідок створення та зміцнення військових баз у братській республіці Колумбія, у Панамі, на Арубі та Кюрасао, нападів на еквадорську територію, вторгнення в Ірак і Афганістан». Перераховано багато інших загроз для виживання людства, включаючи «руйнування (капіталізмом) середовища існування, які позначаються на зміні клімату, глобальному потеплінні, загибелі біологічних і рослинних видів».

Учасники зустрічі в Каракасі прийняли як доповнення до «Угоди» т. зв. Спеціальне рішення зі схваленням пропозиції Ч. про формування П'ятого Інтернаціоналу як вищої «інстанції» соціалістичних партій, організацій і соціальних рухів. У ньому зазначено, що цей орган «вироблятиме загальну стратегію антиімперіалістичної боротьби, подолання капіталізму соціалізмом і формування солідарної економічної інтеграції нового типу».

М. А. Шепєлєв

ЧЕЛЛЕН, Юхан Рудольф (Johan Rudolf Kjellén; 13 червня 1864, Торсьо – 14 листопада 1922, Упсала) – шведський юрист та державознавець, класик геополітики. Був професором історії та політичних наук Гетеборзького (1901–1916) та Упсальського університетів (1916–1922), брав активну участь у політичній діяльності, обирався членом риксдагу. Ввів у науковий обіг термін «геополітика».

Ч. розглядає геополітику як частину загальної науки про державу, що охоплює п'ять сторін – територія (геополітика), господарство (екополітика), народ (демополітика), суспільство (соціополітика) та владу (кратополітика). Геополітика визначається ним як «наука про Державу як географічний організм, втілений у простір». Вона складається з трьох частин: 1) топополітика (topos – місце), що вивчає зовнішнє положення державної території, політичне оточення певної держави. Центральними є питання про тиск, що чиниться з боку сусідів, який посилюється або полегшується геополітичними союзами; 2) морфополітика (morphos – форма) як учення про форму державної території, що зосереджує головну увагу на вивченні зовнішніх окреслень території, тобто державного кордону, а також самої фігури території, що ним оточується, її розмірів, шляхів сполучень, які підсилюють цілісність території; 3) фізіополітика (phisis – природа) як учення про державну територію з погляду її змісту.

Одним із загальних принципів розвитку держав Ч. вважає силу держави. Держави піднімаються тому, що вони сильні. Сила є важливішим фактором підтримання існування держави, ніж закон, оскільки сам закон може підтримуватися тільки силою. У силі Ч. вбачає доказ своєї головної тези про те, що держава є живим організмом. Закон – фундамент моральних і раціональних елементів держави, але сила – той органічний імпульс, який у кінцевій інстанції створює форму держави і забезпечує її життя.

У книзі «Великі держави» (1910) Ч. доводить, що у зв'язку з географічним положенням малі країни приречені на підпорядкування великим державам, котрі через свою географічну долю мають об'єднати їх у великі географічні та господарські комплекси.

Головною працею Ч. є дослідження «Держава як форма життя» (1916), написане під впливом ідей Ф. Ніцше та В. Зомбарта у дусі німецького органіцизму. Держава постає як прояв того ж фундаментального типу, яким є сама людина, їй властиве органічне зростання, вона є живою істотою, найімпозантнішою серед усіх життєвих форм на землі. Ч. розглядав державу як форму життя, біологічний організм, що стоїть над індивідами й одночасно включає їх. Держава народжується, розвивається, прагне до розширення і наділена волею до влади. Він наділяє державу інстинктом самозбереження, тенденцією до зростання, прагненням до влади. Територію держави Ч. розумів як її тіло. Згідно із законом географічної індивідуалізації, кінцева мета держави – стати географічним індивідуумом, возз'єднатися й утворити єдність з органічним простором. Вся історія людства розглядається як боротьба за простір, в якій проявляється боротьба за існування. Розширення території – категоричний політичний імператив для життєздатних держав.

Розмірковуючи про географічну форму території держави, Ч. вважав, що ідеальною формою є концентрична. Держави, що мають довгасту територіальну форму, такі як Чилі, наприклад, або Норвегія, безперечно програють з геополітичного погляду, оскільки розміщення цих країн відносно їх території і захисту комунікацій дуже несприятливе.

Розмір держави, протяжність її території, на думку Ч., є фундаментом державної сили. Це один з трьох імперативів вдалого результату у боротьбі «великих сил». Інший важливий імператив – свобода пересування на територію держави або з неї. Він зводився до того, щоб не допускати жодної форми блокади, наприклад, блокади, що втілюється у формі контролю проток цієї держави іншими державами. Третій імператив – внутрішня зібраність території, що означає, що вся територія повинна характеризуватися цілісністю, монолітністю і не можна допускати в ній жодних розривів.

Держава як організм має не лише «тіло», як геополітичний простір, а й «душу». Душа держави – нація. Нація понад усе щодо держави. Поза життям нації існування держави не можливе. Не держава визначає націю, а нація визначає державу. Коли нація стає свідомою, тобто усвідомлює належність до однієї органічної спільності, вона шукає форму свого існування в державі. Згідно з Ч., етнічний закон індивідуалізації вимагає, щоб держава, після свого виникнення і становлення, прагнула до гомогенності людського матеріалу для того, щоб досягти гармонійності національної душі.

Ч. формулює та обстоює принцип автаркії, сутність якої полягає в тому, що виробництво в державі не повинно бути ні суто аграрним, ні суто індустріальним, але має забезпечувати економічну самодостатність держави. Якщо такої самодостатності забезпечити не можна, то держава неспроможна забезпечити свою незалежність, самооборону і вести боротьбу за нові території, джерела сировини та ринки. Автаркія є протилежністю системі «відкритих дверей». Проведення політики «відкритих дверей», по суті, є блокадою, спрямованою на руйнування економіки держави. Ч. сформулював поняття «природна сфера впливу» на противагу поняттю політики «відкритих дверей». Природна сфера впливу – по суті, закритий економічний простір, який забезпечує автаркію. Інтерес Ч. до автаркії був обумовлений визначенням держави як господарства (причому він використав слово hushold, яке означає не стільки народне, скільки домашнє господарство; звідси, звичайно, аналогія «народного будинку», як сім'ї).

У 1889 р. Ч. передбачав виникнення Першої світової війни. До Першої світової війни він розглядав Британську імперію, США, Росію і Німеччину як «світові сили». До другої категорії «великих сил» він відносив держави нижчого порядку, такі як Франція, Японія, Австро-Угорська імперія й Італія. Серед світових і великих сил він вважав Німеччину і Японію висхідними силами, а Англію і Францію – низхідними. На його думку, в майбутньому виникне тільки дві наддержави: Росія і США. Після Першої світової війни Ч. дійшов висновку, що світ рухається до нового цезаризму, влади нового світового гегемона в особі США, яким судилося підпорядкувати Великобританію.

М. А. Шепєлєв

ЧЕМБЕРЛЕН, Джозеф (Josef Chamberlain; 8 липня 1836, Лондон – 2 липня 1914, Лондон) – британський політичний і державний діяч. На початку політичної кар'єри примикав до радикального крила Ліберальної партії. У 1873–1876 рр. – мер Бірмінгема. У 1876 р. уперше обраний до парламенту. У 1880–1885 і 1886 рр. входив до кабінетів У. Гладстона. Виступ Ч. у 1886 р. проти проекту надання автономії Ірландії (білля про гомруль) призвів до розколу Ліберальної партії й виходу з неї групи «ліберал-юніоністів» на чолі із Ч. Пізніше ця група об'єдналася з консерваторами. У 1895–1903 рр. – міністр колоній у консервативних кабінетах. Спрямовував зусилля на зближення самоврядних британських колоній, у 1898 р. звернувся до імперського конгресу торговельних палат з ідеєю митного союзу, яка тоді не була підтримана. Під час англо-бурської війни 1899–1902 рр. був одним з головних натхненників і організаторів британської експансіоністської політики. З 1903 р. Ч.

розгорнув широку кампанію за перехід до протекціонізму, яким прагнув замінити політику вільної торгівлі. Вона спричинила внутрішньопартійну кризу, в результаті якої Ч. подав у відставку. З 1906 р. у зв'язку з хворобою він відійшов від активної політичної діяльності.

Ч. прагнув поєднати імперіалізм та консервативний реформізм у дусі соціал-імперіалізму, стверджуючи, що «тільки в цій політиці розвитку я бачу можливість вирішити ті великі соціальні проблеми, що нас оточують». На посаді міністра колоній був одним з «будівельників імперії», активно висував завдання здійснення Британією «цивілізаторської місії». Ч. прямо говорив: «Я вірю, що британська раса — найвеличніша з панівних рас, які колись бачив світ».

У 1898 р. рішуче підтримав США в їх війні проти Іспанії. Виступав за тісне зближення зі США, вважаючи, що «чим тіснішими, чим сердечнішими ці угоди [із США] будуть зі згоди обох народів, тим краще це буде для них і для всього світу». У 1899 р. висловився за «генеральну угоду між Німеччиною, Англією та Америкою».

М. А. Шепєлєв

ЧЕТВЕРТОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ концепція — геополітична концепція, згідно з якою наприкінці XX – на початку XXI ст. світ вступив у стан Ч. с. в. Вона обумовлена незавершеними результатами Третьої світової («холодної») війни.

В Ч. с. в. таласократична стратегія полягає у замкненні горизонталі, що поєднує Атлантичний і Тихий океани та проходить через усю континентальну Сушу, від Балкан до Синьцзяну та Кореї. Цей розтин Континенту ставить мету унеможливлення його стратегічного об'єднання. Для цього використовуються технології зруйнування великих геополітичних просторів Євразії, а отже, насамперед вона спрямована проти Китаю, Росії, Ірану та Індії. Весняно-літня воєнна кампанія 1999 р. проти Югославії, приурочена до 50-річчя НАТО, стала символічним початком Ч. с. в., а бомбові удари по китайському посольству символічно показали головного противника США, котрий зі зруйнуванням СРСР дедалі більше перебирає роль континентальної наддержави.

У сучасному Китаї неухильно збільшується кількість тих, хто вважає США «ворогом номер один» у наступному столітті. Китайська молодь виховується у переконанні, що саме збройні сили КПК – КНР вперше в історії завдали збройної поразки американцям під час війни в Кореї (1950–1953). Знову поширюються антиамериканські тези Мао Цзедуна. Зокрема, як назву одного з розділів книги «Все-таки Китай здатен сказати своє "ні"» (1996), яка мала великий резонанс, обрано назву однієї з праць Мао 1949 р.: «Відкинути ілюзії, готуватися до боротьби», де він закликав до тривалої боротьби з американським імперіалізмом. Ця книга, що містить гостру критику на адресу політики США та Японії в Азії, а також обгрунтування китайських відповідей на виклики часу, одержала позитивні відгуки правлячих кіл КНР і буквально шокувала керівництво США та країн Західної Європи.

Як вважає Субкоманданте Маркос, результатом попередньої війни мав стати монополярний світ — одна країна повинна домінувати над усіма іншими у світі, де в неї немає супротивників, але для того, щоб це стало реальністю, монополярний світ повинен здійснити те, що відомо як «глобалізація». Новим світом як великою завойованою територією, де противник знищений, необхідно керувати. Тому цей світ має бути глобалізований. Для цього звертаються до інформатики, яка в історії розвитку людства настільки ж важлива, як колись винахід парової машини. Інформатика дає змогу перебувати в будь-якому з місць одночасно, тепер більше немає кордонів, ні часових, ні територіальних перешкод. Завдяки інформатиці починається процес глобалізації. Стираються поділи, відмінності, національні держави — світ перетворюється на те, що називають Світовим Селом.

У Ч. с. в. застосовуються технології «руйнування»: території руйнуються, звільняються від людей і перетворюються на пустелю для того, щоб потім їх відновити й заново упорядкувати. Коли йдеться про необхідність зруйнувати і спустошити національні держави, це не обов'язково означає фізичне знищення людей, але обов'язково — знищення різних форм людських відносин та ідентичностей.

Схожу позицію поділяє російський філософ Олександр Зинов'єв, який бачить соціальну сутність глобалізації в тому, що це «найбільш грандіозна спланована і постійно планована в деталях і керована в основних аспектах війна Західного світу не просто за світове панування, а за оволодіння еволюційним процесом людства і управління ним у своїх інтересах». Ця війна пройшла стадію «теплої війни» (порівняно з «холодною війною») і вступила в стадію «гарячої війни» з використанням усіх ресурсів США і НАТО, з перетворенням усієї незахідної частини планети на арену фактичних і потенційних воєнних дій.

О. Зинов'єв вважає, що метою Заходу в Ч. с. в. є розпорушити незахідний світ, позбавити його здатності чинити серйозний опір глобалізації, залучити на свій бік його частину в подальшій війні проти іншої частини, оволодіти стратегічно важливими ресурсами ісламського світу, зміцнити свою присутність в ньому, військову зокрема, придушити бази і джерела ісламського опору глобалізації, продемонструвати всьому світу військову міць і готовність її використати.

М. А. Шепєлєв

ЧИХАЧОВ, Петро Олександрович (28 серпня 1808, Гатчина, Росія – 13 жовтня 1890, Флоренція, Італія) — російський географ та історик. Почесний член Петербурзької академії наук (з 1876) та Російського географічного товариства (з 1890).

Аналізуючи особливості англо-французької політики у «східному питанні», фактично зафіксував поняття Вищої стратегії в тому значенні, як його встановив О. Вандам. За висновком Ч., поведінка держав на зовнішньополітичній арені обумовлюється, з одного боку природними та постійно діючими факторами, а з іншого — випадковими і кон'юнктурними факторами. До перших, поряд із географічним положенням, належать найважливіші інтереси країни матеріального і морального порядку, внутрішній суспільно-політичний лад та національний характер. До других — політичні погляди та особистий характер державних діячів, склад законодавчих зборів, характер і погляди політичних партій. Дія випадкових факторів повинна не суперечити дії постійних, а забезпечувати їх адекватне відображення та оформлення. Якщо держава під впливом випадкових причин чи з огляду на міркування окремих осіб починає проводити політику, яка суперечить її життєвим інтересам, відмовляється від природних союзників заради союзів, що відповідають лише певному моменту, вона наражається на велику небезпеку, бо уподібнюється «мореплавцю без компаса, який не може наперед передбачити, куди штовхнуть його обставини». Найбільшої відповідності природних та випадкових факторів зовнішньої політики досягла Англія, виробивши в результаті цього доволі чітку стратегію своїх дій.

Розглядаючи «східне питання» в історико-дипломатичному аспекті, Ч. також формулює низку висновків, що мають геополітичне забарвлення. По-перше, заповітним бажанням Англії є прагнення звести нанівець вплив Росії у східних справах і підпорядкувати їх собі. Для цього потрібно не лише перешкодити Росії мати власний флот на Чорному морі, а й відібрати у неї північне узбережжя цього моря й «особливо кавказький перешийок, що подібно гігантському крюку цупко прикріпив азійську Туреччину

і Персію до російської землі». Зважаючи на це, Росія має завжди пам'ятати, що щирі й довгострокові союзи неможливі там, де є суперництво в життєвих питаннях.

По-друге, будь-яка держава не може безкарно розширювати свої межі, не порушуючи певних пропорцій. Стосовно Росії це означає, що її могутність має посилюватися не стільки шляхом отримання нових провінцій, скільки через освоєння їх багатств і величезних прихованих резервів, які з ними пов'язані й про які в Росії інколи навіть не здогадуються. Більш того, економічне піднесення та процвітання російських прикордонних районів можуть відіграти роль ефективного засобу російської пропаганди, здатного викликати симпатії до Росії з боку інших народів. Якщо ми бачимо, зауважує Ч., що російський уряд продовжує виношувати плани анексій, це слід пояснювати надмірним засиллям у ньому реакційних ідей, а не одвічними природними загарбницькими намірами Росії. Позиція щодо останньої повинна формуватися на підставі наукових, а не газетних, публікацій та з огляду на всю сукупність обставин, які визначають ті чи інші її кроки. Наприклад, прагнення Росії підтримувати вплив на Сході є природним з огляду на безпеку її кордонів та збереження торгових інтересів на Чорному морі, і лише англійський торговий егоїзм може звинуватити її за це.

По-третє, політична роль великої держави полягає не в тому, що вона обов'язково активно втручається в усі конфлікти між іншими країнами з тим, щоб лише продемонструвати свою міць, а передусім у мірі її зацікавленості в тому чи іншому питанні. Сама ця зацікавленість може реалізовуватися й за допомогою інших, ніж силові, засоби. Скажімо, зауважує Ч., США поширюють вплив у Малій Азії за допомогою протестантської місії, використовуючи те, що у багатьох аспектах протестантизм є ближчим до ісламу, ніж, скажімо, католицизм.

По-четверте, наскільки Англія зацікавлена у різноманітних революціях та збройних заворушеннях на континенті з огляду на свої торгові та промислові інтереси, настільки ж їй протипоказана відкрита сутичка з Росією з тих же міркувань. «Британський лев» тому не любить відкритих поєдинків із «російським орлом», а віддає перевагу діям проти нього нишком, використовуючи, зокрема, різні прийоми ідеологічного маскування. «Коли ставлять власні загарбницькі цілі в усіх частинах світу, як це століттями робить Англія, то дуже зручно приписувати ці цілі іншим і показувати Європі особливе страховисько, щоб відволікти її увагу від власних цілей», – зауважує Ч.

По-п'яте, географічне положення країни є лише передумовою для набуття нею тієї чи іншої ваги на світовій арені. Чи скористається держава вигодами цього положення – багато в чому залежить від рівня її технологічного розвитку. Так, зазначає Ч., до застосування парового двигуна на військових суднах та винайдення гвинтового двигуна головна перевага англійського флоту полягала в точному маневруванні та навичках штурманів і моряків, у чисельності та радіусі дії його суден. Однак подальше витіснення вітрил парою робить ці переваги другорядними. Отже, володіння державою тими чи іншими комунікаціями залежить не стільки від її географічних характеристик, скільки від стану її технологічних здобутків. А тому, є величиною не географічно, а історично зумовленою, в сенсі вміння держави перетворити географічне положення на геополітичне, пов'язане зі здатністю держави не лише визначати свої життєві інтереси, а й досягати їх. Для Росії залежність могутності країни від її технологічних досягнень є аргументом на користь пильної уваги до власних, передусім сухопутних, комунікацій, рівень розвитку яких і визначатиме параметри російської могутності.

М. А. Шульга

ЧОРНОМОРСЬКИХ ПРОТОК РЕЖИМ – особливий правовий порядок, встановлений для регулювання проходу та судноплавства у зоні Дарданелл, Мармурового моря та Босфору, забезпечення безпеки Туреччини та інших узбережних держав у Чорному морі. Термін «Чорноморські протоки» є збиральним, умовнокнижковим, бо географічно таких проток не існує. Його використовують для позначення зони морських шляхів, що послідовно з'єднують Чорне море з Мармуровим (Босфор), а Мармурове – з Егейським (Дарданелли) як частиною Середземного моря. Протоки відокремлюють Європу від Малої Азії, забезпечують доступ Росії, України, Закавказзя, країн Південно-Східної Європи до Середземного моря та Світового океану. Перебувають під юрисдикцією Туреччини, але мають статус, врегульований нормами міжнародного права.

Правове регулювання проходу через Ч. п. і судноплавства у Чорному морі після захоплення турками Константинополя у 1453 р. було внутрішньою справою Туреччини як єдиної на той час чорноморської держави. У результаті утвердження Росії на узбережжі Азовського моря наприкінці XVII ст. проблема правового Ч. п. р. вийшла за рамки внутрішньої турецької політики і набула міжнародного характеру. Укладення між Росією і Туреччиною Кючук-Кайнарджійського мирного договору (1774) надало російським торговельним суднам право вільного проходу через Ч. п. Згідно з Адріанопольським мирним договором (1829) таке право поширилося на торговельні судна інших країн.

У зв'язку зі стратегічним значенням Ч. п. виникла низка проблем стосовно проходу військових кораблів. Конкретне вирішення цих проблем визначалося співвідношенням політичного впливу тієї чи іншої держави в цьому регіоні, можливостями тиску на Туреччину, яка катастрофічно втрачала силу, рівнем російсько-англійських відносин, суперечностями у «східному питанні» між т. зв. великими державами того часу.

У 1820–1830-ті рр. основним змістом «східного питання» стало формування нової геополітичної ситуації на Балканах і Близькому Сході, пов'язаної з розпадом Османської імперії, поширенням національно-визвольного руху серед народів, які населяли імперію, і боротьбою європейських держав за поділ її володінь. Автономія Сербії (1829), обмеження влади султана над Молдовою та Валахією (1829), незалежність Греції (1830), окупація Алжиру Францією (1830) свідчили про слабкість імперії. Особливо загрожували владі султана турецько-єгипетські конфлікти (1831–1833), що супроводжувалися активним втручанням європейських держав. Після захоплення Алжиру Франція почала підтримувати Єгипет, якому симпатизувала і Великобританія. Внаслідок нищівного розгрому османських військ виникла загроза захоплення Константинополя єгиптянами. Росія, яка ставила завдання посилити позиції на Балканах і Близькому Сході, скористалась нагодою і запропонувала султанові військову допомогу. Т. зв. босфорська експедиція 1833 р. врятувала султана. Між Росією і Туреччиною у 1833 р. був підписаний Ункяр-Іскелесійський договір про мир, дружбу та оборонний союз терміном на вісім років. Відповідно до таємної додаткової статті договору протоки були відкриті для російських військових кораблів і закриті для проходу військових кораблів інших держав. Договір викликав стурбованість Великобританії та Франції, тому що Росія отримала важливі геополітичні переваги щодо Дарданелл і Босфору.

У Лондонській конвенції про протоки, яку підписали у 1841 р. Австрія, Великобританія, Пруссія, Росія і Туреччина, передбачалося закриття проток у мирний час для військових кораблів усіх держав, за винятком турецьких, поки Туреччина не перебуває у стані війни. Режим проток у воєнний час конвенцією

не врегульовувався. У випадку війни Туреччина самостійно, за власним бажанням, вирішувала питання про надання будь-якій державі права проходу. Франція під загрозою утворення нової коаліції європейських держав проти неї відмовилася підтримувати єгипетського пашу і приєдналася до цієї конвенції. Починаючи з неї, режим проток уперше регулювався багатосторонніми актами, а не угодами найбільш зацікавлених держав – Росії і Туреччини, як раніше. Росія, втративши домінуючі позиції у протоках, оцінювала конвенцію як таку, що заохочує агресивну політику Великобританії у Середземномор'ї. Великобританія вважала, що конвенція відновила сприятливий для неї баланс сил у регіоні.

Паризький мирний договір (1856) проголосив демілітаризацію Чорного моря, протоки залишилися відкритими для торговельних суден усіх держав. Лондонська конвенція про зміну деяких статей Паризького договору 1856 р., яку підписали в 1871 р. Австро-Угорщина, Великобританія, Італія, Німеччина, Росія, Туреччина та Франція, скасувала обмеження щодо ВМС Туреччини і Росії у Чорному морі. Туреччина отримала право відкривати протоки для проходу військових кораблів.

У 1922–1923 рр. у Лозанні для врегулювання становища на Близькому Сході, підготовки мирного договору з Туреччиною та встановлення Ч. п. р. була скликана міжнародна конференція за участю Великобританії, Франції, Італії, Греції, Румунії, Королівства сербів, хорватів та словенців, Японії, США, з одного боку, і Туреччиною – з другого. Держави Антанти обмежили участь радянської та болгарської делегацій обговоренням лише питання про протоки. Конвенція передбачала демілітаризацію зони проток, хоч і проголосила їх відкритими для торгових суден, військових кораблів і військових літаків усіх держав світу як під час миру, так й під час війни.

Чинний правовий Ч. п. р. був установлений конференцією у м. Монтре (Швейцарія) в 1936 р. У конференції взяли участь Болгарія, Великобританія (разом з Австралією як домініоном), Греція, Румунія, СРСР, Туреччина, Франція, Югославія, Японія. Була прийнята Конвенція про Ч. п. р., до якої в 1938 р. долучилася Італія.

Конвенція підтвердила принцип свободи проходу та судноплавства торгових суден у Дарданеллах, Мармуровому морі та Босфорі (об'єднані загальним терміном «протоки») у мирний час «удень і вночі, незалежно від прапора і вантажу». Названий принцип мав діяти і під час війни, якщо Туреччина не була воюючою стороною. У випадку участі Туреччини у війні торгові судна, що не належали державі, яка перебувала з нею у стані війни, також користувалися правом свободи проходу та плавання у протоках за умови, що вони не надають допомоги її супротивнику. Чорноморські держави мали право проводити через протоки свої військові кораблі, підводні човни за дотримання певних умов.

Право проходу військових кораблів нечорноморських держав у протоки протягом мирного часу було обмежено такими характеристиками, як клас корабля (легкі надводні кораблі), тоннажність (не більше 15 тис. т), кількістю кораблів у момент проходження (не більше 9). Певним обмеженням також підлягав загальний тоннаж кораблів щодо одночасного перебування у Чорному морі та строк плавання (не більше 21 дня). Нечорноморські держави мали проінформувати Туреччину про необхідність проходу кораблів через протоки за 15 днів, а чорноморські держави – за 8 днів. В умовах війни, якщо Туреччина виступала воюючою стороною, можливість проходу військових кораблів будь-яких держав через протоки визначалася виключно позицією турецького уряду.

Задля забезпечення прольоту цивільних повітряних суден між Чорним та Середземним морями Туреччина встановлювала відповідний повітряний коридор. Якщо рейси цивільної авіації здійснювались епізодично, то турецький уряд мав бути проінформований за три доби. У разі регулярних повітряних рейсів було необхідно направляти загальні повідомлення про дати прольоту. Важливого значення набувало рішення про ліквідацію передбаченої Лозаннською конвенцією міжнародної комісії з проблем проток та передачу її функцій уряду Туреччини.

С. І. Поляков

ЧХЕЇДЗЕ, Костянтин Олександрович (19 вересня 1897, Моздок – липень 1974, Прага) – російський письменник, літератор, геополітик, представник євразійського руху.

Закінчив Полтавський кадетський корпус в 1916 р. У жовтні 1917 р. закінчив Тверське кавалерійське училище, направлений до Кабардинського кінного полку (Дика дивізія). Після поразки військ генерала П. М. Врангеля в Криму був евакуйований у складі військових частин спочатку до Константинополя, потім на о-в Лемнос, жив в еміграції. Восени 1923 р. перебрався до Праги, в 1928 р. закінчив Російський юридичний факультет і був залишений на факультеті, пізніше захистив магістерську дисертацію і викладав у Російському народному університеті в Празі. З 1924 р. Ч. стає активістом євразійства. Регулярно публікується в численних євразійських виданнях. Під час Другої світової війни зайняв активну «оборонську» позицію (необхідність оборони СРСР, незважаючи на більшовицький режим) і входив до керівництва підпільного (за фашистського режиму) російського емігрантського оборонського руху. У 1945 р., на 23-й день після вступу Радянської армії до Праги, Ч. був заарештований органами НКВС і відправлений до СРСР, де його засудили на 10 років таборів. Після відбуття терміна ув'язнення повернувся у 1955 р. до Праги.

У центрі концепції Ч. лежить ідея «держав-материків», яка перебувала у руслі концепцій «великих просторів» та «панідей» європейської геополітики, а також розвивала російську геополітичну традицію («місцерозвиток», «черезматерикові системи»). Він передбачав виникнення нових державних утворень, які включають кілька близьких за культурним корінням («єдності історичної долі») націй. У «державі-материку» Ч. бачить надзвичайно складну будову як місцерозвитку, так і суб'єкта історії. Тенденцію до утворення «держави-материка» він відзначає в Європі і в Америці, точніше кажучи в США, з їх прагненням освоїти Центральну Америку і Канаду. Росія-Євразія також є «державою-материком, що склалася».

У праці «Ліга Націй і держави-материки» Ч. зауважує, що зв'язок між частинами земної кулі посилився і втілюється в інших формах, ніж у XIX ст. або навіть перед 1914 р. Істотними моментами змін, що відбулися, він вважає: «розосередження світової мощі з Європи в інші частини світу; зростання самосвідомості у народів, що перебували поза "світовим" (європейським) спілкуванням; активну культурну (головним чином, економічну і військово-індустріальну) творчість у середовищі т. зв. відсталих материків і народів. Все це, а також "саморозгром", влаштований Європою в 1914–1918 рр., підірвало значення більшості європейських держав і принаймні припинило існування Європи як світового гегемона». Аналіз сучасного йому стану не дає Ч. підстав визнати за Лігою Націй приписуване їй значення. Він вважає, що її субординаційні функції – не більше ніж фікція, як і претензії на роль «єдиного світового уряду». Насправді він відзначає наявність іншої, реальної інтеграційної тенденції: «місце координованих держав посідають об'єднання держав,

держави-материки або "світи". Всередині кожного такого світу відносини будуються (або повинні будуватися), за субординаційним принципом. Областю переважного застосування координаційного принципу виявиться сфера зіткнення "держав-материків"».

Ч. не згадує Британську імперію серед «держав-материків». Він вважає, що це – «оригінальне явище» у світовій історії. Однак тенденція інтеграції окремих частин світу в «держави-материки» проблематизує її майбутнє, оскільки «немає "особливого світу", визначеного істотною єдністю історичної долі, який відповідав би Британській імперії».

М. А. Шепєлєв

Ш

ШАНХАЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ СПІВРОБІТНИЦТВА (ШОС) – регіональна міжнародна міжурядова організація, у сфері безпеки та співробітництва, створена 15 червня 2001 р. у Шанхаї (КНР) Республікою Казахстан, КНР, Киргизькою Республікою, РФ, Республікою Таджикистан, Республікою Узбекистан. Показово, що на Китай і Росію припадає 98 % населення і 97 % сумарного ВВП цього інтеграційного об'єднання. Територія країн ШОС становить 38 млн км². На ній живе більше 3 млрд осіб, тобто 60 % усього світового населення. У складі ШОС дві ядерні держави, які є постійними членами Ради Безпеки ООН.

ШОС не є союзом, спрямованим проти інших держав і регіонів, дотримується принципу відкритості, становить комплексну систему безпеки нового типу, не базовану на блоковому принципі.

Діяльність ШОС як регіональної системи колективної безпеки та економічного співробітництва почалася з двостороннього формату відносин між Росією й Китаєм у 1996 р. У той же рік до ШОС приєдналися Таджикистан, Киргизія, Казахстан, сформувавши т. зв. Шанхайську п'ятірку, а у 2001 р. – Узбекистан.

Підписані в Шанхаї і Москві, відповідно, в 1996 і 1997 рр. главами Казахстану, Китаю, Киргизстану, Росії і Таджикистану угоди про зміцнення довіри у військовій сфері та про взаємне скорочення збройних сил у районі кордону, а також підсумкові документи, підписані під час зустрічей в Алма-Аті (1998), Бішкеку (1999) та Душанбе (2000), зробили важливий внесок у справу зміцнення міжнародної безпеки.

Спільними зусиллями сторін у практичній діяльності «Шанхайської п'ятірки» було досягнуто великі результати. Вона успішно просунула процес вирішення історично зумовлених прикордонних питань у відносинах Китаю з чотирма державами-членами, сприяла миру і спокою в прикордонних районах. Пріоритетом взаємодії стала боротьба з «трьома силами зла» – тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом.

Одним з перших субстантивних документів ШОС стала Шанхайська конвенція про боротьбу з тероризмом 2001 р. На її підставі у 2002 р. була створена Регіональна антитерористична структура ШОС, що є постійно діючим органом зі сприяння координації та взаємодії сторін у цьому напрямі. У 2005 р. з урахуванням напрацьованого досвіду була розроблена Концепція співпраці держав – членів ШОС у боротьбі з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом. Усього за 10 років по лінії антитерористичної діяльності прийнято близько 40 документів. Починаючи з 2003 р., ШОС проводить щорічні антитерористичні навчання за участю країн-членів.

Хартія ШОС 2002 р. визначила, на розвиток Декларації про створення ШОС 2001 р., такі основні цілі та завдання ШОС: зміцнення між державами-членами взаємної довіри, дружби і добросусідства; розвиток багатопрофільного співробітництва з метою підтримки і зміцнення миру, безпеки і стабільності в регіоні, сприяння побудові нового демократичного, справедливого і раціонального політичного й економічного міжнародного порядку; спільна протидія тероризму, сепаратизму й екстремізму у всіх проявах, боротьба з незаконним обігом наркотиків і зброї, іншими видами

транснаціональної злочинної діяльності, а також незаконною міграцією; заохочення ефективного регіонального співробітництва у політичній, торговельно-економічній, оборонній, правоохоронній, природоохоронній, культурній, науково-технічній, освітній, енергетичній, транспортній, кредитно-фінансовій та інших галузях, що становлять спільний інтерес; сприяння всебічному і збалансованому економічному зростанню, соціальному та культурному розвитку в регіоні за допомогою спільних дій на основі рівноправного партнерства з метою неухильного підвищення рівня і поліпшення умов життя народів держав-членів; координація підходів при інтеграції у світову економіку; сприяння забезпеченню прав і основних свобод людини відповідно до міжнародних зобов'язань держав-членів і їхніх національних законодавств; підтримка і розвиток відносин з іншими державами та міжнародними організаціями; взаємодія в запобіганні міжнародним конфліктам і їх мирному врегулюванні; спільний пошук шляхів вирішення проблем, які виникнуть у XXI ст.

Вищим органом для прийняття рішень в ШОС є Рада глав держав-членів. Він збирається раз на рік і ухвалює рішення та дає вказівки з усіх важливих питань організації. За підсумками Московського саміту (28–29 травня 2003 р.) були створені Секретаріат ШОС – постійно діючий адміністративний орган, очолюваний генеральним секретарем ШОС, зі штаб-квартирою в Пекіні, і з 1 січня 2004 р. ШОС почала функціонувати як повноцінна міжнародна структура, що має власні робочі механізми, персонал і бюджет.

Розвивається співробітництво в економічній та соціально-гуманітарній сферах. Створені та функціонують Ділова рада ШОС, Міжбанківський консорціум з просування інвестицій, Форум ШОС для наукового співробітництва та Університет ШОС. 2–5 травня 2009 р. в Єкатеринбурзі відбулася Молодіжна асамблея ШОС, у рамках якої 4 травня проведена Установча конференція Молодіжної ради ШОС.

На території країн – учасниць ШОС формується новий «Шовковий шлях», що включає протяжний нафтопровід, а також автодорожню і залізничну магістралі, що сполучають східне узбережжя Китаю з Центральною Азією.

Дотепер введена в експлуатацію державна автотраса Ляньюньган (провінція Цзянсу, Східний Китай) – Хоргос (Сіньцзян-Уйгурський автономний район) – китайська ділянка нового «Шовкового шляху», здана в експлуатацію автомагістраль, що сполучає Китай і Таджикистан, почалося прокладання автодороги Китай – Киргизстан – Узбекистан, підписані контракти на будівництво та реконструкцію автострад Таджикистан – Киргизстан і Таджикистан – Узбекистан, обговорюється можливість прокладання залізниці, що перетинатиме територію Казахстану зі сходу на захід, і залізничної магістралі Китай – Киргизстан – Узбекистан.

Нова Євразійська трансконтинентальна залізнична магістраль протяжністю близько 11 тис. км, яка бере початок на східному узбережжі Китаю, проходить через Казахстан, Росію, Білорусь, Польщу, Німеччину і закінчується в нідерландському Роттердамі, є другою після Транссибірської залізниці магістраллю, яка пов'язує Азію і Європу. Вона дає змогу на 50 % скоротити час подорожі й відстань порівняно з морським шляхом.

ШОС стала важливим чинником регіональної та міжнародної архітектури безпеки і співробітництва, зарекомендувала себе як ефективне й відкрите багатостороннє об'єднання. ШОС домоглася очевидного прогресу в координації зусиль Росії, Китаю і чотирьох центральноазійських держав у різних сферах – від забезпечення стабільності та безпеки до економіки, культури та освіти. Це не замкнутий блок, а регіональна організація, відкрита для долучення інших країн, у тому числі як спостерігачів або партнерів по діалогу.

На підставі Положень про статус спостерігача при ШОС і статус партнера по діалогу чотири держави – Монголія, Пакистан, Іран та Індія отримали статус спостерігачів, а Білорусь і Шрі-Ланка – партнерів по діалогу. У рамках створення правової бази для прийняття нових членів у 2010 р. прийнято Положення про порядок прийняття нових членів до ШОС. Реалізуються спільні проекти та програми із СНД, ЄврАзЕС, ОЕС, ЕСКАТО, Азійським банком розвитку, АСЕАН, іншими міжнародними та регіональними структурами.

Разом з тим, на думку ряду аналітиків, організаційне будівництво ШОС надто затяглося, а численні меморандуми та декларації тривалий час не втілювалися належним чином на практиці. Є і певні розбіжності з питання про стратегічні пріоритети розвитку ШОС між її провідними членами.

Китай вважає, що пріоритети ШОС між антитерористичною й економічною діяльністю повинні ділитися порівну, а в перспективі економічна стратегія може посісти чільне місце в діяльності організації. Китай розглядає країни ШОС як перспективний ринок збуту і хотів би сформувати тут спільний економічний простір. Саме Китай нині виступає як основний двигун торговельно-економічного співробітництва в рамках ШОС.

Росія, навпаки, наполягає на збереженні традиційної активності ШОС в галузі боротьби з тероризмом, екстремізмом і сепаратизмом. Москва розглядає економічну інтеграцію в зоні ШОС як більш віддалену мету, тоді як тепер може йтися лише про окремі субрегіональні інтеграційні проекти між двома або трьома країнами із зіставними економіками. Якщо Росія таємно лобіює інтереси Індії в ШОС, намагаючись домогтися для неї статусу спостерігача або гостя, то Китай проводить подібну лінію щодо Пакистану.

Незважаючи на певні проблеми і суперечності, ШОС стала ефективною багатосторонньою структурою, що сприяє забезпеченню безпеки, соціально-економічному розвитку і процвітанню в регіоні, прикладом розвитку міжцивілізаційного діалогу й активним фактором у глобальних зусиллях щодо демократизації міжнародних відносин.

М. А. Шепєлєв

ШЕПЄЛЄВ, Максиміліан Альбертович (нар. 28 вересня 1975, Дніпропетровськ) – вітчизняний геополітик, політолог. Доктор політичних наук (2008, тема дисертації «Теоретико-методологічні засади політологічного аналізу глобалізації управління»), кандидат філософських наук (2000, тема дисертації «Планетарний дуалізм як світосистемний феномен: філософсько-історичний аналіз»), професор (2010).

У 1996 р. з відзнакою закінчив Дніпропетровський державний університет за спеціальністю «Політологія». З лютого 2009 р. – завідувач кафедри міжнародних відносин ДНУ імені Олеся Гончара.

Наукові дослідження пов'язані з проблемами фундаментальної геополітики, політичної глобалістики, світового цивілізаційного процесу, ідеологічних парадигм сучасності. Основні праці: монографії «Глобальний світ, Ordo Nuovo та нова політична наука» (2002), «Глобалізація управління як мегатенденція сучасного світового розвитку» (2004), підручники «Теорія міжнародних відносин» (2004), «Політична філософія» (2006, у співавт.), «Глобалістика» (2010, спільно з Є. М. Сулімою), розділ у першому томі колективної монографії «Цивілізаційна структура сучасного світу» (2006, за ред. Ю. М. Пахомова, Ю. В. Павленка).

Розробив філософсько-історичну концепцію планетарного дуалізму як основної суперечності та рушійної сили розвитку сучасної світової системи, в рамках якої дослідив передумови, тенденції та

закономірності конституювання і розвитку відносин планетарного дуалізму, зокрема, сформулював концепт геополітичної революції та застосував його до аналізу світосистемних трансформацій кінця XV – середини XVII ст., а також визначив геоісторичні фази розвитку відносин планетарного дуалізму як світосистемного феномену: 1) фаза консолідації протилежних сторін планетарного дуалізму (середина XVII – кінець XVIII ст.); 2) фаза стабілізації відносин планетарного дуалізму (початок – третя чверть XIX ст.); 3) фаза дигресії відносин планетарного дуалізму (кінець XIX – перша половина XX ст.); 4) фаза експлікації планетарного дуалізму (друга половина XX ст.). Під час останньої відбувається абсолютизація, розгортання відносин планетарного дуалізму в глобальному масштабі. Встановлену в цей період біполярну Ялтинську систему Ш. вважає чи не найбільш стабільним та передбачуваним з усіх історичних типів сучасної світової системи. Її розпад призвів до геополітичного колапсу, коли світ поринув у стан глобального безладу. Він також висловив переконання, що «не буде надійного миру в Європі та світі доти, доки не буде визнана необхідність встановити чіткий кордон між західною Морською Силою та євразійською Континентальною Силою».

У подальшому в центрі уваги досліджень Ш. перебуває глобальний вимір світу політики, формування якого він розглядає як результат процесу «мондіалізації» і пов'язує його з утратою національними суспільствами контролю над процесом прийняття політичних рішень, які відтепер визначаються глобальними, у тому числі транснаціональними, інститутами, що створює передумови для глобалізації соціального протистояння.

На основі розмежування об'єктивного («природного») та суб'єктивного («штучного») вимірів глобальності Ш. ввів у науковий обіг поняття мондіалізації у значенні універсального процесу впорядкування соціального буття людства як цілісності, еволюції форм організації міжнародного життя від міжнародного до світового порядку, який визначається глобалізацією управління світовим розвитком та інституціалізації світового порядку в політичній системі мондіалізму. Визначив, що детермінантою процесу мондіалізації є об'єктивна потреба в стабілізації економічної системи глобалізму, в якій на сучасному етапі інституційно оформлюється глобалізація як геоекономічний процес.

Також Ш. розкрив природу й закономірності мондіалізаційного процесу як політико-управлінського виміру глобалізації, проаналізував функціональну спрямованість глобалізації управління, технологічний зміст глобальної інженерії, розкрив системну природу мондіалізації, запропонував поняття «політична система мондіалізму» та визначив цілі, принципи, закономірності й перспективи її функціонування і розвитку.

В оцінках сучасної геополітичної ситуації навколо України Ш. виходить з розуміння України як держави, розташованої на стику трьох цивілізацій й пропонує як основу зовнішньополітичного курсу модель «Великої Європи», у рамках якої Україна зможе відіграти інтегруючу роль у формуванні загальноєвропейського політичного, економічного, безпекового та культурного простору від Атлантики до Тихого океану.

В. В. Кривошеїн

ШЕРГІН, Сергій Олександрович (нар. 26 серпня 1947, м. Олександрівськ-Сахалінський, Сахалінська обл., РРФСР) – український учений у галузі політології міжнародних відносин. Доктор політичних наук, професор. Заслужений працівник освіти України.

У 1974 р. закінчив історичний факультет Куйбишевського педагогічного інституту. У 1993–1997 рр. працював професором кафедри регіонознавства та порівняльної політології Інституту міжнародних відносин Київського державного університету імені Тараса Шевченка. У 1997–2002 рр. – на дипломатичній роботі. З 2002 р. – завідувач кафедри Дипломатичної академії України при МЗС України.

Наукові дослідження пов'язані з питаннями міжнародних відносин в АТР, глобалізаційними процесами, проблемами геополітичної ідентичності й стратегічними пріоритетами сучасної зовнішньої політики України. Основні праці: книги «Неспокійний Тихий океан: проблеми безпеки і співробітництва» (1989); «Азійсько-Тихоокеанський регіон: історія і сучасність» (1993), «Сучасна глобалістика: провідні концепції та модерна практика» (2006, у співавт.), «Зовнішня політика України 2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети» (2007, у співавт.), «Геополітичні трансформації в Євразії: погляди з Києва і Сеула» (2008, у співавт.), «Глобалізація і сучасний міжнародний процес» (2009, співавт., ред.), статті «Світовий порядок: концепції і реальність» (1997), «Геополітична конфігурація регіональних суб'єктів АТР у контексті трансформації міжнародної системи» (2003), «Країни Східної і Південно-Східної Азії у зовнішньополітичних пріоритетах України» (2003), «Геополітична ідентичність та геополітичні інтереси України на сучасному етапі глобалізації і модернізації» (2010), «Трансформація геополітичної ідентичності України в контексті українсько-російських відносин» (2010), «Система міжнародних відносин у концептуальній ієрархії багатополярності» (2011), «Тихоокеанська стратегія Вашингтона: від Клінтона до Обами» (2011), «Політологічний дискурс міжнародних відносин» (2011), «Китай і США в глобальних трансформаціях (2011, китайською мовою).

Ш. вважає, що на тлі сучасних міжнародних тенденцій, серед яких – зростання ролі та впливу таких нових «центрів сили», як країни БРІКС, а також поглиблення суперечностей між США та ЄС, формується якісно нова міжнародна система. Глобальне лідерство США видається вже не таким незаперечним, а трансформація світового порядку має тенденцію до багатополярності, поліцентричності або безполярності.

Розглядає Україну як середню регіональну державу, що межує зі Сходом та Заходом і з об'єктивних причин мусить здійснювати позаблокову геополітичну стратегію. Вважає, що віддавати перевагу одному з напрямів нераціонально і небезпечно, оскільки це може призвести до стратегічної конфронтації України з одним із двох «центрів сили», а також до геополітичного та геоекономічного регресу. Доводить, що «сучасна зовнішня політика України має ґрунтуватися на засадах оптимальної багатовекторності, що інституціонально та функціонально пов'язано з перетворенням її на самостійного гравця в системі міжнародно-політичних координат Євразії». З огляду на це є прибічником участі України у формуванні європейської системи колективної безпеки та продовження конструктивного співробітництва з НАТО за умов дотримання політики позаблоковості.

М. А. Шепєлєв

ШИРАК, Жак Рене (Jacques René Chirac; нар. 29 листопада 1932, Париж) – французький державний і політичний діяч, 22-й президент Франції. Закінчив Інститут політичних досліджень (1954) і Національну школу адміністрації (1959), у 1956–1957 рр. проходив військову службу в Алжирі. Після закінчення навчання почав кар'єру державного службовця (аудитор Рахункової палати, 1959) і незабаром зайнявся політичною діяльністю. Відіграв велику роль у виборчих кампаніях Шарля де Голля в 1965 р. і Жоржа Помпіду в 1970 р. У 1967–1995 рр. – депутат Національних зборів від департаменту Коррез.

Міністр сільського господарства в уряді П'єра Мессмера (1972–1974), міністр внутрішніх справ (1974). Після кончини президента Ж. Помпіду в 1974 р. став генеральним секретарем голлістського

Союзу демократів на захист республіки. Підтримав на виборах президента Жискара д'Естена і в обмін на підтримку призначений прем'єр-міністром Франції (1974–1976). Після відставки Ш. пішов в опозицію й очолив партію Об'єднання на підтримку республіки (1976). З 1977 р. до обрання президентом у 1995 р. – мер Парижа. Після перемоги голлістів на парламентських виборах 1986 р. Ш. знову очолив уряд у рамках «співіснування» з президентом-соціалістом Франсуа Міттераном. Двічі, у 1981 і 1988 рр., брав участь у президентських виборах, обидва рази програв Ф. Міттерану.

Президент Франції у 1995–2007 рр. Ш. проводив зовнішню політику в голлістському дусі, активно виступаючи як прибічник багатополярного світу і реанімуючи образ Франції як великої держави. Перед відставкою Ш. Президент Росії В. В. Путін надіслав йому телеграму, в якій зазначалося, що російська сторона сумує з приводу його відходу, і називав його патріархом європейської політики. Після припинення повноважень глави держави став довічним членом Конституційної ради Франції. Заснував власний фонд «Fondation Chirac», покликаний допомагати зберігати довкілля, розвивати медицину, а також підтримувати культурну спадщину. Лауреат Державної премії РФ за видатні досягнення у сфері гуманітарної діяльності (2008).

Ш. розпочав у 1995 р. перший президентський термін зі спроби домогтися від США визнання європейської оборонної ідентичності шляхом створення автономного ланцюжка військово-штабних і командних органів ЄС в обмін на зближення Франції з інтегрованими військовими структурами НАТО, з яких Ш. де Голль вийшов у 1966 р. Такий курс виявився безуспішним, зважаючи на рішучу опозицію Вашингтона. Зокрема, США відкинули пропозицію Ш. передати командування силами НАТО в Середземномор'ї європейцеві за збереження ними загального стратегічного командування Європою і Атлантикою. Водночас зі спробами «європеїзувати» НАТО французи намагалися активізувати діяльність Західноєвропейського союзу. Вони розраховували перетворити ЗЄС на військову організацію ЄС і забезпечити, наскільки це можливо, його автономний від НАТО статус, проте цьому рішучий опір чинили представники Великобританії. На франко-німецькому саміті у Баден-Бадені дві країни домовилися про тіснішу співпрацю у військовій сфері – щодо космічних супутників, загальних ініціатив у НАТО, озброєнь, обміну військовими з'єднаннями та ін. Ця співпраця, на думку обох країн, могла стати ядром майбутньої оборонної політики ЄС.

Відмовившись від просербської політики Міттерана, Ш. підтримав воєнну акцію проти Югославії в 1999 р. Він заявив, що американці і європейці разом виступили у Боснії і Косово «заради загальних цінностей» – прав людини, порушених Белградом, а також «заради загальних інтересів» – стабільності Європи. У бомбардуваннях Югославії брали участь новітні французькі літаки і вертольоти, були задіяні різноманітні засоби спостереження, у тому числі французький супутник «Геліос». До складу миротворчих сил KFOR/СДК входило 8000 французьких військовослужбовців (крім того, у складі SFOR/СПС у Боснії перебували 3000, в Албанії – 1000 французів). У цілому витрати Франції на воєнну кампанію в Югославії становили на кінець 1999 р. 2,5 млрд франків. Проте незабаром Франція виступила за «європеїзацію» балканського конфлікту, яка передбачала б контроль європейських сил за його розвитком, а потім поступове включення Балканських країн до ЄС. Крім того, почастішали висловлювання за активнішу роль Росії у врегулюванні балканської кризи.

Вважаючи розширення НАТО неминучим і природним, французьке керівництво, проте, дотримувалося думки,

що воно повинне відбуватися з урахуванням інтересів безпеки Росії і водночас із реформуванням НАТО, яке потрібне за умов нової міжнародної ситуації після розпаду СРСР. Франція була одним з ініціаторів підписання Засадничого акта Росія – НАТО, а також підтримала Росію в її прагненні стати повноправним членом нарад керівників країн «великої сімки» і перетворення її на «велику вісімку». Під час головування в ЄС у другій половині 2000 р. Франція представила робочу програму для втілення в життя «Колективної стратегії ЄС щодо Росії». У XXI ст. Франція стала ініціатором подальшого зближення Росії з країнами – членами ЄС і НАТО. На саміті в Лакені (Бельгія) в грудні 2001 р. вона виступила з ініціативою створення ради внутрішньої безпеки, до якої увійшли б 15 країн ЄС і Росія. Ш. запропонував визнати Росію «глобальним партнером» ЄС. Була створена російсько-французька Рада співпраці з питань безпеки для розроблення позицій щодо геополітичних і регіональних проблем, які становлять взаємний інтерес.

Односторонні дії США в Іраку кидали виклик фундаментальній французькій концепції багатополярного світу, побудованого на основі принципів і інститутів міжнародного права. Франція прямо погрожувала (за підтримки Німеччини, Росії і КНР) застосувати право вето в РБ ООН, змусивши американців разом з англійцями та іншими учасниками «коаліції добровольців» використати проти Іраку збройну силу без санкції ООН і навіть поза рамками НАТО. Це спричинило безпрецедентний вибух антифранцузьких настроїв у громадській думці США. «Пробачити Росію, ігнорувати Німеччину, але покарати Францію!» – закликала майбутній державний секретар Кондоліза Райс.

Франція разом з Німеччиною зайняла найбільш непримиренну позицію в подіях навколо майбутнього Іраку, погоджуючись брати участь у миротворчих операціях і відновленні цієї країни тільки у разі, якщо воно відбуватиметься під егідою ООН. Відносини Франції зі США дещо покращилися лише після того, як Франція проголосувала наприкінці травня 2003 р. у Раді Безпеки ООН за резолюцію, яка доручила американо-англійській коаліції управління в Іраку й експлуатацію його нафти. Виступаючи по французькому телебаченню, Дж. Буш-молодший заявив, що він не має наміру «карати» Францію за її позицію щодо Іраку. Проте розбіжності між ними не зникли.

Президентство Ш. сприяло формуванню «європейської трійки» Париж – Берлін – Москва. У серпні 2004 р. Ш., бундесканцлер Г. Шредер і президент РФ В. В. Путін провели в Сочі першу зустріч лідерів Франції, Німеччини і Росії. Ш. переконаний, що «Росія і ЄС разом повинні гарантувати розвиток нашого континенту в XXI ст.».

Саме Ш., який у 70-ті рр. ще бачив у будівництві об'єднаної Європи «руку закордону», продовжив політику Ф. Міттерана – хоч і зі змінною переконаністю; нарешті, його позиція привела до того, що Європейська Конституція була відхилена на референдумі 2005 р.

Франція щиро виступала за будівництво об'єднаної Європи, справедливо вважаючи, що тільки в «європейському концерті» вона зможе зберегти свою роль на міжнародній арені. При цьому вона досить хворобливо сприймала неминуче обмеження національного суверенітету в процесі посилення інтеграції. Ця суперечність певною мірою знімалася (принаймні теоретично) концепцією «Європи вітчизн», якої дотримувався Ш., як і всі керівники П'ятої республіки, починаючи з Ш. де Голля, а також принципом субсидіарності, прийнятим в ЄС.

До кінця XX ст. Франція багато в чому втратила звичну роль «першої серед рівних» усередині ЄС, а до її голосу стали дедалі менше прислухатися. Розширення ЄС на схід обернулося для Франції

«пірровою перемогою». Укладення нового договору ЄС у Ніцці, наступне його розширення не переламали наростаючий скептицизм французів стосовно європейського проекту, наслідком чого став провал референдуму за проектом Європейської Конституції в травні 2005 р.

Проте, крім референдуму з Європейської Конституції, великі зовнішньополітичні рішення Ш. не викликали жодних серйозних суперечок.

Є. М. Суліма

ШМІТТ, Карл (Carl Schmitt; 11 липня 1888, Плеттенберг, Зауерланд – 7 квітня 1985, Плеттенберг, Зауерланд) – німецький філософ, соціолог, політолог, глава німецької школи геоюриспруденції, названий «Гоббсом XX ст.». Професор права в університетах Грайфсвальда (1921), Бонна (1922–1932), Колона (1933) та Берліна (1933–1945). 1 травня 1933 р. вступив у НСДАП і швидко став провідним теоретиком права нацистської держави. У книзі «Держава, Рух, Народ: три провідні частини політичної єдності» (1933) головну увагу приділяв обґрунтуванню «концепції фюрерства».

Основні праці («Політичний романтизм» (1919), «Диктатура» (1921), «Політична теологія» (1922), «Духовно-історичний стан сучасного парламентаризму» (1923), «Поняття політичного» (1927), «Вчення про конституцію» (1928), «Простір і великий простір у праві народів» (1940), «Державний суверенітет та відкрите море» (1941), «Земля і море» (1942), «Номос Землі» (1950), «Теорія партизана» (1964)) здебільшого нерозривно пов'язані з геополітичною проблематикою.

У 1939 р., відійшовши від внутрішньонімецьких проблем, Ш. виступив з доповіддю в Кільському інституті політики і міжнародного права «Порядок великих просторів у праві народів, із забороною на інтервенцію для чужих простору сил», де сформулював міжнародно-правову доктрину «великих просторів».

Його теорії вплинули на зміст націонал-соціалістичної ідеології, але він та його теорія «прав народів», яка зберігала за всіма народами право на культурну суверенність, збереження духовної, історичної і політичної ідентичності, піддавались жорсткій критиці, особливо з боку ідеологів СС. Спроба притягнути його до відповідальності за «теоретичне обґрунтування легітимності воєнної агресії» на Нюрнберзькому трибуналі була невдалою, але все ж на кілька десятиліть він перетворився на «персону нон грата» у світовому науковому співтоваристві, і тільки з 70-х рр. праці Ш. поступово реабілітуються, і він стає визнаним авторитетом європейської політико-правової та філософської думки.

У дусі геополітичного розуміння світу Ш. стверджував про первісний зв'язок політичної культури та всієї соціальної реальності з простором, з його якісною організацією. Ш. сформулював типологію людських цивілізацій на основі їх відношення до якості простору, систематизувавши дані за чотирма характеристиками, які давньогрецькі космологи називали «елементами» або стихіями, – Земля, Вода, Повітря та Вогонь (або Ефір).

Ш. висунув концепцію «номосу» як форми організації буття, що встановлює найгармонійніші відносини всередині соціальних ансамблів та між ними. «Номос» – втілення особливого синтезу суб'єктивних і об'єктивних факторів, що органічно проявляються у створенні та розвитку політичних і юридичних систем. У «номосі» проявляються природні та культурні особливості людського колективу в поєднанні з навколишнім середовищем.

Досліджуючи Номос Землі, Ш. зіткнувся з його сутнісною протилежністю – Номосом Моря. Вони є двома незвідними одна до одної та ворожими цивілізаціями, а не варіантами єдиного цивілізаційного комплексу. Номос Землі існує безальтернативно протягом більшої частини людської історії. Сукупність версій Номосу Землі утворює історію традиційного суспільства. Символом сухопутного існування є Дім, а морського – Корабель. Море становить різновид природного середовища, різко відмінний від Суші, є більш відчуженим і ворожим, тому подолання людиною енерціального опору природи, що є сутністю культурної, цивілізаторської діяльності, різко відрізняється у випадку освоєння Моря і Суші.

Суша – тип найбільш фіксованого простору, що визначає найвищий ступінь упорядкованості, тобто наявність достатньо суворих норм, які відокремлюють територію однієї держави від території іншої, встановлюють кордони та формують основу міжнародного права, чинного у періоди як миру, так і війни. Сутички на Суші між двома ворожими сторонами завжди підпорядковані певним правилам, Jus Belli, свого роду закону війни. Це зумовлено тим, що сухопутна цивілізація завжди оцінює завойовані території як потенційно свої, а тому керується принципом вибіркового враження противника, де головними мішенями стають лише регулярні військові формування, а самі землі та мирне населення сухопутний завойовник прагне не стільки спустошити або розорити, скільки освоїти, інтегрувати.

Ш. вважає, що саме сухопутні цивілізації мають найсуворіші моральні норми, які відображають у соціально-етичному плані фіксованість елемента Земля. Зі специфіки сухопутного існування випливають такі його конкретні нормативи, як житло, власність, шлюб, спадщина. Нерухомість, фіксованість Суші породжує сутнісний консерватизм у соціальній, культурній і технічній сферах.

Вода є більш рідким і менш фіксованими елементом, ніж Земля. Водні кордони та морські володіння значно важче піддаються поділу на «свої» та «чужі», ніж сухопутні. Паралельно змінюється й логіка бойових дій. Найчастіше морські держави практикують колонізацію і піратство, тобто грабіжницькі й малоетичні (з сухопутного погляду) набіги на територію, що розглядається лише як тимчасове джерело збагачення та експлуатації, оскільки між морською колонією та метрополією лежить рідка стихія, вода, яка перериває однорідність простору. Водні цивілізації мають й етичні відмінності – їм властива більша рухомість у питаннях моралі, її норми менш суворі й більш розпливчасті. Якщо Дім – покій, то Корабель – рух, і саме природа морського існування породжує можливість технічного прогресу. Море є лише периферійним цивілізаційним явищем, і лише з Великими географічними відкриттями людство починає звикати до морського існування, усвідомлювати себе Кораблем, Островом.

Тим, що Англія прийняла виклик Світового океану, який відкрився, і довела до логічного завершення перехід до суто морського існування, вона дала історичну відповідь на питання, поставлене епохою Великих географічних відкриттів. Новий час і промислова революція зобов'язані своїм існуванням переходу до морського існування, яке несе в самому собі розкріпачення техніки як самостійної та самодостатньої сили.

Однак Ш. не згоден з тим, що тепер за допомогою технічних засобів починається прорив у нові нескінченні простори космосу і сама наша планета поступово перетворюється на космічний корабель, що пливе у космічному просторі. Він підкреслює, що розкріпачена техніка може скільки завгодно вгризатися у космос, але з цього не виникне жодного нового історичного виклику, тим більше, відповіді на нього.

Породження сучасною технікою штучних потреб свідчить лише про здатність її давати штучну відповідь на таке ж штучне запитання. «Все говорить про те, що сучасна техніка зробила нашу Землю до смішного маленькою, – зазначає Ш. – Нові простори, звідки з'явиться новий виклик, мають тому розташовуватись на

нашій Землі, а не поза нею у відкритому космосі».

Ш. розробив також ще одну важливу геополітичну теорію — «Великого простору», що розглядає процес розвитку держав як прагнення до набуття найбільшого територіального обсягу. «Великий простір» він визначав як сферу планіфікації, організації та людської діяльності, що коріниться в актуальній та масштабній тенденції майбутнього розвитку. Сенс концепції «Великого простору» полягає в окресленні географічних регіонів, у межах яких розмаїття політичного самопрояву конкретних народів та держав, що входять до складу цього регіону, може набути гармонійного і несуперечливого узагальнення, втіленого у «Великому геополітичному союзі».

Прикладом вольового створення «Великого простору» Ш. вважає реалізацію американської доктрини Монро, яка передбачала економічну та стратегічну інтеграцію американських держав у природних кордонах Нового світу. Хоча «Великий простір» можна повною мірою ототожнювати з Державою, а точніше з Імперією, ця концепція виходить за межі звичайної держави, обґрунтовуючи нову форму наднаціонального стратегічного об'єднання, основаного на стратегічному, геополітичному та ідеологічному факторах. Етапи територіального розширення держави відповідають етапам розвитку людського духу до універсалізму. Створення нового «Великого простору» залежить лише від політичної волі, яка розпізнає історичну необхідність такого геополітичного кроку.

«Великий простір», організований у гнучку політичну структуру імперсько-федерального типу, на думку Ш., має компенсувати розмаїття національних, етнічних та державних волевиявів, бути регулятором можливих локальних конфліктів. Для того щоб бути органічними та природними утвореннями, «Великі простори» з необхідністю мають становити телурократичні утворення, континентальні маси.

Ш. першим у Німеччині сформулював положення про «Великий простір» як суб'єкт міжнародного права, що йде на зміну державі, або союзу держав. У концепції «Великих просторів» він фактично передбачив основні контури сучасних міжнародних інтеграційних утворень. Він підтримував ідею розумного територіального розмежування із забороною проникнення «просторово чужих сил» у сферу впливу великих держав, що історично склався, без права «ідеологічного втручання в усьому світі».

Слідом за Х. Маккіндером і Ю. Челленом Ш. протиставив таласократичні імперії (Фінікія, Англія, США та ін.) і телурократичні імперії (Римська, Австрійська, Російська та ін.). На його думку, гармонійна та органічна організація простору можлива тільки у випадку телурократичних імперій. Таласократії, виходячи за межі свого Острову і починаючи морську експансію, вступають у суперечність з телурократіями та через геополітичну логіку починають дипломатично, економічно та мілітаристично підривати основи континентальних «Великих просторів».

Загальна геополітична картина світу, описана Ш., зводиться до напруженого планетарного дуалізму Сили Суші та Сили Моря, Землі і Води. Те, що ми сьогодні називаємо Сходом, становить єдину масу твердої суші, а те, що ми іменуємо Заходом, є одним зі світових океанів. «Протистояння морського і континентального світів — та глобальна істина, котра лежить в основі пояснення цивілізаційного дуалізму, що постійно породжує планетарне напруження і стимулює весь процес історії», — наголошує Ш. Тим самим німецький мислитель близько підійшов до розуміння глобального історичного протистояння між цивілізаціями Суші та цивілізаціями Моря.

У праці «Поняття політичного» Ш. висловив думку, що «народ існує політично тільки в тому випадку, якщо утворює незалежну політичну спільність і при цьому протиставляє себе іншим політичним спільнотам, якраз в ім'я збереження розуміння своєї специфічної спільності». У протистоянні континентальних макроінтересів заморським макроінтересам виявляється волевиявлення континентальних імперій, «Великих Просторів». Море кидає виклик Суші, але саме через відгук на цей виклик Суша найчастіше повертається до глибин своєї континентальної самосвідомості.

До найстрашніших наслідків призводить не реалістичне визнання якісної специфіки політичного існування народу, яка завжди передбачає поділ на «наших» і «ненаших», а навпаки, — прагнення до насильницької універсалізації, до втиснення націй та держав у клітини утопічних концепцій «єдиного та однорідного людства», позбавленого будь-яких органічних й історичних відмінностей. Наслідком утопічної універсалістичної ідеології, яка стала основою нової світової диктатури, є тотальна війна, що може призвести взагалі до знищення людства. Ш. вважав, що сучасний курс історії неминуче рухається саме в такому напрямі.

Логіка «тоталітаризації» планетарних відносин на стратегічному, військовому та дипломатичному рівнях, згідно з Ш., ґрунтується на таких ключових моментах. Починаючи з епохи Першої Американської революції та Великої французької революції відбувається прогресивне віддалення від історичних, юридичних, національних і геополітичних констант, які раніше забезпечували органічну гармонію на континенті, були «Номосом (законом) Землі».

На юридичному рівні почала складатися штучна, атомарна, кількісна концепція «прав людини», котра витіснила органічну концепцію «прав народу», «прав держави». На національному рівні органічні імперсько-федеративні принципи стали замінюватися двома протилежними, але однаково штучними концепціями — якобінською ідеєю «Держави-Нації» та комуністичною теорією повного відмирання держави і початку тотального інтернаціоналізму. Імперії, що зберегли залишки традиційних органічних структур, стали швидко руйнуватися під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Нарешті, на геополітичному рівні таласократичний фактор настільки посилився, що відбулася глибока дестабілізація юридичних відносин у сфері «Великих просторів».

Поширення на планеті юридичної та геополітичної дисгармонії супроводжувалося прогресуючим відхиленням домінуючих політико-ідеологічних концепцій від реальності, перетворенням їх на дедалі химеричніші, ілюзорніші й, врешті-решт, облудні. Чим більше говорили про "універсальний мир", тим страшнішими ставали війни та конфлікти. Чим більш «гуманними» ставали лозунги, тим більш нелюдською ставала соціальна дійсність. Саме цей процес Ш. назвав початком «войовничого миру», тобто станом, який не є ні війною, ні миром у традиційному розумінні. «Войовничий мир» проявився у мондіалістській концепції американського Нового світового порядку, який у русі до «тотального миру» веде планету до «тотальної війни».

Освоєння повітряного простору Ш. вважав важливою геополітичною подією, яка символізувала чергову сходинку віддходу від легітимного впорядкування простору, тому що повітряний простір ще менше піддається «впорядкуванню», ніж морський. Розвиток авіації також був кроком до «тоталізації» війни. Саме повітряні види озброєнь характеризуються максимальною руйнівною силою. Найстрашніші сторінки сучасних війн пов'язані саме зі зброєю повітряної стихії. Перехід техносфери до стихії повітря ще більше, ніж води морів, відриває людство від його земних, традиційних коренів, супроводжується дедалі більшим розслабленням моральних критеріїв у цивілізації. Космічні дослідження

ставили у цьому процесі ілегітимної «тоталітаризації» «останню крапку».

Ефірократія і космічна зброя спрямовані не тільки на зруйнування, а й на знищення, і не просто ворога, а всього людства. Людське в зоряних війнах має зникнути не тільки в результаті можливого майбутнього конфлікту, сама роботронна стихія зоряних війн залишає людині дуже мало місця. Зоряні війни, що кладуть край останнім відголосам цивілізаційного Закону, будь-якій регулярності, впорядкованості, етиці, стають військово-стратегічним проявом мондіалізму. Для погляду з космосу відмінності між Сушею та Морем, між народами й расами, державами й релігіями стираються. Людські істоти організуються найраціональніше. Вся влада від «нераціональних» правителів, які керуються такими забобонами, як «незалежність держави», «релігійна істина» та ін., переходить до Світового Уряду.

Символом останнього опору телурократії та її останнім захисником Ш. вважав нову фігуру історії – «партизана», яка втілює «вірність Землі». Партизан у своїй боротьбі нехтує всіма правилами ведення війни. Він є відверто ілегітимною відповіддю на замасковано іллегітимний виклик сучасного «права». Партизанська війна – іррегулярна війна народу, який не складає зброю навіть тоді, коли армія здає свої позиції і влада переходить до ворога. Партизан, маленький захисник Великої Суші, воює проти логіки техносфери, проти трагічної ентропії цивілізації.

Ш. справив великий вплив на ідейно-політичні рухи як «нових правих», так і «нових лівих». Зокрема, в Італії в 70-ті рр. розгорнувся цілий рух «шміттомарксистів» (marxisti schmittiani). У США центрами академічного шміттіанства стали Чиказький університет і журнал «Телос». У 2007 р. у Плеттенберзі було засновано Товариство Карла Шмітта.

М. А. Шепєлєв

ШПЕНГЛЕР, Освальд Арнольд Готфрід (Oswald Arnold Gottfried Spengler; 29 травня 1880, Бланкенбург, Гарц – 8 травня 1936, Мюнхен) – німецький філософ й історик, один з основоположників сучасної філософії культури, представник філософії життя. Вивчав природничі науки й математику в Мюнхені, Берліні й Галле; у 1908–1911 рр. – викладач гімназії в Гамбурзі; з 1911 р. жив у Мюнхені. Основні праці: «Сутінки Європи» (у 2 т., 1918–1922); «Пруссацтво й соціалізм» (1920); «Чи це песимізм?» (1921); «Людина й техніка» (1931); «Роки рішень. Німеччина й всесвітньо-історичний розвиток» (1933).

У баченні світової історії Ш. виходить з погляду культурологічного плюралізму, де акцентує на «феномені безлічі потужних культур з первісною силою, що виростають із надр своєї країни, до якої вони строго прив'язані протягом усього існування, і кожна з них накладає на свій матеріал – людство – власну форму, у кожної власна ідея, власні страсті, власне життя, бажання й відчування й, нарешті, власна смерть». Культури, на думку Ш., виникають «з піднесеною безцільністю, подібно квітам у полі», і настільки ж безцільно «йдуть зі сцени». До «великих культур», що цілком реалізували свої потенції, він відносить єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, «магічну» (арабо-візантійську), «аполлонівську» (греко-римську), «фаустівську» (західноєвропейську) культури й культуру майя, а також російсько-сибірську культуру, що «пробуджується». Їх існування в різні часи на найвіддаленіших територіях планети свідчить для Ш. не про єдиний процес світової історії, а про єдність проявів життя у Всесвіті. Унікальність кожної культури забезпечується своєрідністю її «душі»: в основі античної культури лежить «аполлонівська» душа, арабської – «магічна», західної – «фаустівська» і т. ін. Прояви певної культури поєднує не тільки загальна хронологічна й географічна віднесеність, а й насамперед – тотожність стилю, що виявляється в мистецтві, політиці, економічному житті, науковому баченні світу тощо. При вивченні їх «фізіогноміки» Ш. застосовує метод морфологічного аналізу, що набув великого резонансу у вивченні історії культури.

У другому томі «Сутінок Європи» Ш. пов'язує походження та розвиток людини і примітивних спільнот з ландшафтом, тваринним світом, кліматом, з почастішанням контактів між представниками різних племен і субкультур. Але не тільки примітивна культура була обумовлена і детермінована географічними умовами. Друга ера високої культури, протягом якої сформувалося вісім різних цивілізацій, також мала в основі відмінності природного середовища.

Ш. виокремлює в розвитку культурно-історичного індивідуума такі фази: міфосимволічну ранню культуру, метафізико-релігійну високу культуру й пізню, окостенілу культуру, що переходить у цивілізацію. Весь цикл триває близько тисячоліття. Ш. прагне довести «паралельно-одночасний» характер проходження цих стадій усіма історичними культурами. Кожна культура, вичерпуючи внутрішні творчі можливості, мертвіє й переходить у фазу цивілізації, яка означає кризовий результат, завершення. Цивілізація всюди має однакові ознаки. Вона – симптом і вираження відмирання культурного світу в його цілісності як організму, повернення в небуття, в етнічний хаос. Їй властиві атеїзм і матеріалізм, агресивна експансія зовні, радикальний революціонізм, сцієнтизм і техніцизм, а також урбанізація.

Розглядаючи європейську культуру в її протилежності античній – «аполлонівській», статичній, пластичній культурі, яка символізується скульптурністю, тілесністю, він бачить у першій втілення північної ментальності, представленої в кельтському й німецькому епосі. Символ Західної Європи – безмежний простір, що суб'єктивно переживається. Основна лінія розвитку західної культури – боротьба простору проти матерії, не пластичне, а музичне (динамічне, неспокійне, «імматеріалізуюче») начало. Фаустівській душі властиве загострене переживання часу, «історична турбота». Специфіка європейської науки – досягнення небувалого ступеня абстракції, логічної стрункості, «найвищої трансцендентності форм», надмірно розвинута символіка (властивість скептичного мислення пізнього періоду). Європейська наука йде назустріч самознищенню через стоншення інтелекту. Сучасна техніка – спадкоємиця фаустівського духу, у ній – винахідницький геній, хватка «людини-хижака», спрага панування, але водночас трансцендування людиною себе, умов свого буття, подвижництво. Техніка для європейця – символічна, душевно-духовна необхідність. Дедалі більша езотеричність західної техніки, бунт «машини» проти її творця наближають загибель фаустівської культури, край їй буде покладений екологічною або воєнною катастрофою.

Саме період 1800–2000 рр. відповідає першій фазі цивілізації в розвитку західної культури, яка визначається пануванням грошей («демократії»), пронизуванням господарськими силами політичних форм та структур влади. Наступна фаза визначатиметься перемогою політики сили над грошима, цезаризмом, зростанням примітивного характеру політичних форм, внутрішнім розпадом націй і перетворенням їх на безформне населення, узагальненням останнього в імперії, яка поступово набуватиме примітивно-деспотичного характеру. Вона триватиме від 2000 до 2200 рр., і лише після 2200 р. західна культура вступить в останню фазу цивілізації, коли відбудеться «позаісторичне заклякнення імперського механізму на тлі хижацької радості юних народів або чужоземних загарбників».

Ш. стверджує формулу: «Світова історія — історія держав. Історія держав — історія війн». У праці «Роки рішення» він висунув тезу про те, що «ми вступили у епоху світових війн». Підсумком «білої революції» стала переоцінка всіх цінностей, що проявилась у тотальній вульгаризації та деморалізації європейського життя, яке відмовилось від традиційних, суворо регламентованих форм політичного і духовного порядку на користь гуманітарних ідей загальної рівності. Перша світова війна, на думку Ш., була поразкою білої раси, яка втратила повагу «кольорових» народів. «Сьогодні вони ведуть переговори там, де вчора вони повелівали, а завтра повинні будуть лестити, щоб бути у змозі вести переговори». Цей підсумок тягне за собою «кольорову революцію» — нове й остаточне викрадення Європи кольоровими расами.

Ш. підкреслював існування народів, сильна раса яких зберегла властивості хижака, народів панів-добувачів, які ведуть боротьбу з іншими народами. До таких він відносить насамперед німців. Його погляди характеризувались відвертим пангерманізмом, поєднаним з англофобією, що ґрунтувалось на традиційному для німецької думки протиставленні англійського меркантилізму та німецького героїзму.

Ш. писав про протистояння принципів «вікінга» — англійця і «монархалицаря» — пруссака, між якими неможливе примирення, оскільки «обоє вони, як германці й люди фаустівського складу вищого порядку, не визнають меж своїм спрямуванням і тільки тоді відчують себе у мети, коли весь світ підкорятиметься їх ідеї... війна між ними триватиме доти, доки один з них не переможе остаточно».

Багато його ідей з ентузіазмом сприймали ідеологи фашизму, однак сам Ш. у 1933 р. відхилив пропозицію нацистів про співпрацю. Критика політики влади спричинила заборону згадувати його ім'я у політичній пресі. Політичні погляди Ш. сьогодні суттєво впливають на ідейні концепції європейських «нових правих».

М. А. Шепєлєв

ШТРАССЕР, Отто (Otto Strasser; 10 вересня 1897, Бад-Віндсхайм — 27 серпня 1974, Мюнхен) — німецький політичний діяч, теоретик «німецького соціалізму», в 1925–1930 рр. — один з лідерів лівого крила НСДАП. У 1930 р. заснував організацію «Чорний фронт», основними принципами якої були національна свобода, соціальна справедливість та європейське співробітництво. Після 1933 р. — в еміграції, повернувся у Німеччину в 1955 р. У 1940 р. випустив книгу «Завтра Німеччини», куди як третю частину вмістив маніфест «Структура німецького соціалізму». Ш. був прихильником «Європейської федерації» як «ліги вільних націй», «основи національної свободи та успішного розвитку всіх народів і національних меншин». У ній він бачив передумову духовного відродження західної цивілізації і культури. Пропозиція Ш. щодо реорганізації Німеччини та Європи полягала у федералізації на племінній основі, у їх давній прихильності до своїх земель. Він виступав за створення єдиної великонімецької держави «від Мемеля до Страсбурга», базованої на принципах федералізму. При цьому вважав за необхідне зменшити вплив Пруссії на характер Німеччини, закликав німців «подолати Пруссію» територіально, економічно і духовно, тільки тоді стануть можливі нова Німеччина і нова Європа.

Ш. вважав, що європейська єдність не можлива, поки не будуть усунуті страх і недовіра до Німеччини серед інших європейських держав. Виступав за створення «європейської армії», де «національні складові» відповідатимуть за окремі роди військ і види озброєнь. Пропонував здійснити реконструкцію Ліги Націй «в сенсі світового представництва континентальних груп». У ній Федеративна Європа була б представлена як один з декількох геополітичних блоків.

Ш. закликав до інтернаціональної солідарності всіх пригноблених народів у спільній боротьбі проти імперіалізму. Але він був переконаний, що «Росія не належить, ніколи не належала і ніколи не належатиме Європі», тому що має виражене відчуття ідентичності та долі, незалежно від правлячого режиму. Проте він сподівався, що Україна і Білорусь зможуть влитися в нову Європу, якщо того побажають. Вважав «велику і здорову Чехословаччину найважливішою опорою центральноєвропейського порядку», і виступав за встановлення дружніх відносин між Німеччиною і західними слов'янами.

З початком «холодної війни» Ш. критично поставився до тверджень, що Європа повинна об'єднатися, щоб служити інтересам США проти СРСР, він називав «образою» твердження, що Європа потребує американського захисту від Росії, доводячи, що Європа здатна захистити себе без США.

М. А. Шепєлєв

Ю

ЮРЧЕНКО, Сергій Васильович (нар. 10 травня 1962, Ялта, Кримська обл.) – український учений у галузі політології та історії міжнародних відносин. Доктор політичних наук (2002, тема дисертації «Геостратегія США в процесі становлення глобальної держави»), кандидат історичних наук (1991, тема дисертації «Еволюція зовнішньополітичних установок Демократичної партії США, 1952–1960 рр.»), професор (2003).

У 1985 р. закінчив з відзнакою історичний факультет Сімферопольського державного університету ім. М. В. Фрунзе. Працював на кафедрі нової та новітньої історії зарубіжних країн СДУ ім. М. В. Фрунзе (з 1999 р. – ТНУ ім. В. І. Вернадського). З 2010 р. – завідувач кафедри політичних наук та міжнародних відносин Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.

Сфера наукових інтересів: політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку, теорія та історія міжнародних відносин, геополітика, історія і дипломатія Другої світової війни. Автор понад 150 праць, у тому числі «“Велика трійка” та інші офіційні особи. Кримська конференція 1945 року в портретах її учасників» (1999), «Сталін, Рузвельт, Черчілль на Ялтинській конференції 1945 року: три підходи до війни і миру» (2000), «США і міжнародні кризи в біполярному світі (1940–1960-ті роки)» (2000), «Ялтинська конференція 1945 року: хроніка створення нового світу» (2005), «На шляху до світового лідерства: геостратегія США 1941–1963 рр.» (2000), «Футурологія світової політики та міжнародних відносин» (у колективній монографії «Глобалізація і сучасний міжнародний процес», 2009).

Проаналізував закономірності формування та реалізації американської геостратегії в період становлення США як глобальної держави в контексті зміни наявних систем міжнародних відносин і на цій основі представив певні моделі, які лежали у фундаменті курсу США щодо основних елементів тієї чи іншої системи світового порядку, на базі яких у розглянутий період США домоглися істотного просування на шляху до світового лідерства.

Ю. розкриває роль просторового чинника в мисленні, дискусіях та прийнятті зовнішньополітичних рішень в американських адміністраціях від обох провідних політичних партій, а також аналізує співвідношення ідеологічної і геополітичної складових американської зовнішньої політики на різних етапах історичного розвитку США. На конкретному історичному матеріалі характеризує роль у виробленні американського зовнішньополітичного курсу деяких істотних ланок зовнішньополітичного механізму: президентів та їх оточення, партійних еліт, вищого військового керівництва, академічного комплексу. Ю. розглядає зовнішньополітичну активність США в контексті співвідношення ритмічних коливань екстравертності та інтровертності з розвитком внутрішньополітичних циклів, пов'язаних з природною зміною поколінь в американській політичній еліті.

Ю. виокремлює такі етапи становлення і розвитку геостратегії США: 1) з часів перших поселень до Війни за незалежність; 2) від Війни за незалежність до початку XIX ст.; 3) з початку століття до Громадянської війни 1861–1865 рр.; 4) від Громадянської війни до 90-х рр. XIX ст.; 5) від 90-х рр. XIX ст. до Першої світової війни; 6) від закінчення Першої світової війни до Другої світової війни; 7) від Другої світової війни до середини 60-х рр.; 8) з середини «критичного десятиліття» до початку 1990-х рр.; 9) новий етап у розвитку американської геостратегії, який спостерігається нині. Розробив концепцію еволюції антигітлерівської коаліції, в якій доводив, що період максимальної співпраці союзників припадає на першу половину 1944 р.

М. А. Шепєлєв

ЮЩЕНКО, Віктор Андрійович (нар. 23 лютого 1954, с. Хоружівка, Недригайлівський р-н Сумської обл.) – український політичний і державний діяч. Президент України у 2005–2010 рр. У 1975 р. закінчив Тернопільський фінансово-економічний інститут, після чого проходив строкову службу в прикордонних військах СРСР. У 1977 р. вступив у КПРС, згодом закінчив з відзнакою факультет ідеологічних кадрів Університету марксизму-ленінізму. Трудову діяльність розпочав помічником головного бухгалтера колгоспу, працював у місцевих і республіканських банківських установах УРСР. З 1992 р. – перший заступник голови правління АКБ «Україна», у січні 1993 р. – грудні 1999 р. – голова правління Національного банку України. З 22 грудня 1999 р. до травня 2001 р. – прем'єр-міністр України. На парламентських виборах 2002 р. очолив опозиційний виборчий блок «Наша Україна». Був кандидатом на посаду Президента України на виборах 2004 р., в обстановці т. зв. помаранчевої революції визнаний Центральною виборчою комісією України переможцем переголосування 26 грудня 2004 р. (т. зв. третього туру, призначеного на підставі судового рішення). Після рішення Верховного Суду України від 20 січня 2005 р. офіційно оголошений третім Президентом України. Наступні президентські вибори програв з найгіршим результатом в історії (5,45 %). Період його президентства отримав назву «другої Руїни». «Правління Ю. мало для країни катастрофічні наслідки, – зазначає Д. В. Табачник у статті “Прощавай, Ю.!”. – Воно затягло Україну в найглибшу системну кризу».

На початку свого президентства Ю. мав захопливий прийом на Заході, де сприймався як лідер «демократичної революції» і відверто прозахідний політик. Основною метою зовнішньої політики проголосив інтеграцію України в ЄС і НАТО. На посаді Президента в однобічному порядку скасував візовий режим для громадян ЄС та США, форсував входження України до СОТ за рахунок однобічних поступок. За його президентства Україна втратила у спорі з Румунією 80 % континентального шельфу навколо о-ва Зміїний. Деструктивна політика Ю. спричинила значне погіршення відносин з Росією, різко скоротились міждержавні контакти на високому офіційному рівні.

Ініціював низку геополітичних проектів на пострадянському просторі, фактично спрямованих на перетворення України на антиросійський плацдарм. Зокрема, спільно з М. Саакашвілі у вересні 2005 р. заснував Співтовариство демократичного вибору, до якого приєднались недружні Росії країни Східної Європи. Спільна заява президентів України та Грузії (12 серпня 2005 р.) декларувала, що «утвердження демократії та громадянського суспільства є одним з головних завдань та передумов для економічного розвитку наших країн та регіону, що розташований в Європі, поєднуючи три моря – Балтійське, Чорне та Каспійське, наділений величезним потенціалом. Демократія та стабільність у цьому регіоні є також передумовою для забезпечення стабільності і безпеки в усій Європі».

На саміті ГУАМ у Кишиневі 22 квітня 2005 р. Ю. заявив, що його учасники «більше не сприймають себе осколками СРСР» і мають намір стати локомотивом «третьої хвилі демократичних революцій» на просторі колишнього Союзу. Під час Київського саміту ГУАМ 22–23 травня 2006 р. були підписані декларація про створення нової міжнародної організації – «Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ» та її статут. У центрі уваги опинилися питання розвитку транзитно-транспортного коридору ГУАМ, зокрема, впритул зайнялись проектом поромної переправи Батумі – Поті – Керч, яку бачили частиною нового транспортного проекту «Вікінг» (вантажне залізничне сполучення між Балтійським і Чорним морями) до Молдови з продовженням до Грузії і Азербайджану. Серед пріоритетних напрямів міжнародної діяльності цієї організації були співробітництво ГУАМ – США, ГУАМ – Японія, ГУАМ – Литва, а також співробітництво в рамках «групи друзів ГУАМ в ЄС». Під час Кавказької кризи 2008 р. українська опозиція та російські ЗМІ наводили дані про постачання української зброї (зокрема зенітно-ракетних комплексів) до Грузії та її застосування проти осетинських військ і російських миротворців.

За президентства Ю. офіційний Київ проводив політику, спрямовану на ревізію української історії, героїзацію гітлерівських поплічників з дивізії СС «Галичина», спецбатальйону «Нахтігаль», УПА та інших формувань, які скоювали численні військові злочини проти мирного населення та радянських військ під час війни. Її мета – перетворити нечисленних зрадників на виразників думки більшості народу в різні періоди історії України. Ю. оголосив святкування 300-річчя «українсько-шведського союзу» Карла XII та Івана Мазепи, встановив відзнаку Президента України «Хрест Мазепи», підтримував заходи, спрямовані на вшанування українських історичних діячів, які відрізнялись антиросійською спрямованістю. Не сприймаючи канонічне православ'я, активно інспірував дії зі створення «української національної помісної церкви».

У зверненні, направленому Ю., Д. А. Медведєв назвав політику України в роки його президентства відходом від принципів дружби і партнерства з Росією, закріплених у Договорі 1997 р. Зокрема, за словами президента РФ, «негативний суспільний резонанс викликала антиросійська позиція України у зв'язку з варварським нападом режиму Саакашвілі на Південну Осетію». Також Медведєв висловив невдоволення тим, що «політичне керівництво України, ігноруючи думку громадян своєї країни – не кажучи вже про відому Вам позицію Росії, – уперто продовжує курс на вступ до НАТО». Він нагадав про «витіснення російської мови з суспільного життя, науки, освіти, культури, засобів масової інформації, судочинства», а також вказав на «згубну практику втручання влади України у справи православної церкви» і «безперервні спроби ускладнити практичну діяльність Чорноморського флоту Росії». Крім того, «російсько-українські відносини піддаються випробуванням і в результаті взятої Вашою адміністрацією лінії на перегляд спільної історії, героїзацію нацистських посібників, звеличення ролі радикал-націоналістів, нав'язування міжнародному співтовариству націоналістично забарвлених трактувань масового голоду в СРСР 1932–1933 рр. як «геноциду українського народу». Д. А. Медведєв звернув увагу на неприпустимість «піддавати багатовікові відносини тяжким випробуванням на догоду сьогочасній кон'юнктурі, вселяючи підростаючим поколінням взаємну недоброзичливість, граючи на націоналістичних комплексах». Він вважав, що Ю. «зайняв вельми неконструктивну позицію щодо нашої країни. У нього домінують русофобські уявлення».

Після завершення строку повноважень створив громадську організацію «Інститут Президента Віктора Ю. "Стратегічні ініціативи"» та займається громадсько-політичною діяльністю, спрямованою на утвердження свого погляду на українську історію і сучасність. Виступав проти Харківських угод 2010 р. про перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі, мовної та освітньої політики уряду Януковича – Азарова. У статті «Чия мова – того і влада» (2010) екс-президент доводить, що російський колоніалізм істотно відрізнявся від «заморських» зразків тим, що не дискримінував українців за етнічною ознакою, оскільки начебто взагалі не вважав їх окремим народом. Врятувати Україну від перетворення на колонію, наполягає Ю., може тільки єдиний мовний і культурний простір, що володіє імунітетом проти недружнього впливу ззовні. «Існування єдиної мови – технічна умова існування сталої європейської держави. Дві державні мови в Україні не можуть слугувати чинниками консолідації. Консолідуватися можна лише навколо чогось одного. Тільки єдина мова і культура дадуть можливість Україні нормально розвиватися в економічному, соціальному та гуманітарному напрямах».

М. А. Шепелєв

Я

ЯДЕРНА СТАБІЛЬНІСТЬ – поняття, використовуване під час вивчення проблем нерозповсюдження ядерної зброї для позначення комплексу психологічних уявлень про ядерну стратегію, які базовані на балансі стратегічних озброєнь і передбачають, що ядерний конфлікт не розглядається ні політиками, ні стратегами як ситуація, здатна забезпечити реальний виграш.

Більшість дослідників традиційно вважали стабільність можливою тільки на базі «взаємного гарантованого знищення», що забезпечувалося досягненням на початку 1970-х рр. ядерного паритету між СРСР і США. Кожна зі сторін була впевнена в можливостях як свого потенціалу удару у відповідь, так і потенціалу удару у відповідь іншої сторони і тому в кризовій ситуації утримувалася від завдавання першого удару. Цей підхід, прийнятий обома сторонами, успішно запобіг ядерній війні й ядерним конфліктам у XX ст. Шведський політолог Ерік Арнетт підкреслює: «в останні роки "холодної війни" наддержави досягли ядерного паритету і продовжували системне суперництво лише на периферії, зменшуючи тим самим ризик прямої війни». Розпад СРСР, дискусія про долю його ядерного арсеналу і вступ в ядерний клуб Індії і Пакистану в 1998 р. викликали стурбованість загрозою порушення Я. с.

У період «холодної війни» ядерні держави виходили з того, що колосальна руйнівна сила ядерної зброї знецінює категорію війни, що ніхто з них ніколи не використовуватиме ядерну зброю як бойову, і тому практично виключалася можливість війни між великими державами. Водночас, якби наддержави були упевнені, що за нападом НАТО на країни ОВД або ФРН на НДР відбудеться лише контрудар із застосуванням звичайних озброєнь, то війна в Європі почалася б ще в 1960-ті рр. Нині нові ядерні й «порогові» країни (у Південній Азії, а можливо, і на Корейському п-ві) починають бачити в ядерній зброї практичний засіб для досягнення військової перемоги.

Сьогодні дослідники вважають, що розповсюдження ядерної зброї, розроблення систем ПРО і створення «навколоядерних» озброєнь зводять нанівець «стабілізуюче залякування». У такій ситуації між «класичним» ядерним конфліктом і класичною повномасштабною війною із застосуванням звичайних озброєнь можливі «проміжні варіанти» – «війни-примуси». Найбільші побоювання повинен вселяти не сам процес розповсюдження ядерної зброї, а ломка досить стійких політико-психологічних параметрів, характерних для ядерного протистояння СРСР і США з 1962 по 1991 р. У сучасному контексті ядерна стабільність гарантована не повним унеможливленням поширення ядерної зброї за межі групи «Відповідальних країн», а тільки ядерною перевагою одних країн над іншими. Вважається, що прогрес озброєнь дає змогу створити антитезу перманентному зниженню порога ядерного стримування, який став відбуватися в умовах розпаду «старої», реальної діючої «стратегічної стабільності».

Нині США наслідують доктрину абсолютного військового домінування над потенційними супротивниками, що виключає не лише ядерний паритет, а й саму можливість його досягнення в майбутньому. У 2002 р. США вийшли з договору про обмеження систем протиракетної оборони, укладеного в 1972 р. для обмеження гонки озброєнь. Вже після операції «Буря в пустелі» центральною проблемою американської стратегії стало збільшення вражаючої потужності високоточних систем, що пов'язується зі створенням такої зброї, яка за вражаючою потужністю дорівнюватиме тактичним ядерним боєзарядам, хоча буде вільна від їх недоліків.

У рамках цього пошуку в США розробляють боєголовки, що вражають не енергією вибуху, а короткочасними мікрохвильовими імпульсами, здатними безконтактно впливати на ядерні об'єкти супротивника; аналізують досвід застосування на Балканах «бомб зі збідненим ураном»; здійснюють прийняту в січні 2002 р. ядерну доктрину США, що передбачає створення надмалих ядерних боєзарядів з надмалими радіоактивними осіданнями для локального ураження підземних бункерів і печер; розробляють новий вид боєзарядів на основі нових радіоактивних елементів (наприклад, гафнію), вибуховий ефект яких проявляється у відсутності класичної реакції розщеплювання атомного ядра. Американські військові аналітики прогнозують, що в майбутньому стане значно важче розмежовувати і розпізнавати ядерні й звичайні системи зброї і засобу її доставлення до цілей. Це може підвищити ризик санкціонованого застосування ядерної зброї.

В умовах виникнення ядерних загроз нового типу формується новий напрям в розвитку дипломатичних відносин між державами, яке можна визначити як «ядерна дипломатія».

Є. М. Суліма

ЯЛТИНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 р. – конференція лідерів основних держав антигітлерівської коаліції – СРСР, США и Великобританії, присвячена встановленню післявоєнного світового порядку, яка відбувалася 4–11 лютого 1945 р. в Криму, у м. Ялта.

Під час Я. к. голова Ради народних комісарів СРСР Й. В. Сталін, президент США Ф. Д. Рузвельт і прем'єр-міністр Великобританії У. Черчілль у тонких маневрах і гострих дискусіях визначили позиції СРСР, США і Великобританії на завершальному етапі війни і основи світового порядку, який існував майже всю другу половину XX ст.

Ці три державні діячі були членами «привілейованого клубу». У. Черчілль зазначив: «Нарада трьох держав є дуже привілейованим клубом. Вступний внесок у цей клуб дорівнює 5 млн солдатів або відповідному еквіваленту». Й. Сталін трохи знизив планку: «Хоча б 3 млн солдатів». Ф. Рузвельт не сказав нічого. Адже ті, хто зібрався за круглим столом, розуміли, що США – найсильніша держава в світі. Це імперське становище держав і справді світове бачення подій їх керівниками забарвлювали рішення, що приймалися.

Керівників трьох держав багато розділяло, але їх пов'язувало прагнення побачити безпечніше майбутнє. Ф. Рузвельт вважав: «Нашим завданням є забезпечення миру принаймні на 50 років», прагнучи «побудувати новий світ, який не знатиме несправедливості і насильства». У. Черчілль хотів «уникнути помилок колишніх поколінь і забезпечити міцний мир..., втілити в життя мрію бідняків, щоб вони могли жити в мирі, охоронювані нашою непереможною міццю від агресії і зла». Й. Сталін теж говорив про п'ятдесятилітній термін мирного розвитку, але його відчуття часу було гострішим. «Поки всі ми живі, боятися нема чого, – сказав він партнерам-суперникам. – Ми не допустимо небезпечних розбіжностей між нами. Ми не дозволимо, щоб відбулася нова агресія проти будь-якої з наших країн. Але мине 10 років або, можливо, менше і ми зникнемо. Прийде нове покоління, яке не пройшло через усе те, що ми пережили, яке на багато питань, ймовірно, буде дивитися інакше, ніж ми. Що буде тоді?».

Це об'єднавче прагнення – не допустити повторення того катаклізму, що стався, який загрожував самому існуванню держав, коштував десятків мільйонів людських життів і колосальних руйнувань, – лежало в основі рішень про створення загальної міжнародної організації для підтримки міжнародного миру і безпеки – ООН. Але воно поєднувалося з прагненням забезпечити геополітичні інтереси своїх імперій у післявоєнному світі.

Керівники союзних держав домовилися скликати для підготовки Статуту 25 квітня 1945 р. в Сан-Франциско конференцію Об'єднаних Націй. У роботі конференції мали взяти участь Об'єднані Нації за складом на 8 лютого 1945 р., а також ті з націй, що приєдналися, які оголосять війну спільному ворогу не пізніше 1 березня 1945 р., при цьому було встановлено, що в Раді Безпеки цієї організації діятиме принцип одноголосності постійних членів, і США і Великобританія підтримають пропозицію про допуск до первісного членства в організації Української і Білоруської РСР. Уряд США мав від імені трьох держав проконсультуватися з урядами Китаю і тимчасовим урядом Франції з приводу рішень, прийнятих в Ялті щодо всесвітньої організації. Було також вирішено, що п'ять держав, які матимуть постійні місця в Раді Безпеки, проконсультуються між собою до Конференції Об'єднаних Націй з питання про територіальну опіку.

Ялтинські рішення дали приклад успішного поєднання особливих прав великих держав і принципу демократичного устрою світу, який втілився в структурі ООН з її постійними членами Ради Безпеки та Генеральною Асамблеєю, у її діяльності, яка забезпечувала принаймні механізм обговорення проблем, що виникають і привернення до них уваги широких кіл громадськості різних країн.

Американський посол у СРСР А. Гаріман, кажучи пізніше про значення зустрічі «великої трійки» в Криму, підкреслив: «По-перше, Я. к. була конференцією війни і перемоги в цій війні. По-друге, це була зустріч, під час якої її учасники спробували уявити собі можливий світ і побудувати його. Не було жодних переговорів про будь-який поділ світу. І з усіх документів, тепер вже опублікованих, не випливає, що велися переговори про будь-який поділ світу. Я. к. відобразила період найвищого ступеня співпраці між Росією, Великобританією і США й увінчалася великим успіхом».

С. В. Юрченко

ЯЛТИНСЬКА МІЖНАРОДНА СИСТЕМА – міжнародна система, що сформувалася за підсумками Другої світової війни, принципи якої були визначені рішеннями Ялтинської конференції глав урядів країн антигітлерівської коаліції.

Я. м. с. визначається переходом планетарного дуалізму у фазу експлікації, розгортання, що проявляється насамперед у тому геополітичному факті, що вперше у сучасній світовій системі реалізується біполярна геополітична модель у планетарному масштабі. Основою її став американо-радянський кондомініум, утворений за підсумками Другої світової війни задля здійснення геополітичного контролю у світовому масштабі з боку двох наддержав, – США і СРСР.

Біполярність втілюється в обопільному контролі двох наддержав та їх взаємному антагонізмі. Утворена біполярна Я. м. с. містила два антагоністичні блоки під керівництвом двох наддержав. Кожен з них прагнув змінити співвідношення силових потенціалів на свою користь, і навіть був здатний піти на певний ризик для ліквідації протилежного блоку.

Вирішальною особливістю Я. м. с. була поява ядерної ЗМЗ, що змушувало наддержави до пошуку хоча б мінімальної згоди, створювало т. зв. рівновагу страху. Вона становила передумову мовчазної згоди наддержав, за якою вони домовлялись не посягати на сфери впливу кожного із блоків та спільно контролювати периферійну зону обох блоків і запобігати глобалізації локальних та регіональних конфліктів.

Так, у 1953 р. США відмовились від відкритого втручання у берлінські події, у 1956 та 1968 рр. вони висловлювали лише символічний протест проти введення радянських військ в Угорщину та Словаччину, а СРСР, у свою чергу, обмежувався ідеологічними кампаніями протесту проти численних випадків збройного втручання США у країнах Латинської Америки та відмовлявся від відкритого втручання у Кореї та В'єтнамі. СРСР та США спільно засудили франко-британську інтервенцію у Суеці 1956 р., схвалили збройне втручання ООН у Конго 1962 р. та ін.

Це не заважало, однак, періодичному загостренню напруженості між наддержавами (повітряна блокада Берліна, Корейська війна, Карибська криза, події навколо Афганістану), але, незважаючи на це, наявність Я. м. с. була важливим фактором забезпечення відносної світової стабільності.

Обидві наддержави взаємно визнавали результати, обставини, правила і прецеденти, що склались у процесі їх взаємодії з метою підтримання суперництва на прийнятному рівні. Це робило міжнародний порядок, установлений Я. м. с., одним з найефективніших у світовій історії. Слід зауважити, що хоча володіння ядерною зброєю виключало глобальний конфлікт навіть із застосуванням звичайної зброї, ефективність ядерного стримування була стабільною лише доти, доки не порушувалася рівновага.

Окрім двох блоків та їх членів Я. м. с. включала держави, що не приєдналися до жодного блоку, а також універсального міжнародного актора в особі ООН. З розпадом світової колоніальної системи та появою нових держав «третього світу» формуються сприятливі умови для їх залучення до сфери впливу двох наддержав, що пожвавило суперництво між останніми. Та попри тенденції блоків та сфер впливу наддержав до поширення, вони виявляли толерантність до статусу міжнародних акторів, що не приєдналися.

Незважаючи на те, що на початку свого існування Рух неприєднання вважав головним завданням опір гегемоністичним курсам обох держав, поступово, починаючи з саміту в Алжирі у 1973 р., він висував вимоги економічного плану, називаючи головним ворогом імперіалізм і таким чином був ближчим до позицій СРСР. Всі значні повстання в «третьому світі», врешті-решт, спрямовувалися проти США.

Жодні зіткнення інтересів на периферії, у «третьому світі» не повинні були ставити під удар встановлений світопорядок. В умовах біполярності наддержави мали змогу утримувати інші держави від використання насильства та нейтралізувати дестабілізуючі зміни, що їх породило насильство, якщо вони не в змозі їх контролювати. «Рівновага страху» була однією з ефективних форм підтримання рівноваги сил у світі. Втім стабільність Я. м. с. вирішальною мірою забезпечувалася не наявністю ядерної зброї в обох наддержав, а стримувальною роллю СРСР. Перетворення технології на стримувальний фактор було результатом вступу СРСР у геополітичну гру як гаранта стабільності, тоді як у разі перемоги Німеччини над СРСР між СРСР і США найімовірніше розпочалася б боротьба на знищення із застосуванням усіх технологічних засобів аж до атомної бомби.

Встановлення «залізної завіси», що поділила Європу, забезпечило підтримання військово-стратегічного статус-кво, який зберігався до 1990 р. Але в цих умовах дозволялась і навіть заохочувалась ідеологічна боротьба. Противники дотримувались тези про те, що нейтралітет в ідеологічному протистоянні є «аморальним». Боротьба між т. зв. комуністичним і вільним «світами» забезпечувала жорсткий контроль всередині кожного табору. Ідеологічна війна була

поширенням відносин планетарного дуалізму на духовну сферу.

У процесі розвитку Я. м. с. чітко виявилися два шляхи розвитку демократичних перетворень – капіталістичний та соціалістичний, які виходили з двох відмінних концепцій демократії – конкурентної та ідентитарної. Якщо перша органічно властива англосаксонським таласократіям, то друга набуває досконалої цілісності в міру просування до континентальних глибин географічної Євразії.

Післявоєнна Я. м. с. в Азії ніколи не була міцною та чітко окресленою, а здатність двох наддержав контролювати становище в АТР виявилась значно менш дієвою, ніж у Європі, завдяки чому багато конфліктних ситуацій, що у Європі пригнічувалися наявністю біполярної системи, в Азії виривалися назовні раніше і на цей час або розв'язані, або перебувають у стадії розв'язання, але принаймні – пом'якшені.

У Я. м. с. Китай декілька разів змінював свій геополітичний статус. Він був молодшим партнером у китайсько-радянському альянсі, геополітичною козирною картою у стратегічному трикутнику Москва – Вашингтон – Пекін, самопроголошеним лідером «третього світу» та прибічником збереження статус-кво в АТР. Не будучи наддержавою, Китай, таким чином, справляв вплив на міжнародні відносини, який значно перевищував його силову міць. Більшою мірою він був регіональною державою з глобальним статусом і впливом.

М. А. Шепєлєв

ЯНУКОВИЧ, Віктор Федорович (нар. 9 липня 1950 р., м. Єнакієве Донецької обл.) – український політичний і державний діяч. Закінчив Донецький політехнічний інститут в 1980 р., Українську академію зовнішньої торгівлі у 2001 р. Заслужений працівник транспорту України (1995). Обирався у 1999 р. – депутатом обласної ради; 2006 р. – народним депутатом України V скликання; 2007 р. – народним депутатом України VI скликання. У 1996–1997 рр. – заступник і перший заступник голови, а у травні 1997 – листопаді 2002 рр. – голова Донецької обласної державної адміністрації. Прем'єр-Міністр України з 21 листопада 2002 р. по 5 січня 2005 р. та з 4 серпня 2006 р. по 18 грудня 2007 р. З квітня 2003 р. по лютий 2010 р. – голова Партії регіонів. Після перемоги (48,95 % голосів виборців) на всенародних виборах з 25 лютого 2010 р. – Президент України. Почесний лідер Партії регіонів. Дійсний член Академії економічних наук України.

Обрання Я. Главою держави дало Україні можливість завершити період, що минув під знаком невдалих спроб будувати зовнішню політику держави на основі провокування конфронтації і комплексу «вічної жертви». Така політика спричинила однобічні поступки на шкоду національним інтересам, викликала кризу суспільної довіри і призвела до фактичної ізоляції нашої країни від участі в реальних міжнародних процесах.

Заявлений Я. курс на утвердження України як суверенної, європейської, демократичної, позаблокової держави, котра проводить збалансовану і прагматичну зовнішню політику, відкрив перед нею можливості відновлення статусу активного суб'єкта світового та європейського політичного процесу. Підтримка Президентом України російської ініціативи щодо формування нової архітектури європейської безпеки засвідчила намір України активно долучитися до участі у вирішенні питань глобального порядку денного, зважаючи на національні інтереси. Ці інтереси полягають насамперед у збереженні суверенітету і територіальної цілісності України як держави, що пов'язує між собою Європу, Росію (Євразію) та власне Азію, виступаючи як важливий чинник підтримання глобальної рівноваги і стабільності. Усвідомлення того, що майбутнє України значною мірою залежить

від здатності сприяти формуванню загальноєвропейського простору безпеки і розвитку, дає змогу адекватно оцінити стратегічні національні пріоритети і переосмислити з цих позицій підходи до побудови зовнішньополітичної стратегії держави.

Позитивна суспільна оцінка зовнішньої політики, яку реалізує Президент України, зумовлена поверненням до політики багатовекторності. Адже Я. став легітимним Президентом України в ситуації, коли Україна пройшла «спокусу Заходом». Хоч Україна і надалі зближатиметься з Європою, тепер цей процес відбуватиметься більш гармонійніше, рівномірно та з урахуванням позиції Росії, з якою відновилися повноцінні відносини стратегічного партнерства. Тепер офіційний Київ сподівається на тісну співпрацю з НАТО, але не прагне приєднуватись до неї. Євроінтеграція залишається незмінною, але з одночасним відновленням і розширенням тісних зв'язків із Росією.

21 квітня 2010 р. у Харкові Я. разом з президентом Росії Д. А. Медведєвим підписав Угоду між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту РФ на території України, згідно з якою продовжується термін перебування Чорноморського флоту Росії в Севастополі на 25 років, до 2042 р. Відновила роботу Україно-Російська міждержавна комісія. Також відновлено співпрацю розвідувальних служб України та Росії. Водночас у квітні 2010 р. Я. заявив, що входження України в Митний союз Росії, Білорусі та Казахстану неможливе, натомість створення зони вільної торгівлі з ЄС є одним з національних пріоритетів. Утім, за рік президентства Я., незважаючи на те, що Україна не є членом Митного союзу, торгівля між Україною і РФ зросла у 1,5 раза. Значною мірою це стало реакцією на ті розриви, які утворилися за попередній політичний період.

Виступаючи на Саміті з питань ядерної безпеки на тему «Міжнародні заходи щодо зменшення загрози ядерного тероризму та забезпечення безпеки ядерних матеріалів» 13 квітня 2010 р., Я. оголосив про практичний внесок України у розвиток Ініціативи глобального зменшення ядерної загрози через прийняття рішення вивезти свіже та відпрацьоване високозбагачене ядерне паливо. Він висловив переконання, що таке рішення України сприятиме реалізації відповідних цілей та завдань зазначеної міжнародної Ініціативи та додатково підвищить загальний рівень безпеки ядерних матеріалів в Україні.

У контексті проголошеного курсу економічних реформ Глава держави заявив у Посланні українському народу, що «опанування нових ринків для наших виробників і експортерів необхідно розглядати як системоутворюючий фактор розвитку національної економіки, а отже, й головне завдання української зовнішньої політики». Він наголосив, що «забезпечення економічного зростання та нарощування експортного потенціалу країни на основі розвитку сучасних виробництв отримає новий імпульс за рахунок нарощування зв'язків із новими центрами зростання. Насамперед ідеться про країни групи БРІК та країни, що за своїм економічним потенціалом входять до провідної світової "двадцятки". Там наші перспективні ринки і нові партнери».

Зокрема, візитом Я. у серпні 2010 р., під час якого підписано 13 двосторонніх договорів, започатковано новий етап у відносинах України з КНР, який у китайській пресі визначили як «ренесанс». Під час візиту він запевнив, що «не пізніше 2012 року ми будемо мати товарообіг на рівні не менше 10 млрд дол. США». Крім того, Президент України відвідав Спеціальний адміністративний район КНР Сянган (Гонконг), де уклав договір про безвізовий режим між Україною та Сянганом.

Згідно з даними опитування Інституту Горшеніна «Перший рік президентства Віктора Януковича. Підсумки» у лютому 2011 р., кожний другий українець (50,6 %) позитивно оцінював зовнішньополітичну діяльність Президента України, тоді як негативно – лише 30,5 % опитаних.

У 2012 р. Я. підписав два важливі документи – Стратегію національної безпеки і Військову доктрину, які базуються на формулі позаблоковості. Стратегія є основою для комплексного планування діяльності органів державної влади у сфері національної безпеки. В ній наголошується, що «різновекторні геополітичні впливи на Україну в умовах неефективності гарантій її безпеки, "заморожених" конфліктів біля її кордонів, а також критична зовнішня залежність національної економіки обумовлюють уразливість України, послаблюють її роль на міжнародній арені та виштовхують на периферію світової політики, у "сіру зону безпеки"». Також відзначається небезпечна тенденція перегляду національних кордонів поза нормами міжнародного права, повернення до практики застосування сили і погрози силою, у тому числі в Європі.

Стратегія визначила наступні принципи політики національної безпеки України: пріоритет захисту національних інтересів; пріоритет договірних (мирних) засобів при вирішенні конфліктів; своєчасності й адекватності заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам; сумлінне виконання взятих міжнародних зобов'язань; послідовна реалізація політики позаблоковості з використанням в інтересах України механізмів міжнародної безпеки; чітке розмежування повноважень і скоординована взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки; демократичний цивільний контроль над сектором безпеки та оборони – системою органів, які відповідають за забезпечення безпеки та оборони держави; професіоналізм, відкритість та прозорість у процесі формування і реалізації державної політики.

В якості чинників, що загрожують глобальній міжнародній стабільності та негативно позначаються на безпековому середовищі України, в Стратегії визначено: загострення конкуренції між світовими центрами впливу, застосування сили або погрози силою у міжнародних відносинах всупереч загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права, спроби держав розв'язувати проблеми за рахунок інших держав; криза існуючої та невизначеність засад нової системи міжнародної безпеки, розмивання системи міжнародних угод у галузі стратегічної стабільності, послаблення ролі міжнародних безпекових інститутів, що у комплексі з недосконалою системою міжнародного права уможливлює безкарне застосування сили на міжнародній арені для реалізації власних інтересів; виникнення самопроголошених квазідержавних утворень на територіях суверенних держав, поява небезпечних прецедентів визнання іншими державами деяких із цих утворень, що стало стимулом для процесів регіонального сепаратизму; посилення конкуренції за доступ до природних ресурсів, встановлення контролю за маршрутами їх постачання на ринки споживання в умовах зростаючого дефіциту сировинних ресурсів; інтенсифікація процесів мілітаризації окремих держав і регіонів, збільшення кількості держав, які на порушення вимог міжнародних режимів нерозповсюдження намагаються заволодіти зброєю масового ураження та засобами її доставки; поширення тероризму, піратства, наркоторгівлі, незаконної торгівлі зброєю і ядерними матеріалами, транснаціональної організованої злочинності, злочинів, пов'язаних із легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму, поширення нелегальної міграції, торгівлі людьми, кіберзлочинності; надмірне антропогенне навантаження на довкілля, що зумовлює збільшення викидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, і як наслідок – глобальні зміни клімату, зростання дефіциту продовольства, питної води, небезпечні техногенні аварії, пандемії, що загрожують населенню і потребують додаткових ресурсів для реагування на них.

Також Стратегія національної безпеки відзначила такі аспекти погіршення регіонального безпекового середовища навколо України: активізація процесів формування сфер впливу або зон геополітичної відповідальності, які супроводжуються зростанням конфліктності, поширенням практики провокування конфліктних ситуацій, у тому числі збройних, посиленням різновекторних зовнішніх впливів у регіоні, загрозами превентивного застосування збройних сил окремими державами за межами своїх кордонів; дальша ескалація конфліктів у Чорноморсько-Каспійському регіоні, внутрішня нестабільність у багатьох державах регіону, невизначеність перспектив і відсутність спільного бачення щодо розвитку регіональної інтеграції; посилення мілітаризації регіону, збільшення іноземної військової присутності та розміщення новітніх систем озброєнь інших держав на територіях держав регіону; незавершеність процесу договірно-правового оформлення державних кордонів, розмежування виключних (морських) економічних зон і континентального шельфу держав регіону, невирішеність у державах проблемних питань щодо забезпечення національно-культурних прав осіб, які належать до національних меншин, що уможливлює повернення до регіонального порядку денного питання про територіальні претензії.

До безпосередніх зовнішніх викликів національній безпеці України в Стратегії віднесені: наявність неврегульованого конфлікту у придністровському регіоні Республіки Молдова, що безпосередньо межує з Україною; невирішеність питання щодо розмежування лінією державного кордону акваторії Чорного і Азовського морів та Керченської протоки, відсутність демаркації державного кордону України з РФ, Республікою Білорусь та Республікою Молдова, що стримує врегулювання правових засад забезпечення його режиму і облаштування, ускладнює ефективну протидію транснаціональним загрозам; наявність неврегульованих проблемних питань, пов'язаних із тимчасовим перебуванням Чорноморського флоту РФ на території України, недосконалість договірно-правової бази у цій сфері; недосконалість державної політики у сфері міграції, неефективність системи державного регулювання міграційних процесів, що не забезпечують належний захист прав та інтересів громадян України, які працюють за кордоном, не створюють умов для допуску іммігрантів в Україну відповідно до її національних інтересів, для належної інтеграції іммігрантів в українське суспільство.

Серед основних завдань політики національної безпеки у зовнішньополітичній сфері – здійснення збалансованої політики у відносинах з ключовими міжнародними партнерами України, спрямованої на захист національних інтересів: поглиблення стратегічного партнерства України з ЄС, його державами-членами на засадах економічної інтеграції та політичної асоціації, завершення процесу укладення угоди про асоціацію між Україною та ЄС і забезпечення її дальшої імплементації, створення поглибленої і всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, забезпечення виконання Плану дій щодо лібералізації ЄС візового режиму для України, який було схвалено на саміті Україна – Європейський Союз 22 листопада 2010 р.; імплементація Протоколу про приєднання України до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства, ратифікованого Законом України від 15 грудня 2010 р. № 2787–VI, участь

України в заходах у рамках Спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС; формування нової моделі відносин стратегічного партнерства між Україною та Російською Федерацією на засадах збалансованості національних інтересів, розширення діалогу з питань протидії новим викликам і загрозам безпеки, пошук спільних підходів до формування нової загальноєвропейської системи колективної безпеки; розвиток діалогу та співробітництва між Україною та США в рамках Хартії Україна – США про стратегічне партнерство, підписаної 19 грудня 2008 р. у м. Вашингтоні (США); утвердження нового формату та рівня взаємодії між Україною та КНР на основі Спільної декларації про встановлення і розвиток відносин стратегічного партнерства між Україною і КНР.

У 2012 р. Я. підписав закон про ратифікацію договору про зону вільної торгівлі СНД. Очікується, що ратифікація договору призведе до додаткових доходів держбюджету в розмірі 9,4 млрд грн (1,1 млрд дол.) на рік. Він може дати економіці додаткове зростання на 2 % в рік та зростання ВВП України на 2,5 %.

Водночас Україна підтверджує відданість спільним з ЄС цінностям демократії і верховенства права та готовність забезпечити подальше зміцнення демократичних інститутів. Вона продемонструвала здатність вирішувати такі великі проекти, як Євро–2012, з проведенням якого Україна відкрила себе Європі і світу як розвинена, сучасна і красива країна. Втім, Україна піддається жорсткому політичному тиску з боку низки європейських і світових лідерів у зв'язку з т. зв. політичними переслідуваннями та вибірковим правосуддям, що, разом із загостренням внутрішньої кризи в ЄС, призвело до паузи у відносинах Україна – ЄС.

Відновлення за президентства Я. стабільності в державі супроводжується впевненим зростанням реальних доходів населення, спостерігається стабільне зростання інвестицій. Україна успішно пройшла період пікових виплат по зовнішньому боргу, зуміла провести часткову реструктуризацію боргу, добилася зниження зовнішнього боргу по відношенню до ВВП. «Перезавантаження» регіональної політики сприяє помітній активізації регіональних еліт, розширенню можливостей розкриття регіональних економічних потенціалів. Впроваджується низка важливих соціальних реформ, зокрема – у сферах охорони здоров'я, соціального забезпечення, житлової політики, освіти.

Особливу увагу Я. приділяє питанням енергетичної безпеки. Виступаючи на 48-й Мюнхенській конференції з питань безпеки, він відзначив, що «сьогодні енергетична безпека за своєю важливістю фактично порівнянна з безпекою військово-політичною. У зв'язку з цим вважаю, що основні принципи нашої взаємодії в питаннях, пов'язаних із військово-політичним виміром безпеки, можуть бути поширені також на енергетичну сферу. ... Зокрема ми виступаємо за практичну реалізацію ініціативи щодо створення на багатосторонньому рівні механізмів раннього запобігання енергетичним кризам».

М. А. Шепєлєв

ПЕРЕЛІК СТАТЕЙ

А

Б

В

Г

Д

Е

Є

Ж

З

І

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Ю

Я

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ГЕОПОЛІТИКА

Енциклопедія

За редакцією члена-кореспондента НАПН України,
доктора філософських наук, професора Є. М. Суліми

Відповідальний за випуск – Шепєлєв М. А.
Редактор – Бартош С. В.
Коректор мап – Іванчук В. В.
Дизайнер – розробник мап – Грушевий Л. А.
Художник обкладинки – Перловська М. І.
Комп'ютерне верстування – Біткова А. В.

Підписано до друку 07.12.2012 р. Папір офс. Друк офс.
Умов.-друк. арк. 74,75. Обл.-вид. арк. 86,78. Тираж 1000 прим. Замовл. № 125.

Видавництво та друк – ТОВ "Видавництво "Знання України".
03680, м. Київ, вул. Велика Васильківська (Червоноармійська),
57/3, к. 314. Тел. 287-41-45, 287-30-97.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 217 від 11.10.2000 р.

Віддруковано з готових діапозитивів
в друкарні ТОВ "Друкарня "Рута"
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net
Замовлення № 472.